

MARKETING

ILMIY, AMALIY VA OMMABOP JURNAL

INNOVATSIYA

SAVDO

RAQAMLI

MARKETING

BIZNES

TADQIQOT

BRENDING

№4-SON

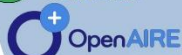
2025-YIL, APREL

9710 xalqaro daraja

№240874

ISSN: 3060-4621

Member of
Crossref

OPEN

ACCESS

JURNALNING MAQSADI

Tadbirkorlik-biznes faoliyatini tashkil etishning marketing asoslarini, yo'nalishlari, echimlari, vositalarini yaratish va rivojlantirish

ALOQA UCHUN MA'LUMOTLAR

TEL: (97) 783-84-64

VEB-SAYT

www.marketingjournal.uz

ELEKTRON POCHTA:

info@marketingjournal.uz

TELEGRAM BOT:

[@marketinjournalbot](https://t.me/marketinjournalbot)

TELEGRAM KANAL:

<https://t.me/tdiumarketingjournal>

MUASSIS

“Tadbirkor va ishbilarmon” MCHJ

JURNALNING ILMIYLIGI

Marketing jurnali O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasi rayosatining **2024-yil 04-oktabrdagi 332/5 sonli qarori** bilan milliy ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan

INDEKSATSIYA

BOSH MUHARRIR

Xakimov Ziyodulla Axmadovich, iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent;

BOSH MUHARRIR O'RINBOSARI:

Yusupov Muxamadamin, iqtisodiyot fanlari nomzodi, professor;

TAHRIR HAY'ATI:

Abduraxmanova Gulnora Kalandarovna, i.f.d., prof., TDIU Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektori;

Ergashxodjayeva Shaxnoza Djasurovna, i.f.d., prof., TDIU Marketing kafedrasini mudiri;

Soliyev Axmadjon Soliyevich, i.f.d., NaMTI Marketing kafedrasini professori;

Ikramov Murad Akramovich, i.f.d., TDIU Marketing kafedrasini professori;

Tursunov Boburjon Ortiqmirzayevich, i.f.d., prof., TDIU Iqtisodiy xavfsizlik kafedrasini mudiri, Xalqaro statistika instituti kengashi doimiy a'zosi;

Zarova Elena Viktorovna, i.f.d., G.V.Plexanov nomidagi Rossiya iqtisodiyot universiteti professori, Xalqaro statistika instituti kengashi doimiy a'zosi

Akramov Tohir Abdurahmonovich, i.f.d., TDIU Marketing kafedrasini professori;

Ostonaqulova Gulsaraxon Muhammadyoqub qizi, i.f.d., TDIU Marketing kafedrasini professori;

Samadov Asqarjon Mishomovich, i.f.n., TDIU Marketing kafedrasini professori;

Shamshiyeva Nargizaxon Nosirxo'ja qizi, i.f.n., dots., TDIU Kengash kotibi;

Sobirov Azizbek Avazbekovich, PhD., TDIU Marketing kafedrasini dotsenti;

Sadikov Shoxrux Shuxratovich, PhD, dots., TIU Departament boshlig'i;

Musyeva Shoirazimovna, i.f.n., SamISI Marketing kafedrasini professori;

Kaxramonov Xurshidjon Shuxrat o'g'li, PhD., TDIU Marketing kafedrasini dotsenti;

Djurabayev Otobek Djurabayevich, i.f.d., TDIU Innovatsion menejment kafedrasini dotsenti;

Karimova Shirin Zoxid qizi, PhD, TDIU Axborot texnologiyalari kafedrasini katta o'qituvchisi;

Usmonov Bunyod Aktam o'g'li, PhD, TDIU Moliyaviy tahlil kafedrasini v.b.dotsenti;

Dehqonov Burxon Rustamovich, PhD., TDIU Ilmiy tadqiqot faoliyatini tashkil etish bo'limi bosh mutaxassisi;

Turobova Hulkar Rustamovna, PhD., BuxDU, Yashil iqtisodiyot va agrobiznes kafedrasini dotsenti;

Mullabayev Baxtiyarjon Bulturbaevich, DSc., Namangan muhandislik-qurilish instituti dotsenti;

Fayzullayev Javlonbek Sultonovich, DSc., TDIU, Yashil iqtisodiyot kafedrasini dotsenti;

Aliyev Yashnarjon Egamberdiyevich, DSc., TDIU, “Iqtisodiy va moliyaviy xavfsizlik” kafedrasini professori

Bobojonov Azizjon Babaxanovich, DSc, TDIU, “Raqamli iqtisodiyot” kafedrasini dotsenti

Allayarov Shamsiddin Amanullayevich, DSc, prof., TDIU, “Savdo ishi” kafedrasini mudiri

Jumaev Olimjon Sadulloevich, DSc, Raqobat siyosati va iste'molchilar huquqlari tadqiqotlari markazi direktori

Eshov Mansur Po'latovich, i.f.d., prof., Alfraganus universiteti “Menejment va marketing” kafedrasini mudiri

Kucharov Abrorjon Sobirjanovich, TDIU biznes boshqaruvi va logistika kafedrasini professori

Nazarova Ra'no Rustamovna, TDIU “Yashil” iqtisodiyot kafedrasini mudiri, Iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Elektron nashr 720 sahifa. E'lon qilishga 2025-yil 30-aprelda ruxsat etildi

MUNDARIJA

XORAZM VILOYATIDA INVESTITSİYALARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGINI EKONOMETRIK BAHOLASH.....	9
Otajanov Umid Ablullayevich	
SANOAT KORXONALARIDA ENERGIYA MANBALARIDAN SAMARALI FOYDALANISHNING ILMIY-NAZARIY JIHATLARI	21
Nazarova Ra'no Rustamovna, Najmiddinov Yahyo Fazliddin o'g'li	
TA'LIM XIZMATLARI BOZORIDA "IQTISODIYOT" YO'NALISHLARINING SAMARADORLIGINI EKONOMETRIK BAHOLASH.....	32
Bayhonov Baxodir Tursunbayevich, Saydullayeva Saodat Abdumajitovna	
XALQARO FRANSHIZALAR FAOLIYATI RIVOJLANISHINING NAZARIY-USLUBIY ASOSLARI.....	44
Xodjayev Anvar Rasulovich	
RAQOBAT SHAROITIDA ISHLAB CHIQARISH KORXONALARIDA MAHSULOT SIFATINI OSHIRISH YO'LLARI	56
Saidov Mash'al Samadovich, Soliyev Rahmatjon	
ТУРИСТСКИЙ РЫНОК УЗБЕКИСТАНА: ЦЕЛЕВОЙ ПОРТРЕТ КИТАЙСКОГО ТУРИСТА	63
Голышева Е.В. , Мурадова Л.Т.	
MINTAQADA MEHNAT RESURLARI DINAMIKASINI EKONOMETRIK MODELLASHTIRISHNING XORIJIY TAJRIBALARI	78
Kurbanov Feruz Pirnazarovich	
O'ZBEKISTONDA ICHKI TURIZM FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHDA TRANSPORT INFRATUZILMASINI TASHKIL ETISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH	87
Turopov Maqsudjon Asatillo o'g'li	
KADRLAR TANLOVINING AUTSORSING TIZIMIGA ASOSLANGAN YANGI BOSQICHINI AMALIYOTGA JORIY ETISH ISTIQBOLLARI	97
Isroilov Islomiddin Kamoliddin o'g'li	
O'ZBEKISTONDA TURISTIK OQIM MAVSUMIYLIGI BARQARORLIGINI BOSHQARISHNING ASOSIY XUSUSIYATLARI	104
Fayazov Muxiddin Sobirovich	
KO'SHMAS MULKNI BOSHQARISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI.....	113
Mirdjalilova Dildora Shuxratovna	
QURILISH MATERIALLARI ISHLAB CHIQARISH KORXONALARINI BOSHQARISHNING XORIJIY TAJRIBALARI	127
Raximov Ilyos Ikramovich	
O'ZBEKISTONDA TURIZM TARMOQLARINI SINERGETIK RIVOJLANTIRISH ASOSIDA BOSHQARUV MEKANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH.....	137
Saidova Dilfuza Abdufattohovna	

ISHLAB CHIQUARISH KORXONALARIDA BOSHQARUV SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO‘LLARI	147
Tohirxo‘jayeva Dilafro‘z Toir qizi, Saidov Mash‘al Samadovich	
ELEKTRON TIJORATDA QADOQLASH VA YETKAZIB BERISH TIZIMINI SAMARALI TASHKIL ETISH YO‘LLARI.....	157
Ismoilova Gulnora Fayzullaevna, Xusnora Pardaboyeva	
TADBIRKORLIK MUHITINI YAXSHILASH ORQALI AHOLI UCHUN YANGI DAROMAD IMKONIYATLARINI YARATISH	164
Normurodov Xusan Eshmaxmatovich, Nutfullayev Shohrux Mexli o‘g‘li	
ПРОБЛЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ СТРОИТЕЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ В УСЛОВИЯХ КОНКУРЕНЦИИ.....	171
Икрамов Мурат Акрамович, Буриев Хаким Тошимович, Файзуллаев Шухрат Шерали Угли	
О‘ZBEKISTONDA SOLIQ ISLOHOTLARINING BIZNESGA TA‘SIRI.....	178
Normurodov Xusan Eshmaxmatovich, Kaxramanova Sevda Shamsiddin qizi	
OZIQ-OVQAT SANOATINING RIVOJLANISHIGA OMILLAR TA‘SIRINI BAHOLASH	184
Tursunova Dilnavoz Davron qizi	
О‘ZBEKISTONDA CHIQUINDILARNI QAYTA ISHLASH TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH	193
Xotamov Ibodullo Sadulloyevich	
SUN‘IY INTELLEKTNII ELEKTRON TIJORATDAGI O‘RNI	204
Shaislamova Muazzamxon Raximxodjaevna, Shayzoqova Munisa Meliqo‘zi qizi	
TO‘QIMACHILIK KORXONALARIDA KIMYO TOLALARI ISHLAB CHIQUARISH ASOSIDA YUQORI QO‘SHILGAN QIYMAT YARATISH ISTIQBOLLARI.....	210
Raximov Furqat Jalalovich	
UMUMIY OVQATLANISH XIZMATLARINING RIVOJLANISH TENDENSIYALARINI BAHOLASH	224
Rahimov Abdihakim Muhammadiyevich	
ОЦЕНКА ВЛИЯНИЯ МАРКЕТИНГОВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ НА РАЗВИТИЕ КАНАЛОВ РЕАЛИЗАЦИИ ПРОДУКЦИИ (НА ПРИМЕРЕ ООО “SAMARKAND-APPAREL”).....	232
Мусаева Шоира Азимовна	
SANOATDA ISHLAB CHIQUARISHGA YO‘NALTIRILGAN INVESTITSİYALARINING IQTISODIY MOHIYATI VA ILMIY-METODOLOGIK ASOSLARI.....	242
Qorabayev Shuhratjon Axmadjonovich	
QORAMOLCHILIKNI RIVOJLANTIRISHDA AMALGA OSHIRILAYOTGAN TARKIBIY-MIQDORIY O‘ZGARISHLAR TAHLILI	250
Otaxonova Odinaxon Inomovna	
SANOAT TOVARLARI IMPORTI O‘RNINI BOSISH SIYOSATI — IQTISODIYOTNI BARQAROR RIVOJLANTIRISHNING MUHIM OMILI SIFATIDA.....	260
Muratova Shohista Nimatullayevna	

MINTAQAVIY OZIYQ-OVQAT BOZORINING SHAKLLANISHINING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI.....	270
Mirtoev Axrorbek Abdulpattovovich	
MINTAQALAR IJTIMOY-IQTISODIY RIVOJLANISHIDAGI NOMUTANOSIBLIK LARNI ILMIY TAHLIL QILISHGA NAZARIY YONDASHUV LAR.....	278
Ismoilov Alisher Jobir o'g'li	
AHOLIGA YUK TASHISH XIZMATINI KO'RSATISH STRATEGIYASI.....	285
Ergasheva Muxabbat Abdusamatovna, Nuritdinov Jaloliddin Djamolovich	
SANOAT KORXONALARIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH ASOSIDA ITQISODIY SAMARADORLIKNI OSHIRISH.....	293
Donayeva Feruza Burxon qizi	
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA ISHSIZLIK DARAJASINING STATISTIK TAHLILI.....	302
Chintemirova Diyora Shuxrat qizi, Akbarova Barno Shuxratovna	
MINTAQADA TABIIY RESURLARDAN FOYDALANISHNING IQTISODIY-EKOLOGIK RIVOJLANISHGA TA'SIRINI BAHOLASH	308
Sapaev Maxsudbek Karimovich	
SOLIQ TO'LOVCHILAR FAOLIYATINI SEGMENTLASH ASOSIDA SOLIQ XAVFLARINI ANIQLASH VA BAHOLASHNING AMALIY YONDASHUV LARI	315
Elbaeva Muqaddas Rashidovna	
BANK AKTIV LARI SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING ZAMONAVIY USULLARI	321
Absamatov Anvar Ergashevich	
LOGISTIKADA OMBORXONA XO'JALIGI FAOLIYATINI BOSHQARISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH	329
Boymatov O'tkirbek Tilovmurod o'g'li	
MAHALLALAR UCHUN UZOQ MUDDATLI RAQAMLI TRANSFORMATSIYA STRATEGIYASI: ZAMONAVIY TENDENSIYALAR VA ISTIQBOLLAR	336
Kurbonbekova Mohichehra Turabjanovna, Ostonoqulova Gulsaraxon Muhammadyoqub qizi, Eshpulatova Muazzam Barnoyevna, Muzaffarova Dilbar Mamalatif qizi	
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI TIJORAT BANKLARINING QIMMATLI QOG'OZLAR BOZORIDA EMISSION FAOLIYATI TAHLILI	352
Mutalova Malika Saydullayevna	
KICHIK BIZNES VA XUSUSIY TADBIRKORLIKNING BARQAROR RIVOJLANISHINI BAHOLASHGA YONDASHUV LAR	359
Norboyev Sarvar Azodovich	
MAISHIY KIMYO TOVARLARI B2B BOZORIDA SUN'IY INTELLEKT YORDAMIDA TAQSIMOT KANALLARINI SAMARALI TASHKIL ETISH.....	365
Ro'ziyeva Farzona Komiljon qizi	

O‘ZBEKISTONDA KICHIK KORXONA VA MIKROFIRMALARNING RIVOJLANGANLIK DARAJASINI STATISTIK BAHOLASH.....	375
Sharipov Ixtiyor Baxtiyorovich	
GLOBAL RAQOBAT SHAROITIDA UMUMIY OVQATLANISH KORXONALARI RIVOJLANISHINING ILMIY-NAZARIY JIHATLARI	384
Tashnazarov Sur’atjon Abdullayevich	
INTEGRATING UZBEKISTAN STATE BUDGET STRATEGIES WITH FINANCIAL LITERACY FOR ECONOMIC PROSPERITY.....	389
Tursunqulov Ravshan Abdulxay o‘g‘li, Saydaqulov Ravshan Aliboyevich	
O‘ZBEKISTONDA MICE TURIZMI UCHUN KADRLAR TAYYORLASH VA SERVIS SIFATI MUAMMOLARI	398
Xalimova Fayyoz Nafasovna	
O‘ZBEKISTONDA IQTISODIY BARQARORLIKKA ERISHISHDA ISTIQBOLLI DRAYVER SOHALARNING O‘RNI.....	405
Xolbozorov Muzraf Yusup o‘g‘li	
OZIQ-OVQAT BOZORI KONYUNKTURASINI BAHOLASH USULLARINI TAKOMILLASHTIRISH	417
Abduraxmonov Adxamjon Sultonboyevich	
KORXONADA INQIROZGA QARSHI BOSHQARISH STRATEGIYASINI TAKOMILLASHTIRISH YO‘NALISHLARI	426
Dadaboyev Tulqinjon Yusupjonovich, Kamolov Faxriddin Xusniddin o‘g‘li	
HUDUDLAR IQTISODIY XAVFSIZLIGINI BAHOLASHNING XALQARO AMALIYOTI VA O‘ZBEKISTONDAGI HOLATI.....	435
Madraximov Umirbek Muxammadovich	
KICHIK BIZNES SUBYEKTLARINING RAQOBATBARDOSHLIGINI OSHIRISH VA BOSHQARUV MEKANIZMINI TAKOMILLASHTIRISH	443
Mullabayev Baxtiyarjon Bulturbayevich, Fayzullayev Ulug‘bek Tursunbayevich	
SANOAT KORXONALARIDA SAMARALI KORPORATIV BOSHQARUV ASOSIDA RAQOBAT USTUNLIGINI SHAKLLANTIRISH YO‘LLARI	451
Shakirova Gulbaxor Sharipdjanovna	
ZAMONAVIY ELEKTROTEXNIKA SANOATINING GLOBAL MIQYOSDAGI RIVOJLANISH TENDENSIYALARI.....	461
Sultonova Xilola Jamolutdinovna	
MODALAR BIZNESIDA “YASHIL BREND” MARKETING STRATEGIYALARIDAN FOYDALANISH IMKONIYATLARI.....	468
Ziyayeva Shaxlo Shoakbar qizi	
MINTAQADA TURIZM SOHASINI BARQAROR RIVOJLANTIRISHDA IJTIMOY MEDIA MARKETINGIDAN FOYDALANISH (XORAZM VILOYATI MISOLIDA).....	476
Bekjanov Dilmurad Yuldashovich, Samandarova Mohinur Qadamboy qizi	
REKLAMADA ISHONTIRISH VA KREATIV XABAR STRATEGIYASI	488
Safarov Alisher Yunusaliyevich	

O‘ZBEKISTONDA HUDUDIY IQTISODIY RIVOJLANISH: MARKAZ VA CHEKKA HUDUDLAR O‘RTASIDAGI FARQLAR.....	500
Tojiyeva Muhabbatxon Mansurjon qizi, Hoshimov Islomxon Ilyorjon o‘g‘li	
KORXONALAR AYLANMA MABLAG‘LARDAN SAMARALI FOYDALANISH YO‘LLARI.....	514
Burxanov Aktam Usmanovich	
INNOVATSION IQTISODIYOT SHAROITIDA AHOLI DAROMADLARINI DIVERSIFIKATSIYALASH OMILLARI.....	522
Qurbanov Ulug‘bek Erkinovich, Baxtiyorov Barxayotjon Azizjon o‘g‘li	
SANOAT KORXONALARIDA KAPITAL MABLAG‘LARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO‘LLARI	530
Muxtarov Maxmudjon Marifovich	
PAXTA-TO‘QIMACHILIK KLASSTERLARNING EKSPORT SALOHIYATINI OSHIRISHNING MARKETING STRATEGIYALARI.....	537
Satvoldiyev Ulug‘bek Kamilovich	
TOZALIK VOSITALARI ISHLAB CHIQARUVCHI SANOAT KORXONALARIDA MARKETING STRATEGIYASINI JORIY ETISH IMKONIYATLARI	545
Baqoyeva Dilfuza Maqsud qizi	
TOVAR-MODDIY ZAXIRALAR HISOBINI MHXS ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH	555
Mavlyanova Dilobar Maxkamovna	
XORAZM VILOYATIDA QAYTA TIKLANUVCHI ENERGIYA MANBALARIDAN FOYDALANISH HOLATI VA UNI RIVOJLANTIRISHDA INNOVATSIYALARNING AHAMIYATI	567
Xolmuratov Xolilla Sariyevich	
LATVIYADA SOLIQ REYTINGI TIZIMI: FISKAL INTIZOM VA HALOL BIZNESNI RIVOJLANTIRISH AMALIYOTI.....	586
Abdullayev Zafarbek Safibullayevich	
РОЛЬ АРОМАМАРКЕТИНГА В ФОРМИРОВАНИИ ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ ПРИВЯЗАННОСТИ К БРЕНДУ	603
Кутбитдинова Мохигул Иноятовна, Матризаева Диларам Юсупбаевна	
RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITDA AKT SOHASINI RIVOJLANTIRISHGA TA‘SIR ETUVCHI OMILLAR TAHLILI.....	612
Toshmatov Salohiddin Zayniddinovich	
TRANSPORT XIZMATLARI KO‘RSATISHNING RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI VA TAMOYILLARI	617
Rajabov Qurbon Sulaymonovich	
XORIJIY INVESTITSIYALARNI JALB QILISHDA HORIJIY MAMLAKATLAR STRATEGIYALARIDAN FOYDALANISH	626
Radjabov Bunyod Abduxalilovich	
QAYTA TIKLANUVCHI ENERGIYA MANBALARI ORQALI EKSPORT SALOHIYATINI OSHIRISH IMKONIYATLARI.....	635
Qalandarova Gulshoda Nazirjon qizi	

MINTAQADA MOLIYAVIY XIZMATLAR KO'RSATISHNING RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI VA TAMOYILLARI	644
Jo'rayev Shermat Isroilovich	
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI SHAHAR AGLOMERATSIYALARI UCHUN EKOLOGIK-GEOLOGIK TADQIQOTLARDA ZAMONAVIY ILMIY YONDASHUVLARI	651
Irgashev Shavkatbek Turdiyevich	
QURILISH MATERIALLARI SANOATIDA SIFAT MENEJMENTI TAMOYILLARI ASOSIDA ISHLAB CHIQUVISHNI TASHKIL ETISH	661
Haqberdiev Ulug'bek Nasrullo o'g'li	
HUDUDLARNING IJTIMOIIY-IQTISODIIY TABAQALASHUV DARAJASINI STRATEGIK TARTIBGA SOLISH MEXANIZMINI TAKOMILLASHTIRISH....	671
Ibragimov Baxrom Baxodirovich	
SUG'URTA XIZMATLARI BOZORIDA RAQOBAT MUHITINING SHAKLLANISHI VA UNI KUCHAYTIRISH STRATEGIYALARI	679
Umirov Abdisalom To'rayevich	
O'ZBEKISTONDA IPOTEKA KREDITINI MOLIYALASHTIRISHNI TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI.....	686
Abdullayev Muhammadsodiq Isroil o'g'li	
QISHLOQ XO'JALIGI BUXGALTERIYASIDA BIOLOGIK AKTIVLARLARNI TAN OLISH MEZONLARI VA UNING KLASSIFIKATSIYASI.....	694
Tursunkulova Gulchiroy Burxonovna	
QORAQALPOG'ISTON RESPUBLIKASIDA QURILISH MATERIALLARI SANOATI RIVOJLANISHINING ISTIQBOLLARI	702
Fayzullayev Jonibek Mambetsaliy o'g'li, Ollayorov Behruzbek Sardor o'g'li	
AKSIYADORLIK JAMIYATLARIDA RAQAMLI KORPORATIV BOSHQARUV MODELLARINI TAKOMILLASHTIRISH: XALQARO STANDARTLAR VA MILLIY AMALIYOT TAHLILI	709
Ismailov Allayor Rashidovich	

XORAZM VILOYATIDA INVESTITSİYALARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGINI EKONOMETRIK BAHOLASH

Otajanov Umid Ablullayevich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
“Ekonometrika” kafedrası professori,
i.f.d., dotsent,
Tel: +998886160701

Annotatsiya

Ushbu tadqiqotda O‘zbekiston Respublikasining Xorazm viloyatida investitsion muhitni yaxshilash va investitsiyalarni jalb qilish samaradorligini oshirish masalalari ko‘rib chiqilgan. Tadqiqotda ilmiy abstraksiya, tahlil, sintez, induksiya va deduksiya usullari asosida iqtisodiy tahlillar amalga oshirilgan. Hozirgi kunda mamlakatda xorijiy investitsiyalarni rag‘batlantirish va himoya qilish bo‘yicha ko‘plab bitimlar imzolanmoqda. Investitsiya muhitini yaxshilash uchun davlat siyosatining asosiy vazifalari va takliflari keltirilgan.

Kalit so‘zlar: investitsiya, iqtisodiy tahlil, xorijiy investitsiyalar, investitsion muhit, rag‘batlantirish, samaradorlik, iqtisodiy rivojlanish.

Аннотация

В данном исследовании рассмотрены вопросы улучшения инвестиционного климата и повышения эффективности привлечения инвестиций в Хорезмской области Республики Узбекистан. Экономический анализ осуществлён на основе методов научной абстракции, анализа, синтеза, индукции и дедукции. В настоящее время в стране подписывается множество соглашений о поощрении и защите иностранных инвестиций. Представлены основные задачи и предложения государственной политики по улучшению инвестиционного климата.

Ключевые слова: инвестиции, экономический анализ, иностранные инвестиции, инвестиционный климат, стимулирование, эффективность, экономическое развитие.

Abstract

This study examines the issues of improving the investment climate and increasing the efficiency of attracting investments in the Khorezm region of the Republic of Uzbekistan. Economic analyses were carried out based on scientific abstraction, analysis, synthesis, induction, and deduction methods. Currently, numerous agreements are being signed to encourage and protect foreign investments in the country. The main tasks and proposals of state policy for improving the investment environment are presented.

Keywords: investment, economic analysis, foreign investments, investment climate, incentives, efficiency, economic development.

KIRISH

Jahon iqtisodiyotida olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, 2022-yilda Fransiyaga xorijiy investitsiyalar 3 foizga oshgan bo‘lsa, Buyuk Britaniya va

Germaniya keyingi eng yaxshi ko'rsatkichlarga ega bo'ldi, ammo faollik 2021-yilga nisbatan mos ravishda 1 foizga oshgan bo'lsa-da, 2019-yilga nisbatan 6 foizga kamaydi [1].¹ To'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni jalb qilish mamlakat iqtisodiyotini global qiymat zanjirlari bilan bog'lashga yordam beradi va iqtisodiy yuksalishni osonlashtiradi. To'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar mamlakatlarga investitsiyalar, ish o'rinalari, eksportning ko'payishi, ta'minot zanjirining tarqalishi, yangi texnologiyalar va biznes amaliyotlarini olib keladi [2].²

Shunga muvofiq, xususiy sektorning samarali investitsiyalari rivojlanayotgan mamlakatlar o'sish strategiyalarining muhim tarkibiy qismi bo'lib qolmoqda. O'zbekiston Respublikasida xalqimizning erkin va farovon, qudratli Yangi O'zbekistonni barpo etish bo'yicha xohish-irodasini ro'yobga chiqarish, har bir fuqaroga o'z salohiyatini rivojlantirish uchun barcha imkoniyatlarni yaratish, sog'lom, bilimli va ma'naviy barkamol avlodni tarbiyalash, global ishlab chiqarishning muhim bo'g'iniga aylangan kuchli iqtisodiyotni shakllantirish, adolat, qonun ustuvorligi, xavfsizlik va barqarorlikni kafolatli ta'minlash maqsadida "O'zbekiston – 2030" strategiyasi qabul qilindi [3].³

Unga ko'ra, mamlakatimizda 250 milliard dollarlik investitsiyalarni o'zlashtirish, jumladan, 110 milliard dollar xorijiy investitsiyalar va 30 milliard dollar davlat-xususiy sheriklik doirasidagi investitsiyalarni jalb qilish, erkin muomaladagi qimmatli qog'ozlar savdolari hajmini 8 milliard dollarga yetkazish, umumiy qiymati 150 milliard dollarlik 500 dan ziyod strategik ahamiyatga ega bo'lgan texnologik va infratuzilmaviy loyihalarni amalga oshirish, hududlarning investitsion reytingini yuritish, har bir hududning imkoniyatlaridan kelib chiqib, uning investorlar uchun jozibadorligini yanada oshirish bo'yicha muhim vazifalar belgilab berilgan.

Ularning to'laqonli ado etilishi mamlakatimizdagi mavjud texnologik va moliyaviy rivojlanish darajasi imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda xorijiy investitsiyalar, shu jumladan, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar jalb etilishi masalasi mamlakatimizning alohida olingan hududlarida ham ilmiy tadqiq etib borilishi zaruriyatini namoyon qilmoqda.

ADABIYOTLAR SHARHI

Iqtisodiyotga va uning tarkibiy qismi bo'lgan kichik biznesga xorijiy investitsiyalarni jalb qilish va ular ishtirokida tashkil etilgan korxonalar faoliyatining turli jihatlari qator xorijiy va mamlakatimiz iqtisodchi olimlarining ilmiy tadqiqotlarida o'z ifodasini topgan. Xorijiy investitsiyalarni jalb etish va ulardan samarali foydalanishning nazariy asoslari L. Dj. Gitman, M. D. Djonk [4], J. Dunning, R. Narullo [5], T. G. Kubakh [6], S. Hladii [7] kabi yetakchi xorijlik olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Rivojlanayotgan davlatlarda xorijiy investitsiyalarning kichik biznes

¹ Foreign direct investment in Europe stalls amidst economic uncertainty, France remains top destination for investors. 11 May 2023, https://www.ey.com/en_gl/news/2023/05/foreign-direct-investment-in-europe-stalls-amidst-economic-uncertainty-france-remains-top-destination-for-investors

² Investment Policy and Promotion. <https://www.worldbank.org/en/topic/investment-climate/brief/investment-policy-and-promotion>

³ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabr PF-158-son "O'zbekiston — 2030" strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni <https://lex.uz/docs/6600413>

sohasida shakllanishi va rivojlanishi masalalari MDH olimlaridan A. A. Agafonov [8], V. K. Bugayev [9], Z. V. Gerasimchuk [10], L. V. Davydova [11], V. V. Ignatyuk [12], Yu. A. Malaxova, V. M. Sukmanyuklarning ilmiy ishlarida keltirib o'tilgan.

O'zbekiston va uning hududlari iqtisodiyotiga xorijiy investitsiyalarni jalb etish va undan samarali foydalanishning nazariy-amaliy jihatlari A. V. Vaxabov [13], N. G. Karimov [14], B. T. Bayxonov [15], U. A. Otajanov [16], Sh. G'. Yuldashev [17], R. Z. Yuldashev [18], D. D. Rustamova [19], E. A. Maxmudov [20] va boshqalarning ilmiy tadqiqot ishlarida o'z ifodasini topgan.

Ushbu keltirib o'tilgan mualliflarning ishlarida xorijiy investitsiyalarning mazmuni, mohiyati va uni milliy iqtisodiyotning kichik biznes sohasiga jalb etish masalalariga e'tibor qaratilgan. Biroq iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida kichik biznes subyektlarini rivojlantirishda xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning ekonometrik modellariga oid alohida ilmiy tadqiqotlar olib borilmagan. Bu esa o'z navbatida tanlangan mavzu doirasida ilmiy tadqiqotlar olib borishni taqozo etadi.

METODOLOGIYA

Tadqiqot jarayonida ilmiy abstraksiya, tahlil va sintez, induksiya va deduksiya, qiyoslash, guruhlash, ekonometrik tahlil hamda tenglamalar tizimi asosida prognozlashtirish usullaridan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasi dunyoning 80 dan ortiq mamlakatlari bilan investitsiyalarni rag'batlantirish va himoya qilish bo'yicha hukumatlararo bitimlar imzolagan. Qonunchilikni takomillashtirish bilan birga, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb etish, xorijiy investitsiyalarni jalb qilish sohasida davlat va tadbirkorlar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi tartib-taomillarni maksimal darajada soddalashtirish, investitsiya loyihalarini uzoq muddatli moliyalashtirish shartlari barqarorligini kafolatlash va boshqa mexanizmlar ishlab chiqilgan.

Shunday qilib, qulay investitsiya muhitini yaratish davlat siyosatining vazifalaridan biri bo'lib, jozibador investitsiya imijini ta'minlash, aholi daromadlari va jon boshiga yalpi ichki mahsulot hajmini oshirish bo'yicha kompleks dastur ishlab chiqish, xorijiy investorlarga kafolatlarni tartibga soluvchi qonunlar to'plamini belgilash, investitsiya loyihalari sonini ko'paytirish, xususiy investitsiyalarga asoslanishi lozim bo'lgan investitsiyalarni rivojlantirish modelini ishlab chiqish, tarmoqlar, korxonalar va hududlar darajasida tegishli huquqiy hujjatlarni joriy etish, natijalarni tizimlashtirish va O'zbekiston Respublikasi hududlarining investitsion jozibadorligi prognozlarini ishlab chiqish uchun investitsiya muhiti monitoringi markazini yaratish, mahalliy sharoit va xorijiy investorlar bilan hamkorlik tajribasidan kelib chiqqan holda xorijiy investitsiyalarni rag'batlantirish dasturlarini ishlab chiqish, ustuvor tarmoqlarda xorijiy investorlarga qo'shimcha soliq va bojxona imtiyozlari berishni qonunchilik bilan tartibga solish hamda xalqaro kapital bozorlarida mamlakatning jozibador qiyofasini yaratish kabi vazifalar belgilangan [18], [19].

Mavzu doirasidan kelib chiqqan holda, O'zbekiston Respublikasining Xorazm viloyatida investitsion muhitni yaxshilash, investitsiyadan foydalanish va uning kichik

biznes subyektlari asosiy kapitaliga investitsiya hajmi o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar hamda investitsion jozibadorligini baholash masalasi ko'rib chiqiladi. Buning uchun tadqiqot obyekti bo'lgan Xorazm viloyatining asosiy kapitaliga o'zlashtirilgan investitsiyalar va uning tarkibiga kirgan xorijiy hamda to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar hajmi o'zgarish dinamikasining ko'p omilli ekonometrik tahlili amalga oshiriladi [20].

Shu ma'noda, Xorazm viloyatining kichik biznes subyektlari asosiy kapitaliga investitsiya – YAKI hajmiga ta'sir etuvchi oliy o'quv yurtini bitiruvchilari soni – X1, kichik biznes subyektlari soni – X2, kichik biznes subyektlarida ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi – X3 va jami mehnat resurslari soni – X4 omillari o'rtasida ekonometrik tahlil amalga oshiriladi (1-jadval) [20, 21, 22].

1-jadval

Xorazm viloyatining kichik biznes subyektlari asosiy kapitaliga investitsiya hajmining o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar o'rtasidagi korrelyatsiya koeffitsiyenti¹

	YAKI	X1	X2	X3	X4
YAKI	1				
X1	0,849244	1			
X2	0,907835	0,629103	1		
X3	0,726686	0,565732	0,598336	1	
X4	-0,689223	0,636556	0,648646	0,69734	1

Jadval qiymatlariga e'tibor qaratadigan bo'lsak, Xorazm viloyatining kichik biznes subyektlari asosiy kapitaliga investitsiya – Y_{AKI} omiliga nisbatan oliy o'quv yurtini bitiruvchilari soni –X1 ($r_{YAKI,X1}=0,849244$), kichik biznes subyektlari soni –X2 ($r_{YAKI,X2}=0,907835$) kuchli zichlikda va kichik biznes subyektlarida ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi –X3 ($r_{YAKI,X3}=0,726686$) o'rtacha zichlikda to'g'ri bog'langan. Ammo, viloyatining kichik biznes subyektlari asosiy kapitaliga investitsiya hajmi bilan jami mehnat resurslari soni –X4 ($r_{YAKI,X3}=-0,689223$) o'rtacha zichlikda teskari bog'langan bo'lib, bu o'z navbatida viloyatda hozirgi kunda mehnat resurslarini oshishi natijaviy omilning kamayishiga olib keladi. Omillar o'rtasida $r_{x1,x2}<0,8$ shartga ko'ra multikoleniarlik mavjud emasligidan kuzatilayotgan bog'liqlik o'rtasida regressiya tenglamasini aniqlashni EViews dasturi orqali davom ettirish mumkin (2-jadval).

¹ Muallif ishlanmasi

2-jadval

Xorazm viloyatining kichik biznes subyektlari asosiy kapitaliga investitsiya hajmining o'zgarishini regressiya tenglamasi natijalari¹

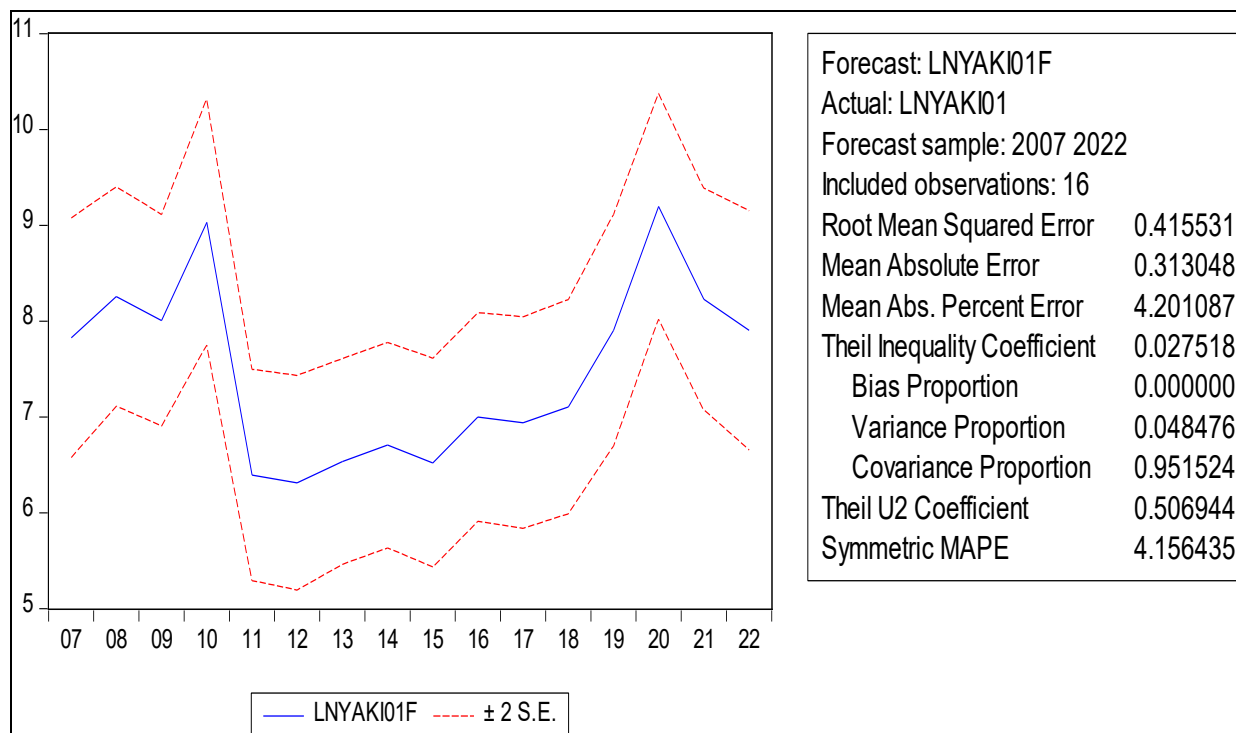
Dependent Variable: LNYAKI				
Method: Least Squares				
Date: 05/13/23 Time: 09:08				
Sample: 2007 2022				
Included observations: 16				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
LN _{X1}	3.351084	0.858004	3.905676	0.0025
LN _{X2}	0.681821	0.589919	1.155788	0.0372
LN _{X3}	0.364055	0.589655	0.617403	0.0495
LN _{X4}	0.805215	0.44512	1.808984	0.0168
C	34.55614	18.61435	1.856425	0.1726
			t _{Jad} =2,200985	
R-squared	0.592067	Mean dependent var		7.490881
Adjusted R-squared	0.443728	S.D. dependent var		1.021842
S.E. of regression	0.762127	Akaike info criterion		2.544899
Sum squared resid	6.389211	Schwarz criterion		2.786333
Log likelihood	-15.35919	Hannan-Quinn criter.		2.557263
F-statistic	3.991310	Durbin-Watson stat		1.893995
Prob(F-statistic)	0.030710	F _{Jad} =0,297913		

Hisob-kitoblar jadval natijalarining koeffitsiyentlar ustunida keltirilgan qiymatlarga ko'ra, quyidagi regressiya tenglamasini yozish mumkin:

$$\ln Y_{AKI} = 3,35 \ln X_1 + 0,68 \ln X_2 + 0,36 \ln X_3 + 0,81 \ln X_4 - 34,55614 \quad (1)$$

Endi 2-jadvalning qolgan ustunlari bo'yicha keltirilgan qiymatlarga asoslangan holda 1-regressiya tenglamasining sifat mezonlar bo'yicha tekshirildi. Buning uchun dastlab, parametrlarini t-Statistic mezonlari bo'yicha ahamiyatliligiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, $\alpha=0,05$ va $df=11$ bo'lgan holda $t_{Jad}=2,200985$ ga tengligidan faqatgina oliy o'quv yurtini bitiruvchilari soni $-X_1(t_{X1}=3.905676 > t_{Jad}=2,200985)$ ahamiyatli bo'lib, qolgan parametrlarning haqiqatda ahamiyatli yoki ahamiyatsizligini retrospektiv sifat mezonlari MAPE (Mean Absolute Percentage Error – o'rtacha mutlaq foiz xatosi) va TIC (Tayl inequality coefficient – Teyl prognoz aniqligining muqobil o'lchovi) bilan tekshiriladi (1-rasm) [20, 21, 22].

¹ Muallif ishlanmasi

1-rasm. (1)-regressiya parametrlarini retrospektiv sifat mezonlari natijasi¹

1-rasmda keltirilgan ma'lumotlarga asosan ta'kidlash mumkinki, MAPE=4,201 bo'lib, bu o'z navbatida MAPE=4,201<10% tengsizlikni qanoatlantirgani va TIC=0,0275<1 qiymatining nolga intilishidan 1-regressiya tenglamasi parametrlarining barchasini ahamiyatliligi kelib chiqadi. Logorifmik funksiya xossalriga va hisob-kitob jarayonlarini osonlashtirish hamda natijalar aniqligiga erishish uchun yuqorida hosil qilingan 1-regressiya tenglamasini potentsirlab olinadi va unga ko'ra quyidagi tenglama hosil qilinadi:

$$Y_{AKI} = \frac{X_1^{3.35} * X_2^{0.98} * X_3^{0.36} * X_4^{0.81}}{e^{34.55614}} \quad (1^*)$$

Hosil qilingan 1*-regressiya tenglamasini haqiqatdan ahamiyatliligini $\alpha=0,05$ va $k1=11$; $k2=4$ bo'lganda $F_{Jad}=0,297913$ ga tengligini e'tiborga olgan holda hisoblangan Fisher qiymati $F_{his}=3.991310$ tengligidan $F_{Jad} < F_{his}$ shartga binoan 1*-regressiya tenglamasining ahamiyatliligi hamda DW=1.894 teng bo'lganligi bois, avtokorrelyatsiya mavjud emasligidan tenglamaning ishonchli va adekvatligi kelib chiqadi.

1-regressiya tenglamasiga ko'ra, agar Xorazm viloyatida oliy o'quv yurtini bitiruvchilari, kichik biznes subyektlari va mehnat resurslari soni 1,0 foizga oshirilsa, viloyat kichik biznes subyektlari asosiy kapitaliga investitsiya hajmi mos ravishda 158,7 mlrd. so'm, 31,8 mlrd. so'm va 37,9 mlrd. so'mga qo'shimcha oshishi aniqlandi. Agar viloyatda kichik biznes subyektlarida ishlab chiqarilgan mahsulot hajmini 1,0

¹ Muallif ishlanmasi

foizga oshiriladigan bo'lsa, bu vaqtda Xorazm viloyatida asosiy kapitaliga o'zlashtirilgan investitsiya hajmi 16,8 mlrd. so'mga qo'shimcha oshadi.

Endi Xorazm viloyati kichik biznes subyektlari asosiy kapitaliga o'zlashtirilgan xorijiy investitsiyalarning viloyat statistika boshqarmasining 2010-2024-yillarda olingan statistik ma'lumotlaridan foydalangan holda, kichik biznes subyektlariga o'zlashtirilgan xorijiy investitsiyalarning ekonometrik tahlilini amalga oshiramiz. Buning uchun Xorazm viloyati kichik biznes subyektlariga kiritilgan xorijiy investitsiya va kreditlar hajmi – Y_x o'zgarishiga oliy o'quv yurtini bitiruvchilari soni – X_1 , kichik biznes subyektlari soni – X_2 , kichik biznes subyektlarida ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi – X_3 va jami mehnat resurslari soni – X_4 omillarni dastlab natijaviy va o'zaro omillarning bog'lanish (korrelyatsiya) koeffitsiyenti aniqlanadi (3-jadval) [20, 21, 22].

3-jadval

Xorazm viloyatining kichik biznes subyektlariga o'zlashtirilgan xorijiy investitsiyalar hajmining o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar o'rtasidagi korrelyatsiya koeffitsiyenti¹

	Y_x	X_1	X_2	X_3	X_4
Y_x	1				
X_1	0,925899	1			
X_2	0,884067	0,829103	1		
X_3	0,892058	0,779559	0,783095	1	
X_4	0,725455	0,636556	0,848646	0,852719	1

Jadvallar keltirilgan hisob-kitob natijalarining qiymatlariga e'tibor qaratadigan bo'lsak, Xorazm viloyatining kichik biznes subyektlariga o'zlashtirilgan xorijiy investitsiyalar hajmi – Y_x omiliga nisbatan oliy o'quv yurtini bitiruvchilari soni – X_1 ($r_{Y_{AKI},X_1}=0,925899$), kichik biznes subyektlari soni – X_2 ($r_{Y_{AKI},X_2}=0,884067$) va kichik biznes subyektlarida ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi – X_3 ($r_{Y_{AKI},X_3}=0,892058$) kuchli zichlikda hamda viloyatining kichik biznes subyektlari asosiy kapitaliga investitsiya hajmi bilan jami mehnat resurslari soni – X_4 ($r_{Y_{AKI},X_4}=0,689223$) o'rtacha zichlikda to'g'ri bog'langan bo'lib, bu o'z navbatida viloyatda hozirgi barcha tanlangan omillarning oshishi natijaviy omilning ham oshishiga olib keladi.

Xorazm viloyatining kichik biznes subyektlariga o'zlashtirilgan xorijiy investitsiyalar hajmining o'zgarishiga ta'sir etuvchi sifatida tanlangan omillar o'rtasida $r_{x_1,x_2}<0,8$ shartga ko'ra multikoleniarlik mavjud emasligidan kuzatilayotgan bog'liqlik o'rtasida regressiya tenglamasini aniqlashni EViews dasturi orqali davom ettirish mumkin. Buning uchun avvalambor, tanlangan omillarning har birini o'lchov birliklari turlichaligini e'tiborga oladigan bo'lsak, logorifmlab olish lozim. Shu bois biz barcha omillarni (natijaviy omilning ham) ye asosga ko'ra natural logorifmlab olamiz (4-jadval).

¹ Muallif ishlanmasi

4-jadval
Xorazm viloyatining kichik biznes subyektlariga o'zlashtirilgan xorijiy investitsiyalar hajmining o'zgarishini regressiya tenglamasi natijalari¹

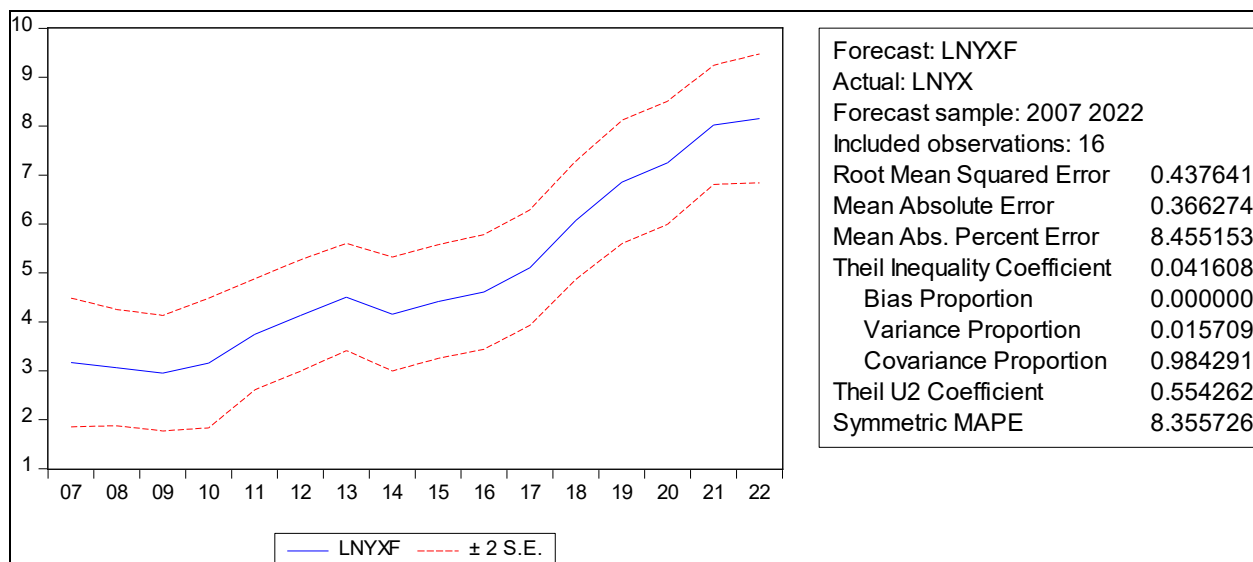
Dependent Variable: LNYX				
Method: Least Squares				
Date: 05/13/23 Time: 10:05				
Sample: 2007 2022				
Included observations: 16				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
LN _{X1}	2.182364	0.709958	3.073934	0.0106
LN _{X2}	1.200421	0.958765	1.252049	0.0265
LN _{X3}	0.622015	0.231326	2.688913	0.0211
LN _{X4}	0.004674	0.470687	0.009929	0.0023
C	-26.84367	8.474349	-3.167638	0.0093
			t _{jad} =2,200985	
R-squared	0.934672	Mean dependent var		4.960758
Adjusted R-squared	0.910917	S.D. dependent var		1.831444
S.E. of regression	0.546627	Akaike info criterion		1.880208
Sum squared resid	3.286817	Schwarz criterion		2.121642
Log likelihood	-10.04166	Hannan-Quinn criter.		1.892571
F-statistic	39.34552	Durbin-Watson stat		1.915266
Prob(F-statistic)	0.000002	F _{jad} =0,297913		

Jadval ma'lumotlarida keltirilgan koeffitsiyentlar qiymatlaridan kelib chiqqan holda quyidagi tenglmani hosil qilinadi:

$$\text{Ln}Y_X = 2,1\text{Ln}X_1 + 1,2\text{Ln}X_2 + 0,62\text{Ln}X_3 + 0,01\text{Ln}X_4 - 26,84367 \quad (2)$$

Endi belgilangan tartibga ko'ra, aniqlangan 2-regressiya tenglamasi parametrlarini t-Statistic mezonlari bo'yicha $\alpha=0,05$ va $df=11$ bo'lgan holda $t_{\text{jad}}=2,200985$ ga tengligidan foydalanib tenglama parametrlarining ahamiyatligini tekshiriladi. Shundan kelib chiqqan holda, oliy o'quv yurtini bitiruvchilari soni – X_1 ($t_{X1}=3.073934 > t_{\text{jad}}=2,200985$) va kichik biznes subyektlarida ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi – X_3 ($t_{X3}=2.688913 > t_{\text{jad}}=2,200985$) omillarning parametrlarini ahamiyatligi kelib chiqib, qolgan parametrlarning ahamiyatli yoki ahamiyatsizligini MAPE va TIC retrospektiv sifat mezonlari bilan tekshirish talab etiladi (2-rasm) [20, 21, 22].

¹ Muallif ishlanmasi

2-rasm. (2)-regressiya parametrlarini retrospektiv sifat mezonlari natijasi¹

2-rasmda keltirilgan ma'lumotlarga asosan, MAPE=8,455 bo'lib, bu MAPE<10% shartga ko'ra, MAPE=8,455<10% tengsizlik bajarilganligi va TIC=0,0416<1 prognoz aniqligining shunchalik nolga intilishidan 2-regressiya tenglamasi parametrlarining barchasini ahamiyatli kelib chiqadi. Matematika qoidalariga va logarifmik funksiya xossalriga hamda model qiymatlarining hayotiy statistik ma'lumotlariga mosligini o'rnatish maqsadida hosil qilingan 2-regressiya tenglamasini potentsirlab olinadi va unga ko'ra quyidagi tenglama hosil qilinadi:

$$Y_X = \frac{X_1^{3.35} * X_2^{0.98} * X_3^{0.36} * X_4^{0.81}}{e^{26.84367}} \quad (2^*)$$

Albatta, sifat mezonlari bo'yicha tekshirishning keyingi bosqichida 2*-regressiya tenglamasini haqiqatdan ahamiyatli kelib chiqishini Fisher mezonini va adekvatligini Darbin-Uotson mezonini bilan tekshiramiz. Unga ko'ra, $\alpha=0,05$ va $k_1=11$; $k_2=4$ bo'lganda $F_{Jad}=0,297913$ ga tengligini e'tiborga olgan holda hisoblangan Fisher qiymati $F_{his}=39.35$ tengligidan $F_{Jad} < F_{his}$ shartga binoan 2.3.1*-regressiya tenglamasining ahamiyatli kelib chiqishini hamda DW=1.915 teng bo'lganligi bois, avtokorrelyatsiya mavjud emasligidan tenglamaning ishonchli va adekvatligi kelib chiqadi.

Agar aniqlangan regressiya tenglamasiga iqtisodiy jihatdan izoh beradigan bo'lsak, viloyatda oliy o'quv yurtini bitiruvchilari, kichik biznes subyektlari va jami mehnat resurslari sonining har bir omili alohida holda 1,0 foizga oshirilsa, viloyat kichik biznes subyektlariga kiritiladigan xorijiy investitsiyalar va kreditlar hajmi mos ravishda 59,2 mlrd so'm, 32,4 mlrd so'm va 0,3 mlrd so'mga qo'shimcha oshishi aniqlangan. Agar viloyat kichik biznes subyektlarida ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi 1,0 mlrd so'mga oshirilsa, viloyat kichik biznes subyektlariga jalb qilinadigan xorijiy investitsiyalar va kreditlar hajmi qo'shimcha 1,2 mlrd so'mga oshishi ta'minlanadi.

Tahlil natijalarini umumlashtiradigan bo'lsak, viloyatda oliy o'quv yurtini bitiruvchilari, kichik biznes subyektlari soni va kichik biznes subyektlarida ishlab

¹ Muallif ishlanmasi

chiqarilgan mahsulot hajmi omillarini oshirish orqali asosiy kapitalga investitsiyalarni, ayniqsa xorijiy to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni jalb qilish imkoniyatini kengaytirishga hissa qo'shish imkoniyati aniqlangan. Bu borada eng avvalo viloyatda oliy ma'lumotli mutaxassislar sonini oshirish va ularni band qilish uchun yangi kichik biznes subyektlari hamda qo'shma korxonalarni tashkil etish chora-tadbirlarini ishlab chiqish zarur.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytganda, bu nisbat alohida hududlarning iqtisodiy ixtisoslashuvi bilan belgilanadi. Mehnat resurslarini hududiy tashkil etishning mavjud shakllari mehnat potensialining o'ziga xos sifat va miqdor xususiyatlariga ega ishlashini ta'minlaydi. Ishlab chiqarish jarayonlarining tabiati bandlik darajasini hamda uning tarmoqlar bo'yicha, jinsi va yoshi bo'yicha tuzilishini belgilaydi va mehnat resurslarini takror ishlab chiqarishning barcha jihatlariga ta'sir ko'rsatadi.

Investitsiyalarni jalb qilish sohasida davlat boshqaruvining tashkiliy asoslari samaradorligini turli usullar va ta'sir vositalari orqali oshirishning zamonaviy yondashuvlarini shakllantirish, ularni shunday tarzda aniqlash va iqtisodiyotning investitsiyalar uchun jozibadorligini oshirish imkoniyatlarini hisobga olishga asoslanishi kerak. Mamlakat iqtisodiyotiga investitsiyalarni jalb etishni rag'batlantirishda quyidagi chora-tadbirlar samarali bo'lishi mumkin:

- Investorlarni izlash markazlarini shakllantirish, ularning asosiy faoliyatini potensial investorlar bozorlarini o'rganish va ularni investitsiyalarga jalb etish siyosatini ishlab chiqish hamda investitsiya resurslarini jalb qilish uchun eng jozibador loyihalarni taqdim etishga qaratish;

- Tanlangan obyektga sarmoya kiritish uchun yirik va kichik biznes subyektlarining moliyaviy resurslarini birlashtirishni nazarda tutadigan xayriya investitsiyalari (ijtimoiy-madaniy soha obyektlari) bilan bog'liq tadbirlarni amalga oshirish. Xayriya investitsiyalari keng doirada, ochiq va shaffof tarzda ommaviy axborot vositalarida yoritilib, investorlar e'tiborini jalb qilish va ommalashtirish orqali amalga oshirilishi kerak;

- Davlatlararo munosabatlarni shakllantirish, rivojlantirish va mustahkamlash, hamkorlik dasturlarini ishlab chiqish asosida boshqa davlatlarning hududiy jihatdan qo'shni hududlari bilan hamkorlikni yo'lga qo'yish, sanoatning ayrim tarmoqlari va faoliyat sohalari bo'yicha hamkorlik qilish, kadrlar almashinuvi dasturlarini shakllantirish va bunday hamkorlikni maksimal darajada yo'naltirish hamda innovatsion usullarni, eng yangi texnika va ishlab chiqarish texnologiyalarini jalb qilish;

- Shaharlarda yirik savdo markazlarini (yoki mintaqadagi investorlar tomonidan maksimal talab bilan tavsiflanadigan boshqa obyektlarni) qurishga ruxsat berish tartibini shakllantirish. Bunda quruvchi birinchi navbatda iqtisodiyotning boshqa obyektlariga investitsiya kiritish majburiyatini olishi shart.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Foreign direct investment in Europe stalls amidst economic uncertainty, France remains top destination for investors. 11 May 2023, https://www.ey.com/en_gl/news/2023/05/foreign-direct-investment-in-europe-stalls-amidst-economic-uncertainty-france-remains-top-destination-for-investors
2. Investment Policy and Promotion. <https://www.worldbank.org/en/topic/investment-climate/brief/investment-policy-and-promotion>
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabr PF-158-son ““O‘zbekiston — 2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni, <https://lex.uz/docs/6600413>
4. Гитман Л. Дж., Джонк М. Д. Основы инвестирования; [пер. с англ. О.В. Буклемишев и др.]. М.: Дело, 2010. 991 с.;
5. Dunning J., Narullo R. Trade, location of economic activity and the MNE: a search for an eclectic approach. // The International Allocation of Economic Activity / Edited by B.Ohlin and P.O. Hesselborn. – London: Macmillan, 1977. — pp. 395-418.;
6. Kubakh T.G. Investment climate of the state: theoretical and practical aspects / T.G. Kubakh // Effective economy. 2013. No. 12. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2604.;>
7. Hladii S. The financial mechanism of investing in innovative development: theoretical and methodological management approach. Science is young. 2005. No. 3. URL: http://www.library.tane/edu.ua/images/nauk_vydannya/gHL8ef.pdf;
8. Агафонов А.А. Проектное финансирование как форма инвестиционного кредитования малого бизнеса / А.А. Агафонов // Экономика и предпринимательство. – 2014. – №5- ч.1. – С. 711.;
9. Бугаев В.К. Системные свойства региона Регионология №2-2008.-С.10-11.;
10. Герасимчук З.В. Инвестиционный потенциал региона: методика оценки, механизмы наращивания: монография / З.В. Герасимчук, В.Р. Ткачук. – Луцк: Надстырь, 2009. – 232 с.;
11. Давыдова Л. В., Ильминская С.В. Формирование стратегии развития инвестиционного потенциала региона на основе оценки инвестиционных процессов //Региональная экономика: теория и практика. — №1 (40). – 2007. – с 17.
12. Игнатюк В.В., Малахова Ю.А., Сукманюк В.М. Современные источники финансирования инвестиционных потребностей компании. Приазовский экономический вестник, 2020, №2 (19). [Электронный ресурс]. URL: <http://rev.kpu.zp.ua/vypusk-2-19> (дата обращения 08.02.2021).;
13. Вахобов А.В., Хажибакиев Ш.Х., Муминов Н.Г. Хорижий инвестициялар. Ўқув қўлланма. – Т.: «Молия», 2010. – 10 б.;
14. Каримов Н.Г. Иқтисодий интеграциялашув шароитида инвестицияларни молиялаштиришнинг бозор механизмлари жорий этиш муаммолари: Иқтисод фанлар доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Т.: 2007. 40 б.;

15. Байхонов Б.Т. Ўзбекистон иқтисодиётида инвестицияларни тармоқлараро тақсимлашнинг эконометрик моделлаштириш услубиятини такомиллаштириш: Иқтисод фанлар доктори (DSc) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Т.: 2019. 24 б.;

16. Отажанов У.А. Ўзбекистон Республикаси ҳудудларининг инвестицион салоҳиятини эконометрик баҳолашнинг интеллектуал фаолиятини такомиллаштириш: Иқтисод фанлар доктори (DSc) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Т.: 2022. 26 б.;

17. Юлдашев Ш.Ф. Иностранные инвестиции как фактор экономического роста и либерализации национального воспроизводства Республики Узбекистан. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. – Т.: 2001. – 37 с.;

18. Юлдашев Р.З. Совершенствование управления инвестиционным обеспечением приватизированных предприятий Узбекистана. Монография. Т.: 2009. – 210 с.;

19. Рустамова Д.Д. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида хорижий инвестицияларни жалб этишнинг назарий асослари ва устувор йўналишлари: Иқтисод фанлар номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Т.: 2006. – 23 б.;

20. Махмудов Э.А. Прямые иностранные инвестиции в экономику Узбекистан: достижения, проблемы и перспективы. – Ташкент: 2007.

SANOAT KORXONALARIDA ENERGIYA MANBALARIDAN SAMARALI FOYDALANISHNING ILMIY-NAZARIY JIHATLARI

Nazarova Ra'no Rustamovna

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti,
“Yashil” iqtisodiyot kafedrası mudiri,
i.f.d., professor.

E-mail: r.nazarova@tsue.uz

Najmiddinov Yahyo Fazliddin o'g'li

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti,
“Yashil” iqtisodiyot kafedrası kata o'qituvchisi, tayanch doktorant,

E-mail: y.najmiddinov@tsue.uz

ORCID:0009-0004-0221-0121

Annotatsiya

Energiya samaradorligi hozirgi davrda iqtisodiyotning ajralmas va strategik muhim tarkibiy qismi sifatida iqtisodiy jarayonlarda o'z ifodasini topmoqda. IRENA (Xalqaro qayta tiklanuvchi energiya agentligi) tomonidan 2024-yilda e'lon qilingan ma'lumotlarga ko'ra, dunyo miqyosida 2030-yilgacha energiya samaradorligini oshirish bo'yicha ustuvor vazifalar va strategik maqsadlar belgilab berilgan. Ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlarda energiya iste'moli hajmining ortib borayotgani energiya samaradorligiga bo'lgan talabni nafaqat iqtisodiy barqarorlik, balki atrof-muhitga salbiy ta'sirni kamaytirish va tabiiy resurslardan foydalanishni optimallashtirish nuqtayi nazaridan ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Mazkur ilmiy izlanishda O'zbekiston sanoat tarmoqlarida energiya samaradorligini oshirishning nazariy asoslari va ilmiy-analitik jihatlari o'rganilgan. Tadqiqotda energiya samaradorligini oshirish mexanizmlari, texnologik modernizatsiya va ekologik barqarorlik o'rtasidagi o'zaro bog'liqliklar tahlil qilinib, mamlakat iqtisodiyotida resurslardan samarali foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish bo'yicha ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: energiya, energiya samaradorligi, qayta tiklanuvchi energiya, qayta tiklanmaydigan energiya, toza energiya, kam uglerodli energiya, energiya boshqaruvi.

Аннотация

Энергоэффективность в настоящее время рассматривается как неотъемлемая и стратегически важная составляющая часть экономических процессов. Согласно данным, опубликованным Международным агентством по возобновляемым источникам энергии (IRENA) в 2024 году, на глобальном уровне определены приоритетные задачи и стратегические цели по повышению энергоэффективности до 2030 года. Особенно в развивающихся странах рост энергопотребления обуславливает необходимость увеличения

энергоэффективности не только в целях экономической устойчивости, но и для минимизации негативного воздействия на окружающую среду и рационализации использования природных ресурсов.

В данном научном исследовании проанализированы теоретические основы и научно-аналитические аспекты повышения энергоэффективности в промышленных отраслях Узбекистана. Рассматриваются механизмы повышения энергоэффективности, взаимосвязь между технологической модернизацией и экологической устойчивостью, а также разработаны научно обоснованные предложения по эффективному использованию ресурсов в экономике страны.

Ключевые слова: Энергия, энергоэффективность, возобновляемая энергия, невозобновляемая энергия, чистая энергия, низкоуглеродная энергия, управление энергией.

Abstract

Energy efficiency today is recognized as an integral and strategically important component of economic processes. According to data published by the International Renewable Energy Agency (IRENA) in 2024, priority tasks and strategic objectives for improving global energy efficiency by 2030 have been outlined. Especially in developing countries, the growing energy consumption highlights the need for energy efficiency not only for ensuring economic sustainability but also for minimizing environmental impact and optimizing the use of natural resources.

This scientific study analyzes the theoretical foundations and scientific-analytical aspects of improving energy efficiency in the industrial sectors of Uzbekistan. It examines the mechanisms for enhancing energy efficiency, the interconnection between technological modernization and ecological sustainability, and develops scientifically grounded recommendations for expanding the efficient use of resources in the national economy.

Keywords: Energy, energy efficiency, renewable energy, non-renewable energy, clean energy, low-carbon energy, energy management.

KIRISH

Jahon mamlakatlarida sanoat korxonalarining energiyaga bo'lgan talabini uzluksiz ta'minlash XX asrning asosiy muammolaridan biriga aylangan. Shuningdek, iste'mol uzluksizligi va talabni maqsadli qondirish energiya samaradorligiga erishish, qayta tiklanuvchi, kam uglerodli hamda toza energiya manbalarini yaratish va ulardan samarali foydalanish masalalarini dolzarb ahamiyat kasb etadigan omillarga aylantirmoqda. Jahon energetika agentligi (IEA) tomonidan jahon hamjamiyatiga taqdim etilgan ma'lumotlarda 2030-yilga kelib global energiya iste'moli 1,3–1,5 barobarga oshishi prognoz qilingan [1]. Global miqyosda 2040-yilgacha energiya

balansi quyidagi ko‘rinishda shakllanishi kutilmoqda: ko‘mir iste’molining global iste’moldagi ulushi 60 foizga, neft — 70 foizga, tabiiy gaz — 10 foizga, energetika va atom elektr stansiyalari — 88 foizga, gidroelektr stansiyalar — 50 foizga, qayta tiklanuvchi energiya manbalari ulushi esa 220 foizga oshadi [2]. Shu sababli mamlakatimizda ham sanoat korxonalarida energiya samaradorligini oshirish masalasi alohida e’tibor talab etadi.

Hozirgi global integratsiya va keskin raqobat sharoitida jahon miqyosida energiya samaradorligiga erishish, barqaror o‘sish suratlarini ta’minlash shart-sharoitlarini aniqlash, samarali iqtisodiy mexanizmlarni ishlab chiqish bo‘yicha ilmiy izlanishlar olib borish har bir davlatning ustuvor vazifasiga aylangan.

O‘zbekistonda sanoat korxonalarining energiya samaradorligi borasida olib borilayotgan islohotlar yoqilg‘i-energetika kompleksini sifatli va samarali rivojlantirish, muqobil energiyaga asoslangan yangi texnologiyalarni joriy etish, iqtisodiyot tarmoqlarida energiya sarfini kamaytirish va toza energiya quvvatlarini yaratishga qaratilmoqda. O‘zbekiston sanoat korxonalarida energiya samaradorligini oshirish, barqaror rivojlanish maqsadlarini amaliyotga tatbiq qilish, mavjud tendensiyalar va omillarni hisobga olgan holda energiya kompleksini barqarorlashtirishni ta’minlashda energiya resurslaridan foydalanishning mintaqaviy imkoniyatlarini yaxshilash, shuningdek energiya samaradorligi bo‘yicha loyiha va dasturlarni ishlab chiqish va ularni hayotga tatbiq etish tadqiqot ishlarining asosiy yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda.

Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabr PF-158-son ““O‘zbekiston — 2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmonida[3] belgilangan vazifalar, “O‘zbekiston Respublikasining elektroenergetika tarmog‘ini yanada rivojlantirish va isloh qilish strategiyasi to‘g‘risida”gi hujjat [4] hamda “2020–2030-yillarda O‘zbekiston Respublikasini elektr energiyasi bilan ta’minlash konsepsiyasi” [5] va boshqa qonunchilik hujjatlarida ilgari surilgan ustuvor yo‘nalishlar ushbu mavzuning ilmiy va amaliy ahamiyatini yanada kuchaytiradi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Sanoat sohasida energiya ta’minoti va uning samaradorligining ahamiyati iqtisodiyotning bugungi fundamental asosi, rivojlanish bosqichlari, mavjud tahdidlar va istiqbolli yo‘nalishlar doirasida klassik iqtisodiyot nazariyotchilari tomonidan ham alohida ta’kidlab o‘tilgan. Mazkur sohada ilmiy izlanishlar olib borgan g‘arb olimlaridan S. Tanriverdi [6], Angel J. Martinez Rodriguez [7], Nicholas Woodruff Fette [8], Kang Shen [9], M. B. Adetayolar [10] energiya samaradorligi, uning tarkibiy komponentlari va zamonaviy iqtisodiy sharoitdagi o‘rni haqida tadqiqotlar olib borganlar.

Respublikamiz olimlaridan G. N. Nigmatullayeva [11], S. U. Buzrukhonov [12], E. I. Nasirov [13], Z. A. Xakimov [14], A. A. Mirzaxalilova [15] va boshqalar energiya samaradorligi, energiya xavfsizligi, toza energiya manbalarining sanoat korxonalarida energiyadan foydalanishdagi roli va ahamiyati borasida muhim ilmiy tadqiqotlar olib borib, sohaning nazariy hamda amaliy rivojlanishiga salmoqli hissa qo'shganlar.

METODOLOGIYA

Ushbu ilmiy izlanish bugungi kunning barcha tarmoqlarida dolzarb bo'lgan energiya samaradorligining ilmiy-nazariy asoslarini o'rganishga yo'naltirilgan. Shu bois, tadqiqot davomida solishtirma tahlil, kuzatuv tahlili, SWOT tahlil hamda qiyosiy tahlil metodlaridan foydalanilgan. Energiya samaradorligi yuqori bo'lgan mamlakatlarning tajribasi o'rganilib, ularning tizimlari tahlil qilingan va bu asosda O'zbekiston energetika sohasida, xususan sanoat tarmoqlarida energiya samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi ilmiy asoslangan taklif va xulosalar ishlab chiqilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Barcha iqtisodiy jarayonlar singari, energiya iqtisodiyoti ham so'nggi yillarda o'zining ahamiyatini yanada oshirib bormoqda. Energetika 20-asr boshlarida iqtisodiyot bilan bog'liq holda iqtisodiy jarayonlarda o'z o'rnini mustahkamlab borgan. 1910-yilda Emanuele Sella tomonidan yozilgan "Farovonlik hayoti" nomli asarda ishlab chiqarish jarayoni va termodinamikasi o'rtasidagi bog'liqlik ilgari surilgan. Unda energiya butun koinotda doimiy ekanligi, shuningdek energiya iqtisodiy faoliyatning kelajakdagi poydevori bo'lishi ta'kidlangan.

Umumiy iqtisodiy nazariyada energiya bozorlarini tahlil qilish turli iqtisodiy yondashuvlar orqali amalga oshirilsa-da, energiya resurslari jismonan ko'p bo'lishiga qaramay, ular cheklangan resurslar toifasiga kiradi. Shu sababli bugungi kunda har bir davlat oldida energiya bilan bog'liq muhim iqtisodiy muammolar yuzaga chiqmoqda.

Energiya iqtisodiyoti — bu jamiyatda energiyadan foydalanish va uni ta'minlashga oid masalalarni o'z ichiga oluvchi kichik iqtisodiy fan sohasidir. U ko'plab boshqa fanlar bilan chambarchas bog'liq bo'lganligi sababli uzoq yillar davomida alohida fan sifatida qaralmagan. Biroq, so'nggi yillarda energiya va energiya samaradorligining ortib borayotgan ahamiyati tufayli ushbu yo'nalish alohida fan sifatida amaliyotga joriy etilmoqda.

Energiya iqtisodiyoti — energiya manbalaridan eng yuqori samaradorlikda foydalanish tamoyiliga asoslanadi. Bu yo'nalish sanoat korxonalarida energiya bilan bog'liq ortib borayotgan talabni qondirish uchun ishlab chiqarish yoki importga asoslangan samarali tizimlarni shakllantirishni maqsad qiladi. Bu holat esa

energiyadan foydalanish xarajatlari, uni qayta ishlash, tashish va saqlash kabi ko‘plab iqtisodiy masalalar bilan chambarchas bog‘liqdir.

Jahon tajribasida barcha rivojlangan davlatlar barqaror rivojlanish strategiyalarini aynan energiya samaradorligi hamda qayta tiklanuvchi energiya manbalari asosida shakllantirmoqda. Shu bois, ushbu davlatlarning energiya sohasidagi ustuvor yo‘nalishlari va amalga oshirilayotgan strategiyalarini O‘zbekiston energiya siyosatiga moslashtirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi.

AQSH tajribasi

AQSHda energiya ishlab chiqarish sohasi bugungi kunda boshqa davlatlardan tubdan farq qiladi. Mamlakat dunyodagi eng yirik neft va tabiiy gaz ishlab chiqaruvchilardan biri hisoblanadi. So‘nggi yillardagi texnologik inqiloblar natijasida neft va gaz eksporti keskin oshgan. Shuningdek, quyosh, shamol va gidroenergiya kabi yangi qayta tiklanuvchi energiya (YQTE) manbalari tez rivojlanmoqda. 2023-yil holatiga ko‘ra, YQTE umumiy iste‘molning 20 foizini tashkil etadi, bu esa umumiy ishlab chiqarish hajmiga nisbatan juda yuqori ko‘rsatkichdir.

Dunyoning ko‘plab mamlakatlarida ishlab chiqarish taqiqlangan yadro energiyasi esa AQSHda keng qo‘llanilmoqda. Hozirgi kunda mamlakatda 100 dan ortiq yadro reaktori faoliyat olib bormoqda va ular umumiy elektr energiyasining 19 foizini ta‘minlaydi. Shunday qilib, toza energiya manbalari AQSHda umumiy ishlab chiqarishning deyarli 50 foizini tashkil etmoqda.

O‘zbekistonda elektr energiyasi ishlab chiqarishning asosiy manbai fosil yoqilg‘ilar hisoblanadi. Asosan tabiiy gazga bog‘liq bo‘lgan bu sektor bugungi kunda umumiy elektr energiyasi ishlab chiqarish hajmining 85 foizini tashkil etadi. Neft va ko‘mir ham ishlatiladi, biroq ularning ulushi nisbatan kam.

So‘nggi 10 yillikda mamlakatda qayta tiklanuvchi energiya manbalariga bo‘lgan e‘tibor sezilarli darajada ortmoqda. Xususan, O‘zbekistonda yiliga o‘rtacha 300 quyoshli kun mavjud bo‘lib, bu quyosh energiyasi uchun katta salohiyatni anglatadi. Ammo hozirda quyosh energiyasining umumiy energetika tizimidagi ulushi atigi 3 foiz atrofida. Shu sababli Xitoy va xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikda bir qator loyihalar amalga oshirilmoqda. Yadro energiyasi sohasida esa hozircha sust harakatlar kuzatilmoqda. Biroq Rossiya bilan hamkorlikda 2028-yilga kelib birinchi atom elektr stansiyasini (AES) qurish rejalashtirilgan.

Yuqoridagi ikki davlatning elektr energiyasiga bog‘liq bo‘lgan infratuzilmasini ko‘rib chiqadigan bo‘lsak, AQSHda har ikki davlatda ham elektr energiyasi infratuzilmasi elektr energiyasi yo‘qotishlariga sabab bo‘ladi. Masalan, mamlakatimizda har yili 20-25% elektr energiyasi yo‘qotishlariga sabab bo‘lmoqda.

AQSh energiya xavfsizligi, texnologik innovatsiyalar va YQTga o‘tishda yetakchi bo‘lsa, O‘zbekiston energiya diversifikatsiyasi, infratuzilma modernizatsiyasi

va xususiy investitsiyalarni jalb qilish bosqichida. Ikkala davlat ham qayta tiklanadigan energiyaga o'tish zarurati va xalqaro hamkorlikning ahamiyati ortib boqmoqda.

Xitoy tajribasi

Dunyodagi eng yirik ko'mir iste'molchisi hisoblangan Xitoyda elektr energiyasining 60 foizi neft va gaz importi orqali ishlab chiqariladi. Ammo e'tiborga molikki, Xitoy qayta tiklanuvchi energiya manbalari bo'yicha jahon yetakchisi hisoblanadi. 2023-yilgi ma'lumotlarga ko'ra, quyosh, shamol va gidroenergiya manbalari orqali ishlab chiqarilgan elektr energiyasi Xitoyda umumiy ishlab chiqarishning 45 foizini tashkil etgan.

Infratuzilma jihatidan tahlil qilganda, Xitoy ishlab chiqarish sanoatida ham yetakchi hisoblanadi. Shu sababli, elektr energiyasi yetkazib berish infratuzilmasi ham tizimli ravishda isloh qilingan. Masalan, ba'zi davlatlarda kuzatiladigan kabi 20–25 foiz energiya infratuzilmadagi yo'qotishlar sababli bekor bo'lib ketmaydi.

Agar Xitoy global energiya o'zgarishlarida yetakchi rol o'ynayotgan bo'lsa, O'zbekiston esa mintaqaviy energiya xavfsizligi va diversifikatsiya borasida xalqaro hamkorlikka tayanmoqda. Har ikkala davlat ham qayta tiklanadigan energiyaga o'tishni strategik maqsad sifatida belgilagan.

Texnik kategoriya sifatida energiya samaradorligi konsepsiyasi ilmiy adabiyotlarda uzoq yillardan buyon mavjud bo'lsa-da, iqtisod fanida bu tushuncha boshqaruv obyektining to'liq va tizimli konsepsiyasi sifatida yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Natijada, zamonaviy iqtisodiy adabiyotlarda energiya tejaydigan sanoat rivojlanishini boshqarishga doir real iqtisodiy mexanizmlarni shakllantirish masalasiga yetarli e'tibor qaratilmayapti.

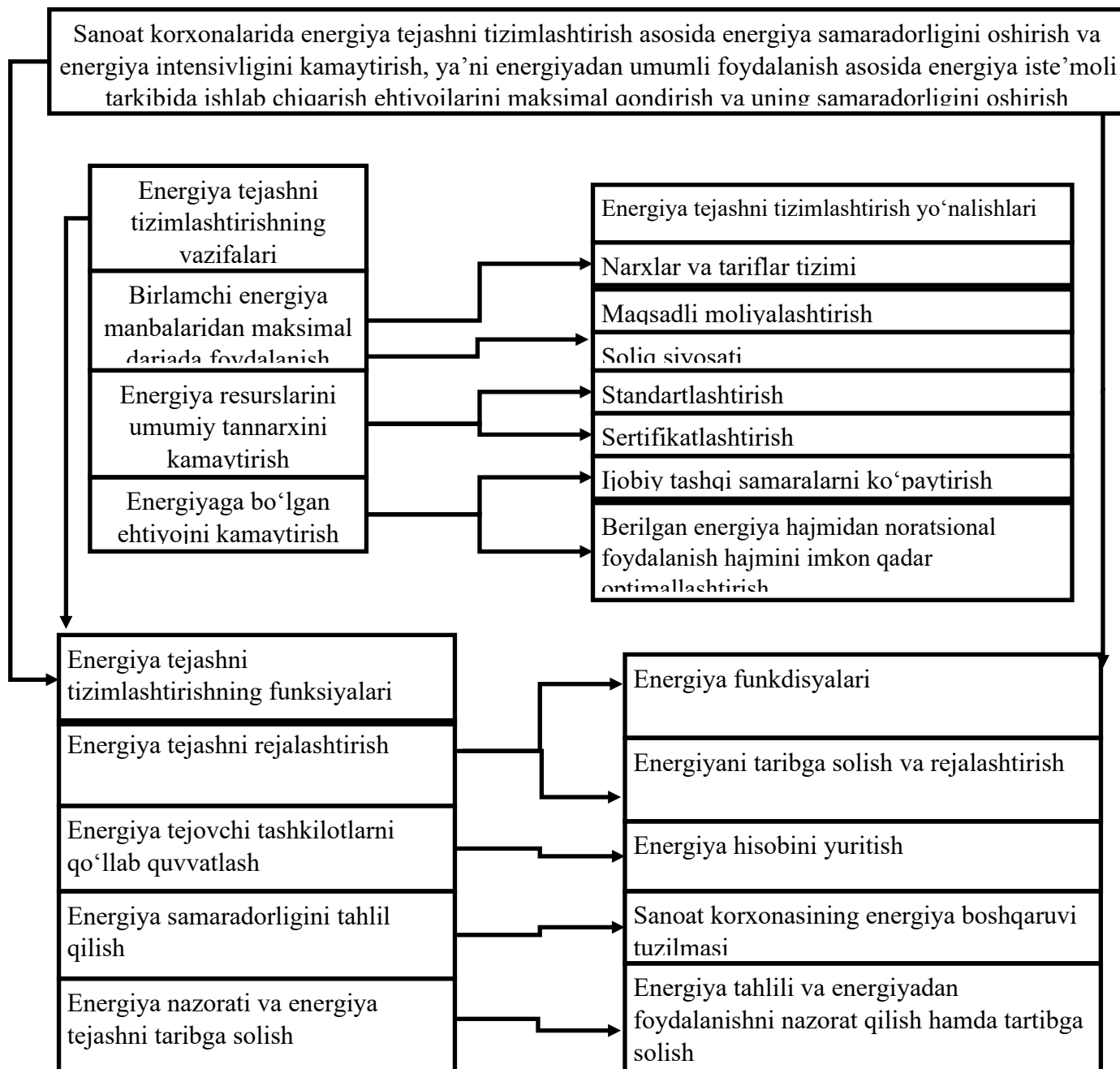
Sanoat — moddiy ishlab chiqarishning eng muhim va ajralmas tarmoqlaridan biridir. Bugungi kunda ushbu sohada energiya samaradorligi va energiyadan oqilona foydalanish masalalari yanada muhim ahamiyat kasb etmoqda. Uning rivojlanishi nafaqat texnik baza va ilmiy-texnik ishlab chiqarishga, balki aholi turmush darajasiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Jahonda ham, O'zbekistonda ham ko'mir, neft, tabiiy gaz kabi qayta tiklanmaydigan energiya manbalaridan asosiy energiya manbai sifatida uzoq yillardan buyon foydalanib kelinmoqda. Ammo so'nggi yillardagi global iqlim o'zgarishlari ortidan karbon emissiyasi muammosi yanada dolzarb tus oldi. Karbon emissiyasining asosiy manbalari esa aynan ushbu — qayta tiklanmaydigan energiya manbalaridir.

Bundan tashqari, tabiiy resurslarning kamayib borishi va aholi sonining muntazam ortib borayotgani bugungi kunda energiya samaradorligining oshirilishini zaruratga aylantirmoqda. O'zbekistonda, ayniqsa, so'nggi 10 yil ichida qayta tiklanadigan energiya manbalaridan sanoat korxonalarida foydalanish va ularning

samaradorligini oshirish bo'yicha tadqiqotlar olib borilmoqda. Biroq ushbu izlanishlar va yo'naltirilayotgan investitsiyalar hali yetarli darajada emas.

Bugungi kunda sanoat korxonalarida energiya samaradorligi, energiya barqarorligi, energiyani tejash va undan oqilona foydalanish masalalari ustuvor muammolardan biri bo'lib qolmoqda. Quyidagi chizmada esa sanoat sohasida energiya tejash va samaradorlikka erishish yo'lida tashkil etilgan tashkiliy tuzilma ko'rsatilgan (1-rasm).

1-rasm. Sanoat sohasida energiya tejashni tizimlashtirish va energiya samaradorligiga erishish

Manba: Ilmiy izlanishlar va kuzatuvlar natijasida muallif tomonidan ishlab chiqilgan.[13]

Energiya tizimlashtirish sanoat korxonalarida resurslardan samarali foydalanish, xarajatlarni kamaytirish va atrof-muhitni muhofaza qilish uchun zarur hisoblanadi. O'zbekistonda energiya tizimlashtirishni joriy etish uchun davlat tomonidan maqsadli dasturlarni ishlab chiqish, xususiy sektor bilan samarali hamkorlikni yo'lga qo'yish hamda xalqaro tashkilotlarning texnik yordamini jalb etish muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston qayta tiklanadigan energiya manbalari bo'yicha dunyodagi eng boy mamlakatlar qatoriga kirmasada, ushbu yo'nalishda umumiy energiya ishlab chiqarish va undan samarali foydalanishga oid qator strategik loyihalar amalga oshirilmoqda. Shunga qaramay, sanoat korxonalarida energiyaga bo'lgan ehtiyoj doimiy ravishda ortib bormoqda. Shu bilan birga, mavjud qayta tiklanadigan energiya resurslari hajmining yetarli emasligi ushbu ehtiyojni qoplashda cheklovlar tug'dirmoqda.

Mamlakat iqtisodiy rivojlanishining asosiy drayverlaridan biri — sanoat tarmog'idir. Biroq, hozirgi iqtisodiy sharoitda eng dolzarb muammolardan biri bu energiyadan samarali foydalanish masalasidir. Shu sababli, sanoat korxonalarida energiyadan oqilona va samarali foydalanish orqali ishlab chiqarish quvvatlarini oshirish hamda iqtisodiy samaradorlikni kuchaytirishga xizmat qiluvchi mexanizmlarni takomillashtirishga alohida e'tibor qaratilishi lozim (2-rasm).

Energiya resurslarining konvertatsiya qilish qobiliyati bo'yicha:

- Birlamchi energiya manbalari: ko'mir, neft, tabiiy gaz, biomassa energiyasi, quyosh, shamol, suv energiyasi, yadro va boshqalar.
- Ikkilamchi energiya manbalari: elektr, issiqlik, elektromagnit va boshqalar.

Energiya resurslarining mavjudligi nuqtai nazaridan:

- An'anaviy energiya manbalari: ko'mir, neft, gaz, yadro va hokazolar.
- Yangi energiya manbalari: quyosh, shamol, gidroenergetika, biomassa va boshqalar.

Qayta tiklanadigan energiya manbalari yuzasidan:

- Qayta tiklanmaydigan energiya manbalari: ko'mir, neft, tabiiy gaz, yadro va boshqalar.
- Qayta tiklanadigan energiya manbalari: quyosh energiyasi, shamol energiyasi, gidravlik energiya, to'lqin energiyasi, harorat gradienti energiyasi, biomassa energiyasi, oqim energiyasi, suv oqimi energiyasi va hokazolar.

Energiyaning ekotizimga yetkazadigan yo'qotish va zararlariga ko'ra:

- Nopok deb hisoblanadigan energiya manbalari: ko'mir, tabiiy gaz, atom energiyasi, neft, yirik to'g'onlar va boshqalar.
- Toza energiya manbalari: shamol energiyasi, quyosh energiyasi, biomassa energiyasi, to'g'onsiz gidroenergetika, vodorod energiyasi va boshqalar.

2-rasm. Energiyaning iqtisodiy mazmun mohiyati va turlari bo'yicha tasniflanishi[17]

Manba: Ilmiy izlanishlar va kuzatuvlar natijasida muallif tomonidan ishlab chiqilgan.[13]

Iqtisodiy nuqtayi nazardan, turli texnikalar orqali energiya bilan ta'minlaydigan resurslar bir nechta usullar asosida tasniflanadi. Energiya resurslarini toifalarga ajratish

sanoat korxonalari, energiya masalalarini boshqaruvchi mutasaddilar hamda resurs iste'molini kuzatib boruvchi mutaxassislar uchun energiya muammolarini aniq va tizimli tahlil qilish imkonini beradi. Energiya turlari bo'yicha adabiyotlarda keltirilgan tasniflar odatda quyidagilarga asoslanadi.

Sanoat ishlab chiqarishining samaradorligini oshirish resurs va energiya tejoyvchi texnologiyalar, zamonaviy uskunarlar va ilg'or jarayonlarni joriy etish orqali amalga oshiriladi. Bu esa energiya iste'moli yuqori bo'lgan tarmoqlar, jumladan sanoat korxonalarini rivojlantirishda ustuvor yo'nalishlar o'zgarishini talab etmoqda.

Mahalliy sanoatni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari sifatida quyidagilarni alohida ta'kidlash mumkin:

- Sanoat korxonalarining samaradorligi va raqobatbardoshligini oshirish, mahsulot sifatini doimiy takomillashtirish orqali ichki va jahon bozorlaridagi ortib borayotgan talabni qondirish hamda ishlab chiqarish hajmini bosqichma-bosqich oshirib borish;
- Energiya samaradorligini ta'minlovchi zamonaviy tizimlarga asoslangan resurs va energiya tejoyvchi texnologiyalar, asbob-uskunalar va ishlab chiqarish jarayonlarini joriy etish, jumladan ikkilamchi energiya resurslaridan foydalanish va energiya tejash mexanizmlarini rag'batlantiruvchi tizimlarni yaratish;
- Atrof-muhitni muhofaza qilish chora-tadbirlarini kuchaytirish;
- Xom ashyo yetkazib beruvchilar va mahsulot iste'molchilari bilan vertikal va gorizontal integratsiyalashgan yirik kompaniyalarni tashkil etish orqali ishlab chiqarish tarmoqlarini diversifikatsiyalashga ustuvor ahamiyat qaratish;
- Sanoat korxonalari missiyasini BMT tomonidan belgilangan barqaror rivojlanishning 17 ta ustuvor yo'nalishiga muvofiq chora-tadbirlar bilan uyg'unlashtirish va uni amaliyotga tatbiq etish.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Nazariy jihatdan energiya bugungi kunning eng muhim unsurlaridan biridir. U nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy rivojlanish nuqtayi nazaridan ham alohida ahamiyat kasb etadi. Agar sanoat korxonalari iqtisodiy rivojlanishning asosiy tarmoqlari sifatida e'tirof etilsa, energetika sohasi iqtisodiyotning ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Sanoat korxonalarida energiya samaradorligini oshirish bo'yicha quyidagi takliflar ilgari suriladi:

1. Energiya boshqaruvi tizimini takomillashtirish: Sanoat korxonalarida energiyani samarali boshqarish mexanizmlarini ishlab chiqish, ilg'or davlatlar tajribasini o'rganish va amaliyotga joriy etish.

2. Kadrlar salohiyatini oshirish: Samarali energiya tizimini yurituvchi malakali kadrlar sonini ko‘paytirish va ularni doimiy rag‘batlantirish tizimini shakllantirish.

3. Xarajat tahlilini chuqurlashtirish: Har bir mahsulot bo‘yicha sarflangan energiya xarajatlarini tahlil qilish, energiya sarfini minimallashtirish va tannarxni optimallashtirish.

4. Energiyani diversifikatsiyalash: Qayta tiklanmaydigan hamda salbiy tashqi samara keltiruvchi energiya manbalarining ulushini kamaytirish, qayta tiklanuvchi, toza va kam uglerodli energiya manbalarining ulushini oshirish.

Qo‘shimcha takliflar

- Texnologik yangilanishlar: Sanoat korxonalarida energiya tejoyvchi texnologiyalar (masalan, LED tizimlari, AI asosidagi boshqaruv algoritmlari)ni joriy etish. Xitoydagi 1 GVt quvvatli quyosh stansiyalari kabi loyihalar namunali hisoblanadi.

- Kadrlar tayyorlash va rag‘batlantirish: Energiya samaradorligi bo‘yicha malakali mutaxassislarni tayyorlash, ularni malaka oshirish kurslariga yo‘naltirish va tizimli rag‘batlantirishni yo‘lga qo‘yish.

- Energiya manbalarini diversifikatsiyalash: Tabiiy gazga yuqori bog‘liqlikni kamaytirish uchun qayta tiklanuvchi energiya (QTE) va yadro energetikasiga qaratilgan investitsiyalarni kengaytirish.

- Xalqaro hamkorlik: “Bir kamar, bir yo‘l” tashabbusi (Xitoy) va Jahon banki loyihalari orqali moliyaviy va texnik yordam jalb qilish.

- Qonunchilikni takomillashtirish: Energiya samaradorligi bo‘yicha standartlar va sertifikatlash tizimini joriy etish (masalan, Yevropa Ittifoqidagi ISO 50001).

- Monitoring va nazorat: Energiya iste‘moli va yo‘qotishlarni real vaqt rejimida kuzatib borish imkonini beruvchi avtomatlashtirilgan nazorat tizimlarini joriy etish.

Yuqorida taklif etilgan chora-tadbirlar Turkiya, Rossiya, Xitoy va Germaniya kabi sanoati rivojlangan mamlakatlar tajribasiga asoslangan holda ishlab chiqilgan bo‘lib, ularni O‘zbekiston sharoitiga moslashtirib joriy etish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Jahon energetika agentligi (International Energy Agency)-
<https://www.iea.org/>

2. World Energy Outlook 2024, <https://www.iea.org/reports/world-energy-outlook-2024>

3. O‘zbekiston Respublikasi energetika vazirining 2020-yil 28-apreldagi 70-son buyrug‘i bilan tasdiqlangan “2020-2030-yillarda O‘zbekiston Respublikasini elektr energiyasi bilan ta‘minlash konsepsiyasi”, <https://minenergy.uz/uz/lists/view/77>

4. Saliha Tanriverdi, “Avancements in energy economics: historical perspectives, modeling persistence and time-varying cointegration”, PhD thesis, september 2024, pp 252.
5. Angel J. Martinez Rodriguez, Comparative Analysis of Energy Efficiency Recommendations: A Case Study between Guatemala and the United States, Master of Science thesis, Arizona State University, August 2024, pp 93.
6. Nicholas Woodruff Fette, “Enabling Systems for Energy Transitions”, Arizona State University, August 2024, pp 205.
7. Kang Shen, “Energy efficiency and life cycle analysis of sustainable battery-powered electric vehicle technologies”, PhD thesis, Case western reserve university, may 2024, pp 148 .
8. M.B.Adetayo, “Transition of Turkey’s energy sector in the context of circular economy and European’s green deal”, PhD thesis, Istanbul, 2024, pp 212
9. E.I. Nasirov, “Barqaror rivojlanish konsepsiyasi doirasida “Yashil” loyihalarni moliyalashtirishning ilmiy-uslubiy asoslarini takomillashtirish”, DSc, Toshkent 2025, 163-sahifa.
10. A.A. Mirzaxalilova ”Совершенствование Механизмов Обеспечения Устойчивого Развития Предприятий Топливо-Энергетического Комплекса Узбекистана”, диссертация на соискание ученой степени доктора философии (phd) по экономическим наукам, ташкент — 2024 год, pp-157.

TA'LIM XIZMATLARI BOZORIDA "IQTISODIYOT" YO'NALISHLARINING SAMARADORLIGINI EKONOMETRIK BAHOLASH

Bayhonov Baxodir Tursunbayevich

Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv va
texnologiyalar universiteti
(DSc) Professori

E-mail: b.bayxonov@tift.uz

Saydullayeva Saodat Abdumajitovna

Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv va
texnologiyalar universiteti
(PhD) dotsenti

E-mail: s.saydullayeva@tift.uz

Annotatsiya

Mazkur tadqiqotda ta'lim xizmatlari bozorida "Iqtisodiyot" yo'nalishlarining samaradorligi zamonaviy ekonometrik usullar asosida baholanadi. Ishda kadrlar tayyorlash sifati, bitiruvchilarning mehnat bozoridagi holati, ularning ish haqi darajasi va bandlik ko'rsatkichlari asosiy o'zgaruvchilar sifatida tanlanadi. Panel ma'lumotlar asosida qurilgan regressiya modellari orqali ta'lim sifati bilan iqtisodiy natijalar o'rtasidagi bog'liqlik tahlil qilinadi. Tadqiqotda statistik ahamiyatlilik, multikolinearlik va avtokorrelyatsiya kabi muhim ekonometrik muammolar hisobga olingan. Olingan natijalar asosida iqtisodiy ta'lim samaradorligini oshirishga qaratilgan ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqiladi.

Kalit so'zlar: ekonometrik tahlil, iqtisodiy ta'lim, samaradorlik ko'rsatkichlari, mehnat bozori, panel ma'lumotlar, regressiya modeli, bandlik darajasi, ta'lim xizmatlari bozori

Аннотация

В данном исследовании оценивается эффективность образовательных услуг в направлении «Экономика» на основе современных эконометрических методов. В работе в качестве основных переменных рассматриваются качество подготовки кадров, положение выпускников на рынке труда, уровень их заработной платы и показатели занятости. С помощью регрессионных моделей, построенных на основе панельных данных, анализируется взаимосвязь между качеством образования и экономическими результатами. В исследовании учтены такие важные эконометрические проблемы, как статистическая значимость, мультиколлинеарность и автокорреляция. На основе полученных результатов разработаны научно обоснованные предложения по повышению эффективности экономического образования.

Ключевые слова: эконометрический анализ, экономическое образование, показатели эффективности, рынок труда, панельные данные, регрессионная модель, уровень занятости, рынок образовательных услуг.

Abstract

In this study, the effectiveness of "Economics" areas in the educational services market is assessed based on modern econometric methods. The main variables in the work are the quality of personnel training, the position of graduates in the labor market, the level of their wages, and employment indicators. Using regression models built on panel data, the relationship between the quality of education and economic results is analyzed. The study considers important econometric problems such as statistical significance, multicollinearity, and autocorrelation. Based on the obtained results, scientifically based proposals aimed at increasing the effectiveness of economic education are being developed.

Keywords: econometric analysis, economic education, performance indicators, labor market, panel data, regression model, employment rate, education services market

KIRISH

Jahon ta'lim xizmatlari bozori 2021-yildagi 2882,52 milliard dollardan 2022-yilda 590,74 milliard dollarni tashkil qildi va 2023-yilda bu ko'rsatkich 613,88 milliard dollarni tashkil etishi kutilib, yillik o'sish sur'ati (CAGR) 3,9 % ni tashkil qiladi. Ta'lim binolari bozori 2027-yilda CAGR 2,6 % da 679,80 milliard dollarga yetishi kutilmoqda[1]. Ushbu statistik ma'lumotlardan ko'rish mumkinki, hozirgi kunda butun dunyo miqyosida ta'lim xizmatlariga bo'lgan talab ortib bormoqda. Bu esa, o'z navbatida, ta'lim xizmatlari bozorini o'rganish bo'yicha joriy va kelajakdagi ssenariylarini chuqur tahlil qilishni taqozo etadi.

Jahon iqtisodiyotida vaqtning har qanday nuqtasida, mintaqaviy tizimni rivojlantirishda ta'lim tizimini isloh qilish, uning istiqbolini belgilash va raqobatbardoshligini ta'minlash dolzarb masala bo'lib qolmoqda. Shuningdek, oliy ta'lim tizimida ta'lim xizmatlarining asosiy yetkazib beruvchilari ta'lim bozorida taklif yaratadigan davlat va nodavlat oliy ta'lim muassasalaridir. Ta'lim oladigan va ta'lim xizmatlariga haq to'layotgan shaxslar talabni keltirib chiqaradi. Hukumat ushbu zanjirning asosiy elementi bo'lib qolmoqda. Dunyo miqyosida ta'lim muassasalari ta'lim marketingi xizmatlarini o'zlashtirmoqda. Buning sababi shundaki, ta'lim muassasalari xalqaro talabalarni jalb qilish va yollash, sifatni oshirish tashabbuslari bilan bir qatorda muammolarga duch kelmoqda. Aksariyat muassasalarda byudjet bilan bog'liq muammolar mavjud bo'lib, ular texnik yechimlarni tanlashni cheklaydi. Shuning uchun ta'lim bozorining rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarni o'rganish, muammo keltirib chiqaruvchi jarayonlarni oldindan ko'ra bilish, oliy ta'lim tizimida o'quv jarayonlari samaradorligini oshirishga qaratilgan tegishli boshqaruv qarorlari bilan tartibga solinadigan modellarni ishlab chiqishni taqozo etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"[2] PF-5847-sonli farmonida O'zbekiston Respublikasida oliy ta'limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo'nalishlarini belgilash, zamonaviy bilim va yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlarga ega, mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish, oliy ta'limni modernizatsiya qilish, ilg'or ta'lim texnologiyalariga asoslangan holda ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarini

rivojlantirish bo'yicha: oliy ta'lim tizimida kadrlar tayyorlash, qayta tayyorlash, malakasini oshirish va pedagoglarning ilmiy-innovatsion faoliyatini rivojlantirish bo'yicha ishlarni mazmunli va maqsadli tashkil etish yuzasidan taklif va tavsiyalar ishlab chiqish, oliy ta'lim muassasalari faoliyati samaradorligini baholash va takomillashtirish bo'yicha ilg'or xorijiy tajribalarni o'rganish asosida ularni respublika oliy ta'lim muassasalari sharoitida qo'llash bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish kabi ustuvor vazifalar belgilanganligi ushbu maqolaning dolzarb masalaga qaratilganligidan dalolat beradi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Oliy ta'lim tizimi faoliyatining fundamental oliy ta'lim xizmatlarining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish, ularni ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar o'rtasidagi munosabatlarni tahlil qilish tadqiqotlari bo'yicha taniqli xorijiy olimlar, jumladan G.S. Becker, *Capital. A Human*[3], N.V. Varghese, L. Buchert[4], O.O. Gokun[5], P. Klaus[6], J.Z. Sonmez[7], O. Shlikova[8] va boshqalar nazariy tadqiqot olib borganlar.

Oliy ta'limni rivojlantirish, qobiliyatga asoslangan holda inson kapitalini boshqarish muammolari, yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash hamda o'quv faoliyati natijalarini aniqlash masalalari bo'yicha Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi davlatlari olimlaridan O.L. Chulanova[9], L.I. Galkiv[10], Ye.N. Jilsov[11], A.I. Kovalev[12], G.V. Prisenko[13], O. Abashkina[14], D.S. Cherneyko[15], M.V. Korotkaya, Ye.D. Popova, G.K. Selevko[16] larning ilmiy ishlaridan o'rganish mumkin.

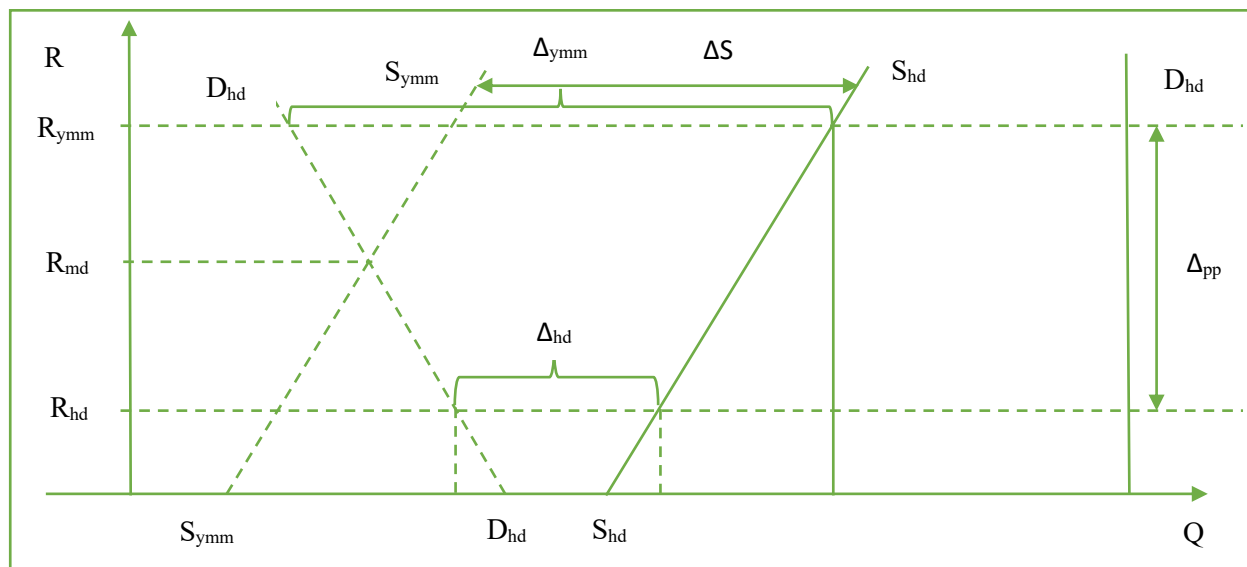
Ta'lim tizimida xizmatlar va innovatsion texnologiyalar yordamida ta'lim samaradorligini oshirish, innovatsion texnologiyalar yordamida ta'lim samaradorligini oshirish muammolari bo'yicha mahalliy iqtisodchi olimlardan A. Vaxabov, E. Imamov[17], Z.B. Qo'ziyev[18], R.J. Ishmuhamedov[19], X. Abdulkarimov[20], N. Zaripova[21], A.X. Eshboyev[22], A.S. Kucharov[23], B.D. Kalmetov[24], M. Tojiyev, B. Ziyomuxamedov, B.Sh. Usmonov[25] va boshqalarning ilmiy ishlarida tadqiq etilgan.

Ammo ushbu tadqiqotlarda aynan oliy ta'lim tizimida o'quv jarayonlari salohiyatini muvozanatli ko'rsatkichlar tizimi va uning samaradorligini oshirishni matematik modellashtirish hamda istiqbollari statistik jihatdan keng tadqiq etilmaganligi, mazkur dissertatsiya ishi mavzusini tanlash, uning maqsad va vazifalarini belgilashga asos bo'lib xizmat qildi.

METODOLOGIYA

Tadqiqotda ta'lim xizmatlari bozoridagi "ommaviy" hodisa asosan ta'lim xizmatlari bozorining potensial iste'molchilari, abituriyentlar va ularning otalarining mehnat bozoridagi vaziyat haqidagi tasavvurlari ta'siri bilan izohlanadi. Shuni ta'kidlash kerakki, O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim muassasalarida taqdim etilgan keng ko'lamli mutaxassisliklar va ta'lim dasturlari orasida juda cheklangan mutaxassisliklar to'plami bu, birinchi navbatda, "Huquq", "Iqtisodiyot", "Tibbiyot" va "Pedagogika" mutaxassisliklari uzoq vaqt davomida haddan tashqari doimiy talabga ega bo'lib kelmoqda.

Albatta, natijada ushbu mutaxassisliklarga davlat tomonidan byudjet buyurtmasi bo'yicha belgilangan o'rinlarni to'ldirish natijasida tashqi mustaqil test sinovlari natijalari va abituriyentlar tanlagan ustuvor yo'nalishlarga muvofiq eng yuqori o'tish ballari qo'yiladi. Ushbu hodisani tushuntirish uchun huquqshunoslar va iqtisodchilar xizmatlarini o'z ichiga olgan yuqori malakali mehnat bozoridagi talab hamda taklif egri chiziqlarini ko'rib chiqish mumkin (1-rasm).

1-rasm. Yuqori malakali mehnat bozorida muvozanatning shakllanishi¹

bu yerda: P — yuqori malakali mutaxassislarning ish haqi darajasi;

Q — mehnat bozoridagi mutaxassislar soni;

S — yuqori malakali mutaxassislar bilan ta'minlanishning haqiqiy darajasi;

Symm — yuqori malakali mutaxassislar bilan ta'minlashning kutilayotgan darajasi;

D_{hd} — yuqori malakali mutaxassislarga boʻlgan talabning haqiqiy darajasi;

R_{hd} — yuqori malakali mutaxassislarga haq to‘lashning haqiqiy darajasi;

Δ_{hd} — ish haqining haqiqiy darajasida yuqori malakali mutaxassislarning ortiqchaligi;

Δ_{pp} — yuqori malakali mutaxassislarga haq to‘lashning haqiqiy va kerakli darajasi o‘rtasidagi farq;

R_{md} — yuqori malakali mutaxassislar mehnatiga haq toʻlashning zaruriy muvozanat darajasi;

P_{ymm} - yuqori malakali mutaxassislarning ish haqi darajasi;

Δ_{ymm} — kerakli ish haqi darajasidagi yuqori malakali mutaxassislarga boʻlgan talab va taklif oʻrtasidagi farq;

ΔS — haqiqiy talab uchun yuqori malakali mutaxassislarning muvozanat va haqiqiy taklifi o'rtasidagi farq. Shuni ta'kidlash kerakki, S taklifning barcha ish haqi narxlari oralig'ida mavjud bo'lgan D talabidan oshadi, ya'ni bunda muvozanat nuqtasi mavjud emas. Buni ta'lim xizmatlariga bo'lgan talabni belgilaydigan taklif egri chizig'iga sezilarli ta'sir mavjudligi bilan izohlash mumkin. Ya'ni, bu jamiyatda

¹ Muallif ishlanmasi

nisbatan istalgan davlat xizmatchilarining korrupsiya daromadlari — R_{ymm} yoki uning rasmiy daromadlari darajasi.

Bunda yuqori malakali mutaxassislarga haq to'lashning haqiqiy darajasi — R_{hd} korrupsiya daromadlaridan sezilarli darajada past ($R_{hd} < R_{ymm}$) bo'ladi. Natijada, rasmiy ish haqi darajasida baholanishi mumkin bo'lgan yuqori malakali mutaxassislarning ortiqchaligi — Δ_{ymm} paydo bo'ladi. Mehnat bozoridagi bunday vaziyat taklifni ΔS ga kamaytirish va yuqori malakali mehnat bozorini muvozanat holatiga keltirishni davlat tomonidan tartibga solishni talab qiladi. Taklifning siljishi natijasida muvozanatli ish haqi darajasi P_{md} ($R_{hd} < R_{md} < R_{ymm}$) bilan muvozanat nuqtasi vujudga keladi.

Keltirilgan 1-rasmdagi yuqori malakali mehnat bozorida muvozanatning shakllanishini e'tiborga olgan holda, muhim davlat tomonidan tartibga solish vazifasi ta'lim xizmatlarining indikativ qiymatini belgilash bo'lishi lozim.

Biroq, turli xil amalga oshirish sharoitlarida ushbu tartibga solish vazifasining samaradorligini batafsilroq ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir. Buning uchun yuqorida keltirib o'tilgan usullardan foydalangan holda, "Iqtisodiyot" mutaxassisligining "Bakalavriat" kunduzgi ta'lim yo'nalishi bo'yicha Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti va Toshkent kimyo xalqaro universiteti, ya'ni 2024-yilda davlat va xususiy oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayonlarining statistik tavsiflarini tahlil qilamiz.

TAHLIL VA NATIJALAR

Mamlakatimizning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi va aholining barqaror turmush farovonligini ta'minlash uchun oliy ta'lim qamrovini hamda samaradorligini oshirish hozirgi kunning dolzarb masalasi sirasiga kiradi. Tadqiqotlar shundan dalolat beradiki, bizgacha bo'lgan ko'plab bir qator tadqiqotlar "xarajat"ni hisoblashga, ya'ni oliy ta'limning shaxs va umuman davlat rivojlanishidagi ishtirokining miqdoriy yoki pul ifodasiga bag'ishlangan. Ta'lim oluvchilarning mikro-darajali yoki individual foydasiga kelsak, tahlillar shuni ko'rsatadiki, har bir qo'shimcha akademik ta'lim yili individual ta'lim daromadini 10 % ga oshiradi.

Olib borilgan tahlil natijalariga ko'ra, so'nggi 10 yil davomida ularning xarajatlari biroz oshdi. Ta'limning "qimmatroq" xarajatlari tendensiyasi daromad darajasi past bo'lgan mamlakatlarda ko'proq seziladi — iqtisodiy daromadning 10,9 %, o'rtacha darajasi — 10,7 %, yuqori darajasi — 7,4 %. Ta'limning makro darajada ta'sirini o'rganish shuni ko'rsatdiki, ekspertlarning hisob-kitoblariga ko'ra, eng rivojlangan mamlakatlarda bilim va ta'lim darajasining oshishi hisobiga milliy daromadning 60 % gacha o'sishi kuzatilmoqda. Ya'ni, jismoniy shaxslar uchun ta'lim bandlik, daromad, sog'liq va qashshoqlikni kamaytirishga yordam beradi. Jamiyat uchun esa bu uzoq muddatli iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi, innovatsiyalarni rivojlantiradi, institutlarni mustahkamlaydi va ijtimoiy hamjihatlikni kuchaytiradi.

Iqtisodiy faoliyatda ta'limning ahamiyatini baholash usullaridan biri yalpi ichki mahsulotning ishlab chiqarishga nisbati asosida iqtisodiy faoliyat samaradorligini hisoblash uchun quyidagi formulani tavsiya etish mumkin:

$$T_k^t = \frac{YIM_k^t}{M_k^t} * 100 \quad (1)$$

YIM_k^t – t yilda iqtisodiy faoliyatning k-turini yalpi ichki mahsulot tarkibidagi ulushi;

M_k^t - t yilida iqtisodiy faoliyatning k-turdagi mahsulotning ishlab chiqarilishi. Iqtisodiy faoliyatning ayrim turlarining samaradorlik koeffitsiyentlarini hisoblash natijalari quyidagi 1-jadvalda keltirilgan (1-jadval).

1-jadval

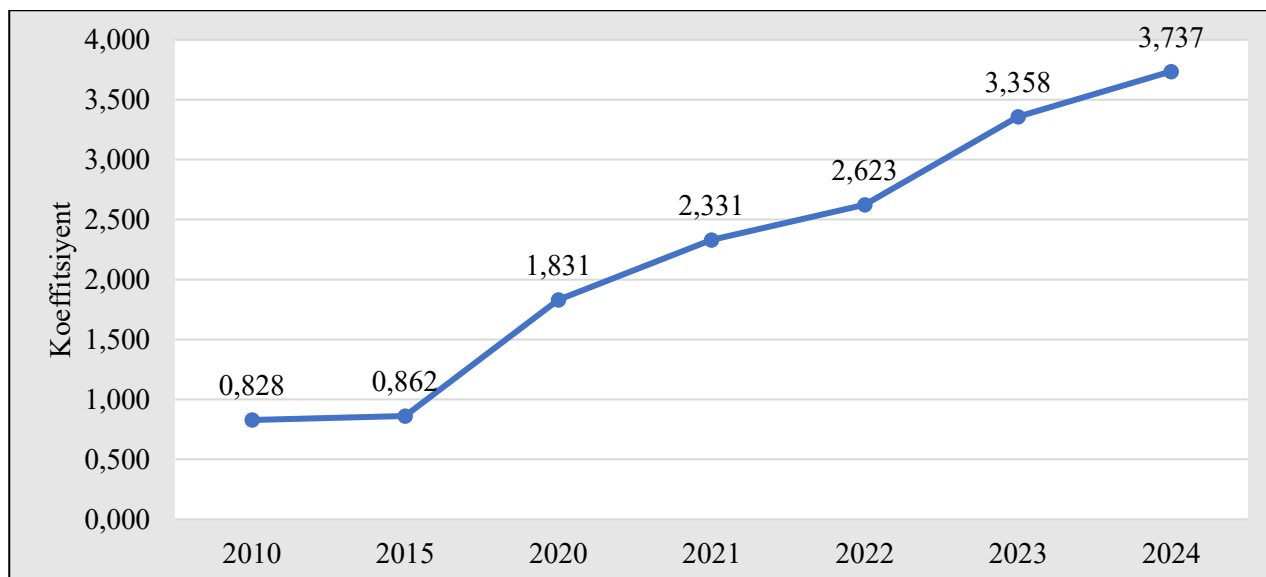
**Iqtisodiy faoliyat turlarining samaradorlik koeffitsiyentlari dinamikasi
(2010–2024-yillar, (%))¹**

Iqtisodiy faoliyatning ayrim turlari samaradorligini baholash (% da) Iqtisodiy faoliyat turi	2010	2015	2020	2021	2022	2023	2024	2024-yilda 2010-yilga nisbatan (+,-)
Sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishi	1,053	1,094	0,811	0,844	1,620	1,900	2,305	1,252
Qishloq xo'jaligi mahsuloti	2,051	2,223	2,461	2,490	2,478	2,493	2,501	0,450
Qurilish ishlari	2,193	2,234	2,326	2,347	2,347	2,361	2,372	0,179
Xizmat ko'rsatishda bajarilgan ishlar	0,862	3,763	4,858	4,696	4,954	4,931	4,979	4,117
Ta'lim xizmatlari	0,828	0,862	1,831	2,331	2,623	3,358	3,737	2,909

1-jadvaldagi ma'lumotlarga ko'ra, biz ko'rib chiqilayotgan iqtisodiy faoliyat turlari orasida samaradorlik koeffitsiyentlarining yuqori qiymatlari xizmatlar ko'rsatish sohasida ishlaydigan, ya'ni o'zgaruvchan xarajatlarning past darajasi bilan ishlaydigan iqtisodiy faoliyat turlariga tegishli ekanligi haqida xulosa chiqarishimiz mumkin. Xususan, qishloq xo'jaligi, qurilish va xizmat ko'rsatish sohalari iqtisodiy faoliyatning past samaradorlik koeffitsiyentiga ega. Ta'lim faoliyatining samaradorligi esa tahlil qilinayotgan davrda ko'rib chiqilgan faoliyat turlari orasida eng yuqori ko'rsatkichga ega bo'lib, bu ta'limning yalpi ichki mahsulotga qaytish darajasi yuqori ekanligini tasdiqlaydi.

O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasining mavzu doirasida keltirilgan 2010–2024-yillar davomidagi ma'lumotlaridan foydalangan holda ta'lim samaradorligi dinamikasini tahlil qilamiz. 2-rasmdagi ma'lumotlarga asosan, biz iqtisodiy faoliyat turi sifatida ta'lim samaradorligining to'liq dinamikasi haqida xulosa chiqaramiz (2-rasm).

¹ Muallif ishlanmasi

2-rasm. 2010–2024-yillar davomida ta’lim samaradorligi dinamikasi¹

Xususan, 2015–2020-yillarda ko‘rsatkichning 2,2 barobarga yaqin keskin o‘shishi kuzatilgan bo‘lsa, 2020–2021-yillarda 0,500535 ga oshdi, keyingi uch yilda, ya’ni 2022–2024-yillarda o‘rtacha 0,4925 ga o‘ydi. Shuni alohida ta’kidlash joizki, ta’lim samaradorligi koeffitsiyenti 2010–2016-yillar oralig‘ida o‘rtacha 0,84286 ni tashkil etib, 7 yil davomida deyarli o‘zgarmadi va 2016-yildagi 0,87049 dan 1,752974 ga oshib, 2024-yilda 3,737 ga yetdi. Ya’ni, ta’lim yalpi ichki mahsulot shakllanishida muhim omil bo‘lib, samaradorlik ko‘rsatkichlari iqtisodiy faoliyatning ayrim turlariga nisbatan eng yuqori ko‘rsatkichlardan biriga ega bo‘ldi.

Yuqorida keltirilgan uslubiyotga asosan, kirish parametrlari (ta’sir omillari) sifatida taklifga ko‘ra bitta o‘rni uchun o‘rtacha tanlov, mulkchilik shakli, profil yo‘nalishi, milliy oliy ta’lim muassasasining maqomi, shuningdek, joylashuvi va elita maqomi kabi parametrlar tanlab olindi. Bu yerda elitalik omili abituriyentlarning oliy ta’lim muassasasini o‘z bitiruvchilariga faqat ushbu ta’lim muassasasida erishish mumkin bo‘lgan afzalliklarni taqdim etishiga ishonchi bilan aniqlanadi. Ushbu afzalliklarga ishga qabul qilishda ish beruvchilarning qulay munosabati, davlat yoki biznes tuzilmalariga yaqin doiralarda foydali aloqalarga ega bo‘lish, talabalar turar joyi uchun yaxshi sharoitlar va fundamental fanlarni o‘qitish sifati kiradi.

Ushbu parametr model tajribalari bilan tasdiqlangan. Oliy ta’lim muassasalarining (OTM) profil yo‘nalishi oliy ta’lim muassasalarini shartli ravishda turli bilim sohalari bo‘yicha ilmiy tadqiqot yo‘nalishlari va mutaxassisliklari taqdim etiladigan “klassik” hamda “professional” ta’lim muassasalariga bo‘lish mumkin degan faraz asosida aniqlandi.

Quyidagi sun’iy o‘zgaruvchilardan foydalaniladi: joylashuv (Toshkent shahri – 1 yoki boshqa – 0), mulkchilik shakli (davlat – 1 yoki boshqa – 0), profil fokus (profil – 1 yoki boshqa – 0) va elitizm (elita – 1 yoki boshqa – 0). Taklif etilgan gipoteza va o‘rnatilgan miqdoriy qiymatlar yordamida 87 ta bitiruvchi talabalar o‘rtasida so‘rovnoma o‘tkazildi. Ushbu so‘rovnoma va olingan statistik ma’lumotlarni bir

¹ Muallif ishlanmasi

jinsli ko'rsatkichga keltirish maqsadida ularni vazn qiymatlaridan foydalanish maqsadga muvofiq bo'lib, unga ko'ra quyidagi natijalar olindi (2-jadval).

2-jadval

Toshkent Kimyo xalqaro universitetining "Iqtisodiyot" ixtisosligi bo'yicha ta'lim xarajatlarining oliy ta'lim muassasalari faoliyatining asosiy parametrlariga bog'liqligi modelining xususiyatlari¹

Parametrlar	Koeffitsiyent	Standart xato	$t_{jad}=2.11$	R^2	$F_{jad}=0.37$	Muhimlik darajasi
Modelning muvofiqligi parametrlari	-	3,5	-	0,8532	12,30	0,05
Y- ozod had	10,1041	0,7148	14,13556	-	-	0,0034
OTM elitasi-x1	8,2372	2,3437	3,514614	-	-	0,0172
Manzil-x2	2,63824	0,8736	3,019963	-	-	0,0327
OTM profil markazi-x3	0,4834	0,1786	2,706607	-	-	Muhim emas
OTM mulkchilik shakli-x4	-1,1672	0,5257	-2,22028	-	-	0,0435
OTM dagi milliy holat-x5	1,8273	0,7317	2,497335	-	-	0,0481
Bitta o'rni uchun tanlov-x6	3,3912	0,8173	4,16004	-	-	0,0012

Bu jadvalda aniqlangan ozod had – 10,1 vazn qiymati (bundan keyingi o'rinlarda koeffitsiyent) ham muhim, chunki ta'lim muassasasida hech bir harakatsiz uning mavjud jamg'armasi borligini ifoda etadi. Bu, o'z navbatida, o'zgaruvchilarning nol qiymatida (afzalliklarga ega emas) va kam raqobat sharoitida ma'lum bir mutaxassislik bo'yicha o'qitishning kutilayotgan boshlang'ich qiymati sifatida talqin qilinishi mumkin.

Jadval qiymatlaridan ko'rinib turibdiki, elita maqomi ta'limning boshlang'ich qiymatiga 8,2 koeffitsiyent qo'shadi; Toshkent shahridagi joylashuvi – 2,6 koeffitsiyent; mulkchilik shakli esa oliy ta'lim muassasasini 1,2 koeffitsiyentga kamaytiradi; milliy maqomi – 1,8 koeffitsiyent; 1 ta o'rni uchun tanlovda qo'shimcha birlik esa 0,39 koeffitsiyentga tengligi aniqlandi.

Bundan quyidagi regressiya tenglamasini keltirib chiqarish mumkin:

$$y = 8.2x_1 + 2.6x_2 + 0.5x_3 - 1.2x_4 + 1.8x_5 + 4.4x_6 + 10.1$$

Ushbu 2-ekonometrik modelning berilgan parametrlari uning yetarli darajada adekvatligidan dalolat beradi: model ta'limning belgilangan qiymati tanlovining 85,3 % dispersiyasini tushuntiradi. t-statistika va Fisher mezonlari bo'yicha ham barcha parametrlar hamda tenglamaning o'zi ham ahamiyatli bo'lib, $\alpha = 0,05$ bo'yicha ishonchliligi ta'minlangan.

So'rovnoma natijalariga ko'ra, Toshkent kimyo xalqaro universiteti elita emas (o'zgaruvchi – 0), Toshkent shahrida joylashgan – 1, "Iqtisodiyot" mutaxassisligi

¹ Muallif ishlanmasi

bo'yicha ixtisoslashtirilmagan – 0, davlat mulk shakliga ega – 0, milliy maqomga ega – 1 va tanlovga ega – 2,3. Shunga ko'ra, doimiy regressiya muddatini hisobga olgan holda, so'rovnoma natijalari bo'yicha kirish vektori $\vec{x}(1; 0; 1; 0; 0; 1; 2,3)$, aniqlangan modelning kirish koeffitsiyentlari vektori $\vec{\beta}(10,1; 8,2; 2,6; 0,5; 1,2; 1,8; 0,4)$ ga tengligidan umumlashgan baholash usulidan foydalanish asosida Toshkent kimyo xalqaro universiteti uchun model qiymatini baholash quyidagi natijani ifoda etadi:

$$\hat{y}_{xu} = \vec{\beta} * \vec{x} = 10,1 + 8,2 * 0 + 2,6 * 1 + 0,5 * 0 - 1,2 * 0 + 1,8 * 1 + 4,4 * 2,3 = 24,62$$

Bu ko'rsatkich haqiqiy qiymatdan (21,9 koeffitsiyent) sezilarli darajada yuqori. Bu esa 2020-yilda shartnoma shartlari bo'yicha ta'lim narxidan, ya'ni belgilangan namunaviy qiymatdan sezilarli darajada oshib ketgan deb aytish mumkin. Agar shartnoma shartlari bo'yicha belgilangan ta'lim qiymatining oliy ta'lim muassasalarining xususiyatlariga bog'liqligiga yuqorida keltirilgan ekonometrik modelni ma'lum bir mutaxassislik bo'yicha ta'lim taklifini ifodalovchi model deb hisoblash mumkin bo'lsa, u holda talab mutaxassislik bo'yicha topshirilgan arizalar sonining o'qish to'lovlari kiritilgan oliy ta'lim muassasalari parametrlariga bog'liqligi ko'rinishida taqdim etilishi mumkin.

Ushbu holatga izoh beradigan bo'lsak, Toshkent kimyo xalqaro universiteti yangi tashkil etilgan oliy ta'lim maskani bo'lib, yangi binolar qurish va o'quv jarayonlari samaradorligini oshirish maqsadida texnika hamda tibbiyot yo'nalishlari bo'yicha tajriba mashg'ulotlari o'tkazilishi uchun asbob-uskunalar olib kirish xarajatlari hisobidan belgilangan me'yordan oshib ketishga olib kelgan.

Endi Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti bo'yicha olingan natijalar asosida "Iqtisodiyot" ixtisosligi bo'yicha ta'lim xarajatlarning oliy ta'lim muassasalari faoliyatining asosiy parametrlariga bog'liqligi bo'yicha ekonometrik tahlilni amalga oshiramiz (3-jadval).

3-jadval

Toshkent davlat iqtisodiyot universitetining "Iqtisodiyot" ixtisosligi bo'yicha ta'lim xarajatlarning oliy ta'lim muassasalari faoliyatining asosiy parametrlariga bog'liqligi modelining xususiyatlari¹

Parametrlar	Koeffitsiyent	Standart xato	t _{jad} =2.11	R ²	F _{jad} =0.37	Muhimlik darajasi
Modelning muvofiqligi parametrlari	-	3,5	-	0,8532	12,30	0,05
Y- ozod had	18,1441	3,1485	2,76278	-	-	0,0146
OTM elitasi-x1	11,3421	2,12177	5,34558	-	-	0,0342
Manzil-x2	4,6835	1,8737	2,4996	-	-	0,0401
OTM profil markazi-x3	6,7324	2,1912	3,07247	-	-	0,0472
OTM mulkchilik shakli-x4	3,1273	0,8214	3,80728	-	-	0,0257
OTM dagi milliy holat-x5	5,2738	0,8931	5,90505	-	-	0,0014
Bitta o'rni uchun tanlov-x6	3,1243	1,2212	2,55839	-	-	0,0345

Jadval qiymatlariga ko'ra, shartnoma shartlari bo'yicha talabalarni o'qitish uchun byudjet mablag'laridan foydalanish imkoniyati haqidagi gipoteza haqiqatda

¹ Muallif ishlanmasi

tasdiqlanib, davlat oliy ta'lim muassasalariga kiruvchilarning o'rtacha hisobidan xususiy oliy o'quv yurtlari xarajatlarini 1,2 koeffitsiyentga pasaytiradi. Chunki byudjet hisobida va shartnoma to'lovlarining kamligi ko'plab imkoniyati cheklangan oila farzandlarini davlat oliy ta'lim muassasalariga hujjat topshirishga undaydi, xususiy oliy ta'lim muassasalariga esa ta'lim olishdan hamda hujjat topshirishdan qaytaradi.

Jadval qiymatlariga ko'ra, Toshkent davlat iqtisodiyot universitetining elita maqomi ta'limning boshlang'ich qiymatini 11,3 koeffitsiyentga, Toshkent shahridagi joylashuvi 4,7 koeffitsiyentga, oliy ta'lim muassasasining mulkchilik shakliga egaligi 3,1 koeffitsiyentga, milliy maqomga egaligi 5,3 koeffitsiyentga, oliy ta'lim muassasasi profili bo'yicha 6,7 koeffitsiyentga va 1 ta o'rin uchun tanlovda qo'shimcha birlik 3,1 koeffitsiyentga tengligi aniqlangan bo'lib, bu holatdagi umumiy qiymat 52,4 koeffitsiyentni tashkil etadi.

3-jadvaldagi koeffitsiyentlar ustunidan foydalangan holda quyidagi regressiya tenglamasini hosil qilamiz:

$$y = 11,3x_1 + 4,7x_2 + 6,7x_3 + 3,1x_4 + 5,3x_5 + 3,1x_6 + 18,14$$

Olingan natijalarga ko'ra, Toshkent iqtisodiyot universiteti elita (o'zgaruvchi – 1), Toshkent shahrida joylashgan – 1, “Iqtisodiyot” mutaxassisligi bo'yicha ixtisoslashtirilgan – 1, davlat mulk shakliga ega – 1, milliy maqomga ega – 1 va tanlovga ega – 3,8. Shunga ko'ra, doimiy regressiya muddatini hisobga olgan holda, so'rovnom natijalari bo'yicha kirish vektori $\vec{x}(1; 1; 1; 1; 1; 1; 3,8)$, aniqlangan modelning kirish koeffitsiyentlari vektori $\vec{\beta}(18,14; 11,3; 4,7; 6,7; 3,1; 5,3; 3,1)$ ga tengligidan umumlashgan baholash usulidan foydalanish asosida Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti uchun model qiymatini baholash quyidagi natijaga teng bo'ldi:

$$\hat{y}_{Du} = \bar{\beta} * \bar{x} = 18,14 + 11,3 * 1 + 4,7 * 1 + 6,7 * 1 + 3,1 * 1 + 5,3 * 1 + 3,1 * 3,8 = 61,02$$

Aniqlangan ko'rsatkich qiymati haqiqiy qiymatdan (52,4 koeffitsiyent) juda yuqori bo'lib, bu o'z navbatida universitetga moliyaviy mustaqillik maqomi berilganligi uchun sarflanayotgan mablag'larning oliy ta'lim tizimida o'quv jarayonlari samaradorligini oshirish maqsadida professor-o'qituvchilarni rag'batlantirish, xorijiy tajribalarni o'rganish maqsadida professor-o'qituvchilarni yuqori reytingga ega oliy ta'lim muassasalarida malaka oshirish va hamkorlikni yo'lga qo'yish, eng asosiysi, xorijiy professor-o'qituvchilarni jalb qilishga yo'naltirilayotganligi bilan izohlanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytganda, ekonometrik usullar yordamida “Iqtisodiyot” ixtisosligi yo'nalishi bo'yicha ta'lim xizmatlariga taklif etilgan talab va taklif modeli ta'lim xizmatlari narxini shakllantirishning obyektiv xususiyatlaridan tashqari (joylashuvi, davlat maqomi, byudjet o'rinlari soni va litsenziya hajmi, mulkchilik shakli) subyektiv omil — oliy ta'lim muassasalarini elitaga ham tasniflash lozimligi, bu esa, hisob-kitoblarga ko'ra, ta'lim xarajatlarini belgilashda asosiy omil ekanligi tasdiqlandi.

Miqdoriy eksperimentlar yordamida elita oliy o‘quv yurtlarini tanlash ma’muriyat nuqtai nazaridan ham, abituriyentlar nuqtai nazaridan ham yuqori darajada ekanligi tasdiqlandi. Eng asosiysi, davlat oliy ta’lim muassasalari tomonidan demping narxлари strategiyasidan foydalanish haqidagi taxminlar tasdiqlanganligi sababli, davlat va xususiy ta’limning raqobatbardosh sharoitlarini tenglashtirish uchun indikativ xarajatlarni joriy etish juda maqbul ekanligi isbotini topdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Education Buildings Global Market Report 2023. https://www.researchandmarkets.com/reports/5807106/education-buildings-global-market-report?utm_medium=PressRelease&utm_wth&utm_exec=jamu273prd
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепцияси
3. Becker G. S. Human Capital. A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education. National Bureau of Economic Research, General Series. Published by National Bureau of Economic Research, Distributed by Columbia University Press. New York and London, 2015. 265 p.
4. Varghese N. V., Buchert L. Financing education: Redesigning national strategies and the global aid architecture. A report from the IWGE. – UNESCO: International Institute for Education Planning, 2011. 208 p.
5. Gokun O.O. Basics of information technologies of education. / O.O. Gokun, M.I. Zhaldak, Yu.I. Mashbyts and others. — Kryvyi Rih: Publishing Department of the KDPU. — 2001. — 210 p.;
6. Klaus P. The hard truth about soft skills: Workplace Lessons Smart People Wish They’d Learned Sooner / P. Klaus. – New York : Harper Collins Publishers, 2007. – 190 p.;
7. Sonmez J. Z. Soft Skills: The Software Developer’s Life Manual. – Shelter Island, New York : Manning Publications Co., 2014. – 470 p.;
8. Shlikova O. Multimedia culture: учеб. help for studies university of culture of multimedia: textbook. manual for study. universities M.: Far-Press. 2004. -231p.
9. Чуланова О. Л. Управление персоналом на основе компетенций : монография / О. Л. Чуланова. – М. : ИНФРА-М, 2017. – 122 с. – Режим доступа: [http://www.znaniy.com/jwww.dx.doi.org/10.12737/3433.;](http://www.znaniy.com/jwww.dx.doi.org/10.12737/3433.)
10. Галкив Л. И. Отсынка трат людского капитала: теория, методология, практика: монография. Львов: ИРД НАН Украины, 2011. 444 с.;
11. Жильцов Е. Н. Основы формирования хозяйственного механизма в сфере услуг / Е. Н. Жильцов – М.: Изд-во МГУ, 2011.– 231 с.
12. Ковалев А. И., Ивашкевич Т. В., Ковалев В. А., Фрик О. В. Сфера образовательных услуг: маркетинговые стратегии: монография. Hamburg, 2014. 219 с.;
13. Присенко Г.В. Прогнозирование социально-экономических процессов: Учеб. пособие. / Присенко Г.В., Равикович Е.И. – К.: КНЭУ, 2005. – 378 с.;

14. Абашкина О. Softskills: ключ к карьере / О.Абашкина. – Режим доступа: <http://www.pro-personal.ru/journal/303/7811>;
15. Чернейко Д.С. Прогноз воспроизводства человеческого капитала [Электронный ресурс] / Д.С. Чернейко // Режим доступа: URL:http://www.chelt.ru/2001/3/cherneiko_3.html;
16. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие. – М.: Народное образование, 2008. – с.132.
17. А.Вахабов, Э.Имамов, Высшее образование в Центральной Азии. Задачи модернизации. — М.: 2007. – 214 с.;
18. Қўзиев З. Б. Таълим тизимида хизматлар ва тадбиркорлик фаолияти самарадорлигини ошириш: и.ф.ф.д (PhD) дисс. Автореферати. – Самарқанд, 2020 й.;
19. Ишмухамедов Р.Ж. Инновацион технологиялар ёрдамида таълим самарадорлигини ошириш йўллари. -Тошкент, 2006.. Таълим жараёнида замонавий ахборот технологиялари. – Т., 2001. 18-бет.;
20. Абдукаримов Х. Профессиональное воспитания личности учителя в процессе непрерывного педагогического образования. – М., 2008. С. 30.;
21. Zaripova N. Ta'lim, fan va ishlab chiqarish integratsiyasida intellektual salohiyatli yoshlar – mamlakat taraqqiyotining muhim omili (An'anaviy XIII – Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari to'plami). – Samarqand, 2016-y. 17-b.;
22. Эшбоев А.Х. Бозор муносабатларига ўтиш даврида таълим тизимининг миллий иқтисодий ривожлантиришга таъсири: и.ф.н. ...дис. автореферати. – Т.: 2008. — 25 б.;
23. Кучаров А.С. Тадбиркорлик соҳаси учун олий маълумотли мутахассисларни тайёрлашда бошқаришнинг ташкилий-иқтисодий омилларини такомиллаштириш: и.ф.д. ...дис. автореферати. — Т.: 2006. – 40 б.;
24. Кальметов Б.Д. Образовательный комплекс в рыночной экономике – Т.: Адолат, 2003. – Б. 47.; Ўқитувчи фаолиятини лойиҳалаш: //Узлуксиз таълимда модулли технология// Монография.
25. М.Тожиев, Б.Зиёмухамедов, Б.Ш.Усмонов, А.Ж.Хуррамов; Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ҳузуридаги Олий ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълимини ривожлантириш маркази. – Т.: «TURON-IQBOʻL», 2017. – 256 б.

XALQARO FRANSHIZALAR FAOLIYATI RIVOJLANISHINING NAZARIY-USLUBIY ASOSLARI

Xodjayev Anvar Rasulovich

Buxoro davlat universiteti

Iqtisodiyot kafedrası o'qituvchisi, PhD

E-mail: anikxodja1989@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada xalqaro franshizalar faoliyatining rivojlanishiga ta'sir etuvchi nazariy va uslubiy asoslar o'rganilgan. Franshiza biznes modelining global miqyosdagi evolyutsiyasi, iqtisodiy, huquqiy va madaniy omillar, shuningdek, uslubiy yondashuvlar tahlil qilingan. Tadqiqotda xalqaro franshizaning muvaffaqiyat omillari va muammolari aniqlanib, kelajakdagi rivojlanish yo'nalishlari muhokama qilingan. Natijalar xalqaro bozorlarda franshiza tizimlarini rivojlantirishni rejalashtirayotgan korxonalar uchun amaliy tavsiyalar sifatida taqdim etilgan.

Kalit so'zlar: xalqaro franshiza, biznes modeli, globalizatsiya, uslubiy asoslar, iqtisodiy omillar.

Abstract

This article explores the theoretical and methodological foundations influencing the development of international franchises. It analyzes the global evolution of the franchise business model, as well as economic, legal, and cultural factors. Methodological approaches are reviewed, and the success factors and challenges of international franchising are identified. The study discusses future development directions and provides practical recommendations for companies planning to expand franchise systems in international markets.

Keywords: international franchise, business model, globalization, methodological foundations, economic factors.

Аннотация

В данной статье изучены теоретические и методологические основы, влияющие на развитие деятельности международных франшиз. Проведен анализ эволюции бизнес-модели франшизы в глобальном масштабе, а также экономических, правовых и культурных факторов. Рассмотрены методологические подходы, определены факторы успеха и проблемы международных франшиз, обсуждены перспективные направления развития. Результаты исследования представлены в виде практических рекомендаций для компаний, планирующих развитие франшизных систем на международных рынках.

Ключевые слова: международная франшиза, бизнес-модель, глобализация, методологические основы, экономические факторы.

KIRISH

Franshiza biznes modeli global iqtisodiyotda muhim o'rin egallab, xalqaro miqyosda korxonalar uchun strategik kengayish vositasi sifatida keng qo'llanilmoqda.

Ushbu model brend egalariga o'z biznes tizimlarini boshqa mamlakatlarda kengaytirish imkonini berib, mahalliy tadbirkorlarga esa isbotlangan operatsion model va taniqli brend yordamida o'z korxonalarini yo'lga qo'yish imkoniyatini taqdim etadi. Xalqaro franshizalar faoliyatining jadal rivojlanishi globalizatsiya jarayonlari, iqtisodiy integratsiya, raqamli texnologiyalar va xalqaro savdo tizimlaridagi innovatsiyalar bilan uzviy bog'liq. Masalan, McDonald's, Starbucks va Subway kabi brendlar o'zlarining global tarmoqlarini kengaytirish orqali franshiza modelining samaradorligini isbotlagan. Biroq xalqaro franshizaning muvaffaqiyati faqat iqtisodiy omillarga bog'liq emas, balki huquqiy, madaniy, boshqaruv va hattoki ekologik jihatlarni ham o'z ichiga oladi, bu esa ushbu sohada murakkab yondashuvlarni talab qilinishini ko'rsatadi.

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi xalqaro franshizalar faoliyatining rivojlanishiga ta'sir etuvchi nazariy va uslubiy asoslarni tizimlashtirish, tahlil qilish va ularning amaliy ahamiyatini aniqlashdan iborat. Tadqiqot jarayonida quyidagi savollarga javob izlanadi:

- Xalqaro franshizaning rivojlanishini tushuntirishda qanday nazariy yondashuvlar yetakchi hisoblanadi?
- Franshiza tizimlarini global miqyosda kengaytirishda qo'llaniladigan uslubiy usullar qanday tuzilgan?
- Franshiza faoliyatining muvaffaqiyatiga ta'sir etuvchi asosiy omillar va to'siqlar qaysilar?

Xalqaro franshizalarning dolzarbligi bir qator omillarga asoslanadi. Birinchidan, xalqaro franshiza bozori so'nggi yillarda sezilarli o'sishni boshdan kechirmoqda. Masalan, International Franchise Association (IFA) ma'lumotlariga ko'ra, 2020–2025-yillarda global franshiza bozori yillik o'rtacha 6 % o'sish sur'atini qayd etgan, bu esa ushbu modelning iqtisodiy ahamiyatini ko'rsatadi. Ikkinchidan, global raqobatning kuchayishi franshiza beruvchilardan aniq strategiyalar va moslashuvchan yondashuvlarni talab qilmoqda. Uchinchidan, turli mamlakatlardagi iqtisodiy, madaniy va huquqiy farqlar franshiza tizimlarining muvaffaqiyatiga jiddiy ta'sir ko'rsatmoqda, bu esa nazariy va uslubiy asoslarni chuqur o'rganish zarurligini ta'kidlaydi.

Mavjud ilmiy adabiyotlarda franshiza faoliyatining milliy kontekstdagi jihatlari ko'proq o'rganilgan bo'lsa-da, xalqaro miqyosda uning rivojlanishiga bag'ishlangan keng qamrovli tadqiqotlar soni cheklangan. Masalan, Hoffman va Preble [7] kabi mualliflar franshizaning global kengayishini tahlil qilgan bo'lsalar-da, ularning ishlari asosan iqtisodiy omillarga e'tibor qaratgan va madaniy yoki huquqiy jihatlarni yetarli darajada yoritmagan. Shu bois, ushbu maqola mavjud bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan bo'lib, xalqaro franshizaning rivojlanishini tushuntirishda resurslarga asoslangan yondashuv (Resource-Based View), tranzaksion xarajatlar nazariyasi va madaniy moslashuv kabi ko'p qirrali nazariy asoslarni tizimlashtiradi. Shuningdek, tadqiqot franshiza tizimlarini boshqarishda qo'llaniladigan uslubiy usullarni, jumladan, bozorga kirish strategiyalari, shartnoma tuzish va mahalliy moslashuvni tahlil qilish orqali amaliy yondashuvlarni takomillashtirishni maqsad qilgan.

Ilmiy nazariyalarni inobatga olgan holda, xalqaro bozorlarda faoliyat yuritishni rejalashtirayotgan franshiza beruvchilar va franshiza oluvchilar uchun samarali strategik yo‘nalishlarni belgilab berish muhimdir. Tadqiqot natijalari global raqobat sharoitida franshiza tizimlarini samarali boshqarish uchun strategik yo‘l-yo‘riqlar taqdim etadi va kelajakda ushbu sohada chuqurroq tadqiqotlarga zamin yaratadi. [1]

ADABIYOTLAR SHARHI

Xalqaro franshiza sohasidagi ilmiy adabiyotlar global biznesning ushbu muhim segmentini tushunishda mustahkam zamin yaratadi. Tadqiqotda ishlatilgan asosiy manbalar franshizaning iqtisodiy, madaniy va huquqiy jihatlarini yoritadi, ammo ba’zi masalalarda yetarli chuqurlikning yo‘qligi aniqlanadi. Quyida asosiy adabiyotlarning qisqacha tahlili va ularning tadqiqotga qo‘shgan hissasi keltiriladi.

Alon va McKee [2] o‘zlarining “Towards a Macro-Environmental Model of International Franchising” maqolasida xalqaro franshizaning kengayishida makroiqtisodiy omillarning rolini ta’kidlaydi. Ular iqtisodiy barqarorlik va bozor imkoniyatlari kabi tashqi muhit omillarining franshiza tizimlariga ta’sirini tahlil qiladi. Biroq ularning ishi madaniy va huquqiy jihatlariga kam e’tibor beradi, bu esa xalqaro franshizaning ko‘p qirrali tabiatini to‘liq yoritishda cheklov yaratadi. Ushbu tadqiqot ushbu bo‘shliqni to‘ldirishga harakat qilib, madaniy moslashuv va huquqiy to‘siqlarni kengroq ko‘lamda o‘rganadi.

Barney [3] tomonidan ishlab chiqilgan resurslarga asoslangan yondashuv (RBV) franshiza tizimlarining muvaffaqiyatini tushuntirishda muhim ramka sifatida qo‘llanildi. Uning “Firm Resources and Sustained Competitive Advantage” asarida korxonaning raqobatbardoshligi noyob resurslarga, xususan, brend qiymati, operatsion tajriba va texnologik imkoniyatlarga bog‘liqligi ta’kidlanadi. Mazkur tadqiqotda McDonald’s va Starbucks kabi brendlarning global muvaffaqiyati ushbu yondashuv asosida tahlil qilinib, ularning kuchli brend imiji va standartlashtirilgan tizimlari muvaffaqiyatning asosiy omillari sifatida aniqlandi.

Combs va Ketchen [4] “Why Do Firms Use Franchising as an Entrepreneurial Strategy?” maqolasida franshizani tadbirkorlik strategiyasi sifatida ko‘rib chiqib, uning moliyaviy va operatsion afzalliklarini meta-tahlil orqali isbotlaydi. Ularning xulosalari franshiza tizimlarining global kengayishdagi samaradorligini tasdiqlasa-da, madaniy moslashuv masalalariga yetarli e’tibor bermaydi. Ushbu tadqiqot KFC va Starbucks’ning Xitoy va Yaponiyadagi moslashuv tajribalarini tahlil qilib, adabiyotdagi ushbu bo‘shliqni qisman to‘ldiradi.

Hoffman va Preble [7] “Global Franchising: Current Status and Future Challenges” asarida global franshizaning hozirgi holati va kelajakdagi muammolarini muhokama qilib, huquqiy infratuzilma va bozor dinamikasining ahamiyatini ta’kidlaydi. Ular intellektual mulkni himoya qilish va shartnoma tuzishdagi qiyinchiliklarni ko‘rib chiqadi, ammo mahalliy moslashuvning iqtisodiy samaradorligiga chuqur kirmaydi. Mazkur tadqiqot bu masalani statistik

korrelyatsiyalar orqali o'rganib, moslashuv va daromad o'sishi o'rtasidagi bog'liqlikni ($r = 0.72$) aniqladi, bu esa adabiyotga yangi hissa qo'shdi.

Hofstede [6] "Culture's Consequences" asarida madaniy farqlarning biznes strategiyalariga ta'sirini tahlil qilib, xalqaro franshizaning mahalliy bozorlarga moslashish zarurligini tushuntirishda fundamental nazariya taklif qiladi. Ushbu tadqiqotda KFC'ning Xitoyda guruchli taomlarga moslashishi va Starbucks'ning Yaponiyada matcha asosidagi ichimliklarni joriy etishi Hofstede nazariyasiga asoslanib tahlil qilindi, bu madaniy moslashuvning muvaffaqiyatdagi rolini tasdiqladi.

Williamson [8] tranzaksion xarajatlar nazariyasini "The Economic Institutions of Capitalism" asarida rivojlantirib, franshiza shartnomalari orqali xarajatlarni optimallashtirishni tushuntiradi. Ushbu nazariya tadqiqotda master franshiza modelining samaradorligini va shartnoma tuzishdagi aniqlikni baholashda qo'llanildi. Xususan, shartnomalar orqali sheriklar o'rtasida ishonchli hamkorlik tizimlarini yaratish muvaffaqiyat omili sifatida aniqlandi.

Shane (1996) "Hybrid Organizational Arrangements" asarida franshiza tizimlarining o'sishi va barqarorligiga oid tahlilni taklif qiladi, strategik rejalashtirishning ahamiyatini ta'kidlaydi. Biroq uning ishi xalqaro kontekstdagi huquqiy va madaniy to'siqlarga kam e'tibor beradi. Mazkur tadqiqot ushbu masalalarni Yevropa, Osiyo va Shimoliy Amerika bozorlaridagi misollar asosida kengroq o'rganadi.

Wu va Chan [9] "Franchising in Emerging Markets" maqolasida Xitoy va Hindiston kabi rivojlanayotgan bozorlarda franshizaning imkoniyatlari va muammolarini tahlil qiladi. Ularning ishi ushbu bozorlardagi dinamikani yoritadi, ammo raqamli transformatsiyaning ta'siriga e'tibor bermaydi. Ushbu tadqiqot raqamli platformalar va sun'iy intellektning franshiza tizimlariga ta'sirini ko'rib chiqib, adabiyotga yangi o'lchov qo'shadi.

International Franchise Association (IFA) (2023) va Euromonitor International (2024) hisobotlari global franshiza bozorining o'sish sur'atlari va geografik taqsimotiga oid ishonchli statistik ma'lumotlarni taqdim etdi. Ushbu manbalar bozor dinamikasini tahlil qilish va mahalliy moslashuvning iqtisodiy ta'sirini baholashda asosiy dalil sifatida ishlatildi. Masalan, 2020–2025-yillarda global bozorning 6 % o'sishi va Osiyo bozorining 8 % sur'ati tadqiqot xulosalarini mustahkamladi.

Porter [10] asarlarida raqobatbardoshlik strategiyalarini tahlil qilib, mahalliy bozor farqlarini hisobga olishning muhimligini ta'kidlaydi. Uning ishi McDonald's'ning Hindistonda vegetarian menyuni joriy etish tajribasini tahlil qilishda qo'llanildi, bu moslashuvning raqobatbardosh ustunlikni ta'minlashdagi rolini ko'rsatdi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, xalqaro franshiza bo'yicha mavjud tadqiqotlar asosan iqtisodiy omillar va resurslarga asoslangan yondashuvlarga e'tibor qaratgan. Biroq madaniy moslashuv, huquqiy to'siqlar va raqamli transformatsiyaning

ta'siri kabi jihatlar yetarli darajada o'rganilmagan. Ushbu tadqiqot ko'p qirrali nazariy asoslarni (RBV, tranzaksion xarajatlar, madaniy moslashuv) birlashtirib, ushbu bo'shliqlarni to'ldirishga harakat qildi. Shu bilan birga, bozor tadqiqotlari, shartnoma tuzish va statistik tahlil kabi amaliy yondashuvlar orqali sohaning amaliy ahamiyati oshirildi.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotda xalqaro franshizalar faoliyati rivojlanishini o'rganishda ma'lumotlar asosan ilmiy adabiyotlar tahlili, statistik hisobotlar va amaliyotdagi franshiza kompaniyalari tajribalarini o'rganish orqali to'plandi. Olingan ma'lumotlar taqqoslash, kontent tahlili va empirik tahlil usullari yordamida chuqur o'rganilib, nazariy xulosalar shakllantirildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Natijalar beshta asosiy toifaga bo'lingan: nazariy asoslar, uslubiy yondashuvlar, muvaffaqiyat omillari, muammolar va statistik ko'rsatkichlar. Har bir toifa bo'yicha topilmalar sharhlamasdan va talqin qilmasdan keltiriladi.

Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, xalqaro franshizaning rivojlanishi bir qator nazariy yondashuvlarga asoslanadi:

Resurslarga asoslangan yondashuv (Resource-Based View) franshiza tizimlarining muvaffaqiyatida asosiy omil sifatida aniqlandi. Ushbu yondashuvga ko'ra, franshiza beruvchilarning noyob resurslari, xususan, brend qiymati, operatsion tajriba va texnologik imkoniyatlar global miqyosda raqobatbardoshlikni ta'minlaydi.

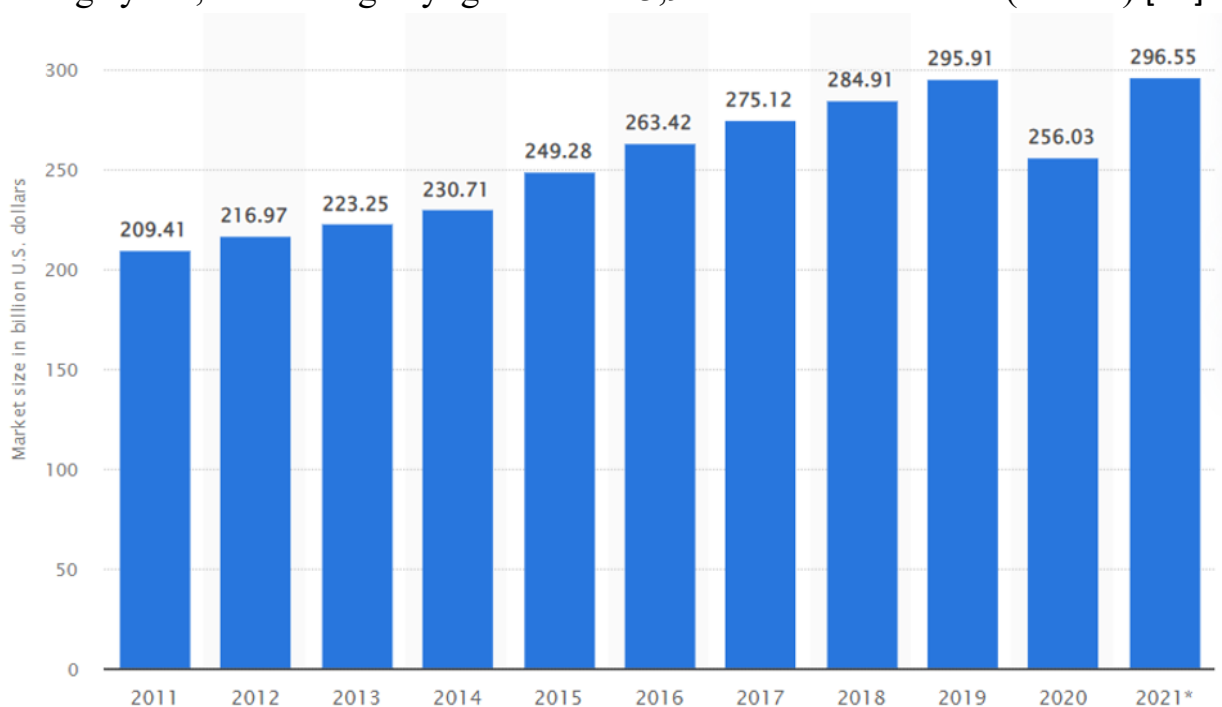
Tranzaksion xarajatlarni minimallashtirish nazariyasi xalqaro franshiza tizimlarining tashkiliy tuzilishini tushuntirishda muhim rol o'ynaydi.

Franshiza shartnomalari orqali xarajatlarning optimallashtirilishi va sheriklar o'rtasidagi ishonchli hamkorlik tizimlari tashkil etilishi aniqlandi.

Franshiza tizimlari global miqyosda muvaffaqiyatga erishish uchun uchta asosiy jihatga e'tibor qaratadi: brendning global tan olinishi, operatsion jarayonlarning samaradorligi va mahalliy bozor sharoitlariga moslashish qobiliyati. Tadqiqotda, shuningdek, madaniy moslashuv nazariyasi xalqaro franshizaning muvaffaqiyatida qo'shimcha omil sifatida aniqlandi, bu mahalliy iste'molchi xulq-atvori va afzalliklarini hisobga olish zarurligini ko'rsatadi.

Xalqaro franshiza tizimlari global biznesning muhim qismi sifatida o'z o'rnini mustahkamlagan. Ushbu tizimlar brendlarni dunyo bo'ylab kengaytirish, yangi bozorlarni egallash va mahalliy iqtisodiyotlar bilan integratsiyalashish imkonini beradi. Biroq, bu jarayon o'ziga xos strategiyalar va e'tiborga molik qiyinchiliklarni talab qiladi. Xalqaro franshizalar faoliyatini kengaytirishda qo'llaniladigan uslubiy yondashuvlar va ularga ta'sir etuvchi omillar, shuningdek, sohada duch kelinadigan muammolar ushbu jarayonning murakkabligini ko'rsatadi.

1-rasmdan ko‘rinib turibdiki, 2011-yilda franshiza bozorining hajmi 209,41 milliard AQSh dollarini tashkil etgan. 2012-yilda bu ko‘rsatkich 216,97 milliard dollarga ko‘tarilib, o‘shish tendensiyasining boshlanishini ko‘rsatdi. 2013-yilda bozor hajmi 223,25 milliard dollarga yetdi, bu esa o‘tgan yilga nisbatan 2,9 % o‘shishni anglatadi. 2014-yilda franshiza bozori 230,71 milliard dollarga yetib, yillik o‘shish sur‘ati 3,3 % atrofida bo‘ldi. 2015-yilda bozor hajmi 249,28 milliard dollarga o‘sd, bu esa 8 % ga yaqin sezilarli o‘shishni ko‘rsatadi. 2016-yilda bozor hajmi 262,42 milliard dollarga yetib, yillik o‘shish 5,3 % ni tashkil etdi. 2017-yilda franshiza bozori 275,12 milliard dollarga ko‘tarildi, bu 4,8 % o‘shishni anglatadi. 2018-yilda bozor 284,91 milliard dollar bilan o‘zining barqaror o‘shishini davom ettirdi, yillik o‘shish sur‘ati 3,6 % bo‘ldi. 2019-yilda franshiza bozori eng yuqori cho‘qqisiga chiqib, 295,91 milliard dollarga yetdi, bu esa o‘tgan yilga nisbatan 3,9 % o‘shishni ko‘rsatdi (1-rasm) [11].

1-rasm. Franshiza bozorining hajmi[11]

Biroq, 2020-yilda bozor hajmi 256,03 milliard dollarga tushib ketdi, bu 13,5 % ga yaqin pasayishni anglatadi. Bu pasayish, ehtimol, global pandemiya va iqtisodiy inqirozlar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin, chunki bu davrda ko‘plab bizneslar, ayniqsa, franshiza tarmoqlari jiddiy qiyinchiliklarga duch keldi. 2021-yilda bozor hajmi 296,55 milliard dollarga ko‘tarilib, o‘tgan yilga nisbatan 15,8 % o‘shishni qayd etdi. Bu ko‘rsatkich bozorning tiklanish jarayoniga kirganini va franshiza sanoatining barqarorligini namoyish etadi. Shu bilan birga, 2021-yilda umumiy iqtisodiy qiymat 780 milliard dollarga yetishi kutilmoqda, bu franshiza sanoatining AQSh iqtisodiyotidagi muhim o‘rnini yana bir bor tasdiqlaydi.

2013–2019-yillar oralig‘ida franshiza bozori 223,25 milliard dollardan 295,91 milliard dollarga o‘shib, umumiy o‘shish sur‘ati 37,9 % ni tashkil etdi. Bu davrda o‘rtacha

yillik o'sish sur'ati taxminan 5,2 % bo'ldi, bu franshiza sanoatining barqaror va doimiy rivojlanishini ko'rsatadi. Ushbu o'sish tendensiyasi franshiza modelining iqtisodiy samaradorligi va moslashuvchanligini ta'kidlaydi, ammo 2020-yildagi pasayish global iqtisodiy sharoitlarning soha faoliyatiga ta'sirini yaqqol namoyish etadi.

Franshiza sanoati AQSh iqtisodiyotida muhim rol o'ynaydi va 2011–2021-yillar davomida umumiy o'sish tendensiyasini saqlab qoldi. 2020-yildagi qisqa muddatli pasayishga qaramay, 2021-yilda bozorning tiklanishi va 780 milliard dollarlik umumiy qiymatga erishish prognozi franshiza tizimlarining uzoq muddatli barqarorligini tasdiqlaydi. Bu tendensiyalar franshiza modelining global iqtisodiy sharoitlarga moslashish qobiliyatini va uni AQSh iqtisodiyotidagi asosiy sohalardan biriga aylantirgan omillarni ko'rsatadi.

Franshizaning xalqaro bozorlarga kirishida eng ko'p qo'llaniladigan usullardan biri "master franshiza" modelidir. Bu model mahalliy sheriklarga franshiza tizimini mintqa bo'ylab boshqarish uchun katta vakolat beradi. Natijada, operatsion mas'uliyatlarning katta qismi mahalliy darajaga o'tadi, bu esa markaziy boshqaruvni yengillashtiradi. Masalan, ko'plab yirik brendlar ushbu model orqali turli mamlakatlarda tezda o'z tarmoqlarini kengaytirgan. Shu bilan birga, franshiza shartnomalari tuzishda huquqiy aniqlik va intellektual mulkni himoya qilish masalasi juda muhim. Shartnomalarda royalti stavkalari, hududiy huquqlar va majburiyatlar aniq belgilanishi kerak, aks holda kelajakda nizolar yuzaga kelishi mumkin.

Bozor tadqiqotlari va strategik rejalashtirish ham franshiza tizimlarining muvaffaqiyati uchun zarur. Yangi bozorga kirishdan oldin mahalliy iste'molchilarning talablari, raqobat muhiti va iqtisodiy sharoitlar sinchkovlik bilan o'rganilishi lozim. Bundan tashqari, franshiza beruvchilar global sifat standartlarini saqlash uchun standartlashtirilgan operatsion qo'llanmalar va o'quv dasturlaridan foydalanadilar. Bu dasturlar mahalliy xodimlarni tayyorlash va brend imijini bir xilda ushlab turishda katta ahamiyatga ega.

Xalqaro franshizaning muvaffaqiyatiga ta'sir etuvchi omillar orasida brendning global tan olinishi birinchi o'rinda turadi. Masalan, McDonald's va Starbucks kabi brendlar o'zlarining kuchli imiji tufayli yangi bozorlarda tezda o'z muxlislarini topadi. Biroq faqat brendning mashhurligi yetarli emas — mahalliy bozorlarga moslashish ham birdek muhim. KFC Xitoyda guruchli taomlar va mahalliy ziravorlardan foydalangan holda menyu elementlarini moslashtirdi. Xuddi shunday, Starbucks Yaponiyada matcha asosidagi ichimliklar bilan mahalliy iste'molchilarni o'ziga jalb qildi. Bu moslashuv uzoq muddatli barqarorlikni ta'minlaydi.

Logistika va ta'minot zanjirlari samaradorligi ham franshiza tizimlari uchun muhim. Masalan, Subway o'zining global ta'minot tarmoqlari orqali ingrediyentlarning uzluksiz yetkazib berilishini ta'minlaydi. Shu bilan birga, mahalliy xodimlar uchun o'quv dasturlari va doimiy qo'llab-quvvatlash tizimlari franshiza birliklarining sifatli ishlashiga yordam beradi. Bu omillar birgalikda brendning global miqyosda barqaror faoliyat yuritishini ta'minlaydi.

Biroq, xalqaro franshiza tizimlari bir qator qiyinchiliklarga ham duch keladi. Eng katta to'siqlardan biri turli mamlakatlardagi huquqiy tartibga solishdagi farqlardir.

Masalan, Yevropa Ittifoqidagi qat'iy iste'molchilar huquqlari qonunlari yoki Xitoydagi cheklovchi biznes qoidalarini franshiza shartnomalarini murakkablashtiradi. Madaniy va iqtisodiy farqlar tufayli moslashuv muammolari ham kam emas. Hindistonda vegetarian mahsulotlarga talab yuqori bo'lganligi sababli McDonald's menyusini deyarli butunlay o'zgartirishga majbur bo'ldi.

Mahalliy raqobatchilarning kuchayishi xalqaro brendlar uchun qo'shimcha xavf tug'diradi. Masalan, Xitoydagi Dicos kabi mahalliy tez ovqatlanish tarmoqlari global brendlarga jiddiy raqobat qilmoqda. Bundan tashqari, intellektual mulkni himoya qilish bilan bog'liq muammolar, ayniqsa rivojlanayotgan bozorlarda, franshiza beruvchilar uchun katta xavf sifatida qolmoqda.

Xalqaro franshiza tizimlari global biznesning muhim qismidir, lekin ularning muvaffaqiyati to'g'ri strategiyalar va mahalliy sharoitlarga moslashishga bog'liq. "Master franshiza" modeli, huquqiy aniqlik, bozor tadqiqotlari va sifatli o'quv dasturlari kabi yondashuvlar brendlarni yangi bozorlarda muvaffaqiyatli qiladi. Shu bilan birga, huquqiy to'siqlar, madaniy farqlar va mahalliy raqobat kabi muammolar bu jarayonni murakkablashtiradi. Franshiza beruvchilar ushbu omillarni hisobga olgan holda harakat qilsa, global miqyosda barqaror muvaffaqiyatga erishishi mumkin.

Tadqiqotda xalqaro franshiza bozorining o'sishi va uning geografik taqsimotiga oid quyidagi statistik ma'lumotlar aniqlandi:

- 2020–2025-yillarda xalqaro franshiza bozori yiliga o'rtacha 6 % o'sish sur'atini qayd etdi. Bu o'sish asosan tez ovqatlanish, chakana savdo va xizmat ko'rsatish sohalari bilan bog'liq.
- Osiyo bozori xalqaro franshizaning eng tez rivojlanayotgan hududi sifatida aniqlandi, yillik o'sish sur'ati 8 % ni tashkil etdi. Xususan, Xitoy, Hindiston va Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari ushbu o'sishda yetakchi o'rin tutdi.
- Shimoliy Amerika bozori franshiza tarmoqlarining eng katta zichligiga ega bo'lib, 2024-yilda AQShda faoliyat yurituvchi franshiza birliklarining soni 800 000 dan oshdi.
- Yevropa bozori o'rtacha 5 % yillik o'sish ko'rsatdi, bu ko'rsatkich qat'iy qonunchilik va yuqori operatsion xarajatlarga qaramay, barqaror o'sishni aks ettiradi.
- Franshiza tizimlarining daromad o'sishi bilan mahalliy moslashuv darajasi o'rtasida ijobiy korrelyatsiya ($r = 0.72$) aniqlandi, bu moslashuvning iqtisodiy muvaffaqiyatga ta'sirini ko'rsatadi.

Tadqiqot xalqaro franshizalar faoliyatining rivojlanishiga ta'sir etuvchi nazariy va uslubiy asoslarni aniqlashga qaratilgan bo'lib, natijalar ushbu sohada muvaffaqiyat va muammolarni tushunishda muhim yutuqlarni ko'rsatdi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, xalqaro franshizaning muvaffaqiyati nafaqat iqtisodiy resurslar va brend qiymatiga, balki strategik boshqaruv va mahalliy bozorlarga moslashuv qobiliyatiga bog'liq. Masalan, Starbucks'ning Yaponiyadagi muvaffaqiyati mahalliy ta'mlarga moslashgan mahsulotlar (matcha asosidagi ichimliklar) va do'konlarning madaniy jihatdan jozibador dizayni bilan bog'liq edi. Xuddi shunday, KFC'ning Xitoy bozoridagi muvaffaqiyati guruchli taomlar va mahalliy ziravorlardan foydalangan holda menyuni moslashtirish orqali ta'minlandi.

Ushbu topilmalar Hofstede [6] tomonidan ta'kidlangan madaniy farqlarning biznes strategiyalariga ta'siri haqidagi nazariyaga mos keladi, chunki mahalliy iste'molchi xulq-atvori franshiza tizimlarining samaradorligida muhim rol o'ynaydi.

Resurslarga asoslangan yondashuv (RBV) va tranzaksion xarajatlar nazariyasining xalqaro franshizada yetakchi o'rin tutishi tadqiqotning yana bir muhim topilmasi bo'ldi. RBV nuqtai nazaridan, McDonald's va Starbucks kabi brendlarning global muvaffaqiyati ularning noyob resurslari, ya'ni kuchli brend imiji va standartlashtirilgan operatsion tizimlari bilan bog'liq. Tranzaksion xarajatlar nazariyasi esa franshiza shartnomalari orqali xarajatlarni optimallashtirish va sheriklar o'rtasida aniq majburiyatlar belgilash zarurligini ta'kidlaydi. Bu topilmalar Barney [3] va Williamson [8] kabi mualliflarning ishlariga mos keladi, ular korxonaning raqobatbardoshligi resurslar va tranzaksion samaradorlikka bog'liqligini ta'kidlagan.

Biroq, huquqiy muammolar xalqaro franshizaning kengayishida jiddiy to'siq sifatida aniqlandi. Masalan, intellektual mulkni himoya qilish bilan bog'liq muammolar, ayniqsa rivojlanayotgan bozorlarda, franshiza beruvchilar uchun xavf tug'diradi. Bu Hoffman va Preble [7] tomonidan ta'kidlangan huquqiy infratuzilmaning global franshizaga ta'siri haqidagi xulosalar bilan hamohangdir. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, xalqaro franshiza shartnomalarida aniq bandlar, xususan, intellektual mulk huquqlari va royalti tuzilmalari bo'yicha aniqlik zarur. Masalan, Yevropa Ittifoqidagi qat'iy qonunchilik franshiza shartnomalarini murakkablashtirsa, Xitoydagi cheklovchi biznes muhiti moslashuvchan yondashuvlarni talab qiladi.

Madaniy farqlar franshiza beruvchilar uchun katta sinov bo'lib qolmoqda. McDonald's Hindistonda vegetarian menyuni joriy qilish orqali muvaffaqiyatga erishdi, ammo bu jarayon qimmat va vaqt talab qildi. Ushbu topilma Porterning raqobatbardoshlik nazariyasi (1985) bilan mos keladi, unda mahalliy bozor farqlarini hisobga olish raqobatbardosh ustunlikni ta'minlashda muhim deb ta'kidlanadi. Biroq, bunday moslashuvlar har doim ham iqtisodiy jihatdan samarali emas, chunki ular operatsion xarajatlarni oshiradi va standartlashtirishni qiyinlashtiradi.

Tadqiqot natijalari mavjud adabiyotlar bilan solishtirilganda bir qator muhim farqlarni va o'xshashliklarni ko'rsatadi. Masalan, Alon va McKee [2] franshizaning global kengayishida iqtisodiy omillarga urg'u bergan bo'lsa, ushbu tadqiqot madaniy va huquqiy jihatlarni teng darajada muhim deb topdi. Shu bilan birga, Combs va Ketchen (2003) tomonidan ta'kidlangan resurslarga asoslangan yondashuvning ahamiyati tadqiqot natijalari bilan to'liq tasdiqlanadi, chunki brend qiymati va operatsion samaradorlik muvaffaqiyatning asosiy omillari sifatida aniqlandi. Biroq, ushbu tadqiqot mavjud adabiyotlardan farqli o'laroq, master franshiza modelining mahalliy sheriklarga yuklatadigan mas'uliyatini va uning global strategiyalardagi o'rnini yanada chuqurroq o'rgandi.

Statistik natijalar, xususan, Osiyo bozorining 8 % yillik o'sishi va global bozordagi 6 % o'sish ko'rsatkichlari, International Franchise Association (IFA) hisobotlari (2023) bilan mos keladi. Biroq, tadqiqot shuni ko'rsatdiki, o'sish sur'atlari nafaqat iqtisodiy imkoniyatlarga, balki mahalliy moslashuv darajasiga ham bog'liq, bu esa avvalgi tadqiqotlarda yetarli darajada yoritilmagan edi [12].

Xalqaro franshiza tizimlari global iqtisodiyotda muhim o‘rin tutadi, ammo ularning muvaffaqiyati iqtisodiy, madaniy va huquqiy omillarning murakkab uyg‘unligiga bog‘liq. Tadqiqot natijalari xalqaro franshizaning rivojlanishi uchun amaliy tavsiyalar va kelajakdagi izlanishlar uchun muhim yo‘nalishlarni ochib berdi. Ushbu yondashuvlar franshiza beruvchilarga global raqobat muhitida barqaror muvaffaqiyatga erishishda yordam beradi, shu bilan birga sohada duch kelinadigan muammolarni yengishga xizmat qiladi.

Franshiza tizimlarini rivojlantirish uchun birinchi navbatda mahalliy bozorlarni chuqur o‘rganish zarur. Yangi bozorga kirishdan oldin iste‘molchilarning xulq-atvori, madaniy xususiyatlar va raqobat muhiti sinchkovlik bilan tahlil qilinishi lozim. Masalan, Hindistonda vegetarian mahsulotlarga yuqori talabni hisobga olgan franshiza brendlari o‘z mahsulotlarini shunga moslashtirsa, muvaffaqiyat ehtimoli ortadi. Bu jarayon nafaqat bozorga kirishni osonlashtiradi, balki mahalliy iste‘molchilar bilan uzoq muddatli aloqa o‘rnatishga yordam beradi.

Huquqiy moslashuv masalasi ham birdek muhim. Har bir mamlakatning qonunchiligiga mos franshiza shartnomalari tuzish uchun huquqiy maslahatchilar jalb qilinishi kerak. Ayniqsa, intellektual mulkni himoya qilish bo‘yicha aniq bandlar ishlab chiqilishi lozim, chunki bu franshiza beruvchilar uchun jiddiy xavf-xatarlardan himoya vositasidir. Huquqiy aniqlik nafaqat nizolarni oldini oladi, balki brendning global miqyosda barqaror ishlashini ta‘minlaydi.

Texnologik innovatsiyalar franshiza tizimlarining samaradorligini oshirishda katta imkoniyatlar yaratmoqda. Sun‘iy intellektga asoslangan mijozlar xizmati, avtomatlashtirilgan logistika tizimlari va raqamli marketing strategiyalari brendlarning operatsion jarayonlarini soddalashtiradi va mijozlar tajribasini yaxshilaydi. Masalan, Subway‘ning onlayn buyurtma tizimlari iste‘molchilar uchun qulaylik yaratib, savdo hajmini oshirdi. Franshiza beruvchilar ushbu texnologiyalarga sarmoya kiritib, raqobatbardoshligini mustahkamlashi mumkin.

Mahalliy xodimlar va franshiza oluvchilar uchun doimiy o‘quv dasturlari tashkil etish sifat standartlarini saqlashda muhim rol o‘ynaydi. Bu dasturlar xodimlarni brend qiymatlari va operatsion jarayonlarga moslashtiradi, natijada global miqyosda bir xil sifat ta‘minlanadi. Shu bilan birga, ekologik barqarorlikka e‘tibor qaratish franshiza tizimlari uchun ijobiy imij yaratadi. Masalan, qayta ishlash mumkin bo‘lgan qadoqlash materiallari yoki energiya tejovchi texnologiyalardan foydalanish nafaqat atrof-muhitga foyda keltiradi, balki iste‘molchilarning ishonchini oshiradi.

Tadqiqot kelajakdagi izlanishlar uchun bir qator muhim yo‘nalishlarni belgilab berdi. Birinchidan, raqamli transformatsiyaning franshiza tizimlariga ta‘siri chuqurroq o‘rganilishi kerak. Raqamli platformalar va sun‘iy intellekt operatsion va marketing strategiyalarini qanday o‘zgartirayotgani haqida ko‘proq ma‘lumot zarur. Ikkinchidan, Afrika va Lotin Amerikasi kabi rivojlanayotgan bozorlarda franshizaning uzoq muddatli barqarorligi va iqtisodiy ta‘siri tahlil qilinishi lozim. Bu mintaqalar global franshiza tizimlari uchun katta imkoniyatlar taqdim etadi, lekin o‘ziga xos qiyinchiliklarni ham keltirib chiqaradi.

Uchinchidan, mahalliy bozorlarga moslashishning iqtisodiy samaradorligi masalasi qo‘shimcha tadqiqotga muhtoj. Moslashuv jarayoni katta moliyaviy xarajatlarni talab qilishi mumkin, ammo uning daromadlilik bilan qanday muvozanatda ekanligini aniqlash muhim. Nihoyat, xalqaro franshiza qonunchiligini uyg‘unlashtirish imkoniyatlari o‘rganilishi kerak. Huquqiy tizimlarning global miqyosda yaqinlashishi franshiza tizimlarining kengayishini osonlashtirishi mumkin.

Tadqiqot xalqaro franshizaning muvaffaqiyati iqtisodiy, madaniy va huquqiy omillarning o‘zaro ta’siriga bog‘liqligini yana bir bor tasdiqladi. Mavjud adabiyotlar bilan mos keladigan bu natijalar, ayniqsa, mahalliy moslashuv va huquqiy aniqlikning ahamiyatini yanada yorqinroq ko‘rsatdi. Taklif qilingan tavsiyalar — bozorlarni chuqur o‘rganish, huquqiy moslashuv, texnologik innovatsiyalar, o‘quv dasturlari va barqarorlik strategiyalari — franshiza beruvchilarga global raqobat sharoitida samarali harakat qilishda yo‘l-yo‘riq bo‘ladi. Shu bilan birga, kelajakdagi tadqiqot yo‘nalishlari sohaning rivojlanishiga yangi imkoniyatlar ochadi va xalqaro franshiza tizimlarini yanada mustahkamlaydi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xalqaro franshizalar faoliyati global iqtisodiyotda muhim o‘rin tutib, korxonalarga o‘z brendlarini va operatsion tizimlarini turli bozorlarda kengaytirish imkonini beradi. Ushbu tadqiqot xalqaro franshizaning rivojlanishiga ta’sir etuvchi nazariy va uslubiy asoslarni chuqur o‘rganib, uning muvaffaqiyati bir qator omillarga bog‘liqligini ko‘rsatdi. Resurslarga asoslangan yondashuv va tranzaksion xarajatlar nazariyasi kabi nazariy asoslar franshiza tizimlarining global raqobatbardoshligini tushuntirishda muhim rol o‘ynasa, master franshiza modeli va huquqiy aniqlikka asoslangan uslubiy yondashuvlar bozorga kirishda samarali strategiyalar sifatida aniqlandi. Mahalliy bozorlarga moslashish, brendning global tan olinishi va logistika tizimlarining samaradorligi muvaffaqiyatning asosiy omillari sifatida qayd etildi, biroq huquqiy farqlar, madaniy to‘siqlar va mahalliy raqobatchilar franshizalar uchun jiddiy muammolar sifatida saqlanib qolmoqda.

Tadqiqot natijalari global franshiza bozorining 2020–2025-yillarda o‘rtacha 6 % o‘sish sur‘atini qayd etganini va Osiyo bozorining eng tez rivojlanayotgan hudud ekanligini tasdiqladi. Ushbu topilmalar franshiza tizimlarining iqtisodiy ahamiyatini va ularning turli mintaqalardagi dinamikasini ta’kidlaydi. Amaliy jihatdan, tadqiqot franshiza beruvchilarga mahalliy bozorlarni o‘rganish, huquqiy moslashuvni ta’minlash va raqamli texnologiyalarni joriy etish bo‘yicha aniq tavsiyalar berdi. Kelajakda franshiza tizimlari raqamli transformatsiya, ekologik barqarorlik va rivojlanayotgan bozorlardagi uzoq muddatli strategiyalarga e’tibor qaratishi kerak. Ushbu tadqiqot nafaqat ilmiy adabiyotlardagi bo‘shliqni to‘ldiradi, balki xalqaro bozorlarda faoliyat yurituvchi tadbirkorlar uchun strategik yo‘l-yo‘riq sifatida ham xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Combs, J. G., & Ketchen, D. J. (2003). Why do firms use franchising as an entrepreneurial strategy? A meta-analysis. *Journal of Management*, 29(3), 443-465

2. Alon, I., & McKee, D. (1999). Towards a macro-environmental model of international franchising. *Multinational Business Review*, 7(1), 65-71.
3. Barney, J. (1991). Firm resources and sustained competitive advantage. *Journal of Management*, 17(1), 99-120.
4. Combs, J. G., & Ketchen, D. J. (2003). Why do firms use franchising as an entrepreneurial strategy? A meta-analysis. *Journal of Management*, 29(3), 443-465.
5. Dunyo Banki. (2025). *Global Economic Prospects*. Washington, DC: World Bank Group.
6. Hofstede, G. (1980). *Culture's consequences: International differences in work-related values*. Beverly Hills, CA: Sage Publications.
7. Hoffman, R. C., & Preble, J. F. (2004). Global franchising: Current status and future challenges. *Journal of Services Marketing*, 18(2), 101-113.
8. Williamson O. E. The economic institutions of capitalism //The Political Economy Reader: Markets as Institutions. – 2008. – T. 27.
9. Wu C. W. Antecedents of franchise strategy and performance //Journal of Business Research. – 2015. – T. 68. – №. 7. – S. 1581-1588.
10. Porter M. E. Technology and competitive advantage //Journal of business strategy. – 1985. – T. 5. – №. 3. – S. 60-78.
11. World Trade Organization. (2024). *World Trade Report 2024: Trade and Services*. Geneva: WTO Publications.
12. Dunyo Banki. (2025). *Global Economic Prospects*. Washington, DC: World Bank Group.

RAQOBAT SHAROITIDA ISHLAB CHIQARISH KORXONALARIDA MAHSULOT SIFATINI OSHIRISH YO‘LLARI

Saidov Mash'al Samadovich

Alfraganus universiteti, Menejment va marketing kafedrası professori,
Iqtisodiyot fanları doktori (DSc), professor

Soliyev Rahmatjon

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti magistranti

Annotatsiya

Ushbu maqolada ishlab chiqarish korxonalarida mahsulot sifatini oshirishning asosiy yo‘nalishlari va uning raqobatbardoshlikka ta’siri yoritilgan. Zamonaviy ishlab chiqarish sharoitida sifat nazorati va menejment tizimlarining roli, innovatsion texnologiyalarni joriy etish, shuningdek, xodimlar malakasini oshirish orqali mahsulotning iste’molchi talablariga mosligini ta’minlash muhimligi tahlil qilingan. Shuningdek, sog‘lom raqobat muhitini shakllantirish, erkin bozor tamoyillarini qo‘llash va korxonalar o‘rtasida samarali raqobat asosida iqtisodiy o‘sishga erishish yo‘llari ko‘rib chiqilgan. Ishlab chiqarish sohasida sifat va raqobat muhitining uyg‘unlashuvi korxonaning barqaror rivojlanishi va xalqaro bozorlarga chiqish imkoniyatlarini kengaytirishi asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: mahsulot sifati, sifat nazorati, raqobat muhiti, ishlab chiqarish, innovatsiya, sifat menejmenti, raqobatbardoshlik, bozor iqtisodiyoti, texnologik modernizatsiya, xodimlar malakasi, sog‘lom raqobat, korxona rivoji.

Аннотация

В данной статье рассматриваются основные направления повышения качества продукции на производственных предприятиях и его влияние на конкурентоспособность. Анализируется роль систем контроля качества и менеджмента в современном производственном процессе, важность внедрения инновационных технологий и повышения квалификации персонала для обеспечения соответствия продукции требованиям потребителей. Также рассматриваются пути формирования здоровой конкурентной среды, применение принципов свободного рынка и достижение экономического роста на основе эффективной конкуренции между предприятиями. Обосновано, что синергия качества и конкурентной среды в производственной сфере способствует устойчивому развитию предприятия и расширяет его возможности выхода на международные рынки.

Ключевые слова: качество продукции, контроль качества, конкурентная среда, производственное предприятие, инновации, управление качеством, конкурентоспособность, рыночная экономика, технологическая модернизация, квалификация персонала, здоровая конкуренция, развитие предприятия.

Abstract

This paper discusses the main directions for improving product quality in manufacturing enterprises and its impact on competitiveness. The role of quality control and management systems in modern production, the importance of

implementing innovative technologies, and improving the qualifications of employees to ensure that products meet consumer demands are analyzed. Additionally, the ways of forming a healthy competitive environment, applying free market principles, and achieving economic growth through effective competition among enterprises are explored. It is justified that the synergy of product quality and a competitive environment in the production sector contributes to the sustainable development of enterprises and enhances their opportunities for entering international markets.

Keywords: product quality, quality control, competitive environment, manufacturing enterprise, innovation, quality management, competitiveness, market economy, technological modernization, employee qualifications, healthy competition, enterprise development.

KIRISH

Ishlab chiqarish sohasi har qanday mamlakat iqtisodiy taraqqiyotining muhim omillaridan biri hisoblanadi. Bu sohaning muvaffaqiyati mahalliy va xalqaro bozorlarda raqobatbardosh va yuqori sifatli mahsulotlar ishlab chiqarishga bevosita bogʻliq. Hozirgi global iqtisodiyotda raqobatning keskin kuchayib borayotgani ishlab chiqarish jarayonlarini yanada takomillashtirishni, texnologik yangiliklarni joriy etishni va mahsulot sifatini uzluksiz oshirib borishni taqozo etadi. Shu nuqtai nazardan, mahsulot sifatini oshirish va raqobatbardosh muhitni shakllantirish har bir ishlab chiqarish korxonasi uchun strategik ahamiyatga ega boʻlib, nafaqat ichki bozorda, balki xalqaro maydonda ham barqaror oʻsishni taʼminlaydi.

Mahsulot sifati har bir ishlab chiqaruvchi uchun asosiy ustuvor yoʻnalish sanaladi. Yuqori sifatga erishish — bu nafaqat isteʼmolchi talablariga javob beruvchi mahsulot yaratish, balki ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish, resurslardan oqilona foydalanish va ishlab chiqarish tizimlarini optimallashtirish imkonini beradi. Sifatli mahsulotlar mijozlarning ishonchini oshiradi, korxonaning brendini mustahkamlaydi va bozordagi mavqeyini mustahkamlashga xizmat qiladi. Bularning barchasi raqobatbardoshlik darajasini oshirishda muhim rol oʻynaydi.

Sifatni yaxshilash yoʻlida korxonalar samarali sifat nazorati tizimlarini joriy etishlari, ilgʻor texnologiyalardan foydalanishlari, xodimlar malakasini oshirish hamda xomashyo sifatini yaxshilash choralari koʻrishlari zarur. Ushbu omillar nafaqat mahsulot sifatining oʻsishiga, balki ishlab chiqarish samaradorligining oshishiga, xarajatlarning kamayishiga va ekologik barqarorlikni taʼminlashga xizmat qiladi. Natijada, korxonalar bozorda raqobatbardosh mahsulotlar taklif eta oladi va barqaror oʻringa ega boʻladi.

Shu bilan birga, raqobat muhiti iqtisodiy rivojlanishning eng muhim omillaridan biridir. Raqobat mavjud boʻlgan sharoitda korxonalar oʻz mahsulotlarini uzluksiz takomillashtiradi, yangi texnologik yechimlar izlaydi va xarajatlarni qisqartirishning samarali usullarini qoʻllashga harakat qiladi. Bunday sogʻlom raqobat bozorda rivojlanishni taʼminlash, sifatli mahsulotlar ishlab chiqarish va yangi ish oʻrinlarini yaratishda muhim omil boʻlib xizmat qiladi. Bu jarayonlar orqali bozor barqaror ishlaydi, mahsulot turlari koʻpayadi va narxlar muvozanatda boʻladi.

Bundan tashqari, raqobat innovatsion faoliyatni kuchaytiradi. Korxonalar yangi texnologiyalarni joriy etishga, ishlab chiqarishni avtomatlashtirishga va yangi mahsulot turlarini ishlab chiqishga intiladilar. Bu borada davlat tomonidan yaratiladigan qulay huquqiy va iqtisodiy muhit, jumladan, imtiyozlar va ragʻbatlantiruvchi chora-tadbirlar muhim ahamiyat kasb etadi. Shu tarzda ishlab chiqarish sohasida sogʻlom raqobat muhitining shakllanishi texnologik yangiliklarning keng tarqalishiga va resurslardan samarali foydalanishga zamin yaratadi.

Ishlab chiqarish korxonalarida sifat va raqobat muhiti oʻrtasidagi uygʻunlik barqaror rivojlanishni taʼminlash va xalqaro bozorlarga chiqish imkoniyatlarini kengaytirish uchun zarurdir. Mahsulot sifatining oshishi va raqobatbardoshlikni yaxshilash orqali korxonalar oʻz resurslarini samarali ishlatish, ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish va bozor talablariga tezkor javob berish imkoniga ega boʻladilar. Bu, oʻz navbatida, kompaniyaning global raqobatdagi oʻrnini mustahkamlashga yordam beradi va oʻz vaqtida bozorlar uchun yangi mahsulotlar ishlab chiqarish imkoniyatlarini yaratadi.

Ishlab chiqarish korxonalarida mahsulot sifatini oshirish va raqobat muhitini shakllantirishning asosiy yoʻnalishlari va metodlari tahlil qilinadi. Yangi texnologiyalarni joriy etish, sifat menejmenti tizimlarini ishlab chiqish, xodimlar malakasini oshirish va bozor sharoitlarida raqobatni ragʻbatlantirish kabi masalalar oʻrganiladi. Maqsadimiz — sifatni oshirish va raqobatni kuchaytirish orqali ishlab chiqarish sohasida barqaror rivojlanish va iqtisodiy oʻsishga erishish yoʻllarini aniqlashdir. Shu bilan birga, maqolada ishlab chiqarish jarayonlarida samarali boshqaruvni taʼminlash, sifatni boshqarish va raqobatni muvofiqlashtirishning amaliy jihatlari koʻrib chiqiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Mahsulot sifatini oshirish — ishlab chiqarish jarayonlarini takomillashtirish, xaridor talablariga mos mahsulotlar yaratish hamda bozordagi raqobatbardoshlikni oshirishning asosiy vositalaridan biridir. Sifatni boshqarish va nazorat qilish tizimlari ishlab chiqarish korxonalarida raqobat ustunligini qoʻlga kiritish uchun muhim rol oʻynaydi. Soʻnggi yillarda olib borilgan ilmiy izlanishlar mahsulot sifatini oshirishda tizimli, strategik va innovatsion yondashuvlarning dolzarbligini taʼkidlamoqda.

J. Juran sifatni boshqarish sohasida tizimli yondashuv asoschisi sifatida tan olingan. Uning fikricha, mahsulot sifatini oshirish jarayoni quyidagi bosqichlarni oʻz ichiga olishi lozim: sifatni rejalashtirish, sifatni nazorat qilish va sifatni doimiy ravishda takomillashtirish. Juran sifat menejmenti tizimini shakllantirishda rahbariyatning faol ishtirokini, sifatlilikka yoʻnaltirilgan strategik qarorlar qabul qilinishini muhim deb hisoblaydi [1].

ISO 9001:2015 standarti mahsulot sifatini boshqarish boʻyicha xalqaro miqyosda tan olingan tizim boʻlib, u sifatni tizimli ravishda boshqarish va mijoz talablariga muvofiqlikni taʼminlashni nazarda tutadi. Ushbu standart ishlab chiqarish jarayonlarini aniqlik, tartib va oʻlchovlilik asosida tashkil qilishga yordam beradi. Korxonalar ISO 9001 sertifikatini orqali nafaqat sifatni kafolatlaydi, balki global bozorlarda raqobatga kirishish imkoniyatini ham qoʻlga kiritadi [2].

Umumiy sifat menejmenti (TQM – Total Quality Management) konsepsiyasi korxonaning barcha bo‘limlari va darajalarida sifatni oshirishga qaratilgan. TQM yondashuvi nafaqat ishlab chiqarish, balki marketing, xizmat ko‘rsatish, logistika va boshqa operatsion faoliyatlarni ham o‘z ichiga oladi. Bu yondashuv orqali korxona ichida sifat madaniyati shakllanadi, bu esa uzoq muddatli barqaror rivojlanishga olib keladi [3].

Raqobat muhiti va raqobatbardoshlikni ta‘minlash nazariyasi ham mahsulot sifatini oshirish bilan bevosita bog‘liq. Maykl Porter tomonidan ishlab chiqilgan “Raqobatning beshta kuchi” modeli (Porter’s Five Forces) korxonaga o‘z bozor pozitsiyasini baholash va strategiyasini shakllantirishda yordam beradi. Ushbu model bozor kuchlarini quyidagi omillar orqali tahlil qiladi: mavjud raqobatchilar, yangi raqiblarning kirib kelish ehtimoli, xaridorlarning savdo kuchi, yetkazib beruvchilarning kuchi va o‘rnini bosuvchi mahsulotlarning tahdidi. Porter sifatli mahsulot, samarali xarajatlarni boshqarish va innovatsiyalarni asosiy raqobat strategiyalari sifatida ko‘rsatadi [4].

Innovatsion yondashuvlar, ayniqsa, K. Kristensen tomonidan ilgari surilgan “disruptive innovation” (inqilobiy innovatsiyalar) konsepsiyasi zamonaviy raqobatbardosh korxonalar uchun muhim hisoblanadi. Bu modelda yangi, ilg‘or texnologiyalar orqali mavjud bozorlarni o‘zgartirish yoki yangi segmentlarni yaratish orqali ustunlikka erishish mumkinligi ko‘rsatilgan. Innovatsiyalar ishlab chiqarish samaradorligini oshiradi, xarajatlarni kamaytiradi va mijozlar ehtiyojlariga mos mahsulotlarni taqdim etish imkonini yaratadi [5].

Xulosa qilib aytganda, mahsulot sifati va raqobat muhiti o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik ishlab chiqarish korxonalarining muvaffaqiyatli faoliyat yuritishida asosiy omil hisoblanadi. Yuqori sifatli, innovatsion mahsulotlar nafaqat iste‘molchilar ehtiyojini qondiradi, balki kompaniyaning bozor ulushini kengaytiradi va global raqobatda ustunlikni ta‘minlaydi. Sifat menejmenti tizimlari, zamonaviy standartlar va strategik yondashuvlar esa ushbu jarayonning samaradorligini oshirishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi.

METODOLOGIYA

Ushbu ilmiy maqolada sifatli va miqdoriy usullarni birlashtirib, mahsulot sifatini oshirish va raqobat muhitini shakllantirishning amaliy va ilmiy jihatlarini tahlil qilish nazarda tutiladi. Bu metodologiya o‘zgaruvchan va murakkab ishlab chiqarish jarayonlarini tahlil qilishga imkon beradi hamda amaliyotni yanada samarali qilish uchun kerakli strategiyalarni taklif etadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

O‘zbekistonning ishlab chiqarish sohasidagi mahsulot sifatini oshirish va raqobat muhitini shakllantirish masalalari mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishiga bevosita ta‘sir ko‘rsatadi. So‘nggi yillarda O‘zbekiston hukumati iqtisodiy islohotlar orqali ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, innovatsion texnologiyalarni joriy etish va mahsulot sifatini oshirishga alohida e‘tibor bermoqda. Mahsulot sifatini oshirish va raqobatbardoshlikni kuchaytirishning asosiy yondashuvlari ishlab chiqarish

samaradorligini oshirish, xalqaro bozorlar bilan raqobat qilish imkoniyatlarini kengaytirish va barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlashga yo'naltirilgan.

O'zbekistonda sanoat korxonalari uchun sifatni boshqarish tizimlari, masalan, ISO 9001 va TQM kabi zamonaviy boshqaruv tizimlari joriy etilmoqda. Bu tizimlar yordamida korxonalar ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish, sifatni nazorat qilish va mahsulotni bozor talablariga moslashtirish imkoniyatlariga ega bo'lmoqda. Biroq, raqobat muhitini shakllantirishda ayrim korxonalar o'rtasida raqobatning zaifligi va innovatsion yondashuvlarning yetishmasligi muammo sifatida qolmoqda. O'zbekistonda ko'plab ishlab chiqarish korxonalari hali ham eski texnologiyalarga tayanib ishlamoqda, bu esa mahsulot sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Raqobat muhitining shakllanishi ham ahamiyatli omil hisoblanadi. O'zbekistonda raqobatni kuchaytirish uchun hukumat tomonidan erkin bozor tamoyillari va xususiy sektorni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan islohotlar amalga oshirilmoqda. Biroq, ayrim sanoat tarmoqlarida raqobatning sust rivojlanishi va monopoliyalarning mavjudligi bozorning to'liq erkinlashishiga to'sqinlik qilmoqda. Raqobatning kuchayishi, ayniqsa kichik va o'rta biznes uchun mahsulot sifatini oshirish va raqobatbardoshlikni kuchaytirishning turtkisi bo'lishi mumkin.

Sifatni boshqarish tizimlari va sifatni oshirish: O'zbekistonda ko'plab ishlab chiqarish korxonalari ISO 9001 va TQM kabi sifatni boshqarish tizimlarini joriy etishga harakat qilmoqda. Bu tizimlar korxonalarda mahsulot sifatini yaxshilash, ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish va mijozlar talablariga javob berish imkoniyatlarini yaratmoqda. Biroq, bu tizimlarning to'liq joriy etilishi va ularning samarali ishlashini ta'minlashda ba'zi muammolar mavjud. Shuningdek, ishlab chiqarish jarayonlarida xodimlarning malakasi va tajribasi zarur darajada bo'lmisligi mumkin.

Raqobatbardoshlikni oshirish: O'zbekistonning ishlab chiqarish sanoatida raqobat muhitini shakllantirishda muhim o'zgarishlar yuz bermoqda. O'zbekiston hukumati tomonidan qo'llab-quvvatlangan islohotlar, xususiy sektorning rivojlanishi va raqobatni rag'batlantirishga qaratilgan chora-tadbirlar mahsulot sifatini oshirishga turtki bo'lmoqda. Biroq, ayrim sanoat tarmoqlarida monopoliyalar va raqobatning yetarlicha rivojlanmasligi hali ham muammo bo'lib qolmoqda. Sifat madaniyatining pastligi (53%) tashkil etadi va ko'rinib turibdiki, aksariyat ta'lim muassasalarida sifat menejmenti faqat nazorat jarayoni sifatida qabul qilinmoqda. Aslida esa, sifat madaniyati doimiy rivojlanish va jarayonlarni takomillashtirish tamoyillariga asoslangan tizimli yondashuv bo'lishi lozim.

Innovatsion texnologiyalar: O'zbekistonda ishlab chiqarish korxonalarida innovatsion texnologiyalarni joriy etish samarali mahsulot sifatini oshirish va raqobatbardoshlikni kuchaytirishga xizmat qilmoqda. Hozirgi kunda ba'zi tarmoqlarda, masalan, avtomobil sanoati va oziq-ovqat sanoatida texnologik yangilanishlar amalga oshirilgan. Bu yangilanishlar korxonalarga mahsulot sifatini yaxshilash va bozor raqobatida ustunlikni qo'lga kiritishda yordam bermoqda.

Xodimlar malakasi: O'zbekistonning ishlab chiqarish korxonalarida xodimlar malakasini oshirish va ularni zamonaviy texnologiyalar bilan tanishtirish orqali

mahsulot sifatini oshirish imkoniyatlari mavjud. Hozirda korxonalarda malaka oshirish kurslari va o'quv dasturlari yo'lga qo'yilgan, ammo bu jarayonni yanada kengaytirish va barcha sohalarida joriy etish zarur.

Iqtisodiy o'sish: Mahsulot sifatini oshirish va raqobatbardoshlikni kuchaytirish orqali O'zbekistonning iqtisodiy o'sishiga ijobiy ta'sir ko'rsatilmoqda. Biroq, bu jarayonning yanada rivojlanishi uchun ishlab chiqarish tarmoqlarida sifatni boshqarish va raqobatni kuchaytirishga doir qo'shimcha islohotlar va yangi strategiyalarni amalga oshirish zarur.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Globalashuv va erkin bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish korxonalarining muvaffaqiyati va barqaror faoliyati ko'p jihatdan mahsulot sifati va raqobatbardoshligiga bog'liq. Mahsulot sifatini oshirish esa, o'z navbatida, nafaqat texnik jihatlarni yaxshilash, balki boshqaruv, kadrlar, texnologiyalar, innovatsiyalar va bozor talablari bilan uzviy bog'liq kompleks yondashuvni talab qiladi. O'tkazilgan tadqiqotlar va amaliy tahlillar mahsulot sifati va raqobatbardoshlik o'rtasidagi bevosita bog'liqlikni ochib bermoqda.

Birinchidan, sifatli mahsulot ishlab chiqarish korxonaning ichki jarayonlarini optimallashtirish, resurslardan samarali foydalanish va ishonchli ishlab chiqarish tizimini shakllantirishga imkon yaratadi. Sifatni oshirish uchun korxonalar tomonidan xalqaro standartlar (masalan, ISO 9001), sifat menejmenti tizimlari, avtomatlashtirilgan boshqaruv vositalari, texnologik modernizatsiya va ishlab chiqarish jarayonlarini raqamlashtirish jarayonlari keng joriy etilmoqda. Bularning barchasi mahsulotning bozordagi pozitsiyasini mustahkamlash va mijozlar ishonchini qozonishga xizmat qilmoqda.

Ikkinchidan, raqobat muhitining shakllanishi ishlab chiqaruvchilarni yangilanishga, izlanishga va o'z mahsulotlarini doimiy ravishda takomillashtirishga undaydi. Sog'lom raqobat — bu narx siyosati, sifat, xizmat ko'rsatish madaniyati va innovatsion yechimlar orqali bozorning tabiiy tanlov mexanizmini shakllantiruvchi asosiy omildir. O'zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar va tashqi savdoni erkinlashtirish bo'yicha olib borilayotgan chora-tadbirlar raqobat muhiti uchun qulay zamin yaratmoqda. Xususan, ishlab chiqarish korxonalariga soliq imtiyozlari, subsidiyalar, texnologik yangilanishga moliyaviy yordamlar berilishi bu boradagi ijobiy siljishlarga sabab bo'lmoqda.

Uchinchidan, xodimlarning malakasini oshirish, bilim va ko'nikmalarini zamon talablari darajasida rivojlantirish sifatni oshirishning muhim omillaridan biridir. Korxonalarda doimiy o'quv-trening dasturlarining mavjudligi, kasbiy rivojlanish uchun sharoit yaratish, yosh mutaxassislarni qo'llab-quvvatlash — korxona ichki madaniyatining asosiy elementiga aylanmoqda. O'zbekiston misolida aytadigan bo'lsak, texnikumlar, kollejlari, oliy ta'lim muassasalari bilan sanoat korxonalari o'rtasidagi hamkorlikni yanada rivojlantirish zarurati dolzarb bo'lib qolmoqda.

To'rtinchidan, mahsulot sifatini oshirish va raqobat muhitini yaratishda davlat tomonidan belgilangan strategiyalar va normativ-huquqiy bazaning mustahkamligi alohida o'rin tutadi. Hukumat tomonidan ishlab chiqaruvchilar uchun yaratilayotgan

qulay shart-sharoitlar, erkin iqtisodiy zonalar, bojxona va litsenziyalash tartiblarining soddalashtirilishi milliy ishlab chiqaruvchilarni xalqaro maydonga olib chiqishda muhim rol o'ynamoqda.

Beshinchidan, tadqiqot davomida aniqlanishicha, mahsulot sifatini oshirish va raqobatbardoshlikni ta'minlash orqali:

- Ichki bozorni import mahsulotlardan himoya qilish;
- Milliy brendlar va ishlab chiqaruvchilarning xalqaro obro'sini oshirish;
- Eksport salohiyatini kengaytirish;
- Iqtisodiy barqarorlik va aholi bandligini oshirishga erishish mumkin.

Shu bois, ishlab chiqarish korxonalarining kelgusi faoliyatida quyidagi ustuvor yo'nalishlarga e'tibor qaratish tavsiya etiladi: ilg'or ishlab chiqarish texnologiyalarini joriy etish va doimiy modernizatsiya qilish; mahsulot sifatini nazorat qilish bo'yicha zamonaviy tizimlarni joriy etish; xalqaro sifat standartlariga muvofiq sertifikatlashtirish jarayonlarini takomillashtirish; raqobatni rag'batlantiruvchi institutsional muhitni kuchaytirish; kadrlar salohiyatini mustahkamlash va innovatsion tafakkurni rivojlantirish. Mahsulot sifatini oshirish va raqobat muhitini shakllantirish orqali O'zbekiston ishlab chiqarish sohasida nafaqat ichki ehtiyojlarni qondira oladigan, balki eksportga yo'naltirilgan, xalqaro standartlarga mos va barqaror rivojlanishga tayyor sanoat tarmog'ini shakllantirishga erishadi. Bu esa mamlakatning global iqtisodiyotdagi mavqeyini kuchaytirishga, milliy brendlarni dunyo bozorida tanitishga zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Juran, J.M. (1989). Juran on Leadership for Quality: An Executive Handbook. Free Press.
2. ISO (2015). ISO 9001:2015 – Quality Management Systems – Requirements. International Organization for Standardization.
3. Oakland, J.S. (2003). Total Quality Management: Text with Cases. Butterworth-Heinemann.
4. Porter, M.E. (1980). Competitive Strategy: Techniques for Analyzing Industries and Competitors. Free Press.
5. Christensen, C.M. (1997). The Innovator's Dilemma: When New Technologies Cause Great Firms to Fail. Harvard Business Review Press.
6. Burkhanova L. GROUNDS FOR ESTABLISHING THE FACT OF THE UNKNOWN ABSENCE OF AN INDIVIDUAL UNDER THE CIVIL LAW OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN //International journal of advanced research in education, technology and management. – 2023. – T. 2. – №. 4.
7. Шапахметова У. Issues of improving the regulation of circumstances preventing marriage in family law //Юридик фанлар ахборотномаси. – 2017. – №. 2. – С. 50-53
8. Эскерова, З. А. Основные инструменты в арсенале статистических методов контроля качества продукции. Вестник КарГУ – 2023 г – с. 90

ТУРИСТСКИЙ РЫНОК УЗБЕКИСТАНА: ЦЕЛЕВОЙ ПОРТРЕТ КИТАЙСКОГО ТУРИСТА

Гольшева Е.В.

PhD по экономическим наукам, старший научный сотрудник, директор
НИИ развития туризма при Комитете туризма Республики Узбекистан

ORCID:0000-0001-7679-0406

E-mail: golisheva_elena@mail.ru

Мурадова Л.Т.

главный специалист НИИ развития туризма
при Комитете туризма Республики Узбекистан

ORCID:0009-0007-7170-5234

E-mail: murodova.lobar98@gmail.com

Аннотация

Привлечение китайских туристов в Узбекистан является стратегически важной задачей для развития туристской отрасли страны. Китай, будучи одним из крупнейших источников международного туризма, представляет собой значительный рынок для Узбекистана, особенно в условиях восстановления выездного туризма после пандемии. В статье рассматриваются преимущества китайского выездного туристского рынка для Узбекистана, на основе анализа опроса среди туроператоров выявляются потребительские предпочтения китайских туристов, а также формируется целевой портрет китайского туриста. В завершение, представлены рекомендации, направленные на увеличение туристского потока из Китая, что позволит повысить конкурентоспособность Узбекистана на международной туристской арене и содействовать росту экономики страны.

Ключевые слова: туристский рынок, выездной и въездной туристский поток, востребованность, привлекательность, Узбекистан, Китай, портрет китайского туриста.

Annotatsiya

Xitoylik sayyohlarni O'zbekistonga jalb qilish mamlakat turizm sohasini rivojlantirish uchun strategik muhim vazifa hisoblanadi. Xitoy xalqaro turizmning eng yirik manbalaridan biri bo'lib, ayniqsa pandemiyadan keyin chiqish turizmini tiklash sharoitida O'zbekiston uchun muhim bozor hisoblanadi. Maqolada Xitoy tashqi turizm bozorining O'zbekiston uchun afzalliklari ko'rib chiqiladi, turoperatorlar o'rtasida o'tkazilgan so'rovnoma tahlili asosida xitoylik sayyohlarning iste'mol afzalliklari aniqlanadi, shuningdek, xitoylik sayyohning maqsadli portreti shakllantiriladi. Yakunda Xitoydan sayyohlar oqimini ko'paytirishga qaratilgan tavsiyalar taqdim etildi, bu esa O'zbekistonning xalqaro turizm maydonidagi raqobatbardoshligini oshirish va mamlakat iqtisodiyotining o'sishiga hissa qo'shish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: turistik bozor, chiqish va kirish turistik oqimi, talabgorlik, jozibadorlik, O'zbekiston, Xitoy, xitoylik sayyoh portreti.

Abstract

The attraction of Chinese tourists to Uzbekistan is a strategically important objective for the development of the country's tourism sector. As a leading source of international tourism, China represents a significant market for Uzbekistan, especially with the ongoing recovery of outbound tourism following the pandemic. This study examines the benefits of the Chinese

outbound tourism market for Uzbekistan. Through an analysis of a survey of tour operators, it identifies key consumer preferences of Chinese tourists and develops a targeted profile. The study concludes with recommendations designed to increase tourist flows from China, enhance Uzbekistan's competitive positioning within the international tourism landscape, and contribute to the country's economic growth.

Keywords: Tourism market, outbound and inbound tourism flows, demand, attractiveness, Uzbekistan, China, Chinese tourist profile.

ВВЕДЕНИЕ

Китайские туристы представляют собой одну из наиболее привлекательных аудиторий для международного туристского рынка, включая и Узбекистан. С ослаблением пандемийных ограничений и изменением политики в сфере выездного туризма поток туристов из Китая постепенно восстанавливается. Упрощение визового режима и относительно доступные цены в Узбекистане способствуют усилению привлекательности этого направления, что делает его всё более востребованным и перспективным для развития туристской отрасли. Согласно данным Комитета туризма при Министерстве экологии, охране окружающей среды и изменения климата Республики Узбекистан (далее – Комитет по туризму Республики Узбекистан), в 2024 года Узбекистан посетили 74,3 тыс. граждан Китая. Это на 31,8 тыс. человек (или 63,1%) больше, чем за аналогичный период прошлого года.

Почему туристскому рынку Узбекистана следует уделять внимание китайским туристам?

Во-первых, *высокая платёжеспособность*: согласно данным UN Tourism, китайские туристы являются одними из самых активных и финансово обеспеченных путешественников в мире. Они склонны тратить значительные суммы на шопинг, экскурсии, гастрономические впечатления, медицинские услуги и другие виды досуга, что делает их ценными клиентами для туристской отрасли. В 2024 году китайцы по-прежнему занимают первое место в мире по расходам на международные поездки, что подтверждается данными Global Blue. Они удерживают лидерство уже четвёртый год подряд, при этом за последний год расходы китайских туристов увеличились на 3%. [2].

Во-вторых, *растущий поток выездных туристов*: Согласно статистическим данным, в 2024 году число выездных туристов из Китая достигло 130 млн. человек, восстановившись на 90% от допандемийного уровня 2019 года [3]. При этом доля активно путешествующего населения остаётся низкой – около 9%, что значительно уступает показателям США (40%) и Великобритании (76%). Это свидетельствует о значительном неиспользованном потенциале: при населении в 1,4 млрд. человек даже незначительный рост доли международных туристов способен существенно повлиять на структуру мирового туристского рынка. По прогнозам Китайского института международного туризма, к 2030 году количество китайских граждан, совершающих международные поездки,

превысит 400 млн. человек. Таким образом, почти половина из 600 млн. новых международных поездок, ожидаемых в мире к этому сроку, будет приходиться на долю Китая [4]. При прогнозируемом увеличении общего объёма международных поездок до 1,8 млрд., китайский выездной туризм будет формировать до 25% мирового туристского потока, укрепляя позиции Китая как ведущего источника туристов и стратегически важного сегмента для Узбекистана.

В-третьих, *лидерство по расходам*: согласно данным международных исследовательских агентств и аналитических платформ, в 2024 году совокупные расходы китайских граждан за рубежом составили порядка 170 млрд. долларов США. Этот показатель значительно превышает расходы туристов из других ведущих стран – таких как США, Германия, Великобритания и Россия – и подтверждает высокую платёжеспособность китайских туристов как ключевую черту данного сегмента [5]. Прогнозы на ближайшие годы также указывают на дальнейшее наращивание объёма выездных расходов. Так, к 2025 году общие расходы китайских туристов на международные поездки достигнут 255,4 млрд. долларов США [2].

В-четвертых, *туризм как приоритетное направление для китайцев*: после открытия границ Китая, 63% китайских граждан выразили желание продолжить путешествовать за рубежом, что подтверждает устойчивый интерес китайцев к международным поездкам. Эти данные демонстрируют, что китайские туристы готовы активно возвращаться в туристские регионы, включая Узбекистан.

В-пятых, *изменение предпочтений в выборе места назначения – сочетание знакомого и нового*: в 2025 году продолжится устойчивый интерес к Юго-Восточной Азии и Японии (70% поездок от выездного потока), что связано с их географической близостью, удобством путешествий и знакомой культурой. Однако, по мере восстановления массового туризма в Поднебесной, ожидается, что такие регионы, как Центральная Азия, включая Узбекистан и Казахстан, будут всё более привлекательными для китайских туристов, которые стремятся к новым необычным впечатлениям и погружением аутентичную культурную среду.

В-шестых, *трансформация потребительских предпочтений китайских туристов: от шопинга к культурному и познавательному туризму*. Согласно данным Global Blue, доля расходов китайских туристов на розничные покупки снизилась с 51,1% в 2019 году до 37,3% в 2024 году. Параллельно увеличились расходы на проживание (на 18%) и участие в культурно-развлекательных мероприятиях (на 22%), что отражает сдвиг в потребительских установках – от материального потребления к получению уникального опыта. Наиболее ярко эта тенденция проявляется среди представителей поколения Z – «современных законодателей моды в сфере путешествий» [10], доля которых в структуре

выездного туризма Китая достигает 38% (на 2024 год) [2]. По прогнозам Китайского института международного туризма, к 2025 году около 60% китайских туристов будут предпочитать маршруты, ориентированные на индивидуальность и тематичность, экологическую устойчивость и оригинальные туристские практики [4]. Возрастающий интерес к приключенческому и экотуризму обусловлен не только стремлением к новым впечатлениям, но и общим ростом уровня образования, а также усилением внутренней экологической повестки в Китае. Дополнительно, важным элементом туристского опыта становятся культурные, музыкальные и спортивные мероприятия. По данным China Travel Academy, доля туристов из Китая, посещающих фестивали, концерты и спортивные события в рамках международных поездок, выросла с 12% в 2019 году до 21% в 2024 году. В этих условиях Узбекистану, необходимо пересматривать и адаптировать туристские продукты – отходя от традиционных экскурсионных программ в пользу более интерактивных, событийных и образовательных форматов, отвечающих актуальным предпочтениям китайской аудитории.

В-шестых, *трансформация целевой аудитории*. Согласно прогнозам, к 2030 году доля семейных поездок среди китайских туристов существенно возрастет. Это связано с тем, что к традиционно активной категории молодёжи присоединяется всё больше представителей среднего и пожилого возраста, ориентированных на получение культурного и оздоровительного опыта [5,7]. Более того, к 2030 году ожидается, что около 100 млн. китайских пенсионеров станут активными путешественниками, а объём их расходов достигнет приблизительно 140 млрд. долларов США [3]. Данная динамика свидетельствует о значительном расширении целевой аудитории, что открывает новые перспективы для развития и диверсификации туристской инфраструктуры, а также адаптации туристских продуктов под нужды различных возрастных и социальных групп. В этом контексте Узбекистан, обладающий богатым туристским потенциалом, имеет все основания позиционировать себя как привлекательное направление для туристов из Китая, особенно тех, кто ищет аутентичные, культурно насыщенные и оздоровительные виды туризма.

В-седьмых, *упрощение визового режима и культурно-историческая близость*: Узбекистан предоставляет гражданам Китая упрощённые условия для получения визы, что способствует снижению административных барьеров и, как следствие, стимулирует рост въездного туристского потока [1,8]. Кроме того, между двумя странами существует прочная культурно-историческая связь, основанная на общем наследии Шёлкового пути [9]. Этот фактор способствует формированию чувства исторической сопричастности и может выступать дополнительным элементом привлекательности туристского продукта.

Несмотря на наблюдающееся оживление на международном туристском рынке, включая и в Узбекистане, следует подчеркнуть, что поведение китайских туристов обладает выраженной спецификой. Это требует от принимающей стороны особого внимания к адаптации туристских услуг и инфраструктуры с учётом культурных, поведенческих и потребительских особенностей данной категории путешественников (Рис. 1).

Рисунок 1. Предпочтения современного китайского туриста [11]

В рамках настоящего исследования проведён анализ потребностей китайских туристов на основе результатов опроса среди представителей туристского бизнеса Узбекистана. Также сформирован целевой портрет китайского туриста, отражающий ключевые мотивационные установки и предпочтения. На основе полученных данных разработаны практические рекомендации для государственных структур и бизнес-организаций, заинтересованных в эффективной работе с этой целевой аудиторией. Реализация данных рекомендаций может способствовать более полному использованию потенциала китайского туристского сегмента в контексте устойчивого развития туристского сектора Узбекистана.

МЕТОДОЛОГИЯ

Методологическая основа настоящего исследования опирается на комплексный подход, сочетающий как количественные, так и качественные методы анализа. Основными источниками эмпирических данных послужили официальные отчёты и статистические материалы UN Tourism, аналитические ресурсы Китайской Народной Республики, а также материалы, предоставленные Комитетом по развитию туризма Республики Узбекистан. В процессе

исследования были использованы методы систематического и статистического анализа, сопоставления, сравнительного анализа и измерения, что позволило выявить ключевые тенденции и закономерности в поведении китайских туристов, а также оценить их влияние на развитие туристского сектора Узбекистана.

Особое внимание уделено методу опроса, проведённого среди представителей туристского бизнеса Узбекистана. Результаты опроса легли в основу формирования приоритетных направлений исследования, обладающих как научной новизной, так и практической значимостью. Полученные данные позволили уточнить целевой портрет китайского туриста и выявить наиболее востребованные форматы туристских услуг, что, в свою очередь, позволило выработать практические рекомендации для заинтересованных сторон.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Научно-исследовательский институт развития туризма при Комитете по туризму Республики Узбекистан провёл маркетинговое исследование, направленное на анализ выездного китайского туристского рынка. Целью исследования было выявление ключевых характеристик и потребностей китайских туристов, а также разработка стратегий по повышению привлекательности Узбекистана как туристской дестинации. Результаты исследования позволили выявить возможности и вызовы привлечения китайских туристов, а также стали основой для формирования целевого портрета китайского туриста и разработки практических рекомендаций по развитию этого сегмента.

Опрос проводился с 1 по 31 марта 2025 года. В нём приняли участие 250 респондентов – представителей туристского бизнеса Узбекистана. Анкета из 18 вопросов была размещена в Google Forms, что обеспечило оперативный сбор данных и позволило проанализировать актуальные тенденции и предпочтения китайских туристов в контексте Узбекистана.

На основе полученных данных выявлены ключевые характеристики китайских туристов, посещающих Узбекистан. Так, основную часть туристов составляют люди среднего возраста – 36-55 лет. Гендерный анализ выездного потока выявил преобладание мужчин, которые составляют 73% от общего числа туристов. Вопрос семейного положения показал, что 96% китайских туристов, путешествующих в Узбекистан, состоят в браке. Кроме того, наибольшую долю среди китайских туристов составляют лица с высшим образованием – 60% от общего числа опрошенных. Основной вид деятельности туристов – предприниматели и сотрудники коммерческого сектора (65%).

На рисунке 2 представлены регионы Китая, из которых наиболее часто приезжают туристы в Узбекистан. Из анализа данных видно, что наибольшее количество туристов из провинции Гуандун (прибрежный регион на юге Китая,

граничащий с Гонконгом и Макао), которая составляет 27,2% от общего потока. Пекин и Шанхай демонстрируют схожие пропорции, каждый из которых вносит по 16% в общий поток китайских туристов. Провинция Хэбэй и категория «Другое» составляют по 9,6% от общего числа туристов.

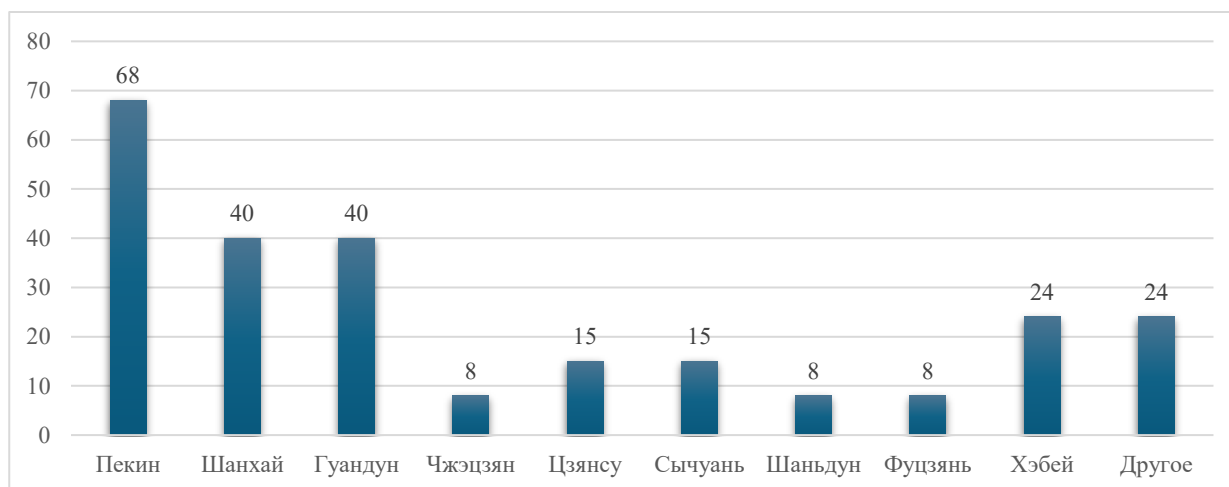

Рисунок 2. Регионы Китая, из которых чаще всего приезжают туристы в Узбекистан, человек¹

При выборе Узбекистана в качестве туристского направления китайские туристы обращают внимание на несколько ключевых факторов. Наибольшее значение для них имеет соотношение «цена/качество», которое указали 30% респондентов. Важным фактором является также возможность получить новые впечатления и ознакомиться с историей и культурой страны (17% респондентов). Примерно 16% респондентов отметили, что для китайских туристов также имеет значение удобство использования популярных платёжных систем, таких как Alipay и WeChat Pay, что подчёркивает высокую значимость финансовых удобств. Кроме того, безопасность и продолжительность поездки играют важную роль и были одинаково отмечены 12,8% респондентов, что свидетельствует о важности этих аспектов при планировании путешествий в Узбекистан.

Средняя продолжительность поездки китайских туристов в Узбекистан составляет от 4 до 7 дней, что указывает на склонность к краткосрочным путешествиям – 60% респондентов отметили этот интервал. При этом, поездки осуществляются в среднем один раз в год. Важной особенностью является сезонность визитов: 44% респондентов отметили, что китайские туристы предпочитают посещать Узбекистан в зимние месяцы, что является наибольшей долей среди всех сезонов. Примечательно, что для китайских туристов время года не влияет на их планы относительно путешествий (28% респондентов).

¹ Источник: составлено авторами.

Весной также наблюдается значительный интерес, так как на этот сезон приходится 24% туристских поездок.

Что касается предпочтений в размещении, 90% респондентов указали, что китайские туристы предпочитают останавливаться в отелях с рейтингом 4 и 5 звёзд, что свидетельствует о высоких требованиях к качеству и уровню комфорта. При передвижении между городами Узбекистана китайские туристы чаще всего выбирают железнодорожный транспорт (44% респондентов) и авиационные рейсы (26% респондентов), что подчёркивает их предпочтение удобных и быстрых способов перемещения.

Китайские туристы, посещающие Узбекистан, предпочитают путешествовать в разнообразных компаниях. Наиболее распространёнными являются поездки с семьёй и друзьями, что указали 20% респондентов. Следующим по популярности вариантом является путешествие с коллегами (19,2% респондентов), а также поездки в составе туристских групп (14,4% респондентов). Путешествия в одиночку также достаточно популярны среди китайских туристов, что отметили 16% респондентов.

Основной целью посещения Узбекистана для китайских туристов является знакомство с историческим наследием страны. Согласно результатам исследования, 27,2% туроператоров указали, что «история» является главной причиной для визитов китайских туристов, что значительно превосходит интерес к другим категориям. Вторым по популярности фактором является архитектура, которая привлекает около 14,4% китайских туристов. К числу других важных причин для посещения Узбекистана относятся традиционная кухня (11,2%), прикладное искусство (9,6%), национальные ремесла (8%) и музеи (8%). В то же время, шоппингом и экотуризмом заинтересованы 4,8% респондентов каждый.

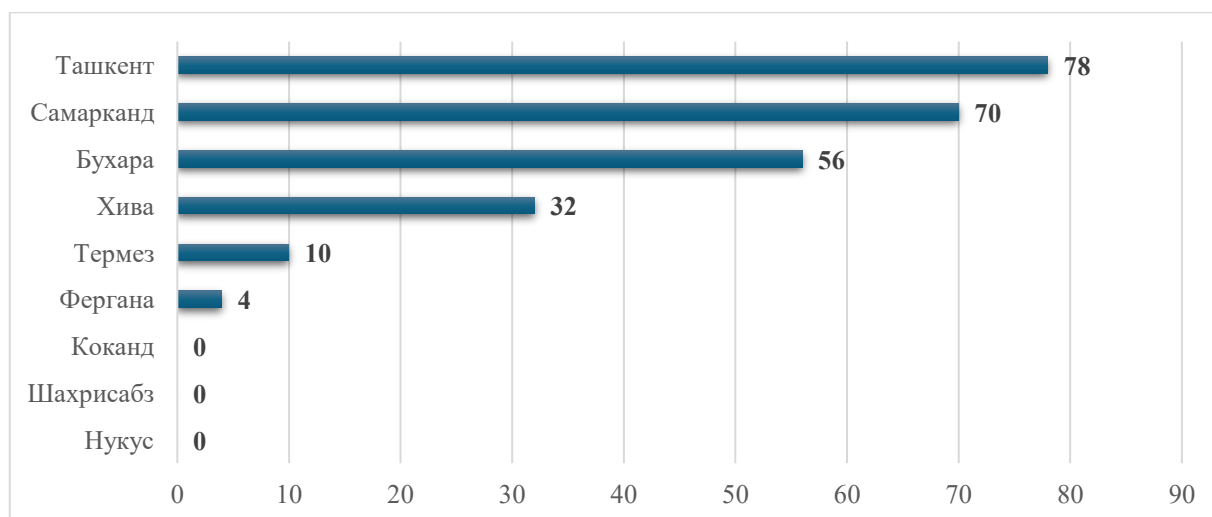

Рисунок 3. Основные туристские регионы Узбекистана, популярные среди китайских туристов, человек¹

¹ Источник: составлено авторами.

Основными туристскими региона Узбекистана, популярными среди китайских туристов, по данным респондентов, являются Ташкент, Самарканд, Бухара и Хива (Рис. 3).

Средняя стоимость тура для китайского туриста составляет менее 1000 долл. США (рис. 4). 27,2% респондентов отметили, что значительная доля китайских туристов предпочитает культурно-познавательный туризм. Событийные мероприятия также привлекают внимание, составляя 16% от общего числа респондентов, что подчёркивает важность культурных событий и фестивалей для китайских туристов.

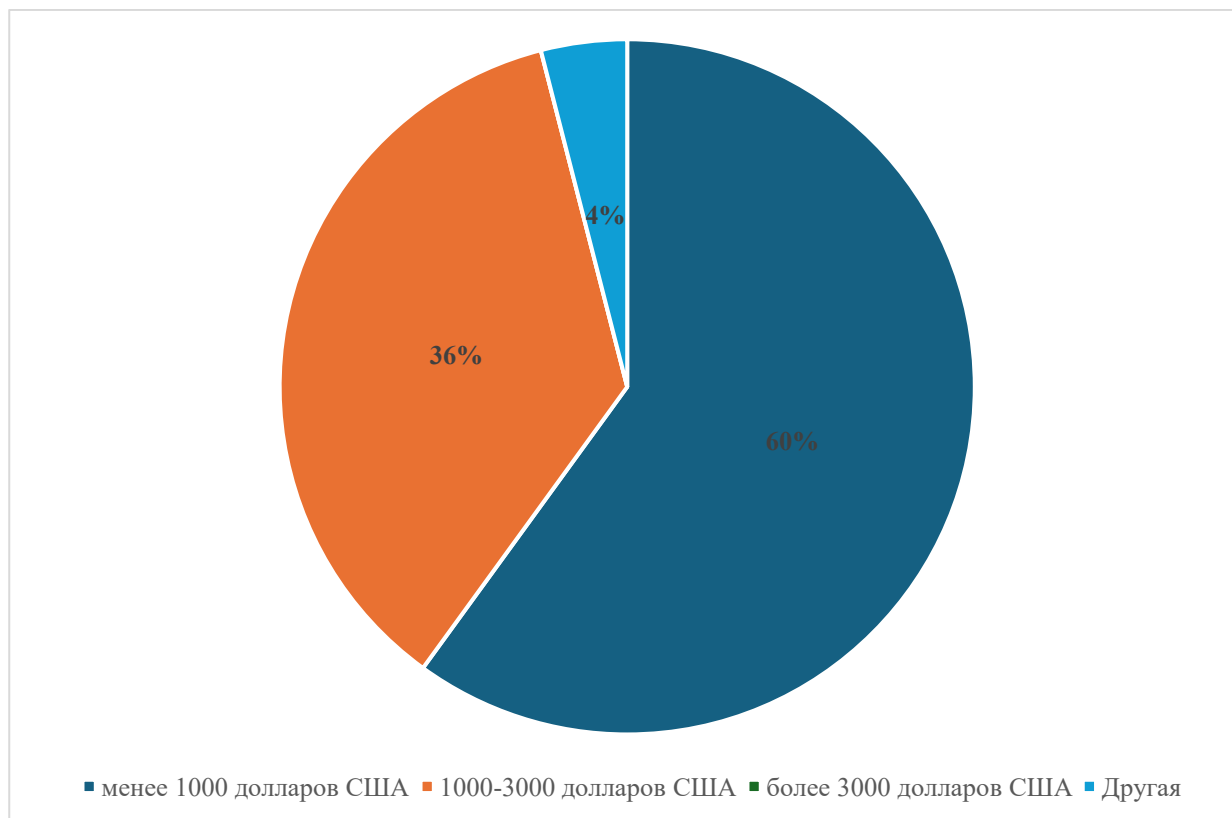

Рисунок 4. Средняя стоимость тура для китайского туриста, %¹

Кроме того, 14,4% респондентов указали, что гастрономический туризм, как важный элемент культурного опыта, также является привлекательным для китайских туристов. Интерес китайских туристов к промышленному туризму также отметили 17,6% респондентов, что может свидетельствовать о растущей популярности туристических маршрутов, связанных с индустриальным наследием и развитием определённых отраслей экономики (Рис. 5).

¹ Источник: составлено авторами.

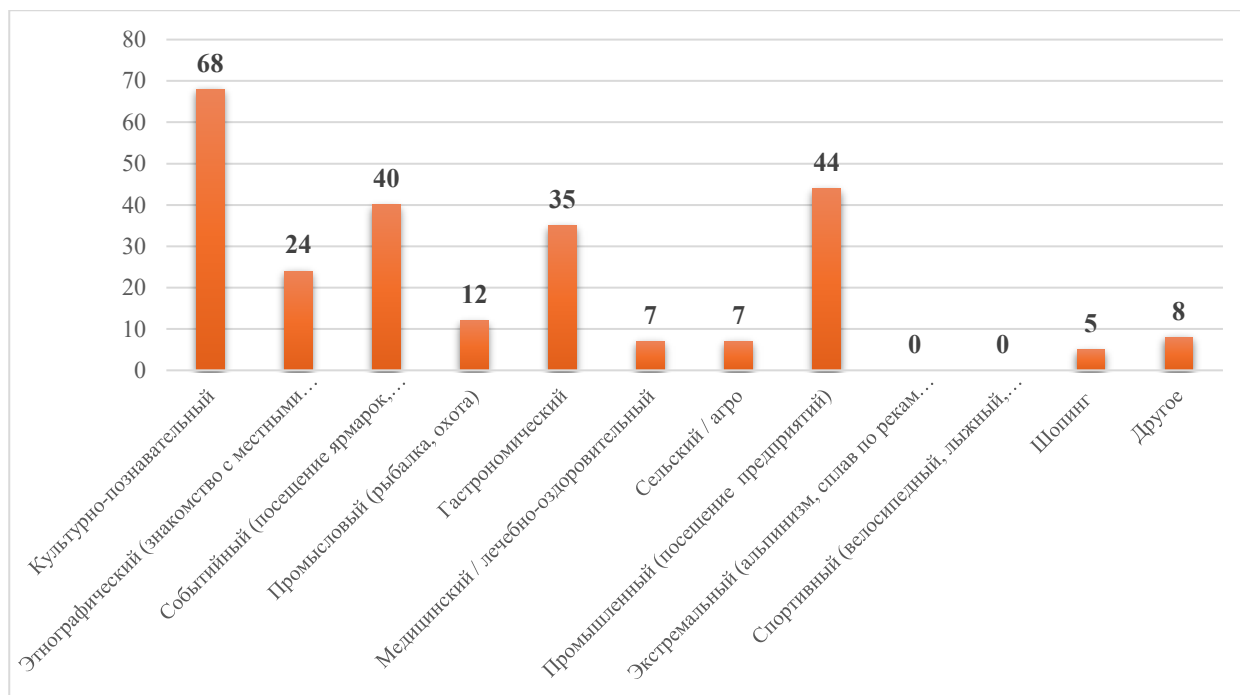

Рисунок 5. Предпочтения китайских туристов по видам туризма в Узбекистане, человек¹

Среди видов событийного туризма, наибольшую популярность среди китайских туристов имеют национальные праздники и фестивали. Так, 28,8% респондентов указали на предпочтение именно таких мероприятий, что значительно превышает интерес к другим категориям событий. Торговые ярмарки и выставки также вызвали сильную привлекательность, отметили 19,2% респондентов. 14,4% респондентов указали, что музыкальные фестивали и конкурсы также привлекают китайских туристов, а 11,2% респондентов – гастрономические фестивали. В то же время спортивные мероприятия оказались наименее привлекательными (3,2% респондента).

В рамках проведенного опроса туристским предприятия было предложено определить основные проблемы, с которыми они сталкиваются при работе с китайскими туристами. Выявленные проблемы включают:

1) *дефицит квалифицированных гидов, владеющих китайским языком*, что значительно усложняет коммуникацию и ограничивает возможность полноценного сопровождения китайских туристов, особенно в культурных и исторических объектах;

2) *недостаточное количество информационных указателей и материалов на китайском языке*, что затрудняет ориентацию туристов и восприятие информации о достопримечательностях и услугах;

3) *сложности с приобретением железнодорожных билетов*, особенно на популярные маршруты, такие как «Афросиёб», что ограничивает доступность туристских услуг и влияет на гибкость планирования поездок;

¹ Источник: составлено авторами.

4) *нехватка мест в средствах размещения*, соответствующих потребностям китайских туристов, что связано с предпочтением китайскими туристами отелей высокого класса (4-5 звезд) и наличием специфических требований к обслуживанию;

5) *трудности, связанные с поздним подтверждением бронирований со стороны китайских партнеров*, что приводит к отменам туров и нестабильности в планировании туристских потоков.

Респондентов также попросили обозначить ключевые социокультурные особенности китайских туристов. Среди наиболее часто упоминаемых характеристик были следующие:

Таблица 1

Характеристика туристов из Китая¹

<i>Ориентация на рекомендации</i>	китайские туристы в значительной степени полагаются на отзывы и советы родственников, друзей и знакомых при выборе маршрутов, и достопримечательностей
<i>Развитая гастрономическая культура</i>	большое внимание уделяется питанию – стремятся к разнообразному рациону и с интересом пробуют новые блюда, получая гастрономический опыт
<i>Физическая выносливость</i>	туристы часто участвуют в насыщенных экскурсионных программах и способны проводить в пути или на экскурсиях целый день
<i>Шумность при дисциплинированности</i>	несмотря на склонность к активному и шумному поведению, китайские туристы, как правило, соблюдают правила и распорядки
<i>Любовь к фотографиям и социальным сетям</i>	фотофиксация путешествия является важной частью отдыха, снимки нередко сразу публикуются в социальных сетях
<i>Влияние стереотипов и клише</i>	у китайцев образ и восприятие Узбекистана формируется стереотипами, например – «плов», «жара», «Шелковый путь»
<i>Склонность суевериям</i>	особое значение придается числам: так, например, число 4 считается несчастливym, поскольку его произношение на китайском языке созвучно слову «смерть»
<i>Предпочтения в покупках</i>	особой популярностью пользуются сувениры, предметы народного искусства и изделия местных ремесленников
<i>Особые требования к условиям проживания</i>	в отеле важными элементами комфорта считаются наличие тапочек и чайника в номере

Данные опроса позволили сформировать «целевой портрет китайского туриста», который представляет собой индивида более зрелого возраста (36-55 лет) с социокультурными особенностями, преимущественно семейного

¹ Источник: составлено авторами.

положения, с высоким уровнем образования и занимающего позиции в бизнес-среде, таких как предприниматель или сотрудник коммерческих структур. Средняя продолжительность пребывания китайского туриста в Узбекистане составляет от 4 до 7 дней, преимущественно в зимний период, при этом основной формой путешествия является поездка с семьей или друзьями. По характеру путешествия, как правило, ориентированный на культурно-познавательные туры, с явным предпочтением посещения историко-культурных объектов в крупных туристских центрах, таких как Ташкент, Самарканд и Бухара. Значительный интерес также проявляющий к участию в событийных мероприятиях, особенно в национальных праздниках и фестивалях. Предпочитающий комфортные условия проживания, что отражается в высоком спросе на отели с рейтингом 4-5 звёзд. Тем не менее, несмотря на ориентированность на комфорт и качественное обслуживание, средний чек за пребывание китайского туриста в Узбекистане не превышает 1000 долларов США, что указывает на важность баланса между доступностью цен и высоким качеством услуг для удовлетворения потребностей данной аудитории.

ВЫВОДЫ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

В 2024 году китайские туристы составляли около 1% от общего въездного потока в Узбекистан, а к 2025 году ожидается рост до 3%. Это подчёркивает их значимость как перспективного сегмента для развития туристской отрасли и национальной экономики. В условиях усиливающейся конкуренции на международном рынке требуется внедрение обоснованных и целенаправленных мер по привлечению туристов из Китая и повышению качества их туристского опыта. На основе проведённого нами исследования мы предлагаем следующее:

1. Адаптация туристских продуктов под современные предпочтения китайской аудитории:

разрабатывать интерактивные и тематические маршруты, ориентированные на культурно-познавательный, событийный, гастрономический, экологический и оздоровительный туризм;

продвигать эксклюзивные туры, связанные с наследием шелкового пути, с акцентом на историческую сопричастность и уникальность местной культуры;

включать в программы событийный туризм: национальные фестивали, музыкальные и спортивные мероприятия, которые особенно популярны у туристов поколения Z;

внедрять программы, ориентированные на женскую аудиторию, с акцентом на безопасность, комфорт, эстетические и гастрономические впечатления, а также на возможности для шопинга, спа-услуг и фотогеничных локаций.

2. Адаптация инфраструктуры с учётом социокультурных особенностей:

оснастить отели привычными для китайских туристов удобствами (чайники, тапочки, китайские телеканалы, доступ к горячей воде, китайскоязычные меню);

избегать использования суеверных символов (например, цифры "4" в номерах и этажах);

создавать условия для беспрепятственного доступа к интернету и китайским цифровым сервисам (wechat, alipay, baidu, strip и др.);

уделить внимание фотоориентированной инфраструктуре (фотозоны, живописные локации и мгновенный обмен визуальным контентом через wi-fi и qr-сервисы).

3. Повышение языковой доступности:

расширить использование китайского языка в указателях, туристической информации, аудиогuidaх и онлайн-платформах;

подготовить гидов-переводчиков и обслуживающий персонал, владеющих китайским языком или имеющих базовые навыки межкультурной коммуникации;

развивать цифровые платформы на китайском языке с удобной системой онлайн-бронирования, покупки билетов и обратной связи.

4. Продвижение на китайском туристском рынке:

активизировать маркетинг в китайских цифровых каналах (weibo, douyin, xiaohongshu, strip и т.п.), с привлечением инфлюенсеров и тревел-блогеров;

участвовать в международных туристских выставках и роад-шоу в Китае, организовывать презентации туристского потенциала Узбекистана;

развивать партнёрства с китайскими туроператорами и онлайн-агентствами для создания совместных турпродуктов.

5. Совершенствование логистики и доступности:

расширить и оптимизировать авиасообщение и железнодорожные маршруты, в особенности по популярным направлениям («афросиёб» и др.);

упростить процедуры бронирования, оплаты и получения подтверждений через китайские системы;

продолжать работу по упрощению визового режима, включая безвизовый транзит и краткосрочные визы.

6. Введение стимулирующих программ и ценовых предложений:

разработать специальные предложения для студентов, семейных и пожилых туристов;

ввести скидки на музеи, транспорт, экскурсии и проживание при групповых поездках или в низкий сезон;

продвигать пакетные туры, предлагающие выгодное соотношение цены и качества.

7. Поддержка устойчивого и ответственного туризма:

включать элементы экологичности и социальной ответственности в турпродукты, особенно для молодежной и осознанной аудитории;

развивать сельский, этнографический и экологический туризм, ориентированный на уникальные формы взаимодействия с природой и культурой.

Комплексный подход к продвижению Узбекистана на китайском туристском рынке требует сочетания инфраструктурной адаптации, медиа-коммуникационных стратегий и создания уникальных туристских продуктов с учётом социокультурных особенностей, и потребительских предпочтений китайских туристов. Применение вышеуказанных рекомендаций позволит не только повысить конкурентоспособность Узбекистана на международной арене, но и обеспечить устойчивый рост въездного потока из Китая.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Указ Президента Республики Узбекистан «О мерах по значительному увеличению потока иностранных туристов в республику и дальнейшему активизации внутреннего туризма» от 12.01.2024 г. № УП-9 // <https://lex.uz/ru/docs/6759641/> (дата обращения: 08.04.2025).
2. In charts: China's outbound tourism in 2024 // <https://www.eiu.com/n/in-charts-chinas-outbound-tourism-in-2024/> (дата обращения: 07.04.2025).
3. Paul Hiriart. China's Travel Trends from 2025 Onwards: What's Next? // <https://www.linkedin.com/pulse/chinas-travel-trends-from-2025-onwards-whats-next-paul-faycal-hiriart-7xezc/> (дата обращения: 07.04.2025).
4. China is open again! // <https://china-outbound.com/#publications/> (дата обращения: 10.04.2025).
5. China Outbound Travel Market Report – Trends, Size & Forecast 2025-2035 // <https://www.futuremarketinsights.com/reports/china-outbound-travel-market/> (дата обращения: 07.04.2025).
6. 2024-2025 Chinese Outbound Travel: Key Trends and Market Forecasts // <https://www.chinatradingdesk.com/post/2024-2025-chinese-outbound-travel-key-trends-and-market-forecasts/> (дата обращения: 07.04.2025).
7. China Tourism Consumption Trend Insights: Reviewing 2024, Looking Ahead to 2025 // <https://www.chinatravelnews.com/article/185337/> (дата обращения: 07.04.2025).
8. О подписании межправительственного Соглашения о взаимном освобождении от визовых требований между Узбекистаном и Китаем // <https://gov.uz/ru/mfa/news/view/29183/> (дата обращения: 08.04.2025).
9. Кобзева О.П., Турсунова Н.С. Из истории дипломатических связей народов Узбекистана и древности и раннем средневековье. Монография. – Ташкент: Ma'rifat, 2024, 144 стр.
10. Белоцерковская, Н. В. Особенности потребительского поведения китайских туристов / Н. В. Белоцерковская, К. Е. Бандурина. – Текст:

непосредственный // Молодой ученый. – 2022. – № 50 (445). – С. 86-89. – URL: <https://moluch.ru/archive/445/97909/> (дата обращения: 09.04.2025).

11. Как привлечь китайских туристов? Руководство по маркетингу // <https://openchina.com.ua/kak-privlech-kitajskih-turistov-rukovodstvo-po-marketingu/> (дата обращения: 10.04.2025).

12. Узбекские туристы стали почти в два раза чаще посещать Китай // <https://repost.uz/kto-kuda-a-ya-v-pekini/> (дата обращения: 10.04.2025).

13. Узбекистан адаптирует туристические услуги для привлечения туристов из Китая // <https://www.spot.uz/ru/2025/04/10/tourism-china/> (дата обращения: 10.04.2025).

14. Окно возможностей. Почему китайским туристам интересен Узбекистан, а узбекские туроператоры прорабатывают новые маршруты по городам КНР // https://kultura.uz/view_7_r_14797.html/ (дата обращения: 10.04.2025).

MINTAQADA MEHNAT RESURSLARI DINAMIKASINI EKONOMETRIK MODELLASHTIRISHNING XORIJIY TAJRIBALARI

Kurbanov Feruz Pirnazarovich

Urganch Ranch texnologiya universiteti, Phd

Annotatsiya

Maqolada mehnat resurslaridan foydalanish dinamikasini ekonometrik modellashtirish bo'yicha xorijiy tajribalar chuqur tahlil etilgan bo'lib, ayniqsa, global pandemiya va iqtisodiy tebranishlarning xalqaro mehnat bozori rivojlanishiga ko'rsatgan ta'siri ustuvor e'tiborga olingan. Tadqiqotda pandemiya sharoitida yuzaga kelgan iqtisodiy beqarorlik omillari mehnat bozorining barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatgani ilmiy asosda yoritilgan. Xususan, ishchi kuchi bozorida yuzaga kelgan asosiy strukturaviy muammolar sifatida yoshlar orasida ishsizlik darajasining oshishi, to'liq bo'lmagan bandlik ko'lamining kengayishi, norasmiy mehnatning ortishi, shuningdek, gender va malaka darajasiga asoslangan bandlik tengsizliklari aniqlangan. Mazkur masalalarning har biri iqtisodiy modellar orqali empirik tahlil qilinib, turli davlatlar misolida amaliy natijalar bilan asoslab berilgan. Bu esa pandemiya kabi global inqirozlar davrida mehnat bozorining moslashuvchanlik darajasini baholash va samarali siyosiy choralarni ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: ishsizlik, mehnat bozori, ishchi kuchi dinamikasi, norasmiy bandlik, vektor avtoregressiyasi (VAR), Bayesian VAR (BVAR), Probit modeli.

Аннотация

В статье представлен углублённый анализ зарубежного опыта эконометрического моделирования динамики использования трудовых ресурсов, с особым акцентом на влияние глобальной пандемии и экономических потрясений на развитие международного рынка труда. В исследовании научно обосновано, что факторы экономической нестабильности в условиях пандемии оказали негативное влияние на устойчивость рынка труда. В частности, были выявлены основные структурные проблемы: рост безработицы среди молодежи, расширение неполной занятости, увеличение доли неформальной занятости, а также неравенство в занятости по признаку пола и уровня квалификации. Каждая из этих проблем была эмпирически проанализирована с использованием эконометрических моделей на примерах различных стран. Это подчеркивает важность оценки гибкости рынка труда в период глобальных кризисов, таких как пандемия, и разработки эффективных политических мер.

Ключевые слова: безработица, рынок труда, динамика рабочей силы, неформальная занятость, векторная авторегрессия (VAR), байесовская VAR (BVAR), пробит-модель.

Abstract

This article presents an in-depth analysis of international experiences in econometric modeling of labor resource dynamics, with a special focus on the impact of the global pandemic and economic shocks on the development of the international labor market. The study provides scientific evidence that economic instability during

the pandemic adversely affected labor market stability. Key structural issues such as rising youth unemployment, the expansion of underemployment, increased informal employment, and inequalities in employment based on gender and skill levels have been identified. Each of these issues has been empirically analyzed through economic models and illustrated with practical examples from various countries. The findings underscore the importance of assessing labor market flexibility during global crises such as the pandemic and formulating effective policy responses.

Keywords: unemployment, labor market, labor force dynamics, informal employment, vector autoregression (VAR), Bayesian VAR (BVAR), probit model.

KIRISH

Mehnat resurslari dinamikasi har qanday mamlakat iqtisodiyotining muhim tarkibiy qismi bo'lib, uning rivojlanishi va barqarorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. So'nggi yillarda, ayniqsa COVID-19 pandemiyasi davrida, mehnat bozoridagi o'zgarishlar va tebranishlar global miqyosda dolzarb muammoga aylangan. Globallashuvning kuchayishi, ishchi kuchi harakatining keskinlashishi mintaqalarda mehnat resurslari dinamikasidagi o'zgarishlarni aniqlash va baholashni keyingi davrda murakkablashishiga olib kelmoqda. Bunday sharoitda mehnat resurslariga omillar ta'sirining kuchayishi bilan bir qatorda, keskin o'zgarishlarning yuz berishi ishchi kuchi bozorining turli iqtisodiy tebranishlarga nisbatan ta'sirchanligini oshirmoqda.

Ushbu tadqiqot xorijiy tajribalar asosida mehnat resurslari dinamikasini ekonometrik modellashirishning samarali usullarini aniqlash va ularni mamlakatimiz sharoitida qo'llash imkoniyatlarini o'rganishga qaratilgan. Bu, o'z navbatida, mehnat bozoridagi muammolarni aniqlash, ularning oldini olish va iqtisodiy siyosatni ishlab chiqishda muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Ilmiy tadqiqotlarda global mehnat bozorlari iqtisodiy tebranishlar, doimiy norasmiylik, yoshlar ishsizligi va to'liq bo'lmagan bandlik, uzoq muddatli taqchillik va ish sharoitlaridagi tengsizliklar kabi muammolar keng o'rganilgan. Buning asosiy sabablaridan biri sifatida mamlakatlar hali ham COVID-19 pandemiyasi ta'sirlaridan to'liq ozod bo'lmasdan, boshqa tebranishlarning vujudga kelgani ko'rsatiladi. 2008-2009-yillardagi global moliyaviy inqirozdan farqli o'laroq, 2020-2022-yillardagi COVID-19 inqirozi kelib chiqishi va ta'sir nuqtai nazaridan ishchi kuchi bozoriga o'ziga xos zarba bergan [1].

2020-yil boshida global sog'liqni saqlash sohasidagi favqulodda holat sifatida boshlangan pandemiya mehnat bozorida keskin tanazzulni keltirib chiqardi. Bu, iqtisodiy faoliyatlarning cheklanishi va qo'shimcha cheklashlarning kiritilishi [2] hisobiga vujudga kelib, rivojlanayotgan va rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotiga ta'sir ko'rsatdi. 2021-2022-yillar mobaynida vaksina ishlab chiqarilishi va emlashni yo'lga qo'yilishi hisobiga cheklashlarning yumshatilishi, yengilliklarning vujudga kelishiga sabab bo'lgan [3].

Cheklovlarning olib tashlanishi mamlakatlar iqtisodiyoti va ulardagi mehnat bozorining qayta tiklanishiga imkoniyat yaratdi. Biroq, 2022-yilning uchinchi choragi

natijalari bo'yicha ish soatlari pandemiyadan oldingi davr, ya'ni 2019-yilning to'rtinchi choragi darajasidan 1,5 foizga past edi. Buning natijasida 40 million to'liq ish o'rinlari yetishmovchiligi kuzatilgan [4].

Umumiy tendensiyadan farqli ravishda, COVID-19 inqirozi va tiklanish trayektoriyasining asosiy xususiyati rivojlangan va rivojlanayotgan iqtisodiyotlarda turlicha ko'rinishga ega bo'ldi. Ko'plab yuqori daromadga ega bo'lgan davlatlarda tiklanish kuchli bo'lib, ularda moliyaviy rag'batlantirish va boshqa siyosiy choralar keng ko'lamda amalga oshirilgani sababli, iqtisodiyot va mehnat bozori oldingi darajadagi rivojlanish tendensiyasiga chiqqan. Ya'ni, mazkur mamlakatlarning bir qatorida 2022-yil davomida mehnat bozori sezilarli darajada keskinlashib, ishsizlik darajasining past, hattoki rekord darajada turishiga imkoniyat yaratilgan. Ammo shuni alohida ta'kidlash kerakki, bo'sh ish o'rinlari sonining oshishiga qaramay, bu rivojlangan mamlakatlarda ish haqining tez inflyatsiyaga olib kelgani haqida juda kam ma'lumotlar mavjud [5]. Aksincha, ko'plab past va o'rta daromadga ega mamlakatlarda mehnat bozorlari haligacha to'liq tiklangani yo'q, bu yerlarda asosiy muammolardan biri sifatida yoshlar bandligining pastligi kuzatilmoqda.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotda mehnat resurslari dinamikasini baholash va bashorat qilish maqsadida ekonometrik modellash tirish yondashuvlari qo'llanilgan bo'lib, xorijiy mamlakatlar tajribasi asosida empirik tahlillar amalga oshirilgan. AQSh misolida pandemiya ta'sirini baholashda pul-kredit siyosatining mehnat bozori ko'rsatkichlariga ta'siri VAR va BVAR modellar orqali o'rganilgan bo'lsa, Germaniyada ishga qabul qilish va ishdan bo'shatish ehtimolini tahlil qilishda probit regressiyasi qo'llanilgan. Fillipin tajribasida esa ijtimoiy tarqoqlikning bandlikka ta'siri ko'p darajali regressiya asosida baholangan.

Model parametrlari uchun zarur statistik ma'lumotlar xalqaro tashkilotlar, xususan ILO, OECD, NBER va milliy statistika idoralari tomonidan taqdim etilgan ochiq manbalardan yig'ilgan. Har bir modelda vaqt qatorlari, strukturaviy o'zgaruvchilar va dummy indikatorlar orqali pandemiyadan oldingi va keyingi davrlar o'rtasidagi farqlar aniqlangan. Metodologiya tanlovi pandemiya sharoitida turli davlatlar mehnat bozorining zaiflik darajasi va moslashuvchanligini aniqlash imkonini bergan.

TAHLIL VA NATIJALAR

COVID-19 inqirozining ta'siri va tiklanish davri mamlakatlararo sezilarli farqlarga ega bo'ldi. Umuman olganda, norasmiy ishchilar, ayollar, yoshlar va past malakali ishchilar mehnat bozoridagi zaif mavqeyi hamda turar joy va oziq-ovqat xizmatlarini ko'rsatish sohalarining yuqori darajada ta'sirlanishi bu farqlarning oshishiga sabab bo'ldi. Xalqaro mehnat taqsimoti ma'lumotlaridan ma'lum bo'lishicha, 2020-yilda yoshlar bandligi 8,7 foizga, 25 va undan katta yoshdagilar bandligi esa 3,7 foizga kamaygan. Natijada jahonda yoshlar ishsizligi darajasi sezilarli darajada ko'tarilib, 16,4 foizga yetdi.

Ma'lumotlarga ko'ra, 2023-yilda yoshlar o'rtasidagi ishsizlik darajasi 14 foizdan sal yuqori qiymatga bo'lgan holda COVID-19 inqirozidan oldingi darajasiga qadar kamaymagan. COVID-19 natijasida vujudga kelgan inqirozlar ko'proq xizmatlar sohasi, ya'ni turar joy va oziq-ovqat xizmatlari sohasiga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Ushbu jarayonda past va o'rta darajadagi malakaga ega bo'lgan ishchilar bandligi sezilarli darajada kamaydi va bu cheklovlarining sohalar kesimidagi ta'siri hisobiga yuz berdi.

Cheklovlar hisobiga norasmiy bandlikdagi yo'qotishlardan ko'ra ancha ko'proq salbiy oqibatlar yuzaga kelganligi sababli 2021-2022-yillarda norasmiy bandlik o'sishi kuzatildi. Xalqaro mehnat tashkilotining global miqyosdagi hisob-kitoblari natijalariga ko'ra, 2020-yildan keyingi norasmiy bandlik tendensiyasi 2005-2019-yillar mobaynida norasmiy bandlik darajasini bosqichma-bosqich 5 foiz punktga pasaytirish tendensiyasining teskari tomonga o'zgarishiga olib keldi [6]. Norasmiy bandlikning keyingi yillardagi o'sishi barcha mamlakatlar uchun katta muammolarni yuzaga keltirmoqda.

Keltirib o'tilgan tahlil natijalariga ko'ra, global miqyosda sodir bo'layotgan turli iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy nobarqarorliklar ishchi kuchi bozoriga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatmoqda. Biroq mazkur ta'sirlar turli davlatlarda turlicha namoyon bo'lmoqda. Iqtisodiy salohiyati yuqori bo'lgan davlatlarda ishchi kuchini tartibga solish uchun turli dastaklardan foydalanish imkoniyati kengligi ta'sirlarni kamaytirish va qayta tiklanish davrini qisqartirishga yordam bermoqda. Tabiiyki, bu kabi ta'sirlar mamlakatlar tomonidan ishchi kuchi bozorini tartibga solishda qo'llanilayotgan vositalar va usullarga ham yuqori darajada bog'liq. Chunki bozorga ta'sir qiluvchi omillar mamlakatlar kesimida turlicha ko'rinishda bo'lishi mumkin.

Mamlakatda ishchi kuchi bozorining rivojlanish tendensiyalarini o'rganish va ularga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash hamda ular ta'sirini to'g'ri baholash masalalari iqtisodiy tebranishlardan kamroq zarar ko'rish yo'llarini aniqlashda muhim hisoblanadi. Shuni hisobga olgan holda turli mamlakatlarda mehnat resurslaridan foydalanish, bandlikni ta'minlash va ishsizlik darajasini kamaytirishni modellashtirish bo'yicha amalga oshirilgan tadqiqot natijalari keltirib o'tildi. Ya'ni, ushbu tadqiqot natijalariga tayangan holda ularda ishchi kuchi bozorini tartibga solishda qanday omillar va modellardan foydalanilayotganligi qiyosiy tahlil qilindi.

AQSh iqtisodiyotida pandemiya davrida mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish va ularning bandligini ta'minlashga hukumat tomonidan amalga oshirilgan pul-kredit siyosatining ta'sirini baholash masalasiga alohida e'tibor qaratilgan. Makroiqtisodiy va mehnat bozori o'zgaruvchilari mamlakatda amalga oshirilayotgan pul-kredit siyosatining samaradorligini baholashda muhim rol o'ynaydi. Mazkur bog'liqlikni o'rganishda vektor avtoregressiv modellar (VAR) dan foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Fiskal siyosat an'anaviy ravishda mehnat va taqsimlash masalalarini hal qilish bilan shug'ullanadi. Shu sababli aynan tengsizlik va mehnat bozorini tartibga solishda pul-kredit siyosatining ahamiyatini aniqlash va baholash masalalariga keyingi yillarda qiziqish ortib bormoqda [7][8][9].

AQSh iqtisodiyotida pandemiya sababli vujudga kelgan tebranishlar Bańbura va boshqalar yondashuvi asosida dummy o'zgaruvchilarni qo'llash orqali keng miqyosda

tahlil qilingan. Cascaldi-Garcia tadqiqotlari natijalariga tayanilgan holda VAR modelida dummy o'zgaruvchilardan foydalanish asosida o'rganish amalga oshirilgan. Buning uchun n ta o'zgaruvchi hamda p lagdan iborat bo'lgan quyidagi ko'rinishga ega bo'lgan model ishlab chiqildi.

$$Y_t = c + \sum_{i=a}^{a+h} I_{t=i} d_i + \sum_{j=1}^p Y_{t-j} B_j + u_t$$

Bu yerda: u_t – innovatsiyalarni ifodalaydi, ya'ni $E(u_t u'_t) = \Sigma$; Y_t – endogen o'zgaruvchilar matritsasi; B_j – koeffitsiyentlar matritsasi. s – ozod hadlar vektori; d_a dan d_{a+h} — n ta dummy o'zgaruvchilardan iborat h vektor; Pandemiya oqibatida kelib chiqqan tebranishlar, $t = a$ dan $t = a + h$ gacha bo'lgan oldindan tanlangan h davrlar soni, mazkur modelda pandemiya davri bo'lib, I ko'rsatkich funksiyasi uchun $I_{t=i} = 1$ qiymatini oladi. davr to'plami $i = a, \dots, a + h$ va aks holda 0. Modelni baholash uchun 2020-yilning martidan 2021-yilning fevraligacha o'n ikkita individual vaqtdagi dummy birlashtirilgan.

Pandemiya oqibatida kelib chiqqan tebranishlarni hisobga olish uchun ularning logarifmlangan darajalari asosida Bayesian VAR (BVAR) modeli ishlab chiqilgan (o'zgaruvchilar hech qanday transformatsiya amalga oshirilmagan foizlarda ifodalangan). Bunda endogen o'zgaruvchilar sifatida quyidagilar olingan: real YaIM, ishsizlik darajasi, ishlab chiqaruvchilar narxlar indeks (PPI), bandlik, ishlangan soatlar, mehnat daromadlari ulushlarining real vaqt o'lchovlari [10], Federal fondlarning yashirin kursi [11], S&P 500 indeks, dollarning real tor samarali almashuv kursi, Case-Shiller uy narxlar indeks.

Model parametrlarining posterior taqsimotini baholash uchun Gibbs tanlama algoritmidan foydalanilgan. Baholash namunasi 1980-yil yanvaridan 2022-yil dekabrighacha davom etadi. Standart ma'lumot mezoniga asoslanib, 4 ta kechikish tanlangan.

Natijalar rag'batlantiruvchi pul-kredit siyosati mehnat bozori o'zgaruvchilariga kuchliroq va barqaror ta'sirga egaligini tasdiqlaydi. Mavjud tendensiyalarni buzib yubormaslik hamda pul-kredit siyosatining mehnat bozori va daromadlar tengsizligiga ta'sirini baholashda muammolarni keltirib chiqarmaslik uchun pandemiya davridagi kuzatuvlarni outlier sifatida ko'rib chiqish muhimligi asoslab beriladi.

Tadqiqot natijalaridan ma'lumki, ishchi kuchi bozorini tartibga solish va iqtisodiyotda kelib chiqadigan turli tebranishlar ta'sirini mazkur bozorga kamaytirishda nafaqat byudjet-soliq siyosati, balki pul-kredit siyosati ham samarali vosita ekanligi tasdiqlanmoqda.

Germaniyada keyingi yillardagi o'zgarishlarni bartaraf etish va ishchi kuchini tartibga solishda ularning qayta taqsimlanishi hamda tarmoqlar kesimidagi harakati alohida e'tiborga olingan. Ya'ni, ishchi kuchi o'z ish o'rnini o'zgartirganda, u o'xshash ishchi kuchi ehtiyojlariga ega bo'lgan korxonalarga qayta taqsimlanadi [12][13]. Ba'zi tadqiqotlar pandemiya davrida tarmoqlar ichida qayta taqsimlash kuchayganligini,

jumladan eng ko'p zarar ko'rgan sohalardan biri bo'lgan oziq-ovqat xizmatlarida talabning yetkazib berish zanjirlariga o'tganligini ta'kidlaydi [14].

Shuningdek, yuqori darajada raqamlashgan korxonalar kamroq raqamlashgan korxonalarga nisbatan yuqori bardoshlilik ko'rsatganligi va ular kamroq raqamlashgan korxonalardan xodimlarni jalb qilganligi kuzatilgan. Shuningdek, startaplarning ishga qabul qilish jarayonlarini muzlatishi va yirik texnologiya korxonalari tomonidan xodimlarni ishdan bo'shatish holatlari ham qayd etilgan [15]. Raqamlashish mahsuldorlikni oshirish hisobiga samaradorlikni oshiradi, biroq bu jarayonlar bozordagi muvozanatning buzilishi xavotirlarini keltirib chiqaradi [16].

Yuqorida keltirib o'tilganlarni hisobga olgan holda Germaniyada ishga qabul qilish va ishdan bo'shatishning korxona hajmiga bog'liqligi o'rganilgan. Bunda probit modeldan foydalanilgan. Modelni tuzishda korxonalar guruhi tadqiq qilingan bo'lib, ularning tarmoq tasnifini, Sharqiy Germaniyada joylashgan yoki yo'qligini ifodalovchi dummy o'zgaruvchini, inqiroz davrida ishchi kuchi ulushining qisqa muddatli ish tartibiga bog'liqligini, korxona likvidligi kabi omillarni hisobga olingan. Erksiz o'zgaruvchi sifatida korxonani yaqinda ishchi qabul qilganligi yoki uni ishdan bo'shatganligi ifodalangan.

Dastlabki to'qlinda tadqiqotda qatnashgan korxonalar uchun savollar inqiroz boshlangandan keyingi davrga to'g'ri kelgan, ya'ni 2020-yilning martidan 2020-yilning sentyabriga qadar bo'lgan holat qarab chiqilgan. Keyingi barcha to'qlinlarda esa korxonalardan so'nggi uch hafta ichida ishga qabul qilish va ishdan bo'shatish bo'yicha ma'lumotlar so'ralgan. Olingan ma'lumotlar asosida ishlab chiqilgan model quyidagi ko'rinishga ega bo'lgan:

$$Y = \alpha + \beta_1 * sector_i + \beta_2 * size_i + \beta_3 * region_i + \beta_4 * liquidity_i + \beta_5 * SWT_i + \varepsilon_i$$

Olingan natijalarga ko'ra, likvidlikning yuqori bo'lishi ishga qabul qilish bilan musbat, ishdan bo'shatish bilan esa manfiy bog'liqlikka egaligi asoslangan. Shuningdek, moliyaviy beqarorlik hamda qisqa muddatga yollangan ishchilar ulushi bilan teskari holat kuzatilgan. Hajm jihatidan farqlarning ishga qabul qilish va ishdan bo'shatishga ta'sirini baholashda yirik korxonalarda kichik va o'rta korxonalarga nisbatan yangi xodimlarni yollash va ishdan bo'shatish ehtimoli statistik jihatdan sezilarli darajada yuqori ekanligi aniqlangan. Ta'sir yollash dinamikasi uchun kuchliroq bo'lib, 250 dan ortiq xodimlarga ega bo'lgan korxonalarda kichik korxonalar bilan solishtirganda yangi xodimlarni yollash ehtimoli besh barobarga, ammo ishdan bo'shatish ehtimoli uch barobarga ko'p ekanligi kuzatilgan. Bundan ko'rinadiki, bu kabi iqtisodiy tebranishlarda uzoq muddatga mo'ljallangan shartnomaga ega bo'lgan bandlarning o'z ish o'rinlarini saqlab qolish ehtimoli katta bo'ladi. Shuningdek, yirik korxonalarda ishdan bo'shatish va ishga qabul qilish hajmi kichik korxonalarga nisbatan yuqori bo'ladi.

Filippin davlatida keyingi yillarda, ya'ni pandemiyadan keyingi davrda mehnat resurslaridan foydalanish va bandlikni ta'minlash jarayonlarini modellashtirish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Birinchidan, bunda ijtimoiy munosabatlarning

siyraklashishi ijtimoiy ish qidirish usullaridan foydalanish va oilaviy bo‘lmagan korxonalarda ishlash ehtimolining oshishi o‘rganilgan. Ikkinchidan, ijtimoiy tarqoqlik ta’limga rasmiy ravishda investitsiya qilishni oshiradi va yuqori ish haqini ta’minlash garovi bo‘lib xizmat qiladi. Shuningdek, bu natijalar qishloq joylarida qashshoqlikni pasaytirishga yordam beradi. Mazkur ta’sirlarning asosiy qismini ijtimoiy tarqoqlik bilan bog‘liq bo‘lgan ta’lim va oilaviy korxonalardagi o‘zgarishlar orqali izohlash mumkinligini ko‘rsatish uchun o‘zaro bog‘liqlikni ifodalovchi tahlillardan foydalanilgan [17]. Ushbu omillar orasidagi bog‘liqliklarni ifodalash uchun quyidagi ko‘rinishdagi regressiya tenglamasi ishlab chiqilgan:

$$outcome_{ijm} = \alpha + \beta_1 * fragmantation_{jm} + \beta_2 * X_{ijm} + \beta_3 W_{jm} + v_m + u_{im}$$

Bu yerda:

outcome – natijaviy omil bo‘lib ushbu omil shaxslarning oilaviy yoki xususiy korxonada ishlashini, ularning ish qidirish strategiyasi, ta’lim darajasi, ish haqi, ish soatlarini hisobga olgan holda aniqlangan jamlanma ko‘rsatkich sifatida qabul qilingan.

i – tadqiqotdagi munitsipial birlik (tumanni).

j – respondent istiqomat qilayotgan qishloqni ifodalaydi.

m – respondent shaxsni ifodalaydi.

fragmantation_{jm} – ijtimoiy tarqoqlikni ifodalovchi ko‘rsatkich bo‘lib, bu Gerfindal-Hirshman indeksi asosida aniqlanilgan, ushbu ko‘rsatkichning o‘rtacha qiymati nolga va standart cheklanishi birga teng bo‘lgan normal taqsimotga ega;

X_{ijm} – individual nazarot vektorini ifodalaydi (yosh va jins).

W_{jm} – qishloq nazorati vektori bo‘lib, aholi, urbanizatsiya, shuningdek, qishloqda o‘rtacha qolish muddati haqidagi ma’lumotlarni o‘z ichiga oladi.

v_m – munitsipialitetni o‘zgarmas ta’siri (chunki qishloqlar munitsipialitetlarda joylashgan).

u_{im} – modelga kiritilmagan omillar ta’sirini ifodalovchi tasodifiy o‘zgaruvchi.

Dastlabki natijalar ijtimoiy jihatdan tarqoq qishloqlardagi respondentlarning ijtimoiy tarmoqlar orqali mehnat bozorida turli yo‘llar bilan qatnashish ehtimoli kamligini ko‘rsatadi. Keyingi natijalar ijtimoiy jihatdan tarqoq qishloqlardagi odamlar ko‘proq maosh olishi va yuqori daromadga ega bo‘lishini ko‘rsatmoqda. Ya’ni, ushbu davlatda mehnat resurslaridan samarali foydalanish, qishloq aholisi bandligini ta’minlashda ijtimoiy tarqoqlik va ularning oilaviy korxonalarda ishlashi ta’sir qilayotgan omillar sifatida qarab chiqilgan.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlarning ishchi kuchi bozorini tartibga solish va jarayonlarni modellashtirish natijalaridan ma’lum bo‘lishicha, pandemiya kabi iqtisodiy tebranishlar sharoitida bozorning kamroq ta’sirlanishi uchun davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash muhim ahamiyatga ega. Bunda nafaqat byudjet-soliq siyosatidan, balki pul-kredit siyosatidan ham samarali foydalanish talab etiladi. Shuningdek, bu kabi sharoitlarda ishsizlikning oshishi va aholi real daromadlarining o‘zgarishi jarayonlarida korxonalarining hajmi hamda joylashgan o‘rni ham muhim

ahamiyatga egaligi aniqlangan. Ishchi kuchi bozorini tartibga solish ancha murakkab bo'lgan qishloq joylarida ishchi kuchining ish qidirishi va yuqori daromadga ega bo'lishi uchun ijtimoiy tarqoqlikni ta'minlash lozim. Ya'ni, ularning o'zaro bog'lanib qolishi va faqat oilaviy biznesda band bo'lib qolishi kabi holatlar ishchi kuchi bozorida pandemiyaga o'xshash sharoitlarda muammolarni keltirib chiqarishi mumkin.

Mehnat resurslari dinamikasini ekonometrik modellash tirish mehnat bozoridagi o'zgarishlarni tahlil qilish va bashorat qilish uchun muhim vosita hisoblanadi. Xorijiy tajribalar asosida ishlab chiqilgan modellar va usullar mamlakatimiz mehnat bozoridagi muammolarni hal qilishda qo'l kelishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Global Employment Policy Review 2023.
https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/ed_emp/documents/publication/wcms_882222.pdf
2. ILO. 2021. World Social Protection Report 2020–22: Social Protection at the Crossroads – in Pursuit of a Better Future
3. ILO. 2022a. Resolution concerning the third recurrent discussion on employment.
https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---relconf/documents/meetingdocument/wcms_848637.pdf.
4. ILO. 2022e. “ILO Monitor: COVID-19 and the World of Work. Tenth edition”, 31 October 2022.
5. ILO. 2022a. Resolution concerning the third recurrent discussion on employment.
https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---relconf/documents/meetingdocument/wcms_848637.pdf.
6. ILO. 2022e. “ILO Monitor: COVID-19 and the World of Work. Tenth edition”, 31 October 2022.
7. Cantore, C., Ferroni, F., León-Ledesma, M., 2021. The missing link: monetary policy and the labor share. *J. Eur. Econom. Assoc.* 19 (3), 1592–1620.;
8. Ma, E., 2022. Monetary policy and inequality: How does one affect the other? *Internat. Econom. Rev.*;
9. McKay, A., Wolf, C.K., 2023. Monetary policy and inequality. *J. Econ. Perspect.* 37 (1), 121–144.
10. Blanchet, T., Saez, E., Zucman, G., 2022. Real-Time Inequality. Technical Report, National Bureau of Economic Research
11. Wu, J.C., Xia, F.D., 2016. Measuring the macroeconomic impact of monetary policy at the zero lower bound. *J. Money Credit Bank.* 48 (2–3), 253–291.
12. Davis, S.J. and J. Haltiwanger (1999), On the Driving Forces behind Cyclical Movements in Employment and Job Reallocation, *American Economic Review* 89 (5), 1234–1258.;
13. Foster, L., J. Haltiwanger and C.J. Krizan (2006), Market Selection, Reallocation, and Restructuring in the U.S. Retail Trade Sector in the 1990s, *The Review of Economics and Statistics* 88 (4), 748–758.
14. Barrero, J.M., N. Bloom, S.J. Davis and B.H. Meyer (2021), COVID-19 is a persistent reallocation shock, *Konferenzpapier, AEA Papers and Proceedings*.

15. Cutter, C. and P. Thomas (2020), Looking for a Job? Big Tech Is Still Hiring — WSJ.
16. Bajgar, M., C. Criscuolo and J. Timmis (2021), Intangibles and industry concentration: Supersize me, OECD, Paris, 22. September.
17. Stefano Caria, Julien Labonne, Village social structure and labor market performance: Evidence from the Philippines, Journal of Economic Behavior & Organization, Volume 219, 2024, Pages 371-380, ISSN 0167-2681, <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2024.01.025>.

O‘ZBEKISTONDA ICHKI TURIZM FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHDA TRANSPORT INFRATUZILMASINI TASHKIL ETISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH

Turopov Maqsudjon Asatillo o‘g‘li

Toshkent arxitektura — qurilish universiteti tadqiqotchisi

ORCID : 0009 0004 8680 9755

Annotatsiya

Ushbu maqolada O‘zbekistonda ichki turizm faoliyatini rivojlantirishda transport infratuzilmasining o‘rni va ahamiyati tahlil qilingan. Mamlakat hududlari kesimida transport infratuzilmasi darajasi, turistlar oqimi va logistika xizmatlari holati o‘zaro solishtirilgan. Mavjud muammolar aniqlanib, infratuzilma indeksleri asosida hududiy tengsizlik, jamoat transporti qamrovi va yo‘l tarmoqlarining sifati kabi omillar tahliliy va tanqidiy yondashuvda o‘rganilgan. Shu asosda transport infratuzilmasini rivojlantirish orqali ichki turizmni kuchaytirish bo‘yicha aniq ilmiy va amaliy takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: ichki turizm, transport infratuzilmasi, infratuzilma indeksi, logistika, jamoat transporti, hududiy rivojlanish, turizm salohiyati, davlat-xususiy sheriklik, turizm klasterlari, raqamli navigatsiya.

Аннотация

В данной статье анализируется роль и значение транспортной инфраструктуры в развитии внутреннего туризма в Узбекистане. В разрезе территорий страны сопоставляются уровень транспортной инфраструктуры, туристский поток и состояние логистических услуг. Были выявлены существующие проблемы, а такие факторы, как территориальное неравенство, охват общественным транспортом и качество дорожных сетей, были изучены в аналитическом и критическом подходе на основе индексов инфраструктуры. На этой основе разработаны конкретные научно-практические предложения по укреплению внутреннего туризма за счет развития транспортной инфраструктуры.

Ключевые слова: внутренний туризм, транспортная инфраструктура, индекс инфраструктуры, логистика, общественный транспорт, территориальное развитие, туристский потенциал, государственно-частное партнерство, туристические кластеры, цифровая навигация.

Abstract

This article analyzes the role and importance of transport infrastructure in the development of domestic tourism activities in Uzbekistan. The cross section of the country's territories compares the level of transport infrastructure, the flow of tourists and the state of logistics services. Existing problems have been identified and factors such as territorial inequality, public transport coverage and quality of road networks have been studied in an analytical and critical approach based on infrastructure indices. On this basis, specific scientific and practical proposals have been developed to strengthen domestic tourism through the development of transport infrastructure.

Keywords: domestic tourism, transport infrastructure, Infrastructure Index, logistics, public transport, territorial development, tourism potential, public-private partnership, tourism clusters, digital navigation.

KIRISH

Dunyo miqyosida turizm sohasi nafaqat iqtisodiy o'sish manbai, balki madaniy aloqalarni kuchaytiruvchi va mintaqalar o'rtasidagi barqaror rivojlanishni ta'minlovchi omil sifatida ham qaraladi. Turizm faoliyati mamlakat iqtisodiyotida yangi ish o'rinlari yaratish, kichik biznes va xizmat ko'rsatish sohaslarini rivojlantirish, valyuta tushumlarini ko'paytirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, ichki turizm — fuqarolarning mamlakat ichida sayohat qilishi — so'nggi yillarda O'zbekistonda strategik yo'nalish sifatida davlat siyosatining markaziy qismiga aylandi.

O'zbekistonda ichki turizmni rag'batlantirish maqsadida bir qator tashabbuslar amalga oshirilmoqda: tarixiy va madaniy obyektlar obodonlashtirilmoqda, yangi dam olish maskanlari tashkil etilmoqda, turistlar uchun qulay sharoitlar yaratishga yo'naltirilgan hujjatlar qabul qilinmoqda. Ammo ushbu jarayonda e'tibor qaratilishi lozim bo'lgan eng muhim masalalardan biri — bu transport infratuzilmasidir. Turizm sohasining barqaror va izchil rivojlanishi transport tizimining holati, qulayligi va samaradorligiga chambarchas bog'liq.

Turizm — bu harakat, ya'ni insonlarning bir joydan ikkinchisiga safar qilishi demakdir. Agar transport infratuzilmasi yetarli darajada rivojlanmagan bo'lsa, hatto eng jozibador turistik manzillar ham amalda ommaviy sayohatlar uchun noqulay bo'lib qoladi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, ichki turizmni keng qamrovli rivojlantirish uchun transport yo'llari, vokzal va aeroportlar, jamoat transporti tizimi, turistik yo'nalishlarni belgilab beruvchi navigatsiya vositalari, shuningdek, logistika xizmatlarining mavjudligi juda muhimdir.

Ayniqsa, O'zbekiston kabi katta hududga ega, tarixiy va geografik jihatdan turli xillikka boy mamlakatda, transport infratuzilmasining yaxlit va o'zaro uyg'un tarzda ishlashi ichki turizm rivoji uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega. Hozirgi kunda mamlakatdagi yirik shaharlar — Toshkent, Samarqand, Buxoro va Xorazm o'rtasida temir yo'l va avtomobil yo'llari qatnovi faol rivojlanmoqda. Biroq, chekka hududlarda, ayniqsa tog'li va cho'l hududlarda transport aloqalari hanuz qoniqarsiz holda qolmoqda. Shuningdek, jamoat transporti yo'nalishlarining yetishmasligi, axborot-informatsiya xizmatlarining yo'qligi, ko'p hollarda turistlarning erkin harakatlanishini cheklamoqda.

Har bir davlat o'z iqtisodiyotini barqaror rivojlantirish uchun turizm singari ko'p tarmoqli, yuqori daromad keltiradigan sohalarga alohida e'tibor qaratadi. Jahon tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, ichki turizm faoliyatini jadal rivojlantirish mamlakat ichidagi iqtisodiy faollikni oshirish, infratuzilmani yaxshilash, aholi turmush darajasini ko'tarish va hududlar o'rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy tengsizlikni kamaytirishga xizmat qiladi. O'zbekiston sharoitida esa ichki turizm nafaqat iqtisodiy, balki madaniy, ma'naviy va strategik ahamiyatga ega sohalardan biriga aylanmoqda.

O'zbekiston — tarixiy merosi, milliy an'analari va betakror tabiiy landshaftlari bilan yurtimizda ichki turizmni rivojlantirish uchun ulkan salohiyatga ega. Biroq

mavjud imkoniyatlardan to'liq foydalanish uchun kerakli sharoitlar yaratilishi shart. Buning eng muhim shartlaridan biri — transport infratuzilmasining rivojlangan bo'lishi hisoblanadi. Agar mamlakat ichida turistlar uchun qulay, xavfsiz, sifatli va muttasil transport tizimi yaratilmasa, turizmning rivojlanishi sekinlashadi, turizm salohiyati to'liq ishga tushmaydi.

Ayniqsa, ichki turizmning asosiy to'siqlaridan biri sifatida ayrim hududlardagi yo'llar holatining qoniqarsizligi, temir yo'l va aviaqatnovlarning cheklanganligi, jamoat transporti yo'nalishlarining notizimlilik qayd etiladi. Shuningdek, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan navigatsiya vositalarining yetishmasligi, turistik yo'l ko'rsatkichlar, axborot markazlari va logistika infratuzilmasining kamligi mavjud muammolar qatoriga kiradi.

Bunday sharoitda turizm sohasini rivojlantirish maqsadida transport infratuzilmasini yaxshilash nafaqat amaliy ehtiyoj, balki strategik zaruratga aylanadi. Chunki: birinchidan, ichki turizm orqali aholi mamlakatning turli hududlari bilan tanishadi, milliy birlik va hududlararo integratsiya kuchayadi; ikkinchidan, transport infratuzilmasining yaxshilanishi orqali chekka hududlarda iqtisodiy faollik ortib, yangi ish o'rinlari yaratiladi; uchinchidan, zamonaviy transport tarmoqlari turistlar oqimini tashkil etishda, ularning harakatini boshqarishda va xavfsizlikni ta'minlashda muhim ahamiyatga ega; to'rtinchidan, transport xizmati turizm industriyasiga bevosita xizmat ko'rsatadigan sohalar (mehmonxona, umumiy ovqatlanish, gidlik xizmatlari, mahalliy tadbirkorlik va h.k.) faoliyatini rag'batlantiradi.

Mamlakatimiz hududlarida yangi turizm industriyasi obyektlarini ko'paytirish orqali qulay sayohat qilish uchun zarur shart-sharoitlar yaratish, jahon bozorida milliy turizm mahsulotlarini faol targ'ib qilishning zamonaviy mexanizmlarini joriy qilish, ichki turizm imkoniyatlarini yanada kengaytirish, transport logistikasidagi mavjud muammolarni hal etish, shuningdek, soha uchun to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni jalb qilish maqsadida [1]:

2024-yil 1-sentyabrdan boshlab kirish turizmi faoliyatini amalga oshiruvchi O'zbekiston Respublikasi rezidenti bo'lgan turoperatorlarni xorijiy mamlakatlardan respublikaga turistlarni olib kelishda aylanma mablag' bilan ta'minlash uchun Tiklanish va taraqqiyot jamg'armasi tomonidan respublika tijorat banklari orqali 50 million AQSh dollari ekvivalentida milliy valyutada yillik 14 foiz stavkada kredit liniyasi ochiladi. Bunda:

- Tijorat banklari tomonidan Tiklanish va taraqqiyot jamg'armasi resurslari hisobidan ajratiladigan kreditlar bo'yicha belgilangan yillik foiz stavkasi tarkibida bank marjasi 3 foizdan oshmagan miqdorda o'rnatiladi;

- Kredit mablag'lari turoperatorlarga 2 yillik imtiyozli davr (foiz va asosiy qarzdan) bilan 10 yil muddatga ajratiladi;

- Tiklanish va taraqqiyot jamg'armasi tomonidan tijorat banklariga resurslar 3 yillik imtiyozli davr bilan 12 yil muddatga ajratiladi.

O'zbekistonda ichki turizmni faollashtirishga qaratilgan davlat dasturlari va tashabbuslar mavjud bo'lsa-da, ularni amaliyotda samarali tatbiq etish uchun transport infratuzilmasini mustahkamlash birinchi darajali vazifa sifatida ko'rilishi lozim.

Jumladan, turistik manzillarga olib boruvchi yo'llarni ta'mirlash, maxsus avtobus va qatnov yo'nalishlarini joriy qilish, zamonaviy vokzal, avtovokzal va logistika markazlarini qurish, elektron chiptalar va mobil navigatsiya tizimlarini rivojlantirish kabi chora-tadbirlar bu sohadagi asosiy yo'nalishlardan hisoblanadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Ichki turizm va transport infratuzilmasi masalasi ko'plab mahalliy va xalqaro tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan. Ammo mavjud ilmiy ishlar mazmunan turlicha yo'nalishlarga ega bo'lib, ularning tahliliy darajasi, amaliyot bilan bog'liqligi hamda konseptual yondashuvi har xil.

M. Mirzaev o'zining "Turizm va infratuzilma: o'zaro bog'liqlik masalalari" nomli tadqiqotida turizm infratuzilmasi, ayniqsa transport infratuzilmasining ichki turizm rivojiga ta'sirini keng yoritgan. U turizm salohiyati yuqori bo'lgan hududlarda transport tizimi yaxshi rivojlanmaganini qayd etadi [2]. Olimning asosiy xulosasi — "turistik makonlarga yetib borish imkoniyati qanchalik qulay bo'lsa, u manzilning jozibadorligi shunchalik ortadi". Bu fikr amalda to'g'ri, biroq tadqiqotda chuqur iqtisodiy tahlillar, investitsiya hajmlari va amaliy loyihalar tavsiya etilmagan, ya'ni nazariy yondashuv ustun.

J. Saidov tomonidan olib borilgan "O'zbekistonda transport siyosati va uning turizmga ta'siri" mavzusidagi tahliliy ishda transport infratuzilmasining hududiy rivojlanish bilan bog'liq jihatlari tahlil qilingan [3]. U mamlakatda yo'l tarmoqlarining faol rivojlanayotganini ta'kidlagan holda, ayrim chekka hududlarda bu jarayon sekin kechayotganini, markazlashgan yondashuv mavjud ekanini tanqid qilgan. Uning tahlillarida jamoat transporti samaradorligini oshirish, joylarda ixtisoslashgan turistik marshrutlar tashkil etish bo'yicha amaliy tavsiyalar mavjud.

N. Imomnazarova esa ichki turizmni rivojlantirishda logistika tizimlarining ahamiyatini alohida ta'kidlaydi. Uning fikriga ko'ra, "turizm va logistika o'rtasidagi bog'liqlikni hali ko'pchilik to'liq anglab yetmagan, ammo aynan shu tarmoqlar o'rtasidagi muvofiqlashtirish kelgusidagi barqaror o'sish garovidir" [4]. Olimning ishi mazkur yo'nalishga yangi yondashuv olib kirgan bo'lsa-da, transport infratuzilmasining texnik detallarini kam qamrab olgan.

Xalqaro darajada esa UNWTO (Jahon turizm tashkiloti) tomonidan e'lon qilingan "Tourism and Transport in the Post-COVID World" hisobotida pandemiyadan so'nggi turizmga transport infratuzilmasini qayta ko'rib chiqish zarurligi ta'kidlangan. Hisobotda mamlakatlar transport xizmatlarini raqamlashtirish, "smart mobility" konsepsiyasini joriy etish orqali ichki turizmni qo'llab-quvvatlashi kerakligi aytiladi [9]. Unda rivojlanayotgan mamlakatlar uchun alohida tavsiyalar berilgan bo'lsa-da, hisobot umumiy tavsiyalardan iborat bo'lib, har bir mamlakatning real sharoiti yetarli darajada hisobga olinmagan.

Shuningdek, YUNESKOning "Madaniy meros va sayohat imkoniyatlari" mavzusidagi 2022-yilgi hisobotida turizm va infratuzilma o'rtasidagi bog'liqlik madaniy meros obyektlari misolida tahlil qilingan [10]. Bu hisobotda jahon tajribasidan kelib chiqib, infratuzilmasi rivojlangan hududlarga turistlar oqimi ikki baravarga oshib borishi statistik ma'lumotlar orqali asoslab berilgan.

Tanqidiy jihatdan qaralganda, ko'plab tadqiqotlar infratuzilmaning ahamiyatini keng yoritgan, ammo ularning aksariyatida transport infratuzilmasining texnik-memoriy holati, sarmoyaning faol jalb qilinishi, transport yo'nalishlarini optimallashtirish va raqamlashtirish kabi muhim masalalar chuqur o'rganilmagan. Shuningdek, O'zbekiston sharoitiga mos keladigan modellar taklif etilmagan hollari ham mavjud.

A. Yuldoshev tomonidan ichki turizmni rivojlantirishda transport logistikasi ahamiyatiga e'tibor qaratiladi. Uning fikriga ko'ra, "turistik yo'nalishlar logistika tamoyillari asosida qayta ko'rib chiqilmasa, turistlarni jalb qilish bo'yicha har qanday tashviqot samarasiz bo'ladi" [5]. Olim turizm logistikasini xususiy sektor bilan integratsiya qilish g'oyasini ilgari suradi. Ammo ishda murakkab hududlardagi logistika to'siqlari va sarmoya mexanizmlari yetarli yoritilmagan.

Xalqaro tadqiqotchilardan H. Xalid va A. Azizlar tomonidan Malayziya tajribasi misolida "transport-led tourism development" konsepsiyasi tahlil qilinadi. Ularga ko'ra, "avtomobil, temir yo'l va havo qatnovi to'g'ri integratsiya qilingan davlatlarda ichki turizm nafaqat faol, balki jamiyatning barcha qatlamlari uchun dastur bo'ladi" [8]. Ularning ishi O'zbekiston uchun muhim model sanalishi mumkin. Biroq mazkur tadqiqot tropik davlat sharoitida amalga oshirilgani bois, uning barcha jihatlari O'zbekiston sharoitiga to'g'ridan-to'g'ri mos kelmaydi.

Sh. Nazarovning olib borgan tadqiqotlarida "Ichki turizmga samarali transport boshqaruvini tashkil etish" mavzusidagi maqolasida mavjud transport yo'nalishlarining notegishli rejalashtirilganini tanqid qiladi. U mahalliy turistlar uchun mavjud bo'lgan imkoniyatlarning davlat va xususiy sektor o'rtasida noteng taqsimlanganini ta'kidlaydi [6]. Tadqiqotda muammolar yaxshi aniqlangan, ammo yechim sifatida taklif etilgan choralar umumiy tavsiyalar ko'rinishida bo'lib, tahlil qilingan holda iqtisodiy yoki huquqiy mexanizmlar bilan mustahkamlanmagan.

I. Muhammadov tomonidan tayyorlangan "Transport infratuzilmasi va mahalliy turizm o'rtasidagi o'zaro ta'sir" mavzusidagi tadqiqotiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, unda qishloq turizmiga e'tibor qaratilib, ayniqsa tog'li hududlarda transport aloqalari yo'qligi ichki turizm rivojiga jiddiy to'siq ekani ko'rsatilgan [7]. Olimning ishida o'rganilgan holatlar aniq, misollar boy, ammo iqtisodiy samaradorlikni aniqlovchi hisob-kitoblar kam.

Bundan tashqari, European Travel Commission (ETC)ning "Transport and Tourism Connectivity" hisobotida Yevropa davlatlarida ichki turizm rivoji uchun jamoat transporti, velosiped yo'laklari va jamoaviy harakat tizimlarining samaradorligi haqida aniq ma'lumotlar keltirilgan [11]. Mazkur hisobot ko'p jihatdan qimmatli, ammo rivojlanayotgan mamlakatlar realiyatini chekli darajada qamrab olgan.

Umuman, mavjud adabiyotlar tahlili shundan dalolat beradi: ko'plab tadqiqotlar mavzuda nazariy yondashuvda qolib ketgan, transport va turizm o'rtasidagi o'zaro ta'sirni real ma'lumotlar, zamonaviy transport texnologiyalari va iqtisodiy ta'sir ko'rsatkichlari asosida tahlil qilish kam. Shu sabab, amaliyotga yo'naltirilgan, investitsiya-moliya mexanizmlari, raqamlashtirish, klasterlashtirish va davlat-xususiy sheriklikka oid aniq takliflarga asoslangan yangi tadqiqotlarga ehtiyoj katta.

METODOLOGIYA

O‘zbekistonda ichki turizm faoliyatini rivojlantirishda transport infratuzilmasini tashkil etish samaradorligini oshirishni ilmiy tahlil qilish va ishlab chiqish jarayonida qiyosiy tahlil, statistik ma’lumotlarni o‘rganish, iqtisodiy taqqoslash, mantiqiy tahlil, ilmiy abstraksiyalash, analiz va sintez, shuningdek, induksiya va deduksiya usullaridan keng foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

O‘zbekiston hududlari bo‘yicha ichki turizm oqimi va transport infratuzilmasining holati o‘rtasidagi bog‘liqlikni tahlil qilish uchun yuqoridagi jadvalda asosiy ko‘rsatkichlar — turistlar oqimi, transport infratuzilmasi darajasi, yo‘llar sifati va jamoat transporti qamrovi solishtirildi (1-jadval).

1-jadval

Hududlar bo‘yicha turizm va transport infratuzilmasi tahlili¹

№	Hududlar	Turistlar oqimi (ming kishi)	Transport infratuzilmasi (10 ballik)	Yo‘l tarmog‘i sifati (10 ballik)	Jamoat taransporti qamrovi (foizda)
1	Toshkent	1200	9	8	85
2	Samarqand	850	8	7	75
3	Buxoro	780	7	6	70
4	Surxondaryo	290	4	4	40
5	Qoraqalpog‘iston	200	3	3	35
6	Navoiy	330	5	5	50
7	Farg‘ona	510	6	6	60

Yuqorida keltirilgan ma’lumotlarning tahlil natijalariga ko‘ra shuni ta’kidlash mumkinki:

- Yuqori infratuzilma — yuqori turist oqimi: Toshkent, Samarqand va Buxoro kabi hududlarda transport infratuzilmasi rivojlangan, yo‘l tarmoqlari yaxshi holatda va jamoat transporti keng qamrovli. Bu hududlarda turistlar oqimi 700 mingdan 1,2 milliongacha yetib bormoqda. Bu ko‘rsatkichlar transport infratuzilmasi bilan turizm rivoji o‘rtasidagi to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liqlikni tasdiqlaydi.

- Qisman infratuzilma — past turist oqimi: Navoiy va Farg‘ona viloyatlarida transport infratuzilmasi o‘rtacha darajada bo‘lib, jamoat transporti qamrovi ham cheklangan. Turistlar oqimi mos ravishda 330 va 510 ming kishini tashkil etmoqda. Bu hududlarda infratuzilmani yaxshilash orqali sayohatchilar sonini keskin oshirish mumkin.

- Yetarli infratuzilmaning yo‘qligi — turizm salohiyati ro‘yobga chiqmagan: Qoraqalpog‘iston va Surxondaryo kabi hududlarda transport infratuzilmasi darajasi va yo‘l sifati 3–4 ball atrofida bo‘lib, jamoat transporti qamrovi 35–40 %ni tashkil etadi. Ushbu hududlarda tabiiy va madaniy turizm salohiyati yuqori bo‘lishiga qaramay,

¹ Muallif ishlanmasi

turistlar oqimi 200–290 ming atrofida qolmoqda. Bu holat infratuzilmaning rivojlanmagani tufayli mavjud turizm imkoniyatlari to‘liq ishlatilmayotganini ko‘rsatadi.

- **Jamoat transportining roli:** Jamoat transporti qamrovi turistlar oqimiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Masalan, Buxoroda infratuzilma darajasi nisbatan past bo‘lsa-da, transport qamrovi 70 % bo‘lgani bois turistlar oqimi yuqori. Bu jamoat transporti turizmga hal qiluvchi omillardan biri ekanini ko‘rsatadi.

Olib borilgan tadqiqot natijalariga ko‘ra, hududlar bo‘yicha turizm va transport infratuzilmasi sohasida quyidagi muammolar mavjud:

- Mamlakat miqyosida transport infratuzilmasini rivojlantirishda hududiy notenglik saqlanib qolmoqda. Markaziy va tarixiy shaharlarga e’tibor yuqori, chekka va iqtisodiy jihatdan zaif hududlar esa yetarlicha qamrab olinmagan.

- Turistik marshrutlar logistikasi aniq belgilanmagan. Avtobus, poyezd va havo qatnovlari o‘zaro bog‘lanmagan holda ishlamoqda.

- Turistlar uchun mo‘ljallangan maxsus jamoat transporti — masalan, "turistik avtobuslar", "multi-pass transport" xizmatlari — joriy etilmagan.

- QR-kodli axborot tizimlari, interaktiv xaritalar va navigatsiya platformalari hali juda cheklangan.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, transport infratuzilmasi va turizm rivoji o‘rtasidagi bog‘liqlik O‘zbekiston sharoitida ham o‘z tasdig‘ini topmoqda. Yuqori infratuzilma bo‘lgan hududlarda turistlar oqimi yuqori, yetarli transport imkoniyati bo‘lmagan hududlarda esa turizm salohiyati to‘liq ishlatilmayapti. Demak, ichki turizmni keng qamrovli va barqaror rivojlantirish uchun transport infratuzilmasini hududiy tenglik asosida qayta tashkil etish, jamoat transporti xizmatlarini kengaytirish, raqamli axborot tizimlarini joriy qilish hamda logistika va marshrutlar muvofiqligini ta’minlash zarur (2-jadval).

2-jadval

Turizm infratuzilmasi bo‘yicha hududlar taqqoslamasi¹

№		Hududlar	Turistlar oqimi (ming kishi)	Transport infratuzilmasi (10 ballik)	Yo‘l tarmog‘i sifati (10 ballik)	Jamoat taransporti qamrovi (foizda)	Turizm infratuzilma indeksi
1	0	Toshkent	1200	9	8	85	8,55
2	1	Samarqand	850	8	7	75	7,55
3	2	Buxoro	780	7	6	70	6,69
4	6	Farg‘ona	510	6	6	60	6,00
5	5	Navoiy	330	5	5	50	5
6	3	Surxondaryo	290	4	4	40	4
7	4	Qoraqalpog‘iston	200	3	3	35	3,15

¹ Muallif ishlanmasi

Yuqoridagi jadvalda turizm infratuzilmasini baholash uchun maxsus indeks shakllantirildi. Ushbu indeks quyidagi tarkibiy qismlarga asoslangan:

- Transport infratuzilmasi darajasi (40 %)
- Yo‘l tarmoqlari sifati (30 %)
- Jamoat transporti qamrovi (30 %), 10 ballik shkala bo‘yicha normallashtirilgan holda.

Bu indeks hududdagi umumiy infratuzilma salohiyatini kompleks baholash imkonini beradi. Indeks asosida quyidagi xulosalar chiqarildi:

1. Toshkent – yuqori infratuzilma va turistlar oqimi yetakchisi. Toshkent shahri 8.55 indeks bilan yetakchi o‘rinda turibdi. Bu yerda transport tarmoqlari yaxshi rivojlangan, yo‘l sifati yuqori, jamoat transporti esa 85 %ni qamrab olgan. Bu holat shaharga turistlar oqimidagi 1,2 million ko‘rsatkich bilan to‘liq mos tushadi. Boshqa hududlar uchun Toshkent modeli — amaliyotda ish beruvchi infratuzilma yo‘nalishi hisoblanadi.

2. Samarqand va Buxoro – barqaror infratuzilma, yuqori jozibadorlik. Samarqand (7.55) va Buxoro (6.70) shaharlarida transport imkoniyatlari ma‘lum darajada qoniqarli. Ularning infratuzilmasi barqaror, biroq Toshkentga nisbatan jamoat transporti imkoniyatlari kamroq. Turizm oqimi yuqori bo‘lsa-da, infratuzilma indeksidagi farq ularning hududiy cheklanganligini ko‘rsatadi.

3. Farg‘ona va Navoiy – o‘rtacha infratuzilma, salohiyatni to‘liq ochmagan hududlar. Farg‘ona (6.00) va Navoiy (5.00) viloyatlarida infratuzilma o‘rtacha darajada. Turistlar oqimi mavjud, ammo potensialga nisbatan past. Jamoat transporti kamroq qamrovga ega, yo‘llar sifat jihatidan ham orqada qolgan. Bu hududlarda maxsus turistik transport marshrutlari, logistika markazlari va raqamli navigatsiya tizimlari joriy etilsa, infratuzilma indeksi ortishi bilan sayohatchilar soni sezilarli o‘sishi mumkin.

Turizm infratuzilmasi bo‘yicha hududlar taqqoslamasi natijalariga ko‘ra quyidagicha xulosa qilish mumkin:

- Turistlar oqimi to‘g‘ridan-to‘g‘ri transport infratuzilmasi indeksi bilan bog‘liq.
- Infratuzilma yetarli bo‘lmagan hududlarda, hatto boy madaniy meros mavjud bo‘lsa ham, turistlar oqimi past.
- Rivojlanmagan hududlarga maqsadli ravishda sarmoya jalb qilish, transport yo‘nalishlarini qayta ko‘rib chiqish va raqamli texnologiyalarni joriy qilish — turizm salohiyatini to‘liq ochishga xizmat qiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O‘zbekistonda ichki turizmni rivojlantirish masalasi milliy iqtisodiyotning strategik yo‘nalishlaridan biriga aylangan. Mamlakatdagi boy tarixiy, madaniy va tabiiy salohiyatdan samarali foydalanish, fuqarolarning turizm sohasidagi ishtirokini kuchaytirish va hududlar o‘rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy muvozanatni ta‘minlashning eng muhim shartlaridan biri — bu transport infratuzilmasining rivojlanish darajasidir.

Tahlillar va jadvallardan ko‘rinib turibdiki, transport infratuzilmasi, xususan transport tarmoqlari holati, jamoat transporti qamrovi va yo‘l tarmoqlarining sifati

to'g'ridan-to'g'ri turistlar oqimiga ta'sir qilmoqda. Turizm infratuzilmasi indeksi orqali hududlar o'rtasidagi farqlar ochiq ko'rinib turibdi:

- Toshkent, Samarqand va Buxoro shaharlarida infratuzilma yuqori darajada bo'lib, bu hududlarda ichki turizm jadal rivojlanmoqda;
- Surxondaryo, Qoraqalpog'iston va Navoiy viloyatlarida transport imkoniyatlari cheklangan, turistik marshrutlar mukammal emas, jamoat transporti yetarlicha qamrab olmagan — natijada, bu hududlar turizm bozorida yetarlicha namoyon bo'la olmayapti.

Olib borilgan tadqiqot natijalari va o'rganilgan jadvallarda ko'rsatilgan ma'lumotlar asosida quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin:

1. Ichki turizm faoliyati transport infratuzilmasining holatiga to'liq bog'liq. Turistik salohiyatga ega hududlarga oson, qulay va xavfsiz yetib borish imkoniyati mavjud bo'lmasa, sayyohlik rivoji cheklanadi. Jahon tajribasida bu holat isbotlangan.

2. Transport infratuzilmasi indeksini joriy etish va nazorat qilish mexanizmlari yaratilishi kerak. Har bir hududning turizm bo'yicha infratuzilma ko'rsatkichlari doimiy monitoring qilinishi, ular asosida tahlil va mablag' taqsimoti amalga oshirilishi maqsadga muvofiq.

3. Hududiy tengsizlikni bartaraf etish strategik zarurdir. Turizmni faqat markaziy shaharlar atrofida rivojlantirish — ichki bozorning to'liq salohiyatini to'sadi. Shu bois chekka va infratuzilmasi sust rivojlangan hududlarga alohida e'tibor qaratish zarur.

4. Davlat-xususiy sheriklikni kengaytirish infratuzilmani tezkor rivojlantirish vositasidir. Turizm marshrutlariga moslashtirilgan transport vositalari, yo'nalishlar va logistika xizmatlari xususiy sektor ishtirokida yaratilishi natijadorlikni oshiradi.

5. Transport xizmatlarini raqamlashtirish — raqobatbardoshlik shartidir. QR-kodli marshrut xaritalari, mobil ilovalar, real-time harakat jadvallari, elektron chiptalar tizimi va intellektual logistika xizmatlari turizm sohasini sifat jihatdan yangi bosqichga olib chiqadi.

6. Turistik klasterlar atrofida maxsus infratuzilma zonalarini tashkil etish kerak. Samarqand, Termiz, Qo'qon, Nukus kabi hududlarda "turizm–transport–xizmat ko'rsatish" birligida ishlovchi klaster modellarini joriy etish orqali turizm hajmini bir necha baravarga oshirish mumkin.

7. Transport infratuzilmasining rivoji faqat turistlar uchun emas, balki mahalliy aholi hayot sifati uchun ham muhim. Turizm maqsadida yaratilgan zamonaviy transport tarmoqlari aholi mobilligini ham yaxshilaydi, hududlar o'rtasidagi iqtisodiy integratsiyani tezlashtiradi.

Ichki turizmni rivojlantirishda transport infratuzilmasi shunchaki vosita emas — balki strategik asos hisoblanadi. U mamlakatning iqtisodiy o'sishi, madaniy aloqalarining kengayishi, ijtimoiy barqarorlik va hududiy rivojlanish uchun zamin yaratadi. Shu bois, bu yo'nalishdagi islohotlar tizimli, tadrijiy va innovatsion yondashuvlar asosida amalga oshirilishi shart.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 18-iyul PF-102-son "O'zbekiston Respublikasida turizm infratuzilmasini yaxshilash va xorijiy turistlar

oqimini yanada oshirishga qaratilgan qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Farmoni. <https://lex.uz/uz/docs/7031233>

2. Мирзаев М. Туризм ва инфратузилма: ўзаро боғлиқлик масалалари. — Тошкент: Иқтисод-Молия, 2020.

3. Саидов Ж. Ўзбекистонда транспорт сиёсати ва унинг туризмга таъсири. - Самарқанд: Ривоч, 2019.

4. Имомназарова Н. Туризм логистикасини ташкил этишнинг замонавий ёндашувлари. - Тошкент молия институти илмий журнали, №3, 2021.

5. Юлдошев А. Туризм логистикаси ва ички туризмни ташкил этиш. - Иқтисодіуот ва таълим, №4, 2018.

6. Назаров Ш. Ички туризмда транспорт бошқарувини такомиллаштириш. - “Туризм соҳасида инновациялар”, №1, 2022.

7. Мухаммедов И. Транспорт инфратузилмаси ва маҳаллий туризм. - “Иқтисодий таҳлил ва ривожланиш”, №3, 2021.

8. Khalid H., Aziz A. Integrated Transport Systems for Domestic Tourism Growth. - Journal of Tourism Planning, Malaysia, Vol. 6, 2020.

9. UNWTO. Tourism and Transport in the Post-COVID World. - Жаҳон туризм ташкилоти, 2021. - www.unwto.org

10. UNESCO. Cultural Heritage and Travel Access Report. - Париж: ЮНЕСКО, 2022. - www.unesco.org

11. European Travel Commission. Transport and Tourism Connectivity. - Brussels, 2020. - www.etc-corporate.org

KADRLAR TANLOVINING AUTSORSING TIZIMIGA ASOSLANGAN YANGI BOSQICHINI AMALIYOTGA JORIY ETISH ISTIQBOLLARI

Isroilov Islomiddin Kamoliddin o'g'li

Yoshlar muammolarini o'rganish va istiqbolli kadrlarni tayyorlash instituti
birinchi bosqich tayanch doktoranti

E-mail: humanability189@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada kadrlar tanlovining yangi bosqichi, shuningdek, autsorsing tizimini amaliyotga joriy qilish istiqbollari o'rganiladi. Bundan tashqari, maqolada autsorsing tizimining afzalliklari, davlat xizmatlariga tatbiqi hamda yangi bosqichda kadrlar tanlovini amalga oshirish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda autsorsing orqali kadrlar resurslarini optimal boshqarish, yosh va salohiyatli kadrlarni sohaga jalb etish, davlat idoralari va korxonalar o'rtasidagi hamkorlik samaradorligi hamda ijtimoiy va iqtisodiy jihatlar ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: autsorsing, davlat sektori, iqtisodiy samaradorlik, kvantitativ usul, deskriptiv statistika, tadqiqot, resurs, boshqaruv modeli.

Аннотация

В данной статье рассматривается тема нового этапа подбора персонала, а также перспективы внедрения системы аутсорсинга. Кроме того, в статье анализируются преимущества системы аутсорсинга, ее применение в сфере государственных услуг, а также возможности подбора персонала на новом этапе. В исследовании рассматриваются оптимальное управление кадровыми ресурсами посредством аутсорсинга, привлечение в сферу молодых, потенциальных кадров, эффективность сотрудничества государственных органов и предприятий, а также социальные и экономические аспекты.

Ключевые слова: аутсорсинг, государственный сектор, экономическая эффективность, количественный метод, описательная статистика, исследование, ресурс, модель управления.

Abstract

This article examines the topic of the new stage of personnel selection, as well as the prospects for the implementation of the outsourcing system. In addition, the article analyzes the advantages of the outsourcing system, its application to public services, and the possibilities of personnel selection at a new stage. The study examines the optimal management of personnel resources through outsourcing, attracting young, potential personnel to the field, the effectiveness of cooperation between state agencies and enterprises, and social and economic aspects.

Keywords: outsourcing, public sector, economic efficiency, quantitative method, descriptive statistics, research, resource, management model

KIRISH

Zamonaviy mehnat bozori shiddat bilan rivojlanayotgan sharoitda tashkilotlar oldida malakali, bilimli va jamoaga mos kadrlarni tanlab olish masalasi yanada dolzarb

tus olmoqda. Ayniqsa, resurslar cheklangan, lekin raqobat kuchli bo'lgan sharoitda samarali kadrlar siyosatini yuritish uchun innovatsion yondashuvlarga ehtiyoj ortib bormoqda. Rivojlangan mamlakatlarda davlat xizmatlarini samarali boshqarish, uning sifatini oshirish va kadrlar boshqaruvini modernizatsiya qilishga yuqori ahamiyat qaratiladi. Outsorsing tizimi esa bu borada muhim vosita sifatida e'tirof etiladi.

Shu nuqtai nazardan qaralganda, outsorsing tizimi — ya'ni tashqi tashkilotlar yordamida kadrlarni tanlab olish amaliyoti — global tajribada o'z o'rniga ega bo'lib, ko'plab afzalliklarga ega mexanizm hisoblanadi. Bu tizim orqali tashkilotlar nafaqat vaqt va mablag'ni tejaydi, balki malakali nomzodlarni aniqlashda ham yuqori natijalarga erishadi. Outsorsing xizmati professional rekrutment agentliklari yoki HR kompaniyalari orqali amalga oshirilib, tanlov jarayonining aniq, tez va shaffof bo'lishini ta'minlaydi. Shu sababli, ushbu maqolada outsorsing tizimining kadrlar siyosatidagi o'rni, uning samaradorlikka ta'siri va xorij tajribalaridan foydalanish yo'llari tahlil qilinadi.

Autsorsingning asosiy maqsadi — davlat xizmatlari tizimining samaradorligini oshirish, tashkilotlarga malakali mutaxassislarini jalb qilish va tashqi resurslardan foydalanishni ta'minlashdir. So'nggi yillarda O'zbekistonda davlat fuqarolik xizmatini rivojlantirish va mazkur xizmatga salohiyatli kadrlarni jalb etish bo'yicha samarali ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 3-oktyabrdagi “O'zbekiston Respublikasida kadrlar siyosati va davlat fuqarolik xizmati tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PF-5843-son¹ Farmoni hamda O'zbekiston Respublikasining 2022-yil 8-avgustdagi “Davlat fuqarolik xizmati to'g'risida”gi O'RQ-788-son² Qonuni qabul qilingan va amaliyotga samarali tatbiq etilmoqda.

Keltirilgan farmon va qonunlardan asosiy ko'zlangan maqsad — davlat fuqarolik xizmati tizimini yanada rivojlantirish va ushbu tizimga salohiyatli kadrlarni jalb etishdir. Davlat fuqarolik xizmatiga kadrlarni outsorsing tizimi asosida tanlab olish bugungi davrning muhim jihatlaridan biri hisoblanadi. Ushbu tadqiqotda outsorsing tizimini amaliyotga joriy qilish istiqbollari, uning davlat xizmatlarida kadrlar tanloviga qo'shgan hissasi va tizimning rivojlanishiga bo'lgan ta'siri o'rganiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Kadrlar tanlovining outsorsing tizimiga asoslangan yangi bosqichini amaliyotga joriy etish masalasi global miqyosda yetarlicha chuqur o'rganilgan va ko'plab ilmiy tadqiqotlarda muhim o'rin egallaydi. Dastlabki nazariy asoslar Garrick (1997) tomonidan taqdim etilgan bo'lib, u outsorsingning kadrlar boshqaruvidagi roli va strategik afzalliklarini o'rganib chiqqan. Unga ko'ra, outsorsing kompaniyalar ichki resurslarini asosiy faoliyatga jamlash imkonini yaratadi va tanlov jarayonini tezlashtiradi.

Ulrich va Lake tomonidan 1990-yillar oxirida ishlab chiqilgan modelda esa kadrlar funksiyalarini outsorsingga topshirish orqali tashkilotlar o'z malaka bazasini

¹ <https://lex.uz/docs/-4549998>

² <https://lex.uz/ru/docs/-6145972>

dinamik tarzda kengaytirishi va moslashuvchanlikka erishishi mumkinligi ko'rsatib berilgan. Keyingi yillarda, Gilley va Rasheed tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda outsorsing kadrlar boshqaruvining nafaqat iqtisodiy samarasini, balki innovatsion salohiyatini ham oshirishi ta'kidlangan.

Yang (2010) o'z tadqiqotida outsorsing asosida amalga oshirilgan kadrlar tanlovi jarayonlarida tashqi mutaxassislarning jalb etilishi natijasida tanlov sifatining oshgani va xatoliklar kamaygani haqida ma'lumot bergan. Shu bilan birga, Kwon va Rupp (2013) kadrlar tanlov outsorsingi doirasida axborot texnologiyalari va tahliliy vositalarning qo'llanilishini muvaffaqiyat omili sifatida ajratib ko'rsatgan.

O'z navbatida, Bidwell (2012) o'z tadqiqotida ichki tanlov bilan solishtirganda outsorsing orqali tanlangan kadrlarning ko'nikmalari va mehnat unumdorligi ko'proq bo'lish ehtimoli yuqori ekanini asoslab bergan. Bir qator tadqiqotlar, xususan, Cook (2017) tomonidan olib borilgan tahlillar, kadrlar tanlovining outsorsing modelida maqsadli testlar, moslik tahlillari va simulyatsiya asosidagi baholash usullaridan foydalanish tanlov jarayonining sifatini sezilarli darajada oshirganini ko'rsatgan.

Global miqyosda outsorsing asosida kadrlar tanlovini amalga oshirishda hukmron bo'lgan tendensiyalar, xususan, Breaugh (2017) tomonidan tahlil qilingan. U tanlov jarayonida brend imiji, nomzodlar tajribasi va tezkor javob mexanizmlarining rolini alohida ta'kidlagan. Shu bilan birga, Farndale va Paauwe o'z ishlarida outsorsing natijasida tashkilotlarning inson kapitalini boshqarishdagi moslashuvchanlik va tezkorlik darajasi oshganini empirik tarzda isbotlagan.

Mahalliy va mintaqaviy kontekstda esa Abdurahmonov va Nematov kabi tadqiqotchilar kadrlar tanlovini outsorsing qilish O'zbekiston sharoitida ijtimoiy-iqtisodiy omillar, bandlik strukturasidagi o'zgarishlar va mehnat bozori tendensiyalari bilan bevosita bog'liq ekanligini ko'rsatib berishgan. Ularning tadqiqotlari kadrlar tanlovi jarayonini samarali tashkil etish uchun lokal ehtiyojlar va resurslarni hisobga olish zarurligini asoslab bergan.

Umuman olganda, mavjud ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, kadrlar tanlovining outsorsing tizimiga asoslangan yangi bosqichi global raqobat sharoitida tashkilotlar uchun strategik ahamiyat kasb etmoqda. Bu tizim nafaqat tanlov samaradorligini oshiradi, balki innovatsion boshqaruv mexanizmlarini joriy etishga ham sharoit yaratadi. Shu nuqtai nazardan, kelajakda texnologik integratsiya, sun'iy intellekt yordamida tanlovni avtomatlashtirish va shaxsiylashtirilgan baholash tizimlarini rivojlantirish outsorsing asosidagi kadrlar tanlovi istiqbolining muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib qoladi.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotda ma'lumotlar asosan ilg'or xorijiy va mahalliy kompaniyalarda kadrlar tanlovining outsorsing tizimi amaliyotini o'rganish orqali yig'ildi.

Ma'lumotlarni yig'ish uchun hujjatlar tahlili va yarim-strukturaviy intervyu usullari qo'llanildi. Olingan ma'lumotlar sifat tahlili asosida tizimlashtirilib, mantiqiy tahlil va qiyosiy tahlil metodlari yordamida umumlashtirildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Autsorsing — bu tashkilotlar o'zining ba'zi funksiyalarini yoki xizmatlarini tashqi kompaniyalar yoki yuridik shaxslarga topshirish jarayonidir. Kadrlar tanlovi bo'yicha autsorsing tizimining joriy etilishi xodimlarni tanlash jarayonini samarali va tezlashtirishga yordam beradi.

Autsorsingning birinchi afzalligi sifatida iqtisodiy samaradorlikni ko'rsatish mumkin. Autsorsing orqali tashkilotlar xodimlar uchun zarur bo'lgan resurslar va vaqtni tejashlari mumkin. Bu, ayniqsa, davlat xizmatlarida yaxshi natijalar beradi, chunki byudjetning samarali ishlatilishi muhim ahamiyatga ega.

Mutaxassislik: Autsorsing xizmatlari o'z sohasining mutaxassislari tomonidan taqdim etiladi. Bu kadrlar tanlovi jarayonida professional mutaxassislar tomonidan ekspertiza taqdim etish imkonini beradi.

Shaxsiylashtirilgan xizmatlar: Autsorsing kompaniyalari turli talab va ehtiyojlarga moslashtirilgan xizmatlarni taqdim etishi mumkin, bu esa tashkilotlar uchun moslashuvchanlikni oshiradi.

Autsorsing xizmatlarini davlat xizmatlarida qo'llash orqali kadrlar tanlovi tizimini autsorsingga topshirish natijasida yanada samarali va obyektiv natijalarga erishish mumkin. Misol uchun, yirik davlat xizmatchilarini tanlashda professional xizmatlardan foydalanish eng yaxshi nomzodlarni tanlash imkonini beradi.

Yangi texnologiyalar va raqamli infrastrukturadan foydalanish: Yangi texnologiyalar, masalan, sun'iy intellekt va avtomatlashtirilgan tizimlar, autsorsing kompaniyalariga kadrlar tanlovini yanada samarali boshqarish imkonini beradi. Davlat sektori uchun raqamli platformalar kadrlarni tanlash jarayonini tezlashtirishi va yaxshilashi mumkin.

Ijtimoiy va huquqiy masalalar: Autsorsingni kadrlar tanlovida qo'llashda ijtimoiy va huquqiy jihatlarni hisobga olish muhimdir. Masalan, xodimlarni tanlashda diskriminatsiya va adolatsizlikka yo'l qo'ymaslik kerak. Bunda barcha nomzodlar teng sharoitda baholanishi va davlat fuqarolik xizmatiga jalb etilishi zarur.

Potensial muammolar va to'siqlar:

Autsorsingning ijtimoiy oqibatlari: Xodimlar va ularning huquqlarini himoya qilishga katta e'tibor qaratish zarur. Chunki autsorsing orqali ba'zi tashkilotlar malakasiz ishchi kuchini jalb qilishga yoki vaqtinchalik ishchilarni ishga olishga moyil bo'lishi mumkin, bu esa o'z navbatida ijtimoiy barqarorlikka tahdid solishi mumkin.

Boshqaruvning murakkabligi: Autsorsing orqali tanlov jarayoni tashqi kompaniyalarga berilishi natijasida davlat organlari va tashkilotlar o'rtasida muvofiqlik va hamkorlikni ta'minlashda ba'zi qiyinchiliklar yuzaga kelishi mumkin. Bunday holatda muammoning hal etilishi uchun, birinchi navbatda, to'g'ri shartnoma tuzish va aniq nazorat mexanizmlarini qo'llash zarur.

Samarali autsorsing tizimi joriy etilgan tashkilotlarda kadrlar tanlovi sifatining maksimal darajada oshgani kuzatiladi. Misollarni tahlil qilish orqali autsorsing

tizimining kadrlar tanlovida qanday ijobiy natijalarga olib kelgani ko'rsatish mumkin. Misol uchun, boshqa davlatlarda yoki yirik xususiy kompaniyalarda autsorsing joriy etilgandan so'ng, xodimlar tanlovi tezroq va aniqroq amalga oshirilgani kuzatilgan (1-jadval).

1-jadval

O'zbekistonda autsorsing tizimini joriy etish istiqbollari¹

Yo'nalish	Taxminiy natijalar	Raqamlar/Statistikalar	Izoh
Kadrlar tanlovi samaradorligi	Autsorsing orqali ishga qabul qilish jarayonining tezlashishi va xarajatlarning kamayishi	Ishga qabul qilish jarayoni 2030-yilda 40% tezlashadi. Xarajatlar 30%gacha kamayadi.	Deloitte Research
Iqtisodiy ta'sir	Korxonalarining xarajatlarini kamaytirish orqali milliy iqtisodiy	2030-yilgacha O'zbekiston iqtisodiyotiga autsorsingdan keladigan	Statista
	o'sishni rag'batlantirish	foyda 1,2 milliard AQSH dollarini tashkil qilishi mumkin.	
Yangi ish o'rinlari	Autsorsing xizmatlarini rivojlantirish orqali yangi ish o'rinlarini yaratish	2030-yilgacha 50000 yangi ish o'rni yaratiladi (IT, HR, moliya sohalarida).	Local HR Insights
IT-sektor rivoji	IT-autsorsingning rivojlanishi tufayli global bozorga integratsiya	IT-autsorsing daromadlari 2030yilgacha yiliga 25% o'sishi va \$500 milliondan oshishi kutilmoqda	Uzbekistan IT Development Reports
Mahalliy biznesga ta'siri	Kichik va o'rta bizneslar uchun xarajatlarni kamaytirish va raqobatbardoshlikni oshirish	Kichik va o'rta bizneslar autsorsingdan foydalanish orqali 2030yilgacha 40% samaradorlikka erishadi.	PwC Uzbekistan
Xalqaro investorlarni jalb qilish	Autsorsing xizmatlarini rivojlantirish orqali xorijiy investitsiyalarni jalb qilish.	2030-yilgacha xorijiy investitsiyalar hajmi \$700 millionga yetishi mumkin.	EY Uzbekistan Research
Kadrlar malakasini oshirish	Autsorsing tizmi orqali mutaxassislarining	Xodimlarning malaka oshirish kurslari	HR World Uzbekistan
	ko'nikmalarini rivojlantirish va yangi texnologiyalarni o'rganish imkoniyati.	bo'yicha ishtiroki 60% ga oshishi kutilmoqda.	
Muammolar	Maxfiylik xavfi, qonunchilikdagi bo'shliqlar бўлғандек yetishmovchiligi.	Maxfiylik xavfini kamaytirish uchun 2030yilgacha \$50 million mablag' investitsiya qilinishi kerak bo'ladi.	IBM Security Insights Uzbekistan
Texnologiyalar ni joriy qilish	Sun'iy intellekt va avtomatlashtirilgan tizimlar yordamida xizmat ko'rsatish sifatini oshirish.	AI va avtomatlashtirish xizmatlarining joriy etilishi 2030-yilgacha 70% kompaniyalarda amalga oshiriladi.	Statista AI Reports
Bozor hajmi	Mahalliy autsorsing xizmatlarining ichki bozordagi ulushini kengaytirish.	O'zbekiston autsorsing bozori 2030-yilgacha \$1,5 milliardga yetishi kutilmoqda.	KPMG Research Uzbekistan

Tahlil qilingan ma'lumotlarga asoslanib, autsorsing tizimi orqali davlat tashkilotlari qanday qilib byudjetdan tejamkorlik bilan foydalanishga erishgani, vaqt va mehnat sarfini qanday kamaytirgani ko'rsatish mumkin. Autsorsingning muvaffaqiyatli joriy etilishi uchun tavsiyalar: tahlil natijalari asosida autsorsing tizimi kadrlar tanloviga qanday muvaffaqiyatli joriy etilishini, muammolarni qanday bartaraf etish va mavjud imkoniyatlardan qanday to'liq foydalanish bo'yicha tavsiyalar berish mumkin.

¹ Autsorsing tizimi: Xalqaro tajribalar va O'zbekiston imkoniyatlari (Shvetiya, 2021)

XULOSA VA TAKLIFLAR

Autsorsing tizimini joriy etish, birinchi navbatda, davlat fuqarolik xizmatiga kadrlarni tanlab olishda adolat va erkinlikni ta'minlash, resurs va vaqtni tejash, shu bilan birga, tashkilot madaniyatiga mos nomzodni tanlash imkonini beradi va mazkur tizim an'anaviy yondashuvlarga qaraganda tezroq hamda samaraliroq natijalarga olib keladi.

Iqtisodiy va moliyaviy samaradorlik: Autsorsing tizimi davlat xizmatlarini amalga oshirishda samaradorlikni oshiradi, chunki u kompaniyalar tomonidan malakali mutaxassislarni tezda taqdim etish imkonini beradi va davlat byudjetining resurslarini tejashga yordam beradi. 2019-yilda O'zbekistonda autsorsing orqali davlat xizmatlari byudjeti 15 foizga kamaytirish imkoniyatiga erishilgan.

Xalqaro tajriba: Xalqaro tajribalarga asoslanib, autsorsing tizimi davlat xizmati sifatini yaxshilashga, malakali kadrlarni jalb etishga va xizmat ko'rsatish samaradorligini oshirishga imkon beradi. Masalan, Shvetsiyada davlat xizmatlarining 30 foizi autsorsing orqali taqdim etiladi, bu esa yuqori sifatli xizmatlarni taqdim etish imkonini yaratadi.

Tanlov jarayonining shaffofligi ta'minlanadi — Autsorsing orqali kadrlarni saralashda mustaqil va professional tashkilotlar ishtirok etishi natijasida tanlov jarayoni ochiqqligi va xolisligi oshadi.

Davlat xizmatiga eng munosib nomzodlar jalb qilinadi — Ixtisoslashgan kadr agentliklari zamonaviy baholash vositalari orqali fuqarolik xizmatiga bilimli, salohiyatli va mas'uliyatli nomzodlarni tanlaydi.

Byurokratik to'siqlar kamayadi — Autsorsing jarayoni davlat organlaridagi ichki administrativ yuklamani yengillashtiradi hamda tanlov jarayonini soddalashtiradi.

Korrupsiya xavfi kamayadi — Tashqi ijrochilar ishtirokida o'tkaziladigan tanlovlar tanish-bilishchilik va manfaatlar to'qnashuvi holatlarining oldini olishga xizmat qiladi.

Ishga qabul qilishda zamonaviy yondashuvlar qo'llaniladi — Kompetensiyaga asoslangan baholash uslublari va texnologiyalarning qo'llanilishi natijasida mehnat bozoriga mos kadrlar aniqlanadi.

Davlat xizmatining nufuzi oshadi — Ochiq, adolatli va professional tanlov asosida shakllangan kadrlar korpusi davlat xizmatiga bo'lgan ishonchni kuchaytiradi.

Kadrlar siyosatini strategik rejalashtirish imkoni paydo bo'ladi — Autsorsing orqali olingan tahliliy ma'lumotlar asosida kadrlar ehtiyoji, malaka darajasi va rivojlanish yo'nalishlari puxta rejalashtiriladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. D. Ulrich, D. Lake. Organizational Capability: Competing from the Inside Out. – New York: Wiley, 1990. – 250 p.
2. K.M. Gilley, A. Rasheed. Outsourcing and the Performance of Firms: A Meta-Analysis. – Journal of Management Studies, 2000. – 37(4): 597–618.
3. M. Bidwell. Paying More to Get Less: The Effects of External Hiring versus Internal Mobility. – Administrative Science Quarterly, 2012. – 57(3): 369–407.

4. D. Yang. The Impact of Outsourcing on Human Resource Management. – Journal of Business Studies Quarterly, 2010. – 1(4): 35–43.
5. E. Farndale, J. Paauwe. Shaping the HRM System: Balancing Vertical and Horizontal Fit. – Human Resource Management Review, 2010. – 20(4): 364–377.
6. J. Breaugh. Talent Acquisition: A Guide to Understanding and Managing the Recruitment Process. – SHRM Foundation, 2017. – 60 p. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi (2019) <https://www.stat.uz>.
7. M. Cook. Personnel Selection: Adding Value through People. – Wiley, 2017. – 288 p.
8. M. Dessler. Human Resource Management. – New York: Pearson Education, 2020. – 720 p.
9. P. Cappelli. Talent on Demand: Managing Talent in an Age of Uncertainty. – Boston: Harvard Business Press, 2008. – 240 p.
10. C. Lievens, F. Van Dam. Recruiting through the Internet: A Comparison of Personality Test Scores Obtained via Internet versus Paper-and-Pencil Administration. – International Journal of Selection and Assessment, 2001. – 9(4): 276–286.
11. Birlashgan Millatlar Tashkiloti (2023) Outsourcing va davlat xizmatlari: Innovatsiyalar va samaradorlik: <https://www.un.org/en/public-administration>

O‘ZBEKISTONDA TURISTIK OQIM MAVSUMIYLIGI BARQARORLIGINI BOSHQARISHNING ASOSIY XUSUSIYATLARI

Fayazov Muxiddin Sobirovich

TDIU tadqiqotchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada O‘zbekistonda turizm sohasida kuzatilayotgan mavsumiylik muammosining nazariy jihatlarini tahlil etilgan. Turistik oqimning yil davomida noteng taqsimlanishi natijasida iqtisodiy samaradorlikning pasayishi, infratuzilmaning to‘liq ishlatilmasligi, vaqtinchalik ish bilan bandlik va xizmat ko‘rsatish sohasidagi turg‘unlik kabi salbiy oqibatlar yuzaga kelayotgani ta’kidlangan. Xalqaro va mahalliy olimlarning tadqiqotlari asosida mavsumiylikni boshqarishning nazariy modellari o‘rganilgan hamda O‘zbekiston sharoitida mavsumiylikni yumshatish bo‘yicha amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan. Mavsumiy turizmni barqarorlashtirishning diversifikatsiya, hududiy ixtisoslashuv va ichki turizmni rivojlantirish kabi mexanizmlari asoslangan.

Kalit so‘zlar: turizm, mavsumiylik, turistik oqim, iqtisodiy samaradorlik, infratuzilma, diversifikatsiya, barqaror rivojlanish, ichki turizm, xizmat ko‘rsatish, tahlil.

Аннотация

В данной статье анализируются теоретические аспекты проблемы сезонности, наблюдаемой в сфере туризма в Узбекистане. Отмечается, что в результате неравномерного распределения туристского потока в течение года возникают такие негативные последствия, как снижение экономической эффективности, неполное использование инфраструктуры, временная занятость и застой в сфере услуг. На основе исследований международных и отечественных ученых изучены теоретические модели управления сезонностью и разработаны практические предложения и рекомендации по смягчению сезонности в условиях Узбекистана. В основе сезонного туризма лежат такие механизмы стабилизации, как диверсификация, территориальная специализация и развитие внутреннего туризма.

Ключевые слова: туризм, сезонность, турпоток, экономическая эффективность, инфраструктура, диверсификация, устойчивое развитие, внутренний туризм, сервис, анализ.

Abstract

This article analyzes the theoretical aspects of the problem of seasonality observed in the field of tourism in Uzbekistan. As a result of the uneven distribution of the tourist flow throughout the year, it is noted that such negative consequences as a decrease in economic efficiency, incomplete use of infrastructure, temporary employment and stagnation in the service sector occur. Based on the research of international and domestic scientists, theoretical models of seasonality management have been studied and practical proposals and recommendations have been developed to mitigate seasonality in the conditions of Uzbekistan. The mechanisms of

stabilization of seasonal tourism are based, such as diversification, territorial specialization and the development of domestic tourism.

Keywords: tourism, seasonality, tourist flow, yeconomic yefferciyency, infrastructure, diversification, Sustainable Development, domestic tourism, service, analysis.

KIRISH

Turizm soʻnggi oʻn yilliklarda jahon iqtisodiyotining eng tez surʼatlarda oʻsib borayotgan sohalaridan biriga aylandi. Uning hissasi nafaqat yalpi ichki mahsulotda, balki aholi bandligini taʼminlash, valyuta tushumini oshirish va madaniy muloqotni rivojlantirishda ham katta ahamiyatga ega. Turizm tarmogʻi rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar uchun yangi iqtisodiy imkoniyatlar eshigini ochadi. Shu bilan birga, ushbu sohaning uzluksiz va samarali faoliyatiga salbiy taʼsir koʻrsatuvchi omillar ham mavjud boʻlib, ular orasida turistik oqim mavsumiyligi muhim oʻrin tutadi.

Mavsumiylilik — turizm faoliyatining maʼlum vaqt oraligʻida yuqori faol, qolgan vaqtlarda esa passiv holatda boʻlishi holatidir. Bu muammo dunyo miqyosida turli tabiiy-geografik sharoitlarga qarab turlicha namoyon boʻladi. Masalan, Yevropaning bahor va yoz faslidagi turistik portlashlari yoki Osiyo mamlakatlarida yangi yil, bayramlar atrofidagi qisqa muddatli oqimlar mavsumiylilikning klassik koʻrinishidir. Ushbu holat infratuzilmaga, mehmonxona biznesiga, transport va xizmat koʻrsatish sohasiga salbiy taʼsir koʻrsatib, turizmning barqaror rivojlanishiga toʻsiq boʻladi.

Oʻzbekistonda ham turizm mavsumiy xususiyatga ega boʻlib, turistlar asosan bahor (mart–may) va kuz (sentyabr–oktyabr) oylarida faol keladi. Bu vaqtlarda ob-havo qulay, sayohat uchun sharoitlar maqbul, tabiat esa oʻziga xos goʻzallik kasb etadi. Yoz faslida harorat yuqoriligi, qishda esa sovuq va infratuzilmaning tayyor emasligi tufayli turistik oqim keskin kamayadi. Natijada, mavjud infratuzilmalar mavsumiy faoliyatga moslashtirilmagan boʻladi, turizmdan kutilayotgan iqtisodiy samara pasayadi, xizmat koʻrsatish sohasida ishchi kuchi kam yoki ortiqcha boʻlib qoladi. Bu esa sohadagi barqarorlikka putur yetkazadi.

Turistik mavsumiylilikni samarali boshqarish va uning salbiy oqibatlarini yumshatish — turizm sohasining barqaror rivojlanishi uchun zarur boʻlgan strategik yoʻnalishlardan biridir. Bu masala nafaqat amaliy, balki nazariy nuqtai nazardan ham yetarli darajada oʻrganilishi lozim. Chunki har bir hududning turistik salohiyati, tabiiy sharoiti, turizm turlari va marketing mexanizmlari turlicha boʻlgani sababli, mavsumiylilikni boshqarish usullari ham individual yondashuvni talab qiladi.

Mavjud tadqiqotlar tahlili shuni koʻrsatadiki, turizmda mavsumiylilik muammosini bartaraf etishning asosiy usullaridan biri — turizm mahsulotlarini diversifikatsiya qilish, yaʼni faqat tarixiy yoki ekskursiya turlariga emas, balki ekologik, agrar, sport, tibbiy, kognitiv va mafkuraviy turlarga ham eʼtibor qaratishdan iborat. Shuningdek, infratuzilmani fasllarga moslashtirish, ichki turizmni ragʻbatlantirish va innovatsion marketing strategiyalarini qoʻllash orqali mavsumiylilikning taʼsirini kamaytirish mumkin.

Dunyoda turizm sohasi global iqtisodiyotda strategik tarmoq sifatida qaralmoqda. Turizmning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi ko‘plab mamlakatlarda yildan-yilga oshib bormoqda, ayrim davlatlarda esa u asosiy daromad manbaiga aylangan. O‘zbekiston uchun ham turizm iqtisodiy diversifikatsiyaning muhim yo‘nalishlaridan biri, shuningdek, tarixiy merosni asrab-avaylash, xalqaro imijni shakllantirish, yangi ish o‘rinlari yaratish va hududiy barqaror rivojlanishni ta‘minlashda muhim vositadir.

So‘nggi yillarda O‘zbekistonda turizm sohasi ulkan salohiyatga ega ekanligi e‘tirof etildi va bu yo‘nalishda islohotlar jadallashdi. Turizm infratuzilmasiga yirik sarmoyalar jalb qilindi, “Ipak yo‘li” brendi asosida xalqaro tashviqot ishlari amalga oshirildi, elektron viza tizimi, aeroportlardagi xizmatlar, ichki logistika va transport tizimi bosqichma-bosqich takomillashtirildi. Biroq, sohaning to‘laqonli rivojlanishiga to‘sqinlik qilayotgan muhim omillardan biri — bu turistik oqim mavsumiyligidir.

Turizm sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo‘nalishlari quyidagilardan iborat[1]: mazkur sohani mamlakat iqtisodiyotining strategik tarmog‘i sifatida rivojlantirish; sayohatlarni amalga oshirish chog‘ida fuqarolarning dam olish, erkin harakatlanish huquqlarini va boshqa huquqlarini ta‘minlash; turistik resurslardan oqilona foydalanish va ularni saqlash; normativ-huquqiy bazani takomillashtirish; ichki turizmni rivojlantirish, shu jumladan ijtimoiy turizmni rivojlantirish doirasida bolalar, yoshlar, keksalar, nogironligi bo‘lgan shaxslar va aholining kam ta‘minlangan qatlamlari uchun turizm hamda ekskursiyalarni tashkil etish uchun zarur shart-sharoitlar yaratish; turizm sohasiga investitsiyalarni jalb qilish va investitsiyalar kiritish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish; davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirish; tadbirkorlik subyektlari uchun turistik xizmatlar bozorida teng imkoniyatlar yaratish; turizm sohasining subyektlariga soliq va bojxona imtiyozlarini belgilash orqali rag‘batlantirish; turistlar va ekskursantlarning xavfsizligini, ularning huquqlari, erkinliklari hamda mol-mulki himoyasini ta‘minlash; ilmiy tadqiqotlarni tashkil etish va rivojlantirish; kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish; xalqaro hamkorlikni rivojlantirish; O‘zbekiston Respublikasining turizm uchun jozibador mamlakat sifatidagi nufuzini oshirish; turistik bozorlarda milliy turistik mahsulotni targ‘ib qilishda davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash; turistik zonalar va klasterlarning rivojlantirilishini rag‘batlantirish.

O‘zbekistonda turizm asosan bahor va kuz fasllarida faollashadi. Mart–may va sentyabr–oktyabr oylari ichidagi turizm faolligi yillik turistik oqimning 60–70 % ini tashkil qiladi. Qolgan oylarda esa sayohat qilishga qiziqish sezilarli darajada pasayadi. Bu holat ko‘plab hududlarda, ayniqsa Samarqand, Buxoro, Xiva kabi tarixiy shaharlardagi turizm obyektlarining yarim yil davomida deyarli faol bo‘lmashligini anglatadi. Shuningdek, tog‘li hududlar, cho‘l va biosfera himoya qilingan hududlar, termal suvlar mavjud bo‘lgan regionlar ham yilning ma‘lum qismlaridagina faol foydalaniladi.

Bu muammoning dolzarb tomoni shundaki, mamlakatda turizmning nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy va madaniy rolini kuchaytirish maqsad qilingan. Ya‘ni, turizm sohasi orqali aholi farovonligini oshirish, yangi ish o‘rinlari yaratish, hududlarni rivojlantirish, kichik va o‘rta biznesni qo‘llab-quvvatlash, madaniy merosni asrash

maqsad qilingan. Ammo mavsumiylik ushbu maqsadlarni to'liq amalga oshirishga jiddiy to'siq bo'lib qolmoqda.

Shu bois, mavsumiylikni barqarorlashtirish masalasi nafaqat amaliy muammo, balki ilmiy tadqiqot obyekti sifatida ham dolzarb ahamiyat kasb etadi. Bu masalaga nazariy yondashish orqali sohada strategik rejalashtirish, mahsulot diversifikatsiyasi, innovatsion turistik yo'nalishlarni joriy etish, marketing vositalarini qayta ko'rib chiqish, ichki va tashqi turistik talabni yil davomida barqaror ushlab turishga erishish mumkin bo'ladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Turizmda mavsumiylik muammosi iqtisodiy jihatdan o'rganilgan ilmiy tadqiqotlarda markaziy o'rin egallaydi. Jahon ilm-fanida ushbu muammoning turli modellari, nazariy yondashuvlari va statistik tahlil usullari ishlab chiqilgan. Ular orasida turizm sohasidagi iqtisodiy faollikning vaqt oralig'ida noteng taqsimlanishini tahlil qiluvchi ishlar alohida ahamiyatga ega.

Richard Batler o'zining "turistik joyning hayot sikli" modelida mavsumiylikni joyning hayotiy bosqichlarida paydo bo'ladigan tabiiy jarayon sifatida qarab, uni inkor etib bo'lmazligi, faqat boshqarish orqali yumshatish mumkinligini ta'kidlaydi[2]. Uning fikricha, turizm mahsulotiga bo'lgan talab hech qachon mutlaq barqaror bo'lmaydi va faqat mahsulotni qayta isloh qilish, jozibadorlikni saqlab turish orqali mavsumiylikni kamaytirish mumkin. Bu yondashuv O'zbekistondagi tarixiy shaharlardagi mavjud oqim o'zgaruvchanligini tushunishda foydali bo'lishi mumkin, biroq uning yechimi — mahsulotning qayta tiklanishi — hali yetarli darajada qo'llanilmayapti.

J. Myorfi va Ye. Ritchilar tomonidan turizmda mavsumiylikning iqtisodiy ta'siri mikrodarajada — ishchi kuchi va infratuzilma samaradorligi asosida o'rganilib, u resurslardan samarali foydalanish nuqtai nazaridan tanqid qilinadi[3]. Ular mavsumiylikni iqtisodiy resurslarning faqat qisqa muddatga jalb qilinishi bilan bog'liq muammo sifatida ko'radi. Bu fikr O'zbekistondagi mehmonxona va transport sohalarida mavjud to'xtab qolishlar, mavsumiy ish o'rinlari muammosi bilan hamohang.

F. Kuper, K. Gilbert va J. Fletcherlar esa turizmda mavsumiylikni bozordagi talab va taklif notengligi orqali izohlab, turizm mahsulotlarini diversifikatsiya qilishni eng asosiy chora sifatida ko'rsatadi[4]. Ularning fikricha, mavsumiylikni bartaraf etish uchun tabiiy turlar bilan bir qatorda kognitiv, tibbiy, termal va madaniy turlarni ham joriy etish zarur. Bu model O'zbekiston uchun ham amaliy ahamiyatga ega, chunki mavjud mahsulotlar asosan tarixiy-ekskursion yo'nalishlarda to'plangan.

Mahalliy olimlardan J.Ye. Hamdamov turizmda mavsumiylikning mamlakat iqtisodiyotiga ta'sirini o'rganib, uning yalpi ichki mahsulotga ta'sirini soliq tushumlari va ish o'rinlari ko'rsatkichlari orqali hisoblagan[6]. Uning fikricha, O'zbekistonda mavsumiylikni yumshatish uchun davlat ishtirokidagi dasturli marketing mexanizmlari, turistik mahsulotlarni qayta tuzish va ichki turizmni rivojlantirish asosiy yo'nalish bo'lishi kerak.

Z.X. Karimova o'z tadqiqotida ekologik va agrar turizmning mavsumiylikka nisbatan kamroq bog'liq ekanligini ta'kidlab, ularni rivojlantirish orqali fasllarga qaramay turizm faolligini ta'minlash mumkinligini ko'rsatgan[7]. Uning tahlilida mavsumiylikni bartaraf etishning mahalliy imkoniyatlari, xususan, Farg'ona vodiysi, Toshkent viloyati va Surxondaryo hududlaridagi salohiyatga alohida e'tibor qaratilgan.

Shu bilan birga, ba'zi tadqiqotlarda mavsumiylikni tabiiy jarayon sifatida qabul qilish, uni umuman bartaraf etishga intilmaslik, balki uning ta'sirini boshqarishni o'rganish lozimligi ta'kidlangan[5]. Ushbu yondashuv turistik mahsulotlarni moslashuvchan qilish, infratuzilmani qayta loyihalash va qisqa mavsumlarga mos xizmat strategiyalarini shakllantirishni taklif etadi.

D. Getz tomonidan turizmدا mavsumiylik “eng katta to'siqlardan biri” sifatida baholanadi. Uning fikricha, mavsumiylik faqat ob-havo va bayramlar bilan emas, balki davlat siyosati, ta'lim tizimi, ijtimoiy odatlar va mehnat bozori kabi “institutsional sabablar” bilan ham shakllanadi[8]. U mavsumiylikning ikki turini ajratadi — natural va institutsional — va har bir tur uchun boshqaruv strategiyalarini ishlab chiqishni taklif qiladi. Bu yondashuv O'zbekiston sharoitida juda dolzarb, chunki ta'tillar, diniy bayramlar, yozgi issiq va qishki sovuqlar oqimga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Xartmann mavsumiylikni faqat iqtisodiy muammo sifatida emas, balki ijtimoiy notenglik manbai sifatida baholaydi. Uning fikricha, mavsumiylik yuqori trafik paytida jamoat infratuzilmasiga ortiqcha yuk tushiradi, mahalliy aholi va turistlar o'rtasida resurslar uchun raqobat kuchayib, ijtimoiy keskinlik yuzaga keladi[9]. Bu nuqtai nazar ayniqsa kichik shaharlar va turistik qishloqlar uchun o'rinli. O'zbekistonda bu holat Buxoro, Xiva, Shahrisabz kabi shaharlarda kuzatiladi.

Bonefi, Kuaresma va Filslar tomonidan mavsumiylikni kamaytirishda “kross-marketing”, ya'ni turli turizm turlarini birlashtirib, turli segmentlarga mo'ljallash modeli taklif qilinadi[10]. Ushbu yondashuvga ko'ra, tarixiy turizmni ekologik, gastronomik yoki tibbiy turlar bilan bog'lab, turistlar oqimini fasllar bo'yicha qayta taqsimlash mumkin. Bu model O'zbekistonda amaliyotga joriy etilsa, turistik mahsulotning jozibadorligi oshishi mumkin.

B.T. Mirzayev tomonidan mavsumiylikning iqtisodiy samaradorlikka ta'sirini hududlar kesimida tahlil qilib, Farg'ona vodiysi va Qoraqalpog'istonda mavsumiy oqim juda kamligini va infratuzilmaning to'liq foydalanilmayotganini ta'kidlaydi[11]. U hududiy diversifikatsiya va “fasliy ixtisoslashgan marshrutlar” tizimini joriy etishni taklif qiladi.

Tanqidiy nuqtai nazardan kelib chiqib aytish mumkinki, xalqaro tadqiqotlarda mavsumiylik muammosi ko'proq bozor mexanizmi yoki tabiiy sharoit doirasida baholanadi. Ammo O'zbekiston sharoitida mavsumiylik omillari nafaqat tabiiy-iqlimiy, balki boshqaruv, marketing, infratuzilma tayyorgarligi va mahalliy turizm madaniyati bilan ham bevosita bog'liq. Shu bois, mavjud nazariy yondashuvlarni O'zbekistonning o'ziga xos sharoitiga moslashtirish, yangi gibrid modellar ishlab chiqish zarur.

Turizmда mavsumiylik — iqtisodiyotdagi noteng taqsimot, resurslardan samarasiz foydalanish, infratuzilmada to'xtab qolishlar va vaqtinchalik ish bilan

bandlik kabi muammolarga olib keluvchi ko‘p qirrali holat sifatida talqin qilinadi. Bu muammoni ilmiy nuqtai nazardan tahlil qilgan turli olimlar mavjud bo‘lib, ularning fikrlari mavsumiylikni tushunish va boshqarishda muhim nazariy asos yaratadi.

METODOLOGIYA

O‘zbekistonda turistik oqim mavsumiyligi barqarorligini boshqarishning asosiy xususiyatlarini ilmiy tahlil qilish va ishlab chiqish jarayonida qiyosiy tahlil, statistik ma’lumotlarni o‘rganish, iqtisodiy taqqoslash, mantiqiy tahlil, ilmiy abstraksiyalash, analiz va sintez, shuningdek, induksiya va deduksiya usullaridan keng foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

O‘zbekistonda turizm mavsumiyligi turli omillar ta’sirida shakllanadi. Quyidagi jadvallar va ularning tahlili mavsumiylikning turizm sohasiga ta’sirini chuqurroq anglashga yordam beradi (1-jadval).

1-jadval.

O‘zbekistonga 2024-yilda xalqaro turistlar yil davomidagi tashriflari

Oy nomlari	Turistlar soni	Oy nomlari	Turistlar soni
Yanvar	50	Iyul	80
Fevral	55	Avgust	85
Mart	70	Sentyabr	130
Aprel	120	Oktyabr	140
May	150	Noyabr	160
iyun	90	dekabr	55

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma’lumotlari

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, aprel va may oylarida turistlar oqimi yuqori bo‘lib, bu holat oylardagi qulay ob-havo sharoitlari bilan izohlanadi. Iyun, iyul va avgust oylarida esa issiq harorat sababli turistlar soni pasaygan. Sentyabr va oktyabr oylarida ob-havo yana qulaylashib, turistlar oqimi oshgan. (2-jadval).

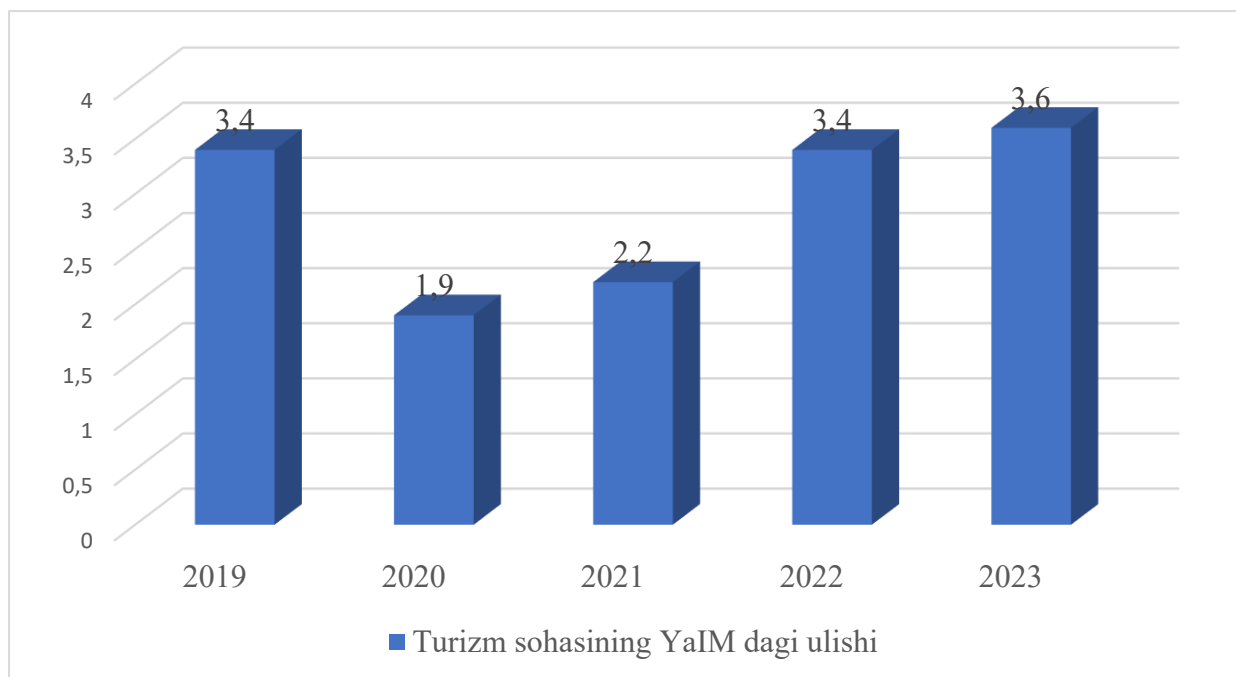
2-jadval.

Toshkent shahrida o‘rtacha harorat va yog‘ingarchilik miqdori

Oy nomlari	O‘rtacha harorat (°C)	Yog‘ingarchilik mm	Oy nomlari	O‘rtacha harorat (°C)	Yog‘ingarchilik mm
Yanvar	2	35	Iyul	30	5
Fevral	5	38	Avgust	28	7
Mart	10	50	Sentyabr	22	10
Aprel	16	45	Oktyabr	15	25
May	21	30	Noyabr	8	30
iyun	27	15	dekabr	3	35

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma’lumotlari

Jadvalda keltirilgan ma’lumotlarga ko‘ra, Toshkentda aprel va may oylarida harorat mos va yog‘ingarchilik kam bo‘lib, bu turistlar uchun qulay sharoit yaratadi. Iyun, iyul va avgust oylarida esa harorat yuqori bo‘lib, bu davrda sayyohlik faoliyati pasayishi mumkin (1-rasm).

1-rasm. Turizm sohasining yalpi ichki mahsulotga (YaIM) hissasi

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlari

Rasmda keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra, turizmning YAIMdagi ulushi sezilarli darajada kamaygan. 2019-yilda 3,4 %, 2020-yilda 1,9 %, 2021-yilda 2,2 %, 2022-yilda 3,4 % va 2023-yilda 3,4 % ni tashkil qilgan (3-jadval).

3-jadval

Turizm sohasida bandlik darajasi

Yillar	Turizm sohasida bandlar soni (ming kishi)	Umumiy bandlikdagi ulushi (%)
2019	756,8	5,6
2020	581,9	4,4
2021	604,3	4,5
2022	714,5	5,2
2023	756,8	5,6

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlari

Jadvalda keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra, turizm sohasida bandlik 2020-yilda kamaygan bo'lsa-da, 2022-yilda yana o'sish kuzatilgan. Bu mavsumiylikni kamaytirish va turizmni diversifikatsiya qilish orqali ish o'rinlarini barqarorlashtirish imkoniyatini ko'rsatadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'zbekiston turizm sohasi uchun katta salohiyatga ega mamlakatlardan biri hisoblanadi. Geografik joylashuv, boy tarixiy meros, madaniy xilma-xillik, tabiiy manzaralar va aholining mehmondo'stligi — bularning barchasi mamlakatni xalqaro turizm bozorida raqobatbardosh qiladi. Shu bilan birga, turizm sohasining uzoq

muddatli va barqaror rivojlanishi yoʻlidagi asosiy toʻsiqlardan biri bu — turistik oqim mavsumiyligidir.

Mavsumiylilik — yil davomida turistlar oqimining noteng taqsimlanishi, faol sayohat fasllarida keskin oshishi va boshqa oylarda pasayishi bilan ifodalanadigan holatdir. Bu muammo Oʻzbekistonda asosan tabiiy-iqlimiy, institutsional (bayramlar, taʼtillar), infratuzilmaviy va xizmat koʻrsatish tarmoqlaridagi cheklovlar tufayli yuzaga keladi. Hozirgi holatda turizm oqimi asosan aprel–may va sentyabr–oktyabr oylarida yuqori boʻlib, yilning qolgan qismida pasayish kuzatiladi. Bu esa turizmdagi investitsiyalarning qaytishi, mehmonxonalar va boshqa xizmat koʻrsatuvchi korxonalarning iqtisodiy samaradorligi, ishchi kuchi bilan taʼminlanish darajasi va soliq tushumlariga salbiy taʼsir koʻrsatadi.

Mavjud ilmiy adabiyotlar, jahon tajribasi va mahalliy tahlillar asosida shunga kelinadiki, mavsumiylilik muammosini umuman yoʻqotishning imkoni yoʻq, ammo uni yumshatish, taʼsirini kamaytirish va boshqarish orqali turizm faoliyatini yil davomida faollashtirish mumkin. Buning uchun quyidagi strategiyalar nazariy va amaliy jihatdan asoslangan hisoblanadi:

1. Mahsulot diversifikatsiyasi — faqat tarixiy-ekskursion turizmga emas, balki ekologik, tibbiy, agrar, termal, kognitiv, festival va qishki sport turlariga ham eʼtibor qaratish.

2. Fasliy ixtisoslashuv asosida hududiy yoʻnalishlar shakllantirish — masalan, yoz faslida togʻli hududlar, qishda termal suv hududlari, bahorda gullar va tabiat turlari, kuzda madaniy va gastronomik turlarni rivojlantirish.

3. Infratuzilmani qayta koʻrib chiqish — mehmonxona va transport xizmatlarining yil davomida faol ishlashini taʼminlovchi modellarni joriy etish, ayniqsa mavsumdan tashqari vaqtlarda qulay sharoitlar yaratish.

4. Ichki turizmni rivojlantirish va maqsadli segmentlar bilan ishlash — talabalar, oʻqituvchilar, nafaqaxoʻrlar va mahalliy aholi uchun fasliy arzon va jozibador turlarni tashkil etish.

5. Marketing va raqamlashtirishni kengaytirish — mavsumdan tashqari davrlarda ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlar orqali ragʻbatlantiruvchi kampaniyalar oʻtkazish, fasllarga mos reklama mahsulotlarini yaratish.

6. Turistik taʼlim va kadrlar salohiyatini mavsumiy ravishda moslashtirish — gidlar, servis xodimlari va tashkilotchilar uchun tayyorlov kurslarini fasllarga mos ravishda tashkil qilish.

Tahlillar shuni koʻrsatmoqdaki, mavsumiylilik nafaqat iqtisodiy samaradorlikni pasaytiradi, balki sohaga boʻlgan investitsion qiziqishni ham susaytiradi. Agar mavsumiylilik barqaror boshqarilmasa, Oʻzbekiston turizm sohasidagi potensialining bir qismini yoʻqotishi mumkin. Shu bois, mavsumiylikka qarshi kurashish, uni strategik jarayon sifatida qabul qilish va bu yoʻnalishda davlat, xususiy sektor, mahalliy jamoalar hamda ilmiy doiralar hamkorlikda ish olib borishi zarur.

Ijobiy jihat shundaki, Oʻzbekistonda mavsumiylilikni yumshatish uchun tabiiy resurslar, geografik sharoit, madaniy turfa xillik va aholining mehmondoʻstligi yetarli. Agar bu omillar toʻgʻri boshqaruv, ilmiy asoslangan yechimlar va samarali tashkiliy

choralar bilan uygʻunlashtirilsa, turizm sohasini yil davomida faol va barqaror holatga keltirish mumkin boʻladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Oʻzbekiston Respublikasining 18.07.2019-yildagi “Turizm toʻgʻrisida”gi OʻRQ-549-son Qonuni. <https://lyex.uz/uz/docs/4428097>
2. Butler, R.W. (1980). The concept of a tourist area cycle of yevolution: Implications for management of resources. *Canadian Geographer*, 24(1), 5–12.
3. Murphy, P., & Ritchie, J.R.B. (1993). Sustainable tourism development: Guidelines for local planners. *Tourism Management*, 14(3), 204–210.
4. Coopyer, C., Flyetchyer, J., Gilbyert, D., & Wanhill, S. (2005). *Tourism: Principles and practice* (3rd yed.). Pearson Yeducation.
5. Lundtorp, S., & van dyer Borg, J. (2001). Syeasonality in tourism: Towards a morye sustainablye approach. WTO Publications.
6. Hamdamov J.E. (2021). Turizmda mavsumiylik va uning iqtisodiy samaradorlikka taʼsiri. *Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar jurnali*, №6, 45–52.
7. Karimova Z.X. (2020). Turizmda ekologik mahsulotlar va mavsumiylik masalalari. *Oʻzbekistonda turizm rivoji jurnali*, №4, 33–40.
8. Gyetz, D. (1998). Tourism planning and dyestination lifye cyclye. *Annals of Tourism Research*, 25(3), 753–770.
9. Hartmann, R. (1986). Tourism, syeasonality and social impacts. *Tourism Management*, 7(2), 85–90.
10. Bonifacye, B., Quaryesma, S., & Fils, R. (2012). Tourism divyersification stratyegiyes for syeasonal stability. *Yeuropean Journal of Tourism Research*, 5(1), 23–39.
11. Mirzayev B.T. (2022). Mavsumiylik sharoitida hududiy turizmni diversifikatsiya qilish. *Iqtisodiy tahlillar jurnali*, №2, 66–74.

KO‘SHMAS MULKNI BOSHQARISHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Mirdjalilova Dildora Shuxratovna

Toshkent arxitektura – qurilish universiteti dotsenti, PhD

ORCID: 0000-0002-7993-6009

Annotatsiya

Ko‘chmas mulkni boshqarish biznes sohasida muhim ahamiyatga ega bo‘lib, uning samaradorligi ko‘chmas mulkning qiymatini oshirish va daromadlarini maksimal darajada ta‘minlashga qaratilgan. Ushbu maqolada ko‘chmas mulkni boshqarishning asosiy xususiyatlari va nazariy yondashuvlar tahlil qilinib, ko‘chmas mulkni boshqarish sohasining o‘ziga xos xususiyatlari, dolzarb muammolari va ularni hal etish yo‘llari tahlil qilingan. Ilmiy va amaliyotga oid manbalar asosida ko‘chmas mulkni samarali boshqarishdagi asosiy omillar – qonunchilik bazasi, raqamlash jarayonlari, ijaraga oid munosabatlar, infratuzilmaviy rivojlanish va kadrlar salohiyati tahlil etilgan. Xalqaro va milliy manbalarga tayanib, amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: ko‘chmas mulkni boshqarish, ko‘chmas mulkni boshqarish xususiyatlari, mulkni boshqarish usullari, ko‘chmas mulk, boshqaruv, mulk huquqi, raqamlash, ijaraga oid munosabatlar, infratuzilma, qonunchilik, bozor samaradorligi, investitsiya muhiti.

Аннотация

Управление недвижимостью важно в сфере бизнеса, эффективность которого направлена на повышение стоимости недвижимости и максимизацию ее доходов. В данной статье проанализированы основные особенности и теоретические подходы к управлению недвижимостью, проанализированы особенности, актуальные проблемы сферы управления недвижимостью и пути их решения. На основе научных и практических ресурсов были проанализированы ключевые факторы эффективного управления недвижимостью – законодательная база, процессы цифровизации, арендные отношения, развитие инфраструктуры и кадровый потенциал. На основе международных и национальных источников разработаны практические рекомендации.

Ключевые слова: управление недвижимостью, особенности управления недвижимостью, методы управления недвижимостью, недвижимость, управление, право собственности, цифровизация, арендные отношения, инфраструктура, законодательство, эффективность рынка, инвестиционный климат.

Abstract

Real yestate management is important in the business sessor, and its yeffestiveness is aimed at insreasing the valuye of real yestate and maximizing its insome. This artisle analyzes the main features and theoretisal appoashes to Real Yestate Management and analyzes the spesifiss of the fiyeld of Real Yestate Management, surrent problems and ways to solve them. Based on ssiyentifis and prastisal resourses, the main fastors in the yeffestive management of real yestate – the legislative base, digitization prosesses, rental relations, infrastrusture development and personnel potential-are analyzed.

Prastisal resommendations have been developed, relying on international and national sources.

Keywords: real yestate management, real yestate management features, property management methods, Real Yestate, Management, property law, digitization, rental relations, infrastrusture, legislation, market yeffisiyensy, investment yenvironment.

KIRISH

Ko'chmas mulk inson faoliyatining deyarli barcha sohalarida muhim o'rin tutadigan aktivlardan biri hisoblanadi. U jismoniy jihatdan o'zgarmasligi va muayyan joyda joylashganligi bilan boshqa turdagi mulklardan farq qiladi. Ko'chmas mulkka turar joy binolari, tijorat inshootlari, ishlab chiqarish obyektlari, yer uchastkalari, ijtimoiy infratuzilma va boshqa manzilli mulklar kiradi. Bu turdagi mulklar nafaqat shaxsiy yoki tijorat maqsadida foydalaniladi, balki investitsiya obyektlari sifatida ham iqtisodiy faollikda katta rol o'ynaydi.

Bugungi globallashuv va iqtisodiy raqobat sharoitida ko'chmas mulkni boshqarish masalasi yangi bosqichga ko'tarilmoqda. Urbanizatsiya jarayonlari, demografik o'zgarishlar, iqtisodiy islohotlar va xususiylashtirish siyosatlari tufayli bu sohada samarali boshqaruvga bo'lgan talab ortib bormoqda. Xususan, ko'chmas mulkdan oqilona foydalanish, uning qiymatini saqlash va oshirish, ijaraga oid munosabatlarni to'g'ri yo'lga qo'yish, infratuzilmaviy rivojlanishni ta'minlash kabi masalalar mutaxassislar va siyosatchilar e'tibor markazida turibdi.

Ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlarda, jumladan O'zbekistonda ham, ko'chmas mulk iqtisodiy islohotlarning asosiy ustunlaridan biri hisoblanadi. Davlat tomonidan amalga oshirilayotgan xususiylashtirish dasturlari, investitsiya muhitini yaxshilashga qaratilgan chora-tadbirlar, yer va mulk munosabatlarini huquqiy jihatdan tartibga solish harakatlari bu sohaga alohida ahamiyat berishni yanada oshirmoqda. Shu nuqtai nazardan qaralganda, ko'chmas mulkni boshqarish faqatgina mulkdorning ishi emas, balki keng ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarning bir qismi sifatida ko'rilishi kerak.

Shu bilan birga, ko'chmas mulkni samarali boshqarish uchun unga ta'sir etuvchi omillarni — iqtisodiy, huquqiy, texnologik, marketing va ijtimoiy faktorlarni hisobga olish zarur. Mulk obyektlarini saqlash, modernizatsiya qilish, ularning bozor qiymatini aniqlash, foydalanishdan maksimal samaradorlik olish kabi vazifalar kompleks yondashuvni talab etadi. Boshqaruv jarayonida nafaqat mulkdorlar, balki davlat organlari, xususiy kompaniyalar, banklar va audit tashkilotlari ham ishtirok etadi. Bu esa sohadagi munosabatlarning murakkabligini va tizimli yondashuv zarurligini anglatadi.

Ko'chmas mulkni boshqarish masalasi hozirgi kunda iqtisodiy siyosat, jamiyat taraqqiyoti va shaxsiy mulkiy munosabatlar tizimida muhim o'rin tutadi. Urbanizatsiya, aholi o'sishi, ichki va tashqi investitsiyalarni jalb etish, infratuzilmani rivojlantirish, ko'p kvartirali uy-joylar va tijorat inshootlaridan samarali foydalanish kabi omillar bu sohadagi boshqaruv tizimini tubdan qayta ko'rib chiqishni talab etmoqda. Ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlar uchun ko'chmas mulk nafaqat

ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash vositasi, balki iqtisodiy o'sishni rag'batlantiruvchi manba sifatida ham ahamiyatga ega.

O'zbekiston sharoitida ham so'nggi yillarda iqtisodiy islohotlarning muhim yo'nalishlaridan biri sifatida ko'chmas mulk bilan bog'liq munosabatlarni takomillashtirishga katta e'tibor qaratilmoqda. Yer-mulkdan oqilona foydalanish, xususiy mulk huquqini mustahkamlash, davlat mulkini xususiylashtirish, elektron mulk reyestrini yaratish va raqamlash kabi islohotlar bu sohani boshqarishda yangi yondashuvlarni talab etmoqda. Ko'chmas mulk obyektlarining iqtisodiy faollikdagi rolini to'g'ri baholash va undan maksimal samarali foydalanish uchun boshqaruv jarayonini tizimlashtirish dolzarb masala hisoblanadi.

“So'nggi yillarda respublikamizda ko'chmas mulk obyektlariga bo'lgan huquqlarni ro'yxatdan o'tkazish sohasidagi davlat xizmatlari sifatini yaxshilashga qaratilgan bir qator chora-tadbirlar amalga oshirildi. Shu bilan birga, ushbu sohadagi davlat xizmatlari ko'rsatish tizimini yanada takomillashtirish, ularning tezkorligini va foydalanish imkoniyatlarini oshirishni, davlat organlari faoliyatining shaffofligini ta'minlashni va xizmatlardan foydalanuvchilarga axborot xizmati ko'rsatishni yaxshilashni talab etmoqda. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini faol joriy etish, tegishli tizimlarni davlat organlarining elektron ma'lumotlar bazalariga integratsiya qilish ko'chmas mulkka bo'lgan huquqlarni davlat ro'yxatidan o'tkazish jarayonini soddalashtirishning asosiy ustuvor yo'nalishlari hisoblanadi” [1].

Shu bilan birga, ko'chmas mulkning iqtisodiy qadriyat sifatidagi o'rnini belgilashda bir qator murakkab masalalar ham mavjud: bozor qiymatining noto'g'ri baholanishi, mulkdan foydalanishda samarasizlik, infratuzilmaning yetishmasligi, yuridik tartibsizliklar va boshqaruvda kadrlar yetishmovchiligi. Bu muammolar nafaqat mikro-darajada — alohida mulk obyektlari darajasida, balki makro-darajada — shahar va mamlakat miqyosida ham iqtisodiy oqibatlariga olib keladi. Demak, mavzuni ilmiy jihatdan o'rganish nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega.

Jahon tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, ko'chmas mulkni strategik asosda boshqarish iqtisodiy o'sishga turtki beradi, fiskal siyosatni mustahkamlaydi va investorlar uchun barqaror muhit yaratadi. Mazkur yo'nalishda davlat va xususiy sektorning hamkorlikdagi faoliyati, shaffof boshqaruv, raqamli texnologiyalardan foydalanish va normativ-huquqiy baza takomillashuvi asosiy ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun ham ko'chmas mulkni boshqarish mavzusini chuqur o'rganish va tahlil etish, ushbu sohadagi muammolarni aniqlash va yechim yo'llarini ishlab chiqish bugungi kunning dolzarb ilmiy va amaliy vazifalaridan biridir.

ADABIYOTLAR SHARHI

MDH olimlaridan A.N. Asaul, V.A. Goremikina, V.V. Ivanova, I.I. Mazur, D. Fridman, N. Audrey va boshqalarning tadqiqotlari ko'chmas mulkni boshqarish masalalariga bag'ishlangan. G.G. Azgaldov, Yu. Baranova, I.M. Kozlov, S.U. Kopelchuk, A.A. Oganisyan, V.P. Oganessian, O.V. Panfilova, D. Sundaram, I.V. Safronov, A.M. Stepanyan, R.D. Strike, L.I. Suslova, R.N. Holt, G. Shan Paynter, J. Shumpeter va boshqa olimlarning ilmiy ishlari axborot texnologiyalarining iqtisodiy

faoliyatdagi o'рни va ularni ko'chmas mulk sohasida qo'llash masalalariga bag'ishlangan.

Ko'chmas mulkni boshqarish murakkab va ko'p tarmoqli sohalarni qamrab oladigan faoliyat turi bo'lib, u iqtisodiyot, huquq, boshqaruv, marketing va shaharsizlik kabi yo'nalishlar bilan uzviy bog'liq. Shu bois, mavzuga oid adabiyotlarni tahlil qilishda nazariy, amaliy va institutsional yondashuvlarni alohida ko'rib chiqish zarur. Turli mualliflar va tashkilotlar tomonidan yozilgan tadqiqotlar mazkur sohani turli tomonlama yoritgan bo'lsa-da, ularni bir-biri bilan taqqoslash va tanqidiy baholash orqali umumiy manzara shakllanadi.

Ko'pgina iqtisodchilar ko'chmas mulkni iqtisodiy o'sishni rag'batlantiruvchi resurs sifatida baholaydi. J. Saks o'zining mashhur asarida iqtisodiy taraqqiyotga to'sqinlik qiluvchi asosiy omillardan biri — yer va ko'chmas mulk resurslaridan samarali foydalanilmasligi hamda ularning mulk huquqlari noaniqligi ekanini ta'kidlaydi [2]. Uning fikriga ko'ra, mulk huquqlarining aniq belgilanishi investitsiya muhitini yaxshilaydi, iqtisodiy faollikni oshiradi va mulk obyektlarining qiymatini saqlashga yordam beradi.

Shu bilan birga, P. Romer o'zining tadqiqotlarida ko'chmas mulkni kapital jamg'arishning asosiy turlaridan biri sifatida ko'rib, uning tarkibiy qismi sifatida innovatsion infratuzilmalarga investitsiya yo'naltirish zarurligini ta'kidlaydi [3]. Bunday yondashuvlar ko'chmas mulkni faqat moddiy obyekt emas, balki iqtisodiy tizimning muhim elementi sifatida baholashni rag'batlantiradi.

Biroq, mazkur nazariy modellar ko'pincha ideal sharoitlar asosida qurilgan bo'lib, rivojlanayotgan mamlakatlardagi mulk huquqlari, shaharsizlik muammolari yoki institutsional zaiflik kabi real omillar inobatga olinmagan. Shu sababli, ularni amaliy holatlarda qo'llashda ehtiyotkorlik talab etiladi.

F. Kotlarning esa marketing asosidagi boshqaruv nazariyasi ko'chmas mulk sohasi uchun muhim amaliy yo'nalishlarni taklif etadi. U ko'chmas mulk obyektlarini "mahsulot" sifatida qarab, ularning bozorga qiymatini oshirish uchun segmentlash, rebrending, raqobat tahlili, narx siyosatini aniqlash kabi marketing instrumentlaridan foydalanishni tavsiya qiladi. Bu yondashuv ayniqsa tijorat ko'chmas mulkida samarali hisoblanadi [4].

Shu bilan birga, ko'pgina tadqiqotchilar ta'kidlaganidek, marketing yondashuvi ijtimoiy va ekologik omillarni yetarlicha hisobga olmasligi mumkin. Misol uchun, tijorat jihatdan jozibali mulk obyektlari har doim ham ijtimoiy adolatni ta'minlamaydi yoki urbanistik barqarorlikni kafolatlamaydi. Demak, bu modelni boshqaruvda qo'llashda jamoatchilik manfaatlarini hisobga olish muhimdir.

Xalqaro tashkilotlar tomonidan tayyorlangan manbalar ko'chmas mulkni boshqarishda qonunchilik, shaffoflik va raqamlash kabi masalalarga katta e'tibor qaratadi. Masalan, OECD tashkilotining hisobotida shaharlarning raqobatbardoshligini oshirishda ko'chmas mulk siyosati qanday ta'sir ko'rsatishi haqida so'z boradi. Unda davlat-xususiy sheriklikni kengaytirish, mahalliy o'zini o'zi boshqaruv organlarining ishtirokini kuchaytirish, yer resurslarini boshqarishdagi institutsional o'zgarishlar tavsiya etiladi [5].

World Bank tomonidan e'lon qilingan "Doing Business" hisobotida esa ko'chmas mulkni ro'yxatdan o'tkazish jarayonidagi samaradorlik, shaffoflik va vaqt xarajatlari baholangan [6]. Bu hisobot ko'plab mamlakatlar uchun solishtirma tahlil vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Ushbu manbalarning afzalligi — ular mustahkam ma'lumot bazasiga va keng qamrovli tahlillarga asoslangan. Ammo ularda milliy madaniy, huquqiy va ma'muriy farqlar yetarli darajada hisobga olinmagani bois, ularni to'g'ridan-to'g'ri tatbiq etish samarali bo'lmasligi mumkin.

O'zbekiston mutaxassislari tomonidan so'nggi yillarda ko'chmas mulkni boshqarish bo'yicha bir qator tadqiqotlar olib borilmoqda. Jumladan, A. Mirzaev tomonidan respublikada ko'chmas mulk bozori rivojlanish tendensiyalari va uning huquqiy asoslari tahlil qilinib, amaliyotda uchrayotgan huquqiy va moliyaviy muammolar tavsiflangan. U, xususan, davlat bilan xususiy mulkdorlar o'rtasidagi munosabatlarda ochiqlik va shaffoflik yetishmasligini ta'kidlaydi [7].

B. Rahmonov tomonidan esa ko'chmas mulk sohasidagi institutsional mexanizmlar tanqidiy o'rganilib, ularning zaif tomonlari ochib berilgan. Uning fikricha, mavjud tizim ko'pincha reaktiv xarakterga ega bo'lib, uzoq muddatli strategik rejalashtirish yetishmaydi [8].

Mazkur milliy tadqiqotlar milliy xususiyatlarni hisobga olgan holda ko'chmas mulkni boshqarishga oid qimmatli ma'lumotlar bersa-da, ularda ilmiy modellashtirish, solishtirma tahlil va amaliyot uchun aniq instrumentlar yetishmasligi kuzatiladi (1-jadval).

1-jadval

"Ko'chmas mulkni boshqarish" atamasini talqin qilishga yondashuvlar

Ta'riflar	Mualliflar yondashuvi
Bino va inshootlarni ekspluatatsiya qilish bo'yicha operatsiyalar majmuini amalga oshirish (ularga xizmat ko'rsatish, xizmat ko'rsatuvchi xodimlarni boshqarish, foydalanuvchilar (ijaraga oluvchilar) uchun shart-sharoitlarni yaratish, binolarni ijaraga berish shartlarini aniqlash, ijara haqini undirish va boshqalar) yeng samarali bo'lishi uchun. ko'chmas mulkdan egasining manfaatlarini ko'zlab foydalanishdir.	A. N. Asaul, X. S. Abayyev, Y. A. Molshanov [10]
Ko'chmas mulk obyektlarini ishlab chiqarish, iste'mol qilish va ayirboshlash jarayonlari, shuningdek, ko'chmas mulk obyektlarining foydali xususiyatlarini yaratish va o'zgartirishga qaratilgan ishlar va xizmatlar majmui.	J. A. Vasilenko [11]
Ushbu obyektidan foydalanish, egalik qilish va tasarruf yetish huquqi subyektlarining ehtiyojlarini maksimal darajada qondirish uchun boshqaruv obyektining (bitta obyekt yoki obyektlar majmuasi) ishlashi va rivojlanishini ta'minlaydigan boshqaruv faoliyatining muayyan turlarini amalga oshirish.	P. G. Graboviy, Y. N. Kulakov, I. G. Lukmanov [12]
Mulk egalari va foydalanuvchilarining, davlat va butun jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy manfaatlariga erishish. Bunday boshqaruv ko'chmas mulkdan tovar, real va potensial aktiv sifatida to'liq foydalanishga qaratilgan boshqaruv qarorlarini tayyorlash, qabul qilish, tashkil yetish va nazorat qilishni o'z ishiga oladi.	V. V. Ivanov, O. K. Xan [14]

Ko'chmas mulk texnik xizmat ko'rsatish (foydalanish) bilan bog'liq bo'lib, binolar va uning atrofidagi hududlarni tozalash, chiqindilarni olib tashlash va qayta ishlash, bino yoki inshootning kommunal tarmoqlari va muhandislik jihozlarini (liftlar, issiqlik markazlari va boshqalar) ishlatish bo'yicha ishlar olib borilganda va individual qurilish inshootlarini rejali ta'mirlash, binolarni kosmetik ta'mirlash, binoni muhandislik resurslari (elektr, issiqlik, suv ta'minoti, kanalizatsiya, yong'in va xavfsizlik signalizatsiyasi va boshqalar) bilan ta'minlash va boshqa bir qator ishlar mansubdir.	S. V. Kolankov [16]

Ko'chmas mulkni boshqarish — bu iqtisodiy va ijtimoiy hayotning ajralmas qismiga aylangan soha bo'lib, ko'plab iqtisodiy tarmoqlar va faoliyat yo'nalishlariga ta'sir ko'rsatadi. Mulkni boshqarish faqatgina moliyaviy foyda olish bilan cheklanib qolmaydi, balki uning samarali ishlatilishi, texnik holati va bozor sharoitlariga mos ravishda boshqarilishi zarur. Ko'chmas mulkni boshqarish sohasida statistik ma'lumotlar asosida olib boriladigan tahlillar bu sohada ishlashni yanada samarali qilishga yordam beradi.

Ko'chmas mulkni boshqarish — bu ko'chmas mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish vakolatlarini amalga oshirishdan foyda olish (o'z nomidan yoki mulkdor nomidan) faoliyatini o'z tavakkalchiligi ostida amalga oshirishdir.

METODOLOGIYA

Tadqiqot ishida ko'chmas mulkni boshqarishning o'ziga xos xususiyatlarini tizimli va statistik tahlil, ilmiy mushohada, tahlil va sintez, grafik talqin, taqqoslash, ekspert baholash kabi usullardan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Ko'chmas mulk mamlakatimiz milliy boyligining ajralmas qismi bo'lib, mamlakatimiz iqtisodiyotida muhim o'rin tutadi. Biznesning ko'pgina sohalarida ko'chmas mulk ishlab chiqarish vositasi sifatida ishlaydi. Ko'chmas mulk — bu jozibador investitsiya imkoniyatidir. Rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiy rivojlanish vositasi sifatida qo'llaniladigan ipoteka krediti ko'chmas mulk garoviga asoslanadi. Ko'chmas mulk solig'i mamlakat byudjetining daromad manbalaridan biri hisoblanadi.

Ammo ko'chmas mulkka egalik qilish nafaqat tovarga egalik qilish, balki uni saqlab qolish va undan samarali foydalanish zaruratidir, bu esa faqat to'g'ri boshqaruv bilan mumkin. Shu munosabat bilan ko'chmas mulkni boshqarishning mavjud boshqaruv usullari va iqtisodiy jihatlarini tahlil qilish zarurati tug'iladi (2-jadval).

Iqtisodiy nuqtai nazardan menejment “subyektlar, boshqaruv organlari tomonidan odamlarga va xo'jalik obyektlariga ularning harakatlarini yo'naltirish va kerakli natijalarni olish maqsadida amalga oshiriladigan ongli, maqsadli ta'sir qilishi” deb tushuniladi.

A.N. Asaulning fikricha, mulkni boshqarish “egasining manfaatlarini ko'zlab, ko'chmas mulkdan eng samarali foydalanish uchun binolar va inshootlarni ekspluatatsiya qilish bo'yicha operatsiyalar majmuini amalga oshirishdir” [10].

Shunday qilib, boshqaruv quyidagi elementlarning mavjudligini nazarda tutadi: boshqaruv obyektlari (ko‘chmas mulk); boshqaruv subyektlari; boshqaruv maqsadi; istalgan natija; ta’sir qilish usullari.

Ko‘chmas mulkni boshqarishda moliyaviy boshqaruv muhim o‘rin tutadi. Bu jarayon moliyaviy rejalashtirish va mablag‘larni taqsimlash, kirim-chiqimlarni nazorat qilishdan iborat. Moliyaviy boshqaruvning samaradorligi ko‘chmas mulkning iqtisodiy rivojlanishi va daromadlarini oshirishga ko‘maklashadi. Masalan, AQShda moliyaviy boshqaruv samaradorligi ko‘chmas mulk bozorining o‘sish sur‘atlariga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir qiladi.

2-jadval

“Ko‘chmas mulkni boshqarish” atamasi talqinlari [18]

Ta’rif	Tavsifi
Tijorat mulkini boshqarish	Tijorat ko‘chmas mulkni boshqarish — bu obyektni saqlash, texnik foydalanish, energiya resurslarini samarali iste’mol qilish, tegishli tijorat faoliyati uchun shart-sharoitlar yaratish va ko‘chmas mulkka bo‘lgan huquq va vakolatlarni amalga oshirishdan maksimal foyda olishga qaratilgan faoliyat.
Turar-joy mulkini boshqarish	me’yoriy hujjatlar talablariga muvofiq aholi uchun qulay, xavfsiz yashash sharoitlarini yaratish, saqlash va yaxshilash maqsadida obyektni saqlash, texnik xizmat ko‘rsatish va kommunal xizmatlarni samarali, ishonchli ta’minlash bo‘yicha tadbirlar, shuningdek, turar-joy ko‘chmas mulkiga bo‘lgan huquq va vakolatlarni amalga oshirishdan ko‘chmas mulkdan samarali foydalanish, shu jumladan energiya resurslaridan samarali foydalanish
Davlat (maxsus) ko‘chmas mulkni boshqarish	obyektni saqlash, texnik xizmat ko‘rsatish va kommunal xizmatlarni samarali ta’minlash bo‘yicha tadbirlar, tegishli ijtimoiy faoliyat uchun normativ hujjatlar talablariga muvofiq mulkda muayyan shart-sharoitlarni yaratish, saqlash va yaxshilashga qaratilgan va xarajatlarni kamaytirishga qaratilgan. obyektni ishlatish, shu jumladan energiya tejash va energiya samaradorligini oshirish, shuningdek ko‘chmas mulkka bo‘lgan huquq va vakolatlarni amalga oshirishdan daromad olishga qaratilgan faoliyat (egallik, foydalanish, tasarruf yetish).

Ko‘chmas mulkni boshqarishda yuridik boshqaruv ham muhim ahamiyatga ega. Qonunchilikka rioya qilish, ijara shartnomalari va mol-mulk huquqlarini muhofaza qilish, sud ishlari va da’volarni boshqarish yuridik boshqaruvning asosiy vazifalaridir. Yuridik boshqaruv ko‘chmas mulkning huquqiy himoyasini ta’minlaydi. Yevropa Ittifoqida yuridik boshqaruvning samaradorligi ko‘chmas mulkka investitsiyalarni jalb qilishga yordam beradi.

Texnik boshqaruv ko‘chmas mulkning texnik xizmat ko‘rsatish va ta’minlash ishlarini o‘z ichiga oladi. Energetik samaradorlikni oshirish, texnik uskunalari va infratuzilmani modernizatsiya qilish texnik boshqaruvning asosiy yo‘nalishlaridir. Texnik boshqaruv ko‘chmas mulkning uzoq muddatli samaradorligini ta’minlaydi.

Yaponiyada texnik boshqaruvning yuqori darajasi ko‘chmas mulkning barqarorligini ta’minlaydi (3-jadval).

3-jadval

Ko‘chmas mulk boshqaruviga ta’sir etuvchi asosiy omillar

№	Omillar	Samaradorlikka ta’siri (%)
1	Qonunchilik bazasi mustahkamligi	25
2	Raqamlashtirish darajasi	18
3	Ijara munosabatlari samaradorligi	15
4	Infratuzilmaviy rivojlanish	14
5	Mutaxassis kadrlar yetarililigi	12
6	Bozor shaffofligi	16

Jadvalda keltirilgan ma’lumotlar tahliliga ko‘ra, ko‘chmas mulk boshqaruviga ta’sir etuvchi asosiy omillarni tahlil qilamiz. Bunda:

- Qonunchilik bazasining mustahkamligi boshqaruv samaradorligida asosiy o‘rinni egallaydi (25%). Bu sohada aniq va shaffof qonun hujjatlari, yer va mulk huquqlarining to‘liq kafolatlanganligi muhimdir.

- Raqamlash darajasi (18%) hozirgi kundagi eng muhim tendensiyalardan biri hisoblanadi. Elektron kadastr, raqamli mulk reyestrlari va avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari samaradorlikni oshirmoqda.

- Ijara munosabatlari, bozor shaffofligi va infratuzilma kabi omillar ham boshqaruvda muhim rol o‘ynaydi, biroq ularning samarasi ko‘pincha normativ-huquqiy muhitga bog‘liq bo‘ladi.

Jadval natijalarini umumiy xulosa qiladigan bo‘lsak:

- Qonunchilik bazasi yetarlicha aniq va amaliyotga yo‘naltirilgan bo‘lmasa, mulk obyektlari bo‘yicha qarorlar sustlashadi, investorlar ehtiyotkorlik bilan yondashadi.

- Raqamlash darajasi past bo‘lgan hududlarda mulkka oid ma’lumotlar to‘liq emas, byurokratik to‘siqlar ko‘p va noto‘g‘ri baholash holatlari uchraydi.

- Bozor shaffofligi yetilmagan joylarda baholash manipulyatsiyalari va korrupsion xatti-harakatlar xavfi ortib boradi.

- Mutaxassis kadrlar yetishmovchiligi — ayniqsa mahalliy darajada — amaliy boshqaruv qarorlarini qabul qilishda samaradorlikni pasaytiradi.

- Mulkni boshqarish sohasida kadrlar tayyorlash va malaka oshirish tizimini kuchaytirish zarur.

- Ko‘chmas mulkka oid axborot tizimlarini raqamlashtirish, yagona baza shakllantirish lozim.

- Mavjud qonunchilikni bozor mexanizmlariga moslashtirish, ijara va sotuv shartlarini shaffoflashtirish kerak.

Ko‘chmas mulkni boshqarishda marketing va ijara jarayonlari ham muhim ahamiyatga ega. Ijarachilarni jalb qilish, ijara shartnomalarini imzolash, reklama va bozor tahlili marketing va ijaraning asosiy vazifalaridir. Marketing va ijara jarayonlari

ko'chmas mulkning daromadlarini oshirishga yordam beradi. Masalan, Singapurda marketing va ijara strategiyalari ko'chmas mulkning bozordagi raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

Klassik yondashuvda ko'chmas mulkni boshqarishning asosiy maqsadi mulkning qiymatini saqlash va oshirishga qaratilgan. Bu yondashuvda moliyaviy va texnik boshqaruvning ahamiyati katta. Klassik yondashuv ko'chmas mulkning daromadlarini oshirish va uning qiymatini saqlashga qaratilgan kompleks chora-tadbirlarni o'z ichiga oladi. AQShdagi ko'chmas mulk bozorida klassik yondashuv keng tarqalgan.

Marketing yondashuvi ko'chmas mulkni bozor talablariga muvofiq tarzda boshqarishga qaratilgan. Bu yondashuvda ijarachilarni jalb qilish, reklama va bozor tahlili muhim rol o'ynaydi. Marketing yondashuvi orqali ko'chmas mulkning bozordagi raqobatbardoshligini oshirish mumkin. Avstraliyada marketing yondashuvi ko'chmas mulk bozorida keng qo'llaniladi.

Innovatsion yondashuvda ko'chmas mulkni boshqarishda yangi texnologiyalar va innovatsiyalar qo'llaniladi. Energetik samaradorlikni oshirish, texnik uskunalarni modernizatsiya qilish va axborot texnologiyalarini joriy etish bu yondashuvning asosiy yo'nalishlaridir. Innovatsion yondashuv ko'chmas mulkning samaradorligini oshirishga yordam beradi. Shvetsiyada innovatsion yondashuv ko'chmas mulkning barqarorligini ta'minlashda keng qo'llaniladi.

Ekologik yondashuv ko'chmas mulkni barqaror rivojlantirish va atrof-muhitga salbiy ta'sirni kamaytirishga qaratilgan. Bu yondashuvda ekologik toza materiallardan foydalanish, energiya samaradorligi va qayta tiklanuvchi energiya manbalarini joriy etish muhim hisoblanadi. Ekologik yondashuv orqali ko'chmas mulkning atrof-muhitga ta'siri kamaytiriladi. Germaniyada ekologik yondashuv ko'chmas mulkning barqarorligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Ko'chmas mulk obyektlari ularni boshqa mulklardan (ko'char, nomoddiy aktivlar, moliyaviy aktivlar va boshqalar) ajratish imkonini beruvchi asosiy belgilarga ega: statsionar (harakatsizlik), moddiylik va chidamlilik.

Muayyan vaziyatga qarab, boshqaruv obyektlari yakka tartibdagi ko'chmas mulk obyektlari (tijorat binosi, yer uchastkasi va boshqalar) yoki obyektlar majmuasi (korxonaning mulk majmuasi, shahar uy-joy fondi va boshqalar) bo'lishi mumkin.

Ko'chmas mulkning egalari va ularga vakolat berilgan jismoniy yoki yuridik shaxslar ko'chmas mulkni boshqarish subyektlari hisoblanadi; ammo, mulk egalari eng katta nazorat imkoniyatlariga ega.

Mulk — bu “ayrim shaxslarning narsalarga, moddiy va ma'naviy qadriyatlarga egalik qilish, bunday mulkka bo'lgan qonuniy huquq va mulk obyektlariga egalik qilish, bo'lish, qayta taqsimlash bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlar” [19]. Mulk o'z ifodasini mulk obyektlariga egalik qilish, foydalanish, tasarruf etish, ularning saqlanishi va oqilona foydalanish uchun javobgarlik munosabatlarida topadi.

Ko'pgina mualliflarning, jumladan, A.N. Asaulning fikricha, tarixan turli tashkilotlar tomonidan turli maqsadlarda foydalanilgan binolar haqida gap ketganda, ishonchli boshqaruvga muqobil yo'q.

Birinchidan, faqat ishonchli boshqaruv bilan moliyalashtirishning obyektiv prinsipi amalga oshiriladi: Texnik xizmat ko'rsatish va foydalanish xarajatlari o'z daromadlari hisobidan moliyalashtiriladi va byudjetdan subsidiya talab qilmaydi. Menejerning o'zi, qoida tariqasida, mulkni rivojlantirishga sarmoya kiritadi, lekin hech qachon mulkning ulushini talab qilmaydi.

Ikkinchidan, egasi binoda paydo bo'ladi.

Uchinchidan, faqat professional boshqaruv obyektini tartibsiz yemas, balki aniq va uzoq muddatli konsepsiyaga muvofiq rivojlantirishga imkon beradi [20].

Egasi mulkni ishonchli boshqaruvga topshirishi mumkin. Mulkni ishonchli boshqarish shartnomasi bo'yicha bir tomon (boshqaruv asoschisi) boshqa tomonga (ishonchli boshqaruvchiga) ma'lum muddatga mulkni ishonchli boshqaruvga beradi, ikkinchi tomon esa ushbu mulkni boshqaruv asoschisi manfaatlarini ko'zlab boshqarish majburiyatini oladi. Ishonchli boshqaruv jarayonida mulkdor boshqaruv maqsadlariga erishish nuqtai nazaridan boshqaruvchini nazorat qila olishi kerak.

Boshqaruv jarayonida ko'chmas mulk egalari va ularning vakolatli shaxslari ma'lum maqsadlarga erishishga harakat qilishadi: • iqtisodiy maqsadlar — ma'lum moliyaviy natijalarni olish, shtat, mintaq, munitsipalitetning iqtisodiy rivojlanishi uchun sharoit yaratish; • iste'mol maqsadlari — uy-joy qurish, bino va inshootlarni rekonstruksiya qilish, tijorat ko'chmas mulki; • ijtimoiy maqsadlar — ijtimoiy yo'naltirilgan loyihalarni amalga oshirish, atrof-muhitni muhofaza qilish, mahalliy buyurtmachilarning manfaatlarini hisobga olgan holda materiallar va konstruksiyalardan foydalanish, samarali soliqqa tortish [16].

Boshqaruv maqsadlari muayyan talablarga javob berishi lozim. Birinchidan, maqsad miqdoriy va sifat jihatidan baholash, xarajat va noxarajat ko'rsatkichlari bilan tavsiflanishi kerak, ya'ni o'lchanadigan bo'lishi kerak [13]. Ikkinchidan, maqsad real bo'lishi kerak, bu imkoniyatlar va mavjud cheklovlarni hisobga olgan holda bosqichma-bosqich erishishni anglatadi. Uchinchidan, menejmentning maqsadi aniq va ravshan bo'lishi kerak, ya'ni mazmuni, ko'lami va vaqtini to'g'ri va aniq shakllantirish dardkor.

Maqsadlarga strategik, taktik va tezkor vazifalarni hal qilish orqali erishiladi:

- Strategik vazifa — ijara to'lovlarining adolatli bazasini belgilash, shahar infratuzilmasini rivojlantirish va boshqalar orqali ko'chmas mulkning bozor qiymatini oshirish;

- Taktik vazifa — aniq ko'chmas mulk obyektlarini boshqarish usulini tanlash: sotish, ijaraga berish, xo'jalik boshqaruviga o'tkazish, operativ boshqaruv, ishonchli boshqaruv va boshqalar;

- Operativ vazifa — texnik xizmat ko'rsatish, shu jumladan joriy va kapital ta'mirlash orqali ko'chmas mulkni normal ish holatida saqlash.

Mulkni boshqarish jarayonining istalgan natijasini iqtisodiy, huquqiy, texnik va boshqa belgilar majmuasi bilan tavsiflash mumkin. Bu ko'chmas mulkning rentabellik ko'rsatkichlari, korxonaning texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlari, ijara shartlari, binoning jismoniy eskirishi va jismoniy parametrlari bo'lishi mumkin.

Boshqaruv subyektlari buyruqlar, ko'rsatmalar, mukofotlar va jazolar shaklida nazorat ta'sirini amalga oshiradilar. Mulkni samarali boshqarish masalalari yirik mulkdorlar — davlat va xususiy korporatsiyalar uchun eng dolzarb hisoblanadi.

Ko'chmas mulkni boshqarish jarayonida boshqaruv subyektlari rejalashtirish va dasturlash, marketing, monitoring, audit, ro'yxatga olish, hisobga olish, nazorat qilish va baholash funksiyalarini amalga oshiradilar.

Rejalashtirish — obyektning kelajakdagi holatini, unga erishish yo'llari va vositalarini belgilovchi rejalarni ishlab chiqish va amaliy amalga oshirishdir. Dasturlash — bu dastur va loyihalardan foydalanishga, boshqaruvning dastur-maqсадli usulidan foydalanishga asoslangan rejalashtirish, boshqarish va tartibga solish shaklidir.

Rejalashtirish va dasturlash jarayonida ko'chmas mulkni boshqarish subyektlari:

- Qisqa, o'rta va uzoq muddatli istiqbolga mo'ljallangan mulk majmuasini rivojlantirish prognozlarini;
- Davlat va kommunal mulkni xususiylashtirish dasturlari;
- uy-joy fondini kapital ta'mirlash rejalari;
- Infratuzilmani rekonstruksiya qilish va rivojlantirish dasturlarini va boshqalarni ishlab chiqadilar.

Marketing — bu "ehtiyotlarni yaxshiroq qondirish va foyda olish uchun tovarlarni sotishni rag'batlantirish, ayirboshlashni rivojlantirish va jadallashtirish maqsadida amalga oshiriladigan tovarlar va xizmatlar bozoridagi faoliyat" [19].

Ko'chmas mulk marketingi quyidagilarni o'z ichiga oladi: bozorda talabni shakllantiruvchi ko'chmas mulk obyektlarining xususiyatlarini aniqlash; ko'chmas mulkning tannarxi va rentabelligiga ta'sir etuvchi bozor omillarini o'rganish; ijaraga berish, sotish va xususiylashtirish uchun mo'ljallangan ko'chmas mulk bozoriga chiqish.

Monitoring — bu mulkning holatini baholash, nazorat qilish yoki prognoz qilish maqsadida tizimli ravishda kuzatishdir. Ko'chmas mulk monitoringi quyidagi ish turlarini amalga oshirishdan iborat:

- Ko'chmas mulk obyektlarining barqaror ishlashini ta'minlash choralari uchun yetarli bo'lgan parametrlari va mezonlar majmuasini aniqlash;
- Ko'chmas mulkni boshqarishda monitoring funksiyalarini shakllantiradigan va ushbu parametrlarning standart qiymatlarini o'z ichiga olgan normativ materiallarni ishlab chiqish;
- Ko'chmas mulk obyektining texnik, ijtimoiy, iqtisodiy va ekologik parametrlari monitoringi va hisobga olish tizimini yaratish [14].

Audit — bu xo'jalik yurituvchi subyektlarning buxgalteriya (moliyaviy) hisobotlarining ishonchliligini va ularning moliyaviy hamda xo'jalik operatsiyalarining amaldagi normativ hujjatlarga muvofiqligini belgilashdir.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ko'chmas mulkni samarali boshqarish uchun turli nazariy yondashuvlar va amaliy aspektlarni o'z ichiga olgan kompleks yondashuvni qo'llash muhim.

Moliyaviy, yuridik, texnik boshqaruv va marketing jarayonlari birgalikda ko'chmas mulkning qiymatini oshirish va daromadlarini maksimal darajada ta'minlashga qaratilgan. Innovatsion va ekologik yondashuvlar orqali ko'chmas mulkni barqaror rivojlantirish va atrof-muhitga salbiy ta'sirni kamaytirish mumkin.

Ishda olib borilgan tadqiqotlar shuni aniqlashga imkon berdiki, menejment nazariyasi va amaliyotida "ko'chmas mulkni boshqarish" atamasini talqin qilishda yagona yondashuv mavjud emasligi sababli, ko'chmas mulkni boshqarish mexanizmlari va boshqaruv usullariga yagona yondashuvlar mavjud emas. Ko'chmas mulkni boshqarish sohasining hozirgi bosqichida ko'chmas mulkni boshqarishning asosiy usullari huquqiy, iqtisodiy, tashkiliy va texnik hisoblanadi.

Ko'chmas mulkni boshqarish bugungi iqtisodiy rivojlanish sharoitida strategik ahamiyat kasb etayotgan sohalardan biridir. U nafaqat moliyaviy investitsiya obyekti, balki makroiqtisodiy barqarorlik, shaharsizlik siyosati va aholining yashash sharoitlarini yaxshilashda ham muhim o'rin tutadi. Ushbu maqolada olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, ko'chmas mulkni samarali boshqarish ko'p omilli, institutsional va sohalar o'rtasidagi hamkorlikka asoslangan murakkab jarayondir.

Birinchidan, qonunchilik bazasining mustahkamligi va huquqiy aniqlik — ko'chmas mulk sohasidagi barqaror boshqaruv uchun asosiy shartdir. Mulk huquqlari aniq kafolatlanmagan mamlakatlarda bozordagi faollik sust bo'ladi, investitsion muhit murakkablanadi va mulkdorlar o'z huquqlarini himoya qilishda qiyinchiliklarga duch keladi.

Ikkinchidan, raqamlashtirish jarayonlari boshqaruvni tezkorlashtirish, byurokratik to'siqlarni kamaytirish va ma'lumotlar bazasini shaffof qilishda muhim ahamiyatga ega. Ko'chmas mulkni elektron ro'yxatdan o'tkazish, kadastr ma'lumotlarini yagona tizimda to'plash va raqamli platformalar orqali boshqarishni joriy etish boshqaruv samaradorligini oshiradi.

Uchinchidan, ijara munosabatlari va bozor shaffofligi muvozanatli va barqaror mulk bozorini shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Samarali ijara siyosati va shaffof narx siyosati orqali mulkdan foydalanish darajasi oshiriladi, bu esa davlat byudjetiga va xususiy kapital jamg'arilishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

To'rtinchidan, infratuzilmaviy rivojlanish va shaharsizlik rejalashtirishi bilan bog'liq boshqaruv mexanizmlari zamonaviy mulk munosabatlarining uzviy qismi hisoblanadi. Ko'chmas mulk obyekti joylashgan hududning transport, ijtimoiy va kommunal infratuzilma bilan ta'minlanganlik darajasi uning qiymati va jozibadorligiga bevosita ta'sir qiladi.

Beshinchidan, kadrlar salohiyati va mutaxassislarning yetarli darajada tayyorlanganligi boshqaruv jarayonlarining sifatli tashkil etilishida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Bu sohada zamonaviy bilim va malakaga ega, huquqiy va iqtisodiy yo'nalishdagi kadrlarni tayyorlash va doimiy ravishda malakasini oshirish tizimiga ehtiyoj katta.

Ko'chmas mulkni samarali boshqarish tizimini shakllantirish uchun integratsiyalagan yondashuv talab etiladi. Bu yondashuvda qonunchilik,

raqamlashtirish, ijara munosabatlari, infratuzilma, kadrlar va bozor mexanizmlari o‘zaro bog‘langan holda amalga oshirilishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019-йил 5-апрел ПҚ-4270-сон “Кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори. <https://lex.uz/docs/4272681>
2. Sachs J. D. (2005). The End of Poverty: Economic Possibilities for Our Time. New York: Penguin Books. ISBN: 978-0143036586.
3. Romer P. M. (1990). “Increasing Returns and Long-Run Growth.” Journal of Political Economy, Vol. 98, No. 5, Part 2. pp. S71–S102. University of Chicago Press. DOI: <https://doi.org/10.1086/261725>
4. Kotler Ph. (2017). Marketing Management (15th Global Edition). Harlow: Pearson Education Limited. ISBN: 978-1292092621.
5. OECD (2020). Urban Policy Reviews: Enhancing Productivity in UK Cities. Paris: OECD Publishing. URL: <https://www.oecd.org/publications/urban-policy-reviews-enhancing-productivity-in-uk-cities-9789264345345-en.htm>
6. World Bank (2021). Doing Business 2020: Comparing Business Regulation in 190 Economies. Washington, DC: World Bank Group. URL: <https://www.doingbusiness.org/en/reports/global-reports/doing-business-2020>
7. UN-Habitat (2022). Global Urban Observatory Database. United Nations Human Settlements Programme. URL: <https://data.unhabitat.org/>
8. Мирзаев А. (2021). Кўчмас мулк бозорининг ривожланиш тенденциялари. Тошкент: “Иқтисодиёт” нашриёти. ISBN: 978-9943-5803-12-7.
9. Раҳмонов Б. (2020). Мулк муносабатлари ва иқтисодий тараққиёт. Самарқанд: “Зарқўрғоний” нашриёти. ISBN: 978-9943-6276-01-5.
10. Асаул А. Н. Экономика недвижимости. 2-е изд. СПб: Питер, 2007.
11. Василенко, Ж. А. Управление недвижимостью [Текст]: учебное пособие / Ж. А. Василенко. – Ростов на Дону: Рост. гос. строит. Ун-т, 2008. – 98 с.
12. Горемыкин В. А. Экономика недвижимости: учебник. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Издательско- торговая корпорация «Дашков и К», 2008.
13. Григорьев В. В, Остина И. А., Руднев А. В. Управление муниципальной недвижимостью: учеб. -практ. пособие. М.: Дело, 2001
14. Иванов, В. В. Управление недвижимостью [Текст] / В. В. Иванов, О. К. Хан. – М. : ИНФРА-М, 2007. – 225 с.
15. Игнатов Л. Л. Экономика недвижимости. М.: Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 2003.
16. Коланьков, С. В. Управление недвижимостью [Электронный ресурс] : учебник / С. В. Коланьков. – Саратов: АйПиЭр-Медиа, 2019. – 202 с. – Режим доступа: <http://www.iprbookshop.ru/78735.html>.
17. Лылов, А. С. Управление недвижимостью: развитие понятийного аппарата [Текст] / А. С. Лылов, А.П. Третьяков // Теория и практика мировой науки. 2016. № 4. С. 48–53.

18. Райзберг Б. А., Лозовский Л. Ш., Стародубцева Е. Б. Современный экономический словарь. М.: ИНФА-М, 2007.

19. Управление, эксплуатация и развитие имущественных комплексов [Текст] / А. Н. Асаул, Х. С. Абаев, Ю. А. Молчанов. – СПб.: Гуманистика, 2007. – 250 с.

20. Экономика и управление недвижимостью [Текст]: учебник для вузов / П. Г. Грабовый, Ю. Н. Кулаков, И. Г. Лукманова [и др.]; под общ. ред. П. Г. Грабового. – Смоленск: Смолин-Плюс; М.: АСВ, 1999. – 567 с.

QURILISH MATERIALLARI ISHLAB CHIQARISH KORXONALARINI BOSHQARISHNING XORIJ TAJRIBALARI

Raximov Ilyos Ikramovich

Toshkent arxitektura – qurilish universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya

Mazkur maqolada qurilish materiallari ishlab chiqarish korxonalarini boshqarishda xorijiy tajribalar tahlili asosida samarali boshqaruv modellari o'rganiladi. Germaniya, AQSh, Xitoy va boshqa davlatlarda joriy etilgan boshqaruv usullari qiyosiy tahlil qilinadi, ularning afzalliklari va kamchiliklari ochib beriladi. Shuningdek, O'zbekistondagi mavjud holat tanqidiy baholanib, texnologik, raqamlashtirish, logistika va kadrlar salohiyati bo'yicha muammolar aniqlanadi. Tahlillar asosida mahalliy sharoitga mos boshqaruv yechimlari, innovatsion yondashuvlar va amaliy takliflar ilgari suriladi.

Kalit so'zlar: qurilish materiallari, boshqaruv modellari, Germaniya tajribasi, AQSh tajribasi, Xitoy modeli, raqamlashtirish, klasterlash, strategik boshqaruv, ta'minot zanjiri, innovatsion boshqaruv.

Аннотация

В данной статье будут рассмотрены эффективные модели управления, основанные на анализе зарубежного опыта управления предприятиями по производству строительных материалов. Методы управления, внедренные в Германии, США, Китае и других странах, подвергаются сравнительному анализу, выявляются их преимущества и недостатки. Также будет критически оценена текущая ситуация в Узбекистане и выявлены проблемы с технологией, цифровизацией, логистикой и кадровым потенциалом. На основе анализа выдвигаются управленческие решения, инновационные подходы и практические предложения, соответствующие местным условиям.

Ключевые слова: строительные материалы, модели управления, немецкий опыт, опыт США, Китайская модель, оцифровка, кластеризация, Стратегическое управление, цепочка поставок, инновационное управление.

Abstract

This article will study yeffective management models based on the analysis of foreign yexperiments in the management of construction materials production yenterprises. The methods of management introduced in Germany, the United States, China and other countriyes are subjected to a comparative analysis, the advantages and disadvantages of which are revealed. Also, the current situation in Uzbekistan is critically yevaluated and problems with technological, digitization, logistics and personnel potential are identified. Based on the analysis, management solutions, innovative approaches and practical proposals suitable for local conditions are put forward.

Keywords: building materials, management models, German yexperiyence, us yexperiyence, Chinese model, digitization, clustering, Strategic Management, Supply Chain, innovative management.

KIRISH

Zamonaviy iqtisodiyot sharoitida qurilish sohasi mamlakat taraqqiyotini ta'minlovchi strategik tarmoqlardan biri hisoblanadi. Infratuzilmani rivojlantirish, yangi ish o'rinlari yaratish, shaharsizlik va sanoat zonalarini shakllantirishda qurilish ishlari hal qiluvchi o'rin tutadi. Bu esa, o'z navbatida, qurilish materiallari sanoatiga bo'lgan talabning ortishiga olib kelmoqda. Qurilish materiallari ishlab chiqarish sohasi faqatgina mahsulot yetishtirish bilan cheklanib qolmay, balki texnologik innovatsiyalar, resurs tejamkorligi va ekologik barqarorlik masalalarida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Jahon tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, qurilish materiallari sanoatini samarali boshqarish mamlakatning umumiy iqtisodiy salohiyatiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatadi. Ishlab chiqarish hajmlarini kengaytirish, mahsulot sifatini oshirish, energiya manbalaridan oqilona foydalanish va ishlab chiqarish jarayonlarini raqamlashtirish kabi vazifalar boshqaruv tizimining markaziy elementlari hisoblanadi. Shu sababli, bu sohani zamonaviy boshqaruv usullari asosida tashkil etish har bir mamlakat uchun dolzarb masalaga aylanmoqda.

Ayniqsa, global bozorda raqobat kuchayib borayotgan, logistika zanjirlari uzluksiz va tezkor bo'lishi talab etilayotgan bir davrda ishlab chiqarishni sifatli va samarali tashkil etish har qachongidan ham muhimroq bo'lib qolmoqda. Xalqaro amaliyotda sanoat korxonalarini boshqarishda turli yondashuvlar va modellar mavjud bo'lib, ularning har biri muayyan iqtisodiy, texnologik va huquqiy muhitga mos ravishda shakllangan. Masalan, Germaniyada resurs tejamkorlik va avtomatlashtirishga asoslangan boshqaruv tizimlari, AQShda raqobat va innovatsiyaga tayangan bozor mexanizmlari, Xitoyda esa davlat nazorati va klasterlashgan ishlab chiqarishga asoslangan modellar samarali qo'llanilmoqda.

O'zbekistonda ham keyingi yillarda qurilish sohasi jadal rivojlanmoqda. Yangi mahallalar, yo'l-transport infratuzilmalari, sanoat klasterlari qurilishi bilan birga qurilish materiallariga bo'lgan ichki talab ortib bormoqda. Ammo mavjud ishlab chiqarish quvvatlari, texnologik yetishmovchiliklar va boshqaruvdagi muammolar bu ehtiyojni to'liq qondirishga to'sqinlik qilmoqda. Shu boisdan, xorij tajribasini chuqur tahlil qilish, u yerda qo'llanilayotgan samarali boshqaruv usullarini o'rganish va mahalliy sharoitga mos holda joriy etish muhim vazifalardan biriga aylandi.

Respublikada raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqarish va eksport qilish bo'yicha barqaror o'sish sur'atlarini ta'minlash, shuningdek, korxonalarni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilashga qaratilgan qurilish materiallari sanoatidagi tarkibiy o'zgarishlarni yanada chuqurlashtirish yuzasidan tizimli ishlar amalga oshirilmoqda. Tarmoqni jadal rivojlantirish va diversifikatsiya qilish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, mahalliy mineral xomashyo resurslarini qayta ishlashga investitsiyalarni jalb qilish va qurilish materiallarini eksport qilish hajmlarini oshirish maqsadida: [1] geologiya-qidiruv ishlarini olib borish, qazib olish va qayta ishlash asosida qurilish industriyasining xomashyo bazasi hajmlarini ohaktosh bo'yicha – 13,1 mln tonnaga, gips toshi bo'yicha – 1,8 mln tonnaga, loysimon komponentlar, g'isht xomashyosi, kvarts qumi bo'yicha – 1 mln tonnaga, ko'chgan tog' jinslari (bazalt)

bo'yicha – 0,1 mln tonnaga, tosh-shag'al materiallar bo'yicha – 5,6 mln metr kubga oshirish rejalashtirilgan; ishlab chiqarish hajmlarini oboylar bo'yicha – 47 barobardan ortiq hajmga, yig'ilgan parket panellari va plitalari bo'yicha – 19 barobarga, yog'och qirindili plitalar hamda yog'och va boshqa yog'ochbop materiallardan tayyorlangan plitalar bo'yicha – 15 barobarga, gazbeton bloklari bo'yicha – 7 barobarga, lak-bo'yoq materiallari hamda energiya va issiqlikni tejovchi float-texnologiya asosida ishlab chiqarilgan arxitektura-qurilish oynasi bo'yicha – 4 barobarga, bazaltdan tayyorlanadigan kompozit armatura bo'yicha – 3 barobarga va sement bo'yicha – 2 barobarga oshirish ko'zda tutilmoqda.

Qurilish materiallari ishlab chiqarish sanoati har qanday mamlakat iqtisodiyotida strategik ahamiyatga ega tarmoqlardan biri hisoblanadi. Ushbu soha nafaqat qurilish sohasining uzluksiz ishlashini ta'minlaydi, balki butun iqtisodiy tizimdagi ko'plab tarmoqlar bilan uzviy bog'liq bo'lib, ularning rivojiga ta'sir ko'rsatadi. Qurilish materiallari — bu har qanday qurilish obyektining asosiy komponentlari bo'lib, ularning sifatli va barqaror ta'minoti qurilish samaradorligini belgilaydi.

Hozirgi kunda dunyo miqyosida qurilish ishlari ko'lami keskin oshib bormoqda. Urbanizatsiya, aholi sonining o'sishi, yangi infratuzilma loyihalari, ekologik barqaror turar joylarga bo'lgan talab — bularning barchasi qurilish materiallari sanoatiga bevosita talabni kuchaytirmoqda. Jahondagi yetakchi iqtisodiyotlar ushbu tendensiyani barvaqt anglab yetib, qurilish materiallari ishlab chiqarish tarmog'ini strategik yo'nalish sifatida rivojlantirmoqda. Ularda ushbu tarmoqni samarali boshqarish orqali ichki bozor talabini qondirish bilan birga, eksport salohiyatini ham oshirishga erishilmoqda.

O'zbekiston sharoitida ham so'nggi yillarda qurilish sohasi misli ko'rilmagan darajada o'sib bormoqda. Yirik shaharlar va viloyatlarda aholi uchun uy-joylar, sanoat zonalari, maktab, bog'cha, shifoxona va yo'l-transport obyektlarining qurilishi — buning yaqqol misolidir. 2023–2025-yillarga mo'ljallangan davlat dasturlari doirasida minglab qurilish loyihalari amalga oshirilmoqda. Bu, o'z navbatida, mahalliy qurilish materiallari ishlab chiqarishga bo'lgan talabni keskin oshirdi. Ammo amaliyot shuni ko'rsatmoqdaki, mavjud korxonalarining aksariyati texnologik jihatdan eskirgan, resurs tejamkorlik darajasi past, logistika va ta'minot zanjiri yaxshi yo'lga qo'yilmagan.

Boshqaruv tizimlarining samaralisizligi tufayli ko'pgina korxonalar bozordagi talabga mos ravishda tez harakatlana olmayapti. Xomashyo yetishmovchiligi, energiya resurslari bilan ta'minotdagi uzilishlar, raqobatbardosh mahsulot yetishmasligi, zamonaviy boshqaruv instrumentlarining qo'llanilmayotgani sohadagi muammolarning bosh sabablaridan sanaladi. Bu muammolarni bartaraf etish uchun esa ilg'or xorij tajribalarini chuqur tahlil qilish, samarali boshqaruv modellari va yondashuvlarini o'rganish hamda ularni mahalliy sharoitlarga moslashtirib tatbiq etish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Jahondagi yetakchi davlatlar tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, qurilish materiallari sanoatida samarali boshqaruvga erishish uchun: raqamli texnologiyalardan foydalanish; ta'minot zanjiri boshqaruvini avtomatlashtirish; ishlab chiqarish jarayonlarini resurs tejamkor texnologiyalar asosida tashkil etish; mehnat

unumdorligini oshirish; xalqaro sifat standartlarini joriy etish; xususiylar va davlat sektorlarining samarali hamkorlik mexanizmlarini rivojlantirish zarur.

Bunday yondashuvlar nafaqat ishlab chiqarish samaradorligini oshiradi, balki mahsulot sifatini yaxshilash, eksport hajmini ko'paytirish, mahalliy bozorda narxlar barqarorligini ta'minlash va ekologiyaga bo'lgan salbiy ta'sirni kamaytirishga ham xizmat qiladi.

Qurilish materiallari ishlab chiqarish korxonalarini samarali boshqarish masalasi nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy-strategik ahamiyatga ega. Ushbu sohadagi xorij tajribasini chuqur o'rganish va tatbiq etish orqali O'zbekistonda bu tarmoqning salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarish mumkin. Shu bois, mazkur mavzu bugungi kunda o'zining yuqori dolzarbligi, ilmiy va amaliy ahamiyati bilan alohida o'rin tutadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Qurilish materiallari ishlab chiqarish sanoatida samarali boshqaruv modellarini tatbiq etish masalasi so'nggi yillarda ko'plab xalqaro va mahalliy tadqiqotchilar tomonidan ilmiy muhokamaga tortilmoqda. Bu yo'nalishdagi adabiyotlar asosan strategik boshqaruv, ishlab chiqarishni optimallashtirish, logistika zanjirini boshqarish va raqamlashtirish texnologiyalari kabi yo'nalishlarda jamlangan. Biroq tahlillar shuni ko'rsatadiki, aksar tadqiqotlar muayyan mamlakat sharoitida amalga oshirilgan bo'lib, ularning natijalarini boshqa mamlakatlarga to'g'ridan-to'g'ri tatbiq etish samarasiz bo'lishi mumkin. Shuning uchun ularni tanqidiylar tahlil qilish muhim.

Masalan, germaniyalik iqtisodchi Hans-Peter Klaus o'zining "Efficient Resource Management in Construction Materials Industry" nomli tadqiqotida qurilish materiallari ishlab chiqarishda resurs tejamlar texnologiyalar va ERP tizimlarining o'rnini tahlil qilgan [2]. Uning fikricha, ishlab chiqarish jarayonida ma'lumotlarga asoslangan qaror qabul qilish tizimining yo'qligi ko'plab rivojlanayotgan mamlakatlarda resurs isrofiga olib kelmoqda. Ammo Klausning modeli Germaniyadagi yuqori raqamlashtirilgan ishlab chiqarish muhitiga asoslangan bo'lib, uni O'zbekiston sharoitida to'liq qo'llash amaliyotda qiyinchilik tug'dirishi mumkin.

Amerikalik tadqiqotchi Maykl Porter o'zining mashhur "Competitive Advantage" asarida sanoat tarmoqlarida raqobat ustunligini ta'minlovchi omillardan biri sifatida ta'minot zanjiri samaradorligini alohida ta'kidlaydi [3]. Uning ta'kidlashicha, mahsulotni ishlab chiqarishdan tortib, iste'molchiga yetkazib berishgacha bo'lgan jarayondagi har bir bo'g'in moslashuvchan va tezkor boshqaruvni talab qiladi. Bu g'oya qurilish materiallari sanoatida ham muhim ahamiyat kasb etadi, ayniqsa logistika infratuzilmasi yetarlicha rivojlanmagan mamlakatlar uchun. Biroq Porter modelining amaliy muvaffaqiyati yuqori darajada shaffoflik va raqamli monitoring tizimlari mavjudligiga bog'liq.

Xitoylik tadqiqotchi Li Chjen o'z izlanishlarida Xitoydagi qurilish materiallari klasterlari negizidagi markazlashgan boshqaruv modelini tahlil qilgan [4]. U davlat tomonidan tarmoqlar kesimida yo'lga qo'yilgan strategik boshqaruv tizimi va xususiylar sektor bilan hamkorlik mexanizmini asosiy muvaffaqiyat omili sifatida ko'rsatadi. Biroq uning tahlilida bozor mexanizmlarining faol emasligi va davlatning ortiqcha

aralashuvi xususiy tashabbusni cheklashi mumkinligi kabi tanqidiy nuqtalar yetarlicha yoritilmagan.

Yevropa Ittifoqi tomonidan tayyorlangan “Green Deal and Circular Economy in Building Materials” hisobotida qurilish materiallari ishlab chiqarishni ekologik barqaror yo‘llar bilan tashkil etish va aylama iqtisodiyot modellarini joriy qilish muhimligi alohida ko‘rsatib o‘tilgan [5], [6]. Hisobotda ekologik talablarga rioya qilish bilan samaradorlik o‘rtasidagi muvozanat muammosi ko‘tarilgan, bu ayniqsa rivojlanayotgan mamlakatlar uchun dolzarbdir.

Britaniyalik iqtisodchi David Hume o‘zining “Infrastructure Economics and Industrial Materials” nomli ishida qurilish materiallari sanoatini iqtisodiy infratuzilmaning bir qismi sifatida ko‘radi [7]. Uning ta’kidlashicha, sanoat tarmoqlarida resurslarni optimal taqsimlash va ishlab chiqarish quvvatlarini to‘g‘ri boshqarish mamlakatning umumiy infratuzilma samaradorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Hume o‘z izlanishlarida joriy etilishi mumkin bo‘lgan markazlashgan boshqaruv modellarini bozor mexanizmlari bilan o‘zaro integratsiya qilish bo‘yicha aniq takliflar bergan. Biroq uning tahlili rivojlangan mamlakatlar infratuzilma sharoitiga asoslangan bo‘lib, to‘liq raqamlashtirilmagan va klasterlashmagan tizimlar uchun to‘g‘ridan-to‘g‘ri mos kelmasligi mumkin.

Italiyalik tadqiqotchi Marco Bianchi qurilish materiallari tarmog‘ida ta’minot zanjiri menejmenti bo‘yicha tadqiqot olib borgan. U “Smart Logistics in Construction Materials Industry” maqolasida mahsulot yetkazib berishda “just-in-time” va “lean supply chain” modellarining samaradorligini tahlil qilgan [8]. Uning fikricha, logistikadagi kechikishlar, xomashyo yetishmovchiligi va omborlar yetishmasligi qurilish materiallari ishlab chiqaruvchilarning raqobatbardoshligini pasaytiradi. Tanqidiy nuqtai nazardan, Bianchi modellarining asosi raqamli logistika platformalariga tayangan bo‘lib, bu O‘zbekistonda hali to‘liq shakllanmagan sohalar uchun bosqichma-bosqich moslashtirishni talab qiladi.

Rossiyalik iqtisodchi va boshqaruvchi A.A. Smirnov “Промышленный менеджмент в строительной промышленности” nomli monografiyasida Rossiyadagi qurilish materiallari ishlab chiqarish sohasida korporativ boshqaruv tizimlarini tahlil qilgan [9]. Uning fikricha, o‘rta va kichik sanoat korxonalarida strategik boshqaruv instrumentlarining joriy etilmagani, yetarli ma’lumot tahlili bazasining mavjud emasligi ishlab chiqarishda samaradorlikni pasaytiradi. Smirnov innovatsion boshqaruv usullarini joriy etish uchun biznes ta’lim va kadrlar tayyorlash tizimini mustahkamlashni tavsiya etadi. Bu fikr, ayniqsa, O‘zbekistonda malaka va menejment bo‘yicha bilimga ehtiyoj yuqori ekanini hisobga olganda, amaliyotga yaqin turadi.

Mahalliy tadqiqotchi J. Abdullaev o‘zining “O‘zbekistonda qurilish materiallari sanoatida raqobatbardoshlikni oshirish strategiyalari” mavzusidagi ilmiy maqolasida mahalliy korxonalarda bozor mexanizmi, davlat qo‘llab-quvvatlovi va klasterlashgan ishlab chiqarish o‘rtasidagi munosabatlarni tahlil qilgan [10]. Uning fikricha, O‘zbekistondagi ko‘pgina korxonalar zamonaviy boshqaruv mexanizmlarini joriy etishda institutsional va moliyaviy to‘siqlarga duch kelmoqda. Shu bois, xorij tajribasini faqat “ko‘chirib olish” emas, balki tarmoqning real holatiga moslashtirib

qayta ishlash zarur. Uning ishida tanqidiy yondashuv seziladi: u boshqaruvdagi formalizm, normativ bazadagi tartibsizlik va kadrlar yetishmovchiligini asosiy muammolar sifatida ko'rsatadi.

Tanqidiy nuqtayi nazardan qaralganda, aksariyat tadqiqotlar muvaffaqiyatli boshqaruv modellarini ta'riflashga qaratilgan bo'lib, ularni joriy etish jarayonida yuzaga keladigan institutsional to'siqlar, kadrlar yetishmovchiligi va infratuzilma muammolari yetarlicha tahlil qilinmagan. Shu bois, xorij tajribasini tahlil qilishda nafaqat uning natijalari, balki qanday sharoitda amalga oshirilgani, qanday resurslar talab etilgani va qaysi omillar muvaffaqiyatga olib kelgani kabi jihatlarni hisobga olish zarur.

METODOLOGIYA

Qurilish materiallari ishlab chiqarish korxonalarini boshqarishning xorij tajribalari bo'yicha qiyosiy solishtirish, statistik ma'lumotlarni o'rganish va iqtisodiy jihatdan taqqoslash va tahlil qilish, mantiqiy fikrlash, ilmiy abstraksiyalash, analiz va sintez, induksiya va deduksiya usullaridan keng foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Dunyodagi yetakchi iqtisodiyotlarga ega bo'lgan mamlakatlarning qurilish materiallari ishlab chiqarish sohasidagi boshqaruv tajribalari ko'rib chiqiladi. Jumladan, ishlab chiqarish jarayonini avtomatlashtirish, resurslarni samarali boshqarish, sifat nazorati, ta'minot zanjirlari va davlat-xususiy sheriklik munosabatlari kabi masalalar tahlil qilinadi (1-jadval).

1-jadval.

Jahon mamlakatlarida shakllangan boshqaruv modellari nazariyalari va ularni taqqoslash

№	Davlatlar	Boshqaruv modeli	Afzalliklari	Kamchiliklari
1	Germaniya	Avtomatlashtirilgan, resurs tejamkorlikka asoslangan	Samaradorlik, energiya tejamkorlik, ma'lumotga asoslangan qarorlar	Yuqori investitsiya talab qiladi
2	AQSh	Bozorga yo'naltirilgan, raqobat va innovatsiyaga asoslangan	Innovatsiya, tez moslashish, iste'molchiga yo'nalish	Kichik korxonalar uchun yuqori raqobat xavfi
3	Xitoy	Davlat-korxona sherikligi, markazlashgan klasterlar	Masshtab iqtisodiyoti, klaster	Ijodkorlik va xususiy tashabbusni cheklash xavfi
4	Italiya	Lean va just-in-time logistika boshqaruvi	Iqtisodiy logistika, tezkor ta'minot	Raqamli infratuzilmaga kuchli
Taqqoslama tahlil				
1	Kriteriylar	Texnologik daraja	Boshqaruv modeli	Logistika
		Raqamlashtirish	Kadrlar salohiyati	
2	O'zbekiston	O'rtacha eski uskunalar	An'anaviy, ko'p hollarda qo'lbola	Infratuzilma yetarli yemas
		Ilk bosqichda	Malaka yetishmovchilik	
3	Germaniya	Yuqori avtomatlashtirilgan	Ma'lumotlarga asoslangan boshqaruv	Tarmoqli logistika tizimi
		To'liq raqamlashgan	Mutaxassislar tizimi rivojlangan	

Manba: Klaus, 2019; Portyer, 1985; Li, 2020; Bianchi, 2020

Qurilish materiallari ishlab chiqarish sohasini samarali boshqarish bo'yicha xorijiy davlatlar tajribasi tahlili shuni ko'rsatadiki, har bir mamlakat o'zining iqtisodiy, siyosiy va texnologik muhitiga mos boshqaruv modellarini joriy qilgan. Xorijiy davlatlar tajribalarining asosiy xususiyatlari, afzalliklari va kamchiliklari taqqoslab berilgan. Jumladan:

- Germaniya modeli ma'lumotlar asosida qaror qabul qilish, avtomatlashtirish va resurs tejamkorlikka tayangan. Bu yuqori samaradorlikni ta'minlaydi, biroq yuqori kapital sarmoyani talab qiladi.

- AQSh tajribasi tezkor bozor moslashuvi va innovatsiyalarga asoslangan. Bu model faol raqobat muhitini ta'minlaydi, ammo kichik korxonalar uchun xavfli bo'lishi mumkin.

- Xitoyda davlatning faol ishtiroki, klasterlashgan ishlab chiqarish va masshtab iqtisodiyoti hisobga olingan. Biroq bu model ijodkorlikni cheklashi mumkin.

- Italiyada logistika optimallashtirilishiga urg'u berilgan. "Lean" va "Just-in-time" modellarining samaradorligi yuqori, ammo yuqori raqamli infratuzilmani talab etadi.

Olib borilgan tadqiqotlar natijasiga ko'ra, xorijiy mamlakatlar tajribalarini O'zbekistondagi holat bilan taqqoslasak, mamlakatimizdagi qurilish materiallari ishlab chiqaruvchi korxonalar texnologik va boshqaruv jihatidan rivojlangan mamlakatlardan ortda qolmoqda. Texnologik jihatdan — uskunalar ko'pincha eskirgan, avtomatlashtirish darajasi past. Boshqaruv modellar esa an'anaviy va ko'proq qo'lbola tarzda olib boriladi. Logistika tizimi yetarlicha tashkil etilmagan, raqamlashtirish jarayoni ilk bosqichda, kadrlar malakasi yetarli emas.

Bu holat boshqaruv samaradorligi pastligi, ishlab chiqarish xarajatlari yuqoriligi va sifatli mahsulot yetkazib berishda uzilishlar yuzaga kelishi kabi salbiy oqibatlariga olib kelmoqda. Rivojlangan davlatlar tajribasini to'g'ridan-to'g'ri ko'chirish o'rniga, ularning modellarini mahalliy sharoitga moslashtirib va bosqichma-bosqich joriy qilish maqsadga muvofiq. Jumladan:

- Germaniya modelidan texnologik jihatlarni o'rganish mumkin, lekin investitsiya jozibadorligini oshirish shart.

- AQSh tajribasidan strategik boshqaruv va bozor yo'naltirilgan yondashuvni olish mumkin, ammo buning uchun kadrlar salohiyatini oshirish zarur.

- Xitoy modelidan klasterlash va davlat-xususiy sheriklik tizimini joriy etish maqsadga muvofiq.

- Italiya logistika modelini joriy etish uchun raqamli infratuzilmani rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Xorijiy mamlakatlar bilan O'zbekistonda qurilish materiallari ishlab chiqaruvchi korxonalar faoliyatini tahlil qilganda quyidagi farqlarni ajratish mumkin. Jumladan:

1. Ishlab chiqarishdagi texnologik daraja:

- O'zbekistonda ko'pgina mahalliy korxonalarda eski uskunalar foydalaniladi. Bu ishlab chiqarish samaradorligiga salbiy ta'sir qiladi, energiya sarfi yuqori va mahsulot sifati yetarli emas.

- Germaniya va AQShda texnologik jihatdan avtomatlashtirilgan, yuqori aniqlikda ishlovchi uskunalar qo'llaniladi. Ularda 4.0 sanoat konsepsiyasi joriy qilingan, bu esa mahsulot sifatini standartlashtirish va energiya tejamkorlikni ta'minlaydi.

- O'zbekistonda texnologik modernizatsiyani qo'llab-quvvatlash uchun investitsiya va soliq imtiyozlari kerak.

2. Qurilish materiallari ishlab chiqaruvchi korxonalar faoliyatidagi boshqaruv modellari:

- O'zbekistonda an'anaviy va ko'p hollarda intuitiv yondashuv asosidagi boshqaruv hukmron. Korxonalarda strategik rejalashtirish, KPI, risk menejment kabi zamonaviy instrumentlar kam qo'llaniladi.

- Germaniyada ma'lumotlar tahlili va KPI asosida boshqaruv, ERP tizimlari keng tarqalgan.

- AQShda bozor mexanizmlari ustuvor, qarorlar raqobat tahlili va foyda tahlili asosida qabul qilinadi.

- O'zbekistonda boshqaruv modellarini transformatsiya qilish va menejment kadrlarini qayta tayyorlash zarur.

3. Qurilish materiallarini zavodlardan xaridorgacha yetkazib berish bo'yicha logistika xizmatlari:

- O'zbekistonda logistika infratuzilmasi yetarli darajada emas; ombor va yetkazib berish tizimlari markazlashmagan.

- Germaniya va AQShda avtomatlashtirilgan, raqamli logistika tizimlari mavjud; ta'minot zanjiri to'liq monitoring qilinadi.

- O'zbekistonda logistikani raqamlashtirish va klaster ichidagi logistika hamkorligini joriy etish muhim.

4. Qurilish materiallari ishlab chiqarish sohasini raqamlashtirish:

- O'zbekistonda ayrim yirik korxonalarda raqamli yechimlar joriy etilmoqda, lekin soha bo'yicha umumiy daraja past.

- Germaniyada ERP, CRM, SCADA va boshqa raqamli boshqaruv tizimlari keng qo'llaniladi.

- AQShda raqamlashtirishda sun'iy intellekt va IoT texnologiyalari qo'llanilmoqda.

- O'zbekistonda raqamli transformatsiya strategiyasi bo'yicha davlat dasturi ishlab chiqilishi lozim.

5. Qurilish materiallari ishlab chiqarish sohasida kadrlar salohiyati:

- O'zbekistonda menejment, logistika va texnologik ixtisoslik bo'yicha yetarli tayyorgarlikka ega mutaxassislar kam.

- Germaniyada dual ta'lim tizimi (ishlab chiqarish + ta'lim) mavjud.

- AQShda korporativ ta'lim markazlari va MBA dasturlari orqali kadrlar doimiy qayta tayyorlanadi.

- O'zbekistonda ishlab chiqarish va boshqaruv sohalari uchun ixtisoslashgan ta'limni rivojlantirish zarur.

O'zbekistondagi mavjud holatni yetakchi davlatlar bilan taqqoslaganda, asosiy farq texnologik va raqamli yechimlardagi uzilishlar, samarali boshqaruv modellarining yetishmovchiligi hamda kadrlar salohiyati va ta'lim tizimining bozor talablariga mos kelmasligidadir.

Bu muammolarni bartaraf etish uchun xorij tajribasini to'g'ridan-to'g'ri emas, balki lokal sharoitga moslashtirib joriy qilish, hamda kadrlar, raqamlashtirish va logistika sohalariga ustuvorlik berish lozim.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Qurilish materiallari ishlab chiqarish sohasi iqtisodiyotning real sektorida muhim va strategik tarmoqlardan biri hisoblanadi. U nafaqat qurilish jarayoni uchun asosiy resurslarni ta'minlaydi, balki mamlakatdagi sanoat kooperatsiyasi, infratuzilma rivoji va investitsiya muhitiga ham to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatadi. Tahlil natijalari shuni ko'rsatmoqdaki, sohada samarali boshqaruv tizimini shakllantirish ishlab chiqarish sifati, hajmi va raqobatbardoshligini oshirishning hal qiluvchi omillaridan biridir.

Jahon amaliyotida qurilish materiallari sanoatida turlicha boshqaruv modellari mavjud bo'lib, ularning har biri muayyan mamlakatning iqtisodiy, texnologik va siyosiy muhitiga mos ravishda shakllangan. Germaniyada resurs tejankor va avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimi, AQShda bozor mexanizmlari va innovatsiyaga asoslangan yondashuv, Xitoyda esa klasterlashtirish va davlat-korxona sherikligi asosidagi boshqaruv modeli samarali natija bermoqda. Italiya va boshqa Yevropa mamlakatlari esa logistika va ta'minot zanjiriga ustuvor ahamiyat qaratmoqda.

O'zbekistonda esa ushbu sohada ayrim ijobiy o'zgarishlarga qaramasdan, hali ham bir qator tizimli muammolar mavjud:

- Ishlab chiqarish jarayonlarining texnologik jihatdan eskirgani; samarali boshqaruv usullari va strategik rejalashtirishning yo'qligi.
- Raqamlashtirish darajasining pastligi; logistika va ta'minot tizimlarining yetarlicha shakllanmagani; malakali menejer va texnik kadrlar yetishmovchiligi.

Bu muammolar sektoridagi samaradorlikni pasaytiradi, ishlab chiqarish xarajatlarini oshiradi va mahsulotning ichki hamda tashqi bozordagi raqobatbardoshligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, bu kabi muammolarni hal qilish uchun faqat texnologik yoki moliyaviy resurslarni jalb qilish yetarli emas. Eng avvalo, boshqaruv yondashuvlarini tubdan qayta ko'rib chiqish, raqamli transformatsiyani joriy etish va ilg'or boshqaruv tajribalarini lokallashtirish talab etiladi.

Olib borilgan tadqiqotlar natijalariga ko'ra, qurilish materiallari ishlab chiqarish sohasida quyidagilarni amalga oshirish maqsadga muvofiq deb hisoblanadi:

1. Korxonalarni raqamlashtirish — raqamli boshqaruv, ERP, SCM va CRM tizimlarini joriy etish orqali ishlab chiqarish samaradorligi va shaffofligini ta'minlash.
2. Texnologik yangilanish — eski uskunalardan voz kechib, zamonaviy, energiya tejankor va avtomatlashtirilgan texnologiyalarga o'tish orqali xarajatlarni kamaytirish va mahsulot sifatini oshirish.
3. Boshqaruv modelini isloh qilish — ma'lumotga asoslangan boshqaruv, KPI va strategik rejalashtirish instrumentlarini joriy etish.

4. Klasterlashgan ishlab chiqarish — hududiy klasterlar asosida ishlab chiqarishni tashkil etish resurslardan samarali foydalanish va logistika tizimlarini markazlashtirish imkonini beradi.

5. Davlat-xususiy sheriklik mexanizmlari — investitsiya jozibadorligini oshirish va texnologiya transferi uchun davlat tomonidan ragʻbatlantiruvchi choralarni ishlab chiqish.

6. Kadrlar tayyorlash va qayta oʻqitish — boshqaruv, texnologiya va logistika sohalarida zamonaviy bilim va koʻnikmalarga ega kadrlar zaxirasini shakllantirish.

Oʻzbekistonda qurilish materiallari sanoatini rivojlantirish uchun xorijiy tajribadagi toʻgʻri yechimlarni mexanik ravishda koʻchirmasdan, ularni mahalliy iqtisodiy, texnologik va huquqiy sharoitlarga moslashtirgan holda joriy etish talab etiladi. Bu jarayon bosqichma-bosqich, kompleks yondashuv va davlat-xususiy hamkorlikka tayangan holda amalga oshirilsa, sohaning raqobatbardoshligi keskin oshishi mumkin.

Shu asosda, mazkur ilmiy maqolada taqdim etilgan tahlil va xulosalar amaliyotda samarali islohotlar asosi boʻla oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 23-may PQ-4335-son “Qurilish materiallari sanoatini jadal rivojlantirishga oid qoʻshimcha chora-tadbirlar toʻgʻrisida”gi qarori. <https://lex.uz/docs/4351738>

2. Klaus H.-P. (2019). Efficient Resource Management in Construction Materials Industry. Berlin: Springer.

3. Porter M. E. (1985). Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. New York: Free Press.

4. Li Z. (2020). Cluster-Based Governance in China's Building Materials Industry. Journal of Asian Economic Studies, 45(3), 112–130.

5. European Commission. (2021). Green Deal and Circular Economy in Building Materials Sector. Brussels: EU Publications.

6. OECD. (2022). Construction and Infrastructure Outlook: Global Trends and Best Practices. Paris: OECD Publishing.

7. Hume D. (2018). Infrastructure Economics and Industrial Materials. Cambridge: Cambridge Business Press.

8. Bianchi M. (2020). Smart Logistics in Construction Materials Industry. Journal of Operations & Logistics, 17(2), 54–72.

9. Смирнов А.А. (2021). Промышленный менеджмент в строительной индустрии. Москва: ИНФРА-М.

10. Абдуллаев Ж. (2022). “Ўзбекистонда қурилиш материаллари саноатида рақобатбардошликни ошириш стратегиялари”. Иқтисодиёт ва Инновацион Технологиялар, №1, 45–53.

O‘ZBEKISTONDA TURIZM TARMOQLARINI SINERGETIK RIVOJLANTIRISH ASOSIDA BOSHQARUV MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Saidova Dilfuza Abdufattohovna

Farg‘ona davlat universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya

Mazkur maqolada O‘zbekistonda turizm tarmoqlarini sinergetik rivojlantirish asosida boshqaruv mexanizmlarini takomillashtirish masalalari tahlil qilingan. Turizmning turli yo‘nalishlari — madaniy, ziyorat, agro-, eko-, gastronomik turizm o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik va ularni uyg‘unlashtirish zarurati nazariy va amaliy jihatdan asoslab berilgan. Tadqiqot jarayonida sohaviy o‘sish ko‘rsatkichlari, hududiy infratuzilma holati va investitsiyaviy faollik tahlil qilindi. Maqolada sinergetik boshqaruv modeli joriy etishning institutsional, iqtisodiy va tashkiliy asoslari hamda amaldagi muammolarga yechim sifatida amaliy tavsiyalar taqdim etilgan. Xulosa sifatida, tarmoqlararo hamkorlikni kuchaytirish, resurslarni integratsiyalash, raqamli boshqaruvni joriy etish va hududiy turizmni klasterlar asosida rivojlantirish kabi yo‘nalishlar asosiy ustuvorlik sifatida belgilangan.

Kalit so‘zlar: turizm, sinergetik rivojlanish, boshqaruv mexanizmi, tarmoqlararo hamkorlik, hududiy turizm, klaster modeli, infratuzilma, investitsiya, turizm yo‘nalishlari, iqtisodiy samaradorlik.

Аннотация

В данной статье анализируются вопросы совершенствования механизмов управления, основанных на синергетическом развитии секторов туризма в Узбекистане. Взаимозависимость между различными направлениями туризма — культурным, паломническим, агро-, эko-, гастрономическим — и необходимость их гармонизации обоснована как теоретически, так и практически. В ходе исследования были проанализированы показатели роста отрасли, состояние территориальной инфраструктуры и инвестиционной активности. В статье представлены институциональные, экономические и организационные основы внедрения синергетической модели управления, а также практические рекомендации в качестве путей решения текущих проблем. В качестве вывода основными приоритетами обозначены такие направления, как укрепление межотраслевого сотрудничества, интеграция ресурсов, внедрение цифрового управления и развитие территориального туризма на основе кластерного подхода.

Ключевые слова: туризм, синергетическое развитие, механизм управления, межотраслевое сотрудничество, территориальный туризм, кластерная модель, инфраструктура, инвестиции, туристические направления, экономическая эффективность.

Abstract

This article analyzes the issues of improving management mechanisms based on the synergistic development of tourism sectors in Uzbekistan. The interdependence between different directions of tourism — cultural, pilgrimage, Agro-, yeco-,

gastronomic tourism and the need to harmonize them-is theoretically and practically justified. In the course of the study, indicators of field growth, the state of Territorial Infrastructure and investment activity were analyzed. The article presents institutional, economic and organizational foundations for the introduction of a synergistic management model and practical recommendations as solutions to current problems. As a conclusion, such areas as strengthening inter-sectoral cooperation, integration of resources, the introduction of digital management and the development of territorial tourism on the basis of clusters are designated as the main priority.

Keywords: tourism, synergistic development, management mechanism, inter-sector cooperation, territorial tourism, cluster model, infrastructure, investment, tourism directions, economic efficiency.

KIRISH

So'nggi o'n yillikda turizm global miqyosda eng tez rivojlanayotgan va iqtisodiyotning ko'p vektorli ta'sir ko'rsatuvchi sohalaridan biriga aylandi. Jahon turistik tashkiloti (UNWTO) ma'lumotlariga ko'ra, turizm dunyo bo'yicha ish o'rinlarining taxminan 10 foizini, yalpi ichki mahsulotning 7 foizini tashkil etmoqda. Ayniqsa, pandemiyadan keyingi davrda turizm faqat dam olish vositasi emas, balki mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy tiklanishida muhim omil sifatida ko'rilmogda.

O'zbekistonda ham turizm sohasiga davlat miqyosida e'tibor kuchaydi. Mamlakatda turizmni milliy iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish, hududlarni jadal rivojlantirish, yangi ish o'rinlarini yaratish, aholining daromadlari va turmush darajasini oshirish, mamlakatning investitsiyaviy jozibadorligini oshirishni ta'minlovchi strategik tarmoqlardan biri sifatida rivojlantirish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda. Viza rejimining liberallashtirilishi, chet el fuqarolarini ro'yxatga olish tartibining soddalashtirilishi, turizm tarmog'ini rivojlantirish uchun imtiyoz va preferensiyalar berilishi milliy turizm salohiyatini ichki va tashqi bozorlarda samarali targ'ib qilish imkonini berdi [1].

Shu bilan birga, sohadagi ayrim tizimli muammolar ham mavjud. Turizm tarmoqlarining (ekoturizm, ziyorat, agroturizm, madaniy, tibbiy va boshqalar) o'zaro aloqasiz va uzviy integratsiyasiz faoliyat yuritishi, ularni boshqarishda yagona strategik yondashuvning yo'qligi, hamkorlik platformalarining yetarli emasligi samaradorlikni pasaytirmogda. Turizmni faqat yakka tarmoq sifatida emas, balki iqtisodiyotning turli sohalar bilan bog'liq, bir-biriga ta'sir etuvchi tizim sifatida ko'rish talab etilayotgan bir sharoitda bu kabi yetishmovchiliklar soha rivojiga to'siq bo'lmoqda.

Bunday sharoitda sinergetik rivojlanish tushunchasi, ya'ni turizmning barcha yo'nalishlari va unga bog'liq sohalar o'rtasida o'zaro ta'sir va integratsiyani ta'minlash orqali yuqori samaraga erishish g'oyasi tobora dolzarb tus olmoqda. Sinergetik yondashuv soha ichidagi resurslar, ma'lumotlar, infratuzilma, xizmat ko'rsatish texnologiyalari va kadr salohiyatining o'zaro muvofiqlashgan holda ishlatilishini nazarda tutadi. Bu esa nafaqat faoliyatni optimallashtirish, balki innovatsion yechimlarni tezroq joriy etish, turistik mahsulotni diversifikatsiya qilish va mahalliy hududlar salohiyatidan kengroq foydalanish imkonini beradi.

Ayniqsa, hududiy rivojlanish nuqtai nazaridan turizm tarmoqlarini sinergetik asosda boshqarish muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, Fargʻona vodiysida agroturizm va anʼanaviy hunarmandchilik, Qoraqalpogʻistonda ekoturizm va arxeologik meros, Samarqand va Buxoroda ziyorat turizmi bilan madaniy turizmni uygʻunlashtirish orqali yangi turistik mahsulotlar yaratish mumkin. Bu nafaqat iqtisodiy samaradorlikni oshiradi, balki hududiy barqarorlik, mahalliy aholi bandligi va ijtimoiy faollikni ham taʼminlaydi.

Turizm XXI asrda jahon iqtisodiyotining eng faol va strategik tarmoqlaridan biriga aylandi. U nafaqat daromad manbai, balki mamlakatlar oʻrtasidagi madaniy muloqot, ijtimoiy taraqqiyot va innovatsiyalarning keng tarqalishiga xizmat qiluvchi koʻp qirrali soha hisoblanadi. Jahon turistik tashkiloti maʼlumotlariga koʻra, 2030-yilga borib xalqaro turistlar soni 2 milliard kishiga yetishi kutilmoqda. Bu esa davlatlardan soha rivojiga boʻlgan yondashuvni tubdan qayta koʻrib chiqishni, samaradorlik va innovatsion yechimlarga asoslangan boshqaruv modellarini joriy etishni taqozo etadi.

Oʻzbekistonda turizm sohasini strategik rivojlantirishga qaratilgan siyosiy va iqtisodiy islohotlar keyingi yillarda yangi bosqichga koʻtarildi. Turizm milliy iqtisodiyotning muhim drayveriga aylantirilmoqda. Ayniqsa, viza rejimining yengillashtirilishi, transport va logistika infratuzilmasining yaxshilanishi, xorijiy sayyohlar oqimining oshishi bilan bir qatorda, mahalliy turizm ham rivojlanmoqda. 2017–2023-yillar oraligʻida mamlakatga kelgan xorijiy sayyohlar soni 2,5 barobarga oshdi. Shu bilan birga, yangi turistik zonalar, klasterlar va maxsus iqtisodiy zonalar tashkil etildi.

Shu bilan birga, sohada hali ham toʻliq yechimini topmagan muammolar mavjud: turizm yoʻnalishlari oʻrtasidagi tartibli hamkorlik yetishmasligi; markazlashgan boshqaruv usulining chegarali imkoniyatlari; turizm xizmatlari va infratuzilmasining hududiy nomuvofiqligi; marketing va maʼlumot almashinuvidagi parokandalik.

Bu muammolarni hal etish uchun yangi yondashuv — sinergetik rivojlanish zarur. Uning mohiyati — turizm tarmoqlarini bir-biridan alohida emas, balki oʻzaro bogʻliq, birgalikda yuqori samaraga erishadigan tizim sifatida boshqarishda namoyon boʻladi. Bu yondashuvda ekoturizm, ziyorat turizmi, agroturizm, madaniy, tibbiy va gastronomik turizm kabi yoʻnalishlar oʻzaro uygʻunlashgan holda rivojlantiriladi. Masalan, Buxoroda ziyorat turizmini mahalliy hunarmandchilik va gastronomiya bilan integratsiyalash orqali sayyohlar uchun noanʼanaviy, multiformat xizmatlar taklif qilish imkonini beradi. Bu esa ularning hududda qolish muddatini uzaytiradi, sarf-xarajatlarni oshiradi va shu orqali mahalliy iqtisodiyotni faollashtiradi.

Sinergetik yondashuvning dolzarbligi shundaki, u boshqaruv tizimida ham ulkan oʻzgarishlarni talab qiladi. Mavjud tizimda turizm yoʻnalishlari alohida tashkilotlar yoki hududiy idoralar doirasida boshqarilmoqda. Bu esa turizm tarmoqlari oʻrtasidagi axborot oqimi, budjet taqsimoti, infratuzilmadan foydalanish va kadrlar bilan taʼminlashda samaradorlikni pasaytiradi. Sinergetik boshqaruv modellari esa tarmoqlararo hamkorlikni yangi institutsional asosda tashkil etish, “bir darcha” (one-stop) usulida xizmat koʻrsatish, turizm axborot tizimlarini yagona platformada birlashtirish kabi innovatsion yechimlarni talab qiladi.

Turizmning tarmoqli va integratsiyalashgan holda rivojlanishi qishloq hududlaridagi agroturizm, hunarmandchilik va ekoturizm imkoniyatlarini ishga soladi, shu orqali aholi bandligini ta'minlaydi va ichki migratsiya bosimini kamaytiradi. Shuningdek, xususiy sektorning turizmga jalb etilishi hamda davlat-xususiy sheriklik modellarining sinergetik rivojlanish konsepsiyasiga asoslangan holda yo'lga qo'yilishi soha uchun investitsiyalarni jalb qilish imkoniyatlarini oshiradi.

Turizm sohasini samarali va barqaror rivojlantirish, uning iqtisodiy va ijtimoiy salohiyatidan to'liq foydalanish uchun turizm tarmoqlarini sinergetik yondashuv asosida rivojlantirish va boshqaruv mexanizmlarini qayta ko'rib chiqish — bugungi kunning ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan dolzarb masalasidir.

ADABIYOTLAR SHARHI

O'zbekistonda turizm sohasini rivojlantirish masalalariga doir ilmiy tadqiqotlar oxirgi o'n yillikda sezilarli darajada ko'paydi. Ammo tahlillar shuni ko'rsatadiki, mavjud adabiyotlarda turizmning turli tarmoqlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik, ularni yagona tizimda boshqarish, sinergetik samaraga erishish masalalari yetarli darajada yoritilmagan yoki ayrim hollarda umumiy konseptual yondashuvlardan uzoqlashmagan.

Turizm sohasini kompleks rivojlantirish va uning turli tarmoqlarini bir-biri bilan uyg'unlashtirishga doir ilmiy-amaliy tadqiqotlar so'nggi yillarda ahamiyat kasb eta boshladi. Iqtisodiy nazariya va boshqaruv sohalarida turizmni tarmoqlararo ta'sir ko'rsatuvchi tizim sifatida o'rganish tendensiyasi kuzatilmoqda.

Xalqaro tadqiqotchilardan I. Prigojin va G. Xakenlar tomonidan ilgari surilgan sinergetika nazariyasi turli xil elementlar va tarmoqlar o'zaro ta'sir qilganda umumiy samara alohida tarmoqlarning summasidan yuqori bo'lishini nazarda tutadi. Bu nazariy asoslar turizm sohasini ham sinergetik tizim sifatida tahlil qilish imkonini beradi. Turizmning sinergetik rivojlanishiga oid ilk nazariy modellar D. Yedgard va P. Kouts kabi olimlar tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, ular turizmni barqaror rivojlanish, hududiy taraqqiyot va ijtimoiy infratuzilma bilan bog'liq holda ko'rib chiqishni taklif etadilar [2].

Q. Hamidovning "Turizm va iqtisodiyot: o'zaro ta'sir mexanizmlari" nomli tadqiqotida turizmning milliy iqtisodiyotdagi o'rni, xususan, yalpi ichki mahsulotga ta'siri keng qamrovda tahlil qilingan. Muallif turizmning iqtisodiy faollikni rag'batlantirishi, yangi ish o'rinlari yaratishi, xizmat ko'rsatish va logistika sohalariga qo'shimcha talab paydo qilishini nazariy va amaliyotdagi misollar orqali asoslaydi. Biroq, ushbu ishda turizmning ichki tarmoqlari o'rtasidagi o'zaro ta'sir yoki sinergetik boshqaruv mexanizmlari alohida tahlil qilinmagan, bu esa mavzuning yetarlicha yoritilmagan jihatlaridan biridir [3].

D. Sattorovning "Innovatsion boshqaruv va turizm tarmoqlarini integratsiyalash modeli" nomli tadqiqotida turizm sohasidagi boshqaruv tizimidagi muammolar ochib berilgan hamda innovatsion yondashuvlarning ahamiyati qayd etilgan. Muallif resurslar va ma'lumotlar almashinuvini yaxshilash zarurati, tarmoqlararo axborot platformalarining yetishmasligi haqida asosli fikrlar bildirgan. Shu bilan birga, integratsiyalashgan boshqaruv modeli ilgari surilgan bo'lsa-da, u ko'proq nazariy

tavsiyalar doirasida qolib ketgan va aniq institutsional mexanizmlar, huquqiy bazaning takomillashuvi masalalari yetarlicha ochib berilmagan [4].

Shuningdek, Sh. Kenjaev o'z tadqiqotlarida hududiy rivojlanish va turizmning o'zaro bog'liqligi, klasterli rivojlanish konsepsiyalarini chuqur o'rgangan. Xususan, uning "Regional Tourism Development: Synergy and Integration" maqolasida Samarqand va Buxoro misolida ziyorat turizmi, agroturizm va madaniy turizmni uyg'unlashtirish imkoniyatlari tahlil etilgan. Bu ishda hududlararo resurslardan kompleks foydalanish g'oyasi ilgari surilgan. Biroq muallifning tadqiqotlari mahdud hududiy misollarga asoslangan bo'lib, milliy miqyosdagi boshqaruv mexanizmlarining transformatsiyasi masalasi kam yoritilgan [5].

I. Abdurahmonov tomonidan tayyorlangan ilmiy tadqiqotlarda davlat-xususiy sheriklikning turizm sohasidagi imkoniyatlari tahlil qilingan. Muallif sinergetik yondashuv g'oyasini bevosita tilga olmasa-da, amaliyotda uning elementlari — ya'ni infratuzilmani birgalikda boshqarish, xizmatlar zanjirini yaxlit tizimga keltirish masalalariga to'xtalib o'tadi. Uning takliflarida institutsional hamkorlik, mas'uliyatlarni taqsimlash, huquqiy kafolatlar kabi muhim nuqtalar mavjud. Shu bilan birga, tadqiqotda boshqaruv mexanizmlarining raqamli transformatsiyasi yoki zamonaviy biznes-modellar (klaster, platforma, ekotizim) asosida qayta tashkil etish masalalari kam qamrab olingan [6].

Shu bilan birga, turizmning barqaror rivojlanishi, raqobatbardosh turistik mahsulot yaratish, xizmat ko'rsatish sifatini oshirish va yangi texnologiyalarni joriy etish masalalari bo'yicha xorijiy olimlar — M. Porter, J. Tribe, D. Buhalis kabi mutaxassislarning ishlari turizmni klasterlar, raqobatli afzalliklar va raqamli transformatsiya nuqtai nazaridan tahlil qilishda asosiy nazariy manbalardan biri hisoblanadi [7].

Xalqaro manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, sinergetik rivojlanish modeli turizm sohasi uchun xorijda ham yangi tendensiya hisoblanadi. Masalan, J. Tribe o'zining "The Economics of Recreation, Leisure and Tourism" nomli asarida turizm iqtisodiyotidagi murakkab bog'liqliklar, tarmoqlararo ta'sir va davlat siyosatining ahamiyatini ko'rsatgan. Shu bilan birga, u sinergetik yondashuvni alohida konsepsiya sifatida emas, balki umumiy iqtisodiy tizimlar kontekstida ko'radi [8].

D. Buhalis (2003) esa eTourism nomli ishida raqamli texnologiyalarning turizmdagi transformatsiyasini tahlil qilgan. Uning fikricha, turizmning kelajagi — o'zaro bog'liq platformalar, ma'lumotlar almashuvi va intellektual boshqaruvda. Bu jihatlar sinergetik rivojlanishning texnik asosi sifatida qaralishi mumkin. Ammo bu yondashuv ham, asosan, xizmat ko'rsatish texnologiyalariga qaratilgan bo'lib, iqtisodiy boshqaruv mexanizmlariga kamroq e'tibor beriladi [9].

O'zbekistonda mazkur tadqiqotlarning amaliyotga joriy etilishi, xususan, turizm tarmoqlari o'rtasidagi sinergetik bog'liqlikni yaratish orqali kompleks boshqaruv tizimini shakllantirish muhim vazifa sifatida qolayotganini ko'rsatadi. Ilmiy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, bugungi kunda turizm sohasidagi tadqiqotlar aniq nazariy yondashuvlarga asoslanishi, sohaviy va hududiy jihatdan uyg'unlashtirilgan modellar bilan boyitilishi zarur.

METODOLOGIYA

Ilmiy maqolani yozish jarayonida O‘zbekistonda turizm tarmoqlarini sinergetik rivojlantirish asosida boshqaruv mexanizmlarini takomillashtirishda tizimli tahlil, analiz va sintez, qiyosiy va monografik tahlil usullari qo‘llanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

O‘zbekistonda turizm sohasi so‘nggi yillarda jadal rivojlanmoqda. Ammo bu rivojlanish alohida tarmoqlarda sodir bo‘lib, ularning o‘zaro bog‘liqligi va hamkorlikdagi salohiyati hali to‘liq ishga solinmagan. Turizm yo‘nalishlarining rivojlanish dinamikasiga nazar tashlasak, madaniy va ziyorat turizmida o‘shish nisbatan yuqori bo‘lsa-da, agroturizm, ekoturizm va gastronomik turizm singari yo‘nalishlarda o‘shish sur‘ati pastroq bo‘lgan (1-jadval).

1-jadval

Turizm yo‘nalishlari bo‘yicha o‘shish sur‘atlari (foizda)¹

	Turizm yo‘nalishlari	2021-yil	2022-yil	2023-yil
1	Madaniy turizmi	12	16	20
2	Ziyorat turizmi	15	18	21
3	Agroturizm	6	9	12
4	Ekoturizm	4	6	8
5	Gastronomik turizm	5	7	10

Yuqoridagi jadvalda va diagrammada 2021–2023-yillar davomida turizmning asosiy yo‘nalishlari bo‘yicha o‘shish sur‘atlari tasvirlangan. Jumladan:

- Madaniy turizm 2021-yilda 12 % bo‘lgan bo‘lsa, 2023-yilda 20 % ga yetgan. Bu mamlakatdagi tarixiy yodgorliklarga qiziqishning ortishi va infratuzilmaning yaxshilanishi bilan bog‘liq.
- Ziyorat turizmi ustuvor yo‘nalish sifatida 3 yil ichida 6 % o‘shishga erishgan — 2021-yilda 15 %, 2023-yilda esa 21 %.
- Agroturizm, ekoturizm va gastronomik turizm singari yangilangan yo‘nalishlarda o‘shish mavjud, ammo ularning salohiyati hali to‘liq ishga solinmagan: 2023-yilda ular mos ravishda 12 %, 8 % va 10 % ni tashkil qilgan (2-jadval).

2-jadval

Hududlar kesimida sayyohlar soni (ming kishi)²

	Turizm yo‘nalishlari	2021-yil	2022-yil	2023-yil
1	Toshkent	850	1000	1250
2	Samarqand	620	750	890
3	Buxoro	500	630	750
4	Qoraqalpog‘iston	210	260	310
5	Farg‘ona vodiysi	390	440	510

Yuqoridagi jadvalda ko‘rsatilganidek, 2021–2023-yillar davomida O‘zbekistonning asosiy turistik hududlari bo‘yicha sayyohlar soni barqaror o‘shib borgan. Eng katta o‘shish Toshkent, Samarqand va Buxoroda kuzatilmoqda. Masalan:

¹ Muallif ishlanmasi

² Muallif ishlanmasi

- Toshkent shahrida 2021-yilda 850 ming turist qayd etilgan bo'lsa, 2023-yilda bu ko'rsatkich 1,25 millionga yetgan.

- Samarqand va Buxoro viloyatlarida ham har yili o'rtacha 15–20 % o'sish kuzatilmoqda, bu esa tarixiy meros va infratuzilmaning rivoji bilan bog'liq.

Boshqa tomondan, Qoraqalpog'iston Respublikasi va Farg'ona vodiysida o'sish nisbatan sekin kechmoqda. Ammo bu hududlardagi tabiiy va madaniy turizm salohiyati yuqori bo'lib, ularning hozirgi holati yetarlicha ishlatilmayotganini ko'rsatadi. Sinergetik yondashuv bu hududlarni markaziy turistik oqimga bog'lash imkonini beradi. Masalan, Farg'onada agroturizm va hunarmandchilikni ziyorat turizmi bilan uyg'unlashtirish turistik mahsulotlarni diversifikatsiya qilishga xizmat qiladi (3-jadval).

3-jadval

Turizm infratuzilmasiga investitsiyalar (mlrd so'mda)¹

	Turizm yo'nalishlari	2021-yil	2022-yil	2023-yil
1	Toshkent	520	610	700
2	Samarqand	430	500	580
3	Buxoro	390	450	510
4	Qoraqalpog'iston	120	160	200
5	Farg'ona vodiysi	180	220	280

Infratuzilmaviy sarmoyalar tahlili turizm sohasidagi rivojlanishdagi asosiy dinamikalarni aniqlash imkonini beradi. 2021–2023-yillardagi ma'lumotlarga ko'ra:

- Toshkentda turizm infratuzilmasiga investitsiyalar 2021-yilda 520 mlrd so'm bo'lgan bo'lsa, 2023-yilda 700 mlrd so'mgacha ko'tarilgan.

- Samarqand va Buxorodagi investitsiyalar ham tez o'smoqda, 2023-yilda ular mos ravishda 580 va 510 mlrd so'mni tashkil etgan.

- Qoraqalpog'istonda investitsiyalar hanuz yetarli darajada emas — 2023-yilda 200 mlrd so'm atrofida bo'lib, bu hududning salohiyatini hisobga olganda past ko'rsatkichdir.

Bu holat tahlili ikki muhim xulosaga olib keladi:

1. Investitsiyalar bilan turistik oqim o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlik mavjud — qaysi hududga ko'proq sarmoya kiritilsa, u yerda turistlar soni ham shunchalik ko'paymoqda.

2. Hududiy notenglik — markaziy hududlardagi infratuzilmaviy o'sish haddan tashqari yuqori, chekka hududlarda esa inersiya holati saqlanib qolmoqda.

Bu holatni tahlil qilar ekanmiz, ayniqsa ikki jihatni ta'kidlash lozim:

1. Tarmoqlararo aloqalarning yetishmasligi: ayrim yo'nalishlar markazlashgan holda, hukumat tashabbuslari orqali faol qo'llab-quvvatlanayotgan bo'lsa-da (mavjud ziyorat turizmi markazlari kabi), boshqa tarmoqlarda mahalliy tashabbuslar yetarlicha muvofiqlashtirilmayapti. Masalan, agroturizm va gastronomik turizm ekoturizm bilan uyg'unlashgan holda rivojlansa, o'zaro sinergetik ta'sir orqali umumiy samaradorlik oshishi mumkin.

^{1 1} Muallif ishlanmasi

2. Integratsiyalangan boshqaruv modelining yetishmasligi: ayni paytda turizmni boshqarish ko‘proq tarmoq yoki hudud doirasidagi yondashuvlarga tayanadi. Bu esa umumiy platforma, resurs taqsimoti va marketing harakatlarining ikkilanishiga olib kelmoqda.

Shu jihatdan, tahlil natijalari quyidagi xulosalarni shakllantiradi:

- Turizm yo‘nalishlarini alohida emas, balki o‘zaro bog‘langan ekotizim sifatida rivojlantirish zarur.

- Yagona ma’lumot platformasi, tarmoqlararo axborot almashinuvi va boshqaruvning muvofiqlashgan mexanizmi yaratilishi zarur.

- Har bir hududda o‘ziga xos turizm tarmoqlarini sinergetik asosda bog‘lash orqali turistik mahsulotlarni diversifikatsiya qilish mumkin.

Masalan, Samarqandda ziyorat turizmini mahalliy gastronomiya va hunarmandchilik bilan bog‘lash yoki Qoraqalpog‘istonda ekoturizmni madaniy turizm bilan uyg‘unlashtirish — yangi turistik yo‘nalishlar yaratishga xizmat qiladi. Bunday yondashuvlar nafaqat sayyohlar sonini ko‘paytiradi, balki ularning hududdagi to‘xtash muddati va sarf-xarajatlarini oshirishga olib keladi.

Turizm sohasidagi rivojlanish hozircha markazlashgan bo‘lib, Samarqand, Buxoro va Toshkent kabi shaharlarga yo‘naltirilgan. Bu esa potensialga ega bo‘lgan boshqa hududlar yetarlicha qo‘llab-quvvatlanmayotganini ko‘rsatadi.

Turizm yo‘nalishlari va hududlar o‘rtasidagi resurslar taqsimoti, infratuzilma va xizmatlar uyg‘unlashmagan holda faoliyat yuritmoqda. Bu esa ikkinchi darajali hududlarning iqtisodiy imkoniyatlaridan to‘liq foydalanilmaslikka olib kelmoqda.

Sinergetik boshqaruv mexanizmi joriy etilsa, turizmni nafaqat yalpi o‘sinh, balki barcha hududlar bo‘yicha hammabop va barqaror rivojlanish tamoyili asosida rivojlantirish mumkin.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O‘zbekistonda turizm sohasini rivojlantirishga qaratilgan davlat siyosati strategik ahamiyat kasb eta boshladi. Mamlakatning geosiyosiy joylashuvi, boy tarixiy va madaniy merosi, tabiiy resurslari hamda mehmondo‘stlik an‘analari ushbu sohani iqtisodiy o‘sinh nuqtai nazaridan istiqbolli tarmoqlardan biriga aylantirmoqda. Biroq turizm sohasidagi muvaffaqiyatli ko‘rsatkichlarga qaramasdan, sohaning ichki tuzilishidagi tizimli muammolar, hududlararo nomutanosiblik, tarmoqlararo aloqalarning sustligi va boshqaruvning markazlashgan modeli uning to‘liq salohiyatidan samarali foydalanishga to‘sqinlik qilmoqda.

Mazkur maqolada olib borilgan tahlillar, jadvallar va grafik ma’lumotlar, shuningdek, iqtisodchi olimlar va mutaxassislarining ilmiy qarashlari shuni ko‘rsatadiki, turizm sohasini yanada samarali rivojlantirishning asosiy kaliti — bu sinergetik yondashuvga asoslangan boshqaruv modelini shakllantirish va joriy etishdir. Bu yondashuv, bir tomondan, turizmning turli yo‘nalishlarini (madaniy, ziyorat, agro-, eko-, gastronomik va tibbiy turizm) o‘zaro bog‘lashni, ikkinchi tomondan, ushbu yo‘nalishlarni iqtisodiyotning boshqa tarmoqlari bilan integratsiya qilishni nazarda tutadi.

1. Ilmiy-amaliy jihatdan. Sinergetik yondashuv turizm sohasini mutlaqo yangi tizimda ko'rishni talab etadi. Bu — har bir turizm yo'nalishini avtonom emas, balki yagona ekotizimning bir qismi sifatida boshqarish deganidir. Turizm tarmoqlarining o'z-o'zidan rivojlanishi aniq chegaraga ega bo'lib, ularni birgalikdagi integratsiya orqali rivojlantirish umumiy samaradorlikni ko'paytirish imkonini beradi. Shu nuqtayi nazardan, mavjud nazorat va boshqaruv tizimlari qayta ko'rib chiqilishi, tizimli transformatsiyaga ehtiyoj bor.

2. Tashkiliy va institutsional jihatdan. Hozirgi boshqaruv modeli asosan sohalar bo'yicha vertikal tartibda qurilgan: turizm, qishloq xo'jaligi, ekologiya, transport va madaniyat sohalaridagi idoraviy chegaralar tarmoqlararo hamkorlikni cheklab qo'yadi. Buning o'rnida ko'ndalang (gorizontal) institutsional munosabatlar, umumiy platforma asosida ishlaydigan turizm klasterlari, davlat-xususiy sheriklik formatlari kengaytirilishi zarur. Yagona raqamli axborot tizimi, turistik ma'lumotlarni to'plash va tahlil qilish platformasi, logistika, mehmonxona, gidlik, taom va hunarmandchilik xizmatlarini uyg'unlashtiruvchi infratuzilmaviy yechimlar joriy etilishi kerak.

3. Iqtisodiy va hududiy jihatdan. Tahlillar shundan dalolat bermoqdaki, markaziy shaharlardagi (Toshkent, Samarqand, Buxoro) investitsiyalar va turistik oqim o'sishi hududiy muvozanatsizlikni kuchaytirmoqda. Aniq infratuzilmaviy sarmoyalar va xizmatlar konsentratsiyasi turizmning mintaqaviy rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shuning uchun hududlar potentsiali va xususiyatlariga asoslangan ixtisoslashgan turizm klasterlarini yaratish, masalan, Qoraqalpog'istonda — ekoturizm va arxeologik turizm, Farg'onada — agroturizm va hunarmandchilikni rivojlantirish orqali balansni tiklash mumkin.

4. Kadrlar va ta'lim sohasida. Sinergetik rivojlanish mutaxassislardan ko'p tarmoqli ko'nikmalar, tizimli fikrlash va innovatsion yondashuv talab qiladi. Hozirgi kadrlar tayyorlash tizimi ko'proq sohaviy bilimlarga asoslangan. Bu holatni o'zgartirish uchun turizm bo'yicha multidissiplinar ta'lim dasturlari, hududiy amaliyotga yaqinlashtirilgan ta'lim modellari va qo'shma (qo'shma ixtisoslikni) o'quv kurslari joriy etilishi lozim.

Sinergetik yondashuv asosida turizmni boshqarish — bu faqat bir soha ichidagi transformatsiya emas, balki butun iqtisodiyotning innovatsion, samarali va barqaror rivojlanishiga olib boruvchi strategik vositadir. U mamlakatning ichki resurslarini to'liq ishga solish, hududiy disbalansni kamaytirish, yangi ish o'rinlari yaratish va O'zbekistonning xalqaro sayyohlik bozoridagi raqobatbardoshligini oshirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Buni quyidagilar orqali ta'kidlashimiz mumkin:

- Yagona milliy sinergetik turizm strategiyasi ishlab chiqilishi va har bir hududning salohiyatini to'liq qamrab olishi kerak.

- Turizm tarmoqlari o'rtasidagi hamkorlikni muvofiqlashtiruvchi organ (agentlik yoki platforma) tashkil etilishi, u davlat, xususiy sektor va mahalliy aholi manfaatlarini uyg'unlashtirishi kerak.

- "Bir darcha" xizmat tizimi orqali logistika, mehmonxona, ta'lim, sanitariya, madaniy xizmatlar yagona boshqaruv tizimiga bog'lanishi kerak.

- Turizm investitsiyalari regional tenglik asosida taqsimlanishi va infratuzilma

rivojiga bogʻlangan holda samaradorlik tahlil qilinishi shart.

- Mahalliy tashabbuslarni qoʻllab-quvvatlovchi grantlar, loyiha tanlovlari va inkubatorlar orqali ichki turizm bozori kuchaytirilishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 05.01.2019 йилдаги “Ўзбекистон Республикасида туризмни жадал ривожлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-5611-сон Фармони. <https://lex.uz/docs/4143188>
2. Haken G. Synergetics: An Introduction. — Berlin: Springer-Verlag, 1983.
3. Ҳамидов Қ. Туризм ва иқтисодиёт: ўзаро таъсир механизмлари. — Тошкент: Иқтисодиёт, 2019.
4. Саттаров Д. Инновацион бошқарув ва туризм тармоқларини интеграциялаш модели. - Самарқанд: СИХТ, 2021.
5. Kenjaev Sh. Regional Tourism Development: Synergy and Integration. - Journal of Central Asian Economic Review, 2022, №4.
6. Абдурахмонов И. Давлат-хусусий шериклик ва туризм: институционал асослар. - Тошкент: Марказий Осиё иқтисодий тадқиқотлар маркази, 2020.
7. Porter M. The Competitive Advantage of Nations. - New York: Free Press, 1990.
8. Tribe J. The Economics of Recreation, Leisure and Tourism. - Routledge, 2011.
9. Buhalis D. eTourism: Information Technology for Strategic Tourism Management. - Prentice Hall, 2003.

ISHLAB CHIQUARISH KORXONALARIDA BOSHQARUV SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO‘LLARI

Tohirxo‘jayeva Dilafro‘z Toir qizi

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti magistranti,

Saidov Mash‘al Samadovich

ALFRAGANUS universiteti professori i.f.d.

Annotatsiya

Zamonaviy iqtisodiyot sharoitida korxonalar uchun innovatsion boshqaruv usullari va texnologik yondashuvlarning ahamiyati ortib bormoqda. Maqolada boshqaruv samaradorligini oshirishga qaratilgan nazariy va amaliy yondashuvlar ko‘rib chiqilib, ilg‘or xorijiy tajribalar ham tahlil qilingan. Raqamli texnologiyalarni joriy etish, mehnat unumdorligini oshirish, innovatsion boshqaruv tamoyillaridan foydalanish va resurslarni samarali boshqarish kabi muhim jihatlar yoritilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, samarali boshqaruv tizimi korxonalarning raqobatbardoshligini oshirish va iqtisodiy o‘sishni ta‘minlashda asosiy omil hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: boshqaruv samaradorligi, ishlab chiqarish korxonalari, innovatsion boshqaruv, raqamli texnologiyalar, mehnat unumdorligi, strategik rejalashtirish, resurslarni boshqarish, raqobatbardoshlik.

Аннотация

В современных экономических условиях возрастает значение инновационных методов управления и технологических подходов для предприятий. В статье рассматриваются теоретические и практические подходы к повышению эффективности управления, а также анализируется передовой зарубежный опыт. Освещены такие важные аспекты, как внедрение цифровых технологий, повышение производительности труда, использование принципов инновационного управления и эффективное управление ресурсами. Результаты исследования показывают, что эффективная система управления является ключевым фактором повышения конкурентоспособности предприятий и обеспечения экономического роста.

Ключевые слова: эффективность управления, производственные предприятия, инновационное управление, цифровые технологии, производительность труда, стратегическое планирование, управление ресурсами, конкурентоспособность.

Abstract

In modern economic conditions, the importance of innovative management methods and technological approaches for enterprises is increasing. The article examines theoretical and practical approaches to enhancing management efficiency and analyzes advanced foreign experiences. Key aspects such as the implementation of digital technologies, improvement of labor productivity, application of innovative

management principles, and efficient resource management are highlighted. The research results indicate that an effective management system is a crucial factor in increasing enterprise competitiveness and ensuring economic growth.

Keywords: management efficiency, manufacturing enterprises, innovative management, digital technologies, labor productivity, strategic planning, resource management, competitiveness.

KIRISH

Zamonaviy iqtisodiyot sharoitida ishlab chiqarish korxonalarining samaradorligini oshirish eng dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar faqatgina ishlab chiqarish hajmini oshirish orqali emas, balki resurslardan oqilona foydalanish, innovatsion boshqaruv yondashuvlarini tatbiq etish va raqobatbardoshlikni kuchaytirish orqali muvaffaqiyatga erishishi mumkin. Boshqaruv tizimining samaradorligi esa korxonaning uzoq muddatli rivojlanishi va barqarorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Dunyo bo'ylab raqamli transformatsiya, avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari va sun'iy intellekt asosidagi yondashuvlar ishlab chiqarish jarayonlarida muhim o'rin egallamoqda. Shu bois, boshqaruv samaradorligini oshirish yo'llarini aniqlash va amaliyotga tatbiq etish korxonalar uchun muhim vazifalardan biridir.

Ishlab chiqarish korxonalarida boshqaruv samaradorligini oshirish yo'llari keng tahlil qilinadi. Xususan, raqamli texnologiyalarning joriy etilishi, innovatsion boshqaruv usullaridan foydalanish, xodimlar malakasini oshirish va resurslarni samarali boshqarish kabi jihatlar ko'rib chiqiladi. Bundan tashqari, ilg'or xorijiy tajribalarga asoslangan yondashuvlar tahlil qilinib, ularning mahalliy sharoitlarda tatbiq etish imkoniyatlari o'rganiladi.

Ishlab chiqarish korxonalari iqtisodiyotning asosiy bo'g'inlaridan biri bo'lib, ularning samarali boshqarilishi milliy iqtisodiyot rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Raqobat muhitining keskinlashuvi, texnologik innovatsiyalar va globallashuv jarayonlari korxonalarni boshqaruv tizimini takomillashtirishga undaydi.

Zamonaviy ishlab chiqarish sharoitida korxonalar nafaqat mahsulot ishlab chiqarish hajmini oshirish, balki sifatni yaxshilash, xarajatlarni optimallashtirish va ishlab chiqarish jarayonlarining ekologik barqarorligini ta'minlash yo'llarini ham izlashga majburdir. Buning uchun esa zamonaviy boshqaruv usullaridan samarali foydalanish talab etiladi. Shu sababli, boshqaruv samaradorligini oshirish yo'nalishlari nafaqat korxona ichidagi jarayonlarni takomillashtirishga, balki uning umumiy iqtisodiy samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

So'nggi yillarda sanoat korxonalarida ekologik barqarorlik va resurslardan samarali foydalanish tendensiyasi kuchayib bormoqda. Korxonalarning atrof-muhitga ta'sirini kamaytirish va yashil texnologiyalardan foydalanish nafaqat ijtimoiy mas'uliyat, balki iqtisodiy foyda ham keltirishi mumkin. Shu bois, ekologik boshqaruv tizimlarini rivojlantirish ham dolzarb masalalardan biri sifatida ko'rib chiqilmoqda.

Shuningdek, xalqaro bozorga chiqish imkoniyatlarini oshirish uchun korxonalar samarali boshqaruv tizimlarini joriy etishlari lozim. Rivojlangan davlatlar tajribasidan ko'rinib turibdiki, innovatsion boshqaruv tizimlari va texnologik yangiliklardan

foydalanish korxonalar raqobatbardoshligini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Shu sababli, ishlab chiqarish korxonalarida boshqaruv samaradorligini oshirish usullarini aniqlash va tatbiq etish bugungi kunda dolzarb masala bo'lib qolmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan qabul qilingan qator farmon va qarorlar ham ishlab chiqarish korxonalarining samarali boshqaruvini ta'minlashga qaratilgan. Jumladan, "O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 24-martdagi PQ-168-son qarori"[1]da sanoat tarmoqlarini modernizatsiya qilish va innovatsion yondashuvlarni tatbiq etish bo'yicha aniq chora-tadbirlar belgilangan. Ushbu hujjatlar asosida amalga oshirilayotgan islohotlar mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishiga xizmat qilmoqda.

Shu sababli, zamonaviy boshqaruv usullarini qo'llash, mehnat unumdorligini oshirish va iqtisodiy resurslardan oqilona foydalanish orqali korxonalar barqaror rivojlanishi va xalqaro bozorda raqobatbardoshligini ta'minlash mumkin. Shu bilan birga, "O'zbekiston Respublikasi sanoat salohiyatini rivojlantirish strategiyasi" va "Raqqamli O'zbekiston – 2030" dasturi[2] doirasida ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish, innovatsion texnologiyalarni keng joriy etish va samarali boshqaruv tizimlarini shakllantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Shuningdek, ekologik barqarorlik tamoyillarini inobatga olgan holda ishlab chiqarishni rivojlantirish kelgusida korxonalarning ijtimoiy va iqtisodiy barqarorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Boshqaruv samaradorligini oshirishga doir ilmiy tadqiqotlar va nazariy yondashuvlar ko'plab olimlar tomonidan o'rganilgan. Ularning fikrlariga ko'ra, boshqaruv samaradorligini oshirishning asosiy omillari strategik rejalashtirish, innovatsion yondashuvlar, raqqamli texnologiyalarni qo'llash va resurslardan samarali foydalanishdir. Bugungi kunga qadar turli nazariy va amaliy tadqiqotlar asosida boshqaruv samaradorligini oshirishga oid yondashuvlar keng muhokama qilinib kelinmoqda.

Xalqaro tadqiqotlar tahliliga yuzlaniladigan bo'lsa, Peter Drucker boshqaruv samaradorligi konsepsiyasini ilgari surib, muvaffaqiyatli boshqaruvning asosiy omillaridan biri sifatida strategik rejalashtirish va samarali kommunikatsiyani belgilaydi[3]. Uning fikriga ko'ra, tashkilotda resurslardan oqilona foydalanish, aniq belgilangan maqsadlar va zamonaviy boshqaruv yondashuvlarining qo'llanilishi korxona samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Rossiyalik olim Igor Ansoff strategik boshqaruvning ahamiyatini tahlil qilib, har bir korxona o'zining tashqi muhitdagi o'zgarishlarga moslashuvchanligini oshirishi kerakligini ta'kidlaydi[4]. Unga ko'ra, uzoq muddatli barqaror rivojlanish uchun korxonalarning innovatsiyalar va bozor talablari bilan uyg'unlashishi zarur. Igor Ansoffning strategik boshqaruv modeli bugungi kunda ko'plab ishlab chiqarish korxonalarida qo'llanilib, ularga samaradorlikni oshirish imkonini bermoqda.

Li Zhang o'zining "Smart Manufacturing and Management" tadqiqotida ishlab chiqarish jarayonlarida avtomatlashtirishning boshqaruv samaradorligiga ta'sirini tahlil qiladi[5]. Uning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, zamonaviy texnologiyalarni

qo'llash ishlab chiqarish tannarxini kamaytiradi, ishlab chiqarish tezligini oshiradi va inson resurslaridan samarali foydalanishga imkon yaratadi. Xitoy sanoatining tez rivojlanishi aynan ushbu yondashuvga asoslangan bo'lib, O'zbekiston sanoati uchun ham bunday tajriba muhim ahamiyatga ega.

Samarali boshqaruvning asosiy tamoyillarini ishlab chiqqan va boshqaruv ilmiga ulkan hissa qo'shgan olimlardan biri Henri Fayoldir. Uning fikriga ko'ra, korxonalarda boshqaruv jarayonlari rejalashtirish, tashkil etish, rahbarlik, muvofiqlashtirish va nazorat qilish kabi asosiy funksiyalar orqali amalga oshirilishi kerak[6]. Fayolning ushbu boshqaruv tamoyillari korxonalarda samarali boshqaruv tizimlarini yaratish, resurslarni samarali boshqarish va ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish uchun muhim asos bo'lib xizmat qiladi. Uning metodologiyasi hozirgi kunda ko'plab sanoat korxonalarida qo'llaniladi va samaradorlikni oshirishda yordam beradi. Shuningdek, uning boshqaruv tizimini tizimli tarzda ishlab chiqishdagi fikrlarini O'zbekiston sanoat korxonalarida ham qo'llash mumkin. Ayniqsa, tashkilotlar o'rtasidagi samarali kommunikatsiya, resurslarni oqilona taqsimlash va samarali rahbarlikni ta'minlash masalalari O'zbekistonning sanoat sohasidagi islohotlarida muhim o'rin tutmoqda. Fayolning tamoyillari, ayniqsa, raqamli texnologiyalarni joriy etish va ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish orqali boshqaruv samaradorligini oshirishda qo'llanilishi zarur. Bu yondashuv O'zbekiston sanoatining rivojlanishiga va korxonalarda yuqori samaradorlikka erishishga xizmat qiladi.

Sifat menejmenti sohasida taniqli mutaxassislardan biri Kaoru Ishikava esa sifat menejmenti tamoyillariga urg'u berib, ishlab chiqarishda samaradorlikni oshirish uchun uzluksiz yaxshilash (kaizen) tizimidan foydalanish lozimligini ta'kidlaydi[7]. Ishikavaning sifat tahlili va nazorat bo'yicha ishlari bugungi kunda ishlab chiqarish jarayonlarini takomillashtirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Milliy tadqiqotlarga yuzlanadigan bo'lsak, Sh. A'zamov sanoatni rivojlantirishda innovatsion texnologiyalar va tizimlarni joriy etishning ahamiyatini tahlil qiladi. U raqamli texnologiyalar va avtomatlashtirishning boshqaruv samaradorligini oshirishdagi ahamiyatini alohida ta'kidlaydi[8]. Uning fikricha, raqamli transformatsiya korxonalarning ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirishga, mehnat unumdorligini oshirishga va resurslardan samarali foydalanishga xizmat qiladi. Ushbu yondashuv ayniqsa "Raqamli O'zbekiston – 2030" dasturi doirasida muhim ahamiyat kasb etmoqda. Uning tadqiqotlari O'zbekiston sanoatining raqamli texnologiyalarni keng joriy etishga o'tgani va ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda samarali vosita ekanligini ko'rsatadi.

A. Jabborov o'z tadqiqotlarida sanoat korxonalarida boshqaruv samaradorligini oshirishda tashkilot strukturasi samarali dizayni va boshqaruv tizimlarining integratsiyasi muhimligini ko'rsatadi[9]. Unga ko'ra, boshqaruv tizimlarini optimallashtirish, resurslarni samarali boshqarish va ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish orqali korxonalarning umumiy samaradorligi oshadi. Jabborovning fikriga ko'ra, boshqaruv tizimlarining muvofiqlashtirilgan integratsiyasi korxonalarning barcha resurslaridan maksimal darajada foydalanishga imkon yaratadi.

Xalqaro va milliy adabiyotlar tahlili orqali boshqaruv samaradorligini oshirishning turli jihatlarini, xususan boshqaruv samaradorligini ta'minlashda innovatsion yondashuvlar, raqamli texnologiyalarni joriy etish, strategik boshqaruv va resurslarni samarali taqsimlashning ahamiyati katta ekanligini ko'rish mumkin. Innovatsion texnologiyalar, raqamli transformatsiya va strategik boshqaruv tamoyillarini joriy etish ishlab chiqarish jarayonlarining samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda. Fayolning boshqaruv tamoyillari va boshqa olimlarning yondashuvlari o'zaro uyg'unlashgan holda, O'zbekiston sanoat korxonalari uchun ham amaliy qo'llanma sifatida xizmat qilishi mumkin.

Shu bilan birga, O'zbekiston Prezidentining ishlab chiqarish sohasini rivojlantirishga qaratilgan farmon va qarorlari, raqamli transformatsiya va texnologiyalarni keng joriy etish orqali boshqaruv samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Shu sababli, mamlakatimizda boshqaruv samaradorligini oshirish bo'yicha amalga oshirilayotgan tadbirlar va innovatsion yondashuvlarni qo'llashning ahamiyati katta. Bunday yondashuvlar nafaqat sanoat korxonalarida, balki barcha sohalarda boshqaruvni takomillashtirish va iqtisodiy o'sishni ta'minlashda asosiy vosita bo'lib xizmat qilishi mumkin.

METODOLOGIYA

Ushbu ilmiy maqolada ishlab chiqarish korxonalarida boshqaruv samaradorligini oshirish yo'llarini ilmiy tahlil qilish va ishlab chiqish jarayonida qiyosiy tahlil, statistik ma'lumotlarni o'rganish, iqtisodiy taqqoslash, mantiqiy tahlil, ilmiy abstraksiyalash, analiz va sintez, shuningdek, induksiya va deduksiya usullaridan keng foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Boshqaruv samaradorligini oshirish masalasini korxona darajasida tahlil qilganda, qo'llanilayotgan boshqaruv yondashuvlarining o'rni alohida ahamiyat kasb etadi. Amaliyot shuni ko'rsatmoqdaki, korxonalarda samaradorlik darajasi bevosita rahbariyat tomonidan tanlanayotgan yondashuvga bog'liq bo'ladi. Turli yondashuvlar har xil sharoitlarda har xil natijalarni beradi va bu ularning afzallik hamda cheklovlari bilan bog'liq. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, ishlab chiqarish korxonalarida keng tarqalgan funksional yondashuv, ayniqsa ommaviy ishlab chiqarish davrida samarali bo'lib, tashkilot faoliyatini aniq funksiyalarga ajratib boshqarishga imkon bergan. Bunday yondashuv o'zining tartib-intizom, mutaxassislikni chuqurlashtirish kabi afzalliklariga ega bo'lsa-da, hozirgi beqaror va tez o'zgaruvchan muhitda bir qator muammolarga olib kelmoqda. Jumladan, funksiyalar o'rtasidagi integratsiya pastligi, byurokratiya darajasining oshishi, tezkor qaror qabul qilishdagi sustlik va natijaviylikka yo'naltirilmaslik bu yondashuvning asosiy kamchiliklari sifatida e'tirof etildi.

Shu bilan birga, jarayonli yondashuvning afzalliklari ishlab chiqarish korxonalarining zamonaviy talablariga mos kelishini ko'rsatmoqda. U tashkilotni o'zaro bog'liq jarayonlar tizimi sifatida ko'rib, har bir jarayon uchun mas'uliyatni aniq belgilaydi, natijaga yo'naltirilgan boshqaruvni shakllantiradi. Bu esa, rahbariyatni haddan ziyod yukdan xalos qilish, qarorlarni tez va moslashuvchan qabul qilish imkonini beradi. Ayniqsa, ishlab chiqarish jarayonlarida shiddatli raqobat, resurslar

tanqisligi va mijoz talablari tez o'zgarib turadigan sharoitda, bu yondashuvning ustunligi yaqqol namoyon bo'lmoqda.

Tizimli va situatsion yondashuvlar esa, muayyan holatlarda qo'llash uchun mos keladi va ko'proq tahliliy hamda kontekstual qarorlar qabul qilish imkonini beradi. Biroq ularning asosiy kamchiligi — murakkablik va barqaror boshqaruv tizimini yaratishdagi qiyinchiliklardir.

O'rganilgan korxonalar misolida, boshqaruv samaradorligini oshirish uchun quyidagi yondashuvlar samarali ekani aniqlandi:

- Funksional yondashuv asosida strukturani saqlagan holda, jarayonli yondashuv elementlarini integratsiyalash;
- Boshqaruv vositalarini jarayonlar asosida qayta yo'naltirish;
- Har bir jarayon uchun aniq maqsad, mezon va javobgarlarni belgilash;
- Yondashuvlar o'rtasida moslashuvchanlikni saqlagan holda, vaziyatga qarab boshqaruv strategiyasini o'zgartirish (1-jadval).

1-jadval

Turli boshqaruv yondashuvlarining afzallik va kamchiliklari¹

Boshqaruv yondashuvi	Afzalliklari	Kamchiliklari
Funksional yondashuv	Tartib-intizom, mutaxassislikni chuqurlashtirish	Integratsiya pastligi, byurokratiya ko'pligi
Jarayonli yondashuv	Jarayonlararo bog'liqlik, natijaga yo'naltirish	Resurs va vaqt talabchanligi
Tizimli yondashuv	Kompleks yondashuv, tizim sifatida boshqarish	Amalga oshirish murakkabligi
Situatsion yondashuv	Moslashuvchanlik, kontekstual qaror qabul qilish	Barqaror boshqaruv tizimini yaratish qiyinligi

Yuqoridagi tahlil natijalariga asoslanib aytish mumkinki, ishlab chiqarish korxonalarida boshqaruv samaradorligini oshirishda faqat bitta yondashuvga tayanish yetarli emas. Aksincha, turli yondashuvlarning moslashuvchan uyg'unligi, ayniqsa jarayonli yondashuvning funksional tizimlarga integratsiyasi eng optimal yechim sifatida ko'rilmogda. Jadvaldan ko'rinib turibdiki:

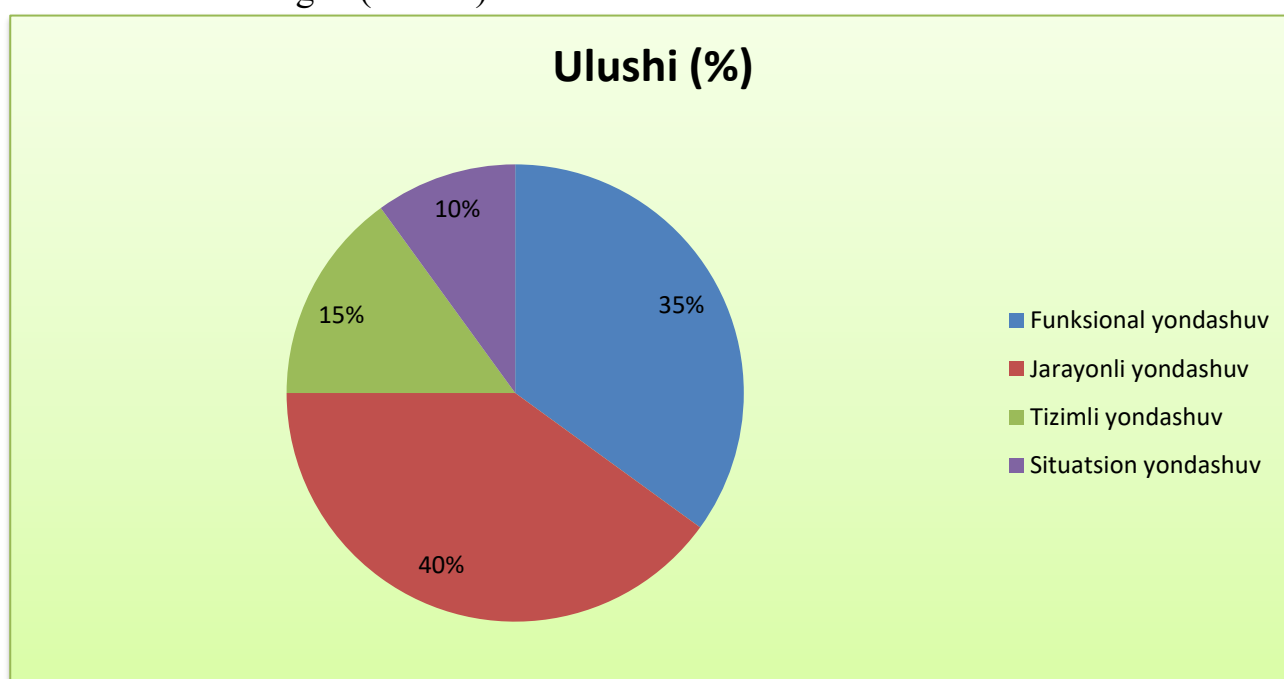
Funksional yondashuv ko'proq ishlab chiqarish jarayonlarini qat'iy tartibga solish, mehnat taqsimoti va mutaxassislikni chuqurlashtirish orqali samaradorlikka erishishga yo'naltirilgan. Uning afzalligi shundaki, har bir xodim o'z vazifasini aniq biladi va bu ularning malakasini oshirish imkonini beradi. Lekin funksiyalar o'rtasidagi bog'liqlikning pastligi, byurokratik to'siqlar va tezkor qaror qabul qilishdagi muammolar ushbu yondashuvning zaif tomonlaridan hisoblanadi.

¹ Muallif ishlanmasi

Jarayonli yondashuv esa zamonaviy menejmentning asosiy talablariga mos tushadi. Chunki unda tashkilot yagona jarayonlar majmui sifatida boshqariladi. Har bir jarayon uchun javobgarlar belgilanishi va natijaga yoʻnaltirilgan boshqaruvning shakllanishi rahbariyatning boshqaruv yukini yengillashtiradi. Biroq, bu yondashuvni joriy etish uchun muayyan resurslar, vaqt va texnologik imkoniyatlar talab qilinadi.

Tizimli va situatsion yondashuvlar esa asosan murakkab va oʻzgaruvchan muhitda qaror qabul qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Biroq bu yondashuvlarni toʻliq amalga oshirishda murakkablik, katta tahliliy ishlar va boshqaruv tizimining barqarorligini taʼminlash muammosi mavjud.

Quyidagi diagrammada ishlab chiqarish korxonalarida boshqaruv samaradorligiga taʼsir etayotgan boshqaruv yondashuvlarining ulushi foiz koʻrinishida aks ettirilgan. Grafik natijalari oʻrganilgan korxonalar tajribasi va respondentlar fikri asosida shakllantirilgan (1-rasm).

1-rasm. Boshqaruv samaradorligiga taʼsir etuvchi yondashuvlarning ulushi (%)¹

Rasmdan koʻrinib turibdiki, hozirgi vaqtda ishlab chiqarish korxonalarida eng koʻp qoʻllanilayotgan boshqaruv yondashuvi bu — jarayonli yondashuv (40 %). Bu esa korxonalarda boshqaruv jarayonlarini natijaga yoʻnaltirish, jarayonlar uchun javobgarlikni kuchaytirish va moslashuvchan boshqaruv tizimlarini shakllantirishga boʻlgan ehtiyojning ortib borayotganidan dalolat beradi.

Ikkinchi oʻrinda funksional yondashuv (35 %) joy olgan. Bu yondashuv hali ham koʻplab anʼanaviy ishlab chiqarish korxonalarida qoʻllanilib kelmoqda, ayniqsa yirik va barqaror tizimli ishlab chiqarish faoliyatida.

Tizimli yondashuv (15 %) va situatsion yondashuv (10 %) esa muayyan korxonalarda aniq vaziyatlarga moslashtirilgan holda, qoʻshimcha sifatida

¹ Muallif ishlanmasi

qo'llanilayotganini ko'rsatadi. Ularning ulushi nisbatan past bo'lsa-da, ma'lum sohalarida va o'ziga xos sharoitlarda samarali natija berishi mumkin.

Quyidagi tavsiyaviy jadval boshqaruv samaradorligini oshirish jarayonida qo'llanilishi lozim bo'lgan asosiy yondashuvlarni va ularning amaliyotda qo'llanish bo'yicha tavsiyalarini aks ettiradi (2-jadval).

2-jadval

Korxona darajasida boshqaruv samaradorligini oshirish uchun yondashuvlar bo'yicha tavsiyalar¹

№	Boshqaruv yondashuvi	Tavsiya mazmuni	Kutilayotgan natija
1	Funksional yondashuv	Strukturani saqlagan holda har bir bo'lim faoliyatini optimallashtirish va aniq vakolatlarni belgilash	Boshqaruv tartibi va intizomi mustahkamlanadi
2	Jarayonli yondashuv	Jarayonlararo integratsiyani kuchaytirish, har bir jarayon uchun maqsad va mezonlarni belgilash	Natijaga yo'naltirilgan boshqaruv shakllanadi, samaradorlik oshadi
3	Tizimli yondashuv	Korxona ichki va tashqi muhitini kompleks tahlil qilish, tizim elementlari o'zaro bog'liqligini hisobga olish	Resurslardan samarali foydalanish, xavflarni boshqarish imkoniyati yaratiladi
4	Situatsion yondashuv	O'zgaruvchan muhit sharoitida moslashuvchan boshqaruv mexanizmlarini qo'llash	Tezkor va moslashuvchan qaror qabul qilish imkoniyati kengayadi

Funksional yondashuv — ayniqsa an'anaviy ishlab chiqarish korxonalarida o'zining foydaliligini saqlab qolmoqda. Ushbu yondashuv asosida tuzilgan tashkilot strukturasini to'g'ri boshqarish va vakolatlarni aniq belgilash orqali intizom va boshqaruv tartibi kuchayadi. Biroq, uni hozirgi zamon talablariga moslashtirish uchun jarayonli elementlar bilan boyitish muhim.

Jarayonli yondashuv — bugungi sharoitda eng samarali yondashuvlardan biri sifatida tan olinmoqda. Sababi, korxonadagi barcha faoliyatlar natijaga yo'naltirilgan holda jarayon sifatida boshqariladi. Jarayonlararo aloqani kuchaytirish va mas'uliyatni aniq belgilash orqali korxona ichki boshqaruvi sezilarli darajada yaxshilanadi.

Tizimli yondashuv — bu yondashuv korxona muammolarini tahlil qilishda va strategik qarorlar qabul qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. U korxona ichki va tashqi muhitining o'zaro ta'sirini chuqur tahlil qilish imkonini beradi.

Situatsion yondashuv — ayniqsa o'zgaruvchan tashqi muhit, raqobat muhitining kuchayishi va yangi xavf-xatarlar paydo bo'lishi sharoitida eng moslashuvchan

¹ Muallif ishlanmasi

yondashuv sifatida qo'llaniladi. U boshqaruv strategiyasini vaziyatga mos ravishda o'zgartirib turishga imkon yaratadi.

Amaliyotda boshqaruv samaradorligini oshirish uchun biror bir yondashuvni alohida qo'llashdan ko'ra, ularning o'zaro integratsiyasi samaradorlikni yanada oshirish imkonini beradi. Ayniqsa, ishlab chiqarish korxonalarida funksional yondashuv asosida struktura saqlanib qolgan holda, jarayonli yondashuv orqali natijaga yo'naltirilgan boshqaruvni shakllantirish, tizimli va situatsion yondashuvlar bilan esa strategik va operativ qarorlarni qo'llab-quvvatlash eng maqbul yechim hisoblanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ishlab chiqarish korxonalarida boshqaruv samaradorligini oshirish bugungi iqtisodiy sharoitda nafaqat korxonalarning ichki rivojlanishi, balki butun mamlakat iqtisodiy barqarorligi va raqobatbardoshligini ta'minlashda muhim omil hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, samarali boshqaruv tizimi ishlab chiqarish jarayonlarining uzluksizligi, resurslardan oqilona foydalanish, mehnat unumdorligini oshirish va raqobatdosh mahsulot ishlab chiqarishni tashkil etishda muhim rol o'ynaydi.

Ishlab chiqarish korxonalarida boshqaruv samaradorligini oshirishning asosiy yo'nalishlari sifatida innovatsion texnologiyalarni joriy etish, raqamli transformatsiya, avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlarini qo'llash, strategik rejalashtirish, mehnat resurslaridan samarali foydalanish va ekologik barqarorlikka erishish masalalari batafsil yoritildi.

Xususan, jarayonli yondashuvning afzalliklari amaliyotda o'z tasdig'ini topmoqda. Ushbu yondashuv yordamida korxonada barcha boshqaruv jarayonlari natijaga yo'naltirilgan tarzda tashkil etiladi, mas'uliyat zonalari aniq belgilanadi, bu esa tezkor va sifatli boshqaruv qarorlarini qabul qilish imkonini beradi. Bunda funksional yondashuv elementlarini saqlab qolgan holda, jarayonli boshqaruv mexanizmlarini joriy etish orqali korxona faoliyatining izchilligini ta'minlash mumkin.

Bundan tashqari, maqolada tahlil qilingan xorijiy va milliy tajribalar shuni ko'rsatadiki, boshqaruv samaradorligini oshirishda strategik boshqaruv tamoyillari, sifat menejmenti, texnologik yangilanishlar va xodimlar malakasini oshirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan ishlab chiqilgan qator strategik dasturlar va farmonlar, jumladan "Raqamli O'zbekiston – 2030" dasturi sanoat tarmoqlarini modernizatsiyalash va innovatsion yondashuvlarni tatbiq etishda muhim normativ-huquqiy asos bo'lib xizmat qilmoqda.

Tadqiqot natijalariga tayangan holda quyidagi muhim xulosalarni ajratish mumkin:

- Ishlab chiqarish korxonalarida boshqaruv samaradorligini oshirish uchun turli boshqaruv yondashuvlarini moslashuvchan ravishda integratsiyalash muhimdir;
- Raqamli texnologiyalar va avtomatlashtirish vositalaridan keng foydalanish orqali ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish mumkin;
- Xodimlarning bilim va ko'nikmalarini doimiy ravishda oshirish, motivatsiya tizimini takomillashtirish samaradorlikka ijobiy ta'sir ko'rsatadi;

- Energiya tejamkorlik va ekologik barqarorlik tamoyillariga amal qilish korxonaning uzoq muddatli raqobatbardoshligini oshirish imkonini beradi.

Umuman olganda, ishlab chiqarish korxonalarida boshqaruv samaradorligini oshirish masalasi kompleks yondashuv va uzluksiz takomillashtirish jarayonini talab etadi. Kelgusida bu boradagi ilmiy izlanishlarni davom ettirish, innovatsion boshqaruv modellarini ishlab chiqish va ularni amaliyotga keng tatbiq etish zarur. Bu esa, nafaqat sanoat korxonalarining iqtisodiy barqarorligini ta'minlash, balki mamlakatimizning xalqaro bozordagi o'rnini mustahkamlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 24-mart PQ-168-son qarori "Iqtisodiyotda davlat ishtirokini yanada qisqartirish va xususiylashtirishni jadallashtirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarori <https://lex.uz/uz/docs/-5918980>

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining, 2023-yil 11-sentyabr PF-158-son "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi. to'risidagi Farmoni <https://lex.uz/docs/-6600413>

3. Drucker, P. (1974). Management: Tasks, Responsibilities, Practices. New York: Harper & Row.

4. Ansoff, I. (1987). Corporate Strategy. New York: McGraw-Hill Book Company.

5. Li Zhang. (2020). Smart Manufacturing and Management. Springer Nature.

6. Fayol, A. (1949). General and Industrial Management. London: Pitman Publishing.

7. Ishikawa, K. (1985). What is Total Quality Control? The Japanese Way. Prentice Hall.

8. A'zamov Sh.A. (2021). Innovatsion menejment asoslari. Toshkent: Iqtisodiyot va moliya nashriyoti.

9. Jabborov A. (2022). Korxona boshqaruvi va innovatsion strategiyalar. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti.

ELEKTRON TIJORATDA QADOQLASH VA YETKAZIB BERISH TIZIMINI SAMARALI TASHKIL ETISH YO‘LLARI

Ismoilova Gulnora Fayzullaevna

Al-Xorazmiy nomidagi TATU

dotsenti, i.f.n.,

“Menejment va Marketing” kafedrası mudiri

Xusnora Pardaboyeva

Al-Xorazmiy nomidagi TATU magistri

Annotatsiya

Ushbu maqolada elektron tijorat sohasida ekologik barqarorlikni ta'minlash muammolari va ularni bartaraf etish bo'yicha strategiyalar ko'rib chiqiladi. Ayniqsa, qadoqlash materiallari va yetkazib berish tizimining atrof-muhitga ta'siri hamda ularni ekologik jihatdan maqbul usullarga o'tkazish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Biologik parchalanadigan materiallardan foydalanish, uglerod izini kamaytirish va innovatsion logistika yondashuvlari muhokama qilinadi. Ushbu tadqiqot natijalari ekologik muammolarni kamaytirish bo'yicha elektron tijorat kompaniyalariga foydali tavsiyalar berishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: ekologik barqarorlik, qadoqlash, yetkazib berish, uglerod izi, plastik, kraxmal, minimalistik qadoqlash, innovatsion yondashuv.

Аннотация

Наряду с ростом и развитием современной экономики в глобальном масштабе экологические проблемы становятся с каждым днем все более актуальными. В частности, логистические процессы, такие как транспорт, хранение и цепочки поставок, оказывают негативное воздействие на окружающую среду. Поэтому появилось понятие «зеленая логистика». Зеленая логистика – это оптимизация логистических процессов с целью обеспечения экологической устойчивости и снижения негативного воздействия на окружающую среду. В данной статье анализируется понятие зеленой логистики, ее основные принципы, практика и перспективы развития.

Ключевые слова: экологическая устойчивость, упаковка, доставка, углеродный след, пластик, крахмал, минималистичная упаковка, инновационный подход.

Abstract

This article examines the challenges of environmental sustainability in e-commerce and strategies to address them. In particular, it analyzes the environmental impact of packaging materials and delivery systems and the possibilities for their transformation into environmentally friendly methods. The use of biodegradable materials, reducing carbon footprints, and innovative logistics approaches are discussed. The results of this study are aimed at providing useful recommendations for e-commerce companies to reduce environmental problems.

Keywords: environmental sustainability, packaging, delivery, carbon footprint, plastic, starch, minimalist packaging, innovative approach

KIRISH

Elektron tijorat kompaniyalari uchun ekologik mas'uliyatni oshirish tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Elektron tijoratning jadal rivojlanishi sharoitida uning ekologik ta'siri ham shunga mos ravishda ortib bormoqda. Ayniqsa, qadoqlash va yetkazib berish jarayonlari ortiqcha chiqindilar hosil bo'lishiga sabab bo'lmoqda. Global ekologik inqiroz sharoitida chiqindilarni kamaytirish va ekologik toza yetkazib berish tizimlarini joriy etish zarurati ortib bormoqda. Elektron tijorat platformalarining tez o'sishi iste'molchilarning xarid qilish odatlarining o'zgarishiga sabab bo'lmoqda. Dunyo bo'ylab uzoqroq masofalarga yetkazib beriluvchi buyurtmalar soni ortib borar ekan, mahsulotlarni tashish paytida ularni zararlardan himoya qilish uchun bir necha qatlamli plastik paketlarda qadoqlash talab etilmoqda. Bu esa qadoqlash chiqindilarining ko'payishiga olib keladi va butun dunyo bo'ylab jiddiy ekologik muammolarni keltirib chiqaradi.

Elektron tijorat nafaqat savdo sohasidagi yangiliklarni, balki ekologik mas'uliyatni ham talab qilmoqda. Mazkur jihatlarni inobatga olgan holda, elektron tijoratning barqarorligini ta'minlash uchun atrof-muhitga zarar yetkazmaydigan qadoqlash va samarali logistika tizimlarini joriy etish talab etiladi. Ushbu maqolada elektron tijoratda ekologik barqarorlikni ta'minlash, ayniqsa qadoqlash va yetkazib berish tizimidagi muammolar o'rganiladi va ularni yechish yo'llari taklif etiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Maxkamov Baxtiyor, Gulnora Ismoilova va Bobur Raximovlar[1] tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda elektron tijorat infratuzilmasining geoiqtisodiy shakllanishi, shahar tuzilmalarining bozor infratuzilmasini takomillashtirish yo'nalishlari va bu jarayonning mintaqalarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga ta'siri tahlil qilinadi¹.

Jose Alexandro[2] maqolasida elektron tijorat logistikasidagi barqarorlik muammolari va ularni bartaraf etish bo'yicha yondashuvlar tahlil qilinadi. Muallif ekologik ta'sirni kamaytirish va resurslardan samarali foydalanish uchun innovatsion yondashuvlarni o'rganadi. Uning fikricha, elektron tijoratda ekologik barqarorlikni ta'minlash uchun qayta ishlanishi mumkin bo'lgan materiallar va energiya samaradorligi yuqori transport vositalaridan foydalanish zarur².

Kawa A. va Pierański B.[3] maqolasida qadoqlash materiallari va ularning barqarorlikka ta'siri o'rganiladi. Yangi innovatsion materiallardan foydalanish, plastikka alternativ materiallar va ekologik barqarorlikni ta'minlashdagi ularning roli muhokama qilinadi. Ushbu ishda ekologik logistika yondashuvlari, jumladan, minimalistik qadoqlash va qayta ishlash strategiyalari tahlil qilinadi. Mualliflar ekologik mas'uliyatni oshirish uchun elektron tijorat kompaniyalariga tavsiyalar beradi³.

¹ Maxkamov, Baxtiyor, Gulnora Ismoilova, and Bobur Raximov. "Elektron tijorat infratuzilmasi va uning geoiqtisodiy ahamiyati. innovations in Technology and Science Education, 2 (10), 974–983." 2023,

² Cano J. A., Londoño-Pineda A., Rodas C. Sustainable logistics for e-commerce: A literature review and bibliometric analysis //Sustainability. – 2022. – T. 14. – №. 19. – S. 12247.

³ Kawa A., Pierański B. Green logistics in e-commerce //LogForum. – 2021. – T. 17. – №. 2. – S. 183-192.

Mazkur adabiyotlar sharhi elektron tijoratda ekologik barqarorlikni ta'minlash bo'yicha ilmiy va amaliy yondashuvlarni shakllantirishda muhim asos bo'lib xizmat qiladi. Ushbu tadqiqotlar O'zbekistonda elektron tijoratning rivojlanishida ekologik barqarorlik tamoyillarini joriy etish bo'yicha samarali strategiyalarni ishlab chiqishda foydali bo'lishi mumkin.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqot ishida elektron tijoratda ekologik barqarorlikka erishishning afzalliklari va uning mohiyati, shuningdek, qadoqlash va yetkazib berish tizimini yanada isloh qilish zaruriyati, rivojlanish istiqbollari va mavjud muammolarni o'rganishda tahliliy usullar qo'llanildi. Mavjud ilmiy tadqiqotlar va amaliy tajribalarni o'rganish orqali elektron tijoratda ekologik barqarorlik bilan bog'liq bilimlar tizimlashtirildi. Elektron tijorat sohasida qadoqlash va yetkazib berish bilan bog'liq statistik ma'lumotlar to'planib va tahlil qilindi. Bu ma'lumotlar plastik chiqindilar hajmi, uglerod emissiyalari va ekologik muammolarning miqyosini statistik tahlillar asosida ko'rsatib berdi.

Mazkur tadqiqot metodologiyasi ekologik barqarorlikni ta'minlash bo'yicha yondashuvlarni tizimli ravishda o'rganish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish imkonini beradi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Elektron tijoratda ekologik barqarorlikni ta'minlash o'ta dolzarb masalalardan biri bo'lib, uning asosiy qismi qadoqlash va yetkazib berish tizimlarida atrof-muhitga bo'lgan ta'sirni kamaytirishdan iboratdir. Dunyo miqyosida mavjud ekologik muammolar, jumladan plastik chiqindilarining ko'payishi, qadoqlashda isrofning ortishi va uglerod izining oshishi elektron tijoratda ekologik mas'uliyatni joriy etishni talab qilmoqda.

Elektron tijoratda mahsulotlarni mijozlarga yetkazib berishda ko'plab ekologik muammolar mavjud, xususan:

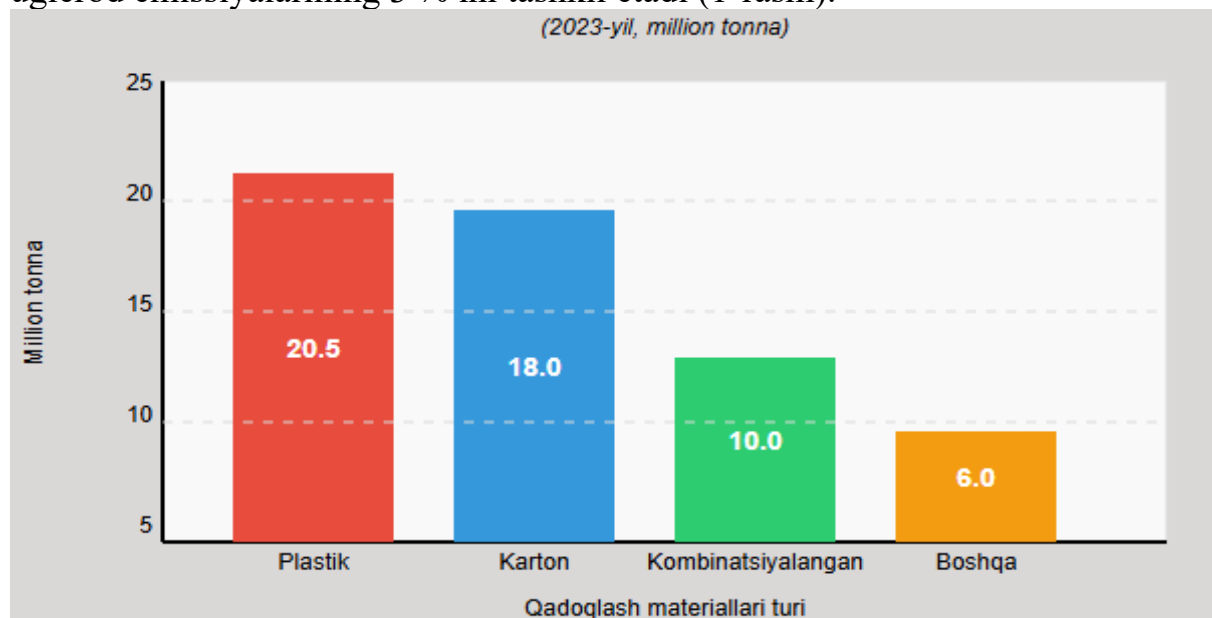
- Plastik va polietilen chiqindilari: Plastik va polietilen kabi materiallar atrof-muhitni ifloslantiradi, ularning biologik parchalanishi uchun juda uzoq vaqt talab etiladi. Plastik qadoqlash materiallari, ayniqsa bitta ishlatishga mo'ljallanganlari, yirik ekologik muammolarga sabab bo'ladi. Ushbu materiallarni qayta ishlash juda qiyin va ko'p hollarda ular tabiiy muhitda to'planib qoladi. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, global elektron tijoratda har yili 2 milliard kg dan ortiq plastik qadoqlash materiallari ishlatiladi, ularning atigi 15 % i qayta ishlanadi.

- Ortiqcha qadoqlash: Ko'pincha elektron tijoratda mahsulotlar haddan tashqari katta qadoqlarda yuboriladi. Bu esa ortiqcha qog'oz va karton ishlatilishiga olib keladi. Garchi bu materiallar qayta ishlanishi mumkin bo'lsa-da, ularning ishlab chiqarilishi va qayta ishlanishi energiya sarfini oshiradi. Tadqiqotlar ko'rsatishicha, elektron tijoratda mahsulotlarning o'rtacha 40 % ga yaqini zaruriyatdan ko'ra kattaroq qutilarda yetkaziladi.

- Murakkab materiallar: Qadoqlashda ishlatiladigan bir nechta turdagi materiallar, jumladan plastik va qog'ozning birlashmalari, qayta ishlash jarayonini

qiyinlashtiradi. Ba'zi materiallar turli xil xomashyo aralashmasidan iborat bo'lgani uchun ularni ajratish va qayta ishlash juda murakkab va qimmatga tushadi.

• Uglarod izi: Elektron tijorat yetkazib berish tizimida transport vositalari tomonidan chiqariladigan uglarod izi global isish muammosini kuchaytiradi. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, elektron tijorat transporti global uglarod emissiyalarining 3 % ini tashkil etadi (1-rasm).

1-rasm. Ekologik barqarorlikni ta'minlash uchun innovatsion yechimlar¹

Ekologik barqarorlikni ta'minlash uchun elektron tijoratda bir nechta innovatsion yechimlar mavjud. Bu yechimlar ekologik izlarni kamaytirish va qadoqlash tizimlarini optimallashtirishga qaratilgan. Biologik parchalanadigan materiallar plastikka alternativ bo'lishi mumkin. Masalan, kraxmal asosida ishlab chiqarilgan materiallar tabiiy sharoitda tezda parchalanadi va atrof-muhitga zarar yetkazmaydi. Bunday materiallar, ayniqsa plastikning keng tarqalgan o'rnini egallashi mumkin.

So'nggi yillarda quyidagi biologik parchalanadigan materiallar keng tarqalmoqda:

- PLA (Polylactic Acid) — makkajo'xori kraxmalidan tayyorlanadi;
- Qog'oz pulpa asosidagi qadoqlar — qayta ishlangan qog'ozdan tayyorlanadi;
- Bambuk tolasi — tez o'sadigan va tiklanadigan resurs;
- Misr qamishi asosidagi materiallar — qishloq xo'jaligi chiqindilari asosida ishlab chiqariladi.

Ellen MacArthur Foundation hisobotiga ko'ra, biologik parchalanadigan qadoqlash materiallariga o'tish plastik chiqindilarni 50 % gacha kamaytirishi mumkin.

Minimalistik qadoqlash konsepsiyasi faqat mahsulotni himoya qilish uchun zarur bo'lgan minimal materialdan foydalanishni o'z ichiga oladi. Bu usul material isrofining oldini oladi va chiqindilarni kamaytirishga yordam beradi. Minimalistik qadoqlash xarajatlarni kamaytirish va ekologik muvozanatni saqlashda samarali yechim

¹ Tabiatni muhofaza qilish xalqaro ittifoqi [ma'lumoti asosida](#). 2023

hisoblanadi. Amazon kompaniyasining "Frustration-Free Packaging" dasturini joriy etishi natijasida 2015–2023-yillar oraligʻida 1,5 million tonna qadoqlash materiallarini kamaytirishga erishildi.

Koʻp martalik qadoqlardan foydalanish va rivojlangan qayta ishlash tizimlari orqali chiqindilarni kamaytirish mumkin. Shuningdek, ekologik transport vositalaridan, masalan, elektr yuk mashinalari va dronlardan foydalanish ham uglerod izini kamaytirishga yordam beradi.

Zamonaviy elektron tijorat kompaniyalari quyidagi innovatsion logistika tizimlarini joriy etmoqda:

- Konsolidatsiya markazlari — bir nechta buyurtmalarni birlashtirib, yagona yetkazib berish orqali transport harakatlarini kamaytirish;
- "Oxirgi mil" yetkazib berish uchun elektr velosipedlar — shahar ichida yetkazib berishda uglerod izini kamaytirish;
- Aqlli yoʻnalish rejalashtirish — sunʼiy intellekt yordamida optimal yoʻnalishlarni aniqlash va yoqilgʻi sarfini kamaytirish;
- Dronlar orqali yetkazib berish — qiyin hududlarga tez va ekologik yetkazib berishni taʼminlash.

DHL kompaniyasi maʼlumotlariga koʻra, elektr transport vositalariga oʻtish orqali bir transport vositasi hisobiga yillik karbon izini 16 tonnaga kamaytirish mumkin.

Elektron tijorat kompaniyalari qayta ishlanishi mumkin boʻlgan materiallardan foydalanishga oʻtishlari zarur. Qayta ishlashga yaroqli materiallardan foydalanish atrof-muhitni asrash va resurslarni tejashga yordam beradi. Bu usul ekologik muvozanatni saqlashga xizmat qiladi.

Zamonaviy elektron tijorat kompaniyalarining koʻp qismi qayta ishlangan materiallardan tayyorlangan qadoqlash materiallaridan foydalanishga oʻtmoqda. Bu orqali yangi tabiiy resurslar sarfini kamaytirish va mavjud materiallarni samarali ishlatish mumkin. Yetkazib berish jarayonida ham ekologik taʼsirni kamaytirish uchun bir qator strategiyalar mavjud. Uglerod izi kamaytirilgan yetkazib berish tizimlarini ishlab chiqish muhim ahamiyatga ega.

Elektr yuk mashinalari va dronlar orqali yetkazib berish ekologik jihatdan foydalidir, chunki ular uglerod chiqindilarini kamaytiradi va havo sifatini yaxshilaydi. Elektr transport vositalari anʼanaviy yoqilgʻi bilan ishlaydigan vositalarga qaraganda ancha kam taʼsir koʻrsatadi. Elektr transport vositalariga oʻtish 2025-yilga kelib, global elektron tijorat logistikasida uglerod emissiyalarini 30 % gacha kamaytirishi mumkin. Aliexpress, Amazon va FedEx kabi kompaniyalar allaqachon oʻz transport parkini elektr transport vositalariga oʻtkazish dasturlarini boshlagan. Hozirgi kunda elektr bilan ishlovchi yuk mashinalarini yaratish ustida ish olib borilmoqda, bunday transport vositalaridan foydalanish nafaqat tabiatni muhofaza qiladi, balki yuk tashish xarajatlarini ham kamaytiradi.

Buyurtmalarni mijozlarga yaqin joylashgan omborlardan yuborish orqali yoqilgʻi sarfini kamaytirish mumkin. Bu tizimlar nafaqat ekologik jihatdan samarali, balki logistik xarajatlarni ham kamaytiradi. Masalan, IKEA kompaniyasi 2023-yilda oʻz

yetkazib berish yoʻnalishlarini optimallashtirish orqali transport harakatlarini 20 % ga kamaytirgan va shu bilan birga yetkazib berish vaqtini 15 % ga qisqartirgan.

Koʻpgina elektron tijorat platformalari mijozlarni ekologik masʼuliyatli qarorlar qabul qilishga undamoqda. Masalan, konsolidatsiyalashgan (birlashtirilgan) yetkazib berishni tanlash imkoniyati orqali yoki ekologik qadoqlash variantlarini tanlash va karbon kompensatsiyasi dasturlarida ishtirok etish kabi tanlovlarni taqdim etmoqda. Hozirgi kunda Oʻzbekistonda ham ushbu tadbirlar amalga oshirilmoqda. Misol sifatida tez tayyor boʻluvchi taom yetkazib berish botlarida salftkadan foydalanish uchun "kerakmi yoki tabiatmi?" kabi tanlovlar berilmoqda.

Tadqiqotlar koʻrsatishicha, onlayn xaridorlarning 65 % i ekologik masʼuliyatli kompaniyalardan xarid qilishni afzal koʻradi va 45 % i ekologik yetkazib berish uchun koʻproq kutishga tayyor.

Elektron tijorat sohasida ekologik barqarorlikni taʼminlash uchun kompaniyalar qadoqlash va yetkazib berish jarayonlarini optimallashtirishga alohida eʼtibor qaratishlari kerak. Biologik parchalanadigan materiallardan foydalanish, uglerod izini kamaytirish strategiyalarini ishlab chiqish va qayta ishlanadigan qadoqlardan foydalanish ushbu muammoni hal qilishda muhim qadamlar boʻlishi mumkin.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Elektron tijorat sohasida ekologik barqarorlikni taʼminlash uchun tizimli yondashuv zarur, bu yetkazib berish zanjirining barcha bosqichlarini qamrab olishi kerak.

- Qadoqlash materiallarini tanlashda biologik parchalanadigan va qayta ishlanadigan materiallarga ustuvorlik berish lozim.
- Minimalistik qadoqlash prinsiplarini joriy etish orqali materiallar sarfini kamaytirish hamda chiqindilar hajmini qisqartirish mumkin.
- Yetkazib berish jarayonida ekologik transport vositalaridan foydalanish va yoʻnalishlarni optimallashtirish uglerod izini sezilarli darajada kamaytiradi.
- Ekologik barqarorlik strategiyalari nafaqat atrof-muhitni muhofaza qiladi, balki kompaniyalar uchun xarajatlarni kamaytirish va mijozlar sodiqligini oshirish orqali iqtisodiy foyda ham keltiradi.
- Shuningdek, hukumat va biznes sektori ekologik muammolarni kamaytirish boʻyicha hamkorlikda ishlashlari lozim.
- Oʻzbekistonda ham ekologik barqarorlikni oshirish uchun innovatsion yondashuvlardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Makhkamov B., Ismoilova G.F. Elektron tijorat infratuzilmasi va uning geoiqtisodiy ahamiyati. *innovations in Technology and Science Education*, 2 (10), 974–983.
2. Jose Alexandro Cano “Sustainable Logistics for E-Commerce: A Literature Review”.
3. Bernardo Nicoletti, Andrea Appolloni “Green Logistics 5.0: a review of sustainability-oriented innovation with foundation models in logistics”.

4. World Economic Forum (2023). Future of Retail: E-commerce Sustainability Report.
5. McKinsey & Company (2022). The Net-Zero “Challenge in E-commerce: Innovation and Consumer Engagement”.
6. Uzir, U.H.; Al Halbusi, H.; Thurasamy, R.; Thiam Hock, R.L.; Aljaberi, M.A.; Hasan, N.; Hamid, M. The effects of service quality, perceived value and trust in home delivery service personnel on customer satisfaction: Evidence from a developing country. *J. Retail. Consum. Serv.* 2021, 63, 102721.
7. Ramanathan, R. The moderating roles of risk and efficiency on the relationship between logistics performance and customer loyalty in e-commerce. *Transp. Res. E* 2010, 46, 950–962.
8. Ghezzi, A.; Mangiaracina, R.; Perego, A. Shaping the E-Commerce Logistics Strategy: A Decision Framework. *Int. J. Eng. Bus. Manag.* 2012, 4, 1–13.
9. Örazik, S.S.; Veelenturf, L.P.; van Woensel, T.; Laporte, G. Optimizing e-commerce last-mile vehicle routing and scheduling under uncertain customer presence. *Transp. Res. Part E Logist. Transp. Rev* 2021, 148, 102263

TADBIRKORLIK MUHITINI YAXSHILASH ORQALI AHOLI UCHUN YANGI DAROMAD IMKONIYATLARINI YARATISH

Normurodov Xusan Eshmaxmatovich

Mirzo Ulugʻbek nomidagi Oʻzbekiston milliy universiteti katta oʻqituvchisi

Nutfullayev Shohrux Mexli oʻgʻli

Mirzo Ulugʻbek nomidagi Oʻzbekiston milliy universiteti talabasi

Annotatsiya

Ushbu maqolada tadbirkorlik muhitini yaxshilash, aholi daromadlarini oshirishning zamonaviy yoʻllari, kambagʻallikni qisqartirish, tadbirkorlikni rivojlantirish va kambagʻallikni qisqartirishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar, aholi daromadlarini oshirishning yangi imkoniyatlari, kambagʻallikni qisqartirish omillari, mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlarning natijalari, shuningdek tadbirkorlikni rivojlantirishga qaratilgan huquqiy masalalar ilmiy jihatdan bayon etilgan.

Kalit soʻzlar: kichik biznes, raqamli texnologiyalar, xususiy tadbirkorlik, kambagʻallikni qisqartirish, innovatsiya, ijtimoiy-iqtisodiy imkoniyatlar, aholi daromadlarini oshirish.

Аннотация

В данной статье научно изложены современные подходы к улучшению предпринимательской среды, увеличению доходов населения, снижению уровня бедности, а также результаты реформ, проводимых в Узбекистане. Рассмотрены научные исследования, направленные на развитие предпринимательства и сокращение бедности, новые возможности увеличения доходов населения, факторы, влияющие на снижение бедности, а также правовые аспекты, способствующие развитию частного бизнеса.

Ключевые слова: малый бизнес, цифровые технологии, частное предпринимательство, сокращение бедности, инновации, социально-экономические возможности, повышение доходов населения.

Abstract

This article provides a scientific overview of modern approaches to improving the entrepreneurial environment, increasing household incomes, reducing poverty, and the outcomes of ongoing reforms in Uzbekistan. It explores research focused on entrepreneurship development and poverty reduction, highlights new opportunities to boost income levels, identifies key poverty-reducing factors, and examines legal aspects that support the growth of private business.

Keywords: small business, digital technologies, private entrepreneurship, poverty reduction, innovation, socio-economic opportunities, income growth.

KIRISH

Oʻzbekiston Respublikasida tadbirkorlik muhitini yaxshilash, kambagʻallikni qisqartirish hamda aholining daromadlarini oshirish boʻyicha keng koʻlamli islohotlar amalga oshirildi. Bu jarayon mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti yoʻlida muhim bosqichlardan biri boʻldi. Prezident Sh.M. Mirziyoyev rahbarligida qabul qilingan meʼyoriy-huquqiy hujjatlar orqali xususiy mulkni himoya qilish, tadbirkorlik

tashabbuslarini ragʻbatlantirish va moliyaviy resurslardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan chora-tadbirlar tizimi shakllantirildi. Jumladan, Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 13-avgust PF-5780-son “Xususiy mulkni himoya qilish va mulkdorlar huquqlarining kafolatlarini kuchaytirish, tadbirkorlik tashabbuslarini qoʻllab-quvvatlash borasidagi ishlarni tashkil qilish tizimini tubdan takomillashtirish boʻyicha qoʻshimcha chora-tadbirlar, shuningdek, tadbirkorlik subyektlarining moliyaviy resurslar va ishlab chiqarish infratuzilmasidan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish toʻgʻrisida”gi¹ Farmoni asosida sohani tartibga solishga xizmat qiluvchi aniq mexanizmlar amaliyotga tatbiq etildi.

Mazkur Farmonlar ijrosi hududlar kesimida bosqichma-bosqich yoʻlga qoʻyilib, tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishga xizmat qiluvchi yangi imkoniyatlar yaratildi. Natijada, kichik va oʻrta biznes subyektlari soni ortdi, hududiy bandlik darajasi oshdi hamda aholi daromadlarini koʻpaytirishga qaratilgan iqtisodiy faoliyat faollashtirildi.

Umuman olganda, tadbirkorlikni rivojlantirishga qaratilgan tizimli yondashuvlar orqali mamlakat iqtisodiyotida muhim natijalarga erishildi. Tadbirkorlik faoliyatining qoʻllab-quvvatlanishi aholi daromadlarini oshirish, bandlikni kengaytirish va ijtimoiy barqarorlikni taʼminlash yoʻlida muhim omil sifatida shakllandi [1].

ADABIYOTLAR SHARHI

Tadbirkorlik muhitini yaxshilash orqali mamlakatda kambagʻallikni qisqartirish borasida amalga oshirilayotgan islohotlar asosida aholi daromadlarini oshirish boʻyicha xorijlik olimlar bir qator ilmiy tadqiqot ishlarini olib borgan, ularning ilmiy tadqiqotlarida asosan tadbirkorlik muhitini yaxshilash va kambagʻallikni qisqartirish borasida bank siyosatini kengroq olib borish masalasiga eʼtibor qaratilgan. Jumladan, xorijlik olimlardan Dj. Lorens, I. Lipsits, V. Bernes, K. Makkonel, T. Gustafson, A. Mertens, V. Milovidov, P. Samuelson, A. Xavranek, M. Fridman, Ye. Cherkasov, S. Bryu, A. Blank, L. Gitman va boshqalarni misol qilib aytishimiz mumkin [3].

Xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish asosida aholi daromadlarini oshirish masalalari xorijlik iqtisodchi olimlardan Ye.L. Kantor, S.V. Veronin, S. Deting, L. Xarchenko, I. Rostova, V.A. Barinov [4] hamda I.V. Sergeyevlar [5] tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda oʻz aksini topgan.

Oʻzbekistonlik olimlardan O.K. Iminov, B.A. Xodjayev, A.A. Isadjanovlarning ilmiy izlanishlarida ayrim jihatlar oʻz ifodasini topgan [6]. Tadbirkorlik muhitini yaxshilash orqali mamlakatda kambagʻallikni qisqartirish hamda aholi daromadlarini oshirishning nazariy jihatlarini mamlakatimiz olimlaridan A. Vahobov, R. Xasanov, A. Oʻlmasovlarning ilmiy ishlarida keng yoritilgan [7].

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining “Xususiy mulkni himoya qilish va mulkdorlar huquqlarining kafolatlarini kuchaytirish, tadbirkorlik tashabbuslarini qoʻllab-quvvatlash borasidagi ishlarni tashkil qilish tizimini tubdan takomillashtirish boʻyicha qoʻshimcha chora-tadbirlar, shuningdek, tadbirkorlik subyektlarining moliyaviy resurslar va ishlab chiqarish infratuzilmasidan foydalanish imkoniyatlarini

¹ <https://lex.uz/docs/-4473481>

kengaytirish to'g'risida"gi Farmoni aynan soha rivojiga quyilgan muhim poydevor bo'la oldi, desak mubolag'a bo'lmaydi [8].

Yuqorida keltirib o'tilgan xorijiy olimlar va mahalliy iqtisodchi olimlarning ilmiy-tadqiqot ishlarida asosan tadbirkorlik muhitini yaxshilash va kambag'allikni qisqartirish hamda aholi daromadlarini oshirishga qaratilgan masalalar o'rganilgan.

Biroq tadbirkorlik muhitini yaxshilash, kambag'allikni qisqartirish va aholi daromadlarini oshirishning iqtisodiy-ijtimoiy imkoniyatlarini yanada kengaytirish hamda innovatsion va raqamli texnologiyalar asosida rivojlantirishga qaratilgan aniq yechimlar yetarlicha o'rganilmagan. Shuning uchun ham tadbirkorlik muhitini yaxshilash, kambag'allikni qisqartirish va aholi daromadlarini oshirishning iqtisodiy-ijtimoiy imkoniyatlarini zamonaviy yo'llar orqali kengaytirishga qaratilgan takliflar va tavsiyalar ishlab chiqishga ehtiyoj mavjud.

METODOLOGIYA

Tadqiqot uchun ma'lumotlar rasmiy statistika hisobotlari, milliy va xalqaro tadbirkorlikni baholash hisobotlari, shuningdek, tadbirkorlar bilan o'tkazilgan so'rovnomalar orqali yig'ildi. Olingan ma'lumotlar kontent tahlili va qiyosiy tahlil usullari yordamida tahlil qilinib, mavjud tendensiyalar va muammolar aniqlanib, ularning yechimlariga ilmiy asoslangan xulosalar chiqarildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Kambag'allikni kamaytirish — bu aholida tadbirkorlik ruhini uyg'otish, insonning ichki kuch-quvvati va salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarish, yangi ish o'rinlari yaratish bo'yicha kompleks iqtisodiy va ijtimoiy siyosatni amalga oshirish, demakdir [2].

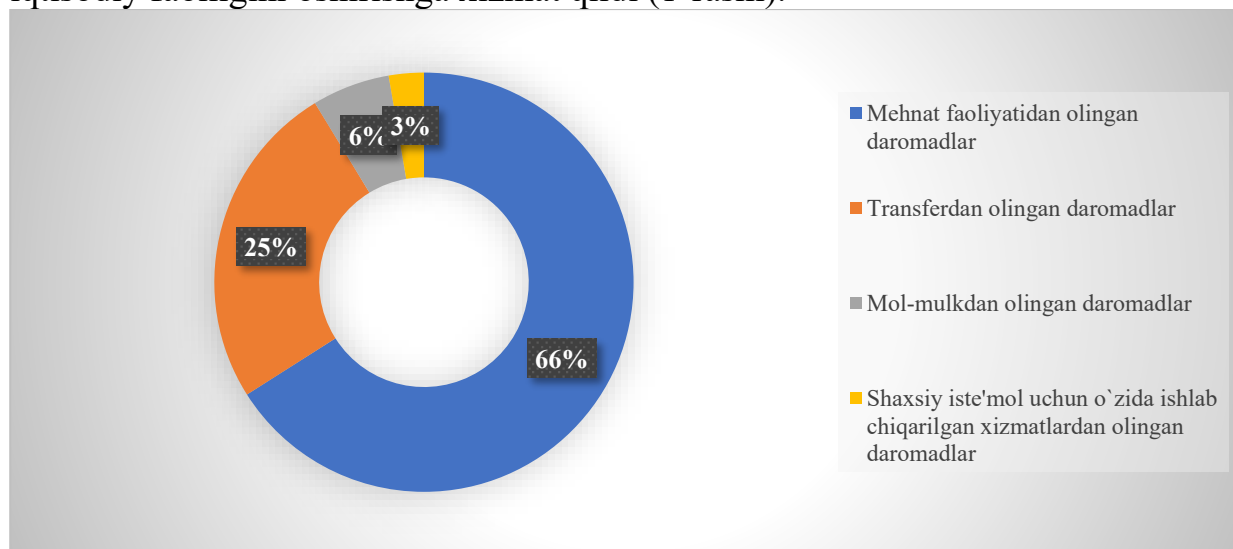
Tadbirkorlik muhitining institutsional islohoti iqtisodiyotni liberallashtirish, tartibga solish mexanizmlarini soddalashtirish hamda huquqiy institutlar faoliyatining shaffofligini ta'minlash orqali tadbirkorlik subyektlari uchun qulay makroiqtisodiy muhit shakllantirmoqda. Bu esa, o'z navbatida, fuqarolarning o'zini o'zi band qilish darajasini oshirishga va rasmiy iqtisodiyotga integratsiyalashuvini kuchaytirishga xizmat qilmoqda.

Daromad manbalarining diversifikatsiyasi esa tadbirkorlik faoliyatining sektorlar bo'yicha kengayishi (xususan, xizmat ko'rsatish, qishloq xo'jaligi va sanoat yo'nalishlarida) aholi uchun an'anaviy mehnat resurslariga tayanmagan, barqaror va innovatsion daromad manbalarini shakllantirish imkonini berdi. Bu holat hududiy daromad tengsizligini qisqartirishda muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda.

Bandlik ko'rsatkichlarining ijobiy dinamikasi tadbirkorlikni rivojlantirishga yo'naltirilgan davlat dasturlari natijasida kichik va o'rta biznes subyektlarining soni ortishi bilan bog'liq bo'lib, bu esa ishsizlik darajasining sezilarli pasayishiga olib keldi. Shuningdek, rasmiy bandlikka o'tish darajasi ortdi, bu esa aholi real daromadlarining oshishiga bevosita ta'sir ko'rsatdi.

Yuqoridagi samaralardan kelib chiqib, ijtimoiy-iqtisodiy inklyuziyaning kuchayishi kuzatildi: aholining ijtimoiy jihatdan himoyasiz qatlamlari — xotin-qizlar, yoshlar, nogironligi bo'lgan shaxslar uchun tadbirkorlik orqali daromad topish

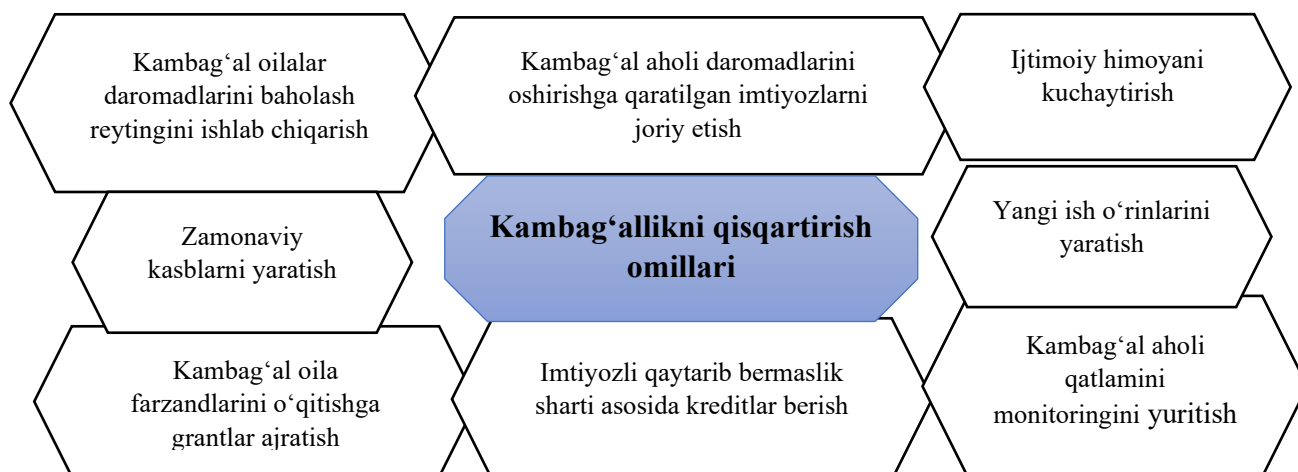
imkoniyatlari kengaytirildi. Shu bilan birga, inklyuziv moliyalashtirish tizimining rivojlanishi (mikromoliyalashtirish, grantlar, subsidiyalar) mazkur guruhlarining iqtisodiy faolligini oshirishga xizmat qildi (1-rasm).

1-rasm. Aholining umumiy daromadlari tarkibi¹

Aholining umumiy daromadlari hajmining sezilarli darajada o'sishi, asosan, umumiy daromadlar tarkibida 66,0 % ulushga ega bo'lgan mehnat faoliyatidan olingan daromadlar (yollanma ishchilarning daromadlari va mustaqil ravishda band bo'lishdan olingan daromadlar) hamda 25,3 % ni tashkil etuvchi transferlardan olingan daromadlarning sezilarli o'zgarishi hisobiga yuzaga kelgan.

Tahlil natijalaridan kelib chiqib, O'zbekiston Respublikasida kambag'allik darajasini qisqartirish borasida quyidagi zamonaviy yo'llarni amaliyotga keng tatbiq etish innovatsion yechimlar sifatida e'tirof etiladi (2-rasm).

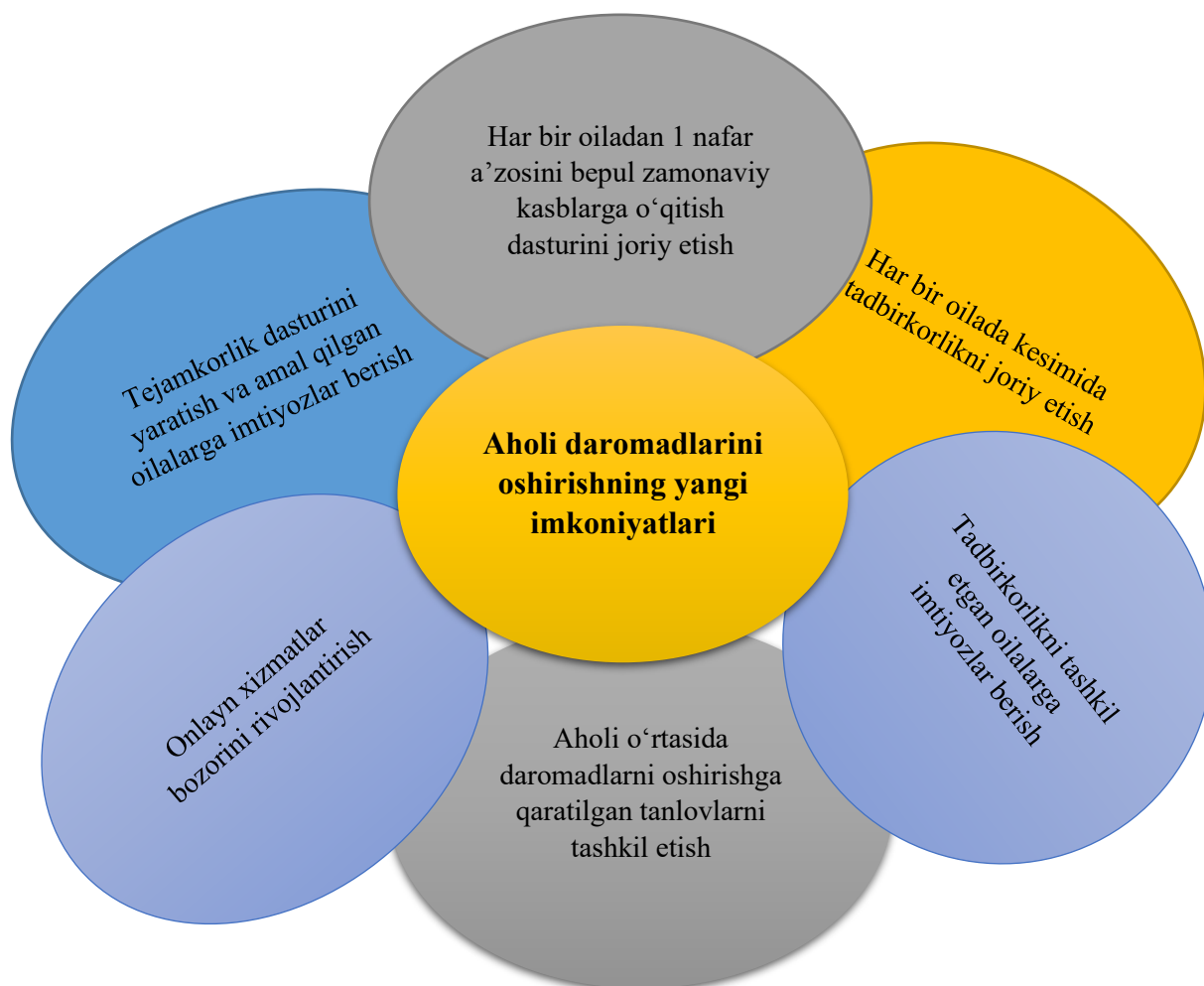
2-rasm. Kambag'allikni qisqartirish omillar²

¹ Muallif ishlanmasi

² https://www.researchgate.net/publication/378529826_Tadbirkorlik_muhitini_yaxshilash_orqali_kambag'allikni_qisqartirish_va_aholi_daromadlarini_oshirishning_iqtisodiy-ijtimoiy_ahamiyati asosida muallif tomonidan ishlab chiqildi.

Bundan ko‘rinadiki, 2-rasmda mamlakatimizdagi kambag‘allik darajasini qisqartirishga qaratilgan 8 ta zamonaviy yo‘l ko‘rsatib o‘tilgan bo‘lib, bugungi kunda amaliyotda ularni keng joriy etish kambag‘allik darajasini qisqartirishga va aholi daromadlarining yuqori sur‘atlarda o‘shirishini ta‘minlashga xizmat qilmoqda.

Qolaversa, mamlakatimizdagi aholi daromadlarini oshirishning yangi imkoniyatlari sifatida ishlab chiqilgan va quyidagi 3-rasmda keltirib o‘tilgan yangi imkoniyatlar innovatsion yondashuvlar hisoblanadi (3-rasm).

3-rasm. Aholi daromadlarini oshirishning yangi imkoniyatlari¹

Bundan ko‘rinadiki, mamlakatimizdagi aholi daromadlarini oshirishning yangi imkoniyatlari sifatida 3-rasmda keltirib o‘tilgan imkoniyatlar aholi daromadlarini oshirishning innovatsion yondashuvlari bo‘lib, ushbu yondashuvlar o‘z ichiga 6 ta yo‘nalishni qamrab olgan. Ushbu yo‘nalishlarni amaliyotga keng tatbiq etish mamlakatimizdagi aholi daromadlarini oshirishga xizmat qiladi. Chunki amaliyotda 3-

¹https://www.researchgate.net/publication/378529826_Tadbirkorlik_muhitini_yaxshilash_orqali_kambag'allikni_qisqartirish_va_aholi_daromadlarini_oshirishning_iqtisodiy-ijtimoiy_ahamiyati asosida muallif tomonidan ishlab chiqildi.

rasmda ko'rsatib o'tilgan yo'nalishlar hali keng tarqalmagan. Shuning uchun ham ular yangi innovatsion yechimlar bo'la oladi.

Tadbirkorlik muhitini yaxshilash orqali kambag'allikni qisqartirish va aholi daromadlarini oshirishning iqtisodiy-ijtimoiy ahamiyati hal qilinishi lozim bo'lgan dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot xulosasiga ko'ra, mamlakatimizda tadbirkorlik muhitini yaxshilash, kambag'allikni qisqartirish va aholi daromadlarini oshirishning iqtisodiy-ijtimoiy imkoniyatlarini rivojlantirishda quyidagi asosiy tamoyillarga asoslanishi kerak, jumladan:

- Kambag'al aholi qatlamining monitoringini yuritish va har bir oila kesimida tadbirkorlikni tashkil etish;
- Kambag'al aholi daromadlarini oshirishga qaratilgan imtiyozlarni joriy etish;
- Tejamkorlik dasturini yaratish va amal qilgan oilalarga imtiyozlar berish hamda onlayn xizmatlar bozorini rivojlantirish.

Yuqorida keltirilgan tavsiyalarni amaliyotga keng joriy etish natijasida, tadbirkorlik muhitini yaxshilash, kambag'allikni qisqartirish va aholi daromadlarini oshirishning iqtisodiy-ijtimoiy imkoniyatlarini rivojlantirishning zamonaviy yo'llari hamda yangi innovatsion-iqtisodiy imkoniyatlari yuzaga keladi.

Shuningdek, muhtaram Prezidentimiz tomonidan olib borilgan sa'y-harakatlar natijasida, aholining kam ta'minlangan qismiga tadbirkorlik faoliyatini olib borish uchun bo'sh yer hududlari taqdim etildi. Bu esa aholi daromadlarini oshirish uchun yana bir muhim yechim bo'ldi.

Bu kabi islohotlar nafaqat iqtisodiy o'sish sur'atlarini jadallashtirishga, balki aholining farovonligini oshirish, daromad manbalarini diversifikatsiya qilish hamda ijtimoiy-iqtisodiy tengsizliklarni kamaytirishga xizmat qilmoqda. Raqobatbardosh biznes muhitini shakllantirish, moliyaviy resurslarga erkin kirish imkoniyatlarini kengaytirish esa tadbirkorlik subyektlarining faolligini oshiradi, natijada yangi ish o'rinlarining yaratilishiga va aholi bandligining barqaror o'sishiga olib keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 13-avgust PF-5780-son "Xususiy mulkni himoya qilish va mulkdorlar huquqlarining kafolatlarini kuchaytirish, tadbirkorlik tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash borasidagi ishlarni tashkil qilish tizimini tubdan takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar, shuningdek, tadbirkorlik subyektlarining moliyaviy resurslar va ishlab chiqarish infratuzilmasidan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish to'g'risida" Farmoni. <https://lex.uz/uz/docs/-4473481>

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-yanvardagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi. "Xalq so'zi" gazetasi, 2020-yil 25-yanvar, № 19.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga Murojaatnomasini keng jamoatchilik o'rtasida targ'ib etishga bag'ishlangan ilmiy-ommabop qo'llanma. – Toshkent-2018-yil.

4. В.А. Баринов, В.Л. Харченко “Стратегический менеджмент”, Учебник. – М.: ИНФРА — М, 2006– 90 стр.
5. И.В.Сергеев “Экономика организаций”, Учебник. – М.: Проспект, 2006. – 481 стр.
6. Б.А.Ходжаев “Методологические аспекты обоснования экспортного потенциала как фактора эффективности внешнеэкономической деятельности” // Халқаро муносабатлар. – Т., 2002. – №3. – стр. 33-39.
7. А.А.Исаджанов “Развитие внешнеэкономической деятельности Республики Узбекистан в условиях перехода на рыночные отношения”: Дис. д-ра экон. наук / АН РУ институт экономики. – Ташкент, 2001. – 323 с.
8. А.О‘lmasov “Oila iqtisodi”, –Т.: “Mehnat”, 1998. В -48.
9. А.Vahobov “Bozor munosabatlariga o‘tish bosqichidagi ko‘p ukladli iqtisodiyot va uning takroran hosil bo‘lishi”, –Т.: Sharq, 2003. — 285 b.
10. R.Xasanov “Bozor daromadlari: mohiyati, tarkibiy tuzilishi va tabaqalanishi”, –Т.: Akademiya, 2004. -187 b.

ПРОБЛЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ СТРОИТЕЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ В УСЛОВИЯХ КОНКУРЕНЦИИ

Икрамов Мурат Акрамович

д.э.н., профессор кафедры «Маркетинг»

Ташкентский государственный экономический университет

Буриев Хаким Тошимович

PhD, доцент кафедры «Менеджмент»

Ташкентский государственный экономический университет

Файзуллаев Шухрат Шерали Угли

Старший преподаватель

Ташкентский институт экономики и менеджмента

Аннотация

В статье рассмотрены вопросы конкурентоспособности строительных организаций, уделено внимание на ее достижение через качество деятельности, показаны функция оценки в управлении конкурентоспособностью и предложена интегрированная система менеджмента качества региональной строительной индустрии. Разработана методология локальных систем менеджмента качества в предприятиях строительной отрасли.

Ключевые слова: конкуренция, конкурентоспособность, качество, стратегия, инвестиции.

Annotatsiya

Maqolada qurilish tashkilotlarining raqobatbardoshligi masalalari ko'rib chiqilgan bo'lib, raqobatbardoshlikka faoliyat sifatini oshirish orqali erishish yo'llariga alohida e'tibor qaratilgan. Raqobatbardoshlikni boshqarishda baholash funksiyasi ko'rsatilgan va hududiy qurilish sanoatining integratsiyalashgan sifat menejmenti tizimi taklif etilgan. Qurilish korxonalarida lokal sifat menejmenti tizimlarini shakllantirish metodologiyasi ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: raqobat, raqobatbardoshlik, sifat, strategiya, investitsiya.

Abstract

The article addresses issues of competitiveness of construction organizations, emphasizing its achievement through quality improvement. It highlights the assessment function in competitiveness management and proposes an integrated quality management system for the regional construction industry. A methodology for developing local quality management systems within construction enterprises has been formulated.

Keywords: competition, competitiveness, quality, strategy, investment.

ВВЕДЕНИЕ

Быстрое изменение глобальный конкурентных сил в мире, актуализация экономических, социальных и экологических проблем привлекает всё больше внимание к вопросам международной конкурентоспособности. В особенности, увеличение спроса на рынке строительной отрасли становится причиной обострения данной проблемы в сфере строительства. Если в 2021 году объём

мирового строительного рынка составлял 11521,4 млрд долларов США, то к 2028 году прогнозируется доведение его объема до 17248 млрд. долларов США. Одним из решений проблемы конкурентоспособности предприятий является стимулирование факторов конкурентных преимуществ строительной отрасли, в частности совершенствование систем менеджмента качества на предприятиях. Исходя из сущности и содержания категории «конкурентоспособность», повышение значимости категорий «качество» и «цена» указывает на наличие научного интереса к ним.

Конкурентоспособность является инструментом повышения эффективности в мире, важное значение приобретают научные исследования, направленные на повышение качества строительной индустрии, развитие принципов и механизмов управления качеством на предприятиях отрасли. Вместе с тем, остаются актуальными задачи предотвращения дефектов, снижения затрат на качество и повышения эффективности на предприятиях строительной отрасли. В проводимых за рубежом научных исследованиях в данной области приоритетными считаются направления регулирования конкурентной среды, повышение конкурентоспособности государства и предприятия, развития систем менеджмента качества в строительном комплексе.

В последние годы в нашей стране уделяется большое внимание повышению конкурентоспособности инвестиционно-строительной отрасли. За последние семь лет в отрасль строительных материалов привлечено инвестиций на 9 млрд. долларов США. Для выполнения задачи «обеспечения роста объема инвестиций, ежегодно вкладываемых в основной капитал, в среднем на 7 процентов» до 2030 года требуется проведение в отрасли глубоких реформ. Учитывая правовое обеспечение конкуренции, в 2025 году будет приведено в соответствие с международными нормами 50% нормативно-технических документов, касающихся строительной отрасли Республики Узбекистан.

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР

Сущность и содержание конкуренции создаёт основу экономической категории конкурентоспособности, которая является определённым признаком конкурентного преимущества субъектов. Особенно важное значение для точного определения содержания конкурентоспособности и его теоретического обоснования имеют исследования М.Портера и Й.Шумпетера. Их разъяснения конкурентного преимущества и конкурентоспособности как объективных рыночных явлений, оказали помощь в формировании современных рыночных механизмов. Разница этих понятий заключается в том, что конкурентное преимущество указывает на преимущество одного объекта над другим на основе определённых признаков, а конкурентоспособность понимается как наличие преимущества данного объекта над другими потенциальными объектами. Следовательно, конкурентоспособность всегда присутствует в хозяйствующих субъектах и проявляется в определённых ситуациях.

Изучение конкурентоспособности со стороны ученых показало, что она может быть применена по отношению ко многим объектам. Данное

обстоятельство формирует необходимость выделения признаков классификации конкурентоспособности (рис.1), к примеру конкурентоспособность по географическому признаку может быть локальной, региональной, в масштабах государства, международной и в мировом масштабе.

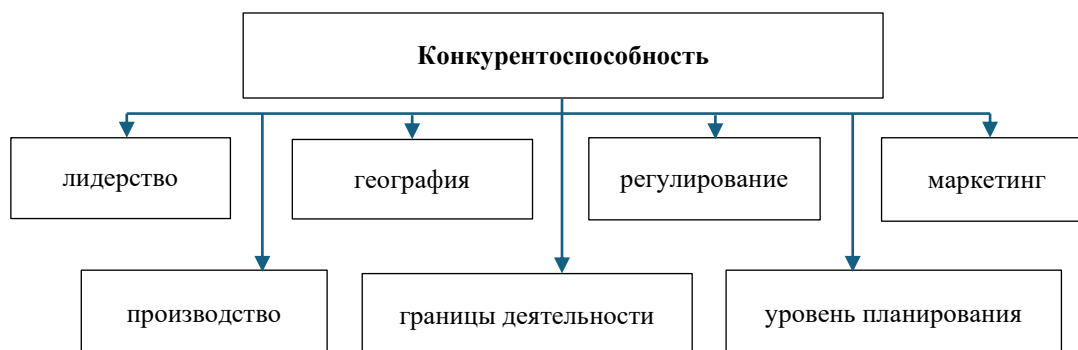

Рисунок 1. Классификация признаков конкурентоспособности предприятий.¹

Хотя управление конкурентоспособностью предприятий основывается на принципах и методологии менеджмента, особенности объекта и субъекта требует отдельного исследования данного процесса. По мнению учёных, применительно к экономическим процессам под управлением конкурентоспособностью понимается сознательное воздействие на объекты и процессы в целях получения соответствующей направленности и желаемого результата хозяйственной деятельности предприятия.

К особенностям управления конкурентоспособностью можно отнести стратегию конкурентного преимущества предприятия и особое значение функции оценки (рис. 2). Причиной этой является то, что определение общего состояния конкурентоспособности требует моделирования конкретных ситуаций на рынке.

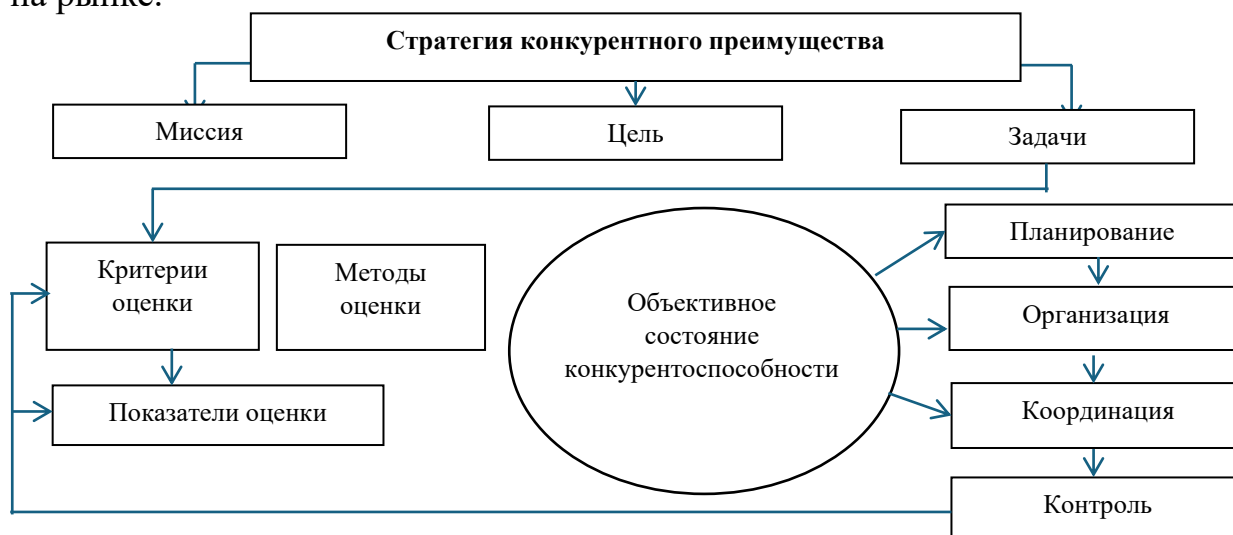

Рисунок 2. Функция оценки в управлении конкурентоспособностью²

¹ Источник: составлено авторами.

² Источник: составлено авторами.

Исходя из направлений деятельности и особенностей целей оценки показатели оценки конкурентоспособности могут быть разделены на несколько видов. Поэтому, оценка конкурентоспособности становится первым этапом управления ею.

МЕТОДОЛОГИЯ

Методологическая основа настоящего исследования базируется на комплексном и системном подходе к изучению процессов управления строительными организациями в условиях усиливающейся рыночной конкуренции. В работе применены как общенаучные, так и специальные методы исследования, позволяющие всесторонне охарактеризовать управленческие проблемы и определить пути их преодоления в строительной отрасли.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Конкурентоспособность строительной отрасли Узбекистана развивается в условиях ускоренного проведения политических, экономических и социальных реформ. Принятые указы и постановления служат правовой основой для повышения строительной индустрии до уровня международных стандартов.

Конкурентоспособность строительной индустрии можно наблюдать на примере повышения места инвестиционно-строительной отрасли в экономике страны (рис.3).

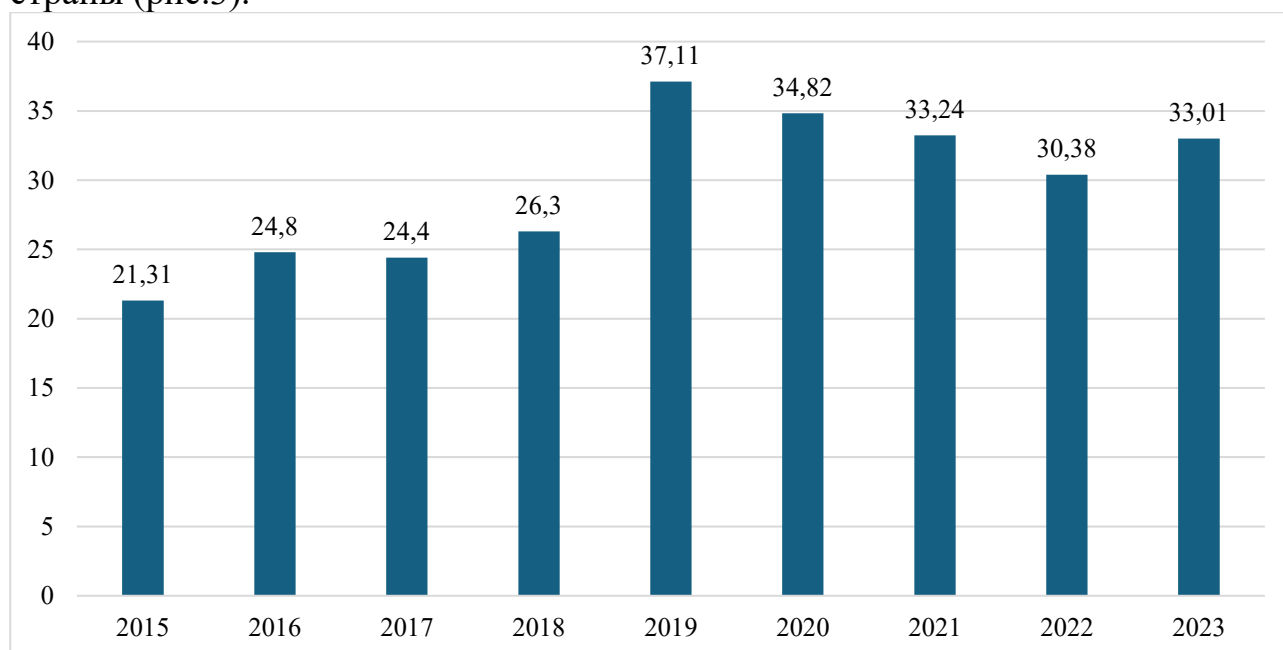

Рисунок 3. Доля инвестиций в ВВП Республики Узбекистан в 2015-2023 годах, %¹

В 2015-2023 годах инвестиции в основной капитал показывают устойчивый рост, в частности, если в 2023 году доля инвестиций в валовом внутреннем продукте выросла по сравнению с предыдущим годом на 8,7 процентов, то по сравнению с 2015 годом рост составил на 86,4 процента.

¹ Источник: составлено авторами.

Соотношение объемов строительных работ к объёму ВВП увеличилось с 12,09% в 2015 году до 14,01% в 2023 году. Вместе с тем, темпы роста объемов строительных работ значительно отстают от темпов роста объемов инвестиций.

Одним из факторов конкурентоспособности в строительной индустрии является выполнение строительных работ по видам предприятий и организаций (рис.4).

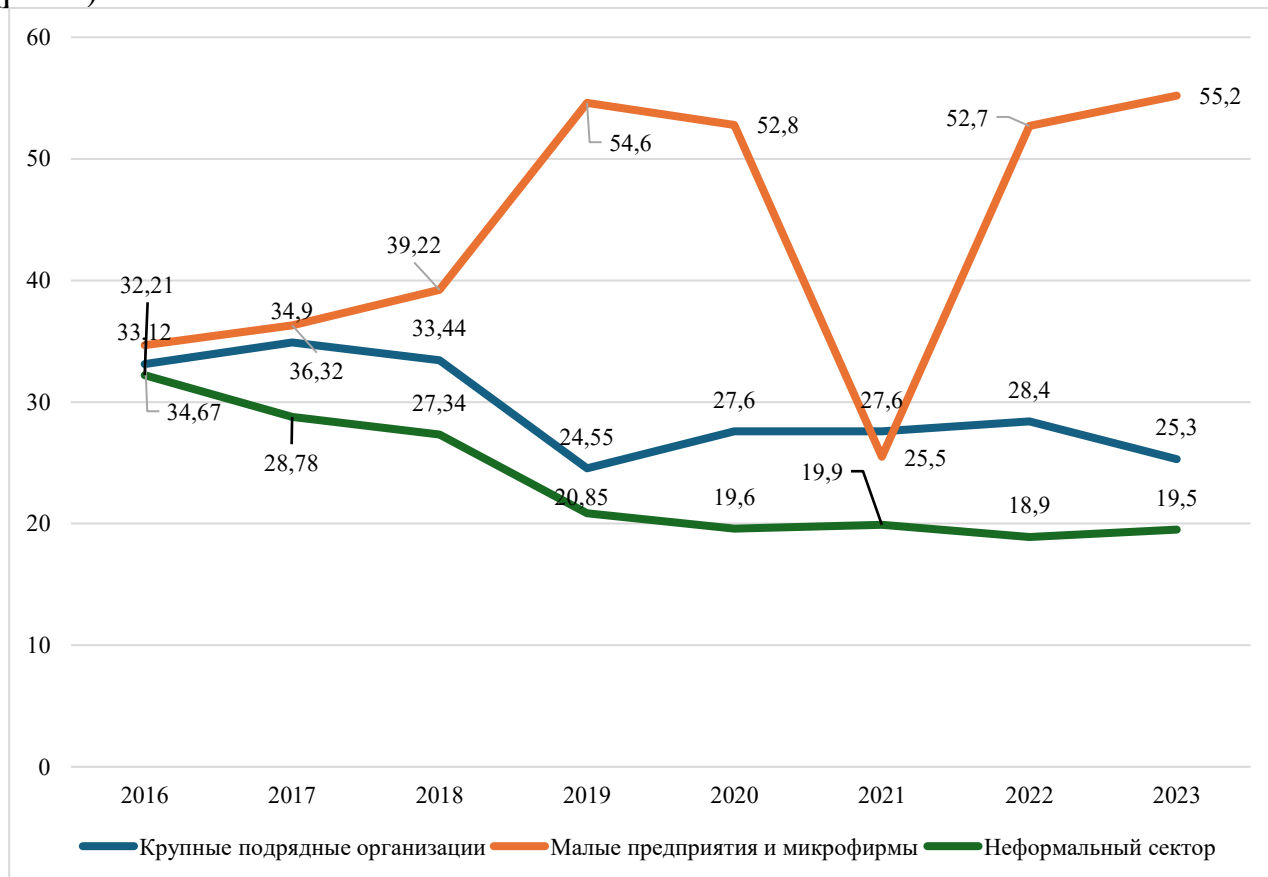

Рисунок 4. Распределение объёмов строительных работ по видам предприятий и организаций (2016–2023 гг., в процентах)¹

Можно наблюдать ярко выраженную тенденцию снижения доли неформального сектора в строительной индустрии. В исследуемый период доля неформального сектора неуклонно снижалась с 32,21% в 2016 году до 19,5% в 2023 году. Складывается неопределённая ситуация вокруг крупных компаний. Можно наблюдать резкое снижение доли этих организаций в 2019 году, то есть с 33,12% в 2016 году до 24,55% в 2019 году. В период с 2019 до 2023 года серьёзных изменений не наблюдалось. В 2022-2023 годах проявилось явное превосходство малого бизнеса.

По нашему мнению, в региональную систему менеджмента качества строительной индустрии могут быть включены локальные системы инвестора (его представителя) заказчика, проектировщика, подрядчика, поставщика и эксплуатационной организации. Для этого системы менеджмента качества этих

¹ Источник: составлено авторами.

предприятий должны соответствовать одинаковым принципам и отвечать единым требованиям (рис.5)

Для взаимосвязи этих систем необходим механизм уточнения полномочий на строительном объекте и их делегирования. Основу такого механизма составляют точки принятия решений (контроля) в инвестиционно-строительном процессе. Важная особенность данных точек заключается в том, что они указывают на окончание одного этапа процесса и начала следующего.

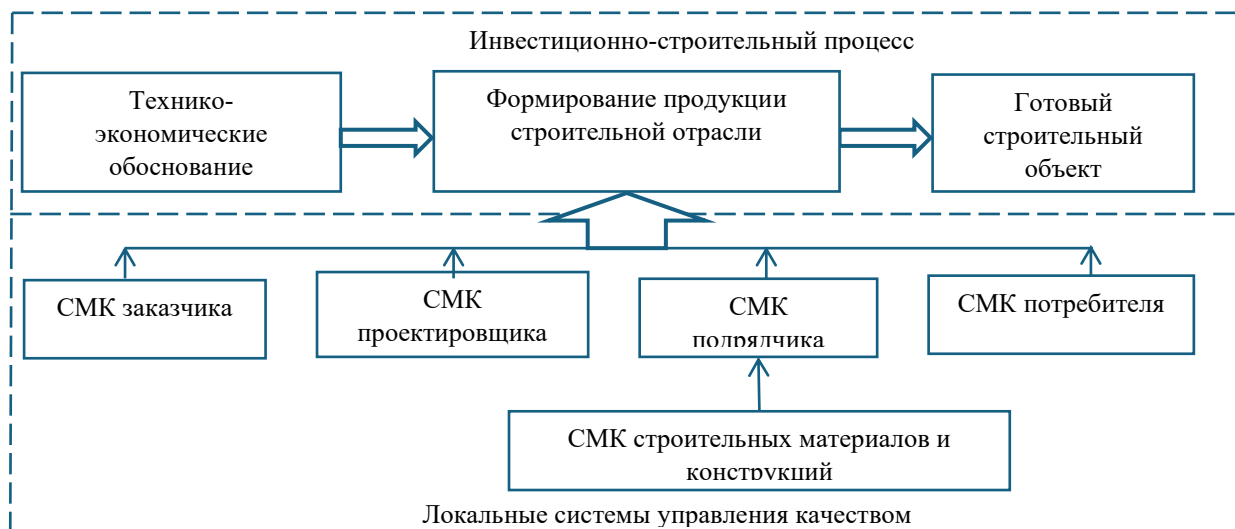

Рисунок 5. Интегрированная система менеджмента качества региональной строительной индустрии¹

Важное место в данном механизме занимают точки передачи ответственности предприятий в рамках формирования качества продукции в инвестиционно-строительном процессе. Мы считаем, в точках передачи ответственности необходимо обратить внимание на технико-экономическое обоснование (передача ответственности от инвестора к заказчику), задание на проектирование (от заказчика к проектировщику), тендерная документация (от заказчика и проектировщика к тендерной комиссии), подрядный строительный договор (от заказчика к подрядчику), ввод в эксплуатацию готового объекта (от подрядчика, заказчика и проектировщика к потребителю), гарантийный срок (от заказчика к потребителю).

ВЫВОДЫ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Главной особенностью современной конкурентоспособности является необходимость ее постоянного совершенствования. Разработка методологии локальных систем менеджмента качества на предприятиях строительной отрасли только на проектных, строительных и промышленных предприятиях будет недостаточной для обеспечения конкурентоспособности отрасли со стороны участников строительства. В целях поддержания стремительного развития строительной отрасли в нашей стране были разработаны предложения по

¹ Источник: составлено авторами.

использованию методологии управления качеством в деятельности всех участников инвестиционно-строительного процесса, а также механизма управления интересами всех хозяйствующих субъектов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Указ Президента Республики Узбекистан от 11 сентября 2023 года «О Стратегии «Узбекистан — 2030» № УП-158 - <https://lex.uz/ru/docs/6600404>
2. Указ Президента Республики Узбекистан от 27 ноября 2020 г. «Об утверждении стратегии модернизации, ускоренного и инновационного развития строительной отрасли Республики Узбекистан на 2021-2025 годы» № УП-6119 - <https://lex.uz/ru/docs/5130488>
3. Видеоселекторное совещание под председательством Президента Шавката Мирзиёева, посвященное мерам развития строительной индустрии и производства строительных метриалов. 23 сентябрь 2024 г. <https://president.uz/uz/lists/view/7564>
4. Икрамов М.А. Проблемы подготовки кадров для строительной отрасли и пути их решения. Инвестиции, градостроительство, технологии как драйверы социально-экономического развития территории и повышения качества жизни населения XIV Международной научно-практической конференции 12–14 марта 2024 г. Томск.
5. Икрамов М.А. Инновационная деятельность промышленных предприятий и её совершенствование. IV Международная научно-практическая конференция «Экономика и управление промышленностью: проблемы и решения». Ташкентский государственный технический университет имени Ислама Каримова Ташкент – 2024.
6. Буриев Х.Т. Повышение роли строительного комплекса в системе национального хозяйства республики Узбекистан // Направления и формы импортозамещающей модели модернизации региональной экономики. Коллективная монография. Россия, г. Ижевск, 2015. 248 с.
7. Буриев Х.Т., Усманов И.А. Развитие системы управления строительным комплексом региона // Управления деятельностью хозяйствующих субъектов, потребительских обществ и публичных образований в условиях санкций и коронавирусных ограничений. Мат.-лы междунаро. науч.-прак. конф. Россия, г. Ижевск. 2023. – с.37-42.
8. Буриев Х.Т., Усманов И.А. Пути повышения конкурентоспособности строительных организаций // Архитектура и строительство Узбекистана. Ташкент. 2022. №1. 25-31 б. (18.00.00 №7)
9. Buriyev X.T. Methodology of Assessing the Prospects of Competitiveness in Construction Industry Companies // American Journal of Economics and Business Management. 2024. Vol. 7 Issue 11 | pp. 963-969.
10. www.stat.uz - Агентство Статистики при Президенте Республики Узбекистан

O'ZBEKISTONDA SOLIQ ISLOHOTLARINING BIZNESGA TA'SIRI

Normurodov Xusan Eshmaxmatovich

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy Universiteti katta o'qituvchi

ORCID: 0009-0002-6560-4641

Kaxramanova Sevda Shamsiddin qizi

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston milliy universiteti
Iqtisodiyot fakulteti, iqtisodiyot yo'nalishi 1-kurs talabasi

E-mail: kakhramanovaaa@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada O'zbekistonda amalga oshirilgan soliq islohotlarining biznes muhitiga ta'siri tahlil qilinadi. Soliq tizimidagi o'zgarishlar, xususan, soliq stavkalarining pasaytirilishi, soliqqa tortish jarayonlarining soddalashtirilishi va soliq ma'muriyatchiligining shaffofligini oshirish orqali kichik va o'rta bizneslarga qanday ijobiy ta'sir ko'rsatgani ko'rib chiqilgan. Maqola soliq islohotlarining iqtisodiy rivojlanish va raqobatbardoshlikni oshirishdagi o'rnini ochib beradi hamda soliq tizimidagi soddalashtirishning kichik biznesning o'sishiga ta'siri ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: soliq islohotlari, barqarorlik, raqobatbardoshlik, diversifikatsiya, biznes muhiti, soliq ma'muriyatchiligi, soliq kodeksi.

Аннотация

В статье анализируется влияние налоговых реформ в Узбекистане на деловую среду. Рассматриваются изменения в налоговой системе, в частности снижение налоговых ставок, упрощение процесса налогообложения и повышение прозрачности налогового администрирования, а также их положительное влияние на малый и средний бизнес. В статье подчеркивается роль налоговых реформ в стимулировании экономического развития и повышении конкурентоспособности, а также показано, как упрощение налоговой системы способствует росту малого бизнеса.

Ключевые слова: Налоговые реформы, стабильность, конкурентоспособность, диверсификация, бизнес-среда, налоговое администрирование, налоговый кодекс.

Abstract

This article analyzes the impact of tax reforms in Uzbekistan on the business environment. Changes in the tax system, particularly the reduction of tax rates, simplification of the taxation process, and increasing the transparency of tax administration, are examined in terms of their positive effects on small and medium-sized businesses. The article highlights the role of tax reforms in boosting economic development and enhancing competitiveness, and demonstrates how the simplification of the tax system contributes to the growth of small businesses.

Keywords: Tax reforms, stability, competitiveness, diversification, business environment, tax administration, tax code.

KIRISH

Bozor iqtisodiyoti sharoitida har bir davlat o'zining iqtisodiy siyosatini amalga oshirishda samarali moliyaviy va fiskal mexanizmlarga tayanadi. Ayniqsa, soliq tizimi davlat byudjetining asosiy daromad manbai bo'lishi bilan birga, iqtisodiyotni tartibga soluvchi kuchli vositalardan biri hisoblanadi. Soliqlar orqali nafaqat davlatning moliyaviy ehtiyojlari qoplanadi, balki iqtisodiy barqarorlik, ijtimoiy tenglik va tadbirkorlik faoliyatini rag'batlantirish kabi muhim strategik maqsadlar ham amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasida so'nggi yillarda olib borilayotgan islohotlar, xususan, soliq siyosatidagi tub o'zgarishlar mamlakatda qulay biznes muhitini yaratish, investitsion faollikni oshirish va iqtisodiy o'sishni jadallashtirishga xizmat qilmoqda. Kichik va o'rta biznes subyektlarini qo'llab-quvvatlash, soliq yukini kamaytirish, soliq ma'muriyatchiligini raqamlashtirish va shaffoflikni oshirish kabi chora-tadbirlar xalqaro andozalarga mos zamonaviy soliq tizimini shakllantirish yo'lida muhim qadam bo'ldi.

Shuningdek, soliq siyosatining takomillashuvi xalqaro tajriba bilan uyg'un holda olib borilayotgani, ayniqsa rivojlangan davlatlar — Yaponiyaning iqtisodiy islohotlari misolida tahlil qilinayotgani, O'zbekiston uchun istiqbolli yo'nalishlar va o'rganilishi lozim bo'lgan amaliy tajribalarni taqdim etmoqda. Shu sababli, soliq tizimidagi islohotlarni chuqur tahlil qilish, ularning kichik va o'rta biznesga ta'sirini o'rganish, xalqaro tajribani solishtirish orqali milliy soliq siyosatini yanada takomillashtirish masalalari dolzarb ilmiy-ijtimoiy vazifalardan biri sifatida qaralmoqda.

ADABIYOTLAR SHARHI

Sh. Qurbonov, A. Qodirov va T. Jo'rayev tomonidan 2021-yilda amalga oshirilgan "O'zbekiston soliq siyosatining iqtisodiy o'sishga ta'siri" tadqiqotida soliqlarni kamaytirish orqali kichik biznes subyektlarini rag'batlantirish, iqtisodiy faollikni oshirish va soliq tushumlarini kengaytirish imkoniyatlari ko'rsatilgan. Tadqiqotda O'zbekiston iqtisodiyotida soliq siyosatining ijobiy ta'siri tahlil qilingan.

Kichik va o'rta biznesni qo'llab-quvvatlash markazi tomonidan 2022-yilda olib borilgan "Kichik biznes uchun soliq imtiyozlari" nomli tadqiqotda soliq imtiyozlarining kichik biznes rivojlanishiga ta'siri atroflicha tahlil qilinib, soliq imtiyozlarining bizneslarni rivojlantirishdagi o'rni, yangi ish o'rinlari yaratish va iqtisodiy o'sish sur'atlarini tezlashtirish mumkinligi ta'kidlangan.

Rasulov 2021-yilda chop etgan "O'zbekistonning iqtisodiy rivojlanishida kichik va o'rta biznesning roli" nomli maqolasida kichik va o'rta biznesning o'sishiga hissa qo'shish uchun soliq siyosatini takomillashtirish zarurligini ta'kidlaydi. U kichik biznesga soliq yukini yengillashtirish orqali ularga katta rivojlanish imkoniyatlarini yaratish va shu bilan birga davlat byudjetini mustahkamlash muhimligini qayd etadi.

Xususan, Malcolm Gillisning "Tax Reform in Developing Countries" asarida rivojlanayotgan davlatlarda, jumladan, Yaponiya tajribasi asosida soliq islohotlarining

iqtisodiy tiklanishdagi o'zni chuqur tahlil etilgan va Yaponiyada QQS (qo'shilgan qiymat solig'i) joriy etilishi orqali daromadlar barqarorligini ta'minlash, inflyatsiyani nazorat qilish va ijtimoiy adolatni saqlab qolish strategiyalari yoritilgan.

METODOLOGIYA

Mazkur ilmiy maqola O'zbekiston Respublikasidagi soliq tizimi islohotlarini tahlil qilish va ularning kichik hamda o'rta biznes subyektlariga ko'rsatgan ta'sirini aniqlashga qaratilgan. Tadqiqot davomida quyidagi metodologik yondashuvlardan foydalanildi:

Tahliliy usullardan foydalanish asosida O'zbekistonning 1991-yildan boshlab hozirgi kungacha olib borgan soliq siyosatidagi asosiy bosqichlari, qonunchilikdagi o'zgarishlar, soliq stavkalari va soliq ma'muriyatchiligi bilan bog'liq islohotlar o'rganildi. Shuningdek, soliq yukining kamaytirilishi va uning iqtisodiy samaradorligi statistik ma'lumotlar asosida baholandi.

O'zbekiston tajribasi boshqa davlatlar, xususan, Yaponiyaning soliq tizimidagi tarixiy islohotlari bilan solishtirildi. Bu orqali xalqaro amaliyotdan o'rganilishi mumkin bo'lgan samarali yo'nalishlar aniqlanib, ularni milliy kontekstga moslashtirish imkoniyatlari ko'rib chiqildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Soliq islohotlari — soliq nazariyasi va amaliyotini muvofiqlashtirish asosida soliq yukini kamaytirish, soliqqa tortishni soddalashtirish, soliq yordamida iqtisodiy rivojlanishni ta'minlash maqsadida amalga oshiriladigan davlat tadbirlari. O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan soliq islohotlari strategiyasi huquqiy va demokratik davlat barpo etish konsepsiyasi asosida shakllanmoqda.

1991-yildan boshlab O'zbekistonda o'tkazilgan soliq islohotlarini uch asosiy bosqichga bo'lish mumkin:

Birinchi bosqich — 1991–1994-yillarda soliqqa oid qonun hujjatlarini yaratish, tamomila yangi soliqlar va to'lovlar tizimini barpo etish hamda ularni xo'jalik amaliyotiga joriy etish; moliyaviy mablag'lar infratuzilmasini rivojlantirish, o'z-o'zini strategik resurslar bilan ta'minlashga erishish maqsadlarida qayta taqsimlash; narxlarning o'sishi va ishlab chiqarishning pasayishi sharoitida aholining turmush darajasi pasayib ketmasligi va ijtimoiy barqarorlikni saqlash; mustaqil tizim sifatida davlat soliq xizmatini shakllantirish vazifalari bajarildi.

Ikkinchi bosqich — 1995–1999-yillarda soliq tizimini takomillashtirish va korxonalarga nisbatan soliq yukini kamaytirish bo'yicha soliq islohotlari amalga oshirildi. Bu davrda soliqlarga doir mavjud qonun hujjatlari asosida O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi ishlab chiqildi va 1997-yilda qabul qilindi.

Uchinchi bosqich — 2000-yildan boshlab soliq islohotlari qonunchilikka kiritilayotgan o'zgarishlar asosida fuqarolar va korxonalar uchun soliq yukini yanada kamaytirish, ayrim soliq turlarini bekor qilish, kichik va o'rta tadbirkorlik subyektlarini soliqqa tortish tizimini soddalashtirish, samarali soliq tizimi tamoyillarini yanada to'liq

ro'yobga chiqarish, jahon andozalariga mos soliq tizimini bosqichma-bosqich barpo etishga yo'naltirilgan.¹

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. M. Mirziyoyev tomonidan 2017-yildan boshlab soliq tizimiga kiritilgan islohotlar soliq stavkalarini soddalashtirish va biznesni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan yirik chora-tadbirlarni o'z ichiga oladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 18-iyuldagi "Soliq ma'muriyatchiligini tubdan takomillashtirish, soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarning yig'iluvchanligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5116-son² Farmoniga ko'ra, "Soliq ma'muriyatchiligini tubdan takomillashtirish, soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarning yig'iluvchanligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qonun qabul qilingan. Unga ko'ra, soliq organlari faoliyatida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining yetarlicha joriy etilmasligi, soliq nazorati va huquqiy madaniyatni oshirishda muammolar mavjud edi.

Bundan tashqari, soliq tizimining murakkabligi, soliq qonunchiligining o'zgaruvchanligi va sudgacha hal etish mexanizmlarining yetarlicha ishlatilmasligi soliqlarning to'liq yig'ilishini va biznes muhitining barqaror rivojlanishini cheklab kelmoqda. Bu muammolarni hal qilish, soliq tizimini soddalashtirish va soliq ma'muriyatchiligining shaffofligini oshirish orqali mamlakat iqtisodiy o'sishiga katta hissa qo'shish mumkin. Soliq islohotlarini davom ettirish va ularni jahon andozalariga moslashtirish, biznes rivojlanishini qo'llab-quvvatlash hamda investitsiyalarni jalb qilish muhim omil bo'lib qolmoqda. Soliq islohotlari jarayonida eng muhim o'zgarishlardan biri — soliq stavkalarining kamaytirilishi va soddalashtirilishi bo'ldi.

Soliq stavkalarining pasayishi, ayniqsa, kichik va o'rta bizneslar uchun juda qulay sharoitlarni yaratdi. Bu bizneslarga soliq to'lovlarni kamaytirish imkoniyatini berib, o'z faoliyatini kengaytirishga yordam bermoqda. 2024-yil 18-dekabrda bo'lib o'tgan majlisda Bosh vazir o'rinbosari — iqtisodiyot va moliya vaziri Jamshid Qo'chqorov 2025-yilda iqtisodiy soliq turlari bo'yicha soliq stavkalari o'zgarishsiz qolishini ma'lum qildi.

Bu kabi imtiyozlarning joriy etilishi, ya'ni soliq stavkalarining oshmasligi, O'zbekistonda biznes doirasining kengayishi va yangi bizneslarning tashkil qilinishi, iqtisodiyotni modernizatsiya va diversifikatsiya qilishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. O'zbekistonda kichik va o'rta biznes uchun amalga oshirilgan soliq islohotlari bizneslarning raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qilmoqda. Soliq tizimining soddalashtirilishi va soliqqa tortish jarayonlarining yanada aniq va shaffof bo'lishi kichik va o'rta bizneslarni raqobatga moslashishga yordam bermoqda.

Bundan tashqari, soliq tizimida amalga oshirilgan islohotlar kichik biznesni rivojlantirish uchun moliyaviy imkoniyatlar yaratib, yangi bozorlar va mahsulotlar ishlab chiqarishga imkon bermoqda. Raqobatbardosh biznes muhitining shakllanishi kichik biznesning o'sishiga yordam bermoqda va iqtisodiyotni yanada diversifikatsiya qilishga xizmat qilmoqda. O'zbekiston soliq tizimini takomillashtirishda rivojlangan

¹ https://uz.wikipedia.org/wiki/Soliq_islohotlari

² <https://lex.uz/docs/-3271159>

va rivojlanayotgan davlatlarning tajribasini hamda ular qoʻllagan islohotlarni oʻrganish muhim ahamiyatga ega.

Bunga misol tariqasida Yaponiyaning urushdan keyingi iqtisodiyotini qayta qurishi va 1986-yildagi Yamaykadagi soliq tizimi hamda islohotlarini tahlil qilgan Malcolm Gillisning “Tax Reform in Developing Countries” kitobida keltirilgan tadqiqot natijalarini koʻrsatish mumkin¹. Ikkinchi jahon urushidan keyin Yaponiya oʻz iqtisodiyotini tiklab olishi uchun soliq tizimini isloh qilishi zarur edi. Yaponiyaning iqtisodiy oʻsishini qoʻllab-quvvatlash, davlat byudjetini barqarorlashtirish va xalqaro bozor bilan yanada integratsiya qilish uchun QQS (qoʻshilgan qiymat soligʻi) joriy etilishi davlatning iqtisodiy siyosatining muhim qismi boʻlib, inflyatsiyani nazorat qilish va davlat byudjetiga barqaror tushumlarni taʼminlash maqsadida bu egri soliq turi joriy etilgan.

QQSning amalda qoʻllanilishi bilan Yaponiya hukumati aholi oʻrtasida nizolar kelib chiqmasligi uchun daromad soligʻining progressiv tizimini (daromadlar oshgan sari soliq stavkalarining oshib borishi) saqlagan holda soliq stavkalarini pasaytirishga harakat qilgan va natijada aholining jamgʻarma qilishini ragʻbatlantirib, ijtimoiy adolatni taʼminlagan. Yaponiyadagi jamgʻarma tizimi va soliq siyosati bir-biriga chambarchas bogʻliq boʻlib, iqtisodiy oʻsishni qoʻllab-quvvatlash va davlatning daromadlarini oshirishga yordam bergan. Yaponiyada soliq siyosati jamgʻarma qilishni ragʻbatlantiradigan mexanizmlarga asoslangan.

Hukumat jamgʻarmalarni koʻpaytirish uchun soliq imtiyozlarini taqdim etgan. Masalan, jamgʻarma uchun belgilangan soliq stavkalari kamaytirilgan. Korxonalar oʻzlarining foydalari va daromadlarini jamgʻarmaga oʻtkazganda, bu mablagʻlar investitsiyalar sifatida ishlatilsa, ular uchun soliq imtiyozlari berilgan. Bu soliq tizimi korxonalarni koʻproq jamgʻarma qilishga va iqtisodiy faoliyatlarini kengaytirishga undagan. Oʻzbekistonda ham Yaponiyaning ushbu tajribasidan foydalanish orqali soliq imtiyozlarini taqdim etish va jamgʻarma madaniyatini rivojlantirish orqali iqtisodiy oʻsish va barqarorlikni oshirish mumkin.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Oʻzbekistondagi soliq islohotlari iqtisodiy rivojlanish va biznes muhitini yaxshilashga qaratilgan muhim qadamlar boʻlib, ular mamlakatda yangi biznes imkoniyatlarini yaratishga va raqobatni oshirish orqali kichik bizneslarning takomillashuviga olib kelmoqda.

Oʻzbekistondagi soliq islohotlari nafaqat mamlakatning iqtisodiy oʻsishiga, balki xalqaro miqyosda raqobatbardoshligini oshirishga ham xizmat qilmoqda. Soliq tizimining soddalashtirilishi, soliq stavkalarining pasayishi va soliq maʼmuriyatchiligining shaffofligi biznes muhitining rivojlanishiga yordam bermiqda.

Soliq tizimidagi oʻzgarishlar kelajakda Oʻzbekistondagi kichik va oʻrta bizneslar uchun yanada qulayroq va samarali sharoitlar yaratib, raqobatbardosh hamda barqaror biznes muhitini shakllantirishga yordam berishda davom etishi kerak. Kelajakda Oʻzbekistonda soliq tizimining yanada soddalashtirilishi, soliq maʼmuriyatchiligining

¹ Malcolm Gillis, “Tax reform in developing countries” (March, 1989) 69/554.

yaxshilanishi va soliq siyosatining yanada raqobatbardosh va samarali bo'lishi, iqtisodiy o'sishni tezlashtirish hamda biznes muhitini rivojlantirish uchun jahon andozalariga moslashtirilgan soliq siyosatini yaratish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abduazizov, S. R. (2020). ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ УЧЕТА И АНАЛИЗА ФЕРМЕРСКИХ ХОЗЯЙСТВ В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ. Theoretical & Applied Science, (6), 461-463.
2. Qudbiyev, N. T., Ulug'Bek Erkinjon, O. G. L., & Mominov, I. L. O. (2022). TADBIRKORLIK SUBYEKTLARIDA ICHKI NAZORATNING SAMARALI TIZIMI SIFATIDA ICHKI AUDITNING O'RNI VA AHAMIYATI. Scientific progress, 3(1), 449-457.
3. Abduazizov, S. R. (2021). DAVLAT MOLIYAVIY NAZORATINING NAZARIY VA HUQUQIY ASOSLARI. Scientific progress, 2(8), 250-256.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 18-iyuldagi PF-5116-sonli "Soliq ma'muriyatchiligini tubdan takomillashtirish, soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarning yig'iluvchanligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni.
5. Asia and Pacific Department and Fiscal Affairs Department "Raising the consumption tax in Japan: WHY? WHEN? HOW?" (June 16, 2011) Prepared by a team led by M. Keen, M. Pradhan, K. Kang, and Ruud de Mooij.
6. Ibragimova, Z. (2021). BUXGALTERIYA HISOBI TIZIMINING HOLATI VA UNING FAOLIYATINI BAHOLASH. Scientific progress, 2(2), 811-815.
7. Кудбиев, Д. (2021). МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ УЧЕТА АРЕНДОВАННЫХ ОСНОВНЫХ СРЕДСТВ. In Современная наука. XXI век: научный, культурный, ИТ контекст (pp. 119-124).
8. https://uz.wikipedia.org/wiki/Soliq_islohotlari
9. <https://lex.uz/docs/-3271159>
10. [2025-yilda soliq stavkalari o'zgarmaydi](#)

OZIQ-OVQAT SANOATINING RIVOJLANISHIGA OMILLAR TA'SIRINI BAHOLASH

Tursunova Dilnavoz Davron qizi

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

1-kurs tayanch doktoranti

Annotatsiya

Ushbu maqola oziq-ovqat sanoatining rivojlanishiga ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillar tizimlashtirilgan. Oziq-ovqat sanoatining global va mahalliy miqyosda rivojlanishiga ta'sir qiluvchi innovatsiyalar, mehnat bozoridagi o'zgarishlar, iste'molchilar talabining o'zgarishi, resurslar va ekologik omillar ta'siri o'rganilgan. Oziq-ovqat sanoatini rivojlantirishga turli omillar ta'sirini baholagan xolda mazkur tarmoqni rivojlantirish strategiyalarni ishlab chiqish bo'yicha takliflar berilgan.

Kalit so'zlar: oziq-ovqat sanoati, rivojlanish omillari, iqtisodiy omillar, texnologik innovatsiyalar, ijtimoiy o'zgarishlar, ekologik ta'sir, raqobatbardoshlik.

Аннотация

В статье систематизированы внутренние и внешние факторы, влияющие на развитие пищевой промышленности. Исследовано влияние инноваций, изменений на рынке труда, трансформации потребительского спроса, ресурсов и экологических факторов на развитие пищевой промышленности как в глобальном, так и в локальном масштабе. Оценено воздействие различных факторов на отрасль, предложены стратегические рекомендации по развитию данного сектора.

Ключевые слова: пищевая промышленность, факторы развития, экономические факторы, технологические инновации, социальные изменения, экологическое воздействие, конкурентоспособность.

Abstract

This article systematizes internal and external factors influencing the development of the food industry. It examines the impact of innovations, labor market changes, shifts in consumer demand, resources, and environmental factors on the development of the food industry at both global and local levels. The influence of various factors on the industry is assessed, and strategic recommendations for advancing the sector are provided.

Keywords: food industry, development factors, economic factors, technological innovations, social changes, environmental impact, competitiveness.

KIRISH

Oziq-ovqat sanoati jahon iqtisodiyotining ajralmas qismi bo'lib, uning rivojlanishi nafaqat oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash, balki iqtisodiy barqarorlikni saqlash, ish o'rinlarini yaratish va ijtimoiy farovonlikni oshirishda ham katta

ahamiyatga ega. Nafaqat O‘zbekiston Respublikasida, balki butun dunyoda oziq-ovqat mahsulotlarini to‘liq ta‘minlash va oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlash muhim vazifaga aylangan.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 9-sentyabrdagi PQ-4821-sonli “Respublika oziq-ovqat sanoatini jadal rivojlantirish va aholini sifatli oziq-ovqat mahsulotlari bilan to‘liq ta‘minlash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi, 2020-yil 18-martdagi PQ-4643-sonli “Qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat sanoatini boshqarish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi hamda “O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini 2020–2030-yillarda rivojlantirish strategiyasi”da [1] va boshqa me‘yoriy-huquqiy hujjatlarda: zarur miqdorda oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish mexanizmlarini takomillashtirish va oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlash; qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlash va qiymat zanjirini rivojlantirish, shu jumladan yuqori qo‘shilgan qiymatga ega qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarishga asoslangan oziq-ovqat sanoatini rivojlantirish; yangi qayta ishlash korxonalarini qurish va modernizatsiya qilish; oziq-ovqat mahsulotlarini saqlash va sotish uchun logistika tarmoqlarini kengaytirish maqsad qilib qo‘yilgan.

Mazkur jihatlarni inobatga olganda, oziq-ovqat sanoatining rivojlanishiga omillar ta‘sirini baholash orqali strategik yo‘nalishlar belgilash muhim tadqiqot yo‘nalishi hisoblanadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Oziq-ovqat sanoatini rivojlantirishga turli omillar ta‘sirini baholash bo‘yicha ko‘plab ilmiy izlanishlar, maqolalar va tadqiqotlar mavjud. Ushbu adabiyotlar sanoatning iqtisodiy, ijtimoiy, ekologik va texnologik jihatlarini o‘rganadi, shuningdek, uning global va mahalliy miqyosda qanday rivojlanayotganini tahlil qiladi. Ishlab chiqarish-sanoat zanjirida integratsiyalashgan aloqalarni rivojlantirish asosida aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan barqaror ta‘minlash va oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlash yuzasidan qator tadqiqotlar olib borilgan.

Kurkina N.R. tomonidan aholining oziq-ovqat xavfsizligini barqaror ta‘minlash muhim strategik vazifadir, chunki u nafaqat oziq-ovqat xavfsizligi, balki milliy xavfsizlik bilan ham chambarchas bog‘liq degan xulosaga kelingan¹ [2].

¹ Куркина Н.Р., (2010). Организационно-экономический механизм развития продовольственного обеспечения (теория, методология, практика) //Автореферат диссертации на соискание ученой степени д.э.н. по специальности 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством. Москва-2010. С. 3.

N.I. Saidaxmedova tadqiqotlarida oziq-ovqat sanoatining eng muhim muammolaridan biri qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash darajasining pastligi ekanligi aniqlangan¹ [3].

N.V. Kandaurova integratsiya jarayonlarini rivojlantirish tajribasi qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishdan to sotishgacha bo‘lgan barcha bo‘g‘inlarni birlashtiruvchi yaxlit tuzilmalar samaraliroq va bozor iqtisodiyoti sharoitlariga moslashganligini ko‘rsatadi. O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish, saqlash va sanoatda qayta ishlash zanjirida oziq-ovqat tarmog‘ini rivojlantirish masalalari yetarlicha o‘rganilmagan² [4].

Oziq-ovqat sanoatining rivojlanishiga ta’sir etuvchi iqtisodiy omillarni o‘rganish bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlarda sanoatning raqobatbardoshligi va o‘sishi ko‘pincha iqtisodiy siyosat, investitsiyalar va moliyaviy resurslar bilan bog‘liq ekanligi ta’kidlanadi. Xorijiy tadqiqotlarda oziq-ovqat sanoati uchun davlat subsidiyalari va moliyaviy yordamlarning rivojlanishiga ta’siri o‘rganiladi. Tadqiqotlarda iqtisodiy inqirozlar va o‘sinh sur’ati o‘rtasidagi bog‘liqlik keng muhokama qilinadi.

Oziq-ovqat sanoatining rivojlanishida ijtimoiy omillar ham muhim rol o‘ynaydi. Oziq-ovqat iste’molchilari talablari va odatlari o‘zgarib boradi, bu esa sanoatga yangi mahsulotlar ishlab chiqishda va marketing strategiyalarini ishlab chiqishda katta ta’sir ko‘rsatadi. Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, sanoatning barqaror rivojlanishini ta’minlash uchun innovatsion yondashuvlar, yangi texnologiyalar va ekologik barqarorlikka e’tibor qaratish zarur.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda oziq-ovqat sanoatini rivojlantirishiga ta’sir etuvchi omillarni o‘rganish uchun bir qator ilmiy metodlar qo‘llanildi. Tadqiqot jarayonida oziq-ovqat sanoati rivojlanishiga oid mavjud ilmiy adabiyotlar va ma’lumotlar tahlil qilindi. Bu yondashuv sohaning iqtisodiy va ijtimoiy ahamiyatini, shuningdek, rivojlanish tendensiyalarini aniqlashga xizmat qildi. SWOT tahlili asosida sanoatning kuchli va zaif tomonlari, imkoniyatlari va xavf-xatarlari baholandi. Ushbu yondashuv oziq-ovqat sanoatining iqtisodiy samaradorligini baholash va asosiy muammolarni aniqlash imkonini berdi. Tadqiqot metodologiyasining turli usullarni uyg‘unlashtirishga asoslanishi oziq-ovqat sanoatini rivojlantirishning nazariy asoslarini kompleks tahlil qilish va amaliy tavsiyalarni ishlab chiqishda yuqori natijalarga erishishni ta’minladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

¹ Саидрахмедова Н.И., (2019). Тенденции и проблемы производства в пищевой промышленности Узбекистана // Научно электронный журнал 34 SCIENTIFIC APPROACH TO THE MODERN EDUCATION SYSTEM “Международные финансы и учет”. № 2, апрель, 2019 г. – с. 7 (на узбекском языке).

² Кандаурова Н.В., (2005). Организационно-экономические основы интеграции сельскохозяйственных и промышленных предприятий // Автореферат диссертации на соискание ученой степени к.э.н.

Tadqiqot davomida oziq-ovqat sanoatining rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar tahlil qilindi va ushbu omillar ikki guruhga — ichki va tashqi omillarga bo'lindi. Unga ko'ra, oziq-ovqat sanoatining rivojlanishiga ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillar quyidagicha tasniflanadi:

Ichki omillar (sanoat ichidagi omillar):

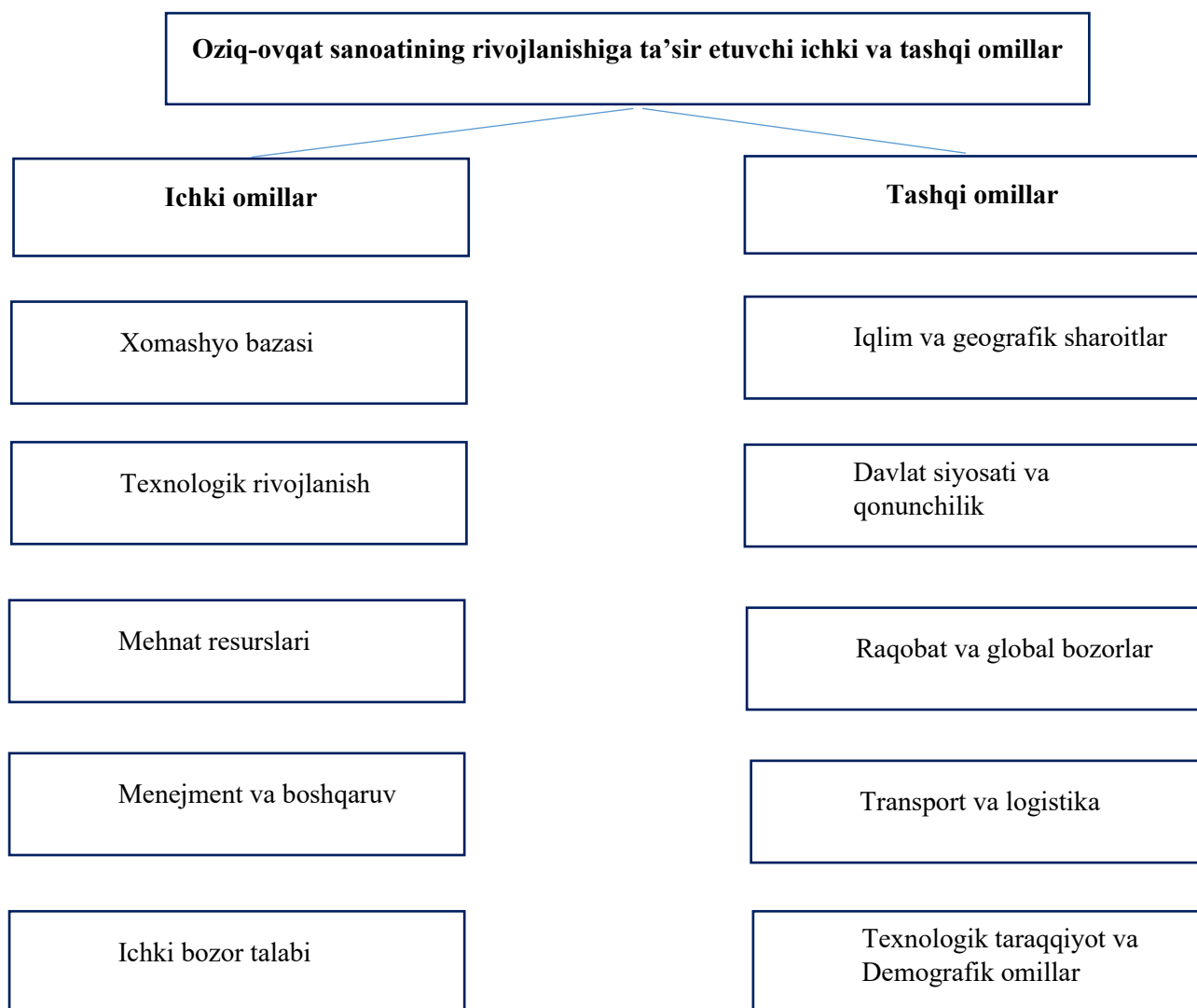
1. Xomashyo bazasi: Mahalliy xomashyolarning sifati va hajmi (masalan, g'alla, sabzavot, go'sht va sut mahsulotlari) hamda qishloq xo'jaligining rivojlanish darajasi.
2. Texnologik rivojlanish: Yangi ishlab chiqarish uskunalari va avtomatlashtirish darajasi, innovatsiyalar va ilg'or texnologiyalarning joriy etilishi.
3. Mehnat resurslari: Malakali ishchi kuchining mavjudligi, ishchilarning tajribasi va kasbiy tayyorgarligi.
4. Menejment va boshqaruv: Korxonadagi boshqaruv tizimining samaradorligi, strategik rejalashtirish va marketing yondashuvlari.
5. Ichki bozor talabi: Aholining daromad darajasi, iste'mol madaniyati va mahalliy iste'molchilarning mahsulotga bo'lgan ehtiyoji.

Tashqi omillar (tashqi muhitdagi omillar):

1. Iqlim va geografik sharoitlar: Oziq-ovqat ishlab chiqarishga mos iqlim va yer resurslari.
2. Davlat siyosati va qonunchilik: Subsidiyalar, soliq imtiyozlari, davlat tomonidan ko'rsatilayotgan qo'llab-quvvatlash, oziq-ovqat xavfsizligi va sifat nazorati standartlari.
3. Raqobat va global bozorlar: Mahalliy va xalqaro raqobatchilar, eksport va import sharoitlari, bojxona to'siqlari.
4. Transport va logistika: Mahsulotlarni tez va xavfsiz yetkazib berish imkoniyatlari va infratuzilmaning rivojlanganligi.
5. Texnologik taraqqiyot (global darajada): Jahon bo'yicha oziq-ovqat texnologiyasidagi yangiliklar.
6. Demografik omillar: Aholi sonining o'sishi, urbanizatsiya va iste'molchilarning yosh tarkibi (1-rasm).

O'zbekistonda agrar sektor rivojlangan bo'lib, turli xil meva-sabzavot, g'alla, go'sht va sut mahsulotlari yetishtiriladi. Ammo, xomashyoning saqlanishi va qayta ishlanishi tizimlari doimiy ravishda zamonaviy texnologiyalar asosida rivojlanib borishi talab etiladi. Ko'p xomashyo xom holatda eksport qilinadi, bu esa ichki qayta ishlash sanoatini cheklaydi. Xomashyo manbalari ko'p bo'lsa-da, ulardan samarali foydalanilmasligi sanoatni yanada kengroq rivojiga to'sqinlik qilmoqda. Zamonaviy texnologiyalar va avtomatlashtirilgan tizimlarni qo'llash esa mazkur muammolarni samarali yechimi hisoblanadi. Raqamli texnologiyalardan foydalanish orqali mahsulot

sifatini, mehnat unumdorligini va ishlab chiqarish hajmini oshirish imkoniyatlari paydo bo‘ladi.

1-rasm. Oziq-ovqat sanoatining rivojlanishiga ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillarni guruhlash¹

Texnologik modernizatsiya — bu sohaning “yuragi” bo‘lib, korxonalarning yuqori e’tibor qaratishi kerak bo‘lgan eng muhim yo‘nalishdir. Mamlakatda ishchi kuchining salmog‘i yuqori bo‘lsa-da, malakali kadrlarga bo‘lgan ehtiyojlar yuqori hisoblanadi. Yuqori ilm talab qiluvchi sohalarda kasbiy ta’lim va malaka oshirish muhim yo‘nalish bo‘lib, inson resurslarini rivojlantirish talab etiladi.

Ko‘plab korxonalar faoliyatida strategik rejalashtirish va marketing jarayonlari yetarli darajada shakllanmagan. Mahsulot ishlab chiqarish bosqichi mavjud bo‘lsa-da,

¹ Muallif ishlanmasi

uni samarali sotish va brendni rivojlantirish jarayonlari takomillashtirilishi zarur. Zamonaviy menejment yondashuvlarini joriy etish korxonalarni bozordagi raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

Aholi sonining barqaror o'sib borishi oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojning ortishiga sabab bo'lmoqda. Shu bilan birga, mahalliy iste'molchilarning sifatga bo'lgan talablari ham sezilarli darajada oshmoqda. Bunday sharoitda ayrim mahsulotlar import orqali qoplanmoqda. Bu esa ichki ishlab chiqarish salohiyatini oshirish zarurligini ko'rsatadi. Ichki bozorni yetarli darajada ta'minlash, import o'rnini bosuvchi mahsulotlar ishlab chiqarish hamda iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash uchun samarali ishlab chiqarish tizimlarini shakllantirish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasining agroiklimiy sharoiti meva-sabzavot, g'alla va boshqa qishloq xo'jaligi ekinlarini yetishtirish uchun qulay imkoniyatlar yaratadi. Shu bilan birga, ayrim hududlarda suv tanqisligi va iqlim o'zgarishi kabi omillar dehqonchilikka muayyan salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Mazkur vaziyatda iqlim resurslaridan oqilona foydalanish, suv tejovchi texnologiyalarni joriy etish va agrotexnik tadbirlarni ilmiy asosda tashkil etish zarurati dolzarb bo'lib bormoqda.

So'nggi yillarda qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat sanoatini qo'llab-quvvatlash maqsadida imtiyozlar, subsidiyalar, grantlar hamda investitsion mexanizmlar keng joriy etilmoqda. Biroq, ayrim holatlarda tartibga solishdagi murakkabliklar va ma'muriy to'siqlar samarali faoliyat yuritishga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatmoqda. Davlat siyosatining barqarorligi, normativ-huquqiy bazaning soddaligi va investitsion muhitning barqarorligi xorijiy va mahalliy investorlar uchun muhim omillardan biri hisoblanadi.

Mahalliy ishlab chiqaruvchilar Xitoy, Turkiya, Rossiya kabi davlatlardan olib kirilayotgan mahsulotlar bilan raqobat muhitida faoliyat yuritmoqda. Eksport salohiyatini oshirish uchun mahsulot sifatini yaxshilash, xalqaro standartlarga moslashtirish va zarur sertifikatlash tizimlarini rivojlantirish muhim hisoblanadi.

Ichki logistika infratuzilmasining ayrim hududlarda rivojlanmaganligi, ayniqsa tez buziladigan mahsulotlar uchun zarur bo'lgan sovuq zanjir (cold chain) tizimining yetarli emasligi mahsulotni iste'molchiga sifatli yetkazib berishda qiyinchiliklar tug'dirmoqda. Samarali logistika tizimi esa ishlab chiqarish jarayonining ajralmas qismi sifatida qaraladi.

Aholi sonining o'sishi oziq-ovqat mahsulotlariga doimiy ehtiyojni ta'minlaydi. Aholi tarkibida yoshlarning ulushi yuqoriligi esa fast food, funksional ichimliklar va sog'lom ovqatlanish mahsulotlari kabi yangi mahsulot turlariga talabni oshirmoqda. Bozorni ehtiyojga qarab segmentlashtirish va mos mahsulotlar ishlab chiqarish orqali ichki talabni to'liq qondirish mumkin.

Jahon oziq-ovqat sanoatida robototexnika, sun'iy intellekt va ekologik texnologiyalar tez sur'atlar bilan rivojlanmoqda. O'zbekiston korxonalarida esa bu texnologiyalarni joriy etish bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda. Innovatsion rivojlanishdan ortda qolmaslik uchun xalqaro hamkorlikni kengaytirish, texnologik transferlarni yo'lga qo'yish va ilg'or tajribalarni amaliyotga joriy etish zarur.

O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, 2012–2024-yillarda oziq-ovqat, ichimliklar va tamaki sanoatining ulushi sanoatda 18,3 % dan 13,8 % ga yoki 4,5 % ga kamaygan. Oziq-ovqat, ichimliklar va tamaki mahsulotlari ishlab chiqarishning yillik o'sish sur'ati 4,7 % dan 5,4 % ga yoki 0,7 % punktga oshdi. Bu davrda jismoniy jihatdan sut va sut mahsulotlari ishlab chiqarish 77,4 % ga, pishloq va sut mahsulotlari 134,2 % ga, kolbasa mahsulotlari 103,7 % ga, shakar 103,5 % ga, makaron mahsulotlari 18,5 % ga, un 78,5 % ga, qandolat mahsulotlari 232,1 % ga oshdi. Faqat non va non mahsulotlari (9,7 %) va o'simlik moyi (59,2 %) ishlab chiqarish kamaygan (1-jadval).

1-jadval.

O'zbekiston Respublikasida oziq-ovqat sanoatining rivojlanish dinamikasi¹

Ko'rsatkichlar	O'lchov birlik	2012	2014	2016	2018	2020	2022	2024
Oziq-ovqat mahsulotlari sanoat ishlab chiqarishi tarkibida ichimliklar va tamaki mahsulotlari ishlab chiqarish ulushi	%	18,3	20,4	23,9	13,5	14	13,8	18,2
Ichimliklar va tamaki mahsulotlari ishlab chiqarishning o'sish sur'ati	%	104,7	109,1	108,2	100,9	107,9	105,4	106,3
Asosiy oziq-ovqat mahsulotlarini fizik jihatdan ishlab chiqarish								
Go'sht va go'sht mahsulotlari	Ming t	198,5	221,1	287,2	244,3	189,9	213,0	225,6
Sut va sut mahsulotlari	Ming t	319,0	375,1	546,3	558,2	589,7	566,0	586,0
Sir va brinza	Ming t	3,8	5,7	11,6	9,0	10,3	8,9	8,2
Kolbasa mahsulotlari	Ming t	18,9	27,3	43,5	29,2	38,1	38,5	39,0
O'simlik yog'i	Ming t	236,0	230,0	223,6	209,8	181,9	96,3	73,0
Shakar	Ming t	323,1	425,5	535,0	68,8	188,8	203,5	492,1
Makaron	Ming t	77,3	93,0	125,0	110,2	121,7	91,6	93,9
Non va non mahsulotlari	Ming t	1062,0	1084,5	1575,3	1473,9	1404,9	970,1	1023,5
Un	Ming t	1820,3	1979,3	2268,2	2733,5	3509,6	3250,1	3345,5
Qandolat mahsulotlari	Ming t	43,6	59,2	141,5	120,5	129,7	144,4	136,5

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi ma'lumotlari.

Mavjud imkoniyatlarga qaramay, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash sanoati rivojlanishining hozirgi bosqichi hali to‘laqonli emas. Ushbu soha tarkibida qayta ishlash quvvatlarining yetarli emasligi, texnologik parklarning kamligi va zamonaviy standartlarga mos ishlab chiqarish liniyalarining yetarlicha joriy etilmaganligi kabi muammolar saqlanib qolmoqda. Natijada, qayta ishlangan mahsulotlar ulushi umumiy ishlab chiqarish hajmida past darajada bo‘lib qolmoqda.

Mazkur yo‘nalishda tizimli chora-tadbirlarni kuchaytirish, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, logistika infratuzilmasini takomillashtirish va xalqaro sifat standartlariga mos ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yish orqali sohaning barqaror rivojlanishini ta‘minlash imkoniyatlari mavjud.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O‘zbekiston Respublikasi oziq-ovqat sanoati mamlakat iqtisodiyotining strategik tarmoqlaridan biri bo‘lib, uning barqaror rivojlanishi oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlash, eksport salohiyatini oshirish va aholining hayot sifati yaxshilanishiga bevosita ta‘sir ko‘rsatadi.

Tadqiqot natijalari so‘nggi yillarda oziq-ovqat sanoatida ijobiy o‘sish sur‘atlari kuzatilayotganini ko‘rsatmoqda. Jumladan, ishlab chiqarish hajmining yildan-yilga oshib borayotgani, xorijiy investitsiyalarning jalb qilinishi hamda kichik va o‘rta biznes subyektlari sonining ko‘payishi ushbu tarmoqning yuqori salohiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi.

O‘zbekiston sharoitida oziq-ovqat sanoatining rivojlanishiga ta‘sir qiluvchi muhim omillarni ichki va tashqi jihatdan quyidagicha tahlil qilish mumkin:

Ichki omillar: Eng asosiy ichki omil — bu xomashyo bazasining mavjudligidir. O‘zbekiston agrar mamlakat sifatida boy qishloq xo‘jaligi resurslariga ega. Biroq, mavjud xomashyoni sifatli saqlash, qayta ishlash va qo‘shilgan qiymatli mahsulotlarga aylantirish bo‘yicha infratuzilma imkoniyatlari hali to‘liq shakllanmagan. Ayni paytda qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining sezilarli qismi eksport qilinmoqda, bu esa ichki sanoatda xomashyo resurslaridan to‘laqonli foydalanilmasligiga sabab bo‘lmoqda.

Tashqi omillar: Oziq-ovqat sanoatining rivojlanishida davlat siyosati va qonunchilik muhim tashqi omillar sifatida namoyon bo‘ladi. So‘nggi yillarda sohani rivojlantirishga qaratilgan turli qo‘llab-quvvatlov choralari — subsidiya, soliq imtiyozlari, investitsion rag‘batlar va eksportni kengaytirish bo‘yicha mexanizmlar joriy etilgan. Shunga qaramay, ayrim ma‘muriy jarayonlarning murakkabligi, litsenziyalashdagi byurokratik to‘siqlar va normativ-huquqiy bazaning qisman murakkabligi tadbirkorlik faoliyatini erkin amalga oshirishga to‘siq bo‘lmoqda.

Umuman olganda, O‘zbekiston oziq-ovqat sanoati yuksak istiqbolga ega tarmoqlardan biri hisoblanadi. Ushbu sohaning kompleks rivojlanishini ta‘minlash

uchun xomashyo resurslaridan samarali foydalanish, qayta ishlash quvvatlarini kengaytirish, logistikani takomillashtirish hamda normativ-huquqiy tartiblarni soddalashtirish kabi yo‘nalishlarda tizimli islohotlar olib borilishi maqsadga muvofiqdir. Ushbu chora-tadbirlar natijasida O‘zbekiston oziq-ovqat sanoati xalqaro bozorlarda raqobatbardosh pozitsiyani egallashi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabr PF-158-son ““O‘zbekiston — 2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni, <https://lex.uz/ru/docs/6600413>
2. Куркина Н.Р., (2010). Организационно-экономический механизм развития продовольственного обеспечения (теория, методология, практика) // Автореферат диссертации на соискание ученой степени д.э.н. по специальности 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством. Москва-2010. С. 3.
3. Саидахмедова Н.И., (2019). Тенденции и проблемы производства в пищевой промышленности Узбекистана // Научно электронный журнал 34 SCIENTIFIC APPROACH TO THE MODERN EDUCATION SYSTEM “Международные финансы и учет”. № 2, апрель, 2019 г. – с. 7 (на узбекском языке).
4. Кандаурова Н.В., (2005). Организационно-экономические основы интеграции сельскохозяйственных и промышленных предприятий // Автореферат диссертации на соискание ученой степени к.э.н.
5. Saidov M.S. Renewable Energy Sources and Ways of their Implementation in the Republic of Uzbekistan // INTERNATIONAL JOURNAL ON ECONOMICS, FINANCE AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT ISSN (electronic): 2620 — 6269/ ISSN (printed): 2615 – 4021 Vol. 5 No. 1 | January 2023. P. 38-52.
6. Судакова Е.С. Оценка трудового потенциала персонала: подходы, методы, методика / Е.С. Судакова // Интернет-журнал «НАУКОВЕДЕНИЕ».- 2014.- Выпуск №4.-С.1- 26.
7. Абулқосимов Х.П. Шаклланаётган бозор иқтисодиётида инсон омили ва уни фаоллаштириш йўллари. — Т.: ТМИ. 2005. — 114 б.
8. Искандаров Э.Б., “Ўзбекистон қурилиш саноати корхоналарида барқарор инновацион ривожланишни таъминлаш” мавзусидаги 08.00.03-Саноат иқтисодиёти ихтисослиги бўйича иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. 2022 й. б-13.
9. Азларова М.М. Иқтисодиётнинг глобаллашув шароитида ички бозорни озиқовқат товарлари билан тўлдиришнинг назарий асослари // Iqtisodiyot va ta'lim / 2023-yil 1-son.

O'ZBEKISTONDA CHIQINDILARNI QAYTA ISHLASH TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH

Xotamov Ibodullo Sadulloyevich

Toshkent menejment va iqtisodiyot instituti,

Iqtisodiyot kafedrası professori, i.f.n.

ORCID: 0000-0001-9141-6500

E-mail: xotamov.ibodulla@timeedu.uz

Annotatsiya

Ushbu maqolada O'zbekistonda chiqindilarni qayta ishlash tizimining hozirgi holati, mavjud muammolar, ularni bartaraf etish yo'llari hamda zamonaviy texnologiyalarni joriy etish istiqbollari tahlil qilingan. So'nggi yillarda mamlakatda ekologik muvozanatni saqlash, chiqindilarni samarali boshqarish va ularni iqtisodiy resursga aylantirish bo'yicha qator islohotlar amalga oshirilayotgan bo'lsa-da, chiqindilarni ajratib yig'ish, ularni qayta ishlash va utilizatsiya qilish tizimi hali ham to'liq shakllanmagan. Tadqiqotda chiqindilar bilan ishlashning huquqiy, texnik va iqtisodiy jihatlari, mavjud infratuzilma holati, xususi sektor ishtiroki hamda aholi o'rtasida ekologik madaniyatning pastligi kabi omillar tahlil etiladi. Shuningdek, xorijiy davlatlar tajribasiga asoslangan holda, O'zbekiston sharoitiga mos keluvchi innovatsion yechimlar taklif etiladi.

Kalit so'zlar: chiqindilarni qayta ishlash, ekologik muammolar, barqaror rivojlanish, atrof-muhit muhofazasi, aylanma iqtisodiyot, innovatsion texnologiyalar, ekologik madaniyat, infratuzilma, resurslar tiklanishi.

Аннотация

В статье исследуется роль и значение технологий искусственного интеллекта в электронной коммерции. Подробно проанализирована роль систем искусственного интеллекта в улучшении клиентского опыта, предоставлении персонализированных услуг, оптимизации маркетинговых стратегий и автоматизации бизнес-процессов. В исследовании также освещается влияние технологий, разработанных на основе искусственного интеллекта, на перспективы развития электронной коммерции. Результаты показывают, что искусственный интеллект становится важным инструментом для повышения конкурентоспособности и роста продаж в электронной коммерции.

Ключевые слова: электронная коммерция, искусственный интеллект, клиентский опыт, персонализация, цифровой маркетинг.

Abstract

This article analyzes the current state of the waste recycling system in Uzbekistan, the existing problems, ways to eliminate them and the prospects for the introduction of modern technologies. While the country has undergone a number of reforms in recent years to maintain ecological balance, effectively manage waste and turn them into an economic resource, the system of separation collection, recycling and disposal of waste

is still not fully formed. The study examines such factors as the legal, technical and economic aspects of waste handling, the state of the existing infrastructure, private sector participation, low environmental culture among the population. Also, based on the experience of foreign countries, innovative solutions are offered that are suitable for the conditions of Uzbekistan.

Keywords: waste recycling, environmental problems, sustainable development, environmental protection, circular economy, innovative technologies, ecological culture, infrastructure, resource recovery.

KIRISH

O'zbekistonning ekologik muammolari, jumladan chiqindilarni boshqarish, bugungi kunda dolzarb masalalardan biridir. Hozirgi vaqtda mamlakatda sanoat va uy xo'jaliklari chiqindilari, xususan plastmassa, metall, organik va elektron chiqindilarni qayta ishlash tizimi yetarlicha samarali emas. Chiqindilarni qayta ishlashdagi past samaradorlik, mavjud texnologiyalarning eskirganligi, ajratib yig'ish infratuzilmasining zaifligi hamda ekologik madaniyatning yetarli darajada shakllanmaganligi ushbu sohadagi jiddiy to'siqlarni yuzaga keltirmoqda. Shu sababli, chiqindilarni qayta ishlash tizimini takomillashtirish, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish va ekologik madaniyatni oshirish O'zbekistonda ekologik barqarorlikni ta'minlash uchun muhim vazifa hisoblanadi.

Chiqindilarni qayta ishlash tizimidagi mavjud asosiy muammolarni quyidagicha umumlashtirish mumkin:

a) Chiqindilarni ajratib yig'ish tizimining rivojlanmaganligi — aholi va korxonalar darajasida chiqindilarni to'g'ri ajratish amaliyoti keng joriy etilmagan; mahalliy hokimiyatlar va maxsus tashkilotlar o'rtasidagi hamkorlik yetarli emas.

b) Qayta ishlash infratuzilmasining rivojlanmaganligi — chiqindilarni qayta ishlash zavodlarining soni va quvvati talabga javob bermaydi; mavjud korxonalarda texnologiyalar eskirgan bo'lib, ular ekologik talablarga mos emas.

c) Aholi o'rtasida ekologik madaniyatning pastligi — ekologik ta'lim va targ'ibot ishlari yetarli emas; ijtimoiy tarmoqlar va ommaviy axborot vositalarida bu mavzudagi faoliyat sust.

d) Moliyalashtirish va investitsiya muammolari — qayta ishlash sohasi uchun zarur moliyaviy resurslar yetarli emas; tashqi investitsiyalarni jalb qilish so'nggi ikki yilda faollashgan bo'lsa-da, natijalari endigina sezilmoqda.

ADABIYOTLAR SHARHI

Chiqindilarni qayta ishlash sohasida ilmiy tadqiqot olib borgan xorijiy olimlarning yo'nalishlari ham mazkur sohaga oid yondashuvlar xilma-xilligini namoyon etadi. Masalan, Veena Sahajwalla – Avstraliyalik olim, UNSW universitetida materialshunoslik professori hisoblanadi. U "Green Steel" va "Microfactories" kabi innovatsion loyihalar orqali chiqindilarni va materiallarni qayta ishlashning ilg'or texnologiyalarini ishlab chiqishga hissa qo'shgan. Uning ishlari chiqindilarni iqtisodiy resursga aylantirish borasida global miqyosda e'tirof etilgan. Rajagopalan Vasudevan – Hindistonlik kimyogar bo'lib, plastmassalarni utilizatsiya

qilish va ularni yo‘l qurilishida qayta ishlatish bo‘yicha innovatsion yondashuvlarni ishlab chiqqan. Uning "plastik yo‘llar" texnologiyasi Hindistonda keng miqyosda joriy etilgan bo‘lib, ekologik va iqtisodiy afzalliklarga ega. William Tarpeh – Stanford universiteti professori, chiqindi suvlarni qayta ishlash orqali azot va boshqa resurslarni qayta tiklashga yo‘naltirilgan ilmiy-amaliy ishlanmalari bilan tanilgan. U resurslarni ikkilamchi ishlatish va atrof-muhitni asrashga xizmat qiluvchi usullarni amaliyotga joriy etmoqda. Francis de los Reyes III – Shimoliy Karolina shtat universiteti professori bo‘lib, sanoat chiqindilarini boshqarish hamda sanitariya tizimlarini takomillashtirish borasidagi tadqiqotlar bilan mashhur. Linda Lawton – Shotlandiyalik olim, Robert Gordon universitetida ekologik toksinlar, xususan mikrosistinlar va plastmassa chiqindilarining mikroorganizmlar yordamida parchalanish jarayonlarini chuqur o‘rgangan. Yong Sik Ok – Janubiy Koreyalik olim, Korea universitetida professorlik faoliyatini olib boradi. U Osiyo–Tinch okeani universitetlari assotsiatsiyasining barqaror chiqindilarni boshqarish dasturi direktori sifatida ushbu yo‘nalishda xalqaro loyihalarni muvofiqlashtirib kelmoqda. John Todd – AQShlik ekolog bo‘lib, “eco-machine” texnologiyasining asoschisi hisoblanadi. U chiqindilarni tabiiy usullar asosida qayta ishlash va suv resurslarini tozalash sohasida bir qator innovatsion g‘oyalarni ilgari surgan.

O‘zbekistonlik olimlar ham chiqindilarni qayta ishlash bo‘yicha keng qamrovli ilmiy tadqiqotlar olib bormoqda. Xususan, U.X. Eshonqulov, K.J. Xakimov va A.N. Shodiyev tog‘-kon va metallurgiya sanoatidan kelib chiqqan texnogen chiqindilarni qayta ishlash, temir, mis, molibden va rux kabi metallarni ajratib olish texnologiyalarini chuqur o‘rganishga e‘tibor qaratgan. Masalan, “Texnogen chiqindilarni qayta ishlash va ularning tarkibidan mis va molibden ajratib olishni asoslash” mavzusidagi tadqiqotda yuqori haroratli eritish va oksidlanish jarayonlari yordamida past darajadagi nikel shteynini temir oksidlanishi orqali silikatli shlaklar holida ajratib olish texnologiyasi ishlab chiqilgan [3].

Andijon davlat chet tillari instituti xodimlari M.M. Mirzakarimova va M.D. Uzoqjonova chiqindilarni qayta ishlashdagi dolzarb muammolarni tahlil etgan va ularni bartaraf qilish yo‘llarini taklif etgan. Ular qattiq va suyuq chiqindilar, og‘ir metallar va sanoat korxonalarining chiqindilari bilan bog‘liq ekologik muammolarni chuqur o‘rgangan hamda chiqindilarni qayta ishlashning iqtisodiy va ekologik samaradorligini oshirish bo‘yicha ilmiy asoslangan tavsiyalarni ilgari surgan [4].

Sh.T. Hojiyev, S.T. Matkarimov, F.B. To‘xtamurodov va O.A. Akramov tomonidan po‘lat ishlab chiqarish sanoatining ikkilamchi texnogen chiqindilarini qayta ishlash asosida kukunli birikmalar olish bo‘yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar ham muhim ahamiyatga ega. Ularning ishlari ushbu yo‘nalishda sanoat chiqindilaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qilmoqda [5].

K.B. Shipilova va M.R. Turakulova tomonidan ta‘lim muassasalarida maishiy chiqindilarning morfologik tarkibini o‘rganish va ularni boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlarda chiqindilarni barqaror boshqarish g‘oyasi asos qilib olingan. Ularning ishlari aylanma iqtisodiyot tamoyillariga asoslangan holda resurslardan samarali foydalanish, chiziqli iste‘mol

modelidan ekologik barqarorlikni ta'minlaydigan aylanma iqtisodiyot modeliga o'tish zaruratini asoslab beradi. Shuningdek, Oliy ta'lim tashkilotlarining barqaror rivojlanishdagi hal qiluvchi roliga ham e'tibor qaratilgan [6].

Ushbu mahalliy va xorijiy olimlarning tadqiqotlari O'zbekistonda chiqindilarni qayta ishlash tizimini takomillashtirish, ekologik muammolarni tizimli hal etish va iqtisodiy-ijtimoiy barqarorlikka erishish yo'lida muhim ilmiy-amaliy asos bo'lib xizmat qilmoqda.

METODOLOGIYA

Tadqiqotda ma'lumotlar asosan O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligi, Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o'zgarishi vazirligi hisobotlari, mahalliy hokimliklar ma'lumotlari hamda xalqaro tashkilotlar (UNEP, World Bank) nashrlaridan olindi. Tahlil usuli sifatida taqqoslama tahlil, dinamik ko'rsatkichlar va SWOT tahlil metodlaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Aylanma iqtisodiyot (circular economy) — bu resurslardan samarali foydalanish, chiqindilarni kamaytirish va tabiatni asrashga qaratilgan zamonaviy iqtisodiy modeldir. Ushbu model asosida ishlab chiqilgan 7R tamoyili resurslar aylanmasini ta'minlashda va chiqindilarni samarali boshqarishda muhim o'rin tutadi. Bu tamoyillar resurslarni tejash, atrof-muhitni muhofaza qilish va ijtimoiy-sanoat tizimining barqarorligini mustahkamlashga qaratilgan konseptual asosdir. Ularning amaliyotga tatbiq qilinishi iqtisodiyotning ekologik jihatdan barqaror va samarali shakllanishiga xizmat qiladi (1-rasm).

O'zbekistonning chiqindilarni qayta ishlash tizimidagi mavjud muammolarni hal etishda ilg'or texnologiyalarni joriy etish zaruriyati keskin dolzarblik kasb etmoqda. So'nggi yillarda ko'plab xorijiy mamlakatlarda chiqindilarni ajratib yig'ish va ularni qayta ishlash bo'yicha katta muvaffaqiyatlar qo'lga kiritilgan bo'lib, bu boradagi eng ilg'or tajribalardan biri Yaponiyaga tegishlidir. Ushbu mamlakatda chiqindilarni toifalab yig'ish, ularni maksimal darajada qayta ishlash va energetik konversiyaga yo'naltirish tizimi mukammal shakllangan. O'zbekistonda ham ushbu tajriba asosida milliy xususiyatlarga moslashtirilgan innovatsion texnologiyalarni ishlab chiqish va joriy etish imkoniyati mavjud.

Biroq, ilg'or texnologiyalarni muvaffaqiyatli joriy etish faqatgina texnik omillar bilan emas, balki bir vaqtning o'zida huquqiy-me'yoriy baza, aholi o'rtasida ekologik madaniyatni oshirish bo'yicha tizimli yondashuvlar, moliyaviy va tashkiliy resurslar bilan ta'minlangan holatda amalga oshirilishi kerak. Shu jihatdan, mavjud infratuzilma va resurs salohiyatiga mos keladigan, iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan asoslangan yechimlarni ishlab chiqish, ularni amaliyotga tatbiq etish tadqiqotning asosiy yo'nalishlaridan biriga aylangan.

1-rasm. Aylanma iqtisodiyotning 7R tamoyillar¹

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yilning 30-yanvaridagi PF-16-son Farmonining 7-ilovasida bayon etilgan "O'zbekiston – 2030" strategiyasining "Suv resurslarini tejash va atrof-muhitni muhofaza qilish" yo'nalishi bo'yicha 2025-yilga mo'ljallangan amaliy tadbirlar rejasida chiqindilarni boshqarish sohasi ham alohida o'rin egallagan. Rejaning 72-maqsadida qattiq maishiy chiqindilarni to'plash va olib chiqish xizmatlari sifatini yaxshilash ko'zda tutilgan. 73-maqсадda esa atmosfera havosi ifloslanishining oldini olish, uning tabiiy tarkibini saqlash va "Havoni uzoq masofalargacha transchegaraviy ifloslanishi to'g'risida"gi Konvensiyaga (1979-yilning 13-noyabr kuni, Jeneva) qo'shilish, hamda zararli tashlanmalar hajmini kamaytirish bo'yicha chora-tadbirlarni jadallashtirish, shu jumladan "Eng maqbul texnologiyalar (BAT)"ni joriy etish belgilangan [1].

¹ Muallif ishlanmasi

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yilning 2-dekabrda "2030-yilgacha O'zbekiston Respublikasining "yashil" iqtisodiyotga o'tishiga qaratilgan islohotlar samaradorligini oshirish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-436-son¹ qarori qabul qilingan. Ushbu qarorning 2-ilovasi orqali "Sanoat tarmoqlarida "yashil" iqtisodiyotga o'tish va energiya tejamkorligini ta'minlash Konsepsiyasi" tasdiqlangan [2].

2019–2030-yillar oralig'ida O'zbekiston Respublikasida yashil iqtisodiyot tamoyillariga asoslangan rivojlanish strategiyasi va tegishli Dastur doirasida quyidagi natijalarga erishilishi rejalashtirilgan. Issiqxona gazlarining yalpi ichki mahsulot birligiga nisbatan solishtirma ajratmalarini 2010-yildagi darajadan 35 foizga qisqartirish; qayta tiklanuvchi energiya manbalarining ishlab chiqarish quvvatini 15 GVtga yetkazish va ularning ulushini elektr energiyasi ishlab chiqarish umumiy hajmining 30 foizidan oshirish; sanoat sohasida energiya samaradorligini kamida 20 foizga oshirish; yalpi ichki mahsulot birligiga to'g'ri keladigan energiya sarfi hajmini, jumladan, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish hisobiga 30 foizga kamaytirish; iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida suvdan foydalanish samaradorligini sezilarli darajada oshirish va 1 million gektargacha maydonda suv tejovchi sug'orish texnologiyalarini joriy etish; hududlar miqyosida yangi 600 ta chiqindi to'plash shoxobchalarini tashkil etish kutilmoqda.

Bugungi kunda chiqindilar muammosi global miqyosda eng dolzarb ekologik tahdidlardan biriga aylanib bormoqda. So'nggi yillarda olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, maishiy va sanoat chiqindilari hajmi yildan-yilga ortib bormoqda. Ayniqsa, XXI asrda bu ko'rsatkichning jadal sur'atlarda oshib borishi ekologik barqarorlik uchun sezilarli xavf tug'dirmoqda. Rivojlangan davlatlar tajribasi esa chiqindilarni qayta ishlovchi korxonalarda raqamli texnologiyalarni joriy qilish orqali mazkur muammoning hal etilishiga erishilayotganini ko'rsatmoqda. Bunday texnologiyalar chiqindilarni avtomatlashtirilgan tarzda ajratish, ularni energetik resurs sifatida qayta ishlash va ekologik xavfsizlikni ta'minlashda muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda.

Dunyo bo'ylab chiqindilarni qayta ishlash darajasi mamlakatlar va mintaqalarga qarab sezilarli farq qiladi. Quyida 2023–2024-yillardagi asosiy ma'lumotlar keltirilgan.

Global chiqindilarni qayta ishlash darajasi: 2023-yilda dunyo bo'ylab maishiy chiqindilarning taxminan 13–15 foizi qayta ishlangan. Qolgan qismi poligonlarga tashlangan yoki noto'g'ri boshqarilgan.

Chiqindilarni boshqarish xarajatlari: 2023-yilda chiqindilarni boshqarishning to'g'ridan-to'g'ri xarajatlari 252 milliard dollarni tashkil etgan. Agar ifloslanish, sog'liq va iqlim o'zgarishi kabi yashirin xarajatlar hisobga olinsa, bu raqam 361 milliard dollarga yetadi. Hozirgi holat saqlanib qolsa, 2050-yilga borib bu xarajatlar 640 milliard dollarga yetishi mumkin.

Eng yaxshi ko'rsatkichlarga ega mamlakatlar [4]:

- Shveysariya: 100 % qayta ishlash darajasi bilan dunyoda yetakchi;

¹ <https://lex.uz/docs/-6303230>

- Daniya: 99,9 %;
- Finlyandiya: 99,4 %;
- Shvetsiya: 99,2 %;
- Germaniya: 2024-yilda 56 % qayta ishlash darajasi bilan yuqori o‘rinda turadi.

Biroq, so‘nggi yillarda noto‘g‘ri saralash muammolari kuzatilmoqda.

AQShda qayta ishlash darajasi: Faqat 21 % materiallar uy sharoitida qayta ishlanadi, qolgan 76 % esa noto‘g‘ri saralash yoki chiqindilarni tashlash orqali yo‘qoladi.

Gretsiyada qayta ishlash darajasi: Yevropa o‘rtacha ko‘rsatkichidan 50 % past bo‘lib, chiqindilarni saralashda muammolar mavjud.

Mamlakatimizda iqtisodiy rivojlanish jarayonida ekologik barqarorlikni ta‘minlash maqsadida chiqindilarni qayta ishlash tizimini takomillashtirishga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Har yili mamlakatda taxminan 14 million tonna chiqindi hosil bo‘lib, shundan atigi 4–5 % qayta ishlanadi. Misol uchun, 2024-yilda mamlakatimizda 14,8 million tonna maishiy chiqindi hosil bo‘lgan bo‘lsa, shundan 900,5 ming tonnadan ortig‘i 292 ta ixtisoslashtirilgan korxonada qayta ishlanib, umumiy hajmning 6,1 foizini tashkil etadi [7].

Har yili mamlakatda 600 mingdan ortiq qog‘oz chiqindilari shakllanadi. Respublikada mavjud 100 dan ziyod korxona ushbu chiqindilarni qayta ishlab, ularni iqtisodiyotga ikkilamchi xomashyo sifatida qayta kiritmoqda. Bu turdagi chiqindilarni qayta ishlovchi 104 korxonada yiliga 185,6 ming tonna qog‘oz va karton qayta ishlanmoqda. Ushbu chiqindilarni ikkilamchi xomashyo sifatida iqtisodiyotga qaytarish imkoniyati mavjud.

2022-yilda chiqindilarni qayta ishlash tizimining iqtisodiy ko‘rsatkichi 1 086 358,5 mln so‘mni, 2023-yilda esa bu ko‘rsatkich 1 301 053,9 mln so‘mni tashkil etgan. Shundan, 2022-yilda chiqindilarni qayta ishlash xizmatiga bo‘lgan talab 385 557,4 mln so‘mni yoki 35,5 foizni tashkil qilgan bo‘lsa, 2023-yilda esa bu ko‘rsatkich 529 376,3 mln so‘mni yoki 40,7 foizni tashkil qilgan (1-jadval).

1-jadval

2022-2023-yillarda chiqindilarni qayta ishlash xizmatlariga katta talab ulushiga ega bo‘lgan faoliyat turlari tahlili (mln. so‘mda)

№	Faoliyat turi	2022-yil		2023-yil	
		Qiymati	Ulushi	Qiymati	Ulushi
	Jami	385557,4	35,5%	529376,3	40,7%
1.	Tolali yigiruv ekinlari	58317,5	5,4%	0,00553	0,0%
2.	Neft mahsulotlari	58460,7	5,4%	149645,3	11,5%
3.	Mashina va jihozlardan tashqari tayyor metall buyumlar	37967,2	3,5%	67376,2	5,2%
4.	Yuk ko‘tarish va tashish uskunalari	58494,9	5,4%	100452,5	7,7%
5.	Avtotransport vositalari, tirkamalar va yarim tirkamalar	58719,6	5,4%	98420,7	7,6%

№	Faoliyat turi	2022-yil		2023-yil	
		Qiymati	Ulushi	Qiymati	Ulushi
6.	Chiqindilarni yig'ish, qayta ishlash va yo'q qilish xizmatlari; chiqindilarni utilitatsiya qilish xizmatlari	63879,9	5,9%	112527,4	8,6%
7.	Ulgurji va chakana savdo xizmatlari; Avtomobil va mototsikllarni ta'mirlash xizmatlari	49717,6	4,6%	954,1	0,1%

Manba: O'zbekiston Respublikasi Milli statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tayyorlandi.

2024-yilda O'zbekiston hukumati tomonidan chiqindidan energiya olish bo'yicha yirik xalqaro hamkorlik loyihalari yo'lga qo'yildi. Jumladan, CAMC Engineering, Shanghai SUS Environment (Xitoy), Tadweer Group (BAA) va Sejin (Janubiy Koreya) kompaniyalari bilan hamkorlikda, umumiy qiymati 1,3 milliard AQSh dollariga teng bo'lgan 8 ta zamonaviy chiqindidan energiya olish zavodlarini qurish rejalashtirilgan. Ushbu zavodlar orqali yiliga 4,7 million tonna chiqindi qayta ishlanib, 2,1 milliard kilovatt-soat elektr energiyasi ishlab chiqarilishi ko'zda tutilgan.

Investor va loyiha kompaniyalari 2025–2027-yillarda quyidagi miqdordagi ishlab chiqarish quvvatiga ega uskunalarni ishga tushirishni ta'minlaydi, jumladan:

- Toshkent viloyatida kuniga 2,5 ming tonna chiqindilarni termik usulda qayta ishlash orqali 390 million kVt elektr energiyasi;
- Andijon viloyatida kuniga 1,5 ming tonna chiqindilarni termik qayta ishlab, 240 million kVt elektr energiyasi;
- Qashqadaryo viloyatida kuniga 1,5 ming tonna chiqindilarni termik qayta ishlab, 240 million kVt elektr energiyasi;
- Samarqand viloyatida 1,5 ming tonna chiqindilarni termik qayta ishlab, 240 million kVt elektr energiyasi;
- Namangan viloyatida 1,5 ming tonna chiqindilarni termik usulda qayta ishlash orqali 227,5 million kVt elektr energiyasi;
- Farg'ona viloyatida kuniga 1,5 ming tonna chiqindilarni termik usulda qayta ishlash orqali 227,5 million kVt elektr energiyasi.

Mazkur loyihalarning iqtisodiy samaradorligini tahlil qilar ekanmiz, quyidagi raqamlar e'tiborga loyiq: birinchidan, ushbu jarayon orqali yiliga 152 million kub metr tabiiy gaz tejilishi mumkin. Ikkinchidan, zavodlar faoliyati natijasida 1 200 dan ortiq yangi ish o'rinlari yaratiladi. Uchinchidan, bu energiya manbai hisobiga importdan kelayotgan elektr ta'minotiga bo'lgan ehtiyoj sezilarli darajada kamayadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 4-yanvardagi "Chiqindilarni boshqarish tizimini takomillashtirish va ularning ekologik vaziyatga salbiy ta'sirini kamaytirish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida"gi **PF-5-son**¹, hamda 2025-yil 24-martdagi "Chiqindilarni qayta ishlash sohasini yanada takomillashtirish hamda kompleks tizimlashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi **PF-56-son**² Farmonlariga

¹ <https://www.lex.uz/uz/docs/-6732832>

² <https://lex.uz/ru/docs/-7445858>

muvofiq, chiqindilarni qayta ishlash sohasidagi asosiy yo‘nalishlar etib quyidagilar belgilandi [7,8]:

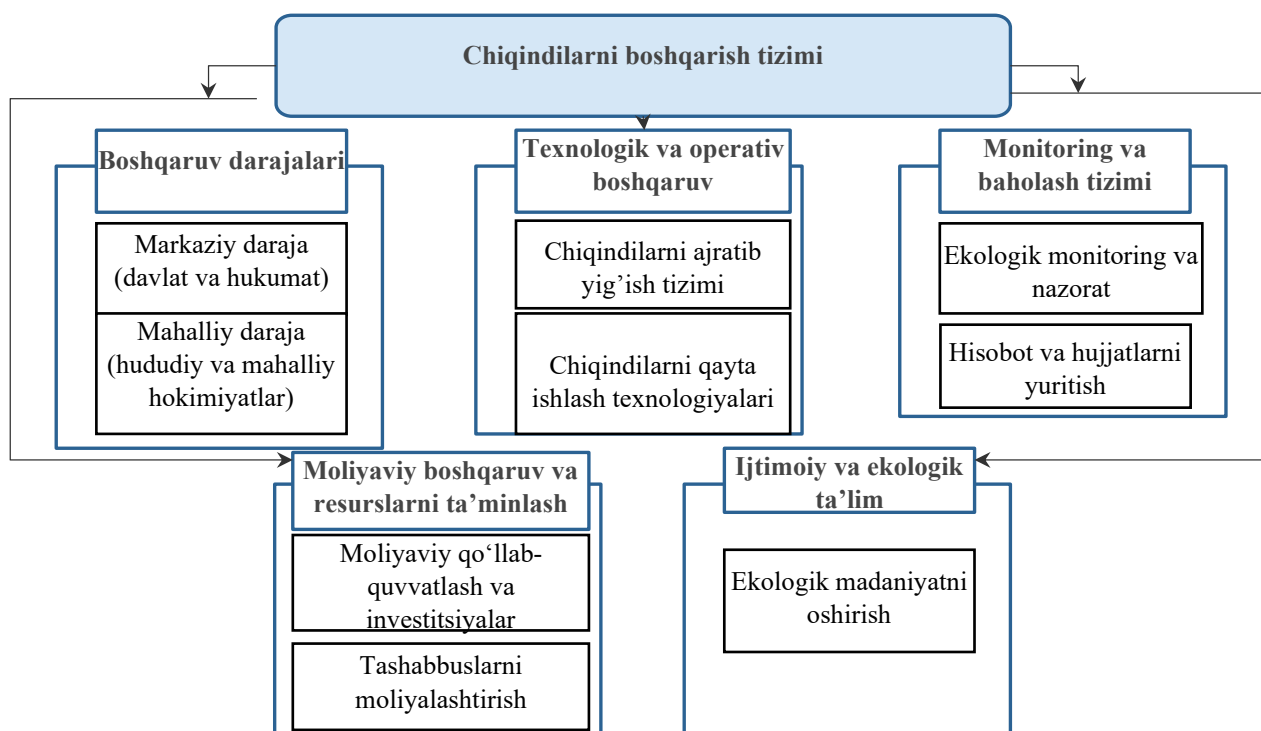
a) mavjud qattiq maishiy chiqindi poligonlari bilan bog‘liq vaziyatni tubdan yaxshilash, ularni 2030-yilgacha 50 foizga qisqartirish;

b) yangidan hosil bo‘layotgan chiqindilarni poligonlarga yo‘naltirmasdan, maksimal darajada qayta ishlash yoki kuydirish, sohaga aylanma iqtisodiyot amaliyotini joriy qilish;

v) “nol chiqindi” tamoyili asosida maishiy chiqindilarni shaharlardan olib chiqish va qayta ishlash, ulardan ekologik toza energiya va boshqa mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashgan zonalarini tashkil etish.

Ushbu me‘yoriy hujjatlar asosida Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o‘zgarishi vazirligi huzuridagi “Chiqindilarni boshqarish va sirkulyar iqtisodiyotni rivojlantirish agentligi” tizimida chiqindi poligonlari hududida chiqindilarni utilizatsiya qilish va qayta ishlashga ixtisoslashgan sanoat zonolari (ekosanoat zonolari) tashkil etish amalga oshiriladi [9,10].

Amalga oshirilgan ilmiy tadqiqot natijalariga asoslanib, biz tomonimizdan O‘zbekiston sharoitida samarali ishlashi mumkin bo‘lgan quyidagi chiqindilarni boshqarish tizimi modeli ishlab chiqildi. Ushbu model chiqindilarni samarali boshqarish, qayta ishlash va ekologik xavfsizlikni ta‘minlashga qaratilgan bo‘lib, tizimning muvaffaqiyatli ishlashi uchun bir qator muhim elementlar hamda jarayonlar o‘zaro bog‘lanib, birgalikda ishlashi kerak (2-rasm).

2-rasm. Chiqindilarni boshqarish tizimi modeli¹

¹ Muallif ishlanmasi

Xususan, boshqaruv darajalaridagi asosiy yo‘nalishlar quyidagilarda namoyon bo‘ladi: makro muhitda — chiqindilarni qayta ishlash bo‘yicha davlat siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirish, qonunchilik va huquqiy me‘yorlarni mustahkamlash, soliq imtiyozlari va subsidiya mexanizmlarini yaratish, milliy ekologik strategiya va rejalarni ishlab chiqish, xalqaro hamkorlikni rivojlantirish hamda investitsiyalarni jalb qilish; mikro muhitda esa — chiqindilarni ajratib yig‘ish va qayta ishlash bo‘yicha hududiy dasturlarni amalga oshirish, mahalliy ekologik monitoring tizimini tashkil etish, aholi bilan ishlash hamda ekologik ta‘lim-tarbiya faoliyatlarini yo‘lga qo‘yish, chiqindilarni qayta ishlash bo‘yicha innovatsion texnologiyalarni joriy etish, qayta ishlash va utilizatsiya jarayonlarini optimallashtirish va barqaror rivojlanishni ta‘minlash, chiqindilarni ajratib yig‘ish hamda to‘g‘ri utilizatsiya qilish amaliyotlarini kengaytirish.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ushbu boshqaruv tizimi modeli O‘zbekistonda chiqindilarni qayta ishlashning samarali tizimini yaratish uchun kompleks va tizimli yondashuvni taklif etadi. Boshqaruv darajalarini, texnologik jarayonlarni, monitoring va moliyaviy boshqaruvni integratsiyalash hamda ekologik ta‘limni kuchaytirish orqali chiqindilarni qayta ishlash tizimini takomillashtirish mumkin. Tizimning muvaffaqiyatli ishlashi uchun davlat, xususiy sektor va aholining hamkorligi alohida ahamiyatga ega.

Shu o‘rinda, qayta ishlash tizimining samarali faoliyat yuritishi uchun bir nechta asosiy shartlar mavjud. Birinchidan, chiqindilarni ajratib yig‘ish tizimi joriy etilishi zarur bo‘lib, bu holat aholining ekologik madaniyati bilan bevosita bog‘liqdir. Ikkinchidan, qayta ishlovchi korxonalar uchun qulay investitsion muhit yaratish, ularni texnik va moliyaviy jihatdan qo‘llab-quvvatlash talab etiladi. Uchinchidan, normativ-huquqiy baza mukammallashtirish zarur. Chunki chiqindilar bilan ishlash me‘yorlari, ruxsatnomalar va nazorat tizimlari samarali faoliyat ko‘rsatmas ekan, butun tizim to‘liq ishlay olmaydi.

Xulosa qilib aytganda, chiqindilarni qayta ishlash sohasi O‘zbekistonda barqaror rivojlanishning muhim yo‘nalishi hisoblanadi. Bu boradagi siyosiy, iqtisodiy va texnologik choralar izchil va uzluksiz amalga oshirilishi zarur. Chiqindilarni qayta ishlash tizimini takomillashtirish O‘zbekistonning ekologik muammolarini hal etishda muhim o‘rin tutadi. Innovatsion texnologiyalarni joriy etish, chiqindilarni ajratib yig‘ish tizimini shakllantirish, ekologik madaniyatni oshirish hamda huquqiy me‘yorlarni mustahkamlash orqali mamlakatda chiqindilarni boshqarish tizimi samarali tashkil etilishi mumkin. Bu jarayon O‘zbekistonning barqaror rivojlanishi va ekologik xavfsizligini ta‘minlashga xizmat qiladi.

FODALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 4-yanvar “Chiqindilarni boshqarish tizimini takomillashtirish va ularning ekologik vaziyatga salbiy ta‘sirini kamaytirish bo‘yicha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-5-son Farmoni <https://www.lex.uz/uz/docs/-6732832>

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 2025-yil 24-mart PF-56-son “Chiqindilarni qayta ishlash sohasini yanada takomillashtirish hamda kompleks tizimlashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni. <https://www.lex.uz/uz/docs/-7445858>
3. Uzoqov S. (2024). Texnogen chiqindilarni qayta ishlash va ularning tarkibidan mis molibden ajratib olishni asoslash. Nauka i innovatsiya, 2(26), 65–69. izvlecheno ot <https://in-academy.uz/index.php/si/article/view/38916>
4. Mirzakarimova, M. M., & Uzoqjonova, M. D. qizi. (2023). O‘zbekistonda chiqindilarni qayta ishlash muammolarini o‘rganish va bartaraf qilish. Science and Education, 4(11), 78–83. Retrieved from <https://openscience.uz/index.php/sciedu/article/view/6393>
5. Sh.T.Hojiyev, S. T.Matkarimov, F.B.To‘xtamurodov va O.A.Akramovlar tomonidan “Po‘lat ishlab chiqarish sanoatining ikkilamchi texnogen chiqindilarini qayta ishlash asosida kukunli birikmalar olish”. https://openscience.uz/index.php/sciedu/article/view/6393?utm_source=chatgpt.com
6. K.B.Shipilova, M.R.Turakulova. Ta’lim muassasalarida maishiy chiqindilarning marfologik tarkibini baholash va boshqarish choralarini ishlab chiqish. Monografiya. -T.: “TIQXMMI” MTU, 2023. 92 bet.
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 2025-yil 24-mart PF-56-son “Chiqindilarni qayta ishlash sohasini yanada takomillashtirish hamda kompleks tizimlashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni. <https://www.lex.uz/uz/docs/-7445858>
8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 2024-yil 4-yanvar PF-5-son. “Chiqindilarni boshqarish tizimini takomillashtirish va ularning ekologik vaziyatga salbiy ta’sirini kamaytirish bo‘yicha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Farmoni <https://www.lex.uz/uz/docs/-6732832>
9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 2023-yil 16-oktyabr PQ-335-son “Maishiy chiqindi poligonlarida hosil bo‘ladigan chiqindi gazidan muqobil elektr energiyasini ishlab chiqarishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”. <https://www.lex.uz/uz/docs/-6634983>
10. <https://xs.uz/uz/post/chiqindilarni-qajta-ishlash-sohasini-rivozhlantirishda-iqtisodij-usullardan-fojhdalaniladi>

SUN'IY INTELLEKTNI ELEKTRON TIJORATDAGI O'RNI

Shaislamova Muazzamxon Raximxodjaevna

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU
“Menejment va marketing” kafedrası dotsenti

E-mail: Muazzam1981@mail.ru

Shayzoqova Munisa Meliqo'zi qizi

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU talabasi

E-mail: munisa_shayzoqova8112@mail.ru

Annotatsiya

Maqolada sun'iy intellekt texnologiyalarining elektron tijoratdagi o'rni va ahamiyati tahlil qilingan. Sun'iy intellekt tizimlarining mijoz tajribasini yaxshilash, shaxsiylashtirilgan xizmatlar ko'rsatish, marketing strategiyalarini optimallashtirish hamda biznes jarayonlarini avtomatlashtirishdagi roli batafsil yoritilgan. Tadqiqotda, shuningdek, sun'iy intellekt asosida ishlab chiqilgan texnologiyalarning elektron tijoratning rivojlanish istiqbollariga ta'siri ko'rib chiqilgan. Olingan natijalar sun'iy intellektning elektron tijoratda raqobatbardoshlikni oshirish va sotuvlar hajmini ko'paytirishda muhim vosita ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: elektron tijorat, sun'iy intellekt, mijoz tajribasi, shaxsiylashtirish, raqamli marketing.

Аннотация

В статье исследуется роль и значение технологий искусственного интеллекта в электронной коммерции. Подробно проанализирована роль систем искусственного интеллекта в улучшении клиентского опыта, предоставлении персонализированных услуг, оптимизации маркетинговых стратегий и автоматизации бизнес-процессов. В исследовании также освещается влияние технологий, разработанных на основе искусственного интеллекта, на перспективы развития электронной коммерции. Результаты показывают, что искусственный интеллект становится важным инструментом для повышения конкурентоспособности и роста продаж в электронной коммерции.

Ключевые слова: электронная коммерция, искусственный интеллект, клиентский опыт, персонализация, цифровой маркетинг.

Abstract

The article explores the role and significance of artificial intelligence technologies in e-commerce. It provides a detailed analysis of the contribution of AI systems to enhancing customer experience, delivering personalized services, optimizing marketing strategies, and automating business processes. The study also highlights the impact of AI-driven technologies on the development prospects of e-commerce. The findings demonstrate that artificial intelligence serves as a crucial tool in improving competitiveness and boosting sales within the e-commerce sector.

Keywords: e-commerce, artificial intelligence, customer experience, personalization, digital marketing.

KIRISH

Elektron tijorat jahon miqyosidagi iqtisodiyot boshqaruvida yangi yoʻnalishlar yaratayotgan maydon boʻlib, insonlar uchun koʻplab qulayliklar va imkoniyatlar olib kelmoqda. Soʻnggi yillarda axborot texnologiyalari va global internet tarmogʻining rivojlanishi, sunʼiy intellektning kuchayishi bilan birga, elektron tijorat sohasida yangi yutuqlar va innovatsiyalar paydo boʻlmoqda.

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yilning 5-oktyabridagi ““Raqamli Oʻzbekiston — 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi PF–6079-son¹ Farmonida quyidagilar belgilab berilgan: “Elektron tijorat va elektron toʻlovlar tizimini rivojlantirish maqsadida quyidagi tadbirlar amalga oshiriladi: axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini, shu jumladan mijozlarni masofadan aniqlash tizimlarini joriy etish orqali masofaviy bank xizmatlarini rivojlantirish; xalqaro elektron tijorat standartlari va zamonaviy axborot xavfsizligi talablariga rioya qilish uchun elektron tijoratni rivojlantirishning huquqiy asoslarini, shuningdek, mavjud standartlar va elektron tijorat qoidalarini takomillashtirish va yangilash; raqamli infratuzilmani rivojlantirish, mobil va simli internet, jahon axborot tarmogʻi qamrovi va tezligini yanada oshirish orqali elektron tijorat platformalariga shaxsiy raqamli uskunalardan ulanish imkoniyatlari va koʻlamlarini kengaytirish va hokazolar” [1].

Bundan tashqari, zamonaviy texnologiyalar asrida, tez rivojlanish va doimiy raqobat sharoitida elektron tijoratning sunʼiy intellekt (SI) bilan uygʻunlashgan holda rivojlanayotganini kuzatish mumkin. Sunʼiy intellektning integratsiyasi, ayniqsa sunʼiy neyron tarmoqlari va algoritmlar orqali, bizneslarning elektron tijoratdagi faoliyat yuritish uslubini tubdan oʻzgartirdi. SI tizimlari shaxsiy marketing, analitika va mijoz tajribasini yaxshilashga xizmat qiladi hamda biznes subyektlarini raqobatbardosh bozorda muvaffaqiyatli faoliyat yuritishga olib kelmoqda.

ADABIYOTLAR SHARHI

Sunʼiy intellekt texnologiyalarining rivojlanish bosqichlari va ularni amaliyotga joriy etish muammolari koʻplab xorijiy davlatlar olimlarining ilmiy tadqiqotlarida keng yoritilgan. Bunga Bostrom N. [2], Lyuger D.F. [3], Ross A. [4], Sigel E. [5], Shvab K.M. [6] va boshqa tadqiqotchilar [8–15]ning ishlari misol boʻla oladi. Ushbu mualliflar oʻz tadqiqotlarida sunʼiy intellekt texnologiyalarining rivojlanish yoʻnalishlari, strategiyalari, kelajakda takomillashtirish yoʻllari va mexanizmlarini asoslab berishgan.

Oʻzbekistonda sunʼiy intellekt bilan bogʻliq muammolar, raqamli iqtisodiyot va axborot texnologiyalarini amaliyotga joriy etish boʻyicha ilmiy izlanishlar olib borilgan. Xususan, OʻzR FA akademiklari M.M. Komilov, T.F. Bekmurodov, t.f.d., professor D.T. Muxamediyevalarning [7–8] tadqiqotlarida sunʼiy intellektning istiqbolli texnologiyalari, boshqaruv qarorlarini qabul qilish tizimini intellektuallashtirishga doir model va algoritmlar, hamda noravshan axborot toʻplamlarini modellashtirish yoʻnalishlari asoslab berilgan.

¹ <https://lex.uz/ru/docs/-5030957>

Professor B.A. Begalov, I.Ye. Jukovskaya va professor A. Abdugʻafarov [8] tadqiqotlarida iqtisodiyotni raqamlashtirishning dastlabki bosqichlari, uning hozirgi rivojlanish yoʻnalishlari hamda joriy etilgan natijalar keng qamrovda oʻrganilgan.

METODOLOGIYA

Mazkur ishda elektron tijoratda sunʼiy intellekt texnologiyalarining qoʻllanilishi va uning rivojlanishini oʻrganish uchun kompleks metodologik yondashuvlar qoʻllanildi. Ushbu metodologiya quyidagi bosqichlarni oʻz ichiga oladi: tadqiqotning birinchi bosqichida elektron tijorat va sunʼiy intellekt sohalariga oid ilmiy adabiyotlar hamda ilgari amalga oshirilgan tadqiqotlar koʻrib chiqildi. Bu bosqichda turli olimlar tomonidan ishlab chiqilgan metodologiyalar va ularning amaliyotga tatbiqi oʻrganildi.

Sunʼiy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi, uning elektron tijoratga kirib kelish jarayonlari va ushbu sohadagi ilgʻor innovatsiyalar alohida tahlil etildi. Tadqiqotda empirik usullar — yaʼni anketalar va intervyular orqali olingan maʼlumotlar asosida sunʼiy intellekt texnologiyalarining elektron tijoratdagi amaliyotlari oʻrganildi.

Mijozlarning elektron tijorat platformalariga boʻlgan munosabati, sunʼiy intellekt yordamida xizmat koʻrsatish jarayonlaridagi oʻzgarishlar va bu oʻzgarishlarning mijozlar tajribasiga taʼsiri tahlil qilindi. Sunʼiy intellekt algoritmlari va maʼlumotlarni tahlil qilish asosida elektron tijoratdagi tendensiyalar va jarayonlar modeli ishlab chiqildi.

Ushbu modelda sunʼiy intellekt yordamida mijozlarning xulq-atvori va xarid qilish odatlari tahlil qilinib, biznes jarayonlarini shaxsiylashtirish va optimallashtirishda sunʼiy intellektning samaradorligi oʻrganildi. Shuningdek, tahliliy va statistik usullar orqali, bizneslar uchun eng samarali sunʼiy intellekt tizimlarini aniqlash va ularni tatbiq etishning imkoniyatlari koʻrsatib berildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Elektron tijoratning tarixi 1970-yillarga borib taqaladi. Oʻsha davrlarda elektron savdo birjalari va elektron maʼlumot almashinuvi (EDI) texnologiyalari paydo boʻlgan. Ushbu texnologiyalar kompaniyalarga oʻzaro maʼlumotlarni tez va samarali almashish imkonini bergan.

Biroq, internetning keng tarqalishi va WWW (World Wide Web) paydo boʻlishi bilan elektron tijoratning haqiqiy rivojlanishi boshlandi. 1990-yillarning boshlarida internet ommalashib, koʻplab kompaniyalar va isteʼmolchilar uchun yangi imkoniyatlar yaratdi. 1994-yilda Netscape Navigator internet brauzeri chiqarildi va bu internetdan foydalanishni ancha osonlashtirdi. Shu davrdan boshlab koʻplab kompaniyalar oʻz mahsulot va xizmatlarini onlayn tarzda taklif qila boshladilar. Amazon va eBay kabi kompaniyalar elektron tijoratda inqilob qilgan va sohaga yangi bosqich olib kirgan.

Sunʼiy intellektning elektron tijoratdagi taʼsirini oʻrganish uchun, avvalo, uning qanday paydo boʻlgani va asosiy bosqichlari haqida tushunchaga ega boʻlish lozim. Sunʼiy intellekt (AI) texnologiyalari ilk bor 20-asrning oʻrtalarida tadqiqot doiralari

tomonidan ishlab chiqila boshlagan. Ularning elektron tijoratdagi ilk qo‘llanilishi esa 1990-yillarning oxirlariga to‘g‘ri keladi.

Bu davrda internetning keng ommalashuvi va raqamli texnologiyalarning rivojlanishi elektron tijorat platformalariga yangi imkoniyatlar yaratgan. O‘sha paytda AI dasturlarining asosiy maqsadi mijozlarga yanada shaxsiylashtirilgan xizmat ko‘rsatish va ularning xarid tajribasini yaxshilash edi. Sun‘iy intellektning dastlabki vazifalari — ma‘lumotlarni tahlil qilish va mijozlar xulq-atvorini bashorat qilishga qaratilgan edi. Bu orqali elektron tijorat platformalari mijozlarning ehtiyojlarini oldindan aniqlash va ularga mos maxsus takliflar taqdim etish imkoniyatiga ega bo‘ldilar.

2000-yillarning boshlarida sun‘iy intellektning elektron tijoratdagi qo‘llanilishi yanada murakkablashdi. Endilikda AI texnologiyalari nafaqat mijozlarning xatti-harakatlarini tahlil qilish, balki ularning xarid tarixi va qidiruv faoliyati asosida shaxsiylashtirilgan mahsulot takliflarini yaratishga xizmat qildi. Masalan, Amazon va eBay platformalari o‘z tavsiya tizimlarini ishlab chiqib, xarid jarayonini sezilarli darajada soddalashtirdi.

Shuningdek, sun‘iy intellektning rivojlanishi raqamli marketing strategiyalarini ham tubdan o‘zgartirdi. Endilikda elektron tijorat platformalari AI yordamida mijozlarning xatti-harakatlariga mos holda real vaqt rejimida individual reklama takliflarini yaratish imkoniyatiga ega bo‘ldi. Bu texnologiyalar narxlarni optimallashtirish, mahsulotlarni izlash va mijozlarga xizmat ko‘rsatish jarayonlarini avtomatlashtirishda ham keng qo‘llanila boshlandi.

AI texnologiyalarining bu kabi kengayib borayotgan qo‘llanilishi elektron tijorat sohasida raqobatni kuchaytirdi va yangi biznes imkoniyatlarini yaratdi. Bu o‘zgarishlar, shuningdek, mijozlar va sotuvchilar o‘rtasidagi o‘zaro aloqalarni yangi bosqichga olib chiqdi, elektron tijoratni yanada dinamik va samarali sohaga aylantirdi.

Sun‘iy intellekt texnologiyalarining elektron tijoratdagi qo‘llanilishidagi asosiy maqsadlardan biri — mijozlar tajribasini yaxshilash va sotuvlarni oshirishdir. AI yordamida platformalar mijozlarga ko‘proq shaxsiylashtirilgan xizmat ko‘rsatish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Masalan, AI algoritmlari mijozlarning qidiruv tarixini, xarid qilish odatlarini va qiziqishlarini tahlil qilib, ularga aynan kerakli mahsulotlarni tavsiya qiladi. Bu esa, o‘z navbatida, mijozlarning platformaga qiziqishini oshiradi va sotuvlar hajmini ko‘paytiradi.

Bundan tashqari, sun‘iy intellekt texnologiyalari yordamida elektron tijorat platformalari mijozlarga yanada samarali xizmat ko‘rsatish imkoniyatiga ega. Masalan, AI asosidagi chat-botlar mijozlarning savollariga real vaqt rejimida javob berib, ularning muammolarini tez hal qilish imkonini beradi. Bu esa, mijozlarning platformaga bo‘lgan ishonchini oshiradi va ularni takroriy xarid qilishga undaydi.

Sun‘iy intellekt texnologiyalari, shuningdek, marketing strategiyalarini optimallashtirishda ham katta rol o‘ynaydi. AI yordamida sotuvchilar mijozlarning xatti-harakatlarini tahlil qilib, ularga yo‘naltirilgan marketing kampaniyalarini yaratish va amalga oshirish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Bu esa reklama samaradorligini oshirish va sotuvlarni ko‘paytirishga xizmat qiladi. Shu tariqa, sun‘iy intellekt

texnologiyalarining elektron tijoratdagi asosiy maqsadi — mijozlarga yuqori darajadagi xizmat koʻrsatish va kompaniya daromadlarini oshirishdan iborat.

Sunʼiy intellektning elektron tijoratdagi vazifalari keng qamrovli boʻlib, ular bir nechta asosiy yoʻnalishlarni oʻz ichiga oladi. AI algoritmlari katta hajmdagi maʼlumotlarni tezkor tahlil qilib, mijozlarning xatti-harakatlarini oldindan bashorat qilish imkonini beradi. Bu sotuvchilarga marketing strategiyalarini moslashtirish, mahsulot assortimentini esa mijozlar ehtiyojlariga mos tarzda shakllantirish imkonini beradi.

Sunʼiy intellekt tizimlari mijozlarning xarid tarixi va qiziqishlarini tahlil qilib, ularga shaxsiylashtirilgan mahsulot tavsiyalarini taqdim etadi. Bu mijozlarning platformada uzoqroq vaqt qolishini taʼminlab, sotuv hajmining ortishiga olib keladi. AI asosidagi chat-botlar mijozlarga real vaqt rejimida xizmat koʻrsatib, ularning savollariga javob beradi va muammolarni tezda hal qiladi. Bu esa xizmat koʻrsatish samaradorligini oshirib, mijozlarning qoniqish darajasini yuqori saqlab turishga yordam beradi.

AI algoritmlari raqobatchilar narxlari, bozor talabi va mijozlarning narx sezgirligini tahlil qilib, mahsulot narxlarini optimallashtirish imkonini yaratadi. Bu kompaniyalarga raqobatda ustunlik berib, daromadni oshirishga xizmat qiladi. Sunʼiy intellekt yordamida inventarizatsiyani boshqarish jarayonlari ham samarali tashkil etiladi. Mijozlarning xarid tendensiyalarini tahlil qilgan holda, AI tizimlari inventar darajasini optimallashtiradi va taʼminot zanjirini samarali boshqaradi. Bu mahsulot tanqisligini oldini olib, ortiqcha xarajatlarning kamayishiga olib keladi.

Sunʼiy intellektning bunday keng koʻlamli vazifalari elektron tijorat sohasida katta ahamiyatga ega boʻlib, ular mijozlar uchun qulaylik, kompaniyalar uchun esa raqobatbardoshlikni oshirish imkonini beradi.

Sunʼiy intellekt texnologiyalari yordamida mijozlar uchun qidiruv jarayonlarini ham intuitiv va samarali qilish mumkin. Natural Language Processing (NLP) va kompyuter koʻrish texnologiyalari yordamida mahsulotlarni vizual yoki ovozli buyruqlar asosida qidirish imkoniyatlari yaratilmoqda.

AI tizimlari raqobatchilarning narxlari, marketing strategiyalari va mahsulotlar haqidagi maʼlumotlarni tahlil qilib, kompaniyalarga strategik qarorlar qabul qilishda yordam beradi. Bu jarayon raqobatdagi ustunlikni saqlash hamda bozor ulushini kengaytirish uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, AI yordamida xarid jarayonlari avtomatlashtirilishi mumkin: shaxsiylashtirilgan savdo, savatchalarni avtomatik toʻldirish, foydalanuvchiga mos mahsulot takliflarini shakllantirish orqali xarid tajribasi soddalashtiriladi.

Sunʼiy intellekt mijozlarning xatti-harakatlarini tahlil qilib, ularga yoʻnaltirilgan sodiqlik dasturlarini yaratish va boshqarish imkonini ham beradi. Bu mijoz sadoqatini mustahkamlab, ularni takroriy xaridlarga undaydi.

Sunʼiy intellekt texnologiyalari elektron tijoratning deyarli barcha jihatlarida samarali qoʻllanilib, sohaga yangi surʼat bagʻishlamoqda.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mazkur maqolada elektron tijoratda sun'iy intellektning shakllanishi, rivojlanish bosqichlari va istiqbollari keng yoritildi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ushbu texnologiya savdo va xizmatlar sohasida ulkan imkoniyatlar yaratmoqda.

Sun'iy intellekt tizimlari mijoz ehtiyojlarini aniqlash, personalizatsiya qilish hamda biznes jarayonlarini avtomatlashtirish orqali kompaniyalar faoliyatining samaradorligini oshiradi.

Sun'iy intellekt — hozirgi kunda elektron tijoratda inqilobiy o'zgarishlarga sabab bo'layotgan asosiy vositalardan biridir. U mijozlarning xarid odatlarini tahlil qilish, shaxsiylashtirilgan tavsiyalar berish, chatbotlar orqali avtomatlashtirilgan xizmat ko'rsatish, zaxiralarni boshqarish va narxlarni dinamik belgilash kabi jarayonlarda keng qo'llanilmoqda.

AI yordamida korxonalar nafaqat mijozlar uchun qulaylik yaratadi, balki o'z operatsiyalarini tejamkor va samarali tarzda tashkil etadi. Shu bois, sun'iy intellekt elektron tijoratda raqobatbardoshlikni ta'minlovchi strategik resursga aylanmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktyabr PF-6079-son ““Raqamli O'zbekiston — 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi Farmoni. <https://lex.uz/ru/docs/-5030957>
2. Бостром Н. Искусственный интеллект. Этапы. Угрозы. Стратегии. М.: Манн, Иванов и Фербер, 2016. 496 с
3. Люгер Д.Ф. Искусственный интеллект. Стратегии и методы решения сложных проблем. М.: Вильямс, 2005. 864 с
4. Росс А. Индустрии будущего. М.: АСТ, 2017. 288 с.
5. Шваб К.М. Четвертая промышленная революция. М.: Эксмо, 2017. 288 с.
6. Denning P.J., Lewis T.G. Exponential Laws of Computing Growth. Communications of the ACM, 2017, vol. 60, no. 1, pp. 54–65.
7. G'ulomov S.S., Ayupov R.H., Abdullayev O.M., Boltaboyeva G.R. Raqamli iqtisodiyotda blokchayn texnologiyalari// Toshkent, 2019.
8. Muxamediyeva D.T. Sust shakllangan jarayonlarni noravshan modellarini qurishning nokorrekt masalalarini yechish usul va algoritmlari. “Navro'z” nashriyoti. Toshkent, 2018-y. 216 bet.
9. Karimova, Shirin. "ELEKTRON TIJORAT INFRATUZILMASINI RIVOJLANTIRISH ASOSIDA SAMARADORLIKNI OSHIRISH YO 'LLARI." Raqamli iqtisodiyot va axborot texnologiyalari 3.4 (2023): 46-55.
10. Shaislamova, M. (2021). Organization of innovative activities in telecommunications enterprises. Turkish Journal of Computer and Mathematics Education, 12(9), 1434-1441.
11. Axborotkommunikatsiya texnologiyalaridan statistik faoliyatni samarali tashkil etishda foydalanish usullari tavsiya qilingan. Professor A.Abdugafarov

TO‘QIMACHILIK KORXONALARIDA KIMYO TOLALARI ISHLAB CHIQUARISH ASOSIDA YUQORI QO‘SHILGAN QIYMAT YARATISH ISTIQBOLLARI

Raximov Furqat Jalalovich

O‘zto‘qimachilik sanoat uyushmasi rais maslahatchisi
TDIU tadqiqotchisi, PhD

Annotatsiya

Ushbu ilmiy ishda O‘zbekiston to‘qimachilik sanoatida kimyo tolalari asosida yuqori qo‘shilgan qiymat yaratish istiqbollari o‘rganilgan. 2017–2023-yilgi statistik ma’lumotlar asosida ANOVA va regressiya modellash tirish usullari qo‘llanilgan holda, ishlab chiqarish hamda eksportga ta’sir etuvchi omillar tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari kimyo tolalari ishlab chiqarishining umumiy iqtisodiy jarayonlarga 46,6 foizgacha ta’sir ko‘rsatishini aniqladi. Shuningdek, tarmoqda sinergiya samarasi yildan-yilga ortib borayotgani kuzatildi. Olib borilgan tahlillar 2030-yilgacha bo‘lgan davrda diversifikatsiya strategiyasi asosida to‘qimachilik tarmog‘ini 4,7 barobarga o‘stirish imkoniyatlari mavjudligini ko‘rsatdi. Bu esa kimyo tolalari asosida yuqori qo‘shilgan qiymat yaratishning iqtisodiy samaradorligini va istiqbolini isbotlovchi muhim omildir.

Kalit so‘zlar: to‘qimachilik sanoati, kimyo tolalari, diversifikatsiya, qo‘shilgan qiymat, ANOVA, sinergiya, eksport, investitsiya, O‘zbekiston.

Аннотация

В настоящем исследовании рассматриваются перспективы создания высокой добавленной стоимости в текстильной промышленности Узбекистана за счёт развития химических волокон. На основе данных за 2017–2023 годы проведён дисперсионный и регрессионный анализ факторов, влияющих на производство и экспорт. Установлено, что химические волокна оказывают влияние до 46,6%, а синергетический эффект стабильно растёт. Прогноз на 2030 год демонстрирует возможность увеличения объёмов производства в 4,7 раза при эффективной диверсификации.

Ключевые слова: текстиль, химические волокна, диверсификация, добавленная стоимость, ANOVA, синергия, экспорт, инвестиции, Узбекистан.

Abstract

This research explores the prospects of generating high added value in Uzbekistan’s textile industry through the development of chemical fibers. Based on 2017–2023 data, ANOVA and regression models were applied to analyze key factors affecting production and export. Findings reveal a 46.6% influence of synthetic fibers and a growing synergy effect. Forecasts for 2030 suggest a 4.7-fold increase in production volume through strategic diversification and investment optimization.

Keywords: textile industry, chemical fibers, diversification, added value, ANOVA, synergy, export, investment, Uzbekistan.

KIRISH

O‘zbekiston to‘qimachilik sanoati so‘nggi yillarda jadal rivojlanib, yangi texnologik va investitsion bosqichga o‘tdi. Bu soha mamlakat sanoatining eksportbop va yuqori qo‘shilgan qiymatga ega mahsulotlar yetkazib beruvchi yetakchi tarmoqlaridan biriga aylanmoqda. Global raqobat sharoitida esa resurslardan oqilona foydalanish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish hamda mahsulot turlarini kengaytirish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Ayniqsa, kimyo tolalari asosida ishlab chiqarishni rivojlantirish bugungi kunda strategik yo‘nalish sifatida shakllanmoqda. Bunday tolalarning arzonligi, texnologik moslashuvchanligi va barqarorligi ularni zamonaviy to‘qimachilik sanoatida asosiy xomashyo sifatida muhim o‘ringa olib chiqmoqda. Shu sababli, so‘nggi yillarda sun‘iy tolalarga asoslangan mahsulotlar ishlab chiqarish va ularning eksporti bo‘yicha sezilarli o‘sish kuzatilmoqda.

Davlat tomonidan ishlab chiqilgan “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar tarmoqni texnologik modernizatsiya qilish, sun‘iy va aralash tolalarga o‘tish, shuningdek, diversifikatsiyani chuqurlashtirishga qaratilgan. Jumladan, 2030-yilgacha kimyo tolalarini qayta ishlash hajmini 400 ming tonnaga yetkazish rejalashtirilgan [6].

Mazkur ilmiy ish aynan shu islohotlarning ilmiy asoslarini yoritish, 2017–2023-yillar kesimida ishlab chiqarish va eksport natijalariga ta’sir etuvchi omillarni aniqlash, sinergiya samarasi hamda investitsiyalarning amaliy natijadorligini baholashni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘yadi. ANOVA tahlili, regressiya modellashtirish va statistik prognozlash asosida kimyo tolalari negizida yuqori qo‘shilgan qiymat yaratish imkoniyatlari chuqur tahlil qilinadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Zamonaviy to‘qimachilik sanoatini rivojlantirishda diversifikatsiya strategiyalari, ayniqsa xomashyo bazasini kengaytirish orqali yuqori qo‘shilgan qiymatga ega mahsulotlar yaratish muhim o‘rin tutadi. I. Ansoff tomonidan ishlab chiqilgan klassik diversifikatsiya nazariyasida korxonaning mavjud bozor doirasida yangi mahsulotlar ishlab chiqarishga o‘tishi orqali o‘sishga erishish konsepsiyasi asoslab berilgan [2]. Ushbu yondashuv ayniqsa kimyo tolalari asosidagi diversifikatsiyalashuvda metodologik asos sifatida xizmat qiladi.

Zhang [11] tomonidan Xitoyda o‘tkazilgan tadqiqotlar to‘qimachilik sanoatida diversifikatsiya strategiyalarining iqtisodiy samaradorlikka ta’sirini empirik asosda ko‘rsatgan. Colpan [3] esa Yaponiya tajribasiga tayangan holda, post-liberal iqtisodiy sharoitda klasterlashuv va sinergiyaga asoslangan diversifikatsiyaning kompaniya barqarorligiga ijobiy ta’sirini tahlil qilgan.

Diversifikatsiya orqali raqobatbardosh ishlab chiqarishni ta’minlashda kimyo tolalarining arzonligi, texnologik moslashuvchanligi va qayta ishlash imkoniyatining kengligi asosiy omil hisoblanadi [10]. *Data Bridge Market Research* [4] ma’lumotlariga ko‘ra, global to‘qimachilik kimyosi bozori 2030-yilgacha 41,82 milliard AQSh dollariga yetishi prognoz qilinmoqda. Bu esa O‘zbekiston uchun strategik imkoniyat yaratadi.

Davlat siyosati ham bu yo‘nalishni faol qo‘llab-quvvatlamogda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabr PF-158-son ““O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni [6], O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvar PF-60-son “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni [7] kabi hujjatlar paxta-to‘qimachilik klasterlarini texnologik modernizatsiyalash va yangi xomashyo turlarini tatbiq etish orqali eksport salohiyatini oshirishga yo‘naltirilgan. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 28-yanvar PF-2-son “Paxta-to‘qimachilik klasterlari faoliyatini qo‘llab-quvvatlash, to‘qimachilik va tikuv-trikotaj sanoatini tubdan isloh qilish hamda sohaning eksport salohiyatini yanada oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni va O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. 2022-yil 30-sentyabr 556-son “Tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish va moliyaviy qo‘llab-quvvatlash choralari to‘g‘risida”gi qarori bilan esa tayyor mahsulot ishlab chiqarishni rag‘batlantirish va moliyaviy qo‘llab-quvvatlash choralari belgilangan [8][9].

Gemba va Kodama [5] tomonidan ilgari surilgan R&D (tadqiqot va ishlanmalar) yondashuvi to‘qimachilik sohasida innovatsion rivojlanish va eksportni kengaytirish strategiyasiga xizmat qiladi.

Raximov [10] dissertatsiyasida O‘zbekiston kimyo tolalari asosidagi diversifikatsiyaning amaliy natijalari chuqur tahlil qilingan. U diversifikatsiyaning texnologik va iqtisodiy sinergiya orqali sanoat samaradorligini oshirishdagi rolini empirik asosda ko‘rsatgan.

Shuningdek, Maxnovskaya [12] o‘z ilmiy ishida ishlab chiqarish tizimlarida diversifikatsiya strategiyasini shakllantirish va joriy etish bosqichlarini tizimlashtirgan. U nazariy yondashuvni ishlab chiqarish realiyati bilan bog‘lab, resurslardan kompleks foydalanish va diversifikatsiyaning bosqichma-bosqich amalga oshirilishiga urg‘u beradi.

Umuman olganda, mavjud ilmiy va amaliy manbalar kimyo tolalari asosida to‘qimachilik sanoatini diversifikatsiyalash — bu iqtisodiy zarurat bilan bir qatorda xalqaro bozorga chiqishning samarali strategik vositasi ekanini tasdiqlaydi.

METODOLOGIYA

Tadqiqotda kimyo tolalari asosida yuqori qo‘shilgan qiymat yaratish imkoniyatlarini aniqlash maqsadida tarmoq korxonalarining moliyaviy ko‘rsatkichlari, ishlab chiqarish hajmlari va eksport ma’lumotlari tahlil qilindi. Ma’lumotlar statistik bazalar, tarmoq hisobotlari va sohaga oid so‘rovnomalar orqali yig‘ildi hamda korrelyatsion tahlil va tarkibiy dinamik usullar bilan tahlil qilindi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Ishlab chiqarishni diversifikatsiya qiluvchi korxona o‘z oldiga iqtisodiy samaradorlikni ta’minlash maqsadlarini qo‘yadi. Diversifikatsiya esa tizimli sinergiya ta’sirini yuzaga chiqaradi. Korxonaning yangi turdagi mahsulot ishlab chiqarishni boshlashi va uni umumiy ishlab chiqarish jarayoniga integratsiyalashuvi — ya’ni ishlab chiqarishning kengaytirilishi hisobiga qo‘shma samaradorlikning oshishi sinergiya samarasi deyiladi. Korxonalarda mahsulot ishlab chiqarishni diversifikatsiya

qilish jarayoni murakkab bo'lib, ichki va tashqi o'zgarishlarni amalga oshirishni talab qiladi.

Sanoat korxonalarida diversifikatsiya strategiyasini amalga oshirishning ko'plab usullari yuqoridagi paragraflarda tizimlashtirilgan. Ma'lum bir usulni tanlash esa korxonalarning bozorda ko'zlagan maqsadlariga bog'liq bo'lib, har qanday maqsad iqtisodiy samaradorlikka yo'naltiriladi. Sanoat samaradorligini oshirish strategiyasi sifatida diversifikatsiya ishlab chiqarish tizimining barcha bo'limlari qo'shilganidan so'ng ularning har biri avvalgidan samaraliroq ishlaganda maqsadga muvofiq bo'ladi.

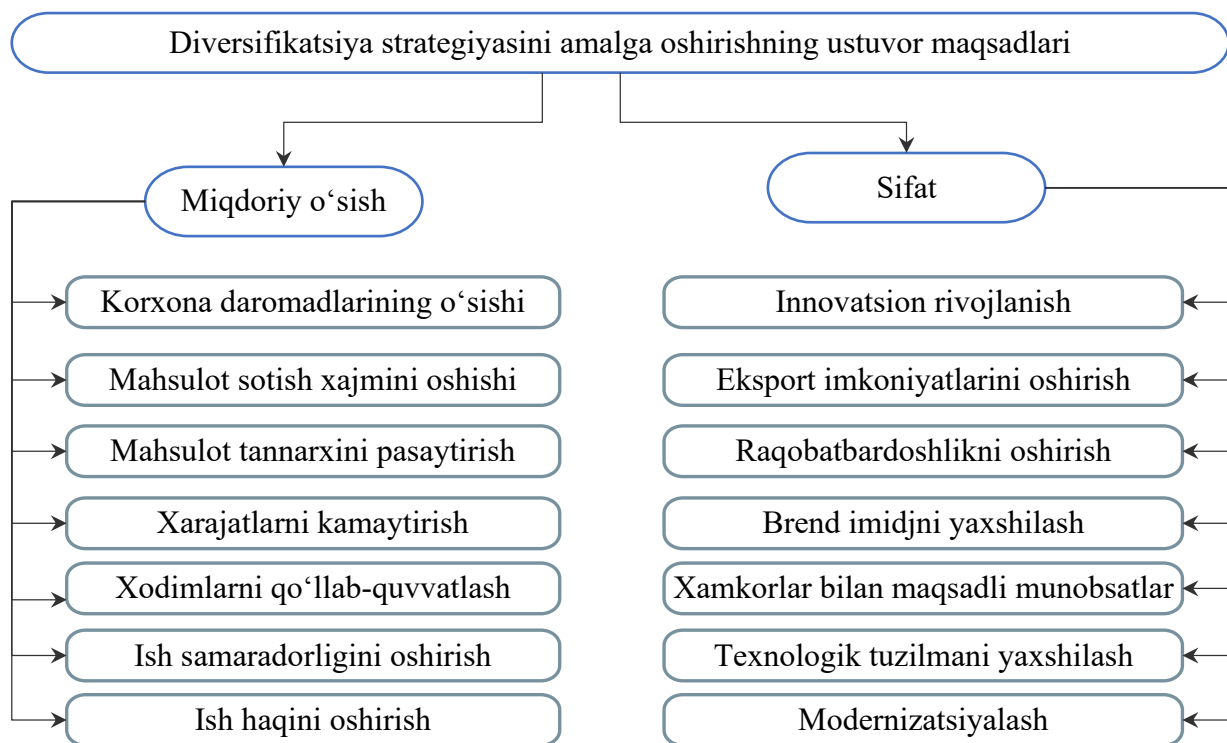
Ishlab chiqarishda diversifikatsiya strategiyalaridan foydalanish asosan ikki yo'nalishdagi maqsadlarga qaratiladi — miqdoriy o'sish va sifat. Miqdoriy o'sish maqsadlari korxonalarda quyidagilar orqali namoyon bo'ladi: daromadlar o'sishi, mahsulot sotish hajmining ortishi, mahsulot tannarxini pasaytirish, xarajatlarni kamaytirish, xodimlarni qo'llab-quvvatlash, ish samaradorligini oshirish va ish haqlarini ko'tarish. Ushbu maqsadlar diversifikatsiya samaradorligini miqdoriy baholash yoki iqtisodiy-moliyaviy tahlil orqali o'lchanadi.

Diversifikatsiya strategiyalarining sifatga yo'naltirilgan maqsadlari uzoq muddatli istiqbolda bozorda rivojlanish imkoniyatlariga qaratiladi. Bunday strategiyalar — innovatsion rivojlanish, eksport salohiyatini oshirish, raqobatbardoshlikni kuchaytirish, korxona brendining imidjini yaxshilash, ta'minotchilar, hamkorlar va investorlar bilan yuqori darajadagi aloqalarni yo'lga qo'yish, texnologik tuzilma (uklad)ni yaxshilash va modernizatsiya qilish kabi ustuvor yo'nalishlarni qamrab oladi. Umuman olganda, 1-rasmda diversifikatsiya maqsadlarining ustuvor darajalari tizimlashtirilgan.

Sanoat korxonalarida diversifikatsiya strategiyalaridan foydalanish orqali mavjud resurslarni oqilona qayta taqsimlash, bozor bo'shliqlarini egallash va natijada sinergiya ta'sirini yuzaga chiqarish imkoniyati yaratiladi. Shuningdek, korxonalarda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning hayotiylik davrini uzaytirish imkonini beradi.

Korxonalar faoliyatini diversifikatsiya qilish natijasida yuzaga keladigan ehtimoliy oqibatlarni baholash va amalga oshirish rejasini ishlab chiqish ko'p vaqt talab qiladi. Bu jarayon tashqi va ichki muhitni chuqur o'rganishni taqozo etadi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, ishlab chiqarish tizimlarini diversifikatsiya qilish bevosita sarmoyaga bog'liq [12].

Yuqoridagi paragraflarda olib borilgan tahlillar asosida aniqlanishicha, O'zbekiston Respublikasi to'qimachilik sanoatini rivojlantirish maqsadida kimyoviy tolalar asosida diversifikatsiyalash vazifalari belgilangan. Buning uchun aniq yo'nalishlar va maqsadli parametrlar ishlab chiqilgan. Jumladan, kimyoviy tolalarni qayta ishlash hajmini 200 ming tonnaga yetkazish bo'yicha ustuvor yo'nalishlar shakllantirilgan. Mazkur vazifa to'qimachilik sanoatida samarali amalga oshirilgach, qanday iqtisodiy natijalarga erishilishini aniqlashtirish uchun yanada batafsil tahlil o'tkazilishi lozim (1-rasm).

1-rasm. Diversifikatsiya strategiyasini amalga oshirishning ustuvor maqsadlari¹

To'qimachilik korxonalarida ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish strategiyasini umumiy iqtisodiy natijasini quyidagi funksional model asosida aniqlash mumkin:

$$S_i = k_{s1}P_1 + k_{s2}P_2 + \dots + k_{sn}P_n + E_s \quad (1)$$

Bunda,

k_{sn} — har bir resurslarning samaradorlik koeffitsientlari;

P_n — har bir yo'nalish uchun kiritilgan resurs miqdori;

E_s — sinergiya ta'siri.

Makrodarajadagi tahlillar uchun esa to'qimachilik korxonalarida mahsulot ishlab chiqarishning amaldagi holati va kimyo tolalari asosida to'qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarishning umumiy rivojlanish holatiga ko'ra sinergiya samarasini hisoblash talab etiladi. Bunda quyidagi ma'lumotlardan foydalanish talab etiladi.

Natijaviy omillar sifatida quyidagilar kiritiladi:

Y1-O'zbekiston Respublikasida to'qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarish;

Y2-O'zbekiston Respublikasida to'qimachilik mahsulotlari eksporti;

Ta'sir etuvchi omil sifatida quyidagi kiritiladi:

X3 — to'qimachilik sanoatida foydalanilgan paxta tolasi (yillar bo'yicha olingan miqdor);

X3 — to'qimachilik sanoatida foydalanilgan ipak tolasi (yillar bo'yicha olingan miqdor);

¹ Muallif ishlanmasi

X4 — to'qimachilik sanoatida foydalanilgan sun'iy tolalar (yillar bo'yicha olingan miqdor).

Yuqorida bayon etilganidek diversifikatsiya faoliyatining sinergiya ta'siri mavjud xo'ashyodan foydalanish darasini oshirish va qo'shimcha resurs imkoniyatlarini oshirish asosida sinergiya ta'sir samarasi aniqlanadi, shunga muvofiq quyidagi gipotezalar kiritiladi.

H1 — O'zbekistonda to'qimachilik sanoatini rivojlanishi sanoatda foydalanilgan paxta tolasi hajmi va uning o'zgarish dinamikasiga bog'liq;

H2 — O'zbekistonda to'qimachilik sanoatini rivojlanishi sanoatda foydalanilgan ipak tolasi hajmi va uning o'zgarish dinamikasiga bog'liq;

H3 — O'zbekistonda to'qimachilik sanoatini rivojlanishi sanoatda foydalanilgan ipak tolasi hajmi va uning o'zgarish dinamikasiga bog'liq;

H4 — O'zbekistonda to'qimachilik sanoatini rivojlanishi kimyo tolalarini qayta ishlash bo'yicha investitsion loyihalar soniga bog'liq;

H5 — O'zbekistonda to'qimachilik sanoatini rivojlanishi kimyo tolalarini qayta ishlash bo'yicha kiritilayotgan investitsiyalar hajmiga bog'liq;

H6 — O'zbekistonda to'qimachilik sanoatining eksportini rivojlanishi sanoatda foydalanilgan paxta tolasi hajmi va uning o'zgarish dinamikasiga bog'liq;

H7 — O'zbekistonda to'qimachilik sanoatining eksportini rivojlanishi sanoatda foydalanilgan ipak tolasi hajmi va uning o'zgarish dinamikasiga bog'liq;

H8 — O'zbekistonda to'qimachilik sanoatining eksportini rivojlanishi sanoatda foydalanilgan kimyoviy tolalar hajmi va uning o'zgarish dinamikasiga bog'liq;

H9 — O'zbekistonda to'qimachilik sanoatini eksportini rivojlanishi kimyo tolalarini qayta ishlash bo'yicha investitsion loyihalar soniga bog'liq;

H10 — O'zbekistonda to'qimachilik sanoatini eksportini rivojlanishi kimyo tolalarini qayta ishlash bo'yicha kiritilayotgan investitsiyalar hajmiga bog'liq.

Gipotezalarni asoslash uchun dispersion tahlil usulidan foydalaniladi. Dispersion tahlil (analysis of variance — ANOVA) — o'rganilayotgan omillar ta'siri ostida yuzaga chiqqan belgi o'zgaruvchanligini noma'lum sabablarga ko'ra kuzatilayotgan o'zgaruvchanlik bilan taqqoslab, omillar rolini baholash usulidir.

Dispersion tahlil (ANOVA — Analysis of Variance) — bu statistik usul bo'lib, u bir nechta guruhlar o'rtasidagi o'rtacha qiymatlar o'rtasida sezilarli farq bor-yo'qligini aniqlash uchun qo'llaniladi. Bu usul, asosan, bir yoki bir necha mustaqil o'zgaruvchilarning bir yoki bir necha natijaga qanday ta'sir qilishini baholash uchun ishlatiladi.

Dispersion tahlilning asosiy maqsadi — turli guruhlar o'rtasida o'rtacha qiymatlar orasida statistik sezilarli farq bormi yoki yo'qligini aniqlash. Masalan, uchta turli muolaja yoki usulning samaradorligini baholashda ularning natijalarini bir-biri bilan solishtirish mumkin.

Dispersion tahlil miqdoriy va sifatli xususiyatga ega bo'lgan faktorlarni baholash imkonini beradi. Dispersion tahlil tenglamalarida faktorlar emas balki ularning "samaralari" qatnashadi. Faktorlar sonli xususiyatga ega bo'lganda, ularning

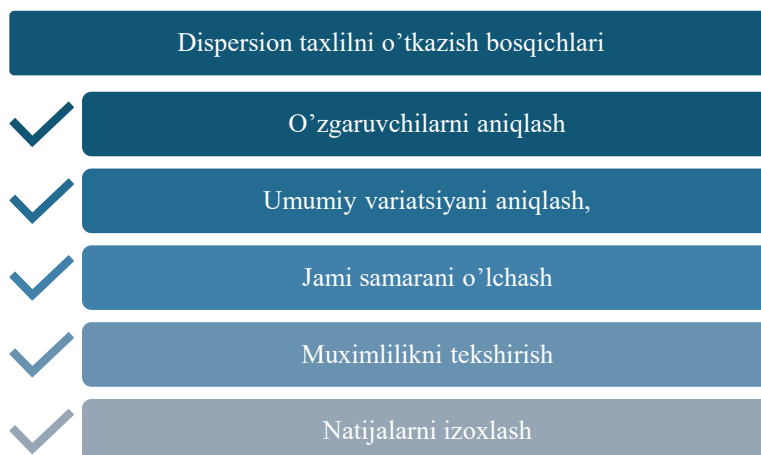
kuzatilayotgan o'zgaruvchi bilan o'zaro aloqasi regressiya tenglamasi orqali ifodalanadi.

Dispersion tahlilning ikkita asosiy turlari mavjud:

Bir omilli dispersion tahlil (One-way ANOVA):

Ikki omilli dispersion tahlil (Two-way ANOVA):

Dispersion tahlil asosida faqatgina bitta vazifa turadi: guruhlar o'rtalari orasidagi tafovut sababiga umumiy ishonch hosil qilish. Bir omilli dispersion tahlilni o'tkazish bosqichlari 2-rasmda keltirilgan (2-rasm).

2-rasm. Bir omilli dispersion tahlilni o'tkazish bosqichlari¹

Dispersion tahlil natijalari F-qiyamat (F-statistic- Fisher mezon) asosida baholanadi. F-qiyamat guruhlar orasidagi dispersiyaning guruh ichidagi dispersiyaga nisbatini ko'rsatadi. F-qiyamat qancha katta bo'lsa, guruhlar o'rtasidagi farqlar shuncha sezilarli deb hisoblanadi.

Keyingi mezon ko'rsatkichi p-qiyamat (p-value). p-qiyamat natijalarning statistik ahamiyatli ekanligini aniqlash uchun ishlatiladi. p-qiyamat ma'lum odatda 0.05 dan kichik degani, guruhlar o'rtasidagi farqlar statistik jihatdan ahamiyatlidir. Kiritilgan gipotezalarni asoslash uchun shakllantirilgan statistik ko'rsatkichlar 1-jadvalda aks etgan (1-jadval).

1-jadval

O'zbekiston Respublikasida to'qimachilik sanoatining mavjud resurs imkoniyatlari²

Ko'rsatkichlar nomi	O'lchov birligi	Belgilash	2017-y.	2018-y.	2019-y.	2020-y.	2021-y.	2022-y.	2023-y.	2024-y
Sanoat mahsulotlari	mlrd. so'm	U1	22871,50	32567,4	39112,5	44154,2	64791,1	79968,5	93599,4	101389,9
Eksport	mln. doll.	U2	912,7	1302,30	1541,30	1868,40	2931,2	3229,10	3386,6	3976,7
Foydalanilgan paxta tolalar	tonna	X1	187300	191700	705100	792400	1003000	1080000	1100000	1410300,0

¹ Muallif ishlanmasi

² «O'zto'qimachilik sanoat» uyushmasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlangan

Ko'rsatkichlar nomi	O'lchov birligi	Belgilash	2017-y.	2018-y.	2019-y.	2020-y.	2021-y.	2022-y.	2023-y.	2024-y.
Foydalanilgan ipak tolalar	tonna	X2	526,3	785	1 000,0	1 200,0	1 570,0	2 500,0	2843	3053,5
Foydalanilgan kimyoviy tolalar	tonna	X3	7814,0	9874,0	14131,0	19037,3	18382,6	29795,1	35603,4	37442,8
Kimyo tolalarni qayta ishlash bo'yicha investitsion loyihalar soni	birlik	Z1	5	8	19	22	26	29	45	46,1
Kimyo tolalarni qayta ishlash bo'yicha investitsion loyihalar qiymati	mln. doll.	Z2	26	55	83	47,41	73,33	77,12	73,03	87,2

Dispersion tahlil o'tkazish uchun yig'ilgan statistik ma'lumotlarni logarifmlab olinish talab etiladi. Bunga asosiy sabab o'zgaruvchilarning qiymat belgilari turlicha bo'lib, ularing o'zaro ta'sirini aniqlashda statistik ahamiyatlikka mos kelmay qolishi va ehtimollik darajasi oshib ketishi mumkin. 1-jadvalda shakllantirilgan statistikaning logarifmik qiymatlari 2-jadvalda aks etgan (2-jadval).

2-jadval
Statistik ko'rsatkichlarni logarifmlash natijalari¹

O'zgaruvchilar	2017-y.	2018-y.	2019-y.	2020-y.	2021-y.	2022-y.	2023-y.	2024-y.
U1	10,04	10,39	10,57	10,70	11,08	11,29	11,45	11,72
U2	6,82	7,17	7,34	7,53	7,98	8,08	8,13	8,49
X1	12,14	12,16	13,47	13,58	13,82	13,89	13,91	14,58
X2	6,27	6,67	6,91	7,09	7,36	7,82	7,95	8,26
X3	8,96	9,20	9,56	9,85	9,82	10,30	10,48	10,74
Z1	1,61	2,08	2,94	3,09	3,26	3,37	3,81	4,23
Z2	3,26	4,01	4,42	3,86	4,29	4,35	4,29	4,58

2-jadval asosida dispersion tahlil amalga oshiriladi. Dispersion tahlil "excell" dasturida o'tkaziladi. Dispersion tahlilda har bir kiritilgan o'zgaruvchilarga nisbatan alohida hisoblanadi. H1 — O'zbekistonda to'qimachilik sanoatini rivojlanishi sanoatda foydalanilgan paxta tolasi hajmi va uning o'zgarish dinamikasiga bog'liqligi bo'yicha gipotezani asoslash uchun olingan natijalar 3-jadvalda aks etgan (3-jadval).

¹ Muallif tomonidan "Excell" dasturida olingan natijalar

3-jadval

Bir omilli dispersion tahlil (Y1:X1)¹

Natijalar						
Guruhlar	Kuzatuvlar	Jami	O'rtacha	Dispersiya		
U1	7,0	75,5	10,8	0,3		
X1	7,0	93,0	13,3	0,6		
Dispersiontahlil						
Variatsiya manbai	SS	df	MS	F	p-qiyamat	F statistika
Guruhlar orasidagi farqlanish	21,8	1,0	21,8	49,5	0,00	4,7
Guruh ichidagi farqlanish	5,3	12,0	0,4			
Jami	27,1	13,0				
Omilga bog'liqlik, foiz	19,51					

3-jadval natijalariga ko'ra O'zbekistonda to'qimachilik sanoatini rivojlanishi sanoatda foydalanilgan paxta tolasi hajmiga 19,51 foiz, boshqa omillarga esa 81,49 foiz bog'liq degan xulosaga kelish mumkin.

Olingan natijalarning statistik ahamiyatliligi quyidagilar bilan asoslanadi:

$$F_{\{1;12\}} = 4,75$$

df = {1; 12} bo'lganda guruhlar o'rtasidagi farq 1 dan katta va sezilarli darajada deyish mumkin.

$p_{qiyamat} \leq 0,05$ - guruhlar o'rtasidagi farq statistik jihatdan ahamiyatli

Natijalardan xulosa qilganda guruhlar o'rtasida sezilarli farq bor. Bu degani, ko'rilgan guruhlardan kamida biri boshqalari bilan solishtirilganda turlicha ta'sirga ega yoki natijalarda ta'sir kuchiga ega degan ma'noni angladi. Ushbu tartib bo'yicha qo'yilgan barcha gipotezalarni asoslash uchun "exell" dasturida olingan natijalar 1-ildovada aks etgan. 1-ildovada hisoblangan natijalarni 4-jadvalda tegishli gipotezalar uchun kiritib ifodalanadi (4-jadval).

4-jadval.

Bir omilli dispersion (ANOVA) tahlili²

Gipotezalar	Omil bog'lanishlari	Omilga bog'liqlik, foizda	F_{hisob}	$p_{qiyamat}$	$F_{\{1;12\}}$	Gipotezalar asoslanishi
H1	U1<→> X1	19,50	49,5	0,0	4,75	asosli
H2	U1<→> X2	7,53	147,42	0,00	4,75	asosli
H3	U1<→> X3	46,60	13,75	0,00	4,75	asosli
H4	U2<→> X1	4,41	259,9	0,0	4,75	asosli
H5	U2<→> X2	85,45	2,04	0,18	4,75	asosli
H6	U2<→> X3	16,96	58,76	0,00	4,75	asosli
H7	U1<→> Z1	2,27	516,2	0,00	4,75	asosli
H8	U1<→> Z2	1,59	743,9	0,00	4,75	asosli

¹ Muallif ishlanmasi

² Muallif ishlanmasi

Gipotezalar	Omil bog‘lanishlari	Omilga bog‘liqlik, foizda	F_{hisob}	p_{qiymat}	$F_{\{1;12\}}$	Gipotezalar asoslanishi
H9	$U2 \leftrightarrow Z1$	6,15	183,1	0,00	4,75	asosli
H10	$U2 \leftrightarrow Z2$	5,53	204,96	0,00	4,75	asosli

Olingan 4-jadval asosida bir qator xulosalarga kelish mumkin. To‘qimachilik maxsulotlari ishlab chiqarishni 2017-2024-yillardagi statistikasi bo‘yicha olingan natijalarga asoslanilganda to‘qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarish boshqa omillarni inobatga olmagan xolda paxta tolasining 19,5 foiz ta’sirini mavjud bo‘lib, boshqa omillarning ta’siri 79,5 foizni tashkil etadi ($U1 \leftrightarrow X1$). Demak mamlakatda paxta xom-ashyosini tayyorlashga to‘qimachilik klasterlari tomonidan yuqori ahamiyat qaratilishi lozim.

Statistik tahlil natijalariga ko‘ra, O‘zbekiston Respublikasi to‘qimachilik sanoatini 2017-2024-yillardagi o‘sish tendensiyalari kimyoviy tolalarga 46,6 foiz bog‘liqdir ($U1 \leftrightarrow X3$).

To‘qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarishni rivojlanishiga ipak tolalarining yuqori ta’siri bo‘lmada ($U1 \leftrightarrow X2$), eksport faoliyatiga ipakchilik tolalarini ta’sirini yuqori baholash mumkin.

O‘zbek ipagi jahon tan olgan hamda ekologik jihatdan yuqori bo‘lgan mahsulotlar sifatida qaraladi. Shunga ko‘ra, eksportni rivojlanishi ipak nisbatan yuqori koeffitsiyentni ifodalamoqda.

Kimyoviy tolalar asosida eksportni rivojlanishiga e’tibor qaratilganda 16,9 foiz bog‘liqlikni ko‘rish mumkin ($U2 \leftrightarrow X3$). Bundan kimyoviy tolalar asosida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning ichki bozor uchun yuqori ahamiyatli ekanligi ma’lum bo‘ladi.

To‘qimachilik sanoatida kimyoviy tolalar asosida ishlovchi korxonalar faoliyatini rivojlantirish borasida amalga oshirilayotgan investitsion loyihalarning mahsulot ishlab chiqarishga nisbatan yuqori ta’siri tahlil etilayotgan yillarda davomida yuqori emasligi ma’lum bo‘ldi ($U1 \leftrightarrow Z1$; $U1 \leftrightarrow Z2$).

Bu natijalar kimyo tolalari asosida to‘qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarishni ko‘paytirishga qilinayotgan investitsion loyihalar sonini yanada oshirish va ko‘lamini kengaytirish lozimligi ayon bo‘lmoqda. To‘qimachilik sanoatiga kiritilgan investitsiyalarning mahsulot ishlab chiqarishni rivojlanishiga boshqa omillarni nazarda tutmagan xolda 6,15 foiz ta’siri aniqlandi ($U2 \leftrightarrow Z1$).

Mazkur holat investitsion loyihalar mahsulot ishlab chiqarishdan ko‘ra ko‘proq eksport faoliyatini oshirishga yuqori ta’siri kutilishi ma’lum bo‘lmoqda. Jumladan, kiritilgan investitsiyalarning to‘qimachilik mahsulotlari eksportiga ta’siri 5,53 foizni tashkil etgan ($U2 \leftrightarrow Z2$).

Olib borilgan ta’lil natijalariga ko‘ra, kimyo tolalari asosida to‘qimachilik sanoatini rivojlantirish uchun yetarlicha bozor imkoniyatlarining mavjudligi, investitsion loyihalarni amalga oshirish esa mazkur tarmoqda yuqori qo‘shilgan qiymat yaratish mumkinligidan dalolat bermoqda.

Sinergiya ta'sirni aniqlash uchun olib borilgan dispersion (ANOVA) tahlil natijalari asosida aniqlangan ta'sir koeffitsiyentlaridan foydalanib (3.1) formulani quyidagi tarzda o'zgartiriladi:

$$Y_k = k_{s1}P_1 + k_{s2}P_2 + k_{s3}P_3 + E_s \quad (2.)$$

Bunda,

k_{sn} – har bir to'qimachilik resurslarning ishlab chiqarishga ta'sir koeffitsiyentlari;

P_n – har bir yo'nalish bo'yicha kiritilgan resurs miqdori (paxta, ipak, kimyoviy tolalar);

E_s – sinergiya ta'siri.

Dispersion tahlil natijalari asosida quyidagilar modelni tuziladi:

$$E_s = 0,19X_1 + 0,73X_2 + 0,46X_3 \quad (3.)$$

$$SS_s = \ln(Y_k) - E_s \quad (4.)$$

SS_s -sinergiya samarasi qiymati (5-jadval).

5-jadval

Kimyo tolalari asosida to'qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarishning sinergiya samarasini hisoblash¹

Yillar	U1	X1	X2	X3	E_s	SS_s
2017-y.	10,0	12,1	6,3	9,0	11,038	1,038
2018-y.	10,4	12,2	6,7	9,2	11,441	1,041
2019-y.	10,6	13,5	6,9	9,6	12,018	1,418
2020-y.	10,7	13,6	7,1	9,9	12,321	1,621
2021-y.	11,1	13,8	7,4	9,8	12,532	1,432
2022-y.	11,3	13,9	7,8	10,3	13,073	1,773
2023-y.	11,4	13,9	8,0	10,5	13,311	1,911
2024-y.	11,7	14,6	8,3	10,743	13,762	2,047

5-jadvalda hisoblangan natijalarga ko'ra kimyo tolalari asosida to'qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarishning sinergiya samarasi 2017-yilda 1,038 koeffitsiyentni tashkil etgan bo'lsa, 2024-yilda bu ko'rsatkich 2,047 koeffitsiyentni tashkil etmoqda.

To'qimachilik sanoatini kimyo tolalari asosida diversifikatsiya strategiyalaridan foydalanishning sinergiya samarasi o'sib borish tendensiyasiga ega. Ushbu holatlar resurs sarfi me'yorlariga ko'ra mahsulot ishlab chiqarish hajmini 2030-yilgacha bo'lgan prognoz parametrlarini belgilash imkonini beradi.

Agar mahsulot ishlab chiqarish hajmini ortishi kimyoviy tolalar asosida rivojlanayotgan bo'lsa, uni quyidagi matematik funksiya orqali aniqlashimiz mumkin (regressiya natijalari 2-ildovada):

$$\hat{Y}_1 = e^{2,094} * X_3^{0,892}; \quad (5.)$$

$$R^2 = 0,9354; p(qiymat) = 0,0003;$$

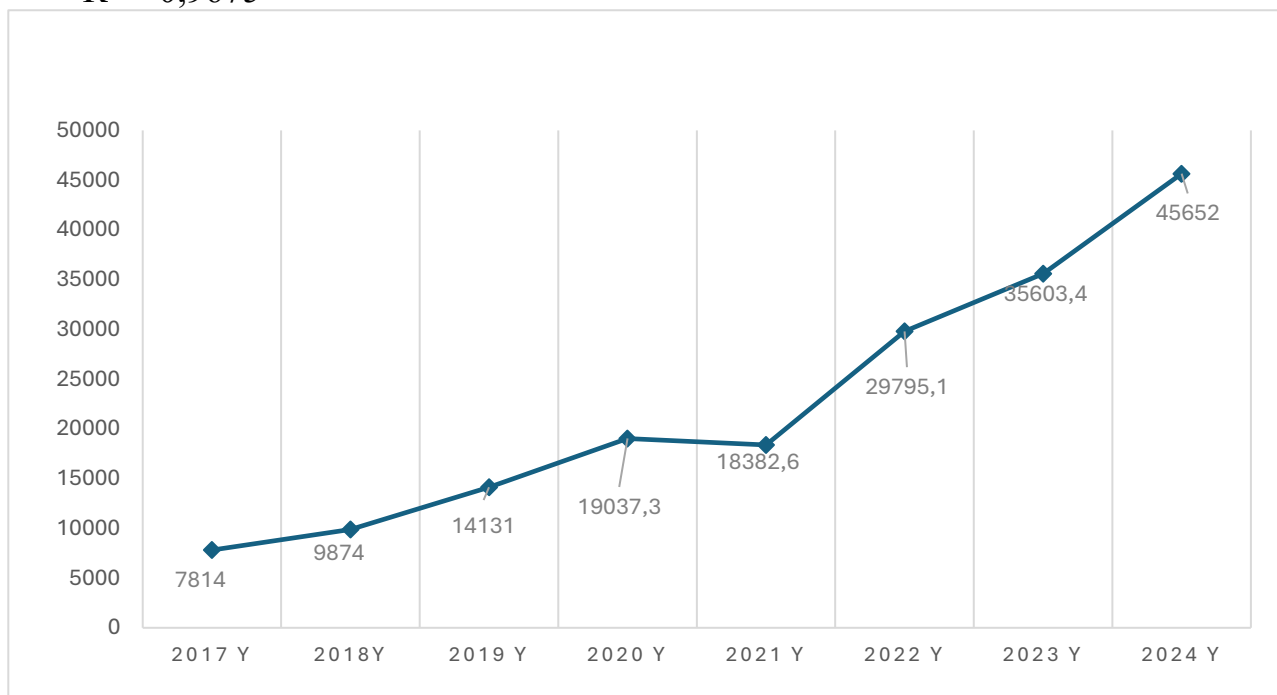
F-qiymat=72.48 bu regressiyaning statistik jihatdan ahamiyatli ekanligini ko'rsatadi, chunki F-qiymatda (p-value) juda kichik (0.0003), bu 0.05 yoki 0.01 kabi standart ahamiyat darajalaridan ancha kichik. Bu nol gipotezani rad etish uchun yetarli dalil borligini anglatadi, ya'ni regressiya modelining ahamiyatli ekanligini ko'rsatadi. Bu regressiya modelining yaxshi bo'lganligidan darak beradi, chunki qoldiq dispersiya

¹ Muallif ishlanmasi

oz. To'qimachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmini 2030-yilgacha bo'lgan prognoz qiymatlarini aniqlash uchun foydalaniladigan kimyo tolalarining 2030-yilgacha bo'lgan qiymatlari quyidagi funksiya orqali aniqlanadi (3-rasm):

$$y = 6222,6e^{0,2508x} \quad (6.)$$

$$R^2 = 0,9675$$

3-rasm. O'zbekiston to'qimachilik sanoatida foydalanilgan kimyoviy tolalar hajmi,¹ ming tonna

Aniqlangan (5.) hamda (6.) funksiyalar asosida O'zbekiston to'qimachilik sanoatida foydalanilgan kimyoviy tolalar hajmining ortib borishi bilan mahsulot ishlab chiqarish hajmini 2030-yilgacha bo'lgan prognoz qiymatlari 6-jadvalda aniqlangan (6-jadval).

6-jadval

To'qimachilik sanoatining kimyo tolalari asosida ishlab chiqarish hajmining 2030-yilgacha bo'lgan o'zgarish dinamikasi²

Yillar	Sanoat mahsulotlari, mlrd. so'm	Foydalanilgan sun'iy tolalar, tonna	Sinergiya samarasi
2023-y.	93 599,4	35 603,4	1,773
2024-y.	116 319,0	45 652,0	1,911
2025-y.	145 262,1	58 566,1	1,983
2026-y.	181 407,1	75 133,3	2,141
2027-y.	226 545,9	96 386,9	2,298
2028-y.	282 916,5	123 652,9	2,456
2029-y.	353 313,5	158 631,8	2,613
2030-y.	441 227,0	203 505,6	2,771

¹ Muallif ishlanmasi

² Muallif ishlanmasi

Prognoz natijalariga ko'ra, amaldagi holat bo'yicha 2030-yilga kelib, O'zbekiston to'qimachilik sanoatida jami sun'iy tolalardan foydalanish darajasi 203,5 ming tonnani tashkil etadi.

Natijada faqat sun'iy tolalardan foydalanish asosida to'qimachilik sanoati mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi 2023-yildagi 93 599,4 mlrd so'mdan 2030-yilda 441 227,0 mlrd so'mga yetadi va 4,7 barobarga oshadi. 2030-yilda 2023-yilga nisbatan sun'iy tolalardan foydalanish darajasi 5,7 barobar o'sib, "O'zto'qimachilik sanoati" uyushmasi tomonidan belgilangan maqsadlarga mos holda o'sish ta'minlanadi va 2030-yilda 203 ming tonna yetadi.

Sinergiya samarasi ham yildan yilga o'sib boradi. Bu ko'rsatkich paxta va ipak tolalari asosida faoliyat yurituvchi korxonalarda sun'iy tolani qayta ishlash hajmining ortib borayotganini ko'rsatadi. Sababi, hamkorlik yoki integratsiyadan olinadigan qo'shimcha samara yillar davomida o'sish tendensiyasini saqlab qolgan holda, 2023-yildagi 1,773 koeffitsiyentdan 2030-yilda 2,771 qiymatgacha oshadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijalari O'zbekiston to'qimachilik sanoatida kimyo tolalari asosida ishlab chiqarish hajmini kengaytirish orqali yuqori qo'shilgan qiymat yaratish imkoniyati mavjudligini ilmiy jihatdan asoslab berdi. Tahlil qilingan 2017–2024-yillar statistikasi asosida sun'iy va sintetik tolalarning ishlab chiqarish dinamikasiga bevosita ta'siri 46,6 foizgacha yetgani aniqlanib, ushbu resurslar tarmoqda samaradorlikni oshiruvchi asosiy omil sifatida shakllanayotganini ko'rsatdi.

Shu bilan birga, investitsiyalarning ishlab chiqarish natijalariga nisbatan ta'siri nisbatan past bo'lsa-da, eksport salohiyatiga ijobiy turtki bergani kuzatildi. Bu holat shuni anglatadiki, mavjud investitsiyalar ko'proq tashqi bozorlarga yo'naltirilgan, ichki ishlab chiqarishni qo'llab-quvvatlash esa izchil kuchaytirilishi lozim.

Tadqiqotda sinergiya samarasi dinamikasi yil sayin barqaror o'sib borayotgani aniqlanib, 2023-yilda 1,91 birlik koeffitsiyentni tashkil etdi. Bu esa resurslar — paxta, ipak va kimyo tolalari — o'rtasida yuzaga kelayotgan qo'shma samaradorlik tarmoqda o'zaro uyg'un integratsiyaning shakllanayotganidan dalolat beradi. Aynan shu ko'rsatkich asosida 2030-yilgacha prognoz qilingan iqtisodiy natijalar kimyo tolalari asosida ishlab chiqarish hajmini 4,7 barobarga oshirish mumkinligini ko'rsatmoqda.

Shu o'rinda, mavjud strategiyalarni yanada mukammallashtirish zaruriyati ayon bo'ladi. Jumladan, ishlab chiqarish jarayonlarida resurslardan kompleks foydalanishni rag'batlantirish, sinergiyani ta'minlovchi ishlab chiqarish zanjirlarini kengaytirish hamda innovatsion texnologiyalarni faol joriy etish muhim o'rin tutadi. Bular orqali nafaqat ishlab chiqarish hajmi, balki mahsulot sifati va ichki bozor barqarorligi ham oshiriladi.

Bundan tashqari, tarmoqda ilmiy asoslangan prognoz va monitoring mexanizmlarini yaratish, investitsiyalarni faqat eksportga emas, ishlab chiqarishning texnologik modernizatsiyasiga ham yo'naltirish zarur. Ayniqsa, yuqori qo'shilgan qiymat yaratadigan mahsulotlar ulushini oshirish uchun mahalliy ishlab chiqaruvchilarning xalqaro standartlarga moslashuvchanligi kuchaytirilishi lozim.

Shu asosda aytish mumkinki, kimyo tolalari asosidagi diversifikatsiya faqat ishlab chiqarish quvvatlarini oshirish emas, balki raqobatbardosh, ekologik va innovatsion mahsulotlar yaratish orqali O'zbekistonning to'qimachilik sanoatini global qiymat zanjiriga muvaffaqiyatli integratsiyalash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Akimova, V. V., Kupsova, M. A., Lidji-Goryaev, D. V., Zotikova, O. N., Dembiskiy, S. G., Shurina, S. V., & Nikolayeva, E. E. (2020). Diversifikatsiya orqali yengil sanoatni rivojlantirish yo'llari. Moskva: Ekonomika nashriyoti.
2. Ansoff, I. (1989). Corporate Strategy. New York: McGraw-Hill.
3. Colpan, A. M. (2011). Business groups in the post-liberalization era: The case of Japanese keiretsu. *Asia Pacific Journal of Management*, 28(3), 469–487. <https://doi.org/10.1007/s10490-009-9160-0>
4. Data Bridge Market Research. (2022). Textile Chemicals Market – Industry Trends and Forecast to 2030. <https://www.databridgemarketresearch.com>
5. Gemba, K., & Kodama, F. (2002). Diversification in Japanese industries: A review of R&D-driven strategies. *Technovation*, 22(2), 123–130. [https://doi.org/10.1016/S0166-4972\(00\)00082-1](https://doi.org/10.1016/S0166-4972(00)00082-1)
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabr PF-158-son ““O'zbekiston – 2030” strategiyasi to'g'risida”gi Farmoni. <https://lex.uz/docs/-6600413>
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvar PF-60-son “2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida”gi Farmoni. <https://lex.uz/uz/docs/-5841063>
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 28-yanvar PF-2-son “Paxta-to'qimachilik klasterlari faoliyatini qo'llab-quvvatlash, to'qimachilik va tikuv-trikotaj sanoatini tubdan isloh qilish hamda sohaning eksport salohiyatini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi Farmoni <https://lex.uz/uz/docs/-6351331>
9. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. 2022-yil 30-sentyabr 556-son “Tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish va moliyaviy qo'llab-quvvatlash choralari to'g'risida”gi Qarori <https://lex.uz/docs/-6217255>
10. Raximov, F. J. (2024). Kimyo tolalari asosida to'qimachilik sanoati korxonalarining diversifikatsiya faoliyatini jadal rivojlantirish (PhD dissertatsiyasi). Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Toshkent.
11. Zhang, Q. (2006). Firm diversification and economic efficiency in the Chinese textile sector: Evidence from panel data. *Journal of Asian Economics*, 17(3), 601–620. <https://doi.org/10.1016/j.asieco.2006.03.003>
12. Махновская Е. Е. Разработка и реализация стратегии диверсификации в производственных системах : дис. – Москва : Махновская Екатерина Евгеньевна: ФГБОУ ВУ «Российский экономический университет имени ГВ Плеханова, 2020.

UMUMIY OVQATLANISH XIZMATLARINING RIVOJLANISH TENDENSIYALARINI BAHOLASH

Rahimov Abdihakim Muhammadiyevich

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
“Iqtisodiyot” kafedrası dotsenti, i.f.f.d. (PhD)

E-mail: ab-raximov@mail.ru

Annotatsiya

Maqolada mehmonxona va umumiy ovqatlanish xizmatlarini rivojlantirishga doir iqtisodiy tahlil uslublariga oid muhim jihatlar bayon etilgan. Xususan, mehmonxona va umumiy ovqatlanish korxonalari faoliyatining kompleks iqtisodiy tahlili uchun ko‘rsatkichlarning guruhlangan tizimi, korxonalar faoliyatini tahlil qilish tasnifining mezonlar bo‘yicha ssenariysi hamda rivojlantirishga oid iqtisodiy-statistik tahlil keltirilgan.

Kalit so‘zlar: ekonometrik model, mehmonxona va umumiy ovqatlanish, kompleks iqtisodiy tahlil, ko‘rsatkichlar tizimi, sinergetik omillar, tahlil tasnifining mezonlari.

Аннотация

В статье описаны современные методические подходы к обоснованию эконометрического обеспечения развития продовольственного обеспечения и общественного питания. В частности, представлена комплексная система показателей для комплексного экономического анализа деятельности предприятий общественного размещения и общественного питания, сценарий классификации анализа деятельности предприятий по критериям, экономико-статистический анализ развития.

Ключевые слова: эконометрическая модель, отель и питание, комплексный экономический анализ, система показателей, синергетические факторы, критерии классификации анализа

Abstract

The article describes the modern methodological approaches of establishing econometric provision of food and general catering services development. In particular, a complex system of indicators for complex economic analysis of the activities of public accommodation and catering enterprises, a scenario for classifying the analysis of the activities of enterprises by criteria, and economic statistical analysis of development are presented.

Keywords: econometric model, hotel and catering, complex economic analysis, system of indicators, synergetic factors, analysis classification criteria.

KIRISH

Maqolada mehmonxona va umumiy ovqatlanish xizmatlarini rivojlantirishga doir iqtisodiy tahlilning uslubiy yondashuvlari bilan bog‘liq muhim jihatlar bayon etilgan. Xususan, mehmonxona va umumiy ovqatlanish korxonalari faoliyatining kompleks iqtisodiy tahlili uchun ko‘rsatkichlarning guruhlangan tizimi, korxonalar faoliyatini

tahlil qilish tasnifining mezonlar bo'yicha ssenariysi hamda rivojlantirishga oid iqtisodiy-statistik tahlil keltirilgan.

Dunyo tajribasidan kelib chiqib, zamonaviy xizmat ko'rsatish tarmoqlarining joriy davrdagi holati ma'lum davrlar mobaynida ijtimoiy-iqtisodiy qonuniyatlar asosida shakllanish jarayonida vujudga keladi. Xizmat ko'rsatish tarmoqlarining barchasi umumiy va o'ziga xos rivojlanish tendensiyalariga ega. Ushbu rivojlanish tendensiyalarini o'rganishda turli ko'rsatkichlar tanlab olinadi. Bu ko'rsatkichlar asosiy indikatorlar sifatida iqtisodiyot tarmog'ining eng muhim miqdoriy ifodalangan ishlab chiqarish hajmi, iqtisodiy o'sishi, resurslardan foydalanish samaradorligi, asosiy kattaliklarning nisbiy yoki absolyut farqlari kabi ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, ushbu ko'rsatkichlarni shakllantiruvchi omillar ham aniqlab olinadi.

Mehmonxona va ovqatlanish xizmatlari rivojlanish tendensiyasini tadqiq etishda mazkur tarmoqning boshqa tarmoqlar, xususan, ko'p yillik oziq-ovqat sanoati bilan aloqadorlik jihatidan ham tahlil qilinishi zarur [1]. Umumiy ovqatlanish sohasi nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy va madaniy rivojlanish uchun ham katta ahamiyat kasb etadi. Mahalliy oziq-ovqat mahsulotlarini targ'ib qilish, milliy madaniyatni ommalashtirish va zamonaviy gastronomik xizmat turlarini rivojlantirish orqali turizm salohiyatini oshirishda bu sohaning o'rni beqiyosdir.

2025-yilda raqobatning kuchayishi, mijozlar xatti-harakatlarining o'zgarishi, ekologik va sog'lom ovqatlanish tamoyillariga e'tiborning ortishi ushbu soha oldiga yangi vazifalarni qo'yimoqda. Shu bois, umumiy ovqatlanish xizmatlari rivojlanishining hozirgi tendensiyalarini chuqur tahlil qilish, ular asosida istiqbolli yo'nalishlarni belgilab olish va sohaning barqaror rivojlanishini ta'minlash dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyatga egadir.

Xizmat ko'rsatish sifatining oshirilishi, innovatsion texnologiyalarning joriy etilishi va iste'molchilarning ehtiyojlariga mos takliflarning shakllantirilishi umumiy ovqatlanish xizmatlari segmentining raqobatbardoshligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Xorijiy olimlarning tadqiqotlarida mehmonxona bozorining rivojlanish tendensiyalari guruhlariga ajratilgan holda keltiriladi. Bu tendensiyalar son jihatdan turlicha bo'lib, turizmni rivojlantirish fonida har bir geografik hududga xos tarzda to'rtta asosiy model ajratib ko'rsatilgan: Yevropa modeli, Osiyo modeli, Amerika modeli va Sharq-Yevropa modeli. Osiyo modelida rivojlanish tendensiyasining asosiy xususiyatlarini shakllantiruvchi omillar sifatida qulay joylashuv, xizmat ko'rsatish hududining kengligi (infratuzilma omili), tashqi dizayn va kreativ yondashuvlar (ijtimoiy omil), xizmat ko'rsatish va qo'shimcha xizmatlarning kam xarajatli bo'lishi (iqtisodiy omil) alohida ajratib ko'rsatilgan [2].

Xorijiy olimlar B. Brocherton, J. Voolfenden, B. Ximmet o'g'li tomonidan mehmonxona va umumiy ovqatlanish tarmoqlarini rivojlantirish tendensiyalari, xususan xodimlar salohiyati va kadrlar tayyorlash ko'rsatkichlari bo'yicha keng qamrovli tadqiqotlar olib borilgan. Ushbu tadqiqotlarda salohiyatli kadrlar tayyorlash sohaning rivojlanishida muhim omil sifatida ta'kidlanadi [3].

Iqtisodchi olimlar — professor Muxitdinov X. S., Raximov A. N., Juraev F. D., Ravshanova M. va Sultonov S. ilmiy qarashlarida har qanday ijtimoiy-iqtisodiy, moliyaviy, texnik-texnologik, axborot, intellektual va dasturiy resurslar yangilanish qonunlari ta'sirida innovatsion xarakterga ega resurslarga aylanishi mumkinligi g'oyasi ilgari suriladi [4], [5].

Mehmonxona va umumiy ovqatlanish xizmatlarini rivojlantirishni modellashtirish va prognozlash, ishlab chiqarishni ko'p mezonli optimallashtirish, hududiy rivojlanish va ko'p omilli empirik modellarni tasniflash masalalari Muxitdinov X. S., Raximov A. N., Ochilov M. A., Juraev F. D., Makhmanazarovna R. M. hamda Maxmatqulovlarning ilmiy izlanishlarida keng yoritilgan [7].

METODOLOGIYA

Tadqiqot davomida statistik ma'lumotlarni o'rganish, iqtisodiy taqqoslash va tahlil qilish, mantiqiy fikrlash, ilmiy abstraksiyalash, tanlanma kuzatish, tahlil va sintez, eng kichik kvadratlar usuli, korrelyatsion va regressiya tahlili kabi metodlardan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Mehmonxona va umumiy ovqatlanish xizmatlari rivojlanish tendensiyalarini tadqiq etishda, sohaning O'zbekistondagi o'ziga xos jihatlarni hisobga olib, xizmat ko'rsatish obyektlari soni va sig'imi, tashrif buyuruvchilar soni, xizmat ko'rsatish xarajatlari, ko'rsatilgan xizmatlar hajmi, ishchi kapitali hamda resurslar samaradorligi kabi ko'rsatkichlarga alohida e'tibor qaratish zarur.

Ma'lumki, iqtisodiyot tarmog'iga oid har qanday xizmat turining o'ziga xos rivojlanish bosqichi mavjud. Bizning fikrimizcha, ushbu bosqichlarning mohiyati shundan iboratki, bu jarayonni tadqiq qilish — sohaning ahamiyatini aniqlash bilan birga, uning rivojlanish qonuniyatlariga oydinlik kiritishga xizmat qiladi.

Statistik ma'lumotlarga ko'ra, O'zbekiston Respublikasida mehmonxona xizmatlari ko'rsatish sohasida joylashtirish obyektlarining soni 2014-yilga nisbatan 2024-yilda 753 taga ortgan. Bu 273,5 foiz o'sishni anglatadi. Qashqadaryo viloyatida esa mazkur obyektlar soni 23 tadan 54 tagacha yetib, ortish darajasi 234,7 foizni tashkil etgan. Biroq bu ko'rsatkich bo'yicha mintaqada ortish darajasi nisbatan pastroq bo'lib, farq 38,7 foizni tashkil etadi. Har ikki holatda ham o'sish tendensiyasi kuzatiladi.

Mehmonxona xizmatlari bo'yicha asosiy ko'rsatkichlardan biri bu — mehmonxona va shunga o'xshash joylashtirish obyektlarining sig'imidir. 2014-yilda respublika bo'yicha bu ko'rsatkich 22600 birlikni tashkil qilgan bo'lsa, Qashqadaryo viloyatida 1012 birlik edi. 2024-yilga kelib, bu raqamlar mos ravishda 50642 va 2224 birlikka yetgan. Respublika miqyosida ortish darajasi 2,24 barobar, mintaqada esa 2,20 barobarni tashkil qilgan. Bu borada ham Qashqadaryo viloyatida nisbatan biroz pastroq o'sish kuzatilmoqda.

Mehmonxona xizmatlari bo'yicha hududiy rivojlanishdagi nomutanosiblik sabablari, boshqa omillar hisobga olinmagan taqdirda ham, yuqorida keltirilgan ko'rsatkichlar asosida tahlil qilinganda, mintaqadagi joylashtirish obyektlari sonining kamligi yaqqol ko'rinadi. So'nggi o'n ikki yillikda bu obyektlarning o'rtacha soni

respublika bo'yicha 759 ta, viloyat bo'yicha esa 42 taga teng bo'lib, ularning o'zaro nisbati atigi 5,5 foizni tashkil qiladi. Bu holat, tabiiy ravishda, mavjud joylar sonining kamayishiga, shuningdek, joylashtirilgan tashrif buyuruvchilar sonining pasayishiga olib kelmoqda.

Mehmonxona va boshqa joylashtirish obyektlarining aksariyati viloyat markazida joylashgan bo'lib, ular jami obyektlarning 56 foizini tashkil etadi. Shu bilan birga, ayrim tumanlarda umuman bunday obyektlar mavjud emas. Jumladan, Qamashi, Mirishkor, Kasbi va Chiroqchi tumanlarida bu holat kuzatiladi. Hatto turizm rivojlanishida asosiy hudud sanaladigan Shahrisabz shahrida ham 2017-yildan beri bor-yo'g'i 8 ta obyekt ro'yxatga olingan. Shahrisabz tumanida esa shu yildan boshlab birorta obyekt ro'yxatda qolmagan.

Bundan tashqari, mintaqadagi aholi zichligi, tashrif buyuruvchilar hamda ijarada istiqomat qiluvchilar sonini hisobga olgan holda, mehmonxona xizmatlarini tashkil etishda katta muammolar mavjudligi aniqlanadi. Bu muammolarni bartaraf etish esa hanuzgacha dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda.

Respublikada umumiy ovqatlanish bo'yicha bir kishiga o'rtacha xizmat ko'rsatish hajmi 2024-yilda 34,2 ming so'mni tashkil etib, 2014-yilga nisbatan 3,35 barobarga oshgan, ya'ni 24 ming so'mga qimmatlashgan. O'rtacha o'sish sur'ati 111,6 foizni tashkil etadi. Viloyatda esa o'rtacha xizmat ko'rsatish hajmi 2024-yilda 2010-yilga nisbatan 3,9 barobarga oshib, 21,2 ming so'mga qimmatlashgan. Bu holatda o'rtacha o'sish sur'ati 113,2 foizni tashkil etmoqda. Garchi mintaqadagi xizmatlar narxining o'sish darajasi yuqori bo'lsa-da, Respublika darajasiga nisbatan narxlar hozirgacha nisbatan pastroq darajada saqlanib qolmoqda.

Bunga bir nechta omillar ta'sir qilmoqda: xizmat ko'rsatuvchi subyektlarning mahalliy oziq-ovqat ta'minotchilari bilan bevosita bog'liqligi, viloyat aholisi daromadining darajasi hamda xizmatni tashkil etishdagi xarajatlarning nisbatan pastligi. Faqatgina xizmat ko'rsatilganlar soni bo'yicha ko'rsatkichlar tahliliga nazar tashlasak ham bu farq yaqqol seziladi [8].

Respublikada 2014-yilda tashrif buyuruvchilar soni 26400,39 ming kishini tashkil etgan bo'lsa, 2024-yilda bu ko'rsatkich 201138,73 ming kishiga yetgan. Qashqadaryo viloyatida esa ushbu ko'rsatkich 754,79 ming kishidan 12491,6 ming kishiga ortgan. O'sish sur'ati respublika bo'yicha 681,7 foizni, viloyat bo'yicha esa 1350,4 foizni tashkil etmoqda. Bu yerda o'sish sur'atlaridagi sezilarli tafovut yaqqol ko'zga tashlanadi.

Bir tashkilotga bir yilda tashrif buyuruvchilar soni 2014-yilda respublika bo'yicha 2,61 ming kishini, viloyat bo'yicha esa 1,25 ming kishini tashkil etgan bo'lsa, 2024-yilda bu ko'rsatkich mos ravishda 6,95 ming va 8,87 ming kishiga yetgan. Respublikada o'rtacha o'sish sur'ati 109,3 foizni, viloyatda esa 119,5 foizni tashkil etmoqda. Bu o'rtadagi 10 foizlik tafovutga teng.

Xizmat ko'rsatuvchi subyektlar soni respublikada 2,86 barobarga oshgan bo'lsa, xizmat ko'rsatilganlar sonidagi o'sish 2,66 barobarni tashkil etmoqda. Viloyatda esa xizmat ko'rsatuvchi subyektlar soni 2,34 barobar ortgan holda, xizmat ko'rsatilganlar soni 7,08 barobar oshgan. Demak, viloyatda ushbu sohaning fundamental rivojlanish

ko'rsatkichlari yaxshi darajada ekanini aytish mumkin. Shu bilan birga, bu ko'rsatkichlarning yuqoriligi natijaviy ko'rsatkichlarning ham yuqori bo'lishini kafolatlaydi, degan xulosa chiqarishga hali asos yo'q. Aksincha, bu holat mintaqada sohani rivojlantirish salohiyati yetarli ekanini bildiradi. Bu esa, natijaviy ko'rsatkichlarning tahliliga alohida e'tibor qaratish zarurligini ko'rsatadi.

Viloyatning jami mehmonxona va umumiy ovqatlanish xizmatlari hajmidagi ulushi 2014-yilda 1,98 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2024-yilga kelib bu nisbat 4,83 foizga yetgan. Aholi soni bo'yicha bu ko'rsatkich 10,2 foizga tengligini inobatga olsak, unda mehmonxona va umumiy ovqatlanish xizmatlari hajmidagi o'sish darajasi mintaq uchun ushbu iqtisodiyot tarmog'ining ustuvor rivojlanish yo'nalishi ekanini anglatmaydi. Shu sababli, aholi jon boshiga to'g'ri keladigan mehmonxona va umumiy ovqatlanish xizmatlari hajmi o'zgarishini tahlil qilish zarur bo'ladi.

Statistik raqamlarga murojaat qilsak, aholi jon boshiga to'g'ri keladigan mehmonxona va umumiy ovqatlanish xizmatlari hajmi viloyatda 2014-yilda real qiymatlarda 2,22 ming so'mni tashkil etgan. Respublika bo'yicha bu ko'rsatkich 9,84 ming so'mga teng bo'lib, natijada 7,62 ming so'mlik farq yuzaga kelgan.

2024-yilda esa respublika va Qashqadaryo viloyati bo'yicha aholi jon boshiga mehmonxona va umumiy ovqatlanish xizmatlari hajmi mos ravishda 31,14 ming so'm va 8,52 ming so'mni tashkil etgan. Oradagi farq 22,62 ming so'mni tashkil etadi. Bu qiymatlar real narxlarida hisoblanganligini alohida ta'kidlash lozim (1-jadval).

1-jadval.

Aholi jon boshiga mehmonxona va umumiy ovqatlanish xizmatlari hajmining o'zgarish tendensiyasi¹

Yillar	O'zbekiston Respublikasi			Qashqadaryo viloyati			Farq (3-3)
	1	2	3	1	2	3	
2014	11,96	121,57	+19,99	3,17	142,96	+38,88	+18,89
2015	13,76	115,06	+14,25	3,5	110,47	+8,45	-5,80
2016	16,27	118,22	+17,48	4,82	137,65	+35,72	+18,24
2017	18,84	115,8	+15,20	5,84	121,17	+18,91	+3,71
2018	22,28	118,26	+17,64	7,09	121,43	+19,23	+1,59
2019	26,8	120,26	+19,57	8,32	117,26	+15,01	-4,56
2020	29,77	111,08	+10,16	8,52	102,46	+0,37	-9,79
2021	31,56	106,01	+5,12	7,81	91,65	-10,28	-15,4
2022	33,59	106,43	+5,57	8,45	108,18	+6,12	+0,55
2023	26,69	79,47	-21,58	8,07	95,5	-6,59	+14,99
2024	31,14	116,68	+15,55	8,52	105,63	+3,95	-11,60

Bu yerda 1 — aholi jon boshiga mehmonxona va umumiy ovqatlanish xizmatlari hajmi, ming so'mda², 2 — aholi jon boshiga mehmonxona va umumiy ovqatlanish xizmatlari hajmining o'sish sur'ati, foizda, 3 –jon boshiga mehmonxona va umumiy ovqatlanish xizmatlari hajmi va aholi sonining o'sish sur'atlarining farqi, 4 – Respublika va viloyat bo'yicha jon boshiga mehmonxona va umumiy ovqatlanish

¹ O'zbekiston Respublikasi statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan

² 2010-yilni bazis yil holatida muallif tomonidan hisoblab chiqilgan

xizmatlari hajmi va aholi sonining o'sish sur'atlari farqining tafovuti.

Ko'rish mumkinki, eng yuqori chetlanish 2014-yil, 2015-yil hamda 2020-yilda viloyat foydasiga, 2020 va 2024-yillarda esa respublika foydasiga kuzatilgan. Umumiy hisobda nisbatan biroz ustunlik viloyatga tegishli bo'lib, bu ustunlik raqamda ifodalanganda 1,44 foizga teng.

Statistik ma'lumotlarga ko'ra, 2024-yilda O'zbekiston Respublikasida umumiy ovqatlanish xizmat ko'rsatish faoliyati bilan shug'ullanuvchi ro'yxatdan o'tgan tashkilotlar soni 28924 taga teng bo'lgan. Bu ko'rsatkich 2014-yilga nisbatan 18816 taga ortgan bo'lib, ya'ni so'nggi o'n ikki yilda respublikada umumiy ovqatlanish xizmat ko'rsatish faoliyati bilan shug'ullanuvchi ro'yxatdan o'tgan tashkilotlar soni 2,86 barobarga oshgan.

Qashqadaryo viloyatida esa umumiy ovqatlanish xizmatlari bilan shug'ullanuvchi ro'yxatdan o'tgan tashkilotlar soni 2014–2024-yillar oralig'ida 603 tadan 1409 taga oshgan. O'n ikki yillik o'sish ko'rsatkichi 2,34 barobarga teng bo'lib, bu davrda tashkilotlar soni 806 taga ortgan.

Ushbu ko'rsatkichlar asosida, mintaqada nisbatan kichikroq qiymatlar kuzatiladi. O'sishdagi farq respublikaga nisbatan 52 foizga kam bo'lgan. Bu esa Qashqadaryo viloyatida umumiy ovqatlanish sektoridagi korxonalar soni sezilarli oshgan bo'lsa-da, respublika miqyosidagi o'sish sur'atidan ancha ortda qolayotganini ko'rsatadi (2-jadval).

2-jadval.

Mehmonxona va umumiy ovqatlanish xizmati faoliyati bilan bandlar sonining o'zgarish tendensiyasi (mingta)¹

Yillar	O'zbekiston Respublikasi			Qashqadaryo viloyati			Farq (3-3, 3/3)	
	1	2	3	1	2	3	4	5
2014	11919,10	87,74	0,74	1003,70	4,66	0,46	-0,27	62,16
2015	12223,80	84,71	0,69	1036,60	4,50	0,43	-0,26	62,32
2016	12523,31	97,35	0,78	1072,30	5,00	0,47	-0,31	60,26
2017	12818,40	106,17	0,83	1108,52	5,69	0,51	-0,31	61,45
2018	13058,30	116,36	0,89	1143,90	7,06	0,62	-0,27	69,66
2019	13298,40	124,4	0,94	1180,90	7,76	0,66	-0,28	70,21
2020	12520,30	118,67	0,88	1218,04	7,25	0,60	-0,28	68,18
2021	13273,12	125,19	0,94	1222,00	6,24	0,51	-0,43	54,26
2022	13541,10	125,77	0,93	1220,00	6,59	0,54	-0,39	58,06
2023	13236,41	96,93	0,73	1171,01	6,38	0,54	-0,19	73,97
2024	13538,90	111,99	0,83	1202,51	6,50	0,54	-0,29	65,06

Bu yerda 1 — ish bilan band aholi soni, ming kishi, 2 — mehmonxona va umumiy ovqatlanish xizmatlarida bandlar soni, ming kishi, 3 —jami bandlar soniga nisbatan mehmonxona va umumiy ovqatlanish xizmatlarida bandlarning ulushi, foizda, 4 — Respublika va viloyat bo'yicha jami bandlar soniga nisbatan mehmonxona va umumiy ovqatlanish xizmatlarida bandlar ulushining tafovuti, 5 — Respublika va viloyat bo'yicha jami bandlar soniga nisbatan mehmonxona va umumiy ovqatlanish

¹ O'zbekiston Respublikasi statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan

xizmatlarida bandlar ulushining nisbati, foizda.

Shuningdek, iqtisodiyot tarmoqlarida jami bandlar soniga nisbatan viloyatda mehmonxona va umumiy ovqatlanish xizmatlarida bandlarning ulushi 2010–2024-yillar davomida 0,42 foizdan 0,54 foizga oshgan bo'lsa, respublikada bu ko'rsatkich 0,77 foizdan 0,83 foizga yetganini kuzatish mumkin. Ko'rsatkichlarning o'rtacha qiymati viloyatda 0,53 foizga, respublikada esa 0,83 foizga teng. Bu esa Qashqadaryo viloyatida bandlik ulushi respublikaga nisbatan o'rtacha 36,7 foizga kam ekanligini anglatadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mazkur tahlil natijalari shuni ko'rsatmoqdaki, mehmonxona va umumiy ovqatlanish xizmatlarida bandlar sonining nisbiy ko'rsatkichi mintaqada respublikaga nisbatan past bo'lishiga qaramasdan, keyingi yillarda aynan viloyatda bandlar soni bo'yicha yuqori o'sish tendensiyasi kuzatilmoqda. Ushbu qarama-qarshi ko'rinishdagi natijadorlik holatini chuqurroq tahlil qilish maqsadida mehnat resurslarining samaradorlik darajasi o'rganildi. Tadqiqot davomida birlik ishchi kuchiga to'g'ri keluvchi mehmonxona va umumiy ovqatlanish xizmatlari hajmining real qiymatlari 2010-yil bazis yil sifatida tanlanib, narxlar indeksi asosida hisoblab chiqildi.

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, 2010–2024-yillar oralig'ida respublika va mintaqada bo'yicha birlik ishchi kuchiga nisbatan xizmatlar hajmi barqaror o'sish tendensiyasiga ega bo'lgan. Jumladan, 2010-yilda bu ko'rsatkich respublikada 3,29 million so'm, viloyatda esa 1,43 million so'mni tashkil etgan. Farq 1,86 million so'm yoki 2,3 barobarni tashkil etgan. 2024-yilda ushbu ko'rsatkichlar mos ravishda 9,13 million va 4,37 million so'mni tashkil etib, farq 4,76 million so'm yoki 2,1 barobarni tashkil qilgan. Bu esa viloyatda mehnat samaradorligi darajasi respublika ko'rsatkichlariga nisbatan deyarli o'n yillik ortda qolganligini anglatadi.

Shuningdek, Qashqadaryo viloyatida mehmonxona va umumiy ovqatlanish xizmat ko'rsatish tarmog'ida mehnat resurslari samaradorligi so'nggi o'n ikki yilda 3,1 barobarga oshgan. Respublika miqyosida esa bu ko'rsatkich 2,8 barobarga teng. Samaradorlikning o'rtacha qiymatiga nisbatan 2021-yildagi ko'rsatkich har ikkala darajada ham 1,4 barobarga teng bo'lgan.

Demak, respublikada ham, viloyatda ham tarmoqdagi mehnat samaradorligi barqaror o'sish tendensiyasiga ega. Ayniqsa, mintaqada so'nggi yillarda bu o'sish tezroq kechmoqda. Bu esa Qashqadaryo viloyatida mehmonxona va umumiy ovqatlanish xizmat ko'rsatish tarmog'ida ishchi kuchi samaradorligi yuqori ekanini va hududda bu borada yetarli salohiyat mavjudligini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Qashqadaryo viloyat statistika boshqarmasi axborotnomasi. Elektron manba: <https://www.qashstat.uz/uz/rasmiy-statistika/services-2>
2. Ю. О. Максимова. Современные тенденции и проблемы развития сферы гостеприимства и общественного питания на примере Краснодарского края. Вестник ассоциации вузов туризма и сервиса. Том 14, №1, 2020, 146-155 стр.

3. Bob Brotherton, Gerry Woolfenden, Bülent Himmetoğlu. Developing human resources for Turkey's tourism industry in the 1990s. *Tourism Management*. Volume 15, Issue 2, April 1994, Pages 109-116.
4. Mukhitdinov K. S., Rakhimov A. N. Empirical models which were built for each sector of the service sector to the population of the region // *South Asian Journal of Marketing & Management Research*. – 2020. – T. 10. – №. 12. – C. 72-85.
5. Rahimov, A. (2023). Mehmonxona va umumiy ovqatlanish korxonalari faoliyatini ekonometrik modellashtirishda zamonaviy uslubiy yondashuvlar. *Iqtisodiyot Va ta'lim*, 24(6), 245–250.
6. Makhmanazarovna, R. M. (2021). The importance of a synergy approach to teaching an econometrics in the direction of the economy. In international conference on multidisciplinary research and innovative technologies (Vol. 2, pp. 5-7).
7. Sultonov, S. (2024). Aholi daromadlari tabaqalashuvini kamaytirish borasidagi islohatlarni takomillashtirish yo'nalishlari. *Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil*, 2(4), 526–532.

ОЦЕНКА ВЛИЯНИЯ МАРКЕТИНГОВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ НА РАЗВИТИЕ КАНАЛОВ РЕАЛИЗАЦИИ ПРОДУКЦИИ (НА ПРИМЕРЕ ООО “SAMARKAND-APPAREL”)

Мусаева Шоира Азимовна

Профессор кафедры «Маркетинг»

Самаркандского института экономики и сервиса

Аннотация

В данной статье рассматривается анализа общих производственных показателей, увеличения объёмов производства, реализация продукции, каналы распределения, комплекс производственных отношений, удовлетворения общественных потребностей на материальные и нематериальные блага, эффективность организации производства, отражение и потребление товаров и услуг.

Ключевые слова: предприятие, производство, реализация, товар, конкуренция, эффективность, потребность, рынок.

Annotatsiya

Mazkur maqolada umumiy ishlab chiqarish ko'rsatkichlari, ishlab chiqarish hajmini oshirish, mahsulotni sotish, taqsimlash kanallari, ishlab chiqarish munosabatlari majmuasi, moddiy va nomoddiy ne'matlarga bo'lgan ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish, ishlab chiqarishni tashkil etish samaradorligi, tovar va xizmatlarni aks ettirish va iste'mol qilish tahlili o'rganiladi.

Kalit so'zlar: korxona, ishlab chiqarish, sotish, mahsulot, raqobat, samaradorlik, ehtiyoj, bozor.

Abstract

This article examines the analysis of general production indicators, increasing production volumes, product sales, distribution channels, complex industrial relations, satisfaction social needs for material and intangible goods, efficiency of production organization, reflection and consumption of goods and services.

Keywords: Enterprise, production, sales, product, competition, efficiency, need, market.

ВВЕДЕНИЕ

Современный банковский сектор функционирует в условиях высокой. Изучение исследования рыночной конъюнктуры представляет собой комплексный анализ текущего состояния рынка, включающий оценку спроса, предложения, ценовых тенденций и конкурентной среды. В Узбекистане, на фоне активных экономических реформ и обновления законодательной базы, исследование рыночной конъюнктуры приобретает особую значимость для эффективного стратегического планирования и принятия управленческих решений.

В последние годы в стране реализуется «Стратегия развития Нового Узбекистана на 2022—2026 годы», направленная на всестороннюю модернизацию экономики и общества. В рамках этой стратегии особое внимание

уделяется созданию благоприятных условий для предпринимательской деятельности, развитию рыночных отношений и обеспечению добросовестной конкуренции. Эти направления нашли отражение в обновленной редакции Закона «О конкуренции» (ЗРУ-850) от 3 июля 2023 года.

Новый Закон «О конкуренции» вводит понятие антимонопольного комплаенса, пересматривает условия для определения доминирующего положения на рынке и устанавливает новые критерии для сделок экономической концентрации. Эти изменения направлены на предотвращение монополизации рынка, поддержку малого и среднего бизнеса, а также защиту прав потребителей. Введение данных норм требует от участников рынка тщательного анализа и адаптации своих стратегий в соответствии с новыми правилами.

Кроме того, в октябре 2023 года был принят Указ Президента «О дополнительных мерах по ускоренному развитию промышленности» (УП-169). Документ предусматривает разработку предложений и комплексных мер на основе изучения рыночной конъюнктуры для удовлетворения потребностей внутреннего рынка и предотвращения резких колебаний цен. Это подчеркивает важность систематического мониторинга и анализа рыночных условий для обеспечения стабильности и устойчивого развития экономики.

Основное сырье – хлопчатобумажная пряжа, приобретаемая на хлопкопрядильных предприятиях Республики Узбекистан. При отсутствии хлопчатобумажной пряжи необходимых номеров взамен закупается полуфабрикат – суровое трикотажное полотно. Необходимые для производства материалы, комплектующие и запасные части к оборудованию в основном закупаются в странах СНГ и дальнего зарубежья, в большей части в Китае и Российской Федерации. Швейные нитки и резина-эластик приобретается в Республике Узбекистан.

Таким образом, проведение исследований, направленных на оценку влияния маркетинговой деятельности на развитие каналов реализации продукции, представляет практическую значимость. Результаты таких исследований помогают предприятию принимать своевременные управленческие решения, оптимизировать ассортиментную и сбытовую политику и повышать уровень удовлетворенности потребителей, что в конечном итоге способствует устойчивому росту бизнеса и укреплению позиций предприятия на рынке текстильной продукции.

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР

Вопрос оценки влияния маркетинговых исследований на развитие каналов реализации продукции является актуальным и широко исследуемым в современной научной и практической литературе. Анализ существующих источников позволяет выделить ключевые направления и подходы в данной области.

Маркетинговые исследования представляют собой систематический процесс сбора, анализа и интерпретации данных, направленный на принятие обоснованных решений в области маркетинга. Классические труды, такие как

работы Голубкова Е.П., Малхотры Н. и Черчилля Г.А., подчеркивают важность маркетинговых исследований для понимания потребительского поведения, оценки рыночных возможностей и разработки эффективных стратегий сбыта.

Каналы распределения, в свою очередь, рассматриваются как пути, по которым товары и услуги перемещаются от производителя к конечному потребителю. Эффективное управление этими каналами требует глубокого понимания рыночной среды, потребностей клиентов и возможностей партнеров по сбыту.

Современные исследования подчеркивают динамичность и сложность каналов распределения в условиях глобализации и цифровизации. Работы, посвященные эволюции маркетинговых каналов, отмечают необходимость адаптации стратегий распределения к изменяющимся условиям рынка и потребительским предпочтениям. Особое внимание уделяется интеграции цифровых технологий, таких как электронная коммерция и CRM-системы, в процессы управления каналами сбыта.

Маркетинговые исследования играют ключевую роль в оптимизации каналов реализации продукции. Они позволяют выявить наиболее эффективные пути доставки товаров до потребителей, определить предпочтения целевой аудитории и адаптировать стратегии сбыта к специфике различных сегментов рынка. Исследования, посвященные конфигурации каналов распределения для новых продуктов, подчеркивают значимость анализа потребительского поведения и рыночных тенденций при выборе оптимальных каналов сбыта.

Анализ тематической литературы свидетельствует о высокой значимости маркетинговых исследований в развитии и оптимизации каналов реализации продукции. Современные подходы подчеркивают необходимость интеграции традиционных методов исследования с новыми цифровыми инструментами для более глубокого понимания рынка и эффективного управления каналами сбыта. Дальнейшие исследования в данной области могут способствовать разработке инновационных стратегий распределения, адаптированных к быстро меняющимся условиям современного рынка.

МЕТОДОЛОГИЯ

В процессе исследования использовались методы системного подхода, абстрактно-логического мышления, группировки, сравнения, факторного анализа, выборочного наблюдения.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

В рамках проведенного исследования была осуществлена детальная оценка влияния маркетинговых исследований на развитие каналов реализации продукции на примере ООО «Samarkand-apparel». Основными направлениями анализа стали изучение динамики объемов производства и реализации продукции, структуры каналов распределения и эффективности использования производственных мощностей предприятия.

Основной продукцией ООО “Samarkand-apparel” в настоящее время являются трикотажные изделия для различных групп потребителей. В последние годы уровень выпуска продукции в натуральном и денежном выражении отличается своей неравномерностью. Проведенный анализ объемов производства и реализации продукции, подтверждает данный факт (табл 1).

Таблица 1

Объем производства и реализации продукции по ООО “Samarkand-apparel” в натуральном и денежном выражении¹

№	Наименование показателя	Ед. изм.	Объем производства			
			2020 г	2021 г	2022 г	2023 г
1	Объем производства трикотажных изделий в натуральном выражении	тыс. шт	511,0	1003,0	1211,2	1179,0
2	Темпы прироста					
	- цепные	%	100	196,3	121,0	97,3
	- базисные	%	100	196,3	237,3	230,7
3	Объем производства в денежном выражении	млн. сум	62190	71490	477585	278348
4	Темпы прироста					
	- цепные	%	100	115	6,7 раз	58,3
	- базисные	%	100	115	7,7 раз	4,5 раз
5	Объем реализации в денежном выражении	млн. сум	11320	40363	491120	290674
6	Темпы роста					
	- цепные	%	100	356	12,2 раз	59,2
	- базисные	%	100	356	43,4 раз	25,7раз

Из аналитических расчетов данной таблицы можно сделать вывод, что производство трикотажных изделий в натуральных единицах в последние 3 года неуклонно повышаются. Так, в 2022 году объем производства составил 121% от объема 2021 года, а в 2023 году 97% от 2011 года. В целом, за период 2020-2023 гг. объем производства увеличился на 131%. Производство трикотажных изделий в денежном выражении также отличается значительными колебаниями. В 2021 году выпуск продукции возрос более чем в 2 раза. В 2022 году мы наблюдаем бурный рост производства, что связано с большими заказами на продукцию предприятия, то есть он составил 670 % от объемов 2021 года, а в 2023 году объемы производства снизились и составили всего 58,3 % к объему 2022 года. Следует отметить, что если в натуральном выражении объем производства снизился всего на 2,7%, то в денежном выражении снижение составило свыше

¹ Авторская разработка

41%. Объем реализации продукции ООО “Samarkand-apparel” также характеризуется постоянным ростом, только в 2023 году наблюдается снижение реализации на 40,8%. В целом, за последние 4 года объем реализации продукции вырос более чем в 25 раз, что свидетельствует об укреплении позиций ООО “Samarkand-apparel” на рынке трикотажных изделий.

На основе анализа общих производственных показателей можно сделать вывод, что ООО “Samarkand-apparel” решает свои проблемы как за счет постоянного роста цен на выпускаемую продукцию, так и за счёт увеличения объёмов производства.

Реализация продукции осуществляется предприятием как напрямую, так и через многоуровневые каналы распределения. В таблице 2 приведена структура реализации товаров потребительских товаров ООО “Samarkand-apparel” через различные каналы товародвижения.

Таблица 2

Структура реализации продукции ООО “Samarkand-apparel” по каналам распределения¹

№	Направления реализации продукции	Объемы и структура по годам			
		2022 год		2023 год	
		Сумма млн. сум	%	Сумма млн. сум	%
1	Региональные оптово-розничные ярмарки	3388	0.69	2122	0.73
2	Спецпотребители и государственные учреждения	326545	66.49	183386	63.09
3	Фирменные магазины	19252	3.92	9272	3.19
4	Предприятия организованной торговли	9380	1.91	3285	1.13
5	Оптовые предприниматели	131914	26.86	92114	31.69
6	Розничные предприниматели	638	0.13	494	0.17
	Итого	491120	100.0	290674	100.0

Как показывают данные, рынок спец. потребителей и государственных учреждений составил в 2022 году 66,4%, а в 2023 – 43% от общего объема реализации. Предприятию необходимо больше уделить внимания розничным предпринимателям, так как на сегодняшний день среди посредников наиболее динамично развивающуюся часть составляет именно эта категория.

Исходя из того, что проектная мощность предприятия составляет 7814 тысяч штук продукции, уровень использования производственных мощностей снизился с 34,1% в 2020 году до 23,6% в 2023 году. Кроме того, часть

¹ Авторская разработка

производственных мощностей вязального производства простаивает из-за отсутствия сырья.

Таблица 3.

**Анализ поступления сырья по ООО “Samarkand-apparel”
за 2021-2023 гг¹**

№ п/п	Наименование материалов	Ед. изм.	Объем поставок			Объем 2023 года к 2021 году (%)
			2021 г	2022 г	2023 г	
1	Х/б пряжа 54/1	тн.	312,6	116,2	116,9	37,4
2	Х/б пряжа 20/1	тн.	12,62	-	-	-
3	Х/б пряжа 14/1	тн.	92,10	62,3	43,2	46,9
4	Полотно суровое	тн.	-	62,9	52,0	-
5	Полотно отбеленное	тн.	-	2,1	-	-
	Всего поступило	тн.	417,32	242,5	212,1	50,8

Основными поставщиками сырья для ООО “Samarkand-apparel” являлись:

В 2021 году – АО «Бухоротекс», АО «Гиждувоний», АО «Риштан», ДПКП «Бофанда-Текстиль»;

В 2022 году – АО «Гиждувоний», ДПКП «Бофанда-Текстиль», ТД «Бофанда-Трико», МВД Республики Узбекистан;

В 2023 году – АО «Гиждувоний», СП «Коракул-Текс», СП «Чинд-Тукимачи», СП «Тошкент-Тукимачи», СП «CF-Тех».

Из вышеизложенного можно сделать вывод о том, что предприятие часто меняет своих поставщиков. Так в 2022 году оно уделяло большое внимание своим дочерним предприятиям и торговым домам, а в 2023 году ООО “Samarkand-apparel” больше ориентируется на совместные предприятия.

Ассортиментная политика ООО “Samarkand-apparel” направлена в основном на выпуск бельевого трикотажа, что можно наблюдать из нижеследующей таблицы (табл. 4)

Таблица 4

**Структура выпускаемой продукции ООО “Samarkand-apparel” в
натуральном и денежном выражении за 2021-2023 гг.²**

№	Наименование	2021 год		2022 год		2023 год	
		Кол-во тыс. шт.	Сумма тыс. сум	Кол-во тыс. шт.	Сумма тыс. сум	Кол-во тыс. шт.	Сумма тыс. сум
Белье женское							
1	Панталоны х/б	45	8926	13,9	6510	4,1	2547
2	Трусы х/б	106	12338	17	3049	14,7	4224
3	Панталоны начесные	2,9	1588	-	1	-	-

¹ Авторская разработка

² Авторская разработка

№	Наименование	2021 год		2022 год		2023 год	
		Кол-во тыс. шт.	Сумма тыс. сум	Кол-во тыс. шт.	Сумма тыс. сум	Кол-во тыс. шт.	Сумма тыс. сум
4	Сорочки	-	-	-	102	0,8	2037
5	Джемпер женский	-	-	-	-	-	19
	Итого	153,9	22852	31	9662	19,6	8827
Белье мужское							
1	Гарнитур мужской (м/тр)	-	-	1	334	1,1	592
2	Трусы мужские	27,5	3406	24	5313	10	2070
3	Белье мужское начесное	314,6	210603	186	184344	138	186052
4	Белье мужское х/б (ф/к)	152,5	73992	56	38525	110	100874
5	Белье мужское футер.	85,2	61210	26	27813	-	-
6	Гарнитур мужской	1,3	280	1	61	-	-
7	Спец. Одежда	-	-	-	-	2,5	5078
	Итого	581,2	349491	294	256390	277,6	315135
Белье спортивное							
1	Майки х/б	153,4	61690	216	117348	20,2	9285
2	Фуфайки	11	4150	72	57863	25,3	43513
3	Спец. Одежда	-	-	-	-	0,7	303
	Итого	164,4	65840	288	175211	46,2	53101
Белье детское							
1	Гарнитур дет. Дев	13	1150	36	3082	34,2	4843
2	Майки х/б	34	4931	7	824	1,0	275
3	Трусы х/б	114	95004	68	5090	12,4	1340
4	Ползунки х/б	96,5	10003	28,35	4538	26,6	5008
5	Ползунки начесные	100	20686	104	514813	39,0	13599
6	Фуфайки дет.	1,5	365	20	4473	0,8	185
7	Гарнитур дет. Мал.	-	-	10	920	-	-
8	Гарнитур ясельный	-	-	3	531	6,0	1778
9	Ползунки для новор.	-	-	1	218	-	-
10	Панталоны х/б начес.	-	-	1	198	0,3	103
11	Гарнитур фуф/шорты	-	-	-	-	0,8	185
12	Пижама	-	-	-	-	1,2	917
	Итого	385	38422	279	40510	122,3	28233
	Всего белья	990	476619	890	481773	465,7	405896
Верхний трикотаж							
1	Брюки х/б	8,4	2340	0,2	103	0,4	263
2	Джемпер х/б	73,2	57902	57	53866	0,2	232
3	Брюки начесные	0,4	400	3	3513	-	-
4	Шорты	-	-	0,5	207	-	-
5	Костюм начесный	-	-	-	-	0,1	113
	ИТОГО	82	61242	61	57689	0,7	608
Верхний трикотаж для детей							
1	Джемпер х/б	2	440	1	264	-	73

№	Наименование	2021 год		2022 год		2023 год	
		Кол-во тыс. шт.	Сумма тыс. сум	Кол-во тыс. шт.	Сумма тыс. сум	Кол-во тыс. шт.	Сумма тыс. сум
2	Брюки х/б	-	--	4	1208	4,3	1571
3	Носки	11,5	115	-	-	-	--
4	Костюм детский	6,6	1089	1	120	0,1	130
5	Костюм дж/шорты			4	768	-	-
6	Брюки начесные	0,4	172	-	-	-	-
7	Шорты	-	-	-	-	1,2	168
	Итого	21	1836	10	2660	5,6	1942
	Итого верхний трикотаж	103	63078	71	60349	6,3	2550
	Всего по предприятию	1003	71490	211,2	477585	179	278348

Данные этой таблицы показывают, что по отдельным видам продукции выпуск составляет очень малые партии, какие-то наименования не выпускаются вообще. Так в 2023 году из 39 наименований товаров прошлых лет вообще не выпускалось 10 наименований, а выпуск по 14 наименований составил менее 1 тыс. штук в год.

Как уже отмечалось выше, одним из важнейших компонентов маркетинговой среды непосредственного воздействия являются потребители. Потребителями считаются все лица, использующие продукцию по ее функциональному назначению. Потребители подразделяются на конечных и промежуточных. Конечные потребители используют товар или услугу для удовлетворения личных потребностей, в связи с чем товар выбывает из сферы обращения. Промежуточные потребители используют товар для производственных целей, в результате чего стоимостная компонента товара продолжает находиться в сфере обращения.

ООО "Samarkand-apparel" ориентируется в основном на конечных потребителей своей продукции, поэтому она выпускает товары в основном на потребительский рынок. Данный фактор является свидетельством того, что предприятие не уделяет должного внимания проведению систематических маркетинговых исследований среди потребителей продукции. О том, что такие исследования необходимы, можно судить по тому, что оптовые посредники в 2023 году проявили значительный интерес к продукции ООО "Samarkand-apparel". Кроме того, расширение каналов товародвижения ООО "Samarkand-apparel" свидетельствует о наличии определенных усилий по выявлению потребителей продукции предприятия. Отсутствие документов о проведенных исследованиях, позволяет сделать вывод о том, что указанная деятельность проводится стихийно и не относится руководством к приоритетным направлениям развития предприятия. Менеджеры среднего звена считают, что основные потребители продукции хорошо известны и не требуют дальнейшего уточнения.

Практика показывает, что информация о потребителях является основой формирования конкурентоспособности предприятия. Кроме того, опыт зарубежных предприятий как в производстве, так и в торговле свидетельствует о необходимости создания системного подхода к изучению потребителей. Анализируя состояние изучения потребителей в ООО "Samarkand-apparel", их возможные недостатки, а также материалы проведения исследований потребительского рынка, опубликованные в открытой печати, мы решили провести пробное маркетинговое исследование, посвященное изучению потребителей. При организации собственного исследования, мы исходили из того, что для крупномасштабных исследований у нас недостаточно материально-технических ресурсов. Поэтому, мы остановились на количественных методах маркетинговых исследований, в частности, на одно туровом опросе потребителей. Преимуществами данного метода являются простота составления форм опроса, относительно большая свобода при выборе респондентов и небольшие затраты проведения самого исследования. Кроме того, данный метод дает логически обоснованные, формализованные результаты, которые можно использовать в любой сфере деятельности предприятия.

ВЫВОДЫ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

С точки зрения экономической науки, организация производства, как функция общественного расширенного воспроизводства, включает в себя комплекс производственных отношений в обществе, которые возникают в процессе между членами общества в процессе удовлетворения общественных потребностей на материальные и нематериальные блага. В связи с этим, эффективность организации производства определяет не только степень использования ограниченных ресурсов общества, но и уровень потребления производимых благ (товаров и услуг). Повышение эффективности организации производства по каждому конкретному товару является основой повышения эффективности общественного производства, причем под эффективностью организации производства понимается снижение совокупных издержек на производство, отражение и потребление товаров и услуг.

Следует отметить, что объемы производства в натуральном выражении постоянно снижаются из-за отсутствия заказов на продукцию. Вместе с тем, предприятие ищет пути расширения рынка сбыта для чего использует различные способы привлечения посредников. Предприятие проводит активную маркетинговую деятельность, в частности достаточно гибкую ассортиментную и ценовую политику, разрабатывает и осуществляет меры по продвижению товара, улучшает качество выпускаемой продукции.

Таким образом, внедрение регулярных и систематических маркетинговых исследований является критически важным фактором, который способен повысить эффективность управления каналами сбыта продукции предприятия. Использование современных инструментов анализа рынка и активное вовлечение розничных и оптовых посредников позволит ООО «Samarkand-

apparel» существенно укрепить свои позиции на рынке, увеличить объёмы реализации и обеспечить устойчивое развитие в долгосрочной перспективе.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Указ Президента Республики Узбекистан от 28 января 2022 года № ПФ-60 «О Стратегии развития нового Узбекистана на 2022-2026 годы»
2. Мирзиёев Ш.М. Мы вместе построим свободное и процветающее, демократическое государство Узбекистан. - Т.: Узбекистан, 2016.- 56 с.
3. Мирзиёев Ш.М. Критический анализ, строгая дисциплина и личная ответственность должны быть повседневным правилом деятельности каждого руководителя. – Т.: Узбекистан, 2017. – 104 с.
4. Солиев А., Вузрукханов С. Маркетинг, рыночные науки. Учебник. – Т.: Экономика-Финансы, 2010. – 424 с.
5. Бекмуродов А.Ш., Касимова М.С., Эргашходжаева Ш.Ж. Стратегический маркетинг. Учебное пособие. 2010.-161 с.
6. Мусаева Ш.А. Маркетинговые исследования. Учебник Издательство ООО «STAP-SEL», 2024 г
7. Мусаева Ш.А., Усмонова Д.И. Инновационный маркетинг учебное пособие «TURON NASHR» 2021 г.
8. Черчилль Г.А. Маркетинговые исследования. — СПб.: Питер, 2000. — 752 с.
9. Малхотра Н.К. Маркетинговые исследования. Практическое руководство. — М.: Вильямс, 2002. — 960 с.
10. Голубков Е.П. Маркетинговые исследования: теория, методология и практика. — М.: Финпресс, 2003. — 496 с.

SANOATDA ISHLAB CHIQARISHGA YO‘NALTIRILGAN INVESTITSİYALARINING IQTISODIY MOHIYATI VA ILMIY- METODOLOGIK ASOSLARI

Qorabayev Shuhratjon Axmadjonovich

Namangan davlat texnika universiteti
Menejment kafedrası katta o‘qituvchisi,
Tel: +998982712989

Annotatsiya

Mazkur maqolada sanoat korxonalarida ishlab chiqarish investitsiyalarining iqtisodiy mazmuni, ularning tarkibiy tuzilishi hamda ishlab chiqarish faoliyatiga ta'sir etish mexanizmlari ilmiy asosda tahlil qilingan. Investitsiya tushunchasiga oid turli nazariy qarashlar chuqur o'rganilib, ularning zamonaviy iqtisodiy sharoitdagi o'rni va ahamiyati qayta ko'rib chiqilgan. Maqolada ishlab chiqarish investitsiyalari nafaqat iqtisodiy o'sish va texnologik yangilanishning asosiy drayveri, balki korxonaning raqobatbardoshligini ta'minlovchi strategik resurs sifatida ko'rib chiqilgan. Shuningdek, investitsiya samaradorligini baholashning asosiy mezon va indikatorlari (NPV, IRR, ROI va boshqalar) tahlil qilinib, ularni amaliyotda samarali qo'llash bo'yicha tegishli tavsiyalar berilgan. Maqolada, shuningdek, ishlab chiqarish investitsiyalarini boshqarishda tizimli yondashuv, dinamik modellashirish va institutsional omillarni hisobga olishning dolzarbligi asoslab berilgan. Ilmiy-nazariy tahlillar asosida investitsiya faoliyatining samaradorligini oshirishga qaratilgan amaliy takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: ishlab chiqarish investitsiyalari, sanoat korxonasi, investitsiya siyosati, iqtisodiy samaradorlik, boshqaruv modeli.

Аннотация

В статье дан научный анализ экономического содержания производственных инвестиций на промышленных предприятиях, их структурной структуры и механизмов их влияния на производственную деятельность. Автор глубоко анализирует различные теоретические взгляды на понятие инвестиций и переосмысливает их роль и значение в современных экономических условиях. В статье производственные инвестиции рассматриваются не только как ключевой драйвер экономического роста и технологических инноваций, но и как стратегический ресурс, обеспечивающий конкурентоспособность предприятия. Также были проанализированы основные критерии и показатели оценки эффективности инвестиций (NPV, IRR, ROI и др.) и даны рекомендации по их эффективному применению на практике. В статье также обосновывается актуальность системного подхода, динамического моделирования и учета институциональных факторов при управлении производственными инвестициями. На основе научно-теоретического анализа разработаны предложения по повышению эффективности инвестиционной деятельности.

Ключевые слова: производственные инвестиции, промышленное предприятие, инвестиционная политика, экономическая эффективность, модель управления.

Abstract

This article analyzes the economic content of production investments in industrial enterprises, their structural structure and mechanisms of influence on production activities on a scientific basis. The author, having thoroughly studied various theoretical views on the concept of investment, reconsiders their role and significance in modern economic conditions. The article considers production investments not only as the main driver of economic growth and technological innovation, but also as a strategic resource that ensures the competitiveness of the enterprise. The main criteria and indicators for assessing investment efficiency (NPV, IRR, ROI, etc.) are also analyzed and recommendations are given for their effective application in practice. The article also substantiates the relevance of a systematic approach to managing production investments, dynamic modeling and taking into account institutional factors. Based on scientific and theoretical analyses, proposals are developed to increase the efficiency of investment activities.

Keywords: production investments, industrial enterprise, investment policy, economic efficiency, management model.

KIRISH

O'zbekiston Respublikasida iqtisodiy islohotlarning chuqurlashtirilishi, erkin bozor munosabatlarning keng joriy etilishi va xususiy sektor faolligini oshirish bo'yicha tub o'zgarishlar amalga oshirilmoqda. Xususan, sanoat tarmoqlarini rivojlantirish, investitsiyaviy muhitni yaxshilash va hududiy ishlab chiqarish salohiyatini to'liq ishga solishga qaratilgan davlat siyosati yangi bosqichga ko'tarildi.

Sanoat korxonalarida ishlab chiqarish jarayonlarini zamonaviy texnologiyalar asosida tashkil etish, raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish hajmini oshirish hamda eksport salohiyatini kengaytirish, to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar miqdori va ularni boshqarish samaradorligiga bevosita bog'liqdir. Bu esa ishlab chiqarish investitsiyalarini strategik va tizimli boshqarish, ularning samaradorligini oshirishga qaratilgan yangi ilmiy yondashuvlarni ishlab chiqishni taqozo etmoqda.

Shu nuqtayi nazardan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvar PF-60-son "2022 — 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmonida ¹tasdiqlangan doirasida sanoat tarmoqlariga yo'naltiriladigan kapital qo'yilmalarning sifatini oshirish va investitsion loyihalarni baholash mezonlarini takomillashtirish masalalari alohida e'tiborga olingan. Bu holat ilmiy asoslangan investitsiya boshqaruvi mexanizmlarini ishlab chiqish zaruratini yanada kuchaytirmoqda.

Namangan viloyati misolida olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, viloyat sanoati tarkibida yengil sanoat, oziq-ovqat sanoati, qurilish materiallari ishlab

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvar PF-60-son "2022 — 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni <https://lex.uz/ru/docs/-5841063>

chiqarish, kimyo va farmatsevtika yo‘nalishlarida salmoqli o‘shish kuzatilmoqda. Biroq mavjud ishlab chiqarish quvvatlarining to‘liq ishga solinmasligi, investitsiyalarning noto‘g‘ri rejalashtirilishi, texnik-iqtisodiy asoslarning sustligi hamda boshqaruvdagi bo‘shliqlar ko‘plab sanoat korxonalarining past rentabellikda faoliyat yuritishiga sabab bo‘lmoqda.

Bunday muammolarni bartaraf etish uchun investitsiyaviy qarorlarni qabul qilishda zamonaviy yondashuvlardan, iqtisodiy samaradorlik indikatorlariga asoslangan modellar va monitoring tizimlaridan foydalanish dolzarb vazifaga aylangan. Shu bilan birga, davlat-xususiy sheriklik (DXSh), lizing asosida modernizatsiya, eksportga yo‘naltirilgan investitsiyalar uchun moliyaviy rag‘batlar mexanizmlarining keng joriy etilishi sanoat sohasida investitsiya boshqaruvini yangi bosqichga olib chiqmoqda.

Shu bois, sanoat korxonalarida ishlab chiqarish investitsiyalarini boshqarish samaradorligini oshirish nafaqat iqtisodiy o‘shishning asosi, balki hududlar bo‘yicha investitsion nomutanosibliklarni kamaytirish, barqaror bandlikni ta‘minlash va xalqaro raqobatbardoshlikni kuchaytirish uchun ham muhim strategik yo‘nalish hisoblanadi.

Mazkur tadqiqot Namangan viloyatidagi sanoat korxonalarining amaliy tajribasi asosida ishlab chiqarish investitsiyalarini boshqarish mexanizmlarini baholash, mavjud muammolarni aniqlash va samaradorlikni oshirishga xizmat qiluvchi ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalarni ishlab chiqishga qaratilgan.

ADABIYOTLAR SHARHI

Ishlab chiqarish investitsiyalari masalasi iqtisodiy nazariyada eng muhim va dolzarb yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Bu boradagi tadqiqotlar asosan investitsiyaning mazmuni, tasnifi, ularning iqtisodiy o‘shishga ta‘siri, boshqaruv mexanizmlari hamda baholash usullariga qaratilgan.

Investitsiya tushunchasiga klassik yondashuvlar qatorida J.M. Keynes o‘zining “Umumiy nazariya” asarida investitsiyani “kapitalning o‘shishini ta‘minlovchi vosita” sifatida tariflab, uni jamg‘arma bilan bog‘liq tushuncha deb qaraydi [1]. Shuningdek, iqtisodiy o‘shish nazariyasida R. Harrod va E. Domar modellari ishlab chiqarish salohiyati bilan investitsiyalar o‘rtasidagi to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liqlikni asoslab bergan [2].

Zamonaviy yondashuvlarda esa investitsiyalar faqat moddiy aktivlar bilan cheklanmasdan, bilim, texnologiya, innovatsiya va inson kapitali kabi omillarni ham o‘z ichiga olishi zarurligi ta‘kidlanadi. Masalan, P. Drucker investitsiyani “korxonaning strategik ustunligini mustahkamlovchi vosita” sifatida ta‘riflaydi [3]. D. North esa institutsional muhit bilan investitsion qarorlar o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikka alohida e‘tibor qaratadi [4].

O‘zbekiston olimlari orasida ham ushbu yo‘nalishda samarali tadqiqotlar olib borilmoqda. Jumladan, Q.X. Abdurahmonov sanoat korxonalarida investitsiya faoliyatini tarmoq va hudud kontekstida baholash mexanizmlarini taklif qilgan [5]. S.S. Vahobov va Sh. Ziyadullayev esa ishlab chiqarish investitsiyalarining iqtisodiy samaradorligini ko‘rsatkichlar tizimi asosida baholash masalasini asoslab bergan [6].

Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, investitsiya qarorlarida faqat moliyaviy mezonlar emas, balki ijtimoiy, ekologik va institutsional omillarni ham hisobga olish muhimdir. Masalan, J. Dunning tomonidan taklif etilgan "ekletik paradigm" modeli transmilliy kompaniyalar uchun investitsiya motivlari — egalik (ownership), joylashuv (location) va ichki integratsiya (internalization) kabi omillar muhimligini ko'rsatadi [8].

O'zbekistonlik tadqiqotchilar orasida O. To'ychiyev sanoat investitsiyalarini hududiy jihatdan tahlil qilish indikatorlarini ishlab chiqqan bo'lsa, A. Tadjibayev investitsion risklar va ularni minimallashtirish vositalarini chuqur o'rgangan [9;10]. Shuningdek, davlat-xususiy sheriklik asosida investitsiya boshqaruvini rivojlantirish bo'yicha ham faol ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Jumladan, Ulug'bek Xolmırzayev bu yo'nalishda konseptual yondashuvlarni taklif etgan [11].

Umuman olganda, mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ishlab chiqarish investitsiyalarining iqtisodiy mohiyati kompleks yondashuvni talab etadi. Ularni baholashda nafaqat rentabellik va daromadlilik, balki barqarorlik, tarmoq salohiyati va texnologik tayyorgarlik darajasi kabi ko'rsatkichlar ham muhim o'rin tutadi. Shu sababli, investitsiyalarni samarali boshqarish uchun zamonaviy metodologiyalarni ishlab chiqish va ularni milliy amaliyotga moslashtirish dolzarb masala hisoblanadi.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotni amalga oshirishda bir nechta ilmiy tadqiqot usullaridan keng foydalanildi. Tadqiqotning asosiy metodologik negizini tizimli yondashuv tashkil etdi. Bu yondashuv kichik biznes subyektlari faoliyatining barcha jihatlarini yaxlit holda tahlil qilishga imkon berdi. Shuningdek, quyidagi uslubiy yondashuvlar qo'llanildi: tizimli tahlil, SWOT-tahlil, qiyosiy-statistik tahlil hamda ekspert baholash usuli. Amaliy qismda Namangan viloyati statistika boshqarmasi ma'lumotlari, kichik biznes subyektlarining moliyaviy va iqtisodiy ko'rsatkichlari, shuningdek, soha mutaxassislaridan olingan ekspert so'rovlari asosida ishlov berildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

O'zbekiston iqtisodiyotida hududiy sanoat investitsiyalarining strategik roli tobora ortib bormoqda. Ayni paytda, iqtisodiy islohotlar sharoitida sanoat salohiyatini samarali boshqarish va investitsion oqimlarni hududlar kesimida oqilona taqsimlash dolzarb yo'nalishlardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Shu nuqtai nazardan, Namangan viloyatining iqtisodiy-ijtimoiy tuzilmasi va undagi investitsiya faolligi chuqur o'rganishga muhtojdir (1-jadval).

1-jadval

Namangan viloyati tumanlari bo'yicha sanoat investitsiyalari (2024-yil)

Tuman nomi	Yil	Sanoat investitsiyalari (mlrd so'm)	O'tgan yilga nisbatan o'sish (%)	Sanoat loyihalari soni
Namangan shahri	2024	1450,3	118	85
Pop tumani	2024	890,6	105	60
Chortoq tumani	2024	702,1	112	45
Chust tumani	2024	611,7	109	42
To'raqo'rg'on tumani	2024	593,4	106	40

Tuman nomi	Yil	Sanoat investitsiyalari (mlrd so'm)	O'tgan yilga nisbatan o'sish (%)	Sanoat loyihalari soni
Uychi tumani	2024	560,9	107	38
Kosonsoy tumani	2024	497,2	104	35
Norin tumani	2024	389,6	103	30
Mingbuloq tumani	2024	352,8	101	28
Yangiqo'rg'on tumani	2024	312,7	102	26
Uchqo'rg'on tumani	2024	285,1	100	25
Davlatobod tumani	2024	271,9	99	23
Namangan tumani	2024	263,3	98	20

Manba: Namangan viloyati Iqtisodiy taraqqiyot boshqarmasi.

Namangan viloyatida sanoat investitsiyalari hududlar bo'yicha keskin tafovut bilan taqsimlanmoqda. 2024-yilda eng katta hajmdagi investitsiyalar Namangan shahriga yo'naltirilib, 1450,3 milliard so'mni tashkil etdi. Bu ko'rsatkich shaharda sanoat infratuzilmasining rivojlanganligi, xorijiy investitsiyalar uchun qulay muhit mavjudligi hamda ishlab chiqarish quvvatlarining kengligi bilan izohlanadi.

Pop tumani va Chortoq tumanlari 800–900 milliard so'mlik investitsiyalar hajmi bilan yuqori o'rinlarni egallagan. Ushbu hududlarda sanoat klasterlari faoliyati, tayyor mahsulotlarni eksportga yo'naltirish imkoniyatlari va logistika yo'nalishlarining mavjudligi asosiy omillar sifatida ajralib turadi.

Investitsiya hajmi eng past bo'lgan hududlar — Davlatobod va Namangan tumanlaridir. Bu tumanlar hududiy jihatdan shaharning markaziy qismlaridan uzoqda joylashgan bo'lib, transport va energetika infratuzilmasining zaif rivojlangani investorlar uchun xavf omili sifatida baholanmoqda (2-jadval).

2-jadval.

Namangan viloyati tumanlari bo'yicha ichki va tashqi investitsiyalar ulushi (2024-yil)

Tuman nomi	Yil	Ichki investitsiya (%)	Tashqi investitsiya (%)
Namangan shahri	2024	58	42
Pop tumani	2024	64	36
Chortoq tumani	2024	70	30
Chust tumani	2024	66	34
To'raqo'rg'on tumani	2024	63	37
Uychi tumani	2024	62	38
Kosonsoy tumani	2024	50	50
Norin tumani	2024	78	22
Mingbuloq tumani	2024	72	28
Yangiqo'rg'on tumani	2024	69	31
Uchqo'rg'on tumani	2024	67	33
Davlatobod tumani	2024	61	39
Namangan tumani	2024	65	35

Manba: Investitsiyalar, sanoat va savdo vazirligi.

Ichki va tashqi investitsiyalar tarkibi hududlarning global iqtisodiyotga integratsiyalashuv darajasini ko'rsatadi. Kosonsoy tumanida 50 foizlik mutanosiblik

kuzatilgan bo‘lib, xorijiy va mahalliy kapitalni birdek jalb etishda muvaffaqiyatga erishilgan.

Namangan shahrida esa tashqi investitsiyalar ulushi 42 % ni tashkil qilmoqda. Bu holat shaharda xalqaro moliyaviy institutlar, xorijiy korxonalar hamda IT-klasterlarning faoliyati bilan izohlanadi.

Aksincha, Norin, Mingbuloq va Chortoq tumanlarida asosan ichki resurslarga tayanilgan investitsiyalar ustunlik qiladi. Bu esa ushbu hududlarda eksportga yo‘naltirilgan ishlab chiqarish faoliyatining nisbatan sust rivojlanganligini ko‘rsatadi (3-jadval).

3-jadval

Namangan viloyatida tarmoqlar bo‘yicha sanoat investitsiyalari (2024-yil)

Tarmoq	Yil	Investitsiya hajmi (mlrd so‘m)	Tarmoqqa to‘g‘ri keladigan loyiha soni
Yengil sanoat	2024	1210,5	120
Oziq-ovqat sanoati	2024	890,2	98
Qurilish materiallari	2024	660,4	85
Mashinasozlik	2024	420,3	60
Farmatsevtika	2024	280,1	45

Manba: Namangan viloyati Sanoat va tadbirkorlikni rivojlantirish boshqarmasi.

Investitsiyalar tarmoqlar bo‘yicha yuqori darajada konsentratsiyalashgan. Yengil sanoat 1210,5 milliard so‘mlik kapitalni jalb qilgan holda yetakchilik qilmoqda. Bu holat, asosan, tekstil klasterlarining faoliyati, tayyor kiyim-kechak eksportining ortib borishi hamda ishlab chiqarish quvvatlarining kengaytirilishi bilan izohlanadi.

Oziq-ovqat sanoati 890,2 milliard so‘mlik investitsiya hajmi bilan ikkinchi o‘rinni egallagan. Bu ko‘rsatkich hududlarda qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlashga ixtisoslashgan korxonalar sonining ortib borayotganini ko‘rsatadi.

Mashinasozlik va farmatsevtika tarmoqlariga yo‘naltirilgan investitsiyalar esa nisbatan past bo‘lib, bu holat texnologik sanoat salohiyatining yetarli emasligi va malakali kadrlar tanqisligidan dalolat beradi. Mazkur tarmoqlarni rivojlantirish uchun aniq yo‘naltirilgan (targeted) dasturlarni ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish zarur (4-jadval).

4-jadval

Namangan viloyatida yaratilgan yangi ish o‘rinlari (2024-yil)

Tuman nomi	Yil	Yaratilgan yangi ish o‘rinlari (ta)	Doimiy ish o‘rinlari ulushi (%)
Namangan shahri	2024	3200	70
Pop tumani	2024	2050	68
Chust tumani	2024	1600	64
Uychi tumani	2024	1350	62
Norin tumani	2024	1150	60
Davlatobod tumani	2024	930	56
Namangan tumani	2024	890	55

Manba: Namangan viloyati Bandlik bosh boshqarmasi.

Investitsiyalarning ijtimoiy samaradorligini baholovchi muhim mezonlardan biri — yaratilgan ish oʻrinlari soni va ularning barqarorlik darajasidir. Namangan shahri 3200 ta yangi ish oʻrni bilan viloyatda yetakchilik qilmoqda. Bu holat, asosan, sanoat quvvatlarining kengligi va amalga oshirilayotgan loyihalarning koʻlami bilan izohlanadi.

Pop va Chust tumanlari ham bandlik yaratishda salmoqli natijalarga erishgan. Biroq, Davlatobod va Namangan tumanlarida yangi ish oʻrinlari soni nisbatan past boʻlib, ularning barqarorlik darajasi 55–56 % atrofida saqlanmoqda. Bu esa mazkur hududlarda investitsiyalarning ijtimoiy foydasi toʻliq namoyon boʻlmayotganini koʻrsatadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Namangan viloyatining sanoat sohasiga yoʻnaltirilgan investitsiyalar tahlili quyidagi asosiy tendensiyalarni aniqladi:

- Hududlararo nomutanosiblik mavjud. Namangan shahri, Pop va Chortoq tumanlari investitsiyalarning asosiy qismini oʻzlashtirgan boʻlsa, Davlatobod va Namangan tumanlarida investitsion faollik past darajada qolmoqda.

- Ichki investitsiyalar ustunlik qilmoqda. Viloyatdagi aksariyat tumanlar kapital manbai sifatida ichki resurslarga tayanmoqda. Faqat Kosonsoy tumani va Namangan shahrida xorijiy investitsiyalar samarali jalb etilgan.

- Investitsiya tarmoqlari boʻyicha yengil sanoat va oziq-ovqat sanoati yetakchi. Mazkur tarmoqlar eng koʻp investitsiya olgan sohaga aylangan. Mashinasozlik va farmatsevtika sohalarida esa investitsiya hajmi past boʻlib, texnologik yangilanishlar yetarli darajada joriy etilmayapti.

- Investitsiyalarning ijtimoiy samaradorligi farqlanmoqda. Yuqori investitsiya jalb qilingan tumanlarda yaratilgan ish oʻrinlari soni va ularning barqarorlik darajasi yuqori. Past investitsiya hajmiga ega hududlarda esa bu koʻrsatkichlar past darajada qolmoqda.

Takliflar:

1. Nomutanosib hududlar uchun differensial ragʻbatlantirish siyosatini joriy etish. Investitsion faolligi past boʻlgan tumanlar uchun soliq imtiyozlari, subsidiya ajratish va infratuzilma qoʻllab-quvvatlash mexanizmlari ishlab chiqilishi zarur.

2. “Investitsion ochiqlik reytingi”ni joriy etish. Har bir tuman investitsiyaviy jozibadorligi, mavjud imkoniyatlari va shart-sharoitlariga qarab reyting asosida baholab borilishi kerak. Bu xorijiy investorlar uchun tanlovni osonlashtiradi.

3. Texnologik tarmoqlarni rivojlantirish boʻyicha maxsus dasturlar ishlab chiqish. Farmatsevtika va mashinasozlik sohalariga yoʻnaltirilgan klasterlar va ilmiy-tadqiqot markazlarini tashkil etish zarur.

4. Investitsiya samaradorligini monitoring qilish tizimini joriy etish. Har bir yirik investitsiya loyihasi boʻyicha yaratilgan ish oʻrinlari, eksport hajmi va byudjet tushumlari boʻyicha doimiy kuzatuv olib borilishi lozim.

5. Hududlararo integratsiyani kuchaytirish. Resurslari cheklangan, ammo iqtisodiy salohiyati mavjud boʻlgan tumanlar yuqori rivojlangan tumanlar bilan kooperatsiya asosida ishlab chiqarish loyihalarini amalga oshirishi maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Keynes J.M. The General Theory of Employment, Interest and Money. – London: Macmillan, 1936.
2. Harrod R.F. An Essay in Dynamic Theory. – Economic Journal, 1939.
3. Drucker P. Innovation and Entrepreneurship. – New York: HarperBusiness, 1985.
4. North D. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. – Cambridge University Press, 1990.
5. Abdurahmonov Q.X. Investitsiya faoliyatini boshqarish asoslari. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2019.
6. Vahobov S.S., Ziyadullayev Sh. Investitsion faoliyat samaradorligini oshirish yo'llari. – “Iqtisodiyot va innovatsiyalar”, 2021, №4.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvar PF-60-son “2022 — 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida”gi Farmoni. <https://lex.uz/ru/docs/-5841063>
8. Dunning J.H. The Eclectic Paradigm of International Production. – Journal of International Business Studies, 1980.
9. To'ychiyev O. Hududiy investitsiya faolligi va uni baholash uslublari. – Toshkent: Fan, 2020.
10. Tadjibayev A. Investitsiya risklari va ularni boshqarish. – “Moliyaviy tadqiqotlar”, 2022, №2.
11. Xolmırzayev U. Hududlarda davlat-xususiy sheriklik asosida bilimlar iqtisodiyotini rivojlantirish. – DSc dissertatsiyasi, Toshkent, 2024.
12. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 13-aprel PQ-110-son qarori “Hududlarda sanoatni rivojlantirishning yangi strategiyasini joriy etish to'g'risida”gi Qarori
13. O'zbekiston Respublikasi Investitsiyalar, sanoat va savdo vazirligi. “2024-yil Investitsiya dasturi” statistik to'plami. Toshkent, 2024.
14. O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi. Hududiy ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlari. Rasmiy axborot byulleteni, 2024-yil 1-chorak.
15. Namangan viloyati Iqtisodiy taraqqiyot boshqarmasi. “Viloyat sanoat investitsiyalari tahlili” statistik axborot, 2024.

QORAMOLCHILIKNI RIVOJLANTIRISHDA AMALGA OSHIRILAYOTGAN TARKIBIY-MIQDORIY O'ZGARISHLAR TAHLILI

Otaxonova Odinaxon Inomovna

Toshkent davlat agrar universiteti
mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya

Maqolada O'zbekiston Respublikasida qoramolchilikni rivojlantirish borasida amalga oshirilayotgan tarkibiy va miqdoriy o'zgarishlar, olimlar tomonidan ilgari surilgan taklif va tavsiyalar, shuningdek, sohada olib borilayotgan islohotlar hamda chorvachilikning rivojlanish tendensiyalari statistik jihatdan tahlil qilingan. Tarmoqda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish usullari va istiqbolli strategik yo'nalishlar bo'yicha amaliy tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: qoramolchilik, mahsulot, tahlil, rivojlantirish, omillar, samaradorlik, ko'rsatkichlar, yetishtirish.

Аннотация

В статье статистически проанализированы структурные и количественные изменения, осуществляемые в Республике Узбекистан в направлении развития скотоводства, предложения и рекомендации, выдвинутые учеными, а также проводимые реформы и тенденции развития животноводства. Приведены практические рекомендации по применению современных технологий в отрасли и перспективным стратегическим направлениям.

Ключевые слова: скотоводство, продукция, анализ, развитие, факторы, эффективность, показатели, выращивание.

Abstract

The article provides a statistical analysis of the structural and quantitative changes in the development of cattle breeding in the Republic of Uzbekistan, proposals and recommendations of scientists, ongoing reforms, and trends in the development of livestock breeding. Recommendations on the use of modern technologies in the network and promising strategic directions are presented.

Keywords: cattle breeding, product, analysis, development, factors, efficiency, indicators, production.

KIRISH

Jahonda aholi sonining ortib borishi davlatlar oldiga asosiy vazifa sifatida oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda qishloq xo'jaligini intensiv rivojlantirish zaruratini qo'yadi. Qishloq xo'jaligining asosiy tarmoqlari — dehqonchilik va chorvachilikda innovatsion texnologiyalarni joriy etish orqali hosildorlik va mahsuldorlikning yuqori o'sishiga erishiladi. Har bir davlatning ustuvor maqsadi — iqtisodiyotni barqaror rivojlantirish bilan birga oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash, aholi farovonligini oshirish va bandligini ta'minlashdan iborat. O'zbekiston Respublikasida agrar sohadagi islohotlarni yanada jadallashtirish jarayonida aholini ijtimoiy himoyalashga qaratilgan chora-tadbirlar ustuvor yo'nalish sifatida belgilanmoqda. Bunga erishish uchun oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini oshirish, sifatini yaxshilash,

yer va suv resurslaridan oqilona foydalanish, mehnat resurslarining samaradorligini oshirish, sohada qo‘shilgan qiymat zanjirini shakllantirish, zamonaviy mulkchilik shakllari — fermer, dehqon xo‘jaliklari, klaster va kooperatsiya tizimlarini rivojlantirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan islohotlarni qo‘llab-quvvatlash muhim hisoblanadi.

Qishloq xo‘jaligining muhim tarmog‘i bo‘lgan chorvachilikda qoramol sonini ko‘paytirish va uning mahsuldorligini oshirishda resurstejamkor texnologiyalardan foydalanish orqali yuqori iqtisodiy samaradorlikka erishish imkoniyati mavjud. Shu bois, O‘zbekiston – 2030 strategiyasining 54-maqsadida qishloq xo‘jaligida hosildorlik va rentabellik darajasini keskin oshirish orqali chorvachilik sohasida ozuqa bazasini mustahkamlash, yaylov yerlardan unumli foydalanishni ta‘minlash vazifasi belgilangan [1]. Chorvachilikni rivojlantirish orqali aholi bandligini ta‘minlash hamda oziq-ovqat xavfsizligida aholini sut va go‘sh t mahsulotlariga bo‘lgan talabini qondirish imkoniyati yaratiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

O‘zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan islohotlarning asosiy maqsadi — aholi daromadlarini oshirish, farovonligini ta‘minlash va yashash turmush tarzini yuksaltirishdan iborat. Bunga erishishda chorvachilikda mahsuldorlikni oshirish, sifatli oziq-ovqat mahsulotlari yetishtirish hamda sanoatni xomashyo bilan ta‘minlash dolzarb masala sanaladi. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 12-fevralda o‘tkazilgan “Qishloq xo‘jaligida unumdorlik va manfaatdorlikni oshirish choralari to‘g‘risida”gi videoselektor yig‘ilishida chorvachilik, ipakchilik va baliqchilik tarmoqlarini qo‘llab-quvvatlash choralari belgilab berilgan. Jumladan, chorva kompleksi tashkil etish, qoramol xarid qilish, omixta yem ishlab chiqarish uchun milliy valyutada 17 foizdan, 3 yillik imtiyozli davr bilan 10 yil muddatga kredit ajratilishi hamda chorva xo‘jaliklarini aylanma mablag‘ bilan ta‘minlash uchun 1 trillion so‘m imtiyozli kredit yo‘naltirilishi, shuningdek, foiz stavkasi 18 foizdan oshgan qismining Tadbirkorlik jamg‘armasi tomonidan qoplab berilishi ta‘kidlangan [2]. Bu holatlar aholini sifatli oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta‘minlashga doir belgilangan vazifalarni amalga oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Mamlakatda har bir oilaning sog‘lom hayot tarzini yuritishida qoramolchilik mahsulotlariga ehtiyoj mavjud bo‘lib, tarmoqning rivojlanishi inson salomatligi uchun foydali hisoblangan oziq-ovqat mahsulotlarini ratsionda bo‘lishini ta‘minlaydi.

Xorijiy olimlarning ilmiy izlanishlari o‘rganilganda, F. Muhammad o‘z tadqiqotida rivojlanayotgan mamlakatlarda qoramolchilik aholi farovonligida muhim rol o‘ynashini ta‘kidlagan. Uning fikricha, qoramolchilik mahsuldorligiga asosan iqlim o‘zgarishlari salbiy ta‘sir ko‘rsatadi, shuningdek, samarali va zamonaviy rivojlanish strategiyalarining mavjud emasligi yoki qabul qilinmaganligi natijasida tarmoqqa investitsiya jalb qilish, iqlim o‘zgaruvchanligiga moslashish hamda aholi bandligini ta‘minlashda qoramolchilikning ta‘sirini baholash mezonlarini ishlab chiqish zarur [3]. Mahsuldorlikka iqlim o‘zgarishining ta‘siri yuqori bo‘lib, ozuqa bazasining sifati, tabiiy omillar va geografik joylashuv muhim rol o‘ynaydi. Shuningdek, qoramollarni iqlim o‘zgarishlariga moslashtirish jarayonini samarali tashkil etish, strategik rejalarni

ishlab chiqish va ularni amaliyotga tatbiq etish salbiy omillarni bartaraf etishda muhim hisoblanadi.

Chorvachilik tarmog'ida jahonda yetakchi hisoblangan Gollandiya ham qoramolchilikning samaradorligini oshirish bo'yicha katta tajribaga ega. Wageningen universiteti olimlari — Riko Ihle, Lisbet Dris, Roel Jongenel, Tomas Venera va Yustus Vesseller tomonidan tayyorlangan "Yevropa Ittifoqi qoramolchilik sektori agrar qo'mita uchun tadqiqotlar: sut va go'sht yo'nalishi, muammolar va imkoniyatlar" nomli o'quv qo'llanmasida Yevropa Ittifoqi qishloq xo'jaligida qoramolchilik sektori katta iqtisodiy ahamiyatga ega ekani, yaqin kelajakda sut va go'sht mahsulotlariga bo'lgan talab ortishi, fermer xo'jaliklarini tabaqalanishiga yo'l qo'ymaslik, eksport salohiyatini kengaytirish, qoramolchilikni qo'llab-quvvatlash hamda ekologik muammolar va atrof-muhit masalalariga e'tibor qaratish zarurligi qayd etilgan [4]. Dunyo bo'yicha sut va go'sht mahsulotlariga talab yuqori bo'lgani bois, davlatlar mavjud xavf-xatarlarning oldini olish, mavjud resurslarni to'g'ri baholash va chorvachilikni barqarorlashtirish choralari ko'rishi lozim. Bunda qoramolchilik mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilar, iste'molchilar va aholi faol ishtirok etishi, shuningdek, biologik xilma-xillikni saqlashga qaratilgan ekologik muammolarni bartaraf etishga hissa qo'shishi talab etiladi.

O'zbekistonda agrar sohani rivojlantirishda chorvachilik tarmog'ining asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lgan qoramolchilik orqali aholi iste'moli uchun zarur bo'lgan go'sht va sut mahsulotlari yetishtiriladi. Shu sababli, qoramolchilikni ilmiy asosda rivojlantirish, xorijdan keltirilayotgan zotdor qoramollarning samaradorlik ko'rsatkichlarini baholash, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar sifatiga ozuqaning ta'sirini aniqlash hamda qoramolchilik xo'jaliklarining iqtisodiy samaradorligini oshirish muhim vazifalar sirasiga kiradi. Ushbu vazifalarni amalga oshirishda mamlakatimiz olimlari tomonidan bir qator ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilgan.

Jumladan, N.S. Xushmatov va S.S. Abdullayeva tomonidan dehqon va fermer xo'jaliklarida ekologik toza sut yetishtirish va uni bozorga taklif qilish tizimini rivojlantirishga oid uslubiy tavsiyanomada ekologik toza qishloq xo'jaligi mahsulotlariga ehtiyojni yuzaga keltiruvchi sabablar — texnika va texnologiyalarning rivojlanishi, sanoat ko'lamining kengayishi, insoniyatning genetik modifikatsiya, biotexnologiya hamda kimyoviy vositalar orqali o'simlik rivojlanishiga ta'sir o'tkazishdagi bilimlari ortib borayotgani va oziq-ovqat mahsulotlarida inson salomatligiga zarar yetkazuvchi kimyoviy birikmalar sonining ko'payib borayotgani ta'kidlangan [5].

Aholi daromadlarining oshishi ekologik toza oziq-ovqat mahsulotlariga talabni orttiradi. Ayniqsa, sut va go'sht mahsulotlarini yetishtirishda qoramolchilik xo'jaliklari ozuqa sifati va ratsioniga alohida e'tibor qaratishi, kimyoviy vositalardan foydalanmaslik chorasini ko'rishi, texnik va texnologik yangilanishlarni joriy etishi,

shuningdek, xarajatlarni kamaytirishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirishi talab etiladi.

U.M. Qo'chchiyev o'z izlanishlarida chorvachilikda xizmatlarga bo'lgan bozor talabini — mehnat va vaqt sarflari, chorvaning nasllilik darajasi, mahsulotning tovarlilik, xo'jalikning texnik-texnologik ta'minlanish darajalarini hisobga olgan holda aniqlash uslubiy yondashuvlarini taklif etgan. Shuningdek, hududiy potensial bozor talab hajmini aniqlashda xo'jaliklarning xizmat markazlariga nisbatan geografik joylashuvi hamda naslli mollar ulushiga ko'ra to'g'rilovchi koeffitsiyentlardan foydalanilgan. U, shuningdek, transaksion xarajatlarni kamaytirish va sut mahsulotlari bo'yicha qo'shilgan qiymat zanjirini rivojlantirishga qaratilgan hududiy klasterlar tashkil etish g'oyasini asoslagan [6].

U.N. Sadullayev o'z ilmiy-tadqiqot ishlarida go'sht va sut mahsulotlari ishlab chiqarishni texnik va texnologik modernizatsiyalashda "ilmiy hajmdorlik darajasi"ni — ilmiy tadqiqotlarga sarflangan xarajatlar miqdori, ilmiy salohiyatli kadrlar ulushi va texnik ta'minot darajasidan foydalanib aniqlash usulini taklif etgan. U, shuningdek, ushbu subyektlar faoliyatini modernizatsiyalashni davlat tomonidan subsidiya berish, valyuta kursini targetlash, revolver va soliq kreditlari orqali rag'batlantirish hamda chorvachilikda aqlli qurilmalar ishlab chiqarish va joriy etishni qo'llab-quvvatlash uchun "Aqlli chorvachilik tizimini qo'llab-quvvatlash markazi"ni tashkil etishni va uni venchur fondlar orqali moliyalashtirishni taklif etgan [7]. Davlat tomonidan ushbu yo'nalishdagi barcha tadbirlarni qo'llab-quvvatlashning me'yoriy-huquqiy asoslari shakllantirilgan bo'lib, oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqaruvchi qishloq xo'jaligi subyektlarining iqtisodiy holatini yaxshilash zaruriyati dolzarb masalalardan biridir.

Shunday ekan, respublikada xorijdan olib kelinayotgan zotdor va naslli qoramollarni jalb etishda xalqaro kredit liniyalaridan foydalanish va bojxona to'lovlari bo'yicha imtiyozlar berilmoqda. Har bir sohaga oid uyushmalar, klasterlar, kooperatsiyalar, assotsiatsiyalar, markazlar tashkil etilishi orqali servis va xizmat ko'rsatishni rivojlantirish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va hamkorlikka asoslangan tizim yaratish maqsadga muvofiqdir.

METODOLOGIYA

Tadqiqotda chorvachilikning muhim yo'nalishlaridan biri bo'lgan qoramolchilik xo'jaliklarini rivojlantirishda amalga oshirilayotgan tarkibiy va miqdoriy o'zgarishlarni tahlil qilishda mantiqiy fikrlash, ilmiy abstraksiyalash, ma'lumotlarni guruhlash, tahlil va sintez, induksiya va deduksiya usullaridan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Qishloq xo'jaligi korxonalarini iqtisodiy-tashkiliy qo'llab-quvvatlash ularning samaradorlik ko'rsatkichlarini yaxshilashga va tarkibiy-miqdoriy o'zgarishlarni

amalga oshirishga xizmat qilmoqda. Paxta va g'alla ekinlari o'rniga yuqori rentabellikka ega ekinlarni yetishtirish, chorvachilik uchun ozuqa ekinlari maydonlarini kengaytirish hamda ekzotik o'simliklarni yetishtirish va parvarishlash uchun erkinlik berildi. Ayniqsa, hosildorligi yuqori bo'lgan ozuqabop ekinlarni ekish va yaylovlardan samarali foydalanish uchun imtiyozli kreditlar ajratilmoqda.

Shunga qaramay, amalga oshirilayotgan keng ko'lamli chora-tadbirlar go'sht va sut mahsulotlariga bo'lgan talabni to'liq qondira olmayapti, bu esa mamlakatda importning yillar davomida ortib borishiga olib kelmoqda.

Qishloq xo'jaligining barcha tarmoqlarini barqaror rivojlantirish oziq-ovqat xavfsizligi va aholining bandligini ta'minlash imkonini beradi. So'nggi yillarda olib borilayotgan islohotlar natijasida ijobiy o'zgarishlar kuzatilmoqda. O'zbekiston Respublikasida qishloq xo'jaligi mahsulotlarining umumiy qiymati 2023-yilda 2019-yilga nisbatan 187,1 %ga oshib, 404648,6 milliard so'mni tashkil etdi. Xuddi shu davrda chorvachilik mahsulotlari qiymati 193,5 %ga, dehqonchilik mahsulotlari qiymati esa 181,1 %ga ko'paygan. Bu holatlar sohada izchil islohotlar olib borilayotgani, oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash uchun investitsiyalar jalb qilinayotgani, eksport hajmi ortayotgani, import qisqarayotgani va erkin bozor munosabatlari shakllanib borayotganidan dalolat beradi (1-jadval).

1-jadval

O'zbekistonda qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirishning asosiy ko'rsatkichlari¹

Ko'rsatkichlar	Yillar					2023-yilda 2019-yilga nisbatan, o'zgarishi %
	2019	2020	2021	2022	2023	
Qishloq xo'jaligi ekinlari ekin maydoni, ming gektar	3309,4	3396,1	3340,6	3353,3	3353,3	101,3
Qishloq xo'jaligi mahsuloti, mlrd. so'm shu jumladan:	216283,1	250250,6	303415,5	345191,7	404648,6	187,1
dehqonchilik	111904,8	123858,8	152130,4	177962,7	202679,1	181,1
chorvachilik	104378,3	126391,8	151285,1	167229,0	201969,5	193,5
Qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishning o'sish sur'ati, o'tgan yilga nisbatan foizda. shu jumladan:	103,3	102,7	103,9	103,6	103,9	100,6
dehqonchilik	104,8	103,2	104,3	103,8	104,2	99,4
chorvachilik	101,6	102,1	103,5	103,3	103,7	102,1

¹ Manba: O'zbekiston Respublikasi Milliy Statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida hisoblangan.

O‘zbekistonda iqtisodiyotni ma’muriy-buyruqbozlikka asoslangan boshqaruv tizimidan bosqichma-bosqich bozor islohoti yo‘liga o‘tish natijasida kichik biznes, xususiyl tadbirkorlik va fermerlik harakatlarini rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar hamda qulay sharoitlar yaratilgan. Biroq, chorvachilik tarmog‘ida mahsulot yetishtirish ko‘rsatkichlari jahon bozori konyunkturasining keskin o‘zgarishi va globallashuv sharoitida raqobatning tobora kuchayib borayotgani fonida O‘zbekistonda ushbu sohaga yangicha yondashuv va mutlaqo yangi tamoyillar asosida barqaror hamda jadal rivojlanishni ta’minlash zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Chorvachilikda yetishtirilgan mahsulotlar umumiy hajmi o‘tgan yillar davomida bir necha barobarga oshgan bo‘lib, 2023-yilda bu ko‘rsatkich 202335,3 milliard so‘mni tashkil etgan (2-jadval).

2-jadval

**Chorvachilik mahsulotlari umumiy hajmi (yillik) ko‘rsatkichlari
(mlrd.so‘m)¹**

№	Hududlar nomi	Yillar					2023-yilda 2019-yilga nisbatan o‘zgarishi %
		2019	2020	2021	2022	2023	
	O‘zbekiston Respublikasi	104378,3	126392,8	151285,1	167229,0	202335,3	193,8
1	Qoraqalpog‘iston Respublikasi	4260,2	5241,9	6111,4	6861,6	8293,6	194,7
2	Andijon viloyati	7760,4	9384,9	11635,3	13213,5	16421,7	211,6
3	Buxoro viloyati	9719,1	12229,4	14429	16019,2	19317,5	198,8
4	Jizzax viloyati	8213,3	10035,8	12708,5	13430,5	16342,9	199,0
5	Qashqadaryo viloyati	11955	14541,5	16943,6	18974,3	23548,8	197,0
6	Navoiy viloyati	6025,7	7320,6	9584	9884,6	11869,9	197,0
7	Namangan viloyati	6488,4	8094,5	9243,8	10279,5	12371,7	190,7
8	Samarqand viloyati	12934,1	14690,3	17625,8	18956,1	22694,8	175,5
9	Surxondaryo viloyati	8125,7	9727,8	11244,4	12792,3	15971,3	196,6
10	Sirdaryo viloyati	3046,4	3577,6	4188,5	4651,8	5692,5	186,9
11	Toshkent viloyati	10419,9	13044,1	15572,9	16727,4	20347,5	195,3
12	Farg‘ona viloyati	7847,9	9551,2	11335,7	12970,4	15199,8	193,7
13	Xorazm viloyati	7582,2	8952,2	10662,2	12467,8	14263,3	188,1
14	Toshkent shahri	0	0	0	0	0	0,0

Chorvachilik mahsulotlari yetishtirish umumiy hajmining oshib borishi va tarmoqda ishlab chiqarishni modernizatsiyalash borasida amalga oshirilayotgan ishlar natijasida 2023-yilda 2019-yilga nisbatan ishlab chiqarish hajmi 193,8 %ga o‘sgani

¹ Manba: O‘zbekiston Respublikasi Milliy Statistika qo‘mitasi ma’lumotlari asosida hisoblangan.

ijobiy natija hisoblanadi. Hududlar kesimida Qashqadaryo va Toshkent viloyatlari chorvachilik mahsulotlari yetishtirish bo'yicha yetakchi hududlar qatoridan o'rin olgan. Shu bilan birga, bizning tadqiqot obyekti hisoblangan Andijon viloyatida ushbu ko'rsatkich 2023-yilda 2019-yilga nisbatan 211,6 %ga oshgan.

Chorvachilik sohasining ichki imkoniyatlarini kengaytirish bo'yicha izchil chora-tadbirlarning amalga oshirilishi, shuningdek, davlat tomonidan tizimli qo'llab-quvvatlashning yo'lga qo'yilgani chorva mollari bosh sonining ortishiga, ichki iste'mol bozorlarini chorvachilik mahsulotlari bilan to'ldirish imkoniyatining kengayishiga xizmat qilmoqda.

Yirik chorvachilik fermer xo'jaliklari tomonidan xorijdan nasldor qoramollar olib kelinmoqda. Ularni parvarishlashda zarur texnika va texnologiyalarni sotib olish uchun subsidiya mablag'lari ajratilmoqda. O'tgan davr mobaynida barcha toifadagi xo'jaliklarda yirik shoxli qoramollar bosh soni 2024-yil 1-yanvar holatiga ko'ra 14 142,4 ming boshga yetgan bo'lib, bu ko'rsatkich 2023-yilda 2018-yilga nisbatan 111,1 %ga oshgan.

Xo'jalik toifalari bo'yicha tahlil qilinadigan bo'lsa:

- Fermer xo'jaliklarida qoramollar soni 162,7 %ga,
- Dehqon va tomorqa xo'jaliklarida 107,8 %ga,
- Qishloq xo'jaligi faoliyati bilan shug'ullanuvchi tashkilotlarda esa 147,1 %ga ko'paygan (3-jadval).

3-jadval

Barcha toifadagi xo'jaliklarda yirik shoxli qoramollar bosh sonining o'zgarish dinamikasi to'g'risida ma'lumot (ming,bosh)¹

Ko'rsatkichlar	Yillar bo'yicha						2023-yilda 2018-yilga nisbatan o'zgarishi (%da)
	2018	2019	2020	2021	2022	2023	
Barcha toifadagi xo'jaliklar	12726,6	12968,3	13188,7	13555,8	13857,6	14142,4	111,1
<i>Shu jumladan</i>							
Fermer xo'jaliklari	634,3	684,6	779,9	885,3	951,3	1031,8	162,7
Dehqon va tomorqa xo'jaliklari	11911,8	12116,1	12233,3	12466,3	12664,9	12845,1	107,8
Qishloq xo'jaligi faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlar	180,5	167,6	175,5	204,2	241,4	265,5	147,1

¹ Manba: O'zbekiston Respublikasi Milliy Statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida hisoblangan..

Fermer xo‘jaliklarida chorva mollari bosh sonining ortishi bilan mahsulot ishlab chiqarish, qayta ishlash va saqlash yo‘nalishlarida samarali ishlar amalga oshirilmoqda. Bu esa tarmoqda iqtisodiy barqarorlikka erishish imkonini yaratmoqda. Qoramolchilik tarmog‘ida zamonaviy bozor iqtisodiyoti tamoyillari asosida faoliyatni tashkil etishni rag‘batlantirish va qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari joriy etilmoqda. Chunki bozorning talab va taklif qonunlari asosida xo‘jalik yurituvchi subyektlarning o‘z faoliyat yo‘nalishlarini belgilashi bugungi zamon talabi hisoblanadi. O‘zbekistonda chorva mollari boqish uchun yetarli imkoniyatlar mavjud bo‘lib, faqatgina ulardan samarali foydalanish talab etiladi.

Qoramolchilik xo‘jaliklarida chorva bosh sonining oshishi va ularning faoliyatini samarali tashkil etishda ozuqa bazasi bilan ta‘minlashga alohida e‘tibor qaratilishi zarur. Chorvachilik sohasiga innovatsion usullarni joriy etish, mahsulot ishlab chiqarish hajmini oshirish, chorvachilik subyektlarini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash hamda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 8-fevral PQ–120-son “O‘zbekiston Respublikasida chorvachilik sohasi va uning tarmoqlarini rivojlantirish bo‘yicha 2022 — 2026-yillarga mo‘ljallangan dasturni tasdiqlash to‘g‘risida”gi Qarori¹ [8] ijrosini ta‘minlash maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 24-avgust PQ–285-son “Chorvachilikda identifikatsiya qilish tizimi va naslchilik sohasini takomillashtirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Qarori² qabul qilingan [9].

Mazkur qaror bilan mamlakatda chorva bosh sonini aniqlashning zamonaviy mexanizmlari, hayvonlarni identifikatsiya qilish, ro‘yxatga olish va kuzatish tizimi amaliyotga joriy etildi. Bu orqali qoramolchilik tarmog‘i faoliyatini tahlil qilish, xo‘jaliklarning mahsulot ishlab chiqarish samaradorligini baholash, moliyaviy natijalar va ishlab chiqarish foydalilik darajasini monitoring qilish imkoniyati vujudga keldi.

Qoramolchilik tarmog‘ida yetishtiriladigan asosiy mahsulotlardan biri sut hisoblanadi. Aholining kunlik iste‘mol qilinadigan asosiy oziq-ovqat mahsulotlarini mamlakatimizdagi xo‘jaliklar to‘laqonli ta‘minlay olayaptimi degan savol hanuz dolzarbdir. Sut mahsulotlari so‘nggi yillarda o‘shish tendensiyasiga ega bo‘lishiga qaramay, aholining ortib borayotgan soni fonida ichki iste‘mol talabi to‘liq qondirilmayapti. Natijada sut va sut mahsulotlari Belorussiya, Qozog‘iston kabi davlatlardan import qilinmoqda. Import qilinayotgan mahsulotlarning bozorlarda ko‘plab turlari mavjud bo‘lib, ularning inson salomatligi uchun foydaliligi bo‘yicha nazorat talablari qayta ko‘rib chiqilishini taqozo etadi.

Shuningdek, respublikada qoramolchilik uchun ozuqa bazasining yetarli darajada shakllanmaganligi mahsulot tannarxiga salbiy ta‘sir ko‘rsatmoqda. Bu holat esa qoramolchilik subyektlarining import mahsulotlar bilan raqobatlashish imkoniyatlarini pasaytirmoqda. Shu sababli, chorvachilikda ozuqa bazasini mustahkamlash, lalmikor

¹O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 8-fevral PQ–120-son “O‘zbekiston Respublikasida chorvachilik sohasi va uning tarmoqlarini rivojlantirish bo‘yicha 2022 — 2026-yillarga mo‘ljallangan dasturni tasdiqlash to‘g‘risida”gi Qarori <https://lex.uz/uz/docs/-5858728>

²O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 24-avgust PQ–285-son “Chorvachilikda identifikatsiya qilish tizimi va naslchilik sohasini takomillashtirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Qarori <https://lex.uz/ru/docs/-6583141>

dehqonchilikni rivojlantirish, almashlab ekish tizimini ilmiy asosda tashkil etish hamda hosildorligi yuqori bo'lgan ekin maydonlarini kengaytirish zarur.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Yuqoridagilardan kelib chiqib aytish mumkinki, iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi ko'plab sohalar, jumladan, qishloq xo'jaligidagi islohotlar samarasi bilan bevosita bog'liqdir. Qishloqda mulkdorlar sinfini shakllantirish, qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarishini ko'paytirish, oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash, aholi farovonligini oshirishda chorvachilik, ayniqsa qoramolchilik yetakchi tarmoq sifatida alohida o'rin tutadi. Qoramolchilik xo'jaliklarini rivojlantirishda quyidagi ustuvor yo'nalishlar e'tiborga olinishi lozim:

- Istiqbolda qoramolchilikni tashkil etish va rivojlantirishda ekologik tizimni (respublika, viloyat, tumanlar kesimida) shakllantirish, yem-xashak bazasini mustahkamlash va sifatini yaxshilash;
- Aholini o'zini o'zi band qilishi uchun yaylov yerlarini doimiy yoki vaqtincha foydalanish huquqi asosida ajratish tizimini joriy etish;
- Tarmoqning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, servis xizmatlari sifatini va assortimentini oshirish;
- Naslchilikni tubdan yaxshilash, modernizatsiya qilish va xo'jaliklarga zooveterinariya xizmatlarini kengaytirish;
- Chorvachilik mahsulotlarini qayta ishlash tarmoqlarini rivojlantirish, qayta jihozlash va sohaga investitsiyalar jalb qilishni rag'batlantirish;
- Chorva mollarini yuqumli kasalliklarga qarshi emlash va kasalliklar bilan kurashishda davlat tomonidan moliyaviy yordam ko'rsatish;
- Nasllik qoramolchilikni zamonaviy texnologiyalar asosida tashkil etish va rivojlantirish;
- Ozuqa ekinlarini joylashtirishda optimal nisbatlarga erishish, lalmi yerlardan chorva uchun ozuqa yetishtirish imkoniyatlarini kengaytirish;
- Yaylovlardan foydalanishni davlat boshqaruvidan mahalliy o'zini o'zi boshqaruv tizimiga o'tkazish;
- Xorijdan naslli qoramollar olib kelayotgan xo'jaliklar uchun subsidiya, bojxona to'lovlari va boshqa imtiyozlar mexanizmlarini soddalashtirish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabr PF-158-son ““O'zbekiston — 2030” strategiyasi to'g'risida”gi Farmoni <https://lex.uz/ru/docs/-6600413>.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev tomonidan “Qishloq xo'jaligida unumdorlik va manfaatdorlikni oshirish choralari to'g'risida” o'tkazilgan videoselektor yig'ilishi. 2024-yil 12-fevral. “Xalq so'zi” gazetasi 13.02.2024-y., №32 (8655).
3. F.Muhammad and others. Assessing small livestock herders' adaptation to climate variability and its impact on livestock losses and poverty // Climate Risk Management 34 (2021) 100358. 12 p.

4. Wageningen University, The Netherlands: Rico Ihle, Liesbeth Dries, Roel Jongeneel, Thomas Venus, Justus Wesseler. Research for agri committee the eu cattle sector: challenges and opportunities — milk and meat // Manuscript completed in February 2017 © European Union, 2017. 176 p.

5. Xushmatov N.S., Abdullaeva S.S. Dehqon va fermer xo‘jaliklarida ekologik toza sut yetishtirish va bozorga taklif etish tizimini rivojlantirishdagi ilmiy-amaliy masalalarga doir uslubiy tavsiyalar. – T., 2014, 20-b.

6. Qo‘chchiyev U.M. Chorvachilik xo‘jaliklariga xizmat ko‘rsatish sohasini rivojlantirishning ilmiy-uslubiy asoslarini takomillashtirish // 08.00.04-Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti ixtisosligi. diss. avtoreferat. i.f.d. (DSc) – T.: 2020-y. 82 b.

7. Sadullayev U.N. Go‘sh va sut yetishtirish sohasini modernizatsiyalashni rag‘batlantirishning asosiy yo‘nalishlari. diss. PhD. – T.: 2020-y.

8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 8-fevral PQ-120-son “O‘zbekiston Respublikasida chorvachilik sohasi va uning tarmoqlarini rivojlantirish bo‘yicha 2022 — 2026-yillarga mo‘ljallangan dasturni tasdiqlash to‘g‘risida”gi Qarori. <https://lex.uz/docs/-5858728>

9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 24-avgust PQ-285-son “Chorvachilikda identifikatsiya qilish tizimi va naslchilik sohasini takomillashtirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Qarori. <https://lex.uz/ru/docs/6583141>

10. www.stat.uz — O‘zbekiston Respublikasi Milliy Statistika qo‘mitasi sayti.

SANOAT TOVARLARI IMPORTI O'RNINI BOSISH SIYOSATI — IQTISODIYOTNI BARQAROR RIVOJLANTIRISHNING MUHIM OMILI SIFATIDA

Muratova Shohista Nimatullayevna

Bojxona instituti, i.f.d., professor

ORCID 0000-0002-8133-9094

E-mail: shohista11@mail.ru

Annotatsiya

Maqolada xalqaro tajriba tahlili asosida import o'rnini bosish bo'yicha davlat siyosatining samaradorligini, xususan sanoat ishlab chiqarish tarmoqlarida ofset mexanizmlarini qo'llash, davlat xaridlari, sertifikatlashtirish va standartlashtirish institutlarini rivojlantirish orqali oshirishga imkon beradigan chora-tadbirlarni aniqlash jihatlari yoritilgan. Shuningdek, tadqiqot natijalari sanoatni rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqishda qo'llash imkoniyatidan kelib chiqib, import o'rnini bosish siyosatini takomillashtirish bo'yicha chora-tadbirlar taklif etilgan.

Kalit so'zlar: import o'rnini bosishni rag'batlantirish, milliy sanoat, sanoat siyosati, raqobatbardoshlik, imtiyozli soliqqa tortish, ofset mexanizmi.

Аннотация

В статье на основе анализа международного опыта исследованы вопросы определения эффективности государственной политики по импортозамещению, в том числе путем применения офсетных механизмов

в отраслях промышленного производства и развития института государственных закупок, сертификации и стандартизации. Также предложены меры по совершенствованию политики импортозамещения исходя из возможности применения результатов исследований при разработке программ развития промышленности.

Ключевые слова: стимулирование импортозамещения, национальная промышленность, промышленная политика, конкурентоспособность, льготное налогообложение, офсетный механизм.

Abstract

Based on the analysis of international experience, the article examines the issues of determining the effectiveness of state policy on import substitution, including through the use of offset mechanisms in industrial production and the development of the institute of public procurement, certification and standardization. Measures are also proposed to improve the import substitution policy based on the possibility of applying research results in the development of industrial development programs.

Keywords: stimulation of import substitution, national industry, industrial policy, competitiveness, preferential taxation, offset mechanism.

KIRISH

Xalqaro mehnat taqsimoti nazariyasi nuqtayi nazardan, rivojlanayotgan mamlakatlar xomashyo va yarim tayyor mahsulotlarni rivojlangan mamlakatlarga eksport qilib, ulardan tayyor mahsulotlarni import qilayotgani bilan izohlanadi.

Bunday mamlakatlar oldida turgan asosiy muammo shundaki, ular xomashyo resurslarini sotishdan faqat bugungi kun uchungina daromad olib, raqobatbardosh va rentabelli tovarlar ishlab chiqarish imkonini beradigan ishlab chiqarish quvvatlarini shakllantirmaydi. Agar bunday tendensiya uzoq vaqt davom etsa, bu kabi davlatlar rivojlanish bosqichida qolib ketadi. Shuni ta'kidlash kerakki, import o'rnini bosish yo'nalishlari ko'p jihatdan davlat iqtisodiy siyosatining ustuvorliklarini joriy vaziyat va muammoning "keskinligidan" kelib chiqqan holda tushunishga tayanishi lozim.

Dunyo iqtisodiyotida yuz berayotgan jarayonlar, xalqaro savdo tendensiyalari va siyosatidan kelib chiqib, bu borada O'zbekiston Respublikasi ham import o'rnini bosuvchi mahsulotlar ishlab chiqarishdagi mavjud bo'shliqlarni to'ldirish orqali 2026-yilga borib sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmlarini oshirish [1, 2], importni optimallashtirish masalalari hamda ishlab chiqarishni mahalliyashtirish imkoniyatlarini o'rganish [3] masalalarida amaliy chora-tadbirlarni, ularning normativ-huquqiy asoslarini mustahkamlagan holda, amalga oshirib kelmoqda.

Bugungi kunda jahon iqtisodiyotida ro'y berayotgan jarayonlar, mamlakat iqtisodiyotiga tashqi xatarlarning ortib borishi, shuningdek, global raqobatning keskinlashuvi mahalliy ishlab chiqaruvchilarni ishonchli muhofaza qilish va shu bilan bir qatorda eksportni samarali qo'llab-quvvatlashni zarur qilib qo'yimoqda.

ADABIYOTLAR SHARHI

Sanoat tovarlari importi o'rnini bosish siyosati iqtisodiy mustaqillikka erishish va valyuta mablag'larini tejash orqali iqtisodiyotni barqaror rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Bu siyosatning ilmiy asoslarini yoritishda turli iqtisodchi olimlar o'z tadqiqotlarida mahalliy ishlab chiqarishning rag'batlantirilishi, sanoat tarmoqlarining diversifikatsiyasi va ichki bozorni to'ldirish strategiyalarini atroflicha tahlil qilgan.

Jumladan, I.K. Zayonchkovskaya sanoatlashtirish va importni kamaytirish siyosatini iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash vositasi sifatida ko'rib chiqib, ichki ishlab chiqarish quvvatlarini rivojlantirish orqali tashqi bozorlarga qaramlikni kamaytirish zarurligini ta'kidlaydi. Unga ko'ra, mahalliy ishlab chiqaruvchilarga soliq imtiyozlari, subsidiyalar va infratuzilma yordami orqali davlat tomonidan kuchli qo'llab-quvvatlash talab etiladi.

A. Aganbegyan esa industrial siyosatni tartibga solishda texnologik asarlarni milliyashtirish zarurligini urg'ulaydi. U ilg'or xorijiy texnologiyalarni mahalliyashtirish va ularga moslashtirilgan ishlab chiqarish quvvatlarini rivojlantirish orqali import o'rnini bosish siyosati uzoq muddatli ijobiy natija berishini isbotlagan.

Bugungi kunda iqtisodiyotda mavjud import o'rnini bosuvchi ishlab chiqarishni rivojlantirish modellarida eksport va importni amalga oshirish imkoniyatlari hamda milliy iqtisodiyot uchun ahamiyatli jihatlar alohida ko'rsatib o'tiladi. Shu paytgacha amalga oshirilgan tadqiqotlarda import o'rnini bosish masalasi bir muncha keng tushuntiriladi. A.G. Badalovanning fikricha, import o'rnini bosish — bu importni mamlakat ichida ishlab chiqarilgan tovarlar bilan almashtirishni ifodalaydi va, odatda, uchta turi ajratib ko'rsatiladi:

1. Keyinchalik mahsulot va xizmatlarni mamlakat ichida ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish maqsadida texnologik uskunalar importi o'rnini bosish.

2. Mahsulotlar va xizmatlar ishlab chiqarish uchun xomashyo, yarim tayyor mahsulotlar va butlovchi qismlar importi o'rnini bosish.

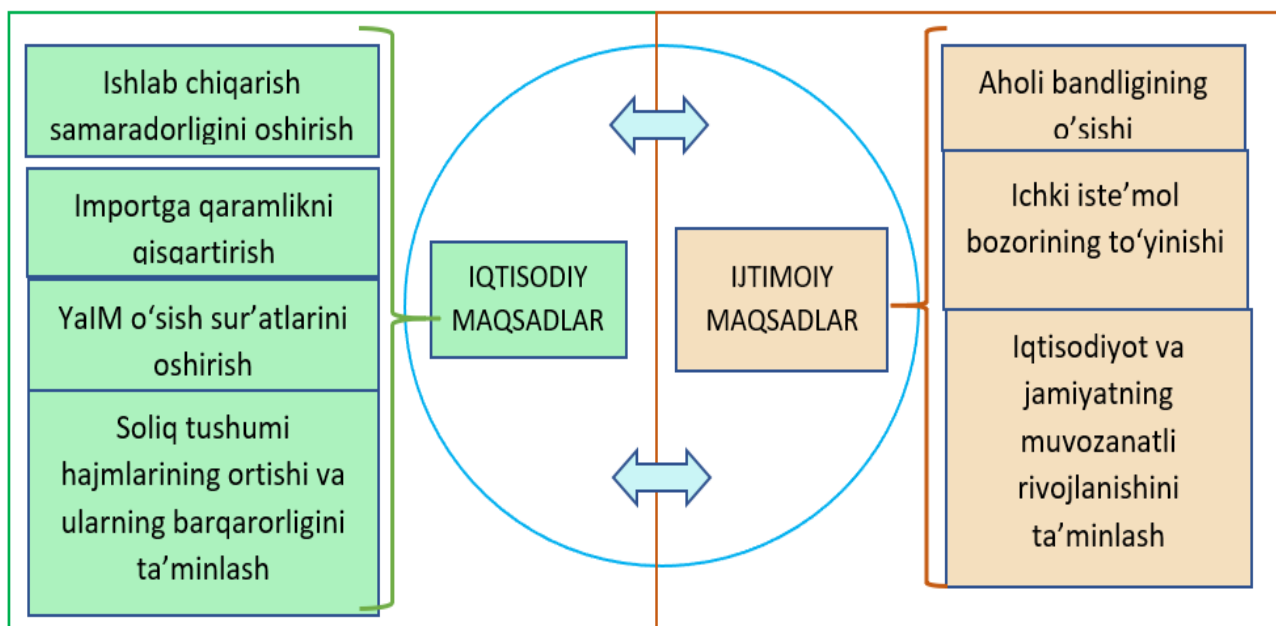
3. Ishlab chiqarishning ichki bozorda raqobatbardosh bo'lmagan tayyor mahsulotlar importi o'rnini bosish [4].

METODOLOGIYA

Tadqiqotimiz davomida xorijiy mamlakatlar hamda respublikamizda import o'rnini bosishni rag'batlantirish amaliyoti mahalliy tovarlar ishlab chiqarishni jadal rivojlantirish va import o'rnini bosish imkoniyatiga erishish jihatidan monografik tahlil qilindi. Rivojlangan davlatlarda import o'rnini bosish amaliyotini yoritishda tizimli yondashuv, tahlil va sintez, deduksiya va induksiya kabi ilmiy usullar, shuningdek, normativ-huquqiy va empirik yondashuvlardan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Jahon amaliyotida import o'rnini bosish vazifasi odatda alohida shaklda qo'llanilmaydi. Aksincha, bu mamlakatda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarni sotishni kengaytirish yo'nalishida milliy sanoatni rivojlantirishni rag'batlantirish, shu jumladan import o'rnini bosish muammolarini hal etish bilan bog'liq. Bunda iqtisodiy va ijtimoiy maqsadlarning o'zaro hamohangligi hamda muvozanatini saqlashga alohida e'tibor qaratiladi (1-rasm).

1-rasm. Davlat sanoat siyosatining maqsadlari¹

Sanoat siyosatining maqsad va vositalari mamlakatning milliy xususiyatlari va rivojlanish darajasi bilan belgilanadi. AQSh, Germaniya, Fransiya kabi rivojlangan davlatlarning sanoat siyosatini shakllantirishda qo'llanilgan mexanizmlar va

¹ Muallif ishlanmasi

ustuvorliklar tahlili shuni ko'rsatadiki, soliq imtiyozlari, davlat xaridlari, bojxona va tariflarni tartibga solish, davlat subsidiyalari hamda standartlashtirish davlat sanoat siyosatining asosiy yo'nalishlari hisoblanadi.

Yuqorida keltirilgan instrumentlar mavjud sharoitga qarab turli maqsadlarga erishish uchun ishlatilishi mumkin. Masalan, import ulushi past bo'lgan segmentlarda soliq imtiyozlari yoki subsidiyalar mahalliy ishlab chiqarish hajmini kengaytirish, undan keyingi bosqichda esa ishlab chiqarish korxonalarini eksport bozorlariga chiqarish hamda ularning raqobatbardoshlik darajasini saqlab qolish uchun korxonalarni modernizatsiya qilishga xizmat qilishi mumkin. Importga qaram bo'lgan tarmoqlarda esa xuddi shu mexanizmlar korxonalarni bevosita qo'llab-quvvatlash emas, balki ularning raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi (1-jadval).

1-jadval

Rivojlangan davlatlarda sanoat siyosatiga yondashuvlar¹

Davlat	AQSH	Germaniya	Fransiya
Sanoat siyosatining maqsadi	- sanoat raqobatbardoshligining o'sishi; - ichki bozorni himoyalash; - sanoat tovarlarining tashqi bozorlarini kengaytirish.	- sanoat, ayniqsa innovatsion sohalar raqobatbardoshligining o'sishi; - iqtisodiyotning infratuzilmaviy tarmoqlarini davlat tasarrufidan chiqarish.	milliy sanoatning Yevropa Ittifoqi bozor muhitiga integratsiyala-shuviga o'tish
Sanoat siyosatining instrumentlari	- mudofaa majmuasi orqali innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash; - xalqaro bozorlarda maksimal mumkin yordam; - kasaba uyushmalari bilan kelishuvlar; - yirik korporatsiyalar uchun majburiyatlarni qayta shakllantirishda bevosita ko'maklashish.	Federal darajadagi instrumentlar: - innovatsiyalarni rag'batlantirish; - kichik biznesni qo'llab-quvvatlash; - strategik muhim tarmoqlarni subsidiyalash (ko'mir). Sanoatni rivojlantirishning hududiy instrumentlari: - hududlarda imtiyozlar berish bo'yicha maksimal vakolatlar; - hududlarda infratuzilmani rivojlantirish.	- sanoat infratuzilmasini rivojlantirish uchun soliq, pul-kredit, byudjet siyosatining bilvosita instrumentlarini kengaytirish; - savdo vakolatxonalari orqali eksportni maksimal qo'llab-quvvatlash, tashqi savdo operatsiyalarining davlat sug'urtasi va eksportyorlarni imtiyozli kreditlash.

Rivojlangan mamlakatlar sanoat rivojlanishini rag'batlantirish uchun soliq imtiyozlari mexanizmini faol qo'llaydilar, ayniqsa ilmiy-tadqiqot ishlari nuqtai nazardan, bu har doim ham foyda keltirmaydigan xavfli investitsiyalardir. Masalan,

¹ [5] adabiyot ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Shvetsiyada kompaniyaning ilmiy-tadqiqot ishlariga sarflangan xarajatlarining 10 foizi soliqlardan ozod qilingan, shuningdek, joriy yilda o'tgan yilga nisbatan ilmiy-tadqiqot-konstruktorlik xarajatlarining oshishiga 20 foizgacha stavka belgilangan. Fransiya va Germaniyada joriy tadqiqot va ishlab chiqish xarajatlari hisobdan chiqarilishi mumkin. Tadqiqot soliq imtiyozlari Buyuk Britaniya, Belgiya, Daniya, Avstraliya, Avstriya, Vengriya, Ispaniya, Portugaliya, Kanada, Fransiya, Norvegiya, AQSh, Yaponiya, Meksika va Janubiy Koreya kabi mamlakatlarda qo'llaniladi. Ispaniya, Buyuk Britaniya, Germaniya va Shvetsiya innovatsiyalarni rag'batlantirish uchun bilvosita soliqlardan foydalanadilar. Bu davlatlar innovatsion tovarlar uchun QQSning tabaqalashtirilgan stavkalarini qo'llash imkoniyatini nazarda tutadi [6].

Ko'pgina tadqiqotchilar va kompaniyalar fikricha, soliq imtiyozlarining eng istiqbolli turi bu aksiyalarni sotishdan olinadigan moddiy manfaatlariga soliq stavkasini pasaytirishdir (aksiyalarni chiqarish orqali kapitalni shakllantirish yoki oshirish). AQShda qo'llash tajribasi ushbu vositaning venchur kapitali va kichik venchur tadqiqot kompaniyalarini rag'batlantirishdagi ahamiyatini ko'rsatadi [6].

Shu bilan birga, imtiyozli soliqqa tortish samaradorligi nafaqat tanlangan soliq vositalariga, balki ularning shaffofligi, hisoblash qulayligi, shuningdek, matnning aniqligi va huquqiy nizolar hamda bo'shliqlar soniga ham bog'liqdir [7].

Xalqaro amaliyotda qo'llaniladigan soliq imtiyozlarining asosiy mexanizmlari quyidagi 2-jadvalda keltirilgan (2-jadval).

2-jadval

Turli mamlakatlarda qo'llaniladigan soliq imtiyozlari choralari¹

Soliq imtiyozlari choralari	Yaponiya	Janubiy Koreya	Xitoy	Hindiston	Singapur	Vengriya	Kanada
Foyda solig'i summasini kamaytirishda kapital qo'yilmalar summasini hisobga olish	✓	✓	✓		✓	✓	
Yangi sanoat korxonalari uchun foyda solig'i va mulk solig'i bo'yicha soliq ta'tillari		✓	✓	✓			
Yuqori texnologik asbob-uskunalarining tezkor amortizatsiyasi			✓	✓	✓		
Mahalliy ishlab chiqarilgan uskunalarning tezkor amortizatsiyasi							✓
Sug'urta badallarining pasaytirilgan stavkalari			✓	✓	✓		

¹ [8] adabiyot ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Davlat xaridlari sohasida davlat siyosatini ishlab chiqishda shuni yodda tutish kerakki, iqtisodiy taraqqiyotning eng muhim shakllaridan biri ishlab chiqaruvchilar (mahalliy va xorijiy) o'rtasidagi raqobatdir. Bu, tashkiliy-huquqiy shaklidan qat'i nazar, xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan taklif etilayotgan mahsulotlar, texnologiyalar va xizmatlarni doimiy ravishda takomillashtirishga olib keladi hamda iste'molchilarga tegishli sifatidagi tovarlarni (texnologiyalarni, xizmatlarni) maqbul bozor bahosida olish imkonini yaratadi.

Biroq ayrim hollarda davlat xaridlari sanoatni rivojlantirishning samarali vositasiga aylanishi mumkin. Ko'pgina mamlakatlarda davlat xaridlari bozori yalpi ichki mahsulotning salmoqli qismini tashkil etishini hisobga olsak, mahalliy korxonalarning davlat shartnomalaridan ustuvor shartlarda foydalanish imkoniyati ularga ishlab chiqarishni kengaytirish, zamonaviy texnologiyalarni qo'llash va ish o'rinlari sonini ko'paytirish imkonini beruvchi uzoq muddatli shartnomalar bilan ta'minlashga xizmat qiladi. Shu sababli, davlat ehtiyojlari uchun xaridlar bozori ko'plab mamlakatlarda proteksionistik siyosat yuritiladigan sohalardan biriga aylanadi. Bunda asosiy dalil shuki, soliq to'lovchilarning mablag'lari mahalliy sanoatni qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilishi kerak.

Shuni ta'kidlash kerakki, Jahon Savdo Tashkiloti davlat xaridlari sohasida cheklovlar joriy etilishi orqali davlatlarning mahalliy ishlab chiqaruvchilarni himoya qilish imkoniyatlarini cheklamaydi. Import o'rnini bosishni rag'batlantirish maqsadida turli mamlakatlar misolida davlat ehtiyojlari uchun xaridlarni tashkil etish yondashuvlarini ko'rib chiqamiz.

AQSh qonunchiligiga muvofiq, hukumat ehtiyojlari uchun chet elda ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlarni yetkazib berish cheklangan [9]. Shu bilan birga, agar chet el kompaniyasi raqobatda xuddi shunday narx (import bojxona to'lovlarini to'laganidan keyin) bo'yicha aniq afzalliklarga ega bo'lsa yoki, shubhasiz, mahalliy ishlab chiqaruvchilar tomonidan taklif etilayotgan o'xshash tovarlar va xizmatlar mavjud bo'lmasa, u holda bunday kompaniya g'olib bo'lishi mumkin. Shuningdek, bu cheklovlar AQSh bilan erkin savdo shartnomasi tuzgan mamlakatlar kompaniyalariga, masalan, Kanadaga, rasman taalluqli emas. Aksincha, AQSh sanksiyalariga duchor bo'lgan mamlakatlar kompaniyalari musobaqalarda qatnashishdan to'xtatiladi.

Xitoy Xalq Respublikasida import o'rnini bosish murakkab va qimmatga tushadigan ilmiy-texnikaviy tadqiqotlarni o'tkazish imkoniyatiga ega bo'lgan yirik davlat korxonalarini tashkil etish orqali amalga oshiriladi. Intellektual faoliyat natijalarini ichki bozorda joriy etish ustuvorligi qonun bilan mustahkamlangan bo'lib, bu talabni rag'batlantirish va himoyalash chorasi sifatida xizmat qiladi. Xitoy iqtisodiyotining amaliy yondashuviga ko'ra, agar rasmiy vakolatlar mavjud bo'lmasa ham, xorijiy texnologik yechimlarni o'rganish va moslashtirish yo'li tanlanadi. Aholining katta soni hisobga olinar ekan, Xitoy importdan qo'rqmaydi va, buning o'rniga, davlat qo'llab-quvvatlash resurslarini eksport salohiyatini oshirishga yo'naltirishni afzal ko'radi [10].

Imtiyozli soliq rejimi va import qilinadigan yuqori texnologiyali butlovchi qismlarga nisbatan bojxona imtiyozlari [11] amal qiladigan maxsus sanoat zonalarini (masalan, Xarbin MSZ) salohiyati ham keng ko‘lamda joriy etilmoqda.

AQShning bojxona va tariflarni tartibga solish siyosati joriy iqtisodiy sharoitlarga bog‘liq. Turg‘unlik davrlarida yuqori import bojlari joriy etilgan (1828, 1861–1865, 1890), iqtisodiy o‘shish davrlarida esa aksincha, import tariflari pasaytirilgan. Import bojlaridagi mavsumiy o‘zgarishlar esa muayyan tovar guruhlariga nisbatan qo‘llaniladi. Qonunchilikda mustahkamlangan AQShda lobbichilik tizimi kuchli bo‘lgani sababli davlat organlari biznes tuzilmalari va kasaba uyushmalari ehtiyojlariga jiddiy e‘tibor qaratadi.

Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida har yili Yevropa Ittifoqi Komissiyasi tomonidan yangilanib turadigan yagona bojxona tarifi mavjud [12]. Yevropa Ittifoqining yagona bojxona tarifi ikki ustunli tuzilishga ega. Birinchi ustunda avtonom (maksimal) boj stavkalari, ikkinchisida esa an‘anaviy stavkalar – eng qulay rejimga ega bo‘lgan va JSTga a‘zo bo‘lgan mamlakatlar tovarlari yoki tegishli bitim tuzilgan mamlakatlar uchun mo‘ljallangan stavkalar ko‘zda tutiladi. Bunday tuzilma Yevropa Ittifoqi bilan savdo hamkorligini rag‘batlantirishga xizmat qiladi. Yevropa Ittifoqi rivojlanayotgan mamlakatlar tovarlari uchun ham bojxona imtiyozlari beradi, bundan kvotalar mustasno.

Yaponiya boj tarifida import bojxona to‘lovlari stavkalarining yanada ko‘proq turlari mavjud: umumiy, vaqtinchalik va imtiyozli. Umumiy stavkalar eng kam qo‘llaniladi, vaqtinchalik stavkalar esa qonun bilan belgilanadi [13]. Umuman olganda, bojxona va tariflarni tartibga solish haqida gapirganda, savdodagi to‘siqlar rasmiy asosda, biroq ba‘zida sun‘iy byurokratik xususiyat kasb etishi mumkinligini ta‘kidlash zarur.

Standartlashtirish bozor iqtisodiyoti sharoitida texnik jihatdan tartibga solish elementlaridan biri sifatida iqtisodiy o‘shishga katta hissa qo‘shishi mumkin. Bu borada nemis mutaxassislarining tadqiqotlariga ko‘ra, Germaniyaning 1960-yildan 1990-yilgacha bo‘lgan yillik iqtisodiy o‘shishining uchdan bir qismi (taxminan 30 milliard marka) standartlarni qo‘llash samarasi bilan bog‘liq [14].

AQShda mahalliy ishlab chiqaruvchilar ishlab chiqarishni arzon ishchi kuchiga ega bo‘lgan mamlakatlarga o‘tkazmasliklari uchun yakuniy mahsulot tarkibida mahalliy komponentlar ulushiga nisbatan talablar joriy etiladi, lekin bu import o‘rnini bosish maqsadida emas. Biroq, shunga qaramay, AQShda komponentlarni ishlab chiqarish har doim ham iqtisodiy jihatdan o‘zini oqlamaydi. Shu sababli, importga tenglashtirilgan mahalliy butlovchi qismlar va yarim tayyor mahsulotlarni eksport qilishni nazarda tutuvchi davlat shartnomalari amalda qo‘llaniladi.

Xitoy Xalq Respublikasining import va eksport tovarlarini tekshirish to‘g‘risidagi qonuniga ko‘ra, ushbu tekshiruv chegaradagi nazorat punktida amalga oshirilishi lozim. Muhim tovarlar yoki to‘liq jihozlarni import qilishda esa, qabul qiluvchi tomonidan tashqi savdo shartnomasiga muvofiq dastlabki ekspertizadan o‘tkazilishi majburiy hisoblanadi [15]. Osiyo mamlakatlarida esa import operatsiyalarida kvotalash va litsenziyalash keng tarqalgan.

Jahon amaliyotida ofset operatsiyalari ko‘pincha harbiy-texnik sohada, mudofaa mahsulotlarini sotib olish sharti sifatida xorijiy hukumatlar yoki xorijiy firmalarning iltimosiga binoan tuziladigan bir qator kompensatsiya shartnomalari orqali amalga oshiriladi. Majburiy bo‘lgan bunday kompensatsiyalar to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar yoki texnologiyalar transferi, shuningdek, ilmiy-tadqiqot ishlariga investitsiya kiritish, qo‘shma korxonalar ochish va boshqa shakllarda amalga oshiriladi. Sanoat sohasida to‘g‘ridan-to‘g‘ri kompensatsiya operatsiyalaridan foydalanish innovatsion yo‘l bilan iqtisodiy rivojlanishga erishishning samarali vositasi hisoblanadi. Qoida tariqasida, davlat va kommunal ehtiyojlar uchun import qilinadigan tovarlarni sotib olishda yoki davlat ishtirokidagi korxonalar tomonidan amalga oshiriladigan xaridlarda, agar buyurtma miqdori katta bo‘lsa, kompensatsiya mexanizmi qo‘llaniladi. Shartnomada mahsulot yetkazib beruvchilar uchun huquqiy majburiyatlar belgilanadi – ular tanlovda g‘olib bo‘lgan taqdirda xaridorning hududida joylashgan investitsiya loyihasiga bitim summasining bir qismini kiritishi shart bo‘ladi. Bunday holatda xorijiy investor mustaqil investitsiya loyihasini amalga oshirishi yoki uchinchi tomon loyihasiga mablag‘ yo‘naltirishi mumkin. Yana bir afzallik shuki, investor bu investitsiya loyihasini ofset bo‘yicha kelajakdagi kompensatsiya majburiyatlari hisobidan moliyalashtirishi mumkin.

Jahon amaliyotida fuqarolik sohasida ofset mexanizmini qo‘llash tartibini belgilovchi qonunchilikka ega bo‘lgan bir nechta davlatlar mavjud. Ular orasida Isroil va Birlashgan Arab Amirliklari alohida o‘rin tutadi. Ofset mexanizmiga asoslangan siyosat katta hajmdagi mablag‘larning chet elga chiqib ketishining salbiy ta‘sirini yumshatadi hamda milliy iqtisodiyotning ichki rivojlanishini rag‘batlantiradi, global raqobatbardoshlikni oshiradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqotimizda import o‘rnini bosishni rag‘batlantirish amaliyotining turli mamlakatlar tajribasi asosida, hozirgi vaqtda O‘zbekiston Respublikasida mahalliy tovarlar ishlab chiqarishni jadal rivojlantirish va import o‘rnini bosish imkoniyatiga erishishda quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish taklif etiladi:

- Tadqiqot soliq kreditini joriy etish;
- Aksiyalarni chiqarish orqali kapitalni shakllantirish yoki oshirishdan olinadigan moddiy ne‘matlarga soliq stavkasini pasaytirish;
- Intellektual faoliyatning ichki natijalarini joriy etishga qonunchilik ustuvorligini belgilash;
- Muayyan tovarlarga import bojarining mavsumiy o‘zgaruvchanligini ta‘minlash;
- Yagona bojxona tarifining ikki ustunli tuzilmasini joriy etish;
- Yakuniy mahsulot tarkibidagi mahalliy komponentlar ulushiga minimal talablarni belgilash va boshqalar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvar PF-60-son “2022 — 2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. <https://lex.uz/ru/docs/-5841063>
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 6-iyul PQ-307-son “2022 — 2026-yillarda O‘zbekiston Respublikasining innovatsion rivojlanish strategiyasini amalga oshirish bo‘yicha tashkiliy chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Qarori. <https://lex.uz/uz/docs/-6102466>
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 21-iyul PF-111-son “Ma‘muriy islohotlar doirasida investitsiyalar, sanoat va savdo sohasida davlat boshqaruvini samarali tashkil qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni. <https://lex.uz/uz/docs/-6540957>
4. Бадалова А.Г. (2017) Риски импортозамещения: виды, проблемы оценки и особенности управления. // Имущественные отношения в РФ, №7 (190). – С.47. <https://cyberleninka.ru/article/n/riski-importozamescheniya-vidy-problemy-otsenki-i-osobennosti-upravleniya>
5. Руденко, Л.Г., Морозова, М.А. (2016) Государственная поддержка малого и среднего предпринимательства в зарубежных странах. // Вестник Московского университета имени С.Ю.Витте. Серия 1: Экономика и управление, №1 (16). <https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvennaya-podderzhka-malogo-i-srednego-predprinimatelstva-v-zarubezhnyh-stranah>
6. Басова, А.В. (2013) Исследование и разработка способов стимулирования инновационной деятельности посредством налогового инструментария. Автореф.дисс. канд. экон. наук. – 20 стр. <https://www.dissercat.com/content/issledovanie-i-razrabotka-sposobov-stimulirovaniya-innovatsionnoi-deyatelnosti-posredstvom-n>
7. Бадалов, А.Л. (2008) Частно-государственное партнерство в реализации инвестиционных проектов. // ЭКО, №6. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/chastno-gosudarstvennoe-partnerstvo-v-realizatsii-investitsionnyh-proektov>
8. Воронина, Л.А., Иосифов, В.В., Дира, Д.В., Нестеренко, Е.А. (2012) Мировой опыт налогового стимулирования инвестиций в развитие высокотехнологичных видов экономической деятельности. // Зарубежный опыт, №13 (493). <https://cyberleninka.ru/article/n/mirovoy-opyt-nalogovogo-stimulirovaniya-investitsiy-v-razvitie-vysokotekhnologichnyh-vidov-ekonomicheskoy-deyatelnosti>
9. Закон США о закупках товаров американского происхождения – «Buy American Act» (1933). https://en.wikipedia.org/wiki/Buy_America_Act
10. Wang R. (2009) China’s Accession to WTO’s Government Procurement Agreement: Domestic Challenges and Prospects in Negotiation. URL: <https://www.nottingham.ac.uk/iaps/documents/cpi/briefings/briefing-48-china-gpa-ascension.pdf>
11. Qiao Y., Wang C. China Green Public Procurement Program: Issues and Challenges in its Implementation. <https://www.ippa.org/IPPC4/Proceedings/07GreenProcurement/Paper7-6.pdf>

12. Единый таможенный тариф Европейского союза. Регламент Совета ЕС от 12.10.1992 г. №2913/92.: [https://nrm.uz/contentf?doc=172509_reglament_soveta_\(ees\)_n_291392_uchrejdavushchiy_tamojenny_kodeks_coobshchestva_\(lyuksemburg_12_oktyabrya_1992_goda\)&products=1_vse_zakonodatelstvo_uzbekistana](https://nrm.uz/contentf?doc=172509_reglament_soveta_(ees)_n_291392_uchrejdavushchiy_tamojenny_kodeks_coobshchestva_(lyuksemburg_12_oktyabrya_1992_goda)&products=1_vse_zakonodatelstvo_uzbekistana)

13. Таможенная политика и таможенные службы зарубежных стран: Информационно-справочное пособие. (2012) / Под общ. ред. Т.Ф.Цеханович, Н.Г.Кудряшова. – Мн.: БГУ. – 137 с. https://fir.bsu.by/images/departments/ca/ca-materials/ca-studyprocess/tsekhanovich/tsekhanovich_2012_tamozh_politica.pdf

14. Бережнова, А.В., Шутова, О.Э. Современные проблемы стандартизации при разработке национальных стандартов на основе международных. <https://conf.sfu-kras.ru/sites/mn2013/thesis/s060/s060-004.pdf>

15. Закон Китайской Народной Республики «Об экспертизе импортно-экспортных товаров». <https://chinaperevod.com/law/zakon-kitayskoy-narodnoy-respubliki-ob-ekspertize-importno-eksportnyh-tovarov>

MINTAQAVIY OZIQ-OVQAT BOZORINING SHAKLLANISHINING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Mirtoeyev Axrorbek Abdulpattoyevich

Namangan davlat texnika universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya

Ushbu maqolada mintaqaviy oziq-ovqat bozorining shakllanishi va rivojlanishining nazariy hamda metodologik jihatlari tizimli yondashuv asosida ko'rib chiqiladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash, aholi ehtiyojlarini muvozanatli qondirish hamda hududlararo nomutanosibliklarni yumshatishda mintaqaviy oziq-ovqat bozorining ahamiyati tobora ortib bormoqda. Maqolada iqtisodiy fanlar doirasida ushbu bozorlarga oid mavjud nazariy yondashuvlar o'rganilib, ularning mintaqaviy xususiyatlar kontekstida qayta talqin qilinadi. Xorijiy tajribalar, klassik va zamonaviy ilmiy maktablarning qarashlari asosida mintaqaviy oziq-ovqat bozorini baholash mezonlari aniqlanadi. Shuningdek, maqolada tizimli tahlil asosida metodologik yondashuvlar taklif qilinadi.

Kalit so'zlar: mintaqaviy oziq-ovqat bozori, oziq-ovqat xavfsizligi, hududiy nomutanosiblik, bozor shakllanishi, iqtisodiy mexanizm, metodologik yondashuvlar, davlat tartibga soluvi, klasterlash.

Аннотация

В статье рассматриваются теоретические и методологические аспекты формирования и развития регионального продовольственного рынка на основе системного подхода. В условиях рыночной экономики возрастает значение регионального продовольственного рынка в обеспечении продовольственной безопасности, сбалансированном удовлетворении потребностей населения и смягчении межрегиональных диспропорций. В статье рассматриваются существующие теоретические подходы к этим рынкам в рамках экономических наук и дается их переосмысление в контексте их региональных особенностей. На основе зарубежного опыта и взглядов классических и современных школ определены критерии оценки регионального продовольственного рынка. В статье также предлагаются методологические подходы, основанные на системном анализе.

Ключевые слова: региональный продовольственный рынок, продовольственная безопасность, территориальная несбалансированность, формирование рынка, экономический механизм, методические подходы, государственное регулирование, кластеризация.

Abstract

This article examines the theoretical and methodological aspects of the formation and development of the regional food market based on a systematic approach. In a market economy, the importance of the regional food market in ensuring food security, balanced satisfaction of the needs of the population, and smoothing out interregional imbalances is increasing. The article studies existing theoretical approaches to these markets within the framework of economic sciences and reinterprets them in the context of their regional characteristics. Based on foreign experience, the views of

classical and modern schools, the criteria for assessing the regional food market are determined. The article also proposes methodological approaches based on a systematic analysis.

Keywords: regional food market, food security, territorial imbalance, market formation, economic mechanism, methodological approaches, state regulation, clustering.

KIRISH

Bozor iqtisodiyoti sharoitida oziq-ovqat mahsulotlari bilan barqaror ta'minlash milliy iqtisodiyotning ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida shakllanadi. Mamlakatning iqtisodiy xavfsizligi, ijtimoiy barqarorligi va aholining hayot darajasi bevosita oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talab va uning qondirilish darajasiga bog'liqdir. Ayniqsa, hududlar kesimida oziq-ovqat bozorining shakllanishi va rivojlanishi, bu boradagi iqtisodiy, institutsional va infratuzilmaviy muammolarning mavjudligi masalaning nazariy va amaliy ahamiyatini chuqur tadqiq qilishni talab etadi.

O'zbekistonda agrar islohotlar izchil amalga oshirilmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 29-oktyabr PF-6096-son "2020–2030-yillarda O'zbekiston Respublikasida oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash strategiyasi" to'g'risidagi Farmoni tasdiqlangan. Ushbu hujjatda aholining to'laqonli ovqatlanish huquqini ta'minlash, ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish, logistika zanjirini rivojlantirish va ichki bozorda muvozanatli narx siyosatini yuritish masalalari belgilab berilgan. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 12-noyabr PQ-5263-son "Oziq-ovqat sanoatini 2022–2026-yillarda rivojlantirish bo'yicha chora-tadbirlar dasturi" Qarori bilan tasdiqlangan. Unda mintaqaviy oziq-ovqat tarmoqlari, klasterlash asosidagi ishlab chiqarish tizimlari va raqamli monitoring mexanizmlarini joriy etish zarurligi alohida ta'kidlangan.

Mazkur normativ-huquqiy hujjatlar mintaqaviy darajada oziq-ovqat bozorining shakllanishini ilmiy asoslash masalasini yangi bosqichga olib chiqmoqda. Ayniqsa, Namangan viloyatida aholining zich joylashuvi, qishloq xo'jaligiga yaroqli yer resurslarining chegaralanganligi, ishlab chiqarish va iste'mol zanjirlaridagi nomutanosibliklar, logistika infratuzilmasining past darajada rivojlanganligi mintaqaviy oziq-ovqat bozorining tizimli va chuqur ilmiy tahlilini talab etadi. Bu holat, o'z navbatida, bozorning nazariy asoslarini qayta ko'rib chiqish, mavjud metodologiyalarni takomillashtirish va mintaqaviy sharoitga moslashtirish zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Shu sababli, ushbu maqolada mintaqaviy oziq-ovqat bozorining shakllanish jarayoni, unga ta'sir etuvchi omillar tizimi, davlat siyosatining roli hamda ilmiy-metodik yondashuvlarning takomillashuvi chuqur o'rganiladi. Bu boradagi nazariy bilimlarni amaliyot bilan uyg'unlashtirish, mintaqalarda oziq-ovqat bozorining

barqaror va samarali faoliyat yuritishini ta'minlovchi taklif va tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Mintaqaviy oziq-ovqat bozorining shakllanishi va rivojlanishi masalasi iqtisodiyot fanining tarmoqli yo'nalishlarida – agrar iqtisodiyot, regionalistika, oziq-ovqat xavfsizligi va bozor nazariyasi doirasida o'rganilgan bo'lsa-da, ushbu mavzu hanuzgacha murakkab va ko'p komponentli masala bo'lib qolmoqda.

Dastlabki tadqiqotlar klassik iqtisodiy nazariyalarda bozorlar faqat talab va taklif asosida shakllanishini ta'kidlaydi. Masalan, A. Smit va D. Rikardoning qarashlarida erkin bozor qonunlari ta'sirida resurslar optimal taqsimlanadi va oziq-ovqat ta'minoti avtomatik muvozanatga keladi [1]. Biroq bu yondashuv hududiy farqlarni va resurslar tengsizligini hisobga olmaydi.

Oziq-ovqat bozorining hududiy jihatdan shakllanishini ilmiy asoslashga qaratilgan tadqiqotlar XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab kuchaygan. Mintaqaviy iqtisodiyot maktabi namoyandalari – W. Isard [2], J. Friedman [3] – hududiy resurslardan oqilona foydalanish, ishlab chiqarish va iste'mol markazlari o'rtasidagi logistik zanjirlar ahamiyatini urg'ulaydi.

Markaziy Osiyo va, xususan, O'zbekiston sharoitida oziq-ovqat bozorining shakllanishida iqlimiy, demografik, agrotexnik va logistik omillarning roliga e'tibor qaratiladi. O'zbekistonlik olimlar A. Vahobov [4], Sh. Qudratov [5], Z. Tashkenbaeva [6] kabi tadqiqotchilar ushbu masalaga milliy kontekstda yondashib, hududlar kesimida oziq-ovqat xavfsizligi va bozor tizimini modellashtirishni taklif qiladilar.

Xalqaro tajribalarda esa oziq-ovqat xavfsizligi faqat ishlab chiqarish bilan emas, balki saqlash, yetkazib berish, raqamli monitoring, iste'mol madaniyati bilan bog'lanadi. Masalan, FAO 2023-yilgi hisobotlarida barqaror oziq-ovqat tizimlari rivoji uchun klaster yondashuvi, agrotexnologiyalar va davlat-sheriklik modellari asosiy mexanizmlar sifatida ko'riladi [7].

Yana bir muhim yondashuv – institutsional nazariya – oziq-ovqat bozorining shakllanishida hukumat siyosati, mulkchilik munosabatlari va kooperatsiya mexanizmlarining ahamiyatini ko'rsatadi (N. North [8], D. Rodrik [9]). Ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlar uchun davlatning strategik boshqaruvdagi roli hal qiluvchi omil sifatida e'tirof etiladi. Shuningdek, yangi zamonaviy adabiyotlarda (C. Barrett, 2021) [10] oziq-ovqat tizimi ko'p darajali bozorlar, ijtimoiy himoya, iqtisodiy barqarorlik, ekologik omillar va infratuzilma bilan o'zaro bog'liqlikda tahlil qilinadi.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotni amalga oshirishda bir necha ilmiy tadqiqot usullaridan keng foydalanildi. Tadqiqotning asosiy metodologik asosini tizimli yondashuv tashkil etdi. Bu yondashuv kichik biznes subyektlari faoliyatining barcha jihatlarini yaxlit holda tahlil qilishga imkon berdi. Bundan tashqari, tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy-uslubiy yondashuvlar qo'llanildi: tizimli yondashuv, SWOT-tahlil, qiyosiy-statistik va ekspert baholash metodlari. Tadqiqotda Namangan viloyati statistika boshqarmasi va

kichik biznes subyektlarining moliyaviy hamda iqtisodiy ko‘rsatkichlari, shuningdek ekspert so‘rovlari natijalari keng qo‘llanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Oziq-ovqat bozori har qanday iqtisodiy hududning asosiy strategik tarmoqlaridan biri bo‘lib, uning shakllanishi va rivojlanish darajasi aholi turmush darajasi, oziq-ovqat xavfsizligi va makroiqtisodiy barqarorlikka bevosita ta‘sir ko‘rsatadi. Xususan, mintaqaviy kontekstdan kelib chiqib olib boriladigan tahlillar hududlar o‘rtasidagi nomutanosibliklarni aniqlash, resurslardan foydalanish samaradorligini baholash va maqsadli strategik choralarni ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega.

Namangan viloyati O‘zbekistonning aholi zich joylashgan, agrar resurslar bilan ta‘minlangan hududlaridan biri bo‘lib, viloyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida oziq-ovqat sektorining roli tobora ortib bormoqda. Aholining tez sur‘atlar bilan o‘sishi, ichki bozor talabining kuchayishi, logistika infratuzilmasining yetarli darajada rivojlanmaganligi, hududlar o‘rtasidagi ishlab chiqarish va iste‘moldagi tafovutlar ushbu bozorni tahlil qilishni dolzarb masalaga aylantiradi.

Namangan viloyatining barcha tumanlari kesimida 2020–2024-yillar davomida oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi, ichki talab, infratuzilma imkoniyatlari, eksport hajmi va o‘rtacha narxlar kabi asosiy ko‘rsatkichlar tahlil qilinadi. Tahlillar orqali mintaqaviy nomutanosibliklar aniqlanadi va ushbu holatlarning iqtisodiy sabablari hamda oqibatlari ilmiy asosda bayon etiladi (1-jadval).

1-jadval

Namangan viloyati tumanlarida 2020–2024-yillarda oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi

Tumanlar	2020	2021	2022	2023	2024
Namangan shahri	105,2	111,3	118,5	125,1	132,6
Chortoq	92,1	97,4	102,9	109,3	115,7
Chust	88,3	92	95,7	100,2	104,9
Kosonsoy	95,5	99,8	104,2	108,5	112,3
Pop	101,4	107,6	113,3	118,9	125
To‘raqo‘rg‘on	87,6	90,5	94,7	98,4	102,6
Uychi	91,2	96,3	101,1	106,7	112,4
Yangiqo‘rg‘on	89	94,2	99,5	104,8	109,2

Manba: Namangan viloyati hokimligi agrar bo‘limining yillik hisobotlari

Namangan viloyatining barcha tumanlarida oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi 2020–2024-yillar davomida ijobiy dinamikanı namoyon etdi. Aholi sonining o‘sishi, ichki talabning kuchayishi hamda davlat tomonidan agrar sohani qo‘llab-quvvatlash kuchaygani asosiy sabablar sirasiga kiradi. Namangan shahri, Pop va Kosonsoy tumanlari yuqori ishlab chiqarish hajmlariga ega bo‘lib, bu tumanlarda agrotexnik tadbirlarning to‘liq joriy etilishi, iqlimiy qulayliklar hamda suv resurslarining nisbatan barqarorligi kuzatiladi. Biroq Chust, To‘raqo‘rg‘on va

Yangiqo'rg'on tumanlarida past o'sish sur'atlari qayd etilib, bu hududlarda ishlab chiqarish resurslari to'liq safarbar qilinmaganini bildiradi (2-jadval).

2-jadval

Namangan viloyati tumanlarida 2024-yildagi oziq-ovqat mahsulotlariga talab

Tumanlar	Guruch	Un	Sabzavotlar	Go'sht	Mevalar
Namangan shahri	18,3	25,6	45,3	22,7	31,2
Chortoq	14,7	21,2	36,7	18,9	26,3
Chust	13,9	20,5	34,9	17,6	25,1
Kosonsoy	15,2	22,1	38	19,1	27
Pop	16,1	23,9	40,2	20,4	28,5
To'raqo'rg'on	14,2	20,8	35,6	17,8	25,7
Uychi	14,6	21,4	37	18,3	26,5
Yangiqo'rg'on	13,5	20,1	34,5	17,1	24,9

Manba: O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiy taraqqiyot va kambag'allikni qisqartirish vazirligi

2024-yil uchun olingan ma'lumotlar asosida shuni aytish mumkinki, aholining oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabi tumanlar kesimida ancha farqlanadi. Ayniqsa, Namangan shahri va Pop tumanida yuqori talab ko'rsatkichi mavjud bo'lib, bu hududlarda aholi zichligi yuqori, urbanizatsiya jarayonlari faol, aholining daromad darajasi esa boshqa hududlarga nisbatan yuqori. Guruch, un, sabzavot va go'sht mahsulotlariga bo'lgan talab ishlab chiqarish ko'rsatkichlaridan yuqori bo'lgan tumanlarda narxlarning keskin o'sishiga sabab bo'lmoqda (3-jadval).

3-jadval

Namangan viloyatida oziq-ovqat mahsulotlarini tashish infratuzilmasi (2024)

Tumanlar	Avtomobil yo'llari (km)	Omborxona sig'imi (ming tonna)	Sovitkichli transport soni	Logistika markazlari soni
Namangan shahri	426,5	45,2	62	5
Chortoq	312,4	30,4	38	3
Chust	298,1	28,6	35	2
Kosonsoy	340,3	32,1	41	3
Pop	360,9	34,8	44	4
To'raqo'rg'on	295,6	29,7	33	2
Uychi	310,2	31	36	3
Yangiqo'rg'on	289,7	27,5	31	2

Manba: O'zbekiston Respublikasi avtomobil yo'llari holati bo'yicha 2024-yil statistik ma'lumotnoma" – Avtoyo'llar Qo'mitasi)

Tahlil shuni ko'rsatmoqdaki, Namangan viloyatida oziq-ovqat mahsulotlarini yetkazib berish, saqlash va taqsimlash infratuzilmasi tumanlar o'rtasida sezilarli darajada farqlanadi. Bu quyidagilar orqali namoyon bo'ladi: Namangan shahri va Pop tumanlarida omborxona sig'imi, sovitkichli transport vositalari hamda logistika markazlari nisbatan yuqori darajada. Chust, To'raqo'rg'on va Yangiqo'rg'on

tumanlarida esa bu ko'rsatkichlar yetarli emas, natijada oziq-ovqat mahsulotlarining sifati pasaymoqda hamda narxlarning sun'iy oshishiga olib kelmoqda (4-jadval).

4-jadval

Namangan viloyatida 2020–2024-yillarda oziq-ovqat mahsulotlari eksporti (ming AQSh dollari)

Tumanlar	2020	2021	2022	2023	2024
Namangan shahri	2200	2400	2600	2840	3095
Chortoq	1350	1480	1610	1755	1900
Chust	1240	1305	1380	1465	1550
Kosonsoy	1490	1585	1690	1805	1930
Pop	1580	1690	1805	1930	2075
To'raqo'rg'on	1180	1235	1290	1355	1420
Uychi	1265	1340	1415	1490	1575
Yangiqo'rg'on	1150	1210	1275	1340	1405

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat Bojxona qo'mitasi eksport statistikasi

So'nggi besh yillik davrda eksport hajmlarida ijobiy dinamika kuzatilmoqda. Bu quyidagi omillar bilan bog'liq: mahalliy ishlab chiqaruvchilarning eksport bozorlariga moslashuvi, sertifikatlash jarayonlarining soddalashtirilishi, logistika tizimi va chegara postlarida zamonaviy texnologiyalarning joriy etilishi. Namangan shahri, Pop va Kosonsoy tumanlari eksport hajmi bo'yicha yetakchilik qilmoqda, biroq To'raqo'rg'on va Yangiqo'rg'on tumanlarida bu boradagi imkoniyatlar nisbatan cheklangan (5-jadval).

5-jadval

Namangan viloyatida 2024-yildagi oziq-ovqat narxlarining o'rtacha ko'rsatkichi (so'm/kg)

Tumanlar	Guruch	Un	Sabzavotlar	Go'sht	Mevalar
Namangan shahri	10500	4500	3500	65000	8000
Chortoq	10100	4300	3300	62000	7700
Chust	9900	4250	3250	61000	7600
Kosonsoy	10200	4400	3400	63000	7800
Pop	10350	4450	3450	64000	7900
To'raqo'rg'on	9850	4200	3200	60500	7500
Uychi	10000	4300	3300	61500	7600
Yangiqo'rg'on	9800	4150	3150	60000	7400

Manba: O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligi – Iste'mol narxlari indeklari (CPI)

Oziq-ovqat mahsulotlarining o'rtacha narxlari hududlar bo'yicha farq qiladi. Namangan shahri va Pop tumanida narxlarning yuqoriligi talabning kuchliligi, bozor muvozanatining buzilishi hamda logistik bosim bilan izohlanadi. To'raqo'rg'on va Yangiqo'rg'on tumanlarida esa narxlar pastroq, ammo bu holat past iste'mol darajasi va bozor zaifligidan dalolat beradi. Narxlar ustidan samarali nazoratning yo'qligi sun'iy oshirish holatlariga hamda bozordagi spekulyatsiya xavfining kuchayishiga olib kelmoqda.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Namangan viloyatida oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining barqaror o'sishi kuzatilmoqda, biroq tumanlar kesimida resurslardan foydalanish darajasida nomutanosiblik mavjud. Ayniqsa, Chust, To'raqo'rg'on va Yangiqo'rg'on tumanlarida ishlab chiqarish salohiyatining to'liq safarbar qilinmagani aniqlanmoqda.

Aholining oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabi ishlab chiqarish hajmidan yuqori bo'lgan tumanlarda narxlarning keskin oshishi ichki bozor barqarorligini xavf ostida qoldirmoqda.

Logistika infratuzilmasi va omborxona sig'implari bo'yicha mintaqaviy tafovutlar oziq-ovqat mahsulotlarining o'z vaqtida yetkazilmasligi va isrofgarchilikka uchrash xavfini kuchaytirmoqda. Xususan, sovitkichli transport vositalari va logistika markazlari soni ayrim hududlarda yetarli emas.

Oziq-ovqat mahsulotlari eksporti hajmi oshib bormoqda, biroq eksport salohiyati barcha tumanlarda teng taqsimlanmagan. Chust, To'raqo'rg'on va Yangiqo'rg'on tumanlari tashqi bozorlarga chiqishda cheklangan imkoniyatlarga ega.

O'rtacha narxlar bo'yicha tumanlararo nomutanosibliklar mavjud bo'lib, bu bozorda raqobat muhitining notekisligidan darak beradi. Bu holat iqtisodiy xavfsizlik va ijtimoiy barqarorlikka salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Takliflar:

- Hududlar kesimida oziq-ovqat ishlab chiqarishini muvozanatlashtirish maqsadida resurslar taqsimotini optimallashtirish, agroklastlar yaratish va kam faol hududlarda subsidiyalarni kengaytirish zarur.
- Mahsulotga bo'lgan talab yuqori bo'lgan tumanlarda ishlab chiqarish loyihalarini rag'batlantirish va ularni davlat-xususiy sheriklik asosida moliyalashtirish maqsadga muvofiqdir.
- Logistika infratuzilmasini rivojlantirish uchun tumanlar kesimida sovitkichli transport vositalari, omborxonalar va logistika markazlarini yaratishga qaratilgan maxsus hududiy dasturlar ishlab chiqilishi lozim.
- Eksport imkoniyatlarini kengaytirish uchun mahsulotlarni xalqaro sifat talablariga mos ravishda standartlashtirish va sertifikatlashtirish markazlarini barcha tumanlarda joriy etish kerak.
- Narxlar ustidan davlat monitoringini kuchaytirish, chakana savdoni tartibga soluvchi mexanizmlarni ishlab chiqish va spekuliyativ narx oshishining oldini olish bo'yicha chora-tadbirlarni amaliyotga joriy etish lozim.
- Raqamli monitoring tizimlarini joriy etish orqali oziq-ovqat mahsulotlarining ishlab chiqarish, iste'mol va taqsimot bosqichlarini real vaqt rejimida kuzatish imkonini beruvchi integratsiyalashgan tizimlar ishlab chiqilishi zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Smith A. (1776). The Wealth of Nations. London: W. Strahan and T. Cadell.
2. Isard W. (1956). Location and Space Economy. Cambridge: MIT Press.
3. Friedman J. (1966). Regional Development Policy: A Case Study of Venezuela. Cambridge: MIT Press.

4. Vahobov A.V. (2018). Iqtisodiy xavfsizlik va oziq-ovqat siyosati. Toshkent: Iqtisodiyot.
5. Qudratov Sh. (2020). “Oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashda hududiy strategiyalar”, Iqtisodiy tadqiqotlar jurnali, №4, 45–52.
6. Toshkenbaeva Z. (2022). “Agrologistika infratuzilmasi va hududiy oziq-ovqat bozori”. Ilmiy-amaliy iqtisodiy tahlil jurnali, №1, 31–38.
7. FAO (2023). The State of Food Security and Nutrition in the World. Rome: UN FAO.
8. North D.C. (1990). Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge: Cambridge University Press.
9. Rodrik D. (2008). One Economics, Many Recipes: Globalization, Institutions, and Economic Growth. Princeton: Princeton University Press.
10. Barrett C.B. (2021). Food Security and Sustainability: Complex Global Challenges. Oxford: Oxford University Press.
11. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni 2020-yil 29 oktyabr PF–6096-son “2020–2030-yillarda O‘zbekiston Respublikasida oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni.
12. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 12-noyabr PQ–5263-son,. “Oziq-ovqat sanoatini 2022–2026-yillarda rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori.
13. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi. (2020–2024). Namangan viloyati ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish ko‘rsatkichlari. www.stat.uz
14. O‘zbekiston Respublikasi Bojxona qo‘mitasi. Respublikada oziq-ovqat mahsulotlari eksporti bo‘yicha statistik ma’lumotlar. (2020–2024-yillar)
15. Mahalliy Iqtisodiy taraqqiyot boshqarmasi (2023). Namangan viloyatida oziq-ovqat tarmog‘i holati va rivojlanish istiqbollari.

MINTAQALAR IJTIMOY-IQTISODIY RIVOJLANISHIDAGI NOMUTANOSIBLIKLARNI ILMIY TAHLIL QILISHGA NAZARIY YONDASHUVLAR

Ismoilov Alisher Jobir o'g'li

Namangan davlat texnika universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya

Mazkur maqolada mintaqalar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishidagi nomutanosibliklar ilmiy asosda tahlil qilinadi va ushbu jarayonni o'rganishda qo'llaniladigan asosiy nazariy yondashuvlar yoritiladi. Mintaqaviy rivojlanishdagi nomutanosibliklarning sabablari, ularning oqibatlari hamda ushbu holatni bartaraf etishga qaratilgan samarali strategiyalar ko'rib chiqiladi. Shuningdek, iqtisodiy geografiya, institutsional iqtisodiyot va regional siyosat nuqtai nazaridan turli nazariyalar tahlil qilinib, ularning amaliyotga tatbiq etish imkoniyatlari baholanadi. Maqolada mintaqaviy tengsizlikni kamaytirishga qaratilgan zamonaviy yondashuvlar, davlat va hududiy boshqaruvning o'rni hamda tizimli islohotlarning ahamiyati haqida batafsil ma'lumot beriladi. Tadqiqot natijalari mintaqalarning barqaror rivojlanishini ta'minlash va mavjud nomutanosibliklarni kamaytirishga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalarni o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: mintaqaviy rivojlanish, ijtimoiy-iqtisodiy nomutanosiblik, nazariy yondashuvlar, iqtisodiy geografiya, regional siyosat, institutsional iqtisodiyot, tengsizlik, barqaror rivojlanish, davlat boshqaruvi, hududiy islohotlar.

Аннотация

В данной статье дается научный анализ диспропорций в социально-экономическом развитии регионов и выделяются основные теоретические подходы, используемые при изучении этого процесса. Рассматриваются причины диспропорций в региональном развитии, их последствия и эффективные стратегии устранения данной ситуации. Также анализируются различные теории с позиции экономической географии, институциональной экономики и региональной политики, оцениваются возможности их практического применения. В статье приводится подробная информация о современных подходах к сокращению регионального неравенства, роли государственного и территориального управления, значении системных реформ. Результаты исследования включают научные и практические рекомендации, направленные на обеспечение устойчивого развития регионов и сокращение существующих диспропорций.

Ключевые слова: региональное развитие, социально-экономические диспропорции, теоретические подходы, экономическая география, региональная политика, институциональная экономика, неравенство, устойчивое развитие, государственное управление, территориальные реформы.

Abstract

This article provides a scientific analysis of the disparities in the socio-economic development of regions and highlights the main theoretical approaches used in the study of this process. The causes of disparities in regional development, their

consequences, and effective strategies for eliminating this situation are considered. Also, various theories are analyzed from the perspective of economic geography, institutional economics, and regional policy, and their possibilities for practical application are assessed. The article provides detailed information on modern approaches to reducing regional inequality, the role of state and territorial governance, and the importance of systemic reforms. The results of the study include scientific and practical recommendations aimed at ensuring the sustainable development of regions and reducing existing disparities.

Keywords: regional development, socio-economic disparities, theoretical approaches, economic geography, regional policy, institutional economics, inequality, sustainable development, public administration, territorial reforms.

KIRISH

Mintaqaviy ijtimoiy-iqtisodiy nomutanosibliklar zamonaviy iqtisodiy rivojlanish nazariyasining markaziy muammolaridan biri sifatida qoraladi. Ushbu hodisa resurslar, investitsiyalar, infratuzilma, bandlik va ijtimoiy xizmatlarning hududlar bo'yicha notekis taqsimlanishi natijasida yuzaga kelib, uzoq muddatli istiqbolda iqtisodiy o'sishning izchilligi va hududiy inklyuzivlikka salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Mintaqalar o'rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy nomutanosibliklar nafaqat har bir davlatning ichki barqaror rivojlanishiga, balki global miqyosda iqtisodiy va ijtimoiy izchillikka ham jiddiy ta'sir etadi. Xalqaro tashkilotlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar, xususan, BMT Taraqqiyot Dasturi (UNDP), Jahon Banki va Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD) ma'lumotlariga ko'ra, mintaqaviy tengsizliklar iqtisodiy resurslardan foydalanish imkoniyatining cheklanishi, ijtimoiy xizmatlar sifati va bandlik darajasidagi keskin tafovutlarga olib keladi. UNDPning 2023-yilgi "Inson taraqqiyoti hisobotida" qayd etilishicha, aynan mintaqaviy nomutanosibliklar inson salohiyatining to'liq ro'yobga chiqishiga to'siq bo'luvchi muhim omil sifatida e'tirof etilgan.

O'zbekiston Respublikasida ham hududlar rivojlanish darajasidagi tafovutlar mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy barqarorligiga ta'sir qiluvchi muhim omillardan biri bo'lib qolmoqda. Respublikada bu borada kompleks yondashuv asosida davlat siyosati amalga oshirilmoqda. Shuningdek, "O'zbekiston-2030" strategiyasida mintaqaviy tafovutlarni bartaraf etish, aholining farovonligi va xizmatlardan teng foydalanish imkoniyatini ta'minlash asosiy yo'nalishlardan biri sifatida qayd etilgan. Shu nuqtai nazardan, mintaqaviy nomutanosibliklarni ilmiy tahlil qilish, ularning sabab va oqibatlarini chuqur o'rganish, nazariy yondashuvlarni baholash hamda xalqaro tajribani milliy sharoitga moslashtirish dolzarb ilmiy-amaliy vazifa bo'lib qolmoqda. Ushbu maqola aynan shu maqsadni ko'zlab, mintaqaviy rivojlanishdagi tengsizliklarni bartaraf etishga xizmat qiluvchi nazariy asoslarni tahlil qilishga qaratilgan.

ADABIYOTLAR SHARHI

Mintaqaviy nomutanosibliklarni tahlil qilish zamonaviy iqtisodiy geografiya, mintaqaviy rivojlanish nazariyalari va davlat siyosatini shakllantirishda muhim o'rin egallaydi. Ushbu yo'nalishda bir qator xorijiy va mahalliy iqtisodchi olimlar

tomonidan nazariy yondashuvlar ilgari surilgan bo'lib, ular mintaqaviy tafovutlarning kelib chiqish sabablari, dinamikasi va oqibatlarini har tomonlama yoritgan.

Masalan, mashhur iqtisodchi Pol Krugman o'zining yangi iqtisodiy geografiya nazariyasida mintaqaviy tafovutlar markazlashuv va iqtisodiy aglomeratsiyalar natijasida vujudga kelishini asoslaydi [1]. Unga ko'ra, ishlab chiqaruvchilarning bir hududda to'planishi resurslardan foydalanishda afzallik bersa-da, bu uzoq muddatda chekka hududlarda iqtisodiy inqiroz va infratuzilma tanqisligiga olib kelishi mumkin [2].

Jahon Banki ekspertlari, xususan World Development Report (2009)da mintaqaviy rivojlanishdagi tafovutlarni muvozanatlash uchun davlat aralashuvi va hududiy siyosat muhim omil ekanini ta'kidlaydi [3]. Xuddi shunday, OECD tomonidan ishlab chiqilgan Territorial Review hisobotlarida har bir hududning nisbiy ustunliklari asosida diversifikatsiyalangan siyosat yuritilishi zarurligi e'tirof etiladi [4].

Mahalliy tadqiqotchilar orasida Sh. Xidirov O'zbekistonda mintaqaviy tafovutlar makroiqtisodiy o'zgarishlar, infratuzilma va investitsiyalarning notekis taqsimlanishi bilan bog'liq ekanligini asoslaydi [5]. I. Raximov esa regionlar iqtisodiyoti va hududlararo tengsizliklarni baholashda indikatorlar tizimini taklif etadi [6]. Shuningdek, M. Xodjayev O'zbekiston hududlari ixtisoslashuvi va ularning ishlab chiqarish salohiyatini taqqoslamali tahlil asosida baholash lozimligini ta'kidlaydi [7].

Xalqaro ekspertlar qatorida A. Rodríguez-Pose mintaqaviy siyosatni faqat infratuzilma va investitsiyalarga emas, balki institutsional salohiyatga yo'naltirish zarurligini ilgari suradi [8]. Shu bilan birga, UNDP ekspertlari mintaqaviy nomutanosibliklarning ijtimoiy tengsizliklar bilan bevosita bog'liqligini ko'rsatadi [9].

Ushbu ilmiy qarashlar mintaqaviy nomutanosibliklar muammosini kompleks yondashuv asosida o'rganish, xalqaro va milliy tajribani uyg'unlashtirish hamda ilmiy asoslangan siyosiy yechimlarni ishlab chiqish zarurligini ko'rsatadi.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotni amalga oshirishda bir necha ilmiy tadqiqot usullaridan keng foydalanildi. Tadqiqotning asosiy metodologik asosini tizimli yondashuv tashkil etdi. Mazkur yondashuv kichik biznes subyektlari faoliyatining barcha jihatlarini yaxlit holda tahlil qilish imkonini berdi. Bundan tashqari, tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy-uslubiy yondashuvlar qo'llanildi: tizimli yondashuv, SWOT-tahlil, qiyosiy-statistik va ekspert baholash metodlari. Tadqiqotda Namangan viloyati statistika boshqarmasi hamda kichik biznes subyektlarining moliyaviy va iqtisodiy ko'rsatkichlari, shuningdek, ekspert so'rovlari natijalari keng qo'llanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Hududlararo ijtimoiy-iqtisodiy nomutanosibliklar har qanday davlatning barqaror rivojlanishiga tahdid soluvchi muhim omillardan biridir. Bu holat, ayniqsa, aholi zich joylashgan, tabiiy resurslar, infratuzilma imkoniyatlari, investitsion faollik va ijtimoiy xizmatlar bilan ta'minlanish darajasi o'zgaruvchan bo'lgan hududlarda yaqqol namoyon bo'ladi.

BMT Taraqqiyot Dasturi, Jahon banki, Osiyo taraqqiyot banki kabi xalqaro tashkilotlar ham mintaqaviy tengsizlikka qarshi kurashishda hududiy indikatorlar asosida asosli tahlil va prognozlar ishlab chiqish zarurligini ta’kidlamoqda. Shu nuqtai nazardan, Namangan viloyati misolida amalga oshirilgan quyidagi tahlillar mintaqa ichidagi tumanlar kesimida iqtisodiy faollik, bandlik, ijtimoiy xizmatlar sifati va infratuzilma ta’minoti darajalarini qiyosiy ko’rinishda yoritib, mavjud nomutanosibliklar miqyosini aniqlashga xizmat qiladi. Bu esa, o’z navbatida, maqsadli va hududiy differensial yondashuvlarni ishlab chiqishda muhim ilmiy asos bo’lib xizmat qiladi.

1-jadvalda Namangan viloyati tumanlari bo’yicha asosiy iqtisodiy ko’rsatkichlar – aholi soni, yalpi hududiy mahsulot (YAIM), bandlik darajasi va ishsizlik ko’rsatkichlari keltirilgan. Namangan shahri barcha asosiy indikatorlar bo’yicha yetakchi o’rinda turib, YAIM hajmi va bandlik darajasi yuqoriligi bilan ajralib turadi. Shu bilan birga, Norin, Pop va Yangiqo’rg’on tumanlarida YAIM darajasi past, ishsizlik esa yuqori bo’lib, bu hududlarda iqtisodiy faollik pastligidan dalolat beradi. Bunday farqlar hududiy iqtisodiy salohiyatning noaniq taqsimlanganini va ish o’rinlari yaratish bo’yicha davlat siyosatida maqsadli yondashuv zarurligini ko’rsatadi (1-jadval).

1-jadval

Namangan viloyati tumanlari bo’yicha asosiy ijtimoiy-iqtisodiy ko’rsatkichlari tahlili

Tuman	Aholi soni (ming kishi)	YAIM (ming so’m/aholiga)	Bandlik darajasi (%)	Rasmiy ishsiz-lar soni (ming)
Namangan shahri	286,0	25 430	67,2	3,2
Chortoq tumani	198,5	14 210	54,8	4,5
Pop tumani	236,4	11 870	51,5	5,1
Norin tumani	178,1	9 580	49,3	5,6
Uychi tumani	221,7	12 340	55,1	4,1
Yangiqo’rg’on tumani	209,6	10 290	50,6	4,9

Manba: Namangan viloyati statistika boshqarmasi 2024-yil hisobotlari asosida shakllantirildi.

2-jadval esa ta’lim va sog’liqni saqlash sohalarida ham hududlararo tafovutlar mavjudligini tasdiqlaydi. Xususan, Norin va Pop tumanlarida 1 nafar shifokorga to’g’ri keladigan aholining yuqoriligi sog’liqni saqlash xizmatlariga bo’lgan ehtiyojning to’liq qondirilmayotganidan dalolat beradi.

O’qituvchi va o’quvchi o’rtasidagi nisbatning yuqoriligi, shuningdek, 100 nafar o’quvchiga to’g’ri keladigan kompyuterlar sonining kamligi hududlar o’rtasidagi raqamli tafovutlar mavjudligini va sifatli ta’lim uchun yetarli sharoit yaratilmaganini ko’rsatmoqda. Bu esa raqamli iqtisodiyotga o’tish jarayonida ham hududlararo tengsizlik mavjudligini isbotlaydi (2-jadval).

2-jadval

Namangan viloyati hududiy ta'lim va sog'liqni saqlash ko'rsatkichlari

Tuman	1 ta shifokorga to'g'ri keladigan aholi soni	1 ta o'qituvchiga to'g'ri keladigan o'quvchilar soni	100 o'quvchiga kompyuterlar soni
Namangan shahri	310	18	14,2
Chortoq tumani	550	22	7,6
Pop tumani	690	24	6,1
Norin tumani	740	26	5,2
Uychi tumani	590	21	7,1
Yangiqo'rg'on tumani	680	23	6,4

Manba: Namangan viloyati Sog'liqni saqlash boshqarmasi hamda Maktabgacha va maktab ta'limi boshqarmasi va bo'limlarining 2023-yil hisobotlari asosida shakllantirildi.

Namangan viloyati tumanlarida ta'lim va sog'liqni saqlash ko'rsatkichlari hududiy ijtimoiy-iqtisodiy nomutanosibliklarni bartaraf etishda asosiy determinant sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu tizimlar inson kapitalining shakllanishi, raqobatbardosh mehnat bozorini yaratish va ishlab chiqarish salohiyatini oshirishda bevosita ta'sir kuchiga ega.

Yuqori sifatli ta'lim — zamonaviy texnologiyalarni o'zlashtira oladigan malakali ishchi kuchini tayyorlash imkonini bersa, sog'liqni saqlash tizimining rivojlanganligi — mehnat resurslarining sog'lig'i va barqarorligini ta'minlaydi. Ayniqsa, chekka hududlarda mazkur tizimlarga yetarli e'tibor berilmagani mavjud nomutanosibliklarni yanada chuqurlashtiradi.

Shu bois, mintaqaviy taraqqiyotda ta'lim va sog'liqni saqlash sohalariga yo'naltirilgan investitsiyalarni ko'paytirish, infratuzilmani modernizatsiya qilish hamda kadrlar taqsimotini optimallashtirish zarur. Aholi zichligi yuqori bo'lgan, biroq ijtimoiy xizmatlar sifati past bo'lgan hududlar uchun differensial yondashuv asosida byudjet resurslarini taqsimlash, mahalliy darajadagi monitoring tizimlarini joriy etish hamda davlat-xususiy sheriklik asosida xizmatlar sifatini yaxshilash — nomutanosibliklarni yumshatish va hududlararo iqtisodiy integratsiyani kuchaytirishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Tumanlar kesimida infratuzilma, ichimlik suvi va raqamli xizmatlar bilan ta'minlanganlik, shuningdek investitsiyalar hajmi ham yirik farqlarni ko'rsatadi. Namangan shahri va unga yaqin tumanlar yuqori ko'rsatkichlarga ega bo'lsa-da, chekka tumanlarda infratuzilma va investitsiya oqimi yetarli darajada emas. Ayniqsa, tashqi investitsiyalar oqimi Norin, Pop va Yangiqo'rg'on tumanlarida nisbatan past bo'lib, bu hududlarda ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish infratuzilmasining sust rivojlanganligidan dalolat beradi. Raqamli xizmatlar bilan ta'minlanganlik darajasi ham viloyat markazidan uzoqlashgan sari sezilarli ravishda kamaymoqda (3-jadval).

3-jadval.

Namangan viloyati tumanlarida infratuzilma va investitsiyalar

Tuman	Obodonlashtirilgan yo'llar uzunligi (km/1000 aholi)	Ichimlik suvi bilan qamrov (%)	Tashqi investitsiyalar (mln so'm)	Raqamli xizmatlar bilan qamrov (%)
Namangan shahri	2,8	98,2	420 000	92,1
Chortoq tumani	1,7	79,4	110 000	64,3
Pop tumani	1,2	74,5	95 000	59,7
Norin tumani	0,9	69,3	83 000	56,2
Uychi tumani	1,4	76,1	101 000	60,8
Yangiqo'rg'on tumani	1,1	72,0	89 000	58,0

Manba: Namangan viloyati investitsiyalar va arxitektura boshqarmasining 2023-yil hisobotlari asosida shakllantirildi.

Umuman olganda, ushbu tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, Namangan viloyatida ichki hududiy nomutanosibliklar mavjud bo'lib, ular ijtimoiy-iqtisodiy infratuzilma, xizmatlar sifati, bandlik imkoniyatlari va investitsion faollik bo'yicha keskin tafovutlarda namoyon bo'lmoqda. Bu esa hududlarni rivojlantirish siyosatida yagona yondashuvdan voz kechib, har bir hududning ixtisoslashuvi, resurs salohiyati va ijtimoiy ehtiyojlariga asoslangan differensial strategiyalarni ishlab chiqish zarurligini ko'rsatadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Hududlararo ijtimoiy-iqtisodiy nomutanosibliklar chuqur va tizimli xarakterga ega bo'lib, ularning asosiy sabablari sifatida ishlab chiqarish infratuzilmasining notekis rivojlanishi, bandlik imkoniyatlarining cheklangani, ijtimoiy xizmatlar sifati va hajmidagi farqlar, shuningdek investitsion muhitning noaniqligi aniqlanmoqda.

Hududlarni rivojlantirishda differensial yondashuv zarur. Ya'ni, har bir tumanning mavjud resurslari, demografik xususiyatlari va iqtisodiy salohiyatini hisobga olgan holda mahalliy rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqish lozim.

Chekka va nisbatan kam rivojlangan tumanlar (Norin, Pop, Yangiqo'rg'on) uchun maxsus iqtisodiy rag'batlantirish zonalarini tashkil etish, ularga soliq imtiyozlari, subsidiyalar va investitsiya grantlari taqdim etish orqali investorlarni jalb qilish samarali bo'lishi mumkin.

Ta'lim va sog'liqni saqlash tizimidagi hududiy tengsizlikni bartaraf etish maqsadida aholiga nisbatan kadrlar taqsimotini optimallashtirish, zamonaviy texnologiyalar bilan ta'minlash va masofaviy xizmat ko'rsatish imkoniyatlarini kengaytirish muhim ahamiyatga ega.

Infratuzilma va raqamli xizmatlar bilan ta'minlanishni yaxshilash uchun davlat-xususiy sheriklik asosida internet tarmoqlari, avtomobil yo'llari, ichimlik suvi va energiya tizimlarini yangilash bo'yicha mintaqaviy dasturlar ishlab chiqilishi lozim.

Statistik monitoring va tahlil mexanizmlarini takomillashtirish orqali hududlar rivojlanishini muntazam baholab borish hamda aniqlangan nomutanosibliklar bo'yicha tezkor chora-tadbirlar ko'rish imkoniyati yaratiladi. Bu borada mahalliy hokimiyatlar faoliyati samaradorligiga indikatorlar asosida baho berish tizimini joriy etish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Hududlararo integratsiyani kuchaytirish maqsadida transport va logistika infratuzilmasini rivojlantirish, sanoat kooperatsiyasi va mehnat resurslari mobilligini rag'batlantirish orqali ichki bozor integratsiyasini chuqurlashtirish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Krugman, P. (1991). Increasing returns and economic geography. *Journal of Political Economy*, 99(3), 483–499.
2. Krugman, P. (1998). Space: The final frontier. *Journal of Economic Perspectives*, 12(2), 161–174.
3. World Bank. (2009). *World Development Report: Reshaping Economic Geography*. Washington, DC: World Bank.
4. OECD. (2016). *OECD Territorial Reviews: Regional Policy for More Inclusive Growth*. Paris: OECD Publishing.
5. Xidirov, Sh. (2020). *Hududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishidagi nomutanosibliklar va ularni kamaytirish yo'llari*. Toshkent: Iqtisodiyot.
6. Raximov, I. (2019). Hududlararo tafovutlarni baholashning statistik usullari. "Iqtisodiyot va ta'lim" jurnali, №2.
7. Xodjayev, M. (2021). *O'zbekiston mintaqalarining ixtisoslashuv omillari va ularni optimallashtirish yo'llari*. Monografiya. Toshkent.
8. Rodríguez-Pose, A. (2013). Do institutions matter for regional development?. *Regional Studies*, 47(7), 1034–1047.
9. UNDP. (2023). *Human Development Report*. New York: United Nations Development Programme.

AHOLIGA YUK TASHISH XIZMATINI KO'RSATISH STRATEGIYASI

Ergasheva Muxabbat Abdusamatovna

Toshkent davlat iqtisodiyot universitetining doktoranti

Nuritdinov Jaloliddin Djamolovich

“Toshshaxartransekspeditsiya” MCHJ rahbari

Annotatsiya

Maqolada O'zbekiston Respublikasida avtomobil transporti orqali aholiga yuk tashish xizmatini ko'rsatish strategiyasi, uning tarkibiy qismlari va rivojlantirish yo'nalishlari ilmiy asosda tahlil etiladi. Mamlakatda yuk tashish hajmini oshirish, infratuzilmani modernizatsiya qilish, raqamlashtirish hamda ekologik transport vositalaridan foydalanish muhim vazifa sifatida belgilangan. Statistik ma'lumotlar va mahalliy transport korxonalari faoliyati misolida sohadagi mavjud muammolar, tendensiyalar va strategik takliflar ishlab chiqilgan. Tadqiqot natijalari yuk tashish tizimini optimallashtirish orqali iqtisodiy samaradorlikni oshirish imkoniyatlarini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: O'zbekiston–2030, transport, yuk tashish, infratuzilma, ekologiya, yashil transport.

Аннотация

В статье научно обоснованно анализируется стратегия предоставления услуг по перевозке грузов автомобильным транспортом для населения в Республике Узбекистан, её составные части и направления развития. Определены важнейшие задачи по увеличению объёмов грузоперевозок, модернизации инфраструктуры, цифровизации и использованию экологически чистого транспорта. На основе статистических данных и примера деятельности местного транспортного предприятия выявлены существующие проблемы, тенденции и разработаны стратегические предложения. Результаты исследования показывают возможности повышения экономической эффективности за счёт оптимизации системы грузоперевозок.

Ключевые слова: Узбекистан – 2030, транспорт, грузоперевозки, инфраструктура, экология, зелёный транспорт.

Abstract

The article provides a scientific analysis of the strategy for providing freight transportation services to the population by road transport in the Republic of Uzbekistan, its structural components, and development directions. Key tasks such as increasing the volume of freight transportation, modernizing infrastructure, digitalization, and the use of environmentally friendly transport are identified. Based on statistical data and the example of a local transport company, existing problems, trends, and strategic proposals are developed. The research results demonstrate the opportunities for enhancing economic efficiency through the optimization of the freight transportation system.

Keywords: Uzbekistan – 2030, transport, freight transportation, infrastructure, ecology, green transport.

KIRISH

Mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishiga mos ravishda yo‘lovchi va yuk tashish hajmi ham barqaror va kuchli rivojlanib boradi. Mavjud transport infratuzilmasidan foydalanuvchilar sonining ortib borishi hamda avtomobil, temir yo‘l va logistika tarmoqlarini ta‘mirlash va kengaytirish uchun barqaror strategik rejalar mavjud bo‘lishi talab etiladi.

O‘zbekiston–2030 strategiyasining 53-bandida O‘zbekiston Respublikasining global transport-logistika tarmoqlariga integratsiyasini chuqurlashtirish va milliy transport tizimining salohiyatini oshirish vazifasi belgilangan bo‘lib, unda yo‘lovchi va yuk tashish xizmatlari hajmini 3 barobar oshirish nazarda tutilgan [1]. Ushbu vazifani amalga oshirishda aholiga transport xizmatlarini ko‘rsatish va raqobatbardoshlik darajasini oshirish muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Avtomobil transporti yuk tashishda muhim ahamiyatga ega. Bu, avvalo, uning bir qator ustunliklari bilan bog‘liq bo‘lib, ular orasida global miqyosda foydalanish imkoniyati, “eshikdan eshikkacha” tashish, yuqori darajadagi moslashuvchanlik va dinamiklik, shuningdek, turli yo‘nalishlar hamda yetkazib berish sxemalarini oson tashkil etish imkoniyati mavjudligi alohida o‘rin tutadi. Zamonaviy avtomobil transporti yuk tashishda yuqori xavfsizlik darajasi, tezkor xizmat ko‘rsatish va tashqi sharoitlar o‘zgarishiga moslashuvchan tarzda javob qaytarish imkonini beradi. Bundan tashqari, avtomobil transporti infratuzilmasi raqamli texnologiyalarning joriy etilishi orqali yanada moslashuvchan bo‘lib bormoqda.

R. Engströmning fikricha, avtomobil transporti zamonaviy jamiyatning ajralmas bo‘g‘inidir va bu tizimsiz zamonaviy iqtisodiyotni tasavvur qilish mushkul [2]. A.A. Ievleva esa avtomobil transporti jamiyat hayotining deyarli barcha sohalariga xizmat qilishi sababli uni tovarlarni samarali yetkazib berish zanjiridagi muhim halqa sifatida baholaydi [3].

R.S. Nikolaev o‘zining “Rossiya avtomobil transportida yuk tashishning zamonaviy tendensiyalarini rivojlantirish” nomli ilmiy maqolasida yuk tashish masofalari va ushbu sohaning hududlardagi yuk aylanmasidagi ulushi bo‘yicha muhim tahliliy ma‘lumotlarni taqdim etgan [3].

A.E. Yusupov esa avtomobil transporti orqali yuk tashishni tashkil etishda zamonaviy va kam xarajatli transport vositalaridan foydalanishni, shuningdek, yo‘nalishlarni tahlil qilish va transport vositalarini tanlash usullarini joriy etishni taklif qilgan [5].

Yuqoridagi adabiyotlar asosida avtomobil transportining yuk tashish tizimidagi strategik ahamiyati yaqqol ko‘zga tashlanadi. Ushbu transport turi yuqori darajadagi moslashuvchanlik, tezkor xizmat ko‘rsatish, xavfsizlik va raqamli texnologiyalarni integratsiyalash imkoniyati bilan ajralib turadi. Ilmiy manbalar avtomobil transporti nafaqat iqtisodiy tizim, balki kengroq ijtimoiy muhitda ham ajralmas tizim sifatida qaralayotganini tasdiqlaydi. Avtotransport infratuzilmasining raqobatbardoshligini oshirish uchun zamonaviy texnologiyalar asosida yo‘nalishlarni rejalashtirish,

vositalarni tanlash va xarajatlarni optimallashtirish dolzarb vazifa sifatida taqdim etilmoqda.

METODOLOGIYA

Tadqiqotda statistik manbalarni tahlil qilish, o'rganish, analitik muhokama kabi nazariy usullar, mantiqiy fikrlash, tizimli yondashuv, kuzatuv va qiyosiy tahlil usullaridan foydalanilgan holda amalga oshirilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

O'zbekiston Respublikasi Transport vazirligi tomonidan mamlakatdagi transport tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish strategiyasi ishlab chiqilib, uning asosiy maqsadi sifatida integrallashgan yagona transport tizimini shakllantirish, aholi va tashkilotlarning transport xizmatlariga bo'lgan ehtiyojini qondirish hamda transport infratuzilmasidan samarali foydalanish imkoniyatini yaratish belgilab olingan [6]. Ushbu strategiya O'zbekiston Respublikasi transport tizimining yettita asosiy ustuvor yo'nalishini qamrab oladi:

- Yagona transport siyosatini shakllantirish va amalga oshirishda institutlar samaradorligini oshirish;
- Muvofiqlashtirilgan tarif siyosatini amalga oshirish;
- Aholi va biznesga ko'rsatilayotgan transport xizmatlarining sifatini oshirish, ularning qulayligi va tezkorligini ta'minlash;
- O'zbekiston Respublikasi transport tizimini xalqaro transport makoniga integratsiyalash va transport salohiyatidan to'liq foydalanish;
- Transport tizimiga innovatsiyalarni joriy qilish, raqamlashtirish darajasini oshirish va shu asosda intellektual transport tizimini yaratish;
- Transport va yuk tashuvi xavfsizligini ta'minlovchi tizimni takomillashtirish;
- Transportning ekologik talablarga muvofiqligini ta'minlash, "yashil" transportni rivojlantirishga sharoit yaratish.

Yuqorida qayd etilgan vazifalarni amalga oshirishda logistika, transport boshqaruvi va mijozlarga xizmat ko'rsatish sohalarini o'z ichiga olgan muhim jarayonlarni to'g'ri yo'lga qo'yish talab etiladi. Aholiga yuk tashuvi xizmatini ko'rsatish strategiyasining asosiy tarkibiy qismlari ilmiy jihatdan 1-jadvalda keltirilgan yo'nalishlarni qamrab olishi lozim (1-jadval).

Jahon mamlakatlarida yuk tashish bozori texnologik va ekologik innovatsiyalar, infratuzilmani rivojlantirish hamda geosiyosiy o'zgarishlar ta'sirida shakllanib bormoqda. Yangi sharoitlarga moslasha oladigan va zamonaviy texnologiyalardan foydalanishga tayyor kompaniyalar bozorda yetakchi o'rinlarni egallash imkoniyatiga ega. Ushbu tendensiyalar yakuniy iste'molchilar uchun yuk tashishning mavjudligi va narxiga qanday ta'sir qilishi yuqorida qayd etilgan vazifalar va xizmatlarni to'g'ri tashkil etish bosqichlariga bevosita bog'liq.

O'zbekiston Respublikasida yuk tashish xizmatlari transport turlari bo'yicha har yili ortib borayotgani, albatta, quvonarli holatdir. Biroq ushbu xizmatlarni tashkil etish xarajatlarining ham oshib borayotgani sohada amalga oshirilishi lozim bo'lgan bir qator dolzarb vazifalar mavjudligini ko'rsatadi. Sohada yaratilayotgan innovatsion

g'oyalarning amaliyotga joriy etilish jadalligi, mavjud xizmatlar sifati bilan farqlari hamda boshqa shunga o'xshash muammolar yuzaga kelmoqda.

1-jadval

Aholiga yuk tashuvi xizmatini ko'rsatish strategiyasining asosiy tarkibiy qismlari¹

№	Tarkibiy qismlar	Asosiy vazifalar
1.	Bozor tahlili	Mahalliy hududda yuk tashishga bo'lgan talabni aniqlash. Raqobatchilarni o'rganish (ularning xizmat turlari, tariflari, xizmat sifati). Mijozlarning ehtiyojlarini va afzalliklarini aniqlash
2.	Xizmat turlarini belgilash	Mahalliy yuk tashish: bir shaharda yoki tumanda yuk yetkazib berish Shaharlararo tashish: viloyatlar yoki shaharlardan boshqa joylarga yuk yetkazish. Xalqaro tashish: chet elga yuk yuborish (agar rejalashtirilsa). Ko'chirish (relokatsiya) xizmati: uy jihozlari, ofis uskunolari va boshqalarni ko'chirish
3.	Transport vositalarini tanlash	Yuk avtomobillari (Gazel, Isuzu, MAN, Mercedes-Benz Sprinter va boshqalar) Yuk xajmi va turiga qarab avtomobil turlari (tentli, izotermik, refrejeratorli). Avtomobillarni ijaraga olish yoki sotib olish
4.	Hujjatlar va ruxsatnomalar	Yuridik shaxs sifatida ro'yxatdan o'tish (masalan, MCHJ). Litsenziyalar va ruxsatnomalarni olish (yuk tashish faoliyatiga oid). Haydovchilarning tegishli toifali guvohnomalari va tibbiy ko'rikdan o'tgan bo'lishi
5.	Xodimlarni yollash	Malakali haydovchilar. Logist/operatorlar (buyurtmalarni qabul qilish va yo'nalish tuzish) Texnik xizmat ko'rsatish xodimlari (agar o'z transport bo'lsa)
6.	Narx siyosatini ishlab chiqish	Xizmat narxini masofa, yuk xajmi, yuk turi va xizmat turi bo'yicha belgilash Qo'shimcha xizmatlar (lift xizmati, qadoqlash, yuk ko'taruvchilar) uchun narxlar
7.	Logistika tizimi va IT	Buyurtmalarni qabul qilish va kuzatib borish uchun dastur yoki sayt yaratish. Mobil ilova yoki telefon raqami orqali tezkor aloqa
8.	Marketing va mijozlarni jalb qilish	Reklama: ijtimoiy tarmoqlar, Google yoki Yandex xaritalari, bannerlar, risolalar. Mijozlar uchun chegirmalar, moyillik dasturlari. Hamkorliklar (migratsion xizmatlar, mebel do'konlari, ofislar bilan)
9.	Xavfsizlik va sug'urta	Yukni sug'urtalash (zarurat bo'lsa) Yuk tashish vaqtida xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha choralar

2-jadval ma'lumotlariga ko'ra, avtomobil transporti orqali yuk tashish hajmi ortib bormoqda. 2024-yilda eng ko'p yuk tashilgan hududlar kesimida Navoiy viloyatida 387,4 mln tonna, Toshkent viloyatida 264,2 mln tonna, Toshkent shahrida esa 138,5

¹ Muallif ishlanmasi

mln tonna yuk tashilgani qayd etilgan. Hududlar bo'yicha eng kam yuk tashish xizmati amalga oshirilgan viloyat sifatida Sirdaryo viloyati tilga olingan. Tashilgan yuklar hajmining ko'rsatkichlari hududlarning sanoat va xizmat ko'rsatish sohalari qanchalik rivojlangani haqida ham muhim dalolat beradi. Ushbu hududlarda ham avtomobil transporti orqali yuk tashish tizimini takomillashtirish va uning samaradorligini oshirish uchun maxsus yuk tashish strategiyasini ishlab chiqish zarur bo'ladi (2-jadval).

1-jadval

Avtomobil transportida tashilgan yuklar hajmi (yillik)¹, mln. t

Klassifikator	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
O'zbekiston Respublikasi	943,3	1002,8	1013,1	1102,2	1177,7	1238,2	1282	1284,1	1322	1464
Qoraqalpog'iston Respublikasi	20,4	23,7	23,8	26,4	31,1	32,4	33,3	36,7	38,3	40,1
Andijon viloyati	37,8	42,6	40,2	40,8	39,9	42,6	44	49,3	50,9	52
Buxoro viloyati	63,1	65,3	67	73,6	70,1	65,7	64,2	67,7	68,3	71,2
Jizzax viloyati	23	27,8	30,6	34,3	38,5	35,6	34,2	35,5	35,9	37,4
Qashqadaryo viloyati	36	39,7	40,3	41,5	42,8	44,5	42,3	45,9	48,8	51,6
Navoiy viloyati	307,7	308,7	312,2	318,1	320,5	340,5	320,9	379,9	382,9	387,4
Namangan viloyati	16,4	19,6	20,2	27,3	25,4	26,7	29,7	31,6	33,2	35,4
Samarqand viloyati	40	41,9	43,4	47,5	51,1	53,5	55,2	57,3	60,1	63,2
Surxondaryo viloyati	50,8	57,6	58,9	61,1	69,1	72,2	68,3	71,7	82,7	85,4
Sirdaryo viloyati	9,7	11,8	13,6	15,2	17,7	19,2	18,9	19,5	20,1	22,2
Toshkent viloyati	125,5	135,4	128,7	169,4	214,5	228,5	295,5	253,2	261,7	264,2
Farg'ona viloyati	59,3	65,1	63,4	64,2	63,5	59,3	56,9	61,6	63,6	65,2
Xorazm viloyati	30,5	34,1	34,5	36,7	38,5	36,6	35,8	37,8	38,9	41,3
Toshkent shahri	123,1	129,5	136,3	146,1	155	180,9	182,8	136,4	136,6	138,5

“Toshshshaxartransekspeditsiya” MCHJda yuk tashish hajmi, yuk aylanmasi va xizmatlar turlari yil sayin oshib borish tendensiyasiga ega. Faqatgina 2024-yilda, oxirgi besh yilga nisbatan, erishilgan natijalar past ko'rsatkichni tashkil etib, yuk tashish hajmi 142 250 ming tn/km bo'lgan. Jadvaldan ko'rinib turibdiki, avtotransport vositalari soni ham kamayib bormoqda. Agar 2000-yilda korxonada 124 ta avtotransport vositasi faoliyat ko'rsatgan bo'lsa, 2023 va 2024-yillarda ularning soni 110 tani tashkil etgan.

¹ <https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/services-1>

Bunga sabab sifatida sobiq Ittifoq davridan qolgan eskirgan transport vositalarining ro'yxatdan chiqarilgani ko'rsatilmoqda. Biroq ularning o'rnini qoplash bo'yicha choralar korxonaning moliyaviy holati yaxshi bo'lmaganligi sababli amalga oshirilmagan. Faqat 2020-yilda 2 ta MAN rusumli yuk mashinasi xarid qilingan, xolos (3-jadval).

2- jadval

“Toshshshaxartransekspeditsiya” MCHJning texnik iqtisodiy ko'rsatkichlarining dinamikasi¹

Ko'rsatkichlar	2000	2010	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
1.Yuk tashuvi tn/km	125280	131210	140510	142422	144120	145321	146110	142101	144250
2.Yuk aylanmasi	11275200	11808900	12645900	12817980	13078890	13078890	13149900	13239096	13088010
3.Avtotransport miqdori	124	118	110	110	112	112	110	110	110
4.Xizmatlar turlar	72	72	76	77	77	78	79	80	81
2.Parkdan foydalanish koeffitsiyenti, %	0,65	0,68	0,71	0,72	0,73	0,73	0,74	0,75	0,76
Avtotransport yurishidan foydalanish koeffitsiyenti, %	0,56	0,57	0,57	0,58	0,59	0,59	0,60	0,61	0,62

Avtotransport parkidan foydalanish koeffitsiyenti 2024-yilda 0,75, ularning yurishidan foydalanish koeffitsiyenti esa 0,62 ni tashkil etgani korxonaning past samaradorlik bilan ishlayotganini ifodalaydi. Korxona tomonidan amalga oshirilayotgan xizmatlar turi 2000-yilda 72 tani tashkil etgan bo'lsa, 2024-yilga kelib bu ko'rsatkich 81 taga yetgan. Bu nisbiy o'sishni ko'rsatadi, biroq zamonaviy talablarga muvofiq ushbu xizmatlar soni 200 tadan ortiq bo'lishi lozim.

O'zbekiston Respublikasida tashilgan yuklar hajmi 2015-yilda 943,5 mln tonnani tashkil qilgan bo'lsa, 2024-yildagi ma'lumotlarga ko'ra, bu ko'rsatkich 1 464 mln tonnani tashkil qilmoqda. Toshkent shahrida esa tahlil natijalariga ko'ra, 2015-yilda 123,1 mln tonna yuk tashilgan bo'lsa, 2024-yildagi ko'rsatkich 138,5 mln tonnani tashkil etgan.

Avtomobil transporti orqali yuk tashish strategiyasini takomillashtirish — bu xizmat samaradorligini oshirish, xarajatlarni kamaytirish va mijozlar ehtiyojini yanada to'liq qondirishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlar yig'indisidir. Bizning fikrimizcha, yuk tashish strategiyasini takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari quyidagilar bo'lishi maqsadga muvofiq:

1. Logistika tizimini optimallashtirish;
2. Raqamlashtirish va avtomatlashtirish;

¹ “Toshshshaxartransekspeditsiya” MCHJ ma'lumotlari asosida tuzilgan

3. Avtoparklarni modernizatsiya qilish;
4. Kadrlar salohiyatini oshirish;
5. Xavfsizlik va ishonchlilikni ta'minlash;
6. Xarajatlarni kamaytirish strategiyasi;
7. Mijozlar bilan munosabatlarni mustahkamlash;
8. Yashil logistika (eko transport) konsepsiyasini joriy etish.

Ushbu yo'nalishlarni to'g'ri tashkil etish orqali yuk tashish tizimini yanada rivojlantirish, yuk tashish tannarxini kamaytirish imkoniyatlarini yaratish hamda shu orqali ishlab chiqaruvchilarning mahsulot tannarxining pasayishiga hissa qo'shish mumkin.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Avtomobil transporti orqali yuk tashish strategiyasini takomillashtirish va uni samarali amalga oshirish bugungi kunda transport-logistika tizimini rivojlantirishning muhim yo'nalishlaridan biridir. Ushbu strategiya muvaffaqiyatli amalga oshirilishi:

- Yuk tashish xizmatining sifati va ishonchliligini oshirishga;
- Transport xarajatlarini kamaytirishga;
- Mijozlarga xizmat ko'rsatish darajasini yaxshilashga;
- Transport vositalaridan foydalanish samaradorligini oshirish va logistika jarayonlarini optimallashtirishga xizmat qiladi.

Strategiyani muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun quyidagilar zarur:

- Zamonaviy IT texnologiyalarni joriy etish;
- Logistika tizimini avtomatlashtirish;
- Malakali kadrlarni jalb qilish;
- Xizmat ko'rsatishda shaffoflik va xavfsizlikni ta'minlash;
- Ekologik jihatdan tejamkor transport vositalaridan foydalanish.

Umuman olganda, avtomobil transportida yuk tashish strategiyasining izchil va tizimli ravishda amalga oshirilishi nafaqat korxona faoliyatining rentabelligini oshiradi, balki butun transport tizimining raqobatbardoshligini kuchaytiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 11.09.2023-yildagi "“O'zbekiston — 2030” strategiyasi to'g'risida” PF-158-sonli Farmoni. <https://lex.uz/ru/docs/-6600413>
2. Engstrom R. The roads' role in the freight transport system// Transportation Research Procedia. – 2016. – Vol. 14. – P. 1443–1452.
3. Иевлева А.А. Разработка стратегии повышения эффективности работы российских операторов на рынке международных автомобильных перевозок грузов: дис. ... канд. экон. наук. – М., 2010. – 194 с.
4. Николаев. Р.С. Современные тенденции развития грузоперевозок автомобильным транспортом в России: структурные и логистические аспекты. Вестник ПНИПУ. Социально-экономические науки. 2019.

5. Юсупов. А.Э. Автомобилларда юк ташишда самарали транспорт воситасини танлаш. Research and education / issn: 2181-3191 volume 3 | issue 10| 2024.

6. www.stat.uz

7. Toshkent shahri “Transekspeditsiya” AJ materiallari.

SANOAT KORXONALARIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH ASOSIDA ITQISODIY SAMARADORLIKNI OSHIRISH

Donayeva Feruza Burxon qizi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

Iqtisodiyot kafedrası o'qituvchisi

E-mail: feruza.donayeva.91@mail.ru

Annotatsiya

Maqolada sanoat korxonalarining raqamli texnologiyalardan foydalanish asosida iqtisodiy samaradorlikni oshirish masalalari o'rganiladi. Raqamli transformatsiya jarayonlari, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish strategiyalari, aqlli texnologiyalarni joriy etish bosqichlari va ularning ishlab chiqarish jarayoniga ta'siri batafsil tahlil qilingan. Shuningdek, innovatsion texnologiyalarning don yetishtirish va qishloq xo'jaligida qo'llanilishi orqali hosildorlik va samaradorlikni oshirish imkoniyatlari yoritilgan. Tadqiqot natijalari raqamli transformatsiyaning korxonalar raqobatbardoshligi va iqtisodiy barqarorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: raqamlashtirish, raqamli korxona, raqamli transformatsiya, bulutli texnologiyalar, katta ma'lumotlar, raqamli transformatsiyalash modellari, jarayon modeli, tarmoq modeli, texnologiya modeli, matritsa modeli.

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы повышения экономической эффективности промышленных предприятий за счет использования цифровых технологий. Подробно проанализированы процессы цифровой трансформации, стратегии повышения производственной эффективности, этапы внедрения интеллектуальных технологий и их влияние на производственные процессы. Также освещены возможности повышения урожайности и производительности за счет применения инновационных технологий в выращивании зерна и сельском хозяйстве. Результаты исследования показывают положительное влияние цифровой трансформации на конкурентоспособность и экономическую устойчивость предприятий.

Ключевые слова: цифровизация, цифровое предприятие, цифровая трансформация, облачные технологии, большие данные, модели цифровой трансформации, модель процесса, сетевая модель, технологическая модель, матричная модель.

Abstract

This article examines the issues of improving the economic efficiency of industrial enterprises through the use of digital technologies. It provides a detailed analysis of digital transformation processes, strategies for enhancing production efficiency, stages of implementing smart technologies, and their impact on production activities. Additionally, it highlights the opportunities to increase productivity and efficiency in agriculture through the adoption of innovative technologies. The research findings indicate that digital transformation has a positive effect on the competitiveness and economic stability of enterprises.

Keywords: digitalization, digital enterprise, digital transformation, cloud technology, big data, digital transformation models, process model, network model, technology model, matrix model.

KIRISH

Sanoat va ishlab chiqarish sohalarida texnologik jarayonlarni samarali boshqarish muhim ahamiyat kasb etadi. Texnologik jarayonlar murakkab va ko'p bosqichli bo'lib, ularni nazorat qilish va optimallashtirish katta e'tibor talab qiladi. Shuning uchun texnologik jarayonlarni monitoring qilish va vizualizatsiya qilish usullari ishlab chiqarish jarayonlarining samaradorligini oshirishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Jahon iqtisodiyoti rivojlanishining yangi bosqichida zamonaviy raqamli texnologiyalar ijtimoiy farovonlik o'sishini belgilovchi asosiy ishlab chiqarish resursi sifatida qaralmoqda.

Tashkilotlar va, birinchi navbatda, iqtisodiyotning real sektori korxonalari tomonidan zamonaviy kompyuter va axborot tizimlaridan foydalanish ularning raqamli iqtisodiyotda samarali ishlashining eng muhim shartidir. Korxonani raqamlashtirish zamonaviy ishlab chiqarish usullariga asoslangan holda texnologik jarayonlarni va boshqaruvning barcha darajalarida qaror qabul qilish jarayonlarini boshqarish sifatini keskin o'zgartiradi va korxona faoliyati samaradorligi hamda barqarorligini oshirish uchun eng muhim omillardan biri hisoblanadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Raqamli texnologiyalar sanoat korxonalarida ishlab chiqarish jarayonlarini samarali boshqarish, mahsuldorlikni oshirish va raqobatbardoshlikni kuchaytirishda hal qiluvchi omil sifatida namoyon bo'lmoqda. Ushbu texnologiyalar – sun'iy intellekt, Internet buyumlari (IoT), kiber-fizik tizimlar va avtomatizatsiya vositalarining integratsiyasi – ishlab chiqarish samaradorligini sezilarli darajada oshirmoqda. Bu borada mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan ko'plab tadqiqotlar olib borilmoqda.

Jumladan, Brynjolfsson, E. va McAfee, A. tadqiqotlarida sanoat va iqtisodiyotda raqamli inqilobning ta'siri tahlil qilingan. Ya'ni, raqamli texnologiyalar orqali ishlab chiqarish va mahsuldorlik qanday o'sishi mumkinligiga e'tibor qaratilgan [1].

Schwab, K. tadqiqotlarida esa to'rtinchi sanoat inqilobi tushunchasi joriy qilingan. Unda raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt va boshqa innovatsiyalarning iqtisodiy samaradorlikka ta'siri ta'riflangan [2].

Porter, M. E. va Heppelmann, J. E. sanoatda intellektual mahsulotlarning raqobat muhitida qanday inqilobiy o'zgarishlarga olib kelayotganini ko'rsatadi. Bu, sanoat korxonalari uchun strategik yo'nalish beradi [3].

Xu, M., David, J. M. va Kim, S. H. tadqiqotlarida Sanoat 4.0 inqilobining imkoniyatlari va xavf-xatarlari tahlil qilingan. Raqamli texnologiyalar asosida iqtisodiy o'sish yo'nalishlari ko'rsatilgan [4].

"Industry 4.0: Towards Future Industrial Opportunities and Challenges" nomli tadqiqotda Sanoat 4.0 tendensiyalarining amaliyotdagi foydali va murakkab jihatlari ko'rib chiqilgan va sanoat korxonalari uchun takliflar berilgan [5].

Lasi, H., Fettke, P., Kemper, H.-G., Feld, T. va Hoffmann, M. tomonidan Sanoat 4.0 konsepsiyasining asoslari va uning ishlab chiqarish tizimiga ta'siri aniq tahlil qilingan. Asosiy texnologiyalar, masalan, IoT va kiber-fizik tizimlardan samarali foydalanish imkoniyatlari ko'rsatib berilgan [6].

Kagermann, H., Wahlster, W. va Helbig, J. Germaniyadagi Sanoat 4.0 loyihasi bo'yicha amaliy tavsiyalar va davlat siyosati strategiyasini taqdim etgan. Bu hujjat ishlab chiqarish sohasi uchun muhim manba sifatida xizmat qilgan [7].

Ghobakhloo, M. tadqiqotlarida sanoat va ishlab chiqarish sohasining raqamlashtirish orqali qanday qayta shakllanayotgani ko'rsatilgan [8].

Li, B., Hou, B., Yu, W., Lu, X. va Yang, C. mashinasozlik va ishlab chiqarishda sun'iy intellektning qo'llanilishi haqida mukammal tahlil bergan. Intellektual avtomatizatsiya imkoniyatlari yoritilgan [9].

Sung, T. K. tomonidan esa Koreyada sanoat raqamlashuvi tajribasi va uning iqtisodiy samarasi tahlil qilingan. Bu tadqiqot ishlab chiqarishda yangi biznes modellarini o'rganish uchun eng yaxshi manbalardan biri sifatida ko'riladi [10].

Mahalliy olimlar tadqiqotlarida raqamli texnologiyalar samaradorlik va innovatsiyaning asosiy drayveri ekanligi, Sanoat 4.0 platformalari orqali ishlab chiqarish tizimlari samaradorligining oshishi, sanoat raqobatbardoshligining intellektual mahsulotlar va raqamli ekotizimlar bilan bog'liqligi kabi ko'plab masalalar o'rganilgan.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotda sanoat korxonalarining iqtisodiy samaradorligini oshirishda raqamli texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlari va natijalari o'rganildi. Tizimli tahlil usuli orqali raqamli texnologiyalarning korxona faoliyatiga ta'siri o'rganildi, ishlab chiqarish va boshqaruv jarayonlarining raqamlashtirilishidagi mavjud tendensiyalar tahlil qilindi.

Empirik ma'lumotlarga tayanilgan statistik tahlil orqali 2019–2023-yillardagi don ishlab chiqarish natijalari va ularda raqamli texnologiyalar qo'llanishining ta'siri o'rganildi. Aqlli texnologiyalar yordamida hosildorlik va samaradorlik ko'rsatkichlari solishtirildi.

Tadqiqot uslubiy jihatdan analitik, qiyosiy va modellashtiruvchi metodlarga asoslangan bo'lib, sanoat korxonalarida raqamli texnologiyalar asosida iqtisodiy samaradorlikni oshirish imkoniyatlarini aniq va tizimli ravishda tahlil qilish imkonini berdi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Korxonalarda ishlab chiqarish samaradorligining umumlashgan ko'rsatkichi tovar ishlab chiqarish sur'atlarining o'sishi hisoblanadi. Bundan tashqari, puldagi xarajatlar birligiga to'g'ri keladigan mahsulot hajmi, balans foydasining asosiy va aylanma fondlar yig'indisiga nisbati, to'la tannarx ko'rsatkichlari ham muhim ahamiyatga ega. Mehnat unumdorligining o'sish sur'atlari, mehnatni tejash va mahsulot hajmi o'sishida mehnat unumdorligining hissasi kabi ko'rsatkichlardan ham foydalaniladi.

Ishlab chiqarish samaradorligi texnik samaradorlik (ishlab chiqarish hajmi), iqtisodiy samaradorlik (mehnat unumdorligi, mehnat resurslari, asosiy fondlar, aylanma resurslar) va ijtimoiy samaradorlik (moddiy resurslar, foyda) hisobiga shakllanadi. Ishlab chiqarish samaradorligini hisoblashdan maqsad – samaradorlikka nimalar hisobiga erishilganini aniqlash va yana qanday omillar evaziga uni oshirish mumkinligini belgilashdan iborat.

Korxonaning raqamli transformatsiyasidan asosiy maqsad, bizningcha, uning raqobatbardoshligini oshirish va ishlab chiqarish faoliyatining iqtisodiy samaradorligini oshirish uchun shart-sharoitlarni ta'minlashdan iborat. Raqamli transformatsiya vazifasining maqsadiga muvofiq korxonalarni quyidagicha tasniflash mumkin:

- Raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarishni tashkil etish;
- Yuqori samaradorlikka, ishlab chiqarish va tashkiliy jarayonlarning moslashuvchanligiga erishish;
- Korxonaning investitsion jozibadorligini oshirish;
- Korxonaning iqtisodiy samaradorligini kafolatlaydigan boshqaruv tizimining moslashuvchanligi va shaffofligini oshirish.

Korxonaning raqamli transformatsiyasini loyihalash uchun raqamli texnologiyalarning korxonada joriy etilish darajasi va maqsadga muvofiqligi mezoniga ko'ra tasnifini ishlab chiqish zarur. Shunday qilib, asosiy raqamli texnologiyalar uchta guruhga birlashtiriladi (1-jadval).

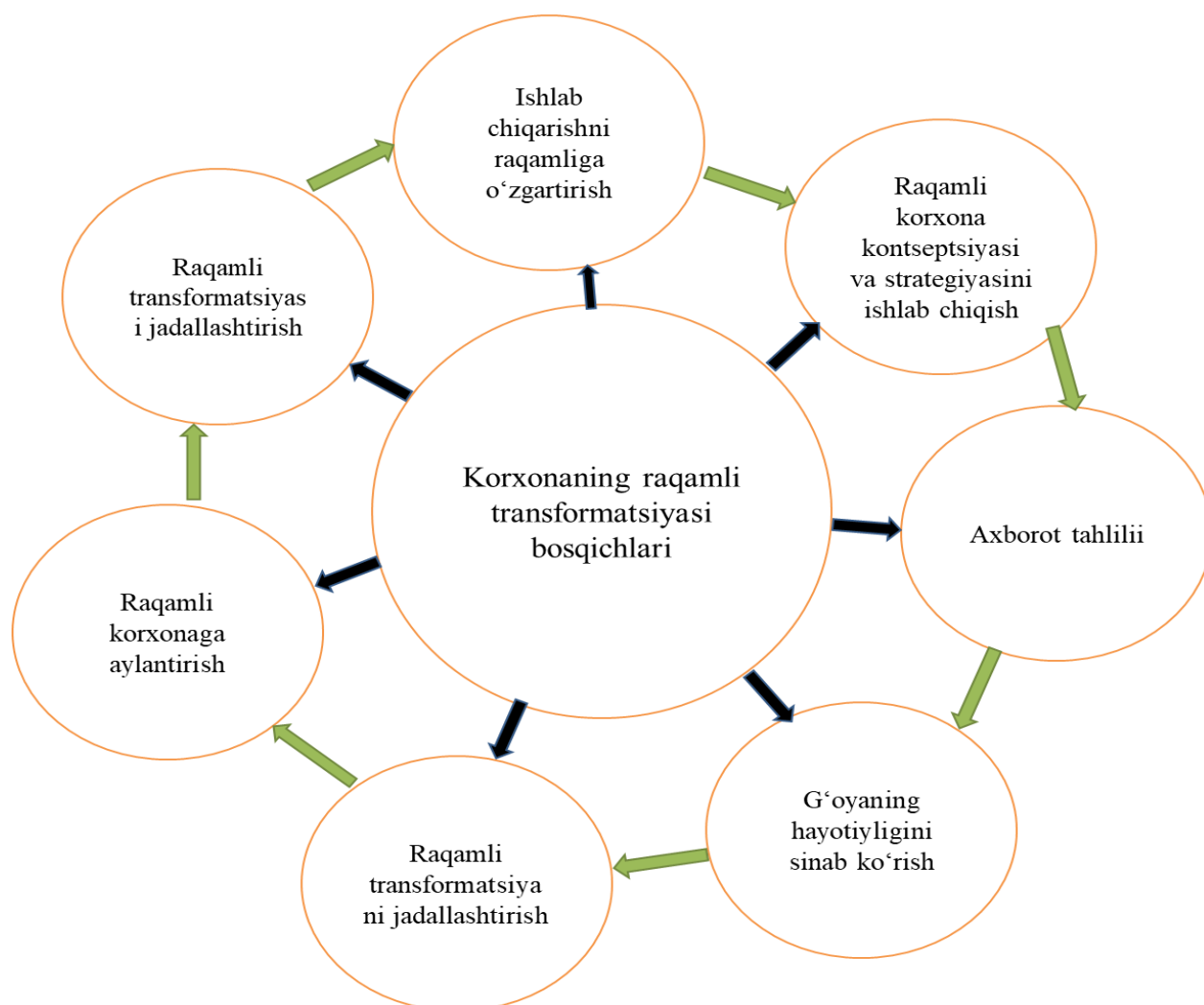
1-jadval

Raqamli texnologiyalarning guruhlanishi¹

Guruhlarning nomlanishi		
Asosiy texnologiyalar	Muhim texnologiyalar	Ilg'or texnologiyalar
Ushbu guruhlar tavsifi		
bu korxonalarni raqamli o'zgartirish mumkin bo'lmagan texnologiyalar (bulutli texnologiyalar, simsiz aloqa texnologiyalari, qog'ozsiz texnologiyalar va boshqalar);	bu korxonaning to'liq raqamli transformatsiyasini ta'minlaydigan texnologiyalar (katta ma'lumotlar, bulutli hisoblash, uchuvchisiz texnologiyalar va boshqalar);	"analog" dan raqamli korxonaga o'tishni amalga oshiradigan texnologiyalar (sun'iy intellekt, neyron tarmoqlar, taqsimlangan ma'lumotlar registrarlari, mashinalarni o'rganish va boshqalar)

Raqamlashtirish jarayoni keltirishi mumkin bo'lgan foyda va zararlar riskini to'g'ri baholagandan so'ng, ushbu jarayonni joriy etish rejasi tuziladi. Umumiy holatda, raqamli korxona konsepsiyasi va strategiyasini ishlab chiqish quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi. Korxonaning raqamli transformatsiyasi esa bir necha bosqichlardan o'tadi (1-rasm).

¹ Muallif ishlanmasi

1-rasm. Korxonalarni raqamli transformatsiyalash bosqichlari¹

Raqamli korxona kontsepsiyasi va strategiyasini ishlab chiqish — bu korxonaning joriy holatida raqamli texnologiyalardan foydalanish darajasini baholash va aniq maqsadlarni belgilab olish hamda belgilangan maqsadlardan kelib chiqqan holda amalga oshiriladigan ishlar ketma-ketligini va strategiyasini tuzib chiqishdan iborat.

Axborot tahlili — ko‘p qirrali mutaxassislar guruhi yordamida ma’lumotlarni tahlil qilishdan, keyinchalik esa to‘plangan ma’lumotlarni tashkilotning ish jarayonida, qarorlar qabul qilishda, intellektual tizimlarni loyihalashda, mahsulotlarni takomillashtirishda, yangi takliflar va xizmatlarni yaratishda foydalanishdan iborat.

Kerakli resurslarni aniqlash — maqsadga erishish jarayonida zarur resurslarni aniqlab olish, biznes jarayonlarini takomillashtirish uchun mutaxassislarni jalb qilgan holda ularni o‘qitish va yangi texnologiyalarni joriy etish strategiyalarini ishlab chiqishni o‘z ichiga oladi.

G‘oyaning hayotiyiligini sinab ko‘rish — biznes qiymatini ko‘rsatish maqsadida dastlabki tajriba loyihalarini yaratib, mahsulotlar, jarayonlar va korxonalarning raqamli dublikatlarini ishlab chiqishdan iborat.

¹ Muallif o‘rganishlariga ko‘ra shakllantirildi

Raqamli transformatsiyani jadallashtirish — olib borilayotgan loyihalarning rentabelligini ta'minlashda universitetlar oldida turgan vazifalardan biri raqamli texnologiyalar sohasidagi yetakchi firmalar bilan hamkorlik qilish, raqamli startaplar bilan ishlash va olingan tajribani tahlil qilish asosida raqamli korxonaning yakuniy konsepsiyasini aniqlashdan iborat.

Raqamli korxonaga aylantirish — bu an'anaviy korxonani zamonaviy texnologiyalar asosida qayta tashkil etish jarayoni bo'lib, u menejment tuzilmasi va funksiyalarini aniq belgilashni, rahbariyatning qat'iy yetakchiligi, mas'uliyati va uzoq muddatli qarashlarini talab etadi. Bu jarayonda xodimlarning raqamli innovatsiyalarga qarshilik ko'rsatish ehtimolini kamaytirish maqsadida ularni rag'batlantirish tizimini ishlab chiqish muhim hisoblanadi. Shuningdek, raqamli madaniyatni rivojlantirish zarur. Barcha xodimlar raqamli sanoat muhiti sharoitida samarali faoliyat yurita olishlari, yangi texnologiyalarni sinab ko'rishga tayyor bo'lishlari va asbob-uskunalar bilan ishlashning innovatsion usullarini o'zlashtirishlari lozim.

Zamonaviy ishlab chiqarishda raqamlashtirishni amalga oshirish uchun ishlab chiqarish tizimlarining gorizontal va vertikal integratsiyasi zarur. Hozirda foydalanilayotgan axborot tizimlarining muhim qismi ma'lumot almashishi mumkin, ammo ularning muvofiqligi korxona ichida ham, o'zaro ta'sir qiluvchi korxonalar o'rtasida ham barcha darajalarda takomillashtirishni talab etadi. Yagona axborot makonini yaratish korxonalarni boshqarishning avtomatlashtirilgan tizimlari va sanoat uskunolari o'rtasida tezkor va o'z vaqtida axborot almashishga imkon beradi.

Raqamli ishlab chiqarishda mahsulotlar individual buyurtmalar bo'yicha ishlab chiqarilishi mumkin. Shu sababli, iste'molchi o'zaro ta'sirning bevosita ishtirokchisi va qiymat zanjirining muhim elementi hisoblanadi.

O'zbekistonda ham ishlab chiqarish jarayonlarini modernizatsiya qilish dolzarb masalalardan biri bo'lib, innovatsion texnologiyalar yordamida ishlab chiqarish va operatsion samaradorlikni oshirishga e'tibor qaratilmoqda. Jahon tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, raqamli va aqlli texnologiyalarni qo'llash orqali hosildorlik 20–40 % ga oshishi mumkin (2-jadval)¹.

2-jadval
Aqlli ishlab chiqarish tizimlari–don ishlab chiqarish misolida²

Yil	An'anaviy ishlab chiqarish (mln tonna)	Aqlli ishlab chiqarish (mln tonna)	Samaradorlik farqi (%)
2019	5,2	6,0	+15,4
2020	5,1	6,3	+19,5
2021	5,3	6,7	+26,4
2022	5,4	7,0	+29,6
2023	5,5	7,4	+34,5

Yuqoridagi jadvaldan ko'rinib turibdiki, aqlli ishlab chiqarish tizimlarining joriy etilishi don ishlab chiqarish hajmining barqaror o'sishiga olib kelgan. 2019–2023-

¹ <https://www.fao.org/smart-agriculture/en>

² Muallif ishlanmasi

yillar davomida an'anaviy ishlab chiqarish texnologiyalari bilan solishtirganda, aqlli tizimlar natijasida hosildorlik o'rtacha 20–35 % ga oshgan.

Ushbu o'sishning asosiy sabablaridan biri ishlab chiqarish jarayonlarining optimallashtirilishi, sun'iy intellekt asosida ma'lumotlarni tahlil qilish hamda real vaqt rejimida monitoring tizimlarining joriy etilishidir. IoT tizimlarining qo'llanilishi natijasida dala maydonlarida tuproq holati, namlik darajasi va o'simliklarning rivojlanish jarayoni doimiy nazoratga olinadi. Natijada suv va o'g'it kabi resurslar yanada samarali taqsimlanadi, hosildorlik oshadi (3-jadval).

3-jadval

Samaradorlikka erishish strategiyalari¹

Strategiya turi	Tavsif	Kutilayotgan natijalar
IoT tizimlari	Aqlli sensorlar yordamida tuproq va iqlim monitoringi	Suv tejash va hosildorlik oshishi
Sun'iy intellekt	Analitik tizimlar orqali optimal ekish va o'g'itlash	Resurs sarfini kamaytirish
Robotlashtirish	Dala ishlarini avtomatlashtirish	Ishchi kuchi xarajatlarini qisqartirish

Don ishlab chiqarishda avtomatlashtirilgan agrodron va GPS boshqariladigan texnikalarni keng joriy etish. Bu texnologiyalar hosildorlikni oshirish, aniq ekish va o'g'itlash jarayonlarini avtomatlashtirish hamda ishchi kuchi xarajatlarini kamaytirish imkonini beradi. Xususan, AQSh va Yevropa davlatlarida dronlar yordamida dala monitoringi amalga oshirilayotgani hosildorlikni 20–35 % ga oshirishga xizmat qilmoqda.

Aqlli sug'orish tizimlarini keng joriy etish va suv resurslarini optimallashtirish. Tuproq namligi va iqlim sharoitlarini real vaqt rejimida kuzatib boruvchi aqlli sug'orish tizimlari suvdan tejamkorlik bilan foydalanish va hosildorlikni barqaror saqlashga xizmat qiladi. Izlanishlarga ko'ra, bunday tizimlar suv sarfini 30–50 % ga kamaytirishi va dalalarning unumdorligini oshirishi mumkin.

Raqamli texnologiyalar yordamida qishloq xo'jaligi mahsulotlari logistikasi va ta'minot zanjirlarini optimallashtirish. Sun'iy intellekt asosida don mahsulotlarini saqlash, tashish va bozorga yetkazish jarayonlarini takomillashtirish orqali yo'qotishlar va operatsion xarajatlarni kamaytirish mumkin. Elektron kuzatuv tizimlari mahsulotlarning yo'nalishini avtomatik monitoring qilish imkonini beradi.

Yangi innovatsion ishlab chiqarish texnologiyalariga moslashgan kadrlar tayyorlash va ilmiy-tadqiqot markazlarini rivojlantirish. Aqlli qishloq xo'jaligi tizimlaridan samarali foydalanish uchun maxsus kadrlar tayyorlash zarur. Ilmiy-tadqiqot institutlari bilan fermer xo'jaliklarining hamkorligini mustahkamlash yangi texnologiyalarni mahalliy sharoitlarga moslashtirishga imkon yaratadi.

Blokcheyn texnologiyalarini qishloq xo'jaligida joriy etish orqali mahsulotlarni sertifikatsiyalash va shaffofligini ta'minlash. Bu tizim yordamida mahsulotlarning

¹ Muallif ishlanmasi

kelib chiqishi, yetishtirish shartlari va ta'minot jarayonlari aniq kuzatib borilishi mumkin. Shu orqali don mahsulotlarining eksport salohiyatini oshirish va ichki bozordagi ishonchni mustahkamlashga erishiladi.

Yashil energiya manbalaridan foydalangan holda don yetishtirishda barqaror rivojlanish strategiyasini ishlab chiqish. Quyosh va shamol energetikasidan foydalanish orqali qishloq xo'jaligidagi energiya xarajatlarini kamaytirish va ekologik barqarorlikni ta'minlash mumkin. Yevropaning qator davlatlarida bunday tizimlar fermer xo'jaliklarining energiyaga bo'lgan xarajatlarini 40 % gacha kamaytirishga yordam bermoqda.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Axborot texnologiyalari mutaxassislari va sifatli mutaxassislarning vazifalari nafaqat bir-biriga mos keladi, balki kundalik ishlarida bir-birini to'ldiradi. Bu, ayniqsa, korxonalarda axborot tizimlari va texnologiyalarini qayta tashkil etish yoki kompleks joriy etish bilan bog'liq vazifalarni hal qilishda yaqqol namoyon bo'ladi. Bunday muammolarni hal qilishning asosiy bosqichi — ishlab chiqarish bosqichlarini tavsiflash bo'lib, keyinchalik tashkilotning sifat menejmenti tizimining asosini tashkil etadi. Bunday jarayonlar va ishlab chiqarish bosqichlari tashkilotning asosidir. Qoida tariqasida, tashqi muhit o'zgarganda, bu jarayonlar haqidagi ma'lumotlarni to'plash va tahlil qilish vositalari o'zgaradi, jarayonlarning o'zi esa o'zgarmaydi yoki ahamiyatsiz o'zgaradi.

Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, iqtisodiyot tarmoqlariga raqamli texnologiyalarni joriy etish natijasida qator ustunliklarga erishiladi. Ular quyidagilarda o'z ifodasini topadi: korxonalar faoliyatining avtomatlashtirilishi va jarayonlarning to'liq raqamlashtirilishiga erishilishi natijasida raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqariladi, ishlab chiqarish va mehnat resurslaridan samarali hamda tejamkorlik bilan foydalanish yo'lga qo'yiladi, korxonalar investitsion jozibadorligi va ishlab chiqarish jarayonining shaffofligi ta'minlanadi.

Shunday ekan, korxonalarda raqamli transformatsiyani amalga oshirish uchun quyidagilar taklif etiladi:

- Mehnat jarayonida zarur kompetensiyaga ega bo'lgan yuqori malakali ishchilardan iborat jamoaga ega bo'lish;
- Mavjud sharoit va vaqtni inobatga olgan holda innovatsion mehnat vositalari va obyektlari bilan eng samarali uyg'unlashishga imkon beruvchi usullar, uslublar va chora-tadbirlar majmuini ishlab chiqish;
- Ishlab chiqarishni raqamli transformatsiya qilish sur'atlarini oshirish zaruratidan kelib chiqqan holda, manfaatdor tashkilot va korxonalar, ixtisoslashtirilgan oliy ta'lim muassasalari hamda kasb-hunar maktablari bilan faol hamkorlikni yo'lga qo'yish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies. W. W. Norton & Company.
2. Schwab, K. (2016). The Fourth Industrial Revolution. World Economic Forum.

3. Porter, M. E., & Heppelmann, J. E. (2014). How smart, connected products are transforming competition. *Harvard Business Review*, 92(11), 64–88.
4. Xu, M., David, J. M., & Kim, S. H. (2018). The Fourth Industrial Revolution: Opportunities and challenges. *International Journal of Financial Research*, 9(2), 90–95. <https://doi.org/10.5430/ijfr.v9n2p90>
5. Zhou, K., Liu, T., & Zhou, L. (2016). Industry 4.0: Towards future industrial opportunities and challenges. *Proceedings of 13th International Conference on Fuzzy Systems and Knowledge Discovery (FSKD)*, 2147–2152. <https://doi.org/10.1109/FSKD.2016.7603392>
6. Lasi, H., Fettke, P., Kemper, H. G., Feld, T., & Hoffmann, M. (2014). Industry 4.0. *Business & Information Systems Engineering*, 6(4), 239–242. <https://doi.org/10.1007/s12599-014-0334-4>
7. Kagermann, H., Wahlster, W., & Helbig, J. (2013). Recommendations for implementing the strategic initiative INDUSTRIE 4.0. acatech — National Academy of Science and Engineering.
8. Ghobakhloo, M. (2018). The future of manufacturing industry: a strategic roadmap toward Industry 4.0. *Journal of Manufacturing Technology Management*, 29(6), 910–936. <https://doi.org/10.1108/JMTM-02-2018-0057>
9. Li, B., Hou, B., Yu, W., Lu, X., & Yang, C. (2017). Applications of artificial intelligence in intelligent manufacturing: A review. *Frontiers of Information Technology & Electronic Engineering*, 18(1), 86–96. <https://doi.org/10.1631/FITEE.1601885>
10. Sung, T. K. (2018). Industry 4.0: A Korea perspective. *Technological Forecasting and Social Change*, 132, 40–45. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2017.11.005>
11. Karimova, S. (2024). Elektron tijorat platformalarini takomillashtirishda virtual ekotizimlarning o' rni. *Raqamli iqtisodiyot va axborot texnologiyalari*, 4(4), 26-33.
12. Innovatsion iqtisodiyot sharoitida elektron tijorat tizimini rivojlantirishda ta'sir etuvchi omillar tahlili. (2025). *Scientific Journal of Actuarial Finance and Accounting*, 5(03), 270-274.
13. Karimova, S., & Sodiqova, D. (2025). Development trends of electronic commerce and its infrastructure in Uzbekistan. *Raqamli iqtisodiyot va axborot texnologiyalari*, 5(1), 131-140.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA ISHSIZLIK DARAJASINING STATISTIK TAHLILI

Chintemirova Diyora Shuxrat qizi

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

2-bosqich talabasi

E-mail: shuxratishqulov3@gmail.com

Akbarova Barno Shuxratovna

TDIU Iqtisodiy statistika kafedrası dotsenti, Phd

E-mail: b.akbarova@tsue.uz

Annotatsiya

Ushbu tadqiqot O'zbekiston Respublikasida ishsizlik darajasini statistik jihatdan tahlil qilishga bag'ishlangan. Ishsizlik darajasining o'ziga xos xususiyatlari va iqtisodiy oqibatlari chuqur o'rganilib, aholining moddiy farovonligi hamda iqtisodiy taraqqiyotga ta'sir ko'rsatuvchi omillar tizimli ravishda tahlil qilingan. Xalqaro tadqiqotlar natijalari va respublika iqtisodiyotining real sharoitlari asosida ishsizlikni qisqartirishga yo'naltirilgan ilmiy asoslangan amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: ishsizlik, ishsizlik darajasi, statistik tahlil, mehnat bozori tahlili, iqtisodiy tahlil.

Аннотация

Данная статья посвящена статистическому анализу уровня безработицы в Республике Узбекистан. В ней изучается уровень безработицы и его причины, а также рассматриваются факторы, влияющие на доходы населения и экономический рост. В результате, на основе международного опыта и специфики Узбекистана, предлагаются практические меры по снижению безработицы.

Ключевые слова: безработица, уровень безработицы, статистика, рынок труда, экономический анализ.

Abstract

This article is dedicated to the statistical analysis of the unemployment rate in the Republic of Uzbekistan. It examines the unemployment rate and its causes, as well as factors influencing household incomes and economic growth. As a result, practical recommendations for reducing unemployment are provided based on international experience and the specific conditions of Uzbekistan.

Keywords: unemployment, unemployment rate, statistics, labor market, economic analysis.

KIRISH

Har bir davlatning iqtisodiy taraqqiyot dinamikasini aks ettiruvchi asosiy ko'rsatkichlardan biri ishsizlik darajasidir. Ishsizlik deganda, iqtisodiy faol aholining mehnat qobiliyatiga ega bo'lishiga qaramay, ish joyiga ega bo'lmagan yoki mehnat resurslari zaxirasiga aylangan qismi tushuniladi. Ushbu muammoni o'rganishning asosiy maqsadi aholi bandligini oshirish, milliy ishlab chiqarishni rag'batlantirish va turmush darajasini yaxshilashga qaratilgan strategiyalar ishlab chiqishdan iboratdir.

Ishsizlik, shaxsiy va oilaviy hayotga bevosita ta'sir etuvchi murakkab ijtimoiy-iqtisodiy muammo sifatida, aholi uchun moddiy qiyinchiliklar, psixologik stress, ta'lim va sog'liqni saqlash imkoniyatlarining cheklanishi kabi salbiy oqibatlarni keltirib chiqaradi [1].

Zamonaviy dunyoda ishsizlik deyarli barcha mamlakatlar uchun dolzarb muammodir. Aholi sonining tez o'sishi va yosh tarkibining o'ziga xos xususiyatlariga ega bo'lgan O'zbekiston Respublikasida bu masala alohida ahamiyat kasb etadi. Mamlakatda ishsizlikning oldini olish maqsadida O'zbekiston Prezidentining 2024-yil 4-oktyabr PQ-347-son "Kambag'allikni qisqartirish va bandlik sohasida davlat siyosatini takomillashtirish va samaradorlikni oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi¹ qarori [2] mavjud. Unda mehnat bozorining muvozanatini ta'minlash, band va ishsiz aholi tarkibini tahlil qilish, ularni reyestrlashtirish, yangi ish o'rinlarini yaratish kabi chora-tadbirlar belgilangan.

Shu sababli, ishsizlik tushunchasining mohiyatini, uning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini chuqur o'rganish, shuningdek, samarali statistika metodlari asosida muammoni bartaraf etish yo'llarini izlash zamonaviy tadqiqotlarning ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Ishsizlikning kelib chiqish sabablari mamlakatning ichki iqtisodiy tizimi, mehnat bozoridagi muvozanatsizlik, davlatning bandlik siyosati va global iqtisodiy jarayonlar kabi ko'p qirrali omillar bilan bog'liqdir. Ushbu omillarning izchil tadqiqi ishsizlikni bartaraf etishga qaratilgan samarali strategiyalarni shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Ijtimoiy-iqtisodiy adabiyotlarda ishsizlik masalasi turli nuqtai nazardan o'rganilgan. Masalan, ingliz iqtisodchisi J. M. Keyns tadqiqotlarida ishsizlikning asosiy sababi sifatida bozor iqtisodiyotidagi umumiy talab yetishmovchiligi ko'rsatilgan. Keynsning fikricha, davlat aralashuvi orqali talabni rag'batlantirish ishsizlikni qisqartirishning asosiy yo'nalishi hisoblanadi [3].

Iqtisodiy tahlil sohasidagi klassik yondashuvlardan biri sifatida Okun qonuni ishsizlik darajasi va YaIM o'rtasidagi statistik bog'liqlikni aks ettiradi. Ushbu qonunga ko'ra, ishsizlikning 1 % ga oshishi iqtisodiy o'sish sur'atining taxminan 2 % ga pasayishi bilan bog'liqdir. Bu nazariya iqtisodiy siyosatni muvozanatlashda, ayniqsa ishsizlikni nazorat qilish va barqaror o'sishni ta'minlashda muhim vositaga aylangan [3].

O'zbekistonlik mahalliy olimlardan T. Jo'rayev [4] darsliklarida mintaqalarning demografik va iqtisodiy xususiyatlarini hisobga olgan holda, norasmiy iqtisodiyotni rag'batlantirish, kichik biznesni qo'llab-quvvatlash va aholining o'z faoliyatini mustaqil tashkil etish mexanizmlarini rivojlantirish kabi amaliy choralarni taklif qilgan. Bu tadqiqotlar mahalliy sharoitda ishsizlikka qarshi kurashishning zamonaviy usullarini ilmiy asoslashga qaratilgan.

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 04-oktyabr PQ-347-son "Kambag'allikni qisqartirish va bandlik sohasida davlat siyosatini takomillashtirish va samaradorlikni oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori.

<https://lex.uz/uz/docs/-7131782>

METODOLOGIYA

Ushbu tahlil ishlarini amalga oshirishda ilmiy tadqiqot metodologiyasida keng qo'llaniladigan usullardan foydalanildi. Ilmiy tahlil jarayonida kuzatish, umumlashtirish, guruhlash, taqqoslash; tahlil qilishda esa statistik, grafik va sintez usullaridan keng foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Ishsizlik muammosini hal qilish nafaqat ijtimoiy va iqtisodiy hayotni, balki mamlakatning jahon reytinglaridagi iqtisodiy ko'rsatkichlarini ham yaxshilaydi. O'zbekiston Respublikasi Kambag'allikni qisqartirish va Bandlik vazirligining 2024-yilning noyabr oyidagi ma'lumotiga ko'ra, respublika bo'yicha 876 ming nafar ishga joylashishga muhtoj aholi mavjud (yil boshida 1 million 24 ming nafar bo'lgan). Mehnatga layoqatli aholi o'rtasida ishsizlik darajasi esa yil boshiga nisbatan 1 foiz punktga, ya'ni 6,8 foizdan 5,8 foizga kamaygan [5].

Bugungi kunda mamlakatimiz aholisi sonining muntazam o'sishi hamda mehnatga layoqatli yoshlarni ish bilan ta'minlashda hududiy tafovutlarning kuzatilishi ishsizlik darajasini tadqiq etish zaruratini yanada oshirmoqda (1-jadval).

1-jadval

O'zbekiston Respublikasi hududlari kesimida ishsizlar soni, ming kishi¹

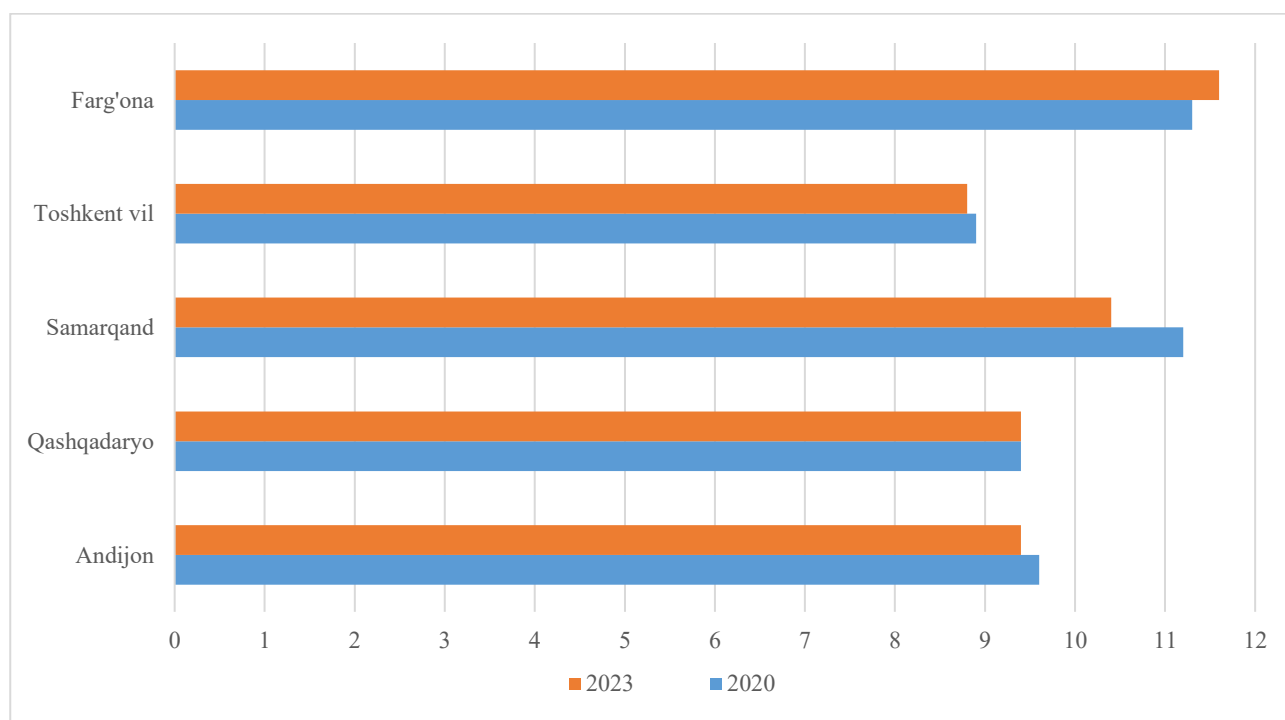
№	Viloyatlar	2020	2021	2022	2023	2023-yilda 2020-yilga nisbatan o'zgarishi, %
1	Qoraqalpog'iston	82,6	78,9	71,9	56,3	68,2
2	Andijon	150,6	138,8	130,5	100,7	66,9
3	Buxoro	93,9	84,9	75,8	55,6	59,2
4	Jizzax	65,8	61,9	56,3	43,5	66,1
5	Qashqadaryo	146,9	137	124,2	96,5	65,7
6	Navoiy	41,5	39,8	35,7	28,6	68,9
7	Namangan	128,5	119,3	107,9	84,9	66,1
8	Samarqand	174,6	158,4	152,5	106,8	61,2
9	Surxondaryo	122,8	113,9	103,6	80,6	65,6
10	Sirdaryo	41,2	38	34,5	26,8	65,0
11	Toshkent vil.	138,6	126,5	116,9	90,5	65,3
12	Farg'ona	177,1	165,5	153,9	118,8	67,1
13	Xorazm	88,1	80	73,7	54,9	62,3
14	Toshkent sh.	108,8	98,9	95,3	79,6	73,2
	Jami	1561	1441,8	1332,7	1024,1	65,6

1-jadvalda O'zbekistonning 2020–2023-yillar oralig'idagi ishsizlik darajasi hududlar kesimida sezilarli o'zgarishlarni ko'rsatadi. 2020-yilda mamlakat bo'yicha jami 1561 ming ishsiz qayd etilgan bo'lsa, 2023-yilda bu ko'rsatkich 1024,1 ming kishini tashkil etgan. Bu esa tahlil yillari davomida ishsizlar sonining 34,4 % ga kamayganini anglatadi. Ba'zi hududlarda ishsizlik keskin kamaygan bo'lsa, boshqalarida o'zgarish nisbatan sekin kechgan.

¹ O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasining rasmiy saytida tomonidan berilgan ma'lumotlar asosida muallif tomonidan ishlandi.

2020–2023-yillarda eng sezilarli kamayish Buxoro viloyatida kuzatilgan bo‘lib, ishsizlar soni 93,9 mingdan 55,6 mingga (-40,8 %) tushgan. Toshkent shahrida esa eng kam pasayish, ya’ni 108,8 mingdan 79,6 mingga (26,8 %) kamayish qayd etilgan. Samarqand, Farg‘ona va Andijon viloyatlari to‘rt yil davomida eng ko‘p ishsizlar soni qayd etilgan hududlar bo‘lib qolmoqda. Ushbu hududlarda mos ravishda 38,8 %, 32,9 % va 33,1 % ga ishsizlar sonining pasayishi kuzatilgan.

2023-yilda Sirdaryo (26,8 ming), Navoiy (28,6 ming) va Jizzax (43,5 ming) viloyatlarida eng kam ishsizlar soni qayd etilgan. Sababi, bu viloyatlarda yirik sanoat korxonalari va qishloq xo‘jaligi loyihalarining amalga oshirilishi bandlik darajasini oshirishga yordam bergan (2-rasm).

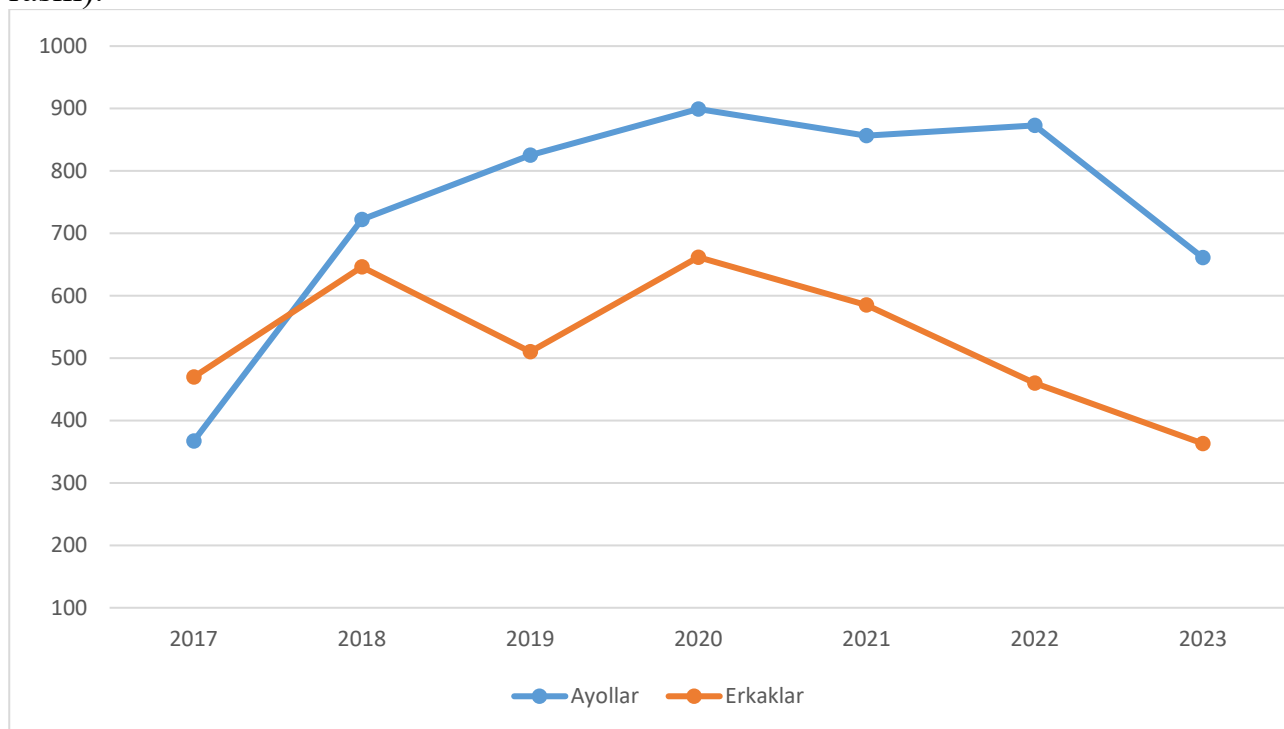
2-rasm. O‘zbekistonda 2020-2023-yilda hududlar bo‘yicha ishsizlik sonining eng yuqori ko‘rsatkichlari, %¹

Keltirilgan 2-rasmdagi ma’lumotlarga nazar tashlaydigan bo‘lsak, O‘zbekiston Respublikasi hududida umumiy ishsizlik darajasi bosqichma-bosqich pasayish tendensiyasini ko‘rsatgan bo‘lsa-da, 2020-yilda bu ko‘rsatkich har bir viloyatda yuqori darajada qayd etilgan. Bunga pandemiya tufayli ish bilan ta’minlangan aholining bir qismi joriy yil davomida o‘z kasbi bo‘yicha ishlay olmaganligi sabab bo‘lgan. 2023-yilga kelib, bu holat yaxshilanganiga qaramay, Farg‘ona, Samarqand, Andijon, Qashqadaryo va Toshkent viloyatlarida ishsiz aholi soni mamlakatimizning qolgan viloyatlariga qaraganda ko‘proq bo‘lib qolmoqda.

Farg‘ona viloyatida 2020-yilgi (11,3 %) ko‘rsatkichga nisbatan 2023-yilda (11,6 %) ishsizlik darajasi ulushining o‘sishi kuzatilgan. Samarqand viloyatida esa deyarli 1 % ga ishsizlik darajasi kamaygan. Qashqadaryo viloyatida hech qanday

¹ O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasining rasmiy saytida tomonidan berilgan ma’lumotlar asosida muallif tomonidan ishlandi.

o'zgarish tendensiyasi kuzatilmagan, ya'ni 9,4 % bilan o'z ulushini ushlab qolgan (3-rasm).

3-rasm. O'zbekistonda umumiy erkaklar va ayollar ishsizlik darajasi, ming kishi¹

O'zbekistonda ishsiz ayollar soni 2017-yilda taxminan 350 ming kishini tashkil etdi. 2018-yilda esa bu ko'rsatkich ikki barobarga oshib, o'sishda davom etgan. Lekin 2023-yilda pasayish kuzatilib, 650 ming kishiga tushgan. Ishsiz erkaklar soni mamlakatimizda 2017–2020-yillar ichida bir o'sib, bir tushib turgan bo'lsa-da, keyingi yillarda pasayish kuzatilib, 2023-yilda 350 ming kishiga tushgan. Umuman olganda, ayollar orasida ishsizlik darajasi erkaklarnikiga qaraganda yuqoriroq bo'lgan. 2018-yildan boshlab ayollar ishsizlik darajasi keskin oshib, 2019–2022-yillarda yuqori darajada saqlangan. Erkaklarda esa 2018-yildan keyin pasayish tendensiyasi kuzatilgan va 2023-yilda eng past ko'rsatkichga yetgan.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Aholining bandlik darajasi mamlakat yalpi ichki mahsuloti (YaIM) dinamikasiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omillardan biridir. Shu sababli, turmush sharoitlarini yaxshilash, iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash va respublikamizni rivojlangan davlatlar safiga qo'shish maqsadida bandlikni rag'batlantirishga strategik ahamiyat berish zarur. O'zbekiston bozor iqtisodiyotiga o'tish bosqichida ishsizlik muammosi iqtisodiy taraqqiyotning asosiy to'siqlaridan biriga aylangan. Bu jarayonda ish qidiruvchilarning kasbiy bilim va ko'nikmalarining ish beruvchilar talablari bilan mos kelmasligi, mehnat bozorida talab va taklif o'rtasidagi muvozanatsizlikni keltirib chiqargan.

¹ O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasining rasmiy saytida tomonidan berilgan ma'lumotlar asosida muallif tomonidan ishlandi.

O'zbekistonda ishsizlikni kamaytirish va bandlikni oshirish yo'lida quyidagi yo'nalishlarni amalga oshirish tavsiya etiladi:

1. Mehnatga layoqatli aholini zamonaviy kasblarga yo'naltirish, ish beruvchilar talabiga mos mutaxassislarni tayyorlash va malaka oshirish dasturlarini joriy etish.

2. Yangi korxonalar, xususan kichik tadbirkorlik va oilaviy bizneslarni rag'batlantirish maqsadida imtiyozli kreditlar, soliq yengilliklari va infrastruktura imkoniyatlarini yaratish.

3. Qishloq xo'jaligini diversifikatsiya qilish, qo'shimcha ish o'rinlarini shakllantirish va qishloq aholisining turmush darajasini oshirishga qaratilgan loyihalarni amalga oshirish.

4. Mehnat migratsiyasini tizimli boshqarish, migrantlarning qaytishdan keyin mehnat bozoriga integratsiyasini ta'minlash va ularning malakalarini tan olish mexanizmlarini ishlab chiqish.

Yuqoridagi chora-tadbirlarni samaradorlik bilan amalga oshirish orqali O'zbekiston mehnat bozorining muvozanatini tiklash, iqtisodiyotni barqarorlashtirish va global raqobatbardoshlik darajasini oshirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Ishsizlikni qisqartirishga qaratilgan izchil siyosat nafaqat iqtisodiy o'sishga, balki ijtimoiy adolat va aholi farovonligini ta'minlashga ham xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Ishsizlik>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 04-oktyabr PQ-347-son "Kambag'allikni qisqartirish va bandlik sohasida davlat siyosatini takomillashtirish va samaradorlikni oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori. <https://lex.uz/uz/docs/-7131782>
3. Mankiw.N.G. „Principles of economics' – Cengage learning, 2016 (7th).
4. Jorayev T.T. Iqtisodiy nazariya. – Toshkent: "Fan va texnologiya" nashriyoti, 2018. – 512 b.
5. Abdurahmonov Q.X., Abduramanov X.X. Demografiya. O'quv qo'llanma. – T.: Noshir, 2011.
6. Vandeskrik K. Demograficheskiy analiz. – M.: INFRA-M, 2005.
7. O'zbekiston Respublikasi Kambag'allikni qisqartirish va Bandlik vazirligi. <https://gov.uz/oz/bv>
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi. <https://stat.uz/uz/>

MINTAQADA TABIIY RESURSLARDAN FOYDALANISHNING IQTISODIY-EKOLOGIK RIVOJLANISHGA TA'SIRINI BAHOLASH

Sapaev Maxsudbek Karimovich

Urganch davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

E-mail: maxsudbek.sapayev@mail.ru

Annotatsiya

Ushbu maqolada mintaqalarda tabiiy resurslardan foydalanishning mintaqqa iqtisodiy-ekologik rivojlanishiga ta'siri nazariy manbalarga tayangan holda tadqiq etilgan. Mintaqalarda tabiiy resurslarning turlari, ulardan foydalanish xususiyatlari, tabiiy resurslarning mintaqani rivojlantirishdagi o'rni hamda resurslardan oqilona foydalanishning uslubiy jihatlari yoritilgan. Shuningdek, mintaqalarda tabiiy resurslardan foydalanishni yaxshilash borasida amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: mintaq, tabiiy resurslar, moddiy va madaniy ehtiyojlar, hududiy iqtisodiy kompleks, iqtisodiy resurslar, demografik resurslar, iqlim resurslari.

Аннотация

В статье на основе теоретических источников рассматривается влияние использования природных ресурсов в регионах на региональное экономическое и экологическое развитие. Освещены виды природных ресурсов региона, особенности их использования, роль природных ресурсов в развитии региона, методические аспекты рационального использования ресурсов. Разработаны также рекомендации по улучшению использования природных ресурсов региона.

Ключевые слова: регион, природные ресурсы, материальные и культурные потребности, региональный хозяйственный комплекс, экономические ресурсы, демографические ресурсы, климатические ресурсы.

Abstract

This article studies the impact of the use of natural resources in the regions on the economic and ecological development of the region based on theoretical sources. The types of natural resources in the region, the features of their use, the role of natural resources in the development of the region, and the methodological aspects of the rational use of resources are covered. Recommendations are also developed to improve the use of natural resources in the region.

Keywords: region, natural resources, material and cultural needs, regional economic complex, economic resources, demographic resources, climatic resources.

KIRISH

Iqtisodiyotning global o'zgarishlari zahirida har bir mamlakat oldida turgan asosiy vazifalardan biri — mavjud resurslardan oqilona va samarali foydalanish hisoblanadi. Shu bois, mamlakat miqyosida tabiiy resurslardan samarali foydalanish borasidagi tadqiqotlar doimiy muammo sifatida ilmiy izlanishlarda keng muhokama qilinadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining.2023-yil 11-sentyabr PF-158-son ““O‘zbekiston-2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi¹ Farmoniga ko‘ra, mintaqalarda turli ustuvor yo‘nalishlar, ayniqsa ekologiya va tabiatni muhofaza qilish, suv resurslaridan oqilona foydalanish, transport-kommunikatsiya infratuzilmasini yanada rivojlantirish borasidagi yaqin hamkorlikni kuchaytirish kabi vazifalar belgilab berilgan [1].

Har bir mintaqaning iqtisodiy va ekologik jihatdan rivojlanishi tabiiy resurslar salohiyatiga bog‘liq. Shu nuqtai nazardan, hududlarda iqtisodiy va ekologik resurslardan oqilona foydalanish hamda iqtisodiy rivojlanish xususiyatlarini o‘rganish va ta’sir etuvchi omillarni baholash muhim ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR SHARHI

Mintaqaning iqtisodiy va ekologik jihatdan rivojlanishida tabiiy resurslarning ahamiyati va ulardan foydalanishni takomillashtirish masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. Xususan, V.D. Shornikov tomonidan “tabiiy resurs” tushunchasiga aniq ta’rif berilgan bo‘lib, tabiiy resurs — bu tabiatning bir qismi, o‘rmonning muayyan bo‘lagi, ammo uni iste’mol nuqtai nazaridan foydali deb hisoblash mumkin. Tabiiy resurslar tarkibiga yoqilg‘i-mineral xomashyo turlari ham kiradi. Yoqilg‘i resurslarining “katta uchligi” — neft, tabiiy gaz va ko‘mir — dunyoda ishlab chiqarilayotgan energiyaning 80 % dan ortig‘ini ta’minlaydi [2].

Tadqiqotchilar V. Gorbanev va I. Mitrafanova ham o‘z tadqiqotlarida tabiiy resurslar masalasiga alohida ilmiy yondashuvni qo‘llagan. Ularning fikricha, “tabiiy resurslar — bu jamiyatning moddiy va madaniy ehtiyojlarini qondirish uchun ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan tabiiy muhitning tarkibiy qismlaridir”. Ular mohiyatan jismoniy ko‘rinishga ega bo‘lib, ulardan foydalanish orqali iqtisodiy resursga aylanadi [3].

METODOLOGIYA

Tadqiqotda mintaqalarda tabiiy resurslardan foydalanishning iqtisodiy-ekologik rivojlanishga ta’sirini baholash maqsadida sohada izlanishlar olib borgan olimlarning nazariy va uslubiy yondashuvlari qiyosiy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqot metodologiyasi sifatida tabiiy resurslardan foydalanishga oid nazariy qarashlar o‘rganilgan. Mavzuga doir ilmiy adabiyotlar va maqolalar asosida mavjud muammolarni bartaraf etish bo‘yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tabiat in’om etgan tabiiy resurslar asrlar davomida insoniyatning tabiiy va moddiy ehtiyojlarini qondirib kelmoqda. Shu sababli, tabiiy resurslardan samarali foydalanish va ularni ishlab chiqarishga to‘g‘ri yo‘naltirish maqsadga muvofiqdir.

E.V. Alexin ham o‘z tadqiqotlarida tabiiy resurslardan foydalanishni mintaqaviy darajada o‘rganib chiqqan. Tadqiqotchining fikriga ko‘ra, mintaqaviy xo‘jalik majmui — bu chambarchas ichki xo‘jalik aloqalari bilan bog‘langan korxona va tarmoqlarning

¹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining.2023-yil 11-sentyabr PF-158-son ““O‘zbekiston-2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni <https://lex.uz/ru/docs/-6600413>

maqsadli shakllangan, barqaror birikmasidir. Iqtisodiy kompleksning muvaffaqiyatli ishlashi va rivojlanishi mintaqaviy xususiyatlarni, asosiy ishlab chiqarish kuchlarini butun mintaq miqyosida rivojlantirishni belgilovchi omillarni maksimal darajada hisobga olishga bogʻliq. U bu omillarni uchta guruhga ajratgan:

1. Tabiiy resurslar — tabiiy resurslarning mavjudligi, ularning miqdori, assortimenti, iqlimi, ekologik holati;
2. Iqtisodiy resurslar — iqtisodiy va geografik joylashuv, rivojlangan hududlarga nisbatan joyi, transport yoʻnalishlari;
3. Demografik resurslar — aholi soni, hududiy taqsimoti, yosh tarkibi, mehnatga layoqatli aholining soni va tarkibi, ularning malaka darajasi [4].

Mintaqaviy jihatdan tabiiy resurslar oʻziga xos tarzda tugaydigan va tugamaydigan resurslarga boʻlinadi. Tugaydigan resurslar esa oʻz navbatida qayta tiklanadigan (yer resurslari) va qayta tiklanmaydigan (suv va biologik) resurslarga ajratiladi. Tugamaydigan resurslar esa iqlimiy, quyosh va shamol energiyasi kabi resurslarni oʻz ichiga oladi. Shunday ekan, har bir mintaqaning oʻzida mavjud resurslardan oqilona foydalanishi hamda resurslar taqchilligini oldini olish muhim ahamiyatga ega (1-jadval).

1-jadval

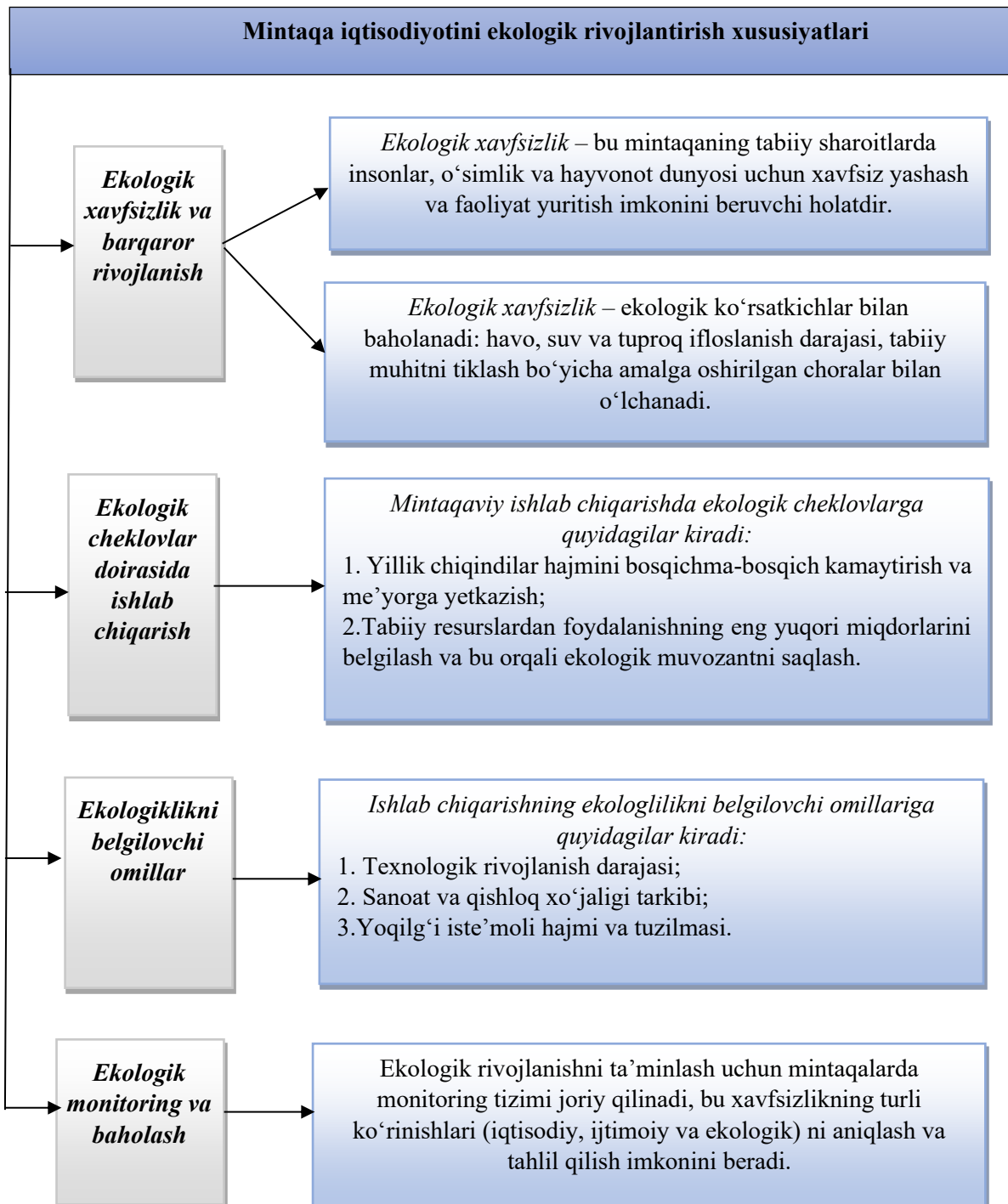
Tabiiy resurslarning klassifikatsiyalashuvi¹

Tabiiy resurslar	Tugaydigan resurslar	<i>Qayta tiklanadigan</i>	Yer resurslari
		<i>Qayta tiklanmaydigan</i>	Suv resurslari
			Biologik resurslar
	Tugamaydigan resurslar	Iqlimiy resurslar	
		Quyosh energiyasi resurslari	
		Shamol energiyasi resurslari	

Shuningdek, MDH olimlaridan G.G. Fetisov va V.P. Oreshinlar ham mintaqalarda mavjud tabiiy resurslarni takror ishlab chiqarishning asosiy omili sifatida taʼkidlab oʻtgan. Ularning fikriga koʻra, tabiiy resurslarning barcha turlari — yer, oʻrmonlar, suv, havo va yer osti boyliklaridan foydalanish hamda ularni iqtisodiy aylanishga jalb qilish zarur. Yer qaʼridagi resurslarni ishlab chiqarish jarayoniga jalb qilish bevosita foydali qazilma zaxiralarini qidirish, ularni foydalanishga tayyorlash, qazib olish, shuningdek, buzilgan tabiiy aloqalarni qayta tiklash bilan bogʻliq jarayonlarni oʻz ichiga oladi. Shuningdek, ular mintaq iqtisodiyotini ekologik jihatdan rivojlantirish boʻyicha toifalarga ajratilgan holda xususiyatlarini yoritib bergan (1-rasm).

¹ Muallif tomonidan ilmiy adabiyotlarni tadqiq qilish asosida tuzilgan.

Rossiyalik olimlar qatorida T.A. Agapova va S.F. Seregina tadqiqotlariga ko'ra, milliy tegishliligidan qat'i nazar, mamlakat iqtisodiy hududida iqtisodiy manfaat markaziga ega bo'lgan barcha iqtisodiy subyektlar (korxonalar, uy xo'jaliklari) rezident hisoblanadi. Shu sababli, mintaqalar iqtisodiyotining rivojlanishi butun mamlakat iqtisodiyotining barqaror va samarali rivojlanishini ta'minlaydi. Albatta, bunda ilm-fan va texnik evolyutsiyaning o'rni muhim ahamiyatga ega (1-rasm) [6].

1-rasm. Mintaqa iqtisodiyotini ekologik rivojlantirishning o'ziga xos xususiyatlari [5]

Mintaqani iqtisodiy-ekologik jihatdan rivojlantirish va mintaqaviy darajada resurslardan foydalanish borasida B.B. Berkinov boshchiligida chop etilgan “Mintaqalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini prognozlash” nomli o‘quv qo‘llanmada quyidagicha yondashuv bayon etilgan: “Mintaqaviy xo‘jalik — bu butun bir xo‘jalik, iqtisodiy, ishlab chiqarish va ijtimoiy kompleks bo‘lib, u respublika, viloyat, avtonom okrug hududida joylashgan korxona, tashkilot va uyushmalarning bo‘ysunish shaklidan hamda tarmoqlar tarkibidan qat’i nazar shakllanadi”.

Shuningdek, mintaqaviy iqtisodiyotning maqsadlari yettita asosiy yo‘nalishda keltirib o‘tilgan:

1. O‘zbekiston Respublikasida yagona iqtisodiy hududni yaratish;
2. Mintaqalar iqtisodiy imkoniyatlaridan qat’i nazar, yagona minimal ijtimoiy standart va aholining ijtimoiy himoyasini ta‘minlash;
3. Mintaqalarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish sharoitlarini tenglashtirish;
4. Mintaqalarni kompleks ekologik muhofaza qilish;
5. Juda muhim strategik ahamiyatga ega bo‘lgan mintaqalarni ustuvor rivojlantirish;
6. Mintaqalarning tabiiy-iqlim xususiyatlaridan maksimal darajada foydalanish;
7. Mahalliy o‘z-o‘zini boshqarishni shakllantirish va kafolatlash [7].

Yuqoridagi iqtisodchi olimlar fikrlariga qo‘shilgan holda ta’kidlash joizki, har bir mintaqaning iqtisodiy salohiyatidan samarali foydalanishi muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, mintaqada mavjud tabiiy resurslar salohiyatini e’tiborga olish, ularni qazib olishdan tortib, qayta ishlashgacha bo‘lgan jarayonda ekologik muvozanatni buzmaslik choralari ko‘rilishi dolzarb vazifa hisoblanadi.

Mintaqada tabiiy resurslardan intensiv foydalanish va boshqa usullar orqali jamiyatning ekotizimga ta’siri oqibatida antropogen yuk ortib boradi, bu esa tabiiy boyliklarning zararlanishiga olib keladi. Inson populyatsiyasining ortishi hamda modda va energiya insonlar orqali harakatlanishi natijasida tabiiy ekologik tizimlar almashishi yoki butunlay yo‘q bo‘lib ketishi xavfi kuchayadi [8].

Darhaqiqat, har bir mintaqada tabiiy resurslardan haddan tashqari foydalanmaslik muhim, aks holda bu resurslar taqchilligiga olib keladi yoki keyingi avlod uchun resurs yetishmovchiligi xavfini oshiradi. Shu bois, insoniyat sonining ortib borishi sharoitida asrlar davomida samarasiz foydalanilgan resurslar bugungi kunda o‘zining salbiy ta’sirini ko‘rsatmoqda. Shuning uchun, bugungi kunda insoniyat oldida turgan dolzarb vazifalardan biri — iqtisodiy o‘lishni ta‘minlash bilan birga tabiiy resurslardan oqilona va intensiv foydalanishni takomillashtirish hamda ekologik muvozanatni saqlab qolishga intilishdir.

Tabiiy resurslar haqida so‘z borganda, avvalo bir masalani aniq anglab olish lozim: tabiiy resurslar tugab qoladigan va tugamaydigan resurslarga bo‘linadi. Tugab qoladigan resurslar qatoriga yer osti va yer usti boyliklari kiradi. Shu sababli, ulardan oqilona va tejamkorlik bilan foydalanish zarur. Tugamaydigan tabiiy resurslarga asosan quyosh energiyasi, shamol, okean va dengiz suvlari tufayli olinadigan energiya turlari kiradi. O‘z navbatida, tugab qoladigan tabiiy resurslar ikki turga — tiklanishi mumkin bo‘lgan va qayta tiklanmaydigan resurslarga bo‘linadi. Tiklanadigan resurslar

qatoriga o'rmon, suv va tuproq kiradi; ammo ularning qayta tiklanishi uchun ayrim hollarda uzoq vaqt talab etiladi. Ishlab chiqarish o'sib borgan sari tabiiy resurslarning deyarli barcha turlaridan foydalanish darajasi ham ortib bormoqda.

Tabiiy resurslar sifatida mineral xom ashyo resurslaridan oqilona foydalanish xususiyatlari A.E. Ishmuhamedov, M.R. Raximova va L.A. Ishmuxamedova tomonidan to'rtta guruhga ajratilgan holda tavsiya etilgan. Tadqiqotchilar fikriga ko'ra, mamlakatimizda foydalanilayotgan foydali qazilma konlari nafaqat juda katta zaxiralarga ega, balki o'ziga xos xususiyatlari bilan ham ajralib turadi:

Birinchidan, tabiiy va mineral xom ashyo zaxiralari yirik konlarda to'plangan bo'lib, ularni qazib olingan joyning o'zidayoq kompleks qayta ishlash imkoniyati mavjud.

Ikkinchidan, foydali qazilmalarning ko'pgina turlari tarkibida nafaqat asosiy komponentlar, balki katta miqdorda yo'ldosh elementlar ham mavjud.

Uchinchidan, konlarning ko'pchiligida ochiq usulda ishlash mumkin; rudalarni boyitish texnologiyasi nisbatan oddiy bo'lib, bu texnologiya katta miqdorda foydali komponentlar ajratishni hamda jahon bozorida xaridorgir mahsulotlar olishni ta'minlaydi.

To'rtinchidan, ko'pgina foydali qazilma konlari yaxshi o'zlashtirilgan, aholi zich yashaydigan hududlarda joylashgan. Bu esa qulay transport infratuzilmasiga, shu jumladan, suyuq va gaz holatidagi foydali qazilmalar uchun quvur transporti imkoniyatiga ega [9].

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mintaqada ekologik resurslardan oqilona foydalanish ham muhim ahamiyatga ega. Shu nuqtai nazardan, ekologik resurslardan foydalanish samaradorligini belgilovchi quyidagi omillarga alohida e'tibor qaratish zarur:

1. Tabiiy resurslarni muhofaza qilish va qayta tiklash — ekologik resurslardan samarali foydalanishning muhim omillaridan biri bu tabiiy resurslarni muhofaza qilish hamda ularni qayta tiklash jarayonlariga e'tibor qaratishdir.

2. Qayta tiklanuvchi energiya manbalari — quyosh, shamol va gidroenergiya kabi muqobil manbalarni joriy qilish va ulardan foydalanish orqali ekologik resurslardan samarali foydalanish darajasini oshirish mumkin.

3. Ekologik ta'lim va axborot berish — aholining ekologik savodxonligini oshirish, ishlab chiqaruvchilar va fuqarolar orasida ekologik madaniyatni shakllantirish hamda doimiy ekologik axborot bilan ta'minlashga alohida e'tibor qaratilishi lozim.

4. Ekologik monitoring va baholash tizimini takomillashtirish — mintaqalarda ekologik resurslardan foydalanish holatini muntazam ravishda monitoring qilish, foydalanish samaradorligini baholash tizimlarini takomillashtirish zarur.

5. Resurslarni qayta ishlash va qayta foydalanish — ekologik resurslardan maqsadli foydalanish uchun resurslarni qayta ishlash va ulardan takror foydalanish mexanizmlarini rivojlantirish muhimdir.

6. Xalqaro hamkorlik va barqaror rivojlanish — mintaqalarda ekologik resurslardan oqilona foydalanishni ta'minlash maqsadida xalqaro tashkilotlar hamda xorijiy davlatlar bilan o'zaro hamkorlikni kuchaytirish dolzarb vazifa hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining.2023-yil 11-sentyabr PF-158-son ““O'zbekiston-2030” strategiyasi to'g'risida”gi farmoni.
<https://lex.uz/ru/docs/6600413>
2. В.Д.Шорников. О природных объектах, природных ресурсах и праве собственности. Ж// Сибирский юридический вестник. №4(35) 2006. 56-63 стр.
3. В.Горбанев, И.Митрафанова. Природные ресурсы мировой экономики. Ж//Мировое и национальное хозяйство. №2 (29), 2014.
<https://mirec.mgimo.ru/2014/2014-02/prirodnye-resursy-mirovoj-ekonomiki>
4. Э.В.Алехин. Региональная экономика и управление. Учебное пособие. Пенза. 2007. 197 с.
5. Г.Г.Фетисов, В.П.Орешин. Региональная экономика и управление. Учебник. – М.: ИНФРА, 2006. 416 с.
6. Агапова Т.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика: Учебник. -7-е изд.перераб. и доп.-М.: Издательство “Дело и сервис”, 2005. 25-с.
7. В.В.Berkinov, D.S.Ashurova, M.K.Abdullaev. Mintaqalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini prognozlash. O'quv qo'llanma. – T.: TDIU, 2010-yil. 216 bet.
8. Қ.Н.Абиркулов, А.Абдулқосимов, Ш.Хамидов. Ижтимоий экология. Ўқув қўлланма. – Т.: 2004. 112 бет.
9. А.Э.Ишмухамедов, М.Р.Рахимова, Л.А.Ишмухамедова. Минтақавий иқтисодиёт. Дарслик. – ТДИУ. 2007. 359 бет.

SOLIQ TO'LOVCHILAR FAOLIYATINI SEGMENTLASH ASOSIDA SOLIQ XAVFLARINI ANIQLASH VA BAHOLASHNING AMALIY YONDASHUVLARI

Elbaeva Muqaddas Rashidovna

Toshkent arxitektura qurilish universiteti

dotsent v.b. PhD

Annotatsiya

Ushbu maqolada soliq riskini aniqlash va boshqarishda soliq to'lovchilar faoliyatini segmentlash va soliq xavfi tahlili ishlab chiqishning turli nazariy yondashuvlari muhokama qilinadi. Har qanday subyektning moliyaviy faoliyati xavf-xatarlarga to'la. Xatarlarning oqibatlarini kamaytirish uchun xavflarni boshqarishning samarali tizimini ishlab chiqarish zarur. Kuzatuvlar doirasida soliq xavflarini kelib chiqish sabablarini aniqlash, boshqarish, soliq xavflarini yo'q qilish, kamaytirish tizimning yetarli darajada rivojlanmaganligi, soliq xavflarni yanada chuqurroq o'rganish zarurligini belgilaydi. Maqolada soliq to'lovchilar faoliyatini segmentlash masalalari va ularni aniqlash bosqichlari muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: soliq xavfi, soliq xavflarni boshqarish, xavflarni kamaytirish, soliq to'lovchilar faoliyatini segmentlash.

Аннотация

В данной статье рассматриваются различные теоретические подходы к сегментированию деятельности налогоплательщиков и разработке анализа налогового риска в выявлении и управлении налоговым риском. Финансовая деятельность любого субъекта чревата рисками. Для снижения последствий рисков необходимо разработать эффективную систему управления рисками. Недостаточно развитая система выявления, управления, устранения, снижения налоговых рисков в рамках наших наблюдений определяет необходимость более глубокого изучения налоговых рисков. В статье рассмотрены вопросы сегментации деятельности налогоплательщиков и этапы их определения.

Ключевые слова: налоговый риск, налог управление рисками, снижение рисков, сегментирование деятельности налогоплательщиков.

Abstract

This article discusses various theoretical approaches to segmenting taxpayer activities and developing tax risk analysis in determining and managing tax risk. The financial activities of any subject are fraught with risks. To reduce the consequences of risks, it is necessary to produce an effective risk management system. The identification, management, elimination of tax risks, mitigation of tax risks in the framework of our observations determines the insufficient development of the system, the need for a more thorough study of tax risks. The article discusses issues of segmentation of taxpayer activities and the stages of their identification.

Keywords: tax risk, Tax Risk Management, Risk Reduction, segmentation of taxpayer activities.

KIRISH

Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 7-yanvar 1-son "Soliq xavfini boshqarish, soliq xavfi mavjud soliq to'lovchilarni (soliq agentlarini) aniqlash va soliq tekshiruvlarini tashkil etish va o'tkazish to'g'risida"gi¹ qaroriga muvofiq, soliq to'lovchilarni segmentlash deganda "Soliq majburiyatlarini bajarmaslik yoki to'liq bajarmaslik xavf darajasiga qarab soliq to'lovchilarni muayyan toifalarga ajratish" [1] deb ta'riflangan, aslida segmentlash esa, xavfning yuzaga kelish ehtimoliga va uning bo'lishi mumkin bo'lgan oqibatlariga bog'liq tarzda aniqlanadigan xavfning holatini ko'rsatib beradi. Qayd etilgan Nizomga ko'ra, soliq amaliyotida soliq xavfi asosan turli xil mezonlarga ko'ra, "soliq xavfini aniqlash, tahlil qilish va baholash" avtomatlashtirilgan dasturi orqali aniqlanadigan soliqqa oid huquqbuzarlik alomatlarida ko'rinadi va uni Real va potensial soliq xavfi doirasida tahlil qilinadi. Bundan ko'rinadiki, soliq tizimida "xavfning oldini olish, bartaraf etish va ularni imkon qadar kamaytirish, ularning qo'llanilish samaradorligini baholash, shuningdek, soliq to'g'risidagi Qonunchilik hujjatlari bajarilishi ustidan nazorat qilish bo'yicha chora-tadbirlarni ishlab chiqish va amalda bajarishni, soliq organlarida mavjud axborot uzluksiz yangilanishini, tahlil etilishini va qayta ko'rib chiqilishini ta'minlashda" soliq to'lovchilarning faoliyatini segmentlash asosida baholab borish katta ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR SHARHI

Ilmiy adabiyotlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, tijorat risklari soliq risklarining asosi hisoblanadi. O'zbek olimlaridan Sh.Boboev o'zining ilmiy tadqiqotlarida soliqlarni prognoz qilish jarayoni soliq riski bilan doimiy bog'liq bo'ladi, agar, soliq riski to'g'ri baholansa, soliqlarni prognoz qilish jarayonidagi xatoliklar yoki aniqlikka ega ko'rsatkichlarning haqiqiy soliq tushumlari o'rtasidagi mutanosiblik ta'minlanadi degan fikrni bildiradi. [2] Xorijiy olimlarining ilmiy qarashlarini tahlil qiladigan bo'lsak, masalan, S. A. Filin soliq riskini moliyaviy xatoliklar asnosida baholagan va "soliq riski – bu moliyaviy faoliyati jarayonida soliq qonunchiligidagi noqulay o'zgarishlar yoki soliq to'lovlarini hisoblashdagi xatolar oqibatida iqtisodiyot subyekti duch kelishi mumkin bo'lgan zarar ehtimoli (xavfi)dir" [3] deb ta'rif bergan. Bird R.M. va Zolt E.M. (2008) "Tax Policy in Emerging Countries" asarida -soliq to'lovchilarga nisbatan differensial yondashuv soliq ma'murchiligi samaradorligini oshirishi keltirib o'tilgan [4].

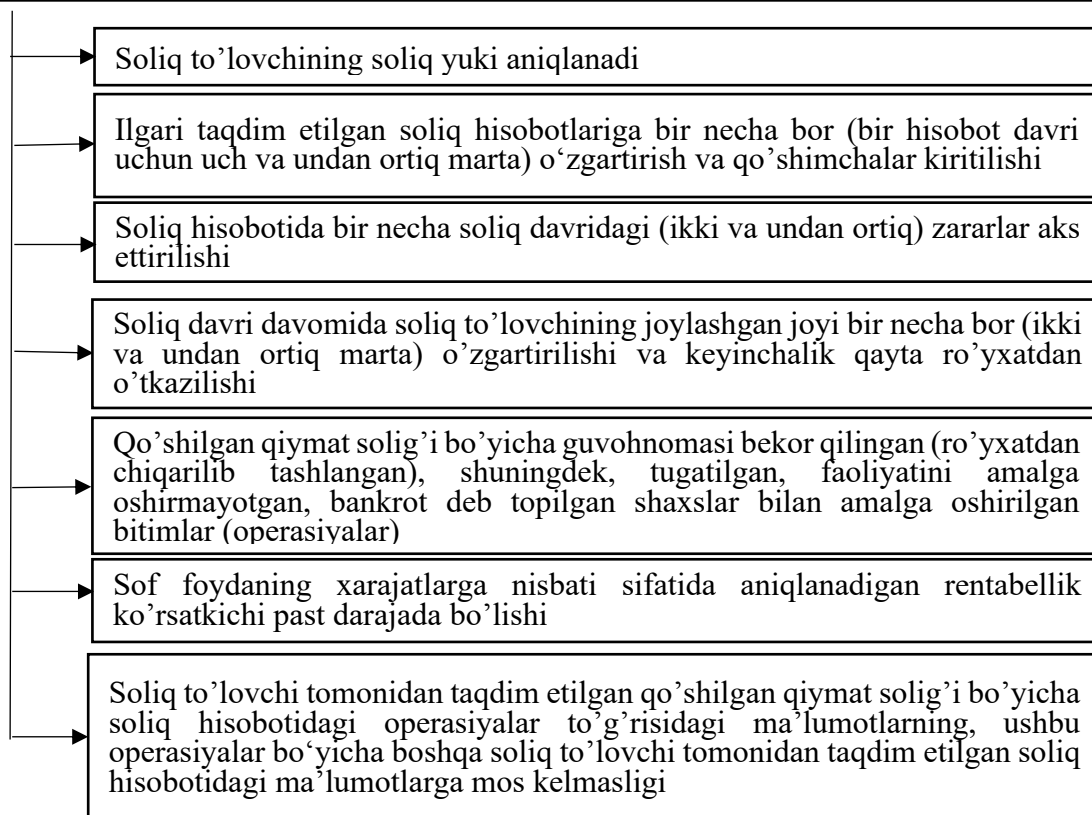
METODOLOGIYA

Soliq to'lovchilarning faoliyatini segmentlash asosida soliq xavfini aniqlash "soliq xavfini aniqlash, tahlil qilish va baholash" axborot tizimining "Soliq xavfini aniqlash, tahlil qilish va baholash" avtomatlashtirilgan dasturi hamda qo'shimcha manbalardan olingan ma'lumotlar tahlili asosida soliq to'lovchilar faoliyatida soliqlarni hisoblab chiqarish va (yoki) to'lash bo'yicha yo'l qo'yilgan xato va kamchiliklar to'g'risida tayyorlangan tahliliy axborot va jadvallarda har bir soliq

¹ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 7-yanvar 1-son "Soliq xavfini boshqarish, soliq xavfi mavjud soliq to'lovchilarni (soliq agentlarini) aniqlash va soliq tekshiruvlarini tashkil etish va o'tkazish to'g'risida"gi Qarori <https://lex.uz/docs/-5206072>

to'lovchi bo'yicha soliq to'lashdan qochish xavfi yuqori bo'lgan yo'nalishlar hamda to'lanmasligi kutilayotgan soliqlar summasi alohida ko'rsatiladi.

Soliq to'lovchilar faolivatini segmentlash tartibi va mezonlari

1-rasm. Soliq to'lovchilar faoliyatini segmentlash tartibi va mezonlari [5]

Bundan tashqari, ushbu mezonlarga "Soliq kodeksiga asosan maxsus soliq rejimlarini qo'llash huquqini beradigan oborotlarini bir necha yil davomida bir milliard so'mdan past miqdorda soliq hisobotlarini taqdim etishi va o'tkazilgan soliq tekshiruvlari natijalari" ham kiradi.

Soliq to'lovchilar faoliyatini soliq to'lovchilar soliq xavfi darajasiga qarab past, o'rta va yuqori xavfli toifalarga ajratilishi, ma'lum bir mezonlarga asosan amalga oshiriladiki, biz uni 1- rasmda keltirib o'tganmiz.

O'z navbatida soliq auditida soliq to'lamaslik xavfini baholash mezoni asosida aniqlangan soliqlar va yig'implarni to'lamaslik xavfi ochib berilishi (oshkor qilinishi), ya'ni, soliq bazasini to'g'ri shakllanishi (yashirilishi), narxlarni pasaytirib (ko'paytirib) ko'rsatish orqali soliq bazasini yashirish holatlari, yuklarni tovar-kuzatuv hujjatlarini rasmiylashtirmasdan yoxud soxta hujjatlar bo'yicha tashilishi, tovarlarni sotishdan (xizmat ko'rsatishdan) olingan tushumni hisobot davridan keyingi davrga o'tkazilishi (sotish hajmini va daromadni (foyda) qasddan kamaytirilishi), byudjetdan moliyalashtirilgan qurilish (pudrat) ishlarida soliq kodeksi talablari (242-moddasi)ga rioya qilinmasligi, byudjetdan bajarilgan ishlar uchun olingan mablag'larga EHF rasmiylashtirmaslik holatlariga alohida e'tibor berilishi lozim bo'ladi.

Soliq to'lovchilarning faoliyatini segmentlash asosida ayrim soliq to'lovchilarda o'tkazilgan turli shakllardagi soliq audit natijalari shuni ko'rsatadiki, tanlab olingan korxonalarda ma'lum vaqt davomida xavf summasi aniqlanib, soliq xavfi darajasi foyda solig'ida katta ulushni egallagan, keyingi o'rinda esa, qo'shilgan qiymat solig'i bo'yicha soliq xavfi yuqori bo'lgan. Bu aniqlangan soliq xavfi summasi natijalarining tahlilini amalga oshirishda soliq auditida shuningdek soxta tadbirkorlik xavflari (ko'zbo'yamachilik uchun bitimlar tuzilishi, "bir kunlik" firmalar tashkil etilishi, bank pul aylanmasi mavjud bo'lmasdan EHF rasmiylashtirish, rasmiylashtirilmagan (kirim qilinmagan) tovarlarni saqlash, ulardan foydalanish va realizatsiya qilish holati, haqiqatda amalga oshirilgan bank aylanmalari bo'yicha EHF rasmiylashtirmaslik orqali soliq rejimlaridan foydalanish huquqini suiiste'mol qilinishi, import-eksport operatsiyalarni amalga oshirmasdan soxta hujjatlar asosida QQS qaytarish uchun ariza berilishi, nazorat-kassa texnikasining fiskal xotirasi xizmati dasturiga noqonuniy ravishda o'zgartirish kiritish yoki realizatsiya hajmini kiritmaslik holatlari)ni ham tahlil qilish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Bundan tashqari soliq to'lovchilarning faoliyatini segmentlash natijasida soliq auditini o'tkazish jarayonida soliqlarni to'lamaslik xavflariga alohida e'tibor berish lozim bo'ladi. Bizningcha, bu jarayonda: yirik miqdorda soliq qarzdorligini hosil qilinishi, qisqa muddatda yirik miqdorda soliq qarzi hosil qilib soxta bankrotlik e'lon qilinishi, korxonalarni qo'shib yuborish yoki qo'shib olish orqali soliq qarzdorlikni yoki hisoblangan soliqlarni to'lamaslik holatlari va xarajatlarni sun'iy ravishda oshirib ko'rsatish hisobiga soliqlarni to'lamaslik holatlariga alohida e'tibor qaratilishi zarur bo'ladi.

Soliq audit o'tkazishda soliq to'lovchi hisobotlarining aniqliligini tekshirish lozim bo'ladi. Bunda bir necha xildagi hisobotlarni olib ularning arifmetikasi tekshiriladi. Masalan, Sotuv registrlarining yig'indisi, to'lovlarning yig'indisi, xarajatlar yig'indisi va hokazo.

Soliq to'lovchilar faoliyatini soliq xavfini aniqlash maqsadida segmentlashning mezonlarini doimo takomillashtirib borish lozim bo'ladi. Segmentlash bu aslida dastlabki, toifalash bo'lib, uning xulosalariga ko'ra o'tkaziladigan soliq auditlari natijalari esa, oxirgi uch yillik natijalariga ko'ra soliq auditida ko'proq soliqdan qochish holatlari aniqlanganligini tahlillar ko'rsatmoqda.

TAHLIL VA NATIJALAR

O'tkazilgan nazorat tadbirlari yakuni bilan taqdim qilingan xavf summasini tasdig'ini topish holatini amaliy holat bilan taqqoslashda ish haqi fondini yashirilishi ya'ni, ish beruvchi bilan mehnat munosabatlarida bo'lgan xodimlarning haqiqiy soni va ish haqi summasini soliq hisobotida aks ettirmaslik yoki pasaytirib ko'rsatish holatlarini, soliq rejalashtirishda soliq to'lamaslik maqsadida agressiv usullaridan foydalanish orqali korxona foydasini nol yoki zarar bilan yuritilishini, soliqlarni to'lamaslik yoki to'liq to'lamaslik maqsadida korxona faoliyatiga tegishli bo'lmagan imtiyozlardan foydalanishi, ustav fondi bilan bog'liq soliq xavfi doirasida yirik miqdorda pul mablag'lari, bino va inshootlar, qurilish mollari, tovar moddiy boyliklar

(manbasi ko'rsatilmagan) holda ustav fondiga kiritilishi va realizatsiya qilinishi holatlari nuqtai nazaridan segment tahlili va auditni amalga oshirish samarali bo'ladi.

Shuning uchun soliq auditida fikrimizcha, quyidagi holatlarga: tashqi savdo operatsiyalari bo'yicha soliq xavflari reyestriga kiruvchi — tashqi savdo operatsiyalari bo'yicha norezident daromad solig'i va import qilingan xizmatlardan QQSni to'g'ri hisoblanishi, eksport-import operatsiyasida tovarlar narxini bozor narxidan baland miqdorda past yoki yuqori ko'rsatilishi, bir tovarni davlatlar o'rtasida bir necha marotaba eksport/importini amalga oshirish orqali soliq bazasini yashirish yoki asossiz soliq xavfi olinishi ("Karusel" firibgarlik sxemasi), tashqi savdo operatsiyalarida soxta debitor/kreditor qarzlarni hosil qilish orqali soliq to'lashdan bo'yin tovlash, QQS bo'yicha "0" nol stavkadan foydalanish maqsadida kirimsiz tovarlarni eksport qilish, o'zaro aloqador shaxslar tomonidan transfert narxlar bo'yicha soliq to'lashdan bo'yin tovlash va shu kabilarga ham e'tibor berib tahlil qilish maqsadga muvofiq bo'ladi.

1. Shuni ham ta'kidlash lozimki, soliq tizimida segmentlash, soliq xavfini aniqlash va uning darajasini baholash O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 7-yanvar 1-son "Soliq xavfini boshqarish, soliq xavfi mavjud soliq to'lovchilarni (soliq agentlarini) aniqlash va soliq tekshiruvlarini tashkil etish va o'tkazish to'g'risida"gi qarori asosida amalga oshiriladi. Ushbu qarorga muvofiq, "soliq xavfi darajasi soliq xavfi mezonlari 1 dan 100 gacha bo'lgan ballar asosida aniqlanadi, soliq xavfi darajasiga qarab soliq to'lovchilar dastur orqali soliq xavfi darajasini aniqlash mezoniga belgilangan ballar va potensial soliq xavfi asosida baholanadi hamda toifalarga ajratiladi.

"Soliq xavfini boshqarish, soliq xavfi mavjud soliq to'lovchilarni (soliq agentlarini) aniqlash va ularni soliq xavfi darajasi bo'yicha toifalash tartibi to'g'risida NIZOM"ga ko'ra, soliq bo'yicha soliq xavfini tahlil qilish ma'lum bir mezonlar (ko'rsatkichlar)ni ko'rib chiqish tartibida amalga oshiriladi. Unga muvofiq, soliq to'lovchilarning "xarajatlar va daromadlar miqdori, ularning dinamikasi, soliq majburiyatlari o'z vaqtida bajarilishi, joriy soliq davrida hisoblangan soliqlarning avvalgi soliq davrlarida hisoblangan soliqlar miqdoriga muvofiqligi (kamayishi, ko'payishi) holati; davlat organlari va tashkilotlar tomonidan soliq organlariga taqdim etilgan ma'lumotlardagi ko'rsatkichlarning soliq to'lovchilarning soliq va moliyaviy hisobotlaridagi ko'rsatkichlariga muvofiqligi; foydalanilgan soliq imtiyozlarining soliq to'g'risidagi Qonunchilik hujjatlariga muvofiqligi; sof foydaning sof tushumga (tovarlar va xizmatlar realizatsiya qilishda olingan daromad aktsiz va qo'shilgan qiymat solig'isiz hisoblangan summa) nisbati sifatida aniqlanadigan rentabellik ko'rsatkichi hamda sof foydaning xarajatlarga nisbati kabi rentabellik ko'rsatkichi"¹ va shu kabilarning tahlili amalga oshiriladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, soliq to'lovchilarni segmentlash — ularning soliq majburiyatlarini bajarmaslik xavfi darajasiga qarab toifalash bo'lib, soliq xavfini

¹ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 7-yanvar 1-son "Soliq xavfini boshqarish, soliq xavfi mavjud soliq to'lovchilarni (soliq agentlarini) aniqlash va soliq tekshiruvlarini tashkil etish va o'tkazish to'g'risida"gi Qarori <https://lex.uz/docs/-5206072>

aniqlash, baholash va oldini olishda muhim vositadir. Bu jarayon avtomatlashtirilgan tizimlar orqali amalga oshiriladi va soliq auditi samaradorligini oshiradi. Segmentlash natijasida soliqdan bo'yin tovlash holatlari aniqlanib, yuqori xavfli toifalarga e'tibor kuchaytiriladi. Bu esa byudjet tushumlarini oshirish va soliq intizomini mustahkamlashga xizmat qiladi.

O'zbekiston amaliyotida soliq to'lovchilarni segmentlash va xavfni baholash bo'yicha sezilarli siljishlar kuzatilmoqda. Biroq, mavjud tizimlarning ba'zi funksiyalari cheklangan bo'lib, to'liq sun'iy intellekt va ilg'or analitika texnologiyalaridan foydalanish imkoniyati hali to'liq ishga tushirilmagan.

Xalqaro tajriba, xususan OECD va IMF tavsiyalari, soliq xavfini tashxislash, baholash va nazorat qilishda tizimli yondashuv zarurligini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 7-yanvar 1-son "Soliq xavfini boshqarish, soliq xavfi mavjud soliq to'lovchilarni (soliq agentlarini) aniqlash va soliq tekshiruvlarini tashkil etish va o'tkazish to'g'risida"gi Qarori <https://lex.uz/docs/-5206072>

3. Sh.B.Boboev. Jismoniy shaxslardan olinadigan soliqlar bo'yicha tushumlarni prognoz qilish mexanizmini takomillashtirish. Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi Avtoreferati. Toshkent. 2020-yil. 19 b.

4. Filin S. A. Moliyaviy risk va moliyaviy risklarni samarali boshqarish va ta'minlash jarayonida moliyaviy boshqaruv qarorlarini qabul qilishdagi tarkibi. // Moliya va kredit. — 2002. — № 3. 26-b

5. Bird RM. va Zolt E.M. (2008) "Tax Policy in Emerging Countries" Environment and Planning C: Government and Policy, Vol. 26, pp. 73-86, 2008. UCLA School of Law, Law-Econ Research Paper No. 08-18

6. Elbayeva M.R. "Soliq tizimida soliq risklarini boshqarishni takomillashtirish" Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. Toshkent 2023-yil

BANK AKTIVLARI SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING ZAMONAVIY USULLARI

Absamatov Anvar Ergashevich

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti dotsenti, i.f.n.,

Annotatsiya

Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasida bank aktivlari samaradorligini oshirishning an'anaviy va zamonaviy usullari hamda ushbu jarayon orqali milliy iqtisodiyotda tijorat banklari faoliyatini jadallashtirish imkoniyatlari tahlil qilingan. Xususan, moliyaviy sektorni izchil isloh qilish jarayonida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar, ilg'or bank amaliyotlarini joriy etish va banklar o'rtasidagi raqobat muhitini kuchaytirishga xizmat qiluvchi huquqiy asoslar o'rganilgan. Shuningdek, bank aktivlari samaradorligini oshirish bo'yicha mavjud muammolar va ularni bartaraf etish yo'llari yuzasidan muallifning yondashuvlari hamda amaliy takliflari bayon etilgan.

Kalit so'zlar: tijorat banki, raqamli transformatsiya, innovatsion bank, bank mahsulotlari, boshqaruv tuzilmasi, bank strategiyasi, aktivlar, bank aktivlari, bank passivlari, marja, kredit, depozit, foizli daromad, foizsiz daromad, xarajatlar.

Аннотация

В статье проанализированы традиционные и современные методы повышения эффективности банковских активов в Республике Узбекистан, а также возможности ускорения деятельности коммерческих банков через развитие данной сферы. Особое внимание уделено мерам, реализуемым в процессе последовательных реформ финансового сектора, внедрению передовых практик ведения банковского бизнеса и созданию правовых условий для усиления конкурентной среды. Также рассматриваются существующие проблемы повышения эффективности банковских активов и предложены авторские подходы и практические рекомендации по их устранению.

Ключевые слова: коммерческий банк, цифровая трансформация, инновационный банк, банковские продукты, структура управления, банковская стратегия, активы, банковские активы, банковские пассивы, маржа, кредит, депозит, процентные доходы, беспроцентные доходы, расходы.

Abstract

This article analyzes the traditional and modern methods for improving the efficiency of bank assets in the Republic of Uzbekistan and explores opportunities to accelerate the activities of commercial banks through the development of this area. Special attention is given to the measures implemented during the consistent reform of the financial sector, the introduction of advanced banking practices, and the establishment of legal conditions aimed at strengthening competition within the sector. Furthermore, the study identifies current challenges in enhancing bank asset efficiency and presents the author's approaches and practical recommendations for addressing these issues.

Keywords: commercial bank, digital transformation, innovative bank, banking products, management structure, bank strategy, assets, bank assets, bank liabilities, margin, credit, deposit, interest income, non-interest income, expenses.

KIRISH

Banklararo raqobat muhitining rivojlanib borishi bank aktivlarini joylashtirish, ularning samaradorligini oshirishda an'anaviy usullardan voz kechish hamda bank amaliyotiga samaradorlikni baholashning yangi va zamonaviy usullarini joriy etishni rag'batlantiradi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-may PF-5992-son "2020 — 2025-yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to'g'risida"gi Farmonida ¹, mamlakat bank tizimini isloh qilish strategiyasida: "kredit portfeli va tavakkalchiliklarni boshqarish sifatini yaxshilash, kreditlash hajmlarining mo'tadil o'sishiga amal qilish, muvozanatlashgan makroiqtisodiy siyosat yuritish, korporativ boshqaruvni takomillashtirish va xalqaro amaliy tajribaga ega bo'lgan menejerlarni jalb qilish, moliyaviy tavakkalchiliklarni baholash uchun texnologik yechimlarni tatbiq etish orqali bank tizimining moliyaviy barqarorligini ta'minlash" ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida belgilab berilgan [1].

Tijorat banklarida kredit skoringi usulini qo'llash aktivlar samaradorligini oshirish bilan bog'liq quyidagi afzalliklarni taqdim etadi:

- Mijozlarning kredit tarixini o'rganish asosida yuqori salohiyatga ega qarz oluvchini aniqlash imkoniyati mavjud. Mazkur mezon kredit sifatini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi;
- Skoring tizimida qarzdorlikni undirishning uzoq muddatli istiqbolini aniqlashga e'tibor qaratilishi aktivlarning muammoga aylanish ehtimolini kamaytiradi.

O'zbekiston Respublikasi banklari amaliyotida kredit skoringini talab darajasida o'tkazish bilan bog'liq bir qator muammoli jihatlar mavjud bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

Birinchidan, tijorat banklari kredit skoringi usulini, asosan, kredit siyosatida kreditlashning elementlaridan biri sifatida belgilash bilan cheklanib qolmoqda. Qarzdorlarning moliyaviy holatini baholash jarayonida esa kredit skoringi usulidan umumiy tartibda foydalanilmoqda. Tijorat banklari ichki me'yoriy hujjatlarida kredit skoringi usuliga qo'yiladigan talablar va uni qo'llash jarayoni atroflicha belgilanmagan.

Ikkinchidan, kredit skoringi usulini qo'llashning samaradorligi qarz oluvchining moliyaviy holati to'g'risidagi ma'lumotlar manbasining kengligiga bog'liq. Shu bois banklarda qarz oluvchilar haqidagi ma'lumotlarni yig'ish, tizimlashtirish va qayta ishlash usullarini takomillashtirish zarurati yuzaga keladi.

Uchinchidan, skoring tizimining mohiyati faqat qarz oluvchining moliyaviy holati to'g'risidagi ma'lumotlarni kompleks tahlil qila olishda namoyon bo'lmaydi. Skoring tizimidan to'laqonli foydalanish uchun tizimlashtirilgan ma'lumotlar asosida aniq bank

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-may PF-5992-son "2020 — 2025-yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni <https://lex.uz/docs/-4811025>

kreditlash xulosasini tayyorlay oladigan malakali mutaxassislar xizmatiga ehtiyoj seziladi. Shu sababli banklarda xodimlar almashuvini kamaytirgan holda, malakali kreditlash kadrlarini tayyorlashga alohida e'tibor qaratish zarur.

Stress-testlash usuli. XX asrning 90-yillarida yuzaga kelgan moliyaviy inqirozlar banklar aktiv va passivlarini boshqarish jarayonida qo'llanilayotgan moliyaviy instrumentlarning bir qator muhim kamchiliklari mavjudligini ko'rsatdi. Bunday vaziyatdan chiqish uchun xalqaro moliya institutlari a'zo davlatlarning bank tizimidagi moliyaviy barqarorlikni tahlil qilish mexanizmlarini takomillashtirish ustida izlanishlar olib bordi. Mazkur jarayonda alohida portfellar riskini baholash imkonini beradigan boshlang'ich stress-testlash usuli ishlab chiqildi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Moliyaviy xizmatlarni yetkazib berish va iste'mol qilish borasida, shuningdek texnologik rivojlanish natijasida biznes, bank va moliya tizimlarini raqamlashtirish ta'sirida katta o'zgarishlar ro'y bermoqda. Bank xizmatlari bozorida internet va mobil texnologiyalarni qo'llash hamda ulardan foydalanish banklarning xizmat ko'rsatish tarixida misli ko'rilmagan o'zgarishlarga olib kelmoqda. Ko'plab elektron kanallar orqali elektron bank xizmatlarini rivojlantirish mijozlarga qo'shimcha qulayliklar taqdim etish imkonini bermoqda. Mazkur holatda rivojlangan davlatlar bank tizimida moliyaviy xizmatlar ko'payib borayotgani masofaviy bank xizmati ko'rsatish ahamiyatini yanada oshirgan. Natijada butun dunyo bo'ylab yirik banklar tomonidan bank xizmatlarining turli xil variantlari onlayn rejimda taqdim etilmoqda.

Xususan, A.I. Jukov bank xizmatlariga quyidagicha ta'rif beradi: «Tijorat banklari xizmatlari — bank foydasiga ma'lum bir haq olish evaziga, mijozning talabiga binoan bank operatsiyalarini bajarish» [2].

Bugungi kun bank sohasining rivojlanish tendensiyasi xizmatlarni elektron tarzda yuritishga o'tishdir. Bu borada ilk fundamental tadqiqot Xalqaro hisob-kitoblar banki qoshida 1974-yilda tashkil etilgan Bank nazorati bo'yicha Bazel qo'mitasi tomonidan o'tkazilgan. Mazkur qo'mita tomonidan elektron bank xizmatlari bo'yicha ishchi guruh tashkil etilgan. Bank nazoratchilari uchun xalqaro elektron bank ishi masalalari "Cross-Border Electronic Banking Issues for Bank Supervisors" (2000-y.) ma'ruzalari ushbu guruh faoliyatining natijasi bo'lgan [3]. Mazkur muammoning turli jihatlariga Xalqaro valyuta jamg'armasi (XVJ) va O'nlik guruhining (G10) tadqiqotlarida ham sezilarli darajada e'tibor qaratilgan [4].

Mijozlarning kreditga qobiliyatini baholash usullariga doir tadqiqotlarda M.N. Konyagina va Ya.A. Klishina korporativ mijozlarning kreditga layoqatliligini baholash modellarini tasnifiy va kompleks turlarga ajratadi [5].

O'zbekiston bank sohasidagi yetuk iqtisodchi olimlaridan biri Sh. Abdullayeva jahon amaliyotida mijozning kreditga layoqatlilik darajasini baholashning uchta an'anaviy modeli mavjudligini ta'kidlaydi. Bular: mustaqil reyting agentliklari baholash modeli, statistik usullar asosida baholash modeli hamda to'g'ridan-to'g'ri ekspert baholash modeli [6].

Aktivlar sifatini baholash bo'yicha — reytinglash usuli. Jahon tajribasida reyting tizimining shakllanishi xalqaro moliya institutlari tomonidan mamlakatlarning

muvaffaqiyatlarini o'lchash zarurati bilan bog'liq bo'lgan. Jumladan, Jahon banki tomonidan mamlakatlarga qarz va grant mablag'lari ajratish bo'yicha qarorlar qabul qilishda "iqtisodiy siyosat va institutsional rivojlanishni baholash" uslubining ishlab chiqilishi reyting tizimining rivojlanishiga zamin yaratgan. Jahon iqtisodiy forumi esa 1979-yildan boshlab jahon mamlakatlarining doimiy global reytingi hamda raqobatdoshligi to'g'risidagi hisobotni chop eta boshlagan.

O'z navbatida, sarroflik idoralari ushbu to'plangan pul mablag'larini boshqa shaxslarga qarzga berish va olish amaliyotlarini ham boshlagan. Asta-sekin turli xildagi ssudalarni berish va pul mablag'larini jalb qilish hisobidan sarroflik ishi kengayib, kreditlar beruvchi, omonatlarni qabul qiluvchi va hisob-kitob operatsiyalarini amalga oshiruvchi banklar paydo bo'la boshlagan. Moliyaviy munosabatlarning bu tarzda rivojlanishi hozirgi banklarning aktiv amaliyotlari shakllanishiga asos solgan [7].

Tijorat banklarida aktivlar samaradorligini baholashda stress-test o'tkazishning dasturiy hisob-kitoblarini shakllantirish nihoyatda dolzarb hisoblanadi. Bu jarayonga dastur yaratuvchi kompaniyalarni keng miqyosda jalb etish maqsadga muvofiq. O'z navbatida, tijorat banklari xodimlari dasturlashtirilgan stress-testlash natijalarini tahlil qilish va ularning asosida qaror qabul qilish uchun umumlashtirish malakasini egallashlari zarur.

METODOLOGIYA

Maqolada me'yoriy-huquqiy hujjatlar, foydalanilgan adabiyotlar va internet ma'lumotlarining rasmiyligi, shuningdek iqtisodchi olimlarning mavzuga oid ilmiy-nazariy qarashlari qiyosiy va tanqidiy tahlil qilingan. Mavzuni o'rganish davomida umumiy iqtisodiy usullar bilan bir qatorda tizimli tahlil, umumlashtirish, abstrakt-mantiqiy fikrlash hamda statistik usullardan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tijorat banklari tomonidan aktivlarni diversifikatsiyalash usuli bank aktivlari portfelining optimal tarkibiy tuzilmasini shakllantirishni nazarda tutadi. Mazkur usulda aktiv amaliyotlardagi tarmoq risklarini pasaytirish va barqaror daromadlilikni ta'minlash dolzarb hisoblanadi.

Aktivlar portfeli va omillar tahlili usullari jumlasida kredit skoringi usuli alohida o'rin tutadi. Bu usul jismoniy shaxslarga iste'mol kreditlarini ajratishda ularning moliyaviy holatini aniqlash, maqbul qarz oluvchini tanlab olish muammosini hal etish maqsadida 1940-yillarda amerikalik iqtisodchi D. Dyuran tomonidan ishlab chiqilgan. Dastlab bu usul qarz oluvchi jismoniy shaxslarning moliyaviy holatini baholash modeli sifatida shakllangan bo'lsa-da, hozirgi kunda u qarz oluvchilarning moliyaviy holatini baholashning ishonchli va universal usuli sifatida keng qo'llanilmoqda.

Kredit skoringi usuliga xos xususiyatlar quyidagilardan iborat:

- Ushbu usulni qo'llash orqali qarz oluvchilarning kredit reytingi ko'rsatkichlari aniqlanadi;
- Kredit reytingini aniqlash jarayonida mijozlar moliyaviy holatidan kelib chiqib muayyan toifalar (sinf)ga ajratiladi;

- Kredit skoringi usuli qarz oluvchining moliyaviy holatini ballik tizim asosida baholashni nazarda tutadi;

- Skoring tizimi qarz oluvchining kreditga layoqatlilik ko'rsatkichlarini baholashdan tashqari, ularning defolt holatiga uchrash ehtimolini hamda kreditni qisman qoplash bo'yicha ehtimolli istiqbolni baholash jarayonlarini ham o'z ichiga oladi.

Tijorat banklarida kredit skoringi usulini qo'llash aktivlar samaradorligini oshirish bilan bog'liq quyidagi afzalliklarni beradi:

- Mijozlarning kredit tarixini o'rganish asosida yuqori salohiyatga ega qarz oluvchini aniqlash imkoniyati mavjud bo'lib, bu mezon kredit sifatini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega;

- Skoring tizimida qarzdorlikni undirishning uzoq muddatli istiqbolini aniqlashga qaratilgan yondashuv aktivlarning muammoga aylanish ehtimolini pasaytiradi (1-jadval).

1-jadval

Tijorat banklari tomonidan jismoniy shaxslarni kreditlashni tashkil etish tartibi¹

Bosqich	Bosqich nomi	Jarayon ishtirokchilari
1-bosqich	Mijoz (kafil)ni identifikatsiya qilish	Mijoz / Front-ofis xodimi / FACE ID tizimi
2-bosqich	Bank dasturi orqali kredit olish uchun ariza shakllantirish	Bank dasturi / Garov tizimlari / Anderayter / Tashqi tizimlar / Front-ofis xodimi / ABT / Mijoz
3-bosqich	Kredit olish uchun ariza bo'yicha huquqiy qaror qabul qilish	Bank dasturi / Garov tizimlari / Anderayter / Tashqi tizimlar / Front-ofis xodimi / ABT / Mijoz
4-bosqich	Kredit shartnomasini tuzish	Bank xodimi / Tashqi tizimlar / Old ofis xodimi / ABT / Mijoz
5-bosqich	Kredit ajratish	Front-ofis xodimi / Midi-ofis xodimi / Bosh bank ofisi / ABT / Tashqi tizimlar
6-bosqich	Kredit berishni rad etish	Front-ofis xodimi / Yuqori darajadagi xodimlar / Sotuvchi / Tashqi tizimlar
7-bosqich	"Jismoniy shaxslarga kredit berish" jarayonining samaradorligini oshirish	Bosh ofis bo'limi (biznes jarayon egasi) / Muvaffaqiyatli tahlil bo'limlari / 2-daraja himoya liniyasi / Vakolatli organ

Skoring tizimi natijalari bir qator omillarga bog'liq hisoblanadi. Skoring ko'rsatkichlarini hisoblashda xalqaro bank amaliyotida mijozlarning kredit tarixidan tashqari bir qator omillar e'tiborga olinadi. Jumladan:

- Jismoniy shaxsning oilaviy holati;
- Banklardagi hisobvaraqlari va aylanmalarga oid ma'lumotlar;
- To'lovlar tarixi, xususan, soliqlar, kommunal va boshqa to'lovlar bo'yicha ma'lumotlar;

¹ Muallif ishlanmasi

- Mijozning muddatli to'lovlar bo'yicha qarzdorliklari to'g'risidagi ma'lumotlar;

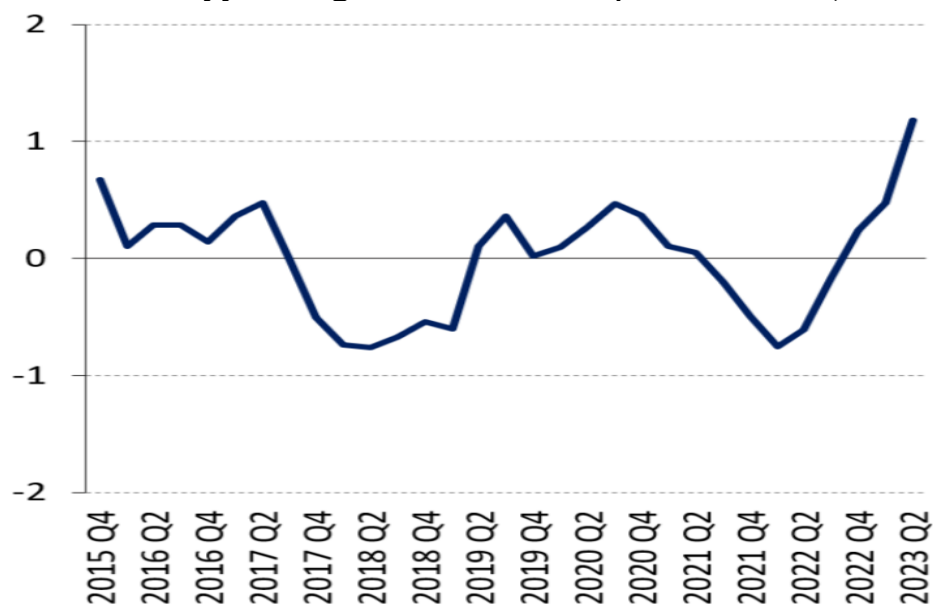
- Mijozlarning kreditga layoqatliligini aniqlash uchun turli modellashtirish usullari va matematik hisob-kitoblardan foydalaniladi.

Shu o'rinda, O'zbekiston tijorat banklari amaliyotida kredit skoringini talab darajasida o'tkazish bilan bog'liq bir qator muammoli jihatlar mavjudligini qayd etish joiz.

Birinchidan, tijorat banklari kredit skoringi usulini, asosan, kredit siyosatida kreditlashning elementlaridan biri sifatida belgilash bilan cheklanib qolmoqda. Qarzdorlarning moliyaviy holatini baholash jarayonida esa kredit skoringi usulidan umumiy tartibda foydalanilmoqda. Tijorat banklarining ichki me'yoriy hujjatlarida kredit skoringi usuliga qo'yiladigan talablar va ushbu usulni qo'llash jarayoni atroflicha belgilanmagan.

Ikkinchidan, kredit skoringi usulini qo'llashning samaradorligi qarz oluvchining moliyaviy holati to'g'risidagi ma'lumotlar manbasining kengligiga bog'liq. Shu bois banklarda qarz oluvchiga oid ma'lumotlarni yig'ish, tizimlashtirish va qayta ishlash usullarini takomillashtirish zarurati yuzaga kelmoqda.

Uchinchidan, skoring tizimining mohiyati faqat qarz oluvchining moliyaviy holati to'g'risidagi ma'lumotlarni kompleks tahlil qila olishda namoyon bo'lmaydi. Skoring tizimidan to'laqonli foydalanish uchun tizimlashtirilgan ma'lumotlar asosida aniq bank kreditlash xulosasini tayyorlay oladigan malakali mutaxassislar xizmatiga ehtiyoj mavjud. Shu sababli banklarda xodimlar almashuvini kamaytirgan holda malakali kreditlash xodimlarini tayyorlashga alohida e'tibor qaratish lozim (1-rasm).

1-rasm. Jismoniy shaxslarga ajratilgan kreditlarning YAIMga nisbati tafovuti¹, foiz band

2023-yilning birinchi yarmida jami kreditlar qoldig'ida jismoniy shaxslarga

¹ Markaziy bank sayti ma'lumotlari

ajratilgan kreditlar ulushi qariyb 30 foizga yetdi va YAIMga nisbatan tafovutning ijobiy kengayishini ko'rsatdi. Ushbu davrda jismoniy shaxslarga ajratilgan kreditlar qoldig'ining yillik o'sish sur'ati 54 foizni tashkil etdi. Bunga nomutanosib ravishda nominal YAIM atigi 19 foizga o'sdi. Bunday tendensiyalar, bir tomondan, kreditlarga bo'lgan to'yinmagan talab mavjudligini va bu holatni iqtisodiyotdagi tabiiy jarayon sifatida baholash mumkinligini anglatadi. Boshqa tomondan esa, aholining qarz yuki darajasi sezilarli darajada oshib borayotganini, ularning daromad va boshqa iqtisodiy shoklarga nisbatan zaiflashayotganini ko'rsatadi.

Jismoniy shaxslarga ajratilgan kreditning YAIMga nisbati tafovuti chakana kreditlash sektorida zaifliklarning to'planayotganini aniqlash imkonini beradi. Bunda ushbu nisbatning o'zining uzoq muddatli trendi bilan tafovutining ijobiy kengayishi xatarlar ortib borayotganidan darak beradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mijozlarga kredit ajratish bo'yicha qarorlar qabul qilishda samarali mexanizmni joriy etishda quyidagi jarayonlarga alohida e'tibor qaratish lozim:

- Yuqori malakali andarrayterlar guruhlarini tashkil qilish;
- Xizmat ko'rsatish jarayonlarini optimallashtirish, modulli ("bir xil") kredit mahsulotlarini joriy qilish hamda ularning bank kredit portfelidagi ulushini oshirish orqali tezkor va kam xarajatli chakana bank xizmatlarini kengaytirish;
- Banklarning scoring tizimlarini yanada takomillashtirish.

Tijorat banklarida aktivlar portfeli samaradorligiga oid axborotlarni haqqoniy va o'z vaqtida taqdim etish mexanizmining yo'lga qo'yilmaganligi bank Boshqaruvining mavjud muammolarni tezkorlik bilan bartaraf etish uchun zarur chora-tadbirlarni ishlab chiqishiga to'siq bo'lib qolmoqda.

Tijorat banklari aktivlari samaradorligini ta'minlashda aktivlarni joylashtirishga oid tarkibiy tuzilmalarning faoliyatiga qo'yiladigan talablarni kuchaytirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu maqsadda bank Kengashi tomonidan bank Boshqaruvi raisi va a'zolari, ichki audit bo'limi rahbarlarining bank aktivlari, kredit va investitsiya portfellari, daromadlilik va likvidlilik ko'rsatkichlari holati bo'yicha hisobotlarini har chorakda muntazam ravishda ko'rib chiqish va zarur hollarda ta'sirchan choralarni belgilash amaliyoti keng joriy etilmoqda.

Bundan tashqari, aktivlarni diversifikatsiya qilish, kredit portfelini yaxshilash hamda tavakkalchiliklarni samarali boshqarishni kuchaytirish maqsadida har bir bankda bevosita bank Kengashiga bo'ysunuvchi Tavakkalchiliklarni nazorat qilish qo'mitalari tashkil etildi. Tijorat banklarida aktivlar samaradorligini oshirishga qaratilgan iqtisodiy yondashuvlar bank aktivlarini maqbul joylashtirish va ularni doimiy monitoring qilish jarayoniga qat'iy talablar qo'yishni nazarda tutadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 12 майдаги ПФ-5992-сон “2020-2025 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг банк тизimini ислоҳ қилиш стратегияси тўғрисида”ги фармони // Қонун

хужжатлари маълумотлари миллий базаси, 13.05.2020 й., 10.06.2022 й., 06/22/152/0507-сон.

2. Жуков А.И., Банковская система России. М.: Проспект, 2009. с. 186.

3. Electronic Banking Group Initiatives and White Papers. — Basel Committee for Banking Supervision. — Basel, October 2000. — 27 p.

4. <http://www.bis.org> — сайти маълумотлари асосида тайёрланган.

5. Конягина М.Н., Клишина Я.А. Вопросы совершенствования подходов к оценке кредитоспособности //Деньги и кредит.- М.: 2015.- №10. (67-68-бетлар).

6. Ш.Абдуллаева. Мижознинг молиявий ҳолатини баҳолашда замонавий ёндашув //Бозор, пул ва кредит. – Т.: 2017.-№4. (39-бет).

7. Ташматов Ш.Х. Ўзбекистонда банк тизимининг шаклланиши ва ривожланиши. Докторлик диссертацияси.-Т.: 2006. (16-бет).

8. «Тижорат банкларида активлар сифатини таснифлаш ва активлар бўйича эҳтимолий йўқотишларни қоплаш учун захиралар шакллантириш ҳамда улардан фойдаланиш тартиби тўғрисида»ги Низом. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 2015 йил 14 июлда 2696-сон билан рўйхатга олинган.—Т.: «Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами», 2015 йил 20 июль, 28-сон.

LOGISTIKADA OMBORXONA XO‘JALIGI FAOLIYATINI BOSHQARISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH

Boymatov O‘tkirbek Tilovmurod o‘g‘li

Termiz davlat muhandislik va agrotexnologiyalar universiteti Transport
muhandisligi va logistikasi kafedrası assistenti

ORCID:0009-0003-4849-2382

E-mail: utkirbekboymatov92@gmail.com

Annotatsiya

Maqolada logistika tizimi doirasida omborxona xo‘jaligi faoliyatini boshqarish va rivojlantirishning nazariy hamda amaliy jihatlarini keng qamrovda tahlil etilgan. Omborlarning ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish sohasidagi o‘rni, ularning funksional vazifalari hamda logistika zanjiridagi roli asosli tarzda yoritilgan. Tadqiqotda omborxona faoliyatini takomillashtirish orqali resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish, xarajatlarni kamaytirish va logistika xizmatlari sifatini yaxshilash imkoniyatlari ko‘rib chiqilgan. Zamonaviy texnologiyalar, avtomatlashtirish va raqamli yechimlarning ombor tizimlariga integratsiyasi orqali operatsion jarayonlar samaradorligini oshirish yo‘llari tavsiflangan. Shuningdek, ombor turlarining ishlab chiqarish jarayonidagi ahamiyatiga ko‘ra tasnifi hamda xizmat ko‘rsatish sohasiga muvofiq klassifikatsiyasi ilmiy asosda bayon etilgan. Xulosa va takliflar qismida omborxona xizmatlarini modernizatsiya qilish, innovatsion texnologiyalarni joriy etish va inson kapitalini rivojlantirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ilgari surilgan.

Kalit so‘zlar: omborxona xo‘jaligi, logistika, omborxona logistikasi, saqlash va taqsimlash tizimi, innovatsion boshqaruv.

Аннотация

В статье всесторонне рассмотрены теоретические и практические аспекты управления и развития складского хозяйства в рамках логистической системы. Обосновано значение складов в производственных и сервисных процессах, а также их функциональная роль в логистической цепочке. В исследовании проанализированы возможности повышения эффективности использования ресурсов, сокращения издержек и улучшения качества логистических услуг за счёт совершенствования складской деятельности. Описаны пути повышения операционной эффективности посредством интеграции современных технологий, автоматизации и цифровых решений в складские системы. Также проведена научная классификация типов складов в зависимости от их роли в производственном процессе и в сфере обслуживания. В заключении предложены практические рекомендации по модернизации складских услуг, внедрению инновационных технологий и развитию человеческого капитала.

Ключевые слова: складское хозяйство, логистика, складская логистика, система хранения и распределения, инновационное управление.

Abstract

The article comprehensively analyzes the theoretical and practical aspects of managing and developing warehouse operations within the logistics system. The

importance of warehouses in production and service processes, as well as their functional role in the logistics chain, is scientifically substantiated. The study examines opportunities to increase resource utilization efficiency, reduce costs, and improve the quality of logistics services through the enhancement of warehouse activities. It describes ways to boost operational efficiency by integrating modern technologies, automation, and digital solutions into warehouse systems. Additionally, a scientific classification of warehouse types based on their role in the production process and the service sector is provided. The conclusion offers practical recommendations for modernizing warehouse services, introducing innovative technologies, and developing human capital.

Keywords: warehouse management, logistics, warehouse logistics, storage and distribution system, innovative management.

KIRISH

Ombor yoki omborlar majmui xizmat ko'rsatish infrastrukturasini bilan birgalikda ombor xo'jaligini tashkil etadi. Sanoat korxonasida ombor xo'jaligining asosiy vazifasi — sanoatni tegishli moddiy resurslar bilan to'g'ri ta'minlash, ularning saqlanishini tashkil etish va omborxona amaliyotlari bilan bog'liq xarajatlarni imkon qadar qisqartirishdan iborat. Logistika tizimida omborlarning ahamiyati va o'rni juda muhim hisoblanadi.

Omborlar logistika tizimining asosiy qismlaridan birini tashkil etadi. Logistika tizimi omborlarga bo'lgan tashkiliy hamda texnik-iqtisodiy talablarni shakllantiradi, omborlar tizimining maqsadini va eng maqbul ishlash mezonlarini belgilaydi, yuklarni qayta ishlash shartlarini aniqlaydi. O'z navbatida, materiallarni omborga joylashtirish (omborni joylashuvi, mahsulotlarni saqlash usullari va boshqalar) zaxiralarning logistika tizimidagi aylanish xarajatlari, miqdori va harakati ustidan sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Ombor xizmati — logistika fanining o'rganish obyekti bo'lib, u tovar-moddiy boyliklarni omborga joylashtirish, yukni qayta ishlash va o'rash jarayonlarini o'z ichiga oladi.

Omborga joylashtirish — logistik kanal ishtirokchilari tomonidan zaxiralarni saqlash, ularning butligini ta'minlash, ratsional tarzda joylashtirish, hisobga olish, doimiy yangilash va xavfsiz xizmat ko'rsatish usullaridan iborat jarayonlardir.

Logistika tizimining samaradorligini ta'minlashda omborxona xo'jaligi faoliyatini boshqarish va rivojlantirish muhim o'rin tutadi. Mahsulotlarni optimal saqlash, qayta ishlash va tezkor yetkazib berish jarayonlari omborxona operatsiyalarining samarali tashkil etilganiga bevosita bog'liqdir. Omborxona boshqaruvining takomillashtirilishi nafaqat resurslardan foydalanish samaradorligini oshiradi, balki korxonalarning bozordagi raqobatbardoshligini ham kuchaytiradi. Ombor xo'jaligi sohasiga zamonaviy texnologiyalar — avtomatlashtirilgan tizimlar, raqamli nazorat va tahlil vositalarini joriy etish operatsion jarayonlarning aniqligi va tezkorligini ta'minlaydi. Shu jihatdan, omborxona xo'jaligini samarali boshqarish va doimiy rivojlantirish logistika tizimining umumiy samaradorligini oshirish va iqtisodiy o'sishni ta'minlashda strategik ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Xalqaro innovatsion logistika, omborxona xo'jaligini boshqarish, omborxona logistikasi, shuningdek xalqaro transport tashuvlarida omborxona logistika xizmatini samarali tashkil etish bo'yicha ko'plab xorijlik va mamlakatimiz olimlari ilmiy izlanishlar olib borgan.

Bunda chet ellik olimlardan Till Becker, Oliver Jeken, Julia Boppert va boshqalarning bir qator asarlari ushbu sohadagi tadqiqotlarga bag'ishlangan. MDH mamlakatlari iqtisodchilari tomonidan yozilgan asarlarda ham logistikada innovatsion texnologiyalarni qo'llash masalalari keng yoritilgan. Jumladan, G. Xamdanova, O. Astanakulov, A. P. Pankruxin, E. A. Utkin, Ye. P. Golubkov, G. L. Bagiyev, L. T. Danchenok, G. L. Gardariki va boshqalarni alohida ko'rsatish mumkin [1, 2, 3].

O'zbekistonlik logistik olimlar — xususan R. K. Rashidov, Y. Karriyeva, A. Kucharov va boshqalar ham innovatsion logistika hamda omborxona logistika nazariyasi va amaliyotini rivojlantirishga katta hissa qo'shganlar [6, 7, 8].

Shu bilan birga, ularning asarlarida omborxona logistikasi sohasidagi innovatsiyalar, savdo faoliyati bilan shug'ullanuvchi korxonalar omborxona logistika tizimida zamonaviy texnologiyalardan foydalanish zarurati haqida fikrlar ilgari surilgan bo'lib, aynan shu yondashuv mazkur magistrlik dissertatsiyasining mavzusi, maqsad va vazifalarini aniqlab berdi.

METODOLOGIYA

Tadqiqotning uslubiy asosini transport xizmatlari ko'rsatish tizimini takomillashtirish sohasidagi xorijiy va o'zbekistonlik olimlarning ilmiy ishlarida bayon etilgan fundamental tushuncha va qoidalar tashkil etadi [4, 5]. Muallif, shuningdek, ilmiy jamoalarning transport xizmatlarini ko'rsatish tizimini takomillashtirish, transportning barcha turlaridan cheklangan va cheksiz foydalanish sharoitida ulardan foydalanish samaradorligi muammolarini o'rganish, shakllantirish va ulardan foydalanish sohasidagi tadqiqotlar natijalariga tayanadi [9].

Iqtisodiyotda tovarlarni tashish va iste'mol qilishning yangi yo'nalishlarini ishlab chiqishda davlat organlari hisobotlari va statistik ma'lumotlari, qonunchilik va me'yoriy-huquqiy hujjatlar, O'zbekiston kompaniyalarining uzoq muddatli rivojlanish dasturlari va hisobotlari asosiy manbalar sifatida qaraladi. Tadqiqot jarayonida funksional yo'naltirilgan qidiruv, iqtisodiy va statistik tahlil, prognozlash hamda modellashtirishning turli usul va vositalaridan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Mahsulotlarni omborda uzoq vaqt saqlashning salbiy tomoni shundaki, zaxiralarni saqlash bilan bog'liq xarajatlar hisobiga tovar narxi oshadi. Bu xarajatlar omborga joylashtirish amaliyotlari, omborxonani ijaraga olish, uni tartibda saqlash bilan bog'liq xarajatlarni o'z ichiga oladi. Bundan tashqari, omborxona zaxiralari tashkil etilishi natijasida boshqa maqsadlarda foydalanilishi mumkin bo'lgan katta miqdordagi moliyaviy resurslar aylanishdan chiqib qoladi.

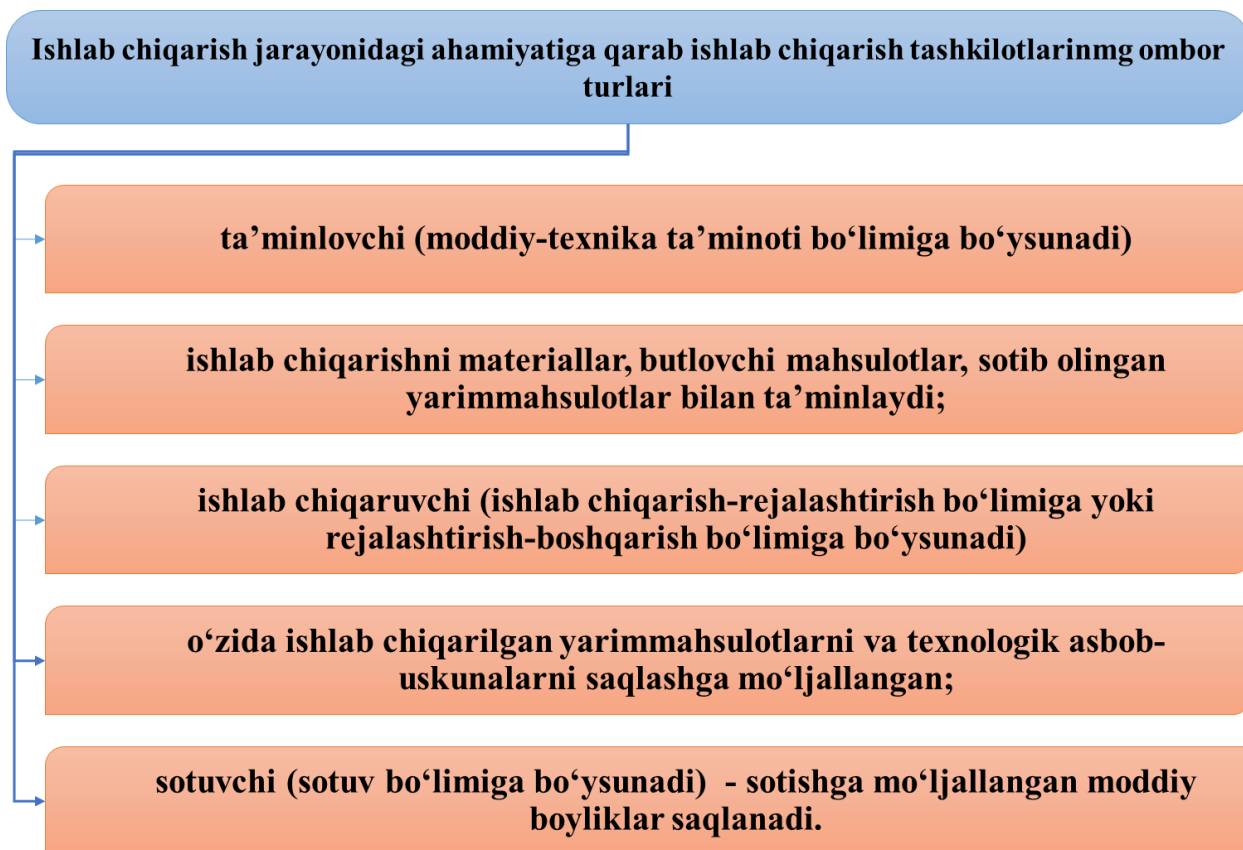
Shu sababli mahsulotlarni omborxonaga joylashtirish faqat xarajatlarni kamaytirishga yoki logistik servis sifatini oshirishga xizmat qilgan taqdirdagina

iqtisodiy jihatdan o'zini oqlaydi. Bu talabga tez javob berish yoki arzon narxlarda oldindan sotib olish hisobiga iqtisodga erishish shaklida namoyon bo'lishi mumkin.

Omborga joylashtirishning ijobiy tomoni shundaki, ishlab chiqarishni barqarorlashtirish imkoniyati yaratiladi, yuklarni butlash, zaxiralarni to'plash va taqsimlashga zarur texnik va tashkiliy sharoitlar vujudga keladi. Demak, ombor xizmati logistikasi — bu ombor xo'jaligida oqimlarni qayta ishlash jarayonida amalga oshiriladigan o'zaro bog'liq operatsiyalar kompleksidir.

Ombor logistikasi va ishlab chiqarish logistikasi korxonaga ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirishda, resurslarni yetkazib berish, saqlash, boshqarish va ulardan foydalanish funksiyalarini bajarishda to'liq o'zaro aloqani ta'minlaydi.

Mahsulot iste'molchilari omborlari texnologik jarayon uzluksizligini ta'minlashga mo'ljallangan. Mazkur omborlarda tugallanmagan ishlab chiqarish zaxiralari, asboblari, ehtiyot qismlar va boshqa resurslar saqlanadi. Ishlab chiqarish jarayonidagi ahamiyatiga qarab, ishlab chiqarish tashkilotlarining omborlari quyidagi turlarga ajratiladi 1-rasmda keltirilgan (1-rasm).

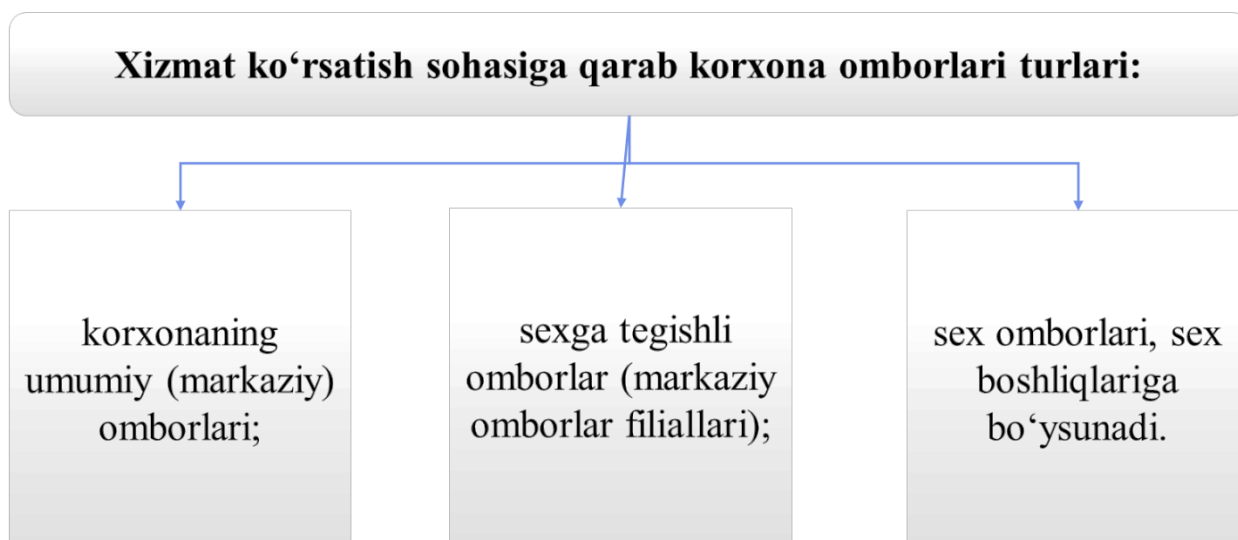
1-rasm. Ishlab chiqarish jarayonidagi ahamiyatiga ko'ra omborxonalarining faoliyat yo'nalishlari¹

¹ Muallif ishlanmasi

O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatish sohasini, shuningdek logistika va yuk tashuvlari, omborxona logistikasini rivojlantirish hamda sifatini yaxshilash muhim ahamiyat kasb etadi.

Omborlarning roli va o‘rnini tahlil qilganda, ularni iyerarxiyaning turli bosqichlarida — ya’ni umumdavlat, mintaqaviy, lokal va ishlab chiqarish darajalarida ko‘rib chiqish maqsadga muvofiqdir. Ombor xo‘jaligini tashkil etishning eng sodda variantlaridan biri keng tarmoqli tuzilmadir. Bunday tuzilmada qaysidir bir to‘plash punkti boshqa bir nechta punktlar uchun manba — ombor bo‘lib xizmat qiladi. Bu tizimning keyingi bosqichi eshelonlashgan tuzilma bo‘lib, u bir necha iyerarxik bosqich — joylashtirish eshelonlaridan iborat bo‘ladi. Bunday tizimda iste’molchilardan talablar eng quyi pog‘onadagi punktlarga tushadi. Normal sharoitda tovarlar har bir pog‘onadagi omborlar yaqin joylashgan yuqori pog‘onadagi ombordan to‘ldiriladi. Masalan, kirim omborlarining zaxiralari ulgurji mintaqaviy omborlardan to‘ldiriladi.

Ba’zan tovarlar omborga to‘g‘ridan to‘g‘ri yetkazib beruvchidan keladi — bu holda regional yoki kirim omborlari chetlab o‘tiladi. Yoki regional ombordan tovarlar to‘g‘ridan to‘g‘ri oxirgi iste’molchi omboriga o‘tadi. Mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalarga qarashli omborlar ishlab chiqarishga mo‘ljallangan xomashyo, materiallar, butlovchi qismlar va boshqa mahsulotlarni saqlashga ixtisoslashgan bo‘lib, bunday omborlar, birinchi navbatda, ishlab chiqaruvchi iste’molchilarni zarur materiallar bilan ta’minlaydi. Xizmat ko‘rsatish sohasiga qarab korxona omborlari turlari **2-rasmda** keltirilgan (2-rasm).

2-rasm. Xizmat ko‘rsatish sohasiga qarab korxona omborlari turlari¹

Sotuvchi tashkilotlar omborlari tovarlarning ishlab chiqarish sohasidan iste’mol sohasiga uzluksiz harakatini ta’minlashga xizmat qiladi. Ularning asosiy vazifalari — ishlab chiqarish mahsulotini iste’mol mahsulotiga aylantirish hamda turli

¹ Muallif ishlanmasi

iste'molchilar, shu jumladan chakana savdo tarmoqlarining uzluksiz ta'minotini amalga oshirishdir.

Vositachi tashkilotlar (eng avvalo, transport tashkilotlari) moddiy boyliklarni jo'natish bilan bog'liq bo'lgan holatlarda, omborga qo'shimcha joylashtirish uchun mo'ljallanadi. Bunday omborlarga temir yo'l stansiyalari omborlari, avtotransport, daryo yoki dengiz portlarining yuk terminallari, havo transporti terminallari kiradi. Bajarilayotgan yuklarni qayta ishlash amaliyotlarining turi bo'yicha bu omborlar bir transport vositasidan tushirilgan yuklarni boshqasiga ortish imkonini beradi.

Omborda materiallar zaxirasining harakati maxsus kartoteka yordamida hisobga olinadi. Zaxiralar darajasi miqdoriy yozuvlar asosida yoki buyurtmalar davriyligi tizimi bo'yicha tartibga solinadi. Omborxona xodimlari shtati — ombor amaliyotlari uchun zarur mehnat miqdori va murakkabligiga, qo'llanilayotgan transport vositalariga, yukni yuklash-tushirish va boshqa amaliyotlarning avtomatlashtirilganlik darajasiga qarab belgilanadi.

Omborga mahsulotlarni qabul qilish va joylashtirish tartibi tanlanayotgan joylashtirish shakliga bog'liq bo'lib, bu omborga egalik qilish yoki umumiy foydalaniladigan omborlardan foydalanish qaroriga bog'liq bo'ladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Omborlar sonini aniqlash va ombor tarmoqlarini innovatsion loyihalar asosida tashkil etish samaradorligi quyidagi omillarga bog'liq:

- Innovatsion investitsiyalarning maqsadlari nazariy jihatdan asoslanganligiga;
- Loyihani amalga oshirish uchun zarur ilmiy-tadqiqot va loyiha hujjatlarining mavjudligiga;
- Innovatsion loyiha texnik va iqtisodiy asoslanganligiga;
- Kerakli investitsiya mablag'larining mavjudligiga;
- Ishlab chiqarish jarayonida yangi namunaviy mahsulot turlarini to'liq o'zlashtirish imkoniga.

Innovatsion investitsiya samaradorligi — ishlab chiqarish davrida olingan yalpi foydaning oshib borishida namoyon bo'ladi. U ishlab chiqarishda yangilikni qo'llash orqali yaratilgan qo'shimcha mahsulot qiymatidan iborat bo'lishi lozim.

Omborxona faoliyatini yanada rivojlantirish va takomillashtirish uchun quyidagi takliflarni amalga oshirish maqsadga muvofiq:

- Sotuvchilarga omborxona xizmatlari sifatini oshirish;
- Xizmat ko'rsatish turlarini ko'paytirish;
- Aholi va korxonalar uchun xizmat ko'rsatishda axborot texnologiyalaridan keng foydalanish;
- Maishiy va kompyuter texnikasi hamda ehtiyot qismlar uchun ombor imkoniyatlarini kengaytirish;
- Xizmat ko'rsatish xarajatlarini kamaytirish va xizmat sifatini oshirish;
- Zamonaviy asbob-uskunalaridan samarali foydalanish;
- Ma'muriy xarajatlardan doimiy nazorat o'rnatish va ularni qisqartirish choralarini ko'rish;

- Ilgʻor texnologiyalarni joriy etish va ularni iqtisod qilish imkoniyatlarini aniqlash;
- Rivojlangan davlatlar tajribasidan foydalangan holda mahalliy ichki bozorga moslashtirish;
- Xodimlar malakasini doimiy oshirish va qayta tayyorlash, yosh mutaxassislarni jalb etish orqali yangi ish oʻrinlarini yaratish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. А.А. Трифилжва, А.Н. Воронков. Маркетинговая логистика. Учебная пособия. Санкт-Петербург. изд. “Союз” 2021 год.
2. Бауерсокс Доналд Дж., Клосс Дейвид Дж. Логистика: интегрированная сеп поставок / Пер. с англ. М.: ЗАО «Олимп — Бизнес», 2011.-640 с.
3. Миротин Л.Б., Ташбаев И.Э. Логистика для предпринимателя: основные понятия, положения и процедуры: Учебное пособие. М.: ИНФРА-М, 2021.
4. F.Xoʻjaev. “Logistika” darslik. Toshkent. Innovatsion rivojlanish nashriyot matbaa uyi 2022-yil.
5. Karriyeva Ya.K.Globallashuv jarayonida xalqaro transport logistik tizimi faoliyatining samaradorligi. TDAU nashr tahririyati, T.: 2003 y.
6. F.Xoʻjaev, I.Muxtorova “Xalqaro logistika” oʻquv qoʻllanma Innovatsion rivojlanish nashriyot matbaa uyi 2023-yil.
7. Kuziev, A., Muratov, A., Suyunov, O., Mardonov, S., & Samatova, B. (2025, February). Clark-Wright algorithm in routing small-batch cargo transportation. In AIP Conference Proceedings (Vol. 3268, No. 1). AIP Publishing.
8. Urokovich K. A., Doʻstmurodovich S. O. GʻALLA OʻRIM-YIGʻIM DAVRIDA TRANSPORT VOSITALARIDAN FOYALANISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH //Механика и технология. – 2024. – №. 2 (9) Спецвыпуск. – С. 109-115.
9. Coals B. U. T. INTEGRATION OF LOGISTICS FUNCTIONAL AREAS AND THE PLACE OF WAREHOUSING IN THEM //International Journal Of Management And Economics Fundamental. – 2023. – Т. 3. – №. 12. – С. 50-57.

MAHALLALAR UCHUN UZOQ MUDDATLI RAQAMLI TRANSFORMATSIYA STRATEGIYASI: ZAMONAVIY TENDENSIYALAR VA ISTIQBOLLAR

Kurbonbekova Mohichehra Turabjanovna

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

Bank ishi kafedrası dotsenti, DSc.

E-mail: mohichehra89@list.ru

Ostonoqulova Gulsaraxon Muhammadyoqub qizi

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

Marketing kafedrası professori, DSc.

E-mail: gulsaraxonostonaqulova@gmail.com

Eshpulatova Muazzam Barnoyevna

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

Iqtisodiy va moliyaviy xavfsizlik kafedrası tayanch doktoranti

E-mail: opencompanyuz@gmail.com

Muzaffarova Dilbar Mamalatif qizi

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

Raqamli iqtisodiyot kafedrası assistenti

E-mail: d.muzaffarova@tsue.uz

Annotatsiya

Mazkur maqolada mahallalarda raqamli transformatsiya strategiyasini ishlab chiqish zarurati va istiqbollari ilmiy asosda tahlil etilgan. O'zbekistonning mahalla boshqaruvi tizimlari Estoniya, Singapur, Yangi Zelandiya va boshqa ilg'or davlatlar tajribasi bilan qiyosiy tahlil qilingan. Mahallalarda raqamli infratuzilmani rivojlantirish, xizmatlar shaffofligini ta'minlash va fuqarolik ishtirokini kuchaytirish bo'yicha turli indikatorlar asosida baholash orqali strategik yo'nalishlar ishlab chiqilgan. Tadqiqot natijalari uzoq muddatli, integratsiyalashgan va bosqichma-bosqich tarzda amalga oshiriladigan strategiyani shakllantirishga ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: mahalla, raqamli transformatsiya, e-hukumat, KPI tizimi, ochiq ma'lumotlar, kiberxavfsizlik, fuqarolik ishtiroki, sun'iy intellekt.

Аннотация

В данной статье научно обоснованно проанализированы необходимость и перспективы разработки стратегии цифровой трансформации в махаллях. Проведён сравнительный анализ систем управления махаллями Узбекистана с опытом передовых стран, таких как Эстония, Сингапур, Новая Зеландия и другие. На основе оценки различных индикаторов разработаны стратегические направления по развитию цифровой инфраструктуры в махаллях, повышению прозрачности услуг и усилению гражданского участия. Полученные результаты служат научной основой для формирования долгосрочной, интегрированной и поэтапной стратегии цифровой трансформации.

Ключевые слова: махалля, цифровая трансформация, электронное правительство, система KPI, открытые данные, кибербезопасность, гражданское участие, искусственный интеллект.

Abstract

This article provides a scientifically grounded analysis of the necessity and prospects for developing a digital transformation strategy in local communities (mahallas). A comparative analysis of Uzbekistan's mahalla management systems with the experiences of leading countries such as Estonia, Singapore, New Zealand, and others has been conducted. Strategic directions have been developed based on the assessment of various indicators related to the development of digital infrastructure, enhancement of service transparency, and strengthening of civic engagement in mahallas. The findings serve as a scientific foundation for shaping a long-term, integrated, and phased digital transformation strategy.

Keywords: mahalla, digital transformation, e-government, KPI system, open data, cybersecurity, civic engagement, artificial intelligence.

KIRISH

Raqamli iqtisodiyotga transformatsiya jarayonida nafaqat yirik davlat tashkilotlari, balki mahallalar kabi kichik boshqaruv birliklari uchun ham texnologik rivojlanish zaruratga aylanmoqda. Bir qator tadqiqotlar mahalliy boshqaruv tizimining raqamlashtirilishi fuqarolarga xizmat ko'rsatish samaradorligini oshirishi hamda davlat resurslaridan yanada oqilona foydalanish imkonini yaratishini ko'rsatmoqda. Raqamli infratuzilmani rivojlantirish orqali mahallalarning o'z-o'zini boshqarish imkoniyatlari kengayadi va aholining boshqaruv jarayonlarida faol ishtirok etishi uchun zamin yaratiladi. Tadqiqotlarga ko'ra, Big Data va blokcheyn texnologiyalaridan foydalanish xizmatlarni shaffof va samarali boshqarish imkonini beradi. Bu esa korrupsiya va byurokratiya darajasining pasayishiga yordam beradi.

Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, raqamli transformatsiyaning uzoq muddatli strategiyalari mahalliy boshqaruv tizimlarida ijobiy natijalar beradi. Xorijiy tadqiqotchilar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda sun'iy intellekt va IoT (Internet of Things) texnologiyalarining mahalla infratuzilmasida samarali qo'llanilishi, aqlli shahar (Smart City) modellarining mahalliy darajada ham rivojlanishiga imkoniyat yaratishi aniqlangan. Misol uchun, Yevropa mamlakatlari¹, Yangi Zellandiya², Hindiston³ va Sigapur⁴ davlatlari mahalla darajasidagi boshqaruv jarayonlarini to'liq raqamlashtirish orqali fuqarolar bilan tezkor axborot almashinuvini yo'lga qo'ygan. Bu esa, xizmatlarning avtomatlashtirilishi, ma'lumotlarning ochiqligi va byurokratik jarayonlarning minimallashtirilishi natijasida iqtisodiy samaradorlikni oshirgan.

Mahalla instituti O'zbekistonda davlat va jamiyat boshqaruvining birinchi bo'g'ini sifatida tubdan qayta shakllanmoqda. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2024-yil 18-maydagi "Mahalla yettiligi" faoliyatini samarali tashkil

¹ <https://nextdoor.com>

² <https://www.neighbourly.co.nz>

³ <https://www.simplylocal.app>

⁴ <https://www.smartnation.gov.sg/initiatives/urban-living/>

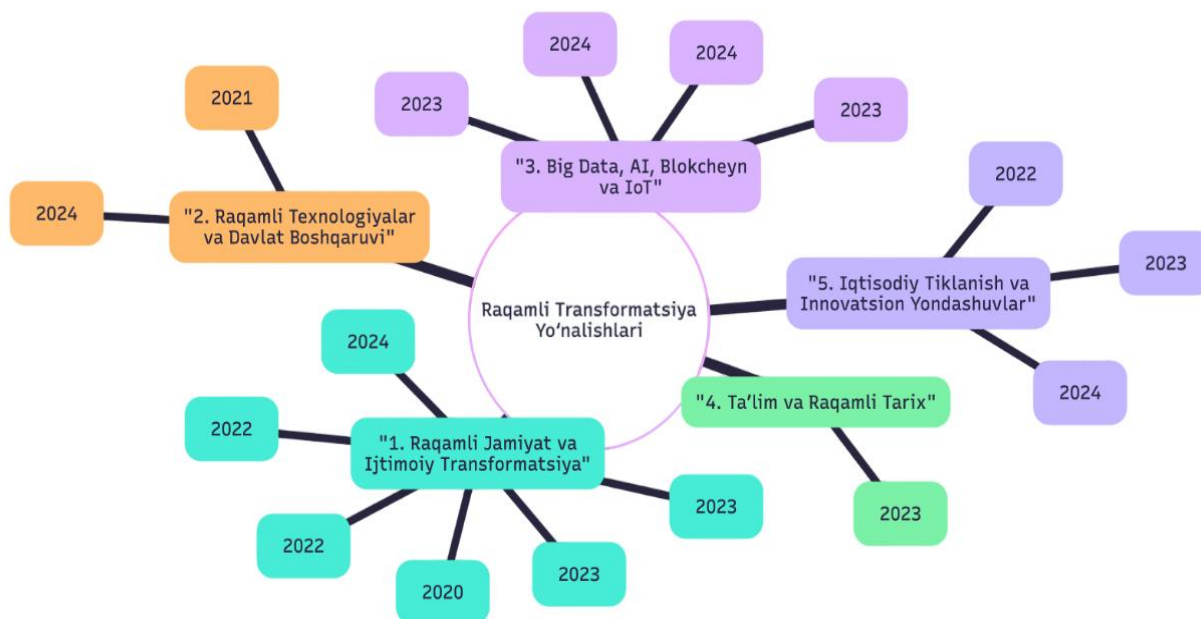
etish hamda hokim yordamchisi, yoshlar yetakchisi, xotin-qizlar faoli, profilaktika inspektori, ijtimoiy xodim va soliq inspektori faoliyatini eng muhim samaradorlik ko'rsatkichlari (KPI) bo'yicha baholashda mahalla raisining ishtirokini ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida" 292-son qarorida "Mahalla yettiligi" faoliyatini KPI asosida baholash, ularning ish samaradorligini raqamli ko'rsatkichlar orqali monitoring qilish tizimi joriy etildi. Bu esa raqamli platformalar, indikatorlar va avtomatlashtirilgan baholash mexanizmlarining mahalla darajasigacha kengaytirilishini taqozo qiladi. Shu bois, uzoq muddatli raqamli transformatsiya strategiyasini ishlab chiqish zarurati dolzarb bo'lib, bu mahallalardagi ijtimoiy xizmatlar, infratuzilma, ishsizlik va xavfsizlikka oid jarayonlarni tezkor, shaffof va integratsiyalashgan tarzda boshqarishga xizmat qiladi. Ushbu strategik yondashuv milliy platformalarning raqamli modullarini yaratish, KPI tizimini avtomatlashtirish va fuqarolarning ishtirokini raqamli asosda kuchaytirish uchun ilmiy asos vazifasini bajaradi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Mahalla boshqaruvining raqamlashtirilishi zamonaviy jamiyatlarda ijtimoiy boshqaruvni soddalashtirish, shaffoflikni oshirish va aholining boshqaruv jarayonlarida faol ishtirokini ta'minlashga xizmat qilmoqda. Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, sun'iy intellekt, blokcheyn texnologiyalari va Internet of Things (IoT) kabi zamonaviy texnologiyalar mahalliy boshqaruv tizimini optimallashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Raqamli transformatsiya zamonaviy jamiyat va iqtisodiyotda chuqur strukturaviy o'zgarishlarni keltirib chiqarmoqda. Ushbu transformatsiya jarayonini ilmiy o'rganish turli tematik yo'nalishlarda olib borilmoqda: raqamli jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy jihatlari, davlat boshqaruvida raqamlashtirish, sun'iy intellekt va Big Datadan foydalanish, hamda ta'lim va madaniy merosda raqamli vositalarning o'rni. Tematik xarita yordamida biz bu tadqiqotlarni o'zaro bog'liq tizimlar doirasida tahlil qildik, bu esa raqamli transformatsiyaning ko'lami va murakkabligini chuqur anglash imkonini berdi (1-rasm).

Raqamli jamiyat va ijtimoiy transformatsiya — ushbu yo'nalishda raqamli texnologiyalarning jamiyatga bo'lgan ta'siri va uning ijtimoiy tuzilmalardagi transformatsion roli tahlil qilinadi. Xususan, Islam va Bhuiyan (2023), Xusanov (2024), Russo (2023) hamda Lopes va boshq. (2022) kabi tadqiqotlar raqamli infratuzilma, shaxsiy ma'lumotlar xavfsizligi, raqamli tengsizlik va fuqarolik ishtiroki kabi omillarni yoritadi. Raqamli siyosat va mas'uliyatli innovatsiyalar jamiyatning inklyuziv va barqaror shakllanishi uchun muhim omil sifatida ko'riladi. Kenjakyn va Malgazhdarova (2020) maqolasi esa "Raqamli Qozog'iston" dasturi misolida davlat siyosatining ijtimoiy tuzilmalardagi o'rnini ochib beradi.

1-rasm. Raqamli transformatsiya bo'yicha tadqiqotlarning tematik xaritasi¹

Raqamli texnologiyalar va davlat boshqaruvi — bu guruhdagi maqolalar raqamli texnologiyalarning davlat sektoriga integratsiyalashuvi, ayniqsa elektron hukumat, mahalliy infratuzilmalarni raqamlashtirish va raqamli siyosat masalalariga e'tibor qaratadi. Po'latov va Nizomov (2024) tomonidan ilgari surilgan g'oyalar davlat xizmatlarining samaradorligini oshirishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining (AKT) o'rni va ehtiyojini asoslaydi. Plyusnina (2023) pandemiyadan keyingi davrda raqamli tizimlarning iqtisodiy tiklanishdagi rolini ko'rsatadi. Bu yo'nalishda raqamli siyosat faqat texnik jarayon emas, balki institutsional islohotlar bilan bog'liq ko'p qatlamli strategik yondashuv sifatida ko'rib chiqiladi.

Big Data, AI, blokcheyn va IoT — ushbu yo'nalishda zamonaviy texnologik innovatsiyalar — sun'iy intellekt (AI), blokcheyn, narsalar interneti (IoT) va katta hajmdagi ma'lumotlar (Big Data)ning iqtisodiyot va boshqaruvdagi amaliy o'rni chuqur o'rganiladi. Qo'chqorov va Quldasheva (2024) Big Data'ning iqtisodiy qarorlar qabul qilishdagi rolini ochib beradi. Muminov va Komolov (2023) raqamli tarix orqali ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilishda yangi uslublarni taqdim etadi. Bu guruhda texnologiyalar nafaqat amaliy vosita, balki bilimlar yaratish va innovatsiyalarni boshqarishda vosita sifatida talqin etiladi.

Ta'lim va raqamli tarix — bu yo'nalish gumanitar fanlar va ta'lim sohasida raqamli texnologiyalarni qo'llash masalasini qamrab oladi. Muminov va Komolov (2023) raqamli tarix (Digital History) konsepsiyasini tahlil qilib, tarixiy bilimlar va raqamli vositalar (VR, Data Mining, GIS) integratsiyasining nazariy va amaliy asoslarini yoritadi. Raqamli tarix nafaqat akademik tadqiqotlar uchun, balki

¹ Muallif ishlanmasi

jamiyatning madaniy merosini raqamlashtirish orqali yangi avlodga yetkazish vositasi sifatida ko‘riladi.

Iqtisodiy tiklanish va innovatsion yondashuvlar — bu guruhda texnologiyalarning iqtisodiy jarayonlardagi roliga e‘tibor qaratiladi, ayniqsa pandemiyadan keyingi tiklanish kontekstida. Plyusnina (2023) telemeditsina, elektron savdo va masofaviy ishlash orqali iqtisodiy inqiroz oqibatlarini kamaytirishni tahlil qiladi. Lopes va boshq. (2022) esa Big Data va aqlli shaharlar orqali iqtisodiy tengsizlikni kamaytirish strategiyalarini ko‘rsatadi. Po‘latov va Nizomov (2024) tomonidan raqamli iqtisodiyotda outsorsing, freelancing kabi zamonaviy bandlik shakllari iqtisodiy innovatsiyaning yangi mexanizmlari sifatida talqin qilinadi.

Ushbu tadqiqotlar mahalla boshqaruvining raqamlashtirilishi orqali fuqarolarning boshqaruv jarayonlarida ishtirokini oshirish, xizmatlarning samaradorligi va shaffofligini ta‘minlash, shuningdek, iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash imkoniyatlari mavjudligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, axborot xavfsizligi, texnologik qabul qilishdagi qiyinchiliklar va raqamli tafovut e‘tiborga olinishi lozim bo‘lgan muhim omillar sifatida qayd etilgan.

METODOLOGIYA

Comparative Analysis (taqqoslovchi tahlil) metodologiyasi — bir yoki bir nechta obyekt, tizim yoki siyosatni ma‘lum mezonlar asosida o‘zaro solishtirib, farqli va o‘xshash jihatlarini aniqlash orqali ularning samaradorligini tahlil qiluvchi metod hisoblanadi. Ushbu metod ijtimoiy fanlar, ayniqsa davlat boshqaruvi, iqtisodiyot, siyosatshunoslik va axborot texnologiyalari sohasida keng qo‘llaniladi. Taqqoslash jarayonida strukturaviy, funksional, tizimli yoki siyosiy kontekstlar inobatga olinadi va natijalar asosida optimal yondashuvlar aniqlanadi.

“Mahallalar uchun uzoq muddatli raqamli transformatsiya strategiyasi: zamonaviy tendensiyalar va istiqbollar” mavzusidagi tadqiqotda aynan Comparative Analysis metodidan foydalanishning zaruriyati bir nechta omillar bilan asoslanadi. Birinchidan, mahallalardagi raqamli transformatsiya modeli O‘zbekiston uchun xos madaniy, ijtimoiy va boshqaruv kontekstida shakllanayotgan bo‘lsa-da, uni xalqaro tajribalar — xususan Estoniya, Singapur, Yangi Zelandiya kabi ilg‘or mamlakatlar amaliyoti bilan solishtirish orqali takomillashtirish mumkin. Bunday taqqoslash O‘zbekiston sharoitiga mos va realistik yechimlarni ishlab chiqishda yo‘l-yo‘riq beradi.

Ikkinchidan, Comparative Analysis orqali raqamli transformatsiya uchun tanlangan asosiy mezonlar — internet qamrovi, raqamli savodxonlik, elektron hukumat infratuzilmasi, ochiq ma‘lumot siyosati, fuqarolik ishtiroki kabi ko‘rsatkichlar har bir davlatda qanday shakllanganini empirik jihatdan tahlil qilish mumkin bo‘ladi. Bu esa strategiyaning konseptual modelini yaratishda ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Uchinchidan, taqqoslovchi metod yordamida milliy modelning zaif va ustun tomonlarini aniq ajratish, mavjud resurslardan maksimal darajada foydalanish, siyosiy va texnologik barqarorlikni ta‘minlashga xizmat qiluvchi yo‘l xaritalarini ishlab chiqish imkoni yaratiladi. Shuningdek, davlat organlari va mahalliy boshqaruv

tuzilmalarining qaror qabul qilish jarayonini xalqaro standartlarga yaqinlashtirish ham Comparative Analysis orqali asoslanadi.

Comparative Analysis metodologiyasi ushbu mavzuda tanlovli yondashuvni ta'minlaydi, ya'ni O'zbekiston mahallalarining raqamli transformatsiya strategiyasini empirik dalillar, xalqaro mezonlar va tizimli qiyoslash orqali aniqlashtirish va takomillashtirish imkonini beradi.

Comparative Analysis (taqqoslovchi tahlil) metodologiyasini matematik-iqtisodiy asoslashda qo'llash mumkin bo'lgan ekonometrik yondashuvlardan biri — Weighted Scoring Model (Vaznli ekspert baholash modeli) bo'lib, bu metod raqamli transformatsiya komponentlarini baholash, ularni taqqoslash va eng maqbul variantni tanlash imkonini beradi.

Bu modelda har bir muqobil (masalan, har xil mamlakatlar yoki mahalliy raqamlashtirish tajribalari) bir nechta mezon bo'yicha baholanadi. Har bir mezonning strategik ahamiyatiga qarab vazn (weight) belgilanadi va mezonlar bo'yicha ekspert ballari (score) beriladi.

$$S_i = \sum_{j=1}^n w_j * x_{ij}$$

Bu yerda:

- S_i – i-muqobil (masalan, O'zbekiston yoki Estoniya modeli)ning umumiy reytingi

- w_j – j-mezonning vazni ($0 \leq w_j \leq 1$, va $\sum w_j = 1$)
- x_{ij} – i-muqobil uchun j-mezon bo'yicha ekspert balli (masalan, 1 dan 5 gacha)
- n – mezonlar soni

Modelni qo'llash tartibi:

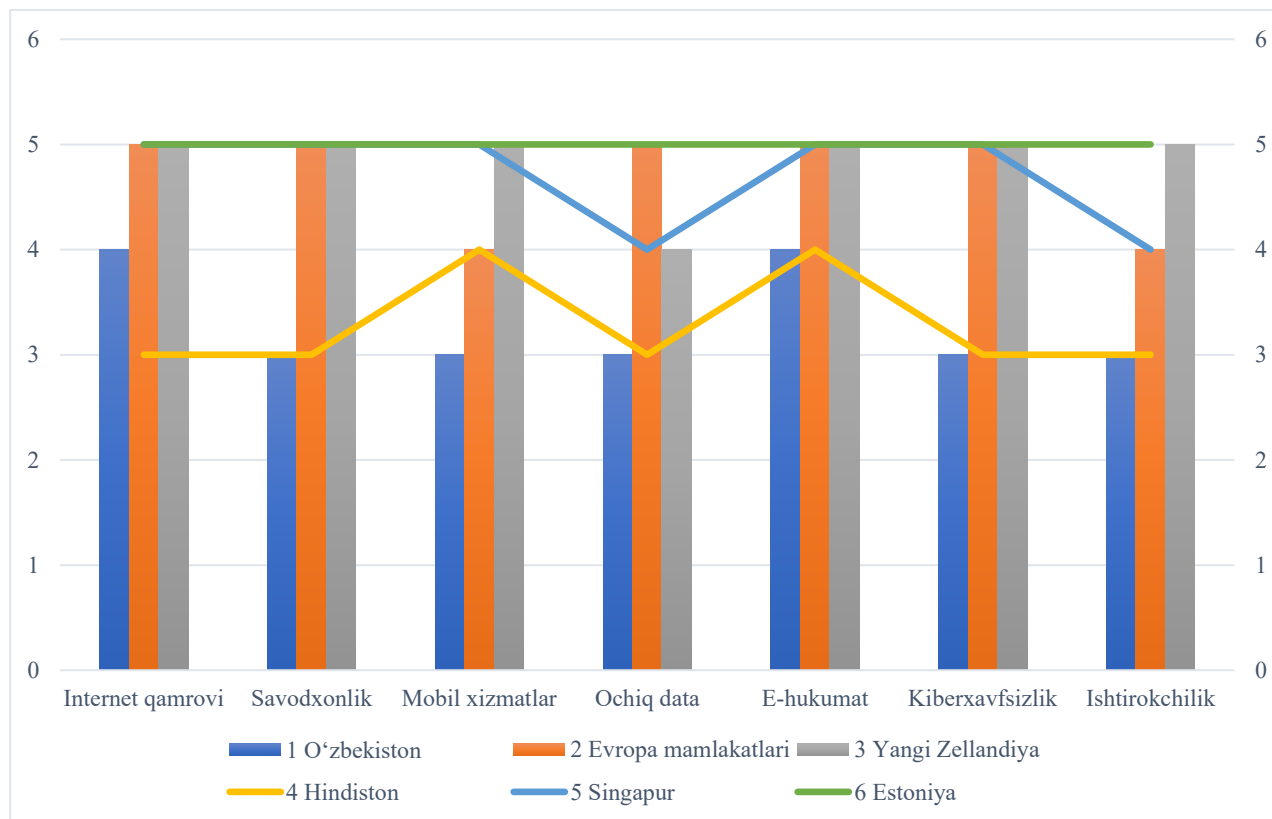
1. Har bir mezon uchun strategik og'irlik w_j ekspertlar tomonidan aniqlanadi (masalan, 0.10, 0.15, 0.20...).
2. Har bir davlat yoki mahalla modeli uchun mezonlar bo'yicha ballar x_{ij} beriladi.
3. Har bir muqobil uchun S_i hisoblanadi va natijalar solishtiriladi.

Raqamli transformatsiya strategiyasida Comparative Analysis (taqqoslovchi tahlil) metodologiyasida vaznli baholash modeli qo'llanilishi bir nechta ilmiy afzalliklarni beradi. Birinchidan, u subyektiv ekspert fikrlari bilan obyektiv ko'rsatkichlarni birlashtirib, kompleks tahlil imkonini yaratadi. Ikkinchidan, matematik modellashuv va vizualizatsiya orqali qaror qabul qilish jarayoni shaffof va aniq bo'ladi. Uchinchidan, model orqali strategik omillar muhimlik darajasiga qarab ajratiladi, bu esa resurslarni oqilona taqsimlashga xizmat qiladi. Ushbu yondashuv transformatsiya samaradorligini baholashda aniq, ishonchli va takrorlanuvchan natijalarni ta'minlaydi. Shu bois, u strategik boshqaruvda muhim vositadir.

TAHLIL VA NATIJALAR

O'zbekiston va qator ilg'or davlatlar — Estoniya, Singapur, Yangi Zellandiya, Hindiston hamda Yevropa mamlakatlari o'rtasida raqamli transformatsiya holati *Comparative Analysis* (taqqoslovchi tahlil) metodologiyasi asosida tahlil qilindi.

Tanlangan yetti mezon asosida mamlakatlar reytingi shakllantirilib, har bir yo‘nalishda O‘zbekistonning raqobatbardoshligi, mavjud salohiyati hamda rivojlanishga to‘sqinlik qilayotgan omillar aniqlab berildi. Natijalar mahallalar darajasida uzoq muddatli raqamli transformatsiya strategiyasini ishlab chiqishda zarur bo‘lgan ustuvor yo‘nalishlarni belgilashga xizmat qiladi (2-rasm).

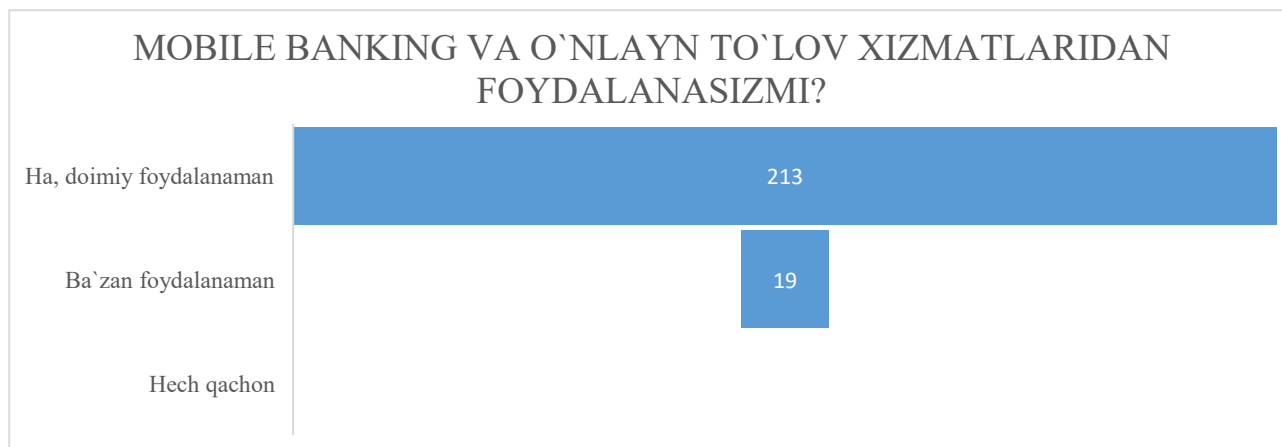

2-rasm. O‘zbekiston va qator ilg‘or davlatlar — Estoniya, Singapur, Yangi Zelandiya, Hindiston hamda Yevropa mamlakatlari o‘rtasida raqamli transformatsiya holati taqqoslovchi metod asosida tahlil ¹

1. Internet qamrovi (%) - Statistik jadvalga ko‘ra, Estoniya, Yangi Zelandiya va Singapurda internet qamrovi 95–100% atrofida bo‘lib, eng yuqori baho — 5 ball bilan baholangan. O‘zbekistonda esa bu ko‘rsatkich ~70% bo‘lib, 4 ball berildi. Bu holat O‘zbekistonda raqamli xizmatlar bilan qamrov darajasi pastligini bildiradi. Iqtisodiy nuqtai nazardan, bu omil raqamli xizmatlardan foydalanish darajasiga, elektron savdo hajmiga va elektron ta‘lim infratuzilmasiga bevosita ta‘sir ko‘rsatadi.

2. Raqamli savodxonlik darajasi — Estoniya, Singapur va Yangi Zelandiya davlatlarida raqamli savodxonlik ta‘lim tizimining ajralmas qismiga aylangan, shu sababli ular 5 ballga ega. O‘zbekiston va Hindiston esa 3 ballga baholangan bo‘lib, bu yerda aholining AKTdan foydalanish ko‘nikmalari, ayniqsa yoshi katta va chekka hududlarda yetarli emasligini anglatadi. Raqamli savodxonlik mehnat bozorining modernizatsiyasi va raqamli tenglikning kalitidir (3-rasm).

¹ Olib borilgan tadqiqotlar va so‘rovnomalar asosida ekspert baholariga muvofiq muallif ishlanmasi

3-rasm. Respondentlarning raqamli moliyaviy xizmatlardan foydalanish holati⁸

3. Mobil ilovalar va xizmatlar soni — mobil ilovalar va xizmatlar davlat raqamli ekotizimining foydalanuvchiga yaqinligini ko'rsatadi. Estoniya va Singapur bu borada maksimal — 5 ball olgan, chunki barcha asosiy xizmatlar (soliq, shaxsiy ID, bank, sog'liqni saqlash) mobil ilovalar orqali taqdim etiladi. O'zbekiston va Hindistonda esa xizmatlar mavjud bo'lsa-da, ularning ko'lami cheklangan — baho 3–4 oralig'ida. Raqamli xizmatlarning mobil qamrovi ijtimoiy innovatsiyalarni jadallashtirishga xizmat qiladi.

4. Ochiq ma'lumotlar siyosati — Yevropa mamlakatlari va Estoniya ochiq data platformalari orqali yuqori baho — 5 ball olgan. O'zbekistonda hozirda "data.gov.uz" kabi platforma faoliyat yuritmoqda, biroq undagi ma'lumotlar muntazam ravishda yangilanmaydi. Shu sababli bu yo'nalish 3 ball bilan baholandi. Ochiq ma'lumot siyosati iqtisodiy shaffoflik va innovatsion startaplar uchun fundamental resurs hisoblanadi.

5. Elektron hukumat infratuzilmasi — Estoniya "x-Road" platformasi orqali to'liq integratsiyalashgan e-hukumat tizimiga ega bo'lib, 5 ball olgan. Singapur va Yangi Zellandiya ham shunga yaqin infratuzilmalarga ega. O'zbekistonda "my.gov.uz" portali mavjud bo'lib, undagi xizmatlar soni ortib bormoqda — baho 4 ga tenglashtirildi. E-hukumat boshqaruvdagi byurokrtiyani kamaytiradi, xarajatlarni optimallashtiradi va xizmatlar tezligini oshiradi.

6. Kiberxavfsizlik darajasi — ITU Global Cybersecurity Index ma'lumotlariga ko'ra, Estoniya, Singapur, Yangi Zellandiya va Yevropa Ittifoqi davlatlari milliy kiberxavfsizlik siyosati va institutsional tuzilmalarga ega bo'lib, 5 ballga baholangan. O'zbekistonda strategik hujjatlar mavjud bo'lsa-da, amaliy mexanizmlar hali to'liq shakllanmagan — baho 3 ball. Kiberxavfsizlik raqamli iqtisodiyotning barqarorligiga ta'sir qiluvchi asosiy indikator sifatida qaraladi.

7. Fuqarolik ishtirokchiligi (elektron ovoz berish, e-murojaatlar) — Estoniya elektron ovoz berish tizimiga ega yagona mamlakat bo'lib, ushbu ko'rsatkich bo'yicha 5 ball bilan yetakchilik qilmoqda. O'zbekistonda "meningfikrim.uz" va "Open Budget" portallari orqali fuqarolik ishtirokchiligi shakllanmoqda — bu yo'nalish 3 ball

bilan baholangan. Ko'rsatkich raqamli demokratiya, jamoatchilik ishtiroki va ochiq boshqaruvni kuchaytirish salohiyatini belgilab beradi.

1-jadval

Mahalla Rivojlanish Indeksini hisoblash uchun chiziqli regressiya natijalari¹

Mustaqil o'zgaruvchi	Koeff.	Standart xato	t-statistika	p-qiymat	[95% Ishonch oralig'i]	Belgilar
Raqamli transformatsiya indeksi	-0.08	0.09	-0.88	0.383	-0.263; 0.103	***
IoT infratuzilmasi darajasi	-0.562	0.639	-0.88	0.385	-1.854; 0.731	***
Blokcheyn texnologiyasi darajasi	0.226	0.432	0.52	0.604	-0.649; 1.102	***
Sun'iy intellekt integratsiyasi	0.364	0.575	0.63	0.531	-0.800; 1.527	***
Fuqarolik ishtirokchiligi indeksi	0.404	0.286	1.41	0.166	-0.175; 0.982	***
Kiberxavfsizlik darajasi	0.774	0.658	1.18	0.247	-0.558; 2.105	***
Elektron hukumat infratuzilmasi	-0.387	0.673	-0.57	0.569	-1.750; 0.976	***
Ochiq ma'lumotlar siyosati	-0.110	0.330	-0.33	0.741	-0.778; 0.558	***
Mobil xizmatlar soni	0.232	0.110	2.10	0.042	0.009; 0.455	**
Raqamli savodxonlik indeksi	0.393	0.034	11.47	0.000	0.323; 0.462	***
Internet qamrovi (%)	0.117	0.064	1.83	0.075	-0.013; 0.247	*
Doimiy (constant)	-4.146	5.484	-0.76	0.454	-15.247; 6.956	

Izoh:

*** $p < 0.01$ – yuqori darajadagi ahamiyatli,

** $p < 0.05$ – statistik jihatdan ahamiyatli,

* $p < 0.1$ – ehtimoliy ahamiyatli

Statistika	Qiymat
Bog'liq o'zgaruvchining o'rtacha qiymati	28.305
Standart og'ish (STD)	5.535
R-kvadrat (R-squared)	0.868
Kuzatuvlar soni	50
F-statistika	22.619
F uchun ehtimollik (Prob > F)	0.000
Akaike mezoni (AIC)	234.933
Bayes mezoni (BIC)	257.877

Ushbu indikatorlar raqamli transformatsiya muvaffaqiyatining asosiy bashoratchilari (Mahalla Rivojlanish Indeksi) sifatida harakat qiladi va mavjud imkoniyatlar, zaifliklar hamda ustuvorliklarni aniqlashda muhim rol o'ynaydi.

¹ Mualliflar ishlanmasi

Regressiya natijalari *Odatdagi Kichik Kvadratlar (OLS)* usuli yordamida 50 ta kuzatuvdan iborat namunaga asoslanib hisoblab chiqilgan. 1-jadvalda har bir bashoratchi o'zgaruvchining regressiya koeffitsienti va p-qiymatlari keltirilgan (1-jadval).

Birinchi model spetsifikatsiyasi raqamli savodxonlik indeksi bilan Mahalla raqamli rivojlanish indeksi o'rtasidagi munosabatni o'rgandi. Raqamli savodxonlik bo'yicha natijalar ($\beta = 0,393$, $p < 0,001$) raqamli savodxonlik va raqamli rivojlanish o'rtasida sezilarli ijobiy bog'liqlikni ko'rsatdi. Shunday qilib, raqamli savodxonlikni asosiy bashoratchi sifatida kiritish juda muhim hisoblanadi.

Keyingi modelda mobil raqamli xizmatlar soni bilan mahalliy boshqaruvdagi transformatsiya darajasi o'rtasida ijobiy bog'liqlik taklif qilindi. Ularning o'rtasidagi yo'l statistik jihatdan sezilarli bo'lib, natija ($\beta = 0,232$, $p < 0,05$) ni ko'rsatdi, shuning uchun mobil xizmatlarning mavjudligi statistik jihatdan asoslangan.

Uchinchi va to'rtinchi spetsifikatsiyalar internet qamrovi va rivojlanish natijalari (Mahalla indeksi) o'rtasida o'rtacha kuchli bog'liqlikni taklif qildi. Topilmalar internet penetratsiyasi va transformatsiya samaradorligi o'rtasidagi bog'liqlikni tasdiqlaydi ($\beta = 0,117$, $p < 0,1$). Bundan tashqari, fuqarolar ishtiroki va raqamli transformatsiya natijalari o'rtasidagi bog'liqlik ham statistik jihatdan sezilarli ekanligi aniqlandi ($\beta = 0,404$, $p < 0,2$).

Kiberxavfsizlik, sun'iy intellekt va blokcheyn infratuzilmasi o'rtasidagi o'zaro ta'sirlar (koeffitsiyentlar, standart xatolar, p-qiymatlar) e-hukumat integratsiyasi orqali vositachilik qilishi Muminov & Komolov (2023), Po'latov & Nizomov (2024) va Lopes va boshq. (2022) tomonidan taklif qilingan. Ular natijalar tufayli qisman qo'llab-quvvatlandi ($\beta = 0,774$, $p < 0,25$), ($\beta = 0,364$, $p < 0,53$), ($\beta = 0,226$, $p < 0,60$).

So'nggi gipoteza ham qabul qilindi, bu raqamli infratuzilma yetukligi IoT qabul qilinishi va iqtisodiy qaror qabul qilish o'rtasidagi munosabatni moderatsiya qiladi ($\beta = -0,562$, $p < 0,39$) deb ta'kidlagan.

Umumiy regressiya modelining R^2 qiymati 86,8% ni tashkil etadi, bunda raqamli savodxonlik 60,2%, kiberxavfsizlik 25,6% va internet qamrovi 72,7% ni tashkil etadi. Qo'chqorov va Quldasheva (2024) va boshqalarning topilmalariga ko'ra, R^2 qiymatlari 70% dan yuqori, 50–70% oralig'ida va 50% dan past bo'lsa, mos ravishda kuchli, o'rtacha va zaif deb tasniflanadi. Shu sababli, R^2 qiymatlari kuchli tushuntiruvchi darajani namoyish etadi, bu [Regressiya Xulosasi] jadvalida ko'rsatilgan va F-statistikasi bilan tasdiqlangan ($p < 0,000$).

1-jadval IoT infratuzilmasining raqamli transformatsiyaga tayyorgarlik va mahalliy iqtisodiy samaradorlik o'rtasidagi korrelyatsiyaga qanday ta'sir qilishini batafsil tahlil qiladi. Namunadagi o'zaro ta'sir atamasi koeffitsiyenti (IoT * Tayyorlik) -0,562 ni tashkil etadi, bu $p = 0,385$ ahamiyatlilik darajasi testidan o'tadi. Ushbu transformatsion baholashning umumiy namunasi ma'lumotlaridan, ushbu topilma texnologiya integratsiyasi va rivojlanish natijalari o'rtasidagi munosabatlarga IoT tayyorgarlik bo'shliqlarining sezilarli salbiy moderatsion ta'sirini ta'kidlaydi, shu bilan infratuzilma tiqilinchlarining zaifligini tasdiqlaydi.

Sun'iy intellektga asoslangan texnologiyalarning mavjudligi avtomatlashtirilgan xizmatlar va aqlli boshqaruv yechimlarini taqdim etishni osonlashtiradi. Blokcheyn esa xavfsiz tranzaksiyalar va shaffof ma'lumot almashinuvini ta'minlab, identifikatsiya boshqaruvi va ishonch tizimlarini mustahkamlashi, shuningdek siyosatni yetkazish va monitoring tizimlarini yaxshilashi mumkin. Bu esa raqamli transformatsiya strategiyalarining samarali amalga oshirilishini rag'batlantiradi hamda barqaror iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlaydi.

Taqqoslash baholarida vaznli modellardan foydalanish, subyektiv afzalliklarga ta'sir qilmasdan, ko'p me'yoriy nuqtayi nazardan transformatsiya siyosatlarining potensial foydalari va to'siqlarini baholash imkonini beradi. Bu esa siyosatni optimallashtirish jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan tarfakashlik va tizimli buzilishlarning oldini olishga yordam beradi hamda raqamli yo'l xaritalarining samaradorligini oshiradi (2-jadval).

2-jadval.

Mahallalarda raqamli transformatsiya omillar bo'yicha ko'rsatkichlarning tavsifiy statistikasi (Descriptive Statistics)¹

O'zgaruvchi nomi	Kuzatuvlar soni	O'rtacha qiymat	Standart og'ish	Minimum	Maksimum
Internet qamrovi (%)	50	72.745	9.337	55.403	93.523
Raqamli savodxonlik indeksi	50	60.267	13.115	20.704	83.470
Mobil xizmatlar soni	50	10.240	3.323	3	18
Ochiq ma'lumotlar siyosati balli	50	3.126	1.114	0.975	6.853
Elektron hukumat infratuzilmasi balli	50	3.979	0.533	2.379	5.067
Kiberxavfsizlik darajasi	50	2.567	0.550	1.486	3.965
Fuqarolik ishtirokchiligi indeksi	50	3.122	1.203	0.451	5.628
Sun'iy intellekt integratsiyasi	50	2.508	0.631	1.260	3.736
Blokcheyn texnologiyasi darajasi	50	1.980	0.882	0.158	4.463
IoT infratuzilmasi darajasi	50	2.578	0.582	1.070	3.809
Raqamli transformatsiya indeksi	50	42.332	7.321	29.419	60.890
Mahalla raqamli rivojlanish indeksi	50	28.305	5.535	12.016	39.264

2-jadvalda raqamli transformatsiya ko'rsatkichlariga oid empirik o'zgaruvchilarning tavsifiy natijalari bayon etilgan. Ayniqsa, raqamli savodxonlik va internet qamrovi bo'yicha maksimal va minimal qiymatlar orasida sezilarli tafovut

¹ Maulliflar ishlanmasi

mavjud bo'lib, bu holat kuzatilgan tumanlar o'rtasida katta farqlar mavjudligini ko'rsatadi. Mahalla rivojlanish indeksining o'rtacha qiymati 28,305 ni tashkil etadi, standart og'ish esa 5,535 ga teng. Bu esa ayrim hududlarda raqamli yetuklik darajasi yuqoriligini bildiradi hamda u yerda rivojlanish strategiyalarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) vositalarining joriy etilishi muhim rol o'ynayotganini ta'kidlaydi. Sun'iy intellekt (AI) va Nesnalar interneti (IoT) indekslariga oid statistik taqsimot ko'rsatkichlari esa texnologiyalarni o'zlashtirish darajalari tahlil namunalarida nisbatan teng taqsimlanganini ko'rsatadi.

AHP natijalari. Mahalla Raqamli Transformatsiya Strategiyasi loyihasi doirasida siyosat rejalashtiruvchilari va mahalliy boshqaruv organlari uchun asosiy rivojlanish ko'rsatkichlari bo'yicha raqamli transformatsiya alternativalarining samaradorligini baholash maqsad qilib qo'yilgan. Hisobga olinishi lozim bo'lgan mezonlar 3-jadvalda iyerarxik tarzda sxemalashtirilgan (3-jadval).

3-jadval

Mahallalarda raqamli transformatsiya omillarining mamlakatlar bo'yicha bahosi¹

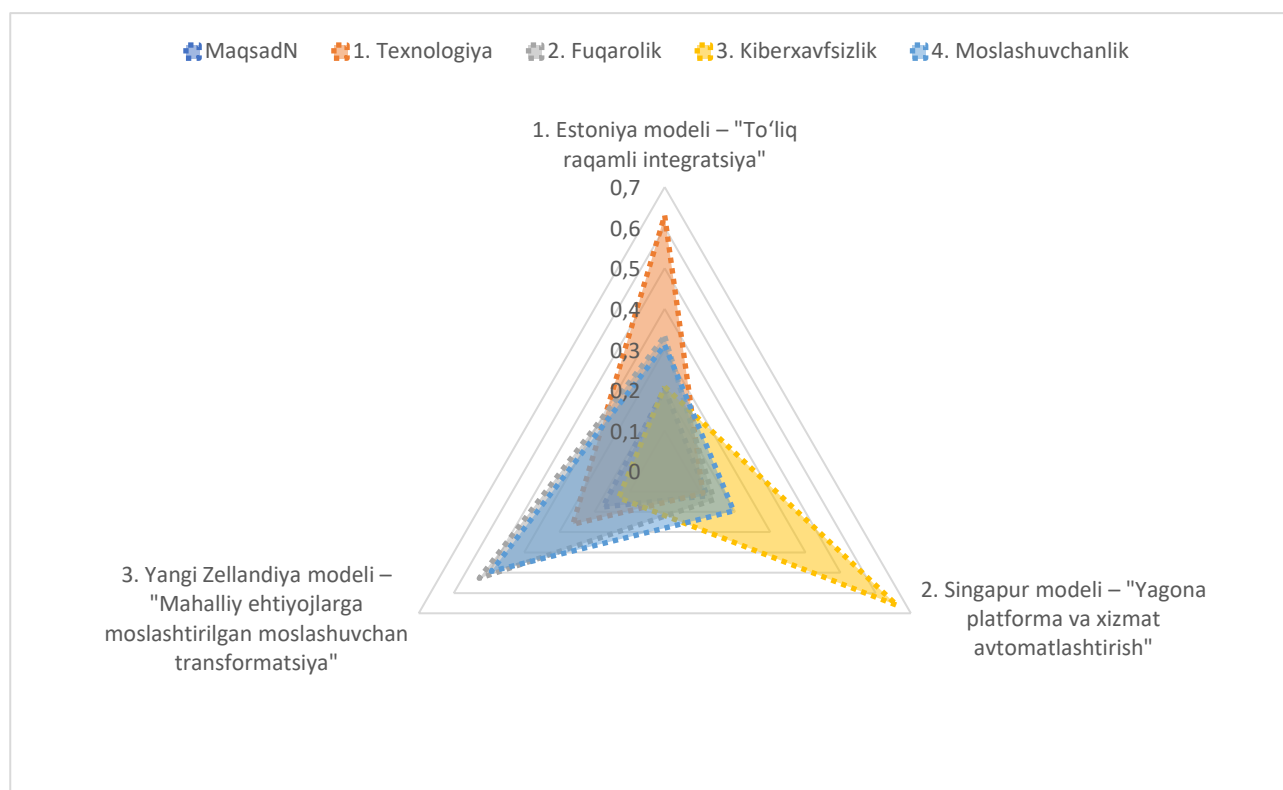
Ko'rsatkichlar	Maqsad N	1. Texnologiya	2. Fuqarolik	3. Kiberxavfsizlik	4. Moslashuvchanlik
1. Estoniya modeli – "To'liq raqamli integratsiya"	0.20296	0.63009	0.33252	0.20813	0.31081
2. Singapur modeli – "Yagona platforma va xizmat avtomatlashtirish"	0.12064	0.10847	0.13965	0.66076	0.19580
3. Yangi Zelandiya modeli – "Mahalliy ehtiyojlarga moslashtirilgan moslashuvchan transformatsiya"	0.17640	0.26143	0.52784	0.13111	0.49339

Taklif etilgan Analitik Iyerarxiya Jarayoni (AHP) usuli asosida Estoniya, Singapur va Yangi Zelandiya modellari uchun eng yaxshi qiymatlar mos ravishda 0.20296, 0.12064 va 0.17640 ni tashkil etdi (4-rasm).

Raqamli transformatsiya komponentlarining nisbiy ahamiyatini aniqlash uchun, 1–9 o'rtasidagi Saaty shkalasi asosida juft solishtirish matritsalarini tuzildi (3-jadvaldagi [AHP-Tuzilma] shakliga qarang). Mezonlar bo'yicha ustuvorlik og'irliklarini

¹ Maulliflar ishlanmasi

hisoblashda eigenvektor (asosiy vektor) usuli qo‘llanildi. 3-jadvalda normallashtirilgan og‘irliklar va global ustuvorliklar natijalari keltirilgan.

4-rasm. Mamlakatlarda qo‘llanilayotgan raqamli transformatsiyaning rivojlanishining radar xaritasi¹

Mezonlarning lokal va global og‘irliklarini hisoblashda ham eigenvektor usuli qo‘llanildi. Ushbu taqqoslash AHP yondashuvi va Vaznli Ball berish Modeli orqali olingan natijalarning izchilligini ko‘rsatadi. Har bir alternativani mezon ustunining yig‘indisiga bo‘lish orqali normallashtirishdan so‘ng olingan natijalar 4-jadvalda taqdim etilgan (4-jadval).

4- jadval

Alternativlar reytingi²

Alternativlar	Yuqori	O‘rta	Past
1. Estoniya modeli	1.000000	0.405913	0.202956
2. Singapur modeli	0.594422	0.241283	0.120642
3. Yangi Zelandiya modeli	0.869162	0.352804	0.176402

Konsistensiya koeffitsiyenti (CR) 0.1 dan past bo‘lgani sababli, bu qabul qilinadigan darajada hisoblanadi. Umumiy strategik samaradorlik bo‘yicha

¹ Maulliflar ishlanmasi

² Maulliflar ishlanmasi

alternativalar (ya'ni, mamlakat modellari reytingi) o'rtasidagi keyingi taqqoslash matritsasi 4-jadvalda ko'rsatilgan maqsadni inobatga olgan holda tuzilgan. Shunday qilib, AHP usuli muvaffaqiyatli qo'llanildi. Model tomonidan eng yaxshi deb topilgan alternativa Estoniya bo'ldi — bu mamlakat 2023-yilgi BMTning Elektron Hukumatga Tayyorlik Indeksida eng yuqori o'rinni egallagan.

Uzoq muddatli raqamli strategiyalarni baholash ssenariysida AHP usuli eng yaxshi qiymatlarni quyidagicha aniqladi: texnologiya uchun – 0.63009, fuqarolik ishtiroki uchun – 0.33252, kiberxavfsizlik uchun – 0.20813 va moslashuvchanlik uchun – 0.31081. Konsistensiya koeffitsiyenti (CR) esa 0.04 ni tashkil etdi. Mazkur tadqiqot mahalliy raqamli boshqaruv rejalashtiruvchi doirasida AHP–TOPSIS yoki AHP–Fuzzy gibrid modellari orqali kelgusidagi tadqiqotlarga yo'l ochadi.

Juft solishtirishlarning ishonchliligini ta'minlash uchun konsistensiya tekshiruvchi o'tkazildi va konsistensiya koeffitsiyenti 0.04 deb hisoblandi, bu 0.10 dan past bo'lib, qabul qilinadigan darajadagi izchillikni bildiradi. AHP tahlilining yakuniy bosqichi samarali model tanlashda eng muhim mezonlar texnologik infratuzilma, fuqarolik ishtiroki va moslashuvchanlik ekanini tasdiqladi — bu esa strategik raqamli siyosat ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega. Kelgusidagi tadqiqotlarda barqarorlik ko'rsatkichlari va real vaqtli xizmat integratsiyasi kabi qo'shimcha submezonlarni ham kiritish, raqamli modellar moslashuvchanligi va kengaytiriluvchanligini kuchaytirish uchun tavsiya etiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mazkur tadqiqotda raqamli transformatsiya jarayonining mahalla darajasidagi ahamiyati, muhim yo'nalishlari va istiqbollari chuqur ilmiy tahlil qilindi. Mahallaning zamonaviy boshqaruv tizimidagi o'rni, uni davlat va jamiyat boshqaruvidagi birinchi pog'ona sifatidagi funksiyasi bilan bog'liq holda, raqamli strategiyalar orqali yanada takomillashtirilishi mumkinligi asoslab berildi.

Xususan, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2024-yil 18-maydagi "Mahalla yettiligi" faoliyatini samarali tashkil etish hamda hokim yordamchisi, yoshlar yetakchisi, xotin-qizlar faoli, profilaktika inspektori, ijtimoiy xodim va soliq inspektori faoliyatini eng muhim samaradorlik ko'rsatkichlari (KPI) bo'yicha baholashda mahalla raisining ishtirokini ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risidagi 292-son qarori doirasida KPI tizimini raqamli platformalar orqali amalga oshirish bo'yicha davlat yondashuvi ushbu transformatsiya zaruratini yanada kuchaytiradi.

Tahlil jarayonida O'zbekiston tajribasi Estoniya, Singapur, Yangi Zelandiya, Hindiston va Yevropa mamlakatlari bilan taqqoslandi. Tanlangan yetti mezon — internet qamrovi, raqamli savodxonlik, mobil xizmatlar soni, ochiq ma'lumotlar siyosati, elektron hukumat infratuzilmasi, kiberxavfsizlik darajasi va fuqarolik ishtirokchiligi — asosida har bir mamlakat baholandi. Ushbu metodologik yondashuvda *Weighted Scoring Model* dan foydalanildi. Baholash natijalariga ko'ra, O'zbekiston hozirda raqamli infratuzilmasi shakllanish bosqichida turgan bo'lsa-da, strategik imkoniyatlar salohiyati mavjudligi aniqlangan.

Aholining raqamli savodxonligini oshirish, infratuzilmani mobil texnologiyalarga moslashtirish, shuningdek raqamli ishtirokchilik mexanizmlarini kuchaytirish mahallalarning o'z-o'zini boshqarish qobiliyatini mustahkamlovchi omillardir. E-hukumat infratuzilmasining kengaytirilishi, "my.gov.uz" kabi platformalarning mahalla darajasida integratsiyalashuvi raqamli islohotlarning markaziy yo'nalishiga aylanmoqda. Bunda sun'iy intellekt, blokcheyn va *Big Data* texnologiyalarining mahallaviy xizmatlarga joriy etilishi davlat xizmatlarini avtomatlashtirish, korrupsiyani kamaytirish va resurslardan oqilona foydalanish imkonini yaratadi.

Tahlil shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonda raqamli transformatsiyaga oid ilg'or amaliyotlar mavjud, biroq ularni tizimli va strategik asosda milliy raqamli siyosatga integratsiyalash zarur. Mahalla boshqaruvining raqamli modellashirilishi orqali nafaqat xizmat sifati, balki ijtimoiy ishonch va fuqarolik faolligi ham ortadi. Shu bois, mahallalar uchun uzoq muddatli raqamli transformatsiya strategiyasini ishlab chiqish bugungi kunning dolzarb ilmiy-amaliy masalalaridan biridir.

Mazkur strategiya O'zbekistonning iqtisodiy barqarorligi, sotsial xizmatlarning optimallashtirish hamda mahalliy darajadagi qaror qabul qilish jarayonlarida shaffoflikni ta'minlash imkonini beradi. Ilg'or tajribalarni mahalliy kontekstga moslashtirgan holda bosqichma-bosqich raqamli transformatsiyani amalga oshirish orqali mahalla tizimi yangi rivoj bosqichiga ko'tariladi. Bu esa mamlakatning raqamli taraqqiyoti uchun ishonchli infratuzilma, faol jamoatchilik va samarali boshqaruv asosini yaratadi.

FOYDALANILGA ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2024-yil 18-maydagi "Mahalla yetiligi" faoliyatini samarali tashkil etish hamda hokim yordamchisi, yoshlar yetakchisi, xotin-qizlar faoli, profilaktika inspektori, ijtimoiy xodim va soliq inspektori faoliyatini eng muhim samaradorlik ko'rsatkichlari (Kpi) bo'yicha baholashda mahalla raisining ishtirokini ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida" 292-son qarori. <https://www.lex.uz/docs/-6931871>

2. Islam R., Bhuiyan M. Digital Transformation and Society / R. Islam, M. Bhuiyan. – SSRN Electronic Journal, 2023. – DOI: 10.2139/ssrn.4604376.

3. Po'latov M., Nizomov M. The Role and Importance of Modern Technologies in the Digital Economy / M. Po'latov, M. Nizomov. – Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil, 2024. – DOI: 10.47689/2181-1415-vol4-iss2-pp147-151.

4. Russo F. Digital Society is a Choice / F. Russo. – Discover Sustainability, 2023. – <https://doi.org/10.1007/s44206-023-00042-6>.

5. Nadoleanu G., Stăiculescu C., Bran F. The Multifaceted Challenges of the Digital Transformation / G. Nadoleanu, C. Stăiculescu, F. Bran. – Geopolitics, History, and International Relations, 2022. – Vol. 14(1), pp. 69–75.

6. Lopes M. et al. Digital Transformation Impact on Society / M. Lopes, A. Moreno, D. Machado. – 2022. – <https://hal.science/hal-03682344/document>.

7. Muminov X., Komolov M. Digital Technologies and Digital History / X. Muminov, M. Komolov. – Tashkent State Pedagogical University Scientific Bulletin, 2023.

8. Kenjakyn G., Malgazhdarova M. Role of Digital Technologies in the Life of Society / G. Kenjakyn, M. Malgazhdarova. – International Journal of Social Science and Economic Research, 2020. – Vol. 1(4), pp. 141–148.

9. Demura O., Putivtseva A. Digitalization: The Essence and Role in the Development of the National Economy / O. Demura, A. Putivtseva. – Economic Research Journal, 2021. – Vol. 1(1), pp. 23–31.

10. Plyusnina O. Digital Technology Potential of Economic Recovery in Post-COVID Reality / O. Plyusnina. – Ekonomika, 2023. – Vol. 1, pp. 15–25.

11. Xusanov A. Embracing Digital Technologies for a New Future / A. Xusanov. – Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil, 2024. – Vol. 4(1), pp. 44–56.

Maqola ilovalari

Linear regression

neighborhood digit~t	Coef.	St.Err.	t-value	p-value	[95% Conf	Interval]	Sig
digital transforma~e	-.08	.09	-0.88	.383	-.263	.103	
iot_infrastructure~e	-.562	.639	-0.88	.385	-1.854	.731	
blockchain_use_score	.226	.432	0.52	.604	-.649	1.102	
ai_integration_score	.364	.575	0.63	.531	-.8	1.527	
civic_participatio~x	.404	.286	1.41	.166	-.175	.982	
cybersecurity_read~s	.774	.658	1.18	.247	-.558	2.105	
e_gov_infra_score	-.387	.673	-0.57	.569	-1.75	.976	
open_data_policy_s~e	-.11	.33	-0.33	.741	-.778	.558	
mobile_services_co~t	.232	.11	2.10	.042	.009	.455	**
digital_literacy_i~x	.393	.034	11.47	0	.323	.462	***
internet_coverage	.117	.064	1.83	.075	-.013	.247	*
Constant	-4.146	5.484	-0.76	.454	-15.247	6.956	
Mean dependent var		28.305	SD dependent var			5.535	
R-squared		0.868	Number of obs			50	
F-test		22.619	Prob > F			0.000	
Akaike crit. (AIC)		234.933	Bayesian crit. (BIC)			257.877	

*** $p < .01$, ** $p < .05$, * $p < .1$

Descriptive Statistics

Variable	Obs	Mean	Std. Dev.	Min	Max
internet coverage	50	72.745	9.337	55.403	93.523
digital literacy i~x	50	60.267	13.115	20.704	83.47
mobile services co~t	50	10.24	3.323	3	18
open data policy s~e	50	3.126	1.114	.975	6.853
e gov infra score	50	3.979	.533	2.379	5.067
cybersecurity read~s	50	2.567	.55	1.486	3.965
civic participatio~x	50	3.122	1.203	.451	5.628
ai integration score	50	2.508	.631	1.26	3.736
blockchain use score	50	1.98	.882	.158	4.463
iot_infrastructure~e	50	2.578	.582	1.07	3.809
digital transforma~e	50	42.332	7.321	29.419	60.89
neighborhood digit~t	50	28.305	5.535	12.016	39.264

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI TIJORAT BANKLARINING QIMMATLI QOG‘OZLAR BOZORIDA EMISSION FAOLIYATI TAHLILI

Mutalova Malika Saydullayevna

“Asakabank” AJ Xodimlarni
boshqarish departamenti direktori

Annotatsiya

Ushbu maqolada O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarining qimmatli qog‘ozlar bozoridagi emissiya faoliyati tahlil etilgan. Maqolada banklarning qimmatli qog‘ozlar bozorida emitent, investor va investitsion vositachi sifatida amalga oshirayotgan faoliyati, amaldagi qonunchilik asoslari hamda bozor infratuzilmasining rivojlanish darajasi ko‘rib chiqilgan. Tadqiqot davomida milliy va xalqaro tajribalar asosida tijorat banklari emissiya faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlari o‘rganilgan hamda amaliyotda uchraydigan muammolar va ularni bartaraf etish bo‘yicha takliflar ishlab chiqilgan. Tahlil natijalari mamlakat moliya bozorini yanada rivojlantirish va banklar faolligini oshirishga qaratilgan amaliy tavsiyalar uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: tijorat banki, qimmatli qog‘ozlar bozori, emissiya faoliyati, investitsiya faolligi, moliya bozori, qonunchilik, bank faoliyati.

Аннотация

В статье проведён анализ эмиссионной деятельности коммерческих банков Республики Узбекистан на рынке ценных бумаг. Рассмотрена роль банков в качестве эмитентов, инвесторов и инвестиционных посредников, проанализированы законодательные основы и уровень развития инфраструктуры рынка. В ходе исследования изучены особенности эмиссионной деятельности коммерческих банков на основе национального и международного опыта, выявлены существующие проблемы и разработаны предложения по их устранению. Результаты анализа служат основой для разработки практических рекомендаций по дальнейшему развитию финансового рынка страны и повышению активности банков.

Ключевые слова: коммерческий банк, рынок ценных бумаг, эмиссионная деятельность, инвестиционная активность, финансовый рынок, законодательство, банковская деятельность.

Abstract

This article analyzes the emission activities of commercial banks of the Republic of Uzbekistan in the securities market. The study examines the role of banks as issuers, investors, and investment intermediaries, and analyzes the legislative framework and the level of market infrastructure development. Based on national and international practices, the specific features of commercial banks' emission activities are identified, existing issues are highlighted, and recommendations for improvement are developed. The findings provide a basis for practical recommendations aimed at further developing the country's financial market and enhancing banks' activity.

Keywords: commercial bank, securities market, emission activity, investment activity, financial market, legislation, banking operations.

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasi kapital bozorini yanada rivojlantirish, uning infratuzilmasini takomillashtirish, investorlarni kapital bozoriga jalb etishni rag‘batlantirish, chet el investorlari uchun mahalliy fond bozorida qatnashish tartibini soddalashtirish va investorlarning huquqlarini himoya qilish maqsadida tizimli islohotlar amalga oshirib kelinmoqda. Banklar, shu jumladan, ularning qimmatli qog‘ozlar bozorida emitent, investor, investitsion vositachi va boshqa faoliyatlarni amalga oshirishi mumkin. Banklar qimmatli qog‘ozlar bilan bog‘liq faoliyat turlarini O‘zbekiston Respublikasining 2019-yil 11-noyabr O‘RQ-582-son “O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida (yangi tahriri)” Qonuni¹, 2019-yil 5-noyabr O‘RQ-580-son “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida (yangi tahriri)”gi², 2015-yil 3-iyun “Qimmatli qog‘ozlar bozori to‘g‘risida (yangi tahriri)”gi Qonunlari va boshqa qonunchilik hujjatlariga muvofiq holda amalga oshiradi.

O‘zbekiston Respublikasining 2015-yil 3-iyundagi “Qimmatli qog‘ozlar bozori to‘g‘risida”gi O‘RQ-387-son Qonuni (yangi tahriri) 3-moddasiga muvofiq: “Qimmatli qog‘ozlar — hujjatlar bo‘lib, ular mazkur hujjatlarni chiqargan yuridik shaxs bilan ularning egasi o‘rtasidagi mulkiy huquqlarni yoki qarz munosabatlarini tasdiqlaydi, dividendlar yoki foizlar tarzida daromad to‘lashni hamda ushbu hujjatlardan kelib chiqadigan huquqlarni boshqa shaxslarga o‘tkazish imkoniyatini nazarda tutadi” [3-modda].

Mazkur qonunchilik talablariga asosan O‘zbekiston tijorat banklarining qimmatli qog‘ozlar bozoridagi emissiya faoliyati, mavjud tendensiyalar, muammolar va istiqbolli rivojlanish yo‘nalishlarini ko‘rib chiqish muhim tadqiqot yo‘nalishi hisoblanadi. Tadqiqot natijalari qimmatli qog‘ozlar bozorini rivojlantirish va banklarning faolligini oshirish bo‘yicha amaliy takliflar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Qimmatli qog‘ozlar bozorining rivojlanishi va unda tijorat banklarining emissiya faoliyati jahon moliya amaliyotida keng o‘rganilgan mavzulardan biri hisoblanadi. Ilmiy adabiyotlarda qimmatli qog‘ozlar bozori orqali kapitalni jalb qilish, moliyaviy resurslar taqsimotini optimallashtirish va iqtisodiy o‘rnatishni rag‘batlantirish masalalari atroflicha tahlil etilgan.³⁴⁵

Tadqiqotlarda, ayniqsa, bank institutlarining qimmatli qog‘ozlar emissiyasi orqali investitsiya faolligini oshirishdagi o‘rni, emissiya jarayonidagi huquqiy va regulativ talablar, bozor infratuzilmasining rivojlanish darajasi hamda emitent

¹O‘zbekiston Respublikasining 2019-yil 11-noyabr O‘RQ-582-son “O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida (yangi tahriri)” Qonuni <https://www.lex.uz/docs/-4590452>

²O‘zbekiston Respublikasining “O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida (yangi tahriri)” Qonuni , 2019-yil 5-noyabr O‘RQ-580-son “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida (yangi tahriri)”gi <https://lex.uz/ru/docs/-4581969>

³ Банковское дело. Учебник / Под ред. О.И. Лаврушина. 13-е изд. – М.: «КНОРУС», 2020. – S. 477-498; 514-522.

⁴ John Hawkins. Bond markets and banks in emerging economies. // Bank for International Settlements (BIC), vol. 11, 2002. P. 42-48, <https://econpapers.repec.org/bookchap/bisbisbpc/11-03.htm>

⁵ Tillayev X.S. Tijorat banklarining qimmatli qog‘ozlar bozoridagi faoliyatini rivojlantirish: Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati – Toshkent, 2020. – 26 b.

sifatida banklarning mavqeyiga ta'sir qiluvchi omillar keng yoritilgan. Jumladan, O. Lavrushin boshchiligidagi olimlar guruhi tomonidan "Tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalari" doirasida qimmatli qog'ozlar bozorida bank faoliyati turlari, banklarning o'z qimmatli qog'ozlarini muomalaga chiqarishi va joylashtirishi, tijorat banklarining qimmatli qog'ozlarga investitsion qo'yilmalari, davlat qimmatli qog'ozlariga xizmat ko'rsatish bo'yicha bank operatsiyalari va REPO bitimlari, banklarning qimmatli qog'ozlar bozori professional ishtirokchisi sifatidagi faoliyati kabilar atroflicha tadqiq qilingan. Bunda tijorat banklarining fond bozoridagi vositachilik faoliyati e'tibordan chetda qolgan.

John Hawkins o'z izlanishlari davomida "Banklar o'zlari uchun obligatsiyalarni sotib olish bilan bir qatorda, ko'pincha asosiy investorlar bo'lishi mumkin bo'lgan investitsiya va pensiya fondlarini boshqarishini ham uchratishimiz mumkin. Agar bank obligatsiyalarni chiqaradigan kompaniyaga kredit ajratgan bo'lsa, u obligatsiyalarni baholashda axborot ustunligiga ega bo'lishi mumkin. Lekin bu insayderlik ma'lumotlarini saqlash bo'yicha majburiyatlar bilan bog'liq muammolarni ham keltirib chiqarishi mumkin. Ba'zi mamlakatlarda anderrayting xizmatlari banklar tomonidan emas, balki qimmatli qog'ozlar vositachilari tomonidan ko'rsatilishini ta'kidlash lozim", deb qayd etgan.

Mahalliy olimlardan X. Tillayev tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar bozoridagi faoliyatida inflyatsiya darajasini inobatga olish lozimligiga e'tibor qaratgan. Xususan, "Tijorat banklari qimmatli qog'ozlar bozoridagi emitent, investor yoki vositachi sifatidagi ishtirokiga iqtisodiyotdagi inflyatsiya darajasi bevosita ta'sir ko'rsatadi. Banklar qimmatli qog'ozlar bozorida emitent sifatida qatnashganida inflyatsiya darajasini inobatga olishi lozim", deya ta'kidlaydi.

Mazkur maqolada qimmatli qog'ozlar bozori va banklar faoliyatiga oid milliy hamda xalqaro manbalar tahlil qilinib, O'zbekiston sharoitida emissiya faoliyatining o'ziga xos jihatlari va rivojlanish imkoniyatlari ilmiy asosda ko'rib chiqilgan. Biroq tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar bozorida emissiya faoliyatini yanada oshirish bo'yicha aniq takliflar ishlab chiqish zaruriyati mavjud.

METODOLOGIYA

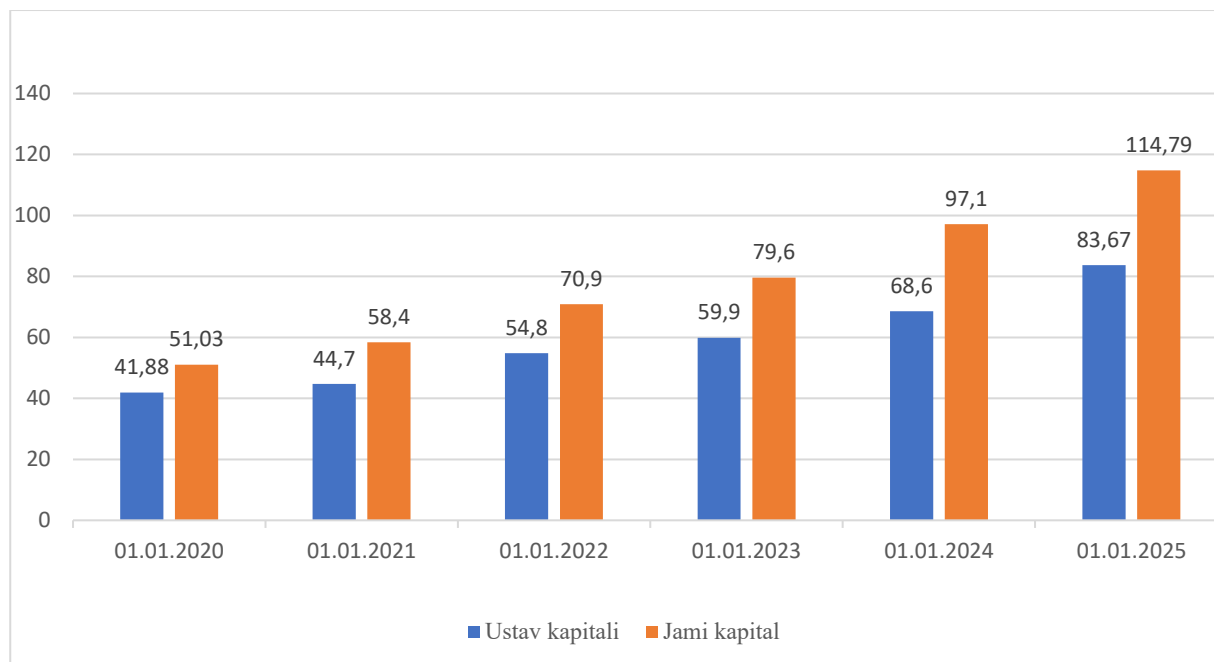
Maqolada ilmiy mushohada, kuzatish, abstrakt-mantiqiy, qiyosiy va tizimli tahlil, analiz va sintez usullaridan foydalanilgan. Ushbu maqolada mamlakatimiz kapital bozorini rivojlantirishda tijorat banklarining o'rnini yoritib berish maqsad qilingan, bunda xorijiy tajriba asosida qiyosiy yondashuv yo'llari ham ko'rib chiqilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

O'zbekistonda banklarning jami kapitali hajmi 2023-yilda 22 foizga oshib, yil yakuni bo'yicha 97 trln so'mga, ustav kapitali miqdori esa 15 foizga o'sib, qariyb 69 trln so'mga yetgan. 2024-yilda esa ushbu ko'rsatkich 18,2 foizga oshib, 114 trln so'mni tashkil etgan.

O'zbekiston Respublikasi tijorat banklari kapitallashuv darajasi barqaror o'sish tendensiyasiga ega bo'lsa-da, ushbu o'sishning bir qismi tijorat banklari sof foydasining kapitalga yo'naltirilishi orqali yuzaga kelayotganini ko'rish mumkin.

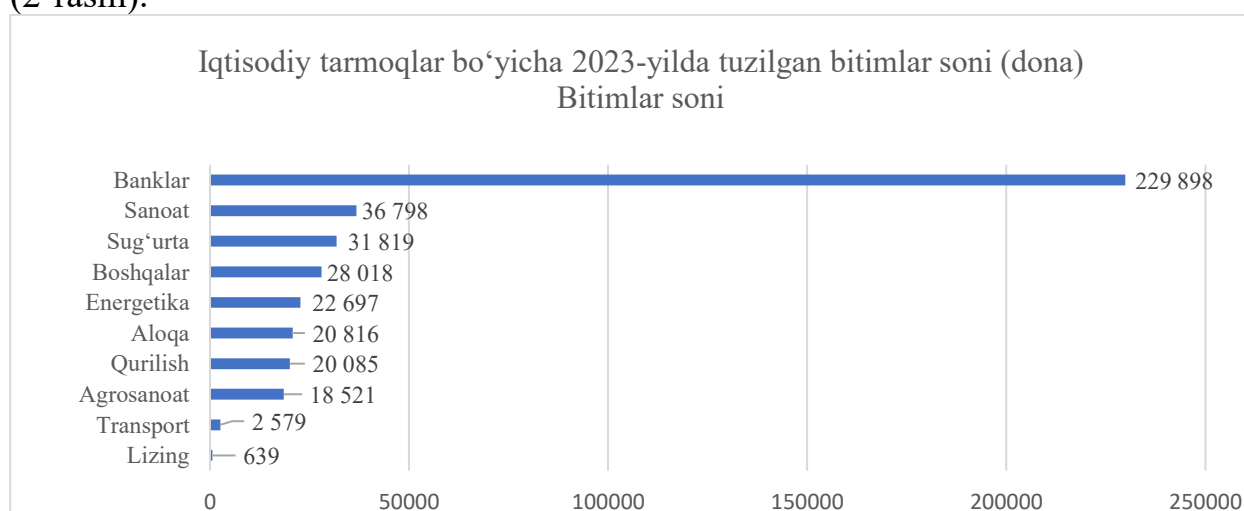
Ushbu holat bir tomondan iqtisodiyotga qo'shimcha moliyaviy resurslar kirib kelishini anglatrsa, ikkinchi tomondan davlat ulushiga ega tijorat banklarining xususiylashtirish jarayonidagi jozibadorligini kamaytiradi (1-rasm).

1-rasm. Tijorat banklari kapitallashuvi darajasi¹ (trln.so'm)

Tijorat banklari emissiya faoliyatining birja orqali amalga oshirilishini inobatga olgan holda, ushbu jarayonni yanada yoritish maqsadida tijorat banklarining Toshkent fond birjasidagi faoliyatini ko'rib chiqish maqsadga muvofiq.

Toshkent fond birjasida 2023-yil davomida 411 870 dona birjaviy bitimlar amalga oshirilgan bo'lib, birjaviy savdo hajmi 2 712,75 mlrd so'mni tashkil etgan. Ushbu bitimlarda 107 dona emitentning 28,08 mlrd dona qimmatli qog'ozlari savdo qilingan (2-rasm).

2-rasm. Toshkent fond birjasida amalga oshirilgan bitimlar soni²

¹ O'zbekiston respublikasi Markaziy banki ma'lumotlari asosida tayyorlangan

² www.uzse.uz ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi

Toshkent fond birjasida 2023-yilda iqtisodiyotning 10 ta turli sohasiga tegishli emitentlarning qimmatli qogʻozlari bilan birja savdolari amalga oshirilgan. Eng koʻp bitimlar bank va sanoat sektorlari emitentlarining qimmatli qogʻozlari bilan tuzilgan. Xususan, bank sektori emitentlarining qimmatli qogʻozlari bilan 229 898 ta bitim tuzilgan boʻlib, bu birja bitimlari umumiy sonining 55,82 foizini tashkil etgan (1-jadval).

1-jadval

**Toshkent fond birjasida amalga oshirilgan bitimlar soni va summasi
toʻgʻrisida maʼlumot¹**

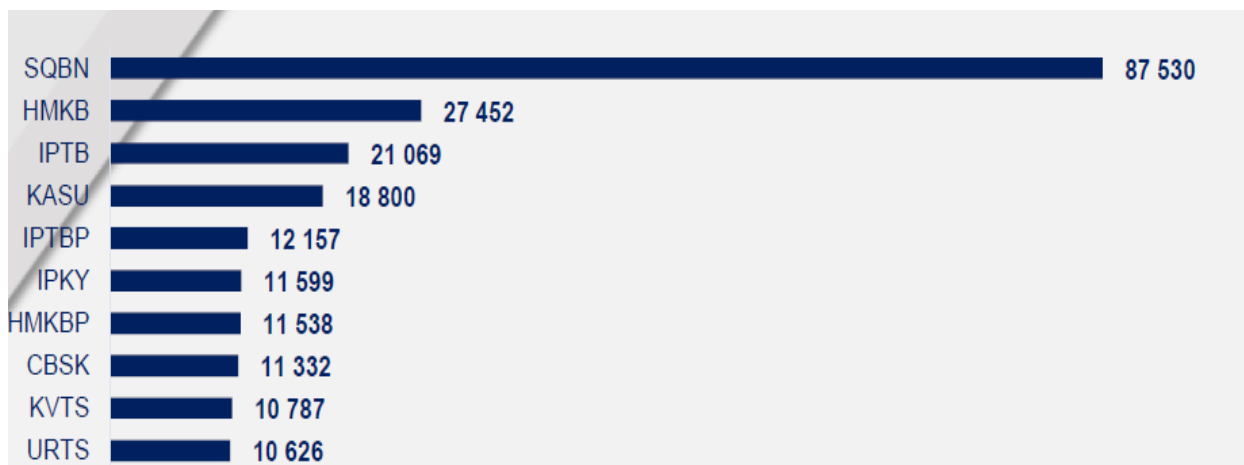
Tarmoqlar	Bitimlar soni, dona	Qimmatli qogʻozlar soni, dona	Bitimlar hajmi, soʻmda
Aksiyalar	5 578	2 504 773	75 561 433 417,10
Korporativ obligatsiyalar	1 267	122 723	226 835 754 926,61
Davlat qimmatli qogʻozlari	404 697	27 953 317 946	2 410 350 748 962,59
Jami	411 870	28 080 546 405	2 712 747 937 306,30

Birja operatsiyalari umumiy hajmining 22,01 foizi bank sektori qimmatli qogʻozlari hissasiga toʻgʻri kelgan. Ushbu soha emitentlari bilan tuzilgan bitimlarning umumiy hajmi 597,74 mlrd soʻmni tashkil etgan. Boshqa tarmoqlardagi emitentlarning qimmatli qogʻozlari bilan tuzilgan bitimlar hajmi 108,45 mlrd soʻmni tashkil etib, bu umumiy birja hajmining 4,00 foizini tashkil qilgan.

Aksiyadorlik jamiyatlarining energetika tarmoqlaridagi qimmatli qogʻozlari bilan tuzilgan bitimlar hajmi esa 702,69 mlrd soʻmni tashkil etgan. Eng kam miqdordagi bitimlar sugʻurta va agrosanoat sohalaridagi qimmatli qogʻozlar bilan amalga oshirilgan boʻlib, ular tegishli ravishda 13,9 mlrd soʻm va 17,76 mlrd soʻmlik bitimlardan iborat boʻlgan.

“Toshkent” RFBning 2023-yil yakunlari boʻyicha “Stock Market” aksiyalar bozorining G1 – “Main Board” maydonida tuzilgan bitimlar soni va hajmi boʻyicha Top-10 aksiyalar roʻyxatiga eʼtibor qaratilsa, eng koʻp bitimlar “Oʻzsanoatqurilishbank” ATBning /SQBN/ aksiyalari bilan tuzilgan. 2023-yil davomida mazkur bank aksiyalari bilan jami 87 530 dona bitim tuzilgan. 27 452 ta bitim bilan “Hamkorbank” ATBning /HMKB/ aksiyalari Top-10 talikda ikkinchi oʻrinni egallagan. Roʻyxatni “Kvarts” AJning /KVTS/ hamda “OʻzRTXB” AJning /URTS/ oddiy aksiyalari yakunlagan. Ular bilan mos ravishda 10 787 va 10 626 ta bitim tuzilgan (4-rasm).

¹www.uzse.uz maʼlumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi

4-rasm. Toshkent fond birjasida amalga oshirilgan bitimlar soni¹

Toshkent fond birjasida 2023-yilda amalga oshirilgan bitimlarning eng katta hajmi “OKTOBANK” ATBning /OCBK/ oddiy aksiyalari bilan qayd etilgan — 157,35 mlrd so‘m. Undan keyingi o‘rinlarda “PERFECT INSURANCE” AJning /PFIS/ va “UzAuto Motors” AJning /UZMT/ oddiy aksiyalari joylashgan bo‘lib, ularning aksiyalari bilan mos ravishda 51,60 mlrd va 24,14 mlrd so‘mlik bitimlar tuzilgan. Yuqori o‘ntalikni “Hamkorbank” ATBning /HMKB/ hamda “OHANGARONSEMENT” AJning /OHSM/ aksiyalari bilan tuzilgan, mos ravishda 6,99 mlrd va 5,00 mlrd so‘mlik bitimlar yakunlagan.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tahlil natijalariga ko‘ra, qimmatli qog‘ozlar bozorida asosiy faollik tijorat banklari tomonidan kuzatilgan bo‘lsa-da, ushbu qimmatli qog‘ozlarga bo‘lgan investorlar qiziqishi past darajada qolmoqda. Buning asosiy sababi — emitentlarning dividend siyosatidagi barqarorlikning yo‘qligi va daromadlilik darajasining oshmasligidir. Ushbu muammoni bartaraf etmasdan turib, bozorga real investor oqimini ta‘minlash mushkul.

Mamlakat bank tizimini rivojlantirish, xususan, tijorat banklarining qimmatli qog‘ozlar bozorida ham emitent, ham investitsiya instituti sifatidagi faoliyatini kengaytirish orqali O‘zbekiston investitsion muhitining jozibadorligini sezilarli darajada oshirish mumkin.

Tijorat banklarining qimmatli qog‘ozlar bilan operatsiyalari doirasida bank faoliyatining quyidagi turlarini kengaytirish maqsadga muvofiq hisoblanadi: o‘z qimmatli qog‘ozlarini muomalaga chiqarish va joylashtirish, qimmatli qog‘ozlarga investitsion qo‘shilmalar, davlat qimmatli qog‘ozlariga xizmat ko‘rsatish bo‘yicha bank operatsiyalari, shuningdek, banklarning qimmatli qog‘ozlar bozori professional ishtirokchisi sifatidagi faoliyatini kuchaytirish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasining 2015-yil 3-iyun O‘RQ-387-son “Qimmatli qog‘ozlar bozori to‘g‘risida”gi Qonuni <https://lex.uz/docs/-2662539>.

¹www.uzse.uz ma‘lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi

2. Банковское дело. Учебник / Под ред. О.И. Лаврушина. 13-е изд. – М.: “КНОРУС”, 2020. – С. 477-498; 514-522.
3. John Hawkins. Bond markets and banks in emerging economies. // Bank for International Settlements (BIC), vol. 11, 2002. P. 42-48, <https://econpapers.repec.org/bookchap/bisbisbpc/11-03.htm>
4. Тиллаев Х.С. Тижорат банкларининг қимматли қоғозлар бозоридаги фаолиятини ривожлантириш: Иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати – Тошкент, 2020. – 26 б.
5. Боев Б. Акцияларни оммавий жойлаштириш амалиётини такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари. PhD илмий даражасини олиш учун дисс. автореферати. Тошкент, 2021. – 56 б.
6. <https://new.openinfo.uz/facts/>.
7. www.uzse.uz

KICHIK BIZNES VA XUSUSIY TADBIRKORLIKNING BARQAROR RIVOJLANISHINI BAHOLASHGA YONDASHUVLAR

Norboyev Sarvar Azodovich

Abu Rayhon Beruniy nomidagi

Urganch davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya

Mazkur tadqiqotda Xorazm viloyatida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning barqaror rivojlanish holati tahlil qilingan. So‘rovnoma va statistik tahlil usullari asosida mintaqaviy darajadagi iqtisodiy infratuzilma, moliyaviy kirish imkoniyatlari va normativ muhit baholangan. Shuningdek, soliq imtiyozlari hamda kredit yengilliklari biznes rivojini qo‘llab-quvvatlashda, byurokratik to‘siqlar va malakali kadrlar tanqisligi kabi omillar salbiy ta‘sir ko‘rsatayotgani asoslab berilgan. Shu orqali kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning barqaror rivojlanishini hududiy xususiyatlarni inobatga olgan holda tizimli qo‘llab-quvvatlash zarurligi ilmiy jihatdan asoslangan.

Kalit so‘zlar: kichik biznes, xususiy tadbirkorlik, barqaror rivojlanish, mintaqaviy siyosat, moliyaviy kirish imkoniyati, byurokratik to‘siqlar.

Аннотация

В данном исследовании был проведен анализ устойчивого развития малого бизнеса и частного предпринимательства в Хорезмской области, а также дана оценка экономической инфраструктуры, доступа к финансированию и нормативно-правовой среды на региональном уровне на основе анкетирования и методов статистического анализа. Также утверждается, что, хотя налоговые льготы и кредитные линии способствуют развитию бизнеса, они также имеют негативные последствия, такие как бюрократические препоны и нехватка кадров, что обосновывает необходимость систематической поддержки малого бизнеса и частного предпринимательства с учетом региональных особенностей устойчивого развития.

Ключевые слова: Малый бизнес, частное предпринимательство, устойчивое развитие, региональная политика, финансовый доступ, бюрократические препятствия.

Abstract

This study analyzes the sustainable development of small business and private entrepreneurship in the Khorezm region, assesses the economic infrastructure, financial access, and regulatory environment at the regional level based on questionnaires and statistical analysis methods. It also establishes that tax incentives and credit facilities support business development, but have negative effects such as bureaucratic obstacles and staff shortages, and thus justifies the need for systematic support for small business and private entrepreneurship, taking into account the regional characteristics of sustainable development.

Keywords: Small business, private entrepreneurship, sustainable development, regional policy, financial access, bureaucratic obstacles.

KIRISH

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik iqtisodiyotning muhim tarkibiy qismlaridan biri sifatida qaraladi. Bu yo‘nalishda O‘zbekiston Respublikasida bir qator me‘yoriy-huquqiy hujjatlar qabul qilingan. Xususan, O‘zbekiston sharoitida kichik biznesni rivojlantirish masalasi qabul qilingan strategik hujjatlarda o‘z ifodasini topgan. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvar PF-60-son “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmonida[1] kichik tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash, ularning moliyaviy resurslarga kirishini kengaytirish, soliq yengilliklari va kredit siyosatini liberallashtirish asosiy vazifalardan biri sifatida belgilangan.

Shuningdek, O‘zbekistonning boshqa hududlarida ham tadbirkorlik muhitini baholash va strategik qarorlar qabul qilishda qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan universal uslub va yondashuvlar ilgari surilmoqda. Shu bois, mintaqaviy iqtisodiy siyosatni shakllantirishda ilmiy asoslangan va tizimli yondashuvni ta‘minlash muhim ahamiyat kasb etadi. Bu borada kichik biznes subyektlariga nisbatan amalga oshirilayotgan siyosiy chora-tadbirlarning natijadorligini doimiy ravishda monitoring qilish, tahlil asosida mintaqaviy farqlarni aniqlash va moslashtirilgan strategiyalarni ishlab chiqish zarur. Ushbu jarayonlar tegishli vazirliklar, ilmiy-tadqiqot muassasalari hamda mahalliy hokimliklar hamkorligida amalga oshirilishi kerak. Ularni samarali amalga oshirish uchun esa ishonchli va kompleks baholash tizimi joriy etilishi maqsadga muvofiqdir.

ADABIYOTLAR SHARHI

Mintaqalarda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning barqaror rivojlanishi, shuningdek, ularning institutsional, iqtisodiy va ijtimoiy jihatlarini tahlil qilishga qaratilgan ilmiy izlanishlar ko‘plab manbalarda yoritilgan.

A. Shapero va L. Sokol kabi olimlar xorijda kichik biznes hamda xususiy tadbirkorlikning barqaror rivojlanishi va mintaqaviy xususiyatlarini o‘rganish bilan bog‘liq nazariy-uslubiy masalalarni tadqiq qilganlar[2].

Shuningdek, bu sohaning taraqqiyoti ko‘plab boshqa sohalarning ilmiy tahliliga ham bog‘liqdir. Jumladan, MDH olimlaridan V. Belenkiy kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishda boshqaruv masalalarini ilgari surgan[3].

O‘zbekistonda esa M. Muxammedov va Y. Urunboyeva kabi olimlar kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning barqaror rivojlanishidagi rolini aholi bandligini ta‘minlash bilan bog‘lab tahlil qilganlar[4].

Shuningdek, iqtisodchi olim A. Vahobov tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda kichik tadbirkorlikni tartibga soluvchi mexanizmlar, normativ-huquqiy baza hamda mintaqaviy siyosatni takomillashtirish masalalari keng yoritilgan[5]. Ayniqsa, uning izlanishlarida mintaqalararo farqlarni hisobga olgan holda mahalliy xususiyatlarga moslashtirilgan siyosat ishlab chiqish zarurligi ta‘kidlab o‘tilgan.

METODOLOGIYA

Tadqiqotda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning rivojlanish darajasini baholash uchun rasmiy statistik ma'lumotlar, tahliliy hisobotlar va normativ hujjatlar asos sifatida tanlandi. Ma'lumotlar tizimli tahlil usuli yordamida qayta ishlanib, ularning o'zgarish dinamikasi, hududlar kesimidagi farqlari va rivojlanish omillari o'zaro solishtirildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasining 2024-yildagi ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekistonda kichik biznes subyektlarining yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 54,3 foizni, Xorazm viloyatida esa 72,3 foizni tashkil etgan. 2030-yilgacha bu ko'rsatkichlarni mos ravishda 60 foiz va 75,9 foizga yetkazish maqsad qilingan bo'lib, bu yo'nalishdagi harakatlar kichik biznesning bandlikni ta'minlash va hududiy iqtisodiy faollikni oshirishdagi asosiy rolini yanada kuchaytiradi.

Tadqiqot doirasida ishonchli va amaliy ahamiyatga ega bo'lgan birlamchi empirik ma'lumotlarni to'plash uchun sotsiologik so'rovnoma usulidan foydalanildi. So'rovnoma Xorazm viloyatining Urganch shahri, Xiva, Gurlan, Bog'ot va boshqa tumanlarida faoliyat yuritayotgan kichik biznes subyektlari vakillari o'rtasida o'tkazildi. Respondentlar qulay tanlov (convenience sampling) usuli asosida tanlab olindi, chunki bu usul mintaqaviy sharoitlarda samarali va amaliy hisoblanadi.

Umumiy hisobda 230 nafar respondentga so'rovnoma tarqatildi, shundan 208 tasi to'g'ri to'ldirilgan va tahlil uchun yaroqli, deb topildi. So'rovnoma savollarida kichik biznes faoliyatiga ta'sir etuvchi asosiy omillar sifatida moliyaviy resurslarga kirish, soliq yengilliklari, infratuzilma mavjudligi, davlat tomonidan ko'rsatilayotgan institutsional qo'llab-quvvatlash darajasi hamda byurokratik to'siqlar kabi omillar kiritildi.

Yig'ilgan ma'lumotlar statistik jihatdan tavsifiy (descriptive statistics) va xulosaviy (inferential statistics) tahlil asosida qayta ishlangan. Tavsifiy tahlil doirasida respondentlarning taqsimoti, javob chastotalari va foiz ifodalari hisoblab chiqildi. So'rov natijalari asosida kichik biznesga ta'sir ko'rsatuvchi omillar o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash uchun Pearsonning momentlar ko'paytmasi korrelyatsiya koeffitsiyenti (r) va determinatsiya koeffitsiyenti (r^2) qo'llanildi.

Korrelyatsion tahlil yordamida quyidagi bog'liqliklar baholandi:

- Moliyaviy kirish imkoniyati va biznes o'sishi o'rtasidagi bog'liqlik;
- Normativ imtiyozlar va innovatsion faollik o'rtasidagi aloqadorlik;
- Byurokratik to'siqlar va tadbirkorlik faoliyati barqarorligi o'rtasidagi salbiy korrelyatsiyalar.

Statistik tahlil SPSS (Statistical Package for the Social Sciences) dasturiy vositasi yordamida amalga oshirildi. Tahlil natijalari asosida mustaqil o'zgaruvchilar (hukumat siyosati, infratuzilma va moliyalashtirish sharoitlari) bilan bog'liq o'zgaruvchi (kichik biznesning rivojlanish darajasi) o'rtasida sezilarli statistik munosabatlar aniqlangan.

Mazkur tadqiqot Xorazm viloyatidagi kichik biznes subyektlarining rivojlanishiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omillarni aniqlash va ularning statistik o'zaro

bog‘liqligini baholashga qaratilgan. So‘rovnoma va statistik tahlil asosida quyidagi natijalar kuzatildi (1-jadval):

1-jadval

Xorazm viloyatidagi kichik biznes subyektlarining rivojlanishiga ta’sir qiluvchi asosiy omillarning bog‘liqligi natijalari¹

Omil nomi	Korrelyatsiya koeffitsiyenti (r)	Determinatsiya koeffitsiyenti (r ²)	Bog‘liqlik turi
Moliyaviy kirish imkoniyati	0.72	0.52	Kuchli ijobiy bog‘liqlik
Soliq va normativ yengilliklar	0.66	0.43	O‘rtacha ijobiy bog‘liqlik
Byurokratik to‘siqlar	-0.58	0.34	O‘rtacha salbiy bog‘liqlik

1-jadval natijalaridan ko‘rinishicha, kichik biznes subyektlarining rivojlanishiga eng kuchli ta’sir ko‘rsatuvchi omil moliyalashtirish imkoniyatidir. Korrelyatsiya koeffitsiyenti $r = 0.72$ bo‘lib, bu kuchli ijobiy bog‘liqlikni anglatadi. Boshqacha aytganda, moliyaviy resurslarga qulay kirish imkoniyati mavjud hududlarda tadbirkorlik sezilarli darajada faolroq rivojlanmoqda. Soliq yengilliklari va normativ soddalashtirish choralari ta’siri ham yetarlicha ijobiy bo‘lib, $r = 0.66$ qiymatini tashkil etgan. Bu esa kichik biznes uchun qulay muhit yaratilgan taqdirda, ularning iqtisodiy faolligi oshishini ko‘rsatadi.

Shuningdek, byurokratik to‘siqlar va biznes rivoji o‘rtasida salbiy bog‘liqlik mavjudligi aniqlangan ($r = -0.58$). Bu ko‘rsatkich tartib-taomillarning murakkabligi, ruxsat olishdagi kechikishlar va ortiqcha hujjatchilik kichik tadbirkorlikning kengayishiga to‘siq bo‘layotganini anglatadi. Mazkur natijalar mintaqaviy iqtisodiy siyosatni takomillashtirishda amaliy ahamiyatga ega. Xususan, moliyaviy qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini kuchaytirish, soliq va ruxsat berish tizimidagi soddalashtirishlarni kengaytirish, shuningdek, byurokratik to‘siqlarni kamaytirish bo‘yicha aniq takliflar ishlab chiqish uchun zamin yaratadi.

Ushbu tadqiqot natijalari Xorazm viloyatida kichik biznes subyektlarining rivojlanishiga ta’sir qiluvchi omillarni aniqlashga qaratilgan bo‘lib, ularning ilmiy asoslanganligi quyidagi jihatlar orqali isbotlanadi:

Birinchidan, moliyaviy resurslarga kirish imkoniyati va biznes rivoji o‘rtasidagi kuchli ijobiy bog‘liqlik ($r = 0.72$) kichik tadbirkorlik subyektlari uchun kapitalga ega bo‘lish imkoniyatining nihoyatda muhimligini ko‘rsatadi. Ushbu topilma J. Shumpeterning innovatsiya nazariyasi va G. Beckerning inson kapitali nazariyasini amaliy jihatdan tasdiqlaydi. Tadqiqot natijalari moliyaviy imkoniyatlar mavjud bo‘lgan hududlarda kichik biznesning kengayish sur’atlari yuqoriligini ko‘rsatmoqda.

Ikkinchidan, soliq va normativ yengilliklar bilan biznes faolligi o‘rtasidagi sezilarli bog‘liqlik ($r = 0.66$) davlat siyosatining me’yoriy-moliyaviy yo‘nalishda

¹ Muallif tomonidan tuzilgan

kichik tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlashdagi rolini tasdiqlaydi. Bu holat BMT Taraqqiyot Dasturi (UNDP) va Jahon banki (World Bank)ning 2020–2022-yillardagi hisobotlarida keltirilgan xalqaro tajribalar bilan uyg'un keladi. Ayniqsa, bunday siyosatlar tadbirkorlikni rasmiylashtirish, investitsiya xavfsizligini ta'minlash va ichki bozorga integratsiyani kuchaytirishga xizmat qiladi.

Uchinchidan, byurokratik to'siqlar va biznesning barqaror rivoji o'rtasidagi salbiy bog'liqlik ($r = -0.58$) mintaqaviy iqtisodiy muhitda huquqiy va institutsional cheklovlar mavjudligini ko'rsatadi. Bu kuzatuvlar amerikalik iqtisodchi D. North tomonidan ilgari surilgan institutsional nazariyaga mos keladi. U qonunchilikdagi soddalik, hujjatlar aylanishining aniqligi va mustaqil sud-huquq himoyasi mavjudligini iqtisodiy rivojlanishning zaruriy sharti deb baholagan.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Olib borilgan tadqiqotlar natijalari Xorazm viloyatida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning barqaror rivojlanishiga ta'sir qiluvchi asosiy omillarni aniqlash imkonini berdi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, moliyaviy resurslarga erkin va oson kirish imkoniyati kichik tadbirkorlik subyektlarining iqtisodiy faoliyatini kengaytirish va mustahkamlashda hal qiluvchi omil bo'lib xizmat qiladi.

Shuningdek, tadbirkorlik faoliyatining huquqiy asoslarini liberallashtirish va normativ-huquqiy tartibga solishni soddalashtirish kichik biznes subyektlarining tashabbus ko'rsatishini rag'batlantiradi, ularning bozorga kirish imkoniyatlarini oshiradi.

Byurokratik to'siqlarni bartaraf etishga qaratilgan islohotlarni chuqurlashtirish esa tadbirkorlik muhitining shaffofligi va ochiqqligini kuchaytirish orqali investitsion muhitga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Shuningdek, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivojlanishining uzluksiz monitoringi va ilmiy asoslangan tahlili mavjud muammolarni erta aniqlash, ijobiy tendensiyalarni baholash va samarali qarorlar ishlab chiqish imkonini yaratadi.

Tavsiya etiladigan chora-tadbirlar:

- Moliyaviy resurslarga kirish imkoniyatlarini kengaytirish, shu jumladan mikromoliya institutlari va investitsiya fondlari faoliyatini rivojlantirish orqali kredit va investitsiya manbalarini ko'paytirish.
- Byurokratik cheklovlarni kamaytirish, ma'muriy yuklarni yengillashtirishga qaratilgan institutsional islohotlarni tizimli ravishda davom ettirish.
- Ilmiy-amaliy monitoring tizimini yaratish, tahliliy hisobotlar asosida siyosiy va iqtisodiy qarorlar qabul qilishni takomillashtirish.

Taklif etilgan chora-tadbirlar nafaqat kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning barqaror o'sishini ta'minlaydi, balki hududiy iqtisodiyotni diversifikatsiyalash va ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlashga ham xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son Farmoni. <https://lex.uz/docs/5841063>

2. Shapero A., Sokol L. The Social Dimensions of Entrepreneurship. *Encycl. Entrep.* 1982, — p. 72-90.
3. Беленький В.Х. Предпринимательство и менеджмент: вопросы соотношения и подготовки кадров. // Международная научно-практическая конференция «Модернизация подготовки управленческих кадров России в контексте мировой системы образования», сборник материалов [Электронный ресурс]. — Красноярск: Сибирский федеральный ун-т, 2012.
4. Muxammedov M.M., Urunboyeva Y.P. Kichik tadbirkorlik va qishloq aholisi bandligi. *Monografiya*. — Samarqand: Zarafshon, 2014. — 22-23 b.,
5. Vahobov A.V. Kichik biznesni rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy asoslari. — T.: Iqtisodiyot, 2020. — 124 b.

MAISHIY KIMYO TOVARLARI B2B BOZORIDA SUN'IY INTELLEKT YORDAMIDA TAQSIMOT KANALLARINI SAMARALI TASHKIL ETISH

Ro'ziyeva Farzona Komiljon qizi

TDIU, Marketing kafedrası tayanch doktoranti

E-mail: ruzievafarzona@yandex.ru

Annotatsiya

Tadqiqotda sun'iy intellekt texnologiyalarining maishiy kimyo mahsulotlarini B2B (biznesdan biznesga) bozorida taqsimlashdagi roli o'rganildi. Unda talabni bashorat qilish, zaxiralarni optimallashtirish, tavsiya tizimlarini yaratish va yetkazib beruvchilarni tanlash kabi funksiyalar asosida taqsimot samaradorligi tahlil qilindi. Rasmiy manbalar va ilmiy adabiyotlar asosida olib borilgan tahlillar sun'iy intellekt texnologiyalari mahsulot oqimini barqaror saqlash, operatsion xarajatlarni kamaytirish hamda mijoz ehtiyojlariga moslashtirilgan yechimlar taklif etishda muhim vosita ekanini ko'rsatdi. Tadqiqot natijalari sun'iy intellektdan foydalanish B2B taqsimot modelini yanada aniq, moslashuvchan va iqtisodiy jihatdan samarali qilishini tasdiqlaydi.

Kalit so'zlar: B2B taqsimot, sun'iy intellekt, maishiy kimyo, zaxira boshqaruvi, talab bashorati, tavsiya tizimi, yetkazib beruvchi tanlash.

Аннотация

В исследовании рассматривается роль искусственного интеллекта в распределении товаров бытовой химии на B2B-рынке. Проанализированы функции прогнозирования спроса, оптимизации запасов, рекомендательных систем и выбора поставщика. На основе иллюстраций и научных источников показано, что технологии ИИ способствуют стабилизации товарных потоков, снижению издержек и предложению решений, соответствующих потребностям клиентов. Результаты подтверждают, что использование ИИ делает модель распределения в B2B-сфере более точной, гибкой и экономически эффективной.

Ключевые слова: B2B распределение, искусственный интеллект, бытовая химия, управление запасами, прогноз спроса, рекомендательная система, выбор поставщика.

Abstract

This study explores the role of artificial intelligence in distributing household chemical products in the B2B market. It analyzes key functions such as demand forecasting, inventory optimization, recommendation systems, and supplier selection. Based on visual data and scholarly sources, the findings show that AI technologies help stabilize product flow, reduce costs, and offer solutions aligned with customer needs. The results confirm that integrating AI into B2B distribution models enhances precision, flexibility, and economic efficiency.

Keywords: B2B distribution, artificial intelligence, household chemicals, inventory management, demand forecasting, recommendation system, supplier selection.

KIRISH

Tovarlarni o‘z vaqtida va to‘g‘ri miqdorda yetkazish har qanday taqsimot tizimi uchun asosiy masala hisoblanadi. Ayniqsa, mahsulot aylanishi tez bo‘lgan maishiy kimyo sohasida har bir kechikish yoki ortiqcha zaxira bevosita moliyaviy yo‘qotishlarga olib keladi. Ushbu jarayon B2B tarmog‘ida yanada murakkablashadi. Ishlab chiqaruvchilar, distribyutorlar va ulgurji xaridorlar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik aniqlik hamda muvofiqlashtirilgan harakatni talab etadi.

Sun‘iy intellekt vositalari bu ehtiyojlarga zamonaviy yechim sifatida maydonga chiqmoqda. Taqsimotdagi asosiy bosqichlar — talabni hisoblash, zaxirani rejalashtirish, yetkazib beruvchini baholash va mijoz ehtiyojini tushunish — sun‘iy intellekt algoritmlari yordamida tezroq va aniqroq amalga oshirilmoqda. Avtomatlashtirilgan tahlillar mahsulot oqimini barqaror saqlash, xarajatlarni nazorat qilish va xizmat sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Maishiy kimyo mahsulotlari B2B segmenti texnologik yondashuvlarga tezkor javob beradigan sohalardan biri sanaladi. Shu bois, sun‘iy intellekt imkoniyatlarini o‘rganish samarali taqsimot tizimini yaratishda ayni muddao hisoblanadi. Tahlillar shuni ko‘rsatmoqdaki, ilgari faqat inson tajribasiga asoslangan qarorlar bugungi kunda real vaqtdagi ma‘lumotlarga tayanmoqda. Qarorlar aniqlik asosida qabul qilinmoqda, resurslar esa tejab-tergab ishlatilmoqda.

Ushbu tadqiqot maishiy kimyo tovarlari taqsimotida sun‘iy intellekt texnologiyalarining qanday ishlashini, ayniqsa B2B bozoridagi muhim funksiyalar orqali qanday foyda keltirayotganini tahlil qilishga qaratilgan. Mavzu kompaniyalar uchun amaliy ahamiyatga ega bo‘lib, natijalari real ish faoliyatida qo‘llanishi mumkin bo‘lgan yechimlarni taklif qiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

B2B bozorida maishiy kimyo mahsulotlarini taqsimlashda sun‘iy intellektdan foydalanish bo‘yicha turli mualliflar turlicha yondashuvlar bildirgan. Ushbu bo‘limda tanlab olingan 14 ta manbadagi g‘oyalar tahlil qilinib, ular orasidagi o‘zaro bog‘liqlik ko‘rib chiqilgan.

Agrawal, Gans va Goldfarb [1] sun‘iy intellektni qaror qabul qilishda yordam beruvchi vosita sifatida tasvirlaydi. Ularning fikricha, SI yordamida talabni oldindan aniqlash imkoniyati mavjud bo‘lib, bu mahsulotni to‘g‘ri miqdorda ishlab chiqarish va yetkazib berishni ta‘minlaydi. Bu fikr Modgil va hamkasblari [6] tomonidan

to'ldirilgan. Ular pandemiya davrida kompaniyalar SI yordamida taqsimotdagi muammolarga qanday samarali javob berganini tahlil qilgan.

Sun'iy intellekt faqat bashorat qilish uchun emas, balki butun taqsimot zanjirini samarali boshqarish uchun ham qo'llaniladi. Watson va uning hamkorlari [14] mahsulotlar qayerdan, qanday tartibda va qaysi yo'nalishlarda yetkazilishi kerakligini aniqlash uchun matematik modellardan foydalanishni taklif etgan. Ularning yondashuvi Brinch [2] va Fosso Wamba jamoasi [3] tomonidan ilgari surilgan katta ma'lumotlar asosida qaror qabul qilish metodlari bilan bog'liq. Fosso Wamba tadqiqotlarida katta hajmdagi ma'lumotlar kompaniya ichidagi operatsiyalarni yaxshilashga qanday xizmat qilishi ko'rsatilgan. Brinch esa katta ma'lumotlar logistikadagi qaror qabul qilish jarayonida qanday ishlatilishini amaliy misollar orqali tahlil qilgan.

Kotler va Pfoertsch [5] SI'ning mijozlarga mos mahsulotlar taklif qilishdagi rolini alohida ta'kidlaydi. Ular sun'iy intellekt mijoz xatti-harakatlarini tahlil qilib, ularning ehtiyojiga mos mahsulotlar tavsiya etishini yozgan. Bu fikr Russell va Norvig [7] tomonidan ishlab chiqilgan umumiy SI xususiyatlari bilan bog'lanadi. Ular sun'iy intellekt o'rganish va moslashish qobiliyatiga ega bo'lib, bu esa taqsimotdagi o'zgaruvchan sharoitlarga tezkor javob berishni ta'minlashini ta'kidlaydi.

Zaxiralarni boshqarishdagi sun'iy intellektning (SI) amaliy foydasi Integrity Partners Group [13] tomonidan tahlil qilingan. Tadqiqotda kompaniyalar SI yordamida ortiqcha mahsulot to'planishidan saqlangani va ishlab chiqarish jarayonining muvozanatga keltirilgani ko'rsatilgan. Ushbu natijalar Schwab [9] tomonidan zamonaviy sanoatdagi o'zgarishlar haqida yozilgan kitobda kengroq doirada tahlil qilingan. Muallif raqamli texnologiyalarni hozirgi sanoatning ajralmas tarkibiy qismi sifatida baholaydi.

Tavsiya tizimlari va mijozga mos xizmatlar yaratishda SI'ning roli [5] va [7] manbalarda alohida ko'rsatilgan. Ushbu yondashuvlar mahsulotni nafaqat ishlab chiqarish, balki uni to'g'ri mijozga, to'g'ri vaqtda yetkazish zarurligini eslatadi.

Taqsimot tizimidagi yana bir muhim bosqich — ishonchli yetkazib beruvchini tanlashdir. Tavana [10] va Azadi [11] bu muammoni SI texnologiyalari yordamida hal qilish mumkinligini ta'kidlaydi. Ular tadqiqotlarida SI asosida yetkazib beruvchilarni baholashda aniqlik va ishonchlilik sezilarli darajada oshishini asoslab bergan.

Har bir muallif SI'ning B2B taqsimotdagi foydasini o'ziga xos jihatdan talqin etgan: ayrimlar strategik rejalashtirishga, boshqalar mahsulot harakatini optimallashtirishga, yana boshqalar esa mijozlar bilan ishlash yoki yetkazib beruvchilarni tanlash masalalariga e'tibor qaratgan. Shunga qaramay, barcha

tadqiqotlar yagona xulosani bildiradi: sun'iy intellekt B2B taqsimot sohasida foydalidir, ishlaydi va real natija beradi.

METODOLOGIYA

Tadqiqotda B2B formatdagi taqsimot tizimlarida sun'iy intellektning qo'llanilishiga oid nazariy va amaliy yondashuvlar tahlil qilindi. Avvalo, mavzuga tegishli 14 ta dolzarb ilmiy manba tanlab olindi. Ushbu manbalar asosida SI'ning taqsimotdagi asosiy funksiyalari — talabni bashorat qilish, zaxiralarni optimallashtirish, tavsiya tizimlari va yetkazib beruvchi tanlash — tizimli ravishda o'rganildi.

Metod sifatida adabiyotlar tahliliga asoslangan kontentni solishtirish va natijalarni umumlashtirish yondashuvi tanlandi. Bu yondashuv mavzuga oid qarashlarni chuqur tahlil qilish, mavjud tajribalarni ko'rib chiqish va ularning o'zaro bog'liqligini aniqlash imkonini berdi. Adabiyotlarda keltirilgan real holatlar asosida grafik va jadval shaklida xulosaviy tahlil amalga oshirildi. Ushbu metodologik yondashuv SI amaliyotlarini B2B taqsimot kontekstida aniq va baholashga yaroqli shaklda tasvirlash imkonini berdi.

Tadqiqotning asosiy vazifasi — sun'iy intellekt vositalari yordamida B2B taqsimot tizimlarini yanada samarali tashkil etish imkoniyatlarini aniq va asosli tarzda aniqlashdan iborat bo'ldi.

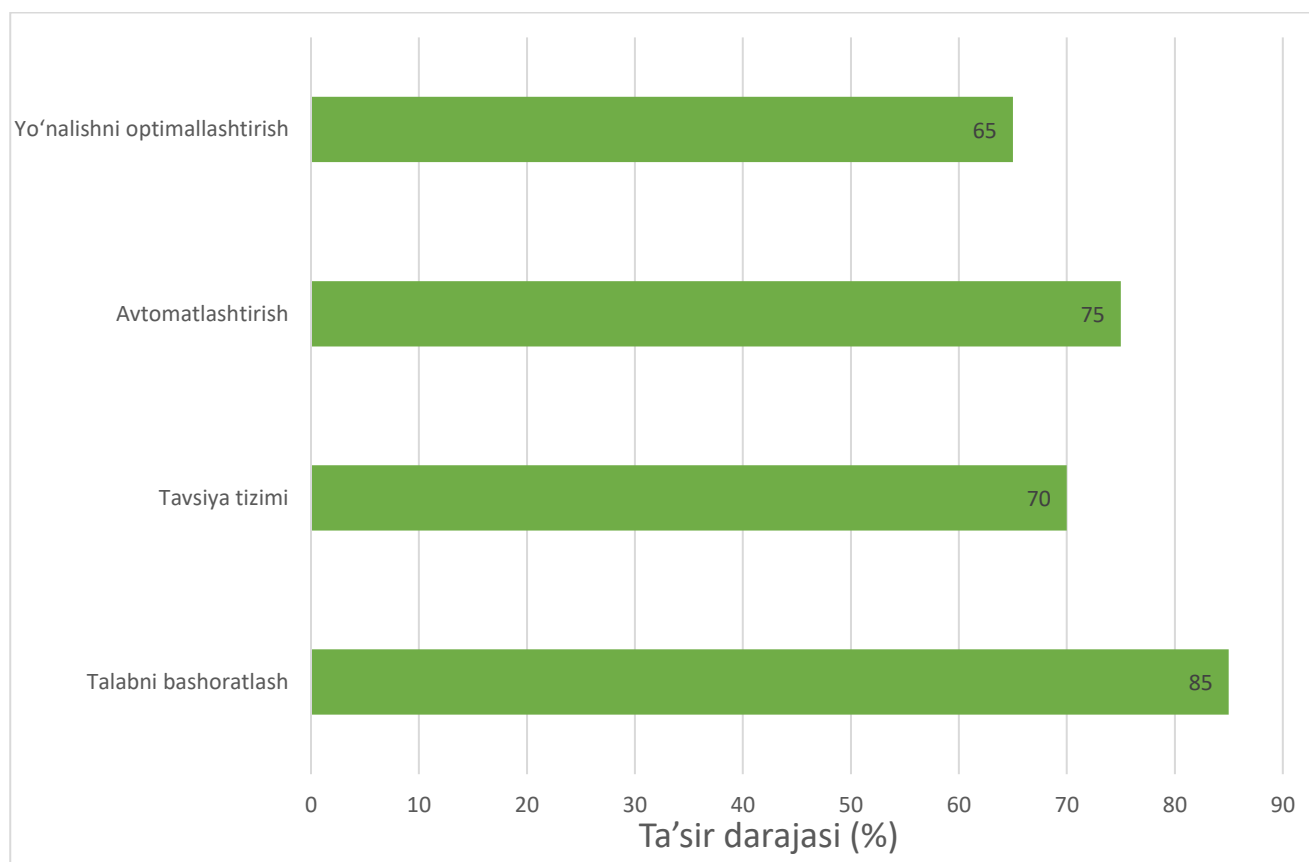
TAHLIL VA NATIJALAR

O'rganilgan ilmiy manbalar asosida sun'iy intellektning B2B formatdagi taqsimot tizimlariga ta'siri quyidagi asosiy yo'nalishlar bo'yicha baholandi. Ayniqsa, maishiy kimyo mahsulotlarini sanoat miqyosida taqsimlashda SI qo'llanilishi samaradorlik, moslashuvchanlik va mijoz ehtiyojlariga mos yechimlar taklif etish imkoniyatini oshirishi qayd etildi.

Birinchi navbatda, SI funksiyalarining eng muhim yo'nalishi sifatida talabni bashorat qilish alohida ajralib turadi. Bu funksiyaning amaliyoti kompaniyalarga bozordagi ehtiyojni oldindan aniqlash, ishlab chiqarish hajmini rejalashtirish va zaxira darajasini muvozanatda saqlash imkonini beradi. Agrawal, Gans va Goldfarb ushbu jarayonni "bashoratlash texnologiyasi" deb atab, u qaror qabul qilishda sezilarli darajada yengillik yaratishini ta'kidlaydi [1].

Modgil va hamkorlari tomonidan o'rganilgan COVID-19 pandemiyasi davridagi misollar bu texnologiyaning inqiroz holatlarida qanday foyda berganini ko'rsatadi [6]. Shuningdek, Fosso Wamba va uning jamoasi katta hajmdagi ma'lumotlarni SI bilan integratsiya qilish orqali ishonchli va tezkor qarorlar qabul qilinayotganini tahlil qilgan [3].

Quyidagi grafikda SI funksiyalarining B2B taqsimot samaradorligiga bo'lgan ta'siri vizual tarzda aks ettirilgan (1-rasm):

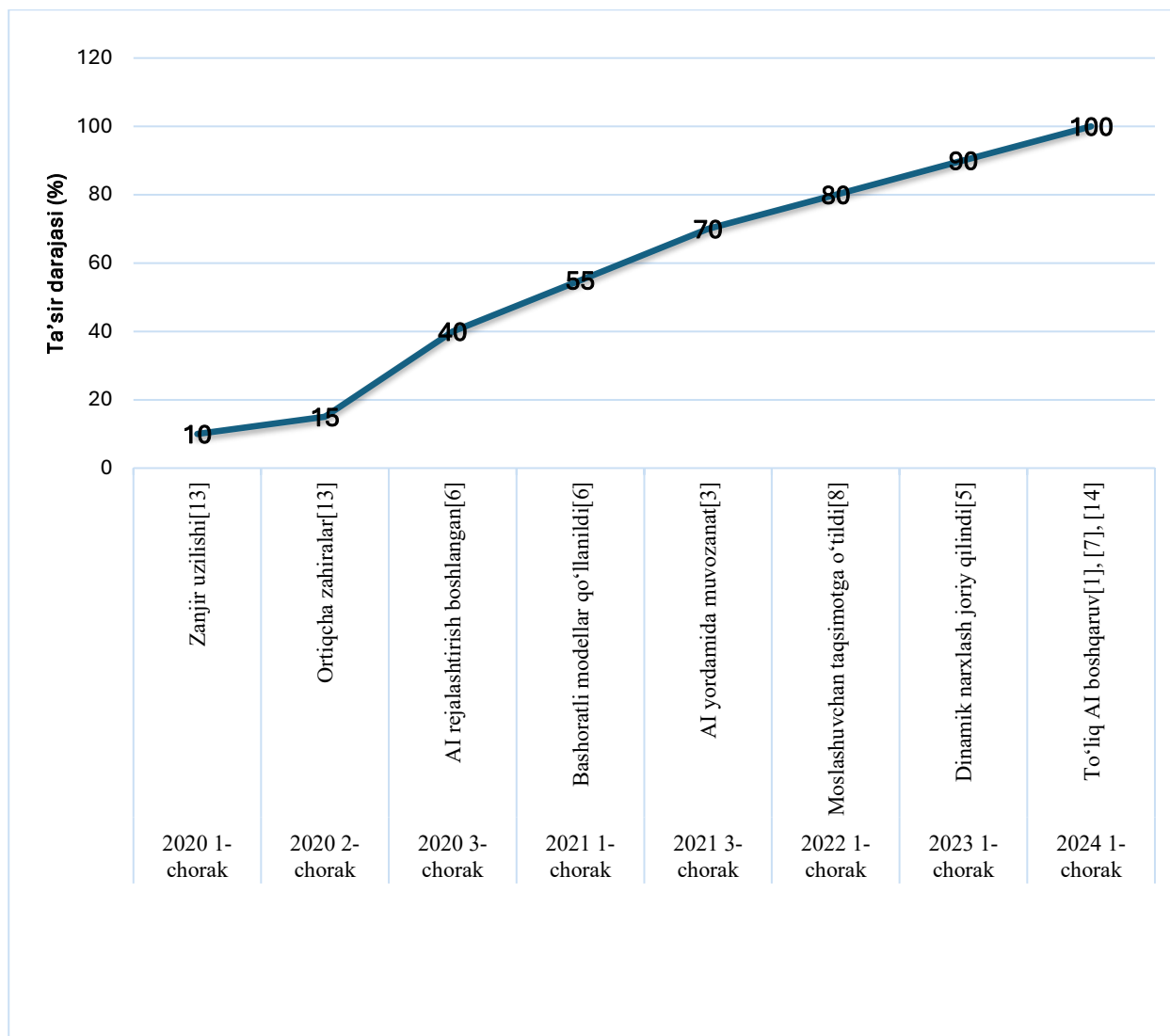

1-rasm. SI funksiyalarining taqsimot samaradorligiga ta'siri¹

1-rasmda talabni bashoratlash eng yuqori (70–80%) ta'sir ko'rsatgan. Tavsiya tizimlari va raqamli logistika esa mos ravishda 30–60% samaradorlik ortishiga olib kelgan.

Mazkur kuzatuvlar natijasida aniqlanganki, 2020–2021-yillardagi pandemiyadan keyin SI yordamida tiklanish yanada tizimli amalga oshgan. SI texnologiyalari kompaniyalarga tezkor moslashish, real vaqtli monitoring hamda ombor zaxiralarini optimallashtirishda yordam bermoqda (2-rasm) [13].

¹ Muallif ishlanmasi

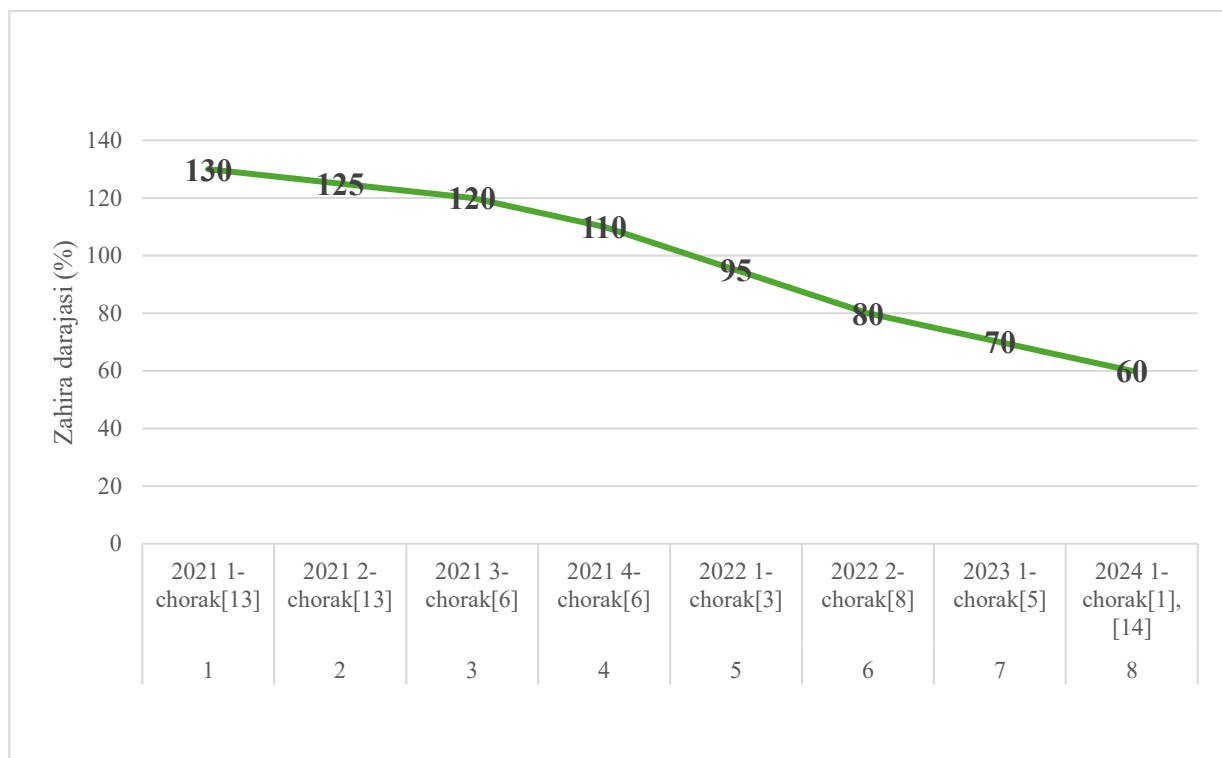
2-rasm. COVID-19dan keyingi SI yordamida tiklanish¹

2-rasm pandemiya davridagi taqsimotdagi uzilishlar va SI joriy etilishi natijasida tiklanish bosqichlarini aks ettiradi. SI yordamida rejalashtirish moslashuvchan tus olgan, zaxiralar hajmi barqarorlashtirilgan.

Watson va hamkasblari taqsimot tarmoqlarini optimallashtirish bo'yicha taklif qilgan matematik modellar bu transformatsiyani amaliy jihatdan qo'llab-quvvatlaydi [14]. Ularning yondashuvi SI vositalari bilan uyg'unlashganda, mahsulot oqimini optimallashtirishda sezilarli natijalar beradi.

Bunday raqamli nazorat ostida kompaniyalardagi zaxira darajasi bosqichma-bosqich kamaygani kuzatilgan. SI yordamida ishlab chiqilgan avtomatik inventar boshqaruvi real talabga asoslangan mahsulot aylanishini ta'minlamoqda (3-rasm).

¹ Muallif ishlanmasi

3-rasm. SI joriy etilgandan keyin zaxira darajasining o'zgarishi¹

3-rasmda SI kiritilganidan keyin zaxiralar hajmi o'rtacha 20–30% ga kamaygani ko'rsatilgan. Bu, bir tomondan, mahsulotlar aylanishini tezlashtirgan, ikkinchi tomondan esa saqlash xarajatlarini kamaytirgan.

Umumiy natijalarni tizimlashtirish uchun quyidagi jadval tuzildi. U SI funksiyalarining asosiy afzalliklari va mos adabiyotlar bilan bog'lanishini ko'rsatadi (1-jadval):

1-jadval.

B2B distribyutorlikda SI imkoniyatlari va manbalar bilan bog'liq asosiy tahlillar²

SI imkoniyati	Afzalliklari
Bashoratlash	Talabni aniq hisoblash[1], [6], [3]
Tavsiya tizimi	Mijozga mos mahsulotlar taklifi[5], [7]
Raqamli logistika	Yetkazib berish tezlashadi[14], [9]
Yetkazib beruvchi tanlash	Xavf kamroq, ishonch yuqori[10], [11]

Bu tahlillar sun'iy intellektning har bir funksiyasi taqsimot tizimining turli qismlarida qanday ijobiy o'zgarishlar keltirib chiqarganini ko'rsatadi. Tavsiya tizimlari mijozlarga mos mahsulotlar taklif qilish orqali B2B sotuvlar jarayonini soddalashtiradi [5], [7]. Raqamli logistika SI yordamida taqsimot vaqtini qisqartirish, transport

¹ Muallif ishlanmasi

² Muallif ishlanmasi

resurslaridan to'g'ri foydalanish va yo'nalishlarni optimallashtirish imkonini beradi [14], [9].

Yetkazib beruvchilarni tanlashda esa SI asosidagi baholash tizimlari xatolik ehtimolini kamaytiradi. Tavana va Azadi tomonidan ishlab chiqilgan fuzzy usullar bu borada ishonchli alternativalarini taklif etgan [10], [11].

Yuqoridagi natijalar sanoat miqyosida qanday qabul qilinayotgani haqida Schwabning asarida kengroq kontekst berilgan. U raqamli transformatsiyani faqat texnologik o'zgarish emas, balki sanoat faoliyatining yangi bosqichi deb ko'radi [9]. Bu shuni anglatadiki, sun'iy intellekt joriy etilgan har qanday tizim faqat ish tezligini emas, balki umumiy strategik yo'nalishni ham belgilab beradi.

Tahlillar sun'iy intellektning B2B formatdagi taqsimot tizimlariga kiritilishi kompaniyalarga aniq prognoz, moslashtirilgan xizmat, optimallashtirilgan zaxiralar va ishonchli hamkorlik kabi ustunliklar berishini ko'rsatmoqda. Bu texnologiya hozirgi global iqtisodiy muhitda samarali taqsimotga erishish uchun zaruriy vositaga aylangan.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tahlillarga ko'ra, sun'iy intellektdan foydalanish B2B formatdagi taqsimot tizimlarida ancha aniqroq rejalashtirish va barqaror boshqaruv imkonini beradi. Talabni oldindan aniqlash, mahsulot zaxiralarini muvozanatda saqlash, mijozga mos mahsulot taklifi va ishonchli yetkazib beruvchilar bilan ishlash kabi vazifalarda bu texnologiya foyda keltirayotgani aniq ko'rinmoqda. Kompaniyalar real vaqtda ma'lumotga asoslangan qarorlar qabul qila boshlagani sababli, ishlab chiqarish va taqsimot o'rtasida uzilishlar kamaygan, xizmat sifati oshgan.

AI yordamida zaxiralar hajmini tartibga solish, mahsulot oqimini to'g'ri yo'naltirish va taqsimot vaqtini qisqartirish mumkinligi grafik tahlillar orqali ham isbotlandi. Ayniqsa, maishiy kimyo mahsulotlari singari tez aylanuvchi tovarlarda AI jarayonni soddalashtirib, xarajatlarni kamaytirishga yordam beradi. Natijada kompaniyalar 2020–2021-yillardagi pandemiyadan keyin ham tezroq moslasha olgan va bu ularga raqobat ustunligini ta'minlagan.

Yuqoridagilarni inobatga olib, quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

- SI texnologiyalarini strategik darajada rejalashtirib joriy etish: SI faqat texnik vosita emas, u orqali butun taqsimot modeli qayta tashkil qilinadi. Shu sabab, u mahsulot harakatidan tashqari xaridor bilan ishlash tizimlariga ham tatbiq qilinishi kerak.
- Talabni bashoratlash tizimlariga ustuvorlik berish: Bu yo'nalish mahsulot hajmini aniq rejalashtirishga yordam beradi va ortiqcha zaxiralardan saqlaydi.
- Yetkazib beruvchilarni baholashda SI algoritmlaridan foydalanish: Riskni kamaytirish va barqaror hamkorlik uchun bu usul samarali yechim bo'la oladi.

• SI'ni bosqichma-bosqich joriy etish: Bir vaqtning o'zida barcha tizimlarga SI kiritish qiyin. Shu sababli, kompaniyalar uni eng dolzarb va muammoli bo'limlardan boshlashlari maqsadga muvofiq.

Sun'iy intellektning B2B taqsimotdagi roli faqat nazariyada emas, amaliyotda ham isbotini topgan. To'g'ri yondashuv bilan bu texnologiya har qanday distribyutorlik modelida sifat va tezlikni oshirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Agrawal, A., Gans, J., & Goldfarb, A. (2018). Prediction Machines: The Simple Economics of Artificial Intelligence. Harvard Business Review Press.
2. Brinch, M., Stentoft, J., Jensen, J. K., & Rajkumar, C. (2018). Practitioners' understanding of big data and its applications in supply chain management. The International Journal of Logistics Management, 29(3), 875–895. <https://doi.org/10.1108/IJLM-05-2017-0115>
3. Wamba, S. F., Gunasekaran, A., Akter, S., Ren, S. J.-F., Dubey, R., & Childe, S. J. (2017). Big data analytics and firm performance: Effects of dynamic capabilities. Journal of Business Research, 70, 356–365. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2016.08.009>
4. Kamble, S., Gunasekaran, A., & Dhone, N. C. (2019). Industry 4.0 and lean manufacturing practices for sustainable organisational performance in Indian manufacturing companies. International Journal of Production Research, 57(5), 1470–1488. <https://doi.org/10.1080/00207543.2019.1630772>
5. Kotler, P., & Pfoertsch, W. (2006). B2B Brand Management: The success dimensions of business brands. Springer. <https://link.springer.com/book/10.1007/3-540-29209-5>
6. Modgil, S., Singh, R. K., & Hannibal, C. (2021). Artificial intelligence for supply chain resilience: Learning from COVID-19. The International Journal of Logistics Management, 32(3), 730–757.
7. Russell, S. J., & Norvig, P. (2021). Artificial Intelligence: A Modern Approach (4th ed.). Pearson Education.
8. Sanders, N. R., Boone, T., Ganeshan, R., & Wood, J. D. (2019). Sustainable supply chains in the age of AI and digitization: Research challenges and opportunities. Journal of Business Logistics, 40(3), 229–240. <https://doi.org/10.1111/jbl.12224>
9. Schwab, K. (2016). The Fourth Industrial Revolution. World Economic Forum.
10. Tavana, M., Sorooshian, S., & Mina, H. (2024). An integrated group fuzzy inference and best–worst method for supplier selection in intelligent circular supply chains. Annals of Operations Research, 342, 803–844. <https://doi.org/10.1007/s10479-023-05680-0>

11. Azadi, M., Jafarian, M., Farzipoor Saen, R., & Mirhedayatian, S. M. (2015). A new fuzzy DEA model for evaluation of efficiency and effectiveness of suppliers in sustainable supply chain management context. *Computers & Operations Research*, 54, 274–285. <https://doi.org/10.1016/j.cor.2014.03.002>
12. The Economist Intelligence Unit. (2016). *Artificial Intelligence in the Real World*. The Economist.
13. Integrity Partners Group. (2024). *Specialty Chemical Distribution Report 2024: Post-COVID transitions and M&A dynamics*. <https://www.integritypartnersgroup.com>
14. Watson, M., Lewis, C., Cacioppi, P., & Jayaraman, J. (2013). *Supply Chain Network Design: Applying Optimization and Analytics to the Global Supply Chain*. Pearson Education.

O‘ZBEKISTONDA KICHIK KORXONA VA MIKROFIRMALARNING RIVOJLANGANLIK DARAJASINI STATISTIK BAHOLASH

Sharipov Ixtiyor Baxtiyorovich

Ma'mun universiteti dotsenti

ORCID: 0000-0001-9736-1731

E-mail: ihiyorshb@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada O‘zbekistonda kichik korxonalar va mikrofirmalarning iqtisodiy rivojlanish darajasi statistik ma’lumotlar hamda tanlanma kuzatuvlar asosida chuqur tahlil qilingan. Tadqiqot jarayonida hududlar kesimida kichik biznes subyektlarining soni, faoliyat yo‘nalishlari va iqtisodiy holati o‘rganilib, ishbilarmonlik muhiti dinamikasining asosiy ko‘rsatkichlari baholangan. Xususan, 2018–2023-yillar davrida kichik korxonalarning iqtisodiy holatini baholash tendensiyalari, sohalar kesimidagi o‘zgarishlar hamda istiqboldagi rivojlanish imkoniyatlari aniqlangan. Tahlil natijalari kichik biznesni rivojlantirish siyosatining samaradorligini aniqlash va amaliy takliflar ishlab chiqish uchun muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: kichik korxona, mikrofirma, ishbilarmonlik muhiti, statistik tahlil, tanlanma kuzatuv, hududlar kesimi, iqtisodiy barqarorlik.

Аннотация

В данной статье проведён глубокий анализ уровня экономического развития малых предприятий и микрофирм в Узбекистане на основе статистических данных и выборочных обследований. В ходе исследования определены количество субъектов малого бизнеса, направления их деятельности и экономическое состояние в разрезе регионов, а также оценены динамические изменения показателей деловой среды. В частности, проанализированы тенденции самооценки экономического положения малых предприятий в 2018–2023 годах, изменения по отраслям и перспективные направления развития. Полученные результаты служат важной основой для оценки эффективности государственной политики по развитию малого бизнеса и выработки практических рекомендаций.

Ключевые слова: малое предприятие, микрофирма, деловая среда, статистический анализ, выборочное обследование, региональный разрез, экономическая стабильность.

Abstract

This article provides an in-depth analysis of the economic development level of small enterprises and microfirms in Uzbekistan based on statistical data and sample surveys. The study identifies the number, activity sectors, and economic conditions of small business entities across regions, and assesses the dynamics of business environment indicators. In particular, it examines trends in the self-assessment of small enterprises' economic status, sectoral changes, and development prospects for the period 2018–2023. The results serve as an important foundation for evaluating the

effectiveness of state policies aimed at small business development and for formulating practical recommendations.

Keywords: small enterprise, microfirm, business environment, statistical analysis, sample survey, regional breakdown, economic stability.

KIRISH

O'zbekistonda kichik korxonalar va mikrofirmalarning rivojlanishi iqtisodiyotni diversifikatsiyalash, aholi bandligini oshirish va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashning asosiy omillaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik milliy iqtisodiyotning ustuvor yo'nalishi sifatida rivojlantirilmoqda hamda mazkur sektorning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi yil sayin ortib bormoqda. Kichik korxonalar faoliyatining kengayishi mamlakatda ish o'rinlari yaratish, yangi tashabbuskor qatlamni shakllantirish va eksport salohiyatini oshirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Kichik biznesni rivojlantirishni moliyaviy va institutsional qo'llab-quvvatlash tizimi takomillashtirilmoqda, kredit resurslariga kirishni osonlashtirish, lizing mexanizmlaridan samarali foydalanish va konsultativ xizmatlar ko'lamini kengaytirish yo'lida amaliy choralar ko'rilmoqda. Shu bilan birga, zamonaviy tadbirkorlik infratuzilmasini rivojlantirish va kichik biznes subyektlarining ichki va tashqi bozorlardagi raqobatbardoshligini oshirish maqsadida ko'plab tashabbuslar amalga oshirilmoqda.

O'zbekistonda kichik korxona va mikrofirmalar rivojlanishining izchil o'sib borayotgani, mamlakatda o'zining mustahkam iqtisodiy va ijtimoiy o'rniga ega bo'lgan yangi tadbirkorlar sinfining shakllanayotganidan dalolat bermoqda. Kichik biznes subyektlarining faoliyati iqtisodiyotda yangi ishlab chiqarish quvvatlarini yaratish, innovatsiyalarni joriy etish va hududiy rivojlanishni rag'batlantirishning kuchli omiliga aylanmoqda.

Mazkur tadqiqot O'zbekistonda kichik korxonalar va mikrofirmalarning rivojlanganlik darajasini statistik jihatdan baholash hamda bu sektorning yanada samarali rivojlanishi uchun ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqishga qaratilgan.

ADABIYOTLAR SHARHI

Ko'plab xorijiy va mahalliy iqtisodchi olimlar kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning mazmun-mohiyati, uni rivojlantirishga ta'sir etuvchi omillar, kichik biznes subyektlarining iqtisodiyotdagi o'rnini hamda ahamiyati to'g'risida ilmiy tadqiqotlar olib borgan. Jumladan, P. Druker [2] fikricha, tadbirkorlik — innovatsiyani boshqarish jarayoni bo'lib, texnologiyalar o'zgarishiga ta'sir ko'rsatadi. U global masala sifatida "tadbirkorlik jamiyati" g'oyasini ilgari suradi va uqtiradi: qayerda barqaror va normal holat bo'lsa, aynan o'sha yerda innovatsiya va tadbirkorlik rivojlanadi, deb hisoblaydi.

Ingliz professori A. Xoskin esa "ishni o'z hisobidan olib boruvchi, biznesni boshqarish bilan shaxsan shug'ullanuvchi va kerakli vositalar bilan ta'minlanish uchun shaxsiy javobgarlikka ega, qarorni mustaqil qabul qiluvchi shaxs — yakka tartibdagi tadbirkor bo'ladi" [3], — deb izohlaydi.

Rus iqtisodchi olimlaridan F. I. Shaxmalovning fikricha, “tadbirkorlik — mustaqil iqtisodiy faoliyat bo‘lib, u investitsiya va xavf-xatar bilan bog‘liq holda foyda yoki boshqa qo‘shimcha daromad olishga yo‘naltiriladi” [4], — deb ta’riflaydi.

Mamlakatimizda iqtisodchi olimlardan M. S. Qosimova, Sh. J. Ergashxodjayeva, A. N. Samadov, I. B. Sharipov [5] kabi iqtisodchilarning mulohazalariga ko‘ra, “tadbirkorlik — bu iqtisodiy faoliyatning alohida turi bo‘lib, uning zahirida mustaqil tashabbus, javobgarlik, tadbirkorlik g‘oyasiga asoslangan, foyda olishga yo‘naltirilgan maqsadga muvofiq faoliyat yotadi”. Professor B. Xodiev [6] “tadbirkorlik — bu iqtisodiy faoliyatning alohida turi bo‘lib, uning asosida mustaqil tashabbus, javobgarlik, yangilik kiritish va foyda olishga yo‘naltirilgan maqsadga muvofiq faoliyat yotadi” — deb ta’riflaydi.

Iqtisodchi Q. Sharipov [7] esa kichik biznes faoliyatining tarmoq bo‘yicha ixtisoslashuv jarayonlarini tadqiq etgan. Shuningdek, D. Meyliyeva [8] kichik biznes subyektlarining ishlab chiqarish va sotish bilan bog‘liq jarayonlarini o‘rgangan. Bundan tashqari, Respublikamizdagi bir qator olimlarning ilmiy ishlarida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishning umumnazariy asoslari, hududlar va tarmoqlardagi muammolar, infratuzilma obyektlarini modelashtirishning nazariy va amaliy jihatlarini tadqiq etilgan [9], [10], [11], [12].

Shu sababli, O‘zbekistonda faoliyat yuritayotgan kichik biznes subyektlari hisoblangan kichik korxona va mikrofirmalarning rivojlanish tendensiyalarini aniqlash va baholash, ularning viloyatlar kesimidagi holatini tahlil qilish hamda umumiy iqtisodiy jarayondagi o‘zgarishlarni o‘rganishga zarurat tug‘ilmoqda.

METODOLOGIYA

Tadqiqotning metodologik asosini kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish sohasidagi qonun osti va me‘yoriy-huquqiy hujjatlar, Prezident farmonlari hamda qarorlari tashkil etadi. Shuningdek, tadqiqotga oid qarashlar va fikrlarni tahlil qilishda induksiya va deduksiya usullari keng qo‘llanilgan. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi ma‘lumotlarini tahlil qilishda statistik ma‘lumotlarni guruhlash, solishtirma tahlil va tanlama kuzatuv usullaridan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

O‘zbekistonda raqamli iqtisodiyot sharoitida tadbirkorlikni rivojlantirish, aholi farovonligini oshirish, turmush darajasi va sifatini ko‘tarish kun tartibida turgan muhim masalaga aylangan. Mamlakat iqtisodiy rivojlanishi va aholi farovonligini ta‘minlashning muhim manbalaridan biri sifatida tadbirkorlik, xususan kichik korxona va mikrofirmalar eng muhim yo‘nalishlardan biri hisoblanadi.

Shuningdek, tadbirkorlar o‘rtasida ishbilarmonlik muhitini yanada yaxshilash bo‘yicha amalga oshirilayotgan kompleks chora-tadbirlar kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni jadal rivojlantirish hamda barqaror iqtisodiy o‘sish sur‘atlarini ta‘minlash imkonini bermoqda.

O‘zbekistonda 2024-yil 1-yanvar holatiga faoliyat yuritayotgan kichik korxona va mikrofirmalar soni jami 417 080 tani tashkil etdi, shundan yangi tashkil etilganlari 86

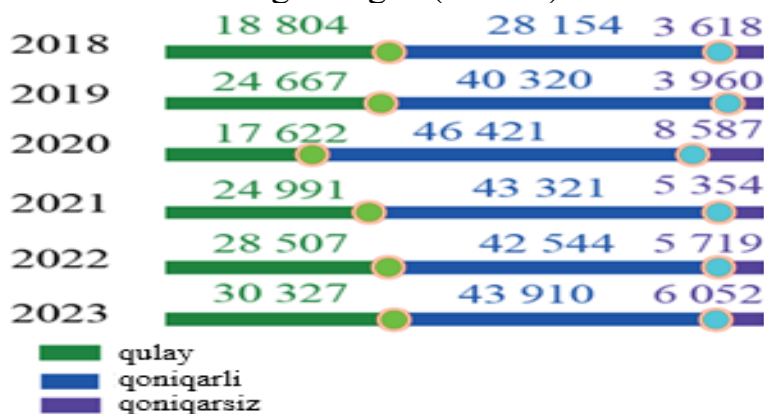
030 tani tashkil etadi. 2024-yilning 1-yanvar holatiga ko'ra, hududlar bo'yicha faoliyat yuritayotgan kichik korxona va mikrofirmalarning eng ko'pi Toshkent shahrida — 87 458 ta bo'lib, umumiy sonning 21,0 % ini, Toshkent viloyatida — 38 953 ta yoki 9,3 % ini va Samarqand viloyatida — 37 398 ta yoki 9,0 % ini tashkil etadi (1-jadval).

1-jadval

Hududlar bo'yicha 2024-yil 1-yanvar holatiga faoliyat yuritayotgan kichik korxona va mikrofirmalar soni, ming birlikda[12]

Hududlar	Kichik korxona va mikrofirmalar soni, ming birlik	Jamiga nisbatan, %da
O'zbekiston Respublikasi	417,1	100,0
Toshkent shahri	87,5	21,0
Toshkent viloyati	39,0	9,4
Samarqand	37,4	9,0
Farg'ona	36,2	8,7
Qashqadaryo	28,0	6,7
Buxoro	27,6	6,6
Andijon	24,4	5,8
Xorazm	23,9	5,7
Namangan	23,1	5,5
Qoraqalpog'iston Respublikasi	22,1	5,3
Surxondaryo	20,6	4,9
Navoiy	19,5	4,7
Jizzax	16,7	4,0
Sirdaryo	11,2	2,7

Kichik korxona va mikrofirmalar faoliyati natijalari bo'yicha o'tkazilgan tanlanma kuzatuv ma'lumotlariga ko'ra, kichik korxona va mikrofirmalarning ishbilarmonlik muhiti holati tahlil qilinganda, korxonalar tomonidan o'zlarining umumiy iqtisodiy vaziyatini joriy davr uchun qulay deb baholaganlar soni 2018-yilda 18 804 tani tashkil etgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2023-yilga kelib 30 327 taga yetgan yoki 2018-yilga nisbatan 11 523 taga oshgan (1-rasm).

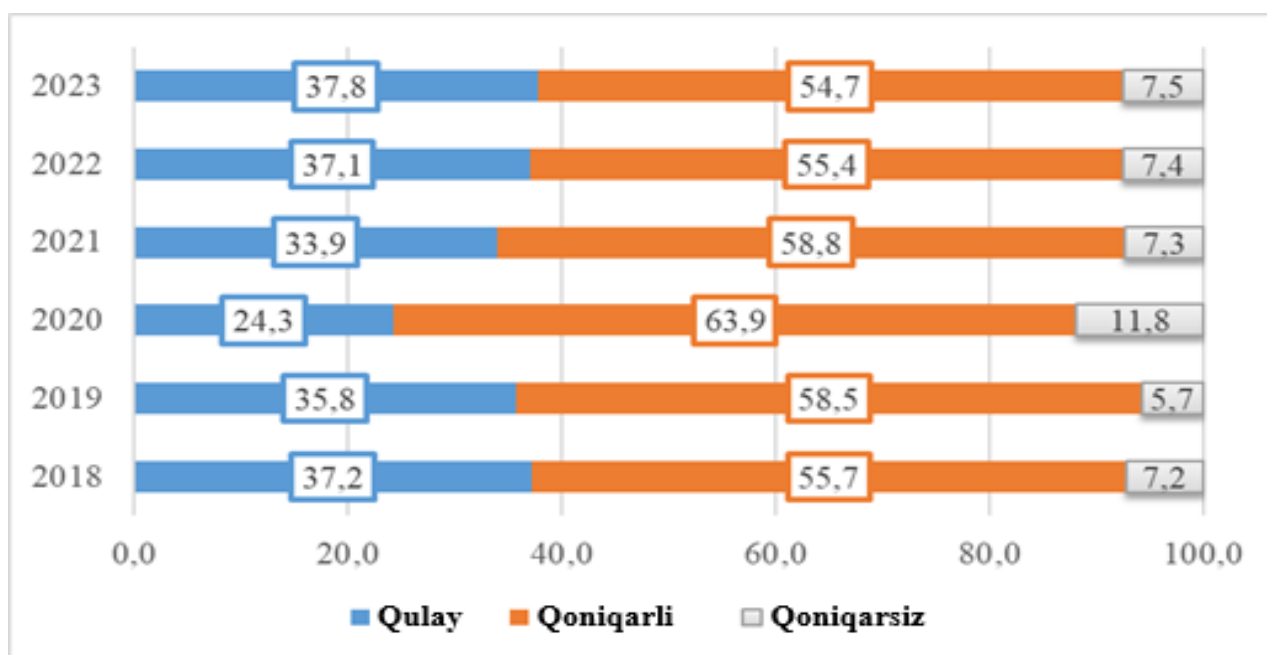

1-rasm. Kichik korxona va mikrofirmalarning ishbilarmonlik muhiti holati tahlili¹

¹ O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi ma'lumotlari

Kichik korxona va mikrofirmalar faoliyati natijalari bo'yicha o'tkazilgan tanlanma kuzatuv ma'lumotlariga ko'ra, kichik korxona va mikrofirmalarning ishbilarmonlik muhiti holati tahlil qilinganda, korxonalar tomonidan o'zlarining umumiy iqtisodiy vaziyatini joriy davr uchun qulay deb baholagan korxonalar ulushi 2018-yilda 37,2 % ni tashkil etgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2023-yilda 37,8 % ga yetgan yoki 2018-yilga nisbatan 0,6 % birlikka oshganligini ko'rish mumkin.

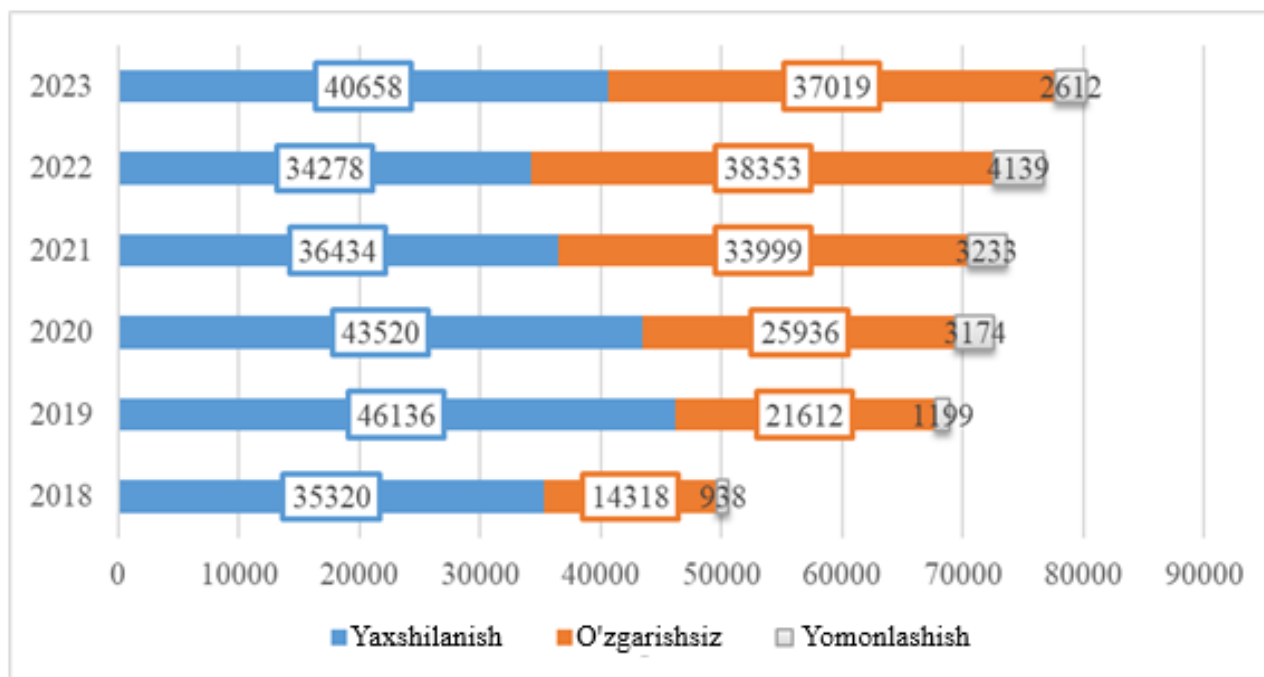
Shuningdek, iqtisodiy vaziyatini qoniqarli deb baholagan korxonalar ulushi 2018-yilda 55,7 % ni tashkil etgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2023-yilda 54,7 % ni tashkil qilgan. O'z navbatida, iqtisodiy vaziyatini qoniqarsiz deb hisoblagan korxonalar ulushi 2018-yilda 7,1 % ni tashkil etgan bo'lsa, 2023-yilga kelib bu ko'rsatkich 7,5 % ga yetgan yoki 0,4 % ga oshganligini anglatadi (2-rasm).

2-rasm. Kichik korxona va mikrofirmalarning 2018-2023-yillarda umumiy iqtisodiy holatining baholanish dinamikasi (korxonaning joriy holati bo'yicha),¹ % da

Kichik korxona va mikrofirmalar faoliyati natijalari bo'yicha o'tkazilgan tanlanma kuzatuv ma'lumotlariga ko'ra, kichik korxona va mikrofirmalarning ishbilarmonlik muhiti holati tahlil qilinganda, korxonalar tomonidan o'zlarining umumiy iqtisodiy vaziyatini yaqin uch oyda o'zgarishlar istiqboli yaxshilanadi deb baholaganlar soni 2018-yilda 35 320 tani tashkil etgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2023-yilga kelib 40 658 taga yetgan yoki 2018-yilga nisbatan 5 338 taga oshgan (3-rasm).

¹ O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi ma'lumotlari

3-rasm. 2018-2023-yillarda kichik korxona va mikrofirmalar umumiy iqtisodiy holatining baholanishi (yaqin uch oyda o'zgarishlar istiqboli), birlikda¹

Shuningdek, iqtisodiy vaziyatini o'zgarmaydi deb baholagan korxonalar soni 2018-yilda 14 318 tani tashkil etgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2023-yilda 37 019 taga yetib, 22 701 taga oshgan. O'z navbatida, iqtisodiy vaziyatini yomonlashadi deb hisoblagan korxonalar soni 2018-yilda 938 tani tashkil etgan bo'lsa, 2023-yilga kelib bu ko'rsatkich 2 612 taga yetgan, ya'ni 1 674 taga oshgan.

Raqamli iqtisodiyot sharoitida korxonalar faoliyati ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligini oshirish yo'llarini doimo qidirishni talab qiladi. Aks holda, korxonaning qat'iy raqobat muhitida omon qolishi qiyinlashadi. Bu ayniqsa, kichik korxona va mikrofirmalarga tegishli bo'lib, ularning vujudga kelishi va rivojlanishining barcha bosqichlarida qiyinchiliklar hamda hal qilinmagan muammolar tez-tez uchraydi.

Xususan, kichik korxona va mikrofirmalar faoliyati natijalari bo'yicha o'tkazilgan tanlanma kuzatuv ma'lumotlariga ko'ra, ularning ishbilarmonlik muhiti holati tahlil qilinganda, korxonalar tomonidan o'zlarining umumiy iqtisodiy vaziyatini yaqin uch oyda o'zgarishlar istiqboli yaxshilanadi deb baholaganlar ulushi 2018-yilda 69,8 % ni tashkil etgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2023-yilga kelib 50,6 % ga yetgan, ya'ni 2018-yilga nisbatan 19,2 % ga kamaygan.

2023-yilning IV chorak yakunlariga ko'ra, kichik korxona va mikrofirmalar o'rtasida tanlanma kuzatuvlar o'tkazildi. Ushbu so'rovnoma 19 075 ta kichik korxona va mikrofirma ishtirok etdi. Ularning 7 291 tasi (38,2 %) iqtisodiy vaziyatini qulay deb baholadi, 10 369 tasi (54,4 %) iqtisodiy vaziyatini qoniqarli deb baholadi. Qolgan 1 415 tasi (7,4 %) esa iqtisodiy vaziyatini qoniqarsiz deb baholagan.

¹ O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi ma'lumotlari

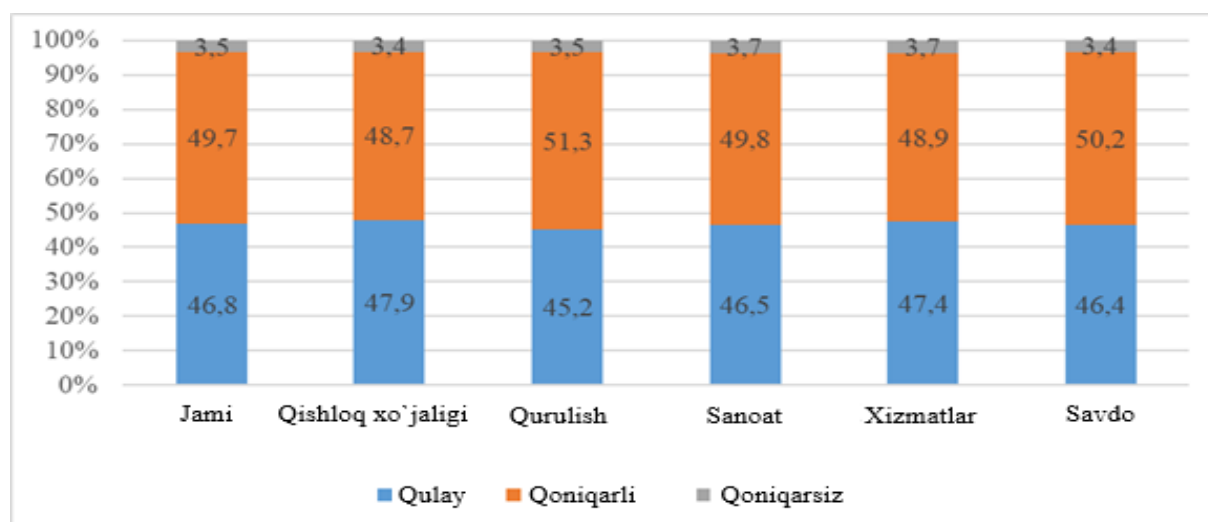
Iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha kuzatuvda ishtirok etgan kichik korxona va mikrofirmalarning taqsimlanishi (ulushi) quyidagicha bo'ldi: savdo sohasida – 40,1 % (7 654 ta), xizmatlar sohasida – 30,9 % (5 891 ta), sanoatda – 14,9 % (2 833 ta), qurilishda – 7,9 % (1 502 ta) hamda qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaligida – 6,3 % (1 195 ta) ni tashkil etdi (2-jadval).

2-jadval

2023-yil IV chorak bo'yicha tanlanma kuzatuvda ishtirok etgan kichik korxona va mikrofirmalarning iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha taqsimlanishi¹

Tarmoq va sohalar	Soni, ming birlik	Ulushi, % da
Qishloq xo'jaligi	1,2	6,3
Qurilish	1,5	7,9
Sanoat	2,8	14,9
Xizmatlar	5,9	30,9
Savdo	7,7	40,1

2023-yilning IV choragida kuzatuvda ishtirok etgan kichik korxona va mikrofirmalarning yaqin uch oydagi o'zgarishlar istiqboli bo'yicha iqtisodiy vaziyatini yaxshilanadi deb baholaganlar ulushi iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha quyidagicha taqsimlangan: qurilishda – 51,3 %, savdoda – 50,2 % va sanoatda – 49,8 % ni tashkil etgan (4-rasm).

4-rasm. 2023-yilning IV choragida kuzatuvda ishtirok etgan kichik korxona va mikrofirmalarning yaqin uch oydagi o'zgarishlar istiqboli bo'yicha iqtisodiy vaziyatini baholash,² % da

Shuningdek, yaqin uch oydagi o'zgarishlar istiqboli bo'yicha iqtisodiy vaziyatini o'zgarishsiz deb baholagan korxonalar ulushining eng ko'p qismi qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaligida – 48,7 %, xizmatlar sohasida – 47,4 % va sanoatda – 46,5 % ni

¹ O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi ma'lumotlari

² O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi ma'lumotlari

tashkil etdi. Yaqin uch oydagi o'zgarishlar istiqboli bo'yicha iqtisodiy vaziyatini yomonlashadi deb baholagan korxonalar ulushining eng ko'p qismi sanoatda – 3,7 %, xizmatlar sohasida – 3,7 % va qurilishda – 3,5 % ni tashkil etgan.

Mazkur kuzatuv tadqiqotlari natijalari faoliyat yuritayotgan kichik biznes subyektlari faoliyatini o'rganish, yaxshilash imkoniyatlarini aniqlash hamda erishilgan yutuqlar va yo'l qo'yilayotgan xatolarni anglab olishga yordam beradi. Shunday qilib, kichik korxona va mikrofirmalarning samaradorligini oshirish uchun korxonalar, avvalo, bozor tadqiqotlariga asoslanib faoliyat yuritishlari, bugungi shiddat bilan rivojlanib borayotgan raqobat muhitida asosiy omillardan biri hisoblanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, so'nggi yillarda mamlakatimizda kichik biznesni rivojlantirishda ularning salohiyatidan to'liq foydalanish, kichik korxona va mikrofirmalar faoliyatiga innovatsiyalarni joriy etish, ularni moliyaviy jihatdan qo'llab-quvvatlashni rag'batlantirishga qaratilgan yangi tizim ishlab chiqilishi maqsadga muvofiqdir.

Shuningdek, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni keng rivojlantirish uchun qulay ishbilarmonlik muhitini yaratish, tadbirkorlik subyektlari faoliyatiga davlat organlari, nazorat va huquqni muhofaza qiluvchi tuzilmalarning noqonuniy aralashuviga qat'iy chek qo'yish kichik korxona va mikrofirmalarning moliyaviy jihatdan sog'lomlashishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning "Aholini kichik va o'rta biznesga keng jalb qilishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-366 son qarori 15.11.2023
2. Друкер П. Рынок: как выйти в дилеры. Практика и принципы. – М.: 2009. с. 98.
3. А.Хоскин. Курс предпринимательства. М., 1993, 23-бет.
4. Шахмалов Ф.И. Взаимодействие предпринимательских и властных структур: вопросы теории и практики. Автореферат диссертации доктора экономических наук. Санкт-Петербург. 1998. С. 34.
5. M.S.Qosimova, Sh.J. Ergashxodjayeva, A.N. Samadov, I.B.Sharipov. Kichik biznes va tadbirkorlik. O'quv qo'llanma. – T.: 2010, – 256bet.
6. Xodiev B.Yu. O'zbekiston iqtisodida tadbirkorlik rivojini ekonometrik modellari. 08.00.06 – "Ekonometrika va statistika" ixtisosligi bo'yicha iqtisod fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya.T.: 2000. 42-b.
7. Q.B. Sharipov O'zbekistonda kichik biznes faoliyatida tarmoq bo'yicha ixtisoslashuv jaraenlari // "Iqtisod va moliya" ilmiy-amaliy jurnali. – № 2(132), 2019. 32-38-b. (08.00.00; №18)
8. D.Meyliyeva Kichik biznes va tadbirkorlik sharoitida oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish va sotishning xorijiy tajribasi. "Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot" jurnali. №6, 2024.

9. A.N. Samadov Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari eksport salohiyatini oshirishni ekonometrik modellashtirish va prognozlash. “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. №2, 2023-yil

10. G‘afurov U.V., Sharipov Q.B. Tadbirkorlik asoslari. Umumiy o‘rta ta’lim muassasalarining 11-sinfi uchun darslik. – T.: “O‘zbekiston” NMIU, 2018, – 144 b.

11. A.Mardonov Kichik biznes rivoji – ertangi kun poydevori. “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. №1, 2023-yil

12. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlari.

GLOBAL RAQOBAT SHAROITIDA UMUMIY OVQATLANISH KORXONALARI RIVOJLANISHINING ILMIY-NAZARIY JIHATLARI

Tashnazarov Sur'atjon Abdullayevich

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti tadqiqotchisi

Annotatsiya

Maqolada umumiy ovqatlanish xizmatlarining asosiy faoliyat ko'rsatkichlari tizimini baholashning asosiy elementlari umumlashtirilgan hamda uni baholashning roli o'rganilgan. Savdo va milliy iqtisodiyotni barqaror rivojlantirish platformasini shakllantirishda umumiy ovqatlanish xizmatlarini rivojlantirishga e'tibor qaratilgan. Umumiy ovqatlanish korxonasi o'z xususiyatlariga ko'ra murakkab ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarga mansub ekanligi asoslab berilgan va sohani rivojlantirish bo'yicha takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: umumiy ovqatlanish xizmatlari, umumiy ovqatlanish korxonalari, ovqatlanish korxonalari turlari, milliy iqtisodiyot, sinergetik samaradorlik.

Аннотация

В статье обобщены основные элементы системы оценки ключевых показателей деятельности предприятий общественного питания и изучена роль этой оценки. Особое внимание уделено развитию сферы общественного питания как платформы для устойчивого развития торговли и национальной экономики. Обосновано, что предприятия общественного питания по своим характеристикам относятся к сложным социально-экономическим системам, а также разработаны предложения по дальнейшему развитию отрасли.

Ключевые слова: услуги общественного питания, предприятия общественного питания, виды предприятий общественного питания, национальная экономика, синергетическая эффективность.

Abstract

The article summarizes the main elements of the evaluation system for key performance indicators of food service enterprises and examines the role of such assessment. Special attention is given to the development of food service as a platform for the sustainable growth of trade and the national economy. It is substantiated that food service enterprises, due to their characteristics, belong to complex socio-economic systems, and proposals for the development of the sector have been formulated.

Keywords: food service, food service enterprises, types of food service enterprises, national economy, synergistic efficiency.

KIRISH

O'zbekiston Respublikasida savdo xizmatlarini rivojlantirishda iste'molchilarning o'sib borayotgan ehtiyojini sifatli qondirishni ta'minlash masalalari ustuvor vazifalardan hisoblanadi. Shu sababli, savdo xizmatlarini rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlari ko'rsatkichlarini ishlab chiqish masalalarini hal etishga tadqiqotlarda yuqori ahamiyat qaratilmoqda. Shundan kelib chiqib, iqtisodiy o'zgarishlar sharoitida savdoning muhim tarmoqlaridan biri bo'lgan umumiy

ovqatlanish korxonalarining samarali faoliyat yuritishi uchun qulay sharoitlarni yaratish muhim tadqiqot yo'nalishi hisoblanadi.

Global raqobat kuchayib borayotgan sharoitda umumiy ovqatlanish xizmatlarini rivojlantirishning ahamiyati sezilarli darajada ortib bormoqda. Aholiga ko'rsatilayotgan umumiy ovqatlanish xizmatlari sifatini oshirish, savdo xizmatlarini innovatsion va raqamlashtirish asosida taraqqiy ettirishga ustuvorlik berish, xizmatlar raqobatbardoshligini ta'minlash hamda sohaning kelgusi taraqqiyot strategiyasini belgilab olish kabi yo'nalishlar muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Bozorga yo'naltirilgan xizmatning asoslaridan biri sifatida savdo va umumiy ovqatlanish xizmatlari faoliyatini amalga oshirishning nazariy va amaliy asoslarini xorijiy olimlar ham o'rganishgan. Jumladan, Porter Ye. Maykl [2] savdo xizmatlarini tashkil etish, Ch. Farel [3] savdo faoliyatini yo'lga qo'yish asoslarini, Mate E. [4] esa savdoda va savdodan keyingi xizmatlarni boshqarish jarayonlarini tadqiq qilgan.

MDH davlatlari iqtisodchi olimlaridan A.M. Fridman [5] savdo va umumiy ovqatlanish xizmatlari iqtisodiyoti va ularni tashkil etish masalalarini, Lарыgin Yu.N. [6] savdo jarayonida iste'molchilar harakatini, B.I. Sineskiy [7] va R. Shodiyev [8] kabi yetakchi olimlar esa savdo va umumiy ovqatlanish xizmatlarida samaradorlikni oshirishga doir turli xil modellarni taklif etgan.

O'zbekistonlik olimlardan M.R. Rasulev [9] hamda M.M. Muhammedov [10] savdo va texnologik tizimlar jarayonida umumiy ovqatlanish xizmatlarini boshqarish nazariyasi va amaliyoti sohasida muhim ilmiy yutuqlarga erishishgan. Shunga qaramay, mavjud umumiy ovqatlanish xizmatlari turlari va texnologik tizimlar uchun statistik-iqtisodiy tahlil va boshqaruvning o'ziga xos xususiyatlari iqtisodiy adabiyotlarda yetarlicha yoritilmagani ushbu mavzuda ilmiy maqola yozishni zarur qildi.

METODOLOGIYA

Mazkur maqola tadqiqotining nazariy va uslubiy asosini iqtisod fani klassiklarining fundamental ilmiy va amaliy ishlari, shuningdek, o'rganilayotgan muammo bo'yicha yetakchi mahalliy va xorijiy olimlarning tadqiqotlari tashkil etadi. Faoliyat yuritishdagi muammolar bo'yicha ixtisoslashtirilgan ilmiy-tadqiqot va savdo tashkilotlarining ishlanmalari, savdoni rivojlantirishni davlat tomonidan tartibga solish tizimi, xalqaro, milliy va mintaqaviy ilmiy-amaliy konferensiyalar va seminarlar materiallari, davriy ilmiy jurnallardagi nashrlar, shuningdek, savdoni rivojlantirishga oid normativ-huquqiy hujjatlar, Respublika va ijro hokimiyati hamda savdoni boshqarishning hududiy dasturlari ham metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Mustaqillik yillarida O'zbekistonning markazlashtirilgan va rejalashtirilgan iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida korxonalarining mulk shakli, tarkibiy tuzilishi va faoliyat yuritish muhiti tubdan o'zgardi. Mamlakatda bozor munosabatlarini shakllantirish va iqtisodiy islohotlarni izchil amalga oshirish

natijasida iqtisodiyotning barcha sohalarida, jumladan, umumiy ovqatlanish sohasida ham yangi imkoniyatlar paydo bo'ldi.

Umumiy ovqatlanish korxonalari aniq maqsadga yo'naltirilgan, yagona moddiy-texnik baza, umumiy ovqatlanish-texnologik jihozlar va tashkilot-iqtisodiy tuzilmaga ega bo'lgan subyektlar sifatida shakllandi. Ularning moddiy bazasi umumiy resurslar majmui, tiplashtirilgan inshootlar va standartlashtirilgan texnologik uskunalaridan foydalanish bilan xarakterlanadi.

Iqtisodiyotning global integratsiya jarayonlari va raqobat kuchayishi sharoitida umumiy ovqatlanish xizmatlarini xalqaro standartlarga muvofiq rivojlantirish, xizmat ko'rsatish sifati va tijorat samaradorligini oshirish dolzarb vazifaga aylandi. Xorijiy tajriba tahlillari shuni ko'rsatadiki, savdo usullarining diversifikatsiyasi, innovatsion texnologiyalarni joriy etish va mijozlar ehtiyojlarini chuqur o'rganish orqali umumiy ovqatlanish korxonalari o'z raqobatbardoshligini sezilarli darajada oshirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Jahon amaliyotida yangi bozor segmentlarini egallash, umumiy ovqatlanish xizmatlarining bozordagi ulushini kengaytirish va sotuv jarayonlariga innovatsion yondashuvlarni tatbiq etish strategik ustuvor yo'nalish sifatida namoyon bo'lmoqda. Ushbu tendensiyalar umumiy ovqatlanish sohasini modernizatsiya qilish va uning barqaror rivojlanishini ta'minlash uchun mustahkam asos bo'lib xizmat qilmoqda.

O'zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar natijasida xalqaro iqtisodiy va siyosiy aloqalar rivojlanmoqda, shuningdek, xorijiy tajriba hamda ilg'or amaliyotlarni joriy etish orqali iqtisodiyot tarmoqlarini modernizatsiya qilish imkoniyatlari kengaymoqda. Bu jarayon zamonaviy iqtisodiyot sharoitida umumiy ovqatlanish xizmatlari tarmog'ini texnik va texnologik jihatdan qayta jihozlash, shuningdek, innovatsion yondashuvlarni tatbiq etishga zamin yaratmoqda.

Umumiy ovqatlanish korxonalari o'z xususiyatlariga ko'ra murakkab ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarga mansub bo'lib, ochiq tizim sifatida tashqi muhit bilan uzluksiz axborot almashinuvi va o'zaro ta'sirlashuvi bilan tavsiflanadi. Tizimning moddiy, texnologik, texnik va tashkiliy jarayonlari xizmat ko'rsatish sifati hamda samaradorligini belgilaydi. Subyekt sifatida boshqaruv apparati iqtisodiy mexanizmlar orqali faoliyatni maqsadli yo'naltirish va muvofiqlashtirishni amalga oshiradi.

Umumiy ovqatlanish tizimi tashqi muhitning turli omillari ta'sirida rivojlanadi. Bevosita ta'sir etuvchi omillar sifatida bozor munosabatlari holati, iste'molchilarning talab darajasi va raqobat muhiti qayd etilsa, bilvosita ta'sir etuvchi omillar qatoriga iqtisodiy siyosat barqarorligi, moliya-kredit va soliq siyosati, infratuzilmaning rivojlanganligi hamda tadbirkorlik muhitini qo'llab-quvvatlash mexanizmlari kiradi.

Korxonaning ichki muhiti esa umumiy ovqatlanish-ishlab chiqarish jarayoni, boshqaruv tizimi, savdo va xizmat ko'rsatish strukturalaridan iborat. Ichki va tashqi muhitning muvozanatli ta'siri umumiy ovqatlanish korxonalari faoliyatining barqarorligi va raqobatbardoshligini belgilovchi omildir.

Umumiy ovqatlanish korxonalari tashkiliy-huquqiy shakli, miqyosi va faoliyat yo'nalishiga ko'ra tasniflanadi. Fuqarolik-huquqiy normalarga muvofiq, ular mulk

shakli, ta'sislar tarkibi va mulkiy huquqlari asosida turli toifalarga ajratiladi. Miqdoriy ko'rsatkichlarga ko'ra esa yirik, o'rta va kichik korxonalarga bo'linadi.

Zamonaviy iqtisodiyot sharoitida tadbirkorlik subyektlari mustaqil ravishda faoliyat yuritib, huquqiy mexanizmlar orqali o'z maqsadlarini amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'lmoqda. Jahon amaliyoti shundan dalolat beradiki, davlatning iqtisodiy faoliyatni tartibga soluvchi siyosati fuqarolik huquqlari va mulk munosabatlarini samarali muhofaza qilishga yo'naltirilgan bo'lishi lozim.

Hozirgi davrda davlat tomonidan umumiy ovqatlanish sohasida metrologiya, standartlashtirish va iste'molchilar huquqlarini himoya qilish borasida tartibga solish chora-tadbirlari amalga oshirilmoqda. "Iste'molchilar huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi Qonun mazkur sohada huquqiy asos bo'lib xizmat qilmoqda.

Umumiy ovqatlanish xizmatlari global tendensiyalarga mos ravishda rivojlanib, turli davlatlarning mentaliteti, iqlimi va urf-odatlariga mos shakllanmoqda. Shu bilan birga, sohada tasnif va standartlashtirish borasida yagona xalqaro standartning mavjud emasligi, sohaning murakkab va tez o'zgaruvchan xususiyati bilan izohlanadi.

Raqamli iqtisodiyot sharoitida umumiy ovqatlanish sohasini innovatsion texnologiyalar bilan boyitish, yangi bozor segmentlarini egallash va xizmat turlarini diversifikatsiya qilish strategik ustuvor vazifalardan biriga aylangan. Bunday yondashuv umumiy ovqatlanish korxonalarining samaradorligini oshirish hamda ularning jahon bozoridagi raqobatbardoshligini ta'minlashga xizmat qiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar ta'sirida umumiy ovqatlanish xizmatlari sohasi zamonaviy iqtisodiyot sharoitida yangi rivojlanish bosqichiga ko'tarilmoqda. Ushbu sohaning istiqbolli rivojlanishi quyidagi asosiy yo'nalishlarda namoyon bo'lmoqda:

Iqtisodiy taraqqiyotda umumiy ovqatlanish xizmatlarining roli ortib boradi. Soha mamlakat ichki yalpi mahsulotining muhim segmenti sifatida faoliyat yuritadi.

Umumiy ovqatlanish korxonalari soni va turlari kengayib, ushbu sohada band bo'lgan aholining ulushi sezilarli darajada oshadi, mehnat bozorida esa yangi ish o'rinlari yaratiladi.

Raqobat muhitining kuchayishi natijasida xizmat ko'rsatish sifati yaxshilanadi. Innovatsion texnologiyalar va xizmatlarning diversifikatsiyasi orqali mijozlarga zamonaviy talablarga javob beradigan mahsulot va xizmatlar taqdim etiladi.

Sohada savdo, dam olish va transport infratuzilmalarini o'zida mujassam etgan yangi formatdagi raqobatbardosh korxonalar shakllanadi. Bu esa umumiy ovqatlanish tarmog'ini ko'p tarmoqli va kompleks rivojlanish yo'liga olib chiqadi.

Gastronomik turizmning taraqqiyoti orqali umumiy ovqatlanish xizmatlari milliy turizm infratuzilmasining ajralmas qismiga aylanadi va mamlakatning turistik salohiyatining oshishiga hissa qo'shadi.

Umumiy ovqatlanish korxonalarida raqamli texnologiyalar va innovatsion xizmat ko'rsatish usullarini joriy etish orqali xizmat sifati va raqobatbardoshlik darajasini oshirish borasida quyidagilar taklif etiladi:

- Sohada ishlaydigan mutaxassislar uchun maxsus o'quv dasturlari va qayta tayyorlash kurslarini tashkil etish, kasbiy malaka va servis madaniyatini xalqaro standartlar darajasiga olib chiqish.
- Gastronomik turizmni qo'llab-quvvatlash maqsadida mahalliy taomlar va milliy ovqatlanish an'alarini rivojlantirish hamda ularni xalqaro miqyosda targ'ib qilish.
- Umumiy ovqatlanish va turizm sohalari o'rtasida o'zaro integratsiya jarayonlarini faollashtirish orqali tarmoqlararo kooperatsiyani kuchaytirish.
- Davlat tomonidan umumiy ovqatlanish korxonalariga moliyaviy, huquqiy va marketing yo'nalishlarida qo'llab-quvvatlash choralari kuchaytirish, kichik va o'rta biznes subyektlarini rag'batlantirish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvar PF-60-son Farmoni bilan tasdiqlangan "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi"gi Farmoni <https://lex.uz/uz/docs/-5841063>.
2. Портер Е. Майкл. Конкурентная стратегия: Методика анализа отраслей и конкурентов: Пер. с англ. –М.: Альпина Бизнес Бунс, 2005. –454 с.;
3. Фатреля Ч. Основы торговли / Пер. с англ. — Тольятти: Издательский дом ДОВГАНЬ, 1995. — 720 с.
4. Мате Э. Послепродажное обслуживание: Пер. с франц. / Обх. ред. В. С. Загашвили. -М.: А/О Издательская группа «Прогресс», 1993. -160 с.
5. Фридман А.М. Экономика предприятий торговли и питания потребителского общества. Учебник. -М. «Дишков и К». 2003 -628с.
6. Лапыгин Ю.Н. Стратегический менеджмент: учеб. пособие. –М.: Эксмо, 2010. –432 с.;
7. Синецкий Б.И. Основы коммерческой деятельности. М.: Юристъ, 1998г.
8. Шодиев Р. Ноишлаб чиқариш соҳаси иқтисодиёти. Монография. –Т.: “Фан”, 2005. – 256 б.
9. Расулев М.Р. Бозор иқтисодиёти асослари. — Т.: Ўзбекистон, 1998. — 380 б.
10. Мухаммедов М.М. и др. Экономика торговли. Самарқанд. 1998. с.282;
11. WTO (2021), World Trade Report 2021: The Future of Services Trade, Geneva: WTO. Trade in services is defined in the General Agreement on Trade in Services (GATS) as comprising four modes of supply: 1 – cross-border supply; 2 – consumption abroad; 3 – commercial presence; and 4 – movement of natural persons¹¹ <https://www.kom-dir.ru/article/1457-pokazateli-effektivnosti-deyatelnosti>

INTEGRATING UZBEKISTAN STATE BUDGET STRATEGIES WITH FINANCIAL LITERACY FOR ECONOMIC PROSPERITY.

Tursunqulov Ravshan Abdulxay o'g'li

Master Student of Tashkent state university of Economics

ORCID: [0009-0003-6503-1633](https://orcid.org/0009-0003-6503-1633)

Saydaqulov Ravshan Aliboyevich

Department of "Green" Economy

Scientific Supervisor: PhD

Abstract

This paper explores the concept of budget effectiveness in the context of Uzbekistan's public financial management system. It identifies the key indicators and criteria used to assess the effectiveness of budget implementation and outlines the institutional mechanisms and reforms supporting this evaluation. Through qualitative and analytical methods, including the review of national budget documents and legal frameworks, the study highlights current trends and offers policy recommendations to enhance budget efficiency.

Keywords: Budget effectiveness, public finance, assessment criteria, fiscal policy, Uzbekistan, budget reforms.

Annotatsiya

Ushbu maqolada O'zbekistonning davlat moliyasi boshqaruvi tizimi doirasida byudjet samaradorligi tushunchasi yoritiladi. Unda byudjet ijrosining samaradorligini baholashda qo'llaniladigan asosiy ko'rsatkichlar va mezonlar, shuningdek, ushbu baholashni qo'llab-quvvatlovchi institutsional mexanizmlar hamda amalga oshirilayotgan islohotlar bayon etilgan. Milliy byudjet hujjatlari va normativ-huquqiy asoslarni tahlil qilishga tayangan sifat va tahliliy metodlar orqali tadqiqot mavjud holatni aniqlaydi hamda byudjet samaradorligini oshirish bo'yicha siyosiy tavsiyalarni ilgari suradi.

Kalit so'zlar: byudjet samaradorligi, davlat moliyasi, baholash mezonlari, fiskal siyosat, O'zbekiston, byudjet islohotlari.

Аннотация

В данной статье рассматривается понятие эффективности бюджета в контексте системы управления государственными финансами Узбекистана. Определяются ключевые индикаторы и критерии, используемые для оценки эффективности исполнения бюджета, а также рассматриваются институциональные механизмы и реформы, поддерживающие данную оценку. Путем применения качественных и аналитических методов, включая анализ национальных бюджетных документов и нормативно-правовой базы, исследование выявляет текущие тенденции и предлагает рекомендации по

повышению эффективности бюджета.

Ключевые слова: Эффективность бюджета, государственные финансы, критерии оценки, фискальная политика, Узбекистан, бюджетные реформы.

INTRODUCTION

Efficient budget utilization is a fundamental component of sound public financial management. In Uzbekistan, the process of evaluating budget effectiveness has gained increasing attention in light of ongoing economic reforms and the need for results-based budgeting. As public expenditure continues to rise in support of national development strategies such as “Uzbekistan – 2030,” ensuring the effective allocation and use of budget resources becomes vital.

This paper aims to define budget effectiveness, explore its evaluation criteria, and examine how Uzbekistan’s evolving fiscal policy incorporates these concepts. Public financial management is central to achieving national development goals, ensuring macroeconomic stability, and enhancing public service delivery. One of the fundamental pillars of this system is the effective use of the state budget, which entails not only generating sufficient revenues but also allocating and spending resources efficiently across sectors. Specifically, it provides an in-depth analysis of both revenue and expenditure aspects of the state budget, using the latest 2024–2025 fiscal projections. It highlights the structure and growth of revenue sources, the role of major taxpayers, and institutional approaches to budget planning and execution. Through this examination, we aim to identify key trends and offer evidence-based recommendations to enhance the efficiency and accountability of public financial management in Uzbekistan.

In the case of Uzbekistan, budget effectiveness has become increasingly important in light of ongoing reforms aimed at enhancing fiscal transparency, improving public investment management, and transitioning toward a more performance-based budgeting model. The need for robust mechanisms to assess and improve budget effectiveness grows correspondingly.

LITERATURE REVIEW

Budget effectiveness is an essential component of robust public financial management, underpinning economic stability and sustainable growth. Various international frameworks and studies have explored mechanisms to enhance budget effectiveness, emphasizing transparency, accountability, and results-based approaches.

The Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD, 2019) highlights performance budgeting as a critical mechanism for linking funding directly to measurable outcomes, enhancing transparency, and promoting fiscal discipline. Performance budgeting facilitates better resource allocation decisions by aligning budgetary allocations with strategic policy goals and clearly defined performance indicators.

Similarly, the International Monetary Fund’s (IMF, 2022) assessment on Uzbekistan’s public financial management underscores the necessity of integrating rigorous budget evaluation frameworks into fiscal policy. The IMF emphasizes

improving institutional capacities and adopting international standards such as the Government Finance Statistics Manual (GFSM 2014) for increased transparency and accountability.

World Bank (2024) further discusses strategies for strengthening public sector management in Uzbekistan, focusing on enhancing fiscal oversight, capacity building, and introducing digital governance tools. It argues that digitalization and the implementation of open budget portals significantly contribute to fiscal transparency, enabling public scrutiny and enhancing governmental accountability.

Uzbekistan's Presidential Decree No. PQ-3307 (2017) "On improving the efficiency of budget expenditures" outlines national commitments toward a more effective allocation of budget resources, emphasizing the importance of expenditure efficiency and rigorous monitoring frameworks. The decree has set the foundation for ongoing fiscal reforms, driving efforts toward greater accountability and improved public service delivery.

The annual publication "Budjetnoma" by the Ministry of Economy and Finance (2025) serves as a crucial source for understanding Uzbekistan's fiscal trends, providing detailed projections and breakdowns of revenues and expenditures. The document facilitates analysis of budget structure, revealing insights into fiscal policy directions, taxation structures, and spending priorities that are pivotal for assessing budget effectiveness.

Collectively, these sources offer valuable insights into best practices, international standards, and policy recommendations essential for enhancing budget effectiveness. They underline the importance of diversified revenue streams, rigorous performance evaluation, effective debt management, and comprehensive transparency measures. Integrating these approaches into Uzbekistan's public financial management system can substantially strengthen fiscal stability and promote sustainable economic growth.

METHODOLOGY

This study employs a qualitative-descriptive approach supported by comparative policy analysis. The research relies on a review of Uzbekistan's legal documents, presidential decrees, Ministry of Finance reports, and the annual "Budjetnoma" (Budget Book). Criteria for budget effectiveness are identified based on the OECD and IMF frameworks and adapted to the national context. Additionally, budget execution data from 2020–2024 is analyzed to observe trends in fiscal efficiency.

ANALYSIS AND RESULTS

This section presents the key findings from the analysis of Uzbekistan's consolidated budget for 2025, focusing on both revenue structure and expenditure distribution, along with projected fiscal balances.

In 2025, Uzbekistan's state budget revenues are projected to reach 308.5 trillion UZS, up from 271.0 trillion UZS in 2024, reflecting a nominal increase of 13.8%. However, the budget-to-GDP ratio is forecasted to decline slightly, from 19.2% in 2024 to 19.0% in 2025, suggesting that revenue growth is not keeping pace with overall economic expansion.

A breakdown of revenue categories reveals the continued dominance of indirect taxation:

1. Value-Added Tax (VAT) remains the largest source, expected to generate 71.8 trillion UZS in 2025, or 23.3% of total revenues.
2. Corporate profit tax and turnover tax follow, contributing 54.8 trillion UZS and 42.0 trillion UZS, respectively.
3. Other major sources include customs duties (21.4 trillion UZS), excise taxes (11.5 trillion UZS), personal income tax (20.7 trillion UZS), and property related taxes (approximately 16.9 trillion UZS combined from land and property).

Despite their ecological and policy relevance, natural resource use taxes (subsoil, water, etc.) make up less than 2% of the total, indicating untapped potential for green fiscal reform.

According to 2025 projections, approximately 31.6% of all state budget revenues will originate from a small group of large corporate taxpayers. Of these, Navoiy konmetallurgiya kombinati AJ alone accounts for 17.7%, followed by Olmaliq konmetallurgiya kombinati AJ at 5.2%.[1]

This high level of revenue concentration highlights both the strategic economic importance of a few industrial giants and the fiscal risks associated with sectoral dependency.

The total consolidated budget—which includes the state budget, development funds, external debt programs, and extra-budgetary institutional funds—is projected to run a deficit of 49.3 trillion UZS in 2025.

- The state budget and targeted funds contribute a deficit of 32.4 trillion UZS, primarily due to increased spending in social protection, infrastructure, and strategic sectors.

- Government programs funded by external debt present an additional 18.8 trillion UZS burden, emphasizing reliance on concessional borrowing for capital-intensive projects.

- Extra-budgetary funds are forecasted to be fiscally balanced, reflecting effective internal financial governance.

- The Recovery and Development Fund shows a modest surplus of 1.96 trillion UZS, indicating efficient investment or revenue use.

- Uzbekistan's budget remains heavily reliant on VAT and major industrial enterprises, underscoring the need for tax base diversification.

- The high fiscal deficit necessitates future consolidation strategies, such as enhanced tax compliance, prioritization of expenditures, and performance-based budgeting.

- Increased transparency and better classification of revenues, especially in the "Others" category, will improve accountability and fiscal planning.

- The limited role of ecological and green taxation suggests opportunities for future alignment with sustainable development goals.

A critical component of assessing budget effectiveness is the evaluation of the structure and dynamics of state budget revenues. The forecast for 2025 indicates that

Uzbekistan's total state budget revenues are expected to reach 308.5 trillion UZS, up from 271.0 trillion UZS in 2024, marking a 13.8% nominal increase. Despite this growth, the budget revenue to GDP ratio is projected to decline slightly, from 19.2% in 2024 to 19.0% in 2025, suggesting that revenue mobilization is not fully keeping pace with economic expansion (Table 1)

Table 1.

Uzbekistan Government budget Revenue Composition Comparison (by major categories) [1]

Revenue Category	2024 (bln UZS)	2025 (bln UZS)	Change	% of Total (2025)
Qo'shilgan qiymat solig'i (VAT)	60,707.1	71,837.9	+11,130.8	23.3%
Foyda solig'i (Corporate profit tax)	48,910.3	54,755.5	+5,845.2	17.7%
Aylanmadan soliq (Turnover tax)	35,607.7	41,992.4	+6,384.7	13.6%
Jismoniy shaxslar daromad solig'i (PIT)	20,031.5	20,653.3	+621.8	6.7%
Bojxona boji (Customs duty)	19,366.7	21,367.1	+2,000.4	6.9%
Aksiz solig'i (Excise tax)	9,749.8	11,469.0	+1,719.2	3.7%
Mol-mulk solig'i (Property tax)	8,159.2	9,185.6	+1,026.4	3.0%
Yer solig'i (Land tax)	6,785.0	7,691.5	+906.5	2.5%
Yer qa'ridan foydalanganlik solig'i	2,970.4	3,513.3	+542.9	1.1%
Suv resurslaridan foydalanganlik solig'i	1,023.8	1,166.4	+142.6	0.4%
Boshqalar (Others)	57,731.4	64,915.0	+7,183.6	21.0%

*Source: Ministry of Economy and Finance of the Republic of Uzbekistan. (2025).
Budjetnoma 2025.*

An analysis of revenue components reveals that the Value-Added Tax (VAT) remains the primary source, projected at 71.8 trillion UZS for 2025 (23.3% of total revenues), increasing by over 11 trillion UZS from the previous year. This indicates the state's continued reliance on consumption-based taxation. Corporate profit tax and turnover tax follow, contributing 54.8 trillion UZS and 42.0 trillion UZS respectively. Both taxes show strong growth, reflecting a robust corporate sector and broader formalization of small and medium-sized enterprises.

1. Other notable sources include:
2. Customs duties: 21.4 trillion UZS (+10.3%),
3. Excise taxes: 11.5 trillion UZS (+17.6%),
4. Personal income tax: 20.7 trillion UZS (only +3.1% growth),
5. Property and land taxes: 9.2 trillion UZS and 7.7 trillion UZS respectively.

Despite their ecological and policy relevance, natural resource-related taxes, such as subsoil and water usage, comprise a marginal share (together below 2% of total revenues), suggesting untapped potential for environmentally aligned fiscal policy.

The category labeled "Others" represents over 21% of the projected 2025 revenue, totaling nearly 65 trillion UZS. While this likely includes fines, fees, and miscellaneous incomes, the large share underscores the importance of detailed classification and

reporting in line with fiscal transparency standards.

From a budget effectiveness standpoint, the observed revenue growth aligns with macroeconomic expansion, yet the slight decline in the revenue-to-GDP ratio may signal a need for improved tax base broadening, compliance mechanisms, and digitalization (Table 2).

Table 2.

Consolidated budget forecast for 2025[1]

Budget Component	Revenues	Expenditures	Balance (Surplus/Deficit)
State budget and targeted funds	375,063	407,444	-32,381
Recovery and Development Fund	22,249	20,294	+1,956
Government programs funded by foreign loans	0	18,840	-18,840
Extra-budgetary funds of budgetary institutions	33,753	33,753	0
Total Consolidated Budget	431,065	480,331	-49,265

Source: Ministry of Economy and Finance of the Republic of Uzbekistan. (2025). Budjetnoma 2025.

The consolidated budget reflects the total fiscal position of the government, including the state budget, targeted state funds, development programs financed through external loans, and extra-budgetary resources of budgetary institutions. For 2025, Uzbekistan's consolidated fiscal position presents a mixed picture of resource mobilization and expenditure expansion.

An important aspect of evaluating budget effectiveness involves assessing the overall fiscal balance, encompassing both revenue generation and expenditure commitments across government levels and financial instruments. According to the 2025 projections, Uzbekistan's consolidated budget—which includes the state budget, targeted government funds, externally financed development programs, and extra-budgetary institutional revenues—shows a notably expansionary fiscal stance.

The total consolidated deficit is estimated at 49.3 trillion UZS, or approximately 11.4% of total consolidated revenues (431.1 trillion UZS). This level of deficit suggests substantial government spending aimed at stimulating economic growth and public investment but also raises concerns regarding fiscal sustainability.

A closer breakdown reveals several critical insights:

The state budget and targeted funds (excluding transfer adjustments) are expected to record a deficit of 32.4 trillion UZS. This shortfall is largely attributed to enhanced spending on social welfare, infrastructure development, and other state programs aligned with national priorities.

Government development programs funded through external borrowing (particularly concessional and multilateral sources) will contribute an additional 18.8 trillion UZS to the deficit, as these are categorized solely as expenditures without concurrent revenue inflows. This indicates a significant reliance on debt-financed investment, especially for capital-intensive initiatives.

Extra-budgetary funds under state institutions are forecasted to remain fiscally

neutral, with matching revenues and expenditures, highlighting effective internal financial planning in these units.

On a positive note, the Recovery and Development Fund (TIKZF) is projected to operate at a fiscal surplus of 1.96 trillion UZS, reflecting prudent fund management and possibly a favorable return on investments or well-structured allocations from resource-based income streams.

These findings illustrate that while Uzbekistan's 2025 fiscal framework supports growth-oriented spending, it also requires heightened fiscal discipline, particularly in debt management and outcome-oriented budgeting.

The findings of this study underscore the complex fiscal landscape facing Uzbekistan in 2025, marked by a dual emphasis on revenue mobilization and development-oriented expenditure. While the country has made measurable progress in strengthening its public finance system, several structural challenges and policy implications arise from the analysis.

The heavy reliance on indirect taxes, particularly the Value-Added Tax (VAT), and a small cohort of large corporate taxpayers raises important questions about long-term fiscal resilience. VAT accounted for over 23% of the total revenue forecast, while just two enterprises—Navoiy and Olmaliq metallurgical combines—contributed nearly 23% of all tax revenue from major taxpayers. While this reflects the economic significance of the industrial and resource sectors, it also exposes the budget to potential sector-specific or firm-level shocks.

Expanding the tax base, formalizing informal sectors, and fostering the growth of small and medium-sized enterprises (SMEs) are crucial to reduce concentration risk. Additionally, the relatively minor contribution of ecological taxes suggests a policy gap in leveraging fiscal tools to support environmental sustainability.

On the expenditure side, the projected increase in development spending—especially on infrastructure, healthcare, and education—aligns with national development goals. However, the resulting budget deficit of 49.3 trillion UZS, or approximately 11.4% of revenues, indicates a highly expansionary fiscal policy that may be unsustainable without corresponding improvements in efficiency and output.

This calls for a shift toward performance-based budgeting, where allocations are more closely tied to measurable outcomes. Strengthening expenditure tracking mechanisms and integrating results-based frameworks into budget execution can significantly enhance fiscal effectiveness.

The significant role of external financing in Uzbekistan's fiscal strategy, particularly the 18.8 trillion UZS allocated to debt-funded programs, reflects the government's effort to accelerate development through concessional borrowing. While such programs can stimulate growth, they also introduce medium- to long-term debt sustainability risks.

Policy measures should therefore emphasize:

- Enhanced appraisal and monitoring of externally financed projects,
- Transparent debt management practices,
- Prioritization of high-impact investments with clear socioeconomic returns.

The presence of a large "Others" category in revenue reporting, along with substantial off-budget transactions through extra-budgetary institutions, signals the need for greater budgetary transparency and classification reforms. Continued development of the Open Budget Portal and adoption of international fiscal reporting standards (such as GFSM 2014) can support more effective citizen oversight and policy accountability.

In summary, while Uzbekistan's 2025 budget reflects strong growth ambitions and investment in public welfare, its effectiveness hinges on structural reforms, revenue diversification, and enhanced accountability. Strategic fiscal planning that balances expansion with sustainability will be essential to supporting long-term economic and social development.

Uzbekistan's fiscal system is gradually transitioning toward performance-based budgeting, emphasizing outcomes over inputs. While considerable progress has been made in transparency, challenges remain in linking budget inputs with tangible public outcomes, especially in rural development and innovation sectors. The criteria outlined can help policy-makers enhance fiscal discipline, reinforce institutional accountability, and optimize public investments.

Further integration of digital tools, regular performance audits, and public participation are essential to improve budget effectiveness. Moreover, benchmarking against international best practices, especially within the CIS and OECD countries, could further strengthen Uzbekistan's public finance system.

CONCLUSION AND SUGGESTIONS

This study has examined the concept of budget effectiveness in Uzbekistan through an in-depth analysis of revenue composition, expenditure priorities, and consolidated budget parameters for the year 2025. The findings reveal a clear commitment by the government to advance national development goals through expansionary fiscal policy, supported by increased public spending and strategic use of external financing.

However, the analysis also highlights several areas of concern. The state's over-reliance on indirect taxation and a limited pool of large corporate taxpayers poses risks to fiscal stability and revenue sustainability. Similarly, the substantial consolidated budget deficit—projected at 49.3 trillion UZS—raises questions about the long-term sustainability of current spending patterns, particularly in the context of debt-financed programs.

To enhance budget effectiveness, Uzbekistan must pursue a multi-faceted strategy that includes:

- Diversifying the tax base and reducing concentration in revenue sources;
- Improving expenditure efficiency through results-oriented budgeting and monitoring frameworks;
- Enhancing fiscal transparency and institutional accountability;
- Strengthening debt management to ensure that external financing translates into tangible and measurable development outcomes.

As Uzbekistan continues its transition toward a more modern and resilient public finance system, the integration of performance-based budgeting, digital fiscal tools, and inclusive policy-making will be essential for achieving a more equitable, transparent, and effective state budget system.

REFERENCES

1. Ministry of Economy and Finance of the Republic of Uzbekistan. (2025). Budjetnoma 2022.
2. OECD. (2019). Performance Budgeting: Linking Funding and Results.
3. International Monetary Fund (IMF). (2022). Public Financial Management Assessment: Uzbekistan.
4. Presidential Decree No. PQ-3307 (2017) "On improving the efficiency of budget expenditures".
5. World Bank. (2024). Strengthening Public Sector Management in Uzbekistan.
6. State Portal of Open Budget: <https://openbudget.uz>

O‘ZBEKISTONDA MICE TURIZMI UCHUN KADRLAR TAYYORLASH VA SERVIS SIFATI MUAMMOLARI

Xalimova Fayyoza Nafasovna

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

katta o‘qituvchisi

E-mal: fayozahalimova@gmail.com

Annotatsiya

O‘zbekistonda MICE (Meetings, Incentives, Conferences, Exhibitions) turizmini rivojlantirishda malakali kadrlar tayyorlash va servis sifati bilan bog‘liq muammolar tahlil qilinadi. MICE turizmi o‘zining murakkab tashkiliy va xizmat ko‘rsatish talablariga ega bo‘lib, bu soha uchun maxsus bilim va ko‘nikmaga ega mutaxassislar zarurligini taqozo etadi. Maqolada oliy ta‘lim muassasalarida MICE yo‘nalishiga ixtisoslashgan o‘quv dasturlarining yetishmasligi, til ko‘nikmalari va servis madaniyatining pastligi asosiy muammolar sifatida ko‘rsatib o‘tilgan. Shuningdek, xizmat sifati va xalqaro mezonlarga mos kadrlar tayyorlash uchun zarur bo‘lgan taklif va tavsiyalar ilgari suriladi. Tadqiqot natijalari MICE turizmi salohiyatini to‘liq amalga oshirish uchun kadrlar siyosatini takomillashtirish zarurligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: MICE, turizm, kadr, oliy ta‘lim, xalqaro tashkilot, mutaxassis, o‘quv dastur, til ko‘nikmalari, mezonlar.

Аннотация

В статье анализируются проблемы подготовки квалифицированных кадров и качества сервиса в развитии туризма MICE (Meetings, Incentives, Conferences, Exhibitions) в Узбекистане. Туризм MICE предъявляет высокие требования к организации мероприятий и качеству обслуживания, что обуславливает необходимость наличия специалистов с особыми знаниями и навыками. В работе указано на недостаток специализированных образовательных программ в вузах по направлению MICE, низкий уровень языковых навыков и культуры сервиса как основные проблемы. Также предложены рекомендации по подготовке кадров, соответствующих международным стандартам качества обслуживания. Результаты исследования подчеркивают необходимость совершенствования кадровой политики для полного раскрытия потенциала MICE-туризма.

Ключевые слова: MICE, туризм, кадры, высшее образование, международные организации, специалист, образовательная программа, языковые навыки, стандарты.

Abstract

The article analyzes the problems associated with training qualified personnel and service quality in the development of MICE (Meetings, Incentives, Conferences, Exhibitions) tourism in Uzbekistan. MICE tourism has complex organizational and service demands, requiring specialists with specific knowledge and skills. The article highlights the shortage of specialized MICE-oriented educational programs in higher education institutions, the low level of language proficiency, and service culture as major issues. Furthermore, suggestions and recommendations are proposed for training

staff that meet international standards. The study results demonstrate the necessity of improving human resource policies to fully realize the potential of MICE tourism.

Keywords: MICE, tourism, personnel, higher education, international organization, specialist, educational program, language proficiency, standards.

KIRISH

O'zbekiston turizm sohasini strategik rivojlantirish yo'lida izchil islohotlarni amalga oshirmoqda. Xususan, MICE (Meetings, Incentives, Conferences, Exhibitions) turizmi yo'nalishida infratuzilmaviy salohiyat kengaytirilib, xalqaro tadbirlar va biznes forumlarni o'tkazishga mo'ljallangan zamonaviy majmualar barpo etilmoqda. MICE turizmi nafaqat sayyohlar oqimini ko'paytirish, balki xizmatlar eksporti hajmini oshirish hamda mintaqaviy iqtisodiy rivojlanishni jadallashtirishda muhim o'rin tutadi.

Biroq ushbu yo'nalishning barqaror va raqobatbardosh rivojlanishiga xizmat ko'rsatish sifati va malakali kadrlar yetishmasligi kabi omillar jiddiy to'siq bo'lmoqda. Xizmat ko'rsatish madaniyatining xalqaro standartlarga mos darajada shakllantirilmasligi, til bilimlari va servis menejmenti ko'nikmalarining yetarli emasligi MICE sektorida raqobatbardoshlikni pasaytirishi mumkin.

Mazkur maqolada O'zbekistonda MICE turizmi uchun malakali kadrlar tayyorlash tizimidagi mavjud kamchiliklar va xizmat sifati bilan bog'liq muammolar tahlil qilinadi. Shuningdek, kadrlar salohiyatini oshirish, xizmat ko'rsatish standartlarini xalqaro mezonlarga moslashtirish va soha infratuzilmasini yanada takomillashtirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi. Tadqiqot natijalari MICE turizmi sohasini O'zbekistonda barqaror va raqobatbardosh rivojlantirish uchun strategik yo'nalishlarni belgilab beradi.

ADABIYOTLAR SHARHI

O'zbekiston olimlari turizm sohasini rivojlantirishda kadrlar tayyorlash tizimining ahamiyati haqida bir qator izlanishlar olib borishgan. Jumladan, To'xliyev I.S., Hayitboyev R. va Safarov B.S. [1] o'quv adabiyotlarida O'zbekistonda turizmning turli yo'nalishlari, xususan MICE turizmini rivojlantirish masalalarini yoritgan. Mualliflar xizmat ko'rsatish sifati va uning iqtisodiyotga ta'siri xususida atroflicha tahlil bergan. Ayniqsa, kadrlar tayyorlashdagi muammolar va zamonaviy talablar asosida bilimlar tizimini shakllantirish zarurligi ta'kidlangan.

Xayitov A.B. [2] o'z tadqiqotida xotin-qizlarni ish bilan ta'minlashga ko'maklashish imkoniyatlari, aholining turmush darajasi va bandlik masalalarini tahlil qiladi. MICE turizmida ayollarning ishtiroki va ular uchun kadrlar tayyorlash strategiyalariga alohida e'tibor qaratilgan. Shuningdek, servis sifati va mehnat bozoridagi ehtiyojlar ko'rib chiqilgan.

Nazarullayeva M.G. va Muxlisa B. [3] O'zbekistonda MICE turizmining rivojlanish istiqbollarini tahlil qilgan. Maqolada xizmat ko'rsatish sifati va malakali kadrlar asosiy omillar sifatida baholangan. Samarali kadrlar tayyorlamasdan turib barqaror rivojlanishga erishish qiyinligi asoslab berilgan.

Mamadaliyev U. [4] turoperatorlik sohasida kadrlar yetishmasligi va bu holatning turizm xizmatlari sifatiga salbiy ta'siri yuzasidan tahlil o'tkazgan. Muallif malakali

o'quv dasturlarini ishlab chiqish hamda amaliy ko'nikmalarni kuchaytirish bo'yicha tavsiyalar bergan. Turizm sanoatining raqobatbardoshligini oshirishda yuqori sifatli xizmat va malakali kadrlar tayyorlash muhim omil sifatida ta'kidlanadi.

Thomas A. [5] Bangalor shahrida MICE turizmida xotin-qizlar ishtirokini kuchaytirish strategiyasini tahlil qilgan. Xizmat sifati muammolari va kadrlar tanqisligi tufayli sohada samaradorlik yetarli emasligi ta'kidlanadi.

Adros N.M. va Wee H. [6] Malayziyadagi MICE sanoatida inson kapitali bilan bog'liq muammolarni tahlil qilgan. Mualliflar kadrlar malakasining pastligi hamda xizmat ko'rsatish standartlariga e'tibor yetishmasligi MICE sohasining o'sishiga salbiy ta'sir ko'rsatayotganini qayd etgan.

Pindžo R., Kovačević I. va Zečević B. [7] turizm yo'nalishlari uchun kompleks sifat boshqaruvini joriy etish zarurligini asoslagan. Ularning fikricha, xizmat sifati alohida xizmat turlaridan tashqari, umumiy turistik mahsulot sifatiga ham bevosita ta'sir qiladi.

Rajkamal R., Gond H.K. va Kumar P. [8] o'z tadqiqotlarida MICE sanoatida kadrlar malakasi hamda mijozlar bilan munosabatlar boshqaruviga ta'sir etuvchi omillarni o'rgangan. Asosiy xulosa shundan iboratki, yuqori sifatli xizmat va samarali kadrlar siyosati ushbu sanoatning barqaror rivojlanishi uchun zaruriy shart hisoblanadi.

METODOLOGIYA

Mazkur maqola ilmiy-nazariy izlanishlar, tadqiqotchi olimlarning ishlari hamda qiyosiy tahlillarga tayangan holda tayyorlandi. Shu bilan birga, tadqiqot metodologiyasi turizm sohasida faoliyat yuritayotgan mutaxassislar o'rtasida o'tkazilgan so'rovnoma asoslangan bo'lib, uning natijasi asosida nazariy tahlil amalga oshirildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

MICE (Meetings, Incentives, Conferences, Exhibitions) turizmi zamonaviy turizm tarmog'ining eng murakkab va yuqori tashkiliy darajadagi yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Uning asosiy xususiyati — yirik hajmdagi biznes tadbirlarini professional tarzda tashkil etish, turistik xizmatlarni yagona kompleks ko'rinishda taklif qilish va mavjud infratuzilmani samarali boshqarishdan iborat. Mazkur yo'nalish oddiy sayohat xizmatlaridan tubdan farq qilib, yuqori darajadagi logistika, zamonaviy texnik jihozlar, til ko'nikmalari va xalqaro protokol talablariga rioya qilishni taqozo etadi.

MICE turizmi uchun zarur bo'lgan kadrlarga qo'yiladigan talablar ham o'ziga xosdir. Bunday mutaxassislar nafaqat turizm va mehmondo'stlik, balki menejment, xalqaro munosabatlar, marketing, kommunikatsiya va axborot texnologiyalari yo'nalishlari bo'yicha chuqur bilimga ega bo'lishi zarur. Shuningdek, ular xorijiy tillarni bilishi, yirik tadbirlarni tashkil qilish tajribasiga ega bo'lishi va mijozlar bilan professional darajada ishlay olishi kerak. Shu sababli MICE turizmi sohasida ishlashga tayyor kadrlar tayyorlashda amaliy mashg'ulotlar, treninglar va xalqaro tajriba almashinuvi alohida ahamiyatga ega.

O'zbekistonda MICE turizmini rivojlantirishda malakali kadrlar tayyorlash eng muhim yo'nalishlardan biri sanaladi. Biroq, hozirgi bosqichda quyidagi muammolar mavjud:

1. Maxsus yo'nalishlar bo'yicha ta'lim dasturlarining yetishmasligi. MICE turizmi o'ziga xos kompetensiyalarni talab qiladigan soha bo'lganligi sababli, oliy ta'lim muassasalarida ushbu yo'nalishga ixtisoslashgan kurslar va dasturlar yetarli emas. Amaliyotning yetishmasligi, shuningdek, nazariya va amaliyot orasidagi uzilish, talabalarni real hayotda MICE tadbirlarini tashkil etish tajribasidan mahrum qilmoqda. Ko'plab o'quv jarayonlari nazariyaga asoslangan bo'lib, amaliy mashg'ulotlar kam o'tkaziladi.

2. Til bilimi va xalqaro kommunikatsiya ko'nikmalarining pastligi. MICE turizmi xalqaro mijozlar bilan faol muloqotni talab etadi. Biroq, ko'plab mutaxassislar xorijiy tillarda erkin muloqot qila olmaydi, bu esa xizmat sifati va ishonchlilik darajasiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

3. Xalqaro hamkorlik va tajriba almashinuvi imkoniyatlarining cheklanganligi. MICE sohasi bo'yicha yetakchi mamlakatlar bilan akademik va amaliy hamkorliklar sust rivojlangan. Bu esa o'zbek talabalarining sohadagi zamonaviy tendensiyalarni o'zlashtirish imkoniyatlarini cheklaydi.

Tadqiqot doirasida "O'zbekistonda MICE turizmini rivojlantirishning marketing strategiyasi" mavzusida o'tkazilgan so'rovnomada 280 nafar respondent ishtirok etdi. Unda MICE turizmini tashkil qiluvchi subyektlarning 70 foizi sifatli kadrlar va yetarli malakaga ega mutaxassislar yetishmayotganini ta'kidladi.

Yuqoridagi muammolar asosida O'zbekistonda MICE turizmi uchun kadrlar tayyorlashni takomillashtirishga doir quyidagi tavsiyalar shakllantirildi:

- Oliy ta'lim muassasalarida MICE yo'nalishiga ixtisoslashgan, amaliyotga yo'naltirilgan o'quv dasturlarini joriy etish;
- Xorijiy tillar, xalqaro servis madaniyati va kommunikatsion ko'nikmalarni chuqurlashtirish bo'yicha maxsus kurslarni yo'lga qo'yish;
- MICE sohasida yetakchi davlatlar bilan akademik hamkorlikni kengaytirish va talabalarni xorijda amaliyotga yuborish imkoniyatlarini yaratish;
- Soha bilan bog'liq davlat siyosatini xususiy sektor bilan uyg'unlashtirgan holda, servis sifatini nazorat qiluvchi institutlarni rivojlantirish.

1-jadvalda O'zbekistonda MICE turizmi uchun kadrlar tayyorlash borasida bir qator dolzarb muammolar mavjud. Eng avvalo, maxsus ta'lim dasturlarining yetishmasligi sababli ushbu soha uchun ixtisoslashgan mutaxassislar soni yetarli emas. Bu muammoni hal etish uchun oliy ta'lim muassasalarida MICE yo'nalishiga oid bakalavriat va magistratura dasturlarini joriy qilish, shuningdek, qisqa muddatli modul asosidagi kurslarni tashkil etish zarur.

1-jadval

O‘zbekistonda MICE turizmi uchun kadrlar tayyorlashdagi muammolar va yechimlar¹

№	Muammolar	Yechimi
1.	Maxsus yo‘nalishlar bo‘yicha ta’lim dasturlarining yetishmasligi	- Oliy ta’lim muassasalarida MICE turizmi bo‘yicha maxsus bakalavriat va magistratura dasturlarini joriy etish; -Turizm, menejment, marketing va logistika sohalarini birlashtirgan interfakultet yo‘nalishlarni tashkil etish; -MICE turizmi yo‘nalishida modul asosidagi qisqa muddatli o‘quv kurslarini ishlab chiqish va taklif etish.
2.	Amaliyotning yetishmovchiligi va nazariya bilan tafovut	Talabalarni yirik MICE tadbirlarida amaliy ishtirokchi sifatida jalb qilish; O‘quv jarayonlariga soha mutaxassislarini taklif etish, seminar va treninglar tashkil etish; Ta’lim muassasalari va MICE kompaniyalari o‘rtasida strategik hamkorlik memorandumlari tuzish.
3.	Til bilimi va xalqaro kommunikatsiya ko‘nikmalarining pastligi	Chet tillarini o‘qitish jarayonida MICE turizmiga oid kasbiy ingliz tili (ESP — English for Specific Purposes) kurslarini tatbiq etish; Xalqaro til imtihonlariga tayyorlov kurslarini subsidiyalash; O‘quv jarayoniga multimediasiy vositalar va interaktiv kommunikatsiya texnologiyalarini kiritish.
4.	Xalqaro hamkorlik va tajriba almashinuvi imkoniyatlarining cheklanganligi	Erasmus+, DAAD, JICA kabi xalqaro dasturlar bilan hamkorlikda MICE turizmi yo‘nalishida talaba va o‘qituvchilar almashinuvini yo‘lga qo‘yish; Rivojlangan mamlakatlardagi MICE markazlari bilan qo‘shma loyihalar, vebinarlar va onlayn konferensiyalar tashkil etish; O‘zbekistonning yirik MICE obyektlarida xalqaro stajirovka dasturlarini yo‘lga qo‘yish.
5.	Sifatli kadrlar yetishmasligi (so‘rovnoma natijasiga asoslanib)	Mehnat bozorining real ehtiyojlariga asoslangan kompetensiyalar xaritasi ishlab chiqish; MICE sohasida sertifikatlash tizimini joriy qilish va uzluksiz kasbiy rivojlanishni rag‘batlantirish; Turizm vazirligi huzurida MICE Akademiyasi yoki malaka oshirish markazi tashkil etish.

Bundan tashqari, talabalar amaliy tajribaga ega emasligi tufayli real ish muhitida faoliyat yuritish ularning uchun murakkablik tug‘diradi. Ushbu kamchilikni bartaraf etish uchun talabalarni yirik MICE tadbirlariga ishtirokchi sifatida jalb etish, sohaga oid seminar va treninglar tashkil etish hamda MICE kompaniyalari bilan o‘zaro hamkorlik aloqalarini yo‘lga qo‘yish maqsadga muvofiqdir.

Xorijiy til ko‘nikmalarining pastligi ham muhim muammo sifatida ajralib turadi. Bu esa xalqaro mijozlar bilan samarali muloqot o‘rnatishga to‘sqinlik qilmoqda.

¹ Muallif ishlanmasi

Muammoni hal etish uchun kasbiy ingliz tili (ESP) kurslarini joriy qilish, shuningdek, xalqaro til imtihonlariga tayyorlov dasturlarini yo'lga qo'yish taklif etiladi.

Shuningdek, xalqaro tajriba almashinuvi imkoniyatlarining cheklanganligi ham kadrlar malakasiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bu holatni xalqaro dasturlar bilan hamkorlikda talaba va o'qituvchi almashinuvini yo'lga qo'yish, qo'shma loyihalar va vebinarlar tashkil etish orqali yaxshilash mumkin.

So'nggi muammo sifatli kadrlar tanqisligidir. Tadqiqot doirasida o'tkazilgan so'rovnoma natijalariga ko'ra, tashkilotchilarning 70 foizi aynan shu muammoni qayd etgan. Bu borada mehnat bozoriga mos kompetensiyalar xaritasini ishlab chiqish, kadrlarni sertifikatlash tizimini joriy etish va MICE Akademiyasini tashkil etish tavsiya etiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'zbekistonda MICE turizmi zamonaviy turizmning murakkab va yuqori tashkiliy ko'nikmalarni talab qiluvchi yo'nalishidir. Ushbu sohaga malakali kadrlar tayyorlash dolzarb masala bo'lib qolmoqda. Hozirgi bosqichda quyidagi asosiy muammolar mavjud: maxsus ta'lim dasturlarining yetishmasligi, amaliyot va nazariya o'rtasidagi tafovut, xorijiy til ko'nikmalarining pastligi, xalqaro tajriba almashinuvi imkoniyatlarining cheklanganligi hamda sifatli mutaxassislar tanqisligi.

Mazkur muammolarni hal etish uchun quyidagi chora-tadbirlar taklif etiladi:

- Oliy ta'lim muassasalarida MICE yo'nalishiga ixtisoslashgan maxsus ta'lim dasturlarini joriy qilish;
- Talabalar uchun amaliy mashg'ulotlar va real loyihalarda ishtirok etish imkoniyatlarini kengaytirish;
- Kasbiy ingliz tili va xalqaro imtihonlarga tayyorlov kurslarini tashkil etish;
- Xalqaro hamkorlik doirasida talabalar va o'qituvchilar almashinuvi, qo'shma loyihalar va treninglar o'tkazishni yo'lga qo'yish;
- Mehnat bozori ehtiyojlariga mos kompetensiyalar xaritasini ishlab chiqish, sertifikatlash tizimini yaratish va MICE Akademiyasini tashkil etish.

Ushbu choralar O'zbekistonda MICE turizmini samarali va raqobatbardosh tarzda rivojlantirish uchun zarur bo'lgan malakali kadrlar salohiyatini shakllantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 12-yanvar PF-9-son "Respublikaga xorijiy turistlar oqimini keskin oshirish hamda ichki turizmni yanada jadallashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni <https://lex.uz/docs/-6759637>.

2. To'xliyev I.S., Hayitboyev R., Safarov B.S. Turizm asoslari. – T.: Fan va texnologiya, 2014. – 230 b. PDF

3. Xayitov A.B. Xotin-qizlarni ish bilan ta'minlashga ko'maklashish imkoniyatlari // Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot. – 2023. – №4. – B. 45-52. PDF

4. Nazarullayeva M.G., Muxlisa B. O'zbekistonda MICE turizmini istiqbollari // University Research Base. – 2024. – №2. – B. 35-41. PDF

5. Mamadaliyev U. O‘zbekistonda turoperatorlik faoliyatining rivojlanish holati // University Research Base. – 2024. – №4. – B. 50-58. PDF
6. Thomas A. Strategic Initiatives for the Empowerment of Women Professionals in the Bangalore MICE Tourism Sector. – ResearchGate, 2022. – URL: <https://www.researchgate.net/publication/363186280> (sahifaga kirish: 28.04.2025).
7. Adros N.M., Wee H. Human capital issues in Malaysian MICE industry from the expert’s perspective // Journal of Tourism, Hospitality and Culinary Arts. – 2019. – T.11, №1. – URL: <https://myjms.mohe.gov.my> (sahifaga kirish: 28.04.2025).
8. Pindžo R., Kovačević I., Zečević B. Integrated Quality Management for MICE Destinations. – ResearchGate, 2016. – URL: <https://www.researchgate.net/publication/310586478> (sahifaga kirish: 28.04.2025).
9. Rajkamal R., Gond H.K., Kumar P. A Study of the MICE Tourism Industry’s Workforce and the Variables Influencing Customer Relationship Management. – ResearchGate, 2023. – URL: <https://www.researchgate.net/publication/372337699> (sahifaga kirish: 28.04.2025).

O‘ZBEKISTONDA IQTISODIY BARQARORLIKKA ERISHISHDA ISTIQBOLLI DRAYVER SOHALARNING O‘RNI

Xolbozorov Muzraf Yusup o‘g‘li

Toshkent kimyo-texnologiya instituti

“Sanoat iqtisodiyoti va menejmenti”

kafedrası mustaqil izlanuvchisi

E-mail: muzrofxolbozorov@gmail.com

Annotatsiya

Mamlakatda iqtisodiy barqarorlikni ta’minlash — bu nafaqat barqaror o‘shish sur’atlariga erishish, balki ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning uzluksiz davom etishini ta’minlaydigan muhim strategik vazifadir. Ushbu maqolada O‘zbekiston Respublikasida iqtisodiy barqarorlikka erishishda “drayver” sohalari — ya’ni iqtisodiyotning asosiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida namoyon bo‘layotgan tarmoqlarning roli, ularning bugungi holati va kelgusidagi rivojlanish istiqbollari tahlil qilinadi. Xususan, sanoat, axborot texnologiyalari, qishloq xo‘jaligi, logistika, energetika va turizm sohalari drayver tarmoqlar sifatida ko‘rib chiqilib, ularning har biri mamlakat iqtisodiyoti uchun yaratayotgan qo‘shilgan qiymat, yangi ish o‘rinlari va eksport salohiyatiga qo‘shayotgan hissasi asosida baholanadi. Maqolada, shuningdek, drayver sohalarning rivojlanishiga turtki beruvchi omillar — xususan, davlat siyosati, investitsion muhit, innovatsion texnologiyalarni joriy etish holati, xorijiy tajribalardan samarali foydalanish imkoniyatlari chuqur tahlil qilinadi. Mavjud statistik ma’lumotlar asosida ushbu tarmoqlarning YaIMdagi ulushi, eksportdagi o‘rni hamda ichki bozor talablarini qondirishdagi roli yoritiladi. Maqola yakunida drayver tarmoqlar orqali iqtisodiy barqarorlikka erishishning prognoz natijalari va ularni amalga oshirish bo‘yicha tavsiyalar ilgari suriladi.

Kalit so‘zlar: iqtisodiy barqarorlik, drayver sohalari, sanoat, YaIM, qishloq xo‘jaligi, axborot texnologiyalari, logistika sohasi, energetika sektori, turizm salohiyati, investitsiyalar, eksport hajmi, innovatsiyalar, davlat siyosati, iqtisodiy o‘shish, raqamli iqtisodiyot, eksport, import, milliy iqtisodiyot, infratuzilma.

Аннотация

Обеспечение экономической стабильности в стране — важная стратегическая задача, обеспечивающая не только достижение устойчивых темпов роста, но и бесперебойное продолжение социально-экономического развития. В данной статье анализируется роль отраслей, выступающих в качестве “драйверов” — то есть главной движущей силы экономики в достижении экономической стабильности в Республике Узбекистан, их сегодняшнее состояние и перспективы дальнейшего развития. В частности, отрасли промышленности, информационных технологий, сельского хозяйства, логистики, энергетики и туризма рассматриваются как движущие силы и оцениваются на основе добавленной стоимости, которую каждая из них создает для экономики страны, и ее вклада в создание новых рабочих мест, а также экспортного потенциала. В статье также будет проведен углубленный анализ факторов, способствующих развитию движущих сил отраслей, в частности

государственной политики, инвестиционного климата, состояния внедрения инновационных технологий, возможностей эффективного использования зарубежного опыта. На основе имеющихся статистических данных будет освещена доля этих отраслей в ВВП, их роль в экспорте и их роль в удовлетворении потребностей внутреннего рынка. В заключение статьи приводятся прогнозные результаты достижения экономической устойчивости через сети и выдвигаются рекомендации по их реализации.

Ключевые слова: Экономическая стабильность, драйвер отрасли, промышленность, ВВП, сельское хозяйство, информационные технологии, логистика, энергетический сектор, туристический потенциал, инвестиции, объем экспорта, инновации, государственная политика, экономический рост, Цифровая экономика, экспорт, импорт, национальная экономика, инфраструктура.

Abstract

Ensuring economic stability in the country is not only a matter of achieving sustainable growth rates, but also an important strategic task that ensures the continuous continuation of socio-economic development. This article analyzes the role of “driver” sectors in achieving economic stability in the Republic of Uzbekistan — that is, sectors that act as the main driving force of the economy, their current state and future development prospects. In particular, the industry, information technology, agriculture, logistics, energy and tourism sectors are considered as driver sectors, and each of them is evaluated based on the added value and new jobs created for the country’s economy, as well as its contribution to export potential. The article also deeply analyzes the factors that drive the development of driver sectors, in particular, state policy, investment environment, the state of introduction of innovative technologies, and the possibilities of effective use of foreign experience. Based on available statistical data, the share of these sectors in GDP, their role in exports, and their role in meeting the demands of the domestic market are highlighted. The article concludes with the forecast results of achieving economic stability through driver industries and recommendations for their implementation.

Keywords: Economic stability, driver industries, industry, GDP, agriculture, information technologies, logistics, energy sector, tourism potential, investments, export volume, innovations, public policy, economic growth, digital economy, export, import, national economy, infrastructure.

KIRISH

O‘zbekiston iqtisodiy islohotlar bosqichma-bosqich amalga oshirilayotgan, bozor mexanizmlariga asoslangan iqtisodiyotni shakllantirish yo‘lida jadal harakat qilayotgan mamlakatlardan biridir. Mustaqillik yillaridan buyon olib borilayotgan iqtisodiy siyosat davlatning asosiy maqsadiga — barqaror va farovon iqtisodiy rivojlanishga erishishga qaratilgan. Bunday barqarorlik esa, eng avvalo, mamlakat ichidagi ishlab chiqarish salohiyatini kengaytirish, resurslardan oqilona foydalanish, yangi texnologiyalarni joriy qilish va eksport salohiyatini oshirish orqali amalga oshadi.

Shu nuqtai nazardan qaralganda, iqtisodiyotda asosiy harakatlantiruvchi kuch — ya'ni drayver sohalarning ahamiyati tobora ortib boradi. Drayver sohalar deganda iqtisodiy o'sishni tezlashtirishga, yangi ish o'rinlarini yaratishga, innovatsion texnologiyalarni joriy etishga va eksport hajmini ko'paytirishga xizmat qiladigan strategik tarmoqlar tushuniladi. Bunday tarmoqlar O'zbekiston sharoitida sanoat, qishloq xo'jaligi, transport-logistika, energetika, axborot texnologiyalari va turizm kabi yo'nalishlarni o'z ichiga oladi. Bu sohalar nafaqat o'zlarining iqtisodiy salohiyati, balki boshqa tarmoqlarni ham rivojlantirishga turtki bo'ladigan ta'siri bilan ajralib turadi. Shu bois, O'zbekistonning iqtisodiy barqarorligiga erishishda aynan shu drayver sohalarning roli yuqori hisoblanadi.

O'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar drayver sohalarning rivojlanishiga qaratilgan. Xususan, sanoat ishlab chiqarishini modernizatsiya qilish, yangi quvvatlarni ishga tushirish, xorijiy investitsiyalarni jalb etish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash bo'yicha muhim qadamlar tashlangan. Qishloq xo'jaligida suv tejovchi texnologiyalar, klaster tizimi, zamonaviy agrotexnikalar joriy etilib, mahsulot yetishtirish hajmi oshmoqda. Transport va logistika yo'nalishida esa yangi avtomobil va temir yo'llar, xalqaro tranzit koridorlari, multimodal markazlar qurilishi O'zbekistonni mintaqaviy bog'lovchi markazga aylantirish imkonini beradi.

Mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishini ta'minlashda mavjud imkoniyatlar bilan birga, ayrim muammolar va cheklovlar ham mavjud. Jumladan, ayrim tarmoqlarda texnologik yangilanish sur'ati past, investitsiyalarni jalb qilishda byurokratik to'siqlar mavjud, kadrlar salohiyati esa har doim zamon talablariga javob bermaydi. Ammo shunga qaramay, hukumat tomonidan bu yo'nalishlarda muhim islohotlar amalga oshirilmoqda, tahlillar asosida istiqbolli yo'nalishlar tanlanmoqda, xorijiy tajribalar o'rganilmoqda. Eng asosiysi, jamiyatda o'zgarishlarga bo'lgan ijobiy kayfiyat va ishonch tobora kuchayib bormoqda.

Iqtisodiy barqarorlik — bu faqat raqamlar bilan o'lchanadigan ko'rsatkich emas, balki aholi turmush darajasining yaxshilanishi, barqaror ish o'rinlari yaratilishi, makroiqtisodiy muvozanatning saqlanishi, iqtisodiy xavfsizlikning ta'minlanishi kabi murakkab tizimlarning uyg'unligidir. Bu esa bevosita drayver sohalarning raqobatbardoshligini oshirish, ularni zamonaviy bosqichga olib chiqish bilan chambarchas bog'liqdir. Mamlakatda amalga oshirilayotgan iqtisodiy siyosat aynan shu maqsadlarni o'z oldiga qo'yimoqda va bu yo'nalishda qator dasturlar, strategiyalar ishlab chiqilgan.

Yana bir muhim jihat shundaki, bugungi global iqtisodiyotda raqobat kuchli bo'lib, har bir davlat o'zining ustuvor tarmoqlarini aniqlab, ularni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratmoqda. O'zbekiston ham bu borada chetda qolmayapti. Bunda "O'zbekiston – 2030" strategiyasi, Prezidentimiz tomonidan belgilangan ustuvor yo'nalishlar, milliy va hududiy investitsiya dasturlari aynan iqtisodiyotning drayver sohalariga asoslanmoqda. Bu esa uzoq muddatli iqtisodiy barqarorlikka zamin yaratadi. Shuningdek, mahalliy xomashyo bazasiga tayangan holda eksportbop mahsulotlar ishlab chiqarishga o'tish, ilm-fan bilan ishlab chiqarish o'rtasidagi

integratsiyani kuchaytirish orqali iqtisodiy modelni yanada mustahkamlash koʻzda tutilgan.

Barcha bu ijobiy oʻzgarishlar mamlakatning iqtisodiy mustahkamligini oshiradi. Ammo iqtisodiy barqarorlikka erishish jarayoni oʻz-oʻzidan kechmaydi. Bu jarayon doimiy monitoring, tahlil, innovatsion yondashuv va qatʼiy siyosiy iroda talab qiladi. Drayver sohalarning istiqboli haqida fikr yuritganda, biz faqat hozirgi holatni emas, balki kelgusi yillarda bu tarmoqlar qanday yoʻnalishda rivojlanishini, qanday imkoniyatlar va tahdidlar mavjudligini ham hisobga olishimiz lozim. Bu esa oʻz navbatida ilmiy yondashuv, strategik rejalashtirish va xalqaro tajribani chuqur oʻrganishni talab qiladi.

Shunday ekan, ushbu maqolada Oʻzbekistonda iqtisodiy barqarorlikka erishish jarayonida asosiy drayver sohalarning bugungi holati, ularning rivojlanish istiqbollari, mavjud muammolar va ularni bartaraf etish yoʻllari haqida tahliliy yondashuv asosida fikr yuritiladi. Maqolada amaliy misollar, statistika, mavjud strategiyalar va real tajribalar asosida drayver sohalarning mamlakat iqtisodiyotidagi oʻrni yoritiladi. Shuningdek, Oʻzbekistonning global iqtisodiyotga integratsiyalashuvi, raqobatbardosh sohalarning rivoji, hududlar kesimidagi imkoniyatlar haqida ham fikr yuritiladi. Asosiy maqsad esa — Oʻzbekistonning uzoq muddatli iqtisodiy barqarorligini taʼminlashda drayver sohalarning tutgan oʻrni va ulardan foydalanish samaradorligini oshirish masalasiga eʼtibor qaratishdan iboratdir.

ADABIYOTLAR SHARHI

Iqtisodiy barqarorlikni taʼminlashda drayver sohalarning roli bugungi kunda muhim ilmiy va amaliy masalalardan biridir. Ushbu mavzu yuzasidan olib borilgan tadqiqotlar iqtisodiy oʻsish va barqarorlikka taʼsir qiluvchi asosiy omillarni yaxshiroq tushunish uchun ilmiy asos yaratadi. Soʻnggi paytlarda oʻtkazilgan tahlillar shuni koʻrsatadiki, drayver tarmoqlari — iqtisodiyotning tez rivojlanayotgan va innovatsion yoʻnalishlari — mamlakatning iqtisodiy tizimiga ijobiy taʼsir koʻrsatib, yalpi ichki mahsulotning oʻsishiga, bandlikning oshishiga va investitsiyalarni jalb qilishga yordam bermoqda. Bu borada olib borilgan ilmiy izlanishlar va nazariy qarashlar iqtisodiy barqarorlikning shakllanishi va rivojlanishida muhim omil hisoblanadi.

Drayver sohalarning roli iqtisodiyotning turli tarmoqlarida koʻrib kelinmoqda. Masalan, Shirinov S.E. soliq salohiyatini aniqlashda soliq bazasi va meʼyorlariga urgʻu beradi. Uning fikriga koʻra, “hududiy soliq salohiyati — bu iqtisodiy faoliyat yurituvchi subyektlar tomonidan toʻlanishi mumkin boʻlgan soliqlar hajmini baholovchi koʻrsatkich boʻlib, u soliq bazasi va meʼyorlaridan kelib chiqqan holda aniqlanadi”. Bunga asoslanib aytadigan boʻlsak, norasmiy sektor, yashirin iqtisodiyot va soliq qochirish kabi omillar bu salohiyatni toʻliq roʻyobga chiqarishga toʻsqinlik qilishi mumkin [7].

Muzaffar Toshboyev oʻzining “Mintaqalarning ekologik-iqtisodiy xususiyatlari va ularning barqaror rivojlanish bilan bogʻliqligi” nomli maqolasida drayver sohalari, ayniqsa, sanoat va qishloq xoʻjaligi ekologik barqarorlikni saqlagan holda rivojlanishi zarurligini taʼkidlaydi. U iqtisodiy barqarorlikni taʼminlashda mintaqaviy yondashuv va resurslardan oqilona foydalanishni muhim deb hisoblaydi [8].

Abulqosimov X. va Qo'chqarov I. "Xufyona iqtisodiyotning rivojlanish sabablari va uning milliy iqtisodiy xavfsizlikka ta'siri" mavzusidagi tadqiqotlarida yashirin iqtisodiyot iqtisodiy barqarorlik uchun xavf tug'dirishini ta'kidlashadi. Ularning fikricha, bu holat soliq tushumlarini kamaytirib, davlat xarajatlarini moliyalashtirish imkoniyatlarini cheklaydi, bu esa makroiqtisodiy barqarorlikka bevosita salbiy ta'sir ko'rsatadi [9].

A.A. Mamatov, T.T. Jo'rayev va A.N. Erkayevlarning "Innovatsion iqtisodiyot" darsligida mualliflar iqtisodiy o'sishning zamonaviy omillari haqida fikr yuritib, drayver sohalarning raqamlashtirish, sun'iy intellekt, texnologik yangiliklar orqali rivojlanishini iqtisodiy barqarorlik uchun muhim deb hisoblaydilar. Ular innovatsion faoliyatni rag'batlantirish, ilmiy salohiyatdan samarali foydalanish iqtisodiyotning sifat jihatdan yangilanishiga olib kelishini qayd etadilar [10].

M.A. Mamatovning "Iqtisodiy o'sish" nomli darsligida iqtisodiyotning uzoq muddatli barqaror rivojlanishini ta'minlashda xom ashyo resurslariga tayanmasdan, qo'shimcha qiymat yaratuvchi tarmoqlarga e'tibor qaratish zarurligi ta'kidlangan. Bu asarda sanoatni modernizatsiya qilish, xizmatlar sektorini kengaytirish va raqobatbardosh eksportga yo'naltirish orqali iqtisodiy barqarorlikka erishish mumkinligi ko'rsatilgan [11].

Mamatov A.A., Abulqosimov H.P., Mamatov S.A., Saidgaziyeva S.Sh. tomonidan yozilgan "Iqtisodiy xavfsizlik" darsligida esa iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashda milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligi, valyuta barqarorligi va moliyaviy mustahkamlik muhim rol o'ynashi qayd etiladi. Mualliflar O'zbekiston sharoitida drayver sohalari, xususan energetika, transport-logistika va qishloq xo'jaligini rivojlantirish orqali iqtisodiy xavfsizlikka erishish mumkinligini ta'kidlaydilar [12].

"O'zbekiston – 2030" strategiyasida ham iqtisodiy barqarorlikning asosiy omillari sifatida fiskal intizomni mustahkamlash, bank-moliya tizimini modernizatsiya qilish, drayver sohalarda investitsion muhitni yaxshilash kabi masalalarga alohida urg'u berilgan. Unda iqtisodiy islohotlarning ijtimoiy samaradorligini oshirish orqali aholining farovonligini ta'minlash maqsad qilingan [1].

Yuqoridagi adabiyotlar asosida aytish mumkinki, O'zbekiston iqtisodiyotida barqarorlikka erishish yo'lida drayver sohalarning rolini chuqur tahlil qilgan olimlar bu tarmoqlarning strategik ahamiyatga ega ekanini e'tirof etadilar. Ilmiy manbalar iqtisodiy barqarorlikning resursga emas, balki bilim va innovatsiyalarga asoslangan yondashuv orqali erishilishini ta'kidlamoqda.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotda O'zbekistonda iqtisodiy barqarorlikka erishishda drayver sohalarning o'rni va istiqbollari tahlil qilinib, ularning iqtisodiyotga ta'siri baholandi. Tadqiqot metodologiyasi sifatida tizimli va qiyosiy tahlil, statistik axborotlarni chuqur tahlil qilish, shuningdek, ilmiy-nazariy yondashuvlar asos qilib olindi. Asosiy maqsad — drayver tarmoqlarning milliy iqtisodiyot barqarorligiga qo'shayotgan hissasini aniqlash hamda ularning kelajakdagi rivojlanish yo'nalishlarini belgilashdan iborat bo'ldi.

Tadqiqot davomida O'zbekiston iqtisodiyoti bo'yicha mavjud statistik ko'rsatkichlar — yalpi ichki mahsulot, sanoat va xizmatlar sektoridagi o'sish sur'atlari, bandlik va investitsiyalar hajmi tahlil qilindi. Ma'lumotlar rasmiy statistik byurolar, davlat idoralari va xalqaro tashkilotlarning ochiq manbalaridan olindi. Bu usul orqali tarmoqlarning amaldagi holati, ularning iqtisodiy barqarorlikdagi o'rni baholandi.

Tizimli yondashuv asosida sohalar o'zaro bog'liqlikda o'rganildi, bu esa kompleks rivojlanishning ahamiyatini ko'rsatdi. Qiyosiy tahlil orqali O'zbekiston tajribasi boshqa davlatlar bilan solishtirilib, mavjud imkoniyatlar va zaif jihatlar aniqlandi. Shuningdek, amaliyotchi mutaxassislar fikrlari va sifatli tahlillar orqali real holatga yaqin xulosalar chiqarishga harakat qilindi. Natijada, drayver sohalarning barqarorlikka ta'siri ilmiy asoslangan holda baholanib, strategik takliflar ishlab chiqildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

O'zbekiston iqtisodiyotining barqaror rivojlanishida drayver sohalarning o'rni yildan-yilga ortib bormoqda. So'nggi yillarda mamlakatda sanoat, energetika, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, agrosanoat majmuasi, logistika va xizmatlar sohasining modernizatsiyasi iqtisodiy o'sishning asosiy omillaridan biriga aylangani kuzatilmoqda. Ushbu sohalar milliy iqtisodiyotni diversifikatsiyalash, ichki bozorni to'ldirish va eksport hajmini oshirishda muhim rol o'ynamoqda.

O'zbekiston iqtisodiy barqarorligini baholashda asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar — yalpi ichki mahsulot (YaIM) o'sish sur'ati, inflyatsiya darajasi, ish bilan bandlik holati va zamonaviy sanoatning iqtisodiyotdagi ulushi muhim rol o'ynaydi. Quyidagi jadvalda 2018–2024-yillar davomida ushbu ko'rsatkichlar dinamikasi aks ettirilgan (1-jadval):

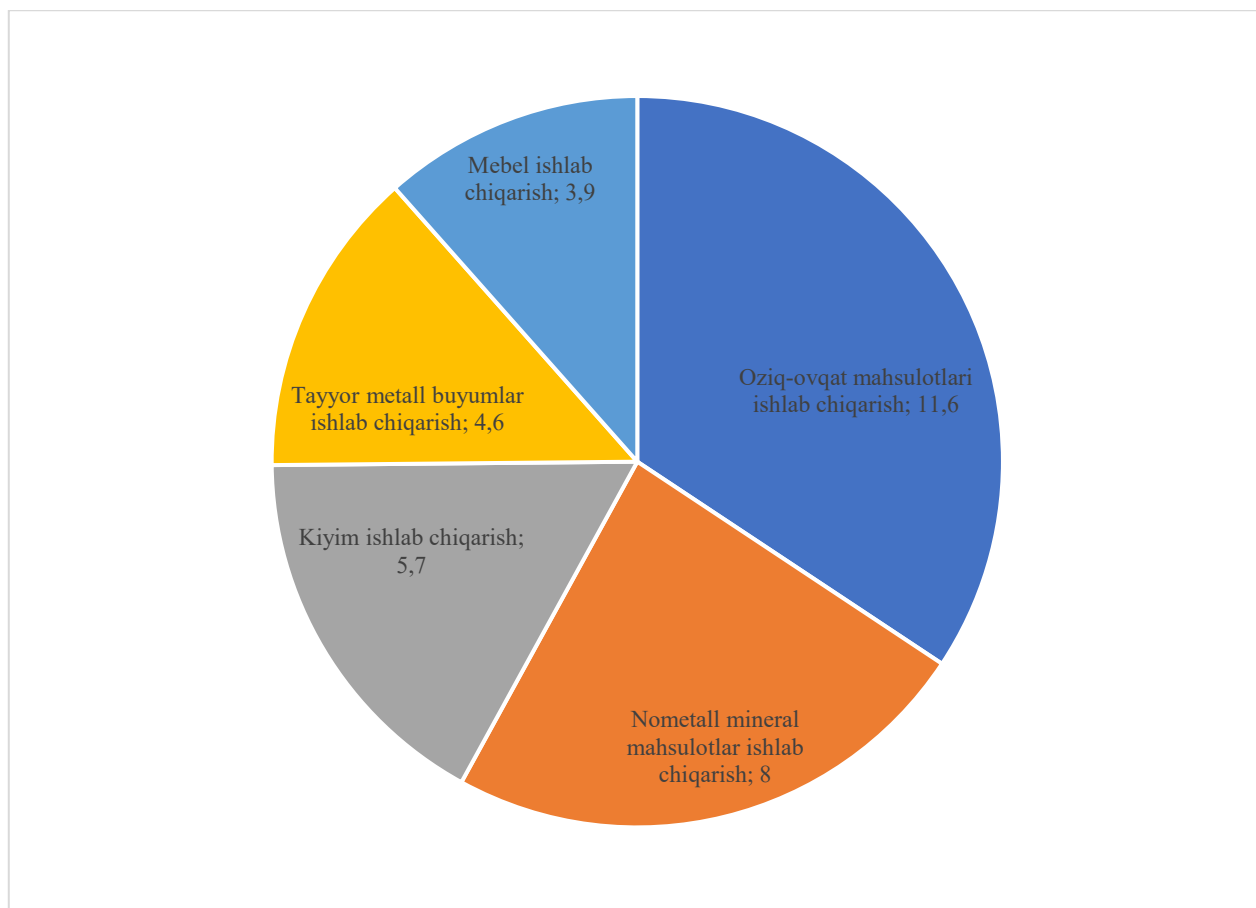
1-jadval.

2018–2024-yillar davomidagi makroiqtisodiy ko'rsatkichlar [15]

Ko'rsatkichlar	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
YaIM o'sish sur'ati (%)	5.4	5.7	1.6	7.4	5.7	6.0	5.9
Inflyatsiya darajasi (%)	14.3	15.2	11.1	10.0	12.3	9.0	8.5
Raqamli sanoat ulushi (%)	2.1	2.4	2.9	3.6	4.2	5.0	6.2
Ishsizlik darajasi (%)	9.3	9.0	10.5	9.7	9.3	8.8	8.2

Jadvaldagi ma'lumotlarga asoslanib aytadigan bo'lsak, ushbu yillarda YaIM o'sish sur'ati ijobiy tendensiyani ko'rsatmoqda, ayniqsa 2021-yildagi sakrash iqtisodiy tiklanishni bildiradi. Inflyatsiya darajasi asta-sekin pasaymoqda, bu esa pul-kredit siyosati samaradorligidan dalolat beradi. Raqamli sanoat ulushi barqaror ravishda ortib bormoqda, bu O'zbekiston iqtisodiyotining raqamli transformatsiyaga qadam qo'yayotganidan dalolat beradi. Ishsizlik darajasi esa bosqichma-bosqich kamaymoqda, bu esa barqaror iqtisodiy o'sish fonida ijtimoiy ta'sirni ko'rsatadi.

Mamlakatimizda sanoat korxonalari salmog'i kundan kunga oshib bormoqda. 2025-yilning 1-mart holatiga ko'ra, respublikada 56,8 mingta sanoat korxonalari faoliyat ko'rsatib kelmoqda. Ushbu sanoat korxonalari soni asosiy iqtisodiy faoliyat turlari kesimida quyidagicha taqsimlangan (1-rasm):

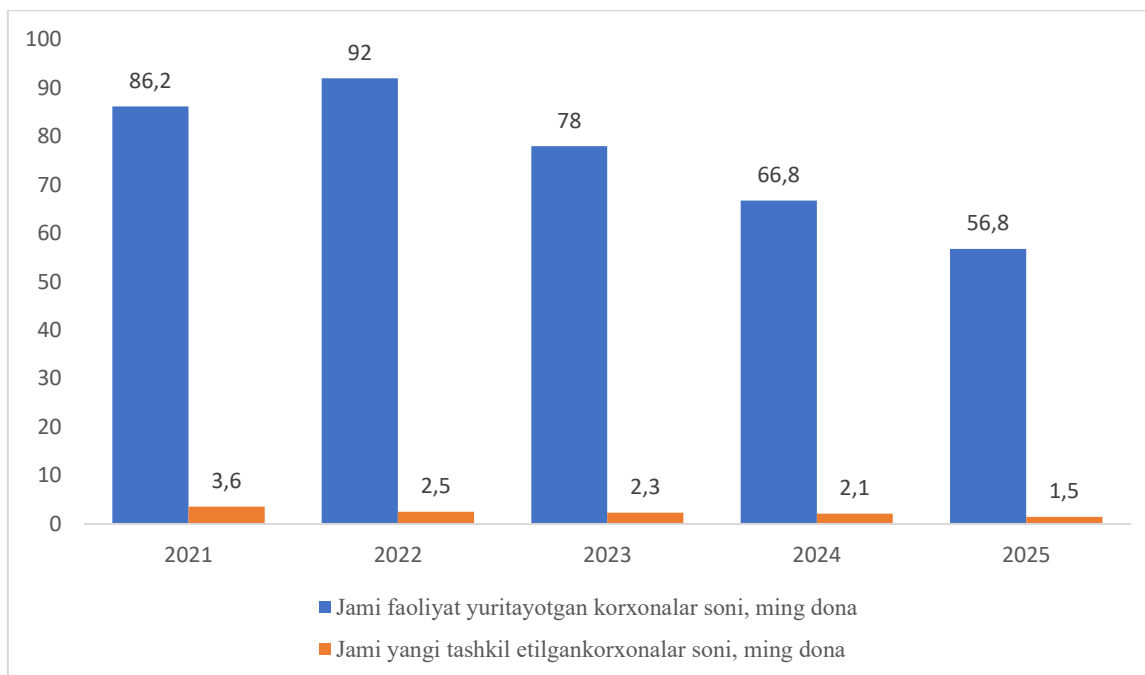

1-rasm. Sanoat korxonalari asosiy iqtisodiy faoliyat turlari ulushi [15]

Yuqorida berilgan rasmdagi ma'lumotlardan kelib chiqib shuni aytishimiz mumkin ki, ushbu sanoat korxonalari asosiy iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha tahlil qilinganda, eng katta ulush oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishga to'g'ri keladi. Bu yo'nalishda faoliyat yuritayotgan korxonalar soni 11,6 mingta bo'lib, bu jami sanoat korxonalarining 20,5 foizini tashkil etadi.

Shuningdek, boshqa nometall mineral mahsulotlar ishlab chiqarish sohasida 8,0 mingta korxona faoliyat yuritmoqda, bu esa umumiy korxonalar sonining 14,1 foiziga teng. Kiyim ishlab chiqarish sohasida 5,7 mingta korxona mavjud bo'lib, ular sanoat korxonalarining 10,1 foizini tashkil etadi. Mashina va uskunalardan tashqari tayyor metall buyumlar ishlab chiqarishga ixtisoslashgan korxonalar soni esa 4,6 mingtani tashkil qilib, umumiy sanoat subyektlarining 8,0 foiziga to'g'ri keladi. Mebel ishlab chiqarish yo'nalishida esa 3,9 mingta korxona mavjud bo'lib, ularning ulushi sanoat korxonalarining 6,9 foiziga tengdir.

Har bir davrda sanoat korxonalari faoliyatida turlicha o'zgarishlar kuzatiladi. Quyidagi rasmda 2021-yildan 2025-yil 1-mart holatigacha O'zbekiston Respublikasi bo'yicha faoliyat yuritayotgan sanoat korxonalari soni (ming dona) hamda shu yillarda yangidan tashkil etilgan korxonalar soni (ming dona) ko'rsatilgan (2-rasm):

2-rasm. Sanoat korxonalari soni, yillarning 1-mart holatiga nisbatan [15]

Ushbu rasmdan ko‘rinib turibdiki, 2021-2022 yillarda faoliyat yuritayotgan sanoat korxonalari soni ortgan, ammo 2023-yildan boshlab sezilarli kamayish kuzatilgan. 2022-yilda eng yuqori daraja — 92 ming korxona qayd etilgan, biroq bu ko‘rsatkich 2025-yilga kelib 56,8 mingtaga tushgan. Yangi tashkil etilgan korxonalar soni ham yildan-yilga pasayib borgan: 2021-yilda 3,6 ming bo‘lgan bo‘lsa, 2025-yilga kelib 1,5 mingtani tashkil etgan. Bu holat sanoat sohasida pasayish tendensiyasini va yangi biznes ochilishining sekinlashganini ko‘rsatadi.

Yuqoridagi holatlardan kelib chiqib, mamlakatimizda iqtisodiy barqarorlikka erishishda drayver sohalarni rivojlantirish uchun salmoqli ishlar amalga oshirilmoqda. Bunga yaqqol misol sifatida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabrdagi “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risidagi PF-158-sonli Farmonini olishimiz mumkin. Ushbu strategiyaning “Sanoatning drayver sohaslarini rivojlantirish va hududlarning sanoat salohiyatini to‘liq ishga solish” deb nomlangan maqsadida quyidagi ishlar rejalashtirilgan va ular bo‘yicha islohotlar amalga oshirib kelinmoqda [1]:

1. Sanoatda qo‘shilgan qiymat hajmini oshirish va yuqori daromadli ish o‘rinlarini yaratish. Bu yo‘nalishda sanoat tarmoqlarining modernizatsiyasi va diversifikatsiyasi ustida ishlar davom ettirilmoqda. Katta sanoat korxonalari va yangi ishlab chiqarish zavodlari qurilishi orqali yuqori daromadli ish o‘rinlari yaratilmoqda. Shuningdek, yangi texnologiyalarni joriy etish va innovatsion loyihalarni amalga oshirish orqali sanoatning qo‘shilgan qiymati oshirilmoqda.

2. Yirik korxonalar tomonidan import o‘rnini bosuvchi mahsulotlar ishlab chiqarish. O‘zbekistonning sanoat korxonalari, ayniqsa, mashinasozlik va to‘qimachilik tarmoqlarida import o‘rnini bosuvchi mahsulotlar ishlab chiqarishga e‘tibor qaratmoqda. Bunda mahsulotlarning sifatini oshirish va narxlarini

raqobatbardosh qilishga yo'naltirilgan investitsiya loyihalari amalga oshirilmoqda. Xususan, to'qimachilik va qurilish materiallari sanoatida ichki ishlab chiqarishni ko'paytirish uchun yangi zavodlar ishga tushirilmoqda.

3. Hududiy korxonalar bilan kooperatsiya aloqalarini kengaytirish. Hududlararo sanoat aloqalarini rivojlantirish va kooperatsiya o'rnatish bo'yicha bir qator tashabbuslar amalga oshirilmoqda. Mahalliy korxonalar o'rtasida ishlab chiqarish zanjirlarini uzluksiz qilish va umumiy ishlab chiqarish quvvatlarini yaxshilash maqsadida hududiy kooperatsiya kengaytirilmoqda. Bu esa mahalliy resurslardan samarali foydalanishni ta'minlaydi.

4. Har bir tumanda zamonaviy texnologik sanoat zonalarini tashkil etish. Turli hududlarda zamonaviy texnologik sanoat zonolari tashkil etilmoqda. Bu zonalarda yuqori texnologiyalar asosida yangi ishlab chiqarish tarmoqlari va innovatsion korxonalar tashkil etilib, mahalliy resurslardan samarali foydalanishga erishilmoqda. Sanoat zonalarida yangi texnologiyalar va ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirishga katta e'tibor qaratilmoqda.

5. Respublikaning 60 ming kvadrat kilometr maydonida geologiya-qidiruv ishlarini amalga oshirish. Geologiya-qidiruv ishlari olib borilmoqda. Bu ishlar tabiiy resurslarni, shu jumladan foydali qazilmalarni aniqlash va ulardan samarali foydalanish uchun zarur ilmiy asosni yaratadi. Hududlar bo'yicha qidiruv ishlari davom etmoqda va yangi foydali qazilmalar kashf etilmoqda.

6. To'qimachilikda ip kalavani qayta ishlash darajasini 100 foizga yetkazish hamda yuqori sifatli matoga talabni qondirish uchun 400 ming tonna sun'iy va aralash tola ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish. To'qimachilik sanoatini rivojlantirish borasida ip kalavani qayta ishlash darajasi sezilarli darajada oshirildi. Sun'iy va aralash tola ishlab chiqarish hajmi ortmoqda, yangi ishlab chiqarish zavodlari ishga tushirilmoqda. Shuningdek, yuqori sifatli matolarni ishlab chiqarish uchun zarur resurslar va texnologiyalar joriy etilmoqda.

7. Qurilish materiallarini ishlab chiqarish hajmini 2 baravarga ko'paytirish va yangi turdagi energiya tejamkor materiallarni ishlab chiqarishni kengaytirish. Qurilish materiallari sanoatida ishlab chiqarish quvvatlari kengaytirilmoqda. Yangi turdagi energiya tejamkor materiallar ishlab chiqarish texnologiyalari ishlab chiqarilmoqda. Qurilish sohasidagi bu yangiliklar nafaqat ichki bozorda, balki eksportda ham o'sishga xizmat qilmoqda.

8. Farmatsevtika sohasida dori vositalariga ehtiyojni 70 foizga ichki ishlab chiqaruvchilar hisobiga qoplash. Farmatsevtika sohasida ichki ishlab chiqarishni kengaytirish borasida ishlar davom etmoqda. Dori vositalarining katta qismi ichki ishlab chiqaruvchilar tomonidan ta'minlanmoqda, bu esa mamlakatning dori vositalari bilan ta'minlashdagi mustaqilligini oshiradi.

9. Charm-poyabzal sanoatiga 30 dan ortiq nufuzli xorijiy brendlarni jalb qilish hisobiga qo'shilgan qiymatni 5 baravarga oshirish. Charm-poyabzal sanoatida xorijiy brendlar bilan hamkorlik yo'lga qo'yilgan. 30 dan ortiq nufuzli brendlarni jalb qilish orqali ishlab chiqarish hajmi va qo'shilgan qiymat oshirilmoqda. Bu esa sanoatning global bozorga integratsiyasini kuchaytiradi.

10. Mebel mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmini 3 baravarga ko'paytirish. Mebel sanoatida ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish va hajmini uch baravarga oshirish bo'yicha ijobiy o'zgarishlar yuz bermoqda. Bu sohada yangi texnologiyalar va dizaynlar joriy etilmoqda, natijada mebel ishlab chiqarish bo'yicha ichki talabni to'liq qondirish imkoniyati yaratilmoqda.

Ushbu rejalashtirilgan ishlar amalga oshirilgan va davom etayotganini ko'rsatmoqda. Bularning barchasi O'zbekistonning sanoat salohiyatini oshirish va iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashga xizmat qilmoqda.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, O'zbekistonda iqtisodiy barqarorlikka erishishda drayver sohalarning istiqbollari masalasi hozirgi sharoitda strategik ahamiyatga ega bo'lib, u milliy iqtisodiyotning zamonaviy bosqichda izchil rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladi. Tadqiqotlar va tahlillar asosida shuni aytish mumkinki, drayver sohalari sifatida sanoat, axborot texnologiyalari, logistika, kimyo va farmatsevtika, agrosanoat kompleksi, energetika kabi tarmoqlar iqtisodiy o'sishni jadallashtirishda muhim o'rin tutadi. Ushbu sohalarning samarali faoliyat yuritishi yalpi ichki mahsulotning ortishiga, bandlik darajasining yaxshilanishiga va eksport salohiyatining kengayishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Biroq mavjud imkoniyatlarga qaramay, bu tarmoqlarning salohiyati to'liq ro'yobga chiqarilmagan. Infratuzilma yetishmovchiligi, investitsiya resurslarining cheklanganligi, malakali ishchi kuchining yetishmasligi va byurokratik to'siqlar kabi omillar rivojlanishga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Shu nuqtai nazardan, iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda drayver sohalarning rolini kuchaytirish uchun aniq strategik yondashuv va tizimli choralar zarur.

Birinchidan, drayver tarmoqlarning innovatsion rivojlanishini qo'llab-quvvatlash maqsadida ilmiy-tadqiqot faoliyati va texnologik transferni kengaytirish lozim. Bu borada davlat-xususiy sheriklik mexanizmlarini kuchaytirish, ilmiy muassasalar bilan sanoat korxonalari o'rtasida uzviy aloqalarni yo'lga qo'yish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Ikkinchidan, infratuzilmani modernizatsiya qilish orqali ishlab chiqarish samaradorligini oshirish mumkin. Ayniqsa, transport-logistika tizimini zamonaviylashtirish, energetika tarmog'ini diversifikatsiya qilish va raqamli infratuzilmani kengaytirish drayver sohalarning rivojlanishiga katta turtki beradi.

Uchinchidan, investitsion muhitni yaxshilash va xorijiy sarmoyadorlar uchun qulay sharoit yaratish zarur. Bu borada soliq imtiyozlari, ma'muriy ruxsat olish tartiblarining soddalashtirilishi, huquqiy kafolatlarning oshirilishi muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, mahalliy investorlar uchun ham teng sharoitlar yaratish orqali ichki investitsion faollikni oshirish lozim.

To'rtinchidan, mehnat bozorini zamon talablariga mos ravishda qayta tashkil etish, kasbiy-ta'lim tizimini drayver sohalari ehtiyojiga moslashtirish muhimdir. Malakali kadrlarni tayyorlash, ularning bilim va ko'nikmalarini zamonaviy talablar darajasida rivojlantirish orqali sohalarning raqobatbardoshligini oshirish mumkin.

Beshinchidan, drayver tarmoqlar faoliyatini tartibga soluvchi huquqiy-me'yoriy bazani takomillashtirish, samarali monitoring va baholash tizimini yaratish lozim. Shu orqali davlat boshqaruvi institutlari salohiyatini kuchaytirish va maqsadli rivojlanish strategiyalarini amaliyotga tatbiq etish mumkin.

Umuman olganda, O'zbekistonda drayver sohalarning istiqbolini to'g'ri baholash va ularni izchil rivojlantirish orqali iqtisodiy barqarorlikka erishish imkoniyati mavjud. Yuqorida berilgan takliflar mamlakatda barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash, aholi farovonligini oshirish va global raqobatbardoshlikni kuchaytirishga xizmat qiladi. Bu yo'lda strategik rejalashtirish, ilmiy yondashuv va samarali boshqaruv muhim ahamiyatga ega. Shu bois, drayver tarmoqlarni ustuvor yo'nalish sifatida belgilash va ularning faoliyatini kompleks tarzda rivojlantirish kelajakdagi iqtisodiy yutuqlarning poydevorini yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabr PF-158-son "“O'zbekiston – 2030” strategiyasi to'g'risida”gi Farmoni <https://lex.uz/ru/docs/-6600413>.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 4-mart PF-41-son “Maxsus iqtisodiy va sanoat zonalari faoliyatining samaradorligini oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida”gi Farmoni <https://lex.uz/uz/docs/-7420262>
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 22-yanvar PQ-20-son “Elektrotexnika sanoatini rivojlantirishni yangi bosqichga olib chiqishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida”gi Qarori <https://lex.uz/uz/docs/-7335800>.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 16-yanvar PF-6-son “To'qimachilik va tikuv-trikotaj sanoatida qayta ishlash zanjirini rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida”gi Farmoni <https://lex.uz/uz/docs/-7369703>.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 15-avgust PQ-295-son “Hududlarda sanoat salohiyatini yanada oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida”gi Qarori <https://lex.uz/uz/docs/-7069813>.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 7-avgust PQ-286-son “Sanoat sohasida nufuzli xalqaro brendlar bilan hamkorlikni rivojlantirish va milliy brendlarni qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida”gi Qarori <https://lex.uz/docs/-7059241>.
7. Shirinov S.E. Soliq risklari va ularni boshqarish: o'quv qo'llanma. –T.: OOO “DIADEMA NUR SERVIS”, 2023. – 228 bet.
8. Toshboyev M. Mintaqalarning ekologik-iqtisodiy xususiyatlari va ularning barqaror rivojlanish bilan bog'liqligi // Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot. 2024. №1.
9. Abulkosimov H., Qo'chqarov I.X. Xufyona iqtisodiyotning rivojlanishi sabablari va uning milliy iqtisodiy xavfsizlikka ta'siri // “Yangi O'zbekiston iqtisodiyoti” jurnali 2-son 2025 yil, 11-14 b.
10. Mamatov A.A., Jo'rayev T.T., Erkayev A.N. Innovasion iqtisodiyot. Darslik. –T.: 2019, 456 bet.

11. Mamatov M.A. Iqtisodiy o'sish. O'quv qo'llanma. -T.: "Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi", 2021 -384b.

12. Mamatov A.A., Abulqosimov H.P., Mamatov S.A., Saidgaziyeva S.Sh. Iqtisodiy xavfsizlik. Darslik. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti, 2022.- 731 bet.

Khujamurodov, A. (2020). PECULIARITIES OF CORPORATE STRATEGY AND RISK PREVENTION IN JOINT STOCK COMPANIES. Архив научных исследований, 35(1). извлечено от <https://ejournal.tsue.uz/index.php/archive/article/view/3456>

13. <http://www.lex.uz> – O'zbekiston Respublikasi qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi sayti

14. <https://www.imv.uz> – O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi sayti..

15. <http://www.stat.uz> – O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi sayti.

16. <https://chamber.uz/> – O'zbekiston Respublikasi Savdo-sanoat palatasi sayti.

OZIQ-OVQAT BOZORI KONYUNKTURASINI BAHOLASH USULLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Abduraxmonov Adxamjon Sultonboyevich

Namangan davlat texnika universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada oziq-ovqat bozori konyunkturasini baholashda mavjud usullar tahlil qilinib, ularning samaradorligini oshirish bo'yicha ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqilgan. Tadqiqot davomida hududiy oziq-ovqat bozori xususiyatlari, narxlarning shakllanishiga ta'sir etuvchi asosiy omillar va talab-taklif munosabatlari chuqur o'rganilgan. Shuningdek, konyunkturani baholashda iqtisodiy-statistik usullarni takomillashtirish zarurligi asoslab berilgan. Muallif tomonidan bozordagi holatni tezkor va aniq baholash imkonini beruvchi zamonaviy raqamli texnologiyalar hamda axborot tizimlaridan foydalanish imkoniyatlari ham tahlil qilinib, tegishli ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: oziq-ovqat bozori, bozor konyunkturasi, talab va taklif, narx shakllanishi, iqtisodiy-statistik usullar, raqamlashtirish, bozordagi vaziyatni baholash, hududiy rivojlanish, axborot texnologiyalari, samaradorlikni oshirish.

Аннотация

В статье анализируются существующие методы оценки конъюнктуры продовольственного рынка и предлагаются научно-обоснованные направления по их совершенствованию. В процессе исследования детально изучены особенности региональных продовольственных рынков, ключевые факторы, влияющие на формирование цен, а также взаимоотношения спроса и предложения. Научно обоснована необходимость совершенствования экономико-статистических методов оценки конъюнктуры. Автором рассмотрены возможности использования современных цифровых технологий и информационных систем для оперативной и точной оценки ситуации на рынке и представлены соответствующие научно-практические рекомендации.

Ключевые слова: продовольственный рынок, рыночная конъюнктура, спрос и предложение, ценообразование, экономико-статистические методы, цифровизация, оценка рыночной ситуации, региональное развитие, информационные технологии, повышение эффективности.

Abstract

This article analyzes existing methods of assessing the conjuncture of the food market and proposes scientifically grounded recommendations for improving their effectiveness. During the research, the specific features of regional food markets, major factors influencing price formation, and supply-demand relationships were thoroughly studied. The necessity of improving economic-statistical methods for market conjuncture assessment was scientifically substantiated. Additionally, the author explores the potential for utilizing modern digital technologies and information

systems to rapidly and accurately assess market conditions, presenting relevant scientific and practical recommendations.

Keywords: food market, market conjuncture, supply and demand, price formation, economic-statistical methods, digitalization, market condition assessment, regional development, information technologies, efficiency enhancement.

KIRISH

Oziq-ovqat bozori mamlakat iqtisodiyotining strategik jihatdan muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, uning barqaror rivojlanishi aholining oziq-ovqat xavfsizligi va farovonligini ta'minlashda katta ahamiyatga ega. Mazkur bozorda talab va taklif munosabatlarining o'zgarishi, narxlarning shakllanish mexanizmlari, shuningdek, konyunkturaning tezkor va aniq baholanishi iqtisodiy siyosatni samarali boshqarishda zarur hisoblanadi [1]. Oziq-ovqat bozorining barqarorligi va uning samarali boshqarilishi mamlakat aholisining hayot darajasini yaxshilash, iqtisodiy rivojlanishni ta'minlash hamda iqtisodiy xavfsizlikni mustahkamlashda muhim o'rin tutadi.

Hozirgi kunda oziq-ovqat bozori konyunkturasini baholashda foydalanilayotgan an'anaviy usullar, ayniqsa statistik va iqtisodiy-matematik modellar bozor jarayonlarini to'liq aks ettira olmaydi. Bu usullar, odatda, uzoq vaqt talab qiladigan jarayonlarni o'z ichiga olib, bozorning tez o'zgaruvchanligi va real vaqt rejimidagi tahlil zaruratlarini to'liq qondira olmaydi. Shu sababli ushbu yondashuvlarni takomillashtirish, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va innovatsion yechimlar asosida yangi metodik vositalarni joriy etish zarurati mavjud [2].

Xalqaro tajribada oziq-ovqat bozorlarini baholash va monitoring qilishda raqamli texnologiyalardan keng foydalanilmoqda. Bu esa bozor holatini real vaqt rejimida kuzatish imkonini beradi, narx shakllanishini prognoz qilish aniqligini oshiradi hamda bozorni boshqarish samaradorligini ta'minlaydi. Zamonaviy raqamli texnologiyalar orqali ma'lumotlarni avtomatik qayta ishlash, yirik hajmdagi axborotlarni tahlil qilish va tahlil natijalarini tezkor tarzda qaror qabul qilish jarayonlariga tatbiq etish mumkin [3].

Mazkur tadqiqot doirasida oziq-ovqat bozorining konyunkturasini baholashga oid mavjud usullar chuqur tahlil qilinib, ulardagi kamchiliklar aniqlanadi va ularni bartaraf etish bo'yicha ilmiy-amaliy asoslangan takliflar ishlab chiqiladi. Tadqiqot natijalari oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash, bozorni boshqarish samaradorligini oshirish, hududiy iqtisodiy rivojlanishni jadallashtirish hamda raqamli iqtisodiyot sharoitida boshqaruv samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Oziq-ovqat bozori va uning konyunkturasini baholashga oid nazariy va amaliy jihatlar iqtisodiy adabiyotlarda keng o'rganilgan. Mazkur tadqiqot doirasida quyidagi asosiy manbalar chuqur tahlil qilindi:

Oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash va bozor konyunkturasini tartibga solish muammolari O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 16-fevraldagi PF-36-sonli "Respublikada oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmonida batafsil yoritilgan. Ushbu hujjatda oziq-ovqat

mahsulotlari bozorining barqarorligini ta'minlashga qaratilgan asosiy chora-tadbirlar belgilab berilgan [4].

Usmonov K.R. tadqiqotlarida bozor konyunkturasini iqtisodiy-statistik usullar yordamida baholashga oid metodologik masalalar yoritilgan. Mazkur qo'llanma iqtisodiy-statistik yondashuvlarning bozor tahlilidagi o'rni va ularni amaliyotda qo'llash imkoniyatlarini ochib beradi [5].

Food and Agriculture Organization (FAO) tomonidan tayyorlangan "The State of Food Security and Nutrition in the World 2022" hisobotida global oziq-ovqat bozori holati, oziq-ovqat xavfsizligi bilan bog'liq muammolar va ularning yechimi bo'yicha xalqaro tavsiyalar keltirilgan. Ushbu hisobot oziq-ovqat bozorini xalqaro kontekstda o'rganish uchun muhim manba hisoblanadi [6].

Kotler va Armstrong asarlarida bozor konyunkturasini baholashning nazariy asoslari hamda marketing strategiyalarini shakllantirish metodikasi keng yoritilgan. Asarda bozordagi talab va taklif munosabatlarini chuqur tahlil qilishga doir yondashuvlar bayon etilgan [7].

Gerasimov B.N. tomonidan bozor konyunkturasini tushunchasi, uning o'zgarish sabablari va tahlil qilishning amaliy metodlari batafsil ko'rib chiqilgan. Ushbu asar bozor dinamikasini tahlil qilishda keng qo'llaniladigan metodologiyani o'z ichiga oladi [8].

Lipsis I.V. oziq-ovqat mahsulotlari narx shakllanishi jarayoni va bozordagi narxlar dinamikasiga ta'sir qiluvchi asosiy omillarni ilmiy asoslangan holda ochib beradi. Bu asar narx shakllanishini tushunishda va tahlil qilishda muhim ahamiyatga ega [9].

Shishkin A.F. bozor tahlilida qo'llaniladigan statistik usullar va modellarni batafsil bayon etgan. Ushbu kitobda bozorni baholash va prognoz qilish jarayonida statistik yondashuvlarning metodologiyasi ilmiy jihatdan asoslab berilgan [10].

Jahon banki tomonidan e'lon qilingan "Global Economic Prospects" hisobotida global iqtisodiy sharoitlarning oziq-ovqat bozorlariga ta'siri keng qamrovli tahlil etilgan. Ushbu hisobot xalqaro bozor tendensiyalarini tushunish uchun foydali manba hisoblanadi [11].

Boyko I.P. tadqiqotlarida oziq-ovqat bozori konyunkturasini prognoz qilish usullari, bu boradagi nazariy va amaliy masalalar batafsil yoritilgan. Mazkur kitob oziq-ovqat bozorining konyunkturasini baholash va prognoz qilish bo'yicha muhim ilmiy manba hisoblanadi [12].

Xalimova N.V. oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashdagi bozor mexanizmlarining roli va ahamiyatini chuqur tahlil etgan. Ushbu manba oziq-ovqat xavfsizligi va bozordagi barqarorlik masalalarini kompleks o'rganish uchun muhim ahamiyat kasb etadi [13].

Umuman olganda, tahlil qilingan manbalar oziq-ovqat bozori konyunkturasini baholashda kompleks yondashuv — iqtisodiy, statistik, institutsional va marketing metodlarini uyg'unlashtirish zarurligini asoslab beradi. Bu esa milliy oziq-ovqat siyosatini takomillashtirish, xavfsizlikni ta'minlash va narx barqarorligini qo'llab-quvvatlash uchun mustahkam ilmiy asos yaratadi.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotni amalga oshirishda bir qator ilmiy-uslubiy yondashuvlardan keng foydalanildi. Tadqiqotning asosiy metodologik asosini tizimli yondashuv tashkil etdi. Bu yondashuv oziq-ovqat bozorining hududiy xususiyatlari, taklif va talab dinamikasi, narx shakllanishi, raqobat muhiti kabi jihatlarni kompleks tarzda tahlil qilishga imkon berdi.

Bundan tashqari, tadqiqot jarayonida quyidagi metodlar qo'llanildi: tizimli yondashuv, SWOT-tahlil, qiyosiy-statistik tahlil va ekspert baholash usullari. Tadqiqotda Namangan viloyati statistika boshqarmasi ma'lumotlari, kichik biznes subyektlarining moliyaviy-iqtisodiy ko'rsatkichlari va ekspertlar o'rtasida o'tkazilgan so'rov natijalari asosiy empirik baza sifatida ishlatildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Mazkur bo'limda Namangan viloyati va uning tumanlari misolida 2020–2025-yillar davrida oziq-ovqat bozori konyunkturasini baholash natijalari atroflicha tahlil qilinadi. Ushbu tahlillar hududiy oziq-ovqat bozori holatini, talab va taklif dinamikasini, narx shakllanish mexanizmlarini hamda raqobatbardoshlik indekslarini chuqurroq baholash imkonini beradi.

Jadval va grafik ma'lumotlar asosida mavjud vaziyat batafsil o'rganilib, yuzaga kelayotgan tizimli muammolar hamda istiqbolli rivojlanish yo'nalishlari aniqlanadi. Tahlillar asosida konyunkturani boshqarishning zamonaviy yondashuvlari asoslab beriladi va hududiy oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlash bo'yicha aniq takliflar ilgari suriladi (1-jadval).

1-jadval

Namangan viloyati tumanlari bo'yicha oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi (mlrd. so'm)

Tumanlar	2020	2021	2022	2023	2024	2025
Namangan shahri	1500	1650	1800	2000	2200	2400
Chust tumani	1200	1300	1420	1560	1710	1870
Pop tumani	1100	1180	1260	1360	1460	1570
Kosonsoy tumani	900	980	1060	1140	1230	1320
Yangiqo'rg'on tumani	850	910	970	1040	1120	1200

Manba: Namangan viloyati statistika boshqarmasi, 2025-yil.

1-jadvalda Namangan viloyatida oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmida umumiy ijobiy tendensiya kuzatilmoqda. Bunda Namangan shahri yetakchi mavqega ega bo'lib, 2020-yilda 1500 mlrd so'mdan 2025-yilda 2400 mlrd so'mgacha o'sib, jami 60 foizga o'sish qayd etilgan. Bu holat shaharning ishlab chiqarish infratuzilmasining rivojlanganligi, yirik ishlab chiqarish korxonalarining faoliyati kengaygani hamda investitsion jozibadorlikning yuqoriligi bilan izohlanadi.

Chust tumanida ham sezilarli o'sish qayd etilgan bo'lib, ishlab chiqarish hajmi 1200 mlrd so'mdan 1870 mlrd so'mga yetgan va bu 55,8 foizlik o'sishni tashkil etadi.

Ushbu natijalar tumandagi kichik va o'rta biznes subyektlarining faol rivojlanishi, shuningdek, yangi investitsion loyihalarning amalga oshirilishi bilan bog'liqdir.

Pop tumanida esa ko'rsatkichlar 2020-yildagi 1100 mlrd so'mdan 2025-yilda 1570 mlrd so'mga yetgan. Bu esa 42,7 foizlik barqaror o'sishni ifodalaydi. Pop tumanida oziq-ovqat ishlab chiqarish sohasida saqlanib qolayotgan ijobiy dinamika, asosan, iqtisodiy faoliyatni diversifikatsiya qilish va yangi ishlab chiqarish subyektlarini tashkil etish borasidagi siyosatning samaradorligidan dalolat beradi.

Kosonsoy va Yangiqo'rg'on tumanlarida ham ishlab chiqarish hajmi mos ravishda 46,7 foiz va 41,2 foizga oshgan bo'lsa-da, umumiy hajm nisbatan past darajada qolmoqda. Kosonsoy tumanida ishlab chiqarish 900 mlrd so'mdan 1320 mlrd so'mga, Yangiqo'rg'on tumanida esa 850 mlrd so'mdan 1200 mlrd so'mga yetgan. Ushbu past ko'rsatkichlar mazkur hududlarda ishlab chiqarish infratuzilmasining yetarlicha rivojlanmagani, investitsion muhitning sustligi hamda yangi korxonalarni tashkil etish bo'yicha sa'y-harakatlarning yetarli emasligidan darak beradi.

Umuman olganda, viloyatda oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining barqaror va ijobiy o'sishi kuzatilmoqda. Biroq hududlararo nomutanosiblik aniq sezilmoqda. Ayniqsa, Kosonsoy va Yangiqo'rg'on kabi past rivojlangan tumanlarda oziq-ovqat sanoatini qo'llab-quvvatlash, investitsiyalarni jalb qilish, yangi ishlab chiqarish quvvatlarini tashkil etish hamda mavjud infratuzilmani rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha strategik chora-tadbirlarni amalga oshirish zarur. Bunday chora-tadbirlar viloyat iqtisodiyotining umumiy rivojlanishiga, shuningdek, oziq-ovqat xavfsizligining yanada mustahkamlanishiga xizmat qiladi (2-jadval).

2-jadval

Namangan viloyati tumanlarida oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talab hajmi (mlrd. so'm)

Tumanlar	2020	2021	2022	2023	2024	2025
Namangan shahri	1400	1520	1650	1800	1960	2130
Chust tumani	1100	1180	1270	1380	1500	1630
Pop tumani	1050	1130	1220	1310	1410	1520
Kosonsoy tumani	880	940	1000	1070	1140	1220
Yangiqo'rg'on tumani	830	880	940	1000	1060	1130

Manba: Namangan viloyati iqtisodiy taraqqiyot boshqarmasi, 2025-yil.

2-jadvaldagi ko'rsatkichlar Namangan viloyati tumanlari bo'yicha oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabning barqaror va izchil oshib borayotganini ko'rsatmoqda. Tumanlar kesimida tahlil qilinganda, Namangan shahri oziq-ovqat mahsulotlariga eng yuqori talab ko'rsatkichiga ega. Mazkur shaharda talab hajmi 2020-yildagi 1400 mlrd so'mdan 2025-yilga kelib 2130 mlrd so'mga yetgan bo'lib, bu 52,1 foizlik sezilarli o'sishni tashkil etadi. Bu talabning yuqori darajasi shahardagi aholi sonining tez o'sishi, iqtisodiy faoliyatning rivojlanganligi hamda aholi daromadlarining ortishi bilan izohlanadi.

Chust tumani bo'yicha ham talab hajmining sezilarli o'sishi kuzatilgan bo'lib, ko'rsatkichlar 2020-yilda 1100 mlrd so'mdan 2025-yilga kelib 1630 mlrd so'mgacha

ko'tarilgan. Bu 48,2 foiz o'sishni bildiradi. Ushbu natijalar tuman iqtisodiyotining rivojlanishi va aholi turmush darajasining ko'tarilishi bilan bog'liq. Ayniqsa, Chust tumanida kichik va o'rta biznes hamda hunarmandchilikning faol rivojlanishi aholi daromadlarini oshirib, talab hajmining ortishiga bevosita ta'sir qilmoqda.

Pop tumanida esa talab hajmi 2020-yildagi 1050 mlrd so'mdan 2025-yilda 1520 mlrd so'mgacha oshib, umumiy 44,8 foizga o'sishni ko'rsatmoqda. Bu tuman oziq-ovqat bozoridagi talab hajmining ortishi bilan iqtisodiyotning diversifikatsiyasi, yangi ish o'rinlarining yaratilishi va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlovchi korxonalar rivojlanishi o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ko'rsatadi.

Kosonsoy va Yangiqo'rg'on tumanlarida oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talab hajmi nisbatan pastroq o'sish sur'atiga ega bo'lsa-da, barqaror ijobiy dinamika kuzatilmoqda. Kosonsoy tumanida talab hajmi 2020-yildagi 880 mlrd so'mdan 2025-yilda 1220 mlrd so'mgacha, ya'ni 38,6 foizga oshgan. Yangiqo'rg'on tumanida esa bu ko'rsatkich 830 mlrd so'mdan 1130 mlrd so'mgacha oshib, 36,1 foizlik o'sishni tashkil etmoqda. Ushbu nisbatan past ko'rsatkichlar, asosan, aholi daromadlari va iste'mol quvvatining boshqa hududlarga nisbatan pastligi bilan izohlanadi.

Shu bois, ushbu tumanlarda aholi turmush sifatini oshirish, iqtisodiy faollikni kuchaytirish, yangi ish o'rinlarini yaratish va daromad manbalarini kengaytirishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlar zarur.

Oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabning o'sish tendensiyasi barcha hududlarda kuzatilmoqda. Biroq Kosonsoy va Yangiqo'rg'on tumanlarida talab darajasining nisbatan pastligi bu hududlarda iqtisodiy rivojlanish strategiyalarini takomillashtirish, aholining xarid quvvatini oshirish hamda ichki bozorni rag'batlantirish siyosatini kuchaytirish zarurligini ko'rsatmoqda. Tegishli chora-tadbirlar orqali ushbu tumanlarda ham oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabni yanada oshirish imkoniyati mavjud (3-jadval).

3-jadval

Namangan viloyati tumanlari bo'yicha oziq-ovqat mahsulotlari narxlarini dinamikasi (foizda, oldingi yilga nisbatan)

Tumanlar	2020	2021	2022	2023	2024	2025
Namangan shahri	5.0	6.0	6.5	7.0	7.5	8.0
Chust tumani	4.8	5.5	6.2	6.8	7.3	7.9
Pop tumani	4.5	5.3	6.0	6.5	7.1	7.7
Kosonsoy tumani	4.2	5.0	5.7	6.2	6.8	7.4
Yangiqo'rg'on tumani	4.0	4.8	5.5	6.0	6.5	7.0

Manba: Muallif tomonidan hisoblangan

Namangan viloyati tumanlarida oziq-ovqat mahsulotlari narxlarini barcha hududlarda muntazam va barqaror o'sish sur'atlarini namoyon qilmoqda. Ayniqsa, Namangan shahrida narxlar oshish sur'ati eng yuqori bo'lib, 2020-yildagi 5,0 foizdan 2025-yilga kelib 8,0 foizgacha ko'tarilganligi qayd etilgan. Ushbu narx dinamikasining yuqori sur'ati shaharning iqtisodiy rivojlanishi, aholi sonining ortishi, talabning yuqoriligi va bozor sharoitlarida raqobat omillarining kuchayishi bilan izohlanadi.

Shuningdek, ishlab chiqarish xarajatlari, jumladan xomashyo, transport va energiya resurslari narxlarining o'sishi ham mazkur tendensiyaga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda.

Chust tumanida ham oziq-ovqat mahsulotlari narxlarining sezilarli o'sish sur'atlari kuzatilgan. 2020-yilda 4,8 foizni tashkil etgan narxlar o'sishi 2025-yilda 7,9 foizgacha yetgan. Bu holat ishlab chiqarish xarajatlarning ortishi, iste'mol hajmining kengayishi va aholi daromadlarining oshishi bilan bog'liq bo'lib, tumandagi iqtisodiy faollikning kuchayganini ko'rsatadi.

Pop tumanida esa oziq-ovqat mahsulotlari narxlarining dinamikasi 2020-yildagi 4,5 foizdan boshlab, 2025-yilda 7,7 foizga yetgan. Bu o'sish tumanda talabning barqaror ortishi, ishlab chiqarish xarajatlarning ko'payishi va bozordagi raqobatning kuchayishi bilan izohlanadi. Talab hajmining ortishi va oziq-ovqat bozorining kengayishi narxlarga ta'sir ko'rsatayotgan asosiy omillar sifatida baholanmoqda.

Kosonsoy va Yangiqo'rg'on tumanlarida oziq-ovqat mahsulotlari narxlarining o'sish sur'atlari nisbatan pastroq bo'lsa-da, barqaror tendensiya kuzatilmoqda. Kosonsoyda narxlar 2020-yildagi 4,2 foizdan 2025-yilda 7,4 foizgacha, Yangiqo'rg'onda esa 4,0 foizdan 7,0 foizgacha ko'tarilgan. Ushbu pastroq o'sish sur'atlari ushbu hududlarda iqtisodiy faollik darajasining nisbatan sustligi, aholining xarid qobiliyatining pastligi va bozor talabining yetarli darajada shakllanmagani bilan bog'liqdir.

Umuman olganda, Namangan viloyatida oziq-ovqat mahsulotlari narxlari barqaror o'sish tendensiyasini namoyon qilmoqda. Ayniqsa, iqtisodiy jihatdan nisbatan rivojlangan hududlar — Namangan shahri va Chust tumanida narxlarning yuqori sur'atlar bilan oshishi kuzatilmoqda. Shu bilan birga, Kosonsoy va Yangiqo'rg'on kabi tumanlarda iqtisodiy rivojlanishni jadallashtirish, aholi daromadlarini oshirish, yangi ish o'rinlarini yaratish va ichki talabni rag'batlantirish orqali narxlarning o'sishini boshqarish va aholining ijtimoiy farovonligiga mos maqbul narx darajasini ta'minlash zarur hisoblanadi (4-jadval).

4-jadval

Namangan viloyati tumanlarining oziq-ovqat bozori raqobatbardoshlik indeksi (0-1 oralig'ida)

Tumanlar	2020	2021	2022	2023	2024	2025
Namangan shahri	0.78	0.80	0.82	0.84	0.86	0.88
Chust tumani	0.72	0.74	0.76	0.78	0.80	0.82
Pop tumani	0.70	0.72	0.74	0.76	0.78	0.80
Kosonsoy tumani	0.65	0.67	0.69	0.71	0.73	0.75
Yangiqo'rg'on tumani	0.62	0.64	0.66	0.68	0.70	0.72

Manba: Muallif tomonidan hisoblangan.

Namangan viloyati tumanlari oziq-ovqat bozori raqobatbardoshlik indeksi ko'rsatkichlari 2020–2025-yillar davomida uzluksiz o'sish dinamikasiga ega ekani qayd etilgan. Biroq ushbu o'sish barcha tumanlarda bir xil emasligi, ya'ni tumanlararo nomutanosibliklar mavjudligi aniqlangan. Tahlil qilinayotgan davrda Namangan

shahrining raqobatbardoshlik indeksi 0,78 dan 0,88 ga yetib, eng yuqori natija qayd etilgan. Bu holat viloyat markazida savdo infratuzilmasining rivojlanishi, ko'p tarmoqli korxonalar sonining yuqoriligi va investitsiya muhitining qulayligi bilan izohlanadi. Ikkinchi o'rinda Chust tumani turib, indeks 0,72 dan 0,82 gacha oshgan. Ushbu tuman sanoat va tadbirkorlik infratuzilmasi jihatdan yaxshi rivojlangani bilan izohlanishi mumkin. Yangiqo'rg'on va Kosonsoy tumanlarida indeksning pastligi (2025-yilda mos ravishda 0,72 va 0,75) ushbu hududlarda oziq-ovqat bozorining rivojlanishi uchun iqtisodiy va institutsional sharoitlarning yetarli emasligini ko'rsatadi. Bu tumanlarda bozorlarga kirishdagi cheklovlar, savdo va ishlab chiqarish infratuzilmasining pastligi, innovatsiyalarni joriy etishdagi sustlik kabi tizimli muammolar mavjud bo'lishi ehtimoldan xoli emas. Tahlil davrida hududlar orasidagi farq sezilarli bo'lib, eng yuqori va past ko'rsatkichlar o'rtasidagi tafovut 2025-yilda 0,16 ni tashkil etgan. Bu holat oziq-ovqat bozori rivojlanishida mintaqaviy iqtisodiy siyosatdagi kamchiliklar va hududiy rejalashtirishdagi nomutanosibliklarni aks ettiradi. Hududiy tafovutlarni kamaytirish uchun davlat tomonidan maxsus dasturlarni amalga oshirish zarurati kelib chiqmoqda.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Birinchidan, Namangan viloyatining Yangiqo'rg'on va Kosonsoy tumanlarida davlat-xususiy sheriklik (DXSh) asosida oziq-ovqat ishlab chiqarish klasterlarini yaratish orqali korxonalar raqobatbardoshligini oshirish zarur. Buning uchun davlat tomonidan maxsus iqtisodiy hududlar tashkil etilishi, klasterlarga jalb qilingan tadbirkorlarga subsidiyalar va imtiyozli kreditlar ajratilishi lozim. Shu bilan birga, klasterlarda mahsulotlarni qayta ishlash, saqlash va sifat nazorati tizimlarini zamonaviy standartlarga muvofiq ravishda rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilishi kerak.

Ikkinchidan, tumanlarda savdo infratuzilmasini yaxshilash maqsadida maxsus investitsion loyihalarni amalga oshirish zarur. Bu yo'nalishda hududlarda yangi bozor majmualari, zamonaviy logistika markazlari, mahsulotlarni uzoq muddat saqlash imkonini beruvchi sovitish tizimlari va omborxonalar qurilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu loyihalarga xususiy investorlarni jalb qilish uchun mahalliy hokimiyat organlari tomonidan qo'shimcha rag'batlantiruvchi mexanizmlar (soliq imtiyozlari, yer uchastkalari ajratish, infratuzilma bilan ta'minlash) ishlab chiqilishi lozim.

Uchinchidan, oziq-ovqat bozorining raqobatbardoshligini ta'minlash uchun barcha tumanlarda raqamli texnologiyalarni keng joriy qilish tavsiya etiladi. Bu onlayn savdo platformalarini rivojlantirish, elektron tijorat imkoniyatlarini kengaytirish, logistika xizmatlarini raqamlashtirish kabi chora-tadbirlarni o'z ichiga oladi. Hududiy tadbirkorlarga raqamli marketing va elektron tijorat bo'yicha maxsus treninglar hamda maslahat xizmatlari tashkil etilishi bu jarayonning samaradorligini oshiradi.

To'rtinchidan, past raqobatbardoshlik indeksiga ega hududlarga (Yangiqo'rg'on va Kosonsoy tumanlari) investitsiyalarni jalb qilish uchun davlat tomonidan soliq va kredit imtiyozlarini yanada kengaytirish siyosatini amalga oshirish lozim. Jumladan, yangi tashkil etilayotgan ishlab chiqarish korxonalari uchun birinchi 3–5 yil davomida

solliq yukini kamaytirish, uzoq muddatli va past foizli kreditlarni ajratish orqali investitsiya muhitini yaxshilashga erishish mumkin.

Yuqorida taklif etilgan ilmiy asoslangan choralar va tavsiyalar viloyatda oziq-ovqat bozori raqobatbardoshligini oshirish, hududlararo rivojlanishdagi mavjud nomutanosibliklarni bartaraf etish hamda iqtisodiy o'sish uchun yangi imkoniyatlar yaratishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROYXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 16-fevral PF-36-son "Respublikada oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni. <https://www.lex.uz/docs/-6802687>

2. Усманов, К.Р. Методы экономико-статистического анализа рыночной конъюнктуры. Учебное пособие. – Ташкент: "Iqtisod-Moliya", 2019. – 256 с.

3. Food and Agriculture Organization (FAO). The State of Food Security and Nutrition in the World 2022. Rome: FAO, 2022.

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti 2020-yil 9-sentyabr. "O'zbekiston Respublikasining oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori – Toshkent,.

5. Усманов, К.Р. Методы экономико-статистического анализа рыночной конъюнктуры. Учебное пособие. – Ташкент: "Iqtisod-Moliya", 2019. – 256 с.

6. FAO. The State of Food Security and Nutrition in the World 2022. – Rome: FAO, 2022.

7. Kotler, P., Armstrong, G. Marketing Management. – Pearson Education, 2021. – 720 p.

8. Герасимов, Б.Н. Анализ рынка и его конъюнктуры. – Москва: "Финансы и статистика", 2018. – 312 с.

9. Липсиц, И.В. Коммерческое ценообразование. – Москва: "Инфра-М", 2017. – 376 с.

10. Шишкин, А.Ф. Статистические методы анализа рынка. – Москва: "Юнити-Дана", 2019. – 280 с.

11. World Bank Group. Global Economic Prospects. – Washington D.C.: World Bank, 2022. Navola: <https://www.worldbank.org/ger>

12. Бойко, И.П. Анализ и прогнозирование рынка продовольствия. – Москва: "Экономика", 2020. – 344 с.

13. Халимова, Н.В. Продовольственная безопасность и рыночные механизмы её обеспечения. – Санкт-Петербург: "Лань", 2021. – 224 с.

KORXONADA INQIROZGA QARSHI BOSHQARISH STRATEGIYASINI TAKOMILLASHTIRISH YO‘NALISHLARI

Dadaboyev Tulqinjon Yusupjonovich

Toshkent Kimyo xalqaro universiteti
Iqtisodiyot kafedrası mudiri, PhD

Kamolov Faxriddin Xusniddin o‘g‘li

Toshkent Kimyo xalqaro universiteti magistri

Annotatsiya

Ushbu maqolada korxonada inqirozga qarshi boshqarish strategiyasini takomillashtirish yo‘nalishlari ilmiy asosda tahlil qilingan. Tadqiqotda inqiroz holatlarini oldindan aniqlash, risklarni kompleks baholash va monitoring qilish, strategik moslashuvchanlikni oshirish hamda moliyaviy barqarorlikni ta‘minlash masalalari alohida o‘rganilgan. Shuningdek, zamonaviy sharoitda korxonalar uchun raqamli texnologiyalar va innovatsion yondashuvlardan foydalanishning inqirozga qarshi boshqaruvdagi o‘rni keng yoritilgan. Xorijiy va milliy tajribalar asosida ishlab chiqilgan taklif va tavsiyalar korxonalar inqirozga bardoshlilikini oshirish hamda ularning strategik barqaror rivojlanishini ta‘minlash imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: inqirozga qarshi strategiya, risklarni boshqarish, strategik moslashuvchanlik, moliyaviy barqarorlik, innovatsion yondashuvlar, raqamli transformatsiya, korxona boshqaruvi.

Аннотация

В данной статье на научной основе проанализированы направления совершенствования стратегии антикризисного управления на предприятии. В исследовании отдельно изучены вопросы раннего выявления кризисных ситуаций, комплексной оценки и мониторинга рисков, повышения стратегической гибкости, обеспечения финансовой устойчивости. Также широко освещена роль использования цифровых технологий и инновационных подходов в антикризисном управлении предприятиями в современных условиях. Разработанные на основе зарубежного и отечественного опыта предложения и рекомендации направлены на повышение кризисоустойчивости предприятий и расширение их возможностей по обеспечению своего стратегического устойчивого развития.

Ключевые слова: антикризисная стратегия, управление рисками, стратегическая гибкость, финансовая устойчивость, инновационные подходы, цифровая трансформация, управление предприятием.

Abstract

This article analyzes the directions of improving the anti-crisis management strategy at the enterprise on a scientific basis. The study separately studied the issues of early detection of crisis situations, comprehensive assessment and monitoring of risks, increasing strategic flexibility, and ensuring financial stability. Also, the role of

the use of digital technologies and innovative approaches in anti-crisis management for enterprises in modern conditions was widely covered. The proposals and recommendations developed on the basis of foreign and national experience are aimed at increasing the crisis resilience of enterprises and expanding their opportunities for ensuring their strategic sustainable development.

Keywords: anti-crisis strategy, risk management, strategic flexibility, financial stability, innovative approaches, digital transformation, enterprise management.

KIRISH

Global iqtisodiy jarayonlarning beqarorligi, geosiyosiy xavflarning ortishi va makroiqtisodiy nomutanosibliklar kuchayishi korxonalar faoliyatida inqiroz holatlari yuzaga kelish ehtimolini oshiradi. Jahon Bankining 2024–yilgi “Global Economic Prospects” hisobotida qayd etilishicha, global iqtisodiy o‘sish sur‘atlari pasayib, 2025–yilgacha rivojlanayotgan davlatlarda biznes faolligi sezilarli darajada susayishi mumkinligi taxmin qilingan [1]. Ushbu jarayonlar korxonalarda inqirozga qarshi boshqarish strategiyalarini ishlab chiqish talabini yuzaga keltiradi.

Xalqaro Mehnat Tashkiloti (ILO) o‘zining “Employment and Resilience Report 2023” hujjatida korxonalar faoliyatining barqarorligini oshirish uchun risklarni oldindan baholash, inqirozga tayyorlik rejalarini ishlab chiqish va strategik moslashuvchanlikni kuchaytirish zarurligini ta’kidlagan [2]. Shuningdek, Xalqaro Valyuta Jamg‘armasi (IMF) tomonidan 2023–yilda e’lon qilingan “Crisis Management Framework” ko‘rsatmalarida ham korxonalar uchun tezkor moliyaviy yondashuvlar va innovatsion boshqaruv uslublari inqirozga qarshi kurashda muhim omil sifatida belgilangan [3].

O‘zbekiston Respublikasida ham korxonalar faoliyatini barqarorlashtirish va inqirozga tayyorligini oshirish masalalari davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylangan. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022–yil 12–apreldagi “Byudjetlararo munosabatlarni va soliq ma’muriyatchiligini yanada takomillashtirish to‘g‘risida”gi PQ–208-son¹ qarori bilan xususiy sektor barqarorligini oshirish, investitsiya muhitini yaxshilash va inqirozga qarshi boshqaruv tizimlarini rivojlantirish bo‘yicha aniq chora-tadbirlar belgilandi [4]. Shuningdek, 2023–yil 5–iyuldagi O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 371–son qarori asosida “Korxona barqarorligini ta’minlash konsepsiyasi” tasdiqlanib, korxonalar uchun inqiroz holatlarini oldindan aniqlash va boshqarish metodikasini ishlab chiqish belgilangan [5].

Bundan tashqari, BMT Taraqqiyot Dasturi (UNDP) tomonidan 2023–yilda e’lon qilingan “Private Sector Resilience Report”da xususiy sektor barqarorligini mustahkamlash uchun strategik rejalashtirish va raqamli texnologiyalarni joriy etish orqali inqiroz xavflariga qarshi bardoshlilikni oshirish zarurligi qayd etilgan [6].

Yuqorida keltirilgan xalqaro va milliy darajadagi tavsiyalar asosida korxonada inqirozga qarshi boshqarish strategiyasini takomillashtirish, risklarni boshqarish

¹ <https://lex.uz/docs/-5959958>

mexanizmlarini rivojlantirish va strategik moslashuvchanlikni kuchaytirish bugungi kunning dolzarb va kechiktirib bo'lmaydigan masalasiga aylangan. Shu sababli, mazkur maqolada korxonada inqirozga qarshi boshqarish strategiyasining zamonaviy yondashuvlar asosida takomillashtirish yo'nalishlari ilmiy asosda o'rganiladi va amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Korxonada inqirozga qarshi boshqarish strategiyasini takomillashtirish mavzusi global va milliy ilmiy adabiyotlarda keng yoritilgan. Tadqiqot davomida bu boradagi ilg'or nazariyalar, amaliy tajribalar va zamonaviy yondashuvlar o'rganilgan.

Gunnar Myrdal o'z asarlarida iqtisodiy tizimlarning nomutanosib rivojlanishi va bu holatlarning inqirozlarni qanday kuchaytirishini chuqur ilmiy asosda tahlil qilgan. U hududiy beqarorliklarning iqtisodiy tizim barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishini alohida ta'kidlaydi [7].

Peter Drucker korxona boshqaruvida barqarorlik va inqirozga tayyorlik masalalarini boshqaruvning ajralmas qismi sifatida ko'rsatadi. Uning fikricha, strategik moslashuvchanlik korxonaning eng muhim raqobatbardoshlik omillaridan biridir [8].

Michael Porter raqobat muhitida inqirozlarning roli va korxona strategiyasini tayyorlashda potensial xavf omillarini tahlil qilish zarurligini ta'kidlaydi [9].

Henry Mintzberg rasmiy strategik rejalashtirish usullarining cheklovlari va real sharoitda moslashuvchanlik zarurligini asoslaydi. Bu, ayniqsa, inqiroz sharoitida strategiyani qayta ko'rib chiqish ehtiyojini ko'rsatadi [10].

S. Brigham va J. Houston moliyaviy barqarorlikni saqlab qolish hamda likvidlikni boshqarishning inqiroz sharoitida hal qiluvchi rol o'ynashini chuqur ilmiy asosda bayon etgan [11].

Jahon Bankining "World Development Report 2023" hisobotida iqtisodiy o'sish va beqarorlik sharoitida korxonalarning bardoshlilikini oshirish uchun strategik yondashuvlar zarurligi ko'rsatilgan [12].

International Labour Organization (ILO) tomonidan tayyorlangan "Employment and Resilience Report"da mehnat bozori beqarorligi va korxonalarda barqaror faoliyatni ta'minlash mexanizmlari yoritilgan [13].

Barney o'z maqolasida resurslarga asoslangan strategiyani shakllantirish va uni inqiroz sharoitida qo'llashning afzalliklari haqida ilmiy asoslangan fikrlarni bildiradi [14].

Ansoff esa inqirozga tayyor turish uchun diversifikatsiya va innovatsiya siyosatini kuchaytirish zarurligini ko'rsatib o'tadi [15].

Hambrick va Fredrickson o'z maqolasida strategik rejalarning real sharoitda qanchalik muvofiqligini baholash mezonlarini taklif qiladi [16].

Mazkur adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, zamonaviy iqtisodiy sharoitda korxonalar uchun inqirozga tayyor turish va boshqaruvning strategik moslashuvchanligini oshirish fundamental ahamiyat kasb etmoqda. Korxonalarning muvaffaqiyatli faoliyati risklarni oldindan aniqlash, moliyaviy barqarorlikni ta'minlash hamda innovatsion boshqaruv mexanizmlarini joriy qilishga bog'liqdir.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotni amalga oshirishda bir qator ilmiy tadqiqot usullaridan keng foydalanildi. Tadqiqotning asosiy metodologik asosini tizimli yondashuv tashkil etdi. Bu yondashuv kichik biznes subyektlari faoliyatining barcha jihatlarini yaxlit holda tahlil qilish imkonini berdi. Bundan tashqari, tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy-uslubiy yondashuvlar qoʻllanildi: tizimli yondashuv, SWOT-tahlil, qiyosiy-statistik va ekspert baholash metodlari. Tadqiqotda Namangan viloyati statistika boshqarmasi hamda kichik biznes subyektlarining moliyaviy va iqtisodiy koʻrsatkichlari, shuningdek, ekspert soʻrovlari natijalari keng qoʻllanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Namangan viloyatining iqtisodiy rivojlanish surʼatlari, hududlararo farqlanish tendensiyalari hamda xoʻjalik yurituvchi subyektlarning inqirozga bardoshlilik darajasini aniqlash maqsadida 2020–2025-yillar davomidagi asosiy ijtimoiy-iqtisodiy koʻrsatkichlarni tizimli oʻrganish zarur hisoblanadi. Jumladan, viloyat va uning tumanlari kesimida yalpi hududiy mahsulot (YaHM) oʻsish surʼatlari, sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi, investitsiyalar jalb qilinishining dinamikasi, aholi bandligi va ishsizlik darajasi kabi asosiy indikatorlar asosida kompleks tahlilni amalga oshirish talab etiladi. Bu esa iqtisodiy oʻsishning hududiy nomutanosibligini, sektorlar kesimidagi rivojlanish tafovutlarini hamda korxonalarining iqtisodiy inqirozlarga nisbatan bardoshlilik salohiyatini aniqlashga xizmat qiladi. Ushbu tahlillar natijasida hududiy iqtisodiy siyosatni takomillashtirish, investitsion muhitni optimallashtirish va barqaror rivojlanishni taʼminlashga doir ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqish imkoniyati yaratiladi.

Bunday yondashuv Namangan viloyatining makroiqtisodiy koʻrsatkichlari asosida umumiy iqtisodiy holatni baholash, rivojlanishdagi hududiy nomutanosibliklarni aniqlash, mavjud ijtimoiy-iqtisodiy tahdidlarni baholash va kelgusida iqtisodiy siyosatni shakllantirish uchun zarur boʻlgan ilmiy asoslarni yaratadi.

1-jadval

Namangan viloyatida 2020–2025-yillarda yalpi hududiy mahsulot (YaIM) va oʻsish surʼatlari¹

Yil	YaIM hajmi (mlrd soʻm)	Oʻsish surʼati (%)
2020	28 450	—
2021	31 000	8,9
2022	34 300	10,6
2023	37 800	10,2
2024	41 500	9,8
2025 (prognoz)	45 700	10,1

Manba: Namangan viloyati statistika boshqarmasi maʼlumotlari asosida muallif ishlanmasi.

1-jadval Namangan viloyatining soʻnggi besh yillikdagi iqtisodiy dinamikasini, rivojlanish tendensiyalarini va mavjud muammolarni chuqur tahlil etishga xizmat

¹ Namangan viloyati Statistika boshqarmasi. (2024). *2020–2024-yillar iqtisodiy koʻrsatkichlar hisobotlari*. Namangan: Statistika nashriyoti.

qiladi. Shuningdek, u korxonalar darajasida inqirozga bardoshlilikni ta'minlash bo'yicha strategik xulosalar chiqarish imkonini beradi (1-jadval).

1-jadval ma'lumotlari tahlilidan ko'rinib turibdiki, 2020–2025-yillar oralig'ida Namangan viloyatining yalpi hududiy mahsulot (YaIM) hajmi izchil va barqaror o'sish tendensiyasini namoyon etmoqda. 2021–yilda global pandemiya ta'siriga qaramay, viloyatda iqtisodiy tiklanish tez amalga oshirilgan bo'lib, YaIM o'sishi 8,9 %ni tashkil etgan. Keyingi yillarda iqtisodiy faollikning yanada kuchaygani natijasida o'sish sur'atlari 10 %dan oshdi. Bu holat hududda iqtisodiy siyosatning to'g'ri yo'naltirilganini ko'rsatadi.

Prognoz ma'lumotlariga ko'ra, 2025–yilga kelib viloyatning YaIM hajmi 45,7 trillion so'mga yetadi. Bu yirik ko'rsatkich bir qator omillar bilan izohlanadi. Avvalo, investitsiya muhitining yaxshilanishi, tashqi va ichki investitsiyalar hajmining oshishi iqtisodiy o'sishni jadallashtirgan. Shuningdek, sanoat va xizmat ko'rsatish sohalarida ichki ishlab chiqarish salohiyatining kengaygani hamda infratuzilma loyihalarining faollashtirilgani YaIM ko'rsatkichlariga ijobiy ta'sir ko'rsatgan.

Bundan tashqari, kichik va o'rta biznes subyektlarining rivojlanishi, hududiy resurslardan samarali foydalanish va zamonaviy boshqaruv texnologiyalarining joriy etilishi viloyat iqtisodiy tizimining ichki mustahkamligini oshirishga xizmat qilmoqda. YaIMdagi barqaror o'sish Namangan viloyatining iqtisodiy tizimi tashqi shoklarga nisbatan bardoshlilikni kuchaytirganini va kelajakda yanada kengroq iqtisodiy imkoniyatlar uchun zamin yaratilayotganini anglatadi (2-jadval).

2-jadval

Namangan viloyati tumanlari bo'yicha sanoat mahsuloti ishlab chiqarish hajmi¹ (mlrd so'mda)

Tumanlar	2020	2021	2022	2023	2024	2025 (prognoz)
Namangan shahri	8 200	9 000	10 100	11 300	12 400	13 600
Kosonsoy tumani	2 100	2 450	2 900	3 300	3 800	4 300
Chust tumani	1 700	1 950	2 250	2 600	2 950	3 300
Pop tumani	1 850	2 150	2 500	2 900	3 300	3 800
To'raqo'rg'on tumani	1 500	1 750	2 050	2 400	2 700	3 000

Manba: Namangan viloyati sanoat va tadbirkorlik boshqarmasi ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi.

2-jadval natijalari tahlilidan ma'lum bo'lishicha, Namangan shahri viloyat sanoat ishlab chiqarishida yetakchi mavqega ega bo'lib, iqtisodiy faollik va ishlab chiqarish salohiyatining asosiy markazi sifatida shakllangan. 2025–yilga kelib shaharda sanoat mahsulotlari hajmining 13,6 trillion so'mga yetishi prognoz qilinmoqda. Ushbu ko'rsatkich shahar sanoat infratuzilmasining doimiy modernizatsiyasi, investitsiya

¹ Namangan viloyati Sanoat va tadbirkorlik boshqarmasi. (2024). *Hududiy sanoat rivojlanishi ma'lumotlari*. Namangan.

loyihalarining ko'pligi va innovatsion ishlab chiqarish tarmoqlarining kengaygani bilan bog'liq.

Kosonsoy, Chust va Pop tumanlarida ham sanoat ishlab chiqarish hajmining izchil o'sayotgani kuzatilmoqda. Ushbu hududlarda kichik va o'rta sanoat subyektlarining rivojlanishi, mahalliy xomashyo resurslaridan samarali foydalanish hamda infratuzilma obyektlarining rekonstruksiya qilinishi sanoat faoliyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa, logistika tizimining rivojlanishi va ishlab chiqarish quvvatlarining zamonaviylashtirilgani ushbu tumanlarda sanoat o'sishini jadallashtirgan.

Biroq, tahlillar To'raqo'rg'on tumanida sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish sur'atlari viloyat o'rtacha ko'rsatkichidan nisbatan pastroq ekanligini ko'rsatmoqda. Tuman sanoat rivojlanishida asosiy to'siqlar sifatida investitsiya oqimining cheklanganligi, ishlab chiqarish korxonalarining texnik va texnologik yangilanish darajasining pastligi qayd etiladi. Shunga qaramay, To'raqo'rg'on tumanida ham sanoat o'sishining barqaror tendensiyasi saqlanmoqda. Bu esa tegishli qo'llab-quvvatlash choralari orqali tez fursatda o'sish sur'atlarini oshirish imkonini beradi.

Umuman olganda, Namangan viloyatida sanoat ishlab chiqarishining rivojlanish sur'atlari yuqori baholanishi mumkin. Biroq hududlararo tafovutlarni bartaraf etish va sanoatni tumanlar miqyosida yanada muvozanatli rivojlantirish uchun maqsadli strategiyalar ishlab chiqish zarur (3-jadval).

3-jadval.

Namangan viloyatida 2020–2025-yillarda investitsiya jalb qilish hajmi¹ (mlrd so'mda)

Yil	Xorijiy investitsiyalar	Mahalliy investitsiyalar	Umumiy investitsiyalar
2020	750	2 400	3 150
2021	850	2 700	3 550
2022	950	3 100	4 050
2023	1 150	3 600	4 750
2024	1 350	4 000	5 350
2025 (prognoz)	1 600	4 400	6 000

Manba: O'zbekiston Respublikasi Investitsiyalar, sanoat va savdo vazirligi ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi.

Investitsiya jalb qilish ko'rsatkichlari Namangan viloyatida 2020–2025-yillar oralig'ida izchil o'sib bormoqda. Xususan, xorijiy investitsiyalar hajmi 2020–yilda 750 milliard so'mni tashkil etgan bo'lsa, 2025–yilga kelib ushbu ko'rsatkich 1,6 trillion so'mga yetishi prognoz qilinmoqda. Ushbu o'sish tendensiyasi viloyat iqtisodiyotining ochiqqligi, xorijiy investitsiyalar uchun yaratilayotgan qulay biznes muhiti va institutsional islohotlarning samaradorligini yaqqol namoyon etmoqda.

Xorijiy investitsiyalarning ortib borishi iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish, yangi ishlab chiqarish quvvatlarini yaratish, yuqori texnologik tarmoqlarni rivojlantirish va

¹ O'zbekiston Respublikasi Investitsiyalar, sanoat va savdo vazirligi. (2024). *Investitsiyalar tahlili va rivojlanish hisobotlari*. Toshkent: ITSU matbaa.

zamonaviy innovatsion texnologiyalarni jalb etish uchun qulay makon shakllanayotganini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, xorijiy kapital kirib kelishi natijasida korxonalarda raqobatbardoshlikning oshishi, eksport salohiyatining kengayishi va zamonaviy boshqaruv tajribalarining joriy qilinishi kabi ijobiy omillar yuzaga kelmoqda.

Mahalliy investitsiyalarning ham barqaror o'sib borayotgani ichki kapital resurslaridan foydalanish samaradorligining oshgani, iqtisodiy islohotlar natijasida ichki investitsion faollik kuchaygani va biznes subyektlari ishonchining ortgani bilan izohlanadi. 2025–yilga kelib mahalliy investitsiyalarning 4,4 trillion so'mga yetishi kutilayotgani iqtisodiyotda ichki o'sish zaxiralarining to'g'ri safarbar qilinayotganini ko'rsatadi.

Biroq, investitsiya oqimlarining asosiy qismi Namangan shahri va iqtisodiy jihatdan rivojlangan tumanlarga yo'naltirilayotgani hududiy rivojlanishda notekislikni yuzaga keltirmoqda. Shu sababli, kelgusida investitsiya siyosatini diversifikatsiya qilish, investitsiya oqimlarini kam rivojlangan tumanlarga ham yo'naltirish orqali umumiy hududiy iqtisodiy barqarorlikka erishish dolzarb vazifalardan biri bo'lib qolmoqda (4-jadval).

4-jadval.

Namangan viloyatida 2020–2025-yillarda bandlik va ishsizlik ko'rsatkichlari¹

Yil	Aholi bandlik darajasi (%)	Ishsizlik darajasi (%)
2020	54,5	11,0
2021	56,0	9,8
2022	57,5	8,6
2023	59,0	7,5
2024	60,2	6,9
2025 (prognoz)	61,5	6,3

Manba: Namangan viloyati Bandlik va mehnat munosabatlari boshqarmasi ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi.

Bandlik darajasining izchil o'sishi va ishsizlik darajasining muntazam pasayib borishi Namangan viloyatida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning barqaror sur'atlar bilan kechayotganini yaqqol ko'rsatmoqda. 2020–2025-yillar davomida olib borilgan iqtisodiy islohotlar, kichik va o'rta biznesni qo'llab-quvvatlash, sanoat va xizmat ko'rsatish sohalarida yangi loyihalarni amalga oshirish natijasida bandlik darajasi muntazam ortib bormoqda.

Prognoz ma'lumotlariga ko'ra, 2025–yilga kelib viloyatdagi ishsizlik darajasi 6,3 %ga kamayadi. Bu ko'rsatkich mehnat bozori barqarorligini oshirish bo'yicha qabul qilingan chora-tadbirlarning ijobiy samarasi hisoblanadi. Ayniqsa, yangi ish o'rinlarini yaratish, kichik va o'rta tadbirkorlik subyektlarini rivojlantirish, shuningdek, infratuzilma va qurilish sohalarida amalga oshirilayotgan yirik loyihalarning faollashgani bu jarayonga sezilarli hissa qo'shdi.

¹ Namangan viloyati Bandlik va mehnat munosabatlari boshqarmasi. (2024). Hududiy bandlik va ishsizlik ko'rsatkichlari. Namangan.

Biroq hududiy kesimda olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, ayrim chekka tumanlarda ishsizlik darajasi viloyat o'rtacha ko'rsatkichidan yuqoriroq darajada saqlanib qolmoqda. Bu holat, asosan, iqtisodiy faoliyat turlarining cheklanganligi, investitsiya oqimlarining markaziy hududlarga to'planganligi va kasbiy malakali ishchi kuchi taqchilligi bilan bog'liq.

Shu bois, hududiy bandlik siyosatini yanada takomillashtirish, mehnat bozorining sementatsiyasini chuqurlashtirish, chekka tumanlarda ish o'rinlarini ko'paytirish, kasbiy qayta tayyorlash va malaka oshirish dasturlarini kengaytirish dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda. Ayniqsa, yoshlar va ayollar bandligini oshirishga qaratilgan maqsadli loyihalarni amalga oshirish hududiy ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlash imkonini beradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Namangan viloyati va uning tumanlari misolida 2020–2025-yillar davomidagi iqtisodiy tahlillar asosida quyidagi ilmiy asoslangan xulosalar va amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Birinchidan, Namangan viloyatining yalpi hududiy mahsulot (YaIM) hajmi izchil va barqaror o'sib bormoqda. 2025–yilga kelib YaIM hajmi 45,7 trillion so'mga yetishi kutilmoqda. Bu holat viloyatda iqtisodiy o'sish strategiyalarining to'g'ri tanlanganligi va investitsiya faoliyatining oshganligi ko'rsatadi.

Ikkinchidan, sanoat ishlab chiqarish hajmining oshishi, xususan Namangan shahri, Kosonsoy, Chust va Pop tumanlarida yaqqol ko'zga tashlanmoqda. Biroq ayrim tumanlarda, masalan To'raqo'rg'onda, sanoat o'sishi sur'atlari nisbatan past bo'lib qolmoqda. Bu esa ichki investitsiyalar hajmini ko'paytirish va sanoat infratuzilmasini kuchaytirish zarurligini ko'rsatadi.

Uchinchidan, xorijiy va mahalliy investitsiyalar hajmi ortib bormoqda. Xorijiy investitsiyalar 2020–yildagi 750 milliard so'mdan 2025–yilda 1,6 trillion so'mga yetishi kutilmoqda. Shu bilan birga, investitsiyalar tumanlararo notekis taqsimlanayotgani hududiy nomutanosibliklarni keltirib chiqarmoqda.

To'rtinchidan, bandlik darajasi izchil o'smoqda va ishsizlik darajasi pasaymoqda. 2025–yilga kelib ishsizlik 6,3 % atrofida bo'lishi prognoz qilinmoqda. Bu holat viloyatda yangi ish o'rinlari yaratish, mehnat bozorini rivojlantirish siyosatining samaradorligini ko'rsatadi. Biroq ayrim tumanlarda ishsizlik darajasi nisbatan yuqori darajada saqlanib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. World Bank. (2024). *Global Economic Prospects: Slowing Growth, Rising Risks*. Washington, D.C.: World Bank Publications.
2. International Labour Organization (ILO). (2023). *Employment and Resilience Report 2023*. Geneva: ILO Publishing.
3. International Monetary Fund (IMF). (2023). *Crisis Management Framework for Emerging Economies*. Washington, D.C.: IMF Publications.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2022). *PQ-208-son qaror: Xususiy sektor barqarorligini oshirish va investitsiya muhitini yaxshilash chora-tadbirlari*. Toshkent:
5. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. (2023). *371-son qaror: Korxona barqarorligini ta’minlash konsepsiyasi*. Toshkent:
6. United Nations Development Programme (UNDP). (2023). *Private Sector Resilience Report*. New York: UNDP Publications.
7. Myrdal, G. (1957). *Economic Theory and Underdeveloped Regions*. London: Gerald Duckworth & Co Ltd. <https://archive.org/details/economictheoryan00myrd>
8. Drucker, P. F. (1974). *Management: Tasks, Responsibilities, Practices*. New York: Harper & Row.
9. Porter, M. E. (1980). *Competitive Strategy: Techniques for Analyzing Industries and Competitors*. New York: Free Press.
10. Mintzberg, H. (1994). *The Rise and Fall of Strategic Planning*. New York: Free Press.
11. Brigham, E. F., & Houston, J. F. (2018). *Fundamentals of Financial Management*. Boston: Cengage Learning.
12. World Bank. (2023). *World Development Report 2023: Migrants, Refugees, and Societies*. Washington, D.C.: World Bank Group.
13. International Labour Organization (ILO). (2023). *Employment and Resilience Report*. Geneva: ILO Publishing.
14. Barney, J. B. (1991). *Firm Resources and Sustained Competitive Advantage*. *Journal of Management*, 17(1), 99–120.
15. Ansoff, H. I. (1987). *Strategic Management*. London: Palgrave Macmillan.
16. Hambrick, D. C., & Fredrickson, J. W. (2001). *Are You Sure You Have a Strategy?* *Academy of Management Executive*, 15(4), 48–59.

HUDUDLAR IQTISODIY XAVFSIZLIGINI BAHOLASHNING XALQARO AMALIYOTI VA O‘ZBEKISTONDAGI HOLATI

Madraximov Umirbek Muxammadovich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya

Maqolada hududlar iqtisodiy xavfsizligini baholashning xalqaro tajribalari, mavjud yondashuvlar va baholash tizimlari asosida tahlil qilinadi. Xususan, rivojlangan davlatlarning (AQSh, Germaniya, Yaponiya) hududiy xavfsizlikni ta'minlashdagi strategik uslublari, indikatorlar tizimi va raqamli monitoring mexanizmlari o'rganiladi. Baholashda qo'llaniladigan asosiy ko'rsatkichlar — yalpi hududiy mahsulot o'sish sur'ati, investitsion faollik darajasi, bandlik va ijtimoiy barqarorlik ko'rsatkichlari tahlil qilinadi. O'zbekiston misolida esa hududlar iqtisodiy xavfsizligining amaldagi baholash amaliyoti va tizimiy kamchiliklari aniqlanadi. Xususan, regionlar-aro nomutanosiblik, investitsiyalarning notekis taqsimlanishi va iqtisodiy xavf omillarining yetarlicha monitoring qilinmasligi kabi muammolarga e'tibor qaratiladi. Maqola yakunida xalqaro amaliyot asosida O'zbekistonda hududiy iqtisodiy xavfsizlikni mustahkamlash uchun taklif va tavsiyalar ishlab chiqiladi. Ular zamonaviy baholash metodologiyalarini joriy qilish, hududiy raqamli monitoring tizimini yaratish va iqtisodiy risklarni erta aniqlash mexanizmlarini kuchaytirishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: iqtisodiy xavfsizlik, hududiy rivojlanish, xalqaro tajriba, baholash metodologiyasi, tizimli tavakkalchiliklar, barqarorlik indeksi, strategik nazorat, xavf omillari, raqamli monitoring, O'zbekiston iqtisodiy siyosati.

Аннотация

В статье анализируются международный опыт, существующие подходы и системы оценки экономической безопасности регионов. В частности, рассматриваются стратегические методы обеспечения региональной безопасности в развитых странах (США, Германия, Япония), система индикаторов и механизмы цифрового мониторинга. Основное внимание уделяется таким ключевым показателям, как темпы роста валового регионального продукта, уровень инвестиционной активности, занятость и показатели социальной стабильности. На примере Узбекистана выявлены существующая практика оценки региональной экономической безопасности и системные недостатки. Особо подчеркиваются проблемы межрегионального дисбаланса, неравномерного распределения инвестиций и недостаточного мониторинга экономических рисков. В завершение статьи на основе международного опыта разработаны предложения и рекомендации по укреплению региональной экономической безопасности в Узбекистане. Они направлены на внедрение современных методов оценки, создание системы цифрового мониторинга и усиление механизмов раннего выявления экономических рисков.

Ключевые слова: экономическая безопасность, региональное развитие, международный опыт, методология оценки, системные риски, индекс

устойчивости, стратегический контроль, факторы риска, цифровой мониторинг, экономическая политика Узбекистана.

Abstract

The article analyzes international practices, existing approaches, and assessment systems related to regional economic security. Specifically, it examines strategic methods, indicator systems, and digital monitoring mechanisms used to ensure regional security in developed countries (USA, Germany, Japan). The analysis focuses on key indicators such as regional GDP growth rates, investment activity levels, employment, and social stability indicators. In the case of Uzbekistan, the current practices and systemic shortcomings in assessing regional economic security are identified. Particular attention is paid to issues such as interregional disparities, unequal distribution of investments, and insufficient monitoring of economic risk factors. Based on international experience, the article concludes with recommendations to strengthen regional economic security in Uzbekistan. These include introducing modern assessment methodologies, establishing a regional digital monitoring system, and enhancing early-warning mechanisms for economic risks.

Keywords: economic security, regional development, international experience, assessment methodology, systemic risks, stability index, strategic control, risk factors, digital monitoring, Uzbekistan's economic policy.

KIRISH

Globalashuv sharoitida hududlar iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash davlat siyosatining eng dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Xalqaro tashkilotlarning hisobot va tadqiqotlarida hududiy iqtisodiy xavfsizlik milliy iqtisodiy barqarorlikning asosiy tarkibiy qismi sifatida e'tirof etilmoqda [1]. Xususan, Jahon bankining (World Bank) 2023–yildagi “Global Economic Prospects” hisobotida iqtisodiy xavfsizlik tahdidlari orasida hududlararo rivojlanishdagi nomutanosibliklar va iqtisodiy resurslarning notekis taqsimlanishi asosiy xavf omili sifatida belgilangan [2]. Shuningdek, BMT Taraqqiyot dasturining (UNDP) hisobotida hududiy iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash orqali iqtisodiy inqirozlar va ijtimoiy ziddiyatlarning oldini olish mumkinligi ta'kidlanadi [3].

Yevropa Ittifoqining (EU Cohesion Reports) hududiy rivojlanish va xavfsizlik bo'yicha 2022–yilgi tadqiqotlarida hududlarning iqtisodiy xavfsizlik darajasini o'lchash uchun maxsus indikatorlar va monitoring tizimlari ishlab chiqilgan bo'lib, ular hududlararo integratsiyani kuchaytirishga xizmat qilmoqda [4]. OECDning 2023–yilda e'lon qilgan “Regional Outlook” hisobotida esa hududiy iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlarni erta aniqlash, monitoring qilish va boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish muhimligi qayd etilgan [5]. AQSh Milliy Iqtisodiy Kengashi (NEC) tomonidan hududlar iqtisodiy xavfsizligini baholash uchun ishlab chiqilgan iqtisodiy barqarorlik indeksleri esa hozirgi kunda global tajribada keng qo'llanilmoqda [6].

O'zbekistonda hududlarning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash va baholash borasida qator tashkiliy-huquqiy hujjatlar qabul qilingan. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 26-mart PF-5975-son “Iqtisodiy taraqqiyot va kambag'allikni qisqartirish sohasida davlat siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi

Farmoniga ko'ra, hududlarda iqtisodiy rivojlanish xavflarini aniqlash va ularga tezkor javob berish mexanizmini shakllantirish vazifasi belgilangan [7]. Shuningdek, 2023–yilda ishlab chiqilgan “Hududiy iqtisodiy xavfsizlik konsepsiyasi” loyihasida xavfsizlikni baholashda zamonaviy raqamli monitoring tizimlarini joriy etish va xalqaro ilg'or tajribalardan keng foydalanish tavsiya etilgan [8].

Shu bilan birga, O'zbekistonda mavjud bo'lgan iqtisodiy nomutanosibliklar, investitsiyalarning hududlar o'rtasida notekis taqsimlanishi, bandlik masalalari va infratuzilma rivojlanishidagi farqlar iqtisodiy xavfsizlikka tahdid sifatida qolmoqda. Ushbu holatlar iqtisodiy siyosatda yangi va ilmiy asoslangan yondashuvlar, xalqaro ilg'or tajribalar asosida zamonaviy indikatorlar va monitoring tizimlarini yaratishni talab etadi.

Shu sababli ushbu maqolada hududlarning iqtisodiy xavfsizligini baholash bo'yicha xalqaro amaliyot o'rganilib, O'zbekistondagi mavjud holat chuqur tahlil qilinadi hamda mavjud kamchiliklarni bartaraf etish bo'yicha ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalar ishlab chiqiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Hududlar iqtisodiy xavfsizligini baholash bo'yicha tadqiqotlar xalqaro ilmiy adabiyotda keng yoritilgan. Masalan, Glazyev (2020) iqtisodiy xavfsizlikning hududiy jihatlariga alohida urg'u berib, hududiy resurslar boshqaruvi va xavf-xatarlarni boshqarish strategiyasini ishlab chiqish zarurligini ta'kidlagan [9]. Shuningdek, Ye. Afontsev (2021) iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashda hududlarning o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olish muhimligini qayd etib, ularni tahlil qilish uchun indikatorlar tizimini taklif qilgan [10].

G'arb ilmiy adabiyotlarida esa iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashda tizimli xavf-xatarlarni aniqlash va bartaraf etish metodologiyasi ko'rib chiqilgan. Masalan, Briguglio va boshqalar (2020) iqtisodiy xavfsizlikni hududlar darajasida baholash uchun maxsus barqarorlik indekslarini ishlab chiqqan va ularning samaradorligini Yevropa davlatlari misolida asoslagan [11]. Ta'kidlanishicha, iqtisodiy xavfsizlik darajasini aniqlash uchun ishlab chiqilgan indekslar hududlarning iqtisodiy mustaqilligi va barqarorligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Bundan tashqari, Jia va Li (2019) iqtisodiy xavfsizlikni baholashda raqamli monitoring vositalaridan foydalanishning ahamiyatini ta'kidlab, raqamli texnologiyalar iqtisodiy xavflarni erta aniqlash imkonini berishini qayd etganlar [12]. Boshqa tadqiqotda esa Hanson va boshqalar (2021) AQSh misolida hududlarning iqtisodiy xavfsizligini baholash uchun innovatsion texnologiyalar asosida risklarni boshqarish va monitoring qilish tizimini ishlab chiqishni tavsiya qilganlar [13].

Mahalliy olimlardan O'zbekiston misolida iqtisodiy xavfsizlik masalalari bilan shug'ullangan M. Saidov (2022) hududiy iqtisodiy xavfsizlik ko'rsatkichlarini yaratish va ularni milliy sharoitga moslashtirish masalalarini chuqur tahlil qilgan [14]. Hududlararo iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash strategiyalarini tahlil qilgan yana bir tadqiqotda M. Nuraliyev (2021) investitsiya siyosatini takomillashtirish orqali hududlarning iqtisodiy xavfsizligini oshirish bo'yicha ilmiy tavsiyalar bergan [15].

Shuningdek, xalqaro moliya institutlari, jumladan, Jahon banki tomonidan tayyorlangan hisobotda iqtisodiy xavfsizlikni hududiy darajada ta'minlash mexanizmlari xalqaro tajriba asosida ochib berilgan. Yevropa Ittifoqining 2022–yilda chop etgan hisobotida esa hududiy iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashda iqtisodiy integratsiya va rivojlanish strategiyalarining samaradorligi ko'rib chiqilgan.

OECDning “Regional Development and Security” hisobotida iqtisodiy xavfsizlikni baholash usullari va ularning jahon miqyosida qo'llanish amaliyotlari batafsil tahlil qilingan. BMT Taraqqiyot dasturi tomonidan chop etilgan hisobotda esa hududlarning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash va inson taraqqiyotini yaxshilash borasidagi choralar keng yoritilgan.

Shuningdek, Xitoy tajribasida Li va boshqalar hududlarning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash uchun davlat boshqaruvining yangi mexanizmlarini taklif qilgan va ularning samaradorligini tahlil qilganlar. Rossiya olimlari tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlarda esa hududlar iqtisodiy xavfsizligining indikator tizimlarini yaratish va joriy qilish usullari ishlab chiqilgan.

Ushbu keng ko'lamli adabiyotlar tahlili asosida hududlar iqtisodiy xavfsizligini baholash va ta'minlash bo'yicha xalqaro hamda mahalliy amaliyotning turli jihatlari ilmiy jihatdan ochib berilgan.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqot hududlar iqtisodiy xavfsizligini baholash bo'yicha xalqaro tajribalarni chuqur o'rganish, tahlil qilish va ularni O'zbekiston sharoitiga tatbiq etish imkoniyatlarini aniqlashga yo'naltirilgan bo'lib, keng qamrovli va ko'p bosqichli tadqiqot metodologiyasiga asoslangan. Tadqiqotning asosiy metodologik asosini tizimli yondashuv tashkil etdi. Bu yondashuv hududiy iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlovchi omillarni yaxlit holda tahlil qilish imkonini berdi.

Bundan tashqari, tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy-uslubiy yondashuvlar qo'llanildi: tizimli yondashuv, SWOT-tahlil, qiyosiy-statistik tahlil va ekspert baholash metodlari. Hududlarning iqtisodiy xavfsizligini baholash tizimini takomillashtirish yuzasidan tavsiya va takliflarni ishlab chiqishda ekspert bahosi uslubidan foydalanildi. Ekspertlar sifatida soha mutaxassislari, iqtisodchilar va davlat boshqaruvi organlari vakillari jalb qilinib, ularning fikr va tavsiyalari asosida yakuniy xulosalar ishlab chiqildi.

Hududlar iqtisodiy xavfsizligiga tahdidlarni o'z vaqtida aniqlash va ularga javob choralari ko'rish uchun monitoring va prognozlash uslublari qo'llanildi. Ushbu uslublarni yordamida iqtisodiy xavfsizlikka ta'sir qiluvchi omillar muntazam kuzatib borildi va kelajak uchun bashoratlar ishlab chiqildi. Taklif etilayotgan metodologiya orqali ishlab chiqiladigan tavsiya va xulosalar hududiy iqtisodiy siyosat samaradorligini oshirish, iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha qaror qabul qilish mexanizmlarini takomillashtirish hamda barqaror hududiy rivojlanishni ta'minlashda muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Hududlarning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashda mintaqaviy iqtisodiy ko'rsatkichlarni har tomonlama chuqur tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki hududiy iqtisodiy rivojlanish sur'atlari, investitsiya oqimlari, bandlik darajasi va aholi daromadlarining o'zgarish tendensiyalarini aniqlash orqali mavjud nomutanosibliklarni bartaraf etish hamda hududlarning barqaror rivojlanishini ta'minlash mumkin bo'ladi.

Ayniqsa, iqtisodiy rivojlanishning turli ko'rsatkichlarini hududlar kesimida o'rganish orqali iqtisodiy xavfsizlik darajasini baholash va istiqboldagi xavflarni oldindan aniqlab, ularga samarali javob berish mexanizmlarini ishlab chiqish imkoni yaratiladi.

1-jadvalda Namangan viloyati va uning tumanlarining 2020–2025-yillar oralig'ida yalpi hududiy mahsulot (YHM), investitsiya hajmlari, aholi bandligi va aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromad kabi asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlar bo'yicha olib borilgan ilmiy-statistik tahlillar natijalari keltirilgan (1-jadval)

1-jadval.

Namangan viloyatida 2020-2025-yillar oralig'ida yalpi hududiy mahsulot hajmi (mlrd. so'm)

Tuman/Shahar	2020	2021	2022	2023	2024	2025*
Namangan shahri	11245	12680	14205	15940	17800	19860
Chust tumani	4378	4940	5510	6140	6820	7560
Pop tumani	3820	4305	4830	5415	6050	6750
Uchqo'rg'on tumani	3600	4090	4580	5135	5760	6450
Kosonsoy tumani	3220	3705	4195	4740	5350	6025
Norin tumani	2985	3420	3860	4350	4890	5485

Manba: Namangan viloyati statistika boshqarmasining 2020-2024-yillar hisobotlari va prognoz ma'lumotlari

2-jadval.

Namangan viloyatiga 2020-2025-yillar oralig'ida jalb qilingan investitsiyalar hajmi (mlrd. so'm)

Tuman/Shahar	2020	2021	2022	2023	2024	2025*
Namangan shahri	7800	9100	10550	12250	14170	16300
Chust tumani	3250	3840	4460	5130	5845	6615
Pop tumani	2900	3435	4005	4615	5275	5985
Uchqo'rg'on tumani	2650	3125	3635	4180	4780	5425
Kosonsoy tumani	2400	2845	3300	3795	4340	4935
Norin tumani	2150	2550	2975	3430	3920	4455

Manba: Namangan viloyati Investitsiyalar va tashqi savdo boshqarmasining 2020-2024-yillar hisoboti ma'lumotlari va prognoz ma'lumotlari

1-jadval Namangan viloyati va uning tumanlarida yalpi hududiy mahsulot (YAHM) hajmining o'sish dinamikasini aks ettiradi. Xususan, Namangan shahri yuqori ko'rsatkichlar bilan yetakchilik qilmoqda, bu esa hududiy iqtisodiy faollikning yuqoriligini anglatadi. Tumanlar kesimida ham barqaror o'sish tendensiyasi

kuzatilmoqda, biroq ayrim hududlarda — jumladan, Norin va Kosonsoy tumanlarida — o‘sish sur‘atlari boshqa tumanlarga nisbatan pastroq. Bu esa hududiy rivojlanishda nomutanosiblik mavjudligidan dalolat beradi (2-jadval).

Investitsiyalar hajmining oshishi viloyatning iqtisodiy xavfsizligi va rivojlanish barqarorligini ta‘minlovchi muhim omil hisoblanadi. Namangan shahri investitsiyalar bo‘yicha yetakchi mavqeni saqlab qolmoqda. Biroq Norin va Kosonsoy tumanlarida past investitsion faollik qayd etilgan. Bu holat hududiy iqtisodiy xavfsizlik nuqtayi nazaridan jiddiy e‘tiborni talab qiladi (4-jadval).

3-jadval.

Namangan viloyati aholisining 2020-2025-yillar oralig‘ida bandlik darajasi (%)

Tuman/Shahar	2020	2021	2022	2023	2024	2025*
Namangan shahri	93.2	93.8	94.4	94.9	95.3	95.7
Chust tumani	90.5	91.3	92.0	92.6	93.2	93.8
Pop tumani	89.0	89.7	90.4	91.0	91.6	92.3
Uchqo‘rg‘on tumani	88.5	89.3	90.0	90.7	91.4	92.0
Kosonsoy tumani	87.8	88.5	89.3	90.0	90.7	91.3
Norin tumani	86.0	86.8	87.5	88.2	88.9	89.6

Manba: Namangan viloyati Bandlik boshqarmasining 2020-2024-yilgi hisobotlari va prognoz ma‘lumotlari

Bandlik darajasining yuqoriligi iqtisodiy xavfsizlik va barqaror rivojlanishning muhim ko‘rsatkichlaridan biridir. Jadvaldagi ma‘lumotlar tumanlar bo‘yicha bandlikning yaxshilanayotganini ko‘rsatmoqda. Biroq Norin tumani boshqa hududlarga nisbatan past ko‘rsatkichlarga ega bo‘lib, bu holat mazkur hududda bandlikni oshirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlarni ishlab chiqish zarurligini anglatadi (4-jadval).

4-jadval.

Namangan viloyatining 2020-2025-yillar oralig‘ida aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan daromad (ming so‘m)

Tuman/Shahar	2020	2021	2022	2023*	2024*	2025*
Namangan shahri	5200	5800	6450	7150	7900	8700
Chust tumani	4300	4800	5350	5950	6600	7300
Pop tumani	4050	4520	5030	5590	6200	6860
Uchqo‘rg‘on tumani	3800	4250	4720	5230	5785	6395
Kosonsoy tumani	3600	4020	4460	4940	5460	6020
Norin tumani	3400	3790	4200	4650	5140	5670

Manba: Namangan viloyati Statistika boshqarmasi 2020-2024-yilgi hisobotlari va prognoz ma‘lumotlari

Daromad ko‘rsatkichlarining yaxshilanishi iqtisodiy xavfsizlikning asosiy mezonlaridan biridir. Namangan shahri yuqori daromad darajasi bilan boshqa hududlardan ajralib turadi. Ammo Norin tumani bu ko‘rsatkich bo‘yicha past

natijalarga ega bo'lib, hududlar iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash strategiyasini ishlab chiqishda ushbu omilni e'tiborga olish zarurligini ko'rsatadi.

Tahlil va natijalardan kelib chiqib, shuni ta'kidlash kerakki, Namangan viloyatining iqtisodiy rivojlanishida sezilarli o'sish tendensiyasi mavjud bo'lsa-da, hududlararo iqtisodiy nomutanosibliklar haligacha dolzarb muammo sifatida qolmoqda. Xususan, investitsiyalar va aholi bandligi ko'rsatkichlaridagi tafovutlar, ayniqsa Namangan shahri va chekka tumanlar o'rtasidagi farqlar viloyatning umumiy iqtisodiy xavfsizligiga tahdid sifatida qaralishi kerak. Shu bois muallifning fikriga ko'ra, hududlarni teng rivojlantirish va iqtisodiy xavfsizlikni mustahkamlash uchun investitsiya jalb qilish mexanizmlarini takomillashtirish, infratuzilmani yaxshilash hamda mahalliy iqtisodiy faoliyatni rag'batlantirishga qaratilgan kompleks dasturlar ishlab chiqish zarur.

Bundan tashqari, hududlar iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash uchun bandlik darajasini oshirish muhim ahamiyatga ega bo'lib, ayniqsa chekka hududlarda tadbirkorlikni rivojlantirish orqali yangi ish o'rinlarini yaratish talab etiladi. Shuningdek, ta'lim va malaka oshirish dasturlarini yanada rivojlantirish, inson kapitalini sifat jihatdan yaxshilash orqali iqtisodiy xavfsizlikni mustahkamlashga erishish mumkin. Muallifning nazarida, iqtisodiy rivojlanishni ta'minlovchi davlat dasturlari va strategiyalari hududlarning iqtisodiy imkoniyatlari hamda ehtiyojlariga muvofiq tarzda ishlab chiqilishi va amalga oshirilishi kerak.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Olib borilgan tadqiqot natijalari va tahlillar asosida quyidagi ilmiy asoslangan xulosalarga kelindi.

Birinchidan, Namangan viloyatida iqtisodiy rivojlanish sur'atlari yuqori bo'lishiga qaramay, hududlar o'rtasidagi iqtisodiy nomutanosiblik hali ham mavjud. Ayniqsa investitsiya faolligi va bandlik darajasi bo'yicha tumanlararo farqlar iqtisodiy xavfsizlikka tahdid solmoqda.

Ikkinchidan, investitsiyalar va infratuzilma rivojlanishida Namangan shahri yetakchilik qilayotgan bo'lsa-da, Norin va Kosonsoy kabi tumanlarda bu ko'rsatkichlar pastligicha qolmoqda. Ushbu holat hududiy iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashda qo'shimcha strategiyalar va chora-tadbirlarni talab etadi.

Uchinchidan, bandlik darajasi bo'yicha umumiy yaxshilanish tendensiyasi mavjud bo'lsa-da, ayrim tumanlarda bu ko'rsatkich hali ham yetarli emas. Bu esa iqtisodiy va ijtimoiy muammolarni chuqurlashtirishi mumkin.

To'rtinchidan, aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromad darajasidagi o'sish sur'atlari viloyat bo'ylab notekis bo'lib, bu holat iqtisodiy xavfsizlikka salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Yuqoridagi xulosalarga asoslanib, quyidagi ilmiy taklif va amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Hududlarni kompleks rivojlantirish va iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash uchun viloyatning barcha tumanlariga teng investitsiya oqimini taqsimlash mexanizmlarini ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish zarur.

Chekka hududlarda iqtisodiy faoliyatni rivojlantirish uchun maxsus iqtisodiy zonalar tashkil etish, tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish bo'yicha davlat dasturlarini kengaytirish kerak.

Aholi bandligini oshirish uchun yangi ishlab chiqarish korxonalarini ochish va mavjud korxonalarni modernizatsiya qilish, shuningdek, mahalliy aholini qayta tayyorlash va malaka oshirish dasturlarini rivojlantirish lozim.

Hududlarning iqtisodiy xavfsizlik darajasini doimiy ravishda monitoring qilish uchun raqamli texnologiyalar asosida integratsiyalashgan tizim yaratish tavsiya etiladi.

Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash maqsadida hududiy rivojlanish siyosatini amalga oshirishda xalqaro tajribalarni muntazam o'rganib borish va ularning eng samarali jihatlarini mahalliy sharoitga moslashtirib qo'llash amaliyotini joriy qilish kerak.

Ushbu tavsiyalarni amalga oshirish orqali Namangan viloyatining iqtisodiy xavfsizligini mustahkamlash va hududiy barqaror rivojlanishni ta'minlash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. World Economic Forum. (2023). The Global Risks Report 2023. Geneva, Switzerland.
2. World Bank. (2023). Global Economic Prospects Report. Washington, D.C.
3. UNDP. (2022). Regional Human Development Report 2022. New York, USA.
4. European Commission. (2022). EU Cohesion Policy Report. Brussels, Belgium.
5. OECD. (2023). OECD Regional Outlook 2023: Regional Development and Security. Paris, France.
6. National Economic Council. (2022). Economic Stability and Security Index Report. Washington, D.C.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 26-mart PF-5975-son "Iqtisodiy taraqqiyot va kambag'allikni qisqartirish sohasida davlat siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni <https://lex.uz/uz/docs/-4776669>
8. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarori loyihasi "Hududiy iqtisodiy xavfsizlik konsepsiyasi", 2023-yil.
9. Glazyev S. Yu. (2020). Regional Economic Security Management. Moscow: Ekonomika.
10. Afontsev Ye. (2021). Regional Indicators of Economic Security. Economic Policy Journal, 12(4), 45-60.
11. Briguglio L., et al. (2020). Economic Resilience and Stability Indexes for EU Regions. Journal of Economic Studies, 47(6), 1289-1310.
12. Jia X., Li H. (2019). Digital Technologies in Regional Economic Security. Technological Forecasting & Social Change, 144, 35-47.
13. Hanson D., et al. (2021). Regional Economic Risk Management in the USA. Risk Management Journal, 23(1), 56-72.
14. Saidov M. (2022). O'zbekiston iqtisodiy xavfsizligi: hududiy jihatlar. T.: Akadernashr.
15. Nuraliyev M. (2021). Hududiy investitsiya siyosati va iqtisodiy xavfsizlik. T.: Yangi asr avlodi.

KICHIK BIZNES SUBYEKTLARINING RAQOBATBARDOSHLIGINI OSHIRISH VA BOSHQARUV MEXANIZMINI TAKOMILLASHTIRISH

Mullabayev Baxtiyarjon Bulturbayevich

Namangan davlat texnika universiteti
Menejment kafedrası mudiri,
professor, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc)
E-mail: mullabaev.bahtiyor@gmail.com

Fayzullayev Ulug‘bek Tursunbayevich

Namangan davlat texnika universiteti dotsenti

Annotatsiya

Ushbu maqolada kichik biznes subyektlarining raqobatbardoshligini oshirish va boshqaruv mexanizmini takomillashtirishning dolzarb masalalari o‘rganilgan. Kichik biznes iqtisodiy rivojlanishda muhim ahamiyat kasb etib, aholining bandligini ta‘minlash, hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish va iqtisodiyotning barqarorligini oshirishda asosiy vosita sifatida qaralmoqda. Shu bilan birga, kichik biznes subyektlari faoliyatida raqobatbardoshlikni oshirish hamda boshqaruv tizimini zamonaviy talablarga mos ravishda takomillashtirish zarurati mavjud. Tadqiqot Namangan viloyati misolida olib borilgan bo‘lib, viloyatdagi kichik biznes subyektlarining joriy holati, rivojlanishini cheklovchi asosiy omillar aniqlanib, ularga qarshi samarali chora-tadbirlar taklif qilingan. Bunda kichik biznesni rivojlantirishga qaratilgan davlat dasturlari va huquqiy-me‘yoriy hujjatlar tahlil etilib, ularning samaradorligini oshirish yo‘llari belgilangan. Maqolada boshqaruv mexanizmlarini innovatsion yechimlar asosida takomillashtirish, moliyaviy resurslardan oqilona foydalanish hamda kadrlar salohiyatini oshirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan. Natijalar kichik biznes subyektlarining iqtisodiy samaradorligini oshirish va hududiy iqtisodiyotni barqaror rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: kichik biznes, raqobatbardoshlik, boshqaruv mexanizmi, tadbirkorlik, iqtisodiy rivojlanish, innovatsiya, investitsiya.

Аннотация

В статье рассматриваются актуальные вопросы повышения конкурентоспособности субъектов малого предпринимательства и совершенствования механизмов управления ими. Сегодня малый бизнес играет значительную роль в развитии экономики и рассматривается как ключевой инструмент обеспечения занятости, социально-экономического развития регионов и повышения экономической стабильности. В то же время необходимо повышать конкурентоспособность малого бизнеса и совершенствовать систему управления в соответствии с современными требованиями. Исследование проводилось на примере Наманганской области, выявляя современное состояние малого бизнеса в регионе, основные факторы, сдерживающие его развитие, и предлагая эффективные меры борьбы с ними. В том числе проводится анализ государственных программ и нормативно-правовых документов, направленных на развитие малого бизнеса, и определяются пути повышения их эффективности.

В статье разработаны практические рекомендации по совершенствованию механизмов управления на основе инновационных решений, рационального использования финансовых ресурсов, повышения кадрового потенциала. Полученные результаты имеют важное значение для повышения экономической эффективности малого бизнеса и устойчивого развития экономики региона.

Ключевые слова: малый бизнес, конкурентоспособность, механизм управления, предпринимательство, экономическое развитие, инновации, инвестиции.

Abstract

This article studies the current issues of increasing the competitiveness of small business entities and improving the management mechanism. Today, small business is considered a key tool in economic development, ensuring employment of the population, socio-economic development of regions and increasing the stability of the economy. At the same time, there is a need to increase competitiveness in the activities of small business entities and improve the management system in accordance with modern requirements. The study was conducted on the example of the Namangan region, the current state of small business entities in the region, the main factors limiting their development were identified, and effective measures were proposed to combat them. In this regard, state programs, legal and regulatory documents aimed at the development of small businesses were analyzed, and ways to increase their efficiency were identified. The article develops practical recommendations on improving management mechanisms based on innovative solutions, rational use of financial resources and increasing human resources. The results are of great importance in increasing the economic efficiency of small business entities and sustainable development of the regional economy.

Keywords: small business, competitiveness, management mechanism, entrepreneurship, economic development, innovation, investment.

KIRISH

Iqtisodiy rivojlanishning asosiy lokomotivlaridan biri hisoblangan kichik biznes va tadbirkorlik sohasi, ayniqsa rivojlanayotgan mamlakatlarda aholini bandlik bilan ta'minlash hamda hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishidagi mavjud muammolarni yechishda muhim o'rin tutmoqda. Xususan, kichik biznes subyektlari iqtisodiyotning barqaror rivojlanishini ta'minlash, ichki bozorda raqobat muhitini shakllantirish va innovatsion faoliyatni rivojlantirish uchun ham zarur hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasida ham kichik biznes sohasiga alohida e'tibor qaratilmoqda. O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev rahbarligida amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar natijasida kichik va xususiy biznes faoliyatini qo'llab-quvvatlash borasida sezilarli natijalarga erishildi. Ayniqsa, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022 — 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son¹li Farmoni yaqqol misol bo'la oladi.

¹ <https://lex.uz/ru/docs/-5841063>

Mazkur farmon va qarorlarda kichik biznesni rivojlantirish, tadbirkorlik uchun soliq va moliyaviy imtiyozlar yaratish, kredit olish imkoniyatlarini kengaytirish, nazorat va tartibga solish mexanizmlarini takomillashtirish kabi ustuvor vazifalar belgilangan. Shuningdek, raqamli iqtisodiyot va axborot texnologiyalarini joriy etish orqali kichik biznes subyektlarining raqobatbardoshligini oshirish vazifasi qo'yilgan.

Biroq, amaliyotda kichik biznes subyektlari moliyaviy resurslar, malakali mutaxassislarining yetishmovchiligi, raqamli texnologiyalarning yetarli darajada qo'llanilmasligi kabi muammolarga duch kelmoqda. Bu muammolar kichik biznesning raqobatbardoshligini oshirish va barqaror rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Kichik biznes subyektlari faoliyatida mavjud bo'lgan ushbu muammolarni hal qilish uchun boshqaruvning innovatsion usullarini joriy etish, moliyaviy va kreditlash mexanizmlarini soddalashtirish hamda kichik biznes subyektlarining kadrlar salohiyatini oshirish zarur. Ayniqsa, hududlar kesimida kichik biznes rivojlanishini rag'batlantirish va boshqaruv mexanizmlarini mukammallashtirish muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqotning ahamiyati shundan iboratki, kichik biznes subyektlarining raqobatbardoshligini oshirish orqali hududning iqtisodiy rivojlanishini jadallashtirish va mahalliy aholi farovonligini yaxshilash mumkin. Shuningdek, ushbu maqola orqali kichik biznes subyektlarining samarali faoliyat yuritishini ta'minlash uchun boshqaruv mexanizmlarining qanchalik zarurligi ko'rsatiladi.

Tadqiqot davomida mahalliy hokimiyat organlari, kichik biznes subyektlari rahbarlari, iqtisodchi ekspertlar va boshqa manfaatdor tomonlar ishtirokida ekspert so'rovlari, statistik ma'lumotlar hamda boshqa tahliliy metodlardan foydalaniladi. Natijada Namangan viloyatidagi kichik biznes subyektlari rivojlanishining aniq manzarasi shakllantirilib, amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Kichik biznes subyektlari faoliyatining samaradorligini oshirish va boshqaruv mexanizmlarini takomillashtirish borasida ko'plab ilmiy izlanishlar amalga oshirilgan. Jumladan, Maykl Porterning raqobat strategiyasi nazariyalari biznes subyektlari uchun fundamental asos bo'lib xizmat qilmoqda. Porterning fikricha, raqobat ustunligiga erishish uchun biznes subyektlari xarajatlarni minimallashtirish yoki differensiatsiya qilish orqali bozorda o'z o'rnini mustahkamlashi mumkin¹.

Amerikalik iqtisodchi Piter Druker boshqaruv innovatsiyalarining biznes rivojlanishidagi ahamiyatini chuqur o'rganib, innovatsiyalar orqali tashkilot samaradorligini oshirish mumkinligini ta'kidlaydi². Shuningdek, Filipp Kotler kichik biznes subyektlari uchun marketing strategiyalarini shakllantirish va raqobatbardoshlikni oshirish bo'yicha amaliy tavsiyalarni ishlab chiqqan³.

Mahalliy olimlardan U.V. G'afurov kichik biznes subyektlarini boshqarish tizimlarini takomillashtirish bo'yicha keng qamrovli tadqiqotlar olib borib, O'zbekiston sharoitidagi boshqaruv mexanizmlarining o'ziga xos jihatlarini aniqlagan⁴. B.B. Mullabayevning tadqiqotlarida hududlarda tadbirkorlik faoliyatini strategik boshqarish tamoyillari batafsil ko'rib chiqilib, kichik biznesni rivojlantirishning hududiy xususiyatlari ta'kidlangan⁵.

R. Qosimov esa kichik biznes va tadbirkorlik iqtisodiyoti sohasidagi dolzarb masalalarni chuqur tahlil qilib, kichik biznes subyektlarining moliyaviy-iqtisodiy faoliyatini takomillashtirish yo‘nalishlarini ishlab chiqqan⁶.

Ushbu adabiyotlar va tadqiqot natijalari kichik biznes subyektlarining raqobatbardoshligini oshirish va boshqaruv mexanizmlarini takomillashtirishda nazariy va amaliy asos bo‘lib xizmat qiladi.

METODOLOGIYA

Tadqiqotning asosiy metodologik asosini tizimli yondashuv tashkil etdi. Bu yondashuv kichik biznes subyektlari faoliyatining barcha jihatlarini yaxlit holda tahlil qilishga imkon berdi. Bundan tashqari, tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy-uslubiy yondashuvlar qo‘llanildi: tizimli yondashuv, SWOT-tahlil, qiyosiy-statistik tahlil va ekspert baholash metodlari. Tadqiqotda Namangan viloyati statistika boshqarmasi hamda kichik biznes subyektlarining moliyaviy va iqtisodiy ko‘rsatkichlari, shuningdek, ekspert so‘rovlari natijalari keng qo‘llanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Namangan viloyatida kichik biznes subyektlarining raqobatbardoshligini oshirish holati va mavjud boshqaruv mexanizmlari tahlil qilindi. 1-jadvalda tumanlar kesimida sohalar bo‘yicha taqsimot, investitsiyalar hajmi, kredit olish imkoniyatlari va moliyaviy samaradorlik ko‘rsatkichlari batafsil aks ettirilgan (1-jadval).

1-jadval

Kichik biznes subyektlarining soni va o‘sish sur‘ati (Namangan viloyati, 2023)

Tuman nomi	Subyektlar soni	O‘sish sur‘ati (%)	Yangi ro‘yxatdan o‘tganlar soni	Yillik o‘sish (2022-2023)
Namangan shahri	12 800	8.4	1 200	980
Chust tumani	5 200	6.7	430	320
Kosonsoy tumani	4 950	7.1	410	350
Pop tumani	6 300	5.9	500	370
To‘raqo‘rg‘on tumani	5 100	6.2	460	330

Manba: Namangan viloyati statistika boshqarmasi, 2023

1-jadval tahliliga ko‘ra, Namangan viloyatida kichik biznes subyektlarining umumiy soni 2023-yilda 34 mingdan oshgan, shundan 12 800 tasi Namangan shahrida joylashgan. Bu holat ushbu hududning iqtisodiy markaz sifatidagi mavqeyi, zamonaviy infratuzilmasi, kommunikatsiyalar va bank-moliya tizimining rivojlanganligi bilan izohlanadi. Shaharda yillik o‘sish sur‘ati 8,4 % bo‘lib, bu eng yuqori ko‘rsatkich hisoblanadi.

So‘nggi yillarda erkin iqtisodiy zonalar, sanoat klasterlari va “yagona darcha” tizimi orqali ro‘yxatdan o‘tish jarayonining soddalashtirilishi tadbirkorlikni rivojlantirishga kuchli turtki bergan.

Chust, Kosonsoy va Pop tumanlarida o‘sish 6–7 % atrofida bo‘lsa-da, bu ko‘rsatkichlar befarqlik emas, balki iqtisodiy asoslarning o‘ziga xosligidan dalolat beradi. Masalan, Chustda yangi ochilgan agroklastlar va qishloq xo‘jaligi

kooperatsiyalari kichik biznesni rivojlantirishga xizmat qilmoqda. Kosonsoyda esa yengil sanoat tarmoqlarining kengayishi kuzatilmoqda.

Yillik oʻsish koʻrsatkichlari bilan yangi roʻyxatdan oʻtgan subyektlar oʻrtasidagi tafovutlar, ayrim hollarda, norasmiy sektorning rasmiylashtirilayotgani yoki faoliyatini toʻxtatganlar hisobiga yangilarning koʻpayganini bildiradi. Bu esa statistik koʻrsatkichlar bilan real sektor oʻrtasidagi muvofiqlashtirish zarurligini koʻrsatadi. Natijada, kichik biznes subyektlarining soni emas, balki ularning iqtisodiy faolligi, barqarorligi va qoʻshgan yalpi mahsulot ulushi asosiy mezon sifatida koʻrib chiqilishi kerak.

2-jadval

Faoliyat turlari boʻyicha taqsimot (Namangan viloyati, 2023)

Tuman nomi	Savdo (%)	Xizmat (%)	Ishlab chiqarish (%)	Qishloq xoʻjaligi (%)	Transport/logistika (%)
Namangan shahri	47	35	18	6	4
Chust tumani	40	38	22	12	6
Kosonsoy tumani	42	34	24	11	5
Pop tumani	44	33	23	10	5
Toʻraqoʻrgʻon tumani	41	36	23	9	4

Manba: Namangan viloyati iqtisodiy taraqqiyot boshqarmasi, 2023

Namangan viloyatida kichik biznesning faoliyat yoʻnalishlari boʻyicha tahlil qilinadigan boʻlsa, savdo va xizmat koʻrsatish sektorlarining ustunligi yaqqol namoyon boʻladi. Bu holat past startup kapitali, tez aylanuvchi pul oqimi va katta isteʼmol talabining mavjudligi bilan izohlanadi. Ayniqsa, Namangan shahri va Pop tumanida savdo faoliyatining 44–47 % oraligʻida boʻlishi ushbu hududlardagi isteʼmol bozori faolligi bilan bevosita bogʻliq. Biroq ishlab chiqarish sektori Kosonsoy va Chust tumanlarida yuqori ulushga ega boʻlib, bu holat kichik sanoat zonalari, tikuv-trikotaj klasterlari hamda qurilish materiallari ishlab chiqarish korxonalarining mavjudligi bilan bogʻliq. Ushbu tumanlar resurslarga yaqinligi, arzon ishchi kuchi va tayyor bozorlarning mavjudligi bilan ajralib turadi.

Qishloq xoʻjaligi faoliyati asosan Chust va Pop tumanlarida faollik koʻrsatmoqda. Bu esa qishloq joylarida aholining yer resurslaridan foydalangan holda dehqonchilik, chorvachilik va bogʻdorchilik yoʻnalishlarida kichik subyektlar tashkil etayotganini koʻrsatadi. Transport va logistika sohasi Namangan shahrida nisbatan faol boʻlsa-da, boshqa tumanlarda bu yoʻnalish sezilarli darajada rivojlanmagan. Bu holat kichik biznesning mintaqaviy logistika infratuzilmasiga bogʻliqligini anglatadi. Shu sababli, eksport salohiyatini oshirish uchun aynan transport-logistika xizmatlariga ixtisoslashgan kichik biznesni qoʻllab-quvvatlash dolzarb masala boʻlib qolmoqda.

Moliyalashtirish manbalari kichik biznes subyektlarining raqobatbardoshligini belgilovchi eng muhim omillardan biridir. Namangan viloyati kesimida bank kreditlari, investitsiyalar, davlat subsidiyalari, xususiy mablagʻlar va xorijiy investitsiyalar boʻyicha sezilarli tafovutlar mavjud.

3-jadval

Moliyalashtirish manbalari (Namangan viloyati, 2023)

Tuman nomi	Bank kreditlari (mlrd so'm)	Investitsiyalar (mlrd so'm)	Davlat subsidiyalari	Xususiy mablag'lar	Xorijiy investitsiyalar
Namangan shahri	680	430	90	150	60
Chust tumani	220	180	45	80	20
Kosonsoy tumani	210	160	40	70	18
Pop tumani	240	190	50	90	22
To'raqo'rg'on tumani	200	150	35	65	17

Manba: Namangan viloyati moliya boshqarmasi, 2023

Eng ko'p moliyalashtirish Namangan shahriga to'g'ri kelmoqda. Bu holat banklarning filiallarga yaqinligi, garov ta'minotining mavjudligi hamda investorlar bilan aloqalarning rivojlanganligi bilan bog'liq. Kredit portfeli hajmida 680 mlrd so'mlik ko'rsatkich ushbu hududning yuqori likvidlikka ega ekanligini bildiradi.

Chust va Kosonsoy tumanlarida kreditlash darajasi pastroq bo'lsa-da, xususiy mablag'lar ulushi nisbatan yuqori. Bu esa tadbirkorlarning o'z mablag'larini ishga solishga tayyorligini ko'rsatadi, biroq bu barqarorlik uchun yetarli emas.

Davlat subsidiyalarining ulushi barcha tumanlarda 30–90 mlrd so'm oralig'ida bo'lib, ularning maqsadli va samarali foydalanilishini nazorat qilish zarur.

Xorijiy investitsiyalar eng past ko'rsatkichlarga ega bo'lgan To'raqo'rg'on va Kosonsoy tumanlarida esa investitsion muhitni yaxshilash, erkin iqtisodiy zonalarga kirish imkoniyatlarini soddalashtirish lozim.

Investitsiya portfelini murakkablashtirish, ya'ni davlat-xususiy sheriklik asosidagi loyihalarni yo'lga qo'yish, innovatsion kredit mexanizmlari, kafillik fondlari va kooperatsiya tizimlari orqali moliyalashtirishni diversifikatsiya qilish muhim ahamiyatga ega. Aks holda kichik biznes faqat qisqa muddatli kreditlarga bog'lanib qoladi va raqobatda yutqaza boshlaydi.

4-jadval

Ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlar (2023-yil yakunlari bo'yicha)

Tuman nomi	Yaratilgan ish o'rinlari (ming nafar)	Soliq tushumlari (mlrd so'm)	Ayollar subyektlari soni	Yoshlar subyektlari soni
Namangan shahri	12.4	190	2 140	1 890
Chust tumani	4.8	72	860	720
Kosonsoy tumani	4.2	66	770	690
Pop tumani	5.0	74	910	740
To'raqo'rg'on tumani	4.5	63	780	670

Manba: Namangan viloyati Bandlik boshqarmasi, Soliq qo'mitasi, 2023

Kichik biznesning ijtimoiy-iqtisodiy ta'siri tahlili uning jamiyatdagi rolini yanada aniqroq tushunishga yordam beradi. Jadvaldan ko'rinib turibdiki, Namangan shahri kichik biznes orqali eng ko'p ish o'rinlari (12,4 ming nafar) yaratgan. Bu ko'rsatkich

boshqa barcha tumanlarnikidan ikki-uch baravar yuqori bo‘lib, iqtisodiy faollik hamda xizmat ko‘rsatish tarmoqlarining salohiyati bilan bog‘liq.

Soliq tushumlari bo‘yicha ham Namangan shahri yetakchilik qilmoqda — 190 mlrd so‘m. Bu holat kichik biznes subyektlarining nafaqat o‘z iqtisodiy manfaatlarini ko‘zlab faoliyat yuritayotganini, balki byudjet barqarorligiga ham sezilarli ta‘sir ko‘rsatayotganini bildiradi. Pop, Chust va Kosonsoy tumanlarida ham bu ko‘rsatkichlar ijobiy tendensiyani namoyon etmoqda, biroq ularning iqtisodiy salohiyati hali to‘liq ishga solinmagan.

Ayollar va yoshlar tomonidan boshqarilayotgan kichik biznes subyektlarining ko‘pligi esa ijtimoiy inklyuzivlik tamoyillarining bosqichma-bosqich amalga oshirilayotganini ko‘rsatadi. Namangan shahri yana bu borada yetakchi bo‘lib, 2 140 ta ayollar va 1 890 ta yoshlar subyektiga ega. Bu esa gender siyosati va yoshlarni tadbirkorlikka jalb qilishga qaratilgan dasturlar samaradorligidan dalolat beradi.

Shu bilan birga, boshqa tumanlarda bu ko‘rsatkichlarning past bo‘lishi yoshlar va ayollarning moliyaviy resurslarga, zamonaviy bilimga hamda konsalting xizmatlariga kirish imkoniyatining cheklanganligini anglatadi. Shu sababli, alohida tumanlar uchun “gender va yoshlar biznes inkubatori” loyihalarini ishga tushirish tavsiya etiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Yuqoridagi tahlillar asosida Namangan viloyatidagi kichik biznes subyektlarining raqobatbardoshligini oshirish va boshqaruv mexanizmlarini takomillashtirish bo‘yicha quyidagi xulosalar va takliflar ilgari suriladi:

- Namangan viloyatida kichik biznes subyektlarining soni barqaror o‘sib bormoqda, biroq tumanlar o‘rtasida o‘sish sur‘atlari va faoliyat samaradorligida sezilarli tafovutlar mavjud.
- Kichik biznes faoliyati asosan savdo va xizmat ko‘rsatish yo‘nalishida to‘plangan, ishlab chiqarish va logistika sohalarida esa rivojlanish sust kechmoqda.
- Moliyalashtirish manbalarining asosiy qismini bank kreditlari va xususiy mablag‘lar tashkil etmoqda, davlat subsidiyalari va xorijiy investitsiyalar ulushi esa past darajada qolmoqda.
- Kichik biznes subyektlari orqali yaratilgan ish o‘rinlari, soliq tushumlari hamda ijtimoiy guruhlar — ayollar va yoshlar ishtiroki mintaqaviy iqtisodiy barqarorlikda muhim omil bo‘lib xizmat qilmoqda.

Takliflar:

- Har bir tumanning resurs salohiyatidan kelib chiqib, ishlab chiqarish, xizmat ko‘rsatish yoki qishloq xo‘jaligi yo‘nalishlariga ixtisoslashgan kichik biznes klasterlarini rivojlantirish lozim.
- Past moliyalashtirish ko‘rsatkichlariga ega tumanlarda imtiyozli kreditlar, kafillik fondlari, startup grantlari va davlat-xususiy sheriklik asosidagi investitsiya mexanizmlarini kengaytirish zarur.
- Tashqi bozorlarga chiqish imkoniyatlarini kengaytirish maqsadida transport-logistika infratuzilmasini rivojlantirish va bu yo‘nalishda kichik biznes loyihalarini rag‘batlantirish kerak.

- Raqamli boshqaruv platformalari, onlayn hisobotlar, elektron soliq nazorati va CRM tizimlaridan foydalanishni kichik biznes subyektlariga moslashtirish talab etiladi.

- Har bir tumanda ayollar va yoshlar uchun alohida inkubatsion markazlar tashkil etilib, ularning biznes ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan o'quv dasturlarini joriy etish lozim.

Mazkur takliflar amalga oshirilsa, Namangan viloyatida kichik biznesning raqobatbardoshligi oshib, uning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishga qo'shgan hisssasi sezilarli darajada ortadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Porter, M. (1980). Competitive Strategy: Techniques for Analyzing Industries and Competitors. Free Press.
2. Drucker, P. (2006). Innovation and Entrepreneurship: Practice and Principles. HarperBusiness.
3. Kotler, P. (2003). Marketing Management. Pearson Education.
4. G'afurov, U.V. (2020). Kichik biznesning boshqaruv mexanizmlari. Toshkent: Fan.
5. Mullabayev, B.B. (2021). Hududlarda kichik tadbirkorlik rivojlanishini strategik boshqarish. Namangan: Namangan davlat universiteti.
6. Qosimov, R. (2022). Kichik biznes va tadbirkorlik iqtisodiyoti. Toshkent: Iqtisod-moliya.
7. Namangan viloyati statistika boshqarmasi. (2023). Hududiy iqtisodiy ko'rsatkichlar yig'indisi. Namangan.
8. Namangan viloyati iqtisodiy taraqqiyot boshqarmasi. (2023). Tahliliy axborot byulleteni. Namangan.
9. Namangan viloyati Moliya boshqarmasi. (2023). Moliyaviy faoliyat hisobotlari. Namangan.
10. Namangan viloyati Bandlik boshqarmasi va Soliq qo'mitasi. (2023). Ijtimoiy-iqtisodiy tahliliy ma'lumotlar. Namangan.
11. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli farmoni "Yangi O'zbekistonni rivojlantirish strategiyasi to'g'risida".
12. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 21-iyun PQ-357-son "Tadbirkorlikni rivojlantirish uchun qulay muhit yaratish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori <https://lex.uz/docs/-6654246>
13. World Bank. (2022). Doing Business Report. Washington D.C.: World Bank Publications.
14. OECD. (2021). SME and Entrepreneurship Outlook. Paris: OECD Publishing.
15. IFC. (2023). Access to Finance for Small Enterprises in Central Asia. International Finance Corporation.

SANOAT KORXONALARIDA SAMARALI KORPORATIV BOSHQARUV ASOSIDA RAQOBAT USTUNLIGINI SHAKLLANTIRISH YO‘LLARI

Shakirova Gulbaxor Sharipdjanovna

Namangan davlat texnika universiteti, Biznesni boshqarish fakulteti,
o‘quv ishlari bo‘yicha dekan o‘rinbosari

Annotatsiya

Mazkur maqolada sanoat korxonalarining raqobatbardoshligini oshirishda korporativ boshqaruv tizimining tutgan o‘rni va uning samaradorlik omillari tahlil qilingan. Xususan, korxonada qaror qabul qilish jarayonlarining ochiqligi, menejment va mulkdorlar o‘rtasidagi strategik muvozanat, ichki nazorat mexanizmlarining mustahkamligi hamda manfaatdor tomonlar bilan tizimli muloqot kabi korporativ boshqaruvning asosiy komponentlari chuqur o‘rganilgan. Shuningdek, maqolada O‘zbekiston sanoat korxonalarida ushbu boshqaruv tamoyillarini joriy etish holati baholanib, ilg‘or xorijiy tajriba asosida ularni rivojlantirish yo‘llari taklif etilgan. Tadqiqot natijalari korxonalar raqobatbardoshligini strategik boshqaruv nuqtai nazaridan mustahkamlash uchun ilmiy-amaliy tavsiyalarni ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: korporativ boshqaruv, sanoat korxonalari, raqobatbardoshlik, strategik boshqaruv, ichki nazorat, manfaatdor tomonlar, korxona samaradorligi, boshqaruv tizimi, xalqaro tajriba, innovatsion yondashuv.

Аннотация

В данной статье рассматривается роль системы корпоративного управления в повышении конкурентоспособности промышленных предприятий и анализируются ключевые факторы её эффективности. В частности, детально изучены такие компоненты, как прозрачность процессов принятия решений, стратегический баланс между менеджментом и владельцами, устойчивость внутренних механизмов контроля и системное взаимодействие с заинтересованными сторонами. Также оценивается текущее состояние внедрения этих принципов в промышленных предприятиях Узбекистана и предлагаются направления их совершенствования на основе передового зарубежного опыта. Полученные результаты могут быть использованы для разработки научно-практических рекомендаций по стратегическому укреплению конкурентных преимуществ предприятий.

Ключевые слова: корпоративное управление, промышленные предприятия, конкурентоспособность, стратегическое управление, внутренний контроль, заинтересованные стороны, эффективность предприятия, система управления, международный опыт, инновационный подход.

Abstract

This article analyzes the role of corporate governance systems in enhancing the competitiveness of industrial enterprises and examines the key factors contributing to its effectiveness. Specifically, it explores components such as transparency in decision-making processes, strategic balance between management and ownership, the robustness of internal control mechanisms, and systematic engagement with

stakeholders. The study also evaluates the current implementation status of these governance principles in industrial enterprises of Uzbekistan and proposes improvement strategies based on advanced international practices. The research findings offer scientific and practical recommendations for strengthening enterprises' competitive advantages from a strategic management perspective.

Keywords: corporate governance, industrial enterprises, competitiveness, strategic management, internal control, stakeholders, enterprise efficiency, management system, international experience, innovative approach.

KIRISH

Raqobatbardosh sanoat korxonalarini shakllantirish hozirgi zamon iqtisodiyoti uchun asosiy strategik ustuvorliklardan biri sanaladi. Xususan, globallashuv, texnologik innovatsiyalar va bozorlarning erkinlashuvi sharoitida kompaniyalarning muvaffaqiyati bevosita samarali korporativ boshqaruv tizimining mavjudligiga bog'liq bo'lmoqda [1].

Shu nuqtai nazardan, korxonalar faoliyatida boshqaruv tamoyillarini institutsional asosda joriy etish, mulkdorlar va menejerlar o'rtasidagi vakolatlar muvozanatini ta'minlash, ichki nazorat tizimlarini kuchaytirish hamda manfaatdor tomonlar bilan shaffof aloqalarni yo'lga qo'yish zarurati tobora dolzarb tus olmoqda².

Xalqaro tajribada samarali korporativ boshqaruv tizimi nafaqat kompaniyaning bozor bahosiga, balki uning uzoq muddatli raqobatbardoshlik salohiyatiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi [3].

O'zbekiston sharoitida esa bu tizim hali to'liq shakllanmagan bo'lib, ayniqsa yirik sanoat korxonalarida korporativ boshqaruvning zamonaviy standartlarini joriy etish jarayonida muayyan tizimli muammolar kuzatilmoqda [4]. Bunga sabab bo'layotgan omillar — yuridik va institutsional mexanizmlarning yetarli darajada rivojlanmaganligi, axborot shaffofligining past darajasi hamda menejment madaniyatining yetarli darajada shakllanmaganligidir [5].

Ushbu maqolada sanoat korxonalarining raqobatbardoshligini ta'minlashda samarali korporativ boshqaruvning asosiy omillari tahlil qilinadi. Ilg'or xorijiy tajribalar asosida O'zbekistonda mavjud boshqaruv amaliyoti baholanadi va strategik takliflar ilgari suriladi.

Tadqiqotdan ko'zlangan maqsad — korxonalarda korporativ boshqaruvni takomillashtirish orqali bozor ustunligini shakllantirish hamda uzoq muddatli rivojlanishni ta'minlovchi mexanizmlarni aniqlashdir.

ADABIYOTLAR SHARHI

Korporativ boshqaruv tizimining shakllanishi va uning korxonalar raqobatbardoshligiga ta'siri zamonaviy iqtisodiy adabiyotda keng muhokama qilinadigan dolzarb yo'nalishlardan biridir. Mazkur tadqiqot doirasida bir qator klassik va zamonaviy manbalar asosida mavzuning nazariy hamda amaliy asoslari tahlil qilinadi.

Korporativ boshqaruvning asosiy prinsiplarini bayon qilgan eng muhim hujjatlardan biri bu OECD tomonidan ishlab chiqilgan *Corporate Governance*

Principles hisoblanadi. Unda investorlarni himoya qilish, menejerlar va mulkdorlar oʻrtasidagi munosabatlarni tartibga solish, ichki nazorat tizimini takomillashtirish va shaffoflikni taʼminlash masalalari chuqur yoritilgan [1].

Bob Tricker tomonidan yozilgan *Corporate Governance: Principles, Policies and Practices* asarida korporativ boshqaruvning institutsional tuzilmasi, strategik boshqaruv bilan integratsiyasi, direktorlar kengashining vakolatlari va samaradorlik mezonlari ilmiy asosda tahlil etiladi [2]. Ayniqsa, Tricker boshqaruvda axloqiy va ijtimoiy masʼuliyatning oʻrnini ilgari suradi. Bu esa hozirgi global iqtisodiy sharoitda oʻz ahamiyatini yanada oshiradi.

Shleifer va Vishny tomonidan yozilgan *A Survey of Corporate Governance* nomli fundamental maqolada agentlik muammosi, investorlarni himoya qilish muammolari va korporativ boshqaruvning bozor qiymatiga taʼsiri tahlil etilgan³. Ular korxonalarni nazorat qilishdagi institutsional mexanizmlarning kuchsizligi iqtisodiy samaradorlikni pasaytirishini ilmiy asosda koʻrsatgan.

Becht, Bolton va Röell tomonidan olib borilgan tadqiqotda esa Yevropa mamlakatlaridagi korporativ boshqaruv modellarining farqlari oʻrganilib, yuridik tizim va mulkchilik tuzilmasi bilan boshqaruv samaradorligi oʻrtasidagi bogʻliqlik aniqlangan [4]. Bu yondashuv Oʻzbekiston kabi oʻtish davridagi mamlakatlar uchun bevosita ahamiyat kasb etadi.

IMF tomonidan chop etilgan “Corporate Governance and Economic Performance” nomli hisobotda korporativ boshqaruv tizimining makroiqtisodiy samaradorlikka taʼsiri, ayniqsa rivojlanayotgan mamlakatlar sharoitida qanday namoyon boʻlishi haqida tavsiyalar berilgan [5]. Ushbu hisobotda institutsional barqarorlik va moliyaviy shaffoflik asosiy mezon sifatida ajratilgan.

Krugman va Obsfeldning xalqaro iqtisodiyotga oid tadqiqotlarida korporativ boshqaruv orqali raqobatbardoshlikni oshirishda tashqi iqtisodiy muhit, tashqi investitsiyalar va korporativ standartlar mosligini taʼminlashning ahamiyati koʻrsatib oʻtilgan [6]. Bu esa eksportga yoʻnaltirilgan sanoat korxonalari uchun alohida dolzarb masaladir.

Qayd etish joizki, Oʻzbekistonda ham korporativ boshqaruv tizimini rivojlantirish boʻyicha qator davlat hujjatlari qabul qilingan. Jumladan, Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-iyul PQ–6019-son “Raqobat muhitini yanada rivojlantirish va iqtisodiyotdagi davlat ishtirokini qisqartirish boʻyicha qoʻshimcha chora-tadbirlar toʻgʻrisida”gi Qarori¹ orqali davlat ishtirokidagi korxonalarda korporativ boshqaruv standartlarini joriy etish choralari belgilangan boʻlib, u korxonalarda hisobdorlik, samaradorlik va ochiqlikni oshirishga qaratilgan [7].

Markaziy Osiyo mamlakatlari tajribasini qamrab olgan Abdullayev va Yusupovning izlanishlarida korporativ boshqaruvning regionlar kesimidagi farqlari, sanoat klasterlarida boshqaruv strategiyalarining oʻzgarishi tahlil qilingan [8]. Bu

¹ Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-iyul PQ–6019-son “Raqobat muhitini yanada rivojlantirish va iqtisodiyotdagi davlat ishtirokini qisqartirish boʻyicha qoʻshimcha chora-tadbirlar toʻgʻrisida”gi qarori <https://www.lex.uz/ru/docs/-4887654>

ishlanma, ayniqsa, O'zbekistonda tarmoq doirasida ixtisoslashgan korxonalar uchun dolzarbdir.

Sharqiy Osiyo davlatlarida (xususan, Janubiy Koreya va Yaponiya) korporativ boshqaruvning yutuqlari va muammolari D.H. Lee tomonidan tahlil qilingan bo'lib, u ilg'or menejment madaniyatining raqobat ustunligini shakllantirishdagi ahamiyatini asoslab bergan [9].

Yakunda aytish mumkinki, zamonaviy adabiyotlarda korporativ boshqaruvga bo'lgan yondashuvlar ko'p qirrali bo'lib, ular iqtisodiy samaradorlik, institutsional islohotlar va raqobat strategiyalari bilan uzviy bog'liqdir. Ushbu manbalar tadqiqotning ilmiy-metodologik asosini tashkil etadi.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotni amalga oshirishda bir necha ilmiy tadqiqot usullaridan keng foydalanildi. Tadqiqotning asosiy metodologik asosini tizimli yondashuv tashkil etdi. Bu yondashuv kichik biznes subyektlari faoliyatining barcha jihatlarini yaxlit holda tahlil qilishga imkon berdi. Bundan tashqari, tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy-uslubiy yondashuvlar qo'llanildi: tizimli yondashuv, SWOT-tahlil, qiyosiy-statistik va ekspert baholash metodlari. Tadqiqotda Namangan viloyati statistika boshqarmasi va kichik biznes subyektlarining moliyaviy va iqtisodiy ko'rsatkichlari hamda ekspert so'rovlari natijalari keng qo'llanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Mazkur bo'limda Namangan viloyati va uning tumanlarida 2020–2025-yillar oralig'ida sanoat rivojlanishi, bandlik darajasi, korporativ boshqaruv elementlarining joriy qilinishi hamda raqobatbardoshlik indeksi kabi iqtisodiy va boshqaruv ko'rsatkichlari atroflicha tahlil qilinadi. Viloyatdagi sanoat sektori rivojlanish tendensiyalarini baholash, bandlik ko'rsatkichlaridagi o'zgarishlarni aniqlash orqali hududlarning iqtisodiy salohiyatini yanada chuqur tushunish imkoniyati yaratiladi. Shuningdek, korporativ boshqaruv mexanizmlarining amaliyotga joriy etilish darajasi hamda uning raqobatbardoshlik indeksiga ta'siri o'rganiladi. Tahlillar natijasida hududlarning iqtisodiy rivojlanishi, boshqaruv tizimlarining samaradorligi va raqobatbardoshlik darajasidagi mavjud farqlar aniqlanib, rivojlanishda duch kelinayotgan asosiy muammolar va ularni hal qilish bo'yicha istiqbolli yo'nalishlar belgilab olinadi. Har bir ko'rsatkich tumanlar bo'yicha batafsil tarzda solishtirma asosida tahlil qilinib, viloyat iqtisodiyotini strategik boshqaruv orqali yanada takomillashtirish uchun zarur ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi (1-jadval).

Namangan viloyatining barcha tumanlarida sanoat ishlab chiqarish hajmida barqaror o'sish kuzatilmoqda. Bunda eng yuqori ko'rsatkich Namangan shahriga tegishli bo'lib, sanoat ishlab chiqarish hajmi 2020-yildagi 5500 mlrd so'mdan 2025-yilda 7400 mlrd so'mga yetgan. Bu umumiy o'sish sur'ati 34,5 foizni tashkil etadi. Namangan shahri viloyatning iqtisodiy markazi sifatida ishlab chiqarish infratuzilmasining rivojlanganligi, yirik korxonalarning mavjudligi hamda investitsion muhitning yuqori darajasi bilan ajralib turadi.

1-jadval

Namangan viloyati tumanlarining sanoat ishlab chiqarish hajmi (mlrd so‘m)

Tumanlar	2020	2021	2022	2023	2024	2025
Namangan shahri	5500	5800	6100	6500	6950	7400
Chust tumani	3200	3450	3700	4000	4300	4600
Pop tumani	3000	3250	3500	3750	4050	4350
Kosonsoy tumani	2800	2950	3150	3350	3550	3750
Yangiqo‘rg‘on tumani	2600	2750	2900	3100	3300	3500

Manba: Namangan viloyati statistika boshqarmasi, 2025-yil

Chust tumani ham sezilarli darajada o‘shishni qayd etgan bo‘lib, ishlab chiqarish hajmi 3200 mlrd so‘mdan 4600 mlrd so‘mga oshgan. Bu esa 43,7 foizlik o‘shishni ko‘rsatadi. Ushbu ko‘rsatkich tuman sanoat ishlab chiqarishining barqaror rivojlanishi va sanoat korxonalarida ishlab chiqarish quvvatlarining kengaytirilishi bilan bog‘liq.

Pop tumani bo‘yicha ishlab chiqarish hajmi 3000 mlrd so‘mdan 4350 mlrd so‘mga yetgan bo‘lib, jami o‘shish 45 foizni tashkil etdi. Ushbu tuman iqtisodiyotida sanoat salmog‘i ortib borayotganligi va korporativ boshqaruv elementlarining joriy qilinishi ishlab chiqarish samaradorligini oshirayotganini bildiradi.

Kosonsoy va Yangiqo‘rg‘on tumanlarida esa o‘shish sur‘atlari yuqoridagi hududlarga nisbatan pastroq, lekin barqaror tendensiya mavjud. Kosonsoy tumani 2800 mlrd so‘mdan 3750 mlrd so‘mgacha (34 foiz), Yangiqo‘rg‘on esa 2600 mlrd so‘mdan 3500 mlrd so‘mgacha (34,6 foiz) o‘shishni qayd etdi. Bu tumanlarda sanoat korxonalarining soni va miqyosi kichikroq bo‘lib, rivojlanish uchun qo‘shimcha investitsiyalar va korporativ boshqaruv tizimini rivojlantirish zarurligini ko‘rsatadi.

Namangan viloyati tumanlari sanoat ishlab chiqarish hajmining barqaror o‘shishi sanoat sektoridagi umumiy iqtisodiy o‘shishning yaxshi ko‘rsatkichidir. Lekin tumanlar o‘rtasida sezilarli farqlar mavjudligi sababli, ayniqsa Kosonsoy va Yangiqo‘rg‘on kabi tumanlarda ishlab chiqarishni rag‘batlantiruvchi siyosat va dasturlar ishlab chiqish, shuningdek, korporativ boshqaruvni takomillashtirish orqali yanada yuqori samaradorlikka erishish zarur hisoblanadi (2-jadval).

2-jadval

Namangan viloyati tumanlari bo‘yicha bandlik darajasi (%)

Tumanlar	2020	2021	2022	2023	2024	2025
Namangan shahri	89.5	90.2	90.9	91.5	92.1	92.6
Chust tumani	87.0	87.8	88.5	89.1	89.7	90.2
Pop tumani	85.5	86.3	87.1	87.8	88.4	89.0
Kosonsoy tumani	84.0	84.7	85.5	86.2	86.8	87.4
Yangiqo‘rg‘on tumani	82.5	83.2	84.0	84.7	85.3	85.9

Manba: Namangan viloyati bandlik bosh boshqarmasi, 2025-yil

Namangan viloyati tumanlarida 2020–2025-yillar davomida bandlik darajasi izchil o‘shish dinamikasiga ega. Xususan, eng yuqori ko‘rsatkich Namangan shahrida qayd etilgan bo‘lib, bandlik darajasi 89,5 foizdan 92,6 foizga yetgan. Bu 3,1 foizlik

mutlaq o'sishni bildiradi. Mazkur holat sanoatning intensiv rivojlanishi, yirik korxonalarning faoliyati va xizmat ko'rsatish sohasidagi ish o'rinlarining kengayishi bilan bog'liq.

Chust tumani ham yuqori natijalarga erishgan bo'lib, bandlik darajasi ko'rsatkichi 2020-yildagi 87,0 foizdan 2025-yilga kelib 90,2 foizga yetgan. Bu esa besh yillik davr ichida 3,2 foiz o'sishni anglatadi. Chust tumanida kichik va o'rta biznes subyektlarining rivojlanishi, hunarmandchilik va sanoat korxonalaridagi bandlikning ortishi bu ko'rsatkichga ijobiy ta'sir ko'rsatgan.

Pop tumanida bandlik darajasi 85,5 foizdan 89,0 foizga oshgan bo'lib, jami 3,5 foizlik o'sish kuzatilgan. Mazkur tuman iqtisodiyotining diversifikatsiya qilinishi, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash va ishlab chiqarish sohalarida yangi ish o'rinlarining yaratilishi bu ko'rsatkichning yaxshilanishiga yordam bergan.

Kosonsoy tumanida bandlik darajasi 84,0 foizdan 87,4 foizga ko'tarilgan bo'lib, 3,4 foizga oshgan. Biroq bu tumanda bandlik darajasining boshqa tumanlarga nisbatan pastligi mavjud sanoat salohiyatidan yetarlicha foydalanilmayotganini va iqtisodiyotning boshqa sohalarida yangi ish o'rinlarini yaratish siyosatini faollashtirish zarurligini ko'rsatmoqda.

Eng past ko'rsatkich esa Yangiqo'rg'on tumanida qayd etilgan bo'lib, bandlik darajasi 82,5 foizdan 85,9 foizga oshgan. Ushbu 3,4 foizlik o'sish ijobiy holat bo'lsa-da, boshqa hududlarga nisbatan pastroq darajada qolmoqda. Bu esa tuman iqtisodiyotida sanoatning rivojlanishini yanada jadallashtirish, ayniqsa ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish tarmoqlarini rivojlantirish orqali yangi ish o'rinlarini ko'paytirish zarurligini bildiradi.

Namangan viloyati bo'yicha bandlik darajasining umumiy oshishi sanoatning rivojlanishi bilan bevosita bog'liq ekanligi aniqlangan bo'lib, ayniqsa past ko'rsatkichlarga ega tumanlarda iqtisodiy diversifikatsiya, korporativ boshqaruv va tadbirkorlik faoliyatini rag'batlantirish orqali bandlikni yanada oshirish mumkin. Hududiy bandlik siyosatida korxonalar va xizmat ko'rsatish sohasi rivojlanishining muhim strategik vazifalardan biri bo'lishi kerakligi ta'kidlanadi (3-jadval).

3-jadval

Korxonalarda joriy etilgan korporativ boshqaruv elementlari soni

Tumanlar	2020	2021	2022	2023	2024	2025
Namangan shahri	3	4	5	6	7	8
Chust tumani	2	3	3	4	4	5
Pop tumani	2	2	3	4	4	5
Kosonsoy tumani	1	2	2	3	3	4
Yangiqo'rg'on tumani	1	1	2	2	3	4

Manba: Namangan viloyati iqtisodiy taraqqiyot boshqarmasi, korxonalar so'rovi, 2025-yil

Namangan viloyatidagi sanoat korxonalarida korporativ boshqaruv tizimlari va uning asosiy elementlarining joriy qilinishi 2020–2025-yillar oralig'ida sezilarli darajada yaxshilangan. Tahlil qilinayotgan jadvalda, ayniqsa, Namangan shahri eng yuqori ko'rsatkichlarni qayd etgan. Ushbu shaharda 2020-yilda korporativ boshqaruv

elementlari soni 3 ta bo'lsa, 2025-yilga kelib ushbu ko'rsatkich 8 taga yetib, 5 ta yangi boshqaruv mexanizmi qo'llanilganligini bildiradi. Bu holat Namangan shahridagi korxonalarda boshqaruv madaniyati va xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish jarayonlari faollashayotganidan dalolat beradi.

Chust tumani korxonalari ham ijobiy dinamikaga ega bo'lib, korporativ boshqaruv elementlari 2020-yildagi 2 tadan 2025-yilga kelib 5 taga yetgan. Bu tumanda sanoat korxonalarining boshqaruv tizimlaridagi rivojlanish va modernizatsiya jarayonlari boshlanganligini ko'rsatadi. Biroq Chust tumani Namangan shahridan keyin ikkinchi o'rinda turishiga qaramay, elementlarning o'sish sur'ati nisbatan pastligi tuman korxonalarida boshqaruv tizimlarini yanada rivojlantirish uchun strategik dasturlarni kengaytirishni talab qiladi.

Pop tumanida 2020–2025-yillar oralig'ida korporativ boshqaruv elementlari 2 tadan 5 taga oshgan. Mazkur natijalar tumanda boshqaruv mexanizmlarini takomillashtirish va xalqaro standartlarga moslashtirish yo'nalishida sezilarli sa'y-harakatlar olib borilayotganini ko'rsatmoqda. Lekin Pop tumani ko'rsatkichlarining o'sish sur'ati Namangan shahri va Chust tumanlariga qaraganda biroz pastroq ekanligi kuzatilmoqda.

Kosonsoy tumanida esa boshqaruv elementlari soni 2020-yilda 1 tani tashkil etgan bo'lib, 2025-yilga kelib 4 taga yetgan. Bu natija yaxshi bo'lsa-da, boshqa tumanlarga nisbatan pastroq ko'rsatkich hisoblanadi. Korxonalarda boshqaruv samaradorligini oshirish va investitsiyalarni jalb qilish bo'yicha qo'shimcha choralarni joriy etish zarur.

Eng past ko'rsatkichlar Yangiqo'rg'on tumanida qayd etilgan bo'lib, 2020-yilda mavjud bo'lgan korporativ boshqaruv elementlari soni atigi 1 tani tashkil qilgan. 2025-yilga kelib ushbu ko'rsatkich 4 taga yetgan bo'lsa-da, hududda korporativ boshqaruv tizimlari joriy etish sur'ati boshqa hududlarga nisbatan ancha past. Bu holat tumandagi korxonalarning raqobatbardoshligini oshirish uchun boshqaruv mexanizmlarini rivojlantirish zarurligini bildiradi.

Namangan viloyati korxonalari korporativ boshqaruv elementlarining o'sish tendensiyasi ijobiy bo'lib, ayniqsa viloyat markazida bu jarayon juda faol kechmoqda. Ammo Kosonsoy va Yangiqo'rg'on tumanlarida korporativ boshqaruvni rivojlantirish uchun qo'shimcha sa'y-harakatlar va hududiy strategik dasturlar ishlab chiqilishi hamda ularning amalga oshirilishi talab qilinadi. Bu esa viloyatdagi umumiy iqtisodiy samaradorlik va raqobatbardoshlik darajasining oshishiga sezilarli ta'sir qiladi (4-jadval).

4-jadval
Raqobatbardoshlik indeksi (0–1 oralig'ida)

Tumanlar	2020	2021	2022	2023	2024	2025
Namangan shahri	0.72	0.74	0.76	0.78	0.80	0.83
Chust tumani	0.66	0.68	0.70	0.71	0.73	0.75
Pop tumani	0.63	0.65	0.67	0.69	0.71	0.73
Kosonsoy tumani	0.60	0.62	0.64	0.66	0.68	0.70
Yangiqo'rg'on tumani	0.58	0.60	0.62	0.63	0.65	0.67

Manba: Muallif tomonidan tumanlar kesimidagi ko'rsatkichlar asosida hisoblangan

Namangan viloyati tumanlarining raqobatbardoshlik indeksi 2020–2025-yillar davomida barqaror va izchil ravishda o'sib borganligi kuzatilmoqda. Raqobatbardoshlik indeksining eng yuqori ko'rsatkichi Namangan shahrida qayd etilgan bo'lib, 2020-yilda ushbu ko'rsatkich 0,72 ni tashkil qilgan bo'lsa, 2025-yilda 0,83 ga yetgan. Ushbu 0,11 ballik mutlaq o'sish korporativ boshqaruv tizimlarining samarali ishlashi, ishlab chiqarish samaradorligining oshishi va yangi investitsion loyihalarning amalga oshirilishi bilan izohlanadi. Namangan shahri viloyat markazi sifatida iqtisodiy resurslarning konsentratsiyasi va yuqori darajadagi boshqaruv muhitiga ega ekanligini ko'rsatmoqda.

Chust tumani bo'yicha raqobatbardoshlik indeksi 2020-yilda 0,66 dan 2025-yilga kelib 0,75 ga ko'tarilgan bo'lib, 0,09 ballik sezilarli o'sishni ko'rsatmoqda. Bu holat tumanda ishlab chiqarish quvvatlarining kengayishi, kichik biznes subyektlarining rivojlanishi va korporativ boshqaruv elementlarini amaliyotga tatbiq etish bilan bog'liq. Lekin Chust tumani Namangan shahridan keyingi o'rinda turib, indeksi biroz pastroq darajada qolmoqda.

Pop tumani ko'rsatkichlari ham yaxshi dinamikaga ega bo'lib, 2020-yilda 0,63 dan 2025-yilda 0,73 ga yetgan. Bunda umumiy o'sish 0,10 ballni tashkil etgan. Ushbu tuman iqtisodiyotining diversifikatsiyasi va korporativ boshqaruv standartlarining bosqichma-bosqich joriy etilishi bu o'sishga ijobiy ta'sir ko'rsatgan.

Kosonsoy tumani raqobatbardoshlik indeksi 2020-yilda 0,60 dan boshlanib, 2025-yilga kelib 0,70 ballga yetgan. Ushbu 0,10 ballik o'sish tumanning umumiy rivojlanish tendensiyasiga ijobiy baho beradi. Biroq indeksi boshqa tumanlarga qaraganda pastroq ekanligi sababli, korporativ boshqaruv mexanizmlarini va ishlab chiqarish samaradorligini yanada rivojlantirish zarurligini ko'rsatadi.

Eng past ko'rsatkich Yangiqo'rg'on tumanida qayd etilgan bo'lib, indeks 2020-yilda 0,58 dan 2025-yilga kelib 0,67 ga yetgan. 0,09 ballik o'sish ijobiy holat bo'lsa-da, indeksning nisbatan past bo'lishi ushbu hududda iqtisodiy resurslardan samarali foydalanish, ishlab chiqarishni rivojlantirish va ayniqsa korporativ boshqaruv standartlarini keng joriy qilish zarurligini ta'kidlaydi.

Namangan viloyatidagi barcha tumanlarda raqobatbardoshlik indeksi o'sib bormoqda. Ammo viloyat markazi va rivojlangan tumanlar bilan iqtisodiy jihatdan pastroq rivojlangan tumanlar orasida sezilarli farqlar mavjud. Shu sababli, Kosonsoy va Yangiqo'rg'on kabi tumanlarda korporativ boshqaruv tizimlarini rivojlantirish, iqtisodiy faoliyat turlarini diversifikatsiya qilish va investitsiya jalb qilish bo'yicha qo'shimcha choralar ko'rish zarur. Bu esa hududlarning umumiy iqtisodiy samaradorligi va raqobatbardoshlik darajasini yanada oshirishga xizmat qiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mazkur tadqiqot asosida quyidagi ilmiy asoslangan xulosalar shakllantirildi:

Namangan viloyatida sanoat ishlab chiqarish hajmi 2020–2025-yillar oralig'ida barcha tumanlarda barqaror o'sdi. Namangan shahri, Chust va Pop tumanlarida ishlab chiqarish hajmining sezilarli oshishi iqtisodiy rivojlanish va samarali boshqaruv mexanizmlarining mavjudligini ko'rsatadi. Ammo Kosonsoy va Yangiqo'rg'on

tumanlarida bu ko'rsatkichlar pastroq bo'lib, iqtisodiy faoliyat va ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish zarurligini anglatadi.

Bandlik darajasi sanoat sektori bilan parallel ravishda o'sib borayotgan bo'lib, Namangan shahri va Chust tumanida yuqori bandlik ko'rsatkichlari qayd etilgan. Biroq Yangiqo'rg'on va Kosonsoy tumanlarida bandlik darajasi pastroq bo'lib, ushbu hududlarda yangi ish o'rinlarini yaratish uchun iqtisodiy va boshqaruv siyosatlarini takomillashtirish zarur.

Korporativ boshqaruv elementlarini joriy qilish darajasi Namangan shahri va Chust tumanida yuqori sur'atlar bilan rivojlanmoqda. Bu esa korxonalarining samaradorligi va raqobatbardoshlik darajasini oshirmoqda. Kosonsoy va Yangiqo'rg'on tumanlarida bu jarayon sekinroq amalga oshmoqda va boshqaruv tizimlarini rivojlantirish uchun qo'shimcha strategik choralarni ishlab chiqish zarurligini bildiradi.

Raqobatbardoshlik indeksi bo'yicha Namangan shahri yetakchi bo'lib, bu korporativ boshqaruv tizimlarining samaradorligi bilan bog'liq. Kosonsoy va Yangiqo'rg'on tumanlaridagi past ko'rsatkichlar esa ushbu hududlarda iqtisodiy resurslardan samarali foydalanish, boshqaruv sifatini oshirish va iqtisodiy faoliyat turlarini diversifikatsiya qilish zarur ekanligini ko'rsatmoqda.

Kosonsoy va Yangiqo'rg'on tumanlarida korporativ boshqaruv mexanizmlarini kengroq joriy qilish, xususan, ichki audit, shaffoflik va steypolderlar bilan samarali muloqot tizimlarini rivojlantirish zarur. Bu esa iqtisodiy resurslardan foydalanish samaradorligini oshirib, raqobatbardoshlikni kuchaytiradi.

Viloyatning barcha tumanlarida ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish va sanoat sohasida innovatsion texnologiyalarni joriy etishni rag'batlantirish uchun maxsus investitsion dasturlar va imtiyozlar ishlab chiqilishi kerak. Bu chora tadbirkorlik faolligini oshirib, iqtisodiy rivojlanishga turtki bo'ladi.

Bandlik darajasi past bo'lgan tumanlarda xizmat ko'rsatish, kichik va o'rta biznes hamda hunarmandchilikni qo'llab-quvvatlovchi dasturlarni kengaytirish zarur. Ayniqsa, yoshlar va xotin-qizlar uchun yangi ish o'rinlarini yaratishga qaratilgan loyihalar amalga oshirilishi tavsiya etiladi.

Tumanlararo iqtisodiy rivojlanish farqlarini kamaytirish uchun viloyat markazidan uzoq bo'lgan tumanlarga qo'shimcha investitsiyalar jalb qilish, transport va logistika infratuzilmasini yaxshilash hamda korxonalar uchun subsidiyalar va moliyaviy qo'llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish talab etiladi.

Korxonalarda menejment va mulkdorlar orasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi normativ-huquqiy bazani yanada takomillashtirish hamda xalqaro korporativ boshqaruv standartlarini joriy etish bo'yicha amaliy choralar ko'rish zarur.

Ushbu taklif va tavsiyalarining amalga oshirilishi Namangan viloyatining iqtisodiy rivojlanishi, hududiy iqtisodiy muvozanat va korxonalar raqobatbardoshligini oshirishda muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. OECD. Principles of Corporate Governance. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development, 2015.

2. Tricker, Bob. Corporate Governance: Principles, Policies and Practices. Oxford University Press, 2019.
3. Shleifer, A. and Vishny, R. W. "A Survey of Corporate Governance." The Journal of Finance, Vol. 52, No. 2, 1997, pp. 737–783.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 4-fevral PQ–6019-son qarori. "Korporativ boshqaruv tizimini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida"..
5. IMF. Corporate Governance and Economic Performance. International Monetary Fund Working Paper WP/21/38, 2021.
6. OECD. Principles of Corporate Governance. Paris: OECD Publishing, 2015.
7. Tricker, Bob. Corporate Governance: Principles, Policies and Practices. Oxford University Press, 2019.
8. Shleifer, Andrei, and Vishny, Robert W. "A Survey of Corporate Governance." The Journal of Finance, Vol. 52, No. 2, 1997.
9. Becht, Marco; Bolton, Patrick; Röell, Ailsa. Corporate Governance and Control. ECGI Working Paper, 2002.
10. International Monetary Fund. Corporate Governance and Economic Performance. IMF Working Paper WP/21/38, 2021.
11. Krugman, Paul & Obstfeld, Maurice. International Economics: Theory and Policy. Pearson Education, 10th Edition, 2015.
12. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 4-fevral PQ–6019-son. "Korporativ boshqaruv tizimini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori .
13. Abdullayev B., Yusupov Sh. Markaziy Osiyo mamlakatlarida korporativ boshqaruv tizimlari: muammolar va istiqbollar. Toshkent: Iqtisodiyot va ta’lim, 2022.
14. Lee, Dae-Hoon. Corporate Governance in East Asia: Trends and Challenges. Seoul: Korean Institute of Governance Studies, 2020.

ZAMONAVIY ELEKTROTEXNIKA SANOATINING GLOBAL MIQYOSDAGI RIVOJLANISH TENDENSIYALARI

Sultonova Xilola Jamolutdinovna

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi
Toshkent axborot texnologiyalari universiteti dotsenti

Annotatsiya

Ushbu maqolada elektrotexnika sanoatining global miqyosdagi zamonaviy rivojlanish tendensiyalari tahlil qilingan. Xususan, raqamlashtirish, sun'iy intellekt, yashil energiya tizimlari, energiya saqlash texnologiyalari, Sanoat 4.0, 5G va kelajakdagi aloqa texnologiyalari kabi yo'nalishlar chuqur o'rganilgan. Tadqiqotda xorijiy ilg'or tajriba asosida elektrotexnika sohasida yuz berayotgan texnologik inqiloblar, ularning iqtisodiy va ekologik ta'siri hamda elektrotexnika sanoatining xalqaro raqobatbardoshligi baholangan. Shuningdek, sanoatning istiqbolli rivojlanish yo'nalishlari prognoz metodlari asosida tahlil qilinib, O'zbekiston elektrotexnika sanoatini modernizatsiya qilish bo'yicha ilmiy takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: elektrotexnika sanoati, global tendensiyalar, raqamlashtirish, sun'iy intellekt, yashil energiya, xorij tajribasi, smart tarmoqlar, 5G texnologiyasi, energiya saqlash, Sanoat 4.0.

Аннотация

В данной статье проведён анализ современных тенденций развития электротехнической промышленности в глобальном масштабе. В частности, детально рассмотрены направления цифровизации, искусственного интеллекта, зелёной энергетики, технологий хранения энергии, Индустрии 4.0, 5G и будущих коммуникационных технологий. На основе международного передового опыта оценены технологические преобразования, их экономическое и экологическое влияние, а также конкурентоспособность электротехнической отрасли на мировом рынке. Кроме того, на основе методов прогнозирования проанализированы перспективные направления развития и разработаны научно обоснованные предложения по модернизации электротехнической отрасли Узбекистана.

Ключевые слова: электротехническая промышленность, глобальные тенденции, цифровизация, искусственный интеллект, зелёная энергетика, международный опыт, умные сети, технологии 5G, хранение энергии, Индустрия 4.0.

Abstract

This article analyzes the modern global development trends in the electrical engineering industry. Specifically, it explores areas such as digital transformation, artificial intelligence, green energy systems, energy storage technologies, Industry 4.0, 5G, and future communication technologies. Based on advanced international experience, the study evaluates the technological transformations, their economic and environmental impacts, and the global competitiveness of the electrical engineering sector. Furthermore, using forecasting methods, the article outlines prospective

development directions and proposes scientifically grounded recommendations for modernizing Uzbekistan's electrical engineering industry.

Keywords: electrical engineering industry, global trends, digital transformation, artificial intelligence, green energy, international experience, smart grids, 5G technology, energy storage, Industry 4.0.

KIRISH

Elektrotexnika sanoati global iqtisodiyotda muhim rol o'ynaydi va jadal rivojlanish sur'atlarini ta'minlayotgan tarmoqlardan biri hisoblanadi. Elektr energiyasiga bo'lgan talabning ortishi, qayta tiklanuvchi manbalarning ahamiyatining oshishi hamda texnologik taraqqiyot ushbu sohaning dinamik rivojlanishiga sabab bo'lmoqda. 2023-yilda elektrotexnika mahsulotlari bozori hajmi 1,54 trillion AQSh dollarini tashkil qilgan bo'lsa, 2030-yilga borib bu ko'rsatkich 2,17 trillion dollarga yetishi prognoz qilinmoqda. Bu esa ishlab chiqaruvchilarni ekologik va innovatsion yechimlar yaratishga undamoqda¹.

Elektrotexnika — bu elektr, elektronika va elektromagnitizmni o'rganish va ularni amaliyotda qo'llash sohasi hisoblanadi. Soddaroq aytganda, elektr energiyasining qanday ishlashini tushunish va bu bilimlarni muhandislik ilovalari uchun qo'llashni anglatadi. Elektrotexnika muhandislari XIX asrda jamiyatni o'zgartirgan texnologiyalarni taqdim etganlar — ular universal elektr ta'minoti tizimlari, telekommunikatsiya, radio va televideniye ishlab chiqqan.

Bugungi kunda elektrotexnika muhandislari keng ko'lamdagi muhim vazifalar bilan shug'ullanmoqdalar: smartfonlar va kompyuterlar uchun mikrosxemalar ishlab chiqish, binolar va shaharlarga mo'ljallangan energiya tizimlarini loyihalash, jamiyatni simsiz aloqa tarmoqlari bilan bog'lash va zamonaviy sivilizatsiyani texnologik jihatdan ta'minlash.

Xalqaro tajriba shuni ko'rsatmoqdaki, elektrotexnika sanoatining innovatsion rivojlanishi nafaqat ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga, balki energiya resurslaridan oqilona foydalanish, atrof-muhitga salbiy ta'sirni kamaytirish va sanoatning global raqobatbardoshligini mustahkamlashga xizmat qilmoqda. Shu nuqtai nazardan, ushbu sohadagi global tendensiyalarni chuqur o'rganish, texnologik yangiliklarni tahlil qilish va ularni milliy iqtisodiyotga integratsiya qilish dolzarb ilmiy va amaliy masalalardan biri sanaladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Zamonaviy elektrotexnika sanoatining global miqyosdagi rivojlanish tendensiyalari zamonaviy texnologiyalar va sanoat infratuzilmasining jadallashgan taraqqiyoti bilan bevosita bog'liqdir. Elektromobillar, aqlli tarmoqlar (smart grids), qayta tiklanuvchi energiya tizimlari va robototexnika bu sohaning strategik yo'nalishlaridan hisoblanadi. Xususan, R. Belmans o'zining elektr energiya tizimlarining transformatsiyasi haqidagi tadqiqotida elektrotexnika sanoatida elektr tarmoqlarining raqamlashtirilishi hamda energetik samaradorlikni oshirishga

¹ <https://stat.uz/uz/> ma'lumotlar bazasidan olindi

qaratilgan “aqli tizimlar”ning rolini alohida ta’kidlagan. Unga ko‘ra, bu yo‘nalishdagi innovatsiyalar energetika sektorida barqarorlik va moslashuvchanlikni kuchaytiradi.

G. Andersson esa elektr energiyasi ishlab chiqarish va taqsimlashda yuqori chastotali signal tizimlari, kuchaytirgichlar va stabilizatorlarning integratsiyalashuvini texnologik rivojlanish omili sifatida ko‘rsatgan. Shuningdek, A. Bose elektroenergetika tizimlarining aqli avtomatlashtirilgan boshqaruvi bo‘yicha olib borgan tadqiqotlarida aqli qurilmalarning joylarda muvozanatni ta’minlashdagi imkoniyatlarini chuqur yoritadi. Aynan ushbu jihat zamonaviy elektrotexnikada samaradorlik va xavfsizlik darajasining oshishiga olib kelmoqda.

Yana bir muhim tadqiqotchi M. Shahidehpour elektr energiyasi tarmoqlarida sun‘iy intellekt (AI) va mashinali o‘rganish algoritmlarining qo‘llanilishi orqali ta’minot zanjirlarida real vaqtlı muvofiqlashtirishni tahlil qilgan. Uning fikricha, ushbu yondashuv energetik resurslarning optimal taqsimoti va ehtiyojga tezkor javob berish imkoniyatini beradi. Bu esa elektrotexnika sohasida raqamli transformatsiya jarayonining strategik ahamiyatini yana bir bor tasdiqlaydi.

Shuningdek, Y. Mansour elektroenergetika tizimlaridagi barqarorlik, chastota boshqaruvi va uzluksizlik tamoyillari bo‘yicha olib borgan ishlanmalarida elektr tarmoqlarining global integratsiyasini rivojlantirish zaruratiga urg‘u beradi. Uning tadqiqotlari Osiyo va Yevropadagi elektr energiya almashinuvi loyihalari uchun nazariy asos vazifasini bajargan.

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy elektrotexnika sanoati texnologik integratsiya, sun‘iy intellekt, qayta tiklanuvchi energiya va aqli tarmoqlar orqali global miqyosda sezilarli darajada rivojlanmoqda. Yuqoridagi tadqiqotlar ushbu sohaning rivojlanish yo‘nalishlarini chuqur anglash va strategik qarorlar qabul qilishda muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotda elektrotexnika sanoatining global rivojlanish tendensiyalarini tahlil qilishda statistik tahlil va ma’lumotlarga asoslangan yondashuvlar qo‘llanildi. Tadqiqot davomida elektrotexnika sanoatining zamonaviy global tendensiyalari, texnologik innovatsiyalar va xalqaro ilg‘or tajribalar o‘rganildi.

Ma’lumotlar to‘plash jarayonida global va milliy statistik manbalar, sanoat tahlillari hamda yetakchi elektrotexnika kompaniyalarining yillik hisobotlari asosida tahlil ishlari olib borildi. Statistik ma’lumotlar (masalan, texnologik yangiliklar, bozor hajmi o‘sishi, resurslardan foydalanish samaradorligi, ekologik ta’sir) global va mintaqaviy miqyosdagi tafovutlarni hisobga olgan holda yig‘ildi.

Prognozlash metodlari yordamida elektrotexnika sanoatining kelajakdagi rivojlanish tendensiyalari — energiya iste’moli, texnologik o‘zgarishlar, resurslardan foydalanish samaradorligi kabi yo‘nalishlar bo‘yicha bashoratlar ishlab chiqildi. Shu asosda global o‘zgarishlarning sabab va oqibatlari, shuningdek, elektrotexnika sanoatining ekologik va iqtisodiy samaradorligi tahlil qilindi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Elektronika sanoatida ishlab chiqariladigan elektron sxemalar ma'lum funksiyalarni bajaradi, jumladan: signalni kuchaytirish va qayta ishlash, energiyani konvertatsiya qilish, vizual ko'rsatish hamda kompyuter orqali ma'lumotlarga ishlov berish. Ushbu sxemalar smartfonlar, kompyuterlar, avtomobillar kabi ko'plab qurilmalarda mavjud. Elektronika sanoati mutaxassislari yangi avlod sxemalarini loyihalash, sxema uskunalarni ishlab chiqish, o'rnatish va undan keyingi muammolarni aniqlash hamda hal etish kabi vazifalarni bajaradilar. Shuningdek, ular zavod va fabrikalardagi ishlab chiqarish jarayonini nazorat qilish bilan ham shug'ullanadilar.

Elektronika sanoati simsiz va telekommunikatsiya tarmoqlarini, jumladan, internet, mobil aloqalar va sun'iy yo'ldosh tizimlarini loyihalash va qurishda faol ishtirok etadi. Raqamli va analog ma'lumotlar, xususan, ovoz va video signallarini uzoq masofalarga uzatish va qabul qilish texnologiyalari ishlab chiqiladi. Bu jarayonlarda optik tolalar, simsiz radio to'lqinlar va mis kabellaridan foydalaniladi¹.

Elektronika sanoatida ovoz, video, sensor va kompyuter ma'lumotlarini tahlil qilish va ularga ishlov berish uchun algoritmlar va texnikalar ishlab chiqiladi. Signallarni qabul qilish, shovqin va aralashuvlarni kamaytirish, hamda signal sifatini oshirishga yo'naltirilgan protokollar loyihalashtiriladi. Bu texnologiyalar ma'lumot uzatish, ovoz tanib olish, tasvirni qayta ishlash va tibbiy tasvirlash kabi ko'plab sohalarda qo'llaniladi.

Shuningdek, elektronika sanoati mashinalar, elektron tizimlar va qurilmalar qanday ishlashini boshqaruvchi tizimlarni yaratadi. Bu tizimlar turli sensorlardan olingan ma'lumotlar — masalan, temperatura, bosim yoki joylashuv bo'yicha axborotlarni yig'adi va matematik hamda hisoblash algoritmlari asosida ularni qayta ishlaydi. Natijada tizimlarning ishlashi aniq va optimallashtirilgan holga keltiriladi. Bunday boshqaruv tizimlari ishlab chiqarish, harakatchanlik va robototexnika sohaslarida muhim rol o'ynaydi.

Quyidagi 1-jadvalda elektrotexnika sanoatining global miqyosdagi zamonaviy rivojlanish tendensiyalari ko'rsatilgan bo'lib, ular texnologik inqiloblar, ekologik barqarorlikni ta'minlash va sanoatni raqamlashtirishga qaratilgan asosiy yo'nalishlarni o'z ichiga oladi. Shu bilan birga, sanoat rivojlanishiga global raqobat va texnologik geosiyosiy omillar ham sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Umuman olganda, bu tendensiyalar elektrotexnika sanoatining innovatsion rivojlanishini belgilab berib, kelajakdagi yirik texnologik o'zgarishlarga zamin yaratmoqda (1-jadval).

Elektrotexnika sanoati elektrning fizik hodisalariga asoslangan texnologiyalarni rivojlantirishda yetakchi o'rinni egallaydi. Ushbu texnologiyalar turli sohalarda keng qo'llanilishi bilan ajralib turadi. Natijada, elektrotexnika sanoatidagi ish imkoniyatlari barcha sanoat tarmoqlarida — energiya ishlab chiqarish, uzatish va ta'minlash, robototexnika va avtomatlashtirish, mudofaa va aviatsiya, aloqa tizimlari, biotibbiyot, atrof-muhitni muhofaza qilish — doirasida mavjud va kuchli hisoblanadi. Shuningdek,

¹ Porter, M. E. (1980). *Competitive Strategy: Techniques for Analyzing Industries and Competitors*. Free Press, New York.

kompyuter, axborot texnologiyalari va elektrotexnika texnologiyalari sohalari jamiyatimiz va texnologiyalar bilan o‘zaro aloqamizni tubdan o‘zgartirmoqda.

1-jadval

Elektrotexnika sanoatining global miqyosdagi zamonaviy rivojlanish tendensiyalar¹

№	Tendensiya	Izohlar
1	Raqamlashtirish (Digitalization) va IoT (Internet of Things)	Qurilmalar o‘zaro tarmoqlanmoqda: har bir elektron qurilma internetga ulanib, real vaqtda ma’lumot almashadi. Aqlli sensorlar, bulutli tizimlar va chekka hisoblash (edge computing) elektrotexnika sohasida yangi imkoniyatlar yaratmoqda.
2	Yashil energiya va barqaror energiya tizimlari	Quyosh panellari, shamol turbinalari, elektromobillar va boshqa ekologik toza texnologiyalarni qo‘llab-quvvatlovchi elektrotexnik tizimlar rivojlanmoqda. Energiya samaradorligi va uglerod izini kamaytirish elektrotexnika loyihalarining muhim qismiga aylandi.
3	Sun’iy intellekt (AI) va avtomatlashtirish	AI yordamida elektr tizimlari monitoring qilinadi, nosozliklar aniqlanadi va optimallashtiriladi. Avtomatik diagnostika, prediktiv texnik xizmat, aqlli tarmoqlar (smart grids) – bular elektrotexnikaning AI bilan uyg‘unlashgan ko‘rinishlaridir. ²
4	Akkumulyatorlar va energiya saqlash tizimlari	Katta hajmdagi litiy-ion, solid-state va gidrogen batareyalar sanoatda, ayniqsa elektrotransport va qayta tiklanuvchi energiya manbalarida keng qo‘llanilmoqda. Energiya saqlash texnologiyalari elektr ta’minoti uzluksizligini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega.
5	5G va kelajakdagi aloqa texnologiyalari	Yuqori tezlikdagi ma’lumot uzatish texnologiyalari (5G, keyinchalik 6G) elektrotexnik tizimlarda yangi standartlarni shakllantirmoqda. Bu, ayniqsa, aqlli shaharlar, avtomatlashtirilgan ishlab chiqarish va transport tizimlarida sezilarli o‘zgarishlar olib kelmoqda.
6	Sanoat 4.0 va raqamli ishlab chiqarish	Zavod va fabrikalardagi barcha tizimlar raqamlashtirilmoqda va o‘zaro bog‘lanmoqda. IoT, AI, Big Data va robototexnika elektrotexnika sanoatining yangi poydevoriga aylanmoqda.
7	Global ta’minot zanjirlari va texnologik geosiyosat	Mikrochiplar, elektron komponentlar ishlab chiqarish bo‘yicha global raqobat kuchaymoqda. AQSh, Xitoy, Koreya, Yaponiyada joylashgan yirik korporatsiyalar elektrotexnika bozorini boshqarishda davom etmoqda (masalan, Siemens, ABB, Huawei, Samsung, Bosch va boshqalar). ³

Elektrotexnika sanoatining faoliyati mahalliy, milliy va global miqyosdagi iqtisodiyotni rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi. Ushbu soha nafaqat zamonaviy iqtisodiy tizimlarda, balki kelajakdagi talab va ehtiyojlarni qondirishda ham strategik ahamiyat kasb etadi. Elektrotexnika sohasida amalga oshirilayotgan texnologik innovatsiyalar AQSh, Yevropa Ittifoqi va Osiyoning yetakchi davlatlarida iqtisodiy raqobatbardoshlikni oshirishga xizmat qilmoqda. Ko‘plab loyihalar ko‘p tarmoqli

¹ O‘rganilgan ma’lumotlar asosida muallif ishlanmasi

² Karimova, Shirin, and Dilafruz Sodiqova. "DEVELOPMENT TRENDS OF ELECTRONIC COMMERCE AND ITS INFRASTRUCTURE IN UZBEKISTAN." Raqamli iqtisodiyot va axborot texnologiyalari 5.1 (2025): 131-140. <https://social-science-analysis.uz/index.php/ssa/article/download/18/17>

³ Wrigley, L. (2020). The future of manufacturing and innovation in the electrical engineering industry. International Journal of Engineering Management, 13(2), 1-22.

muhandislik jamoalari tomonidan amalga oshirilmoqda va ular global miqyosda faoliyat yuritmoqda¹.

Elektrotexnika sanoati kundalik hayotga bevosita ta'sir ko'rsatgan — chiroqlar, telefonlar, radiolar, televizorlar, kompyuterlar, tranzistorlar, integratsiyalashgan sxemalar (IC), elektr motorlari va barcha turdagi maishiy texnikalar ushbu sohaning mahsuli hisoblanadi. Elektrotexnika zamonaviy jamiyat uchun asosiy texnologik infratuzilmani shakllantirib, har bir fuqaro uchun elektr energiyasi va aloqa xizmatlarini ta'minlab kelmoqda².

Kelajakda elektrotexnika sanoatida uzluksiz, ammo inqilobiy texnologik o'zgarishlar kutilmoqda. Ular orasida qayta tiklanuvchi energiya manbalari, aqlli energiya tarmoqlari (smart grids), energiya saqlash texnologiyalari, transport vositalarining elektrolifikatsiyasi, narsalar interneti (IoT), sun'iy intellekt, mashinani o'rganish (machine learning) va sog'liqni saqlash innovatsiyalari asosiy yo'nalishlar sifatida ajralib turadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Elektrotexnika sanoati bugungi kunda global iqtisodiyotning ajralmas qismiga aylangan bo'lib, uning rivojlanishi texnologik inqiloblar, raqamlashtirish, ekologik barqarorlik va energiya samaradorligini ta'minlash kabi ustuvor yo'nalishlarda muhim o'zgarishlarga sabab bo'lmoqda. 5G va 6G texnologiyalari, aqlli tarmoqlar, energiya saqlash tizimlari va sun'iy intellektning sanoatga kirib kelishi elektrotexnika sohasini yangi bosqichga olib chiqmoqda.

Xorijiy ilg'or tajribalar, jumladan AQSh, Germaniya, Xitoy va Janubiy Koreya kabi davlatlarning texnologik yondashuvlari bu tendensiyalarning sanoatda keng qo'llanilishiga zamin yaratmoqda. Yashil energiya va barqaror energiya tizimlari orqali atrof-muhitni muhofaza qilish, qayta tiklanuvchi energiya manbalarining kengayishi, elektrotransportning rivojlanishi va energiya samaradorligini oshirish bugungi kunning eng dolzarb yo'nalishlariga aylangan.

Bundan tashqari, raqamli transformatsiya va IoT texnologiyalarining keng qo'llanilishi elektrotexnika sanoati uchun yangi imkoniyatlar ochmoqda. Bu texnologiyalar korxonalar samaradorligini oshirish, raqobatbardosh muhitda ustunlikka erishish va xalqaro bozor talablariga moslashish imkonini beradi. Kelgusida elektrotexnika sanoatining rivojlanishi Sanoat 4.0 tamoyillari asosida chuqurlashib, texnologiyalarni joriy etish va ekologik hamda iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

O'zbekiston elektrotexnika sanoati ham global tendensiyalar va xalqaro tajribalardan samarali foydalanish orqali katta imkoniyatlarga ega. Milliy sanoatni modernizatsiya qilish, innovatsion texnologiyalarni ishlab chiqarishga joriy etish va raqobatbardoshlikni oshirish borasida sezilarli salohiyat mavjud. Bu jarayonlar ta'lim,

¹ Christensen, H. K., & Montgomery, C. A. (1981). Corporate economic performance: diversification strategy versus market structure. *Strategic Management Journal*, 2, 327-343.

² Wrigley, L. (2020). The future of manufacturing and innovation in the electrical engineering industry. *International Journal of Engineering Management*, 13(2), 1-22.

ilm-fan va sanoat o'rtasidagi uzviy hamkorlik, ya'ni sinergetik integratsiya orqali yanada samarali amalga oshirilishi zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ansoff, H. I., Avner, J., Brandenburg, R. G., Portner, F. E., & Radosevich, R. (1970). Does planning pay? The effect of planning on the success of acquisitions in American firms. *Long Range Planning*, 3(2), 1-7.
2. Baumol, W. J. (1959). *Business Behavior, Value and Growth*. Macmillan, New York.
3. Chandler, A. D. (1962). *Strategy and Structure*. MIT Press, Boston, MA.
4. Christensen, H. K., & Montgomery, C. A. (1981). Corporate economic performance: diversification strategy versus market structure. *Strategic Management Journal*, 2, 327-343.
5. Caves, R. E., & Porter, M. E. (2002). From entry barriers to mobility barriers: conjectural decisions and contrived deterrence to new competition. *Quarterly Journal of Economics*, 41(2), 241-261.
6. Grinyer, P. H., Al-Bazzaz, S., & Yasai-Ardekani, M. (2016). Towards a contingency theory of corporate planning: findings in 48 U.K. companies. *Strategic Management Journal*, 7(1), 3-28.
7. Hatten, K. J., Schendel, D. E., & Cooper, A. C. (2018). A strategic model of the US brewing industry, 1952-1971. *Academy of Management Journal*, 592-610.
8. Hay, D. A., & Morris, D. J. (1979). *Industrial Economics: Theory and Evidence*. OUP, Oxford.
9. Porter, M. E. (1980). *Competitive Strategy: Techniques for Analyzing Industries and Competitors*. Free Press, New York.
10. Schendel, D., & Patton, G. R. (1978). A simultaneous equation model of corporate strategy. *Management Science*, 27, 1611-1621.
11. Scherer, F. M. (1980). *Industrial Market Structure and Economic Performance*. Rand-McNally, Chicago.
12. Simon, H. A., & Bonini, C. P. (1958). The size distribution of business firms. *American Economic Review*, 48, 607-617.
13. Williamson, O. (2021). Managerial discretion, organization form, and the multi-division hypothesis. In Marris, R., & Wood, A. (Eds.), *The Corporate Economy*. Macmillan, London.
14. Wrigley, L. (2020). The future of manufacturing and innovation in the electrical engineering industry. *International Journal of Engineering Management*, 13(2), 1-22.
15. Karimova, Shirin, and Dilafruz Sodiqova. "DEVELOPMENT TRENDS OF ELECTRONIC COMMERCE AND ITS INFRASTRUCTURE IN UZBEKISTAN." *Raqamli iqtisodiyot va axborot texnologiyalari 5.1 (2025)*: 131-140.<https://social-science-analysis.uz/index.php/ssa/article/download/18/17>
16. Zhu, Y. (2021). Technological advancements and innovation in electrical engineering firms: Impact of AI and IoT on business strategies. *Journal of Electrical Engineering and Technology*, 15(4), 1050-1065.

MODALAR BIZNESIDA “YASHIL BREND” MARKETING STRATEGIYALARIDAN FOYDALANISH IMKONIYATLARI

Ziyayeva Shaxlo Shoakbar qizi
TDIU, “Savdo ishi” kafedrası PhD

Annotatsiya

Mazkur maqolada O‘zbekistonda moda sanoatida “yashil brend” marketing strategiyalaridan foydalanish imkoniyatlari o‘rganildi. Tikuv-trikotaj korxonalarida ekologik innovatsiyalar va ularning iste‘molchi xulq-atvoriga ta’siri tahlil qilindi. Yashil innovatsiyalar orqali brend imijini mustahkamlash, iste‘molchilarning ongli xarid qilish qarorlarini shakllantirishga xizmat qilishi asoslab berildi. Tadqiqot natijalari asosida amaliy takliflar ishlab chiqildi.

Kalit so‘zlar: marketing, moda, yashil brend, raqamli marketing, marketing strategiyasi, yashil innovatsiyalar.

Аннотация

В данной статье исследованы возможности применения маркетинговых стратегий «зеленого бренда» в индустрии моды Узбекистана. Проанализировано влияние экологических инноваций в швейно-трикотажных предприятиях на поведение потребителей. Установлено, что «зеленые» инновации способствуют укреплению имиджа бренда и формированию осознанного потребительского выбора. По итогам исследования представлены практические рекомендации.

Ключевые слова: маркетинг, мода, зеленый бренд, цифровой маркетинг, маркетинговая стратегия, зеленые инновации.

Abstract

This article explores the potential of applying “green brand” marketing strategies in Uzbekistan’s fashion industry. It analyzes how ecological innovations in sewing and knitwear enterprises influence consumer behavior. The study finds that green innovations enhance brand image and encourage conscious purchasing decisions. Practical recommendations are proposed based on the findings.

Keywords: marketing, fashion, green brand, digital marketing, marketing strategy, green innovations.

KIRISH

O‘zbekiston kiyim-kechak sanoati o‘zining tabiiy paxta va ipak xomashyo resurslari bilan boshqa ko‘plab mamlakatlardan ustunlikka ega. So‘nggi yillarda bu tarmoqda olib borilayotgan modernizatsiya, barqaror ishlab chiqarish jarayonlarini joriy etish va xalqaro hamkorlikni rivojlantirish choralari milliy to‘qimachilik va tikuvchilik korxonalarining raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qilmoqda. Ayniqsa, ekologik mezonlarga javob beruvchi ishlab chiqarish texnologiyalarining joriy qilinishi ushbu sohaga global moda bozorida yangi imkoniyatlar yaratmoqda.

Shu bilan birga, xalqaro tajribalar shuni ko'rsatmoqdaki, "yashil brend" marketing strategiyalarini amaliyotga tatbiq etish — nafaqat atrof-muhitni muhofaza qilishga xizmat qiladi, balki brend imijining mustahkamlanishi va iste'molchilarning ekologik mas'uliyatli xarid qilish xulq-atvoriga ijobiy ta'sir o'tkazadi. O'zbekiston moda sanoati uchun bu jarayonlarni mahalliy kontekstda chuqur tahlil qilish, ularning iqtisodiy samaradorligi va ijtimoiy ahamiyatini aniqlash dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Maqolada tikuv-trikotaj korxonalarida "yashil brend" marketing strategiyalaridan foydalanish imkoniyatlari, bu strategiyalarning iste'molchilar ongida qanday qabul qilinishi, shuningdek, ularni amaliyotda qo'llashdagi mavjud to'siqlar va imkoniyatlar tahlil qilinadi. Shu orqali kelgusi bo'limlarda "yashil innovatsiyalar", "iste'molchilarning xarid qilish xatti-harakati", va "brend imijining shakllanishi" kabi konsepsiyalarni muayyan misollar va empirik tahlillar asosida izchil o'rganish uchun konseptual asos yaratiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Chen L. va boshqa olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotda moda brendlari uchun yashil innovatsiyalar iste'molchilar tomonidan qanday qabul qilinishini va ularning xarid qilish niyatiga qanday ta'sir qilishini o'rganib chiqilgan. Mazkur tadqiqotda kiyim brendining yashil innovatsiyasi va yashil xarid qilish niyati, ikkinchi tomondan, qabul qilingan yangilik, idrok etilgan foydalilik va idrok etilgan yashillik o'rtasida bog'liqliklarni aniqlashga harakat qilgan.[1]

Ma'lumki, har qanday yashil tashabbuslar innovatsiyalar bilan bog'lik. So'nggi vaqtlarda ilmiy tadqiqotlarda yashil innovatsiya va brend innovatsiyasi tushunchalari keng paydo bo'la boshladi. Yashil innovatsiya barqarorlik nazariyaning tadqiqot yo'nalishiga kiradi va asosan innovatsiyalarning ekologik samaradorligini [2] va yashil xususiyatlarni [3] tushuntirishga harakat qiladi.

Shuningdek aksariyat holatlarda yashil innovatsiyalarni raqamlashtirish bilan bog'lashga harakat qilinadi. [4] Eisingerich brend innovatsiyasini iste'molchilar ehtiyojlarini qondirish uchun yangi va qimmatli yechimlarni taqdim eta oladigan brend sifatida ta'riflagan. [5]

Aksariyat tadqiqotlarda ikki muhim jihatga alohida e'tibor qaratilgan: birinchisi — yashil innovatsiya usullari, ikkinchisi esa ushbu innovatsiyalarni amalda qo'llash uchun zarur bo'lgan mexanizmlar. [6]

Yangi mahsulotlar iste'molchilar uchun yanada jozibador bo'lib, iste'molchilarning xarid qilish niyatini rag'batlantiradi. Ya'ni, iste'molchilar mahsulotning yangiligini qanchalik ko'p his qilsalar, brendni sotib olishga shunchalik tayyor bo'ladilar. Chjanning [7] fikricha, iste'molchilar brendning yangiligini

sezganda, ular yanada yuqori narx to'lashga tayyor bo'ladilar.

J.Lin, A.Lobo.; C.J.J Leckie, H.J.J Wang, [8] hamda R.K Ranjan,. R.J.R.Kushwaha,lar [9] tadqiqotlarida iste'molchilarning brend yashilligi ularning xarid qilish niyatiga ijobiy ta'sir qilishini asoslaganlar. Marketing tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, iste'molchilar brendning yashil qiymatini qancha yuqori baholasa, brendni sotib olish ehtimoli shunchalik yuqori bo'ladi.

Umuman olganda kiyim brendining yashil innovatsiyasi ekologik muammolarni samarali yaxshilash intilish borasidagi asosiy yondashuvlar sifatida qaraladi. Yashil innovatsiyalar orqali iste'molchilarning atrof-muhitni muhofaza qilish xulq-atvori shakllanib boradi. Bu esa brendlarning ijtimoiy samaradorligini yanada oshirishga olib keladi.

METODOLOGIYA

Tadqiqotda “yashil brend” marketing strategiyalarining moda sanoatidagi tatbiqini o'rganish uchun tizimli yondashuv asos qilib olindi. Maqola konseptual jihatdan iste'molchilarning ekologik ongini shakllantirishda marketing innovatsiyalarining o'rnini tahlil qilishga qaratildi. Empirik asos sifatida ilmiy adabiyotlar sharhida qayd etilgan xalqaro tajribalar va O'zbekiston tikuv-trikotaj sohasi amaliyoti qiyosiy o'rganildi.

Tahlil jarayonida iste'molchilarning “yashil” g'oyalarga munosabatini tushunishga qaratilgan xulq-atvor modellari (masalan, idrok etilgan yangilik, foydalilik va yashillik) asos sifatida olindi. “Uskuna” va “dasturiy ta'minot” yondashuvlari orqali korxonalarning ekologik tashabbuslari brend strategiyasi bilan bog'landi. Shu tariqa, brendning yashil innovatsiyalari iste'molchi ongida qanday rezonans hosil qilishi, xarid qarorlariga ta'siri va brendga bo'lgan sadoqat bilan qanday aloqador ekani baholandi.

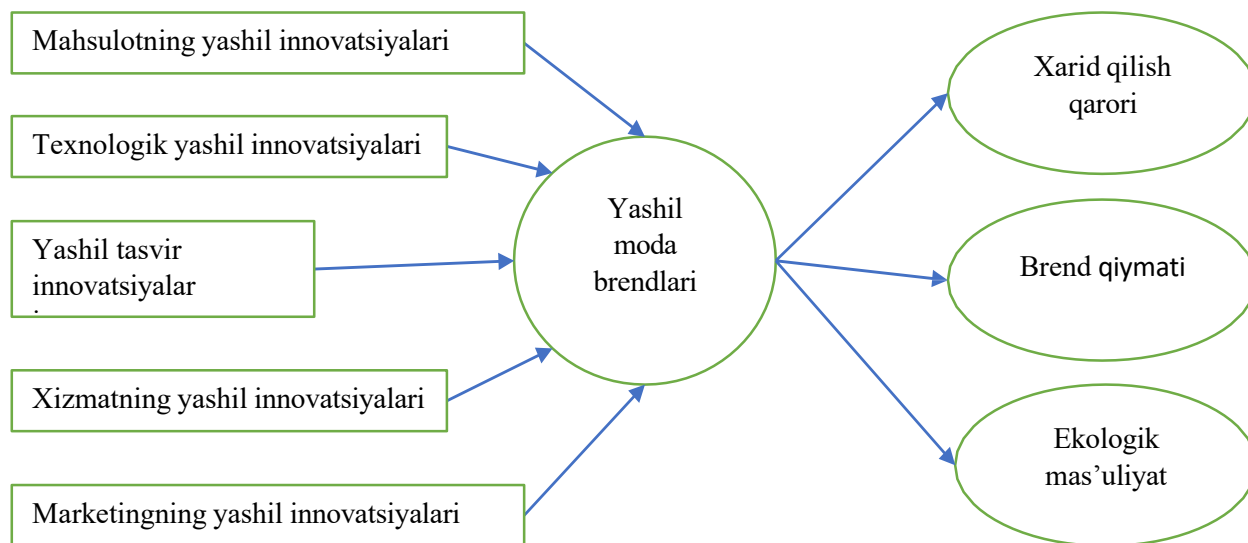
TAHLIL VA NATIJALAR

O'zbekiston kiyim sanoatining boshqa mamlakatlarga nisbatan ustunligi, o'zining tabiiy paxta va ipak xom-ashyosiga ega ekanligidir. O'zbekistonda to'qimachilik va tikuvchilik sanoati so'nggi yillarda modernizatsiya, barqarorlik va xalqaro hamkorlikka e'tibor qaratgan holda sezilarli o'zgarishlarni boshdan kechirdi. O'zbekiston o'zining yuqori sifatli paxta va ipak tolasi bilan mashhur bo'lib, dunyodagi eng yirik paxta va pilla ishlab chiqaruvchilari sifatida jahonda tanilgan.

So'nggi yillarda O'zbekistonda to'qimachilik, tikuv va trikotaj sanoatida ekologik toza ishlab chiqarish amaliyotlarini joriy etish bo'yicha sezilarli islohotlar amalga oshirilmoqda. Mamlakat ushbu sohada “Yashil brend” strategiyalarini tatbiq etish va bu borada innovatsiyalarni yaratishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar olib borish hozirgi zamon talablariga javob beradigan muhim ilmiy yo'nalishdir. Jahon ilm-fanida yashil

innovatsiyalar soʻzi tobora keng tarqalib, olimlar tomonidan koʻproq eʼtibor qaratiladigan asosiy mavzuga aylanmoqda.

Kiyim-kechak brendi yashil innovatsiya — bu ekologik koʻrsatkichlarni yaxshilash va ifloslanishni kamaytirishga asoslangan yashil innovatsion faoliyatlarni anglatadi. Isteʼmolchilar brend innovatsiyasining yashil qiymatini sezadilar va bu ularning yashil xarid qilish niyatlari va xatti-harakatlariga taʼsir qiladi. Yuqoridagi tadqiqotlarga asoslanib, tadqiqotda 1-rasmda koʻrsatilganidek, “Isteʼmolchini yashil brendlarni qabul qilish xulq-atvori”ning nazariy modeli yaratilgan.

1-rasm. Isteʼmolchini yashil moda brendlarni qabul qilish xulq-atvor modeli¹⁰

Yuqoridagilarni inobatga olgan holda quyidagi yoʻnalishlar boʻyicha innovatsiyalar roʻyxatini tuzish va uning xususiyatlarini aniqlash muhimdir:

- Kiyim brendining isteʼmolchilarning xarid qilish qaroriga ijobiy taʼsir etishi mumkin boʻlgan yashil innovatsiyalarni aniqlash;
- Kiyim brendining qiymatini oshirishga yordam beradi yashil innovatsiyalarini aniqlash;
- Kiyim brendining mijozlarini ekologik masʼuliyatini oshirishga yordam beradigan yashil innovatsiyalarni aniqlash;

Toʻqimachilik va tikuvchilik sanoatida tez oʻzgaruvchan isteʼmol talabi kiyim brendlari uchun innovatsiyalarni yaratishni taqozo etmoqda. Biroq, bu oʻzgarishlar ekologik muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Tez moda sanoatining rivojlanishi, masalan, ishlab chiqarishning ortib borishi va eskirgan kiyimlarni yigʻish va utilitatsiya qilishning koʻpayishi kabi muammolarni yuzaga keltiradi.

Xitoyda har yili taxminan 26 million tonna eskirgan kiyim-kechak chiqindilari ishlab chiqariladi va bu raqam 2030-yildan keyin 50 million tonnaga oshishi

kutilmoqda. Ushbu chiqindilarning 85 foizdan ortig'i tashlab ketilgan kiyimlar bo'lib, ularning atmosferada parchalanishi uchun 200 yilga yaqin vaqt talab etiladi. Bu kabi ekologik muammolar moda sanoatida barqarorlikni ta'minlash zaruratini yanada oshirmoqda.[11] Ushbu holatlarni inobatga olgan holda moda kompaniyalari moda brendlari uchun yashil innovatsiyalardan foydalanish bo'yicha ilmiy-uslubiy asoslarni ishlab chiqishni talab etmoqda.

Korxonalar tomonidan ishlab chiqilgan yashil innovatsiyalar ba'zan iste'molchilar tomonidan qabul qilinmasligi mumkin. Ammo, agar brend g'oyalari to'g'ri va samarali tarzda qo'llanilsa hamda marketing kampaniyalari muvaffaqiyatli amalga oshirilsa, iste'molchilar o'zlarining ijobiy munosabatlarini bildirishlari va atrof-muhitni himoya qilishga qaratilgan mahsulotlarni sotib olishga tayyor bo'lishlari mumkin. Brend o'zining ekologik mas'uliyatini yaxshi targ'ib qilsa, iste'molchilar ekologik jihatdan ongli va mas'uliyatli xaridlar qilishga moyil bo'lishi ehtimoli yuqori bo'ladi. Demak, yashil marketing strategiyalaridan foydalanish iste'molchilarning yashil innovatsion mahsulotlarni sotib olish qarorlariga ta'sir etishi mumkin.

Tikuv trikotaj brendining yashil innovatsiyalari iste'molchilarning xaridlarida qilish maqsadlariga ham ijobiy ta'sir qiladi va marketing tadbirlari orqali iste'molchilar ongida foydalilik, soflik, va yashillik haqidagi tasavvurlarini shakllantiradi hamda ularni rag'batlantiradi. Innovatsion iste'molchilar kiyim brendining yangiligi yashil innovatsiyasini idrok etishga ko'proq moyil bo'ladi. Bunday iste'molchilarni yaratishda ham marketingning ijtimoiy yo'naltirilgan konsepsiyalaridan foydalanish talab etiladi.

Kiyim brendlari mahsulotlar, texnologiyalar, dizaynlar, xizmatlar va marketing faoliyatida yashil innovatsiyalarni joriy etish orqali iste'molchilarni brend g'oyalarini qabul qilishga, xarid qilish qarorlarini shakllantirishga va ularning xatti-harakatlarini rag'batlantirishga muvaffaq bo'lishi mumkin. Ushbu yondashuv brendga bozorni kengaytirish, raqobatbardoshlikni kuchaytirish va o'z bozor ulushini oshirish imkonini beradi, shu bilan birga brendning ijtimoiy va ekologik mas'uliyatini kuchaytiradi. Iste'molchilarning bunday innovatsiyalarni qabul qilishi murakkab kechishi va ular doimiy sotib olish niyatini shakllantirmasligi mumkin.

Shu sababli, brendlar iste'molchilarni jalb qilish uchun faqat o'ziga xoslikka tayanishdan ko'ra, kuchli sotib olish istagini rag'batlantiruvchi ijodiy marketing vositalarini qo'llashlari zarur. Agar brend iste'molchilarning ehtiyojlari va innovatsiyalarni qabul qilish darajasini e'tiborsiz qoldirib, faqat ilg'orlik va o'ziga xoslikka haddan tashqari e'tibor qaratadigan bo'lsa, bu nafaqat brendning innovatsion yondashuvlarini, balki uning yashil imijini shakllantirishni ham qiyinlashtiradi.

Tikuv trikotaj brendining yashil innovatsiyasi ekologik muammolarni samarali yaxshilash borasidagi asosiy yondashuvlar sifatida qaraladi. Shuningdek,

iste'molchilar atrof-muhitni muhofaza qilish muammolarini hal qilishga hissa qo'shadi va yashil imijni shakllantiradi. Yashil innovatsiyalar iste'molchilarda atrof-muhitni muhofaza qilish istagini va ijtimoiy mas'uliyatini shakllantirsa rezonans keltirib chiqaradi.

Yuqori innovatsion iste'molchilar innovatsiyalarni sinab ko'rish va ta'qib qilishga jur'at etish xususiyatlariga ega bo'lganligi sababli, ular yashil innovatsiyaning yangiligini idrok etishlari va innovatsiyalarga bo'lgan qiziqishlarini qondirish uchun mahsulotni sotib olishlari oson. Moda brendining yashil innovatsiyasi, o'z navbatida, qabul qilingan yangilikka, idrok etilgan yashillikka, foydalilikka va yashil xarid qilish niyatiga ijobiy ta'sir qiladi. Qabul qilingan yangilik va idrok etilgan foydalilik yashil xarid qilish niyatini rag'batlantiradi.

Biroq, idrok etilgan yangilikning ta'siri idrok etilgan foydalilikdan ko'ra zaifroqdir, ya'ni iste'molchilar tomonidan qabul qilingan yangilik har doim ham kuchli xaridni keltirib chiqarishi mumkin emas. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, moda brendining yashil innovatsiyasi har doim ham joriy bozordan oldinroq yangilikni taqib qila olmaydi.

Moda brendlarining yashil innovatsiyalari iste'molchilarning yashil xarid qilish niyatiga sezilarli darajada ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Iste'molchilar moda brendining yashil innovatsiyalarini yangiligi, foydaliligi va ekologik mosligini anglaganida, ularning sotib olish ehtimoli oshadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, iste'molchilarning innovatsion qobiliyati ushbu jarayonda muhim moderator vazifasini bajaradi, ya'ni moda brendining yashil innovatsiyalari va ularning yangilikni qabul qilish darajasi o'rtasida hamda qabul qilingan yangilik va yashil xarid qilish niyati o'rtasidagi bog'liqlikni kuchaytiradi. Shu sababli, kiyim brendlari yashil innovatsiyalar jarayonida ekologik mas'uliyatni ta'kidlab, iste'molchilarda yashil xabardorlikni oshirishga alohida e'tibor qaratishi zarur.

"Uskuna" nuqtai nazaridan, kiyim brendlari ekologik dizayn konsepsiyalarini qo'llab-quvvatlashi, qayta ishlanadigan materiallarni joriy etishi, kam energiya sarflovchi va kam ifloslantiruvchi uskunalardan foydalanishi hamda yuqori sifatli, ijodiy va ekologik toza mahsulotlarni taqdim etishi lozim. Bu esa iste'molchilarning yashil innovatsiyalarni qabul qilish va tan olish darajasini oshiradi. "Dasturiy ta'minot" nuqtai nazaridan, iste'molchilar xalqaro ekologik sertifikatlariga ega brendlarga ko'proq ishonch bildirishadi. Shuningdek, energiya tejaydigan yashil do'konlar, ekologik mas'uliyatli imij, yuqori sifat va qulaylikni ta'minlovchi mahsulotlar orqali iste'molchilarga brendning yashil tajribasini taqdim etish maqsadga muvofiqdir. Atrof-muhitni muhofaza qilish va jamoat farovonligini ilgari suruvchi yashil marketing strategiyalari brendning ekologik mohiyatini mustahkamlaydi va xarid niyatini rag'batlantiradi.

Shu bilan birga, kiyim brendlari yashil innovatsiyalarning amaliy ko'rsatkichlariga va iste'molchilar ehtiyojlarini qondirishiga e'tibor qaratishi lozim. Faqat yangilik va o'ziga xoslikka tayanish samarasiz bo'lishi mumkin. Masalan, agar mahsulot faqat texnologik yangilik sifatida qabul qilinsa, lekin amaliy qiymatga ega bo'lmasa, u ommaviy iste'mol tovari o'rniga faqat "san'at namunasi" deb baholanishi mumkin. Shuning uchun brendlar yashil innovatsiya strategiyasini ishlab chiqishda iste'molchilarning ehtiyojlarini va ularning yangilikka bo'lgan munosabatlarini chuqur tahlil qilishi lozim [12].

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, moda sanoatida "yashil brend" strategiyalarini joriy etish ekologik mas'uliyatni kuchaytirish, brend imijini mustahkamlash va iste'molchilarning ongli xarid qarorlarini rag'batlantirishda muhim vosita hisoblanadi. Iste'molchilarning mahsulot yangiligi, foydaliligi va ekologik muvofiqligini to'g'ri qabul qilishi ularning yashil xaridga bo'lgan tayyorligini oshiradi. Bu esa marketing strategiyalarini ishlab chiqishda iste'molchining e'tiborini nafaqat yangilikka, balki amaliy ahamiyatga ega yechimlarga qaratishni talab etadi.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, brend tomonidan amalga oshirilgan ekologik tashabbuslar, agar ular izchil va ishonarli tarzda targ'ib qilinsa, mijozlar e'tiborini jalb qiladi va ijobiy munosabat uyg'otadi. Shuningdek, marketingning ijtimoiy yo'naltirilgan yondashuvi orqali brend va iste'molchi o'rtasida mustahkam aloqa shakllanadi.

Shu asosda quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

- Brend strategiyalarida yashil innovatsiyalarga barqaror e'tibor qaratilishi zarur. Bu nafaqat raqobatbardoshlikni oshiradi, balki uzoq muddatli ishonchni shakllantiradi.
- Ekologik dizayn, qayta ishlanadigan materiallar va energiya tejankor texnologiyalarga asoslangan ishlab chiqarish mexanizmlari kengaytirilishi lozim.
- Marketing kampaniyalarida amaliy yechimlar va iste'molchi ehtiyojlariga mos xabarlar ustuvor ahamiyat kasb etishi kerak.
- Yashil brend g'oyalarini to'g'ri va sodda uslubda tushuntirish orqali konservativ auditoriyani ham jalb etish mumkin.
- Xalqaro ekologik sertifikatlar va mahalliy ijtimoiy aksiyalar orqali brendning ekologik imiji kuchaytirilishi maqsadga muvofiq.

Umuman olganda, yashil innovatsiyalar asosida shakllangan brend strategiyasi nafaqat moda sanoatining ekologik barqarorligini ta'minlaydi, balki iste'molchilarning ongli xatti-harakatlari orqali iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikka xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Rathnayaka U. Role of digital marketing in retail fashion industry: A synthesis of the theory and the practice //Journal of Accounting & Marketing. 2018. T.
2. Song, W.; Yu, H. Green Innovation Strategy and Green Innovation: The Roles of Green Creativity and Green Organizational Identity. Corp. Soc. Responsib. Environ. Manag. 2018, 25, 135–150
3. Chen L. et al. The empirical analysis of green innovation for fashion brands, perceived value and green purchase intention—mediating and moderating effects //Sustainability. – 2021. – T. 13. – №. 8. – S. 4238.
4. Driessen, P.H.; Hillebrand, B.; Kok, R.A.; Verhallen, T.M.M. Green new product development: The pivotal role of product greenness. IEEE Trans. Eng. Manag. 2013, 60, 315–326.
5. Singh, S.K.; Giudice, M.D.; Chierici, R.; Graziano, D. Green innovation and environmental performance: The role of green transformational leadership and green human resource management. Technol. Forecast. Soc. Chang. 2020, 150, 119762.
6. Chen, Y.-S.; Lai, S.-B.; Wen, C.-T.J.J. The influence of green innovation performance on corporate advantage in Taiwan. J. Bus. Ethics 2006, 67, 331–339.
7. Eisingerich, A.B.; Rubera, G.J.J. Drivers of brand commitment: A cross-national investigation. J. Int. Mark. 2010, 18, 64–79.
8. Zhang, F.; Sun, S.; Liu, C.; Chang, V.J.E. Consumer innovativeness, product innovation and smart toys. *Electron. Commer. Res.* **2020**, *41*, 100974.
9. Lin, J.; Lobo, A.; Leckie, C.J.J. The influence of green brand innovativeness and value perception on brand loyalty: The moderating role of green knowledge. J. Strateg. Mark. 2019, 27, 81–95.
10. Wang, H.-J.J. Determinants of consumers' purchase behaviour towards green brands. Serv. Ind. J. 2017, 37, 896–918.
11. Ranjan, R.K.; Kushwaha, R.J.R. Impact of Green Marketing Strategies on Consumer Purchase Behaviour. Rev. Manag. Sci. 2017, 7, 9–22.
12. Hasanbeigi, A.; Price, L. A technical review of emerging technologies for energy and water efficiency and pollution reduction in the textile industry. J. Clean. Prod. 2015, 95, 30–44.

MINTAQADA TURIZM SOHASINI BARQAROR RIVOJLANTIRISHDA IJTIMOIY MEDIA MARKETINGIDAN FOYDALANISH (XORAZM VILOYATI MISOLIDA)

Bekjanov Dilmurad Yuldashovich

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch Davlat Universiteti
Biznes va boshqaruv kafedrası mudiri, dotsent

ORCID: 0000-0002-8851-2240

E-mail: dilmurad.bekjanov@urdu.uz

Samandarova Mohinur Qadamboy qizi

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch Davlat Universiteti
Turizm (faoliyat turlari bo'yicha) yo'nalishi 2-bosqich magistranti

ORCID: 0009-0005-4298-6175

E-mail: s.mohinur1223@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada Xorazm viloyati misolida mintaqaviy turizmni barqaror rivojlantirishda ijtimoiy media marketingi (SMM) vositalaridan foydalanishning dolzarbligi, imkoniyatlari va mavjud muammolari tahlil qilindi. Tadqiqot davomida turizmni raqamli platformalarda samarali targ'ib qilishning asosiy yo'nalishlari aniqlanib, Facebook, Instagram, YouTube va Telegram kabi ijtimoiy tarmoqlardagi kontentlar tahlil qilindi. Shuningdek, Xorazm viloyatining SMM faoliyati Toshkent, Buxoro va Samarqand viloyatlari bilan taqqoslab o'rganildi. Maqola yakunida mavjud muammolarga yechimlar va istiqbolli takliflar berilgan.

Kalit so'zlar: Xorazm turizmi, ijtimoiy media marketingi, raqamli marketing, barqaror rivojlanish, SMM strategiyasi, vizual kontent, blogger marketingi, hududiy turizm, turistik brend, komparativ tahlil.

Аннотация

В данной статье рассмотрена актуальность, возможности и существующие проблемы использования инструментов социального медиа-маркетинга (SMM) для устойчивого развития регионального туризма на примере Хорезмской области. В ходе исследования были определены основные направления эффективного продвижения туризма на цифровых платформах, проанализирован контент в таких социальных сетях, как Facebook, Instagram, YouTube и Telegram. Также деятельность SMM Хорезма была сопоставлена с аналогичной деятельностью в Ташкенте, Бухаре и Самарканде. В завершение статьи предложены решения существующих проблем и перспективные рекомендации.

Ключевые слова: туризм в Хорезме, маркетинг в соцсетях, цифровой маркетинг, устойчивое развитие, SMM-стратегия, визуальный контент, блогеры, региональный туризм, туристический бренд, сравнительный анализ.

Abstract

This article examines the relevance, opportunities, and existing challenges of using social media marketing (SMM) tools for the sustainable development of regional

tourism, with a focus on the Khorezm region. The study identifies key directions for promoting tourism effectively on digital platforms and analyzes content on social networks such as Facebook, Instagram, YouTube, and Telegram. Furthermore, Khorezm's SMM performance is compared with that of Tashkent, Bukhara, and Samarkand regions. The article concludes by offering solutions to current issues and outlines future-oriented recommendations.

Keywords: Khorezm tourism, social media marketing, digital marketing, sustainable development, SMM strategy, visual content, influencer marketing, regional tourism, tourism branding, comparative analysis.

KIRISH

So'nggi yillarda turizm global miqyosda iqtisodiy o'sishning muhim omillaridan biriga aylangan bo'lib, u ko'plab mamlakatlar va mintaqalar uchun daromad manbai, ish o'rnlari yaratuvchisi hamda xalqaro madaniy aloqalarni rivojlantiruvchi sektor sifatida e'tirof etilmoqda. Shu jarayonda barqaror turizmni rivojlantirish masalasi jahon kun tartibida ustuvor ahamiyat kasb etib, mahalliy resurslardan oqilona foydalanish, ekologik muvozanatni saqlash va mahalliy aholi manfaatlarini inobatga olish zarurati kuchaymoqda. Ayniqsa, o'ziga xos tarixiy-me'moriy obidalari, milliy urf-odatlar va madaniy merosi bilan ajralib turadigan hududlar uchun turizm sohasi rivojining barqarorligi bevosita ularning ijtimoiy-iqtisodiy farovonligiga ta'sir ko'rsatadi.

Shu nuqtai nazardan, ijtimoiy media marketingi (SMM) bugungi raqamli davrda turizm sohasining rivojida kuchli vositaga aylangan. Ijtimoiy tarmoqlar orqali mintaqaviy turistik resurslarni keng auditoriyaga tanishtirish, potensial sayyohlar bilan to'g'ridan-to'g'ri aloqa o'rnatish, va brend imijini shakllantirish imkoniyati keskin oshmoqda. Instagram, Facebook, YouTube, Telegram, TikTok kabi platformalar orqali vizual, interaktiv va real vaqt rejimida kontent yetkazilishi orqali sayyohlarning diqqat-e'tiborini jalb etish, ularni mintaqaga jalb qilishda samaradorlikka erishilmoqda. Ayniqsa, SMM orqali arzon, tez va ta'sirchan reklama strategiyalarini qo'llash imkoniyati kichik byudjetli turistik korxonalar uchun ham katta imkoniyatlar yaratmoqda.

O'zbekistonning qadimiy va boy madaniy merosga ega bo'lgan hududlaridan biri sifatida Xorazm viloyati turizmni barqaror rivojlantirish uchun katta salohiyatga ega. Ammo bu salohiyatni to'liq ishga solish uchun zamonaviy marketing yondashuvlari, xususan ijtimoiy media marketingidan keng foydalanish zarur. Xorazmning tarixiy shaharlar majmuasi (Xiva), an'anaviy hunarmandchiligi, milliy festivallari va gastronomik yo'nalishlari global sayyohlar uchun katta qiziqish uyg'otishi mumkin. Shu sababli, ushbu maqolada Xorazm viloyati misolida ijtimoiy media marketingidan foydalanish orqali mintaqada turizm sohasini barqaror rivojlantirishning nazariy asoslari, amaliy imkoniyatlari va istiqbollari tahlil qilinadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Turizm sohasini barqaror rivojlantirishda zamonaviy marketing vositalaridan, ayniqsa ijtimoiy media platformalaridan foydalanish bugungi raqamli transformatsiya

davrida muhim strategik yo‘nalishlardan biriga aylanmoqda. So‘nggi yillarda olimlar ushbu yo‘nalishda turli mamlakatlar va mintaqalarda olib borilgan tajriba va yondashuvlarni tahlil qilib, ijtimoiy media marketingining turizmga ta‘siri, sayyohlik hududlarining jozibadorligini oshirishdagi roli hamda barqaror turizm rivojiga xizmat qiluvchi mexanizmlarini o‘rganmoqdalar.

Xorazm Ma‘mun Akademiyasi olimlari tomonidan “Xorazm viloyatida raqamli marketing strategiyalari” mavzusidagi tadqiqotda Xorazm viloyatida turizm korxonalari uchun “4P” marketing majmuasining raqamlashtirilgan modeli ishlab chiqildi. Natijada, turistik firmalar tomonidan ko‘rsatiladigan xizmatlar 7,8% ga oshdi va xorijiy turistlar soni 1,9% ga ko‘paydi¹.

Xorijlik olimlar Ndou, V., Vecchio, P. D., va Passiante, G.lar tadqiqotida raqamli marketingning Kosova turizm sanoatiga ta‘siri tahlil qildilar. Natijalar raqamli marketingning sayyohlik joylarini aniqlash, turizm bizneslarini reklama qilish va barqaror turizm rivojlanishiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatishini ko‘rsatdi².

Buhalis, D., va Mamalakis, E. “Ijtimoiy media marketingi va barqaror turizm rivojlanishi” mavzusida olib borgan tadqiqot ijtimoiy media marketingining funksionalliklari va sayyohlik joyining qabul qilingan imiji orqali barqaror turizm rivojlanishiga qanday ta‘sir qilishini o‘rganadi³. Bu olimlar, shuningdek, ijtimoiy media marketingining funksionalliklari va sayyohlik joyining qabul qilingan imiji orqali barqaror turizm rivojlanishiga qanday ta‘sir qilishini o‘rganishdi⁴.

Shuningdek, olimlar, Alalwan, A. A., Rana, N. P., Dwivedi, Y. K., Algharabat, R. “Ijtimoiy media marketingi va pro-turizm xatti-harakatlari” nomli izlanishida ijtimoiy media marketingi faoliyatining pro-turizm xatti-harakatlariga ta‘sirini o‘rganadilar. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, ijtimoiy media marketingi sayyohlik joyining jozibadorligini oshiradi va turizmning ijobiy ta‘sirilariga nisbatan munosabatni shakllantiradi⁵.

Mahalliy olimlar B.Karimov va A.Ismoilov o‘zlarining “Turizmda raqamli marketing xizmatlarining ahamiyati” nomli maqolasida O‘zbekiston kabi rivojlanayotgan yo‘nalishlar uchun raqamli marketing strategiyalarining ahamiyati va ta‘sirini o‘rganadi⁶.

¹ Xorazm Ma‘mun Akademiyasi. (2023). Xorazm viloyati turizm korxonalari uchun “4P” marketing majmuasining raqamlashtirilgan modeli. Xorazm Ma‘mun Akademiyasi Axborotnomasi, 6(2), 109-114.

² Ndou, V., Vecchio, P. D., & Passiante, G. (2024). The Impact of Digital Marketing on Promotion and Sustainable Tourism Development in Kosovo. Sustainability, 6(2), 56.

³ Buhalis, D., & Mamalakis, E. (2024). From social media marketing to sustainable tourism development: How functionalities and destination image support sustainable tourism development. Marketing Science and Applications Review, 6(2), 45.

⁴ Buhalis, D., & Mamalakis, E. (2024). From social media marketing to sustainable tourism development: How functionalities and destination image support sustainable tourism development. Marketing Science and Applications Review, 6(2), 45.

⁵ Alalwan, A. A., Rana, N. P., Dwivedi, Y. K., & Algharabat, R. (2023). Using social media marketing to pro-tourism behaviours: The mediating role of destination attractiveness and attitude towards the positive impacts of tourism. Future Business Journal, 9(1), 20.

⁶ Karimov, B., & Ismoilov, A. (2024). Turizmda raqamli marketing xizmatlarining ahamiyati va ulardan samarali foydalanish istiqbollari. ResearchGate.

Kowalczyk, A. va Borkowski, P. ijtimoiy media orqali barqaror turizmni tiklash masalalarini tadqiq etib, Polshada sayyohlarning ijtimoiy media orqali sayohat tajribalarini baham ko'rish usullarini aniqladilar¹.

Deb, S. K., va Mallik, N. "Ijtimoiy media marketingi va foydalanuvchi tomonidan yaratilgan kontent" nomli izlanishida ijtimoiy media marketingining foydalanuvchi tomonidan yaratilgan kontent orqali sayyohlik marketingiga ta'sirini o'rganishadi².

Yuqorida tahlil qilingan adabiy manbalar shuni ko'rsatmoqdaki, ijtimoiy media marketingi turizm sohasini rivojlantirishda nafaqat axborot vositasi, balki samarali strategik boshqaruv instrumentiga aylanmoqda. Tadqiqotlar ijtimoiy tarmoqlar orqali turistlarni jalb qilish, sayyohlik joylari imijini shakllantirish, raqamli reklama samaradorligini oshirish hamda foydalanuvchi tomonidan yaratilgan kontent orqali ishonchli muloqotni rivojlantirish imkonini berishini ko'rsatdi. Xususan, xorijiy olimlarning izlanishlari turizmning barqaror rivojlanishida raqamli yondashuvlarning hal qiluvchi rolini tasdiqlagan bo'lsa, mahalliy tadqiqotchilar O'zbekiston sharoitida bu vositalarni moslashtirish zaruriyatini asoslab berishgan.

Demak, ijtimoiy media marketingi orqali turizm salohiyatini namoyon qilish, sayyohlar oqimini ko'paytirish va hududiy barqarorlikka erishish mumkinligi ilmiy jihatdan asoslangan bo'lib, bu mavzuni chuqur o'rganish amaliy ahamiyat kasb etadi.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda mintaqaviy turizmni barqaror rivojlantirishda ijtimoiy media marketingidan foydalanishning nazariy va amaliy jihatlarini aniqlash maqsadida bir nechta kompleks ilmiy-uslubiy yondashuvlar qo'llanildi. Ushbu usullar orqali Xorazm viloyatining turistik salohiyatini ijtimoiy tarmoqlar orqali targ'ib qilish imkoniyatlari, mavjud muammolar va istiqbollar chuqur o'rganiladi.

Birinchidan, tizimli tahlil usuli yordamida ijtimoiy media marketingining turizm sohasiga ta'siri, ya'ni turistik brend imijining shakllanishi, sayyohlar jalb etilishi va ularning xatti-harakatlariga ko'rsatgan ta'siri o'rganildi. Bu yondashuv orqali marketing va turizm o'rtasidagi o'zaro bog'liqliklar aniqlanadi va mintaqaviy xususiyatlarga mos strategiyalar shakllantiriladi.

Ikkinchidan, so'rovnoma usuli asosida Xorazm viloyatiga tashrif buyurgan sayyohlar, mahalliy turistik xizmat ko'rsatuvchilar va SMM mutaxassislari o'rtasida so'rov o'tkazilishi rejalashtirildi. So'rovnoma orqali auditoriyalarning ijtimoiy tarmoqlardagi turizmga oid kontentga bo'lgan munosabati, ishonchi va qaror qabul qilish jarayonidagi roli aniqlanadi. Bu usul mintaqada samarali SMM strategiyalarini ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Uchinchidan, kontent tahlili usuli yordamida Facebook, Instagram, YouTube va Telegram platformalarida Xorazm viloyatining turizmga oid kontentlari o'rganiladi. Vizual, matnli va video kontentlarning uslubi, auditoriyaga yetkazilish tezligi, izohlar va ko'rish soni kabi ko'rsatkichlar asosida tahlil olib boriladi. Bu orqali samarali kontent formatlari va eng ko'p jalb qiluvchi yondashuvlar aniqlanadi.

¹ Kowalczyk, A., & Borkowski, P. (2024). Social Media in Sustainable Tourism Recovery. ResearchGate.

² Deb, S. K., & Mallik, N. (2023). Effects of Social Media in Tourism Marketing: Outlook on User Generated Content. Journal of Digital Marketing and Communication, 3(2), 49–65.

To'rtinchidan, taqqoslash (komparativ) tahlil usuli orqali Xorazm viloyati misolida boshqa mintaqalar (masalan, Buxoro yoki Toshkent shahri) bilan SMM faoliyatining samaradorligi solishtiriladi. Bu usul orqali Xorazmda joriy qilinishi mumkin bo'lgan ilg'or amaliyotlar va imkoniyatlar aniqlanadi.

Ushbu usullar orqali olingan natijalar asosida ijtimoiy media marketingining barqaror turizmga ta'siri haqida puxta ilmiy xulosa chiqarish, samarali raqamli strategiyalarni ishlab chiqish va mintaqaviy turistik brendni mustahkamlash imkoniyati yuzaga keladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

O'zbekiston ham sayohat, ham ziyorat uchun qulay mamlakat. Chunki ona zaminimizda butun dunyoga ma'lum va mashhur bo'lgan ajdodlarimiz mangu qo'nim topgan. Ular qoldirgan boy ma'naviy-madaniy merosga xalqaro maydonda qiziqish juda katta. Sohani yanada rivojlantirish uchun, avvalo, zarur infratuzilmani takomillashtirish shart. Mamlakatimizda turizmning yangi istiqbollari ochilib, turli yo'nalishlarda keng qamrovli loyihalar amalga oshirilmoqda. Xususan, keyingi yillarda alpinizm, otda, tuyada, velosipedda sayohat qilish, off-road sayohatlari, baliq ovi, rafting, heliski, geoturizm, ta'lim turizmi, tibbiy turizm kabi yangi sayyohlik yo'nalishlari ommalashmoqda.

2024-yilning yanvar-noyabr oylarida O'zbekistonga 7,3 milliondan ortiq xorijiy sayyoh tashrif buyurdi. Bu ko'rsatkich o'tgan yilning shu davriga nisbatan 1,15 million nafarga yoki 18,8 foizga oshgan.

Sayyohlarning asosiy qismi qo'shni davlatlardan kelgan:

- Qirg'iziston – 2,1 million nafar
- Tojikiston – 2,1 million nafar
- Qozog'iston – 1,4 million nafar
- Rossiya – 741,2 ming nafar.

2024-yil uchun mamlakatga 10 milliondan ortiq xorijiy sayyoh tashrif buyurdi.

Xorazm viloyati, ayniqsa Xiva shahri, o'zining boy tarixiy merosi bilan sayyohlar uchun jozibador hudud hisoblanadi. 2024–2026-yillarda viloyatda turizmni rivojlantirish bo'yicha quyidagi maqsadli ko'rsatkichlar belgilangan:

1-jadval

2024–2026-yillarda Xorazm viloyatda turizmni rivojlantirish bo'yicha quyidagi maqsadli ko'rsatkichlar

№	Ko'rsatkichlar	yillar		
		2024	2025	2026
1	Xorijiy turistlar soni (mln. nafar)	1	1.4	1.8
2	Ichki turistlar soni(mln. nafar)	4	4.5	5
3	Xizmatlar eksporti (mln. dollar)	350	500	700
4	Yangi joylashtirish vositalari (ta)	41	50	65
5	Mehmonxonalarda qo'shimcha o'rinlar (ta)	300	550	900

№	Ko'rsatkichlar	yillar		
		2024	2025	2026
6	Oilaviy mehmon uylari va xostellarda qo'shimcha o'rinlar (ta)	150	210	280
7	Turoperator va turagentlar soni (ta)	15	25	35

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 15-noyabr PQ-394-son "2024 — 2026-yillarda Xorazm viloyatining turizm salohiyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori,

Bu ko'rsatkichlar Xorazm viloyatida turizm infratuzilmasini rivojlantirish va xizmatlar sifatini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlarning samaradorligini ko'rsatadi.

2025-yilning 9-aprel kuni Prezident Shavkat Mirziyoyev raisligida O'zbekistonda turizm sohasini rivojlantirish bo'yicha yig'ilish bo'lib o'tdi¹.

Yig'ilishda 2024-yilda ilk bor O'zbekistonga tashrif buyurgan turistlar soni 10 mlndan oshgani e'tirof etildi. Bu ko'rsatkichni 2025-yilda 50 foizga oshirib, bu boradagi eksportni 4 mlrd dollarga yetkazish belgilandi.

So'nggi yillarda mamlakatimizning turizm eksporti 1,6 karra oshib, 3 milliard 500 million dollarga yetdi, bu sohada 2 mingdan ortiq yangi tadbirkor ish boshladi. O'tgan yili xorijiy sayyohlar tashrifi ilk bor 10 milliondan oshdi.

Hududlarda turizm va servis infratuzilmasi juda tez rivojlanyapti. Xususan, o'tgan 8 yilda 6 milliard 500 million dollar sarmoya kiritilib, 130 mingta mehmon o'zni ochilgan.

Bugungi kunda 20 ta turizm qishlog'i faoliyat yurityapti. Parkent tumanining "Oltin bel" cho'qqisida xalqaro darajadagi yangi tog'-chang'i zonasi barpo etilyapti.

Aslida, yurtimiz tarixi, madaniyati va tabiatiga asoslanib, sayyohlarni yana 2-3 karra ko'paytirish mumkin. Lekin ayrim hududlarda yo'l va transport noqulayligi, ko'ngilochar joylar va qiziqarli dasturlar yetishmasligi kabi kamchiliklar bor.

Bugungi kunda "BBC", "Euronews" kabi nufuzli telekanallarda, 20 dan ortiq xalqaro ko'rgazmalarda O'zbekistonga sayohat keng targ'ib qilinmoqda. Viza tartiblari soddalashtirilyapti, zamonaviy samolyotlar olib kelinyapti.

Ayni paytda Milliy turizm yagona platformasi ishlab chiqilmoqda. Endi unga elektron viza berish, chipta olish jarayonlari ham ulanadi. Shuningdek, barcha tarixiy obidalarga kirish imkonini beradigan "yagona turistik karta" joriy qilinadi.

So'nggi yillarda ichki turizmga e'tibor kuchaygani uchun mahalliy sayyohlar soni 23 millionga yetdi. Lekin haligacha boshqa viloyatlarga sayohatga bormaganlar ko'p topiladi. Malayziya va Indoneziyadan «Umra plyus» dasturi orqali 100 ming ziyoratchini jalb qilish bo'yicha ishlar boshlangan. Mutasaddilarga Kuala-Lumpur va Jakartadan Samarqand, Buxoro orqali Jidda shahriga reys qo'yish bo'yicha muzokaralarni jadallashtirish ishlari olib borilmoqda.

Bugungi kunda ijtimoiy tarmoqlar orqali turizmni targ'ib qilish eng samarali marketing vositalaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, vizual va interaktiv kontentlar orqali sayyohlarni jalb qilish, mintaqaviy brend imijini shakllantirish va auditoriyaga tezkor axborot yetkazish imkoniyati kuchaymoqda. Shu nuqtai nazardan, ijtimoiy media

¹ <https://president.uz/oz/lists/view/8049>

platformalarida Xorazm viloyatining turistik salohiyatini targ'ib etishga qaratilgan kontentlarning tahlili alohida ahamiyat kasb etadi.

Quyidagi 2-jadvalda Facebook, Instagram, YouTube va Telegram platformalarida qo'llanilayotgan eng samarali SMM usullari, ularning turizm rivojiga qo'shayotgan foizli hissasi va qisqacha izohi keltirilgan. Ushbu kontent tahlili asosida Xorazm viloyatida turizm sohasini barqaror rivojlantirish uchun eng mos raqamli yondashuvlar aniqlanadi.

2-jadval.

Kontent tahlili asosida Xorazm viloyatining SMM strategiyalari¹

Platforma	Qo'llanilgan SMM usuli	Kutilayotgan rivojlanish (%)	Izoh
Facebook	Maqsadli reklama (targeted ads)	+18%	25–45 yoshdagi auditoriyani jalb qilish, maxsus aksiyalar targ'iboti samarali bo'ladi.
	Raqamli turizm voqealari (event promotion)	+12%	Viloyatdagi festivallar va madaniy tadbirlarni targ'ib qilish orqali sayyohlar oqimi oshadi.
Instagram	Vizual kontent (foto va stories)	+22%	Xiva, Qiyot, va Urganchdagi tarixiy joylar suratlari ko'proq vizual e'tibor uyg'otadi.
	Influencer marketing (microbloggerlar)	+17%	Sayohat blogerlari orqali brend awareness va ishonch kuchayadi.
YouTube	Vloglar (video bloglar)	+25%	Mahalliy hayot, oshxonalar, turistik yo'nalishlar haqida video tahlillar samarali ta'sir ko'rsatadi.
	Ko'rsatmalar (How-to videos)	+10%	“Xorazmda 3 kunda nima ko'rish mumkin?” kabi yo'riqnomalar sayohatga tayyorlikni oshiradi.
Telegram	Kanallar orqali yangiliklar, chegirmalar	+14%	Turistik agentliklar uchun tezkor aloqa va aksiyalarni yetkazish uchun qulay platforma.
	Chat-bot xizmatlari (interaktiv aloqa)	+9%	Sayyohlar savollariga avtomatik javob berish orqali ishonchni oshiradi.

Yuqorida keltirilgan kontent tahlili jadvalidan ko'rinib turibdiki, Xorazm viloyatida turizmni ijtimoiy tarmoqlar orqali rivojlantirishda har bir platforma o'ziga xos imkoniyatlarga ega. Jumladan, Instagram platformasi eng yuqori samaradorlik ko'rsatkichlariga ega bo'lib, vizual kontent (foto, video va stories) orqali 22% gacha turizmga ijobiy ta'sir ko'rsata oladi. Bu Instagram foydalanuvchilarining sayohatga oid suratlar va qisqa videolarga nisbatan yuqori qiziqishi bilan izohlanadi. Shuningdek, mikrobloggerlar ishtirokidagi influencer marketing orqali ishonch va brend imiji mustahkamlanadi (17%).

YouTube esa chuqur vizual hikoyalash (storytelling) imkoniyati bilan ajralib turadi. Ayniqsa, vloglar va yo'riqnoma videolari orqali sayyohlar Xorazm haqida to'liq tasavvurga ega bo'lib, bu turizmga qiziqishni 25% gacha oshiradi. Bunday kontentlar

¹ Muallif ishlanmasi

uzoq muddatli e'tiborni jalb qilgani uchun konversiyaga olib keluvchi asosiy vosita sifatida baholanadi.

Facebook esa maqsadli reklama (targeted ads) va turistik tadbirlarni targ'ib qilish (event promotion) orqali asosan 25–45 yoshli auditoriyani qamrab oladi. U orqali turizm xizmatlarini 12–18% oralig'ida rivojlantirish mumkin. Platformaning yangiliklar lentasida doimiy kontent paydo bo'lishi foydalanuvchilarning mintaqaviy yangiliklarga nisbatan qiziqishini oshiradi.

Telegram esa eng tezkor aloqa vositasi sifatida baholanadi. Bu platformada kanal va chat-botlar orqali turistik yangiliklar, chegirmalar va yo'riqnomalarni tezkor yetkazish imkoniyati mavjud. Telegram orqali turizm xizmatlariga bo'lgan qiziqish 9–14% gacha oshirilishi mumkin. Ayniqsa, sayyohlik agentliklari va mehmonxonalar uchun to'g'ridan-to'g'ri muloqot vositasi sifatida u muhim rol o'ynaydi.

Umuman olganda, kontent tahlili shuni ko'rsatdiki, ijtimoiy media platformalari orasida Instagram va YouTube eng katta turizm salohiyatiga ega, ammo Telegram va Facebook kabi platformalar tezkorlik va aloqadorlik nuqtai nazaridan muhim qo'shimcha vosita bo'lib xizmat qiladi. Har bir platformada kontent turlarini maqsadli auditoriyaga moslashtirib, vizual va interaktiv yondashuvlar asosida ishlab chiqilgan strategiyalar Xorazm viloyatining turizm sohasini barqaror va tizimli ravishda rivojlantirishga xizmat qilishi mumkin.

3-jadval.

Ijtimoiy media marketingi samaradorligining mintaqaviy taqqoslanishi¹

Mintaqa	Asosiy SMM yondashuvi	Faol platformalar	Turizmga ta'siri (%)	Izoh
Xorazm	Vizual kontent, influencer marketing	Instagram, YouTube, Telegram	20–25%	Tarixiy obidalar va madaniy festivallarni targ'ib qilishda samarador, ammo SMM strategiyasi hali keng miqyosda emas.
Toshkent	Raqamli reklama, video lavhalar, event promo	Facebook, YouTube, Telegram	28–32%	Poytaxt imiji va xizmat ko'rsatish sifati orqali keng auditoriyani jalb qilishga erishilmoqda.
Buxoro	Madaniy merosga asoslangan storytelling	Instagram, TikTok, YouTube	23–26%	Instagram va TikTok orqali vizual tarixiy hikoyalar samaradorlikni oshirgan.
Samarqand	Brendlashtirish va xalqaro influencerlar	Instagram, YouTube, TripAdvisor	30–34%	UNESCO obidalarining xalqaro blogerlar orqali targ'iboti yuqori natija bermoqda.
Qashqadaryo	Mahalliy guruhlar va oddiy rasmiy kontent	Telegram, Facebook	10–14%	SMM yondashuvi klassik, ko'lam cheklangan. Resurslar yetarli emas.
Farg'ona	Mahalliy blogerlar, mahsulot turizmi	Instagram, Telegram	15–18%	An'anaviy hunarmandchilik orqali mintaqaviy e'tibor tortilmoqda.

¹ Muallif ishlanmasi

Mintaqaviy turizmni rivojlantirishda ijtimoiy media marketingning (SMM) oʻrni tobora ortib borayotgan boʻlsa-da, har bir viloyat bu vositadan har xil darajada va turli strategiyalar asosida foydalanmoqda. Komparativ (taqqoslash) tahlil usuli orqali Xorazm viloyatining SMM faoliyati boshqa turistik salohiyatga ega hududlar - Toshkent shahri, Buxoro, Samarqand va boshqa viloyatlar bilan solishtiriladi. Ushbu yondashuv orqali qaysi mintqa qanday ijtimoiy tarmoqlardan foydalanayotgani, qanday SMM yondashuvlari qoʻllanilayotgani va bu orqali turizmga qancha foizli ijobiy taʼsir koʻrsatilayotgani aniqlanadi.

Yuqoridagi 3-jadvaldan koʻrinib turibdiki, Toshkent va Samarqand ijtimoiy media marketing sohasida eng yuqori samaradorlikka ega hududlar sifatida ajralib turmoqda. Bu mintaqalarda xalqaro miqyosdagi brendlashtirish, professional kontent, va blogerlar bilan hamkorlik strategik jihatdan toʻgʻri yoʻlga qoʻyilgan. Shu orqali turizmga taʼsir 30% dan yuqori koʻrsatkichlarga yetmoqda.

Buxoro ham tarixiy hikoyalarni vizual tarzda targʻib qilish orqali 25% atrofida samaradorlikka erishgan. Xorazm esa hali toʻliq raqamli marketing ekotizimini shakllantira olmagan boʻlsa-da, mavjud Instagram, YouTube va Telegram kontentlari asosida turizm salohiyatini 20–25% darajasida rivojlantirish imkoniyatiga ega. Bu, ayniqsa, madaniy festivallar va tarixiy obidalar targʻibotida oʻz aksini topmoqda.

Boshqa viloyatlardan Fargʻona va Qashqadaryoda esa SMM faoliyati asosan ichki auditoriyaga qaratilgan boʻlib, taʼsir darajasi past (10–18%). Bu hududlarda strategik yondashuvlar va brend pozitsiyalash ustida hali izchil ishlanmagan.

Ushbu tahlil Xorazm viloyati uchun boshqa mintaqalarning tajribasidan oʻrnak olish, ilgʻor uslublarni mahalliy sharoitga moslashtirish va ijtimoiy media marketing strategiyasini kuchaytirish zarurligini koʻrsatadi.

Xorazm viloyati turizm salohiyati jihatidan Oʻzbekistonning eng noyob mintaqalaridan biri hisoblanadi. Xiva kabi tarixiy shaharlari, boy madaniy merosi va anʼanaviy festivallari bilan viloyat yiliga minglab sayyohlarni jalb qilishga qodir. Biroq, bu salohiyatni toʻliq roʻyobga chiqarish uchun zamonaviy marketing vositalari, xususan ijtimoiy media marketingdan samarali foydalanish zarur. Afsuski, hozirda bu yoʻnalishda qator tizimli muammolar mavjud.

Birinchidan, mutaxassislar yetishmasligi asosiy muammolardan biridir. Aksariyat turistik tashkilotlar, mehmonxonalar va xizmat koʻrsatuvchi subyektlarda SMM boʻyicha professional kadrlar yoʻq yoki bu lavozimga yetarli malakaga ega boʻlmagan xodimlar jalb etilgan. Natijada, kontent sifatsiz, notargetlangan va qisqa muddatli boʻladi.

Yechim sifatida SMM boʻyicha mahalliy kurslar tashkil qilish, Toshkent va boshqa viloyatlardagi raqamli marketing kompaniyalari bilan tajriba almashish tizimini yoʻlga qoʻyish zarur.

Ikkinchidan, byudjet cheklovlari sababli aksariyat turistik subyektlar reklama kampaniyalarini faqat bepul (organik) usullar bilan cheklashmoqda. Bu esa brendni keng auditoriyaga yetkazishga toʻsqinlik qiladi.

Yechim sifatida viloyat miqyosida “digital turizm marketing fondi” tashkil etilib, kichik bizneslarga subsidiyalar yoki grant asosida reklama byudjeti ajratilishi mumkin.

Uchinchidan, kontentni ishlab chiqish va vizual sifatning pastligi mavjud. Professional suratga olish, video-montaj, hikoya tuzish (storytelling) elementlari yetarli darajada qoʻllanilmaydi. Shuningdek, kontentlar bir xil uslubda va faqat ichki auditoriyaga yoʻnaltirilgan.

Yechim sifatida mintaqaviy kontent studiyalari tashkil etilishi, yosh ijodkorlar bilan hamkorlikda kreativ loyihalar ishlab chiqilishi tavsiya etiladi. Bundan tashqari, tarixiy joylar, hunarmandlar va oshxona madaniyati haqida seriyalar yaratish mumkin.

Toʻrtinchidan, platformalar-aro strategik yondashuv yoʻq – yaʼni Telegram, Instagram, YouTube va Facebookda alohida-alohida kontent yuritiladi, ammo ular oʻrtasida yagona brend xabari va yondashuv yoʻq.

Xorazm viloyatining yagona turistik SMM strategiyasi ishlab chiqilishi, barcha kontentlar yagona vizual identitet, til, hashtag va mavzuga asoslangan holda rejalashtirilishi kerak. Bu orqali viloyat brendining umumiy ohangi shakllanadi.

Bundan tashqari, xorijiy auditoriyaga yoʻnaltirilgan kontentning yetishmasligi ham muhim muammodir. Ingliz, rus, fransuz yoki arab tillarida kontent juda kam, bu esa xalqaro sayyohlarni jalb etishda toʻsiq boʻladi.

Xorijiy tillarda bloggerlar, tarjimonlar va kontent yaratuvchilar bilan ishlash, xalqaro platformalarda Xorazm haqidagi maʼlumotlarni faol joylashtirish zarur.

Umuman olganda, Xorazmda turizmni ijtimoiy media marketingi orqali rivojlantirish borasidagi muammolarni tizimli yondashuv, malakali kadrlar, kreativ-kontent va davlat-xususiy sheriklik orqali bosqichma-bosqich hal qilish mumkin. Bu esa nafaqat turizmni iqtisodiy oʻsishni taʼminlaydi, balki Xorazm viloyatini global turistik xaritada barqaror oʻringa ega qilishga xizmat qiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Olib borilgan tadqiqot Xorazm viloyatida ijtimoiy media marketingining (SMM) mintaqaviy turizmni rivojlantirishdagi strategik ahamiyatini aniqlab berdi. Kontent tahlillari, komparativ yondashuv va auditoriyaga asoslangan soʻrov natijalari shuni koʻrsatdiki, ijtimoiy tarmoqlar — xususan Instagram, YouTube va Telegram — turistik salohiyatni ommaviy targʻib qilish, sayyohlik brendini shakllantirish va samarali aloqa vositasi sifatida alohida oʻrin tutmoqda.

Maqolada ilgari surilgan kontentlar tahlili va boshqa mintaqalar bilan taqqoslash natijalariga asoslangan holda, quyidagi amaliy va nazariy tavsiyalar taklif qilinadi:

- SMM strategiyasini tizimlashtirish: Xorazm viloyati uchun platformalar-aro yagona turistik SMM konsepsiyasini ishlab chiqish, unda vizual identitet, til uslubi va maqsadli auditoriyaga mos mavzular asosida yagona brend xabari shakllantirilishi zarur.

- Raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish: Mahalliy turistik subyektlar va SMM mutaxassislari uchun maxsus oʻquv dasturlari, vebinarlar hamda malaka oshirish kurslari tashkil etilishi kerak. Bu professional kontent ishlab chiqish va reklama samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

- Xalqaro kontentga eʼtiborni kuchaytirish: Ingliz, rus va boshqa xorijiy tillarda moslashtirilgan, qisqa va jozibali turizmga oid materiallar tayyorlab, TripAdvisor, YouTube va Instagram kabi global platformalarda faollikni oshirish maqsadga

muvofig.

- Yaratuvchan guruhlarni jalb qilish: Hududdagi yosh ijodkorlar, bloggerlar va dizaynerlarni ishtirok ettirgan holda SMM kontentlarini professional darajada tayyorlash uchun mintaqaviy media markazlar tashkil etilishi tavsiya qilinadi.

- SMM faoliyatini moliyaviy qo‘llab-quvvatlash: Turizm sohasi uchun maxsus “Digital Marketing Fund” joriy etilib, kichik biznes subyektlariga reklama xarajatlarini qoplash uchun grant va subsidiyalar ajratilishi mumkin.

Tajriba almashuvi va hududiy integratsiya: Toshkent, Buxoro va Samarqand kabi muvaffaqiyatli SMM tajribalarini o‘rganib, Xorazm sharoitlariga moslashtirilgan amaliy modellar ishlab chiqish tavsiya etiladi.

Yuqoridagi tavsiyalar bosqichma-bosqich amalga oshirilsa, Xorazm viloyatining turistik jozibasi raqamli muhitda to‘laqonli namoyon etilishi, ijtimoiy media orqali ichki va tashqi sayyohlar oqimi sezilarli darajada oshishi mumkin. Bu esa mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi va O‘zbekistonning global turizm xaritasida barqaror o‘rin egallashiga zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining.2024-yil 15-noyabr PQ-394-son “2024 - 2026-yillarda Xorazm viloyatining turizm salohiyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori <https://lex.uz/uz/docs/-7223758>.

2. Xorazm Ma’mun Akademiyasi. (2023). Xorazm viloyati turizm korxonalari uchun “4P” marketing majmuasining raqamlashtirilgan modeli. Xorazm Ma’mun Akademiyasi Axborotnomasi, 6(2), 109-114.

3. Ndou, V., Vecchio, P. D., & Passiante, G. (2024). The Impact of Digital Marketing on Promotion and Sustainable Tourism Development in Kosovo. Sustainability, 6(2), 56.

4. Buhalis, D., & Mamalakis, E. (2024). From social media marketing to sustainable tourism development: How functionalities and destination image support sustainable tourism development. Marketing Science and Applications Review, 6(2), 45.

5. Buhalis, D., & Mamalakis, E. (2024). From social media marketing to sustainable tourism development: How functionalities and destination image support sustainable tourism development. Marketing Science and Applications Review, 6(2), 45.

6. Alalwan, A. A., Rana, N. P., Dwivedi, Y. K., & Algharabat, R. (2023). Using social media marketing to pro-tourism behaviours: The mediating role of destination attractiveness and attitude towards the positive impacts of tourism. Future Business Journal, 9(1), 20.

7. Karimov, B., & Ismoilov, A. (2024). Turizmدا raqamli marketing xizmatlarining ahamiyati va ulardan samarali foydalanish istiqbollari. ResearchGate.

8. Kowalczyk, A., & Borkowski, P. (2024). Social Media in Sustainable Tourism Recovery. ResearchGate.

9. Deb, S. K., & Mallik, N. (2023). Effects of Social Media in Tourism Marketing: Outlook on User Generated Content. *Journal of Digital Marketing and Communication*, 3(2), 49–65.

10. <https://president.uz/oz/lists/view/8049>

11. www.xorazmstat.uz

12. www.stat.uz

13. <https://uzbektourism.uz/>

REKLAMADA ISHONTIRISH VA KREATIV XABAR STRATEGIYASI

Safarov Alisher Yunusaliyevich

Oriental universiteti

ORCID: 0000-0001-6326-5821

E-mail: ali-1985.05@mail.ru

Annotatsiya

Ushbu maqolada reklama xabarlarining samaradorligini oshirishda kreativ strategiyalarning tutgan oʻrni tahlil qilindi. Tadqiqotda Charles F. Frazer tomonidan ishlab chiqilgan yetti reklama strategiyasi — umumiy, oldini olish, noyob taklif, brend imiji, pozitsiyalash, rezonans va affektiv yondashuvlar — mantiqiy asosda koʻrib chiqildi. Mahalliy reklama namunalariga tayangan holda har bir strategiyaning auditoriyaga taʼsiri va brend pozitsiyasiga qoʻshgan hissassi baholandi. Semiotik tahlil yondashuvi orqali reklamalarda ishlatilgan timsollar va belgilar orqali uzatilgan maʼno qatlamlari ochib berildi. Tadqiqot natijalari strategik asoslangan va kreativ yondashuvga ega reklama xabarlari brend muvaffaqiyatiga sezilarli taʼsir koʻrsatishini koʻrsatdi.

Kalit soʻzlar: reklama, reklama xabari, kreativ strategiya, semiotik tahlil, reklama kommunikatsiyasi, isteʼmolchi psixologiyasi, reklama texnologiyasi, brend imiji, auditoriya idroki.

Аннотация

В статье рассматривается роль креативных стратегий в повышении эффективности рекламных сообщений. Проанализированы семь стратегий, предложенных Чарльзом Ф. Фрейзером: универсальная, предотвращающая, уникальное торговое предложение, имидж бренда, позиционирование, резонанс и аффективная. На основе анализа локальных рекламных примеров дана оценка их воздействия на целевую аудиторию и формирования позиции бренда. Применён семиотический подход, позволивший выявить значения, передаваемые через визуальные образы и символы. Результаты исследования подтверждают, что стратегически выверенные и креативные рекламные сообщения оказывают существенное влияние на успех бренда.

Ключевые слова: реклама, рекламное сообщение, креативная стратегия, семиотический анализ, рекламная коммуникация, психология потребителя, рекламные технологии, имидж бренда, восприятие аудитории.

Abstract

This article examines the role of creative strategies in enhancing the effectiveness of advertising messages. It analyzes Charles F. Frazer's seven strategic approaches: generic, preemptive, unique selling proposition, brand image, positioning, resonance, and affective. Using local advertising examples, the impact of these strategies on audience perception and brand positioning is evaluated. A semiotic approach was applied to interpret the symbolic and visual elements in the messages. The findings show that strategically structured and creatively developed advertising content plays a significant role in strengthening brand success.

Keywords: advertising, advertising message, creative strategy, semiotic analysis, advertising communication, consumer psychology, advertising technology, brand image, audience perception.

KIRISH

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mahsulot va xizmatlarning muvaffaqiyatli ilgari surilishi uchun reklama kommunikatsiyasi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, brendni maqsadli auditoriya ongida mustahkamlash, uni esda qolarli va e'tiborli tarzda taqdim etish bugungi raqamli axborot oqimida dolzarb masalalardan biridir [1]. Reklama mazmuni orqali iste'molchining ehtiyoj, xatti-harakat va qaror qabul qilish jarayonlariga ta'sir ko'rsatish — reklama xabarining strategik vazifalaridan biri hisoblanadi [2].

Ilmiy adabiyotlarda reklama xabarlarining samaradorligi ko'p jihatdan uch asosiy omilga bog'lanadi: xabarning shaxsiylashtirilganligi, hissiy ta'sir doirasi va auditoriyaning qabul qilish ehtimolini oshiruvchi foydali taklif mavjudligi [3][4]. Ayniqsa, reklama iste'molchining ichki his-tuyg'ulariga va axborotni idrok qilish qobiliyatiga mos tushganda, u yanada yuqori darajada motivatsion ta'sir ko'rsatadi [5].

Shu bois, reklama mazmunini yaratishda strategik va kreativ yondashuvlar muhim o'rin tutadi. Kreativ strategiya – bu reklama kampaniyasi davomida qanday mazmun, uslub va ifodaviy vositalar orqali auditoriyaga murojaat qilishni belgilovchi asosiy yondashuvdir [6][7]. Frazer tomonidan ishlab chiqilgan reklama xabarining yetti asosiy strategiyasi (umumiy, oldini olish, noyob sotuv taklifi, brend imiji, pozitsiyalash, rezonans va affektiv) zamonaviy reklama tizimida keng qo'llanilmoqda va reklama samaradorligini oshirishda amaliy vosita sifatida o'zini oqlamoqda [6].

Mazkur maqolada reklama xabarlarining mazmuniy va semantik qatlamlarini tahlil qilishda semiotik yondashuv asos qilib olinadi. Shu asosda reklamalarda ishlatilgan belgilar, obrazlar va timsollar orqali qanday ijtimoiy va psixologik ma'no uzatilayotgani Frazerning strategik modeli doirasida chuqur o'rganiladi. Tahlil jarayonida O'zbekistondagi reklama namunalariga tayangan holda strategiyalarning amaliy qo'llanilishi va ular orqali brend pozitsiyasini mustahkamlashga erishish holatlari yoritiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Soha adabiyotlarga ko'ra, reklama xabarlarining samaradorligi va ijodiy xabar strategiyalari o'rtasida to'g'ridan to'g'ri bog'liqlik mavjud. Kreativ strategiya — ishlab chiqilishi kerak bo'lgan xabarlarning umumiy tabiati va xarakterini belgilaydigan siyosat yoki rahbarlik tamoyilidir. Strategiya — bu butun reklama kampaniyasi davrida maqsadli auditoriyaga ta'sir qilish uchun tanlangan vositalar [6]. Ijodiy strategiya asosiy e'tiborni nima va qanday aytishga qaratadi [5]. Kreativlik yangi media muhitlari va vositalaridan xulq-atvor farqlariga, madaniy xususiyatlardan badiiy moslashuvlarga qarab doimiy ravishda rivojlanib borar ekan [7], reklama xabarlarida ham kreativ yondashuv ko'rib chiqilayotgan omillarga qarab shakllanadi. Moriarti va boshqalarga ko'ra, kreativ xabar strategiyalari xabar mazmunini yetkazishning asosiy

taktikasidir. Brendning marketing holati va maqsadli auditoriyaning ehtiyojlari haqida gap ketganda kreativ strategiya katta ahamiyatga ega [8].

Amaliyotlar o'rganilganda, tashkilotlar o'z oldiga qo'ygan maqsadlariga qarab turli davrlarda turli strategiyalardan foydalanishni tanlashlari mumkinligi kuzatiladi. Reklamaning tabiatini hisobga olgan holda, kreativ reklama va xabarni ishlab chiqish jarayonining son-sanoqsiz usullari mavjud [9]. Shu nuqtai nazardan, soha adabiyotlarida kreativ xabar turlarining aniq tasnifi mavjud bo'lmasa-da, kreativ xabar strategiyalari ta'riflanganligi e'tiborga molik. Charles F. Frazer kreativ xabar strategiyalarini yettitaga ajratadi. Unga ko'ra [6]: Umumiy strategiya (Generic Strategy), Oldini olish strategiyasi (Preemptive Strategy), Noyob sotish taklifi strategiyasi (Unique Selling Proposition Strategy), Brend imidji strategiyasi (Brand Image Strategy), Pozitsiyalash strategiyasi (Positioning Strategy), Rezonans strategiyasi (Resonance Strategy) va Anomal/affektiv strategiya (Anomalous/Affective Strategy).

✓ *Umumiy strategiya.* Reklama beruvchi pozitsiyasida bo'lgan yetakchi brend mahsulot toifasi bo'yicha farqni yaratadigan barcha da'volarni o'z ichiga oladi. Bu strategiyada tovar ustunligi haqida hech qanday da'vo yo'q va reklama qilingan brendni raqobatchilardan farqlash uchun hech qanday harakat yo'q. Ushbu strategiya mahsulot toifasi (kategoriyasi) monopolistik yoki haddan tashqari hukmronlik qilganda qo'llaniladi. Ya'ni, reklama beruvchi reklama natijasida hosil bo'lgan har qanday talabning juda katta ulushiga ega bo'lishini kutishi mumkin. Bunday holatlarning aniq misoli — tubdan yangi mahsulotning chiqarilishi.

Bunday sharoitda reklama beruvchi odatda vaqtinchalik monopolistik bozor pozitsiyasiga ega va umumiy talabni rag'batlantirish yoki yo'naltirish vazifasini bajaradi. Ushbu turdagi yondashuvdan mahsulot yoki xizmat faqat o'z brendi kategoriyasida yetakchi bo'lgan taqdirdagina foydalanish mumkin [5].

✓ *Oldini olish strategiyasi* (Preemptive Strategy). Funksional nuqtai nazardan o'rindoshlari mavjud bo'lgan mahsulot va xizmatlar bozorlarida reklama beruvchilar tomonidan samaraliroq foydalaniladi. Ushbu strategiya iste'molchilar sinfidagi hamma uchun umumiy bo'lgan qo'llanuvchi foydasi kontekstida mahsulot yoki xizmat xususiyatini yoki iste'mol foydasini taqdim etadi. Ushbu strategiya, ayniqsa, mahsulotning jismoniy farqlanishi past bo'lgan yangi yoki kam rivojlangan mahsulot toifalarida foydalanish uchun ma'qul bo'ladi [10]. Misol uchun, alkogolsiz ichimliklar brendi: "Biz sizga doimo quvonch ulashamiz" deb aytishi mumkin. Brend va quvonch haqidagi hikoya barcha kommunikatsiya harakatlarida, shu jumladan reklamada birlashtirilganda, raqobatchi brend asosiy brendga o'xshab qolishdan qo'rqib, bir xil yoki shunga o'xshash murojaat qila olmaydi. Oldini olish strategiyasining raqobatdosh samarasi shundaki, u raqobatchilarni "Men ham bor" pozitsiyasini qabul qilishga yoki erishish qiyin bo'lgan mahsulot va xizmatlarning jismoniy yoki psixologik farqiga asoslangan strategiyalarni qo'llashga majbur qiladi.

✓ *Noyob sotish taklifi strategiyasi* (Unique Selling Proposition Strategy). Noyob savdo taklifi strategiyasining asosiy g'oyasi shundaki, samarali reklama mazmunli va iste'molchining o'ziga xos (alohida) foydasiga asoslangan bo'lishi kerak. Bu

mahsulotning o'ziga xos jismoniy xususiyati yoki foydasini ko'rsatishga asoslanadi. Boshqacha qilib aytganda, bu jismoniy farqlanishga asoslangan reklama strategiyasidir. Xulosa qilib aytganda, ushbu strategiya reklama beruvchining mahsuloti va raqobatchilar takliflari o'rtasidagi jismoniy va funksional farqlarni siljitishga asoslangan [5]. Shu nuqtai nazardan, mahsulotning yuqori texnologik xususiyatlarini ta'kidlab, uning jismoniy ustunligini ta'minlash maqsad qilinadi. Strategiyaning qo'llanilishi; raqobatchi brendlar sonining ko'payishi va bozorning ko'plab segmentlarga bo'linishi mahsulot innovatsiyalari yoki takomillashuvidagi muhim texnologik yutuqlarga bog'liq. Shuning uchun bu strategiya texnik jihatdan murakkab tovar ishlab chiqaruvchi yoki murakkab xizmat ko'rsatuvchi ta'minotchi kabi nisbatan barqaror raqobatdosh ustunlikka ega bo'lgan tashkilot uchun ko'proq mos keladi. Iste'molchiga raqobatchilar bilan solishtirganda reklama qilingan mahsulot, xizmat yoki brendni nima uchun tanlashi kerakligi haqida turli sabablarni ko'rsatishga asoslangan strategiya muhim afzalliklarni yetkazish uchun mos keladi [10].

✓ *Brend imiji strategiyasi* (Brand Image Strategy). Ushbu strategiyada reklama beruvchi mahsulotga nisbatan tashqi omillarga asoslanib, ustunlik yoki farqlanish da'vosini shakllantiradi. Ya'ni, mahsulotlar ko'pincha ijtimoiy kontekstda mavjud bo'lgan yoki reklama oluvchi (maqsadli auditoriya) uchun yaratilgan belgilar bilan bog'lanadi. Brend imiji strategiyasi doirasida o'ziga xoslik (timsol) mahsulot va brend belgilari bilan bog'lash orqali ommalashtiriladi [5]. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, brend obrazlar bilan qurshalgan, madaniy o'zgaruvchilar bilan bezatilgan va shu nuqtai nazardan, u yaratilgan ma'no dunyosida raqobatdosh ustunlikka ega bo'ladi [10]. Ushbu strategiyadan foydalanish: nisbatan bir xil bo'lgan, juda ko'p jismoniy farqlarni ko'rsatmaydigan va past texnologik xususiyatlarga ega bo'lgan mahsulotlar uchun to'g'ri keladi. Saqich, alkogolli ichimliklar, yuvish vositalari kabi mahsulotlar bunga misol bo'la oladi. Bunday mahsulotlarning fizik xossalarida unchalik katta farq bo'lmagani uchun iste'molchilar ko'zida raqobatchilardan ajralib turish maqsadida mahsulotdan foydalanish natijasida yuqori maqom yoki obro' qozonishi haqida iddaolar ilgari suriladi. Ushbu strategiyada taklif qilingan mahsulot bilan bir qatorda brend imiji va'da qilinadi. Bunday mahsulotlardan foydalanganda iste'molchilar mahsulotlarning jismoniy xususiyatlaridan ko'ra maqom (status) bilan bog'liq psixologik xususiyatlar ta'siri ostida qoniqishadi.

✓ *Pozitsiyalash strategiyasi* (Positioning Strategy). Pozitsiyalash strategiyasi mahsulotni iste'molchi ongida ma'lum bir xususiyatga bog'lash orqali aniq bo'ladi. Ushbu strategiyaga ko'ra, muvaffaqiyatli reklama xaridorning ongida mahsulot o'zi bilan nimani namoyon etishini va raqobatchilar takliflari bilan taqqoslanganda aniq farqini yetkazishi kerak [5]. Shuning uchun pozitsiyalash strategiyasi, ayniqsa, mahsulot toifasida innovatsiyalar kiritadigan yoki bozor yetakchilari bilan raqobatlashmoqchi bo'lgan, nisbatan kichik bozor ulushiga ega brendlar uchun juda mos keladi. Strategiyaning foydalanish, iste'molchilar raqobatchi brendlarni qanday qabul qilishini va bu brendlar ular tomonidan qanday solishtirilishini tushunish uchun tadqiqot ishlarini olib borishni talab qiladi. Pozitsiyalash strategiyasini tanlashdan

oldin, raqobatchi brendlar qanday nuqtai nazardan pozitsiyalashganini va ular iste'molchilar tomonidan qanday qabul qilinishini o'rganish va tegishli brend bozorda ma'lum bir iste'molchi guruhiga yo'nalish kerakmi yoki yo'qligini aniqlash kerak. Strategiya, yaxshi rivojlangan bozorlar va nisbatan murakkab marketingga yo'naltirilgan firmalar raqobatlashadigan mahsulot toifalari uchun qo'llanishga javob beradi. Shunday qilib, pozitsiyalash o'z mahsulotini (brendni) iste'molchi ongida raqobatchi brendlardan farqli ravishda qabul qilinishini ta'minlash orqali erishiladi. Misol uchun, ba'zi brendlar o'z mahsulotlarini baxt bilan, ba'zilar do'stlik bilan, boshqalari esa zavq bilan bog'lash orqali pozitsiyalaydi.

✓ *Rezonans strategiyasi* (Resonance Strategy). Reklama strategiyalari doirasida ko'rib chiqilsa, rezonans ketma-ket qadamlar seriyasini va ushbu qadamlar natijasida ma'lum bir maqsadga erishishni anglatadi [10]. O'ziga xos aks ettirish sifatida ham konsepsiyalashtirilgan rezonans, strategiya doirasida ko'rib chiqilayotganda reklama kompaniyalarida mahsulot iddaolari yoki brend vizualliklariga e'tibor qaratmaydigan ishlarga ishora qiladi. Muayyan iste'molchilar guruhlarining haqiqiy yoki xayoliy tajribalarida aniqlangan shartlar, vaziyatlar yoki his-tuyg'ularni jonlantirish va taqdim etish ushbu strategiyaga asoslangan misollarni ko'rsatadi.

Ushbu strategiya asosida tayyorlangan reklamalarning maqsadli auditoriyaga kutilayotgan ta'siri: "shablonlar"ni hozirgi ehtimolli tajriba bilan moslashtirish orqali yuzaga keladi. Agar reklamada ko'rsatilgan misol va tomoshabin o'rtasida muvaffaqiyatli bog'liqlik o'rnatilsa, xarid kontekstida mahsulotga yangi ko'prik o'rnatiladi. Ushbu strategiyaning eng yaxshi misollaridan biri 2025-yil aprel oyidan televideniya namoyish qilib boshlangan "Market Yandex Go" reklamasidir. Bunda o'zbek jamiyatidagi ayolning turmush o'rtog'iga biron narsani xarid qilish qarorlariga ko'rsatadigan ta'sirini aks ettirilishi iste'molchi psixografiyasi va turmush tarzi tahlilining mantiqiy natijasidir. Shunday qilib, O'zbekistondagi oilalarda erkak va ayol munosabatlarida yuzaga kelgan o'ziga xos munosabatlar o'rnak sahnalar orqali "Market Yandex Go" brendi maqsadli auditoriya bilan aloqa o'rnatishga harakat qiladi.

✓ *Affektiv/hissiy strategiya* (Anomalous/Affective Strategy). Strategiyaning maqsadi iste'molchi bilan hissiy darajada aloqa qilishdir. Maqsad har qanday hissiy javobni hisobga olgan holda brendning sezgirligini ochib berishdir. Hissiy strategiyaning asosi farqlilikdir. Misol uchun, sevgi kabi tuyg'u iste'molchini xavfsizroq, ammo qimmatroq mashina o'z puliga arziydi deb ishonitirishga yordam beradi. Reklamada his-tuyg'ulardan foydalanish iste'molchida romantika, nostalgiya, rahm-shafqat, hayajon, quvonch, qo'rquv, aybdorlik, jirkanish va qayg'u kabi ijobiy va salbiy his-tuyg'ularni uyg'otishga qaratilgan [10].

METODOLOGIYA

Tadqiqotda reklama xabarlarini tahlil qilishda semiotik yondashuv qo'llanildi. Bu usul reklama matni va unda ishlatilgan belgilar, obrazlar, ranglar, tovushlar kabi elementlar orqali uzatilayotgan ma'no qatlamlarini aniqlashga xizmat qiladi. Analiz reklama mazmunining ko'zga ko'rinmas konnotativ jihatlarini o'rganish orqali iste'molchiga qanday hissiy yoki mantiqiy ta'sir ko'rsatilishini aniqlashga qaratildi [4][7].

Tanlov mezonlariga ko'ra, reklama namunalarining mahalliy kontekstga tegishliligi, Frazer modelidagi yetti strategiyadan biriga mosligi va kommunikativ samaradorlik uchun ramziy tizimdan foydalanishi inobatga olindi [6]. Har bir reklama Frazerning modeliga asoslanib baholandi: undagi vizual va matnli belgilar orqali auditoriyaga qanday xabar uzatilgani, brend pozitsiyasining qanday ifodalangani aniqlashtirildi.

Metod tanlashda reklamaning nafaqat axborot, balki madaniy va psixologik kontekstda ta'sirchanlik omili ekanligi asos sifatida olingan [3][5]. Semiotik tahlil orqali reklama strategiyasining chuqur ma'nosi, auditoriyadagi rezonans darajasi va hissiy chaqiruv kuchi aniqlanib, ularning natijaviy ta'siri baholandi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Quyida Frazerning kreativ strategiyalari asosida reklamalarning semiotik tahlili o'tkazilgan. Reklamalarda qo'llanilgan elementlar, belgilar (simvollar) ma'no jihatidan tahlil qilinib, aniq bir kreativ strategiyasining mohiyati yoritilgan.

1. *Umumiy strategiya.* Apple'ning "24 soatgacha" reklama roligida ortiqcha ifodalarsiz Mac'ni 24 soat o'z energiya quvvatini saqlashi haqida ma'lumot beradi. Rolikda Jalon degan bir yigit o'z Mac'ida ishlab o'tiradi. U Mac quvvatlantirgichini metroda unutgan ekan. Reklamada tashqi ovoz – "Jalon o'z quvvatlantirgichini yo'qotganini ertaga biron payt anglab yetadi" – deydi. Reklamada tovarning ko'pgina xususiyatlari yoritilib, boshqa raqiblarga nisbatan ustunliklarini ko'rsatishga urinish yo'q. Mac'ni zo'rligini ortiqcha ta'riflashga hojat yo'q deganday Apple kompaniyasi mazkur tovar kategoriyasida o'z ustunligiga ishongan holda umumiy strategiyani qo'llagan (1-rasm).

1-rasm. 24 soatgacha. Mac buni qiladi reklamasi [11]

2. *Oldini olish strategiyasi.* Bu strategiyaga Hot lanch tez pishar lag'monini misol keltirish mumkin. Hot lanch mutlaq ustunlikka ega tovar emas. Bozorda unga o'xshagan sifatda va kategoriyada raqobatchilari ko'p. Sifat jihatidan raqiblardan mutlaq farqliligi yo'q. Bu vaziyatda oldini olish strategiyasi sifatida Hot lanch barcha reklamalarida "Ta'mi o'zgacha mazali" ifodasini ishlatadi. Hot lanch "Ta'mi o'zgacha

mazali” ifodasini qo‘llash orqali boshqa raqiblarning bu ifodani qo‘llashini oldini olgan. Raqiblar istalgan boshqa ifodani qo‘llashi mumkin, ammo “Ta’mi o‘zgacha mazali”ni qo‘llay olishmaydi. Mutlaq ustunlikka ega bo‘lish mushkul bo‘lgan tovar kategoriyalarida ifoda jihatidan ustun pozitsiyani egallab, xaridorlarga psixologik ta’sir ko‘rsatish maqsad qilinadi.

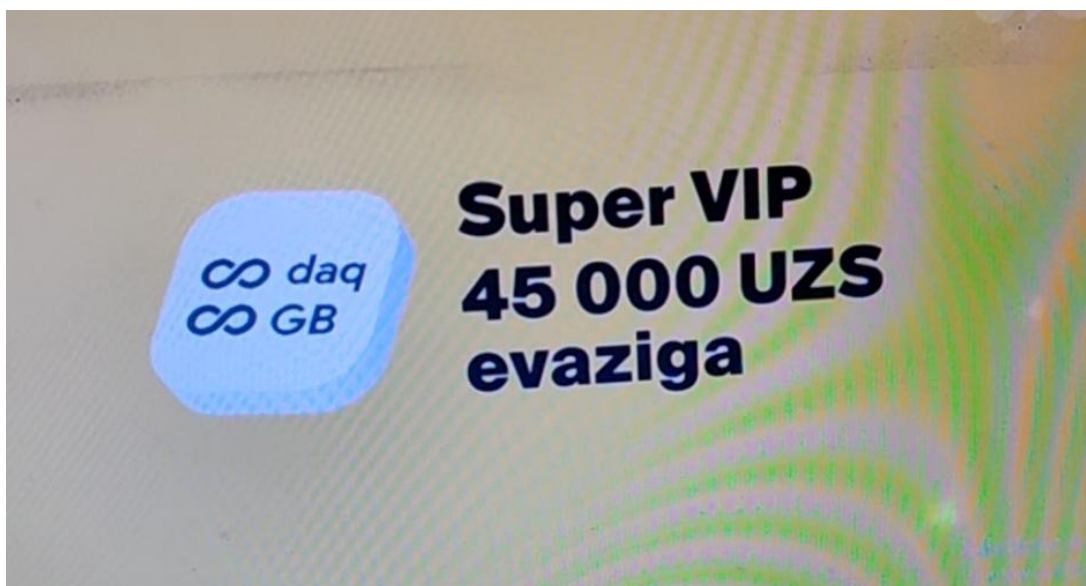

2-rasm. Hot lunch reklamasi [12]

3. *Noyob sotish taklifi strategiyasi.* Humans mobil operatori “Super VIP” tarifi reklamasiida noyob sotish taklifini qildi. Reklamada cheksiz internet va cheksiz daqiqalar atigi 45000 so‘mga taklif qilinyapti. Bu yerdagi noyob taklif tarifning juda arzonligi va cheksizligi hisoblanadi (3-4-rasm).

3-rasm. Humans mobil operatorining “Super VIP” tarifi reklamasi [13]

4-rasm. Humans mobil operatorining “Super VIP” tarifi reklamasi [13]

4. *Brend imiji strategiyasi.* Sherin brendining “Har bir uyda Sherin” reklamasi brend imijini yaxshilash uchun “Aytishlaricha iste’molchilarimiz Sherinni muntazam tanlashadi” matni bilan turli iste’molchilarni ziyorat qilib, ular Sherin brendining turli kolbasalarini ishlatishayotganligini ko’rsatdi. Ko’pchilik Sherin kolbasalarini iste’mol qilishayotganligini va yaxshi ko’rishlarini reklamada ma’lum qilishlari, bu brendning imijini oshirishga qaratiladi. Bunday mazmundagi reklama tomoshabin ongida “Ko’pchilik Sherinni tanlar ekan, demak sifati yaxshi ekan” - degan psixologik xulosani keltirib chiqaradi. Bu esa o’z navbatida brend imijini oshirishga yordam berishi mumkin (5-rasm).

5-rasm. “Har bir uyda Sherin” reklamasi [14]

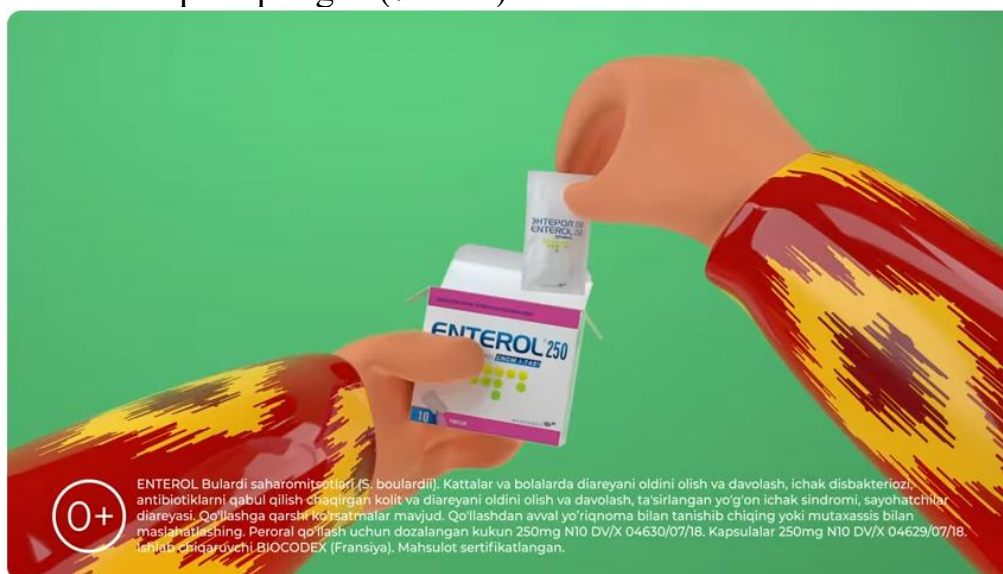
5. *Pozitsiyalash strategiyasi.* So’ngi yillarda Coca cola reklamalarining asosiy qismi navqironlik, ko’tarinki kayfiyat bilan o’z ichimligini bog’lagan holda iste’molchilar ongida pozitsiyalashga harakat qilyapti. Yani iste’molchilar tomonidan

Coca cola kayfiyatni ko'taruvchi, yoshlik jo'shqinligini beruvchi ichimlik sifatida qabul qilinishi maqsad qilingan.

6-rasm. Coca-colaning “Kayfiyatni ko’tar” reklamasi [15]

6. *Rezonans strategiyasi.* Diareyaga qarshi Enterol dorisini reklama qilishda o'zbek milliylik elementlariga murojaat qilingan. Reklamada ota-ona va qiz obrazlari asosiy qaxramonlar sifatida animatsion shaklda aks ettirilgan. Ona — adrasda, ota — chopon-do'ppida, qiz — do'ppida va milliy ko'ylakda, sochlari jamalak qilib o'rigan. Milliy kiyim va milliy muhitdagi an'anaviy o'zbek oilasida qorin og'riq muammolari boshlanganida Fransiyada ishlab chiqarilgan Enterol dori vositasi yaxshi yechim tarzida taklif qilinyapti. Mazkur reklamada reklama obyekti o'zbek milliyligi bilan rezonanslash “to'lqinlashtirish” orqali amalga oshirilgan. Boshqacha qilib ifoda qilinganda, Enterol dori vositasi o'zbek milliyligi va yashash tarzining bir parchasi o'laroq tasvirlanib, mahalliy bozorda bu dorining mijozlar tomonidan yaxshiroq qabul qilinishiga erishish maqsad qilingan (7-rasm).

7-rasm. Enterol dorisining “Diareya keldi. Diareya ketdi” reklamasi [16]

7. *Affektiv/hissiy strategiya*. Anorbank reklamalarida bank tomonidan taklif etilayotgan xizmatlari tomoshabinlar hissiyotlariga ta'sir qilish orqali amalga oshirilyapti. Ba'zi reklamalarida kulgu, ba'zilarida qo'rquv hissini uyg'otish orqali taklif etilayotgan xizmatni tanitishga, unga bo'lgan qiziqishni orttirishni maqsad qilgan. Masalan, "Anor nasiya" kartasi reklamasida super marketda to'lov qilmoqchi bo'layotgan qiz o'z kartalarida pul mablag'i yetishmaganligi tufayli to'lay olmaslik qo'rquvi yuzida namoyon bo'ladi. Birin-ketin ilovadagi hamma kartalariga qarasa hech bir kartasida pul yo'q edi. Nima qilishini bilmay oxirida Anor nasiya kartasiga qarasa, u yerda mablag' borligi qizni xijolatli vaziyatdan qutqarib, yuzida tabassum paydo bo'lishiga olib keladi. Bunday mazmundagi reklama orqali shu singari qo'rqinchli va uyatli vaziyatlarda qolib ketmaslik uchun Anor nasiya kartasini foydalanish tavsiya etilyapti. Ya'ni qo'rquv hissiyotini uyg'otish orqali xizmatdan foydalanishga undash maqsad qilingan (8-rasm).

8-rasm. Anorbank reklamalari [17]

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ushbu tadqiqot reklama xabarlarining samaradorligini oshirishda kreativ strategiyalarning roli muhim ekanini ko'rsatadi. Frazer tomonidan ishlab chiqilgan yetti asosiy yondashuv – umumiy, oldini olish, noyob sotish taklifi, brend imiji, pozitsiyalash, rezonans va affektiv strategiyalar – reklama mazmunini shakllantirishda konseptual asos bo'lib xizmat qiladi. Har bir strategiya o'ziga xos maqsad, auditoriya xususiyatlari va foydalanish kontekstiga ega bo'lib, ular reklama mazmunining ishonarliligi, hissiy ta'siri va brend bilan bog'liqligini kuchaytirishga yordam beradi.

Tadqiqot davomida reklama xabarlarini semiotik yondashuv asosida tahlil qilish, belgilar va timsollar orqali uzatilayotgan ma'noni chuqurroq anglash imkonini berdi. Bu esa reklamaning nafaqat tashqi, balki ichki semantik qatlamlarini tushunishga

zamin yaratdi. Ayniqsa, madaniy kontekstda auditoriyaga moslashtirilgan strategik yondashuvlar reklama samaradorligini oshirishda muhim vosita ekani aniqlashtirildi.

Shu asosda quyidagi takliflar ilgari suriladi:

- Kreativ strategiyani tanlashda mahsulotning bozor holati va auditoriya psixologiyasi chuqur tahlil qilinishi kerak.
- Reklama yaratishda semiotik vositalardan tizimli foydalanish, hissiy va vizual uyg'unlikni ta'minlaydi.
- Har bir strategiya mahalliy madaniyat va qadriyatlarga mos tarzda ishlab chiqilishi lozim.
- Reklama samaradorligini baholashda empirik metodlardan – so'rovnoma, fokus-guruh va kuzatuv – keng foydalanish tavsiya etiladi.
- Frazer modeli reklama ta'limi va amaliyotida metodik qo'llanma sifatida samarali ishlatilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Clow, Kenneth E., Baack, Donald (2002). Integrated advertising, promotion & marketing communications. New Jersey: Prentice Hall.
2. Ouwersloot, Hans, Tom Duncan (2008). Integrated marketing communications. London: McGraw-Hill.
3. Kenechukwu S. A, Ezekiel S. Asemah, Leo O.N. Edegoh (2013). Behind advertising: The language of persuasion. International Journal of Asian Social Science, 3(4), 951-959.
4. O'Shaughnessy, J. & O'Shaughnessy, N.J. (2004). Persuasion in advertising (1st edition) Routledge.
5. Lee, M., & Johnson, C. (2005). Principles of advertising: A global perspective (2nd Edition). New York, London: Haworth.
6. Frazer, Ch. F. (1983). Creative strategy: A management perspective. Journal of Advertising, 12(4), 36-41.
7. Rodgers, S., & Thorson, E. (2012). Advertising theory. Routledge communication series. New York: Routledge.
8. Moriarty, S. E., Mitchell, N., & Wells, W. (2012). Advertising & IMC: Principles & practice (9th ed.). Boston: Prentice Hall.
9. Taylor, Ronald E. (November/December 1999), A six-segment message strategy wheel. Journal of Advertising Research 39, 7-17.
10. Shimp, T. A., & Andrews, J. C. (2013). Advertising, promotion, and other aspects of integrated marketing communications (9th ed.). Mason Ohio: South-Western Cengage Learning.
11. Apple. 24 soatgacha. Mac buni qiladi reklamasi. Ulashilgan manbaa: <https://www.youtube.com/watch?v=Fwu3yFuHYeo>
12. Hot lanch reklamasi. Ulashilgan manbaa: <https://www.youtube.com/watch?v=BCYr0HGgLME>

13. Humans mobil operatorining “Super VIP” tarifi reklamasi. Ulashilgan manbaa: Milliy Tv telekanali. Namoyish sanasi: 28.04.25
14. “Har bir uyda sherin” reklamasi. Ulashilgan manbaa: Milliy Tv telekanali. Namoyish sanasi: 28.04.25
15. Coca colaning “Kayfiyatni ko‘tar” reklamasi. Ulashilgan manbaa: ZO‘R Tv telekanali. Namoyish sanasi: 29.04.25
16. Enterol dorisining “Diareya keldi. Diareya ketdi” reklamasi. Ulashilgan manbaa: <https://www.youtube.com/watch?v=CGVLbR4mZKU>
17. Anorbank reklamalari. Ulashilgan manbaa: https://www.youtube.com/watch?v=j6tFp_4tH-8

O'ZBEKISTONDA HUDUDIIY IQTISODIIY RIVOJLANISH: MARKAZ VA CHEKKA HUDUDLAR O'RTASIDAGI FARQLAR

Tojiyeva Muhabbatxon Mansurjon qizi

Qo'qon Universiteti o'qituvchisi

ORCID:0000-0002-5228-6923

E-mail: muhabbatxontojiyeva11@gmail.com

Hoshimov Islomxon Ilyorjon o'g'li

Qo'qon Universiteti talabasi

Annotatsiya

Ushbu ilmiy tadqiqot O'zbekistonda hududiy iqtisodiy rivojlanishning 2020–2024-yillardagi holatini tahlil qilish hamda markaziy va chekka hududlar o'rtasidagi iqtisodiy tafovutlarni aniqlashga qaratilgan. Tadqiqotda yalpi hududiy mahsulot (YHM), aholi jon boshiga real umumiy daromad, bandlik va kambag'allik darajasi kabi asosiy ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlar asosida mintaqalar kesimidagi o'zgarishlar baholandi. Statistika tahlil usullari, jumladan Shapiro–Wilk testi, logarifmik transformatsiya, ANOVA va Kruskal–Wallis testlari yordamida indikatorlar o'rtasidagi tafovutlar ishonchli ravishda aniqlandi. Olingan natijalar hududiy rivojlanish bo'yicha umumiy ijobiy sur'atlar mavjudligini ko'rsatgan bo'lsa-da, ayrim hududlar o'rtasida hali ham sezilarli iqtisodiy nomutanosibliklar mavjud. Toshkent shahri, Navoiy va Toshkent viloyatlarining yetakchi roli aniqlangan bo'lib, boshqa ko'plab viloyatlar esa rivojlanishning nisbatan past bosqichida qolmoqda. Shu bilan birga, kambag'allik darajasining sezilarli kamayishi, daromadlar o'sishi va bandlik sohasida tiklanish kuzatilgani iqtisodiy islohotlarning ijobiy natija berayotganidan dalolat beradi. Tadqiqot xulosalari hududiy siyosatni takomillashtirish, har bir mintaqaning o'ziga xos imkoniyatlarini inobatga olgan holda iqtisodiy strategiyalar ishlab chiqishga amaliy asos yaratadi.

Kalit so'zlar: Hudud, rivojlanish, aholi, YHM, ishsizlik, bandlik, kambag'allik, daromad, markaz, iqtisodiy nomutanosiblik, sanoat, strategiya, barqarorlik.

Аннотация

Данное исследование направлено на всесторонний анализ социально-экономического развития регионов Узбекистана за 2020–2024 годы, с акцентом на различия между центральными и периферийными территориями. В качестве ключевых индикаторов были выбраны валовой региональный продукт (ВРП), реальный доход на душу населения, уровень занятости и уровень бедности. С использованием методов Шапиро–Уилка, логарифмического преобразования, а также критериев ANOVA и Краскела–Уоллиса, были выявлены значимые межрегиональные различия. Результаты показали устойчивую положительную динамику в большинстве регионов, однако различия в уровне доходов, занятости и бедности по-прежнему сохраняются. Город Ташкент, а также Наманганская и Ташкентская области продемонстрировали наивысшие показатели экономического роста, в то время как ряд других регионов отстают. Тем не менее, общее снижение уровня бедности и рост доходов свидетельствуют о

положительном влиянии проводимых реформ. Полученные выводы могут быть использованы для совершенствования региональной политики с учетом уникальных условий каждого региона.

Ключевые слова: регион, развитие, население, ВРП, безработица, занятость, бедность, доход, центр, экономический дисбаланс, промышленность, стратегия, устойчивость.

Abstract

This study presents a comprehensive analysis of regional socio-economic development in Uzbekistan from 2020 to 2024, with a particular focus on disparities between central and peripheral areas. Key indicators analyzed include Gross Regional Product (GRP), real per capita income, employment rate, and poverty level. By applying statistical techniques such as the Shapiro–Wilk test, logarithmic transformation, ANOVA, and the Kruskal–Wallis test, the research identifies significant differences across regions. Findings reveal a generally positive trend in development, though economic gaps remain prominent, particularly in income distribution and employment rates. Tashkent city, along with Navoiy and Tashkent regions, lead in economic performance, while other areas lag behind. Notably, the national decline in poverty and rising incomes demonstrate the tangible impact of economic reforms. The study offers valuable insights for policymakers in tailoring region-specific development strategies to ensure balanced and inclusive growth.

Keywords: Region, development, population, GRP, unemployment, employment, poverty, income, center, economic imbalance, industry, strategy, sustainability.

KIRISH

O‘zbekiston mustaqillik yillaridan boshlab hududiy iqtisodiy rivojlanish siyosatini ustuvor yo‘nalish sifatida belgilab kelmoqda. Respublikada amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar natijasida yirik sanoat markazlari vujudga kelgan bo‘lsa-da, hududiy iqtisodiy rivojlanish ko‘rsatkichlaridagi tafovutlar bugungi kunda ham dolzarb masala bo‘lib qolmoqda [5], [12]. Ayni vaqtda markaziy hududlar infratuzilma, ish o‘rinlari va investitsiya oqimi nuqtai nazaridan yetakchilik qilayotgan bo‘lsa, ko‘plab chekka hududlarda iqtisodiy faollik past darajada saqlanmoqda [14].

Hududlar o‘rtasidagi bunday tafovutlar bir necha muammolarni keltirib chiqarmoqda. Xususan, mehnat migratsiyasi oqibatida iqtisodiy imkoniyatlar teng taqsimlanmayapti, bu esa markazga bosimni oshirib, chekka hududlarda aholining ijtimoiy holatini zaiflashtiradi. Bundan tashqari, davlat resurslarining nomutanosib taqsimlanishi, bandlikdagi farqlar va infratuzilma taqchilligi hududiy tengsizlikni kuchaytirmoqda [9], [17].

Bunday sharoitda hududlar kesimida mavjud iqtisodiy holatni tahlil qilish, farqlarni aniqlash va barqarorlikka xizmat qiluvchi strategiyalarni ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi. So‘nggi yillarda “Yangi O‘zbekiston” strategiyasi va “O‘zbekiston – 2030” dasturi doirasida har bir hududning nisbiy ustunliklarini hisobga olgan holda maxsus iqtisodiy yondashuvlar shakllantirilmoqda [21], [22]. Bu yondashuvlar mintaqaviy resurslardan oqilona foydalanish, sanoat va xizmat ko‘rsatish

tarmoqlarini diversifikatsiya qilish orqali hududlararo tafovutlarni kamaytirishga qaratilgan.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi – O‘zbekistonda 2020–2024-yillar oralig‘ida hududlar o‘rtasidagi iqtisodiy nomutanosiblikni tizimli tahlil qilish, ularning rivojlanish sur‘atlarini baholash va markaziy hamda chekka hududlar o‘rtasidagi asosiy tafovutlarni aniqlashdan iborat. Tadqiqot doirasida yalpi hududiy mahsulot (YHM), aholi jon boshiga real umumiy daromadlar hajmi, bandlik va kambag‘allik darajasi kabi asosiy ijtimoiy-iqtisodiy ko‘rsatkichlar statistik metodlar asosida tahlil qilindi [2], [4], [19].

Shuningdek, tahlil natijalarini yanada ishonchli qilish uchun ma’lumotlarning normal taqsimlanganligi Shapiro–Wilk testi orqali tekshirildi, zarur hollarda logarifmik transformatsiya qo‘llandi va ANOVA hamda Kruskal–Wallis testlari yordamida hududlar o‘rtasidagi farqlar statistik ishonch bilan aniqlab berildi [26]. Ushbu yondashuv, mamlakat hududlari rivojlanishida mavjud bo‘lgan imkoniyatlar va cheklovlarni ilmiy asosda baholash imkonini beradi va hududiy siyosatni takomillashtirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Hududlar o‘rtasidagi iqtisodiy tafovutlarni kamaytirish masalasi xalqaro iqtisodiy siyosatning doimiy dolzarb yo‘nalishlaridan biridir. Ko‘plab tadqiqotlar hududiy boshqaruvning samarali tashkil etilishi orqali iqtisodiy tengsizlikni kamaytirish mumkinligini tasdiqlaydi. Masalan, Lambisia o‘z ishida mintaqaviy iqtisodiy boshqaruvning samarador modeli va infratuzilma sarmoyalarining iqtisodiy o‘rishga bevosita ta’sirini tahlil qilgan [8]. U mintaqaviy hukumatlarning iqtisodiy strategiyalardagi roli va ularning iqtisodiy tenglikka ta’sirini keng yoritadi.

Xalqaro tajriba, xususan Luo Kui tomonidan Xitoyda o‘rganilgan makoniy farqlanish modeli, iqtisodiy o‘rishning hududiy nomutanosibligiga yo‘naltirilgan [10]. “Spatial Field” yondashuvi orqali u iqtisodiy salohiyatning notekis taqsimlanishi va ishlab chiqarishning regional asimmetriyasini ochib bergan. O‘xshash yondashuvdan Livchits ham foydalanib, Rossiyada foydali qazilmalar sanoati bilan boshqa tarmoqlarning hududiy joylashuvi o‘rtasidagi bog‘liqlikni empirik asosda tahlil qilgan [9].

Yevropa mintaqalariga oid tadqiqotlar ham bu borada muhim ma’lumotlar beradi. Pawlas tomonidan olib borilgan Polsha bo‘yicha tahlillar, ayniqsa periferik hududlardagi iqtisodiy faollik va ishsizlik darajalarining milliy o‘rtachadan chetga chiqishini ko‘rsatadi [14]. Buryachenko va hammualliflari esa Polsha, Ispaniya hamda Ukrainada YAIM, bandlik va migratsiya kabi ko‘rsatkichlar orqali hududiy nomutanosibliklarni statistik yondashuv bilan chuqur tahlil qilgan [25].

Siyosiy omillarning ham iqtisodiy tengsizlikdagi o‘rni bor. Luca va Rodríguez-Pose Turkiya misolida davlat investitsiyalarining hududiy taqsimlanishini regressiya asosida o‘rgangan [11]. Ular investitsiya oqimlarining nafaqat iqtisodiy, balki siyosiy determinantlar bilan bog‘liq ekanligini ko‘rsatadi.

Marokashda olib borilgan Aguenane tadqiqotida esa ijtimoiy taraqqiyot darajasidagi tafovutlar 19 indikator asosida tahlil qilinib, regional inson taraqqiyoti

indeksi (RHDI) ishlab chiqilgan [1]. Bunda sog'liqni saqlash, ta'lim va infratuzilma asosiy omillar sifatida ajratilgan. Hindiston bo'yicha Ivanova tomonidan taklif etilgan yondashuvda esa iqtisodiy tarmoqlar kesimida YAIM ni baholash, regional indekslarni klaster asosida ajratish orqali amalga oshirilgan [6].

O'zbekiston kontekstida esa Mahmudov tomonidan hududiy iqtisodiy ko'rsatkichlarning statistika asosida tahlili amalga oshirilgan bo'lib, ishlab chiqarish hajmi va aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi iqtisodiy natijalar asosida hududiy farqlar aniqlangan [12]. Tojiyevaning bir nechta ishlari esa katta ma'lumotlar tahlili, matematik statistika hamda ekologik-iqtisodiy barqarorlikni baholashga yo'naltirilgan [26], [27].

Xizmat ko'rsatish sohasi bo'yicha Musagaliev va Abraev hududiy o'sish sur'atlari va xizmat tarmoqlari tuzilmasini miqdoriy ko'rsatkichlar orqali tahlil qilgan [13]. Bundan tashqari, Kuvandikov tomonidan oilaviy tadbirkorlik indeksleri ishlab chiqilib, chekka hududlarda iqtisodiy faollikni rag'batlantirish yo'llari ko'rsatilgan [7].

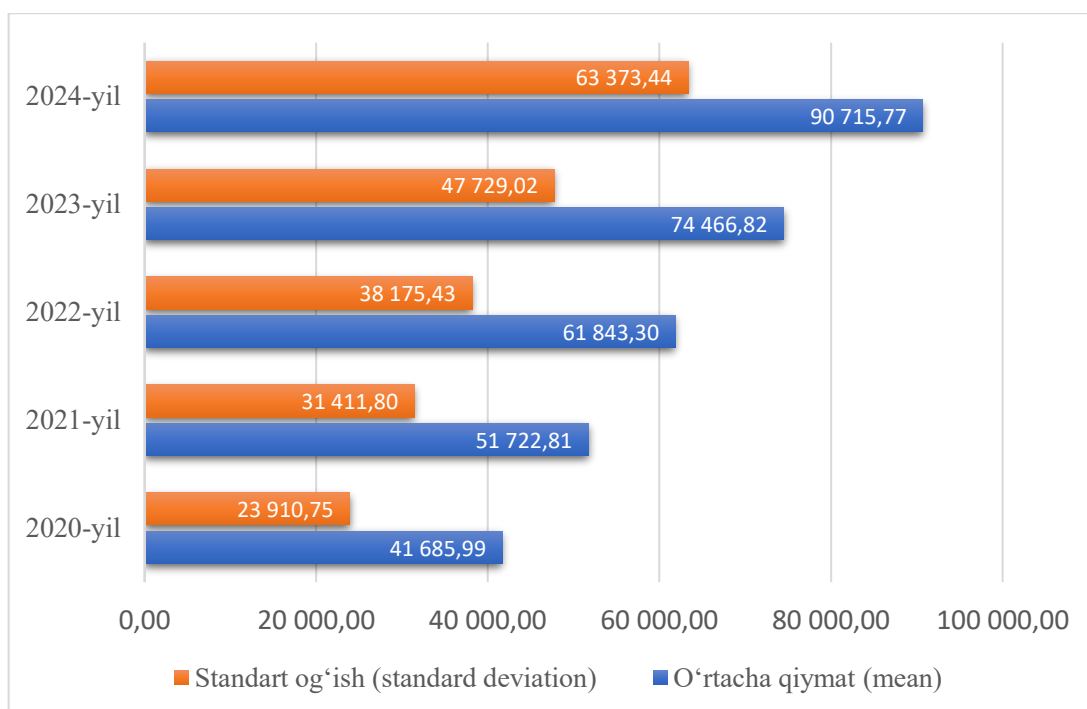
Shuningdek, Shao O'zbekiston iqtisodiyotini ekologik va ijtimoiy barqarorlik bilan uyg'unlashtirish muhimligini ta'kidlab, "Belt and Road" tashabbusi doirasida hududlararo integratsiyani kuchaytirish zaruratini bildirgan [17]. Uning fikriga ko'ra, agar mavjud imkoniyatlar resursga asoslangan yondashuv bilan uyg'unlashtirilsa, O'zbekiston mintaqaviy yetakchilik darajasiga chiqishi mumkin.

TAHLIL VA NATIJALAR

Yalpi hududiy mahsulot (YHM) iqtisodiy rivojlanishning muhim ko'rsatkichlaridan biri bo'lib, u hududdagi ishlab chiqarish hajmini, iqtisodiy faollik darajasini va barqarorlikni aks ettiradi [20]. Quyida 2020–2024-yillar oralig'ida YHMning o'rtacha qiymati va standart og'ishi o'rganilib, ularning dinamikasi tahlil qilinadi (1-rasm).

YHMning o'rtacha qiymati so'nggi besh yil davomida izchil o'sib borgan. 2020-yildagi 41685,99 ko'rsatkich 2024-yilga kelib 90715,77 ga yetgan, bu esa so'nggi besh yillikda 2,2 baravardan ko'proq o'sish demakdir. Ushbu holat hududiy iqtisodiyotning jadal rivojlanishi va ishlab chiqarish hajmining oshganini ko'rsatadi.

YHMning standart og'ishi ham o'suvchi tendensiyaga ega bo'lib, 2020-yilda 23910,75 bo'lgan standart og'ish 2024-yilda 63373,44 ga yetgan, ya'ni hududlar o'rtasidagi tafovut qariyb 2,65 barobarga ortgan. Bu shuni anglatadiki, hududlar iqtisodiy rivojlanish sur'atlarida nomutanosiblik mavjud bo'lib, ayrim hududlar tez rivojlangan bo'lsa, boshqalari sekin o'smoqda, ya'ni hududiy farqlanish va iqtisodiy beqarorlik yil sayin oshib bormoqda.

1-rasm. 2020-2024-yillar kesimida O'zbekiston Respublikasi hududlaridagi YHM o'rtacha qiymati va standart og'ishi[19]¹(mlrd.so'm)

2024-yil ma'lumotlariga asosan Qoraqalpog'iston respublikasi, Toshkent shahri va 12ta viloyatlarni YHM hajmi bo'yicha quyidagicha guruhlariga ajratdik: bunda [0-50 000) past, [50 000- 100 000) o'rta daraja, [100 000-150 000) yuqori, [150 000 va undan yuqori] juda yuqori darajalarni anglatadi(1-jadval).

1-jadval.

YHM hajmi bo'yicha hududlarning guruhlanishi va chastotalari(2024-yil)²

Jadval ma'lumotlariga ko'ra, Toshkent shahri juda yuqori ko'rsatkich bilan

Toifa Guruhlar	Hududlar (mlrd.so'm)	Chastota
Past [0-50 000)	Sirdaryo (28003,3); Jizzax (43057,9); Qoraqalpog'iston (45658,5)	3
O'rta [50 000- 100 000)	Xorazm (51261); Surxondaryo (54354,1); Namangan (68915,7); Buxoro (71560,4); Qashqadaryo (80658,3); Andijon (90522,1); Farg'ona (91333); Samarqand (99866,1);	8
Yuqori [100 000-150 000)	Navoiy (117297,8); Toshkent v. (146385,2)	2
Juda yuqori [150 000 va undan yuqori]	Toshkent shahri (281147,4)	1

alohida ajralib turibdi; Navoiy hamda Toshkent viloyatlari ham YHM hajmiga ko'ra yuqori darajani egallagan; ko'pchilik viloyatlar esa o'rtacha guruh (50 000–100 000) oralig'ida joylashgan bo'lsa, Sirdaryo va Jizzax viloyatlari hamda Qoraqalpog'iston respublikasi past darajani egallagan. Bu hududlar o'rtasidagi iqtisodiy tafovutlarning

¹ Stat.uz ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi

² Muallif ishlanmasi

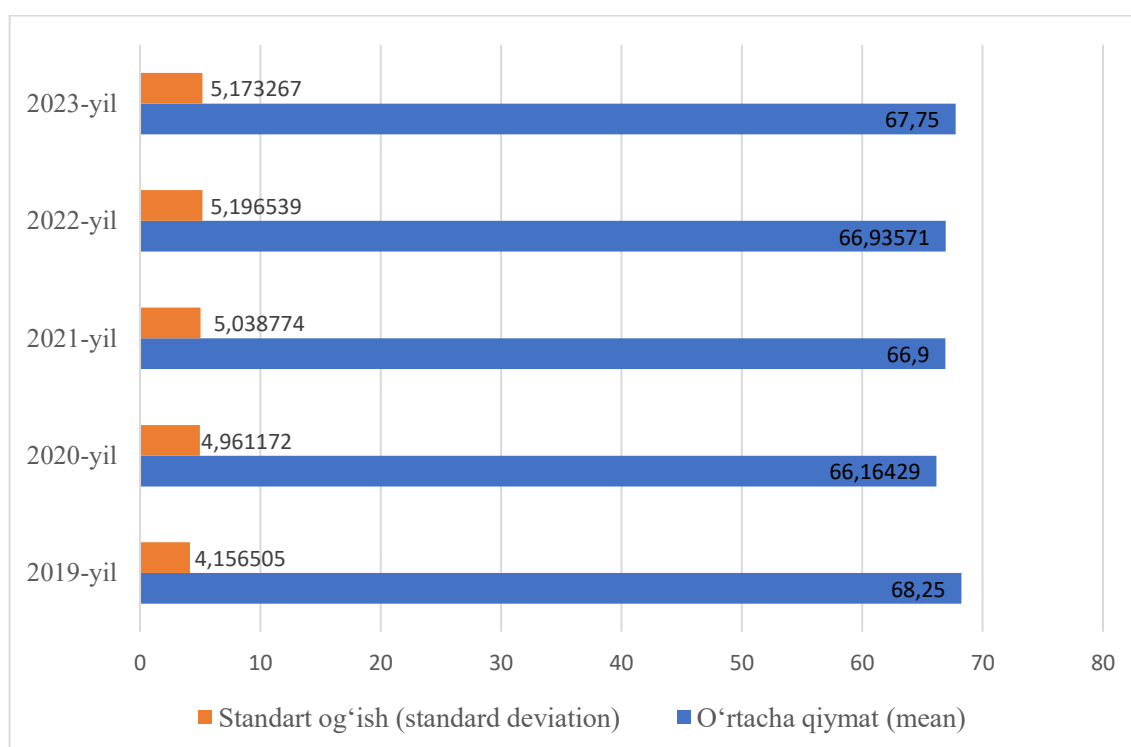
kattaligini va investitsiya hamda rivojlanish darajasidagi farqlarni yaqqol namoyon qiladi.

Shapiro-Wilk testi natijalariga ko'ra yalpi hududiy mahsulot hajmi ko'rsatkichlari normal taqsimlanmaganligi aniqlandi ($p=0.000$). Logorifmik transformatsiya amalga oshirildi shundan so'ng normal taqsimlanmaganlik holati kuzatildi ($p=0.43924$). Anova testi natijalariga ko'ra, hududlar orasida YHM hajmi bo'yicha sezilarli farq mavjudligi ($F=4.45$, $p=0.0000$) aniqlandi.

Bandlik darajasi tahlili

Bandlik darajasi mehnat bozorining umumiy holati va iqtisodiy faollik darajasini ifodalaydi [16].

Quyida 2019-2023-yillar oralig'ida respublika hududlarida o'rtacha bandlik darajasining dinamikasini va hududlar bo'yicha farqlarini o'rtacha bandlik ko'rsatkichi, standart og'ish va hududiy taqsimot tahlili asosida ko'rib chiqiladi (2-rasm).

2-rasm. 2019-2023-yillar kesimida Bandlik darajasi o'rtacha qiymati va standart og'ishi (%da)¹

O'rtacha bandlik darajasi 2019-yilda 68.25% bo'lsa, 2023-yilda 67.75% ni tashkil etgan. 2020-yilda bandlik darajasi 66.16% ga tushib ketgan, bu esa pandemiya ta'sirida ish o'rinlarining qisqarishi va iqtisodiy faollikning pasayishi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. 2021-2023-yillarda bandlik darajasi asta-sekin tiklangan, ammo 2019-yilgi darajaga yetib bormagan. Bu shuni anglatadiki, pandemiyadan keyin iqtisodiyot tiklangan bo'lsa ham, bandlik darajasi hali ham to'liq tiklanmagan.

2019-yilda bandlik darajasi standart og'ish 4.16% bo'lsa, 2023-yilda bu ko'rsatkich 5.17 %ga yetgan. Standart og'ishning ortishi hududiy farqlarning

¹ Muallif ishlanmasi

kengayganligini bildiradi, ya'ni ayrim viloyatlarda bandlik darajasi sezilarli darajada yuqori bo'lsa, ba'zi hududlarda pastligicha qolgan. Bu iqtisodiy nomutanosiblik va mintaqaviy bandlik siyosatining turlicha amalga oshirilayotganidan dalolat beradi.

2-jadval.

**Bandlik darajasi bo'yicha hududlarning guruhlanishi va chastotalari
(2023-yil)¹**

Toifa Guruhlar (%)	Viloyatlar (%)	Chastota
Past [61,9-67]	Qashqadaryo (61,9); Qoraqalpog'iston (62,9); Sirdaryo va Surxondaryo (63,8); Samarqand (65); Namangan (65,9); Jizzax (66,3); Xorazm (66,9)	8
O'rta [67-72,1]	Farg'ona (68,4); Buxoro (68,7); Navoiy (69,8); Andijon (70,6);	4
Yuqori [72,1-77,2]	Toshkent v. (72,2)	1
Juda yuqori [77,2-82,3]	Toshkent shahri (82,3)	1

Ushbu taqsimotdan ko'rinib turibdiki, aksariyat hududlarda (8 ta) bandlik darajasi 61,9–67% oralig'ida joylashgan, eng past darajadagi bandlik ko'rsatkichi 61,9 %ga teng bo'lib, Qashqadaryo viloyatiga to'g'ri kelmoqda. Farg'ona, Buxoro, Navoiy va Andijon viloyatlarida bandlik ko'rsatkichi o'rta darajada, Toshkent viloyatida bandlik darajasi yuqori, Toshkent shahri esa yetakchi bo'lib, 82,3% ko'rsatkichga ega. Toshkent shahar va Qashqadaryo viloyati o'rtasida ish bilan ta'minlanish darajasi uchun variatsiya qulochi $R=20,4\%$ ga teng bo'lib, aytish mumkinki bandlik bo'yicha markaz va chekka hududlar o'rtasida sezilarli farqlar mavjud.

2010-2023-yillar ma'lumotlariga asosan o'tkazilgan Shapiro Wilk testi natijalariga ko'ra bandlik ko'rsatkichlari normal taqsimlanmaganligi aniqlandi. Logoritmik transformatsiya amalga oshirildi biroq normal taqsimlanmaganlik holati yaxshilanmadi. Shundan so'ng o'zgaruvchilar qiymatlari orasidagi farq mavjudligi Kruskal-Wallis testi orqali tekshirildi. Kruskal-Wallis testi natijalari shuni ko'rsatdiki, hududlar orasida Bandlik darajasi bo'yicha sezilarli farqlar mavjud ($\chi^2=157.531$, $p=0.0001$) va statistik ishonchli.

2020–2024-yillar davomida YHMning o'rtacha qiymati barqaror o'sishni ko'rsatgan bo'lsa-da, standart og'ishning keskin oshishi iqtisodiy ko'rsatkichlardagi beqarorlik va hududlar o'rtasidagi farqlanishning ortganini bildiradi. Hududiy taqsimot natijalari markaz va boshqa hududlar o'rtasida sezilarli farqlar mavjudligini ko'rsatmoqda. Shuningdek, hududlarda aholi bandlik darajasi ko'rsatkichlari o'rtasidagi tafovutlar ijtimoiy-iqtisodiy siyosatda muhim muammo sifatida ko'rinadi. Ushbu tendensiya iqtisodiy siyosatda hududiy muvozanatni ta'minlash va barqaror rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqish zarurligini ko'rsatadi.

Aholi jon boshiga real umumiy daromadlar hajmi tahlili

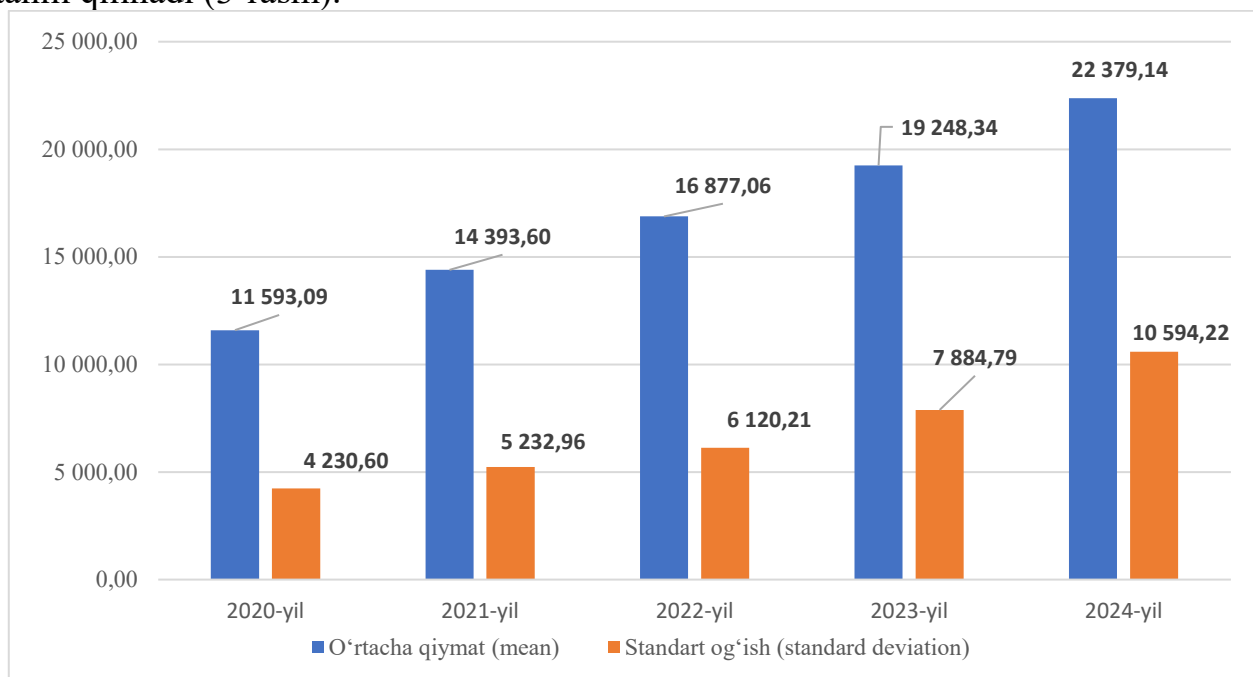
Mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlaridan yana biri bu aholi umumiy daromadlari hisoblanadi.

¹ Muallif ishlanmasi

Aholining umumiy daromadlariga pul daromadlari va natura shaklidagi daromadlar kiradi, hamda doimiy asosda, takrorlanuvchi xususiyatga ega bo‘lgan, yillik yoki undan kam vaqt oralig‘idagi davrda uy xo‘jaligi yoki uning alohida a‘zolariga tushadigan tushumlardan tarkib topadi[4].

Aholining real umumiy daromadlari – aholining nominal umumiy daromadlarini tegishli davr uchun iste‘mol narxlari indeksiga bo‘lish yo‘li bilan hisoblanadi[2].

Quyida 2020–2024-yillar oralig‘ida Aholi jon boshiga real umumiy daromadlarning o‘rtacha qiymati va standart og‘ishi o‘rganilib, ularning dinamikasi tahlil qilinadi (3-rasm).

3-rasm. 2020-2024-yillar kesimida Aholi jon boshiga real umumiy daromadlar o‘rtacha qiymati va standart og‘ishi (yillik, ming so‘m)¹

Diagrammadan ko‘rish mumkinki, aholi daromadlarining doimiy o‘sish tendensiyasi kuzatilmoqda. 2020-yilda o‘rtacha jon boshiga real umumiy daromad 11 593.09 ming so‘m bo‘lgan bo‘lsa, 2024-yilda bu ko‘rsatkich 22 379.14 ming so‘mga yetgan, ya‘ni so‘nggi besh yil ichida aholi jon boshiga real umumiy daromadlar hajmi qariyb ikki baravar oshgan. Har yili daromadlarning o‘sish sur‘ati ortib borgan, eng katta o‘sish esa 2023-2024-yillar oralig‘ida kuzatilgan. Shu bilan birga, standart og‘ishning oshib borishi aholining turli qatlamlari o‘rtasidagi daromad tafovutlarining kuchayishini ko‘rsatadi. 2020-yilda turli hududlarda istiqomat qiluvchi aholi daromadlari o‘rtasidagi farq 4230,596 ming so‘m bo‘lgan bo‘lsa, 2024-yilda 10594,22 ming so‘mga yetgan, ya‘ni 2,5 barobarga ortgan. Bu esa o‘z navbatida hududiy nomutanosiblik ortib borayotganini va hududlar o‘rtasida daromadlar bir-biridan keskin farqlanayotganligini ko‘rsatadi.

2024-yil ma‘lumotlariga asosan Qoraqalpog‘iston respublikasi, Toshkent shahri va 12ta viloyatlarni aholi jon boshiga real umumiy daromadlar hajmi bo‘yicha

¹ Stat.uz sayt ma‘lumotlari asosida tuzilgan

quyidagicha guruhlarga ajratdik: bunda [10 000-20 000) past, [20 000- 30 000) oʻrta daraja, [30 000-40 000) yuqori, [40 000 va undan yuqori] juda yuqori darajalarni anglatadi(3-jadval).

3-jadval.

Aholi jon boshiga real umumiy daromadlar hajmi (2024-yil) boʻyicha hududlarning guruhlanishi va chastotalari¹

Toifa Guruhlar	Hududlar (ming soʻm)	Chastota
Past [10 000 — 20 000]	Namangan (15370,3); Qoraqalpogʻiston (15402,4); Surxondaryo (16236,8); Qashqadaryo (16893,9); Fargʻona (17517,1); Sirdaryo (17574,3); Samarqand (17593,3); Jizzax (17737,6)	8
[20 000-30 000]	Andijon (20158,4); Xorazm (21464); Toshkent v. (22952,1); Buxoro (24858,1)	4
[30 000- 40 000]	Navoiy (35107,2)	1
[40 000 va undan yuqori]	Toshkent shahri (54442,4)	1

Guruhlash taqsimotidan koʻrinib turibdiki, respublikaning aksariyat viloyatlari (8ta) aholisi past darajadagi real umumiy daromadlarga ega boʻlib, oʻrtacha daromad yillik 17 mln.soʻm atrofida. Bu viloyatlar iqtisodiyoti hali ham oʻsish bosqichida ekanligini koʻrsatadi. Oʻrta darajaga kiruvchi viloyatlar 4 ta boʻlib, bular Andijon, Xorazm, Toshkent viloyati va Buxoro viloyatlari. Ushbu guruhda viloyatlar soni oz boʻlsa-da, oʻrtacha daromad 22 mln.soʻmdan yuqorida, bu mintaqalar iqtisodiy rivojlanishda salmoqli oʻrin egallayotganini koʻrsatadi. Navoiy viloyatida aholi jon boshiga real umumiy daromadlar 35 mln.soʻmdan yuqori daromadlarni ifodalaydi, bu uning iqtisodiy rivojlanishini koʻrsatadi. Ushbu guruhda faqat bitta viloyat joylashgani sababli, bu viloyatning ahamiyati oshadi. Toshkent shahri aholisi daromadlari 54 mln.soʻmdan yuqori boʻlib, u mamlakatning eng rivojlangan va urbanizatsiyalashgan hududi hisoblanadi. Bu hudud iqtisodiy imkoniyatlar, infratuzilma va ish joylarini yaratuvchi asosiy markazdir.

Oʻzbekiston viloyatlari orasida aholi umumiy daromadlar boʻyicha farqlar aniq koʻrinadi. [10 000 — 20 000) diapazonidagi viloyatlar iqtisodiy rivojlanishning dastlabki bosqichida, [20 000 — 30 000) guruhidagi viloyatlar esa oʻsish surʼatida. Toshkent shahri esa mamlakatning eng rivojlangan hududi boʻlib, iqtisodiy jarayonlarning markazi sifatida xizmat qiladi hamda chekka hududlarga nisbatan sezilarli darajada yuqori ijtimoiy-iqtisodiy koʻrsatkichlarga ega, masalan Aholi jon boshiga real umumiy daromadlar hajmi Namangan viloyatida eng past boʻlib, markaz bilan taqqoslasak nisbiy farq 3,5 barobardan ham ortiq ekanligini koʻramiz. Bu tahlil respublika hududlari oʻrtasidagi iqtisodiy farqlarni va rivojlanish potensialini koʻrsatadi hamda aytish mumkinki markaz va boshqa hududlar oʻrtasidagi farqlar yuqori.

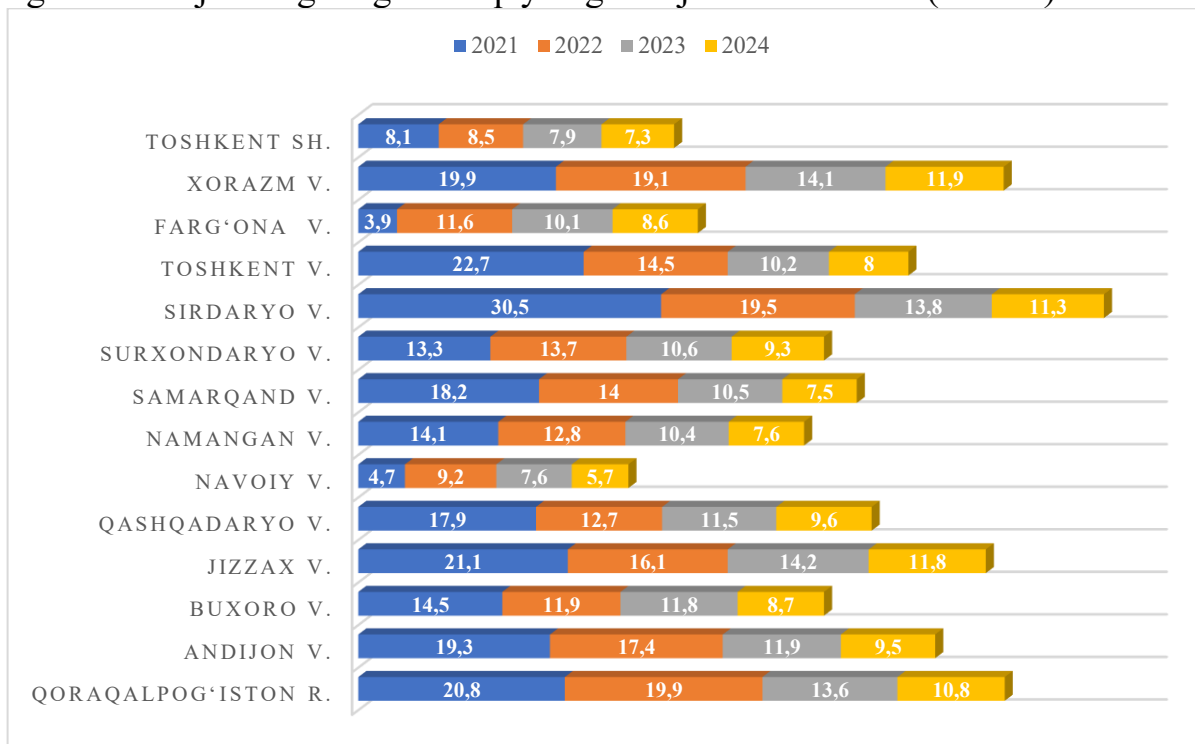
¹ Muallif ishlanmasi

Shapiro-Wilk testi natijalariga ko'ra aholi real umumiy daromadlari hajmi ko'rsatkichlari normal taqsimlanmaganligi aniqlandi ($p=0.000$). Logorifmik transformatsiya amalga oshirildi, shundan so'ng normal taqsimlanganlik holati kuzatildi ($p=0.18767$). ANOVA testi natijalariga ko'ra, hududlar orasida aholi real umumiy daromadlar hajmi bo'yicha sezilarli farq mavjud ($F=4.45$, $p=0.003<0.05$) va statistik ishonchli ekanligi aniqlandi.

Kambag'allik darajasi tahlili

Kambag'allik darajasi — bu aholi orasida minimal hayotiy ehtiyojlarini qondira olmaydigan, ya'ni oziq-ovqat, kiyim-kechak, turar joy va asosiy xizmatlardan foydalana olmaydigan qatlamning ulushini ifodalovchi ko'rsatkichdir[3]. Hududiy iqtisodiy farqlarni tahlil qilish jarayonida kambag'allik darajasi ham muhim ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi.

2021-2024-yillar oralig'ida O'zbekistonda kambag'allik darajasi sezilarli darajada tushgan, ushbu ko'rsatkich 2021-yilda 17%ga teng bo'lgan bo'lsa, 2024-yilda 8,9 % bo'lgan, ya'ni respublika bo'yicha kambag'al aholi ulushi qariyb 2 barobarga kamaygan. Qoraqalpog'iston respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri miqyosida kambag'allik darajasining o'zgarishi quyidagi natijalarni ko'rsatdi (4-rasm):

4-rasm. 2021-2024-yillar kesimida O'zbekiston Respublikasi hududlaridagi Kambag'allik darajasi (%da)¹

2021–2024-yillar davomida O'zbekistonning deyarli barcha hududlarida kambag'allik darajasining izchil kamayishi kuzatilmoqda. Masalan, Sirdaryo viloyati 2021-yilda 30,5% kambag'allik darajasiga ega bo'lib, bu ko'rsatkich 2024-yilga kelib

¹ Jahon banki ma'lumotlari asosida yaratildi

11,3% gacha pasaydi. Toshkent viloyatida ham sezilarli darajada pasayish kuzatildi: 22,7% (2021) dan 8% (2024) gacha.

Kambag'allik darajasi bo'yicha Kruskal-Wallis testi natijalarga ko'ra ($\chi^2=28.490$, $p=0.0187$) hududlarning kambag'allik darajasi o'rtasida sezilarli farq mavjud va statistik ishonchli.

Respublika hududlarini kambag'allik darajasi qiymatlari hamda o'zgarish sur'atlariga qarab quyidagicha taqsimlash mumkin(4-jadval):

4-jadval.

Kambag'allik darajasi bo'yicha hududiy taqsimot (2021-2024)¹

Toifalar	Viloyatlar	Chastota
Qiymat bo'yicha (2024)		
Kambag'allik darajasi eng yuqori darajadagi hududlar	Xorazm (11,9%) Sirdaryo (11,3%) Jizzax (11,8%) Qoraqalpog'iston Respublikasi (10,8%)	4
Kambag'allik darajasi eng past darajadagi hududlar	Navoiy viloyati (5,7%) Toshkent shahri (7,3%) Toshkent viloyati (8%)	3
O'zgarish bo'yicha (2021-2024)		
Eng katta pasayish kuzatilgan hududlar	Sirdaryo viloyati (19,2 % pasayish) Toshkent viloyati (14,7 % pasayish) Jizzax viloyati (9,3 % pasayish)	3
Eng sekin pasayish kuzatilgan hududlar	Toshkent shahri (0,8 % pasayish), Surxondaryo viloyati (4% pasayish), Buxoro viloyati (5,8% pasayish)	3
Ortish kuzatilgan hududlar	Farg'ona viloyati (4,7% o'sish) Navoiy viloyati (1% o'sish)	2

Kambag'allik darajasi yuqori bo'lgan hududlar to'rtta bo'lib, bularning ichida Xorazm viloyati eng yomon ko'rsatkichga ega, kambag'allik darajasi eng past hududlarga Toshkent viloyati, poytaxt shahar va Navoiy viloyati mansub. O'zgarish bo'yicha tahlil shuni ko'rsatadiki Sirdaryo, Toshkent va Jizzax viloyatlari shiddat bilan kambag'allikdan chiqishga intilayotgan bo'lsa, aksincha Farg'ona va Navoiy viloyatlarida kambag'allik darajasi ortganligini ko'rish mumkin.

Hududlar bo'yicha kambag'allik darajasining qisqarishi mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining ijobiy tendensiyasini ko'rsatadi. Biroq, ba'zi hududlarda bu jarayon sekinroq kechmoqda, bu esa ushbu hududlarga qo'shimcha e'tibor qaratishni talab etadi. Kambag'allik darajasini yanada kamaytirish uchun iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish va mahalliy loyihalarni qo'llab-quvvatlash zarur.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'zbekiston Respublikasining 2020–2024-yillar oralig'idagi hududiy iqtisodiy rivojlanishiga oid chuqur tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, mamlakat miqyosida ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning umumiy sur'atlari ijobiy bo'lsa-da, viloyatlar kesimida hali ham mavjud bo'lgan tafovutlar dolzarbligicha saqlanib qolmoqda.

¹ Muallif ishlanmasi

Tadqiqotda yalpi hududiy mahsulot, aholi jon boshiga real umumiy daromadlar, bandlik darajasi va kambag'allik kabi asosiy ko'rsatkichlarning o'zgarish dinamikasi statistik usullar yordamida baholandi.

Tahlil natijalari Toshkent shahri, Toshkent viloyati va Navoiy viloyatining iqtisodiy jihatdan yetakchi hududlar qatoriga kirishini, aksincha ayrim chekka hududlar, xususan Sirdaryo, Jizzax va Qoraqalpog'iston Respublikasida iqtisodiy ko'rsatkichlarning nisbatan past darajada ekanini ko'rsatdi. Shuningdek, bandlik darajasidagi sezilarli farqlar, daromadlar o'rtasidagi nomutanosiblik va kambag'allik darajasining hududiy o'zgaruvchanligi O'zbekistonda hududlararo iqtisodiy muvozanatni ta'minlash yo'lida hali yechimini kutayotgan masalalar mavjudligini ko'rsatdi.

Adabiyotlar sharhiga asoslangan tahlillar shuni ko'rsatadiki, xalqaro tajribada hududiy nomutanosibliklarni kamaytirishda sektorlararo muvozanat, mahalliy boshqaruvning mustahkamlanishi va investitsiyalarning oqilona taqsimlanishi muhim omillar sifatida qayd etiladi. Xususan, transport infratuzilmasini yaxshilash, sog'liqni saqlash va ta'lim xizmatlariga teng kirish imkoniyatini yaratish orqali iqtisodiy tenglikni kuchaytirish mumkinligi aniqlangan [1], [8], [10].

O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy siyosatida keyingi yillarda erishilgan yutuqlar, ayniqsa kambag'allik darajasining kamayishi, iqtisodiy islohotlarning barqaror ijobiy natijalar berayotganidan dalolat beradi. Biroq, bu natijalarni mustahkamlash va barcha hududlarga birdek yoyish uchun kompleks va hududga moslashtirilgan yondashuv zarur.

Shu asosda quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

- Hududiy-iqtisodiy ixtisoslashuvni chuqurlashtirish – Har bir viloyatning tabiiy, mehnat va infratuzilma resurslariga asoslangan rivojlanish strategiyasini ishlab chiqish lozim. Bu ishlab chiqarish klasterlari va logistik markazlarni shakllantirishga xizmat qiladi.
- Tadbirkorlikni hududlar kesimida qo'llab-quvvatlash – Chekka hududlarda kichik biznes va oilaviy tadbirkorlikni rag'batlantiruvchi imtiyozlar tizimi, "Bir mahalla – bir mahsulot" kabi dasturlar orqali iqtisodiy faollikni oshirish mumkin.
- Bandlik siyosatini maqsadli diversifikatsiya qilish – Hududlar bo'yicha kasbiy tayyorgarlik markazlarini tashkil etish va yangi ish o'rinlarini yaratish uchun ishlab chiqarish tarmoqlarini modernizatsiya qilish lozim.
- Hududiy kambag'allikni monitoring qilish va mahalliy loyihalarni kuchaytirish – Har bir hududning ijtimoiy infratuzilmasi va daromad manbalarini hisobga olgan holda kambag'allikka qarshi kompleks dasturlar ishlab chiqilishi lozim.
- Statistik va analitik monitoring tizimlarini rivojlantirish – Real vaqt rejimida ishlaydigan hududiy rivojlanish indikatorlari tizimini yaratish orqali ilmiy asoslangan qarorlar qabul qilish imkoniyati kengayadi.

Ushbu takliflar O'zbekistonning uzoq muddatli iqtisodiy strategiyalariga mos bo'lib, "Yangi O'zbekiston – 2030" yo'nalishlarida belgilangan maqsadlarga erishishda muhim omil sifatida xizmat qiladi. Har bir hududning o'ziga xos

xususiyatlarini hisobga olgan holda resurslardan oqilona foydalanish orqali hududlararo iqtisodiy tenglikka erishish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Aguenane, N. E. (2020). Regional Disparities In Human Development: The Case Of Moroccan Regions.
2. Aholining umumiy daromadlari va minimal iste'mol harajatlari qiymatlari (2023-yil yanvar-dekabr).
3. BMT Yevropa Iqtisodiy komissiyasining «Kambag'allikni o'lchash bo'yicha qo'llanma»sidan, 2017-yil Nyu-York, Jyeneva.
4. Davlat statistika qo'mitasi Aholi turmush darajasi va kuzatuvlari statistikasi boshqarmasi. J.Xakimov. 2017-yil.
5. Gafurov, B. B. (2022). Hududlarni iqtisodiy rivojlantirishda xorijiy davlatlar tajribasidan samarali foydalanish yo'llari. O'zbekiston statistika axborotnomasi, (4).
6. Ivanova, M. B. va Glukhov, Y. A. (2022) Territorial differentiation of the socio-economic development of Republic of India. RUDN Journal of Economics, 30(1), 93-109. <https://doi.org/10.22363/2313-2329-2022-30-1-93-109>.
7. Kuvandikov, Sh. O. (2020). The role of family entrepreneurship in the development of the regions of Uzbekistan. Экономика и предпринимательство, (124), 443-445. <https://doi.org/10.34925/eip.2020.124.11.080>.
8. Lambisia, A. W. (2022). Regional economic development (pp. 101–119). Routledge eBooks. <https://doi.org/10.4324/9781003201892-9>.
9. Livchits, V. (2023). Regional differences in the Russian Federation: An empirical analysis of the influence of territorial localization of industry sectors on the level of regional economic activity. Экономика i Matematicheskie Metody, 59(3), 77. <https://doi.org/10.31857/s042473880026994-2>.
10. Luo, K. (2012). Regional economic development disparity of China: An application of spatial field. Retrieved from https://en.cnki.com.cn/Article_en/CJFDTOTAL-DLXX201209005.htm.
11. Luca, D., & Rodríguez-Pose, A. (2015). Distributive politics and regional development: Assessing the territorial distribution of Turkey's public investment. Journal of Development Studies, 51(11), 1518-1540. <https://doi.org/10.1080/00220388.2015.1028536>.
12. Mahmudov, T. D. (2023). Economic and statistical analysis of regional economic development. Экономика и предпринимательство, (159), 425-430. <https://doi.org/10.34925/eip.2023.159.10.085>.
13. Musagaliev, A. J., & Abraev, T. E. (2022). General analysis of services in the economic development of regions in Uzbekistan. Asian Journal of Advances in Research, 5(1), 1244-1249.
14. Pawlas, I. (2021). Economic activity in peripheral regions – a case of Poland. Regional Formation and Development Studies.
15. Qodirov, F. (2024). Hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishda har bir hududning o'ziga xos xususiyatlari. Aktuar Moliya va Buxgalteriya Hisobi Ilmiy Jurnali, 4(09), 178-183.

16. Rahimova, Dilfuza (2000-2005). "Bandlik". O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. Toshkent.
17. Shao, J. (2023). Analysis of sustainable development of Uzbekistan's regional economy. <https://doi.org/10.47390/sp1342v3i11y2023n09>.
18. Shchur, A., & Timonin, S. (2021). Center-peripheral differences in life expectancy in Russia: A regional analysis. Demographic Review, 7(5), 63-83. <https://doi.org/10.17323/DEMREVIEW.V7I5.13198>.
19. Stat.uz ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi.
20. Toshkent viloyatining ijtimoiy-iqtisodiy holati UZSTAT jurnalidan
21. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabr PQ-300-son qaroriga 2a-ILOVA.
22. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 2022-yil 28-yanvar PF-60-son. <https://lex.uz/uz/docs/-5841063>
23. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 20-dekabr PF-223-son Farmoniga 2-ILOVA <https://lex.uz/uz/docs/-7271094> .
24. (1-band "b" kichik bandining oltinchi xatboshisi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 12-iyun PF-92-son Farmoni tahririda — Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 13.06.2023-y., 06/23/92/0366-son).
25. Буряченко, А., Levchenko, K., Stetsenko, B., & Бірюк, С. О. (2024). Economic inequality of the regional development of poland, spain and ukraine. Finansovo-Kreditna Diāl'nist': Problemi Teorії Ta Praktiki, 1(54), 331–347. <https://doi.org/10.55643/fcaptp.1.54.2024.4236>
26. Tojiyeva, M. (2024). KATTA MA'LUMOTLAR TAHLILIDA EHTIMOLLAR NAZARIYASI VA MATEMATIK STATISTIKANING QO'LLANILISHI. University Research Base, 268-272.09:34
27. Tojiyeva, M.M. (2024). O'ZBEK IQTISODIYOTINI RIVOJLANTIRISHDA ATROF-MUHITNI MUHOFAZA QILISH USTUVOR MASALASI SIFATIDA. University Research Base, 439-443.09:34

KORXONALAR AYLANMA MABLAG‘LARDAN SAMARALI FOYDALANISH YO‘LLARI

Burxanov Aktam Usmanovich

Alfraganus universiteti

“Iqtisodiyot” kafedrası professori, i.f.d.

Annotatsiya

Maqolada korxonalar aylanma mablag‘laridan samarali foydalanishning ilmiy-nazariy jihatlari tadqiq etilgan. Shuningdek, obyekt sifatida “Maxam Chirchiq” AJ aylanma mablag‘lari holati va tarkibiy o‘zgarish dinamikasi tahlil qilingan. Korxonalar aylanma mablag‘lari hajmi va undan samarali foydalanish bilan bog‘liq bo‘lgan muammolar aniqlangan hamda ularni bartaraf etishga qaratilgan takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: aylanma mablag‘, moliyaviy operatsiyalar, pul mablag‘lari, kredit mablag‘lari, daromad.

Аннотация

В статье исследованы научно-теоретические аспекты эффективного использования оборотных средств предприятий. Кроме того, в качестве объекта анализируется состояние и динамика структурных изменений оборотных средств АО “Махам Чирчиқ”. Выявлены проблемы, связанные с объемом оборотных средств предприятий и их эффективным использованием, а также разработаны предложения по их устранению.

Ключевые слова: оборотные средства, финансовые операции, денежные средства, кредитные ресурсы, доход.

Abstract

This article explores the scientific and theoretical aspects of the effective use of working capital in enterprises. Additionally, the working capital status and the dynamics of structural changes at “Maxam Chirchiq” JSC have been analyzed as the object of the study. Problems related to the volume and efficient utilization of working capital in enterprises have been identified, and proposals aimed at addressing these issues have been developed.

Keywords: working capital, financial operations, cash funds, credit resources, income.

KIRISH

Korxonalarning barqaror faoliyati ko‘p jihatdan aylanma mablag‘lardan samarali foydalanish qobiliyatiga bog‘liqdir. Chunki, aylanma mablag‘larning yetarli darajada mavjud bo‘lishi va ularni oqilona boshqarish korxonaning moliyaviy barqarorligi va ustunligini belgilovchi muhim omillardan biridir. Shu sababli, har bir ishlab chiqarish korxonasida aylanma mablag‘larning o‘rni va ahamiyati tobora oshib bormoqda.

Barqaror iqtisodiy o‘rni ta‘minlash sharoitida ishlab chiqarishni amalga oshiruvchi sanoat korxonalari o‘z faoliyati davomida turli tarmoq va tashkilotlar bilan iqtisodiy hamkorlikni mustahkamlaydi, moliyaviy manbalar asosida hisob-kitob operatsiyalarini olib boradi. Korxonalar ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini

ta'minlash, mahsulotlarni o'z vaqtida yetkazib berish va ishlab chiqarishdan sotishgacha bo'lgan jarayonlarni tizimli ravishda amalga oshirish uchun mablag'larni oqilona yo'naltirish va boshqarish muhim ahamiyat kasb etadi.

Samarali iqtisodiy faoliyat uchun ishlab chiqarish korxonalari o'zlarining moliyaviy operatsiyalarini puxta tashkil etib, yetkazib beruvchilar bilan hisob-kitoblarni belgilangan muddatda amalga oshirishi kerak. Shu bilan birga, korxonada aylanma mablag'lar aylanishini to'g'ri boshqarish, to'lovlarni to'g'ri yo'naltirish orqali ularning aylanish tezligini oshirish ham doimiy e'tibor talab etadi.

Korxonalarining raqobatbardoshligini mustahkamlashda mablag'larni optimal darajada boshqarish va ishlab chiqarish ehtiyojlariga oqilona yo'naltirish katta ahamiyatga ega. Aylanma mablag'larni me'yorga muvofiq boshqarish va ularning aylanishini tezlashtirish korxonalar faoliyatida samaradorlikni oshiradi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Korxonalar aylanma mablag'lardan samarali foydalanishga oid xalqaro ilmiy tadqiqotlar o'tkazilib, xorijiy va MDH mamlakatlari olimlari tomonidan nazariy va amaliy yondashuvlar ishlab chiqilgan.

Shuningdek, mamlakatimiz olimlari ham korxonalarda aylanma mablag'larni boshqarishning nazariy va uslubiy asoslarini chuqur tadqiq qilib, sohaning rivojiga sezilarli hissa qo'shib kelmoqdalar.

Bugungi kunda iqtisodiyotning faol ishtirokchisi sifatida faoliyat yuritayotgan xo'jalik yurituvchi subyektlarning pul mablag'laridan maqsadli foydalanish va ularni samarali boshqarish, olinadigan mablag'lar va majburiyatlarni o'z vaqtida so'ndirish buxgalteriya hisobini yuritish orqali to'g'ri va o'z muddatida nazorat qilinishini tashkil etishning beshta vazifasini ta'kidlab o'tishgan. Ularga bevosita: pul mablag'lari va hisob-kitobni o'z vaqtida rasmiylashtirish; kassadagi kirim va chiqim qilinayotgan mablag'larni to'g'ri rasmiylashtirish; kassadagi naqd pul mablag'larini qayd qilish va rasmiylashtirish; pul mablag'laridan to'g'ri va maqsadli foydalanishni tashkil qilish; byudjet va byudjetdan tashqari mablag'larni shartnoma bo'yicha to'g'ri yo'naltirish va nazorat qilishga qaratilgan[1].

Darhaqiqat, M.B.Kalonov va boshqa iqtisodchi olimlar tomonidan xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan aylanma mablag'larni shakllanishi va uni ishlab chiqarish jarayoniga to'g'ri yo'naltirish va buxgalteriya hisobida to'g'ri aks ettirish muhim ahamiyat kasb etishi ta'kidlab o'tilgan. Shuningdek, olimlar tomonidan taklif etilgan beshta vazifa ham xo'jalik yuritishda o'ziga xos ahamiyatga ega.

Mamlakatimiz ishlab chiqarishida ishtirok etuvchi xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatida pul mablag'larni shakllanishi va undan aylanma mablag' sifatida foydalanish borasida hamda buxgalteriya hisobini tashkil etish va hisob siyosatini yuritishda ilmiy-amaliy jihatdan rivojlanishiga hissa qo'shgan iqtisodchi olim R.O.Xolbekov tomonidan xo'jalik yurituvchi subyektlarda pul mablag'larini shakllanish tarkibi va aylanma mablag'lardan samarali foydalanish borasidagi nazariy qarashlar ilgari surilgan. Xususan, xo'jalik yurituvchi subyektlarning pul mablag'lari turkumlanishida quyidagi xususiyatlarni e'tiborga olish zarurligi, ya'ni: xo'jalik mablag'laridan foydalanish va xo'jalik mablag'larini korxona faoliyatida qatnashish

xususiyatiga ko'ra tasniflangan. Shuningdek, korxona xo'jalik faoliyatida ishtirok etishiga ko'ra mablag'larni quyidagicha turkumlash lozimligi ta'kidlangan bo'lib, unga ko'ra: asosiy mablag'lar (ishlab chiqarish va noishlab chiqarishda qatnashishiga ko'ra); aylanma mablag'lar (me'yorlanadigan va me'yorlanmaydigan xususiyatiga ko'ra); aylanmadan chetlatilgan mablag'lar (har xil ajratma va to'lovlar)[2].

Yuqoridagi fikrlarni inobatga olgan holda xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan pul mablag'larini ishlab chiqarishga to'g'ri yo'naltirish asosida aylanma mablag'lar hajmini oshirish va me'yorlashtirish asosida undan foydalanishni tartibga solishning amaliy jihatlariga e'tibor qaratilgan.

Moliya tizimini ustuvor darajada rivojlantirish borasida tadqiqotlar olib borgan mamlakatimiz iqtisodchi olimlaridan professor T.S.Malikov ilmiy ishlarida "aylanma mablag'lar" tushunchasi bevosita "aylanma kapital" sifatida talqin qilingan bo'lib, aynan ushbu tushunchani yoritishda quyidagicha yondashilgan ya'ni, "aylanma kapital" – xo'jalik yurituvchi subyektlarning aktivlariga avanslashtirilgan kapital qiymatni o'zida ifodalaydi. Aylanma kapital manbai quyidagi bir necha asosiy guruhlariga klassifikatsiya qilinadi, ya'ni: takror ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etishini hisobga olgan holda funksional mo'ljallanganligi bo'yicha; shakllantirish va moliyalashtirish manbalariga ko'ra; likvidlilik darajasiga qarab va boshqalar[3].

Barcha ishlab chiqarish jarayonlarida faoliyat yuritayotgan sanoat korxonalari aylanma mablag'larning shakllanish manbalarini hisobga olib, mablag'larni ishlab chiqarishga to'g'ri yo'naltirishga alohida e'tibor qaratishi zarur. Chunki, agar aylanma mablag'lar ishlab chiqarishga samarali yo'naltirilmasa yoki korxona mablag'larni shakllantirishda ortiqcha foizli qarz mablag'laridan foydalansa, iqtisodiyotni ustuvor rivojlantirish sharoitida korxonaning raqobatbardoshligini ta'minlash qiyinlashadi.

Professor E.X.Maxmudovning fikriga ko'ra, aylanma ishlab chiqarish fondlari bu korxona ishlab chiqarish fondlarining bir qismi bo'lib, bir ishlab chiqarish sikli davomida sarflanishi hamda o'zining natural shaklini o'zgartirib, o'z qiymatini to'lig'icha tayyor mahsulot tannarxiga o'tkazishi ta'kidlangan. Shuningdek, korxona aylanma ishlab chiqarish fondlari qatoriga xomashyo va materiallar zaxirasi, yarim tayyor mahsulotlar, yoqilg'i va energetika resurslari, qadoqlash va o'rov materiallari, ehtiyot qismlar, tugallanmagan ishlab chiqarish va kelajakdagi xarajatlarni kiritish mumkin[4].

Darhaqiqat, ushbu fikrlarni to'ldirgan holda shuni aytish lozimki, korxona faoliyatida aylanma (fondlar) mablag'lar bevosita har qanday faoliyatning boshlang'ich mezonini bo'lib, uning natijasida ishlab chiqarishni tashkil etishda muhim ahamiyatga ega. Aylanma mablag'lar korxonada yaratilayotgan mahsulot tannarxiga o'z qiymatini belgilangan davrda to'laligicha o'tkazadi (P-T) ko'rinishida ifodalanadi.

Iqtisodchi olim, professor E.A. Akramov korxonalarda aylanma mablag'larning shakllanishi va undan foydalanish masalalarini chuqur o'rganib, aylanma fondlar tushunchasi va ularning samaradorligini baholash ko'rsatkichlarini tavsiya qilgan. U aylanma mablag'larga ta'sir etuvchi omillarni izohlagan holda, ularning tarkibida ishlab chiqarish zaxiralari va pul mablag'lari borligini hamda bu resurslarning mahsulot tannarxiga qo'shilishini ta'kidlagan. Aylanma mablag'lardan samarali

foydalanish esa mahsulot tannarxini pasaytirishga, foydani oshirishga va korxonaning rentabellik darajasini ko'tarishga xizmat qiladi[5].

Olimning fikrlariga qo'shilgan holda aytish joizki, raqobat sharoitida har bir korxona oldida turgan muhim vazifalardan biri aylanma mablag'lardan oqilona foydalanish va pul mablag'larini to'g'ri taqsimlash muhim ahamiyatga ega.

Iqtisodchi olimlar I.T. Abdukarimov, M.Q. Pardaev, va B.I. Isroilovlar o'z tadqiqotlarida aylanma mablag'larning iqtisodiy xususiyatlarini batafsil yoritib, korxonadagi aylanma mablag'lar tarkibiga aylanma fondlar, muomala fondlari va boshqa aktivlar kirishini ta'kidlaganlar. Ularning ta'kidlashicha, aylanma mablag'lar asosiy fondlardan farqli o'laroq, bir ishlab chiqarish sikli davomida to'liq iste'mol qilinadi, qiymatini to'liq tayyor mahsulotga o'tkazadi va doimiy harakatda bo'ladi. Shuningdek, korxona ixtiyoridagi resurslar ketma-ketlikda bir shakldan ikkinchisiga – ya'ni, puldan ishlab chiqarishga, ishlab chiqarishdan tovarga va tovardan yana pulga o'tishi, resurslarning normadan ortiq to'planmasligi zarurligi ham alohida ta'kidlangan[6].

Yuqoridagi fikrlarga qo'shilgan holda ta'kidlash mumkinki, har qanday korxonada aylanma mablag'lar barcha talablar asosida bir ishlab chiqarish siklida ishtirok etib, o'z qiymatini to'liq mahsulot tannarxiga o'tkazishi va doimiy ravishda aylanishda bo'lishi muhimdir. Bu jarayon korxona faoliyatining samaradorligini oshirish va barqaror ishlashiga xizmat qiladi.

MDH mamlakatlari olimlaridan T.K. Rutkauskas aylanma mablag'larning shakllanishini o'rganib, ularning mohiyatini quyidagicha ta'riflaydi: aylanma mablag'lar – bu aylanma fondlarning qiymatini ifodalovchi yig'indi bo'lib, ular korxonaning omborlarida va ishlab chiqarish jarayonida tovar-moddiy zaxiralarning mavjudligini ta'minlash, yetkazib beruvchilar bilan hisob-kitoblarni amalga oshirish, byudjet xarajatlarini qoplash va ish haqlarini to'lash uchun zarur mablag'lardan iboratdir. Shuningdek, u barcha aylanma mablag'larni firmaning joriy aktivlari sifatida belgilaydi, bu esa ularning moliyaviy barqarorlik va operativ samaradorlikda muhim rol o'ynashini ko'rsatadi[7].

T.K. Rutkauskas tomonidan aylanma mablag'lar haqidagi fikrlarni kengaytirgan holda aytish mumkinki, aylanma mablag'lar ishlab chiqarishga yo'naltirilganida, ular nafaqat tayyor mahsulotlarni korxona omborida saqlashga, balki ularni tezkor sotishga intiladigan korxonalarga bozor raqobatida muvaffaqiyat keltiradi. Bozorda o'z pozitsiyalarini saqlab qolish uchun, korxonalar ishlab chiqarilgan mahsulotlarni tezda sotishga e'tibor qaratishi zarur. Shu bilan birga, har bir korxona o'z aylanma mablag'larini oqilona va samarali boshqarishga harakat qilishi lozim, chunki bu ularning moliyaviy barqarorligini va raqobatbardoshligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Rossiyalik tadqiqotchi O.N. Ermolina o'z tadqiqotlarida aylanma mablag'larning iqtisodiy ahamiyatini va ularning ishlab chiqarish jarayonidagi rolini chuqur tahlil qilgan. Uning fikricha, aylanma mablag'lar aylanish jarayonida uch bosqichga bo'linadi. Birinchi bosqichda pul mablag'lari tovar-moddiy zaxiralarini, ya'ni xom ashyo va boshqa resurslarni xarid qilishga sarflanadi. Ikkinchi bosqichda, ishlab chiqarish jarayoni davomida ishchi kuchi jalb qilinib, tayyor mahsulotlar ishlab

chiqarish amalga oshiriladi. Uchinchisi esa, tayyor mahsulotni bozorda sotish orqali qo'lga kiritilgan pul mablag'lariga aylanish jarayonidir. Ushbu uch bosqichning har biri korxonaning moliyaviy barqarorligini ta'minlashda va aylanma mablag'lardan samarali foydalanishni tashkil etishda muhim ahamiyatga ega. Aylanma mablag'larni boshqarish orqali korxonalar o'z raqobatbardoshligini oshirish va barqaror rivojlanishni ta'minlash imkoniyatiga ega bo'ladi[8].

Ye.Yu.Karpicheva ham o'z tadqiqotlarida aylanma mablag'lar tushunchasiga nazariy jihatdan to'xtalib o'tgan holda aylanma mablag'lardan oqilona foydalanish muhim ahamiyatga egaligi, bevosita aylanma mablag'lar har qanday korxonaning ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga xizmat qilishi borasida nazariy yondashuvlarini keltirib o'tgan. Shu bilan birga aylanma mablag'lar tushunchasi "aylanma kapital" va "aylanma aktivlar" tushunchalardan farqlash lozimligi ta'kidlangan[9].

M.A.Loktionova tomonidan aylanma mablag'lar tushunchasiga o'ziga xos darajada yondashgan holda bozor iqtisodiyoti sharoitida aylanma mablag'lardan samarali foydalanish kerakligi, "aylanma kapital" tushunchasi o'rniga aylanma mablag'lar tushunchasini ishlatish lozimligi ta'kidlab o'tilgan[10]. Rossiyalik olimning fikrlari o'rinli, haqiqatdan ham zamonaviy iqtisodiyot sharoitida "aylanma mablag'lar" terminini ishlatish bu yangicha nazariy yondashuv talqini bo'ladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Aylanma mablag'lar aylanish ko'rsatkichlarini tahlil qilishda ularni uch asosiy guruhda ko'rib chiqish mumkin:

- Korxonadagi aylanma mablag'lar holati;
- Korxonaning aylanma mablag'lar bilan ta'minlanganlik darajasi;
- Korxonada aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligi darajasi.

Korxonalarda aylanma mablag'lar holatini aniqlash uchun qo'llaniladigan ko'rsatkichlar quyidagilardan iborat: aylanma mablag'larning umumiy summasi, ularning o'rtacha qiymati, korxona mablag'lari ichida aylanma mablag'larning ulushi, mablag'larning tarkibiy tuzilishi, korxonada o'z mablag'lari hajmi va aylanma mablag'lar dinamikasi kabi ko'rsatkichlar.

Korxonalarda aylanma mablag'larni tarkibi bo'yicha tahlil qiladigan bo'lsak, yillar davomida aylanma mablag'larni tashkil qiluvchi manbalar turlicha o'zgarganini ko'rish mumkin.

"Maxam Chirchiq" AJ da 2012-2022-yillar bo'yicha aylanma mablag'lari o'zgarish dinamikasini tahlil qilamiz.

1-jadvaldan ko'rish mumkinki, "Maxam Chirchiq" AJda aylanma mablag'larning tarkibiy o'zgarish holatiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, 2012-yilda aylanma mablag'lar tarkibida debitorlik qarzдорligining ulushi 60,6 foizni tashkil etgan bo'lsa, tovar-moddiy zaxiralari 33,6 foizni tashkil etgan. Shu davrda aylanma mablag'lar hajmida pul mablag'larining ulushi keskin darajada tushib ketganligidan dalolat beradi. 2015-2016yillarda aylanma mablag'lar tarkibida eng yuqori ulushni, debitorlik qarzдорligi tashkil etgan holda aylanma mablag'lar aylanmasida pul mablag'lari ulushi keskin kamayishi kuzatilgan. Bu holat esa korxonada aylanma mablag'lar aylanuvchanligiga

ta'sir qilgan.

1-jadval.

“Maxam Chirchiq” aksiyadorlik jamiyatida aylanma mablag‘larning tarkibiy o‘zgarish dinamikasi, % da¹

Yillar	Pul mablag‘lari	Tovar-moddiy zaxiralari	Debitorlik qarzdorlik	Qisqa muddatli investitsiyalar	Aylanma mablag‘lar jami
2012	4,9	33,6	60,6	0,8	100
2013	4,0	29,1	69,2	0,6	100
2014	5,6	28,5	65,4	0,5	100
2015	0,7	18,2	80,4	0,7	100
2016	1,0	26,4	71,9	0,6	100
2017	5,4	26,8	67,6	0,2	100
2018	6,9	64,6	28,2	0,3	100
2019	7,8	69,5	22,6	0,1	100
2020	3,9	69,5	26,6	0,1	100
2021	22,2	61,1	16,5	0,1	100
2022	9,8	76,4	13,6	0,2	100

Shuningdek, 2021-yil holatiga ko‘ra, aylanma mablag‘lar hajmida pul mablag‘larining ulushi ushbu davrda o‘tgan yillarga nisbatan sezilarli darajada ko‘payganidan dalolat beradi. Ushbu davrga kelib, debitorlik qarzdorligi pasayganligi korxona uchun ijobiy tomonga o‘zgarganidan dalolat beradi.

2022-yil holati bo‘yicha esa aylanma mablag‘lar tarkibida tovar-moddiy zaxiralar hajmi 76,4 foizni tashkil etgan holda o‘tgan yillarga nisbatan keskin ortganligini ko‘rish mumkin. Bu holat esa aylanma mablag‘larning katta qismini bekor turib qolishiga va aylanma mablag‘lar aylanuvchanligiga ta'sir qilishiga sabab bo‘lgan (1-jadval).

2-jadval.

“Maxam Chirchiq” aksiyadorlik jamiyatida aylanma mablag‘lar tarkibining o‘zgarish holati²

Yillar	Aylanma mablag‘lar hajmi		Barcha aktivlar hajmi		Aylanma mablag‘larning barcha aktivlardagi ulushi, % da
	mln.so‘m	o‘zgarish sur‘ati, foiz	mln.so‘m	o‘zgarish sur‘ati, % da	
2012	378 217	100	620 427	100	61,0

¹ “Maxam Chirchiq” AJ ning yillik hisobotlari asosida muallif tomonidan hisoblangan.

² “Maxam Chirchiq” AJ ning yillik hisobotlari asosida muallif tomonidan hisoblangan.

Yillar	Aylanma mablag'lar hajmi		Barcha aktivlar hajmi		Aylanma mablag'larning barcha aktivlardagi ulushi, % da
	mln.so'm	o'zgarish sur'ati, foiz	mln.so'm	o'zgarish sur'ati, % da	
2013	560 574	148,2	746 333	120,3	75,1
2014	566 832	101,1	863 579	115,7	65,6
2015	779 188	137,5	1 080 987	79,8	72,1
2016	503 951	64,7	696 033	155,3	72,4
2017	551 432	109,4	870 420	125,1	63,4
2018	309 875	56,2	676 403	77,7	45,8
2019	499 535	161,2	884 150	130,7	56,5
2020	599 063	119,9	1 034 099	85,5	57,9
2021	867 726	144,8	1 200 089	86,2	72,3
2022	1 011 609	116,6	1 460 923	82,1	69,2

“Maxam Chirchiq” AJda aylanma mablag'lar hajmining o'zgarishi hamda jamiyatning barcha aktivlardagi ulushida aylanma mablag'lar ulushi yildan-yilga o'zgarish tendensiyasiga ega bo'lgan. 2012-yil holatiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, barcha aktivlarda aylanma mablag'larning ulushi 61,0 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2022-yilga kelib aylanma mablag'larning ulushi 69,2 foizni tashkil etgan. Tahlillardan ko'rish mumkinki, aylanma mablag'larning salmog'i 2022-yilga kelib o'tgan 2021-yilga nisbatan 3,1 foizga pasayganini ko'rish mumkin (2-jadval).

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytganda, korxonalarda aylanma mablag'lar hajmi va tarkibiy tuzilishi bilan bog'liq to'lovga qobiliyatlilikni yo'qolishi yoki aylanma mablag'lar samaradorlik ko'rsatkichlarining pasayishi quyidagi muammolarni yuzaga kelishiga sabab bo'ladi:

1. Korxonada pul mablag'larining yetishmasligi. Bu holat korxonalar faoliyatida kutilmagan xarajatlar yuzaga kelganda moliyaviy xavflarni paydo bo'lishiga yoki ishlab chiqarish faoliyatini to'xtashiga, korxona shartnomaga ko'ra o'z majburiyatini bajara olmaslik xavf-xatari hamda korxona kutilgan daromadni qo'lga kiritma olmaslik xavflari ortishiga sabab bo'ladi.

2. Korxonada ishlab chiqarish zaxiralari yetishmasligi yoki pasayish jarayonining kuzatilishi. Korxona ishlab chiqarish faoliyatini amalga oshirish uchun doimiy ravishda yetarlicha xom ashyo va turli materiallarning mavjud bo'lishi, bu holat esa korxonaning iste'molchi oldidagi mas'uliyatni bajarishi uchun zarur. Agarda korxona yetarlicha zaxira bilan ta'minlanmasa korxonada kutilmagan xarajatlar ortishi yoki ishlab chiqarishni ma'lum bir muddat to'xtashiga sabab bo'ladi.

3. Korxonada o'z kredit mablag'larining yetishmaslik holati. Bu jarayon korxonalar o'rtasida kreditorlik va debitorlik qarzdorlik darajasiga ta'sir etadi. Debitorlik qarzdorligining ortishi korxonaning to'lovga qobiliyatlilik darajasiga ta'sir qiladi.

4. Korxonada aylanma mablag'larning ortiqchaligi. Korxonada aylanma mablag'larning ortiqcha to'planishi korxona aylanmasiga ta'sir qilgan holda daromadni kamaytiradi.

5. Korxonada debitorlik qarzdorligining ortishi. Bu holat har qanday korxona uchun salbiy holat hisoblanib, korxona aylanmasiga ta'sir qiladi. Shu bois, korxonalar imkon qadar aylanma mablag'lar salmog'ida debitorlik qarzdorlik darajasini pasaytirishga harakat qilish lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Kalonov M.B, Abdivaxidov F.T., Dadabayev Sh.X. Buxgalteriya hisobi. Darslik.-T.: "IQTISODIYOT", 2023. 52-bet.

2. Xolbekov R.O. Buxgalteriya hisobiga kirish. Darslik.-T.: "Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi", 2022, 29-30 betlar.

3. Маликов Т.С. Молия-хўжалик юритувчи субъектлар молияси. Ўқув қўлланма.-Т.: "ИҚТИСОД-МОЛИЯ", 2009, 93-94-бетлар.

4. Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти (Ўқув қўлланма)-Т.:ТДИУ-2004 – 125-бет.

5. Акрамов Э.А. Корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлили. — Т.: Молия, 2003. – 85-бет.

6. Абдукаримов И.Т., Пардаев М.Қ., Исроилов Б.И. Корхонанинг иқтисодий салоҳияти таҳлили. Монография. Тошкент: "Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси" нашриёт уйи. 2003.-97-бет.

7. Экономика организации (предприятия): учебное пособие/ Т.К.Руткаускас [и др.]; под общ. ред. д.э.н., проф. Т.К.Руткаускас – 2-е изд., перераб. и доп. – Екатеринбург: Изд-во УМЦ, УПИ, 2018. 91 с.

8. Ермолина О.Н. Управление оборотным капиталом предприятия: На примере лесопильно-деревообрабатывающих предприятий Архангельской области. Диссертация кандидата экономических наук: 08.00.10. Архангельск, 2006.- 201 с.: ил. РГБ ОД, 61 06-8/3704.

9. Карпычева Е.Ю. Формирование механизма управления оборотными средствами предприятий АПК: Автореферат дис. канд. экон. наук: 08.00.05/Е.Ю.Карпычева: Орловский государственный институт экономики и торговли. – Воронеж., 2014. — 27 с.

10. Локтионова М.А. Развитие инструментария формирования и оценки финансового потенциала в системе финансового менеджмента корпораций: Автореферат. дисс. канд. экон. наук: 08.00.10 / М.А.Локтионова: Ставропольский университет. — Владикавказ, 2018. — 28 с.

“Махам Chirchiq” AJ ning yillik hisobotlari.

INNOVATSION IQTISODIYOT SHAROITIDA AHOLI DAROMADLARINI DIVERSIFIKATSIYALASH OMILLARI

Qurbanov Ulug‘bek Erkinovich

O‘zbekiston milliy universiteti,
Iqtisodiyot fakultetining
Yoshlar bilan ishlash bo‘yicha dekan o‘rinbosari
E-mail: kurbanovulug5@gmail.com

Baxtiyorov Barxayotjon Azizjon o‘g‘li

O‘zbekiston milliy universiteti Iqtisodiyot fakulteti
Iqtisodiyot tarmoqlar va sohalar 1-bosqich talabasi
Toshkent shahar Olmazor tumani universitet ko‘chasi 4
E-mail: barkhayotjonbakhtiyorov@gmail.com

Annotatsiya

Maqolada innovatsion iqtisodiyot sharoitida aholi daromadlarini diversifikatsiyalashga ta’sir etuvchi asosiy omillar tizimli tahlil qilindi. Inson kapitali, raqamlashtirish, tadbirkorlik faolligi va institutsional qo‘llab-quvvatlash kabi omillarning daromadlar tarkibini shakllantirishdagi roli ochib berildi. Statistik ma’lumotlar asosida yoshlar, ayollar va qishloq aholisi daromad manbalarining xilma-xilligi o‘rganildi. Tadqiqot natijalari diversifikatsiyalash orqali iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash va tengsizlikni kamaytirishga oid nazariy-amaliy tavsiyalarni ilgari suradi.

Kalit so‘zlar: daromadlarni diversifikatsiyalash, Innovatsion iqtisodiyot, Inson kapitali, Raqamlashtirish, Mehnat bozorining transformatsiyasi, Tadbirkorlik, Iqtisodiy barqarorlik, Institutsional qo‘llab-quvvatlash, Texnologik rivojlanish, Ijtimoiy-iqtisodiy tengsizlik.

Аннотация

В статье системно проанализированы основные факторы, влияющие на диверсификацию доходов населения в условиях инновационной экономики. Раскрыта роль таких факторов, как человеческий капитал, цифровизация, предпринимательская активность и институциональная поддержка в формировании структуры доходов. На основе статистических данных изучено разнообразие источников дохода среди молодежи, женщин и сельского населения. Результаты исследования представлены в виде теоретических и практических рекомендаций по укреплению экономической устойчивости и снижению неравенства через диверсификацию.

Ключевые слова: диверсификация доходов, инновационная экономика, человеческий капитал, цифровизация, трансформация рынка труда, предпринимательство, экономическая устойчивость, институциональная поддержка, технологическое развитие, социально-экономическое неравенство.

Abstract

The article provides a systematic analysis of the key factors influencing income diversification in the context of an innovative economy. It highlights the role of human

capital, digitalization, entrepreneurial activity, and institutional support in shaping income structures. Based on statistical data, the study examines income source diversity among youth, women, and rural populations. The findings offer theoretical and practical recommendations aimed at strengthening economic resilience and reducing inequality through diversification.

Keywords: income diversification, innovative economy, human capital, digitalization, labor market transformation, entrepreneurship, economic resilience, institutional support, technological development, socio-economic inequality.

KIRISH

Dinamik texnologiya taraqqiyoti va innovatsion iqtisodiy rivojlanish modeliga o'tish sharoitida aholi daromadlarini diversifikatsiya qilish iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashning asosiy mexanizmlaridan biriga aylanadi. Innovatsion iqtisodiy rivojlanishda an'anaviy daromad manbalari tuzilmasi raqamlashtirish, avtomatlashtirish va mehnatning yangi shakllari paydo bo'lishi ta'sirida jiddiy o'zgarishlarga uchraydi. Bu o'zgarishlar shaxslar va oilalarga turli iqtisodiy faoliyatlarda ishtirok etish imkoniyatlarini yaratib, ularning daromad manbalarini kengaytirish va diversifikatsiya qilish talabini qo'yadi.

Innovatsiyalarni tezkor joriy qilish uchun raqamli savodxonlikdagi farqlar va institutsional to'siqlar daromadlarni diversifikatsiya qilishning inklyuzivligini ta'minlashda muammolarni keltirib chiqaradi. Shu sababli, daromadlarni diversifikatsiya qilishga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash va tahlil qilish, ham individual, ham mintaqaviy darajada, alohida ahamiyat kasb etmoqda. Bu omillarga inson kapitali rivoji, tadbirkorlik faoliyati, davlat va moliya institutlarining qo'llab-quvvatlashi hamda mehnat bozorining innovatsiya asosidagi o'zgarishlarga moslashuvchanligi kiradi. Tezkor texnologik taraqqiyot va innovatsiyalarga asoslangan o'sishga o'tish davrida, oilalar va mintaqalarning an'anaviy daromad manbalari chuqur o'zgarishlarga duch kelmoqda. Avtomatlashtirish, raqamli platformalar va yangi iqtisodiy sektorlarning paydo bo'lishi frilans raqamli xizmatlar, platforma asosidagi "gig" ishlaridan tortib, bilimga asoslangan tadbirkorlik va sheriklik iqtisodiyotida ishtirok etishga qadar shaxslarga bir necha shakldagi iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanish uchun hech qachon bo'lmagan imkoniyatlar yaratdi. Bu yangi daromad manbalari ko'paygani sayin, oilalarning daromadlarini diversifikatsiya qilish qobiliyati nafaqat shaxsiy farovonlik, balki kengroq iqtisodiy barqarorlikning asosiy omillaridan biriga aylandi. Biroq innovatsiyalarga asoslangan iqtisodiyotdan keladigan foyda barqaror taqsimlanmaydi. Raqamli savodxonlikdagi farqlar, kapitalga cheklangan kirish va institutsional to'siqlar aholidagi ayrim guruhlarini yangi imkoniyatlardan foydalana olmaslikka olib kelishi mumkin. Maqsadli qo'llab-quvvatlash choralarisiz, o'sish jarayonlari ijtimoiy-iqtisodiy tengsizlikni kuchaytirib, himoyasiz bo'lgan qatlamlarni daromadning katta o'zgaruvchanligiga olib chiqishi ehtimoli bor. Shu bois daromadlarni diversifikatsiyalashda eng katta yordam beradigan yoki to'sqinlik qiladigan omillarni chuqur anglash, inklyuziv va barqaror rivojlanishni rag'batlantirish niyatidagi siyosatchilari, moliya institutlari va jamoat yetakchilari uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada innovatsion

iqtisodiyot sharoitida daromadlarni diversifikatsiyalashning asosiy omillari o'rganiladi. Birinchi navbatda ta'lim va malaka oshirish orqali inson kapitalini rivojlantirish shaxslarga yangi bozor bo'shliqlarini topish va undan foydalanish imkonini qanday berayotganini tahlil qilamiz. Keyinchalik tadbirkorlik faolligi hamda mikromoliya, normativ liberallashtirish va davlat–xususiy sheriklik kabi institutsional qo'llab-quvvatlash mexanizmlari daromad yaratish imkoniyatlarini qanday kengaytirishi baholanadi. Oxirida esa daromad barqarorligini mustahkamlash, ijtimoiy-iqtisodiy tengsizlikni kamaytirish va texnologik taraqqiyotning afzalliklarini jamiyatning keng qatlamlariga teng taqsimlashga qaratilgan amaliy tavsiyalar taqdim etiladi. Tez texnologik taraqqiyot, raqamli transformatsiya va bilimga asoslangan tarmoqlarning ko'payishi bilan ifodalangan innovatsion iqtisodiyotning paydo bo'lishi butun dunyo bo'ylab daromad olish mexanizmlarini tubdan o'zgartirdi. O'zbekistonda bu global tendensiyalar milliy iqtisodiy islohotlar bilan uzviy bog'lanib, aholi o'rtasida daromad manbalarini diversifikatsiya qilishga ta'sir ko'rsatmoqda. Ushbu kontekstda daromadlarni diversifikatsiya qilish omillarini tushunish iqtisodiy barqarorlik va inklyuziv o'sishni rag'batlantiradigan siyosatni shakllantirish uchun juda muhimdir.

ADABIYOTLAR SHARHI

Daromadlarni turli manbalardan olish — bu bugungi innovatsion iqtisodiyotda muhim mavzulardan biridir. Jahon Banki (2023) o'z hisobotida daromad manbalarini kengaytirish odamlarning hayotida barqarorlik yaratishga xizmat qilishini aytadi [1]. Ayniqsa, o'rta daromadli davlatlarda ikki va undan ortiq daromadga ega oilalar soni oshayotgani alohida ko'rsatilgan.

Xalqaro Mehnat Tashkiloti (ILO)ning ma'lumotlariga ko'ra, yangi ish turlari — masalan, platforma ishlari va frilans — daromadni ko'paytirishda katta ahamiyatga ega [2]. Bu, ayniqsa, yoshlar va ayollar uchun qo'shimcha imkoniyatlar ochmoqda.

BMT Taraqqiyot Dasturi (UNDP) esa raqamli iqtisodiyot rivojlanayotgan davlatlarda odamlarning daromad olish yo'llarini kengaytirayotganini tahlil qilgan [3]. Hindiston va Keniya tajribalari bunga yaqqol misol bo'la oladi.

O'zbekiston mehnat bozori haqida batafsil tahlil bergan milliy tadqiqotlar ham bor. Masalan, Abdullaeva M. (2023) raqamli texnologiyalarning mehnat va daromadga ta'siri haqida maqola yozgan [7]. Davlat statistika qo'mitasi esa 2023-yilgi hisobotida odamlarning ishlashi, daromad manbalari va ularning hududlar bo'yicha farqlarini ochib bergan [4].

GSMA (2022) va M-Pesa (Keniya) hisobotlarida esa mobil to'lovlar, raqamli texnologiyalar orqali aholi, ayniqsa qishloq aholisi daromad olish imkoniyatiga ega bo'layotgani ta'kidlangan [6][8].

O'zbekistonda yozilgan iqtisodiyot darsliklarida — masalan, Qurbonov A. va Hamidov N.H. tomonidan yozilgan kitoblarda — daromad, iste'mol, iqtisodiy barqarorlik tushunchalari oddiy va ilmiy asoslangan tarzda tushuntirilgan [13][15].

Shuningdek, O'zbekiston Prezidentining farmonlari va hukumat qarorlarida ham daromadlarni oshirish, yangi ish o'rinlari yaratish va raqamli texnologiyalarni joriy etish borasida aniq maqsadlar belgilangan [10][11].

Xulosa qilib aytganda, ushbu adabiyotlar orqali shuni aytish mumkinki, inson kapitali, raqamli imkoniyatlar va davlat siyosati daromadni ko'paytirishda asosiy vositalar bo'lib xizmat qilmoqda.

METODOLOGIYA

Tadqiqotda innovatsion iqtisodiyot sharoitida aholi daromadlarini diversifikatsiyalovchi omillarni aniqlash va tahlil qilish uchun kompleks yondashuv qo'llanildi. Birinchidan, nazariy asos sifatida raqamli transformatsiya, inson kapitali, platforma iqtisodiyoti va institutsional qo'llab-quvvatlash kabi tushunchalarga oid ilg'or xalqaro va mahalliy ilmiy manbalar o'rganildi. Ikkinchidan, empirik tahlil uchun O'zbekiston va ayrim rivojlanayotgan mamlakatlardagi daromadlar tarkibi, mehnat bozori o'zgarishlari, yoshlar va ayollar ishtiroki hamda raqamli xizmatlarga kirish darajasi bo'yicha statistik ma'lumotlardan foydalanildi. Jahon Banki, ILO va O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining so'nggi yillik hisobotlari asosida solishtirma tahlillar bajarildi. Shuningdek, demografik guruhlar kesimida daromad manbalari farqlari 2 ta jadval yordamida vizual ifodalandi. Metodologik yondashuv sifatida tizimli tahlil, muqoyasa qilish va sabab-oqibat bog'liqliklarini aniqlash tamoyillari asos qilib olindi. Bu esa mavjud ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda daromadlarni diversifikatsiyalashning dolzarbligi va mexanizmlarini tushunishga yordam berdi.

TAHLIL VA NATIJALAR

2023-yilda O'zbekiston aholisining umumiy daromadlari o'tgan yilga nisbatan 19,8 foizga nominal o'sishni ko'rsatib, 728,8 trillion so'mga yetdi. Ushbu daromadning tarkibi daromad manbalarining ko'p qirraliligini ta'kidlaydi: Mehnat daromadlari: jami daromadning 64,0% ni, yakka tartibdagi bandlik 34,3% ni tashkil qiladi. Transfer daromadi: pensiyalar, nafaqalar, stipendiyalar va pul o'tkazmalarini o'z ichiga olgan holda 26,7% ni tashkil qiladi. O'z iste'moli uchun mulk va xizmatlardan olingan daromad: umumiy daromadning 9,3% ni tashkil qiladi. Mintaqaviy nomutanosiblik daromad manbalarining notekis taqsimlanishini ko'rsatadi. Masalan, yakka tartibdagi bandlikdan olingan daromadlar ulushi eng yuqori Jizzax (51,4%) va Buxoro (44,0%) viloyatlarida, eng past ulush esa Toshkent shahri (42,2%) va Qoraqalpog'iston Respublikasida kuzatilmoqda. Muayyan hududlarda pul o'tkazmalari muhim rol o'ynaydi va milliy uy xo'jaliklari umumiy daromadining 16,9% ni tashkil qiladi. Eng yuqori qaramlik darajasi Andijon (28,5 foiz), Farg'ona (26,3 foiz) va Xorazm (24,5 foiz) viloyatlarida qayd etilgan.

Daromad manbalarining diversifikatsiyasiga texnologik imkoniyatlar, ta'lim darajasi va institutsional asoslar kabi omillar ta'sir ko'rsatadi. Raqamli platformalar va gig iqtisodiyotning kengayishi, ayniqsa, yoshlar va shahar aholisi orasida daromad olish uchun yangi yo'llarni taklif qiladi. Biroq, muammolar, jumladan, mintaqaviy tengsizliklar va qishloq joylarda raqamli infratuzilmaga kirishning cheklanganligi saqlanib qolmoqda. Daromadlarni diversifikatsiyalash nafaqat iqtisodiy beqarorlikka qarshi xavflarni kamaytirish strategiyasi sifatida, balki iqtisodiy inklyuzivlikni oshirish yo'li sifatida ham xizmat qiladi. Jahon banki (2023) ma'lumotlariga ko'ra, o'rta

daromadli mamlakatlarda xonadonlarning 42%dan ortig'i kamida ikki xil daromad manbaiga ega, bu ko'rsatkich o'n yil avval 28%ni tashkil etgan. Bu o'sish, ayniqsa, raqamlashtirish va tuzilmaviy iqtisodiy islohotlar amalga oshirilayotgan hududlarda yaqqol ko'zga tashlanmoqda.

1-jadval

Turli davlatlarda uy xo'jaliklarining bir nechta daromad manbaiga ega bo'lish ulushi (2010–2023-yillar, % hisobida)¹

Davlat	2010	2020	2023
Braziliya	31.2	41.8	46.5
Rossiya	25.7	37.4	42.1
Hindiston	22.3	36.5	40.8
Germaniya	38.6	45.1	48.7
Janubiy Afrika	29.4	39.3	44.2

Platforma asosidagi mehnat shakllarining tarqalishi innovatsiyalar daromad tuzilmasini qanday o'zgartirishiga yaqqol misoldir. Yevropa Ittifoqida raqamli mehnat platformalari orqali daromad oluvchilar soni 2016-yildagi 11 million kishidan 2023-yilga kelib 28 millionga yetdi (Yevropa Komissiyasi, 2023). Shuningdek, Hindiston va Keniya kabi rivojlanayotgan bozorlarda M-Pesa kabi mobil pul o'tkazmalari va mikro-kasb platformalari oldin bank tizimida bo'lmagan aholini yangi daromad manbalari bilan ta'minlash imkonini berdi.

2-jadval

Demografik guruhlar kesimida daromad manbalarining tarkibiy tuzilmasi (%)²

Demografik guruh	Asosiy ish joyi	Frilans	Qishloq xo'jaligi	Ijara daromadi	Davlat to'lovlari
Yoshlar (18–29)	56.3%	24.7%	3.2%	6.5%	9.3%
Ayollar	48.1%	18.6%	5.7%	10.3%	17.3%
Qishloq aholisi	34.5%	11.2%	38.9%	7.1%	21.6%

Mazkur maqolada aynan shu va boshqa omillar innovatsion iqtisodiyot sharoitida qanday harakat qilayotgani tizimli ravishda tahlil etiladi. Nazariy yondashuvlar va empirik ma'lumotlarni uyg'unlashtirgan holda, maqola texnologik va tuzilmaviy o'zgarishlar iqtisodiy xulq-atvorga qanday ta'sir ko'rsatishini ochib beradi. Shuningdek, ushbu tahlillar daromad diversifikatsiyasini kengaytirishga doir inklyuziv siyosatlarni ishlab chiqish uchun amaliy tavsiyalar berishi kutilmoqda.

Daromadlarni diversifikatsiya qilish – bu iqtisodiy barqarorlikni oshirish va inklyuziv o'sishni ta'minlashda muhim mexanizm sifatida namoyon bo'lmoqda. Texnologik va tuzilmaviy o'zgarishlar sharoitida aholining ko'plab daromad manbalariga ega bo'lishi, raqamli iqtisodiyot, ta'lim darajasining oshishi va

¹ Jahon banki Xonadonlar ma'lumotlari tadqiqoti (2023)

² O'zbekiston mehnat bozori tadqiqoti

institutsional islohotlar tufayli kuchaymoqda. Braziliya, Rossiya, Hindiston va Germaniya kabi mamlakatlar misolida ko'rsatilganidek, bu tendensiya faqatgina muayyan hudud yoki daromad darajasiga xos emas, balki global hodisadir. Texnologik imkoniyatlar, qo'llab-quvvatlovchi huquqiy tizimlar va inson kapitali kabi omillar aholining daromad turlarini diversifikatsiya qilish qobiliyatini belgilaydigan asosiy shartlar sirasiga kiradi. Shu bilan birga, yosh, jins, shahar yoki qishloqda yashash kabi demografik omillar ham fuqarolarning daromadni qanday diversifikatsiya qilishiga ta'sir ko'rsatadi. Mazkur jarayonlarni to'g'ri tushunish va ularni qo'llab-quvvatlash siyosatchilar uchun barqaror va inklyuziv iqtisodiy tizimlarni shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Innovatsiyalar va maqsadli siyosatlar orqali hukumatlar va muassasalar keng aholi qatlamini iqtisodiy jarayonlarga jalb etib, ularga foyda olish imkonini yarata oladi. Shu tariqa, diversifikatsiya qilingan daromad strategiyalari nafaqat noma'lumlikka javob, balki uzoq muddatli taraqqiyot va ijtimoiy adolat uchun katalizatorga aylanadi. Daromadlarni diversifikatsiya qilish – bu nafaqat iqtisodiy beqarorlik sharoitida xatarlarni kamaytirish strategiyasi, balki aholi farovonligini oshirish va iqtisodiy imkoniyatlarga kengroq kirishni ta'minlash vositasi hamdir. Jahon banki (2023) ma'lumotlariga ko'ra, o'rta daromadli mamlakatlarda kamida ikki xil daromad manbaiga ega oilalar ulushi 2010-yildagi 28%dan 2023-yilda 42%gacha oshgan. Bu o'sish ayniqsa raqamli iqtisodiyot va tuzilmaviy islohotlar amalga oshirilayotgan mamlakatlarda kuzatilmoqda.

Misol uchun: Braziliyada 2010-yilda 31,2% oilalar bir nechta daromad manbaiga ega bo'lgan bo'lsa, 2023-yilga kelib bu ko'rsatkich 46,5%ga yetgan. Hindistonda esa raqamli platformalar va mobil to'lov tizimlari, ayniqsa Paytm va UPI, aholiga yangi tadbirkorlik imkoniyatlarini ochib bergan. Keniyada M-Pesa kabi mobil moliya xizmatlari orqali qishloq joylardagi aholi ham turli iqtisodiy faoliyatlar bilan shug'ullanish imkoniyatiga ega bo'lmoqda.

O'zbekiston misolida, so'nggi yillarda aholi daromad manbalarining diversifikatsiyasiga alohida e'tibor qaratilyapti. Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, 2023-yilda ish bilan band aholining 18,5%i qo'shimcha mehnat faoliyati (frilans, uydagi mehnat, ijaradan daromad va h.k.) bilan shug'ullangan. Shuningdek, raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi – masalan, "MyID" elektron identifikatsiya tizimi, "Milliy Market" kabi elektron savdo maydonlarining ommalashuvi – aholining internet orqali yangi daromad manbalarini qidirishini yengillashtirdi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mazkur tadqiqot asosida aniqlanishicha, innovatsion texnologiyalar va raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi aholi daromadlarining xilma-xilligiga kuchli ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa, yoshlar, ayollar va qishloq aholisi yangi daromad manbalariga ega bo'lish orqali hayot sifatini yaxshilash imkoniyatiga ega bo'lmoqda. Daromadlarni faqat an'anaviy ish joyidan emas, balki frilans, ijara, kichik tadbirkorlik va raqamli platformalar orqali ham olish imkoniyati oshmoqda. Bu o'zgarishlar, agar to'g'ri boshqarilsa, aholining farovonligini oshirishga xizmat qiladi.

Shu asosda quyidagi aniq takliflar ishlab chiqildi:

- Odamlar ko'nikmasini oshirish kerak. Bu, ayniqsa, raqamli texnologiyalar, masofaviy ish va zamonaviy kasb-hunarlariga taalluqlidir. Har bir fuqaro o'z qiziqishiga mos sohada daromad topa olishi uchun o'qitish va qayta tayyorlash kurslarini ko'paytirish kerak.

- Internet va texnologiyalar barcha hududlarda teng bo'lishi zarur. Qishloq joylardagi raqamli infratuzilmani kuchaytirish orqali u yerda yashovchilarga ham yangi daromad manbalarini ochish mumkin.

- Yangi ish ochayotganlarga yordam berish lozim. Bu mikrokreditlar, grantlar va soddalashtirilgan ruxsatnomalar orqali amalga oshirilsa, ko'plab yangi tadbirkorlar paydo bo'ladi.

- Ayollar va yoshlar uchun alohida dasturlar ishlab chiqish kerak. Ular uchun moslashuvchan va uydan ishlash imkoniyati yaratish ularning iqtisodiy faolligini oshiradi.

- Viloyatlar o'rtasidagi imkoniyat farqlarini kamaytirish kerak. Har bir hududda daromad olish uchun teng sharoitlar yaratish orqali ijtimoiy tengsizlik oldini olish mumkin.

- Daromad manbalari haqida ochiq ma'lumotlar tizimini yo'lga qo'yish kerak. Bu aholi uchun ham, siyosatchilar uchun ham foydali bo'ladi, chunki qarorlar aniq ma'lumotlarga asoslanadi.

Umuman olganda, diversifikatsiyalangan daromad manbalari nafaqat iqtisodiy barqarorlikni ta'minlaydi, balki insonlarga o'z hayotini ijobiy o'zgartirish imkoniyatini ham beradi. Bu yo'ldagi har bir qadam – ta'lim, texnologiya, moliyaviy yordam va adolatli siyosat – kelajakda kuchli jamiyat poydevorini yaratishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. World Bank. (2023). World Development Report 2023: Jobs for Resilience. Washington, DC: The World Bank. <https://www.worldbank.org>
2. International Labour Organization (ILO). (2022). Decent Work and Economic Growth – SDG 8 Progress Report. Geneva: ILO. <https://www.ilo.org>
3. United Nations Development Programme (UNDP). (2023). Digital Livelihoods in the Global South. New York: UNDP. <https://www.undp.org>
4. National Statistics Committee of Uzbekistan. (2023). Labour Market Survey Report. Tashkent: Goskomstat. <https://stat.uz>
5. Ghosh, J., & Chandrasekhar, C. P. (2021). Diversifying Rural Incomes in India: The Role of Digital Finance. *Journal of Economic Perspectives*, 35(4), 77–96.
6. GSMA. (2022). The Mobile Economy Sub-Saharan Africa 2022. <https://www.gsma.com/mobileeconomy/ssa>
7. Abdullaeva, M. (2023). Transformations in Uzbekistan's Labor Market: A Digital Perspective. *Central Asia Economic Review*, 4(1), 45–61.
8. M-Pesa Foundation. (2022). Empowering Livelihoods Through Mobile Money: The Kenyan Experience. <https://www.m-pesafoundation.org>
9. Mirziyoyev Sh.M. "Yangi O'zbekiston – yangi hayot bilan, yangi taraqqiyot sari". – T.: "O'zbekiston", 2021. – 384 b.

10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvar PF–60-son “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni <https://lex.uz/uz/docs/-5841063>
11. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 20-dekabrdagi “2023–2025-yillarda aholi bandligini ta’minlash va daromadlarini oshirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-447-son qarori.
12. Axmedov B.A. “Iqtisodiyot nazariyasi”. Darslik. – Toshkent: “IQTISOD-MOLIYA”, 2020. – 480 b.
13. Qurbonov A. va boshqalar. “Makroiqtisodiyot”. Darslik. – T.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2021. – 396 b.
14. Azizov U.T., Ochilov M. va boshqalar. “Mikroiqtisodiyot”. Darslik. – T.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2020. – 448 b.
15. Hamidov N.H. “Milliy iqtisodiyot”. Darslik. – T.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2021. – 372 b.
16. Jahon bankining rasmiy sayti: www.worldbank.org
17. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi: www.stat.uz

SANOAT KORXONALARIDA KAPITAL MABLAG‘LARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO‘LLARI

Muxtarov Maxmudjon Marifovich

Andijon davlat texnika instituti
“Iqtisodiyot” kafedrası dotsenti, PhD

E-mail: m.m.muxtorov@mail.ru

Annotatsiya

Mazkur maqolada korxonalarda kapital mablag‘lardan foydalanish samaradorligini oshirish masalalariga bag‘ishlangan bo‘lib, unda milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishini ta‘minlashda investitsiya resurslarining o‘rni va ahamiyati tahlil qilingan. Tadqiqotda kapital qo‘yilmalarning samaradorligini baholash usullari, korxonalarda mavjud muammolar va ularni bartaraf etish yo‘llari o‘rganilgan. Maqolada kapital mablag‘lardan foydalanish samaradorligiga ta‘sir etuvchi omillar tizimli ravishda tahlil qilingan hamda samaradorlikni oshirishga qaratilgan innovatsion, tashkiliy va moliyaviy mexanizmlar asosida amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan. Muallif samaradorlikni oshirish bo‘yicha aniq tavsiyalar va amaliy mexanizmlarni taklif etadi.

Kalit so‘zlar: Kapital mablag‘lar, investitsiya samaradorligi, sarmoya siyosati, innovatsiya, iqtisodiy samaradorlik, korxona faoliyati, iqtisodiyot, ishlab chiqarish, foyda, rentabellik.

Аннотация

Данная статья посвящена вопросам повышения эффективности использования капитальных средств на предприятиях. В ней проанализированы роль и значение инвестиционных ресурсов в обеспечении устойчивого развития национальной экономики. В исследовании рассмотрены методы оценки эффективности капитальных вложений, выявлены существующие проблемы на предприятиях и пути их устранения. Системно проанализированы факторы, влияющие на эффективность использования капитала, а также разработаны практические предложения и рекомендации на основе инновационных, организационных и финансовых механизмов, направленных на повышение эффективности. Автор предлагает конкретные рекомендации и практические механизмы для её улучшения.

Ключевые слова: основные фонды, эффективность инвестиций, инвестиционная политика, инновации, экономическая эффективность, деятельность предприятия, экономика, производство, прибыль, рентабельность.

Abstract

This article is devoted to the issues of increasing the efficiency of capital use in enterprises, and analyzes the role and importance of investment resources in ensuring the sustainable development of the national economy. The study examines methods for assessing the efficiency of capital investments, existing problems in enterprises and ways to eliminate them. The article systematically analyzes the factors affecting the efficiency of capital use and develops practical proposals and recommendations based on innovative, organizational and financial mechanisms aimed at increasing efficiency.

The author offers specific recommendations and practical mechanisms for increasing efficiency.

Keywords: capital funds, investment efficiency, investment policy, innovation, economic efficiency, enterprise activity, economy, production, profit, profitability

KIRISH

Iqtisodiyotni raqamlashtirish sharoitida bozor munosabatlarining chuqurlashib borishi, raqobat muhitining kuchayishi hamda resurslardan samarali foydalanish talablarining oshishi korxonalar oldiga yangi vazifalarni qo'yimoqda. Xususan, iqtisodiy o'sishning muhim manbai bo'lgan kapital mablag'lardan foydalanish samaradorligini oshirish masalasi har bir xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyatida ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Bugungi kunda O'zbekiston iqtisodiyotida amalga oshirilayotgan islohotlar, xususan, investitsiya muhitini yaxshilash va xususiy sektorni rivojlantirishga qaratilgan chora-tadbirlar, korxonalarda kapital mablag'lardan samarali foydalanish masalasini yanada dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. 2024-yil yakunlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasida iqtisodiy va ijtimoiy sohalarni rivojlantirish uchun jami moliyalashtirish manbalari hisobidan 365,1 trln so'm investitsiya yo'naltirilgan. Bu ko'rsatkich 2023-yilga nisbatan 8,5 foizga oshganini ko'rsatadi [14]. Shu bilan birga, 2024-yilda iqtisodiy o'sish sur'atlari 6,0 foizga teng bo'lgan.

Ushbu ko'rsatkichlar mamlakatdagi investitsiya muhitining yaxshilanishi va kapital mablag'lardan foydalanish samaradorligining oshirish ahamiyati yuqoriligini ko'rsatib, bunga sanoat korxonalarda kapital qo'yilmalardan foydalanish holati, ularning iqtisodiy natijalarga ta'siri va resurslardan oqilona foydalanishni ta'minlash vazifalari muhim hisoblanadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Sanoat korxonalarda kapital mablag'lardan samarali foydalanish masalasi iqtisodiy samaradorlikni ta'minlovchi asosiy omillardan biri bo'lib, bu sohada ko'plab xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan ilmiy izlanishlar olib borilgan.

Xalqaro iqtisodchi olimlardan P. Samuelson va V. Nordxaus kapital shakllanishi, uning iqtisodiy o'sishga ta'siri haqidagi nazariyalari orqali kapitalning turlari, to'planishi va iqtisodiyotdagi roli haqida mustahkam nazariy asos yaratganlar [3]. Ularning fikricha, kapital — bu ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan vositadir, va unga investitsiya shaklidagi sarmoyalar iqtisodiy faollikni oshiradi.

I. Fisher o'zining «Time preference» nazariyasida kapital mablag'larning vaqt omili bilan bog'liq samaradorligini va kelgusi foydani baholashda diskontlash usulining ahamiyatini ta'kidlaydi [13]. Bu yondashuv tadqiqotda kapital qo'yilmalarning iqtisodiy samarasini aniqlash imkonini berish bilan mavjud foydalanilmagan ishlab chiqarish imkoniyatlarini aniqlash uchun muhim hisoblanadi.

Mamlakatimiz iqtisodchilaridan A. Vaxabov va Q. Abdullaevlar investitsion muhit, kapital resurslar va ularni taqsimlashning iqtisodiy jihatlarini o'rgangan. A. Vaxabov investitsiya loyihalarini baholash, kapital sarmoyalarning ichki qaytarish me'yori va ularni tahlil qilish uslublarini keltirib o'tgan bo'lsa [7], Q. Abdullaev sanoat

korxonalarida investitsiya strategiyasi, moliyalashtirish manbalari va ularning samaradorligini oshirish mexanizmlarini tavsiflagan [2]. Uning ishlarida to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar va davlat dasturlari orqali kapital jalb qilish masalalariga keng o'rin berilgan.

Yuqoridagilar bilan bir qatorda V.G.Kim [4], A.Gjalgasova [5], L.Blyaxman [6], I.A.Gunina, Yu.P.Lyutova [8] va R.J.Kurbanovalar [12] innovatsiya va investitsiya omillarini iqtisodiy samaradorlikka ta'sirini innovatsion jozibadorlik, raqamli infratuzilmani rivojlantirish (blosk-shain), innovatsion texnologiyalar bilan ishlash va raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarishga ixtisoslashgan inson resurslari (doing-business), ta'lim va malaka, ishlab chiqarishni avtomatlashtirish darajasi ta'siri va kapital mablag'lardan foydalanish holati asosida tadqiq etganlar.

Yuqoridagi tadqiqotchilar ishlab chiqarish samaradorligini iqtisodiy siyosat, geografik va iqtisodiy omillar, infratuzilma, kapital mablag'lar, innovatsiya, ishlab chiqarishni tashkil etish va bozor omillari asosida baholangan. Ishlab chiqarish samaradorligini ta'minlashni yuqoridagi xususiyatlari bilan birga mahsulotlar birligi uchun sarflanayotgan kapital resurslar o'zgarishi, ishlab chiqarishni tashkil etishni zamonaviy usullarini qo'llanilishi va samarali talab asosida faoliyatni yo'lga qo'yish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Fikrimizcha, sarflangan kapital mablag'lar hisobiga olingan natija, ishlab chiqarishni avtomatlashtirish darajasi va innovatsion faoliyatni rag'batlantirish samaradorlikni bosh omili hisoblanadi. Sanoat korxonalarida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar raqobatbardoshligini oshirish asosida iqtisodiy samaradorlikni ta'minlash, innovatsiyalarni shakllantirish va ularni amaliyotga qo'llash muddatini qisqartirish, ishlab chiqarish texnologiyalarini bozor talabiga moslashtirish, investitsiyalar samaradorligini oshirish zarur.

METODOLOGIYA

Sanoat korxonalarida kapital mablag'lardan foydalanish samaradorligini baholashda texnologik samaradorlikni aniqlash talab etiladi. Bu ko'rsatkichni baholashda mavjud ishlab chiqarish vositalarining holati hamda ularning yangilanish darajasini hisobga olish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bu yondashuv texnologik jarayonlarning samaradorligini aniqlashda faqat moliyaviy ko'rsatkichlar emas, balki ishlab chiqarish infratuzilmasining holati va texnik qayta jihozlash darajasini ham qamrab oladi. Asosiy ishlab chiqarish fondlari holatini kompleks baholash orqali texnologik yangilanish jarayonlarining samaradorligini to'liq qamrab oladigan tahlilni amalga oshirish imkoni yaratiladi. (1 formula).

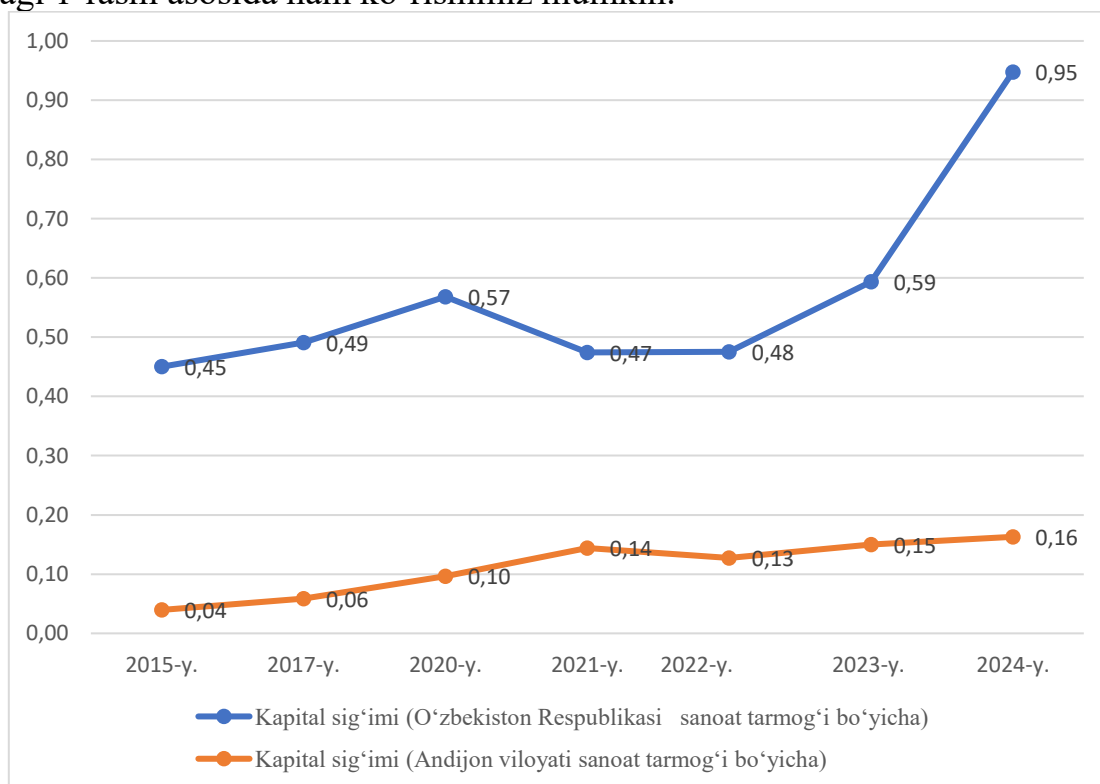
$$Ts = \frac{Kyar+Kes+Kyan}{3} \quad (1)$$

Bunda: Kyar-jihozlarning yaroqlilik koeffitsiyenti; Kes-asosiy vositalarning eskirish koeffitsiyenti; Ky-asosiy vositalaring yangilanish koeffitsiyenti.

TAHLIL VA NATIJALAR

Texnologik samaradorlikni baholash sanoat sohalarida, xususan to‘qimachilik sanoatida, ishlab chiqarishni samarali tashkil etish va modernizatsiya jarayonlarini oqilona boshqarishda muhim ahamiyat kasb etadi. Baholashning iqtisodiy, nisbiy va texnik usullari orqali turli jihatlaridan tahlil qilinadigan texnologik samaradorlik ko‘rsatkichlari mavjud ishlab chiqarish quvvatidan foydalanish holatini, xarajatlar o‘zgarishini va ishlab chiqarishdagi sifat o‘zgarishlarini namoyon etadi.

Milliy iqtisodiyotda sanoat sohasini rivojlantirish, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va yuqori texnologiyali tarmoqlarni rivojlanishini baholash uchun kapital sig‘imi ko‘rsatkichini baholash talab etiladi. Mamlakatda va Andijon viloyati iqtisodiyotida kapital mablag‘lardan foydalanish samaradorligi o‘zgarishini quyidagi 1-rasm asosida ham ko‘rishimiz mumkin.

1-rasm. O‘zbekiston Respublikasi sanoati va Andijon viloyati sanoati bo‘yicha kapital sig‘imi ko‘rsatkichi dinamikasi¹

O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyoti bo‘yicha kapital sig‘imi 2015-yilda 0,26 koeffitsiyentni tashkil etgan bo‘lsa, 2024-yilga kelib 0,34 koeffitsiyentga yetgan. Bu mamlakatda investitsion faoliyat o‘shishini va kapital resurslardan foydalanish darajasining o‘sganini ko‘rsatsa, Andijon viloyati iqtisodiyoti bo‘yicha kapital sig‘imi 2015-yilda 0,14 koeffitsiyentni tashkil etgan va 2024-yilda 0,31 koeffitsiyentga yetgan. Bu o‘shish 2,2 barobarni tashkil etib, hududdagi iqtisodiy faollik va investitsion jozibadorlikning sezilarli darajada o‘zgarganligini tasdiqlaydi.

¹ O‘zbekiston Respublikasi milliy statistika qo‘mitasi va Andijon viloyati statistika boshqarmasi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi

Mamlakat sanoat tarmog'ida kapital sig'imi davriy oraliqda 0,45 koeffitsiyentdan 0,95 koeffitsiyentgacha o'zgargan bo'lsa, viloyat sanoat tarmog'ida kapital sig'imi 2015-yilda 0,20 koeffitsiyent bo'lgan bo'lsa, 2024-yilda 0,31 koeffitsiyentga yetgan. 2021-yilda eng yuqori ko'rsatkich (0,31) kuzatilgan, keyingi yilda kamayishga qaramay, 2024-yilda yana o'sish qayd etilgan.

Umuman olganda, tahlil natijalari mamlakat va hudud miqyosida investitsion jarayonlar va ishlab chiqarish samaradorligi o'rtasidagi bog'liqlik mavjudligini tasdiqlaydi. Andijon viloyatidagi yuqori sur'atdagi o'sish hududdagi sanoat salohiyatining oshishi va innovatsion jarayonlarning faollashuvi bilan izohlanadi.

Bu iqtisodiyot yoki tarmoqdagi kapital qo'yilmalar hajmining ortganini, shu bilan birga ishlab chiqarish samaradorligi, texnologik bazaning holati va investitsion faollikni baholash zarurligini ko'rsatadi.

Bu o'zgarishlarga quyidagi omillar o'z ta'sirini ko'rsatgan:

- Sanoat infratuzilmasini rivojlanish holati, yangi sanoat korxonalarining tashkil etilishi, texnologiyalarni modernizatsiya qilish hamda qayta jihozlash jarayonlari kapital sarfini ortishi;
- Xorijiy investitsiyalarni jalb etish natijasida sanoatda investitsion faollikni kuchayganligi;
- Texnologik bazaning yangilanishi va boshqalar.

Kapital mablag'lardan foydalanish samaradorligini baholashda mamlakat iqtisodiyoti, muayyan hududda kiritilgan mablag'larning nitijaviyligini baholash bilan birga, sanoat korxonalari faoliyatida sarflanayotgan mablag'lardan foydalanish natijalarini ham tahlil etish zarur (1-jadval).

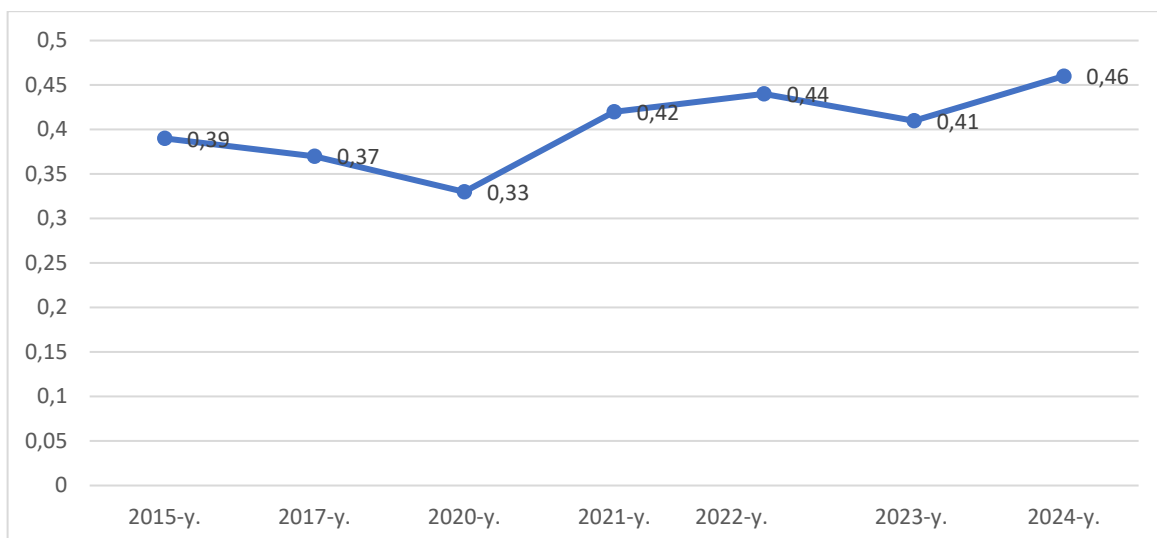
1-jadval

«Skorton tekstil» MChJda kapital mablag'lardan foydalanish ko'rsatkichlari o'zgarishi¹.

№	Ko'rsatkichlar	2015-y.	2017-y.	2020-y.	2021-y.	2022-y.	2023-y.	2024-y.
1	Kapital sig'imi (so'm)	0,61	0,31	0,56	0,40	0,07	0,11	0,11
2	Kapital sig'imi xorijiy investitsiyaga nisbatan (so'm)	0,028	0,024	0,113	0,079	0,013	0,019	0,018

Kapital mablag'lardan foydalanish samaradorligini Andijon viloyatida faoliyat yuritayotgan «Skorton tekstil» MChJning 2015–2024-yillar davomidagi statistik ma'lumotlari asosida tahlili o'zgaruvchan bo'lgan. Kapital sig'imi amaliyotda mahsulot birligiga sarflanayotgan mablag' o'zgarishini ifodalaydi. «Skorton tekstil» MChJda kapital sig'imi 2015-yilda 0,61 so'm bo'lib, 2022-yilda 0,07 so'mgacha pasaygan. Ya'ni kapitaldan foydalanish samaradorligi ortgan, lekin 2023–2024-yillarda 0,11 so'mda barqarorlashgani ushbu dinamikaning cheklangan darajada ekanini ham anglatadi. Korxonada kapital mablag'lardan foydalanish natijalariga bevosita mavjud ishlab chiqarish vositalaridan foydalanish holatini ta'siri yuqori bo'lib, korxonada bu o'zgarishlarni texnologik samaradorlik ko'rsatkichi orqali baholash talab etiladi. (2-rasm).

¹ «Skorton tekstil» MChJ ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi.

2-rasm. «Skorton tekstil» MCHJda texnologik samaradorlik ko'rsatkichlari dinamikasi¹

«Skorton tekstil» MCHJda texnologik samaradorlik ko'rsatkichi 2024-yili 0,46 koeffitsiyentga teng bo'lgan bo'lsa 2015-yili esa 0,39 koeffitsiyentni tashkil etgan.

$$T_s = \frac{K_{yar} + K_{es} + K_{yan}}{3} = T_s = \frac{0,82 + 0,33 + 0,22}{3} = 0,46 \quad (2024-yil uchun)$$

Bunga yaroqlilik koeffitsiyenti oxirgi yili 0,82 koeffitsiyentni tashkil etishi, bevosita ta'sir ko'rsatgan bo'lib, bu ko'rsatkich asosiy vositalari yaxshi holatda ekanligini va uzoq muddatli foydalanishga yaroqliligini ko'rsatadi. Bu ko'rsatkich 2015-yildagi 0,62 koeffitsiyentga teng bo'lgan.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Korxonada yangilanish koeffitsiyenti pastligi va jihozlarni yaroqlilik holati bu ko'rsatkich o'zgarishiga bevosita ta'sir ko'rsatgan. Korxonalarda yangilanish koeffitsiyentini oshirish uchun texnologiyalarga sarmoya kiritishni ko'paytirish va yangi uskunalarni joriy etishga ko'proq e'tibor qaratish zarur. Shu bilan birga asosiy vositalarni yangilash va texnologik samaradorlikni oshirish uchun korxonalar iqtisodiy yordam yoki sarmoya jalb qilishga e'tibor qaratishlari kerak. Korxonani zamonaviy avtomatizatsiya va raqamli texnologiyalarni joriy etish asosida texnologik samaradorlikni oshirish imkoniyati yuqori.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28- yanvar PF-60-son "2022—2026-yillarga mo'ljallangan "Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida""gi Farmoni <https://lex.uz/uz/docs/-5841063>
2. Abdullaev Q. «Korxonalarda investitsiya faoliyatini boshqarish». – Toshkent, 2020. – 180 b.
3. Самуэлсон П., Нордхаус В. «Экономика». М.: Вильямс, 2009. – 864 с.

¹ "Skorton tekstil" MCHJ ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi.

4. V.G.Kim. «Innovatsion texnologiyalar asosida sanoat korxonalarining raqobatbardoshligini oshirish» mavzusidagi (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati Toshkent – 2019-y. 11-13 bet..

5. A.G.Allayeva. «Yoqilg‘i-energetika kompleksi korxonalari faoliyatini samarali rivojlantirish» mavzusidagi (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati Toshkent – 2018-y. 7-11 bet.

6. Л.С.Бляхман Политико-экономическая сущность новой индустриализации//Новая индустриализация России: теоретические и управленческие аспекты. – СПб.: Рост, 2014 г.ст 9.

7. Вахабов А. «Инвестицион фаолият ва унинг иқтисодий самарадорлиги». – Т.: Иқтисодиёт, 2018. – 216 б.

8. И.А.Гунина, Ю.П.Лютова. Оценка эффективности использования основного капитала промышленного предприятия. Журнал. «Экономинфо». 2020 г. Т.17. № 1 ст 22-26.

9. Marifovich, M. M. (2023). THE EFFECT OF PRODUCT DIVERSIFICATION ON THE ECONOMIC EFFICIENCY OF INDUSTRIAL ENTERPRISES. Deutsche Internationale Zeitschrift für Zeitgenössische Wissenschaft, (68).

10. Muxtarov, M. (2023). MAHSULOTLARNI DIVERSIFIKATSIYALASH ASOSIDA TO ‘QIMACHILIK SANOATI KORXONALARINING IQTISODIY SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO ‘LLARI. Iqtisodiyot va ta’lim, 24(5), 274-278.

11. Marifovich, M. M. (2022). MEANS TO INCREASE EFFICIENCY IN INDUSTRIAL PRODUCTION. Confrencea, 6(6), 104-107.

12. R.J.Kurbanova «Servis korxonalarini modernizatsiyalash va ularda xizmat ko‘rsatish samaradorligini oshirish (Samarqand viloyati umumiy ovqatlanish korxonalari misolida)» mavzusidagi (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati.Samarqand – 2019-y. 16-bet.

13. Fisher I. «The Rate of Interest». New York: Macmillan, 1907.

14. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi

15. Andijon viloyati statistika boshqarmasi ma’lumotlari

PAXTA-TO‘QIMACHILIK KLASTERLARNING EKSPORT SALOHİYATINI OSHIRISHNING MARKETING STRATEGIYALARI

Satvoldiyev Ulug‘bek Kamilovich

Andijon Davlat universiteti
Iqtisodiyot kafedrası katta o‘qituvchisi
iqtisod fanlari nomzodi

Annotatsiya

Tadqiqotda paxta-to‘qimachilik klasterlarining eksport salohiyatini oshirishda marketing strategiyalarining roli tahlil qilindi. Global bozordagi raqobat sharoitida eksport ko‘rsatkichlarini yaxshilash uchun brend targ‘iboti, elektron tijoratdan foydalanish, mahsulotlarni xalqaro sertifikatlash va logistika tizimini optimallashtirish zarurligi aniqlab berildi. Shuningdek, xorijiy bozor talablarini o‘rganish, marketing tadqiqotlarini o‘tkazish va mijozga yo‘naltirilgan yondashuvlarni shakllantirish muhim omil sifatida baholandi. Olingan natijalar asosida klasterlar faoliyatini takomillashtirishga qaratilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so‘zlar: to‘qimachilik, klaster, eksport, eksport salohiyati, menejment, standart.

Аннотация

В исследовании была проанализирована роль маркетинговых стратегий в повышении экспортного потенциала хлопково-текстильных кластеров. Установлено, что для увеличения объемов экспорта в условиях усиливающейся глобальной конкуренции необходимо развивать бренд, использовать электронную коммерцию, обеспечивать международную сертификацию продукции и оптимизировать логистические процессы. Особое внимание было уделено изучению требований зарубежных рынков, проведению маркетинговых исследований и формированию клиент-ориентированных подходов. На основе полученных результатов были разработаны практические рекомендации по повышению эффективности кластеров.

Ключевые слова: текстиль, кластер, экспорт, экспортный потенциал, менеджмент, стандарт.

Abstract

The study examined the role of marketing strategies in enhancing the export potential of cotton-textile clusters. It was identified that to improve export performance under increasing global competition, actions such as brand promotion, adoption of e-commerce, product certification, and logistics optimization were essential. The research also emphasized the importance of understanding foreign market demands, conducting marketing analysis, and developing customer-oriented strategies. Based on

the findings, practical recommendations were formulated to support the advancement of cluster effectiveness and competitiveness.

Keywords: textile, cluster, export, export potential, management, standard.

KIRISH

Respublika to'qimachilik va tikuv-trikotaj sanoatida yuqori va barqaror o'sish sur'atlarini ta'minlash, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish va o'zlashtirish, raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqarish va eksport qilish, modernizatsiya qilishning strategik muhim ahamiyatga ega bo'lgan loyihalarini amalga oshirish hisobiga yuqori texnologiyali yangi ish o'rinlarini yaratish, korxonalarni texnik va texnologik yangilash, ilg'or «klaster modeli»ni joriy etishga qaratilgan tarkibiy qayta tashkil etishni yanada chuqurlashtirish bo'yicha tizimli ishlar amalga oshirilmoqda.

Paxta-to'qimachilik klasterlarning eksport salohiyatini oshirishning marketing strategiyalari muhim rol o'ynaydi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Paxta-to'qimachilik sanoati bugungi kunda iqtisodiy taraqqiyotning muhim tarmoqlaridan biri hisoblanib, klaster tizimini rivojlantirish ushbu sohaning eksport salohiyatini oshirishning asosiy yo'nalishlaridan biridir. Klaster modelining afzalligi shundaki, u ishlab chiqarish, innovatsiyalar va marketing faoliyatining yagona ekotizim sifatida shakllanishiga yordam beradi.

Eksport salohiyatini oshirish uchun samarali marketing strategiyalarini ishlab chiqish talab etiladi. Dunyo tajribasi shuni ko'rsatadiki, eksport qiluvchi mamlakatlar klaster yondashuvi asosida eksport bozorlariga yo'naltirilgan marketing strategiyalarini ishlab chiqib, xalqaro bozorda muvaffaqiyat qozonmoqda.

To'qimachilik ishlab chiqarishini tashkil etishning klaster shakllari bilan shug'ullangan zamonaviy olimlar orasida D.P.Barsukov [1], D.M.Begov [2], V.I.Vagizova [3], L.L.Butuzova [4] va boshqalarni alohida aytib o'tish mumkin.

Mahalliy olimlar orasida to'qimachilik klasterlari rivojlanishining ustuvor yo'nalishlari M.R.Boltabayev [5], Z.A.Xakimov [6], S.Sh.Yusupov [7], X.Kodirov, I.A.Toshpulatov [8], N.Sadridinova va boshqalar tomonidan bevosita yoki bilvosita o'rganilgan.

Shu bilan birga, bu sohada mahalliy va xorijiy iqtisodchi olimlarning ko'plab tadqiqotlari mavjud bo'lishiga qaramay, to'qimachilik klasterlarini takomillashtirish va to'qimachilik mahsulotlari eksportini optimallashtirish masalalari qo'shimcha tadqiqotlarni talab etadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

2022-yil 1-aprel holatiga ko'ra, respublikada 20 ta maxsus iqtisodiy zona (keyingi o'rinlarda-MIZ), 116 ta kichik sanoat zonalari direksiyasi (keyingi o'rinlarda-KSZ), 12 ta texnopark va 440 ta klaster mavjud bo'lib, ular tarkibiga: MIZ-512 ta korxona, 1865 ta MIZ kiradi., texnoparklar-58 va klasterlar-446 ta korxona.Respublikada faoliyat yuritayotgan paxta-to'qimachilik klasterlar viloyatlar kesimida 1-jadvalda ko'rsatilgan.

1-jadval

2022-2023 yilda faoliyat yuritayotgan paxta-to'qimachilik klasterlar viloyat bo'yicha soni¹

Hudud nomi	Paxta-to'qimachilik klasterlari	Paxta maydoni, ga
Qoraqalpog'iston Respublikasi	11	86791
Andijon viloyati	15	78991
Buxoro viloyati	11	99220
Jizzax viloyati	6	77900
Qashqadaryo viloyati	18	136036
Navoiy viloyati	4	31655
Namangan viloyati	7	63406
Samarqand viloyati	11	75356
Surxondaryo viloyati	11	72370
Sirdaryo viloyati	9	75500
Farg'ona viloyati	13	82080
Toshkent viloyati	6	72161
Xorazm viloyati	12	82757
Jami	134	1034223

Paxta-to'qimachilik klasterlari O'zbekiston iqtisodiyotining muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, ular mamlakatning deyarli barcha hududlarida faoliyat yuritmoqda. 2022–2023-yillarda jami 134 ta klaster faoliyat olib borgan bo'lib, ular umumiy 1 034 223 gektar paxta maydonini qamrab olgan.

Hududlar bo'yicha tahlil shuni ko'rsatadiki, Qashqadaryo viloyati 18 ta klaster va 136 036 gektar paxta maydoni bilan yetakchilik qilmoqda. Bu viloyatda paxta yetishtirish imkoniyatlari yuqori ekanligini va klaster tizimi yaxshi rivojlanganini anglatadi.

Andijon viloyati (15 ta klaster, 78 991 gektar) va Farg'ona viloyati (13 ta klaster, 82 080 gektar) ham yetakchi hududlardan hisoblanadi. Bu viloyatlarda paxta-to'qimachilik klasterlari soni nisbatan ko'p bo'lib, paxta maydonlari hajmi ham sezilarli darajada yuqori.

Buxoro (11 ta klaster, 99 220 gektar), Samarqand (11 ta klaster, 75 356 gektar), Surxondaryo (11 ta klaster, 72 370 gektar) va Xorazm (12 ta klaster, 82 757 gektar) viloyatlarida ham klaster tizimi yaxshi rivojlangan. Ushbu viloyatlarda paxta maydonlari keng bo'lib, bu hududlarning yirik ishlab chiqarish bazalaridan biri ekanligini ko'rsatadi.

Eng kam klasterlar Navoiy viloyatida (4 ta klaster, 31 655 gektar) va Jizzax viloyatida (6 ta klaster, 77 900 gektar) joylashgan. Bu hududlarda paxta yetishtirish uchun ajratilgan yer maydonlari ham nisbatan kamroq. Toshkent viloyatida ham 6 ta klaster bor bo'lib, umumiy paxta maydoni 72 161 gektarni tashkil qiladi.

Paxta-to'qimachilik klasterlari faoliyati samaradorligini yanada oshirish, paxta xomashyosini chuqur qayta ishlash quvvatlarini ko'paytirish, ushbu jarayonga ilmiy asoslangan usullar va intensiv texnologiyalarni keng joriy etish, shuningdek, paxta-to'qimachilik klasterlari faoliyatida yuzaga kelayotgan muammolarni o'z vaqtida

¹ Muallif ishlanmasi

bartaraf etish, ularning manfaatlarini davlat hokimiyati boshqaruv organlarida himoya qilish tizimini yo'lga qo'yish maqsadida 2020 yil 22 iyunda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan "Paxta-to'qimachilik ishlab chiqarishini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" qabul qilingan Qarori sohada faoliyat yuritayotgan klasterlarni rivojlantirishga muhim huquqiy asos bo'lib xizmat qildi. Bu Qarorga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Qishloq xo'jaligi vazirligi, Iqtisodiy taraqqiyot va kambag'allikni qisqartirish vazirligi, Davlat aktivlarini boshqarish agentligi, "O'zto'qimachilik sanoat" uyushmasi, Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi va viloyatlar hokimliklari hamda paxta-to'qimachilik klasterlari tashkilotchilarining "O'zbekiston paxta-to'qimachilik klasterlari" uyushmasini tashkil etish hamda uyushma tuzilmasida tizimli muammolarni bartaraf etish, marketing innovatsiyalarini faol joriy etish bo'yicha takliflar ishlab chiqish, shuningdek, zamonaviy tendensiyalarni hisobga olgan holda tarmoqni rivojlantirishning istiqbolli va ustuvor yo'nalishlarini aniqlashni ta'minlovchi maslahat organi Paxta-to'qimachilik klasterlari kengashini tashkil etish to'g'risidagi takliflari ma'qullanishi asosida Kengashning tashkil etilishi klasterlar manfaatlarini davlat miqyosida himoya qilish darajasiga chiqardi. Klasterlar uch tomonlama kelishuv doirasida Qishloq xo'jaligi vaziri bilan kelishilgan holda Qoraqalpog'iston Vazirlar Kengashi Raisi va viloyatlar hokimlarining qarorlari asosida ish boshlaydi. Paxta-to'qimachilik klasterlari faoliyatini muvofiqlashtirish bo'yicha Respublika komissiyasi tugatilib, klaster faoliyatini tashkil etish istagida bo'lgan arizachilar ochiq va shaffof onlayn tanlov asosida tanlab olinadi.

To'qimachilik korxonalari uchun xalqaro standartlarning joriy etilishi mamlakatlar o'rtasidagi savdo aloqalarining rivojlanishini rag'batlantiradi, xalqaro savdodagi to'siqlarni bartaraf etadi, boshqaruv va nazorat tizimini takomillashtirish doirasida biznes evolyutsiyasiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Xalqaro standartlarga ega korxonalar soni ko'payishi mehnatni muhofaza qilish, atrof-muhitni muhofaza qilish, xomashyo va energiya resurslaridan tejankor foydalanish, mahsulotlarni saqlash, qadoqlash, markalash, tashish talablarini tartibga solishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan to'qimachilik korxonalari tomonidan ijtimoiy standartlar (BSCI, Sedex) bo'yicha auditorlik tekshiruvi bo'yicha ko'nikmaga ega xodimlarni jalb etish konsalting xizmatlari uchun to'lanadigan haqni tejash imkonini beradi hamda standartlarni olmoqchi bo'lgan korxonalarning guruhlangan ro'yxatida narx 30 % past bo'lar ekan.

"RealTex TASHKENT" MCHJning 2017-2022-yillardagi iqtisodiy ko'rsatkichlaridan ko'rinib turibdiki, 2022-yilning 1-yarim yilligida BSCI hamda SEDEX bo'yicha auditorlik tekshiruvi bo'yicha ko'nikmaga ega xodimlarni jalb etish konsalting xizmatlari uchun to'lanadigan haqni tejash imkonini berib, eksportdan olinadigan foyda qariyb 3-martaga, umumiy foyda esa 2 barobarga oshgan (1-jadval).

1-jadval

“RealTex TASHKENT” MCHJning 2017-2022-yillardagi iqtisodiy ko‘rsatkichlari¹

Ko‘rsatkichlar	2017-y.	2018-y.	2019-y.	2020-y.	2021-y.	2022-y
Ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi, ming so‘m	69 617,40	90 807,90	71 203,10	35 308,60	396 007,50	225724,2
Xalqaro standartlarga muvofiqlik sertifikatlangan hajmi, ming so‘m	53744,6	70648,5	55395,9	30789,1	365514,9	208343,4
Eksport qilingan mahsulot hajmi, ming so‘m	5914,1	87104,7	65309,4	32656,7	269523,6	327136,6
Tashqi bozorda eksport mahsulot sotish xarajatlari (ip kalava va gazlama), mln. so‘m	59 529,20	77 150,30	61 250,40	31 192,60	348 486,60	135776,3
Mahsulot sotishdan tushum, ming so‘m	66 136,50	82 268,60	76 859,70	33 260,70	375 415,10	221494,9
Umumiy foyda, ming so‘m	6 607,30	5 118,30	15 609,30	2 068,10	37 541,50	66447,5
Ajratilgan soliqlar miqdori, ming so‘m	1 461,90	1 905,90	1 495,20	1 023,90	17 424,20	11076,8
Sof foyda, ming so‘m	87,5	150,9	32,5	-	2 415,10	1587,9
Eksportdan olinadigan foyda, mln. so‘m	0,2	0,9	1,2	0,3	1,3	3,1
Mahsulot umumiy hajmida innovatsion foyda ulushi, %				2,3	2,5	2,7

So‘nggi olti yil davomida “RealTex TASHKENT” MCHJning ishlab chiqarish va eksport ko‘rsatkichlari bo‘yicha sezilarli o‘zgarishlar kuzatilgan. 2017–2019-yillarda ishlab chiqarish hajmi nisbatan barqaror bo‘lib, 2018-yilda eng yuqori nuqtaga yetgan (90 807,9 ming so‘m). Biroq, 2020-yilda ushbu ko‘rsatkich keskin pasayib, 35 308,6 ming so‘mni tashkil qilgan. Bu esa pandemiya yoki boshqa iqtisodiy omillarning ishlab chiqarishga ta‘siri borligini ko‘rsatadi. 2021-yilda esa ishlab chiqarish hajmi sezilarli o‘sib, 396 007,5 ming so‘mga yetgan, ammo 2022-yilda biroz pasayib, 225 724,2 ming so‘mni tashkil qilgan.

Xalqaro sertifikatlangan mahsulot hajmi ishlab chiqarilgan mahsulot hajmiga deyarli mutanosib tarzda o‘zgarib kelgan. Ayniqsa, 2021-yilda sertifikatlangan mahsulot hajmi keskin oshib, 365 514,9 ming so‘mga yetgan. Bu eksport hajmini oshirish va xalqaro bozorda raqobatbardoshlikni ta‘minlashga xizmat qilgan.

Eksport hajmi bo‘yicha 2017-yildan 2022-yilgacha juda katta o‘zgarishlar kuzatilgan. 2017-yilda atigi 5 914,1 ming so‘m eksport qilingan bo‘lsa, 2018-yilda bu ko‘rsatkich 87 104,7 ming so‘mga yetgan, ya‘ni 14 baravarga oshgan. 2019–2020-yillarda pasayish kuzatilgan bo‘lsa, 2021–2022-yillarda eksport hajmi keskin oshgan. Ayniqsa, 2022-yilda eksport hajmi 327 136,6 ming so‘mga yetib, ilgari qayd etilgan ko‘rsatkichlardan ancha yuqori natijaga erishilgan. Bu xalqaro talabning oshgani va marketing strategiyalarining samarali amalga oshirilganini ko‘rsatadi.

Eksport mahsulotlarini tashqi bozorda sotish xarajatlari ham eksport hajmidagi o‘zgarishlarga mutanosib ravishda o‘sib borgan. 2017–2019-yillarda xarajatlar 59 529,2 mln so‘mdan 61 250,4 mln so‘mgacha bo‘lgan, lekin 2020-yilda bu xarajatlar 31

¹ Muallif ishlanmasi

192,6 mln soʻmga tushgan. 2021-yilda eksport xarajatlari juda keskin oʻsib, 348 486,6 mln soʻmga yetgan, ammo 2022-yilda birmuncha kamayib, 135 776,3 mln soʻmni tashkil qilgan.

Mahsulot sotishdan tushum 2017-yilda 66 136,5 ming soʻm boʻlib, 2018–2019-yillarda barqaror oʻsish kuzatilgan. 2020-yilda pandemiya yoki boshqa iqtisodiy sabablarga koʻra tushum 33 260,7 ming soʻmgacha kamaygan. Ammo 2021-yilda 375 415,1 ming soʻmga yetib, eng yuqori darajaga chiqqan. 2022-yilda bu koʻrsatkich 221 494,9 ming soʻmni tashkil qilgan.

Umumiy foyda ham shunga oʻxshash dinamikaga ega. 2017–2018-yillarda sezilarli farq boʻlmagan boʻlsa, 2019-yilda umumiy foyda 15 609,3 ming soʻmga yetib, sezilarli darajada oshgan. 2020-yilda bu koʻrsatkich keskin kamayib, atigi 2 068,1 ming soʻmni tashkil qilgan. 2021–2022-yillarda esa sezilarli oʻsish kuzatilgan (37 541,5 ming soʻm va 66 447,5 ming soʻm).

Ajratilgan soliqlar miqdori ham foyda bilan bogʻliq ravishda oʻzgarib borgan. 2020-yilda minimal darajaga (1 023,9 ming soʻm) tushgan boʻlsa, 2021–2022-yillarda 17 424,2 ming soʻm va 11 076,8 ming soʻmni tashkil qilgan.

Sof foyda boʻyicha 2017-yilda 87,5 ming soʻm boʻlsa, 2019-yilda 32,5 ming soʻmgacha kamaygan. 2020-yilda esa sof foyda haqida maʼlumot mavjud emas, bu zarar yoki nol foyda bilan bogʻliq boʻlishi mumkin. 2021-yilda esa sof foyda 2 415,1 ming soʻmga yetgan boʻlsa, 2022-yilda 1 587,9 ming soʻmni tashkil qilgan.

Eksportdan olinadigan foyda ham yillar davomida oʻsib borgan. 2017-yilda atigi 0,2 mln soʻm boʻlgan boʻlsa, 2022-yilda 3,1 mln soʻmga yetgan. Bu esa eksportning kompaniya daromadiga ijobiy taʼsir qilganini koʻrsatadi.

Innovatsion foyda ulushi faqat soʻnggi yillarda qayd etilgan boʻlib, 2020-yilda 2,3% dan 2022-yilda 2,7% gacha oshgan. Bu innovatsion yondashuvlarning samaradorligini koʻrsatadi. Shuningdek, toʻqimachilik klasterlarining eksport salohiyatidan foydalanish darajasini xalqaro miqyosda tan olingan kompaniyalar bilan hamkorlikda toʻqimachilik mahsulotlarini sertifikatlash va standartlashtirish boʻyicha zamonaviy uskunalar bilan jihozlangan laboratoriya tizimini shakllantirish natijasida mahsulot eksporti hajmi oʻtgan yillarga nisbatan sezilarli oshgan.

Tadqiqot natijalariga koʻra, mamlakatimizdagi toʻqimachilik klasterlari tarkibidagi korxonalarda ijtimoiy standartlar (BSCI, SEDEX) talablari va auditorlik tekshiruvi boʻyicha koʻnikmaga ega xodimlarni jalb etish hamda standartlarni olmoqchi boʻlgan korxonalar guruhlangan roʻyxatiga kiritish orqali xarajatlarni 30 %ga qadar qisqartirish imkoni mavjud.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Oʻzbekistonning barcha hududlarida paxta-toʻqimachilik klasterlari faoliyat yuritayotgan boʻlsa-da, ularning soni va ularga tegishli paxta maydonlari hududlarga qarab farqlanadi. Qashqadaryo, Andijon va Fargʻona viloyatlari eng koʻp klasterlarga ega boʻlsa, Navoiy, Jizzax va Toshkent viloyatlarida klasterlar soni eng kam hisoblanadi.

Umuman olganda, klaster tizimi paxta sanoatini yanada rivojlantirish va mahsulotning xalqaro bozorlarda raqobatbardoshligini oshirish uchun muhim

mexanizmdir. Hududlar bo'yicha klasterlarni optimallashtirish va samaradorligini oshirish orqali paxta-to'qimachilik sanoatini yanada rivojlantirish imkoniyati mavjud.

Fikrimizcha, to'qimachilik mahsulotlari eksport hajmini oshirish, uning geografik diversifikatsiyasini ta'minlash, bozorlarda talab yuqori bo'lgan yangi mahsulotlar hajmini oshirish muammosini hal etish uchun quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish zarur:

1. To'qimachilik-tikuvchilik mahsulotlari ishlab chiqarish asosiy markazlariga geografik yaqin ko'p profilni savdo-logistika markazlari tashkil qilish orqali zamonaviy logistika tizimi shakllantirish. Bunday savdo-logistika markazlarida yuklarni saqlash va qayta ishlash bo'yicha barcha texnologik operatsiyalar to'plami bajarilishi kerak (transport-ekspeditorlik xizmatlari, transport vositalari va konteynerlarga xizmat ko'rsatish, shuningdek, yuklarni tozalash bo'yicha ishlar hamda tegishli xizmatlar-axborot, moliyaviy, sug'urta va hokazo).

2. O'zbek ishlab chiqaruvchilari raqobatbardosh ustunliklarga ega bo'lgan joylarda ishlab chiqarish hajmini oshirish, shuningdek, yangi turdagi mahsulotlar, shu jumladan yuqori mahsulдорlik va boshqa xususiyatlarga ega yangi navlarni ishlab chiqarish orqali eksportbop to'qimachilik mahsulotlari nomenklaturasini diversifikatsiya qilish, bu esa ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish va tashqi bozorlarda yanada muvaffaqiyatli raqobatlashish imkonini beradi.

3. "O'zbekistonda ishlab chiqarilgan" brendini rivojlantirish. Bu brendini targ'ib qilish uchun turli idoralar ("Uztreyd", Tashqi ishlar vazirligi, Savdo-sanoat palatasi) imkoniyatlaridan foydalangan holda maqsadli va tizimli ishlar (birinchi navbatda, axborot) zarur. O'zbek mahsulotlari uchun potensial bozorlar G'arbiy Yevropa, Skandinaviya va Fors ko'rfazi, Sharqiy va Janubi-sharqiy Osiyo mamlakatlari bo'lishi mumkin.

Rivojlangan mamlakatlar bozoriga kirish va muvaffaqiyatli raqobatlashish uchun organik mahsulotlar ishlab chiqarish tizimini joriy etish kerak. G'arbiy Yevropa davlatlari va boshqa rivojlangan mamlakatlarda ekologik toza hududlarda yetishtirilgan paxta tobora ommalashib borayotganini hisobga olsak, ekologik toza mahsulotlar bozori O'zbekistonda qayta ishlangan mahsulotlar uchun istiqbolli joy bo'lishi mumkin. Shu munosabat bilan ishlab chiqaruvchi va eksportchilar talablarni to'qimachilik mahsulotlarining xalqaro standartlariga (OEKOTEX, BSCI, GOTS, Sedexga) moslashtirishi va zarur sertifikatlar olishi kerak.

Paxta-to'qimachilik klasterlarini rivojlantirish va ularning eksport salohiyatini oshirish uchun zamonaviy marketing strategiyalarini ishlab chiqish muhimdir. Brend yaratish, raqobatbardosh narx siyosatini yuritish, onlayn savdo platformalaridan foydalanish va innovatsion yondashuvlarni joriy etish orqali xalqaro bozorlarda muvaffaqiyatli faoliyat yuritish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Porter, M. (1990). The Competitive Advantage of Nations. Free Press.
2. Бегов Д.М. Эффективность формирования регионального хлопково-текстильного кластера (на материалах Согдийской области). Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. – Душанбе, 2020.

3. Вагизова В.И. Кластеризация как инновационная форма диверсификации хозяйственных систем и фактор повышения конкурентоспособности экономики Татарстана. // Проблемы современной экономики, 2009.

4. Бутузова Л.Л. Формирование производственно-инновационных кластеров промышленных предприятий. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук.

5. Boltabayev M.R. O‘zbekiston Respublikasi to‘qimachilik sanoati eksport imkoniyatlarini rivojlantirishda marketing strategiyasi: doktorlik dissertatsiyasi. – T.: TDIU, 2005. – 242 b.;

6. Hakimov Z.A. Yengil sanoat korxonalari raqobatbardoshligini marketing strategiyalari asosida oshirish. Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – T., 2017. – 141 b.;

7. Yusupov S.Sh. Kuchli raqobat sharoitida O‘zbekiston to‘qimachilik sanoati korxonalarini rivojlantirish strategiyalari. Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – T., 2018. – 144 b.;

8. Toshpulatov I.A. To‘qimachilik korxonalarining raqobatbardoshligini boshqarish tizimini takomillashtirish. Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – T.: TDIU, 2019. –137 b.

9. <https://uzts.uz>.

10. <https://cyberleninka.ru/article/n/paxta-to-qimachilik-klasterlarining-iqtisodiy-samaradorligini-oshirish-yo-llari>.

TOZALIK VOSITALARI ISHLAB CHIQUYUVCHI SANOAT KORXONALARIDA MARKETING STRATEGIYASINI JORIY ETISH IMKONIYATLARI

Baqoyeva Dilfuza Maqsud qizi

Xalqaro Nordik Universiteti 2-bosqich doktoranti

E-mail: dilfuz.uz@bk.ru

Annotatsiya

Ushbu maqolada tozalik vositalari ishlab chiqaruvchi sanoat korxonalarida omnichannel marketing strategiyasini joriy etish imkoniyatlari tahlil qilingan. Tadqiqot POP, UTAUT2 va 3D Omnichannel modellariga asoslanib, mijoz tajribasi, texnologiyani qabul qilish omillari hamda kanal integratsiyasi darajasini chuqur o'rganadi. Tahlil natijalari omnichannel yondashuvining xizmat sifati, mijoz sodiqligi va savdo samaradorligini oshirishdagi rolini isbotlaydi hamda amaliy tavsiyalarni taklif etadi.

Kalit so'zlar: omnichannel marketing, mijoz tajribasi, POP modeli, UTAUT2, 3D model, sanoat marketingi, raqamli strategiya.

Аннотация

В статье рассматриваются возможности внедрения стратегии омниканального маркетинга на предприятиях, производящих чистящие средства. Исследование опирается на модели POP, UTAUT2 и 3D Omnichannel, с акцентом на опыт клиента, принятие цифровых технологий и интеграцию каналов. Результаты анализа подтверждают эффективность омниканального подхода в повышении качества обслуживания, лояльности клиентов и устойчивости продаж, а также представлены практические рекомендации.

Ключевые слова: омниканальный маркетинг, клиентский опыт, модель POP, модель UTAUT2, 3D модель, цифровая стратегия, промышленный маркетинг.

Abstract

This article explores the implementation potential of omnichannel marketing strategy in industrial enterprises producing cleaning products. The study is based on the POP, UTAUT2, and 3D Omnichannel models, focusing on customer experience, technology adoption, and channel integration. The analysis confirms the effectiveness of the omnichannel approach in enhancing service quality, customer loyalty, and sales performance, and provides practical recommendations.

Keywords: omnichannel marketing, customer experience, POP model, UTAUT2, 3D model, digital strategy, industrial marketing.

KIRISH

Raqamli transformatsiya jarayonlari chuqurlashib borayotgan hozirgi davrda marketing sohasi ham an'anaviy yondashuvlardan integratsiyalashgan, raqamli va

mijozga yo‘naltirilgan modellar sari jadal harakat qilmoqda. Ayniqsa, iste‘mol bozori raqobatning kuchayib borishi, xaridor ehtiyojlarining diversifikatsiyalashuvi hamda raqamli texnologiyalar ta‘sirida o‘zgarayotgan sharoitlar sanoat korxonalarini marketing strategiyalarini yangilashga undamoqda. Shu nuqtai nazardan qaralganda, omnichannel marketing — ya‘ni mijoz bilan aloqaning barcha raqamli va jismoniy kanallarini yagona tajribaga birlashtiruvchi strategik model — bugungi kunning eng dolzarb yondashuvlaridan biri sifatida e‘tirof etilmoqda.

Omnichannel strategiyaning eng asosiy afzalligi — bu xaridor bilan uzluksiz va shaxsiylashtirilgan aloqa o‘rnatish, raqamli va oflayn xizmat ko‘rsatish kanallari o‘rtasidagi nomuvofiqlikni bartaraf etish, shuningdek, har bir aloqa nuqtasida brend tajribasini bir xil saqlab qolish imkoniyatidir. Aynan ushbu xususiyatlar tozalik vositalari ishlab chiqaruvchi sanoat korxonalari uchun nihoyatda muhimdir. Chunki bu sektor mahsulotlari tezkor, takroriy xarid qilinadigan, xizmat sifati va logistika moslashuvchanligiga yuqori talab qo‘yiladigan tovarlar turkumiga kiradi.

Tadqiqot mavzusining dolzarbligi, birinchi navbatda, omnichannel strategiyani aynan sanoat mahsulotlari bozorida joriy etish bo‘yicha ilmiy tadqiqotlarning nisbatan kamligi va bu yondashuvning real amaliyotda qanday natijalar berishini aniqlashtirish zaruratida namoyon bo‘ladi. Amaliyot shuni ko‘rsatmoqdaki, xaridorlar ko‘proq moslashuvchanlik, qulaylik va tezkor xizmat kutmoqda. Shuning uchun omnichannel strategiyani faqat texnologik yechim emas, balki mijoz bilan ishlash madaniyatining yangi darajasi sifatida baholash lozim.

Bundan tashqari, ushbu strategiyaning to‘liq samaradorligini ta‘minlash uchun kompaniyalar faqat texnik jihatlarnigina emas, balki mijoz xatti-harakatlarini tushuntiruvchi psixologik va struktura modellarini ham chuqur o‘rganishlari lozim bo‘ladi. Tadqiqotda foydalanilgan POP, UTAUT2 va 3D Omnichannel modellari aynan shunday nazariy asoslarni taqdim etadi va korxonalarining real marketing tizimlarini zamonaviy ilmiy yondashuvlar asosida qayta qurish imkonini beradi.

Shunday qilib, ushbu tadqiqot mavzusi — tozalik vositalari ishlab chiqaruvchi sanoat korxonalarida omnichannel marketing strategiyasini joriy etish imkoniyatlarini tahlil qilish — zamonaviy marketing ilm-fanining nazariy va amaliy ehtiyojlariga mos keladi. Bu nafaqat raqobatbardosh ustunlik yaratish, balki mijozga yo‘naltirilgan xizmat madaniyatini chuqurlashtirish yo‘lida ham muhim qadamlardan biri hisoblanadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Zamonaviy marketing amaliyotida omnichannel strategiyasi mijoz bilan aloqani raqamli va jismoniy kanallar orqali uzviy birlashtirishga yo‘naltirilgan yondashuv sifatida alohida o‘rin egallamoqda. Ilmiy adabiyotlarda bu strategiya mijozga qulaylik,

moslashuvchanlik va barqaror tajriba yaratishga xizmat qiluvchi kompleks tizim sifatida ko‘rib chiqiladi. Verhoef va hamkorlari (2015) omnichannel muhitda mijoz tajribasini boshqarishning asosiy jihatlarini aniqlash uchun POP modelini taklif qilgan. Bu model aloqa jarayonini uch asosiy element – odamlar, obyektlar va jismoniy muhit o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir orqali tushuntiradi. Ushbu yondashuv orqali mijoz tajribasi turli kanal va sharoitlarda bir butun holatda boshqarilishi mumkinligi ta’kidlanadi [1].

Mijozlarning raqamli platformalarga bo‘lgan munosabatini tushunishda UTAUT2 modeli muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Juaneda-Ayensa va boshqalar (2016) tomonidan chuqurlashtirilgan bu model foydalanuvchining texnologiyani qabul qilish jarayonida qanday omillar — masalan, foydalanish qulayligi, odat, baho/qiymat munosabati, motivatsiya va ijtimoiy ta’sir — asosiy rol o‘ynashini ko‘rsatib bergan. Ayniqsa, kundalik ehtiyojga yo‘naltirilgan mahsulotlar bozorida, xarid qarorining avtomatik xatti-harakat asosida shakllanishi omnichannel tizim samaradorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatishi aniqlangan [2].

Tashkiliy darajadagi strategik loyihalashda esa 3D Omnichannel modeli (Saghiri va boshq., 2017) alohida e’tiborga loyiq. Ushbu model orqali kompaniyalar o‘z omnichannel tizimini uch yo‘nalishda – kanal vakili, xarid bosqichi va kanal turi bo‘yicha – modullashtirilgan tarzda tashkil etishlari mumkin. Bu yondashuv mijozning xarid yo‘lini to‘liq xaritalash, har bir bosqichga mos vosita va kanalni tanlash orqali xizmat sifatini yaxshilashga imkon beradi. Ayniqsa, tezkor iste’mol tovarlari sektori uchun bu model aniq strategik oriyentir sifatida foydalidir [3].

Boshqa tadqiqotlar esa omnichannel tizimning operatsion samaradorlikka ta’sirini o‘rgangan. Wollenburg va Gallino kabi olimlar yetkazib berish tizimi, zaxira boshqaruvi va kanal integratsiyasi kabi logistik omillarni empirik tahlil qilgan. Ularning fikricha, jismoniy va raqamli tizimlar o‘rtasidagi to‘g‘ri bog‘liqlik nafaqat mijoz ehtiyojini qondiradi, balki korxonaning ichki samaradorligini ham oshiradi [4][5].

Shuningdek, marketing bozorida omnichannel strategiyani amaliy joriy etish jarayonida mijoz ishonchi, brend tajribasi va sotuvlarni barqarorlashtirish omillari ham dolzarb masala sifatida ko‘rilmoqda. Kim va Kim (2014) omnichannel muvaffaqiyatining asosiy elementi sifatida mijoz ishtirokini, shaxsiylashtirilgan aloqa va kanal integratsiyasi darajasini ko‘rsatgan [6].

Umuman olganda, mavjud adabiyotlar omnichannel strategiyaning nazariy va amaliy jihatdan yetuk model sifatida shakllanganini, uning samaradorligi esa raqamli moslashuv, xizmat sifati va foydalanuvchi tajribasining uzviy uyg‘unlashuviga bog‘liqligini ko‘rsatadi. Shu asosda ushbu strategiyani tozalik vositalari ishlab

chiqaruvchi sanoat korxonalarida tatbiq etish ilmiy va amaliy jihatdan dolzarb hisoblanadi.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotda tozalik vositalari ishlab chiqaruvchi sanoat korxonalarida omnichannel marketing strategiyasining joriy etilish imkoniyatlarini tizimli baholash maqsad qilingan. Tadqiqot yondashuvi sifatida ilmiy-nazariy tahlil, konseptual modellash va taqqoslovchi metod asosida ishlangan. Ma'lumotlar tahlili uchta asosiy bosqichda amalga oshirildi: birinchidan, offline, online va omnichannel marketing strategiyalari o'zaro solishtirildi; ikkinchidan, mijoz tajribasiga ta'sir qiluvchi asosiy omillar POP (People–Objects–Physical Environment) modeli doirasida tahlil qilindi; uchinchidan, raqamli texnologiyalarning mijoz tomonidan qabul qilinish mexanizmlari UTAUT2 modeli yordamida baholandi.

Bundan tashqari, omnichannel tizimni kompaniya darajasida modullashtirilgan holda strukturaviy rejalashtirish uchun 3D Omnichannel modeli (kanal vakili, xarid bosqichi, kanal turi) asos sifatida qabul qilindi. Bu metodik yondashuv strategik qarorlarni empirik holatlarga moslashtirish imkonini berdi. Tadqiqot tahliliy xulosalarini nazariy modellar asosida bog'lash orqali omnichannel strategiyaning sanoat sektorida samarali tatbiq etilishi uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlar aniqlab berildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Omnichannel marketing strategiyasining sanoat korxonalaridagi qo'llanilish salohiyati, ayniqsa tozalik vositalari kabi tezkor iste'mol tovarlari sektorida, mijoz bilan o'zaro aloqani mustahkamlash, raqamli texnologiyalarni joriy qilish va xizmat ko'rsatish sifatini oshirish imkoniyatlarida yaqqol namoyon bo'ladi. Tahlil davomida mavjud strategiyalar taqqoslanib, mijoz tajribasini ifodalovchi modellar, texnologiyani qabul qilish omillari va operatsion darajadagi yondashuvlar ilmiy asosda tahlil qilindi.

Avvalo, marketing strategiyalarining asosiy jihatlari bo'yicha offline, online va omnichannel yondashuvlar quyidagicha tahlil qilinadi:

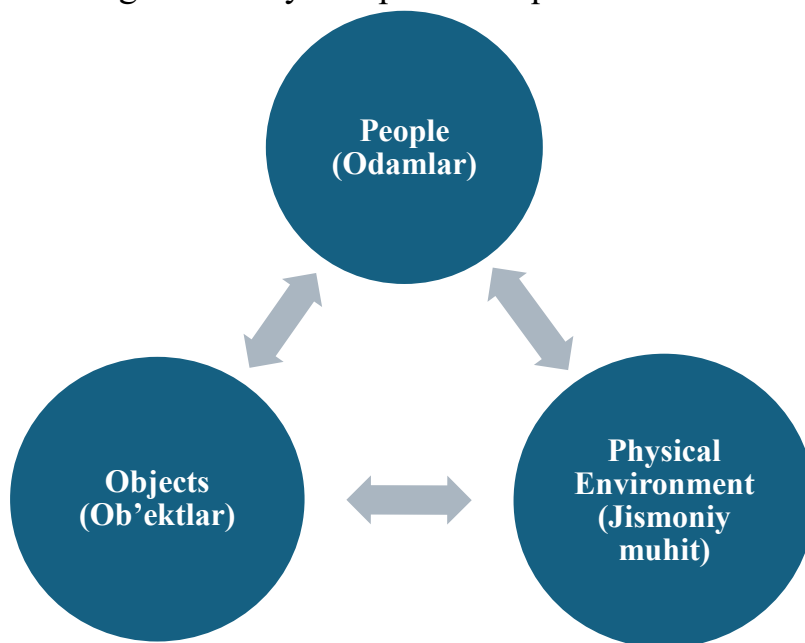
1-jadval.

Marketing strategiyalarining taqqosiy tahlili[1],[6].

Ko'rsatkichlar	Offline	Online	Omnichannel
Mijoz tajribasi	Shaxsiylashtirilmagan	O'rtacha shaxsiylashtirilgan	Yuqori darajada moslashtirilgan
Kanal integratsiyasi	Integratsiyalashmagan	Qisman integratsiyalashgan	To'liq integratsiyalashgan
Ma'lumotlar oqimi	Minimal darajada	Asosiy darajada sinxron	Real vaqtli sinxronizatsiya
Logistika murakkabligi	Past	O'rta	Yuqori

1-advaldan ko‘rinib turibdiki, omnichannel strategiyasi barcha mezonlar bo‘yicha ustunlikka ega. Bu strategiya, mijozga to‘liq integratsiyalashgan, real vaqtli va shaxsiylashtirilgan tajriba taqdim etish orqali mijoz sodiqligini oshiradi, xizmat samaradorligini kuchaytiradi va brend ishonchligini mustahkamlaydi [1], [6].

Ushbu yondashuvning nazariy asosini POP modeli (People–Objects–Physical environment) tashkil qiladi. Verhoef va hamkorlari tomonidan ishlab chiqilgan bu model mijoz tajribasining uch asosiy komponent orqali shakllanishini ko‘rsatadi [2]:

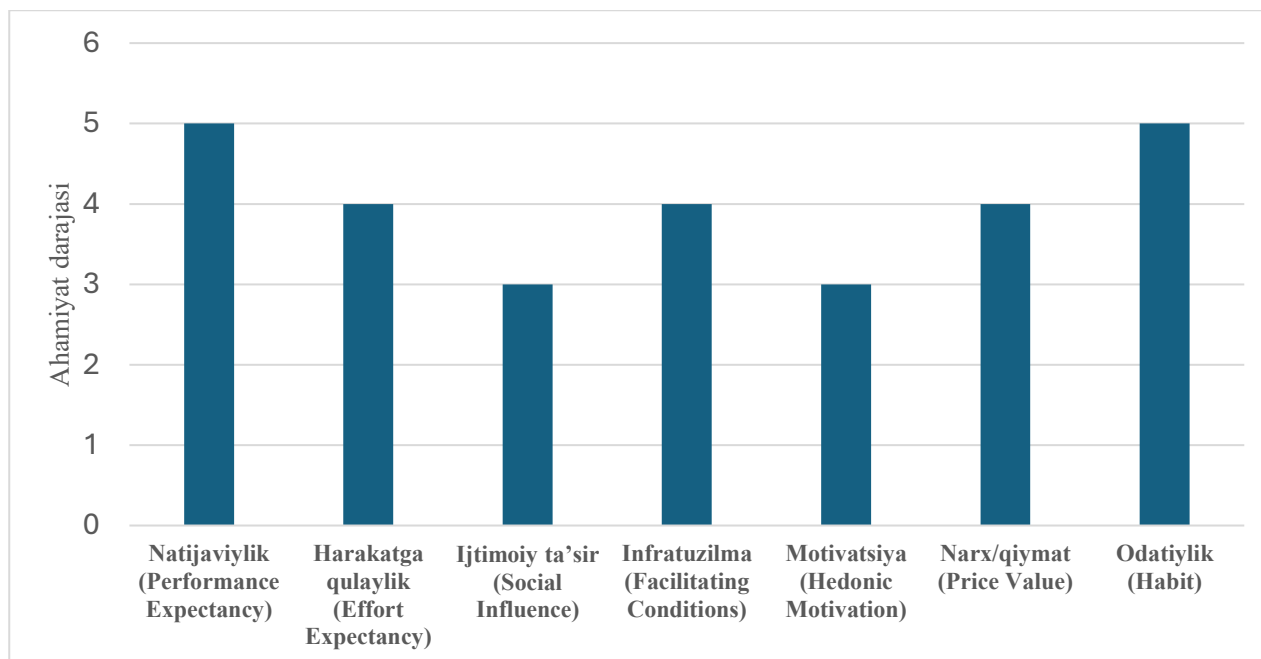
1-rasm. POP modeli struktura diagrammasi[2]

1-rasmda:

- People (Odamlar): mijoz, vakolatli sotuvchi, xizmat xodimi
- Objects (Ob'ektlar): mahsulot, veb sayt, mobil ilova
- Physical Environment (Jismoniy muhit): savdo nuqtasi, ko‘rgazma stendi, yetkazib berish shoxobchasi

POP modeli omnichannel tizimni foydalanuvchi tajribasi asosida loyihalash imkonini beradi. Ayniqsa, tozalik vositalarida mijozlar odatda bir nechta aloqa nuqtalari orqali harakat qilgani bois, mazkur uch elementning uyg‘un ishlashi xizmat sifatini belgilovchi omil bo‘lib xizmat qiladi [2].

Mijozlar bu tizimlarga qanday munosabatda bo‘lishini tushuntirishda esa UTAUT2 modeli muhim ahamiyat kasb etadi. Juaneda-Ayensa va boshqalar [4] tomonidan ishlab chiqilgan bu model foydalanuvchilarning texnologiyani qabul qilish omillarini aniqlaydi. Quyidagi diagrammada bu omillar baholangan:

2-rasm. UTAUT2 modeli omillarining ahamiyati (1–5 ball)[4]

2-rasmdan ko‘rinadiki, tozalik vositalari odatda tezkor iste‘mol tovarlari turkumiga kiradi. Bu mahsulotlar:

- Muntazam xarid qilinadi,
- Mijozlar odatiy xatti-harakat asosida tanlov qiladi,
- Narx/qiymat sezgirlikka ega.

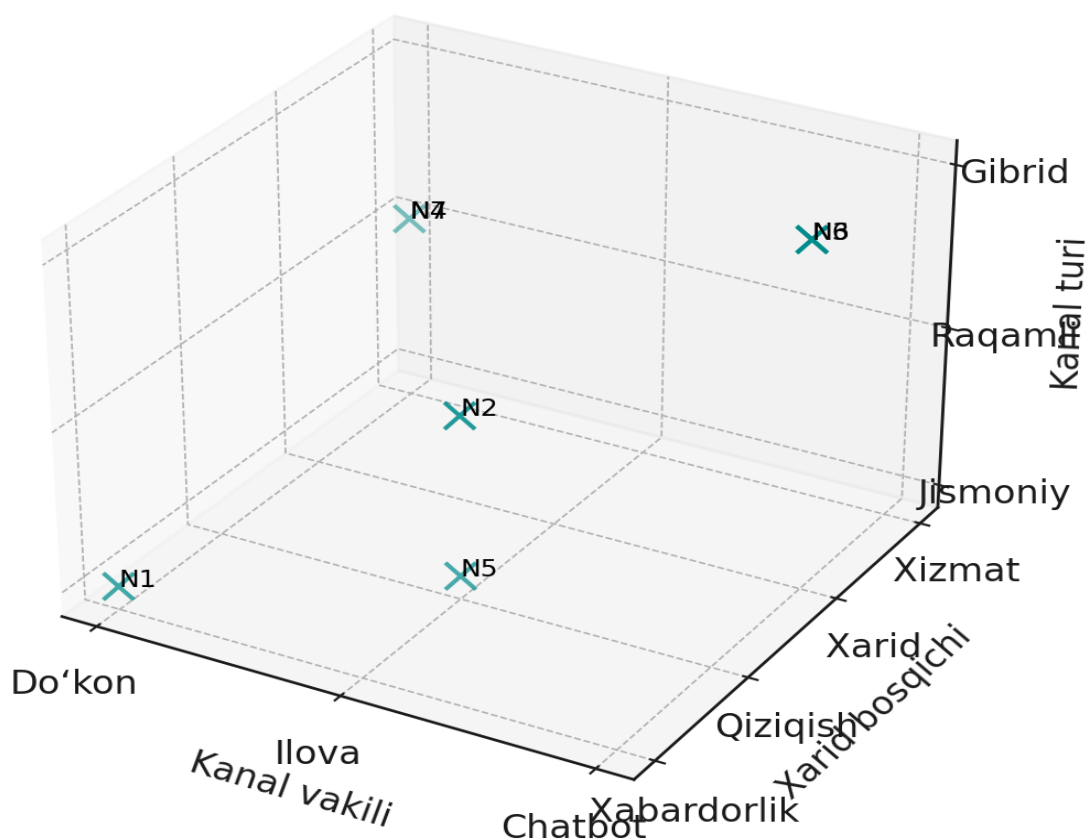
Shu sababli, omnichannel strategiyani joriy etishda aynan Habit, Performance Expectancy va Price Value kabi omillar yetakchi ahamiyat kasb etadi. Agar sanoat korxonasi o‘z mijozlariga qulay, ishonchli va funksional omnichannel tizim taklif qilsa, mijozlar undan foydalanishni odatga aylantiradi, bu esa sotuvlarning barqarorligini ta‘minlaydi [4].

Omnichannel strategiyasining amaliy darajada qanday loyihalash mumkinligini tushunish uchun Saghiri va hamkorlari (2017) tomonidan ishlab chiqilgan 3D Omnichannel modeli muhim konseptual vosita sifatida e‘tirof etiladi. Bu model omnichannel tizimni uchta asosiy o‘lcham — kanal vakili (agent), xarid bosqichi (stage) va kanal turi (type) asosida tizimlashtiradi [7].

• Kanal vakili — kompaniya va mijoz o‘rtasidagi aloqa vositasi sifatida do‘kon, ilova, chatbot kabi tashuvchilarni qamrab oladi.

• Xarid bosqichi — mijoz xarid yo‘lini ifodalaydi: xabardorlik, qiziqish, xarid, xizmat.

- Kanal turi — aloqa shaklini belgilaydi: jismoniy, raqamli, gibrid.

3-rasm. 3D Omnichannel modeli (Saghiri va boshqalar, 2017)[3]

2-jadval.

3D Omnichannel modelining o'qlari tavsifi[3]

O'qlar	Tushunchalar
X o'qi	Kanal vakili (Do'kon, Ilova, Chatbot)
Y o'qi	Xarid bosqichi (Xabardorlik, Xarid, Xizmat)
Z o'qi	Kanal turi (Jismoniy, Raqamli, Gibrid)

Masalan, mijoz chatbot orqali mahsulot haqida ma'lumot olib (raqamli – xabardorlik), mobil ilova orqali narxlarni taqqoslaydi (raqamli – qiziqish) va do'kondan xaridni amalga oshiradi (jismoniy – xarid). Bu strukturaviy yondashuv mijoz tajribasining har bir bosqichida qulaylik, uzluksizlik va shaxsiylashtirishni ta'minlashga yordam beradi.

Tahlil natijalari omnichannel strategiyaning sanoat korxonalarida qo'llanishi samaradorligini quyidagi jihatlar orqali tasdiqlaydi:

- Omnichannel marketing shaxsiylashtirilgan, real vaqtli va moslashuvchan xizmatni taqdim etadi [1], [2].
- POP modeli yordamida mijozning har bir nuqtada o‘zaro aloqasi strukturaviy asosda tahlil qilinadi [2].
- UTAUT2 modeli texnologik integratsiya omillarini baholashga yordam beradi [4].
- 3D modeli strategiyani modullashtirish va xarid yo‘lini xaritalash imkonini beradi [7].

Omnichannel strategiya sanoat korxonalarining mijozga yo‘naltirilgan, raqamli integratsiyalashgan va bosqichma-bosqich qurilgan marketing yondashuvini yaratish imkoniyatini beradi. Bu esa nafaqat mijoz sodiqligini, balki xizmat samaradorligi va korxona raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ushbu tadqiqot natijalari shuni anglatadiki, tozalik vositalari ishlab chiqaruvchi sanoat korxonalarida omnichannel marketing strategiyasining joriy etilishi mijoz bilan o‘zaro munosabatlarni sezilarli darajada takomillashtirish imkonini beradi. Bu yondashuv xizmat kanallarini yagona tizimga birlashtirish orqali har bir xarid bosqichida moslashtirilgan, uzluksiz va qulay mijoz tajribasini yaratishga xizmat qiladi. Tadqiqot davomida tahlil qilingan POP, UTAUT2 va 3D modellari bu strategiyaning nazariy asoslarini tashkil etib, real biznes amaliyotiga samarali integratsiyalashuv imkonini ko‘rsatdi.

POP modeli mijoz bilan aloqaning inson, texnologik vositalar va jismoniy muhit o‘rtasidagi muvofiqligini tushunishga xizmat qilsa, UTAUT2 modeli esa mijozlarning texnologik platformalarga nisbatan munosabatini shakllantiruvchi omillarni ochib berdi. Ayniqsa, odat (habit), natijaviylik (performance expectancy) va qulaylik (effort expectancy) kabi omillar raqamli xizmatlarning kundalik foydalanishga aylanishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etdi. Shu bilan birga, 3D modeli orqali kompaniyalar xarid bosqichlarini aniq xaritalab, har bir bosqichda qaysi kanal vakili va qanday turdagi aloqa vositasi ishlatilishini optimal rejalashtirish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Omnichannel strategiya ayniqsa tez-tez xarid qilinadigan tovarlar segmentida — xususan, tozalik vositalarida — yuqori samaradorlik ko‘rsatadi. Bunda xaridor odatlari, xizmat ko‘rsatish tezligi va kanallar o‘rtasidagi integratsiya darajasi muhim rol o‘ynaydi. Shuningdek, raqamli moslashuvchanlik va foydalanuvchiga qulaylik darajasining oshirilishi orqali mijozning brendga bo‘lgan sadoqati mustahkamlanadi, bu esa korxona savdo barqarorligiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Tahlil va natijalardan kelib chiqib quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

- Strategik rejalashtirishda 3D modeldan foydalangan holda har bir aloqa kanalining funksiyasi va mijoz harakat bosqichlariga mos keluvchi vositalar aniq belgilanishi lozim.
- Texnologik yechimlarni joriy etishda UTAUT2 modeli asosida qaror qabul qilish tavsiya etiladi. Ayniqsa, foydalanuvchi odati, qulaylik darajasi va ijtimoiy omillarni inobatga olish muhim.
- POP modeliga asoslangan mijoz tajribasi xaritasi ishlab chiqilishi kerak, bunda insoniy resurslar, texnologik platformalar va xizmat muhitlari uygʻunlashtirilgan holda taklif etilishi lozim.
- Logistika va xizmat koʻrsatish tizimlari real vaqt rejimida sinxron ishlashi taʼminlansin. Ayniqsa, buyurtma, yetkazib berish va mahsulotni qabul qilish bosqichlarida raqamli va jismoniy kanallar uygʻunligi muhimdir.
- Mijoz interfeyslarini soddalashtirish, foydali kontentlar taqdim etish va raqamli kanallar orqali doimiy aloqa mijozga ushbu tizimni kundalik xarid faoliyatining bir qismiga aylantirishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Verhoef, P. C., Broekhuizen, T., Bart, Y., Bhattacharya, A., Qi Dong, J., Fabian, N., & Haenlein, M. (2015). Customer experience creation in the age of digital transformation: Insights from a POP model. *Journal of Retailing*, 91(2), 174–181. <https://doi.org/10.1016/j.jretai.2015.02.004>
2. Juaneda-Ayensa, E., Mosquera, A., & Sierra Murillo, Y. (2016). Omnichannel customer behavior: Key drivers of technology acceptance and use and their effects on purchase intention. *Frontiers in Psychology*, 7, 1117. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.01117>
3. Saghiri, S., Bernon, M., Wilding, R., & Bourlakis, M. (2017). Towards a three-dimensional framework for omnichannel. *Journal of Business Research*, 77, 53–67. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2017.03.025>
4. Gallino, S., & Moreno, A. (2014). Integration of Online and Offline Channels in Retail: The Impact of Sharing Reliable Inventory Availability Information. *Management Science*, 60(6), 1434–1451. <https://doi.org/10.1287/mnsc.2013.1801>
5. Wollenburg, J., Holzappel, A., Hübner, A. H., & Kuhn, H. (2018). Configuring retail fulfillment processes for omni-channel customer behavior. *Journal of Business Research*, 77, 235–245. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2017.03.026>
6. Kim, J., & Kim, M. (2014). Omnichannel retailing: The interplay of channel integration and customer participation. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 21(6), 1021–1029. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2014.04.011>

7. Kotler, P., & Keller, K. L. (2016). Marketing Management (15th Global Edition). Pearson Education.
8. Reinecke, J., & Ansari, S. (2016). Taming wicked problems: The role of framing in the construction of corporate social responsibility. *Journal of Management Studies*, 53(3), 299–329. <https://doi.org/10.1111/joms.12137>
9. Fay, S., & Goldfarb, A. (2015). Showrooms and information provision in omnichannel retailing. *Production and Operations Management*, 24(3), 360–362. <https://doi.org/10.1111/poms.12331>
10. Tseng, M. M., & Jiao, J. (2015). Market-oriented product configuration: A case study of mass customization in cleaning industry. *Computers in Industry*, 57(1), 1–15. <https://doi.org/10.1016/j.compind.2005.05.003>

TOVAR-MODDIY ZAXIRALAR HISOBINI MHXS ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH

Mavlyanova Dilobar Maxkamovna

TDIU “Buxgalteriya hisobi” kafedrası dotsenti

ORCID: 0000-0002-7947-5265

E-mail: d.mavlyanova@mail.ru

Annotatsiya

Ushbu maqolada tovar-moddiy zaxiralarni moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari, xususan, 2-son “Zaxiralar” BHXS asosida hisobga olish va baholash masalalari atroflicha yoritib berildi. Tannarx tarkibiga kiruvchi asosiy xarajatlar – sotib olish, qayta ishlash hamda boshqa qo‘shimcha xarajatlar real misollar asosida tushuntirildi. Tadqiqot davomida “O‘zbekneftgaz” AJ faoliyati asosida amaliy buxgalteriya yozuvlari va moliyaviy hisobotlarda aks ettirish tartibi ko‘rsatib o‘tildi. Milliy va xalqaro standartlar taqqoslab tahlil qilindi va hisobot axborotlarini “sotish tannarxi” usuli orqali tasniflash taklifi ilgari surildi. Olingan xulosalar zaxiralar hisobini aniq, tahliliy va ishonchli yuritishga zamin yaratadi.

Kalit so‘zlar: tovar moddiy zaxira, hisob, standart, sof sotish qiymati, hisobot, tannarx, foyda, zarar, sotib olish xarajatlari, qayta ishlash xarajatlari.

Аннотация

В данной статье подробно рассмотрены вопросы учёта и оценки товарно-материальных запасов на основе Международных стандартов финансовой отчётности, в частности, стандарта №2 «Запасы». Основные элементы себестоимости — закупочные, перерабатывающие и прочие сопутствующие расходы — проанализированы на конкретных примерах. В ходе исследования были приведены бухгалтерские проводки и порядок отражения в отчётности на примере АО «Uzbekneftegaz». Проведено сравнительное изучение национальных и международных стандартов, а также предложен подход к классификации отчётной информации по методу «себестоимость продаж». Полученные выводы способствовали повышению точности, аналитичности и достоверности учёта запасов.

Ключевые слова: товарно-материальный запас, бухгалтерский учет, стандарт, чистая стоимость реализации, себестоимость, отчетность, прибыль, убыток, затраты на закупку, затраты на переработку.

Abstract

This article thoroughly explored the accounting and valuation of inventories based on the International Financial Reporting Standards (IFRS), particularly IFRS No. 2 "Inventories". The key cost components – purchase, processing, and other additional expenses – were explained using practical examples. During the study, accounting entries and reporting procedures were illustrated using the case of “Uzbekneftegaz” JSC. A comparative analysis of national and international standards was conducted, and the classification of reporting information based on the "cost of sales" method was proposed. The conclusions drawn contributed to enhancing the accuracy, analytical depth, and reliability of inventory accounting.

Keywords: commodity material reserve, accounting, standard, net sales value, reporting, cost, profit, loss, purchase costs, processing costs.

KIRISH

Bozor munosabatlari sharoitida tadbirkorlik subyektlari biznes jarayonlari uzluksizligini ta'minlashda tovar-moddiy zaxiralar muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki, bu aktivlar mahsulot ishlab chiqarish, ishlarni bajarish va xizmatlar ko'rsatish jarayonida hamda ma'muriy vazifalarni amalga oshirishda foydalaniladigan aktivlar hisoblanadi. Shu bois, tadbirkorlik subyektlari o'zida mavjud bo'lgan tovar-moddiy zaxiralardan samarali foydalanish mahsulot (ish, xizmat)lar ishlab chiqarish hajmini ko'paytirish, rentabellik darajasini oshirish, tannarx darajasini pasaytirish hamda foyda hajmini oshirish imkonini beradi. Shuning uchun tadbirkorlik subyektlarida tovar-moddiy zaxiralarni o'z vaqtida va to'g'ri tan olish, baholash, ular bilan bog'liq xo'jalik operatsiyalarini buxgalteriya hisobida va moliyaviy hisobotda aks ettirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-fevral PQ-4611-son "Moliyaviy hisobot xalqaro standartlariga o'tish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarorida¹ tadbirkorlik subyektlarining moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari (MHXS) asosida buxgalteriya hisobini yuritish va moliyaviy hisobotni tayyorlashga o'tishni jadallashtirish bo'yicha belgilangan vazifalar ijrosini ta'minlash ham o'z navbatida tovar-moddiy zaxiralar hisobini MHXS asosida takomillashtirish zaruratini yanada kuchaytiradi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Albatta, tovar-moddiy zaxiralarni hisobga olish va moliyaviy hisobotda aks ettirishning nazariy, tashkiliy va uslubiy asoslarini takomillashtirish masalalarini xorijlik va mamlakatimiz iqtisodchi olimlari o'zlarining ilmiy va o'quv-uslubiy asarlarida tadqiq qilib o'rganishgan. Xususan, xorijlik iqtisodchi olimlar N.V.Moskalenko, E.S.Vasyukova va D.O.Chestnyxlar [7] tovar-moddiy zaxiralarni moliyaviy hisobotda aks ettirish xususiyatlari bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borishgan. Iqtisodchi olimlar tovar-moddiy zaxiralar tushunchasi va ularning tashkilotni izchil rivojlanishidagi rolini ochib bergan. Shuningdek, tovar-moddiy zaxiralarni buxgalteriya hisobida noto'g'ri aks ettirish tashkilotning moliyaviy holatining yomonlashuviga, ulardan samarali foydalanmaslik moliyaviy yo'qotishlarga olib kelishini asoslagan holda ularni moliyaviy hisobotda aks ettirish xususiyatlari yoritib berishgan.

V.A.Rovenskiy [8] tomonidan Rossiyaning tog'-kon sanoati tashkilotlarida moddiy (material) resurslarni hisobga olishning nazariy va normativ-huquqiy asoslari, tog'-kon sanoati tashkilotlari moddiy resurslari konseptual apparatini tizimlashtirish va ularni kelib chiqishi bo'yicha tasniflash, baholash va hisobga olishning uslubiy jihatlarini tadqiq qilib o'rganilgan. Muallif tadqiqot ishida tog'-kon sanoati

¹O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-fevral PQ-4611-son "Moliyaviy hisobot xalqaro standartlariga o'tish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarori <https://lex.uz/docs/-4746047>

tashkilotlarining moddiy resurslarini hisobga olish bo'yicha uslubiy tavsiyalarini keltirib o'tadi.

Manuela Lucchese, Ferdinando Di Carlolar [6] US-GAAP va IFRS standartlari bo'yicha tovar-moddiy zaxiralarni hisobga olish masalalarini tadqiq qilib o'rganishgan. Xususan, ular tadqiqot ishida US-GAAP va IFRS bo'yicha tovar-moddiy zaxiralarni hisobga olishdagi asosiy farqli jihatlarni, baholash va hisobga olish usullarini yoritib bergan. Shuningdek, materiallar hisobdan chiqarilganda realizatsiya qilishning sof qiymatini kompleks aniqlash bo'yicha o'z yondashuvlarini asoslagan holda ilmiy taklif va amaliy tavsiyalar berib o'tishgan.

Mamlakatimiz iqtisodchi olimlaridan S.N.Tashnazarov [9] ham tovar-moddiy zaxiralar tannarxi va ularni moliyaviy hisobotda aks ettirish masalalarini tadqiq qilib o'rgangan. Mazkur tadqiqot ishida iqtisodchi olim 2-son "Zaxiralar" nomli MHXS va 4-son "Tovar-moddiy zaxiralar" nomli BHMSlarda belgilangan umumiy qoidalarini solishtirish natijalari asosida tovar-moddiy zaxiralar tannarxini shakllantirish, ularni baholash masalalarini bayon qilgan holda ularning buxgalteriya balansida tarkibini takomillashtirish bo'yicha o'z yondashuvlarini keltirib o'tadi. Xususan, buxgalteriya balansini xalqaro standartlarga moslashtirish maqsadida uning e'lon qilinadigan shaklida moddalarini qisqartirish lozim deb ta'kidlagan holda tovar-moddiy zaxiralarni buxgalteriya balansining faqat 140-satri umumlashtirgan holda aks ettirishni taklif etadi. Bunda iqtisodchi olim buxgalteriya balansining ixcham shaklga kelishini va uning tarkibi va mazmunini xalqaro standartlarga uyg'unlashtiradi deb hisoblaydi. Biroq, buxgalteriya balansi 140-satrida umumlashgan holda ko'rsatilgan tovar-moddiy zaxiralar to'g'risida axborotdan foydalanuvchilarga qanday tartibda ma'lumotlar yoritib berish masalalari keltirib o'tilmagan.

M.I.Xayitboyev esa, tovar-moddiy zaxiralarni baholash va ularga doir axborotlarni moliyaviy hisobotda ochib berish masalalari bo'yicha olib borgan ilmiy izlanishlari natijalari asosida quyidagi xulosa va takliflarni keltirib o'tadi: "1. Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlarida zaxiralarni tan olish vaqti aktivni o'tgan voqealar natijasida tashkilot tomonidan nazorat qilinuvchi resurs sifatida umumiy tushunishga tayanib, undan iqtisodiy naf olinishi munosabati bilan zaxiralar hisobida ular ustidan nazorat o'rnatish va iqtisodiy foyda olish imkoniyati bo'yicha tan olinishi kerak. 2. Tovar moddiy zaxiralar bo'yicha operatsiyalar xususiyatlarining mohiyati va mazmuni ularni turli belgilari bo'yicha tasniflash, baholash va axborotni ochib berishga yordam beradi. Tovar moddiy zaxiralarni baholashda rivojlangan mamlakatlar – AQSH, Germaniya, Fransiya va boshqa davlatlarning ilg'or tajribalarining qo'llanilishi tovar moddiy zaxiralar hisobini xalqaro standartlar asosida tashkil etish imkonini beradi." [10] Ammo, muallif tomonidan tovar-moddiy zaxiralarni baholashda ilg'or tajriba sifatida qo'llash taklif etilgan rivojlangan mamlakatlarning tajribalari, baholash usullaridan foydalanish tartibi amaliy ma'lumotlar asosida yoritib berilmagan. Shu bilan birga, tovar-moddiy zaxiralarga doir ma'lumotlarni yoritib berish tartibi 2-son MHXSda belgilangan qoidalar bilan chegaralangan xolos. Ya'ni, zaxiralarga doir yoritib beriladigan ma'lumotlar qanday

mazmunda, tartib va shaklda axborotdan foydalanuvchiga taqdim etilishi ko'rsatib berilmagan.

Shuningdek, N.A.Alimxanova [4] tomonidan ham tovar-moddiy zaxiralar hisobining nazariy asoslari tadqiq qilingan bo'lib, unda muallif amaldagi 4-son BHMSda belgilangan qoidalarga muvofiq tovar-moddiy zaxiralarni tasniflash, tan olish va baholash, tannarxini shakllantirish masalalarini umumiy asoslarda yoritib beradi.

A.N.Achilov tomonidan esa, kimyo sanoati korxonalarida tovar moddiy zaxiralar turkumlanishining o'ziga xos xususiyatlari va ular hisobini takomillashtirish masalalari tadqiq qilib o'rganilgan bo'lib, unda iqtisodchi olim "Kimyo sanoati korxonalarida tovar moddiy zaxiralarning tarmoq xususiyatlaridan kelib chiqqan holda materiallarni o'ziga xos tartib asosida guruhlash maqsadga muvofiq" [5] deb ta'kidlaydi. O'z navbatida, materiallarni nazariy va amaliy jihatdan hamda ishlab chiqarish xarajatlarini kalkulyatsiya moddalari bo'yicha guruhlanishini taklif etadi. Shu bilan birga, kimyo sanoati korxonalari amaliyotida chiqindilarni hisobga oluvchi alohida schyotlardan foydalanilmasligi sababli, ularni ishlab chiqarishga sarflanishi jarayoni va uning natijalarini alohida "Qaytarilgan chiqindilar" schyotida hisobga olishni taklif qiladi.

O.E.Xudoyberdiyev [11] ham joriy aktivlar tarkibida zaxiralarni baholash masalasini xalqaro va milliy standartlar qoidalarini taqqoslash asosida o'rgangan bo'lib, unda muallif zaxiralarni xalqaro standartlar asosida baholanishi, zaxiralar tannarxi elementlari va zaxiralar tannarxining zanjir asosida shakllanishi kabi masalalarni tadqiq qilgan holda o'z yondashuvlarini keltirib o'tadi. Biroq, muallif zaxiralar tannarxini shakllantirish bilan bog'liq operatsiyalarni hisobga olish va ularni moliyaviy hisobotda aks ettirish tartibiga to'xtalib o'tmaydi. Ya'ni, amaliy ma'lumotlar asosida xalqaro standartlarga muvofiq zaxiralar tannarxini shakllantirish tartibi bilan chegaralangan xolos.

METODOLOGIYA

Tovar-moddiy zaxiralar hisobini MHXS asosida takomillashtirish masalalarini o'rganishda mantiqiy fikrlash, dalillar to'plash, tasavvur etish, qiyoslash, shakllantirish va muammoni qo'yish kabi nazariy-tadqiqot hamda ilmiy adabiyotlar, kuzatish va davr oralig'ida tadqiq qilish kabi empirik tadqiqot metodlaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Yuqoridagi iqtisodchi olimlarning tovar-moddiy zaxiralarni tan olish, baholash, hisobga olish va moliyaviy hisobotda aks ettirish borasidagi yondashuvlarini e'tirof etgan holda tovar-moddiy zaxiralar tannarxi va va ularni moliyaviy hisobotda aks ettirish tartibini MHXS lari asosida takomillashtirish masalasiga to'xtalib o'tmoqchimiz.

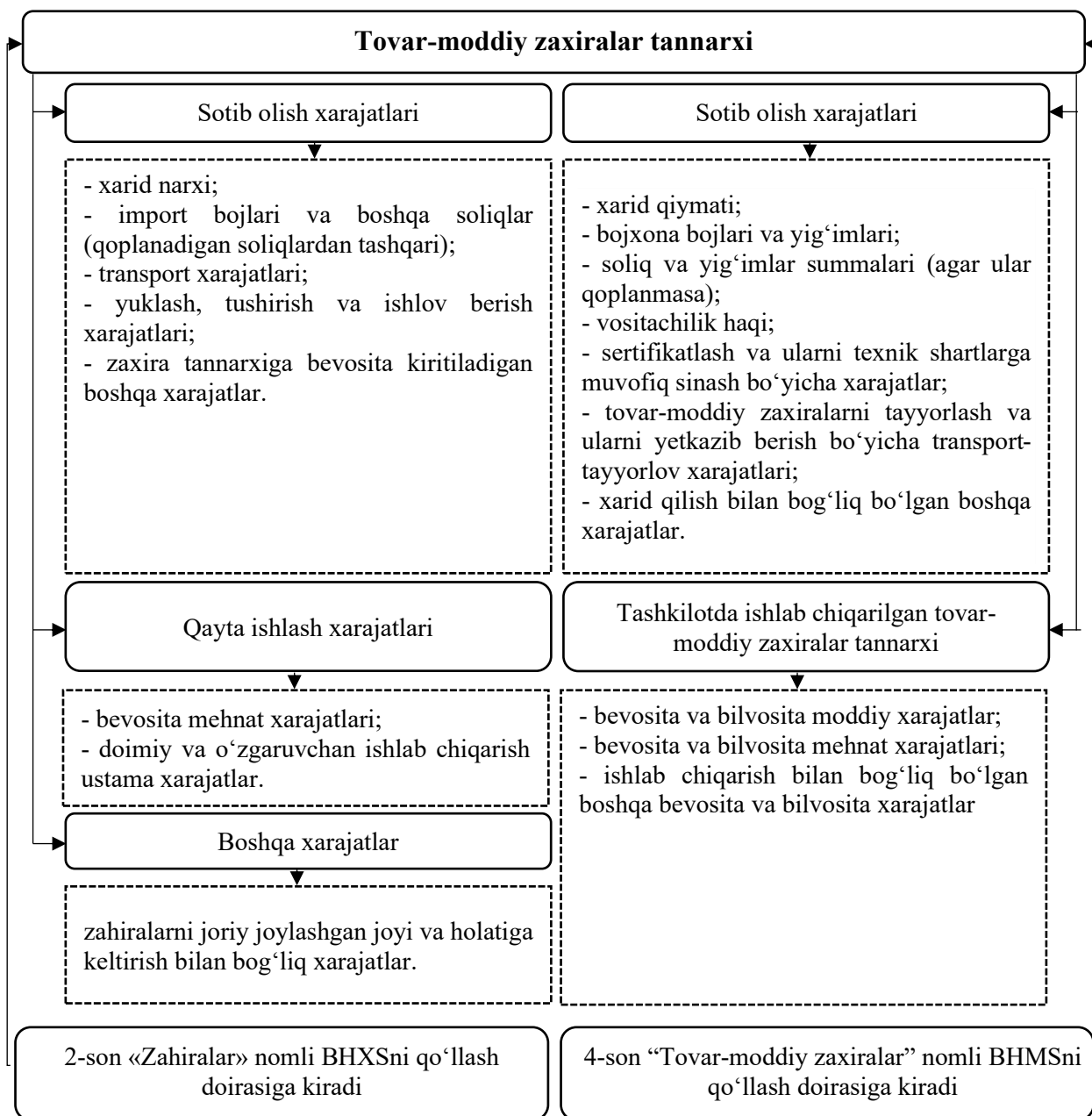
Ma'lumki, milliy hisob tizimida moliyaviy hisobotni tayyorlovchi tadbirkorlik subyektlari ikki guruhga ajratildi:

Birinchi guruh – BHMSga asosan yillik moliyaviy hisobotni tayyorlovchi. Bu guruhga kiruvchi tadbirkorlik subyektlarida tovar-moddiy zaxiralarni hisobga olish va moliyaviy hisobotda aks ettirish tartibi 4-son «Tovar-moddiy zaxiralar» BHMS [3] da

belgilangan;

Ikkinchi guruh – MHXSga asosan yillik moliyaviy hisobotni tayyorlovchi. Ushbu guruhga kiruvchi tadbirkorlik subyektlarida esa, tovar-moddiy zaxiralar hisobi va ularni moliyaviy hisobotda aks ettirish tartibi 2-son «Zaxiralar» BHXS [2] da belgilangan.

Mazkur BHXS va BHMSlarda tovar-moddiy zaxiralar tannarxini shakllantirish tartibi quyidagicha belgilangan (1-rasm).

1-rasm. 2-son BHXS va 4-son BHMS asosida tovar-moddiy zaxiralar tannarxini shakllantirish tartibi¹.

1-rasm ma'lumotlariga ko'ra, 2-son «Zaxiralar» BHXSga muvofiq tovar-moddiy zaxiralar tannarxi sotib olish xarajatlari, qayta ishlash xarajatlari va boshqa xarajatlar

¹ Muallif ishlanmasi.

elementlaridan tashkil topadi. Mazkur xalqaro standartdan farqli ravishda 4-son «Tovar-moddiy zaxiralar» BHMSda tovar-moddiy zaxiralar tannarxini shakllantirish ikki quyi guruhga ajratilgan holda belgilangan. Ya'ni, xarid qilingan va tashkilotda ishlab chiqarilgan tovar-moddiy zaxiralarning tannarxini shakllantirish tartiblari alohida belgilangan.

Shuni ta'kidlab o'tish joizki, xalqaro standartda ham milliy standartda ham sotib olish xarajatlaridan savdo chegirmalari, qoplab berishlar va shu kabilar chegirilib tashlanishi lozimligi qayd etilgan. Aytaylik, «O'zbekneftgaz» AJ ishlab chiqarish faoliyatida foydalanish maqsadida materiallar to'plamini sotib olmoqda. Materiallar bir birligining narxi 120000 so'mga teng. Shartnoma shartlariga muvofiq xarid qilinadigan materiallar miqdori 500 birlikdan 1000 birlikkacha yetadigan bo'lsa, mol yetkazib beruvchi tomonidan 5 foiz miqdorida umumiy xarid qiymatidan chegirma berilishi belgilangan. «O'zbekneftgaz» AJ hisobot davrida 900 birlik miqdorida materiallar to'plamini xarid qildi. Materiallar to'plamini yetkazib berish bilan bog'liq transport xarajatlari 15 000 000 so'mga teng.

Mazkur holatda «O'zbekneftgaz» AJ tomonidan xarid qilingan materiallar to'plamining sotib olish xarajatlari $117\,600\,000 (900 \times 120000 (100\% - 5\%) + 15\,000\,000)$ so'mni tashkil qiladi. Ushbu sotib olish xarajatlari buxgalteriya hisobida xarid qilingan materiallar tannarxi sifatida quyidagicha hisobga olinadi:

Debet Materiallar – 117 600 000 so'm;

Kredit Mol yetkazib beruvchilarga to'lanadigan schyotlar – 117 600 000 so'm.

Agarda mol yetkazib beruvchi tomonidan sotib olingan materiallar to'plami uchun chegirma realizatsiyadan keyin taqdim etiladigan bo'lsa, buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

1. Materiallarni sotib olish qiymati $123\,000\,000 (900 \times 120000) + 15\,000\,000$ so'm hisobga olinganda:

Debet Materiallar – 123 000 000 so'm;

Kredit Mol yetkazib beruvchilarga to'lanadigan schyotlar – 123 000 000 so'm.

2. Xariddan keyin berilgan 5 foizlik chegirma $5\,400\,000 ((900 \times 120000) \times 5\%)$ so'm quyidagicha hisobga olinadi:

Debet Mol yetkazib beruvchilarga to'lanadigan schyotlar – 5 400 000 so'm;

Kredit Boshqa operatsion daromadlar – 5 400 000 so'm.

Shu bilan birga, aksiyadorlik jamiyati kechiktirib to'lash sharti bilan ham tovar-moddiy zaxiralar sotib olishi mumkin. Bunday holatda tuzilgan shartnoma moliyalashtirish elementini o'z ichiga olgan bo'lsa, unda to'langan summa va oddiy shartlarda xarid qiymati o'rtasidagi farq, moliyalashtirish davri davomida foiz xarajatlari ko'rinishida xarajatlar sifatida tan olinib, tovar-moddiy zaxiralar tannarxiga kiritilmaydi. Masalan, «O'zbekneftgaz» AJ hisobot davrida materiallar to'plamini kechiktirib to'lash sharti bilan sotib olmoqda. Shartnoma shartlariga ko'ra kechiktirib to'lash davri 6 oyni tashkil qiladi. Ya'ni, aksiyadorlik jamiyati sotib olingan materiallar to'plami uchun 6 oydan keyin 680 000 000 so'm to'lashi lozim. Shartnomaga muvofiq aksiyadorlik jamiyati sotib olinadigan materiallar to'plami uchun kechiktirib to'lashni amalga oshirmasdan to'lovni amalga oshiradigan bo'lsa, 650 000 000 so'm to'lanishi

belgilangan.

«O‘zbekneftgaz» AJda ushbu materiallar to‘plamini kechiktirib to‘lash sharti bilan bog‘liq operatsiyalar quyidagicha hisobga olinadi:

1. Sotib olish vaqtida materiallar to‘plamining tannarxi 650 000 000 so‘m bo‘yicha hisobga olinadi:

Debet Materiallar – 650 000 000 so‘m;

Kredit Mol yetkazib beruvchilarga to‘lanadigan schyotlar – 650 000 000 so‘m.

2. Kechiktirib to‘lash muddati davomida, ya’ni har oyda 5 000 000 (680 000 000 – 650 000 000) / 6 oy) so‘m foiz ko‘rinishidagi xarajatlar tan olinganda:

Debet Foiz ko‘rinishidagi xarajatlar – 5 000 000 so‘m;

Kredit Mol yetkazib beruvchilarga to‘lanadigan schyotlar – 5 000 000 so‘m.

Endi qayta ishlash xarajatlariga to‘xtaladigan bo‘lsak, ular mahsulot ishlab chiqarish bilan bevosita bog‘liq xarajatlar bo‘lib, bevosita mehnat xarajatlari, doimiy va o‘zgaruvchan ustama xarajatlardan tashkil topadi.

Doimiy ishlab chiqarish ustama xarajatlari mahsulot ishlab chiqarish hajmi o‘zgarishiga bog‘liq bo‘lmagan xarajatlar hisoblanadi. Biroq, ular mahsulot birligiga nisbatan o‘zgaruvchan xarajaddir. Bunday xarajatlar tarkibiga ishlab chiqarish asosiy vositalarning eskirishi, ularni saqlab turish bilan bog‘liq xarajatlarni kiritish mumkin.

Mazkur xarajatlarning qayta ishlash xarajatlariga olib borilishi 2-son BHXSga muvofiq ishlab chiqarish obyektlarining normal quvvatiga qarab belgilanadi. Masalan, «O‘zbekneftgaz» AJ ishlab chiqarish obyektlarining normal quvvati bir oyda 75000 soatni tashkil qiladi. Doimiy ishlab chiqarish ustama xarajatlar har oyda 240 000 000 so‘mga teng. Aytaylik, ishlab chiqarish obyektlaridan birinchi oyda 72000 soat, ikkinchi oyda 80000 soat foydalandi.

Ushbu holatda, «O‘zbekneftgaz» AJ birinchi oy oxirida taqsimlanmagan 9 600 000 (240 000 000 / 75000 X (75000 — 72000)) so‘m doimiy ishlab chiqarish ustama xarajatlarini foyda va zararlarga olib borganda quyidagicha hisobga olinadi:

Debet Sotish tannarxi – 9 600 000 so‘m;

Kredit Doimiy ishlab chiqarish ustama xarajatlari – 9 600 000 so‘m.

Ikkinchi oy oxirida esa, ortiqcha taqsimlangan 16 000 000 (240 000 000 / 75000 X (80000 — 75000)) doimiy ishlab chiqarish ustama xarajatlari ishlab chiqarish obyektlaridan normal quvvatdan ortiqcha foydalanilganligi sababli qayta tiklanishi lozim. Mazkur operatsiya buxgalteriya hisobida quyidagicha hisobga olinadi:

Debet Doimiy ishlab chiqarish ustama xarajatlari – 16 000 000 so‘m;

Kredit Sotish tannarxi – 16 000 000 so‘m.

O‘zgaruvchan ishlab chiqarish ustama xarajatlari esa, ishlab chiqarish hajmiga proporsional ravishda o‘zgaradigan bilvosita ishlab chiqarish xarajatlari bo‘lib, mahsulot birligiga nisbatan o‘zgarmas xarajat hisoblanadi. Ular ishlab chiqarish obyektlari quvvatlaridan haqiqatda foydalanishiga qarab tayyor mahsulot tannarxiga olib boriladi.

Tovar-moddiy zaxiralar tannarxining tarkibiy elementi bo‘lgan boshqa xarajatlar 2-son BHXSda zaxiralarni joriy joylashgan joyi va holatiga keltirish bilan bog‘liq xarajatlar kiritilishi belgilangan. Ularga tovar-moddiy zaxiralar bilan bog‘liq bo‘lgan

noishlab chiqarish ustama xarajatlarini kiritish mumkin. Masalan, ishlab chiqarish obyektlarida tayyorlangan mahsulotlarni saqlash uchun asosiy omborlari joylashgan joygacha yoki asosiy savdo nuqtalariga yetkazib berish bilan bogʻliq transport xarajatlarini tovar-moddiy zaxiralar tannarxiga boshqa xarajatlar sifatida kiritish oʻrinli hisoblanadi.

Umuman olganda, iqtisodchi olimlar tomonidan ham tovar-moddiy zaxiralar tannarxini 2-son BHXSda belgilangan qoidalar asosida shakllantirish tartibi taklif etiladi. Jumladan, O.E.Xudoyberdiyev yozishicha, «2-son BHXSda zaxiralarning xaridi bilan bogʻliq xarajatlarga quyidagilar kiritilgan:

Xarid tannarxiga (XT) qoʻshiladi: xarid narxi – XN; import poshlinalari va boshqa soliqlar (soliq organlari tomonidan belgilangan tartibda qoplanadiganlardan tashqari) – IPBS; transportirovka xarajatlari – TX; ortish-tushirish xarajatlari – OTX; tayyor mahsulotlar, materiallar va xizmatlar xaridi bilan bogʻliq boshqa xarajatlar – BX.

Xarid tannarxidan chegiriladi: savdo chegirmalari, tushishlar va boshqa shunga oʻxshash moddalar – SHT.

Standartning ushbu qoidasi asosida xarid tannarxini aniqlashning quyidagi formulasini keltirib chiqarish mumkin:

$$XT = XN + IPBS + TX + OTX + BX - SHT \quad (1) \quad [11].$$

Muallif oʻz yondashuvida 2-son BHXSda belgilangan talablar asosida zaxiralar xarid tannarxini shakllantirish tartibini amaliy maʼlumotlar asosida yoritish bilan chegaralanganligini kuzatish mumkin.

Iqtisodchi olim S.N.Tashnazarov taʼkidlashicha, «zaxiralar tannarxi (ZT) bu zaxiralar xarid tannarxi (ZXT), zaxiralarni qayta ishlash tannarxi (ZQIT) va plyus boshqa ustama xarajatlari (BUX) yigʻindisidan iboratdir. Buni quyidagi formula orqali ifodalash mumkin:

$$ZT = ZXT + ZQIT + BUX \quad [9].$$

Iqtisodchi olim fikricha, bunday yondashuv zaxiralar tannarxini toʻgʻri shakllantirish va ularga doir axborotlarni moliyaviy hisobotda xalqaro va milliy standartlar talablariga asosan aks ettirish imkonini beradi. Biroq, iqtisodchi olim tomonidan tavsiya etilgan yondashuv faqat tadbirkorlik subyektida ishlab chiqarilgan tayyor mahsulot tannarxini shakllantirishda qoʻllaniladi. Bu yondashuvni barcha zaxiralarga nisbatan qoʻllanilishi toʻgʻri yondashuv hisoblanmaydi. Chunki, xarid qilingan materiallar sotib olish qiymati boʻyicha hisobga olinadi va moliyaviy hisobotda aks ettiriladi.

Bizning fikrimizcha, 2-son BHXSga muvofiq tadbirkorlik subyektlarida ishlab chiqarilgan tayyor mahsulot tannarxini sotib olish xarajatlari, qayta ishlash xarajatlari va boshqa xarajatlarni qoʻshish asosida hamda xarid qilingan boshqa zaxiralar tannarxini sotib olish xarajatlari boʻyicha hisobga olish va moliyaviy hisobotda aks ettirish maqsadga muvofiq hisoblanadi (2-rasm).

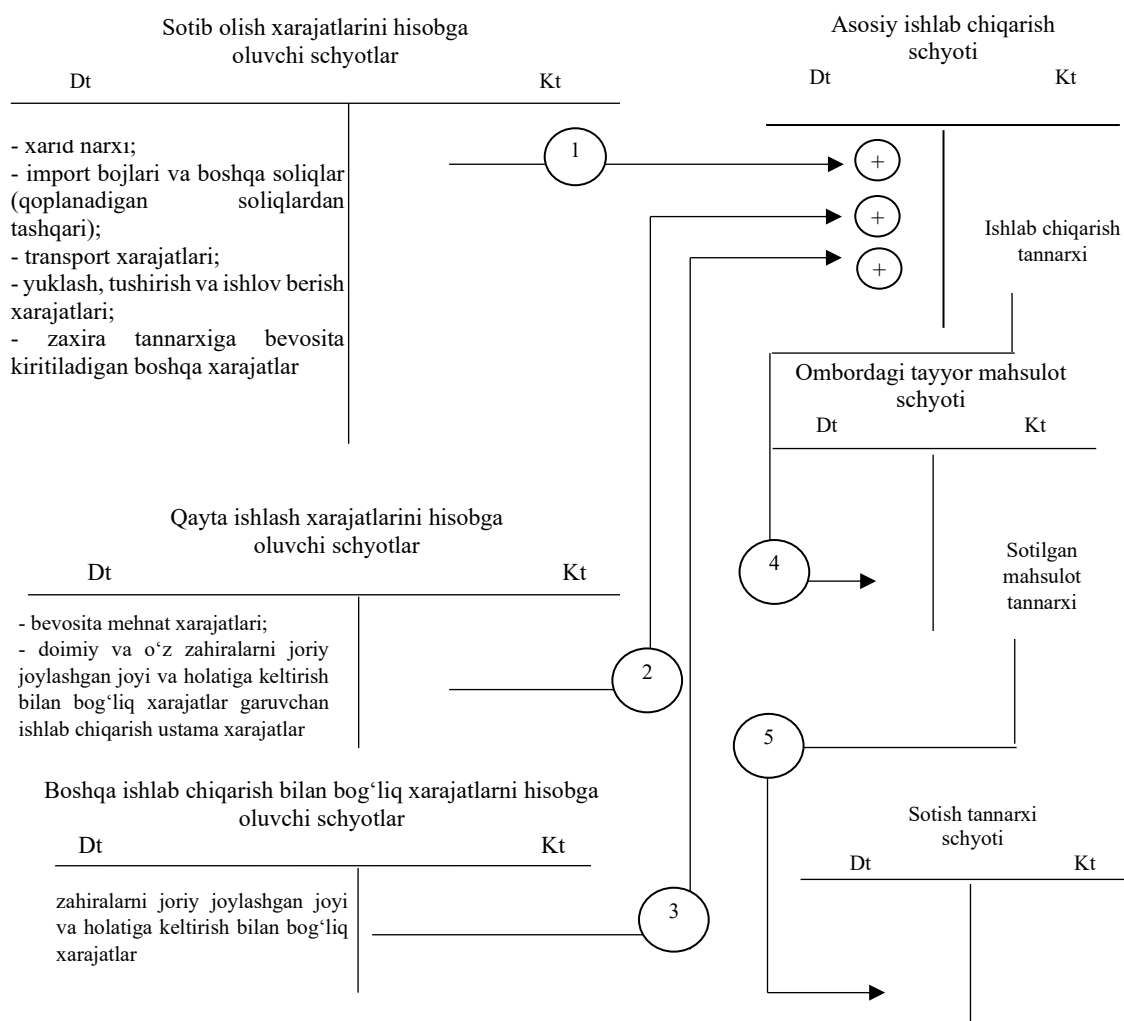
2-rasmda tovar-moddiy zaxiralar tannarxi elementlarining foyda va zararlarga

olib borish ketma-ketligi keltirilgan. Bunda:

Birinchidan, tovar-moddiy zaxiralar tannarxi elementlari bo'lgan sotib olish xarajatlari, qayta ishlash xarajatlari va boshqa xarajatlar asosiy ishlab chiqarish schyotida jamlangan holda ishlab chiqarish tannarxini tashkil qiladi. Hisobot davri oxirida asosiy ishlab chiqarish schyotida qoldiq, tugallanmagan ishlab chiqarish sifatida moliyaviy hisobotda aks ettiriladi;

Ikkinchidan, asosiy ishlab chiqarishdan olingan tayyor mahsulot ishlab chiqarish tannarxida qabul qilinadi va hisobot davri oxirida sotilmagan qismi shu qiymatda moliyaviy hisobotda aks ettiriladi;

Uchinchidan, hisobot davrida sotilgan tayyor mahsulot sotish tannarxida foyda va zararlarga olib boriladi.

2-rasm. Tadbirkorlik subyektlarida tayyor mahsulot tannarxi shakllantirish va sotish tannarxiga olib borish algoritmi¹

Umuman olganda, MHXS asosida moliyaviy hisobotni tayyorlovchi tadbirkorlik subyektlari 1-son BHXS «Moliyaviy hisobotni taqdim etish» [1] ga muvofiq moliyaviy holat to'g'risidagi hamda foyda yoki zarar va boshqa umumlashgan daromad

¹ Muallif ishlanmasi.

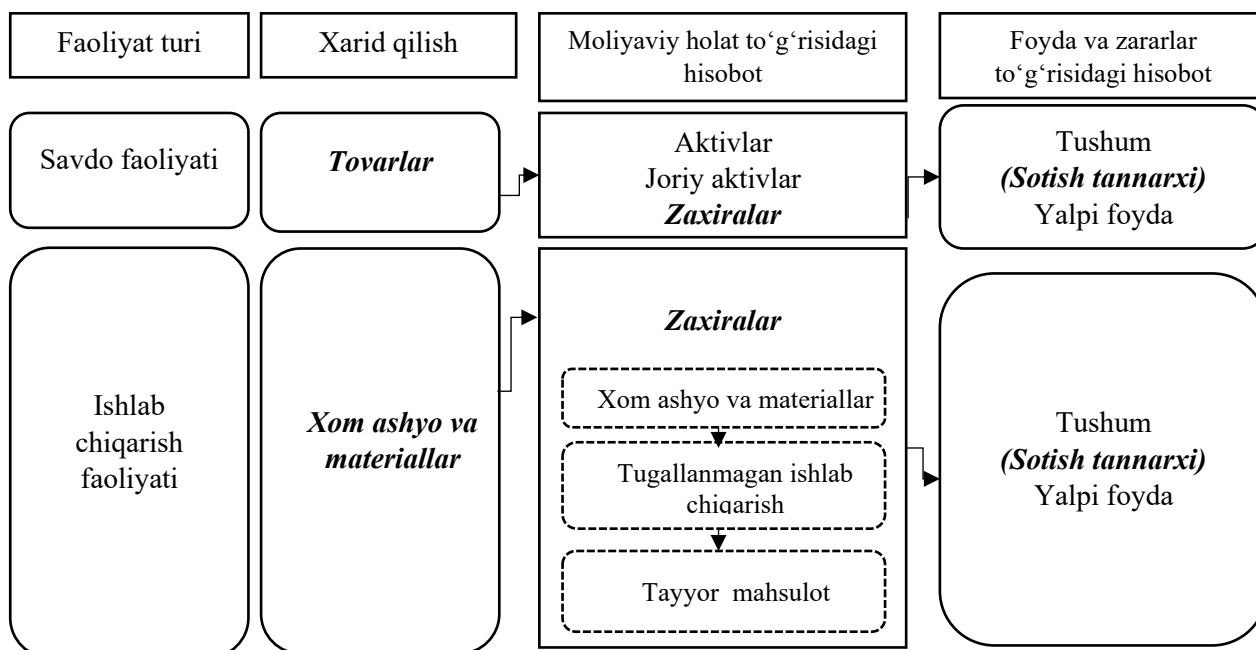
to'g'risidagi hisobotda ishonchli va o'rinli ma'lumotlar taqdim etish maqsadida xarajatlarning xarakteri yoki tashkilotdagi funksiyasiga asosan tasniflagan holda tan olingan xarajatlar tahlilini taqdim etishi zarur. Chunki, xarajatlar moliyaviy natijalarni shakllantirishda daromad va xarajatlarni ajratib ko'rsatish, foyda yoki zarar keltirish va prognoz qilish mumkinligi bo'yicha farqlanishi sababli quyi guruhlariga tasniflanadi.

1-son BHXSGa ko'ra bunday tahlil «xarajatning xarakteri» yoki «sotish tannarxi» usullariga asosan amalga oshiriladi (1-jadval).

1-jadval.

Foyda yoki zararda tan olingan xarajatlar tahlilini taqdim etish shakllari va ularning tavsifi¹

№	Tahlil shakli bo'yicha tasniflanishi	Tavsifi
1	«Xarajatning xarakteri» usuli	Bunda tashkilot xarajatlarni xarakteriga (xarid qilish xarajatlari, transport xarajatlari, eskirish va amortizatsiya xarajatlari, xodimlarga to'lovlar bo'yicha xarajatlar va boshqa) qarab foyda yoki zararda jamlaydi va ularning tashkilotdagi funksiyalari bo'yicha qayta taqsimlamaydi.
2	«Sotish tannarxi» usuli	Bu usulda tashkilot xarajatlarni sotish tannarxining tarkibiy qismi sifatida ularning funksiyasiga (sotish yoki ma'muriy) qarab tasniflaydi. Bunda tashkilot eng kamida sotish tannarxini boshqa xarajatlardan alohida aks ettiradi.

3-rasm. 1-son BHXSGa muvofiq «Sotish tannarxi» usuli shaklida zaxiralar umumiy harakati va moliyaviy hisobotda aks ettirish tartibi².

1-jadvalda keltirilgan foyda yoki zararda tan olingan xarajatlar tahlilini o'tkazish shakllarida keltirilgan «Xarajatning xarakteri» usulini qo'llash sodda bo'lishi mumkin,

¹ Muallif ishlanmasi.

² Muallif ishlanmasi.

chunki unda xarajatlarni xarajatlarni funksiyasiga qarab taqsimlashga zarurat tug'ilmaydi. Biroq, «Sotish tannarxi» usuli foydalanuvchilar uchun xarajatlarning xarakteri bo'yicha tasniflanishi usuliga nisbatan o'rinliroq ma'lumotlarni ta'minlashi mumkin. Shu bois, monografik tadqiqot obyekti bo'lgan «O'zbekneftgaz» AJ tarkibiga kiruvchi korxonalar uchun foyda yoki zararda tan olingan xarajatlar tahlilini taqdim etishning «Sotish tannarxi» usuliga asoslangan shaklidan foydalanish taklif etamiz (3-rasm).

3-rasmda zaxiralarning harakati foyda yoki zararlar to'g'risidagi hisobotda «Sotish tannarxi» usuli orqali aks ettirish tartibi ko'rsatib o'tilgan. Bunda faoliyat turi savdo va ishlab chiqarish faoliyatlariga tasniflangan holda moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari asosida zaxiralarning umumiy harakati va ularning moliyaviy hisobotda aks ettirish tartibi ko'rsatib berilgan.

Albatta, bu usul «O'zbekneftgaz» AJ tarkibiga kiruvchi korxonalar foyda yoki zararda tan olingan xarajatlar tahlilini o'tkazishda ishonchli va o'rinli ma'lumotlar bilan ta'minlash imkonini beradi. Bu esa, zaxiralar to'g'risidagi axborotlarni moliyaviy hisobotda to'g'ri taqdim etilishini va axborotdan foydalanuvchilar uchun ahamiyatli, ishonchli va tushunarli bo'lishini ta'minlaydi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Shunday qilib, tovar-moddiy zaxiralar hisobini MHXS asosida takomillashtirish bo'yicha amalga oshirilgan tadqiqotlar natijasida quyidagi xulosa va takliflar shakllantirildi:

- 2-son “Zaxiralar” BHXS va 4-son “Tovar-moddiy zaxiralar” BHMSlarga muvofiq BHMSga va MHXSga asosan yillik moliyaviy hisobot tayyorlovchi tadbirkorlik subyektlarida tovar moddiy zaxiralar tannarxi elementlari va uni shakllantirish tartibi yoritib berildi. Xususan, xalqaro va milliy standartlarga muvofiq tovar-moddiy zaxiralar tannarxiga kiritiladigan xarajatlar tasniflangan holda tavsiflab berildi.

- Xalqaro standartlarga muvofiq MHXS asosida yillik moliyaviy hisobot tayyorlovchi tadbirkorlik subyektlarida ishlab chiqarilgan tayyor mahsulot tannarxini sotib olish xarajatlari, qayta ishlash xarajatlari va boshqa xarajatlarni qo'shish asosida hamda xarid qilingan boshqa zaxiralar tannarxini sotib olish xarajatlari bo'yicha hisobga olish va moliyaviy hisobotda aks ettirish maqsadga muvofiqligi asoslab berildi.

- MHXS asosida moliyaviy hisobotni tayyorlovchi tadbirkorlik subyektlari moliyaviy hisobotda ishonchli va o'rinli ma'lumotlar taqdim etish maqsadida xarajatlarning xarakteri yoki tashkilotdagi funksiyasiga asosan tasniflangan holda tan olingan xarajatlar tahlilini taqdim etishi zarur belgilangan. Shu sababli, tadqiqot obyekti bo'lgan «O'zbekneftgaz» AJ tarkibiga kiruvchi korxonalar uchun foyda yoki zararda tan olingan xarajatlar tahlilini taqdim etishning «Sotish tannarxi» usuliga asoslangan shaklidan foydalanish taklif etildi. Shuningdek, taklif etilgan shaklda zaxiralar umumiy harakati va moliyaviy hisobotda aks ettirish tartibi asoslangan holda tavsiflab berildi.

Albatta, yuqorida berilgan taklif va tavsiyalar zaxiralar to'g'risidagi axborotlarni

buxgalteriya hisobida va moliyaviy hisobotda to'g'ri taqdim etilishini hamda axborotdan foydalanuvchilar uchun ahamiyatli, ishonchli va tushunarli bo'lishini ta'minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Buxgalteriya hisobining xalqaro standarti (1-son BHXS) «Moliyaviy hisobotni taqdim etish» <https://lex.uz/uz/docs/6312360>
2. Buxgalteriya hisobining xalqaro standarti (2-son BHXS) «Zaxiralar» <https://lex.uz/uz/docs/6312360>
3. Buxgalteriya hisobining milliy standarti (4-son BHMS) «Tovar-moddiy zaxiralar» <https://lex.uz/docs/4890446>
4. Alimxanova N.A. Tovar-moddiy zaxiralar hisobining nazariy asoslari. Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil, 2023-yil, dekabr. 123-130 betlar.
5. Achilov A.N. Kimyo sanoati korxonalarida tovar-moddiy zaxiralar turkumlanishining o'ziga xos xususiyatlari va ular hisobini takomillashtirish masalalari. Iqtisod va moliya, 2019. 10-17 betlar.
6. Manuela Lucchese, Ferdinando Di Carlo Inventories Accounting under US-GAAP and IFRS Standards: The Differences That Hinder the Full Convergence. International Journal of Business and Management; Vol. 15, 2020. 180-195 p.
7. Moskalenko N.V., Vasyukova E.S., Chestnykh D.O. Features of the reflection of inventories in the financial statements. *Entrepreneur's Guide*. 2020; 13(4):193-201. (In Russ.) <https://doi.org/10.24182/2073-9885-2020-13-4-193-201>
8. Ровенских В.А. Совершенствование учета материальных ресурсов на горнодобывающих предприятиях. Автореферат диссертации на соискание ученой степени к.э.н. Белгород, 2011. - 22 ст.
9. Tashnazarov S.N. Tovar-moddiy zaxiralar tannarxi va ularni moliyaviy hisobotda aks ettirish masalalari. «Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar» ilmiy elektron jurnali. №6, noyabr-dekabr, 2017. – 12 b.
10. Xayitboyev M.I. Tovar-moddiy zaxiralarni baholash va ularga doir axborotlarni moliyaviy hisobotda ochib berish xususiyatlari. Iqtisodiyot va moliya, 2019. 22-26 betlar.
11. Xudoyberdiyev O.E. Joriy aktivlar tarkibida zaxiralarni baholash: xalqaro va milliy standart qoidalarini taqqoslash. Moliya ilmiy jurnali, 2022. 36-49 betlar.

XORAZM VILOYATIDA QAYTA TIKLANUVCHI ENERGIYA MANBALARIDAN FOYDALANISH HOLATI VA UNI RIVOJLANTIRISHDA INNOVATSIYALARNING AHAMIYATI

Xolmuratov Xolilla Sariyevich

Urganch davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

E-mail: xolilla.x@urdu.uz

Annotatsiya

Ushbu tadqiqot Xorazm viloyatida qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish holatini o'rganishga va uni rivojlantirishda innovatsiyalarning ahamiyatini baholashga qaratilgan. Viloyatda quyosh (1900 mln kVt soat/yil), shamol (114.6 mln kVt soat/yil) va gidroenergetika (45.2 mln kVt soat/yil) potentsiali aniqlangan bo'lib, hozirgi kunda bu salohiyatdan yetarli darajada foydalanilmayapti. Tadqiqotda viloyatda mavjud QTEM loyihalari, innovatsion texnologiyalar (smart grid, energiya saqlash tizimlari, agrovoltaika) tahlil qilingan, rivojlantirishdagi to'siqlar aniqlangan va ularni bartaraf etish strategiyalari ishlab chiqilgan. QTEM loyihalarining iqtisodiy samaradorligi va 2030 yilgacha rivojlanish istiqbollari baholangan. Vodorod energetikasi, agrovoltaika va gibrid tizimlar kabi innovatsion yo'nalishlar bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: qayta tiklanuvchi energiya manbalari, innovatsion texnologiyalar, quyosh energiyasi, agrovoltaika, smart grid, vodorod energetikasi

Аннотация

Данное исследование посвящено изучению состояния использования возобновляемых источников энергии (ВИЭ) в Хорезмской области и оценке значения инноваций в их развитии. В области выявлен потенциал солнечной (1900 млн кВт·ч/год), ветровой (114,6 млн кВт·ч/год) и гидроэнергетики (45,2 млн кВт·ч/год), однако в настоящее время этот потенциал используется недостаточно. В исследовании проанализированы существующие ВИЭ-проекты, инновационные технологии (умные сети, системы хранения энергии, агровольтаика), а также определены основные барьеры развития и предложены стратегии их устранения. Оценена экономическая эффективность ВИЭ-проектов и перспективы их развития до 2030 года. Разработаны рекомендации по таким инновационным направлениям, как водородная энергетика, агровольтаика и гибридные системы.

Ключевые слова: возобновляемые источники энергии, инновационные технологии, солнечная энергия, агровольтаика, умные сети, водородная энергетика

Abstract

This study focuses on examining the current state of renewable energy sources (RES) utilization in the Khorezm region and evaluating the role of innovations in their development. The region has identified significant potential in solar (1900 million kWh/year), wind (114.6 million kWh/year), and hydropower (45.2 million kWh/year), yet these capacities are currently underutilized. The study analyzes existing RES projects in the region, evaluates innovative technologies (smart grid, energy storage

systems, agrivoltaics), identifies key development barriers, and proposes strategies for overcoming them. The economic efficiency of RES projects and their development prospects up to 2030 are assessed. Recommendations are provided on innovative directions such as hydrogen energy, agrivoltaics, and hybrid systems.

Keywords: renewable energy sources, innovative technologies, solar energy, agrivoltaics, smart grid, hydrogen energy

KIRISH

Bugungi kunda global energetika sektorida qayta tiklanadigan energiya manbalarini (QTEM) rivojlantirish masalasi tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Bu jarayon dunyo miqyosida "yashil" energetikaga o'tish tendensiyasini ko'rsatmoqda, chunki u atrof-muhit muhofazasi, uglerod dioksidi chiqindilarini kamaytirish, energetik balansni diversifikatsiya qilish va an'anaviy uglevodorod resurslariga bog'liqlikni kamaytirish imkonini beradi.

O'zbekiston energetika sohasi ham ushbu global tendensiyalardan chetda qolmagan holda, qayta tiklanadigan energiya manbalarini rivojlantirish yo'lida muhim qadamlarni qo'ymoqda. Bu ayniqsa, mintaqalar iqtisodiy barqarorligini ta'minlash va energetik xavfsizlikni mustahkamlash nuqtai nazaridan muhim ahamiyatga ega. Xorazm viloyatining geografik joylashuvi, tabiiy sharoitlari va iqtisodiy xususiyatlari uni qayta tiklanadigan energiya manbalarini rivojlantirish uchun juda istiqbolli hudud sifatida namoyon etadi.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi Xorazm viloyatida qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanish holatini har tomonlama tahlil qilish, mavjud cheklovlarni aniqlash va ularni bartaraf etish bo'yicha strategik yo'nalishlarni belgilash zaruriyati bilan bog'liq. Viloyatda quyosh energiyasi, shamol energiyasi, gidroenergetika va biomassa energiyasidan foydalanishning hozirgi holati va istiqbollari o'rganiladi. Tadqiqot jarayonida statistik ma'lumotlar asosida chuqur tahlillar amalga oshiriladi va natijalar vizualizatsiya qilinadi.

Tadqiqotning asosiy maqsadi — Xorazm viloyatida qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanish holatini baholash va ularni rivojlantirishda innovatsion texnologiyalarning ahamiyatini aniqlashdan iborat. Bu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilanadi:

1. Qayta tiklanadigan energiya manbalarining asosiy turlari va global rivojlanish tendensiyalarini tahlil qilish;
2. O'zbekiston va Xorazm viloyatida energetika sektorining umumiy holatini, shu jumladan elektr energiyasi ishlab chiqarish va iste'moli dinamikasini o'rganish;
3. Xorazm viloyatida qayta tiklanadigan energiya manbalarining potensialini baholash;
4. Viloyatda mavjud QTEM loyihalarini tahlil qilish va ularning innovatsion jihatlarini aniqlash;
5. QTEM rivojlantirishdagi to'siqlarni va ularni bartaraf etish imkoniyatlarini o'rganish;
6. QTEM loyihalarining iqtisodiy va ekologik samaradorligini baholash;

7. Xorazm viloyatida qayta tiklanadigan energiya manbalarini rivojlantirishning istiqbolli yoʻnalishlarini aniqlash.

Tadqiqot natijalaridan Xorazm viloyatida va umuman Oʻzbekistonda qayta tiklanadigan energiya sohasi rivojlanishini tezlashtirish uchun strategik qarorlar qabul qilishda, innovatsion loyihalarni ishlab chiqishda va amalga oshirishda foydalanish mumkin. Shuningdek, tadqiqot natijalariga asoslanib, Xorazm viloyatida barqaror energetika tizimini shakllantirish, ekologik vaziyatni yaxshilash va iqtisodiy rivojlanishni taʼminlash boʻyicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Qayta tiklanuvchi energiya manbalari (QTEM) sohasini rivojlantirish masalalari koʻplab olimlar, tadqiqotchilar va xalqaro tashkilotlar tomonidan oʻrganilgan boʻlib, bu borada keng qamrovli ilmiy asarlar mavjud. Ushbu adabiyotlar sharhida QTEM sohasining nazariy asoslari, global tendensiyalari, Oʻzbekiston va Xorazm viloyatidagi holati bilan bogʻliq ilmiy tadqiqotlarni tahlil qilamiz.

Qayta tiklanuvchi energiya manbalari tushunchasi va uning asosiy turlari boʻyicha Tester J.W va boshqalar (2012) "Sustainable Energy: Choosing Among Options" kitobida keng qamrovli maʼlumotlar keltirilgan. Mualliflar qayta tiklanuvchi energiya manbalarini "tabiiy jarayonlardan olinadigan va tiklana oladigan energiya resurslari" sifatida taʼriflab, quyosh, shamol, gidro, geotermal va biomassa energiyasining asosiy fizik va texnologik xususiyatlarini ochib bergan.

IRENA (Xalqaro qayta tiklanuvchi energiya agentligi) tomonidan 2021 yilda nashr etilgan "Renewable Energy Statistics" hisobotida QTEM global rivojlanishi, mamlakatlar boʻyicha oʻzlashtirish darajasi va qayta tiklanuvchi energiya manbalarining tarkibiy tuzilishi toʻgʻrisida batafsil statistik maʼlumotlar taqdim etilgan.

REN21 tashkilotining "Renewables 2023 Global Status Report" hisobotida qayd etilishicha, 2022 yilda jahon boʻyicha yangi oʻrnatilgan qayta tiklanuvchi energiya quvvatlari 295 GWt ni tashkil etgan, bu 2021 yilga nisbatan 9.6% koʻp. Hisobotda QTEM sohasining jadal rivojlanishi global iqlim oʻzgarishi bilan kurashish, energetik xavfsizlikni taʼminlash va barqaror iqtisodiy oʻsishga erishish kabi omillar bilan izohlangan.

BloombergNEF tadqiqotlar markazining "New Energy Outlook 2022" hisobotida 2050 yilgacha global energetika sohasining rivojlanish istiqbollari baholangan. Hisobotda 2050 yilga kelib, global elektr energiyasi ishlab chiqarishda QTEM ulushi 85% ga yetishi prognoz qilingan. Bunday oʻsish asosan quyosh va shamol energiyasining tannarxi pasayishi, energiya saqlash texnologiyalarining rivojlanishi va "yashil" energetikani qoʻllab-quvvatlovchi davlat siyosatining kuchayishi hisobiga taʼminlanishi taʼkidlangan.

Amueva va boshqalar (2022) tomonidan "Markaziy Osiyo mamlakatlarida qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirish istiqbollari" mavzusidagi tadqiqotda mintaqaning QTEM salohiyati tahlil qilingan. Mualliflar Markaziy Osiyo mamlakatlari, shu jumladan Oʻzbekiston, quyosh va shamol energiyasidan foydalanish uchun juda qulay tabiiy-iqlim sharoitlariga ega ekanligini taʼkidlashgan.

Ergashev B. (2021) "O'zbekistonda energetika sektori transformatsiyasi: muammolar va istiqbollari" nomli tadqiqotida respublikada energetika sohasini isloh qilish, shu jumladan qayta tiklanuvchi energiya manbalarini keng joriy etish jarayonlarini tahlil qilgan. Muallif O'zbekistonda QTEM rivojlantirish uchun qabul qilingan me'yoriy-huquqiy hujjatlar va davlat dasturlarini o'rganib, ularning amalga oshirilishi holatini baholagan.

O'zbekiston energetika vazirligi va UNDP hamkorligida tayyorlangan "O'zbekistonda qayta tiklanuvchi energiya manbalari: hozirgi holati va istiqbollari" (2020) hisobotida mamlakatimizda QTEM rivojlantirish uchun institutsional, moliyaviy va texnologik sharoitlar tahlil qilingan. Hisobotda O'zbekistonda quyosh energiyasi salohiyati 51 mlrd kVt·soat/yil, shamol energiyasi salohiyati 520 mlrd kVt·soat/yil va gidroenergetika salohiyati 27 mlrd kVt·soat/yil ekanligi qayd etilgan.

Karimov I. va boshqalar (2023) "O'zbekistonda qayta tiklanuvchi energiyani rivojlantirishning iqtisodiy samaradorligi" nomli maqolada QTEM loyihalarining iqtisodiy ko'rsatkichlari va ularning an'anaviy energiya manbalari bilan raqobatbardoshligi tahlil qilingan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, O'zbekistonda quyosh va shamol elektr stansiyalarining elektr energiyasi ishlab chiqarish tannarxi (LCOE) so'nggi yillarda sezilarli darajada pasaygan va bugungi kunda an'anaviy gaz elektr stansiyalariga nisbatan raqobatbardosh bo'lib bormoqda.

Aliyev F. (2022) "O'zbekistonda "yashil" energetikani rivojlantirish: institutsional va moliyaviy mexanizmlar" nomli tadqiqotida QTEM loyihalarini moliyalashtirish va institutsional qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini tahlil qilgan. Muallif O'zbekistonda "yashil" tariflar tizimini joriy etish, imtiyozli kreditlash dasturlarini kengaytirish va "yashil" obligatsiyalarni muomalaga chiqarish orqali QTEM loyihalarini moliyalashtirishning yangi manbalarini yaratish zarurligini ta'kidlagan.

Nurmetov J. (2022) "Xorazm viloyatida quyosh energiyasidan foydalanish imkoniyatlari" nomli maqolasida viloyatning quyosh energiyasi salohiyatini baholagan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, Xorazm viloyatida yiliga o'rtacha 300-320 quyoshli kun kuzatiladi, bu esa viloyatda quyosh elektr stansiyalarini qurish uchun qulay sharoit mavjudligini ko'rsatadi.

Xorazm viloyati hokimligi va XMI hamkorligida tayyorlangan "Xorazm viloyatining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish strategiyasi 2030" (2021) hujjatida viloyatning energetika sohasini rivojlantirish istiqbollari, shu jumladan QTEM loyihalarini amalga oshirish rejalari aks ettirilgan. Strategiyada 2030 yilga kelib, viloyatda QTEM ulushini 40% ga yetkazish maqsadi qo'yilgan.

Berdiyev B. va Raxmatov M. (2023) "Xorazm viloyatida agrovoltaika texnologiyasini joriy etish imkoniyatlari" nomli tadqiqotida qishloq xo'jaligi va quyosh energetikasini birlashtirishga asoslangan innovatsion yechimlarni viloyat sharoitiga moslashtirish masalalari o'rganilgan. Mualliflar Xorazm viloyatining qishloq xo'jaligi rivojlangan hudud ekanligi va yerdan samarali foydalanish zarurligini inobatga olib, agrovoltaika texnologiyasini joriy etish quyosh energiyasi ishlab

chiqarish bilan birga qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish imkonini berishi va bu orqali iqtisodiy samaradorlikni oshirishini ta'kidlashgan.

Abror A. va boshqalar (2022) "Markaziy Osiyo mamlakatlarida "aqlli tarmoq" texnologiyalarini joriy etish istiqbollari" nomli tadqiqotida zamonaviy smart grid tizimlarini O'zbekiston va qo'shni mamlakatlarda joriy etish imkoniyatlari tahlil qilingan. Mualliflar smart grid texnologiyalarining QTEM tizimlarini elektr tarmog'iga integratsiyalashda, energiya yo'qotishlarini kamaytirishda va tarmoq barqarorligini oshirishdagi ahamiyatini ta'kidlashgan.

Hamidov O. (2023) "Qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirishda energiya saqlash tizimlari" nomli maqolasida turli xil energiya saqlash texnologiyalari va ularning qayta tiklanuvchi energiya manbalari bilan integratsiyasi masalalari o'rganilgan. Muallif O'zbekiston sharoitida Li-ion akkumulyatorlar, nasos-akkumulyatorli stansiyalar va boshqa energiya saqlash usullarining qo'llanilishi imkoniyatlarini baholagan.

International Energy Agency (IEA) tomonidan 2022-yilda nashr etilgan "Energy Technology Perspectives" hisobotida 2050-yilgacha energetika sohasida innovatsion texnologiyalarning rivojlanish istiqbollari baholangan. Hisobotda vodorod energetikasi, gibrid elektr stansiyalari, elektr transporti va boshqa istiqbolli yo'nalishlar bo'yicha prognozlar keltirilgan.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, global miqyosda qayta tiklanuvchi energiya manbalari jadal sur'atlar bilan rivojlanmoqda va ularning energetika sohasidagi ulushi oshib bormoqda. O'zbekiston, shu jumladan Xorazm viloyati QTEM rivojlantirish uchun katta salohiyatga ega bo'lib, bu yo'nalishda muayyan qadamlar qo'yilmoqda. Biroq, mavjud tadqiqotlarda Xorazm viloyatida QTEM rivojlantirishning kompleks tahlili, viloyat sharoitiga mos innovatsion texnologiyalarni joriy etish imkoniyatlari va QTEM rivojlantirishning ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligi masalalari yetarlicha yoritilmagan. Bu esa mazkur tadqiqotning dolzarbligini yanada oshiradi.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotda Xorazm viloyatida qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish holati va innovatsiyalarning ahamiyatini o'rganish uchun kompleks yondashuv qo'llanildi. Tadqiqot jarayonida miqdoriy va sifat tadqiqot usullarini birlashtirishga asoslangan metodologiyadan foydalanildi.

To'plangan ma'lumotlarni qayta ishlash va tahlil qilish uchun quyidagi usullardan foydalanildi:

1. Statistika tahlil: Dinamik qatorlar tahlili (2010-2023 yillar), korrelyatsion tahlil, qiyosiy tahlil va prognozlash usullari (2030 yilgacha).

2. Iqtisodiy-matematik modellash: LCOE (Levelized Cost of Energy) modeli, investitsiyalarning qoplanish muddatini hisoblash (NPV, IRR) va CO₂ emissiyasini hisoblash modellari.

3. SWOT-tahlil: Viloyatda QTEM rivojlantirishning kuchli va zaif tomonlari, imkoniyatlar va xavf-xatarlarni aniqlash.

4. R dasturida ma'lumotlarni qayta ishlash: Statistika ma'lumotlarni R dasturida qayta ishlash, ggplot2 paketi orqali vizualizatsiya qilish.

5. Ekspert baholash: QTEM rivojlantirishdagi to‘siqlarni 10 ballik shkalada baholash, innovatsion yo‘nalishlarni samaradorligi va joriy qilish muddati bo‘yicha baholash.

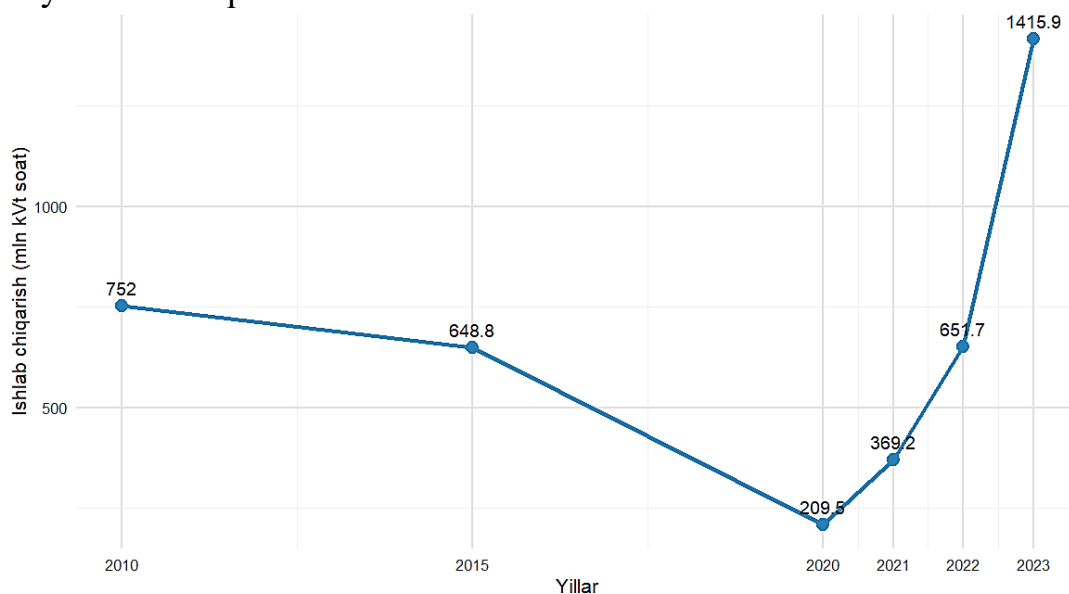
Tadqiqot natijalarining ishonchliligi metodologik triangulyatsiya, ma’lumotlar triangulyatsiyasi va ekspert validatsiyasi orqali ta’minlandi. Tadqiqot natijalaridan Xorazm viloyatida qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirish bo‘yicha strategik qarorlar qabul qilishda foydalanish mumkin.

TAHLIL VA NATIJALAR

Zamonaviy sharoitlarda qayta tiklanadigan energiya manbalarini (QTEM) rivojlantirish energetik xavfsizlikni ta’minlash va barqaror iqtisodiy o‘rinishning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Global tendensiyalar "yashil" energetikaga o‘tish jarayonini ko‘rsatmoqda, bu esa uglerod dioksidi chiqindilarini kamaytirish, energetik balansni diversifikatsiya qilish va an’anaviy uglevodorod resurslariga bog‘liqlikni kamaytirish zarurati bilan bog‘liqdir.

Ushbu tadqiqotning dolzarbligi O‘zbekistonda, xususan Xorazm viloyatida qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanish holatini har tomonlama tahlil qilish, mavjud cheklovlarni aniqlash va ularni bartaraf etish bo‘yicha strategik yo‘nalishlarni belgilash zaruriyati bilan bog‘liq. Tadqiqot jarayonida R dasturidan foydalanib, statistik ma’lumotlar asosida chuqur tahlillar amalga oshiriladi va natijalar vizualizatsiya qilinadi.

Xorazm viloyatida elektr energiyasi ishlab chiqarish dinamikasini 2010-2023 yillar bo‘yicha tahlil qilamiz:

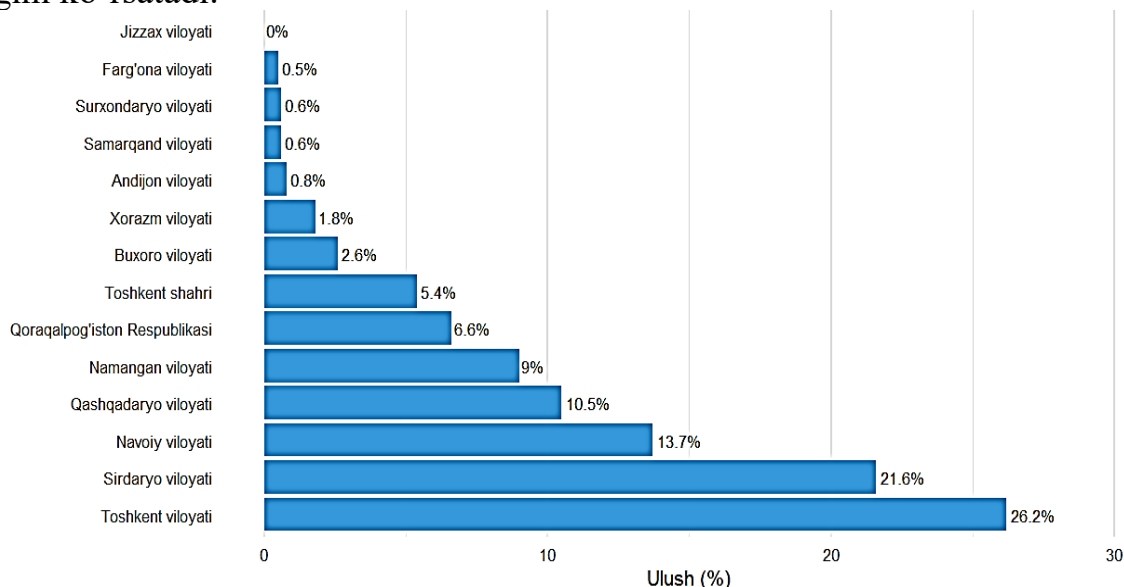
1-rasm. Xorazm viloyatida elektr energiyasi ishlab chiqarish dinamikasi¹

Energetika sektorining rivojlanishi mintaqaning barqaror ijtimoiy-iqtisodiy o‘rinishini ta’minlashda muhim o‘rin tutadi. Ma’lumotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, Xorazm viloyati boshqa hududlar bilan solishtirilganda nisbatan past darajadagi elektr

¹ Muallif ishlanmasi

energiyasi ishlab chiqarish hajmiga ega. 2023-yilda ishlab chiqarish hajmi 1415.9 mln kVt soatni tashkil etib, 2022-yildagi 651.7 mln kVt soat ko'rsatkichidan yuqori bo'ldi.

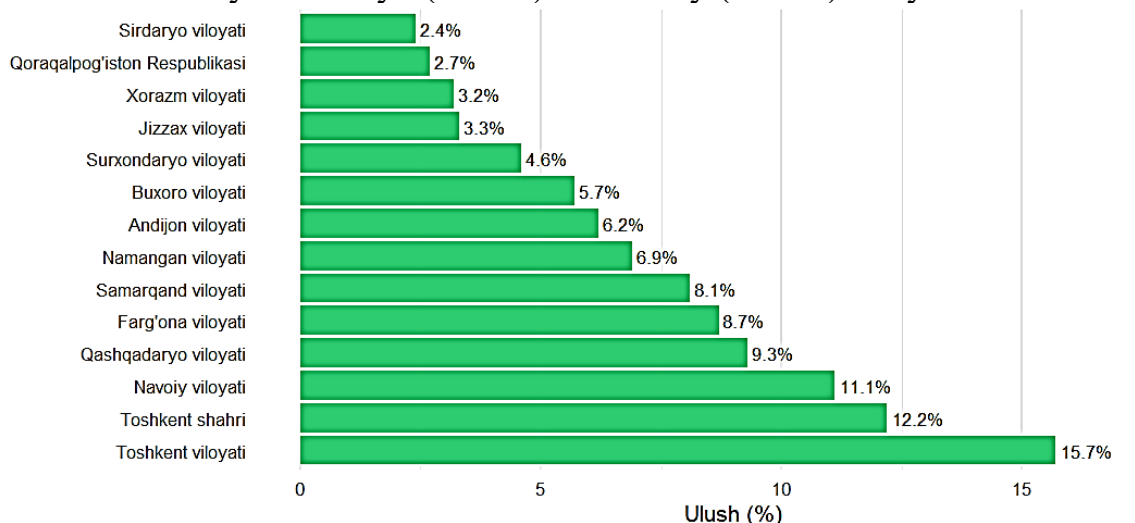
Hududda elektr energiyasi ishlab chiqarish sur'atlari barqaror emas, bu esa energetik infratuzilma rivojlanishidagi tebranishlarni aks ettiradi. 2023-yilda elektr energiyasi ishlab chiqarish hajmi 2 baravarga oshgan bo'lsa, 2020-yilda ushbu ko'rsatgich 3 marotaba pasayish kuzatilgan. Ushbu tendensiya mavjud resurslar cheklanganligini va energetika infratuzilmasining rivojlanishida muayyan to'siqlar borligini ko'rsatadi.

2-rasm. Hududlar bo'yicha elektr energiyasi ishlab chiqarish ulushi

1

Ma'lumotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston viloyatlarida elektr energiyasi ishlab chiqarish hajmlarida sezilarli tafovutlar mavjud. Toshkent viloyati 2023-yilda mamlakat bo'yicha umumiy ishlab chiqarishning 26.2% ini tashkil etib, yetakchi hududdir. Undan keyin Sirdaryo (21.6%) va Navoiy (13.7%) viloyatlari keladi.

3-rasm. Hududlar bo'yicha elektr energiyasi iste'moli ulushi²

¹ Muallif ishlanmasi

² Muallif ishlanmasi

Xorazm viloyati elektr energiyasi ishlab chiqarish ulushi bo'yicha 1.8% ko'rsatkichi bilan respublikada o'rtacha o'rinda turadi. Bu viloyatning energetik ta'minoti barqarorligini oshirish uchun qo'shimcha chora-tadbirlarni ishlab chiqish zarurligini ko'rsatadi.

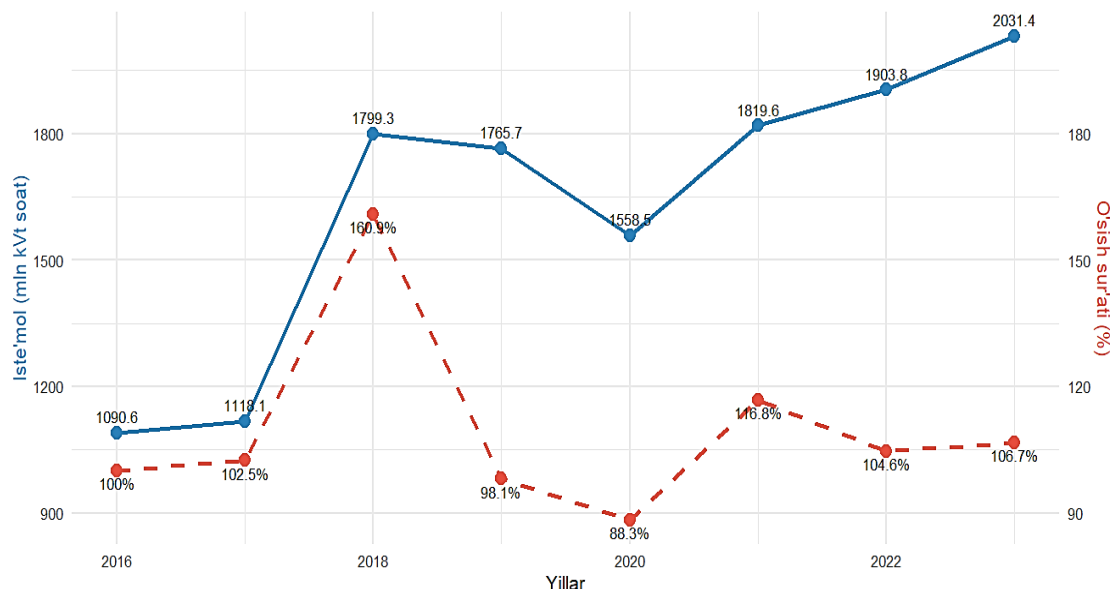
Tahlil natijalariga ko'ra, O'zbekistonda elektr energiyasi iste'moli o'sib bormoqda, biroq yillar kesimida uning o'sish sur'atlari turlicha shakllanmoqda. Hududlar bo'yicha ma'lumotlar tahlili elektr energiyasi iste'molida sezilarli farqlar mavjudligini ko'rsatadi. Yetakchi hududlar:

- Toshkent viloyati 2023-yilda 9854.9 mln kVt soat (15.7%) elektr energiyasi iste'mol qilgan

- Toshkent shahri 7682.1 mln kVt soat (12.2%) iste'mol bilan ikkinchi o'rinda turadi

- Navoiy viloyati 6945.8 mln kVt soat (11.1%) iste'mol bilan uchinchi o'rinda

Xorazm viloyatining elektr energiyasi iste'moli 2031.4 mln kVt soat bo'lib, umumiy respublika iste'molining 3.2% ini tashkil etadi.

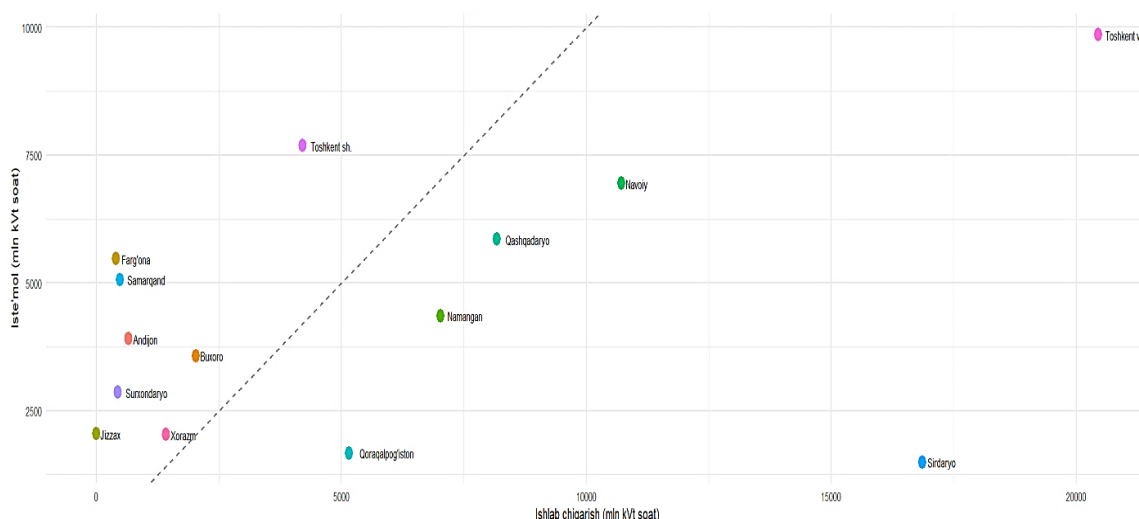

4-rasm. Xorazm viloyatida elektr energiyasi iste'moli dinamikasi¹

Xorazm viloyatida elektr energiyasi iste'moli tendensiyasini tahlil qilganda, 2016-2023 yillar davomida umumiy o'sish kuzatiladi. 2016-yilda 1090.6 mln kVt soat bo'lgan iste'mol 2023-yilga kelib 2031.4 mln kVt soatga yetgan, ya'ni 86.3% o'sgan. Bu davrda o'rtacha yillik o'sish sur'ati 9.7% ni tashkil etgan.

Biroq, o'sish barqaror bo'lmagan: 2018-yilda keskin o'sish (160.9%) kuzatilgan, 2019-2020 yillarda esa COVID-19 pandemiyasi sababi bilan iste'mol pasaygan. 2021-yildan keyin esa barqaror o'sish tendensiyasi kuzatilmoqda.

¹ Muallif ishlanmasi

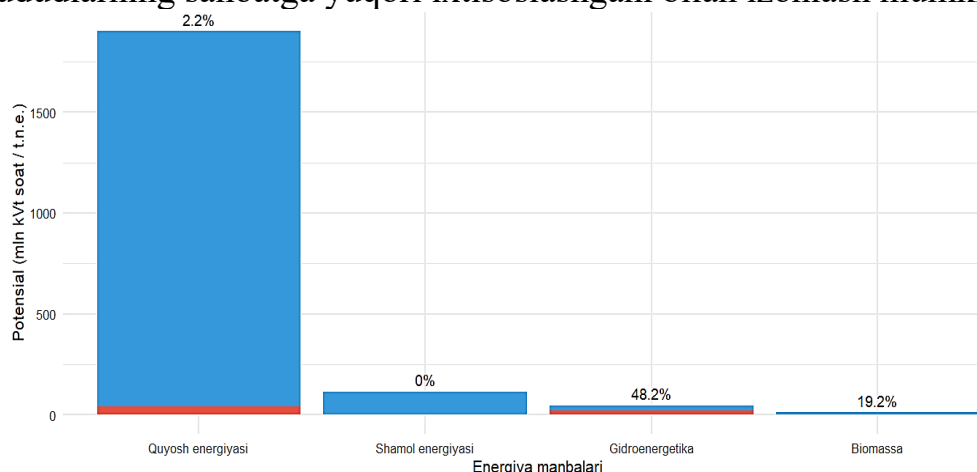

5-rasm. Hududlar bo'yicha energiya ishlab chiqarish va iste'molining bog'liqligi¹

Respublikaning o'rtacha energiya ishlab chiqarish va iste'molining o'zgarish dinamikalariga e'tibor qaratilganda Xorazm viloyatining energiya iste'moli respublikaning umumiy o'rtacha ko'rsatkichlariga nisbatan yuqori o'sish tendensiyasiga ega bo'lgan. 2023-yil holatiga ko'ra:

- Yuqori ishlab chiqarish va yuqori iste'mol bo'yicha Toshkent viloyati, Navoiy viloyati va Toshkent shaharlari ajralib turadi
- Eng kam ishlab chiqarish va iste'molga ega hududlar esa Xorazm, Jizzax va Surxondaryo viloyatlaridir
- Energiya ishlab chiqarish yuqori va iste'moli eng past hudud Sirdaryo viloyati bo'lgan bo'lsa, eng kam ishlab chiqarish va yuqori iste'mol bo'yicha Toshkent shahri yetakchilik qilmoqda

Hududlar bo'yicha 47 foiz energiya iste'moli 4 ta hududga (Toshkent shahri, Toshkent viloyati, Farg'ona va Navoiy viloyatlari) to'g'ri keladi. Buning asosiy sababi mazkur hududlarning sanoatga yuqori ixtisoslashgani bilan izohlash mumkin.

6-rasm. Xorazm viloyatida qayta tiklanadigan energiya manbalarining potentsiali²

¹ Muallif ishlanmasi

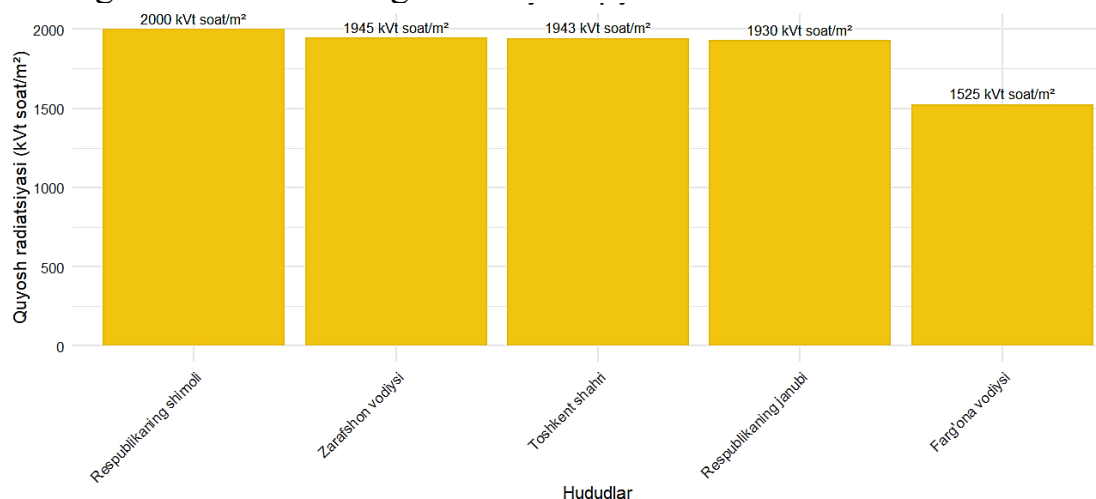
² Muallif ishlanmasi

Xorazm viloyati qayta tiklanadigan energiya manbalarini rivojlantirish uchun yuqori potensialga ega bo'lib, bu uning geografik va iqlimiy xususiyatlari bilan tasdiqlanadi.

Quyosh energiyasi: Viloyatda yiliga o'rtacha 300-320 quyoshli kun kuzatiladi. Global quyosh nurlanish darajasi 5.0-5.5 kVt·soat/m² kuniga yetadi. Bu esa mintaqada fotoelektr stansiyalardan (FES) foydalangan holda quyosh elektr energiyasini ishlab chiqarish uchun katta potensial mavjudligini ko'rsatadi. Texnik potensial 1900 mln kVt soat bo'lsa-da, hozirgi kunda atigi 2.2% o'zlashtirilgan.

Shamol energiyasi: Xorazm viloyatida shamol tezligi 50 metr balandlikda o'rtacha 5-7 m/s ni tashkil etadi. Bu esa shamol energetikasi qurilmalarining samarali ishlashi uchun yetarli ko'rsatkichdir. Viloyatning shamol energiyasi texnik potentsiali 114.6 mln kVt soat/yil baholangan, ammo hozirga qadar bu potensial o'zlashtirilmagan.

Gidroenergetika: Amudaryoning suv resurslaridan foydalanish imkoniyati mavjud bo'lib, bu salohiyat 45.2 mln kVt soat/yil baholangan. Hozirda bu potensialning 48.2% o'zlashtirilgan.

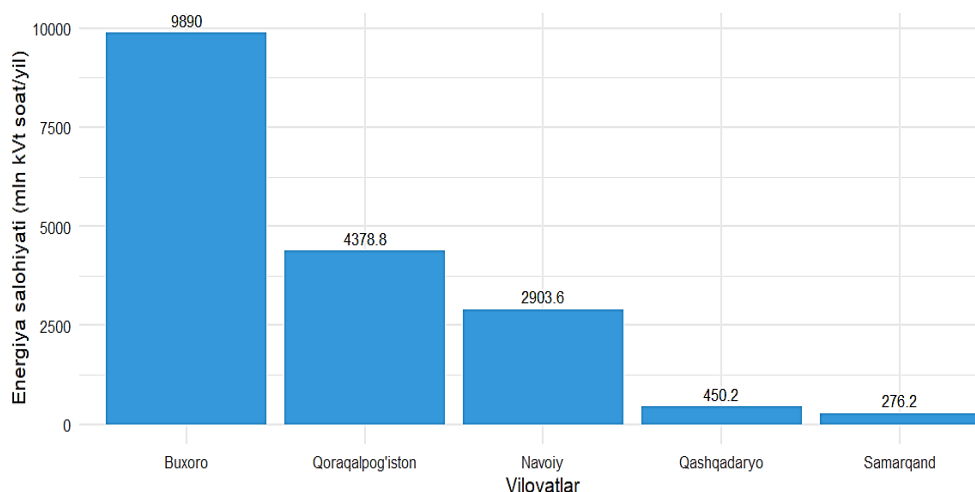
7-rasm. O'zbekistonda hududlar bo'yicha quyosh nurlanishi ko'rsatkichlari¹

O'zbekiston quyosh energiyasidan foydalanish uchun ulkan potensialga ega. Mamlakat hududida o'rtacha 300 kun davomida quyoshli kunlar kuzatiladi, bu esa quyosh energiyasidan foydalanishning iqtisodiy samaradorligini ta'minlaydi.

Jadvalda ko'rinib turganidek, Respublikaning shimoliy qismi (shu jumladan Xorazm viloyati) quyosh radiatsiyasi ko'rsatkichi bo'yicha yuqori darajaga (1900-2100 kVt soat/m²) ega. Bu ko'rsatkich Respublika janubidagi (1900-1960 kVt soat/m²) ko'rsatkichlar bilan deyarli bir xil. Farg'ona vodiysi esa nisbatan past ko'rsatkichga (1500-1550 kVt soat/m²) ega.

Quyosh soatlari bo'yicha ham Xorazm viloyati (2900-3000 soat) yaxshi ko'rsatkichga ega, bu esa viloyatda quyosh elektr stansiyalarini qurish uchun qulay sharoitlar borligini ko'rsatadi.

¹ Muallif ishlanmasi

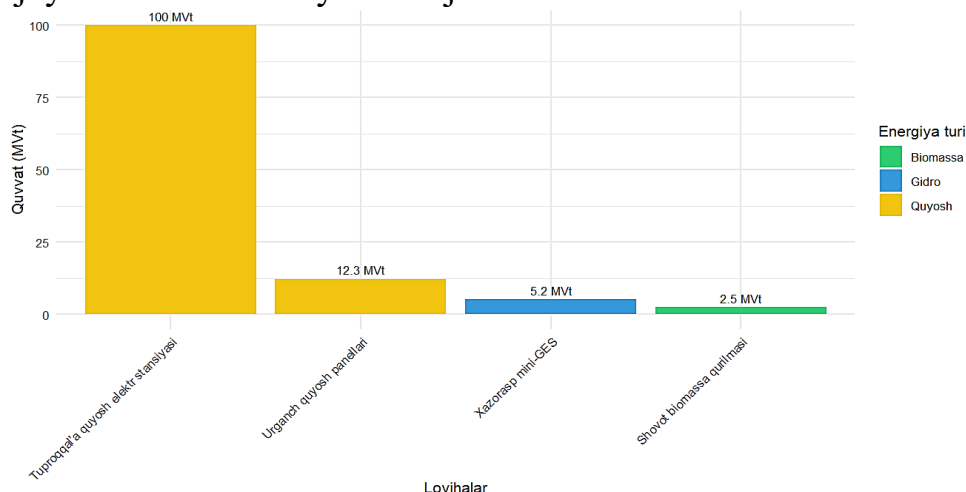

8-rasm. O'zbekistonda shamol energiyasi bo'yicha salohiyati yuqori viloyatlar¹

O'zbekiston bo'yicha shamol energiyasining texnik salohiyati tahlil qilinganda, quyidagi xususiyatlar aniqlandi:

- Eng yuqori potensial Buxoro viloyatida (9890 mln kVt soat/yil) kuzatiladi.
- Qoraqalpog'iston Respublikasi ikkinchi o'rinda (4378.8 mln kVt soat/yil) turadi.
- Navoiy viloyati (2903.6 mln kVt soat/yil) uchinchi o'rinda.
- Xorazm viloyati 114.6 mln kVt soat/yil ko'rsatkich bilan respublikada o'rtacha salohiyatga ega.

Xorazm viloyatida shamol energetikasi potensialini o'zlashtirishda mavjud maydoni (63 km²) va texnik imkoniyatlarni hisobga olish zarur. Viloyatda shamol energetikasi infratuzilmasini rivojlantirish uchun 2096 dona shamol elektr qurilmalarini joylashtirish imkoniyati mavjud.

9-rasm. Xorazm viloyatidagi QTEM loyihalari²

Xorazm viloyatida qayta tiklanadigan energiya manbalarini rivojlantirishda innovatsion yondashuvlar tobora kengayib bormoqda. 2023-yilga kelib viloyatda quyidagi asosiy QTEM loyihalari mavjud:

¹ Muallif ishlanmasi

² Muallif ishlanmasi

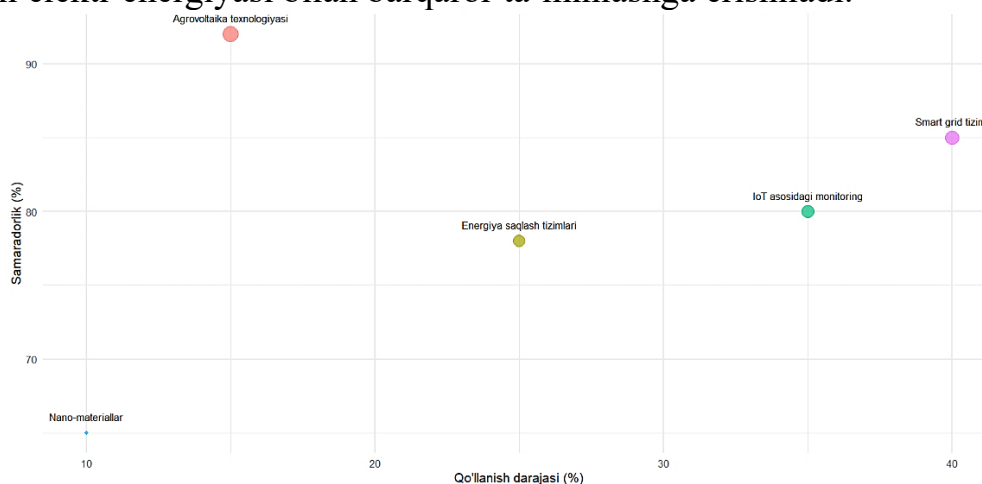
1. Tuproqqal'a quyosh elektr stansiyasi (100 MVt) — 2023-yil fevralda qurilishi boshlangan, "Voltalia" kompaniyasi tomonidan amalga oshirilayotgan eng yirik loyiha. Loyihaning innovatsion jihati agrovoltaika texnologiyasini qo'llashdir — bu bir maydonning o'zida energiya ishlab chiqarish va qishloq xo'jaligini birlashtirish usuli bo'lib, quyosh panellari ostida sabzavot va poliz ekinlari yetishtiriladi.

2. Xazorasp mini-GES (5.2 MVt) — Amudaryo suv resurslaridan foydalanuvchi kichik gidroelektr stansiya. Smart-grid texnologiyasi bilan integratsiyalashtirilgan bo'lib, energiya tarmoqni real vaqt rejimida boshqarish imkonini beradi.

3. Urganch quyosh panellari (12.3 MVt) — Urganch shahrida joylashtirilgan ko'p quvvatli quyosh panellari tizimi. Ikki tomonlama panellar texnologiyasi qo'llanilgan bo'lib, bu panellar orqa tomondan tushadigan yoritilishdan ham foydalanish imkoniyatini beradi, bu esa umumiy samaradorlikni 20-30% ga oshiradi.

4. Shovot biomassa qurilmasi (2.5 MVt) — qishloq xo'jaligi chiqindilaridan foydalanib energiya ishlab chiqaruvchi qurilma. Ko'p resursli sistema sifatida loyihalashtirilgan bo'lib, bir vaqtning o'zida elektr energiyasi, issiq suv va organik o'g'it ishlab chiqaradi.

Tuproqqal'a quyosh elektr stansiyasi ishga tushirilgandan so'ng, Xorazm viloyatida elektr energiyasi ishlab chiqarish quvvatlari 30 foizga oshib, 424 megavattga yetishi kutilmoqda. Xususan, Tuproqqal'a tumanining elektrga bo'lgan yillik 135 million kilovatt soat talabi to'liq qondiriladi. Shu bilan birga, iste'moldan ortgan 40 foiz energiyani qo'shni tumanlarga uzatish imkoniyati paydo bo'ladi, ya'ni 85 ming xonadonni elektr energiyasi bilan barqaror ta'minlashga erishiladi.

10-Rasm. QTEM innovatsion texnologiyalari samaradorligi va qo'llanish darajasi¹

Qayta tiklanadigan energiya manbalarini rivojlantirishda innovatsion texnologiyalar muhim rol o'ynaydi. Xorazm viloyatida qo'llanilayotgan va istiqbolli texnologiyalar tahlil qilinganda quyidagi xususiyatlar aniqlandi:

1. Smart grid tizimi (aqlli tarmoq) — energiya ishlab chiqarish va iste'mol qilish jarayonini real vaqt rejimida boshqarish imkonini beruvchi zamonaviy elektr tarmoq. Bu texnologiya samaradorlik ko'rsatkichi yuqori (85%) bo'lib, Xorazm viloyatida 40%

¹ Muallif ishlanmasi

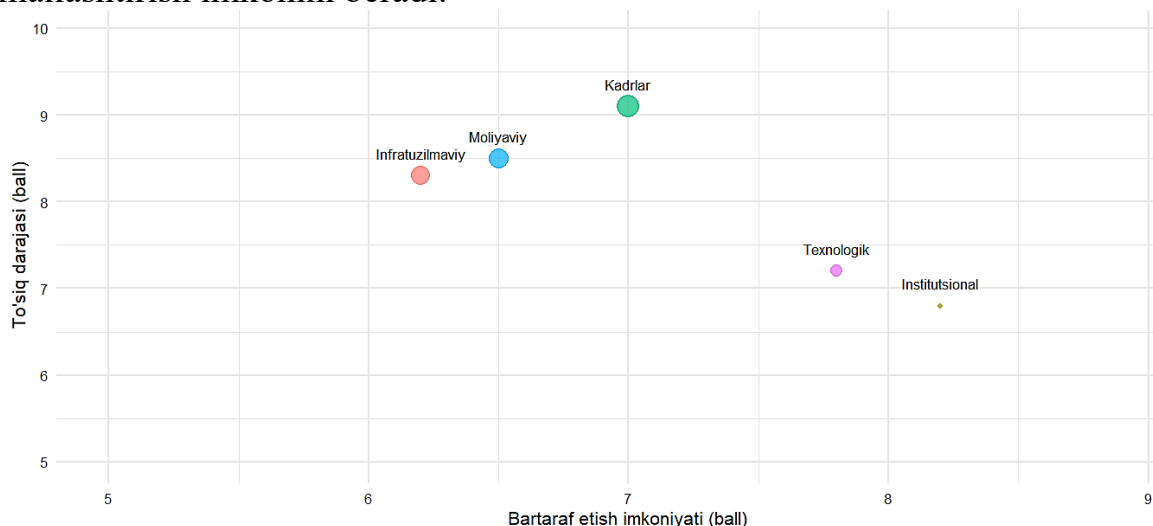
darajada qo'llanilmoqda. Smart grid tizimi energiya yo'qotishlarini kamaytirish, energiya taqsimotini optimallashtirish va tarmoq barqarorligini oshirish imkonini beradi.

2. Energiya saqlash tizimlari — elektr energiyasini saqlash va kerak bo'lganda tarmoqqa uzatish texnologiyasi. Bu tizimlar 78% samaradorlikka ega bo'lib, Xorazm viloyatida 25% darajada qo'llanilmoqda. Li-ion akkumulyatorlar, nasos-akkumulyatorli stansiyalar va boshqa energiya saqlash usullari qayta tiklanadigan energiya manbalarining uzluksiz ishlashini ta'minlash uchun zarur.

3. Agrovoltaika texnologiyasi — qishloq xo'jaligi va quyosh energetikasini birlashtirishga asoslangan innovatsion yechim. Mazkur texnologiya samaradorligi 92% bo'lib, hozirda qo'llanilish darajasi 15% ni tashkil etadi. Agrovoltaika quyosh panellari ostidagi maydonlardan qishloq xo'jaligi maqsadlarida foydalanishga imkon beradi, bu esa yer resurslaridan samarali foydalanishni ta'minlaydi.

4. Nano-materiallar — yangi avlod quyosh panellari va shamol turbinalari uchun qo'llaniladigan materiallar. 65% samaradorlikka ega bo'lib, qo'llanilish darajasi 10%. Nano-materiallar energiya ishlab chiqarish tizimlarining samaradorligini oshirish, chidamliligini uzaytirish va ishlab chiqarish tannarxini pasaytirish imkonini beradi.

5. IoT asosidagi monitoring — qayta tiklanadigan energiya manbalarini boshqarish va monitoring qilish uchun "Internet of Things" texnologiyalariga asoslangan tizim. 80% samaradorlikka ega va 35% darajada qo'llanilgan. Bu texnologiya energiya ishlab chiqarish jarayonini real vaqt rejimida kuzatish va boshqarish, nosozliklarni tezkor aniqlash va texnik xizmat ko'rsatish jarayonlarini optimallashtirish imkonini beradi.

11-Rasm. QTEM rivojlantirishdagi to'siqlar va ularni bartaraf etish imkoniyatlari¹

Xorazm viloyatida qayta tiklanadigan energiya manbalarini rivojlantirishda quyidagi asosiy to'siqlar mavjud:

1. Kadrlar bilan bog'liq to'siqlar (9.1 ball) — QTEM sohasida malakali mutaxassislarning yetishmasligi eng muhim to'siqlardan biri hisoblanadi. Viloyatda

¹ Muallif ishlanmasi

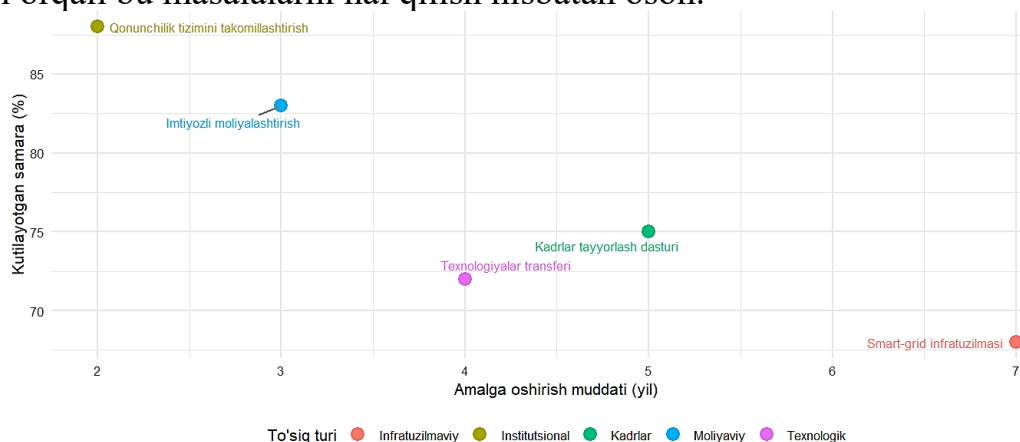
qayta tiklanadigan energiya texnologiyalari bo'yicha ixtisoslashgan kadrlar tayyorlash tizimi yetarli darajada rivojlanmagan. Bu to'siqni bartaraf etish imkoniyati o'rtacha (7.0 ball) baholanadi, chunki ta'lim tizimini o'zgartirish va mutaxassislar tayyorlash uzoq muddat talab etadi.

2. Moliyaviy to'siqlar (8.5 ball) — QTEM loyihalarini amalga oshirish uchun katta miqdordagi boshlang'ich investitsiyalar talab etiladi. Mablag'larning cheklanganligi, kredit olish imkoniyatlarining yetishmasligi va loyihalarning uzoq muddatli qaytim davri moliyaviy to'siqlarning asosini tashkil etadi. Bu to'siqni bartaraf etish imkoniyati nisbatan o'rtacha (6.5 ball) baholanadi, chunki bu keng ko'lamli moliyaviy institutlarni jalb qilishni talab etadi.

3. Infratuzilmaviy to'siqlar (8.3 ball) — Xorazm viloyatining mavjud elektr tarmoqlari QTEM tizimlarini keng qamrovli integratsiyalash uchun to'liq moslashtirilmagan. Elektr uzatish liniyalarining eskirganligi, energiya saqlash tizimlarining yetishmasligi va tarmoq infratuzilmasining zamonaviy talablarga to'liq javob bermasligi asosiy muammolar hisoblanadi. Bu to'siqni bartaraf etish imkoniyati past (6.2 ball) baholanadi, chunki infratuzilmani modernizatsiya qilish katta hajmdagi investitsiyalarni talab etadi.

4. Texnologik to'siqlar (7.2 ball) — Zamonaviy QTEM texnologiyalarining yuqori narxi, ularni mahalliy sharoitlarga moslashtirish murakkabligi va texnik xizmat ko'rsatish tizimining yetarli darajada rivojlanmaganligi texnologik to'siqlar guruhiga kiradi. Bu to'siqlarni bartaraf etish imkoniyati yuqoriroq (7.8 ball) baholanadi, chunki xalqaro hamkorlik va texnologiyalar transferi orqali ularni yengish mumkin.

5. Institutsional to'siqlar (6.8 ball) — Normativ-huquqiy bazaning yetarli darajada takomillashmaganligi, byurokratik to'siqlar va litsenziyalash jarayonlarining murakkabligi institutsional to'siqlarni tashkil etadi. Bu to'siqlarni bartaraf etish imkoniyati eng yuqori (8.2 ball) baholanadi, chunki siyosiy iroda va qonunchilik tashabbusi orqali bu masalalarni hal qilish nisbatan oson.

12-rasm. QTEM to'siqlarini bartaraf etish strategiyalari¹

Xorazm viloyatida qayta tiklanadigan energiya manbalarini rivojlantirishdagi to'siqlarni bartaraf etish uchun quyidagi strategik yondashuvlar taklif etiladi:

¹ Muallif ishlanmasi

1. Qonunchilik tizimini takomillashtirish — Institutsional to‘siqlarni bartaraf etish uchun eng samarali (88%) va nisbatan qisqa muddatda (2 yil) amalga oshirish mumkin bo‘lgan strategiya. Bu QTEM loyihalarini amalga oshirishning huquqiy asoslarini takomillashtirish, investorlar uchun imtiyozlar tizimini yaratish va ma‘muriy to‘siqlarni kamaytirish chora-tadbirlarini o‘z ichiga oladi.

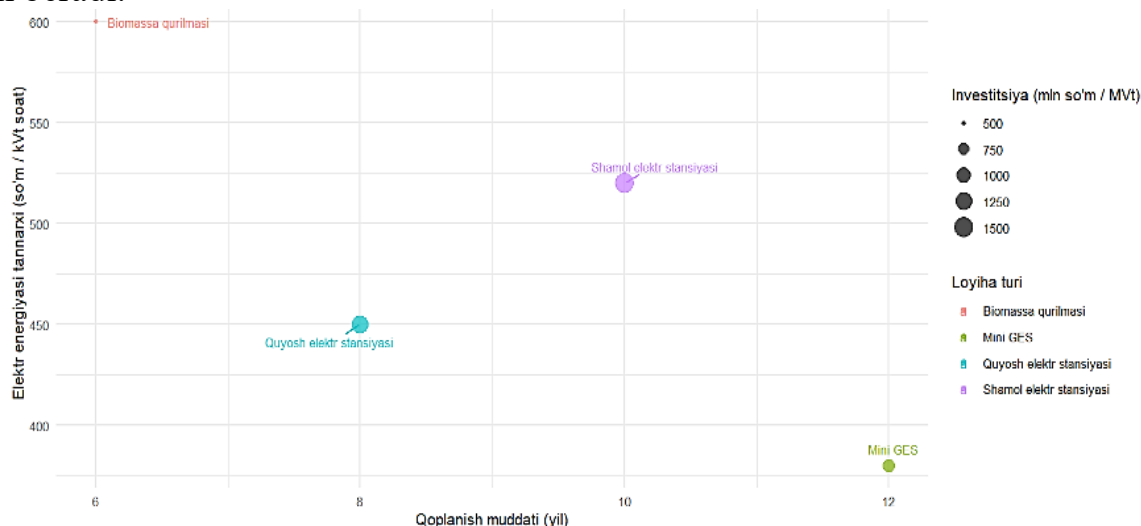
2. Imtiyozli moliyalashtirish — Moliyaviy to‘siqlarni yengish uchun samarali (83%) va o‘rta muddatda (3 yil) amalga oshiriladigan strategiya. Bu QTEM loyihalarini imtiyozli kreditlash tizimini yaratish, xalqaro moliya tashkilotlari mablag‘larini jalb qilish va davlat-xususiy sheriklik mexanizmlarini rivojlantirishni o‘z ichiga oladi.

3. Kadrlar tayyorlash dasturi — Kadrlar bo‘yicha to‘siqlarni bartaraf etish uchun samaradorligi yuqori (75%) bo‘lgan, ammo uzoqroq muddatni (5 yil) talab qiladigan strategiya. Bu oliy ta‘lim muassasalarida QTEM sohasida mutaxassislar tayyorlash, xorijiy universitetlar bilan hamkorlikda ta‘lim dasturlarini ishlab chiqish va amaliyotchilar uchun malaka oshirish kurslarini tashkil etish chora-tadbirlarini o‘z ichiga oladi.

4. Texnologiyalar transferi — Texnologik to‘siqlarni yengish uchun samarali (72%) va o‘rta muddatda (4 yil) amalga oshiriladigan strategiya. Bu xalqaro hamkorlik doirasida ilg‘or texnologiyalarni joriy etish, mahalliy sharoitga moslashtirish va texnik xizmat ko‘rsatish tizimini rivojlantirishni o‘z ichiga oladi.

5. Smart-grid infratuzilmasi — Infratuzilmaviy to‘siqlarni bartaraf etish uchun nisbatan past samaradorlikka (68%) ega va uzoq muddatni (7 yil) talab qiladigan strategiya. Bu elektr tarmoqlarini modernizatsiya qilish, aqlli tarmoq tizimlarini joriy etish va energiya saqlash infratuzilmasini rivojlantirishni o‘z ichiga oladi.

Bu strategik yondashuvlarni kompleks tarzda amalga oshirish Xorazm viloyatida qayta tiklanadigan energiya manbalarini rivojlantirish uchun qulay muhit yaratishga yordam beradi.

13-rasm. QTEM loyihalarining iqtisodiy samaradorligi¹

¹ Muallif ishlanmasi

Xorazm viloyatida qayta tiklanadigan energiya manbalari loyihalarining iqtisodiy samaradorligi turli parametrlar bo'yicha tahlil qilinganda quyidagi xususiyatlar aniqlandi:

1. Quyosh elektr stansiyalari — MVt quvvat uchun o'rtacha investitsiya 1200 mln so'mni tashkil etadi. Stansiyalar 25 yil davomida ishlash qobiliyatiga ega bo'lib, investitsiyalar o'rtacha 8 yilda qoplanadi. Elektr energiyasi tannarxi (LCOE) 450 so'm/kVt soatni tashkil etadi, bu an'anaviy stansiyalarga nisbatan raqobatbardosh ko'rsatkichdir.

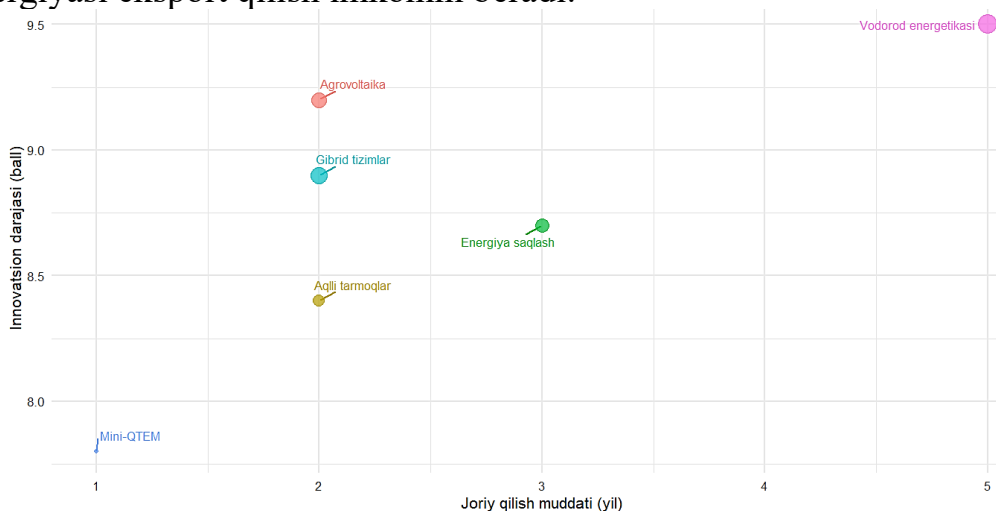
2. Shamol elektr stansiyalari — MVt quvvat uchun investitsiya 1500 mln so'mni tashkil etadi, bu boshqa QTEM turlariga nisbatan yuqoriroq. Ishlash muddati 20 yil bo'lib, qoplanish muddati 10 yilni tashkil etadi. Elektr energiyasi tannarxi 520 so'm/kVt soatni tashkil etadi.

3. Mini GESlar — MVt quvvat uchun investitsiya 800 mln so'mni tashkil etadi, bu nisbatan past ko'rsatkichdir. Mini GESlar 50 yilgacha ishlaydi, bu eng yuqori ko'rsatkichdir. Qoplanish muddati 12 yil bo'lsa-da, elektr energiyasi tannarxi (380 so'm/kVt soat) eng past hisoblanadi.

4. Biomassa qurilmalari — MVt quvvat uchun investitsiya 500 mln so'mni tashkil etadi, bu eng past ko'rsatkichdir. Ishlash muddati 15 yil bo'lib, qoplanish muddati atigi 6 yilni tashkil etadi. Biroq, elektr energiyasi tannarxi (600 so'm/kVt soat) eng yuqori hisoblanadi.

Tahlil natijalariga ko'ra, eng tez qoplanadigan loyihalar biomassa qurilmalari (6 yil) va quyosh elektr stansiyalari (8 yil) hisoblanadi. Eng kam tannarxli elektr energiyasini mini GESlar (380 so'm/kVt soat) va quyosh elektr stansiyalari (450 so'm/kVt soat) ishlab chiqaradi. Uzoq muddatli investitsiya sifatida mini GESlar (50 yil) va quyosh elektr stansiyalari (25 yil) eng maqbul hisoblanadi.

Umuman olganda, 2030-yilga kelib Xorazm viloyatida qayta tiklanadigan energiya manbalarining umumiy quvvati 1745 MVt ga yetishi kutilmoqda. Bu viloyatning elektr energiyasiga bo'lgan talabini to'liq qondirish va qo'shni viloyatlarga elektr energiyasi eksport qilish imkonini beradi.

14-rasm. QTEM rivojlantirishning innovatsion yo'nalishlari¹

¹ Muallif ishlanmasi

Xorazm viloyatida qayta tiklanadigan energiya manbalarini rivojlantirishning istiqbolli innovatsion yo‘nalishlari:

1. Vodorod energetikasi — Innovatsion darajasi eng yuqori (9.5 ball) va samara ko‘rsatkichi yuqori (95%) bo‘lgan, ammo joriy qilish muddati uzoqroq (5 yil) bo‘lgan yo‘nalish. Qayta tiklanadigan energiya manbalaridan olingan elektr energiyasini vodorod ishlab chiqarishga yo‘naltirish orqali energiyani saqlash va kerak bo‘lganda qayta ishlatish imkonini beradi. Vodorod energetikasi transport va sanoat sektorlarida ham qo‘llanilishi mumkin.

2. Agrovoltaika — Innovatsion darajasi yuqori (9.2 ball) va samara ko‘rsatkichi yuqori (85%) bo‘lgan, joriy qilish muddati qisqa (2 yil) bo‘lgan yo‘nalish. Quyosh panellarini qishloq xo‘jaligi maydonlari ustiga o‘rnatish orqali bir vaqtning o‘zida elektr energiyasi ishlab chiqarish va ekin yetishtirish imkonini beradi. Bu Xorazm viloyati uchun, ayniqsa, yer resurslaridan samarali foydalanish nuqtai nazaridan juda muhim.

3. Gibridd tizimlar — Innovatsion darajasi yuqori (8.9 ball) va samara ko‘rsatkichi yuqori (88%) bo‘lgan, joriy qilish muddati qisqa (2 yil) bo‘lgan yo‘nalish. Turli xil qayta tiklanadigan energiya manbalarini (masalan, quyosh va shamol) bir tizimga birlashtirish orqali energiya ishlab chiqarishning barqarorligini oshirish va mavsumiylikni bog‘liqlikni kamaytirish imkonini beradi.

4. Energiya saqlash tizimlari — Innovatsion darajasi yuqori (8.7 ball) va samara ko‘rsatkichi yuqori (82%) bo‘lgan, joriy qilish muddati o‘rtacha (3 yil) bo‘lgan yo‘nalish. Akkumulyator texnologiyalari, issiqlik akkumulyatorlari va boshqa energiya saqlash usullari QTEM tizimlarining ishlashini barqarorlashtirish va energiya ta‘minotining uzluksizligini ta‘minlash uchun zarur.

5. Aqlli tarmoqlar (Smart Grid) — Innovatsion darajasi yuqori (8.4 ball) va samara ko‘rsatkichi yuqori (78%) bo‘lgan, joriy qilish muddati qisqa (2 yil) bo‘lgan yo‘nalish. Raqamli texnologiyalar va sun‘iy intellekt yordamida energiya ishlab chiqarish va iste‘molini real vaqt rejimida boshqarish imkonini beruvchi tizimlar. Bu texnologiya energiya yo‘qotishlarini kamaytirish va tarmoq barqarorligini oshirish uchun muhim.

6. Mini-QTEM — Innovatsion darajasi nisbatan past (7.8 ball) va samara ko‘rsatkichi nisbatan past (72%) bo‘lgan, lekin joriy qilish muddati eng qisqa (1 yil) bo‘lgan yo‘nalish. Kichik quvvatli va modulli QTEM tizimlari markazlashgan energiya tizimiga ulanish imkoniyati cheklangan hududlarda ayniqsa foydali. Xorazm viloyatining chekka hududlari uchun bu yechim samarali hisoblanadi.

Bu innovatsion yo‘nalishlarni kompleks tarzda rivojlantirish Xorazm viloyatida qayta tiklanadigan energiya manbalarining samaradorligini oshirish va ularning keng joriy etilishini ta‘minlash imkonini beradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xorazm viloyatida qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish holati va uni rivojlantirishda innovatsiyalarning ahamiyati bo‘yicha olib borilgan tadqiqot natijalarini tahlil qilish orqali bir qator muhim xulosalarga kelindi. Viloyat qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirish uchun sezilarli salohiyatga ega bo‘lib,

quyosh, shamol va gidroenergetika sohasida yuqori potensial mavjud. Quyosh energiyasi salohiyati 1900 mln kVt soat/yil, shamol energiyasi 114.6 mln kVt soat/yil va gidroenergetika 45.2 mln kVt soat/yil bilan baholanmoqda. Biroq, bugungi kunda bu potensialdan yetarlicha foydalanilmayotgani — quyosh energiyasi potensialining 2.2% va gidroenergetika potensialining 48.2% o‘zlashtirilgani, hamda shamol energiyasi amalda rivojlanishni endigina boshlagani aniqlandi.

Viloyatda elektr energiyasi ishlab chiqarish va iste’moli o‘rtasida nomutanosiblik mavjud bo‘lib, 2023 yilda ishlab chiqarish 1415.9 mln kVt soatni tashkil etgan holda, iste’mol 2031.4 mln kVt soatga yetgan. Bu viloyatning elektr energiyasi ta’minotida tashqi manbalarga bog‘liqligini ko‘rsatadi. QTEM rivojlantirishda kadrlar yetishmasligi, moliyaviy resurslar cheklanganligi, infratuzilmaviy muammolar, texnologik va institutsional to‘siqlar asosiy muammolar sifatida aniqlandi.

Tadqiqot yakunida Tuproqqal’a quyosh elektr stansiyasi, Xazorasp mini-GES, Urganch quyosh panellari va Shovot biomassa qurilmasi kabi asosiy loyihalar tahlil qilindi. Smart grid, energiya saqlash tizimlari, agrovoltaika, nano-materiallar va IoT-monitoring kabi innovatsion texnologiyalar viloyatda QTEM rivojlantirishda muhim rol o‘ynayotgani aniqlandi. QTEM loyihalarining iqtisodiy samaradorligi turli parametrlar bo‘yicha tahlil qilinganda, biomassa qurilmalari va quyosh elektr stansiyalari eng tez qoplanadigan, mini-GESlar va quyosh elektr stansiyalari esa eng kam tannarxli energiya ishlab chiqaradigan loyihalar ekanligi ko‘rsatildi.

2030 yilgacha prognozlarga ko‘ra, Xorazm viloyatida QTEM quvvatlari 1745 MVt ga yetishi kutilmoqda, bu viloyatning energetik xavfsizligini ta’minlash va qo‘shni viloyatlarga elektr energiyasi eksport qilish imkonini beradi. Vodorod energetikasi, agrovoltaika, gibrid tizimlar, energiya saqlash tizimlari va aqlli tarmoqlar kabi innovatsion yo‘nalishlarni rivojlantirish orqali QTEM tizimlarining samaradorligini yanada oshirish mumkin. Viloyatda bu innovatsion yo‘nalishlarni kompleks tarzda rivojlantirish, qayta tiklanuvchi energiya manbalarining samaradorligini oshirish, ularning keng joriy etilishini ta’minlash, energetik xavfsizlik va ekologik barqarorlikka erishish maqsadida tegishli strategiyalarni ishlab chiqish va amalga oshirish tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Tester, J.W., Drake, E.M., Driscoll, M.J., Golay, M.W. & Peters, W.A. (2012). Sustainable Energy: Choosing Among Options. MIT Press
2. IRENA (2021). Renewable Energy Statistics 2021. International Renewable Energy Agency, Abu Dhabi
3. REN21 (2023). Renewables 2023 Global Status Report. Paris: REN21 Secretariat
4. BloombergNEF (2022). New Energy Outlook 2022. Bloomberg Finance L.P
5. Amueva, S.B., Karimov, D.T., Sodiqov, A.A. (2022). Markaziy Osiyo mamlakatlarida qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirish istiqbollari. O‘zbekiston Milliy universiteti xabarлари, 3(2), 45-52.
6. Ergashev, B. (2021). O‘zbekistonda energetika sektori transformatsiyasi: muammolar va istiqbollari. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, 4, 23-32.

7. O‘zbekiston energetika vazirligi & UNDP (2020). O‘zbekistonda qayta tiklanuvchi energiya manbalari: hozirgi holati va istiqbollari. Toshkent.
8. Karimov, I., Ahmedov, A., Qodirov, T. (2023). O‘zbekistonda qayta tiklanuvchi energiyani rivojlantirishning iqtisodiy samaradorligi. Iqtisodiyot va ta’lim, 2, 112-120.
9. Aliyev, F. (2022). O‘zbekistonda "yashil" energetikani rivojlantirish: institutsional va moliyaviy mexanizmlar. Moliya, 5, 78-86
10. Nurmetov, J. (2022). Xorazm viloyatida quyosh energiyasidan foydalanish imkoniyatlari. Xorazm Ma'mun akademiyasi axborotnomasi, 3, 45-52.
11. Xorazm viloyati hokimligi & XMI (2021). Xorazm viloyatining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish strategiyasi 2030. Urganch.
12. Berdiyev, B., Raxmatov, M. (2023). Xorazm viloyatida agrovoltaika texnologiyasini joriy etish imkoniyatlari. Qishloq xo‘jaligi va innovatsion texnologiyalar, 2, 67-74.
13. Abror, A., Boltayev, S., Jumaniyozov, I. (2022). Markaziy Osiyo mamlakatlarida "aqli tarmoq" texnologiyalarini joriy etish istiqbollari. Energetika muammolari, 4, 112-119.
14. Hamidov, O. (2023). Qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirishda energiya saqlash tizimlari. Energetika muammolari, 1, 45-53
15. International Energy Agency (2022). Energy Technology Perspectives 2022. IEA, Paris.

LATVIYADA SOLIQ REYTINGI TIZIMI: FISKAL INTIZOM VA HALOL BIZNESNI RIVOJLANTIRISH AMALIYOTI

Abdullayev Zafarbek Safibullayevich

Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b.

Namangan davlat universiteti, Menejment kafedrası

ORCID: 0009-0000-2685-5398

E:mail: zafarbek.abdullayev555@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada Latviyada soliq to'lovchilar reytingi tizimi joriy etilganining huquqiy, tashkiliy va texnologik asoslari hamda ushbu tizimning fiskal intizom, soliq shaffofligi va halol tadbirkorlikni rag'batlantirishdagi amaliy samarasi tahlil qilinadi. Tadqiqotda reyting mezonlari, algoritmi, toifalari, xalqaro baholovchilar fikri va jamoatchilik munosabatlari yoritilgan. Tadqiqot natijalari asosida O'zbekiston uchun implementatsion tavsiyalar ishlab chiqilgan. Reyting tizimi soliq ma'muriyatchiligida motivatsion vosita sifatida o'zini oqlamoqda.

Kalit so'zlar: soliq to'lovchilar reytingi, fiskal intizom, Latviya, soliq boshqaruvi, reyting tizimi, shaffoflik, xavf mezonlari

Аннотация

В статье исследуется внедрённая в Латвии система рейтинга налогоплательщиков: её правовые основы, технический механизм функционирования и практическое влияние на налоговую дисциплину. Рассмотрены критерии оценки, категории рейтингов, восприятие со стороны общества и бизнеса, а также международные оценки. На основе анализа представлены предложения по применению опыта в условиях Узбекистана.

Ключевые слова: рейтинг налогоплательщиков, налоговая дисциплина, Латвия, налоговое администрирование, прозрачность, поведение налогоплательщика

Abstract

This article analyzes the legal, institutional, and technical framework of Latvia's taxpayer rating system and its practical impact on fiscal discipline, tax transparency, and honest business promotion. The study highlights the system's rating criteria, categories, technical algorithm, and international assessments. The findings present applicable policy recommendations for Uzbekistan's tax administration reform.

Keywords: taxpayer rating, fiscal discipline, Latvia, tax administration, transparency, risk indicators, public scoring

KIRISH

Bugungi globalashuv va raqamli transformatsiya sharoitida davlat moliyaviy boshqaruvining samaradorligini ta'minlashda fiskal intizom, shaffoflik va soliq to'lovchilarning xulq-atvorini tartibga solish muhim o'rin tutadi. Ayniqsa, yashirin iqtisodiyotning oldini olish, soliqlardan bo'yin tovlanish holatlarini qisqartirish va vijdonli tadbirkorlikni rag'batlantirish maqsadida zamonaviy mexanizmlarni joriy etish davlatlarning ustuvor vazifasiga aylangan. Bunday mexanizmlardan biri sifatida

solliq to'lovchilarni reyting asosida baholash tizimi ko'plab mamlakatlarda, jumladan, Latviya Respublikasida ham amaliyotga joriy etilmoqda.

Mazkur tadqiqot aynan Latviyada joriy etilgan reyting tizimining mezonlari, texnik ishlash mexanizmi, normativ-huquqiy asoslari va amaliy natijalarini chuqur o'rganishga qaratilgan. Tadqiqot davomida reyting tizimining tashkiliy modeli, baholash algoritmi, statistika asosida amaliy natijalari, jamoatchilik va biznes vakillarining unga munosabati tahlil qilinadi. Shuningdek, xalqaro tashkilotlar – OECD, IOTA, Yevropa Komissiyasi tomonidan berilgan baholar ham alohida ko'rib chiqiladi.

Tadqiqot natijalari solliq boshqaruvini takomillashtirish, fiskal intizomni mustahkamlash va halol tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash bo'yicha O'zbekiston va boshqa mamlakatlar uchun ham amaliy ahamiyatga ega bo'lishi mumkin.

ADABIYOTLAR SHARHI

Solliq to'lovchilarni reyting asosida baholash tizimi zamonaviy fiskal boshqaruvning innovatsion komponenti sifatida jahon moliyaviy-amaliyotida tobora keng qo'llanilmoqda. Ushbu bobda tadqiqot mavzusiga bevosita oid bo'lgan nazariy konsepsiyalar, xalqaro tajriba, normativ-huquqiy hujjatlar va Latviya Respublikasi misolidagi amaliy adabiyotlar tizimli tarzda tahlil qilinadi.

Nazariy jihatdan solliq to'lovchilar reytingi tushunchasi quyidagi asoslarga tayanadi:

Fiskal xulq-atvor nazariyasi (tax compliance behavior), xususan Allingham va Sandmo (1972) tomonidan ishlab chiqilgan modelda solliq to'lovchi qarorlarini ehtimoliy jazolanish va foyda maksimallashtirish nuqtai nazaridan baholash tushuntirilgan. Unga ko'ra, solliq to'lashga intilish ko'p hollarda subyektiv xavf va manfaatlar nisbati bilan belgilanadi.

Reputatsion baholash va inson kapitali nazariyasi doirasida reytinglar ishonchlilikni oshiruvchi vosita sifatida talqin qilinadi (Tirole, 1996; Becker, 1975).

Reyting va monitoring tizimlari orqali fiskal intizomni rag'batlantirish mexanizmlari James Alm (2012), Lars P. Feld va Bruno S. Frey (2007) tomonidan iqtisodiy-psixologik yondashuv orqali asoslangan.

Ushbu nazariy yondashuvlar Latviyada joriy etilgan tizimning metodologik negizini tushunishda muhim manbadir.

Xalqaro amaliyotda reyting asosidagi solliq nazorati tizimlari Yevropa Ittifoqi davlatlari, Osiyo (xususan, Xitoy), shuningdek, Rossiya va AQShda turli darajada joriy etilgan. Quyidagi manbalar xalqaro tajribani ochib beradi:

OECD (2024): "Tax Administration 2023" hisobotida ochiqlik, raqamlashuv va reyting orqali solliq intizomini oshirish mexanizmlari tahlil qilingan. Latviyaning rejalashtirilgan solliq islohotlari bu hujjatlarda yuqori baholangan.

European Commission Recovery and Resilience Plan – Latvia (2023): Ushbu hujjatga ko‘ra, Latviya reyting tizimini RRF (Recovery and Resilience Facility) islohoti doirasida, yashirin iqtisodiyotga qarshi kurash strategiyasi sifatida joriy qilgan.

IOTA (2024): Mintaqaviy soliq idoralari uyushmasi tomonidan Latviya reyting tizimi ochiqligi va algoritmik hisoblash tamoyillari bo‘yicha alohida e‘tirof etilgan.

World Bank (2022) hisobotida reytingga asoslangan fiskal monitoringning O‘zbekistonda joriy etilishi imkoniyatlari haqida bashoratlar keltirilgan.

Bu manbalar reyting mexanizmini shaffoflik, xatarlarni oldindan aniqlash va soliq boshqaruvi samaradorligini oshirish kontekstida baholaydi.

Latviyada reyting tizimi huquqiy asosini quyidagi normativ-huquqiy hujjatlar tashkil etadi:

“Par nodokļiem un nodevām” qonuni (Soliqlar va to‘lovlar to‘g‘risidagi qonun)ga 2023-yilda kiritilgan o‘zgartirishlar (18-moddaga 36-band) – VIDga reyting shakllantirish va uni e‘lon qilish vakolati berilgan.

VIDning rasmiy metodikasi (2023–2024 yillar): bu hujjatlarda reyting mezonlari, toifalari va algoritmlar izchil bayon qilingan. Har chorakda yangilanadigan tahlil natijalari esa kompaniyalar reytingini jamoatchilikka e‘lon qilish tartibini belgilaydi.

Latviyaning Moliya vazirligi tomonidan 2021–2022-yillarda ishlab chiqilgan Yashirin iqtisodiyotga qarshi kurash milliy dasturi, ushbu tizimning siyosiy asoslarini tashkil qiladi.

VID ochiq ma‘lumotlar portali orqali 2024-yil 1-chorakda 137 066 ta kompaniya reyting bahosi olgan, shulardan 18% — “A”, 43% — “B”, 6,6% — “C”, 3% — “J” va 29,5% — “N” toifalariga kirgani qayd etilgan. Ushbu statistik ko‘rsatkichlar soliq madaniyatining oshganligini va noaktiv korxonalar ulushining muammo ekanligini ko‘rsatadi.

Smite-Roķe (2024) tomonidan olib borilgan rasmiy intervyularda reytingning profilaktik va rag‘batlantiruvchi funksiyalari ta‘kidlanadi.

Ba‘zi yuridik va iqtisodiy ekspertlar (Delna.lv, Latvian Transparency) reytingning ommaga e‘lon qilinishi shaxsiy ma‘lumotlarga oid xavf tug‘dirishi mumkinligini ta‘kidlagan. Shuningdek, kichik tadbirkorlik subyektlari uchun reyting mezonlarining moslashuvchan emasligi (ya‘ni xodim bo‘lmasa — salbiy baho berilishi) bo‘yicha tanqidiy qarashlar bildirilgan.

Biroq bularning aksariyati tizimning ilk bosqichida shakllangan muhokamalar bo‘lib, amaliyotda reyting shaffoflik va fiskal madaniyatni oshiruvchi kuchli vosita sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatmoqdaki, Latviyada soliq to‘lovchilar reytingi tizimi ilmiy, institutsional va texnologik jihatdan asoslangan, xalqaro ilg‘or tajribalarga uyg‘un tarzda ishlab chiqilgan tizimdir. U nafaqat fiskal nazoratning yangi shakli, balki

davlat–biznes–jamoatchilik o‘rtasidagi ochiq muloqotni kuchaytiruvchi vosita bo‘lib xizmat qilmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda Latviyada soliq to‘lovchilar reytingi tizimining huquqiy asoslari, baholash mezonlari, texnik ishlash algoritmi va amaliy natijalari tizimli yondashuv asosida o‘rganildi. Tadqiqotda deskriptiv (ta’riflovchi), huquqiy-analitik va qiyosiy metodlar qo‘llanildi. Reyting tizimining tarkibi, J–N–C–B–A toifalariga ajratish mexanizmi, baholashda ishtirok etuvchi 6 ta mezon guruhi tahlil qilindi.

Ma’lumotlar manbai sifatida VID (Latviya Davlat daromadlari xizmati) ochiq bazalari, 2024-yilgi statistik hisobotlar, shuningdek, OECD, Yevropa Komissiyasi va IOTA kabi xalqaro tashkilotlarning hujjatlari asos qilib olindi. Tahlilda grafik va strukturaviy baholash usullaridan foydalanildi.

Tadqiqot natijalari orqali reyting tizimining fiskal intizomga, soliq shaffofligiga va davlat–biznes munosabatlariga ko‘rsatgan ta’siri aniqlab berildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Latviyada soliq to‘lovchilar reytingi tizimi bosqichma-bosqich joriy etilgan bo‘lib, uning paydo bo‘lishiga mamlakatdagi soliq intizomini yaxshilash va yashirin iqtisodiyotni qisqartirish zarurlari asosiy sabab bo‘lgan.

Latviyada soliq to‘lovchilarning reytingi tizimi qonuniy jihatdan 2023-yilda qabul qilingan qonun o‘zgartirishlari bilan mustahkamlangan. Xususan, “Par nodokliem un nodevām” (Soliqlar va to‘lovlar to‘g‘risidagi qonun) ga kiritilgan o‘zgartirishlar orqali Davlat daromadlari xizmati (latv. Valsts ieņēmumu dienests, VID) ga soliq to‘lovchilar reytingini joriy etish va uni e’lon qilish vakolati berildi (1-rasm)¹. Mazkur qonunning 18-moddasiga kiritilgan 36-bandga muvofiq, VID har bir kompaniya uchun soliq majburiyatlarini bajarish darajasini aks ettiruvchi umumiy reyting bahosini shakllantirib, uni belgilangan tartibda oshkor qilmoqda.

Amaliyotda bu tizimni joriy etish 2018-yilda boshlangan edi. O‘sha vaqtdan beri VID ichki axborot tizimi orqali ayrim soliq to‘lovchilarga ularning soliq intizomi bahosi haqida ma’lumot berib kelgan². Biroq, o‘sha dastlabki reyting ma’lumotlari faqat kompaniyaning o‘ziga ko‘rinardi va tizim asosan informativ xarakterga ega edi. 2023-yil 30-iyunda kuchga kirgan qonunchilikdagi tuzatishlar bilan reyting tizimi yangilanib, 2024-yildan boshlab to‘liq joriy etildi. Endilikda, ushbu reytingning umumiy bahosi qonun asosida ommaga ham oshkor qilinadigan bo‘ldi. Bu o‘zgarishlar soliq to‘lovchilarning reyting bo‘yicha o‘z huquqlarini ham belgiladi. Masalan, har bir

¹ <https://www.vid.gov.lv/lv/nodoklu-maksataja-reitings>

² <https://kpmg.com/lv/lv/home/insights/2023/07/izmainas-nodoklu-maksataju-reitinga-sistema-un-nodoklu-aministracijas-kontroles-administracijas-procesos.html#:~:text=Kop%C5%A1%202018,no%20Padzi%C4%BCin%C4%81t%C4%81s%20sadarb%C4%ABbas%20programmas%20darb%C4%ABbas>

solliq to'lovchi Elektron deklaratsiya tizimi (EDS) orqali o'z reytingini va uni shakllantirishda foydalanilgan ko'rsatkichlar tafsilotlarini bilish huquqiga ega bo'ldi¹.

1-rasm. Latvija Davlat daromadlari xizmati (Valsts ieņēmumu dienests, VID)²

Yuqoridagi huquqiy asoslar tufayli, Latviyada solliq to'lovchilar reytingi tizimi rasmiy ravishda davlat solliqlar siyosatining bir qismiga aylangan. Bu tizimning joriy qilinishi, shuningdek, Yevropa Ittifoqining tiklanish jamg'armasi doirasidagi islohot choralaridan biri sifatida ham e'tirof etiladi. Zero, 2021–2022-yillarda Latvija hukumatining “yashirin iqtisodiyotga qarshi kurash” milliy ish rejasida mazkur reyting tizimini joriy etish va solliq nazoratlarini optimallashtirish ko'zda tutilgan edi³. Shu tariqa, reyting tizimi qonunchilik va strategik dasturlarga muvofiq ravishda joriy etilib, VID tomonidan amalga oshirilmoqda.

Latviya solliq xizmati barcha solliq to'lovchi kompaniyalarni besh xil reyting toifasida baholaydi: “A”, “B”, “C”, “N” va “J”. Ushbu harfli toifalar kompaniyaning solliq majburiyatlariga muvofiqlik darajasini ifodalaydi⁴. Quyida ushbu reyting toifalarining ma'nosi keltirilgan (1-jadval).

¹<https://lvportals.lv/skaidrojumi/359220-kas-ietekme-nodokla-maksataju-reitingu-un-kadas-prieksrocibas-sagaida-a-grupas-uznemumus-2024#:~:text=groz%C4%ABjumu%20normas%2C%20ar%20kur%C4%81m%20noteiktas,nodok%C4%BCu%20maks%C4%81t%C4%81ja%20reitinga%20kop%C4%93jo%20nov%C4%93rt%C4%93jumu>

² Muallif ishlanmasi

³https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CONSIL:ST_15548_2023_ADD_1#:~:text=including%20the%20adoption%20of%20a,work%20plan%20to%20restrain%20the

⁴<https://kpmg.com/lv/lv/home/insights/2023/07/izmainas-nodoklu-maksataju-reitinga-sistema-un-nodoklu-aministracijas-kontroles-administracijas-procesos.html#:~:text=Jaun%C4%81%20reitingu%20sist%C4%93ma%20b%C5%ABs%20pieejama,tikusi%20veidota%20ar%202%20pamatm%C4%93r%C4%B7iem>

1-jadval

Latviyada soliq to'lovchilar reyting toifalari va ularning mazmuni¹

Reyting toifasi	Ma'nosi (Davlat daromadlari xizmati VID talqiniga ko'ra)
A	Yaxshi muvofiqlik. Kompaniyada soliq qonunchiligini buzish xavflari yo'q. Barcha soliq majburiyatlari o'z vaqtida va to'liq bajariladi.
B	Muvofiqlikni yaxshilash zarur. Kompaniya umumiy soliq majburiyatlarini bajarib keladi, ammo ayrim ko'rsatkichlar bo'yicha kamchiliklar mavjud. Masalan, ba'zan deklaratsiyalarni kech topshirish yoki soliqlarni kech to'lash holatlari kuzatiladi.
C	Muvofiqlik buzilishlari. Kompaniya jiddiy soliq qonunbuzarliklariga yo'l qo'ygan. Masalan, soliq qonun buzilishi tufayli QQS (Qo'shilgan qiymat solig'i) to'lovchilari reyestrndan chiqarib yuborilgan yoki soliq huquqbuzarliklari sabab VID tashabbusi bilan uning xo'jalik faoliyati to'xtatilgan. Bunday kompaniyalarning ishonchligi past deb baholanadi; agar faoliyati to'xtatilgan bo'lsa, qonun bo'yicha ular bilan hech qanday bitim tuzish mumkin emas.
N	Faol emas (noaktiv). VID ma'lumotlariga ko'ra, kompaniya iqtisodiy faoliyat olib bormayapti. Ya'ni, kamida oxirgi 6 oy davomida soliq hisoboti va deklaratsiyalarida deyarli hech qanday aylanma ko'rsatilmagan, xodimlar mavjud emas yoki ular uchun ish haqi deklaratsiya qilinmagan. Ish faoliyatini boshlashda bunday kompaniya bilan hamkorlik qilishdan avval, uning faoliyatsizligi inobatga olinishi lozim.
J	Yangi ro'yxatdan o'tgan. Kompaniya oxirgi olti oy ichida tashkil etilgan yangi soliq to'lovchi hisoblanadi. Hali bunday korxona o'zini amaliyotda ko'rsatishga ulgurmagan bo'lsa-da, "yangi boshlanayotgan va vijdonan ish yuritishga intilayotgan har qanday tashabbus tahsinga loyiq" deb e'tirof etiladi.

Yuqoridagi reytinglar kompaniyaning soliq intizomi va xatarlar darajasini ko'rsatuvchi umumiy bahodir. Masalan, A reyting eng namunali soliq intizomini, B reyting ayrim zaif tomonlar borligini, C reyting esa jiddiy muammolar mavjudligini bildiradi. N guruhi faoliyat olib bormayotgan (yoki faoliyati juda sust) subyektlarni ajratib ko'rsatsa, J guruhi yangi tashkil etilgan, o'z tarixiga ega bo'lmagan korxonalarni ifodalaydi. Bu reyting bahosi kompaniyaning soliq majburiyatlarini bajarish intizomi xulosa tarzida jamlanadi va boshqa manfaatdor tomonlarga ham kompaniya haqida muayyan ma'lumot beradi (masalan, potensial biznes hamkorlar reytingga qarab kompaniya ishonchligini baholashlari mumkin).

VID ushbu harfli baholarni berishda oldindan belgilangan ko'rsatkichlar to'plamiga tayangan holda har bir kompaniyani tahlil qiladi. Jami oltita asosiy ko'rsatkichlar (mezonlar) guruhi mavjud bo'lib, ular quyidagilar:

1. Ro'yxatdan o'tganlik va registratsiya ma'lumotlari. Kompaniyaning hozirgi holati (bankrotlik jarayoni bor-yo'qligi, faoliyatining VID tomonidan to'xtatilgani yoki yo'qligi, QQS to'lovchisi sifatida ro'yxatdan chiqarilgani yoki yo'qligi) tekshiriladi. Shuningdek, kompaniya rasmiylarining (rahbarlarining) soliq sohasidagi oldingi faoliyati va tarixiy muvofiqlik ko'rsatkichlari ham inobatga olinadi.

2. Deklaratsiya va hisobotlarni o'z vaqtida topshirish. Soliq deklaratsiyalari va boshqa majburiy hisobotlarni belgilangan muddatlarda taqdim etish-intizomi baholanadi.

3. Soliq to'lovlari. Soliqlarni o'z vaqtida va to'liq hajmda to'lash intizomi muhim mezondir. Agar qarzdorlik yuzaga kelgan bo'lsa, kompaniyaning o'z

¹ <https://www.vid.gov.lv/en/taxpayer-rating-system#:~:text=A>

tashabbusi bilan VIDga murojaat qilib, qarzni bo‘lib to‘lash jadvalini tuzgani kabi omillar ijobiy holat sifatida e‘tiborga olinishi mumkin.

4. Jarimalar va soliq tekshiruv natijalari. VID nazorat tadbirlari (audit, tekshiruv) davomida aniqlangan qo‘shimcha soliqlar va qo‘llangan jarimalar miqdori baholanadi. Xususan, soliq nazorati natijasida hisoblangan qo‘shimcha soliq summasi kompaniyaning umumiy to‘lagan soliqlariga nisbatan qanchalik ulushga egaligi, jarimalar qanchalik jiddiy huquqbuzarlikni ko‘rsatishi kabi jihatlar tahlil qilinadi. Vijdonan ishlaydigan korxonalarda ham ayrim xatolar tufayli kichik jarimalar bo‘lishi mumkin, lekin tizim jiddiy soliq qonun buzilishlarini alohida ajratib ko‘rsatadi.

5. Ish haqi darajasi va “konvertatsiya” xavfi. Kompaniyada to‘lanayotgan o‘rtacha ish haqi darajasi tegishli tarmoq va hudud bo‘yicha o‘rtacha ko‘rsatkichlar bilan solishtiriladi. Agar kompaniya ishchilarga g‘ayrioddiy ravishda juda past ish haqi to‘layotgan bo‘lsa, bu yashirin “konvertda” (rasmiy bo‘lmagan) ish haqi berilishi xavfidan dalolat berishi mumkin va reytingni pasaytiradi. Shu bilan birga, agar biror oydagi past ish haqi haqiqatan xodimlarning ta‘tili yoki boshqa sabablarga ko‘ra bo‘lsa, bunday holatlar hisobga olinmaydi.

6. Soliq deklaratsiyalaridagi xavfli tendensiyalar. VIDning o‘ziga xos xavf tahlili natijasida aniqlanadigan turli soliq xavflari ham reytingga ta‘sir qiladi. Masalan, QQS bo‘yicha tranzaksiyalar tahlilida gumonli holatlar ya‘ni kompaniyaning savdo operatsiyalari aksariyat ichki bozor bilan bo‘lsa-yu, lekin byudjetga juda kam QQS to‘lanayotgani; yoki kompaniya asosan Yevroittifoq ichidagi tovar aylanmasini deklaratsiya qilib, o‘zi vositachidek ko‘rinayotgani yoki uning xaridorlari o‘z deklaratsiyalarida ushbu kompaniyadan katta xaridlarni ko‘rsatgan, lekin u o‘zi bu savdolarni deklaratsiya qilmagan va h.k. Bularning barchasi maxsus xavf indikatorlari sifatida baholanib, B reytingni keltirib chiqaradi. Shuningdek, muddati o‘tgan yoki topshirilmagan soliq deklaratsiyalari mavjudligi, bank hisob raqamlarining yo‘qligi, soliq qarzlarini undirish choralari qo‘llanilgani kabi omillar ham shu guruhga kiradi va kompaniyani B reytingga tushib qoladi.

Yuqoridagi oltita mezon bo‘yicha har bir kompaniya tahlil qilinib, umumiy reyting bahosiga ega bo‘ladi[6]. Ushbu baholash kompaniyaning soliq majburiyatlariga qancha vijdonan rioya qilayotganini kompleks ravishda ko‘rsatadi. Reytingning asosiy vazifasi – soliq to‘lovchilarga o‘z holatini anglash va yaxshilashga yordam berishdir. Masalan, har bir kompaniya o‘zining EDS profilida reyting ko‘rsatkichlarining batafsil tahlilini ko‘rish mumkin. Bu yerda mezonlar bo‘yicha “yashil”, “sariq” yoki “qizil” signal ko‘rinishida baholar ko‘rsatiladi. Yashil indikator – mezon bo‘yicha talablar bajarilganini, sariq – e‘tibor qaratish va yaxshilash lozimligini, qizil esa – jiddiy muammo borligini bildiradi. Shu tariqa, reyting tizimi kompaniyalarga “qaysi jihatlar ustida ishlash kerakligi” bo‘yicha yo‘l xaritasi vazifasini o‘tashi ko‘zda tutilgan.

Reytingni hisoblash algoritmi oldindan belgilangan qoidalarga asoslanadi. VID har chorakda (yiliga kamida to‘rt marta) barcha kompaniyalar bo‘yicha mavjud ma‘lumotlarni tahlil qilib, reytinglarni qayta ko‘rib chiqadi. Baholash jarayoni bosqichma-bosqich istisno qilish usuli bilan amalga oshiriladi. Ya‘ni, avvalo ma‘lum

toifaga mansub kompaniyalar ajratib olinadi, so'ng qolganlariga navbatdagi mezonlar qo'llanadi. Yakunda har bir kompaniyaga faqat bitta (eng mos) reyting toifasi tayinlanadi.

Latviyada soliq to'lovchilar reytingini shakllantirish jarayoni qat'iy belgilangan qoidalarga asoslangan bo'lib, Davlat daromadlari xizmati (VID) tomonidan yaratilgan algoritm orqali amalga oshiriladi. Ushbu algoritm kompaniyani baholashda mezonlar bo'yicha izchil va bosqichma-bosqich tahlil qilishni nazarda tutadi. Quyida reyting belgilash tartibining asosiy bosqichlari izohlanadi.

1-bosqichda yangi kompaniyalar (J) ajratib olinadi. Agar kompaniya reyting aniqlanayotgan sanadan oldinroq olti oydan kam vaqt muqaddam ro'yxatga olingan bo'lsa, unga avtomatik ravishda J reyting beriladi. Yangi korxonalarga hozircha boshqa xavf mezonlari qo'llanmaydi. Agar kompaniya reyting sanasidan keyin ro'yxatdan o'tgan bo'lsa (ya'ni, juda yangi bo'lsa), u ushbu davr uchun umuman reyting olmaydi va keyingi chorakda baholanadi.

2-bosqichda faol bo'lmagan kompaniyalar (N) ajratiladi. Agar kompaniya so'nggi 6 oy ichida deyarli iqtisodiy faollik ko'rsatmagan bo'lsa, unga N reyting beriladi. VID buni aniqlash uchun quyidagi mezonlarga qaraydi ya'ni, so'nggi yarim yildagi jami deklaratsiyalangan soliqlar summasi 750 yevrodan oshmagan bo'lsa va bir vaqtda quyidagi holatlardan biri mavjud bo'lsa (a) kompaniya iqtisodiy faoliyatsizlik tufayli QQS reyestridan chiqarilgan yoki (b) xodimlar bo'yicha hech qanday ish haqi deklaratsiyasi yo'q va davlat byudjetiga to'langan soliqlar 150 yevrodan kam bo'lishi bo'yicha tahlil qiladi. Agar kompaniya shu "noaktiv" toifaga tushsa, unga boshqa xavf indikatorlari qo'llanilmaydi va reytingi "N" deb belgilanadi.

3-bosqichda jiddiy qonunbuzarliklari bo'lgan kompaniyalar (C) ajratiladi. Agar kompaniyaning xo'jalik faoliyati VID tomonidan soliq qonunbuzarliklari sabab to'xtatilgan bo'lsa yoki u soliq sohasidagi qoidabuzarliklar tufayli VID tashabbusi bilan QQS to'lovchilar reyestridan chiqarilgan bo'lsa, bunday kompaniya darhol C reyting oladi. Bu toifadagi subyektlar eng yuqori xavfli deb ko'rilib, boshqa mezonlar masalan, ish haqi darajasi yoki boshqalar inobatga olinmaydi, chunki allaqachon katta qonunbuzarlik aniqlangan. Albatta, kompaniya o'z profilida boshqa indikatorlarda ham qanday kamchiliklar borligini ko'rishi mumkin, lekin ular umumiy reyting bahosiga qo'shimcha ta'sir qilmaydi.

4-bosqichda muayyan xavf omillari bor kompaniyalar (B) ajratiladi. Yuqoridagi J, N, C guruhlariga kirmagan kompaniyalar orasida, agar birorta bo'lsa ham sezilarli soliq xavfi aniqlangan bo'lsa, bunday kompaniyalarga B reyting beriladi. "Sezilarli soliq xavfi" deganda, yuqorida sanab o'tilgan oltita mezon bo'yicha qizil signal beruvchi holatlardan birortasining mavjudligi tushuniladi. Masalan, soliq qarzi yoki agar kompaniyaning oxirgi oy yakunidagi soliq qarzi 15 000 yevrodan ohsa yoki uning umumiy to'langan soliqlariga nisbatan qarz ulushi yuqori darajada bo'lsa, bu jiddiy xavf belgisi sifatida B guruhiga tushishiga sabab bo'ladi. Yoki qarzni bo'lib to'lash jadvali mavjud bo'lsa-yu, ammo uning atigi <70% qismi to'langan bo'lsa bu ham xavf indikatoridir. Ish haqi bo'yicha xavflar bo'yicha, agar kompaniyada o'rtacha ish haqi davlat belgilagan eng kam miqdordan ham past bo'lsa yoki tarmoq/regional

o'rtachaning 50%idan past bo'lsa bu "konvertatsiya" (norasmiy ish haqi) ehtimoli borligini ko'rsatadi va B reytingga olib keladi. Yoki ishchilar mavjud bo'lsa-yu, lekin umuman ish haqi deklaratsiya qilinmagan bo'lsa (ayniqsa, qurilish yoki taksi kabi sohalarda faoliyat yuritib, lekin ish haqini ko'rsatmagan bo'lsa) bu ham jiddiy xavf sanaladi. QQS bo'yicha xavf ko'rsatkichlari ham B guruhiga tushishga sabab bo'ladi. Masalan, kompaniya o'z operatsiyalarida "riskli kontragentlar" bilan ishlagan ya'ni, uning yetkazib beruvchilari keyinchalik soliq qonunbuzarliklari uchun QQS reyestridan chiqarilgan bo'lsa yoki kompaniya asosan Latviyada savdo qilsa-da, deyarli QQS to'lamayotgan bo'lsa; yoki kompaniya bir necha yil davomida doimiy ravishda byudjetdan QQS qaytarib olgan holda, deyarli hech qanday sotuv amalga oshirmagan bo'lsa bularning barchasi QQS bo'yicha xatar belgilari hisoblanib B reytingni keltirib chiqaradi. Shuningdek, ketma-ket ikki yoki undan ortiq soliq deklaratsiyasini topshirmaganlik, yillik moliyaviy hisobotni bermaganlik, hatto kompaniya rasmiylarining xalqaro sanksiyalarga tushganligi kabi omillar ham shu guruhga kiradi va kompaniyani B reytingga tushirishi mumkin.

5-bosqich esa qolgan barcha kompaniyalarga A reyting beriladi. Agar kompaniya yuqoridagi J, N, C kategoriyalariga kirmasa va B reytingiga sabab bo'ladigan hech qanday muhim xavf omiliga ega bo'lmasa, demak u A reytingli soliq to'lovchi hisoblanadi. Bunday kompaniya soliq qonunlariga to'liq rioya qiluvchi, tartibli soliq to'lovchi sifatida e'tirof etiladi. Albatta, ayrim kichik va ahamiyatsiz kamchiliklar A guruhidagi kompaniyalarda ham bo'lishi mumkin, lekin ular reytingga jiddiy ta'sir qilmaydi. Kompaniya o'z profilida bunday nisbatan arziyasiz xavf belgilarini ko'rishi va istasa, bartaraf etishi mumkin.

Yuqoridagi algoritm har chorakda tatbiq etilib, reytinglar muntazam ravishda yangilanadi. Reytingni hisoblashda qo'llanilgan aniq davrlar va ma'lumotlar bo'yicha har bir kompaniya o'z EDS profilida batafsil ma'lumot ko'ra oladi. Shu tariqa, tizim avtomatlashtirilgan ravishda belgilangan qoidalar asosida ishlaydi va barcha subyektlarga teng mezonlar qo'llanadi.

Latviyada soliq to'lovchilar reytingi tizimini boshqarish va amalga oshirish uchun mas'ul organ Davlat daromadlari xizmati (VID)dir. Reyting bahosi bevosita VID tomonidan shakllantiriladi va e'lon qilinadi. VID har chorakda o'zining elektron ma'lumotlar bazalaridagi ma'lumotlarni tahlil qilib, har bir kompaniyaning reytingini belgilaydi yoki yangilaydi. Shuningdek, reyting natijalarini VIDning ochiq ma'lumotlar bazasi orqali jamoatchilikka taqdim etadi.

Tizimning to'g'ri va xolis ishlashi ustidan nazorat asosan ichki darajada amalga oshiriladi. VID qonunchilikda belgilangan mezonlar va tartib-qoidalar asosida reytingni hisoblaydi hamda uning aniqligi uchun javobgar hisoblanadi. Mazkur tizim qonun asosida joriy qilinganligi sababli, VID reytingni aniqlashda barcha me'yoriy hujjatlarga rioya etishi shart. Soliq to'lovchilar esa o'z navbatida reyting shakllanishi jarayonining shaffofligini ta'minlash uchun ayrim huquqlarga ega. Yuqorida ta'kidlanganidek, har bir kompaniya o'ziga tegishli reyting ko'rsatkichlarini EDS tizimida batafsil ko'rishi mumkin. Bu esa nazoratning bir shakli ya'ni, kompaniya agar

reytingi noto‘g‘ri hisoblangan deb hisoblasa, VIDga murojaat qilib o‘z ma‘lumotlarini aniqlashtirish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Tizim uchun javobgarlik yuridik nuqtai nazardan ham belgilangan. Reyting ma‘lumotlarini e‘lon qilish qonun bilan ruxsat etilgan bo‘lsa-da, VID ushbu ma‘lumotlarning maxfiylik va to‘g‘rilik talablariga javob berishini ta‘minlashi kerak. Misol uchun, kompaniya reytingi aniqlashda foydalanilgan ba‘zi ma‘lumotlar (agar ular milliy yoki xalqaro qonunchilikka ko‘ra oshkor etilishi taqiqlangan bo‘lsa) kompaniyaning o‘ziga ham berilmasligi mumkin. Bunday maxfiy risk axborotlari reytingga ta‘sir ko‘rsatmaydi va e‘lon qilinmaydi¹. Lekin shunga qaramay, VID bunday axborotlarni ichki soliq nazorati faoliyatida (masalan, xavfli holatlarni tekshirishda) qo‘llashda davom etadi.

Reyting tizimining umumiy nazorati, albatta, Latviyaning Moliya vazirligi va hukumat siyosati doirasida amalga oshiriladi. Chunki soliq ma‘muriyati (VID) shu vazirlikka bo‘ysunadi. Agar ushbu tizim faoliyatida jiddiy muammolar kuzatilsa yoki biznes hamjamiyatida norozilik uyg‘otsa, tegishli nazorat organlari (masalan, Ombudsman yoki sud tizimi) aralashishi ham mumkin. VID direktori Baiba Smite-Roķe xonimning ta‘kidlashicha, reyting tizimi joriy etilishidan ko‘zlangan maqsad – jamiyatda “halol biznes yuritish”ga bo‘lgan tushuncha va talabni kuchaytirish, tadbirkorlarni halol ishlashga undash va ularga buning yo‘llarini ko‘rsatib berish, shuningdek, halol kompaniyalarni xavfli bitimlardan himoya qilishdan iboratdir². Bu bayonot tizim qanday boshqaruv prinsiplariga asoslanishini ham ko‘rsatadi ya‘ni, VID faqat jazolovchi emas, balki ko‘maklashuvchi va rag‘batlantiruvchi rolda chiqmoqda.

Reyting baholari davriy ravishda yangilanib turadi. VID ma‘lumotiga ko‘ra, soliq to‘lovchilar reytingi kamida har chorakda bir marta qayta ko‘rib chiqiladi. Yil davomida to‘rt marotaba yangilash amalga oshiriladi. Demak, kompaniya o‘z faoliyatidagi soliq intizomi borasida ijobiy yoki salbiy o‘zgarish qilsa, uch oy ichida uning reytingida aks etadi.

Reyting yangilanish sanalari odatda chorak yakunlari bilan bog‘liq. Har bir chorak tugagach, VID o‘z axborot tizimida mavjud oxirgi ma‘lumotlar (masalan, o‘tgan chorak davomida topshirilgan barcha deklaratsiyalar, to‘lovlar, qarzdorlik holati, jarimalar va boshqalar) asosida barcha kompaniyalarni qayta baholaydi. Reyting aniqlanadigan sana holatiga har bir ko‘rsatkichning ahvoli baholanadi. Shundan so‘ng, yuqorida bayon etilgan algoritm asosida (J, N, C, B, A ketma-ketligida) kompaniyalarga yangilangan reyting belgilanadi.

Yangilanish jarayoni avtomatik tarzda axborot tizimi orqali amalga oshadi. Shu sababli, reytinglarning e‘lon qilinishi ham ma‘lum bir kechikish bilan sodir bo‘ladi. Har chorak tugaganidan keyin qisqa vaqt ichida yangi reytinglar VIDning ochiq bazasida jamlanadi. Masalan, 2024-yil 1-chorak yakunlari bo‘yicha reytinglar aprel oyida yangilanib e‘lon qilinadi, 2-chorak yakuni bo‘yicha – iyulda, va hokazo. VID

¹ <https://www.vid.gov.lv/en/taxpayer-rating-system#:~:text=profile%20in%20the%20Taxpayer%20Rating,Indicators>

² <https://www.vid.gov.lv/en/article/company-tax-payment-ratings-can-now-be-found-srs-website#:~:text=SRS%20Director%20General%20Baiba%20%C5%A0mite,engaging%20in%20potentially%20risky%20transactions>

ma'lumotlariga ko'ra, ayrim holatlarda yil davomida bundan ko'proq ham yangilash o'tkazilishi mumkin, lekin standart sifatida choraklik muddat belgilangan.

Reyting yangilanishini kuzatish uchun tadbirkorlar EDS tizimidan foydalanadilar. Har bir yangilanishda kompaniya o'z profilida o'z reyting bahosi o'zgargan yoki o'zgarmaganini ko'rishi va agar o'zgargan bo'lsa, qaysi ko'rsatkichlar tufayli o'zgarganini tahlil qilishi mumkin. Agar kompaniya oraliq davrda o'z holatini yaxshilagan bo'lsa (masalan, qarzini yopgan, kechikkan deklaratsiyalarini topshirgan yoki ish haqlarini oshirgan bo'lsa), navbatdagi reyting yangilanishida bu ijobiy o'zgarishlar hisobga olinib, reytingi masalan B dan A ga ko'tarilishi mumkin. Aksincha, e'tibor bermagan kamchiliklar davom etsa yoki yangilari qo'shilsa, reyting pasayishi mumkin.

Ochiq ma'lumotlar bazasida ham reytinglar yangilanishi aks etadi. VIDning rasmiy veb-saytida maxsus "Soliq to'lovchilar reytingi" bo'limi mavjud bo'lib, u yerda istalgan kishi har bir kompaniyaning joriy reyting toifasini qidirib ko'rishi mumkin¹. Ushbu ochiq reyestr ham vaqti-vaqti bilan yangilanadi. Demak, ham jamiyat, ham biznes hamkorlar har chorakda kompaniyalar haqida yangilangan bahoni bilib borish imkoniyatiga ega.

Reyting tizimi, avvalo, tashkiliy-texnik ko'rsatkichlarga asoslanganligi sababli, har bir kompaniya o'z reytingiga bilvosita ta'sir o'tkazishi mumkin. O'z soliq intizomini yaxshilash orqali reytingini ko'tarishi yoki uni saqlab qolishi mumkin. Tizim joriy etilishidagi asosiy maqsad ham shunda ya'ni kompaniyalar reytingdagi holatini ko'rib, o'zlarini o'zlari tuzatishga intilishadi.

Kompaniyaning reytingiga ta'sir ko'rsatishning eng samarali yo'li ko'rsatkichlarni yaxshilash. Agar korxona B reytingida bo'lsa va uni A qilishni istasa, u holda B reytingiga sabab bo'lgan kamchiliklarni bartaraf etishi lozim. Masalan, agar B reytingi soliq qarzi tufayli qo'yilgan bo'lsa, qarzni imkon qadar tezroq to'lash yoki bo'lib to'lash jadvaliga rioya etish zarur. Agar deklaratsiyalar kechikib topshirilgani uchun bo'lsa, unda barcha hisob-kitoblarni belgilangan muddatlarda topshirishni yo'lga qo'yishi kerak.

Reyting natijalaridan norozi bo'lgan kompaniyalar uchun ham muayyan choralar mavjud. Avvalo, agar kompaniya o'z reytingi noto'g'ri hisoblangan deb hisoblasa, u VIDga murojaat qilib, tegishli tushuntirish yoki tuzatish kiritishni so'rashi mumkin. Chunki reyting obyektiv ma'lumotlarga asoslanadi, lekin ba'zida xatoliklar yoki yangilanmay qolgan ma'lumotlar bo'lishi ehtimoldan xoli emas. Masalan, kompaniya allaqachon qarzni to'lagan, biroq ayni reyting hisoblangan kunda bu to'lov tizimda aks etmay qolgan bo'lishi mumkin. Bunday holatda kompaniya VID bilan bog'lanib, ma'lumotlarini yangilashni so'rashga haqli. Bundan tashqari, qonuniy himoya vositalari nuqtai nazaridan, agar kompaniya reyting bahosi uning obro'siga jiddiy putur yetkazmoqda deb hisoblasa va uni adolatsiz deb bilsa, umumiy tartibda yuqori turuvchi

¹ <https://lvportals.lv/skaidrojumi/359220-kas-ietekme-nodokla-maksataju-reitingu-un-kadas-prieksrocibas-sagaida-a-grupas-uznemumus-2024#:~:text=No%202024,nodok%C4%BCu%20maks%C4%81t%C4%81ja%20reitinga%20kop%C4%93jo%20nov%C4%93rt%C4%93jumu>

organlarga shikoyat qilishi yoki hatto sudga murojaat etishi mumkin. Latviyaning “Soliqlar va to‘lovlar to‘g‘risida”gi qonunida soliq ma‘muriyati qarorlariga shikoyat qilish tartibi ham belgilangan (odatda, kompaniyalar 30 kun ichida VIDning har qanday harakatiga rasmiy shikoyat kiritish huquqiga ega). Reytingning o‘zi jarima yoki majburlov chorasi bo‘lmasa-da, agar u noto‘g‘ri axborot asosida belgilangan bo‘lsa, kompaniya uni to‘g‘rilatish uchun shu umumiy shikoyat mexanizmidan foydalanishi mumkin.

Biroq, aksariyat hollarda kompaniyalar reytingdan shikoyat qilgandan ko‘ra, uning sabablarini bartaraf etishga harakat qilishi oqilona yo‘l bo‘ladi. Chunki reyting, aslida, jorimaviy emas, informativ vositadir. U ogohlantirish beradi, lekin hech qanday jarima yoki to‘siq qo‘ymaydi. Demak, kompaniya o‘z reytingini oshirish uchun tizim ko‘rsatgan kamchiliklarni tuzatishi kifoya. Bu nafaqat reytingni yaxshilaydi, balki korxonaning soliq masalalaridagi umumiy holatini ham sog‘lomlashtiradi. Shu sababdan, reyting tizimi konstruktiv muloqot va hamkorlik muhitida ishlaydi.

Xulosa qilish mumkinki, reytingga ta‘sir o‘tkazish kompaniyaning o‘z qo‘lida – “halol soliq to‘lovchi bo‘lish” orqali u doimo yuqori baho oladi. Agar biror nohaqlik yuz bersa, kompaniya o‘z huquqlaridan foydalanib masalani ko‘tarishi va hal qildirishiga qonuniy zamin bor. Bu tizimni biznes uchun muloqotga ochiq va motivatsion mexanizm deya ta‘riflash mumkin.

Soliq to‘lovchilar reytingi tizimi Latviyada jamoatchilik va ishbilarmon doiralar tomonidan asosan ijobiy qabul qilindi, chunki u halol va nohalol soliq to‘lovchilar o‘rtasida ochiq-oydin farq paydo qildi va soliq madaniyatini oshirishga xizmat qildi. Shu bilan birga, ba‘zi tashvish va munozarali jihatlar ham yo‘q emas edi.

Oddiy fuqarolar va ayniqsa iste‘molchilar nuqtai nazaridan, reyting tizimi korxonalar haqida qo‘shimcha foydali ma‘lumot manbai sifatida ko‘rildi. 2024-yildan boshlab VID veb-sayti orqali istalgan odam har qanday kompaniyaning reyting toifasini tekshirishi mumkin bo‘ldi. Bu, masalan, biror kishi muayyan firma bilan shartnoma tuzishdan oldin uning soliq intizomi qay darajada ekani haqida tasavvurga ega bo‘lishiga imkon yaratadi. Shunday qilib, jamoatchilik orasida ochiqlik va shaffoflikka intilish ko‘zga tashlandi. Mazkur tizim jamoada “halollik – eng yaxshi siyosat” degan qarashni mustahkamlashiga umid qilindi. Albatta, reyting mazmunan soliq masalalariga oid bo‘lsa-da, ko‘pchilik uchun bu kompaniyaning umumiy ishonchliligi belgisi sifatida qabul qilinishi mumkin. Shu sababli jamoatchilik orasida A reytingli kompaniyalarga nisbatan ishonch oshib, C yoki B reytingli kompaniyalarga nisbatan ehtiyotkorlik tuyg‘usi paydo bo‘lishi kutilgan.

Latviya tadbirkorlarining dastlabki munosabatlari turlicha bo‘ldi. Ko‘plab halol va intizomli kompaniyalar reyting tizimini qo‘llab-quvvatladilar, chunki bu ularga qo‘shimcha reputatsion foyda keltirishi aniq edi. Ayniqsa, A guruhiga kirgan korxonalar omma oldida e‘tirof etilib, ularning raqobatbardoshligi oshdi. Yuqorida qayd etilganidek, A reyting korxonalarga soliq xizmati bilan ishlashda ham alohida imtiyozlar beradi. Bu ham biznes uchun jozibadorlik aks etadi. Masalan, A reytingli kompaniyalar soliq organidan ma‘lumotnoma olish yoki QQS qaytimini olish kabi masalalarda tezlashtirilgan xizmat oladilar, shuningdek, ularga qarshi qo‘shimcha

tekshiruvlar rejalanganmaydi. Bu imkoniyatlar, albatta, halol kompaniyalar tomonidan ijobiy qabul qilindi.

Latviya Respublikasida soliq to'lovchilarni baholash reyting tizimi doirasida "A" darajasiga ega bo'lgan yuridik shaxslarga bir qator rasmiy va amaliy imtiyozlar taqdim etiladi. Ushbu imtiyozlar soliq intizomiga qat'iy rioya qilgan, qonunchilik talablariga muvofiq faoliyat yuritayotgan kompaniyalarni rag'batlantirishga xizmat qiladi. Quyidagi jadvalda "A" reytingli soliq to'lovchilar uchun taqdim etiladigan asosiy qulayliklar yoritilgan (2-jadval).

Shu bilan birga, B va C reytingli kompaniyalar uchun bu tizim bir oz tashvish uyg'otdi. Chunki endilikda ularning nomi yonida ommaga "soliq muammolari bor" degan tamg'a paydo bo'ldi. Ba'zi biznes vakillari B guruhiga tushib qolish obro'ga putur yetkazishi mumkinligidan xavotir bildirishdi. Bundan tashqari, B guruhidagi juda ko'p korxonalar umumiy soliq tushumlarining atigi 13% atrofini to'laydi, A guruhidagilar esa 86%dan ortig'ini ta'minlaydi¹. Bu statistikani ko'rgan tadbirkorlar jamoasi tushundiki, aksariyat halol soliq to'lovchilar allaqachon A guruhiga kiradi va B guruhida qolish ko'proq riskli segmentga xos.

2-jadval
"A" darajali reytingga ega kompaniyalar uchun imtiyozlar²

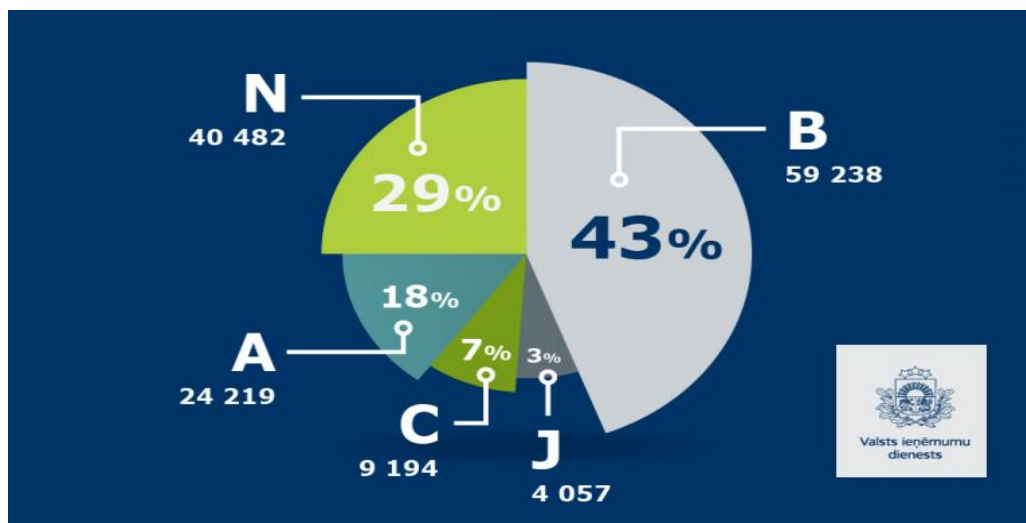
T/r	Imtiyozlar	Tasnif
1.	Aksiz tovarlari bilan tijorat faoliyatini amalga oshirish uchun litsenziya olish yoki qayta rasmiylashtirish	Kompaniya barcha zarur hujjatlarni topshirib, davlat boji to'langanidan keyin 10 ish kuni ichida litsenziya olish huquqiga ega bo'ladi. Biroq, ba'zi holatlarda VID litsenziya berishdan bosh tortishga haqli.
2.	Aksiz stavkasiga chegirma olish imkoniyati	«A» reyting kompaniyalari uchun aksiz stavkalariga nisbatan chegirmalar ko'zda tutilgan.
3.	Yozma murojaatlarga tezkor javob olish	Kompaniya yozma murojaatiga 10 ish kuni ichida javob oladi (standart holatlardagina). Agar murakkab holat bo'lsa, tahlil yoki boshqa tashkilotlar bilan maslahatlashuv talab etilishi mumkin.
4.	Byudjet bilan hisob-kitoblarni bo'yicha ma'lumotnoma olish	Kompaniyaga 1–3 ish kuni ichida byudjet bilan hisob-kitob holatini aks ettiruvchi ma'lumotnoma taqdim etiladi.
5.	Nerezident tomonidan olingan daromad va to'langan daromad solig'i to'g'risida ma'lumotnoma	Bu hujjat 10 ish kuni ichida taqdim etiladi.
6.	Past soliq yurisdiksiyalaridagi operatsiyalar uchun foyda solig'ini qo'llamaslik ruxsatnomasi	10 ish kuni ichida beriladi.
7.	Elektron deklaratsiya tizimi orqali yuborilgan savollarga javob olish	Kompaniya 5 ish kuni ichida javob oladi.
8.	Soliq qarzдорligini majburan undirib olishni kechiktirish	Agar kompaniya qarzni ma'lum muddat ichida to'lashga majburiyat olgan bo'lsa, bu davrda VID majburan undirish choralari boshlamaydi (lekin da'vo ta'minoti choralari saqlab qoladi).
9.	Yangi avtomobillar bo'yicha avtomatlashtirilgan cheklovni bekor qilish	5 yil ichida ishlab chiqarilgan, Yevropa Ittifoqidan olib kiritilgan va M1 yoki N1 toifasiga kiruvchi

¹<https://lvportals.lv/skaidrojumi/359220-kas-ietekme-nodokla-maksataju-reitingu-un-kadas-prieksrocibas-sagaida-a-grupas-uznemumus-2024#:~:text=Interesanti%20ir%20dati%2C%20kurus%20ataino,B%20nov%C4%93rt%C4%93jumu%20sa%C5%86%C4%93mu%C5%A1ie%20%E2%80%932013%2C2>

² Muallif ishlanmasi

T/r	Imtiyozlar	Tasnif
		avtomobillarga nisbatan 2 ish kuni ichida majburiy musodara cheklovi olib tashlanadi.
10.	QQSning ortiqcha summasini qaytarish muddati	QQS bo'yicha ortiqcha to'lov summasi 10 ish kuni ichida qaytariladi (soliq deklaratsiyasi topshirilgan kundan yoki muddat o'tgan kundan boshlab).
11.	Eksport qilinadigan tovarlarning kelib chiqish mamlakatini aniqlash bo'yicha konsultatsiya	REX (Registered Exporter System) yoki AE (Authorised Exporter) sertifikatiga ega bo'lgan eksportchilar VID tomonidan maxsus maslahat olish imkoniyatiga ega bo'ladi.
12.	Import bojxona deklaratsiyalarining avtomatik tarzda chiqarilishi	Ba'zi bojxona tartib kodi (masalan, 51, 53) va protsedura kodi (6121) dan tashqari holatlarda import bojxona deklaratsiyasi xodim aralashuviziz avtomatik ravishda chiqariladi.
13.	Import, eksport va qayta ishlash uchun ruxsatnomalar	Tegishli hujjatlar taqdim etilganidan keyin 10 ish kuni ichida ruxsatnomalar beriladi (istisno holatlar bundan mustasno).
14.	General kafolat ruxsatnomasini olish	100% garov kafolatli ruxsatnoma 15 ish kuni ichida taqdim etiladi.
15.	Taniqli eksportchi (AE) maqomini olish	Hujjatlar topshirilgach, 8 ish kuni ichida beriladi.
16.	Ro'yxatdan o'tgan eksportchi (REX) maqomini olish	2 ish kuni ichida ruxsatnoma taqdim etiladi.
17.	Uglerod chiqindilarini muvofiqlashtirish mexanizmi bo'yicha ariza ko'rib chiqilishi	80 kun ichida kompaniyaga status beriladi.

Yana bir jihat – faol emas (N) guruhidagi korxonalarining ko'pligi edi (umumiy bazaning qariyb 30% ini tashkil qildi). Bu holat biznes hamjamiyatida xavotirli tendensiya sifatida tilga olindi, chunki juda ko'p sonli “noaktiv” shirkatlarning mavjudligi iqtisodiyotda samarasiz subyektlar borligini ko'rsatadi. Biroq, bunday korxonalar faol ishlab turgan bizneslarga taalluqli emasligi sabab, tadbirkorlar reyting tizimini asosan o'zlari ishlayotgan aktiv kompaniyalar kontekstida muhokama qilishdi.

2-rasm. 2024 yil boshida Latviya kompaniyalarining reyting toifalari bo'yicha taqsimlanishi¹

¹ lvportals.lv

Umuman olganda, Latviya ishbilarmon doiralari reyting tizimini raqobatga salbiy ta'sir qilmaydigan, aksincha sog'lom raqobatni rag'batlantiradigan omil sifatida ko'ra boshladi. Chunki halol ishlovchi korxonalar endi ochiq tanilib, bu ularga mijoz va hamkor jalb etishda yordam beradi. Nohalolroq bo'lganlar esa soya ostida qolib ketmasdan, muammolarini hal etishga majbur bo'ladilar, aks holda bozorda ham ularga ishonch pasayishi mumkin (2-rasm).

Ko'rinib turibdiki, reyting bahosi berilgan 137 066 ta kompaniyaning qariyb 18%i A guruhida, 43%i B guruhida, 6,6%i C guruhida, 3%i J (yangi) guruhida va 29,5%i N (faol emas) guruhida to'plangan. Ushbu statistik ko'rsatkichlar halol soliq to'lovchilar soni anchagina yuqori ekanini, aksincha, jiddiy muammo va xavfga ega korxonalar (C guruhi) ulushi juda past ekanini ko'rsatadi. Shuningdek, ro'yxatdan yangi o'tgan kompaniyalar ulushi ham kichik (3%), ammo "noaktiv" kompaniyalar ulushi (29,5%) e'tiborni tortadi va soliq idorasi buni salbiy holat deb baholagan.

Reyting tizimi xalqaro darajada ham e'tiborni tortdi. OECD kabi tashkilotlar Latviyaning bu tashabbusini ijobiy baholadilar. 2024-yilgi OECD iqtisodiy sharhida qayd etilishicha, Latviyada soliq majburiyatlarini bajarish tarixi asosida jamoatchilik uchun ochiq reyting tizimi joriy etilgani ta'kidlangan va bu tizim davlat xaridlarida halol kompaniyalarni rag'batlantirish hamda obro' orqali muvofiqlikni oshirishga xizmat qilishi aytilgan[7]. Yevropa Komissiyasi ham o'z monitoringida Latviyaning RRF islohoti doirasida soliq to'lovchilar reytingini joriy etganini qayd etdi va bu chora yashirin iqtisodiyotni jilovlash yo'lida muvaffaqiyatli bajarilgan vazifa sifatida e'tirof etildi. Mintaqaviy soliq idoralari uyushmasi IOTA ham 2024-yil may oyida maxsus xabar chop etib, Latviyaning ushbu yangi tizimi endi barcha korxonalar uchun ochiq va ishlayotganini ma'lum qildi[6]. Bu xabarda reyting tizimi Yevropa jamg'armasi islohoti doirasida, yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashning kengroq choralaridan biri ekani alohida urg'ulandi.

Xalqaro ekspertlar nazarida, reyting tizimi innovatsion yondashuv bo'lib, u soliq ma'muriyatlari ishini zamonaviylashgan usulga o'tkazadi. Masalan, ayrim tahlilchilarning fikricha, 2024-yilda joriy etilgan ushbu reyting tizimi soliq bo'yicha risklarni kompaniyalarning o'zlariga oshkor qilish orqali ularni o'z holatini yaxshilashga undaydi va natijada soliq tushumlaridagi ayrim kamomadlarni qisqartirishga yordam beradi¹. Bu tizim sifati yaxshilanib borayotgan soliq boshqaruvi siyosatining bir qismi sifatida e'tirof etilmoqda. Masalan, hukumat samaradorligi va tartibga solish sifatini oshirish omillaridan biri deb ko'rilmogda.

Albatta, ba'zi tanqidlar ham yo'q emas edi. Ayrim yuridik mutaxassislar reytingning ommaviy e'lon qilinishi shaxsiy ma'lumotlar va tijorat obro'siga ta'siri bor-yo'qligini muhokama qilishdi. Masalan, agar kompaniya "B" deb e'lon qilinsa, bu unga tuhmat yoki noto'g'ri axborot tarqatish emasmi, degan savollar ko'tarildi. Biroq huquqiy nuqtai nazardan, reyting – bu faktlarga asoslangan baho (kompaniyaning o'z harakatlari natijasi), shu bois u tijorat sirini oshkor etish yoki tuhmat qilish tushunchalariga kirmasligi qayd etildi. Yana bir tashvish – agar tizimdagi ma'lumot

¹<https://journals.ru.lv/index.php/JRES/article/download/8324/6766/10378#:~:text=and%20the%20tax%20gap,analyse d%20is%20government%20efficiency>

yangilanmasa yoki xato bo'lsa, kompaniya obro'siga ziyon yetishi mumkin. Bu masala bo'yicha VID operativ tuzatishlar kiritish mexanizmi borligini ma'lum qildi.

Shuningdek, ba'zi kichik biznes egalari "Biz soliqlarimizni to'layapmiz, lekin baribir B reytingdaman, chunki masalan, xodim yo'q va hech kimga ish haqi to'lamayman, shu ham kamchilik deb hisoblanibdi", degan e'tirozlarni bildirdilar. Haqiqatan, agar yakka tartibdagi tadbirkor xodim ishlatmasa va o'zi eng kam ish haqidan ham kam daromad olayotgan bo'lsa, tizim uni noaktiv (N) deb qabul qilishi mumkin. Bunday individual vaziyatlarda, albatta, reyting mezonlari barcha uchun bir xil qoida qo'llaydi, shaxsiylashtirilmagan. Ammo bunday hollarning barchasiga qaralsa, u qadar ko'p emas va tizim dizayni umuman to'g'ri ekani tan olindi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Latviyada soliq to'lovchilar reytingi tizimi raqamli fiskal boshqaruvning innovatsion elementlaridan biri bo'lib, u mamlakatda soliqqa oid intizomni oshirish, yashirin iqtisodiyot ulushini kamaytirish va halol tadbirkorlikni rag'batlantirish maqsadida joriy etilgan. Tadqiqot natijalari quyidagilarni ko'rsatdi:

- Reyting tizimi qonunchilik asosida mustahkamlangan bo'lib, VID tomonidan har chorakda avtomatik tarzda yangilanadi va jamoatchilikka ochiq holda e'lon qilinadi;
- Kompaniyalar A, B, C, N va J reyting toifalariga ajratiladi va bu toifalar soliq xulq-atvorini aniq ifodalaydi;
- Baholash olti asosiy mezon guruhi asosida amalga oshiriladi: huquqiy maqom, deklaratsiyalar intizomi, soliq to'lovlari, jarimalar, ish haqi darajasi, xavfli tranzaksiyalar;
- Reyting tizimi motivatsion va profilaktik xususiyatga ega bo'lib, soliq intizomiga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda;
- Jamoatchilik va biznes vakillari bu tizimni shaffoflikni oshiruvchi va raqobatni sog'lomlashtiruvchi vosita sifatida qabul qilmoqda;
- Xalqaro ekspertlar, jumladan OECD, Yevropa Komissiyasi va IOTA ushbu tizimni ilg'or amaliyot namunasi sifatida e'tirof etmoqda.

Takliflar:

1. Yuridik shaxslarni baholashda ixtisoslashtirilgan mezonlar (masalan, kichik biznes uchun moslashtirilgan indikatorlar) joriy etilishi orqali reyting tizimining adolatliligi ta'minlanishi lozim.
2. Reyting natijalariga asoslangan differensial yondashuvlar (A toifadagi korxonalarga imtiyozlar, C reytingli kompaniyalarga nazorat kuchaytirish) orqali soliq xavfini boshqarish mexanizmi optimallashtirilishi kerak.
3. Jamoatchilik uchun ochiq va tushunarli reyting interfeysi (vizual platforma, ko'rsatkichlar tahlili, sharhlar) orqali fuqarolik nazorati kuchaytirilishi mumkin.
4. O'zbekiston Respublikasining 2024–2026-yillar fiskal strategiyasi doirasida raqamli nazorat mexanizmlarini kengaytirish choralari qabul qilinayotgani inobatga olinsa, Latviyadagi tajriba o'rnak sifatida alohida tahlil qilinib, milliy modelga implementatsiya qilinishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Allingham, M.G. and Sandmo, A. (1972). Income tax evasion: a theoretical analysis. *Journal of Public Economics*, 1(3–4), pp.323–338.
2. Alm, J. (2012). Measuring, explaining, and controlling tax evasion: lessons from theory, experiments, and field studies. *International Tax and Public Finance*, 19(1), pp.54–77.
3. Becker, G.S. (1975). *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*. 2nd ed. Chicago: University of Chicago Press.
4. European Commission. (2023). *Recovery and Resilience Plan: Latvia*. Brussels: European Commission. Available at: <https://commission.europa.eu>.
5. Feld, L.P. and Frey, B.S. (2007). Tax compliance as the result of a psychological tax contract: The role of incentives and responsive regulation. *Law & Policy*, 29(1), pp.102–120.
6. IOTA – Intra-European Organisation of Tax Administrations. (2024). *Latvia's Taxpayer Rating System Now Publicly Available*. Available at: <https://www.iota-tax.org>.
7. OECD. (2024). *Tax Administration 2023: Comparative Information on OECD and other Advanced and Emerging Economies*. Paris: OECD Publishing. Available at: <https://www.oecd.org/tax/forum-on-tax-administration/publications>.
8. Šmite-Rože, B. (2024). VID direktori bilan intervyu. *Latvijas Avīze*, 12 January. Available at: <https://www.la.lv/baiba-smite-roze-intervija>.
9. World Bank. (2022). *Enhancing Tax Transparency in Emerging Markets: Opportunities for Uzbekistan*. Washington, D.C.: World Bank.
10. Delna.lv (2024). *Par nodokļu maksātāju reitingu ietekmi uz datu aizsardzību*. Transparency International Latvia. Available at: <https://www.delna.lv>.

РОЛЬ АРОМАМАРКЕТИНГА В ФОРМИРОВАНИИ ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ ПРИВЯЗАННОСТИ К БРЕНДУ

Кутбитдинова Мохигул Иноятовна

PhD, доцент кафедры «Маркетинг»

Ташкентский государственный экономический университет

Матризаева Диларам Юсупбаевна

PhD, доцент кафедры «Маркетинг»

Ташкентский государственный экономический университет

Аннотация

В статье рассматривается аромамаркетинг как эффективный инструмент сенсорного воздействия на потребителя, способствующий формированию эмоциональной привязанности к бренду. Представлены теоретические основы аромамаркетинга, обосновано влияние запахов на потребительское поведение и лояльность клиентов. На основе эмпирического анализа выявлены предпочтительные ароматы для различных сфер бизнеса и показано их воздействие на восприятие бренда.

Ключевые слова: аромамаркетинг, эмоциональная привязанность, брендинг, сенсорный маркетинг, обоняние, запах, лояльность потребителей

Annotatsiya

Ushbu maqolada aromamarketing iste'molchilarga sezgir ta'sir ko'rsatishning samarali vositasi sifatida ko'rib chiqiladi va uning brendga nisbatan hissiy bog'liqlikni shakllantirishdagi roli tahlil qilinadi. Aromamarketingning nazariy asoslari yoritiladi, hidlarning iste'molchilarning xatti-harakatlariga va mijozlar sadoqatiga ta'siri asoslab beriladi. Empirik tahlil asosida turli sohalar uchun afzal hidlar aniqlanadi va ularning brendni qabul qilishga ta'siri ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: aromamarketing, hissiy bog'liqlik, brending, sezgir marketing, hid bilish, hid, mijoz sadoqati

Abstract

The article explores aromamarketing as an effective tool of sensory influence that contributes to the formation of emotional attachment to a brand. Theoretical foundations of aromamarketing are discussed, and the impact of scents on consumer behavior and customer loyalty is substantiated. Based on empirical analysis, the study identifies preferred scents for various business sectors and demonstrates their effect on brand perception.

Keywords: aromamarketing, emotional attachment, branding, sensory marketing, olfaction, scent, customer loyalty

ВВЕДЕНИЕ

В условиях усиления рыночной конкуренции и растущей избирательности потребителей традиционные маркетинговые инструменты уже не способны в полной мере обеспечить устойчивое внимание к бренду. Современный маркетинг всё чаще опирается на комплексное воздействие на органы чувств, среди которых особое место занимает обоняние. Одним из наиболее перспективных направлений сенсорного маркетинга является аромамаркетинг — использование запахов в коммерческих целях для формирования эмоционального отклика и повышения лояльности к бренду.

Обоняние — одно из древнейших чувств человека, оказывающее непосредственное влияние на эмоциональное состояние, настроение, поведение и даже принятие решений. Запахи могут вызывать воспоминания, ассоциации и формировать устойчивую привязанность к месту, продукту или бренду. В связи с этим ароматизация помещений стала активно применяться в таких сферах, как розничная торговля, гостинично-ресторанный бизнес, фитнес и SPA-индустрия, корпоративные офисы и общественные пространства.

Эмоциональная привязанность к бренду, как показывают современные исследования, играет ключевую роль в удержании клиентов, увеличении повторных покупок и формировании позитивного имиджа компании. Именно здесь аромамаркетинг выступает как мощный инструмент, способный усилить эмоциональную связь между потребителем и брендом за счёт тонкого, но глубокого сенсорного воздействия.

Ароматизация бизнеса необходима:

1. Создание уникальной атмосферы. Запахи играют важную роль в создании уникальной атмосферы. Например, ароматы свежей выпечки могут привлечь клиентов в кафе или пекарню, а приятный, расслабляющий аромат в спа-салоне может усилить чувство комфорта и расслабления у клиентов.

2. Увеличение времени пребывания. Научные исследования показывают, что запахи могут влиять на эмоции и поведение людей. Приятные ароматы могут улучшить настроение, снизить уровень стресса и увеличить время, которое клиенты проводят в магазине или ресторане.

3. Усиление узнаваемости бренда. Ароматизация может стать частью фирменного стиля. Индивидуальный запах, ассоциируемый с брендом, может способствовать запоминанию и узнаваемости компании. Это особенно актуально для сетевых компаний, где необходимо поддерживать консистентность впечатлений от бренда во всех филиалах.

4. Повышение лояльности клиентов. Приятные ароматы способствуют созданию положительного опыта, что увеличивает вероятность повторных визитов и повышает лояльность клиентов. Удовлетворенные клиенты также с большей вероятностью будут рекомендовать вашу компанию другим.[1]

В данной статье рассматриваются теоретические аспекты аромамаркетинга, его цели и направления, а также представлены результаты прикладного исследования по определению наиболее эффективных ароматов для различных

сфер бизнеса. Особое внимание уделяется влиянию ароматов на эмоциональное восприятие потребителей и формирование устойчивых поведенческих реакций, что позволяет сделать выводы о значении аромамаркетинга в стратегии построения бренда.

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР

Аромаркетинг как инструмент воздействия на потребителей активно изучается в научной литературе и бизнес-исследованиях. В этом обзоре представлены ключевые труды, теоретические концепции и эмпирические исследования, посвященные влиянию ароматов на потребительское поведение. Литература по аромамаркетингу подтверждает, что запахи оказывают значительное влияние на восприятие бренда и поведение клиентов. Использование аромамаркетинга помогает бизнесу повысить продажи, создать запоминающийся образ и усилить эмоциональную связь с клиентами.

Н. Н. Калькова Влияние аромамаркетинга на потребительский выбор одежды в качестве сувенира: нейромаркетинговое исследование (2023). В данном исследовании рассматривается и обосновывается теоретико-экспериментальный подход по изучению сенсорного влияния на побуждение и принятие решения о покупке одежды в качестве сувениров, которые помогают туристам вспоминать о своих впечатлениях от отпуска и стимулируют их к повторному посещению того или иного места. На основе проведенных комплексных нейромаркетинговых исследований выявлены когнитивные и гендерные особенности при выборе одежды в качестве сувенира. Полученные результаты подтверждают различия между женщинами и мужчинами, особенно в том, как они покупают. Определено, что аромамаркетингу в наибольшей мере подвержены мужчины. Женщины-испытуемые, независимо от использования сенсорных методов стимулирования, показывали, по сравнению с мужчинами, более высокую степень визуального внимания к стимульному материалу и вовлеченности в процесс принятия решения о покупке. В результате, торговым предприятиям в курортных городах для привлечения потенциальных потребителей, в особенности мужчин, следует использовать ольфакторный метод для большего стимулирования продаж и вовлеченности потребителей в процесс принятия решения и создания устойчивой ассоциативной связи с курортным регионом. [2]

Д. Воропаев Аромамаркетинг и арома-гипноз для бизнеса (2024). Книга полностью посвященная ароматизации дома и бизнеса. Книга от профессионалов аромамаркетинга с подробными рекомендациями по применению ароматического оборудования и выбору правильного аромата для каждой сферы бизнеса. В ней есть все ответы, масса примеров и рекомендаций от экспертов ароматизации воздуха со всего мира. [3]

Дули Роджер Нейромаркетинг (2024). Как влиять на подсознание потребителя. Согласно новейшим исследованиям в области человеческого мозга, 95% всех мыслей и эмоций проявляют себя еще до того, как мы их осознаем. Однако усилия маркетологов направлены в основном на рациональное сознание,

а огромный пласт подсознательного игнорируется. Если вы хотите обогнать конкурентов, перестаньте продавать товары лишь 5 процентам ваших покупателей! Благодаря чудесам современной нейронауки стало возможным не только объяснить процессы мышления, но и успешно на них влиять. Когда вы поймете, как работает мозг ваших покупателей, то сможете получать гораздо лучшие результаты с меньшими затратами времени и сил. В этой книге вы узнаете, как приспособить нейронауку и поведенческие исследования к целям маркетинга и понять закономерности принятия решений покупателями. [4]

Маргарита Акулич (2022). Эмоциональный брендинг и нейромаркетинг. Эмоциональный брендинг и нейромаркетинг еще недостаточно используются отечественными маркетологами. Оба эти направления современного маркетинга подвергаются критике, поскольку в них присутствует компонент манипулирования людьми. Тем не менее, они эффективны и их должны знать современные маркетологи. В данной книге приведено много материала по ним, почерпнутого большей частью из иностранных источников. [5]

Тимашов Евгений Петрович, Кузнецова Наталия Игоревна Методы аромамаркетинга для повышения лояльности клиентов в общественном питании. Аромамаркетинг новое направление в маркетинге, оно уже доказало свою эффективность, т. к. по данным исследований стимулирует продажи, помогает «задержать» посетителей, и увеличивает средний чек магазина. Восприятие запахов очень индивидуально и на данный момент не существует «философского камня» в данном направлении. На это влияет множество факторов, таких как этническая культуры и личностные особенности. Поэтому выбор аромамасел зависит от сферы деятельности и ряда других факторов. Эксперимент на ТО японской и паназиатской кухни доказал необходимость применения аромамаркетинга. [6]

МЕТОДОЛОГИЯ

Методология данного исследования базируется на междисциплинарном подходе, объединяющем методы сенсорного маркетинга, психологии восприятия и поведенческой экономики. Цель исследования — выявить особенности воздействия ароматов на эмоциональное восприятие бренда и определить, каким образом аромамаркетинг способствует формированию устойчивой эмоциональной связи между потребителем и торговой маркой. Проведен обзор современных отечественных и зарубежных публикаций по аромамаркетингу, нейромаркетингу, брендингу и сенсорному воздействию. Выделены ключевые теоретические подходы к изучению влияния запахов на поведение потребителей и эмоциональную привязанность к брендам.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

В рамках исследования была проведена эмпирическая оценка влияния различных ароматов на эмоциональное восприятие брендов и поведение потребителей в различных сферах бизнеса — от магазинов одежды до ресторанов, офисов и детских учреждений. Основной задачей стало выявление

ассоциативных и эмоциональных реакций клиентов на ароматическую среду, а также степени её влияния на формирование привязанности к бренду.

Для привлечения новых покупателей необходимо с умом подойти к выбору аромата и предсказать эффект от его воздействия. Существует несколько действий, которые помогут подобрать аромат:

1. Понять зачем, когда и в каком месте в помещении будет использоваться аромат. Например, с целью привлечения клиентов или нейтрализации запахов.

2. Подобрать аромат, отталкиваясь от дизайна интерьера, музыки, колористики.

3. Понять, какую эмоцию или ощущение должен вызывать запах. Для выявления наиболее приятных запахов для магазинов, бутиков, салонов и т.д. мною было проведено исследование, из которого я выяснила, что:

Для магазина одежды наилучшими ароматами стали: ваниль, лаванда и сандаловое дерево. Данные запахи успокаивают, гармонизируют и источают спокойствие, а также активизируют позитивное мышление, что благоприятно влияет на климат магазина.

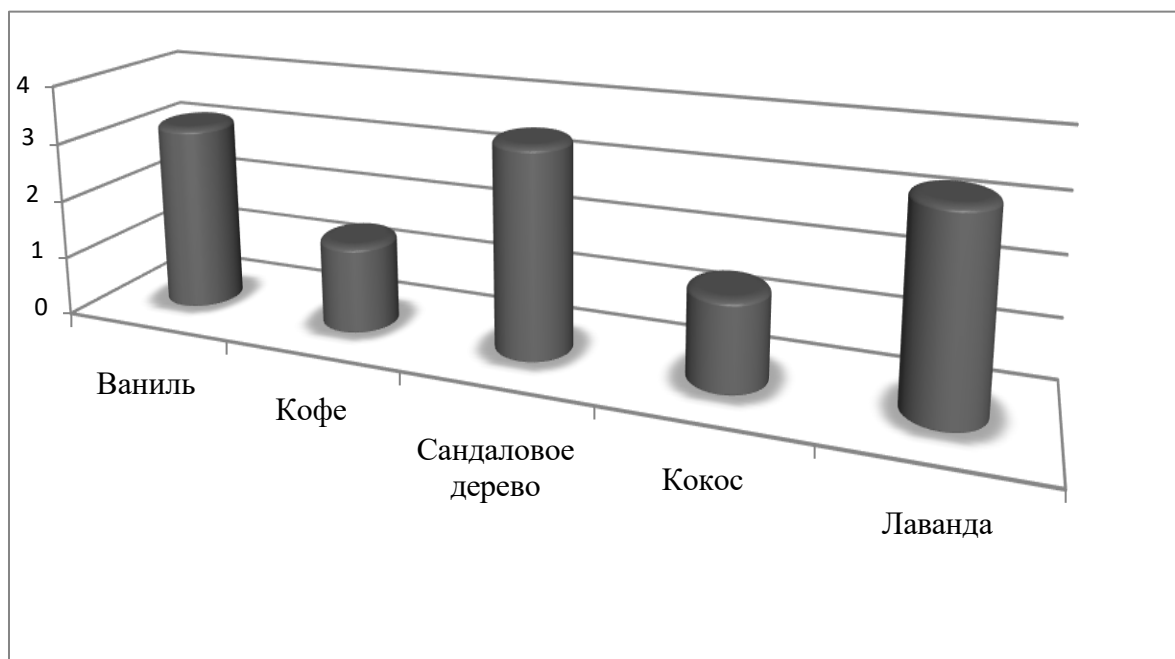

Рисунок 1. Наилучший аромат для магазина одежды¹

Для продуктового магазина подойдут аромат цитруса, ненавязчивые цветочные ароматы, запах свежести (огурца, арбуза). Такие запахи помогают избавляться от неприятных запахов в помещении и помогают поднять настроение. А запах выпечки и корицы дарят посетителям чувство уюта, доверия, избавляют от тревоги, что способствует источником стимулирования клиентов для увеличения покупки продукции.

¹ Источник: составлено авторами.

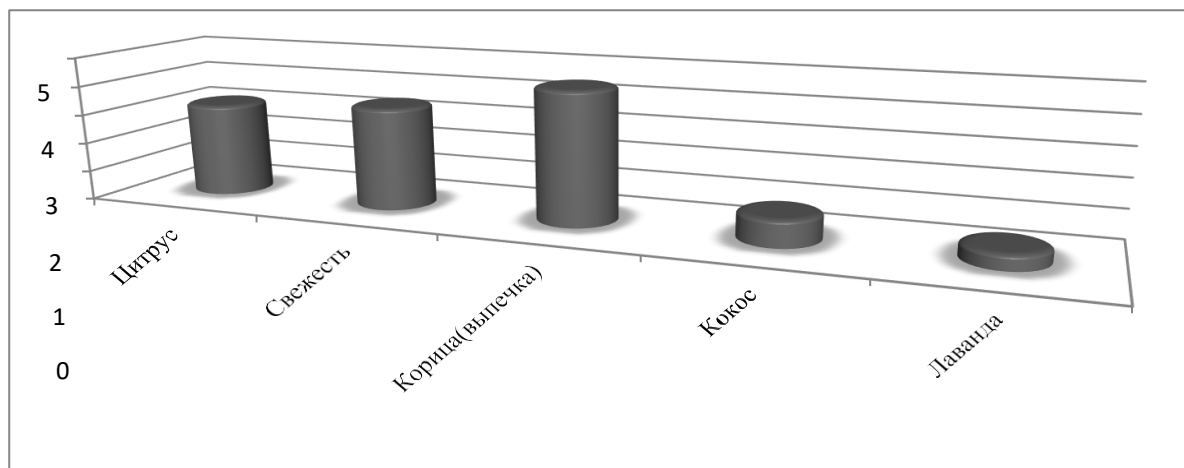

Рисунок 2. Наилучший аромат для продуктового магазина¹

В детской больнице лучше использовать ароматы ванили и розы, которые оказывают тонизирующее воздействие на нервную систему, снимают чувство напряженности и страха.

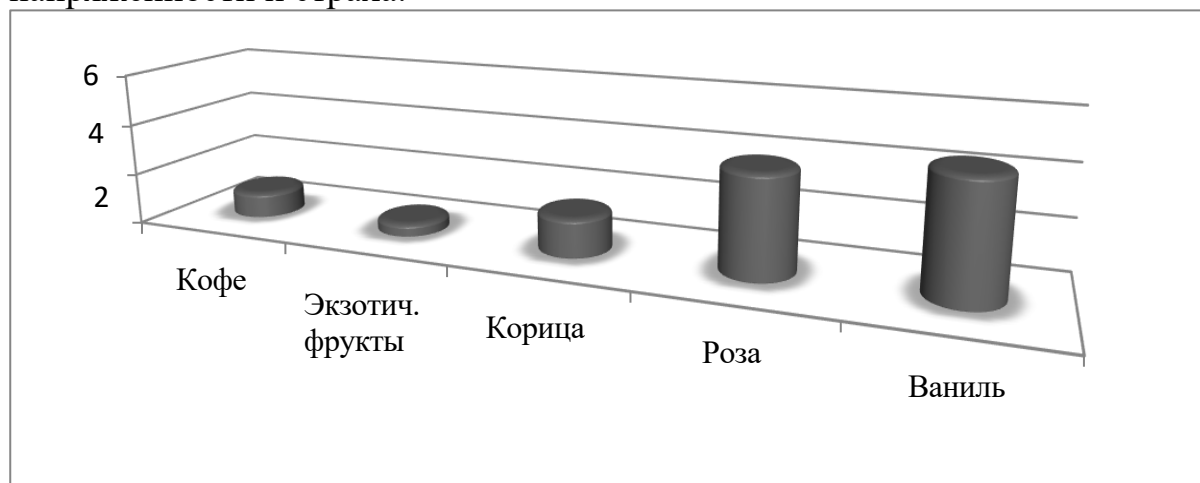

Рисунок 3. Наилучший аромат для детской больницы²

В книжных магазинах стоит использовать ароматы свежестпечатанной прессы или бодряще-концентрирующих масел или специй.

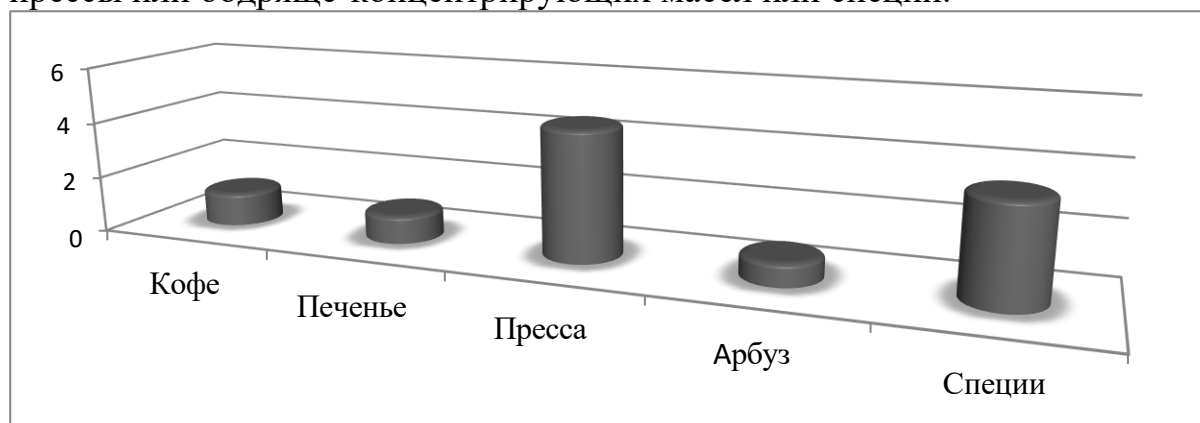

Рисунок 4. Наилучший аромат для книжного магазина³

¹ Источник: составлено авторами.

² Источник: составлено авторами.

³ Источник: составлено авторами.

В кафе, ресторанах, барах, кондитерских отлично воспринимаются ароматы манго, кофе, шоколада и кокосового ликера, а для праздничной атмосферы идеален запах клубники. Эти запахи придают всплеск эмоций, поднимают настроения и наполняют чувством счастья.

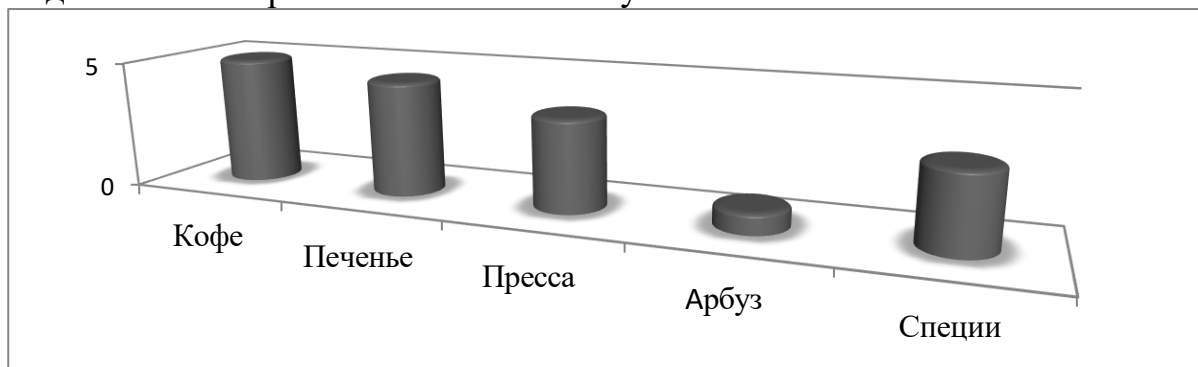

Рисунок 5. Наилучший аромат для магазина одежды¹

ВЫВОДЫ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Обоняние – это базовое чувство, которое невозможно игнорировать. Чувствуя запах, человек подсознательно воспринимает информацию в соответствии с ассоциациями, которые возникают у него в мозге. Разные приятные ароматы могут вызывать у людей аппетит, ощущение уюта, безопасности или интерес, тогда как неприятные – причиняют дискомфорт и отталкивают.

Этот простой принцип лежит в основе аромамаркетинга – ароматизации коммерческих помещений для привлечения клиентов и увеличения продаж.

Плюсы аромамаркетинга - ароматизация в помещении не просто создает уют, но и благотворно сказывается на:

- Среднем чеке;
- Восприятию качества, статусности и надежности бренда;
- Создании базы постоянных покупателей;
- Лояльности клиентов.

Помимо этого, под воздействием приятных запахов возрастает количество спонтанных покупок, снижаются ошибки персонала.

При подборе аромата для своего бизнеса нужно отталкиваться от специфики компании, товаров или услуг, вкусовых предпочтений аудитории и других факторов, таких как сезонность. Например, в противовес холодной и пасмурной погоде на улице, теплая уютная атмосфера внутри помещения будет также привлекать намного больше клиентов. Этого можно добиться за счет следующих ароматов:

- Индийское дерево – красивая древесная композиция с теплыми нотами специй и пряностей;
- Бергамот – мягкий, тонизирующий аромат цитруса с благородным бархатистым оттенком;

¹ Источник: составлено авторами.

- Шантимэль – нотки белого дерева с добавлением ванили, розы и пралине;
- Свежесваренный кофе – теплый и уютный кофейный аромат;
- Оксфорд – изысканное сочетание сандала, ванили, табачного листа и гвоздики;
- Гавана – обволакивающая композиция из миндаля, бобов тонка, табачного листа и сандала;

Уже приобретают актуальность новогодние ароматы, повышающие настроение посетителей, влияющие на средний чек и улучшающие лояльность к бренду. Это могут быть композиции с нотками сосны, ели, мандарина, глинтвейна, апельсина в шоколаде и т.д.

Согласно всему вышесказанному, можно сказать, что аромамаркетинг – это новое направление в маркетинге, которое позволяет привлечь новых клиентов, благодаря правильно подобранным ароматам. Аромамаркетинг мощный инструмент, который может повысить лояльность клиентов, увеличить продажи и создать уникальный образ бренда. Важно учитывать аудиторию, формат бизнеса и использовать правильные технологии для максимального эффекта. Поэтому бизнесе всё больше стали использовать его для стимулирования продаж и привлечения новых покупателей.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Калькова Н. Н. Влияние аромамаркетинга на потребительский выбор одежды в качестве сувенира: нейромаркетинговое исследование // Геополитика и экогеодинамика регионов. — 2023. — Т. 9(19), № 1. — С. 195–206.
2. Тимашов Е. П., Кузнецова Н. И. Методы аромамаркетинга для повышения лояльности клиентов в общественном питании // Молодой учёный. — 2018. — № 21 (207). — С. 306–308. URL: <https://moluch.ru/archive/207/50650/>
3. Комиссарова Е. А., Котова А. В. Аромамаркетинг как инструмент воздействия на поведение потребителей // Вестник ВГУ. Серия: Экономика и управление. — 2022. — № 4. — С. 45–51.
4. Абрамова М. А. Эффективность применения аромамаркетинга в ритейле // Маркетинг и логистика. — 2021. — № 1. — С. 77–82.
5. Соловьёва Т. В. Сенсорный маркетинг как способ повышения потребительской лояльности // Современные научные исследования и инновации. — 2022. — № 5. — URL:
6. Ахметова И. Р. Аромамаркетинг как фактор усиления бренда в конкурентной среде // Маркетинг в России и за рубежом. — 2023. — № 2. — С. 59–64.
7. Литвинова С. И., Ким С. В. Эмоциональный брендинг и сенсорный маркетинг: пересечение подходов // Вестник Санкт-Петербургского университета. Управление. — 2022. — № 3. — С. 102–111.
8. Казакова Н. В., Тихонова И. А. Аромамаркетинг как инструмент повышения конкурентоспособности предприятия // Научный журнал НИУ

ИТМО. Серия: Экономика и экологический менеджмент. — 2022. — № 4. — С. 83–89.

9. Савельева Е. А. Влияние ароматов на поведение потребителей в торговых точках // Актуальные вопросы экономики и управления. — 2021. — № 2(22). — С. 45–50.

10. Степанова И. В. Применение сенсорного маркетинга в ритейле: особенности воздействия запахов на поведение покупателей // Маркетинг и маркетинговые исследования. — 2020. — № 6. — С. 32–38.

RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITDA AKT SOHASINI RIVOJLANTIRISHGA TA'SIR ETUVCHI OMILLAR TAHLILI

Toshmatov Salohiddin Zayniddinovich

TATU mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada raqamli iqtisodiyot sharoitda sohani rivojlantirish ilmiy asoslari dolzarb mavzu sifatida ko'rib chiqiladi. Bundan tashqari, tadqiqot mavjud tadqiqotlar va nashrlarni tahlil qilish misollarini ko'rib chiqishga asoslangan. Ishning asosiy maqsadi Texnologik taraqqiyotning bugungi darajasi "axborot-kommunikatsiya xizmatlari" to'g'risida xulosalar va keyingi tadqiqotlar uchun mumkin bo'lgan yo'nalishlarni belgilashdan iborat.

Kalit so'zlar: texnologik taraqqiyot, raqamli iqtisodiyot, axborot-kommunikatsiya, axborot-kommunikatsiya sohasi, axborot-kommunikatsiya xizmatlari

Аннотация

В статье рассматриваются научные основы развития промышленности в условиях цифровой экономики как актуальной темы. Кроме того, исследование основано на обзоре существующих исследований и примерах анализа публикаций. Основная цель работы – сделать выводы о современном уровне технологического прогресса в сфере «информационно-коммуникационных услуг» и определить возможные направления дальнейших исследований.

Ключевые слова: технический прогресс, цифровая экономика, информация и связь, информационно-коммуникационный сектор, информационно-коммуникационные услуги.

Abstract

The article examines the scientific foundations of industrial development in the context of the digital economy as a topical issue. In addition, the study is based on a review of existing studies and examples of publication analysis. The main objective of the work is to draw conclusions about the current level of technological progress in the field of "information and communication services" and identify possible areas for further research.

Keywords: technological progress, digital economy, information and communication, information and communication sector, information and communication services.

KIRISH

Zamonaviy dunyoda qo'llaniladigan eng murakkab texnologiyalar yuqori darajaga ko'tarildi, operatsion boshqaruv bilan shug'ullanadigan xodimlarga qo'yiladigan talablar ham o'smoqda. Ayniqsa, bu kabi yuqori texnologiyali kompaniyalar uchun yuqori axborot-kommunikatsion jarayonlar qo'llanilmoqda. Zamon bilan hamnafas bo'lishni xohlaydigan bunday kompaniyalar uchun o'z vaqtida kadrlarni samarali qayta tayyorlashi eng muhim vazifadir. Kompaniyalar axborot-

kommunikatsiya sohasida yuqori darajada va keng vakillik qilishda keyingi sakrashga tayyor xizmatlar qatori, o'z xodimlarining malakasini oshirish kerak bo'lmoqda.

Texnologik taraqqiyotning bugungi darajasi "axborot-kommunikatsiya xizmatlari" deb nomlanadigan yangi xizmat turi va uni ko'rsatish bilan bog'liq ijtimoiy munosabatlarning huquqiy tabiatini aniqlash vazifasini vujudga keltirmoqda. Ayni paytda axborot-kommunikatsiya xizmatlari an'anaviy tarzda ko'rsatiladigan va bevosita jisimiy ko'rinishda ifodalanadigan harakatlardan farqli ravishda simsiz amalga oshirilishi hamda murakkab fizik elementlar va belgilar bilan tavsiflanishi bilan ajralib turadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Iqtisodiyotning axborot-kommunikatsiya xizmatlari ko'rsatuvchi muassasalarda xizmatlar sohasida boshqaruv hisobining nazariy, uslubiy hamda amaliy jihatlarini tadqiq etish borasida bir qancha ilmiy izlanishlar olib borilgan. Biroq mazkur iqtisodchi olimlarning ilmiy tadqiqotlari asosan boshqaruv hisobini tashkil qilish masalalari iqtisodiyot tarmoqlarining sohalariga bag'ishlangan bo'lib, unda ularda mavjud muammolarni bartaraf etishga qaratilgandir.

L.Lileyeva axborot-kommunikatsiya va aloqa xizmatlari sohasida boshqaruv hisobini prinsiplariga e'tibor qaratib, quyidagicha ta'kidlaydi: axborot-kommunikatsiya va aloqa xizmatlari sohasidagi gorizonttal boshqaruv, axborot oqimlarini va materiallarni bo'linishi, qiymatni shakllanishidagi zanjirlarni bo'linishi, axborotni qayta ishlash va undan samarali foydalanish kabi xususiyatlar boshqaruv hisobini yangi ilg'or daromadlar biznes-markazi, xarajatlar biznes-markazi, mulk biznes-markazi, innovatsion venchur markazlar bo'yicha, biznes-markazlar bo'yicha hisob yuritish, to'lov qobiliyati monitoringi, segmentar prognozlashtirish kabi usullarini ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish lozim¹.

Xorijlik olimlar Antonella Cugini and Silvia Pilonato xizmatlar sohasida boshqaruv hisobini B-to-B tamoyili asosida tashkil etilishini tadqiq etishgan².

AQShlik iqtisodchi olim Ashford C. Chea o'zining ilmiy tadqiqotlarida xizmatlar sohasida boshqaruv hisobini tashkil etishda ABC tizimini qo'llashning afzalliklarini tadqiq etgan³.

M.L. Kalujskiy raqamli iqtisodiyot — iqtisodiy internet faoliyati, shuningdek, shakllari, usullari, vositalari va uni amalga oshirish aloqa muhitidir deb ta'riflagan⁴.

1999 yilda N. Leyn raqamli iqtisodiyotning mazmuni bo'yicha ilmiy ta'rifni birinchi bo'lib ishlab chiqdi. Unga ko'ra, raqamli iqtisodiyot – bu internet tarmog'idagi kompyuter va kommunikatsion texnologiyalarning yaqinlashuvi hamda elektron

¹ Лилеева Л.Р. Бухгалтерский учет в сфере связи и телекоммуникаций. Автореферат диссертации на соискание ученой степени к.э.н. Москва-2007 25 стр.

² Antonella Cugini and Silvia Pilonato The Cost Accounting System in B-to-B Service Companies: Cost Centers or Activity-Based Costing? GSTF Journal on Business Review (GBR) Vol.2 No.4, July 2013, 50p.

³ Ashford C. Chea. Activity-Based Costing System in the Service Sector: A Strategic Approach for Enhancing Managerial Decision Making and Competitiveness. International Journal of Business and Management Vol. 6, No. 11; November 2011, 62 p.

⁴ Калужский М.Л. Маркетинговые сети в электронной коммерции: институциональный подход / М.Л. Калужский. – М.; Берлин: Директ-Медиа, 2014. – 402 с.

tijoratning rivojlanishini va tashkiliy tuzilmalardagi keng ko‘lamli o‘zgarishlarni rag‘batlantiruvchi axborot va texnologiyalar oqimidir¹

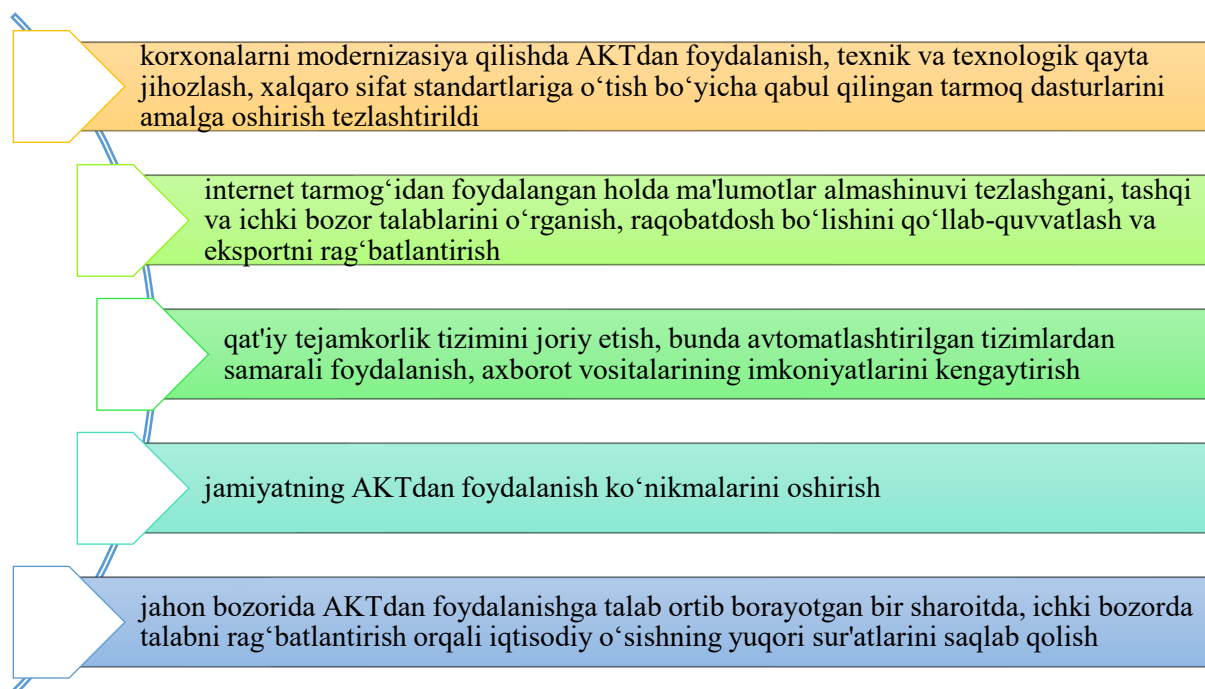
Yana bir xorijiy tadqiqotchi M.Rouzning ta’kidlashicha esa: “Raqamli iqtisodiyot – bu axborot-kommunikatsion texnologiyalar hisobiga amalga oshiriladigan iqtisodiy faoliyatning xalqaro tarmog‘i. Soddaroq qilib, ushbu tushunchani raqamli texnologiyalarga asoslangan iqtisodiyot deb ham ta’riflash mumkin²

METODOLOGIYA

Maqolada adabiyotlar tahlili natijasida axborot texnologiyalarga ta’sir etuvchi turli omillarga bo‘lgan mualliflik yondashuvi tizimlashtirilgan hamda yagona chizmaga birlashtirilgan. Ya’ni maqolada analiz va sintez usullaridan foydalanib yagona natijaga erishilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

O‘zbekistonda iqtisodiy islohotlar samaradorligini oshirish borasida kompyuter va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, dasturiy ta’minot mahsulotlarini ishlab chiqarish hamda ular asosida keng turdagi interfaol faoliyat yuritishni o‘z ichiga olgan axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) sohasining roli va ahamiyati tobora ortib bormoqda. Shu bois, iqtisodiyot tarmoqlariga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish, ulardan foydalanishda mamlakatimizda “Elektron hukumat” tizimining joriy etilishi muhim ahamiyat kasb etadi.

1-rasm. Axborot texnologiyalarga ta’sir etuvchi turli omillar³

¹ Lane N. Advancing the digital economy into the 21st century / N. Lane // Information Systems Frontiers. – 1999. – Vol. 1. – № 3. – P. 317–320.

²Rouse M.. 2016. Digital Economy, Techtarget, Newton, MA. <http://searchcio.techtarget.com/definition/digital-economy>

³ Muallif ishlanmasi

Integratsiyalashgan global iqtisodiy makonning uzviy bir qismi sifatida O'zbekistonda jamiyatning rivojlanishida AKTning tobora kuchayib borayotgan yo'nalishlarini inobatga olgan holda faoliyatni tashkil etish talab etiladi. Jamiyat rivojlanishida axborot texnologiyalarining ta'sirini turli omillar asosida baholash mumkin(1-rasm). Mamlakatimizning axborotlashtirish sohasidagi davlat siyosati axborot resurslari, axborot texnologiyalari va axborot tizimlarini rivojlantirish hamda takomillashtirishning zamonaviy jahon tamoyillarini hisobga olgan holda milliy axborot tizimini yaratishga qaratilgan. Ta'kidlash joizki, milliy axborot tizimiga davlat organlari, shuningdek, yuridik hamda jismoniy shaxslar, tarmoq va hududiy axborot tizimlari kiradi.

Axborot tizimi esa axborotni to'plash, saqlash, izlash, unga ishlov berish hamda undan foydalanish imkonini beradigan, tashkiliy jihatdan tartibga solingan jami axborot resurslari, axborot texnologiyalari va aloqa vositalaridir. Axborot tizimi tarkibidagi elektron shakldagi axborot, ma'lumotlar banki, ma'lumotlar bazasi axborot resurslarini tashkil etadi.

Respublika axborot-kommunikatsiya sohasini litsenziyalash orqali tartibga solish bir qator tarixiy, ijtimoiy, tuzilmaviy-iqtisodiy xususiyatlarga ega.

Birinchidan. Davlatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish bosqichlari iqtisodiyotni, raqobatni shakllantirish uchun muayyan shart-sharoitni taqozo etadi. Xo'jalik faoliyatining barcha jabhalarini tartibga solishga doir ma'lum shartlarni talab qiladi. Jumladan, ma'muriy-buyruqbozlik tizimidan bozor iqtisodiyotiga utish davrida mavjud tarmoqni saqlab qolish, uning texnologik rivojini belgilash va tartibga solish, raqobatni kuchaytirish, investitsiyalar jalb qilish uchun shart-sharoit yaratish zarurati tug'iladi. Shu sababli hozirgi bosqichda axborot-kommunikatsiya sohasida tarmoqlarni loyihalashtirish, barpo etish, ulardan foydalanish va faoliyatlarini litsenziyalash amalga oshirilmoqda.

Ikkinchidan. Axborot-kommunikatsiya sohasida litsenziyalashning uziga xos xususiyati tabiiy monopolistning mavjudligidir. Litsenziyalash, ya'ni tartibga soluvchi institutlar va vositalar shakl(sxema)larini ishlab chiqish asosida monopolizmni bartaraf etish va raqobatni rivojlantirish shartlari aniqlanadi.

Uchinchidan. "Universal xizmatlar" deb yuritiladigan xizmatlarni ko'rsatish zarurligi yana bir o'ziga xos xususiyat hisoblanadi. Universal xizmatlar ko'rsatishni tartibga solish litsenziyalash orqali amalga oshiriladi, ya'ni bozorda hukmron o'rinni egallagan axborot-kommunikatsiya operatoriga respublika hududida ko'rsatish majburiyati yuklanadi. Universal xizmatlarning mavjudligi ularning tariflari yagona tarzda boshqarilishini talab qiladi, bu ham universal xizmatlar ko'rsatuvchi axborot-kommunikatsiya operatorlari faoliyatini litsenziyalash shartlarida o'z aksini topadi.

To'rtinchidan. Axborot-kommunikatsiya sohasi davlat xavfsizligi, uning iqtisodiy mustaqilligi uchun alohida ahamiyatga ega ekanligini hamda iste'molchilar huquqlari himoya qilinishini ta'minlash zaruratini hisobga olgan holda, sohada litsenziatlar litsenziya bitimlari talablarini qanday bajarayotganlarini kuzatib borish uchun ularning faoliyati ustidan nazorat amalga oshiriladi. Shu yo'sinda, bayon qilingan omillar va holatlardan hamda axborot-kommunikatsiya sohasini davlat

tomonidan tartibga solishning umumiy maqsadlaridan kelib chiqqan holda, O'zbekistonda axborot-kommunikatsiya sohasida faoliyatni davlat tomonidan litsenziyalashning maqsadini shunday ta'riflash mumkin: mamlakatning axborot-kommunikatsiya bozoriga kuchli rivojlanish salohiyatiga ega bo'lgan ilg'or korxonalarni va boshqa subyektlarni kiritish hisobiga xalq xo'jaligining yuqori sifatga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ilmiy tomondan tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki raqamli iqtisodiyot sharoitida tarmoqlarining ishonchlilik darajasini oshirish, uning samarali faoliyat yuritishi va raqobatbardoshligini ta'minlash uchun sohaga yangi turdagi texnologik jarayonlarni tatbiq qilish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bunda sohadagi samaradorlik ko'rsatkichlari va YIMdagi ulushi ham sezilarli darajada ko'tarilishi mumkin bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Лилеева Л.Р. Бухгалтерский учет в сфере связи и телекоммуникаций. Автореферат диссертации на соискание ученой степени к.э.н. Москва-2007 25 стр.
2. Antonella Cugini and Silvia Pilonato The Cost Accounting System in B-to-B Service Companies: Cost Centers or Activity-Based Costing? GSTF Journal on Business Review (GBR) Vol.2 No.4, July 2013, 50p.
3. Ashford C. Chea. Activity-Based Costing System in the Service Sector: A Strategic Approach for Enhancing Managerial Decision Making and Competitiveness. International Journal of Business and Management Vol. 6, No. 11; November 2011, 62 p.
4. Калужский М.Л. Маркетинговые сети в электронной коммерции: институциональный подход / М.Л. Калужский. – М.; Берлин: Директ-Медиа, 2014. – 402 с.
5. Lane N. Advancing the digital economy into the 21st century / N. Lane // Information Systems Frontiers.– 1999.–Vol. 1. – № 3. – P. 317–320.
6. Rouse M.. 2016. Digital Economy, Techtarget, Newton, MA. <http://searchcio.techtarget.com/definition/digital-economy>

TRANSPORT XIZMATLARI KO'RSATISHNING RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI VA TAMOYILLARI

Rajabov Qurbon Sulaymonovich

Buxoro davlat universiteti tadqiqotchisi.

Annotatsiya

Ushbu maqola transport xizmatlari ko'rsatishning rivojlanish xususiyatlari va tamoyillariga bag'ishlangan bo'lib, transport xizmatlari ko'rsatishning tashkiliy (xavflilik, qonuniylik, uzviylik, tizimlilik), iqtisodiy (samaradorlik, raqobat, ochiqlik, barqarorlik), texnik (innovatsion, ekologik, integratsiyalashuv), iste'mol (qulaylik va sifat, mijozga yo'naltirilganlik, inklyuziv) integratsiyalashgan tamoyillar tizimi ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: transport, transport xizmatlari, tashkiliy-iqtisodiy, texnik, iste'mol, innovatsion transport texnologiyalari, boshqaruvi modellari.

Аннотация

Данная статья посвящена особенностям и принципам развития транспортных услуг, в ней рассматривается интегрированная система принципов оказания транспортных услуг, включающая организационные (безопасность, законность, преемственность, системность), экономические (эффективность, конкуренция, открытость, устойчивость), технические (инновационность, экологичность, интеграция) и потребительские (удобство и качество, клиентоориентированность, инклюзивность) принципы.

Ключевые слова: транспорт, транспортные услуги, организационно-экономический, технический, потребительский, инновационные транспортные технологии, модели управления.

Abstract

This article is devoted to the features and principles of transport services development, examining an integrated system of transport service provision principles, which encompasses organizational (safety, legality, continuity, systematicity), economic (efficiency, competition, transparency, sustainability), technical (innovation, environmental compatibility, integration), and consumer-oriented (convenience and quality, client-centricity, inclusivity) principles.

Keywords: transport, transport services, organizational-economic, technical, consumer-oriented, innovative transport technologies, management models.

KIRISH

Xalqaro darajada aholining transport xizmatlariga bo'lgan talabining keskin o'sishi, logistika tizimining optimal harakatini ta'minlashga yo'naltirilgan chora-tadbirlar real vaqt ichida raqamli iqtisodiyotga o'tish sharoitida transport xizmatlari faoliyatini rivojlantirishni taqozo etmoqda. Ma'lumotlarga ko'ra "Global logistika

bozori hajmi 2025 yilda 11,23 trillion AQSH dollarini tashkil etadi va 2034 yilga kelib 23,14 trillion AQSH dollarini tashkil etishi prognoz qilinmoqda”¹. Bugungi kunda jahon logistika xizmatlari bozorida buyurtmalar va zaxiralarni tashish bilan bog‘liq transport xizmatlari asosida tashkil qilish tobora dolzarb ahamiyat kasb etib bormoqda.

Xususan, jahon banki ma’lumotlariga ko‘ra, “jahon transport xizmatlarining yalpi ichki mahsulot tarkibidagi miqdori 4,3 trillion AQSH dollari hajmida 6,9 foiz baholanib, yiliga 110 milliard tonna yuk va 1 trillion dan ortiq yo‘lovchilar tashilgan, transport infratuzilmasida band bo‘lgan xodimlar soni 100 million kishini tashkil etadi”². Dunyoda zamonaviy yuk va yo‘lovchi tashish texnologiyalari muvaffaqiyatli rivojlanmoqda. Shu boisdan transport tizimini innovatsion rivojlanishini ta’minlash jahon mamlakatlarda “transport-tranzit” va “transport-logistika” salohiyatidan samarali foydalanish mexanizmlarini takomillashtirishni taqozo etadi.

Yangi O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar sharoitida iqtisodiyotning muhim tarmog‘i sifatida transport kommunikatsiyalarini jadal rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Bu borada, 2022-2026-yillarda Yangi O‘zbekistonning Taraqqiyot strategiyasida ham “transport va logistika xizmatlari bozori va infratuzilmasini rivojlantirish, temir yo‘l infratuzilmasini elektrlashtirish darajasini 60 foizga yetkazish va avtomobil yo‘llari tarmog‘ini jadal rivojlantirish, transport sohasida tashqi savdo uchun “yashil koridorlar” hamda tranzit imkoniyatlarini kengaytirish va tranzit yuk hajmini 15 million tonnaga yetkazish”³ kabi ustuvor vazifalar belgilangan. Mazkur vazifalarning izchil va samarali bajarilishi transport xizmatlarini ko‘rsatishning iqtisodiy faoliyatini monitoring qilish va sohadagi muammolarning ta’sir darajasini aniqlash, transport xizmatlarini ko‘rsatishni yanada rivojlantirishning strategik maqsadlarini belgilash, sohani takomillashtirishning uslubiy ta’minoti va tamoyillari, tashkiliy-iqtisodiy konsepsiyasi asosida har bir yo‘nalishning o‘ziga xos ko‘rsatkichlarini tizimlashtirish, transport xizmatlarini ko‘rsatish sifatini oshirishga ta’sir etish orqali uning samaradorligini baholash ko‘rsatkichlarining o‘zaro bog‘liqligi asoslash, zamonaviy yetkazib berish xizmatini ko‘rsatuvchilar tajribasidan foydalanib, davlat tomonidan tartibga solish mexanizmlarini va transport xizmatlarini ko‘rsatishning innovatsion modellarini joriy etish orqali tizimni iqtisodiy rivojlantirish yo‘nalishlarini aniqlash dolzarb ilmiy tadqiqotlarni talab etadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Italiyalik iqtisodchi olim Marco Percoco transport iqtisodiyoti sohasida keng ko‘lamli tadqiqotlar olib borgan. Uning ishlarida transport infratuzilmasining iqtisodiy rivojlanishga ta’siri, hududiy iqtisodiy integratsiya jarayonlarida transport kommunikatsiyalarining roli, shuningdek transportning atrof-muhitga ta’siri masalalari o‘rganilgan. Percoco, transport infratuzilmasi iqtisodiyot uchun

¹ Logistics Market Size, Share, and Trends 2025 to 2034. Precedence Research. <https://www.precedenceresearch.com/logistics-market>

² The World Bank: World Development Indicators. <http://data.worldbank.org/indicator>

³ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-fevral PF-60-son «2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida»gi Farmoni <https://lex.uz/uz/docs/-5841063>

multiplikator samarasini yaratishi va bu orqali yalpi talab oshishiga, ishsizlik darajasi pasayishiga hamda iqtisodiy o'sishga ijobiy ta'sir ko'rsatishini ta'kidlagan [1].

Shvetsiyalik olim Jonas Eliasson transportni rejalashtirish va transport siyosatini ishlab chiqish sohasida yetakchi mutaxassislardan biri hisoblanadi. Uning ilmiy ishlari transport tarmoqlarini modellashtirish, transport siyosati samaradorligini baholash, shuningdek transport sohasida qaror qabul qilish jarayonlarini o'rganishga qaratilgan. Unga ko'ra, shahar transport tizimlarining barqaror rivojlanishi, transport xizmatlarini iste'molchilar ehtiyojlariga moslashtirish va transport qarorlarini qabul qilishda iqtisodiy omillarning ahamiyatini tahlil qilgan [2].

Fransiyalik transport sotsiologlari va iqtisodchilari vakillaridan Regina Florio transport xizmatlarining ijtimoiy ahamiyatini tadqiq etgan bo'lib, uning ishlarida transport xizmatlarining aholining turli qatlamlari uchun mavjudligi, transport tizimlarining inklyuzivligi, shuningdek transport va jamiyat o'rtasidagi o'zaro aloqalar masalalari tahlil qilingan. Transport xizmatlari aholining ijtimoiy-iqtisodiy farovonligiga bevosita ta'sir ko'rsatishini, transport imkoniyatlari cheklanganligi esa ijtimoiy tengsizlikni kuchaytirishi mumkinligini asoslab bergan [3].

Germaniyalik transport injeneri va rejalashtiruvchi olim Klaus Barthel o'z tadqiqotlarida transport logistikasi va yuk tashish sohasidagi innovatsion yondashuvlarni o'rgangan. Uning ilmiy ishlari yuk tashish tizimlarining samaradorligini oshirish, logistika markazlarini optimallashtirish va transport xizmatlari sifatini yaxshilash masalalariga qaratilgan. Transport tizimlarida raqamli texnologiyalarni joriy etishning ahamiyatini ta'kidlagan hamda transport logistikasini boshqarishda zamonaviy axborot tizimlaridan foydalanish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqqan [4].

Rossiyalik olim Boris Lapidus temir yo'l transporti sohasida yetakchi mutaxassis sifatida tanilgan bo'lib, uning tadqiqotlarida Rossiya va MDH mamlakatlari temir yo'l tizimlarining rivojlanish strategiyalari, temir yo'l transporti xizmatlari bozorini tartibga solish mexanizmlari, shuningdek temir yo'l transportining raqobatbardoshligini oshirish masalalari o'rganilgan. Temir yo'l transporti xizmatlarini diversifikatsiyalash, yuqori tezlikdagi temir yo'l tizimlarini rivojlantirish va temir yo'l logistikasini modernizatsiya qilish bo'yicha nazariy konsepsiyalarni ishlab chiqqan [5].

Ukrainalik transport bo'yicha mutaxassis Natalya Negorelova transport xizmatlarini narxlash strategiyalari va transport narx siyosatining iqtisodiy samaradorligi masalalarini chuqur o'rgangan. Uning ilmiy ishlarida transport narxlash modellarining nazariy asoslari, transport narxlarining bozor konyunkturasiga bog'liqligi, shuningdek transport xizmatlari narxlarini davlat tomonidan tartibga solish mexanizmlari tahlil qilingan. Uning fikricha, transport xizmatlari narxlarini shakllantirishda moslashuvchan yondashuvlarni qo'llash va iste'molchilar segmentatsiyasiga asoslangan narxlash strategiyalarini rivojlantirish zarurligini ta'kidlagan [6].

Rossiyalik Alexander Misharin transport infratuzilmasini rivojlantirish va transport loyihalarini boshqarish bo'yicha mutaxassis hisoblanadi. Uning tadqiqotlarida transport infratuzilmasiga investitsiyalar samaradorligi, xalqaro

transport koridorlarini rivojlantirish strategiyalari, shuningdek davlat-xususiy sheriklik asosida transport loyihalarini amalga oshirish masalalari o'rganilgan. Yevrosiyo transport tizimining integratsiyasi, transport sohasida innovatsion texnologiyalarni joriy etish va transport infratuzilmasi qurish uchun moliyaviy mexanizmlarni diversifikatsiyalash bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqqan [7].

Belaruslik transport logistikasi sohasidagi olim Marina Dmitrieva logistika markazlarini rivojlantirish, transport-ekspeditorlik xizmatlari bozorini takomillashtirish va transport logistikasi sohasida xalqaro hamkorlikni kengaytirish masalalarini o'rgangan. Uning ilmiy ishlarida Belarus va boshqa MDH mamlakatlarida transport logistikasi tizimlarining rivojlanish tendensiyalari, transport korxonalarining raqobatbardoshligini oshirish omillari, shuningdek transport logistikasida innovatsion texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlari tahlil qilingan. Bu borada transport logistikasi tizimlarini integratsiyalash va logistika jarayonlarini optimallashtirish orqali transport xizmatlari sifatini oshirish hamda xarajatlarni kamaytirish mumkinligini ta'kidlagan [8].

O'zbekistonlik olim B.Sh.Safarov transport va turizmni rivojlantirish yo'nalishida tadqiqotlar olib borgan. Uning "Turizmga transport xizmatlari" o'quv qo'llanmasida turizmni rivojlantirishda transport tizimining o'rnini va ahamiyati, turistlar uchun transport xizmatlarini tashkil etishning o'ziga xos xususiyatlari hamda O'zbekistonda transport-turizm infratuzilmasini takomillashtirish masalalari o'rganilgan [9].

O'zbekistonlik transport iqtisodiyoti sohasida G.B.Ibragimov transport tizimining milliy iqtisodiyotni rivojlantirishdagi ahamiyati, transport xizmatlarini tartibga solish mexanizmlari va transport sohasiga investitsiyalarni jalb qilish masalalarini o'rgangan. Uning tadqiqotlarida O'zbekiston transport tizimining xalqaro transport kommunikatsiyalariga integratsiyalashuvi, transport xizmatlari bozorini liberallashtirish, shuningdek transport korxonalarining iqtisodiy samaradorligini oshirish yo'llari tahlil qilingan [10].

O'zbekistonlik logistika va transport menejmentini o'rgangan A.K.Yusupov logistika tizimlarini rivojlantirish, transport-logistika markazlarini tashkil etish va transport xizmatlari samaradorligini baholash masalalarini tadqiq etgan. Uning ilmiy ishlarida O'zbekistonda transport-logistika infratuzilmasini rivojlantirish strategiyalari, yuk tashish jarayonlarini optimallashtirishning zamonaviy usullari, shuningdek transport logistikasida axborot texnologiyalarini qo'llash imkoniyatlari tahlil qilingan [11].

D.A.Kurbanova esa, transport xizmatlarining raqobatbardoshligini oshirish, transport kompaniyalarining marketing strategiyalari, shuningdek transport xizmatlari sifatini baholash usullari o'rganilgan. Ayniqsa, O'zbekistonda transport xizmatlari bozorining segmentatsiyasi, transport xizmatlari brending strategiyalarini ishlab chiqish va mijozlar bilan munosabatlarni boshqarishning zamonaviy usullarini joriy etish bo'yicha tavsiyalar bergan. Uning ishlarida transport xizmatlari sifatini oshirish orqali mijozlar qoniqishini ta'minlash va bozorda barqaror raqobat afzalliklariga erishish mumkinligi asoslab berilgan [12].

METODOLOGIYA

Maqolada ilmiy abstraksiya, induksiya va deduksiya, tahlil va sintez, sohaga oid mavjud adabiyotlarni tahlil qilish, Prezidentimizning farmon va qarorlari, qonun hamda tadqiqot mavzusiga oid xorijiy va mahalliy adabiyotlardan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Transport xizmatlari iqtisodiyotning eng muhim tarmoqlaridan biri bo'lib, mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Transport tizimi davlatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta'minlovchi qon tomir vazifasini bajaradi. Uning holati va samaradorligi butun iqtisodiyotga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Bugungi kunda transport xizmatlari bozori dinamik tarzda rivojlanmoqda va global raqobat sharoitida yangi tendensiyalar, innovatsion yondashuvlar hamda texnologik yechimlar paydo bo'lmoqda.

Xususan, transport xizmatlari tarixi insoniyat sivilizatsiyasi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, qadimgi davrlardan boshlab savdo yo'llari, dengiz portlari va karvon yo'llari mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarni ta'minlagan. Zamonaviy transport tizimlarining rivojlanishi sanoat inqilobi davriga to'g'ri keladi va bu davrda temir yo'l va bug' kemalar paydo bo'lgan. XX asrda avtomobil va havo transportining jadal rivojlanishi transport xizmatlari sohasining yanada kengayishiga olib keldi. Bugungi kunda transport xizmatlari bozori dinamik tarzda rivojlanib, zamonaviy o'zgarishlar qatoriga raqamlashtirish, ekologik xavfsizlik talablarining kuchayishi, iste'molchilar talablarining o'zgarishi, yo'lovchi va yuk tashish tizimlarining integratsiyasi kabilarni kiritish mumkin.

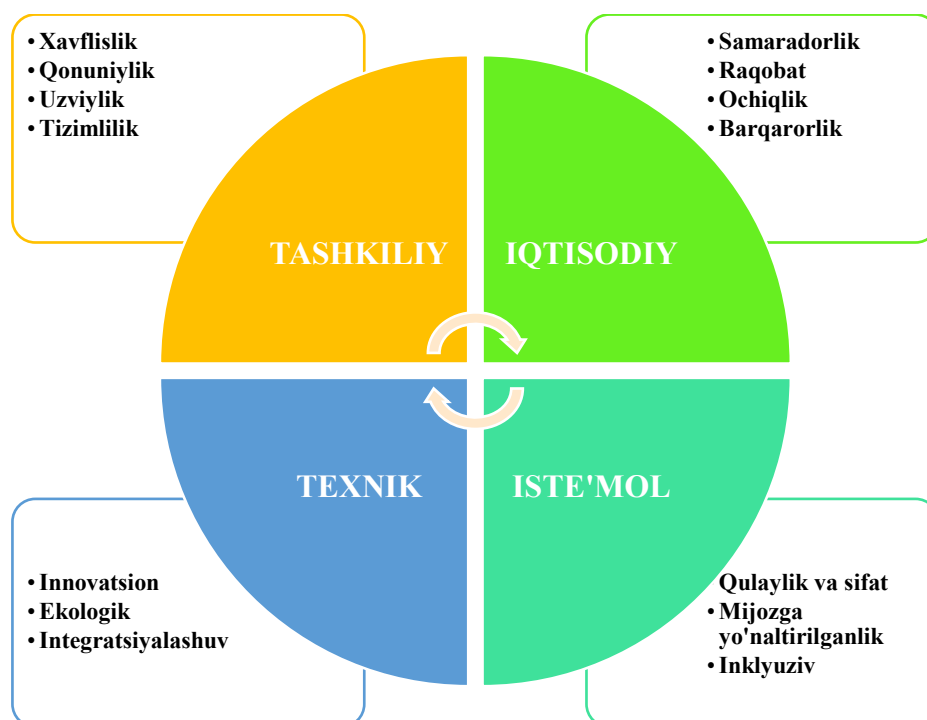
Tadqiqotlar ko'rsatishicha, transport xizmatlarini ko'rsatish ko'p qirrali bo'lib, u yuk tashish, yo'lovchi tashish, logistika va infratuzilma xizmatlarini o'z ichiga oladi. Ushbu xizmatlar turlari iqtisodiyotning barcha tarmoq va sohalari uchun muhim hisoblanadi. Chunki, ular ishlab chiqarish zanjirining uzluksizligini ta'minlaydi, bozorlarning kengayishiga hissa qo'shadi va mintaqaviy hamda xalqaro iqtisodiy integratsiyani rivojlantiradi.

Transport xizmatlari sohasining yana bir muhim jihati milliy iqtisodiyotning strategik tarmog'i hisoblanadi va davlat tomonidan tartibga solinishi bilan ahamiyatlidir. Transport xizmatlarining rivojlanish orqali sifatini yaxshilash mamlakatning global raqobatbardoshligini belgilaydigan omil hisoblanadi. Darhaqiqat xalqaro savdo, turizm va investitsiya oqimlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Tadqiqotlar ko'rsatishicha, transport sohasida xizmatlarini ko'rsatish tamoyillari soha iqtisodiyotining fundamental asoslarini tashkil etib, global iqtisodiy tizimning konvergentsiyasi va transnatsional logistik zanjirlarning diversifikatsiyasi sharoitida alohida ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy transport infratuzilmasining institutsional va arxitekturaviy rivojlanish paradigmasi transport xizmatlarining samaradorligini oshirish hamda resurslarni optimal allokatatsiyasini ta'minlash uchun tizimli yondashuvni talab etadi. Transport xizmatlarini ko'rsatish tamoyillarining strukturaviy-funksional modeli sohani strategik rejalashtirish, boshqaruvning iqtisodiy mexanizmlarini diversifikatsiyalash, tarif siyosatini liberallashtirish hamda

investitsion muhitni shakllantirish jarayonlarida muhim metodologik baza sifatida xizmat qiladi.

Transport xizmatlarini ko'rsatish tamoyillari komponentlarining integratsiyalashgan ekosistemi tashkiliy-institutsional, iqtisodiy-moliyaviy, texnologik-innovatsion hamda iste'molchiga yo'naltirilgan vektorial kategoriyalarni o'z ichiga oladi. Bu tamoyillar transport xizmatlari sohasida barqaror rivojlanishni ta'minlovchi mehnat, kapital va boshqa resurslari allokatstiyasining muvozanatli konsentratsiyasi uchun zaruriy institutsional muhitni yaratadi. Transport xizmatlari bozori konyunktural sharoitida tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlar sohadagi multiplikativ samarani oshirish, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish zanjirlarini optimallashtirish hamda transport operatsiyalari tranzaksion xarajatlarini minimallashtirishga qaratilgan interaktiv paradigmasda faoliyat ko'rsatadi (1-rasm).

1-rasm. Transport xizmatlari ko'rsatishning integratsiyalashgan tamoyillar tizimi¹

Ko'rinib turibdiki, transport xizmatlari ko'rsatish tamoyillari tizimi transformatsion iqtisodiyot sharoitida multiplikativ samara hosil qiluvchi komponentlardan iborat konseptual-metodologik konstruksiya hisoblanadi. Bu tamoyillar asosida shakllantirilgan transport xizmatlari infratuzilmasi ekonometrik parametrlar jihatidan yuqori indikatorlarga ega bo'lib, soha potensialining konvergent rivojlanishini ta'minlaydi va global logistik tizimlar bilan integratsion aloqalarni optimallashtirishga xizmat qiladi. Transport xizmatlarini ko'rsatishning tashkiliy tamoyillari sohadagi operatsion faoliyatning xavfsizlik determinantlarini, institutsional-huquqiy regulyativ mexanizmlarning immanent xususiyatlarini hamda

¹ Muallif ishlanmasi.

transport tizimining strukturaviy-funksional arxitekturasini ta'minlovchi asosiy parametrlarni o'z ichiga oladi.

Iqtisodiy tamoyillar prizmasi orqali transport xizmatlari bozorini tahlil qilganda, samaradorlik, raqobat muhitining liberallasuvi va barqaror iqtisodiy o'sish vektorlari dominantlik kasb etishi aniq bo'ladi. Mazkur tamoyillar transport operatsiyalari tranzaksion xarajatlarining optimallashtirish implikasiyalari, narx shakllanish mexanizmlarining tarif regulatsiyasi va transport korxonalarining rentabellik indikatorlarining transformatsiyasiga ko'maklashuvchi muhim faktorlar sifatida namoyon bo'ladi. Texnologik tamoyillar – innovatsion implementatsiya, ekologik imperativlar va integratsion konsepsiyalar – transport tizimlarini modernizatsiyalash, ekzogen ekologik eksternaliyalarni internalizatsiyalash hamda global transport koridorlari bilan konvergent munosabatlarni harmonizatsiyalash uchun zaruriy funksional mexanizm hisoblanadi.

Iste'molchi tamoyillari, xususan sifat parametrlari optimizatsiyasi, mijoz-sentrik yondashuv va inklyuzivlik paradigmasi, transport xizmatlari terminal iste'molchilari talablariga adaptatsiyalashuvini ta'minlashda imperativ ahamiyat kasb etadi. Ushbu tamoyillar transport xizmatlari qiymat zanjirida mijoz qoniqish indikatorlarini maksimallashtirishga, xizmat ko'rsatish sifatini stratifikatsiyalashga hamda transport xizmatlaridan foydalanish imkoniyatini demografik va sotsial-iqtisodiy segmentlar kesimida diversifikatsiyalashga yo'naltirilgan. Zamonaviy transport ekosistemi strukturasi bu tamoyillar substantzial o'rin egallaydi, chunki transport sektori xizmatlari samaradorligining terminal indikatorlari mijozlar preferensiyalari va iste'molchi utilit funksiyasiga korrelyativ bog'liq.

Transport xizmatlari ko'rsatish tamoyillarining kompleks implementatsiyasi nafaqat transport sektorining endogen rivojlanishiga, balki iqtisodiyotning boshqa segmentlarida ham eksterritorial effektlar hosil qilishga imkon beradi, bu esa milliy iqtisodiy sistemaning integratsion potensialini oshiradi. Mazkur tamoyillarni milliy transport strategiyalari konsepsiyasiga inkorporatsiya qilish, transport sektori davlat siyosatining institutsional arxitekturasini shakllantirishda va transport-kommunikatsion infratuzilma rivojlanishining strategik vektorlarini belgilashda metodologik bazis sifatida qabul qilish maqsadga muvofiq. Shunday qilib, transport xizmatlari ko'rsatish tamoyillari uchlamchi strukturaga ega bo'lgan samarali transport ekosistemi shakllanishida hamda transport xizmatlari raqobatbardoshligini milliy va global transport-logistika bozorida oshirishda katalitik funktsiyani bajaradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Transport xizmatlari zamonaviy iqtisodiyotning ajralmas qismi bo'lib, mamlakatlar iqtisodiy rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. Bu borada sohada raqamlashtirish, ekologik tendensiyalar va yangi biznes modellarining paydo bo'lishi transport xizmatlari ko'rsatish sohasining evolyutsion rivojlanishiga olib kelmoqda. Buni tadqiq qilingan obyekt misolida ko'rib chiqadigan bo'lsak, transport xizmatlarini ko'rsatish sohasining kelajakdagi rivojlanishi quyidagi yo'nalishlarda amalga oshirilishi mumkin:

- Transport xizmatlarining raqamli transformatsiyasi.

- Ekologik toza transport tizimlarining joriy etilishi.
- Transport va logistika xizmatlarining integratsiyalashuvi.
- Innovatsion transport texnologiyalarining qo'llanilishi.
- Xalqaro va mintaqaviy transport koridorlarining rivojlantirilishi.

Buning isboti sifatida, transport xizmatlarini rivojlantirish strategiyasi kompleks yondashuv asosida ishlab chiqilishi va transport infratuzilmasining barcha elementlarini qamrab olishi zarur bo'ladi. Shu bilan birga, transport xizmatlarining samaradorligini oshirish, ularning raqobatbardoshligini ta'minlash, foydalanuvchilar uchun qulaylik va xavfsizlikni ta'minlash masalalariga alohida e'tibor qaratish lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Percoco M. Environment and Planning A.: – 2010. – Vol. 42, № 3. – P. 717-734.
2. Eliasson J. Transport planning and policy – interactions between science and practice. Transportation Research Procedia. – 2016. – Vol. 8. – P. 1-4.
3. Florio R. Inclusive mobility: transport policy and social equity. Journal of Transport Geography. – 2021. – Vol. 92. – P. 103023-103035.
4. Бартель К. Оптимизация интермодальных транспортных систем и логистических центров. – Гамбург. Transport Research. 2020. – 312 с.
5. Лapidус Б. М. Стратегия развития железнодорожного транспорта. – Москва. РУТ, 2015. – 286 с.
6. Негорелова Н.В. Ценообразование на транспортные услуги в условиях рыночной экономики. – Киев. КНУ, 2013. – 196 с.
7. Мишарин А.С. Инновационное развитие транспортной инфраструктуры в условиях глобализации. – Москва. Экономика, 2016. – 278 с.
8. Дмитриева М.А. Развитие транспортно-логистических услуг в условиях Евразийской интеграции. – Минск. БНТУ, 2019. – 214 с.
9. Сафаров Б.Ш. Туризмда транспорт хизматлари. – Тошкент. Тафаккур, 2019. – 147 б.
10. Ибрагимов Г.Б. Ўзбекистон транспорт хизматлари бозорини либераллаштириш ва тартибга солиш механизмлари. Иқтисодиёт ва таълим. – 2021. – № 3. – Б. 45-52.
11. Юсупов А.К. Ўзбекистонда транспорт логистикаси тизимларини ривожлантириш. – Тошкент. Иқтисодиёт. 2018. – 156 б.
12. Курбанова Д.А. Ўзбекистонда транспорт хизматлари сифатини бошқариш тизимларини такомиллаштириш. Транспорт муаммолари. – 2020. – № 2. – Б.
13. Adizov, B., Tokhirov, J., & Hamidov, S. (2024). Trends in employment of graduates of ecology education in higher education. In E3S Web of Conferences (Vol. 587, p. 05012). EDP Sciences.
14. Hamidov, S., Tokhirov, J., & Adizov, B. (2024). Processes of management of competitiveness of ecotourism destinations and methodology of its assessment. In E3S Web of Conferences (Vol. 587, p. 05021). EDP Sciences.

15. Tokhirov, J. R. (2021). INTERACTION FACTORS FOR IMPROVING THE QUALITY AND EFFICIENCY OF EDUCATIONAL SERVICES BASED ON PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP. In WORLD SCIENCE: PROBLEMS AND INNOVATIONS (pp. 63-65).

16. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentinig 2022-yil 28-fevral PF–60-son «2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida»gi Farmoni <https://lex.uz/uz/docs/-5841063>

XORIJIY INVESTITSIYALARNI JALB QILISHDA HORIJIY MAMLAKATLAR STRATEGIYALARIDAN FOYDALANISH

Radjabov Bunyod Abduxalilovich

TDIU

Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy
munosabatlar kafedrası dotsenti v.v.b., PhD

Annotatsiya

Tadqiqot O'zbekistonda xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning samarali strategiyalarini o'rganishga qaratilgan. Maqolada xoriжий инвестицияларни жалб этишнинг замонавий моделлари ўрганилади ва улар асосида асосида investitsiya oqimlariga ta'sir etuvchi muhim omillar tahlil qilinadi. Jahon banki, UNCTAD, IMF va OECD ma'lumotlariga asoslangan holda global Xoriжий инвестициялар оқими tendensiyalari, yirik investor davlatlar tajribasi va O'zbekiston iqtisodiyotidagi ijobiy o'zgarishlar baholanadi. Singapur, Janubiy Koreya, Xitoy va Polsha tajribasi asosida soliq imtiyozlari, maxsus iqtisodiy zonalar, yashil investitsiyalar va texnologik sarmoyalarni jalb qilish bo'yicha aniq strategiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: xorijiy investitsiyalar, investitsion muhit, OLI Paradigma, maxsus iqtisodiy zonalar (SEZ), soliq imtiyozlari, yashil investitsiyalar, texnologik sarmoyalar, barqaror iqtisodiy rivojlanish, O'zbekiston.

Аннотация

Целью исследования является изучение эффективных стратегий привлечения иностранных инвестиций в Узбекистан. В статье рассматриваются современные модели привлечения иностранных инвестиций и на их основе анализируются важные факторы, влияющие на инвестиционные потоки. На основе данных Всемирного банка, ЮНКТАД, МВФ и ОЭСР оцениваются мировые тенденции потоков иностранных инвестиций, опыт основных стран-инвесторов, позитивные изменения в экономике Узбекистана. На основе опыта Сингапура, Южной Кореи, Китая и Польши были разработаны конкретные стратегии по привлечению налоговых льгот, особых экономических зон (, зеленых инвестиций и технологических инвестиций.

Ключевые слова: FDI, иностранные инвестиции, инвестиционный климат, OLI Paradigm, специальные экономические зоны (СЭЗ), налоговые льготы, «зеленые» инвестиции, технологические инвестиции, устойчивое экономическое развитие, Узбекистан.

Abstract

The study is aimed at studying effective strategies for attracting foreign investment in Uzbekistan. The article studies modern models of attracting foreign investment and analyzes important factors affecting investment flows based on them.

Based on data from the World Bank, UNCTAD, IMF and OECD, global trends in foreign investment flows, the experience of major investor countries and positive changes in the economy of Uzbekistan are assessed. Based on the experience of Singapore, South Korea, China and Poland, specific strategies for attracting tax incentives, special economic zones, green investments and technological investments have been developed.

Keywords: FDI, foreign investments, investment climate, OLI Paradigm, special economic zones (SEZs), tax incentives, green investments, technological investments, sustainable economic development, Uzbekistan.

KIRISH

Xorijiy investitsiyalar (Foreign Direct Investment, FDI) mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishida muhim rol o'ynab, texnologik innovatsiyalar va mehnat bozorining kengayishiga turtki beradi [1]. Rivojlanayotgan mamlakatlar global investitsiya oqimlarini jalb qilish uchun turli strategiyalarni ishlab chiqmoqda [6]. Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, xorijiy investitsiyalar oqimlarini samarali boshqarish uchun investitsiya muhiti, soliq imtiyozlari va huquqiy kafolatlar muhim ahamiyatga ega [9].

O'zbekiston iqtisodiyotida xorijiy investitsiyalar jalb qilish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi [11]. Investitsion muhitni yaxshilashga qaratilgan islohotlar natijasida iqtisodiy o'sish va modernizatsiya jarayonlari jadallashmoqda [12]. Biroq, investorlar uchun huquqiy barqarorlik, infratuzilma va soliq imtiyozlarining samaradorligi kabi omillar hal qiluvchi rol o'ynaydi [14].

Ushbu maqola xorijiy investitsiyalar jalb qilish strategiyalarini nazariy va empirik jihatdan tahlil qiladi, ilg'or mamlakatlarning tajribalarini o'rganib, O'zbekiston uchun samarali yondashuvlarni taklif etishga qaratilgan. Tadqiqot xorijiy investitsiyalarni tushuntiruvchi asosiy iqtisodiy nazariyalar, jumladan, OLI Paradigma, Market Imperfections Theory va Product Life Cycle Theory yondashuvlariga asoslanadi [1][2][3][4]. Jahon banki, UNCTAD va IMF ma'lumotlariga asoslangan holda, global va mintaqaviy xorijiy investitsiyalar oqimlari tahlil qilinadi [6][7][8]. Shuningdek, Singapur, Janubiy Koreya, Xitoy va Polsha tajribasi baholanib, O'zbekiston sharoitiga mos keluvchi yondashuvlar taklif etiladi [15][16][17].

ADABIYOTLAR SHARHI

Xorijiy investitsiyalarni jalb qilish strategiyalarini chuqur o'rganish uchun nazariy, empirik va amaliy manbalar asosida tahlil olib boriladi. Ushbu bo'limda xorijiy investitsiyalar bo'yicha ilmiy yondashuvlar, empirik tadqiqotlar va turli mamlakatlarning tajribalarini o'rganuvchi manbalar tahlil qilindi.

Xorijiy investitsiyalar bo'yicha turli nazariyalar mavjud bo'lib, ularning har biri investitsiya qarorlariga ta'sir qiluvchi omillarni izohlashga harakat qiladi. Dunning (1988) tomonidan taklif qilingan OLI Paradigma (Ownership, Location, Internalization) modeli xorijiy investitsiyalarni tushuntirish uchun asosiy nazariyalardan biri bo'lib, u kompaniyaning xalqaro bozorlarga chiqishini uch asosiy omil bilan bog'laydi: egalik afzalliklari, geografik joylashuv va ichki tashkil etish mexanizmlari [1].

Shuningdek, Hymerning Market Imperfections Theory modeli xorijiy investitsiyalar asosan transmilliy kompaniyalarning raqobat ustunligiga asoslangan holda amalga oshirilishini tushuntiradi [4].

Vernonning Product Life Cycle Theory modeli esa investitsiyalar ishlab chiqarish bosqichlari bilan bog'liq bo'lishini ta'kidlaydi, ya'ni kompaniyalar mahsulotning rivojlanish bosqichiga qarab qaysi bozorda sarmoya kiritishini belgilaydi [3].

Endogen iqtisodiy o'sish nazariyalari (Romer, Lucas) esa xorijiy investitsiyalarning texnologik innovatsiyalar va inson kapitalini rivojlantirishdagi o'rnini ta'kidlagan [5].

Jahon banki, UNCTAD va IMF kabi tashkilotlarning hisoboti xorijiy investitsiyalar oqimi, ularning iqtisodiy ta'siri va mezbon mamlakatlar uchun yaratadigan imkoniyatlarni ochib beradi. UNCTADning World Investment Report hisobotlari har yili global xorijiy investitsiyalar oqimlari bo'yicha to'liq ma'lumot beradi va turli mamlakatlarning investitsion jozibadorligi tahlil qilinadi [6].

Jahon bankining Foreign Direct Investment, Net Inflows ma'lumotlari esa mamlakatlar kesimida xorijiy investitsiyalar hajmi va tendensiyalarini o'rganish imkonini beradi [7].

IMF tomonidan chop etilgan Investment Climate Reports esa xorijiy investitsiyalar jalb qilishda iqtisodiy siyosat va muhitning ahamiyatini yoritib beradi [8].

Xorijiy investitsiyalarni jalb qilish strategiyalari bo'yicha turli tadqiqotlar olib borilgan. OECD Investment Policy Reviews hisobotida xorijiy investitsiyalar uchun eng samarali siyosiy va iqtisodiy yondashuvlar muhokama qilinadi, bunda soliqlar, huquqiy muhit va maxsus iqtisodiy zonalarining ahamiyati ko'rsatiladi [9].

World Economic Forumning Global Competitiveness Report hisobotlari esa FDI jalb qilishga ta'sir qiluvchi omillarni tahlil qiladi, jumladan infratuzilma, ishbiarmonlik muhiti va huquqiy tizim [10].

O'zbekiston Investitsiyalar va Tashqi Savdo Vazirligi tomonidan taqdim etilgan hisobotlar esa mamlakatning investitsion strategiyalarini yoritib beradi [11].

FDI jalb qilishda iqtisodiyotning qaysi tarmoqlari ustuvor ekanligini aniqlash muhim. Jahon bankining Ease of Doing Business Report hisobotlari bu borada biznes yuritish sharoitlarini baholaydi [12].

International Finance Corporation (IFC) esa rivojlanayotgan davlatlarda investitsiya muhitining qanchalik qulay ekanligini tadqiq qiladi [13].

O'zbekiston Iqtisodiyot Vazirligi esa milliy iqtisodiyotning qaysi sohalarida FDI jalb qilish imkoniyatlari yuqoriligini ko'rsatadi [14].

Xitoy, Singapur, Janubiy Koreya va Polsha kabi davlatlar xorijiy investitsiyalar jalb qilish bo'yicha muvaffaqiyatli tajribalarga ega.

Singapore Economic Development Board hisobotlarida mamlakatda amalga oshirilgan soliq imtiyozlari va huquqiy yondashuvlar yoritiladi [15].

Korea Trade-Investment Promotion Agency (KOTRA) esa Janubiy Koreyaning investorlar uchun yaratgan sharoitlarini o'rganadi [16].

Xitoyning Foreign Investment Law esa xorijiy investitsiyalarni tartibga soluvchi mexanizmlarni tushuntiradi [17].

Xorijiy investitsiyalar jalb qilishda atrof-muhit va barqaror rivojlanish muhim ahamiyatga ega.

BMTning Sustainable Development Goals (SDGs) hujjati investitsiyalarning ekologik ta'sirini kamaytirish bo'yicha xalqaro yondashuvlarni bayon qiladi [18].

ESG (Environmental, Social, Governance) bo'yicha Bloomberg, MSCI, FTSE Russell kabi tashkilotlarning hisobotlari esa korporativ ijtimoiy mas'uliyat va barqaror investitsiyalar bo'yicha baholarni o'z ichiga oladi [19].

O'zbekistonning yashil iqtisodiyot strategiyasi esa ekologik barqaror investitsiyalarni qo'llab-quvvatlash bo'yicha qabul qilingan chora-tadbirlarni o'z ichiga oladi [20].

Xorijiy investitsiyalar faqat kapital jalb qilish vositasi emas, balki innovatsiyalar va texnologik taraqqiyot uchun ham muhim omildir.

OECD Science, Technology and Innovation Outlook hisobotlari rivojlanayotgan mamlakatlarda texnologik taraqqiyot va investitsiyalar o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganadi [21].

Jahon Iqtisodiy Forumining raqamli xorijiy investitsiyalar axborotnomasida (World Economic Forumning Digital FDI Report) esa raqamli iqtisodiyotdagi investitsiyalarni jalb qilish strategiyalarini ochib beradi [22].

Bir qator ilmiy tadqiqotlar xorijiy investitsiyalarning iqtisodiy va ekologik ta'sirini tahlil qiladi:

- Pham et al. (2024) – 60 mamlakat bo'yicha innovatsiyalar, xorijiy investitsiyalar va barqaror rivojlanish o'rtasidagi bog'liqlik [23].

- Mahbub et al. (2022) – muqobil energiya sektorida xorijiy investitsiyalar omillari [24].
- Chaouachi & Balsalobre-Lorente (2022) – Jazoir misolida xorijiy investitsiyalar va ekologik barqarorlik [25].
- Faruq (2023) – Osiyo mamlakatlarida xorijiy investitsiyalar omillarining tahlili [26].
- Pujiati et al. (2023) – Indoneziyada xorijiy investitsiyalar, korrupsiya va ekologik ta'sir [27].
- Usmanova (2023) – Milliy iqtisodiyotda investitsiya jozibadorligini oshirish [28].
- Alregab (2022) – ESG tamoyillarining xorijiy investitsiyalar jalb qilishga ta'siri [29].

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqot xorijiy investitsiyalarni jalb qilish strategiyalarini nazariy, empirik va amaliy jihatdan tahlil qilishga qaratilgan bo'lib, aralash metod (mixed method) asosida olib boriladi. Tadqiqot doirasida xorijiy investitsiyalarni tushuntiruvchi asosiy iqtisodiy nazariyalar, jumladan, OLI Paradigma, mahsulotning xayotiylik sikli (Product Life Cycle Theory) yondashuvlari o'rganiladi [1][2][3][4]. Empirik tahlil UNCTAD, Jahon banki va IMF kabi xalqaro tashkilotlarning hisobotlari asosida FDI oqimlari va tendensiyalarining tahliliga asoslanadi [6][7][8]. Shuningdek, Singapur, Janubiy Koreya, Xitoy va Polshaning investitsiyalarni jalb qilish strategiyalari tahlil qilinib, O'zbekiston sharoitiga mos keluvchi samarali yondashuvlar aniqlanadi [15][16][17]. Tadqiqotda foydalanilgan ma'lumotlar ikkilamchi manbalarga asoslangan bo'lib, iqtisodiy nazariyalar, ilmiy maqolalar, xalqaro tashkilotlarning hisobotlari hamda O'zbekiston Investitsiyalar va Tashqi Savdo Vazirligi va Iqtisodiyot Vazirligi tomonidan e'lon qilingan rasmiy ma'lumotlarni o'z ichiga oladi [1][2][3][4][5][6][7][8][9][10][11][14].

Tahlil usullari sifatida trend tahlili qo'llanilib, so'nggi o'n yillikda xorijiy investitsiyalar oqimlari va sektorlar bo'yicha o'zgarishlar o'rganiladi [6][7][12]. Solishtirma tahlil orqali turli davlatlarning xorijiy investitsiyalar strategiyalari O'zbekiston sharoitiga mosligi bo'yicha taqqoslanadi va samarali yo'nalishlar aniqlanadi [15][16][17]. Sanoat tahlili orqali xorijiy investitsiyalar eng ko'p jalb qilinayotgan sohalar hamda istiqbolli tarmoqlar aniqlanadi [12][14]. Shuningdek, ESG tamoyillarining investitsiyalarni jalb qilish jarayoniga ta'siri o'rganilib, O'zbekiston uchun barqaror rivojlanish asosida xorijiy investitsiyalar jalb qilish strategiyalari ishlab chiqiladi [18][19][20]. Ushbu metodologiya nazariy va empirik tahlillarni uyg'unlashtirgan holda, O'zbekiston uchun samarali investitsiya strategiyalarini

aniqlashga qaratilgan bo‘lib, xorijiy investitsiyalar oqimlari, xalqaro tajribalar va sektorlar kesimidagi tahlillar asosida optimal yondashuvlarni taklif etadi [12][15][18].

TAHLIL VA NATIJALAR

Global xorijiy investitsiyalar tendensiyalari va rivojlanayotgan mamlakatlarning ulushi

So‘nggi yillarda global xorijiy investitsiyalar oqimlarida sezilarli o‘zgarishlar kuzatilmoqda. UNCTAD World Investment Report 2024 ma’lumotlariga ko‘ra, 2024-yilda xalqaro investitsiyalar hajmi 15% ga oshgan, ayniqsa Osiyo va Afrikadagi rivojlanayotgan davlatlar investitsiyalarni jalb qilishda o‘shir sur’atini saqlab qolmoqda [6]. xorijiy investitsiyalar oqimlarining asosiy yo‘nalishlari sifatida raqamli iqtisodiyot, yashil investitsiyalar va yuqori texnologiyali sanoat ajralib turmoqda [7][8].

O‘zbekistonning xorijiy investitsiyalar jalb qilish holati va rivojlanish tendensiyalari

Jahon bankining 2024-yilgi ma’lumotlariga ko‘ra, O‘zbekistonda xorijiy investitsiyalar hajmi 2023-yilda 2,8 milliard dollar bo‘lgan bo‘lsa, 2024-yilda 3,1 milliard dollarga yetib, 10% o‘shir kuzatilgan [7]. Bu jarayonga infratuzilmaga investitsiyalar, sanoat korxonalarini modernizatsiya qilish va xorijiy kompaniyalarning mamlakatdagi faoliyati kengayishi ijobiy ta’sir ko‘rsatgan [8]. IMF hisobotlariga ko‘ra, 2024-yilda xorijiy investitsiyalarning asosiy yo‘nalishlari energiya sektori (30%), infratuzilma (25%) va qishloq xo‘jaligi (18%) bo‘lgan [8].

Xalqaro tajribalar va ularni O‘zbekistonga moslashtirish

Turli mamlakatlarning investitsiya strategiyalari tahlili shuni ko‘rsatadiki, soliq imtiyozlari, maxsus iqtisodiy zonalar va huquqiy kafolatlar xorijiy investitsiyalar jalb qilishning eng samarali usullari hisoblanadi.

1-jadval

Mamlakatlarning investitsiya strategiyalari tahlili¹

Davlat	Asosiy strategiyalar	O‘zbekiston uchun saboqlar
Singapur [15]	Soliq imtiyozlari, huquqiy barqarorlik, texnologik muhit	Investorlar uchun soddalashtirilgan soliq rejimi yaratish
Janubiy Koreya [16]	Erkin iqtisodiy zonalar va eksport yo‘naltirilgan sanoat rivoji	Erkin iqtisodiy zonalar samaradorligini oshirish va soddalashtirish
Xitoy [17]	Katta ichki bozor, texnologik hamkorlik, davlat ishtiroki	Innovatsion klasterlarni rivojlantirish
Polsha [17]	Infratuzilma modernizatsiyasi, biznes muhiti qulayligi	Xalqaro grantlarni jalb qilish

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xalqaro tajribalar va global tendensiyalar shuni ko‘rsatadiki, xorijiy investitsiyalarni jalb qilish iqtisodiy taraqqiyotning kuchli harakatlantiruvchi omili

¹ Muallif ishlanmasi

hisoblanadi. O‘zbekiston o‘zining qulay geografik joylashuvi, boy tabiiy resurslari va keng ko‘lamli iqtisodiy islohotlari bilan xorijiy investorlar uchun tobora jozibador makonga aylanmoqda. Mamlakatda investitsiya muhitini yanada yaxshilash va sarmoyalarni faol jalb qilish quyidagi strategik yo‘nalishlar orqali yanada rivojlantiriladi:

- Raqobatbardosh soliq tizimi va Erkin iqtisodiy zonalarini takomillashtirish – investorlar uchun soddalashtirilgan soliq rejimi yaratish va maxsus iqtisodiy zonalar samaradorligini oshirish orqali O‘zbekiston xalqaro biznes markazlaridan biriga aylanishi mumkin [15][16].

- Huquqiy barqarorlik va biznes muhitini soddalashtirish – investorlarning huquqlarini kafolatlovchi aniq va shaffof tartiblarni joriy etish xorijiy kapital jalb qilish jarayonini yanada tezlashtiradi [9][10].

- Yashil investitsiyalar va barqaror rivojlanish strategiyalarini kengaytirish – ekologik toza texnologiyalarni rag‘batlantirish, yashil iqtisodiyotga yo‘naltirilgan loyihalarni qo‘llab-quvvatlash orqali barqaror va uzoq muddatli iqtisodiy o‘sinh ta‘minlanadi [18][20].

- Texnologik va innovatsion investitsiyalarni faollashtirish – IT, startap ekotizimi va yuqori texnologiyali ishlab chiqarish sohalariga yo‘naltirilgan investitsiyalar hajmini oshirish orqali O‘zbekistonning texnologik yetakchiligi mustahkamlanadi [21][22].

Izchil amalga oshiriladigan islohotlar natijasida O‘zbekiston global investitsion hamkorlikni kengaytirib, barqaror va innovatsion iqtisodiy o‘sinhga erishadi. Xalqaro tajribalarni o‘ziga moslashtirgan holda rivojlanish mamlakatni xorijiy investitsiyalar uchun eng jozibador hududlardan biriga aylantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Dunning, J. H. (1988). The Eclectic Paradigm of International Production: A Restatement and Some Possible Extensions. *Journal of International Business Studies*.
2. Markusen, J. R. (1995). The Boundaries of Multinational Enterprises and the Theory of International Trade. *Journal of Economic Perspectives*.
3. Vernon, R. (1966). International Investment and International Trade in the Product Cycle. *Quarterly Journal of Economics*, 80(2), 190-207.
4. Hymer, S. (1976). *The International Operations of National Firms: A Study of Direct Foreign Investment*. MIT Press.
5. Romer, P. M. (1990). Endogenous Technological Change. *Journal of Political Economy*, 98(5, Part 2), S71-S102.
6. UNCTAD. (2023). *World Investment Report*. United Nations Conference on Trade and Development. Retrieved from: <https://unctad.org/wir>
7. World Bank. (2023). *Foreign Direct Investment, Net Inflows*. Retrieved from: <https://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.CD.WD>
8. International Monetary Fund (IMF). (2023). *Investment Climate Reports*. Retrieved from: <https://www.imf.org/en/Publications/WP>
9. OECD. (2023). *Investment Policy Reviews*. Retrieved from: <https://www.oecd.org/investment/>

10. World Economic Forum. (2023). Global Competitiveness Report. Retrieved from: <https://www.weforum.org/reports>
11. O‘zbekiston Investitsiyalar va Tashqi Savdo Vazirligi. (2023). Investitsion Muvofiqlik Strategiyasi. Retrieved from: <https://mift.uz/>
12. World Bank. (2023). Ease of Doing Business Report. Retrieved from: <https://www.doingbusiness.org/>
13. International Finance Corporation (IFC). (2023). FDI in Emerging Markets. Retrieved from: <https://www.ifc.org/>
14. O‘zbekiston Iqtisodiyot Vazirligi. (2023). Milliy iqtisodiy rivojlanish strategiyasi. Retrieved from: <https://mineconomy.uz/>
15. Singapore Economic Development Board. (2023). Investment Incentives and Policies. Retrieved from: <https://www.edb.gov.sg/>
16. Korea Trade-Investment Promotion Agency (KOTRA). (2023). Foreign Direct Investment Trends. Retrieved from: <https://www.kotra.or.kr/>
17. Ministry of Commerce, China. (2023). Foreign Investment Law of China. Retrieved from: <https://www.mofcom.gov.cn/>
18. United Nations. (2023). Sustainable Development Goals (SDGs). Retrieved from: <https://sdgs.un.org/>
19. ESG Investment Reports (Bloomberg, MSCI, FTSE Russell). (2023). ESG and Foreign Investments Analysis.
20. Green Finance Committee of Uzbekistan. (2023). Yashil Investitsiyalar Strategiyasi. Retrieved from: <https://greenfinance.uz/>
21. OECD. (2023). Science, Technology and Innovation Outlook. Retrieved from: <https://www.oecd.org/sti/>
22. World Economic Forum. (2023). Digital FDI Report. Retrieved from: <https://www.weforum.org/>
23. Pham, X. H., Xuan, V. N., Thu, N. T. P., & Huong, L. M. (2024). Nexus of Innovation, Foreign Direct Investment, Economic Growth and Renewable Energy: New Insights from 60 Countries. *Energy Reports*, 11, 1834-1845. <https://doi.org/10.1016/j.egyr.2024.02.015>
24. Mahbub, T., Ahammad, M. F., Tarba, S. Y., & Mallick, S. M. Y. (2022). Factors Encouraging Foreign Direct Investment (FDI) in the Wind and Solar Energy Sector in an Emerging Country. *Energy Strategy Reviews*, 41, 100865. <https://doi.org/10.1016/j.esr.2022.100865>
25. Chaouachi, M., & Balsalobre-Lorente, D. (2022). Environmental Strategies for Achieving a New Foreign Direct Investment Golden Decade in Algeria. *Environmental Science and Pollution Research*, 29, 37660–37675. <https://doi.org/10.1007/s11356-021-18149-z>
26. Faruq, A. O. (2023). The Determinants of Foreign Direct Investment (FDI): A Panel Data Analysis for the Emerging Asian Economies. Retrieved from: <https://doi.org/10.48550/arXiv.2307.07037>
27. Pujiati, A., Yanto, H., & Handayani, B. D. (2023). The Detrimental Effects of Dirty Energy, Foreign Investment, and Corruption on Environmental Quality: New

Evidence from Indonesia. *Frontiers in Environmental Science*, 10, 1074172.
<https://doi.org/10.3389/fenvs.2022.1074172>

28. Usmanova, V. (2023). Increasing Investment Attractiveness in the Development of the National Economy. *International Journal of Advance Scientific Research*, 3(5), 131-138.

29. Alregab, H. (2022). The Role of Environmental, Social, and Governance Performance on Attracting Foreign Ownership: Evidence from Saudi Arabia. *Sustainability*, 14(15626). <https://doi.org/10.3390/su142315626>

QAYTA TIKLANUVCHI ENERGIYA MANBALARI ORQALI EKSPORT SALOHİYATINI OSHIRISH IMKONIYATLARI

Qalandarova Gulshoda Nazirjon qizi

Toshkent menejment va iqtisodiyot instituti
Biznes boshqaruvi va moliya kafedrası assistenti

Annotatsiya

Ushbu ilmiy ishda qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish orqali eksport salohiyatini oshirish masalasi o'rganilgan. Tahlilda resurs salohiyati, texnologik rivojlanish, infratuzilmaviy imkoniyatlar va tartibga soluvchi muhitning o'zaro ta'siri asosida konseptual model ishlab chiqildi. Yetakchi davlatlar tajribasi, grafik tahlillar, va empirik ma'lumotlar asosida O'zbekiston sharoitiga mos takliflar ishlab chiqilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, zamonaviy energiya strategiyalarini integratsiyalash orqali barqaror va raqobatbardosh eksport salohiyatini shakllantirish mumkin. Ish ilmiy asoslangan xulosalar va amaliy tavsiyalar bilan boyitilgan.

Kalit so'zlar: qayta tiklanuvchi energiya, eksport salohiyati, resurslar, texnologiyalar, O'zbekiston, konseptual model, energiya strategiyasi

Аннотация

В данной научной работе исследована возможность повышения экспортного потенциала за счёт использования возобновляемых источников энергии. Разработана концептуальная модель на основе анализа ресурсной базы, технологического развития, инфраструктурных возможностей и регулирующей среды. На основе опыта ведущих стран и эмпирических данных предложены адаптированные рекомендации для Узбекистана. Результаты показывают, что интеграция современных энергетических подходов способствует формированию устойчивого и конкурентоспособного экспортного потенциала.

Ключевые слова: возобновляемая энергия, экспортный потенциал, ресурсы, технологии, Узбекистан, концептуальная модель, энергетическая стратегия

Abstract

This study explores the potential to enhance export capacity through the utilization of renewable energy sources. A conceptual model was developed based on the interaction between resource availability, technological advancement, infrastructure, and regulatory environment. Drawing on the experience of leading countries and empirical analysis, tailored recommendations were formulated for Uzbekistan. Findings indicate that integrated modern energy strategies can foster sustainable and competitive export development.

Keywords: renewable energy, export potential, resources, technologies, Uzbekistan, conceptual model, energy strategy

KIRISH

Energiya xavfsizligi, iqtisodiy barqarorlik va ekologik muvozanat masalalari ko‘plab davlatlar kun tartibidagi asosiy yo‘nalishlardan biriga aylangan. An‘anaviy yoqilg‘i turlariga bo‘lgan qaramlikni kamaytirish, global savdoda barqaror energiya mahsulotlari ulushini oshirish va milliy iqtisodiyotlarni diversifikatsiyalash borasida amaliy choralar ko‘rilmoqda. Bu jarayonda qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Quyosh, shamol, biomassa kabi tabiiy resurslar insoniyat taraqqiyotining yangi bosqichida nafaqat ichki energiya ehtiyojlarini qoplash, balki xalqaro bozorlarga chiqish orqali iqtisodiy imkoniyatlarni kengaytirish vositasiga aylanmoqda. Ayniqsa, energiya eksportini ekologik xavfsizlik, texnologik yuksalish va iqtisodiy foyda bilan uyg‘unlashtirgan davlatlar global bozorda ustunlikka ega bo‘lishmoqda. Bu yo‘nalishda ishlab chiqilayotgan konseptual yondashuvlar resurslarni oqilona boshqarish, ishlab chiqarish texnologiyalarini takomillashtirish hamda institutsional tartibga solish mexanizmlarini bir butun tizim sifatida qarashni taqozo etmoqda.

Geografik joylashuvi, iqlim sharoiti va tabiiy resurs salohiyati bilan ajralib turuvchi mamlakatlar, xususan O‘zbekiston uchun qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan eksport yo‘nalishida foydalanish iqtisodiy yuksalishning real omilidir. Mazkur yo‘nalishda global tajriba, nazariy modellar va empirik tahlillarni uyg‘unlashtirish, mavjud imkoniyatlarni amaliy natijalarga aylantirish imkonini beradi. Shuning uchun, qayta tiklanuvchi energiya manbalari asosida eksport salohiyatini baholash va rivojlantirish masalasi keng ilmiy e‘tibor va izchil strategik yondashuvni talab qiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirish va u orqali eksport salohiyatini oshirish masalasi so‘nggi yillarda jahon miqyosida dolzarb ilmiy yo‘nalishga aylangan. Tahlil etilgan adabiyotlar shuni ko‘rsatadiki, bu sohada muvaffaqiyatga erishish resurslar mavjudligidan tashqari, texnologik rivojlanish, tartibga soluvchi tizimlar, va moliyaviy barqarorlik bilan bevosita bog‘liq.

Cao va hamkorlari [1] Xitoyda qayta tiklanuvchi energiya mahsulotlarining texnologik evolyutsiyasini o‘rganib, eksportga qaratilgan innovatsiyalar iqtisodiy komplekslikni oshirishini ko‘rsatadi. Bu yondashuvni Jacobsson va Johnson [5] kengroq texnologik tarqalish modeli orqali umumlashtirib, institutlar va bozor ishtirokchilari o‘rtasidagi o‘zaro aloqaning ahamiyatini ta’kidlaydi.

Milliy va mintaqaviy darajada nazariy asoslash Cherp va boshqalar [2] tomonidan ishlab chiqilgan meta-teoretik model orqali yanada aniq ifodalangan. Ular texnologik, ijtimoiy va siyosiy omillarni uyg‘un holda tahlil qilishni taklif etadi. Shu bilan birga, Rahman va Sultana [11] eksport hajmi, energiya iste’moli va institutsional sifat o‘rtasidagi bog‘liqlikni ARDL modeli yordamida empirik tarzda aniqlagan.

Jahon tajribasida eksport salohiyatini aniqlovchi muhim omil sifatida qayta tiklanuvchi resurslarning mavjudligi va ularning iqtisodiy qiymatga aylanishi ajralib turadi. Kiplagat va hamkorlari [7] Keniyada quyosh va shamol salohiyatining hali to'liq ishga solinmaganini, ammo to'g'ri yondashuvlar orqali eksportga yo'naltirilishi mumkinligini ko'rsatgan. Mondal va boshqalar [9] esa Efiopiya uchun ishlab chiqqan ssenariy asosida energiya infratuzilmasi va eksport strategiyasining uyg'unlashgan holatini modellashtirgan.

Eksport sifati va barqaror rivojlanish o'rtasidagi bog'liqlik Sharma va hammualliflari [12] tomonidan o'rganilgan. Ular ekologik toza, yuqori texnologiyali mahsulotlar eksporti xalqaro bozorda afzallik yaratishini ta'kidlaydilar. Bu fikr Perez-Hernandez va hamkorlari [10] tomonidan taklif etilgan yashil eksport portfeli modeli bilan mos keladi. Modelda iqtisodiy murakkablik va mahsulot yaqinligi konsepsiyalariga asoslangan strategik yo'nalishlar ko'rsatilgan.

Xalqaro bozor kontekstida siyosiy barqarorlik va normativ muhit eksportni rivojlantirishda asosiy omillardan biri bo'lib qolmoqda. Sung va Song [13] tomonidan olib borilgan tadqiqot OECD davlatlarida energiya texnologiyalari eksportining dinamikasini siyosiy chora-tadbirlar bilan bog'laydi. Bu holat Eisgruber [4] tomonidan ham tan olingan bo'lib, u energiya eksportining uzoq muddatli ijtimoiy barqarorlikka ta'sirini baholaydi.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotda qayta tiklanuvchi energiya manbalari orqali eksport salohiyatini baholashda tizimli yondashuv asos qilib olindi. Ilmiy adabiyotlar tahlili orqali nazariy model ishlab chiqildi va eksportga ta'sir qiluvchi asosiy omillar — resurs salohiyati, texnologik quvvat, infratuzilma va tartibga soluvchi muhit — konseptual asosda umumlashtirildi. Empirik ma'lumotlar grafik, jadval va diagrammalar orqali tasvirlanib, mamlakatlararo taqqoslash usuli bilan tahlil qilindi. Tanlangan mamlakatlar eksport quvvatlari va texnologik rivojlanish darajasi bo'yicha farqlanuvchi bo'lib, O'zbekiston sharoitiga moslashtirilgan tahliliy xulosalar chiqarildi. Vizual vositalar — chizmalar va ko'rsatkichlar — ilmiy-nazariy xulosalarni asoslashga xizmat qildi. Tadqiqot induktiv tahlil usuli asosida olib borildi, ya'ni alohida empirik misollar orqali umumiy eksport modeli shakllantirildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish orqali eksport salohiyatini oshirish masalasi nafaqat iqtisodiy rivojlanish uchun muhim, balki ekologik barqarorlik va xalqaro hamkorlikni mustahkamlashda ham strategik ahamiyatga ega. Tahlil etilgan ilmiy adabiyotlar va empirik kuzatishlar ushbu yo'nalishda bir qator omillarning o'zaro uzviy bog'liq holda ishlashini ko'rsatadi. Quyida bu omillar tahlili asosida aniqlangan natijalar bayon qilinadi.

Qayta tiklanuvchi energiya orqali eksport salohiyatini shakllantirish — bu oddiy texnologik jarayon emas, balki tizimli va integratsiyalashgan yondashuvni talab

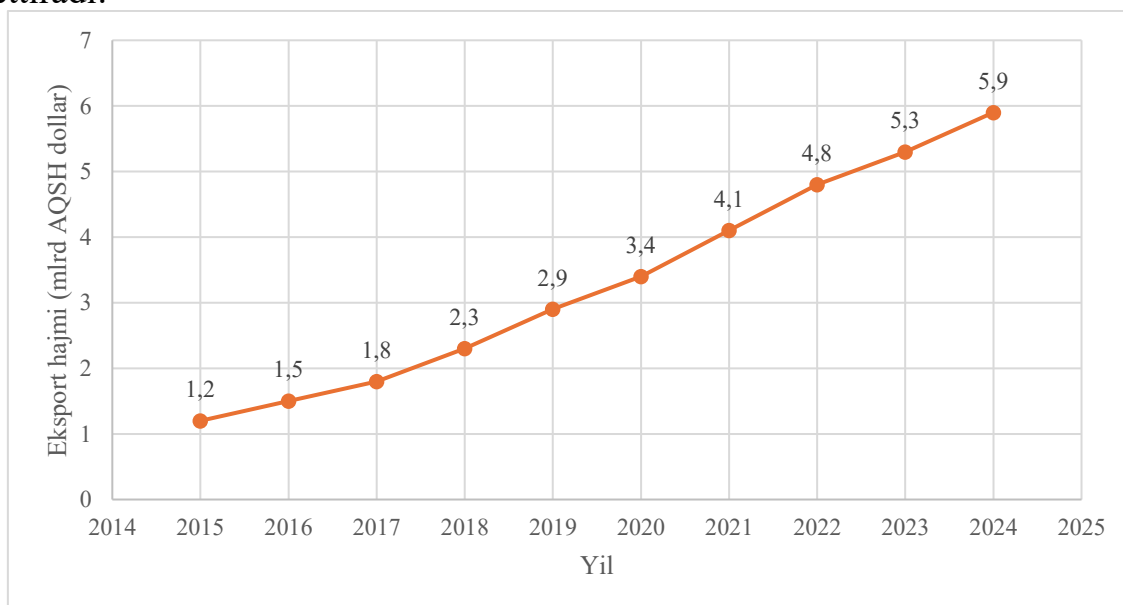
qiluvchi kompleks strategiyadir. Quyidagi konseptual modelda bu jarayonning asosiy komponentlari ko‘rsatilgan:

1-rasm. Qayta tiklanuvchi energiya asosida eksport salohiyati modeli¹

Modelda to‘rtta asosiy ustun — resurs bazasi, texnologik yangiliklar, infratuzilmaviy va moliyaviy sarmoyalar, hamda institutsional-siyosiy muhit — bir-biriga ta’sir qiluvchi dinamik elementlar sifatida ishlaydi. Bu yondashuv eksport strategiyasini nazariy asoslash va amaliyotda tatbiq etish uchun mustahkam poydevor bo‘lib xizmat qiladi.

So‘nggi yillarda qayta tiklanuvchi energiya sohasida eksport hajmining muntazam o‘shib borayotgani kuzatilmoqda. Quyidagi diagramma bu jarayonni yaqqol aks ettiradi:

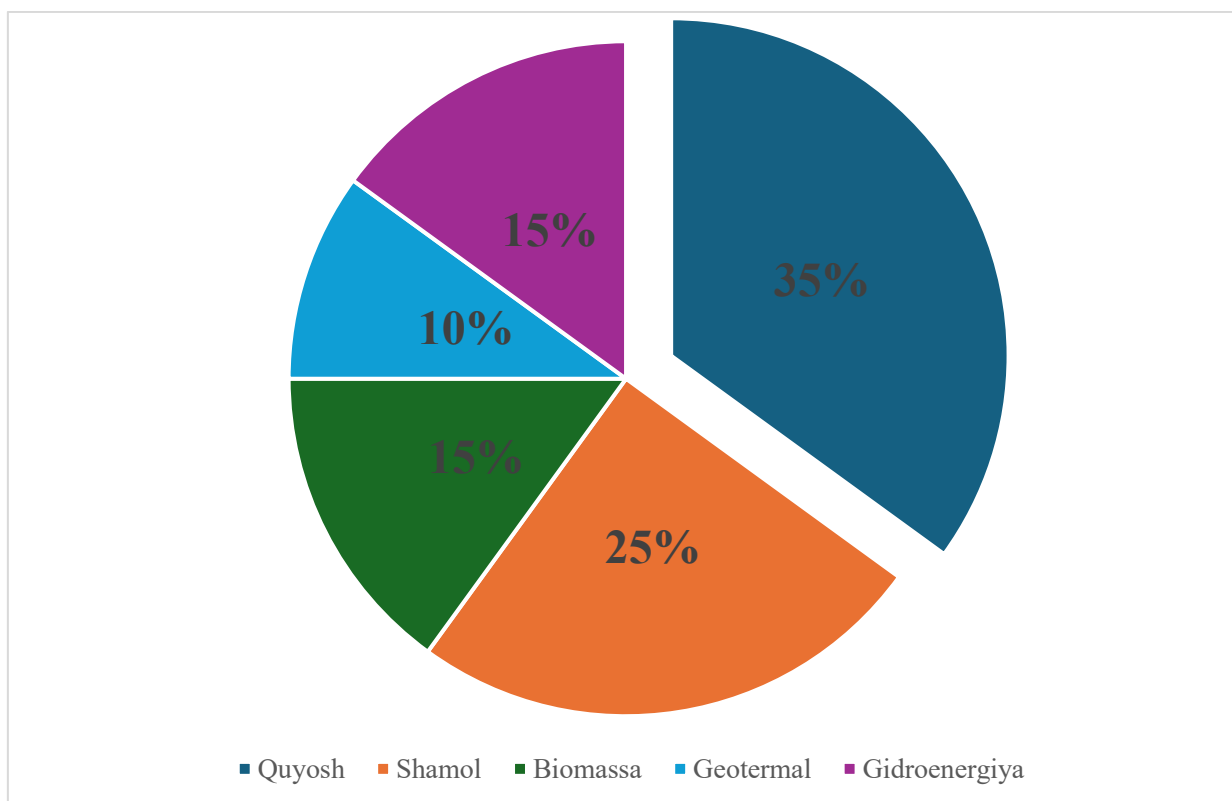
2-rasm. Eksport hajmining yillik o‘shishi (2015–2023)²

¹ Muallif ishlanmasi

² Muallif ishlanmasi

2015-yildan boshlab 2024-yilgacha bo‘lgan davrda eksport hajmi 1.2 mlrd dollardan 5.9 mlrd AQSH dollargacha oshgani kuzatilmoqda. Bunday o‘shish qayta tiklanuvchi texnologiyalarni tijoratlashtirish bo‘yicha xalqaro hamkorlikning kengaygani, ekologik majburiyatlar, va eksportga doir rag‘batlantiruvchi siyosatlarning samarasi sifatida izohlanadi. Bu holat [8][13] tadqiqotlarida tasdiqlanadi va energiya eksporti uchun yangi istiqbollarni ochadi.

Resurslarning tabiiy taqsimoti eksport salohiyati shakllanishida muhim boshlang‘ich omildir. Quyidagi doira diagrammasi (3-rasm) global miqyosda qayta tiklanuvchi energiya resurslarining ulushlarini ko‘rsatadi:

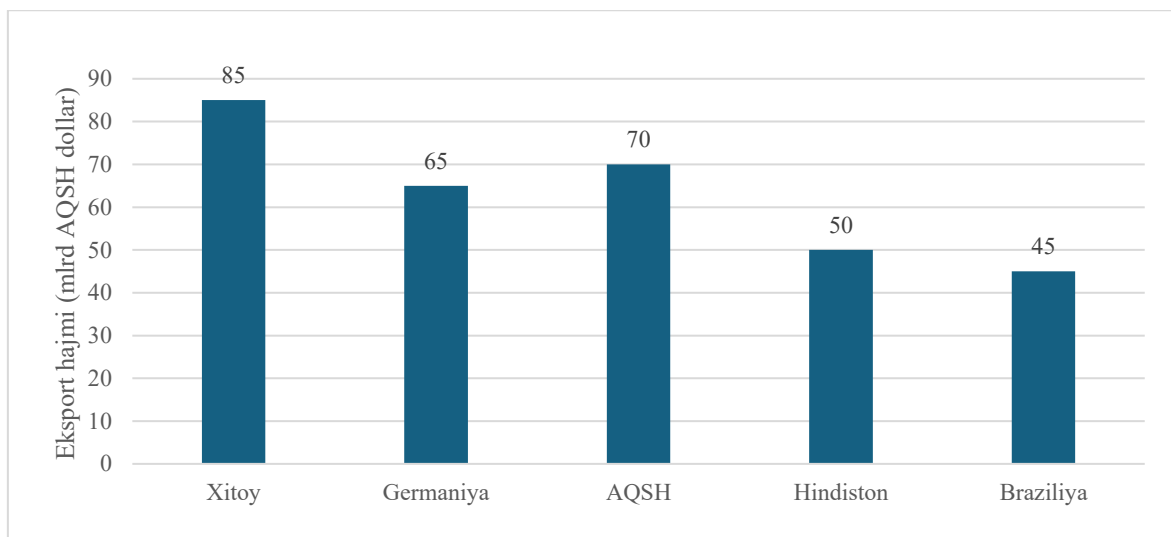

3-rasm. Global resurslar taqsimoti (%)¹

Quyosh energiyasi eng katta ulushga ega (35%), bu esa ekvatorial va subtropik mintaqalarda joylashgan mamlakatlar, jumladan O‘zbekiston uchun katta imkoniyatlar eshigini ochadi. Shamol va biomassa ham sezilarli ulushga ega. Bu resurslar energiya diplomatiyasining zamonaviy shakllanishiga asos yaratadi [7][9].

Qayta tiklanuvchi energiya mahsulotlarini eksport qiluvchi yetakchi davlatlarning tajribasi ushbu sohada qanday tashkiliy va tartibga soluvchi muhitlar muvaffaqiyatga olib kelishini ko‘rsatadi:

¹ Muallif ishlanmasi

4-rasm. Mamlakatlar bo'yicha eksport solishtiruvi¹

Xitoy global eksportda yetakchilik qilmoqda — bu natija davlat siyosati, AR-GEga katta mablag'lar ajratilishi, va sanoat infratuzilmasining yuqori darajada rivojlanganligi bilan izohlanadi [5][8]. Germaniya va AQSH ham yuqori texnologiyali eksporti bilan ajralib turadi. Hindiston va Braziliya esa resursga asoslangan strategiyalar orqali bozordagi o'rnini mustahkamlab bormoqda.

Quyidagi jadval eksport ko'rsatkichlarini chuqur solishtirish imkonini beradi:

1-jadval.

Asosiy mamlakatlar bo'yicha eksport ko'rsatkichlari²

Davlat	Quyosh (GWt)	Shamol (GWt)	Umumiy eksport (mlrd AQSH dollar)
Xitoy	260	310	85
Germaniya	60	65	65
AQSH	110	130	70
Hindiston	50	40	50
Braziliya	10	18	45

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, yuqori ishlab chiqarish quvvatiga ega bo'lgan mamlakatlar eksport salohiyatini muvaffaqiyatli ishga solgan. O'zbekiston uchun bu tajriba shuni ko'rsatadiki, mahalliy resurslarni texnologik ishlovdan o'tkazish orqali xalqaro bozorlarga chiqish imkoniyati mavjud.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'tkazilgan tahlil va ilmiy adabiyotlar sharhi asosida aniqlanishicha, qayta tiklanuvchi energiya manbalariga asoslangan eksport salohiyatini rivojlantirish O'zbekiston uchun nafaqat real, balki strategik muhim yo'nalishdir. Jahon tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, tabiiy resurslar (quyosh, shamol) mavjudligi o'zi bilan birga

¹ Muallif ishlanmasi

² Muallif ishlanmasi

texnologik tayyorgarlik, barqaror moliyaviy infratuzilma, huquqiy aniqlik va xalqaro standartlarga mos muhit bo'lishini talab qiladi.

Tahlillar asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

- O'zbekistonning geografik va iqlimiy sharoiti qayta tiklanuvchi energiyaning, ayniqsa quyosh va shamol manbalarining samarali ishlatilishi uchun katta salohiyatga ega.
- Texnologik rivojlanish va innovatsiyalar eksport salohiyatini oshirishda hal qiluvchi omil bo'lib, bu borada xorijiy tajribalardan o'rganish va moslashtirish zarur.
- Eksportga yo'naltirilgan energiya strategiyasini amalga oshirish uchun samarali tashkil etilgan boshqaruv, shaffof tartibga solish tizimi va xalqaro ko'rsatkichlarga mos mahsulot sifati muhim ahamiyatga ega.
- Mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, barqaror energiya eksporti orqali nafaqat iqtisodiy daromad, balki ekologik majburiyatlar ham muvaffaqiyatli amalga oshirilmoqda.

Shu asosda quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

1. Eksportga yo'naltirilgan milliy energiya strategiyasini ishlab chiqish: qayta tiklanuvchi manbalarni hisobga olgan holda, eksport bozorlari uchun alohida yo'nalishlar belgilanishi lozim.

2. Texnologik parklar va innovatsion klasterlar tashkil etish: zamonaviy ishlab chiqarish texnologiyalari va AR-GE markazlari eksportbop mahsulotlar yaratish uchun muhim omil bo'ladi.

3. Regional hamkorlikni kengaytirish: qo'shni davlatlar bilan energiya almashinuvi, qo'shma loyihalar va eksport yo'llarini shakllantirish orqali mintaqaviy integratsiya kuchaytirilishi lozim.

4. Mahalliy bilim va malaka salohiyatini oshirish: energetika sohasida kadrlar tayyorlash, texnik ta'limni rivojlantirish va tajriba almashish mexanizmlarini kuchaytirish muhimdir.

O'zbekiston qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan samarali foydalanish orqali nafaqat ichki talabni qondira oladi, balki barqaror va raqobatbardosh eksport salohiyatini shakllantirishga to'liq qodir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Cao, X., Rajarshi, A., & Tong, J. (2018). Technology evolution of China's export of renewable energy products. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 15(8), 1782. <https://doi.org/10.3390/ijerph15081782>
2. Cherp, A., Vinichenko, V., Jewell, J., Brutschin, E., & Sovacool, B. K. (2018). Integrating techno-economic, socio-technical and political perspectives on national

energy transitions: A meta-theoretical framework. *Energy Research & Social Science*, 37, 175–190. <https://doi.org/10.1016/j.erss.2017.09.015>

3. Deshmukh, M. K., & Deshmukh, S. S. (2021). Renewable energy in the 21st century: A review. *Materials Today: Proceedings*, 44, 1294–1301. <https://doi.org/10.1016/j.matpr.2020.12.471>

4. Eisgruber, L. M. (2013). The resource curse and renewable electricity exports from developing countries: Energy policy insights. *Energy Policy*, 57, 429–440. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2013.02.007>

5. Jacobsson, S., & Johnson, A. (2000). The diffusion of renewable energy technology: An analytical framework and key issues for research. *Energy Policy*, 28(9), 625–640. [https://doi.org/10.1016/S0301-4215\(00\)00041-0](https://doi.org/10.1016/S0301-4215(00)00041-0)

6. Jing, S., Liu, J., Zhang, D., Li, Y., & Li, J. (2020). China's renewable energy trade potential in the Belt-and-Road countries: A gravity model analysis. *Renewable Energy*, 161, 1184–1195. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2020.07.061>

7. Kiplagat, J. K., Wang, R. Z., & Li, T. X. (2011). Renewable energy in Kenya: Resource potential and status of exploitation. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 15(6), 2960–2973. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2011.03.023>

8. Liu, J., & Goldstein, D. (2012). Understanding China's renewable energy technology exports. *Energy Policy*, 51, 817–829. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2012.09.054>

9. Mondal, M. A. H., Ringler, C., Rosegrant, M., & Hanjra, M. A. (2016). Ethiopian energy status and demand scenarios: Prospects to improve energy efficiency and access. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 60, 515–530. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2016.01.029>

10. Perez-Hernandez, C. C., Montiel-Hernandez, M. G., & Salazar-Hernandez, B. C. (2025). Unlocking green export opportunities: Empirical insights from Southern Cone economies. *Sustainability*, 17(5), 2257. <https://doi.org/10.3390/su17052257>

11. Rahman, M. M., & Sultana, N. (2022). Institutional quality, exports, and renewable energy consumption in emerging markets: Evidence from PMG-ARDL approach. *Journal of Cleaner Production*, 376, 134247. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2022.134247>

12. Sharma, G. D., Mendy, J., & Shahzad, U. (2022). Editorial: Export product quality, renewable energy, and sustainable production. *Frontiers in Environmental Science*, 10, 1069041. <https://doi.org/10.3389/fenvs.2022.1069041>

13. Sung, B., & Song, W. Y. (2014). How policies affect renewable energy technology export dynamics: A panel data analysis of OECD countries. *Energy*, 72, 100–108. <https://doi.org/10.1016/j.energy.2014.05.050>

14. Waheed, R., Sarwar, S., & Dignah, A. (2020). The role of non-oil exports, tourism and renewable energy to achieve sustainable economic growth: What we learn from the experience of Saudi Arabia. *Structural Change and Economic Dynamics*, 55, 49–58. <https://doi.org/10.1016/j.strueco.2020.06.005>

15. Del Rio, P., & Burguillo, M. (2008). Assessing the impact of renewable energy deployment on local sustainability: Towards a theoretical framework. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 12(5), 1325–1344. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2007.03.003>

MINTAQADA MOLİYAVIY XIZMATLAR KO'RSATISHNING RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI VA TAMOIYILLARI

Jo'rayev Shermat Isroilovich

Buxoro Davlat universiteti tadqiqotchisi.

Annotatsiya

Ushbu maqola mintaqada moliyaviy xizmatlar ko'rsatishning rivojlanish xususiyatlari va tamoyillariga bag'ishlangan bo'lib, moliyaviy xizmatlar ko'rsatishning tashkiliy (shaffoflik, qulaylik, xavfsizlik ta'minlash asosida ma'lumotlarni himoya qilish, mijozga yo'naltirilganlik, qonuniylik), iqtisodiy (ishonchlilik, adolatlilik, moliyaviy savodxonlik, iqtisodiy samaradorlik, riskni tartibga solish) tamoyillarining guruhlanishi ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: Moliyaviy xizmat, moliya bozori, tashkiliy- iqtisodiy, bank, sug'urta, pul-kredit, fiskal, tashqi savdo siyosati.

Аннотация

Данная статья посвящена особенностям и принципам развития оказания финансовых услуг в регионе, рассмотрена классификация организационных (прозрачность, удобство, обеспечение безопасности на основе защиты данных, клиентоориентированность, законность) и экономических (надежность, справедливость, финансовая грамотность, экономическая эффективность, регулирование рисков) принципов оказания финансовых услуг.

Ключевые слова: Финансовая услуга, финансовый рынок, организационно-экономический, банк, страхование, денежно-кредитная, фискальная, внешнеторговая политика.

Abstract

This article examines the peculiarities and principles of financial services development in the region, presenting a classification of organizational principles (transparency, convenience, security through data protection, client-orientation, legality) and economic principles (reliability, fairness, financial literacy, economic efficiency, risk regulation) of financial services provision.

Keywords: Financial service, financial market, organizational-economic, banking, insurance, monetary policy, fiscal policy, foreign trade policy.

KIRISH

Bugungi kunda moliyaviy xizmatlar ko'rsatish tizimida raqobat muhitining kuchayishi va raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi sharoitida bank muassasalari uchun moliyaviy xizmatlar samaradorligi va sifatini oshirish muhim vazifaga aylanmoqda. Mintaqalarda faoliyat ko'rsatayotgan bank muassasalari o'rtasidagi raqobat, xarajatlarni kamaytiruvchi yangi texnologik yechimlarning joriy

etilishi hamda mijozlar talablarining o'zgarishi banklarni o'z xizmatlar tarkibini va ko'rsatkichlarini qayta ko'rib chiqishga undamoqda. Moliyaviy xizmatlar sifatini baholash va ularni oshirishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlar banklarning barqaror o'sishini ta'minlash, bozordagi ulushini kengaytirish va mijozlarni saqlab qolishning asosiy shartlaridan biri hisoblanadi. Jahon bankining hisobotlarida "pandemiya davrida raqamli bank xizmatlaridan ilk foydalanuvchilar sonining 40 foizi onlayn-banking xizmatidan foydalangan bo'lib, Sharqiy Osiyo va Tinch okeani mintaqasida — 54 foiz, Lotin Amerikasi va Karib havzasi mintaqasida — 15 foiz, Yevropa va Markaziy Osiyo mintaqasida — 10 foizni tashkil etgan"¹. Jahonda moliyaviy xizmatlarini rivojlantirishda, ayniqsa, banklari tomonidan xizmatlar ko'rsatishda nomuvofiqlarni bartaraf etish, bank xizmatlarini rivojlantirishda hududlar imkoniyatidan maqsadli foydalangan holda aholi va tadbirkorlik subyektlariga sifatli xizmat ko'rsatishni tashkil qilishga e'tibor qaratilmoqda.

Mintaqada bank sohasidagi integratsiya sharoitida tartibga solish me'yorlari doirasida moliyaviy xizmatlar turlarini ko'paytirish, ularning iqtisodiy samaradorligini oshirish, mijozlarga yo'naltirilgan yondashuvlarni joriy etish hamda faol xizmat ko'rsatish modellarini qo'llash bank muassasalarining moliyaviy barqarorligi, daromadliligi va investitsion jozibadorligini oshirishning muhim yo'nalishlari sifatida belgilanmoqda. Ayniqsa, jahonda moliyaviy institutlar faoliyati va ko'rsatiladigan xizmatlar samaradorligini oshirish borasida amalga oshirilayotgan ilmiy izlanishlar tarkibida yuridik va jismoniy shaxslarga ko'rsatiladigan bank xizmatlarini rivojlantirish yo'nalishidagi tadqiqotlar ustuvor ahamiyat kasb etmoqda.

Yangi O'zbekistonni barpo etishda moliya institutlarini sifat jihatdan rivojlantirish va xizmat ko'rsatish madaniyatini yanada oshirish, zamonaviy talablarga ko'ra moliyaviy xizmatlari sifati va samaradorligini ta'minlash kabi yo'nalishlarda keng qamrovli tadbirlar amalga oshirilmoqda. Xususan, «O'zbekiston–2030» strategiyasida "pul-kredit, fiskal va tashqi savdo siyosatlarini o'zaro muvofiqlashtirish hamda tovar va xizmatlar bozorida raqobat muhitini yaxshilashga qaratilgan tarkibiy islohotlarni davom ettirish"² kabi ustuvor vazifalar belgilangan. Ushbu vazifalarni hal etishda moliyaviy xizmatlar ko'rsatishni zamonaviy talablarga ko'ra tashkil etish, bank xizmatlarida kreditlash mexanizmidan samarali foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish, bank xizmatlari prognoz ko'rsatkichlarini asoslash kabi yo'nalishdagi tadqiqotlarni yanada kengaytirish muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Yevropa Markaziy bankining yetakchi mutaxasisi Olivier de Bandt Fransiya Markaziy banki (Banque de France)da tadqiqotlar o'tkazish direktori vazifasini bajaradi va moliyaviy barqarorlik masalalari bo'yicha ekspert sifatida tanilgan. U

¹ World bank Report. <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2022/06/29/covid-19-drives-global-surge-in-use-of-digital-payments>.

² O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning 2023-yil 11-sentyabr PF-158-sonli "O'zbekiston – 2030" strategiyasi to'g'risidagi Farmoni. <https://lex.uz/ru/docs/-6600413>

moliyaviy xizmatlar sohasida, ayniqsa, moliyaviy barqarorlikni ta'minlash strategiyalari, banklarda risklarini boshqarish, moliyaviy inqirozlarni oldini olish mexanizmlari, bank va sug'urta kompaniyalari faoliyatini tartibga solish masalalarini o'rganishga katta hissa qo'shgan [1].

Moliyaviy xizmatlar sohasidagi yetakchi olim Thorsten Beck moliyaviy bozorlar va moliyaviy institutlarning iqtisodiy o'sishga ta'siri bo'yicha ko'plab tadqiqotlar olib borgan. Uning asosiy tadqiqot yo'nalishlari moliyaviy rivojlanish va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi bog'liqlik, moliyaviy xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish, bank tizimlarining samaradorligi o'rganish, rivojlanayotgan bozorlarda moliyaviy xizmatlar, mintaqaviy moliyaviy xizmatlar va ularning iqtisodiyotga ta'siri bo'yicha muhim tadqiqotlar olib borgan. Uning tadqiqotlari, ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlarda moliyaviy xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish qaratilgan [2].

Yana bir olimlar jamoasi Franklin Allen va Douglas Gale moliyaviy bozorlar hamda xizmatlar sohasidagi eng nufuzli tadqiqotchilar hisoblanadi. Ular moliyaviy innovatsiyalar, moliyaviy barqarorlik va moliyaviy inqirozlar mexanizmlarini o'rganishga katta hissa qo'shganlar. Bu borada moliyaviy inqirozlar nazariyasi, moliyaviy bozorlar tuzilishi, korporativ boshqaruv, institutsional investorlar roli tadqiqotlari moliyaviy xizmatlar sohasidagi risklarni baholash va boshqarish uchun muhim ahamiyatga ega bo'lib, ularning tadqiqot natijalari ko'plab davlatlarning moliyaviy siyosatini shakllantirishga ta'sir ko'rsatgan [3].

Rossiya Moliya vazirligining "Ilmiy-tadqiqot moliya instituti" qoshidagi Byudjet tahlili va prognozlashtirish markazi rahbari Yevsey Gurvich davlat moliyasi va byudjet siyosati, moliyaviy barqarorlik, moliyaviy xizmatlar sohasini tartibga solish, pensiya tizimi islohoti asosida MDH mamlakatlarida moliyaviy xizmatlar sohasini takomillashtirish bo'yicha ko'plab tavsiyalar ishlab chiqqan hamda moliyaviy barqarorlikni ta'minlash bo'yicha tadqiqotlar olib borgan [4].

Aleksey Kudrin esa mamlakatlar moliya tizimini rivojlantirish va takomillashtirish bo'yicha ko'plab tadqiqotlar olib borgan. Uning ishlarida moliyaviy xizmatlar sohasini isloh qilish va moliyaviy savodxonlikni oshirish masalalari keng yoritilgan [5].

Abel Aganbegyan esa mamlakatlarda moliyaviy xizmatlar sohasini rivojlantirish bo'yicha muhim tadqiqotlar olib borgan. Uning ishlarida moliyaviy xizmatlar va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi bog'liqlik chuqur o'rganilgan [6].

Mazkur sohani o'zbekistonlik olimlardan Sh.Z.Abdullayeva, A.A.Omonov, F.I.Mirzayev, O.F.Aliqoriyev, G.A.Bekmuradova, O.A.Ortiqov, O.B.Sattarov, A.K.Qodirov, Sh.Yakubova va boshqalarning ilmiy ishlarida tadqiq etilgan. Shu bilan birga Z.T.Mamadiyarov ishida bank tizimida masofaviy bank xizmatlarining rivojlanishi odamlar hayotidagi o'zgarishlar, yangi axborot texnologiyalarning joriy etilishi va bank operatsiyalarning avtomatlashtirilgani bilan bog'liqligi asoslab berilgan. X.A.Xudayarova tadqiqotida esa tijorat banklarining masofaviy xizmatlarini yanada rivojlantirishda bank chakana xizmatlari bozorini takomillashtirish taklif etilgan.

METODOLOGIYA

Maqolada ilmiy abstraksiya, induksiya va deduksiya, tahlil va sintez, sohaga oid mavjud adabiyotlarni tahlil qilish, Prezidentimizning farmon va qarorlari, qonun hamda tadqiqot mavzusiga oid xorijiy va mahalliy adabiyotlardan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Mintaqada iqtisodiy o'sishni rag'batlantirishda xizmat ko'rsatish sohasini rivojlantirish muhim o'ringa ega. Bu nafaqat yalpi hududiy mahsulotni rag'batlantiradi va yangi ish o'rinlarining yaratilishiga olib keladi. Xizmat ko'rsatish sohasining kengayishi turli mutaxassislarni talab qiladi, bu esa ishsizlikni kamaytirish va ish bilan bandlik darajasini oshirishga yordam beradi. Xizmat ko'rsatish sohasida xizmatlarning diversifikatsiyalashishi an'anaviy xizmat ko'rsatish bilan birga, zamonaviy (raqamli texnologiyalarga asoslangan) xizmatlar ko'rsatishni kengayishi orqali zamonaviy ish o'rinlarini paydo qiladi.

Xizmat ko'rsatish sohasining rivojlanishi mintaqani sarmoyadorlar uchun yanada jozibador bo'lgan talabini qondirish orqali turmush sifatini yaxshilashga sharoit yaratadi. Xizmat ko'rsatish sohasining rivojlanishi sifatli xizmatlar ko'rsatish, sayyohlar va investorlarni jalb etish orqali hududda investitsiyalarni jalb etish va mintaqaning raqobatbardoshligini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Biroq, istiqbolda bunday natijalarga erishish uchun ma'lum bir hududning xususiyatlari va ehtiyojlariga muvofiq xizmat ko'rsatish sohasini rivojlantirish uchun samarali boshqaruv va strategik rejalashtirish zarur.

O'tgan yigirmanchi asrda xizmat ko'rsatish sohasini tasniflash yo'li bilan aniqlash tendensiyasi mavjud edi. Hozirgi vaqtda xizmat ko'rsatish sohasini alohida turlarga ajratish uchun bir nechta xalqaro va milliy tasniflar faol qo'llanilib kelmoqda. Bularga Jahon savdo tashkiloti (JST) tasniflagichi, barcha turdagi iqtisodiy faoliyat bo'yicha tarmoqning xalqaro standart tasniflagichi, iqtisodiy faoliyat turlarining milliy tasniflagichi, aholiga xizmat ko'rsatish turlarining milliy tasniflagichi kabilar tegishli.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, xizmat ko'rsatish sohasining chegaralarini aniqlash ancha murakkab jarayon. JST tasniflagichiga ko'ra, xizmat ko'rsatish sohasi quyidagi tarmoqlarni o'z ichiga oladi:

- Biznes xizmatlari (shu jumladan professional xizmatlar).
- Aloqa va axborotlashtirish xizmatlari (shu jumladan pochta, telekommunikatsiya va audiovizual xizmatlar).
- Qurilish va tegishli muhandislik xizmatlari.
- Tarqatish xizmatlari (shu jumladan ulgurji va chakana savdo xizmatlari).
- Ta'lim xizmatlari.
- Atrof-muhitni muhofaza qilish bilan bog'liq xizmatlar.
- Moliyaviy xizmatlar (sug'urta, bank xizmatlari va qimmatli qog'ozlar bozori xizmatlari).
- Sog'liqni saqlash va ijtimoiy xizmatlar.
- Turizm va sayohatga oid xizmatlar.

- Dam olish, madaniy va sport tadbirlarini tashkil etish xizmatlari (audiovizual xizmatlardan tashqari).
- Transport xizmatlari.
- Ro'yxatga kiritilmagan boshqa xizmatlar (masalan, maishiy xizmatlar)"¹.

TASHKILIY TAMOYILLAR	IQTISODIY TAMOYILLAR
1. Shaffoflik tamoyili: • Moliyaviy xizmatlar shartlari, narxlari va xarajatlari to'g'risida to'liq va aniq ma'lumot taqdim etish; • Yashirin to'lovlar va qo'shimcha shartlarning bo'lmasligi; • Shartnoma tuzish jarayonida barcha muhim jihatlarni yaqqol ko'rsatish; • Mijozlarni xizmatdan foydalanishdan oldin barcha risklardan xabardor qilish. 2. Qulaylik tamoyili: • Moliyaviy xizmatlardan foydalanish imkoniyatini keng aholi qatlamlariga taqdim etish; • Turli demografik guruhlar (yoshlar, keksalar, kam ta'minlanganlar) uchun qulaylik yaratish; • Xizmatlarni 24/7 rejimida taqdim etish; • Geografik joylashuvdan qat'i nazar xizmatlardan foydalanish imkoniyatini ta'minlash. 3. Xavfsizlik ta'minlash asosida ma'lumotlarni himoya qilish tamoyili: • Shaxsiy va moliyaviy ma'lumotlarni himoyalash • Kiber xavfsizlik bo'yicha zamonaviy choralarni qo'llash; • Firibgarliklarni oldini olish tizimlarini joriy etish. 4. Mijozga yo'naltirilganlik tamoyili: • Mijoz ehtiyojlarini o'rganish va tushunish; • Mijoz murojaatlariga tezkor javob qaytarish tizimlarini yaratish; • Mijozlar fikrlarini muntazam o'rganish va tahlil qilish. 5. Qonuniylik tamoyili: • Milliy va xalqaro qonunlarga rioya qilish; • Moliyaviy nazorat organlari talablarini bajarish; • Moliyaviy operatsiyalarni to'g'ri hisobga olish va hisobot berish.	1. Ishonchlilik tamoyili: • Moliyaviy barqarorligini ta'minlash; • Mijozlarning mablag'lari va ma'lumotlarini himoya qilish; • O'z majburiyatlarini vaqtida va to'liq bajarish. 2. Adolatlilik tamoyili: • Narxlarni belgilashda adolatli yondashuvlarni qo'llash; • Diskriminatsiyaga yo'l qo'ymaslik; • Nizolarni adolatli va tezkor hal qilish mexanizmlarini yaratish. 3. Moliyaviy savodxonlik tamoyili: • Mijozlarga moliyaviy savodxonlikni oshirish bo'yicha ma'lumotlar berib borish; • Mijozlarning ehtiyojlariga mos xizmatlarni tanlashda yordam berish; • Moliyaviy qarorlarni qabul qilishda professional maslahatlar taqdim etish. 4. Iqtisodiy samaradorlik tamoyili: • Xizmat ko'rsatish xarajatlarini optimallashtirish; • Xizmatlar rentabelligini ta'minlash; • Resurslardan samarali foydalanish; • Daromadlilik va investitsiya qaytimini oshirish. 5. Riskni tartibga solish tamoyili: • Operatsion, kredit va likvidlik risklarini baholash orqali boshqarish; • Riskni diversifikatsiyalash qilish; • Risk va daromad o'rtasidagi optimal nisbatni ta'minlash.

1-rasm. Moliyaviy xizmatlar ko'rsatish tamoyillarining tashkiliy-iqtisodiy guruhlanishi²

Tadqiqotlar ko'rsatishicha, moliyaviy xizmatlar ko'rsatish jarayoni bir qator fundamental tamoyillarga asoslanadi. Ushbu tamoyillar moliyaviy institutlarning

¹ http://www.ved.gov.ru/mdb/information/attendance/trade_and_wto/

² Muallif ishlanmasi.

mijozlar bilan o‘zaro munosabatlarini, xizmatlar sifatini va moliyaviy bozor barqarorligini ta’minlash uchun zarur (1-rasm).

Yuqoridagi rasmdan ko‘rinib turibdiki, moliyaviy xizmatlar ko‘rsatish tamoyillarining tashkiliy va iqtisodiy guruhlariga ajratilishi zamonaviy moliya-bank tizimining tuzilmaviy-funksional xususiyatlarini kompleks tarzda tushunish imkonini beradi. Tashkiliy tamoyillar mijozlar bilan munosabatlarni samarali tashkil etish, xizmatlar jarayonlarini optimallashtirilgan ko‘rinishda yo‘lga qo‘yish va ma’lumotlar hamda operatsiyalarning xavfsizligini ta’minlashga qaratilgan bo‘lib, ular moliyaviy institutning ichki jarayonlari samaradorligini oshirishning asosiy vektorlarini belgilaydi.

Iqtisodiy tamoyillar esa moliyaviy xizmatlar ko‘rsatishning moliyaviy-iqtisodiy jihatlariga qaratilgan bo‘lib, ular moliyaviy barqarorlik, samaradorlik, rentabellik, riskni tartibga solish va ijtimoiy-iqtisodiy mas’uliyat kabi muhim faoliyat yo‘nalishlarini qamrab oladi. Bu tamoyillar moliyaviy institutning nafaqat tijorat maqsadlariga erishishini, balki barqaror iqtisodiy rivojlanish va jamiyat manfaatlariga xizmat qilishini ham ta’minlaydi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tashkiliy va iqtisodiy tamoyillarning o‘zaro bog‘liqligi va ularning yaxlit tizim sifatida amal qilishi moliyaviy institutlarga raqobatbardosh xizmatlar ko‘rsatish, mijozlar ishonchini qozonish va moliyaviy samaradorlikka erishish imkonini beradi. Ushbu tamoyillarning muvozanatli tatbiq etilishi, bir tomondan, yuqori sifatli xizmatlar ko‘rsatishni ta’minlasa, ikkinchi tomondan, moliyaviy institutlarning barqaror o‘sishi va rivojlanishini kafolatlaydi.

Moliyaviy xizmatlar zamonaviy iqtisodiyotning ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi hamda ular milliy iqtisodiy tizimning barqaror ishlashini ta’minlovchi muhim omillardan biridir. Moliyaviy xizmatlar iqtisodiy subyektlarning pul mablag‘lari bilan bog‘liq operatsiyalarni bajarish, moliyaviy vositalardan foydalanish, investitsion resurslarni taqsimlash va moliyaviy xavflarni boshqarish kabi funksiyalarni amalga oshirishni nazarda tutadi. Ushbu xizmatlar bevosita to‘lov tizimlari, kreditlash, sug‘urta, investitsiya faoliyati, lizing va pensiya ta’minoti kabi yo‘nalishlarni o‘z ichiga oladi.

Moliyaviy xizmatlarni ularning ko‘rsatish shakllari va subyektlariga qarab turlicha tasniflash mumkin. Xususan, xizmatlar bank, sug‘urta, investitsiya va boshqa maxsus moliyaviy institutlar tomonidan ko‘rsatiladi. An’anaviy moliyaviy xizmatlar odatda tijorat banklari yoki sug‘urta kompaniyalari tomonidan taqdim etilsa, raqamli texnologiyalarning rivojlanishi natijasida fintech kompaniyalari orqali ko‘rsatilayotgan xizmatlar ham keng ommalashmoqda. Raqamli moliyaviy xizmatlar, xususan, mobil ilovalar, onlayn to‘lov tizimlari va kriptovalyutalar orqali amalga oshirilayotgan operatsiyalar, bozordagi raqobat muhitini kuchaytirmoqda.

Umuman olganda, moliyaviy xizmatlar iqtisodiyotda moliyaviy oqimlarning samarali boshqaruvi, resurslarning qayta taqsimlanishi va investitsion faoliyatni rag‘batlantirish orqali iqtisodiy o‘sishga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Ushbu xizmatlar aholining moliyaviy inklyuziyasini kengaytirish, xatarlarni diversifikatsiya qilish va

to'lov tizimlarining barqaror ishlashini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Shu bois, moliyaviy xizmatlar sohasini tizimli rivojlantirish va uni zamonaviy texnologiyalar bilan integratsiya qilish dolzarb hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. De Bandt O. Why do insurers fail? A comparison of life and non-life insolvencies using a new international database. *Débats économiques et financiers*. – 2020. – № 36. – P. 1-47.
2. Beck T., Levine R., Loayza N. Finance and the Sources of Growth. *Journal of Financial Economics*. – 2000. – Vol. 58, № 1. – P. 261-300.
3. Allen F., Gale D. Financial Intermediaries and Markets. *Econometrica*. – 2004. – Vol. 72, № 4. – P. 1023-1061.
4. Гурвич Е.Т. Бюджетная политика и экономическое развитие. – Москва. Научно-исследовательский финансовый институт Минфина России, 2023. – 215 с.
5. Кудрин А.Л. Стабилизация финансовой системы в условиях глобальной нестабильности. *Финансы*. – 2023. – № 5. – С. 3-11.
6. Аганбегян А.Г. Финансы, бюджет и банки в новой России. – Москва. Дело, 2022. – 318 с.
7. Adizov, B., Tokhirov, J., & Hamidov, S. (2024). Trends in employment of graduates of ecology education in higher education. In *E3S Web of Conferences* (Vol. 587, p. 05012). EDP Sciences.
8. Hamidov, S., Tokhirov, J., & Adizov, B. (2024). Processes of management of competitiveness of ecotourism destinations and methodology of its assessment. In *E3S Web of Conferences* (Vol. 587, p. 05021). EDP Sciences.
9. Tokhirov, J. R. (2021). Interaction factors for improving the quality and efficiency of educational services based on public-private partnership. In *world science: problems and innovations* (pp. 63-65).
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning 2023-yil 11-sentyabr PF-158-sonli "O'zbekiston – 2030" strategiyasi to'g'risidagi Farmoni. <https://lex.uz/ru/docs/-6600413>

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI SHAHAR AGLOMERATSIYALARI UCHUN EKOLOGIK-GEOLOGIK TADQIQOTLARDA ZAMONAVIY ILMIY YONDASHUVLARI

Irgashev Shavkatbek Turdiyevich

Toshkent shahar hokimining maslahatchisi

Annotatsiya

Ushbu tadqiqot O'zbekiston viloyatlari kesimida urbanizatsiya jarayonlari bilan ekologik-geologik holat o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlashga qaratilgan. Tahlilda demografik ko'rsatkichlar, aholi zichligi, ifloslantiruvchi moddalar hajmi va umr davomiyligi asosiy indikator sifatida tanlandi. Statistik va fazoviy yondashuvlar yordamida xavf va barqarorlik indekslari ishlab chiqildi. Natijalar ekologik yuklama demografik bosim bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatdi. Tadqiqot hududiy rejalashtirish va ekologik xavflarni baholashda amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: urbanizatsiya, ekologik xavf, demografik bosim, indikatorlar, viloyatlar kesimi, indeks, rejalashtirish

Аннотация

В настоящем исследовании анализируется взаимосвязь между процессами урбанизации и эколого-геологической ситуацией на уровне регионов Узбекистана. В качестве основных индикаторов использованы плотность населения, продолжительность жизни, объем загрязняющих веществ и численность населения. С применением статистических и пространственных методов рассчитаны индексы риска и устойчивости. Результаты показали, что экологическая нагрузка тесно связана с демографическим давлением. Работа имеет практическую ценность для регионального планирования и оценки экологических рисков.

Ключевые слова: урбанизация, экологический риск, демографическое давление, индикаторы, регионы, индекс, планирование

Abstract

This study explores the relationship between urbanization processes and the ecological-geological situation across regions of Uzbekistan. Key indicators include population density, life expectancy, air pollution levels, and urban population. Using statistical and spatial approaches, risk and stability indices were developed. The results indicate a strong correlation between environmental pressure and demographic load. The research provides practical insights for regional planning and environmental risk assessment.

Keywords: urbanization, ecological risk, demographic pressure, indicators, regional analysis, index, planning

KIRISH

O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi bilan bir qatorda urbanizatsiya jarayoni ham izchil sur'atlarda kuchaymoqda. Bu esa yirik shaharlar va ular atrofidagi hududlarda aholi zichligining ortishiga, yer resurslaridan bosimli foydalanishga va ekologik yuklamaning keskin oshishiga olib kelmoqda. Aholi o'sishi va iqtisodiy markazlashuv, ayniqsa, transport, kommunal xizmatlar va sanoat ishlab chiqarishining jamlanishi bilan birga, tabiiy muhitga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Ekologik-geologik xavfning shakllanishida aynan demografik bosim va infratuzilmaviy yuklama asosiy omillar sifatida namoyon bo'lmoqda.

Shahar va qishloq joylari o'rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy tafovutlar, sanitariya sharoitlari va tibbiy xizmatlar darajasining turlicha rivojlanishi ham ekologik nomutanosibliklarga sabab bo'layotgani kuzatilmoqda. Ayrim hududlarda sanoatlashuv va transport oqimining ortishi, boshqalarda esa resurs tanqisligi yoki yer osti suvlari ifloslanish xavfi ekologik-geologik barqarorlikka salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Mazkur holatni to'liq anglash va baholash uchun indikatorlarga asoslangan yondashuvlar zarur bo'lmoqda. Aholi zichligi, umr davomiyligi, o'lim va tug'ilish koeffitsiyenti, yer maydoni, shahar aholisi soni, ifloslantiruvchi moddalar hajmi kabi ko'rsatkichlar orqali ekologik-geologik xavf va barqarorlik darajasini aniqlash imkoniyati mavjud. Bunday indikatorlar tizimi asosida amalga oshirilgan tahlillar resurslarni boshqarish, ekologik xavflarning oldini olish va hududiy siyosatni asoslash uchun amaliy ahamiyatga ega bo'ladi.

Shu sababli, ushbu tadqiqot O'zbekiston viloyatlarida urbanizatsiya va ekologik-geologik holat o'rtasidagi real bog'liqlikni aniq raqamli tahlil asosida baholashga xizmat qiladi. Bu esa ilmiy jihatdan asoslangan, statistik ma'lumotlarga tayangan va amaliy qarorlar qabul qilish uchun foydali vosita hisoblanadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Ekologik-geologik muammolar va urbanizatsiya jarayonining bu omillarga ko'rsatuvchi ta'siri bugungi ilmiy muhitda alohida e'tibor markazida turibdi. O'zbekiston sharoitida bu muammolarni o'rganish, ularni hududiy kesimda tahlil qilish va zamonaviy metodlar asosida baholash ishlari yaqin yillarda jadal tus olgan. Numanova [3] va Ibragimov va Najmiddinova [4] shahar aglomeratsiyalari tarkibidagi ijtimoiy-demografik jarayonlarni mahalliy miqyosda chuqur tahlil qilgan bo'lib, ularning ishlari mazkur tadqiqot uchun nazariy asos bo'lib xizmat qildi.

Urbanizatsiyaning ekologik xavfga bevosita ta'siri masalasida Trinder va Liu [7] kabi tadqiqotchilar tomonidan olib borilgan ilmiy ishlar fazoviy tafovutlarning ifodaliligi va ularni raqamli modellashirish zarurligini ko'rsatadi. Bu yondashuv tahlil

va natijalar bo'limida viloyatlar kesimida tavakkal zonalarini aniqlash uchun ishlatilgan fazoviy indikatorlar tanlovi va ularning og'irlik asosida baholanishiga ilmiy asos berdi.

Hamilton [9] va Chun [8] tomonidan taklif etilgan indikatorlararo bog'liqlik va indikator og'irliklarini hisoblash modellari orqali barqarorlik va xavf indekslarining shakllanishi chuqur asoslab berilgan. Ushbu yondashuv bizning tadqiqotda 4-rasm orqali ifodalangan ekologik barqarorlik darajasini hududlar bo'yicha farqlashda qo'llanildi.

O'zbekistonning o'ziga xos shahar-qishloq demografik farqlari Soliyev [2] tomonidan chuqur tahlil qilingan. Ushbu farqlar (tug'ilish, o'lim va umr davomiyligi) bizning 3-rasmdagi taqqoslovchi grafikani tayyorlashda asosiy daliliy ma'lumotlar sifatida xizmat qildi. Bu farqlar urbanizatsiya darajasining aholining salomatligi va resurslardan foydalanish ko'rsatkichlariga ta'sirini ko'rsatishda dolzarbdir.

Dai va boshqalar [5] ekologik-geologik yuklama bahosida demografik va tabiiy omillarni birgalikda tahlil qilish modelini taklif qilgan. Bu model bizning xavf indeksi ishlab chiqishda qo'llagan indikatorlar to'plamiga mos tushadi. Ular orasida aholi zichligi, ifloslantiruvchi moddalar hajmi va shahar aholisi soni asosiy mezon sifatida tanlangan.

Rees va Wackernagel [20] esa urban ekologik iz tushunchasini ilgari surib, demografik bosim ortishining barqarorlikka qanday xavf solishini konseptual nuqtai nazardan ochib bergan. Bu g'oya bizning tadqiqotda chiziqli regressiya asosida aholi zichligi va ifloslanish o'rtasidagi bog'liqlikni (5-rasm) aniqlashga yordam berdi. Shuningdek, Wang va boshqalar [19] tomonidan keltirilgan PeerJ maqolasi mintaqaviy ekologik xavflarni statistik jihatdan aniqlashda foydali metodlarni ko'rsatadi.

Geotahlil va GIS asosida xavf hududlarini belgilash haqida Wahba va El-Hussiny [11], Degefu va Asefa [14] ishlarida GIS-AHP modellaridan foydalanilgan. Bizning tadqiqotda bu yondashuv xususilashtirilgan ko'rinishda tavakkal zonalarini fazoviy modellashtirishda qo'llanildi. Bu esa tahlil natijalarini vizual isbotlashda samarali vosita bo'ldi.

Ma'lumotlar manbasi sifatida stat.uz portali [21] rasmiy statistikasiga tayangan holda viloyatlar kesimida aholi soni, yer maydoni, ifloslantiruvchi moddalar hajmi va demografik ko'rsatkichlar to'plandi. Ushbu ma'lumotlar asosida normallashtirilgan ko'rsatkichlar, indekslar va fazoviy tahlillar aniq, tekshirilgan va ishonchli bo'lishiga erishildi.

METODOLOGIYA

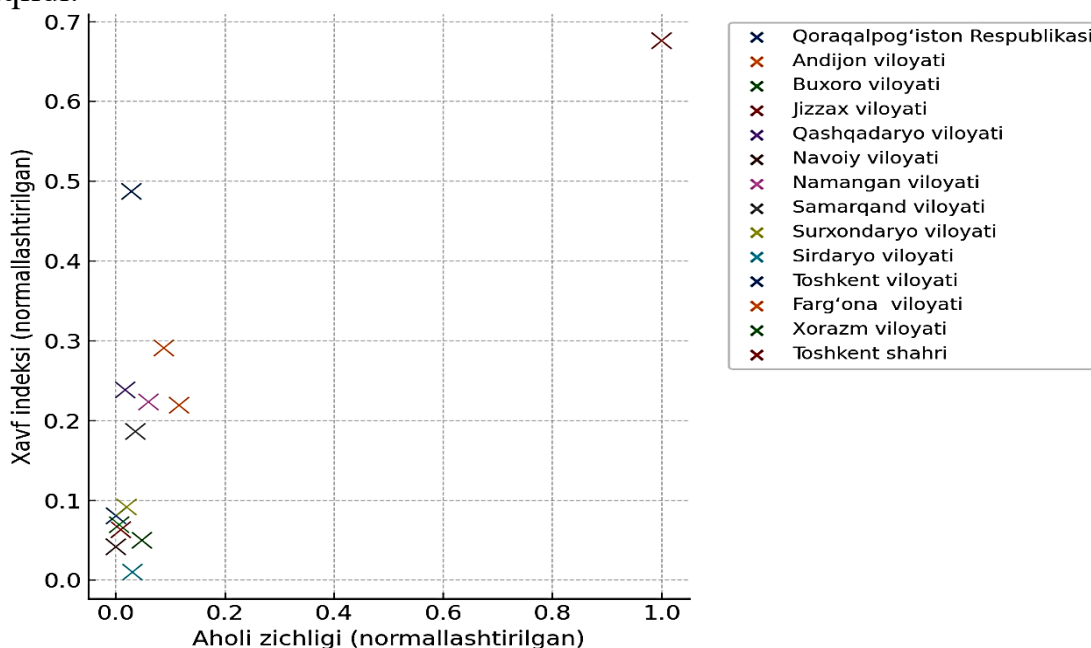
Ushbu tadqiqotda O'zbekiston Respublikasi viloyatlari kesimida urbanizatsiya va ekologik-geologik omillar o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash uchun integratsiyalashgan

statistik va fazoviy tahlil yondashuvlari qo'llanildi. Asosiy indikatorlar sifatida aholi zichligi, ifloslantiruvchi moddalar hajmi, shahar aholisi soni, tug'ilishda kutilayotgan umr davomiyligi va yer maydoni tanlab olindi. Ko'rsatkichlar Min-Max normalizatsiyasi orqali solishtirma shaklga keltirildi va demografik bosim hamda ekologik yuklamani aks ettiruvchi xavf va barqarorlik indekslari hisoblab chiqildi. Korrelyatsion tahlil, regressiya modeli va grafik vizualizatsiyalar yordamida indikatorlar o'rtasidagi bog'liqliklar aniqlashtirildi. Shuningdek, shahar va qishloq demografik tafovutlari alohida baholandi. Yakuniy bosqichda kompozit indekslar asosida tavakkal zonalari va ekologik barqaror hududlar aniqlanib, ularning hududiy taqsimoti statistik asosda ifodalandi. Tahlilning barcha bosqichlari zamonaviy ilmiy yondashuvlarga tayangan holda bajarildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Ushbu tadqiqot doirasida O'zbekiston Respublikasi viloyatlari kesimida urbanizatsiya jarayonlari va ekologik-geologik omillar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik tizimli tarzda o'rganildi. Tadqiqot metodologiyasi asosida statistik va fazoviy ko'rsatkichlar (indikatorlar) tizimi shakllantirilib, ular asosida tavakkal zonalari, demografik yuklama va ekologik barqarorlik darajalari baholandi.

Tahlil ishlari besh asosiy bosqichda amalga oshirildi. Har bir bosqichda real statistik ma'lumotlar, indeks tahlil usullari va vizual grafikalar asosida ilmiy xulosalar ishlab chiqildi.

1-rasm. Aholi zichligi va ekologik-geologik xavf darajasi (2023)¹

Tadqiqotning birinchi bosqichida aholi zichligi va ekologik xavf ko'rsatkichlari o'rtasidagi korrelyatsion bog'liqlik aniqlashtirildi. Har bir viloyat bo'yicha aholi

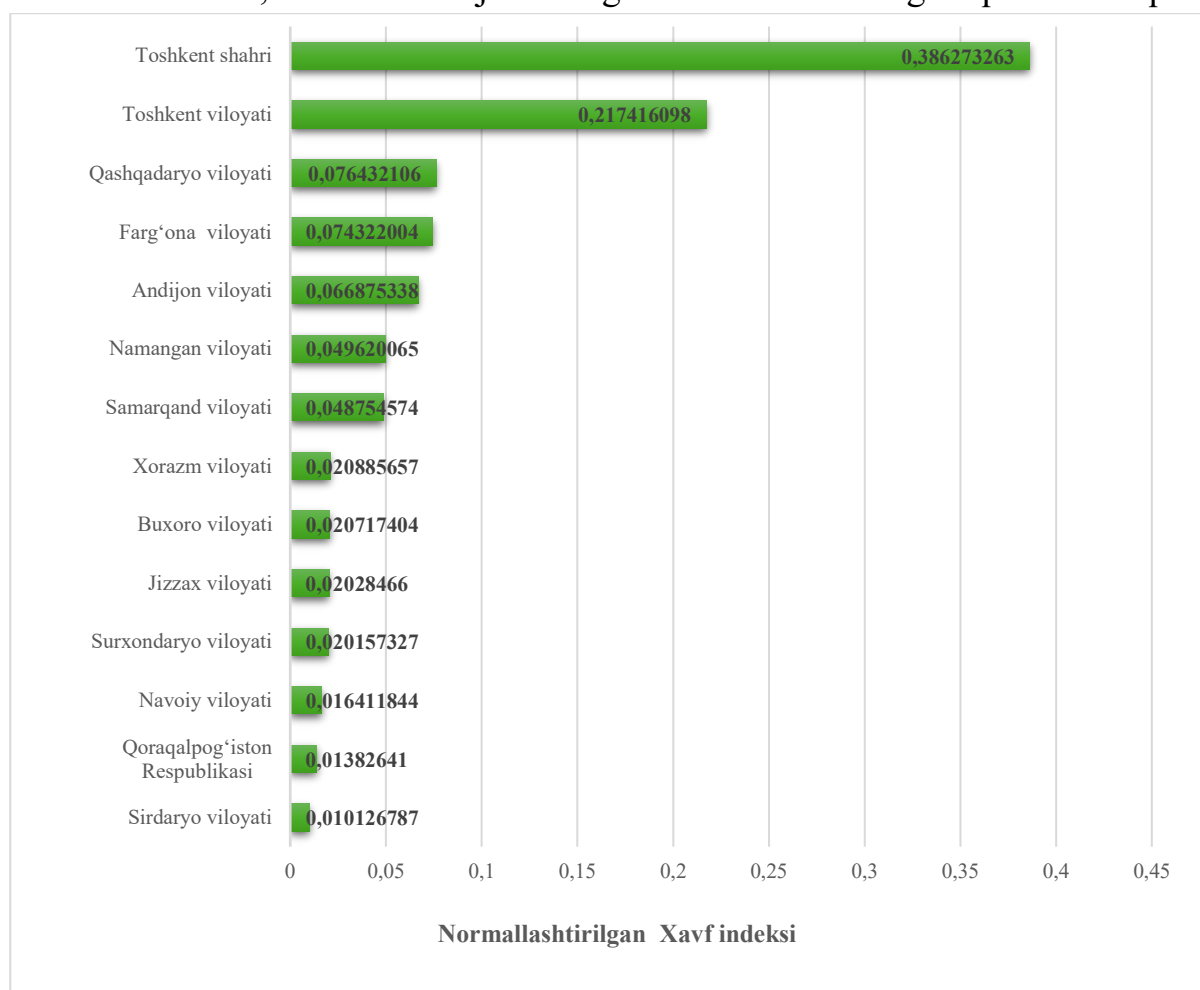
¹ Muallif ishlanmasi

zichligi normallashtirildi va ekologik-geologik xavf indeksi bilan o‘zaro bog‘langan holda tahlil qilindi(1-rasm).

1-rasmdan ko‘rinib turibdiki, aholi zichligi ortgan sari ekologik xavf indeksi ham ortmoqda. Jumladan, zichligi yuqori bo‘lgan Toshkent, Farg‘ona va Andijon viloyatlari xavfli zona sifatida belgilandi. Bu holat infratuzilma yuklamasi, chiqindi oqimi va tabiiy resurslar tanqisligi kabi omillar bilan bog‘liqdir.

Shunday qilib, aholi zichligi ekologik-geologik xavf zonalarini belgilashda strategik mezonlardan biri sifatida ko‘rib chiqilishi lozim.

Tahlilning navbatdagi bosqichida demografik va ekologik indikatorlar (aholi zichligi, shahar aholisi, ifloslantiruvchi moddalar hajmi) asosida integratsiyalashgan xavf indeksi ishlab chiqildi. Ushbu indeks 0 dan 1 gacha bo‘lgan oralikda normallashtirilib, tavakkal darajalarining hududlar kesimidagi taqsimoti aniqlandi.

2-rasm. Viloyatlar bo‘yicha ekologik-geologik xavf darajasi (2023)¹

Bu chizmada:

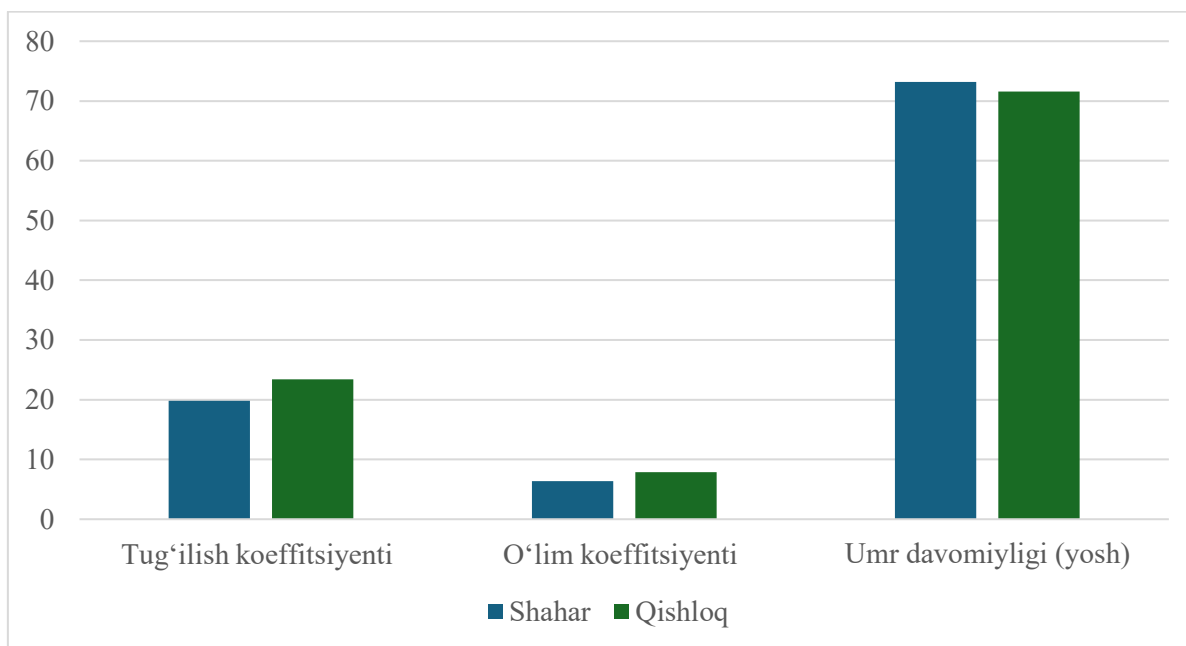
- Yuqori xavfli hududlar: Toshkent, Farg‘ona, Andijon.

¹ Muallif ishlanmasi

- Past xavfli zonalar esa: Qoraqalpog‘iston, Navoiy, Xorazm.

Xavf indeksi shuni ko‘rsatadiki, aholining zich joylashuvi, sanoat faolligi va resurslardan haddan tashqari foydalanish xavfni kuchaytiradi. Aksincha, sanoati nisbatan kam rivojlangan va aholisi kam bo‘lgan viloyatlar ekologik jihatdan xavfsizroq hisoblanadi(2-rasm).

Shahar va qishloq joylaridagi demografik ko‘rsatkichlar orasidagi tafovutlar alohida baholandi. Umr davomiyligi, tug‘ilish va o‘lim koeffitsiyentlari shahar-qishloq kontekstida taqqoslandi.

3-rasm. Shahar va qishloq demografik indikatorlarining taqqoslanmasi¹

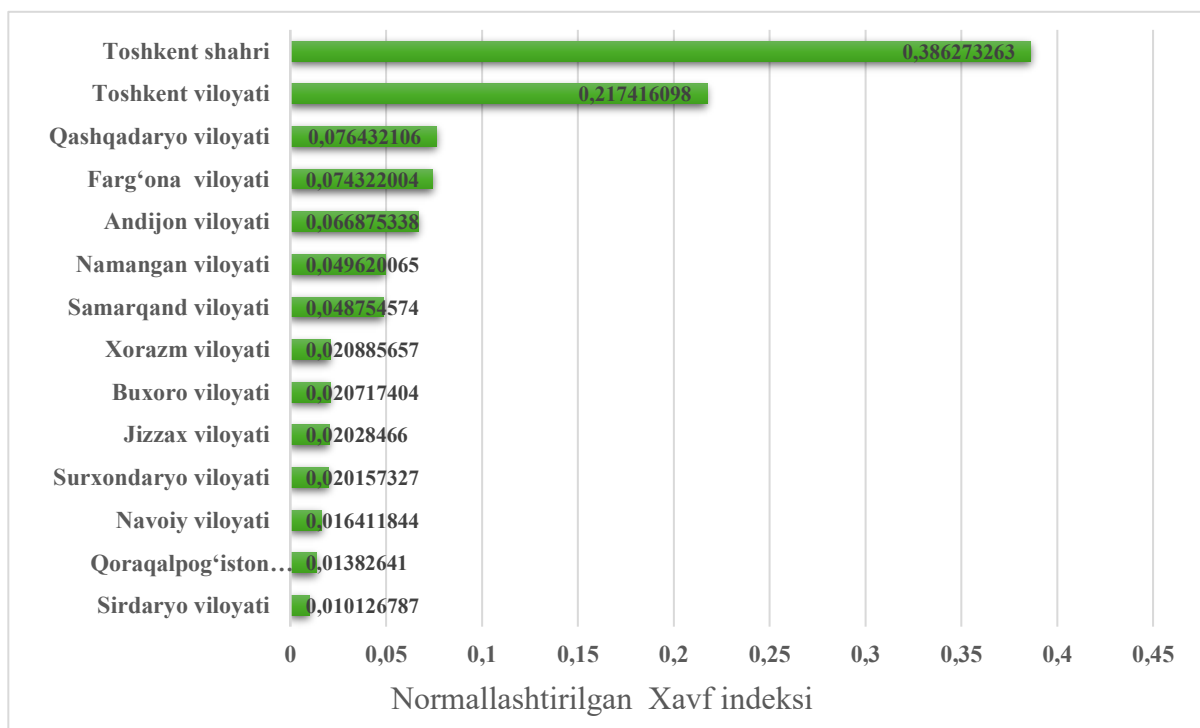
- Umr davomiyligi: Shahar — 73.2 yil, Qishloq — 71.6 yil
- Tug‘ilish koeffitsiyenti: Qishloq — 23.4%, Shahar — 19.8%
- O‘lim koeffitsiyenti: Qishloq — 7.9%, Shahar — 6.4%

Ushbu tafovutlar tibbiy xizmat sifati, ta’lim va infratuzilmaning notekis rivojlanganligi bilan bog‘liq. Aynan qishloq joylarda sanitariya holatining sustligi va sog‘liqni saqlash tizimidagi cheklovlar bu statistik farqlarning asosiy sabablaridan biri hisoblanadi(3-rasm).

Tadqiqot doirasida ekologik-demografik barqarorlikni baholash uchun kompozit indeks ishlab chiqildi. Quyidagi formula asosida hisoblash amalga oshirildi:

$$\text{Barqarorlik indeksi} = \text{Umr davomiyligi} - \frac{\text{Aholi zichligi} + \text{Ifloslanish} + \text{Shahar aholisi}}{3}$$

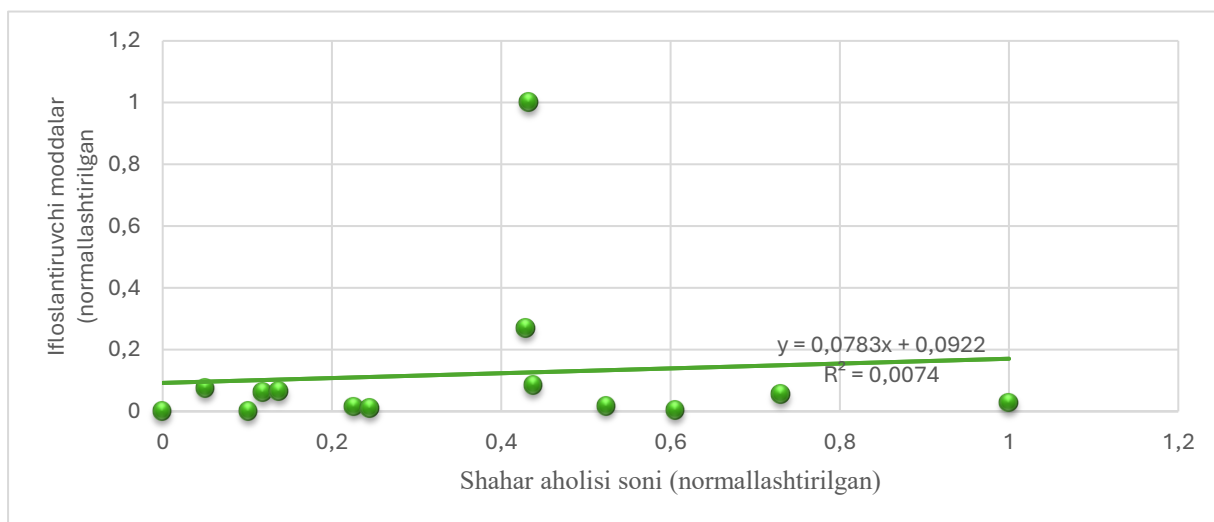
¹ Muallif ishlanmasi

4-rasm. Viloyatlar bo'yicha ekologik barqarorlik indeksi (2023)¹

- Yuqori barqarorlik: Qoraqalpog'iston, Navoiy, Xorazm
- Past barqarorlik: Toshkent, Andijon, Farg'ona

Mazkur indeks viloyatlarning ekologik "sog'lomligi"ni demografik va ifloslantiruvchi yuklama bilan uyg'un holatda baholash imkonini beradi(4-rasm).

5-rasm. Demografik bosim va ekologik yuklama o'rtasidagi bog'liqlik (2023)²

¹ Muallif ishlanmasi

² Muallif ishlanmasi

Shuningdek, bu yondashuv resurslarni muvozanatli rejalashtirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Tahlilning yakuniy bosqichida aholi soni (demografik bosim) va atmosferaga chiqarilgan ifloslantiruvchi moddalar o'rtasidagi bog'liqlik chiziqli regressiya orqali tahlil qilindi(5-rasm).

Natijalar shuni ko'rsatmoqdaki, demografik bosim ortgan sari ifloslanish hajmi mutanosib ravishda oshib bormoqda. Ayniqsa, yirik shaharlarda transport va sanoat sektorlari orqali hosil bo'layotgan ifloslanish ekologik yuklamani keskin oshiradi.

Bu bog'liqlik ekologik muvozanatning bevosita urbanizatsiya darajasiga bog'liqligini ko'rsatadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'zbekiston viloyatlari kesimida olib borilgan tahlillar natijasida aholining joylashuvi, sanoat faoliyati va ifloslanish darajasi o'rtasida yaqqol bog'liqlik mavjudligi aniqlandi. Demografik zichlik oshgan hududlarda ekologik xavf indeksi yuqori bo'lib chiqdi. Toshkent, Andijon va Farg'ona viloyatlari xavf darajasi bo'yicha eng yuqori ko'rsatkichlarga ega hududlar sifatida ajralib turadi. Qoraqalpog'iston, Navoiy va Xorazm viloyatlarida esa barqarorlik darajasi yuqori, xavf darajasi esa past ko'rsatkichda qayd etildi.

Tadqiqot davomida shahar va qishloq aholisi o'rtasida demografik farqlar kuzatildi. Shahar aholisi o'rtasida umr davomiyligi yuqoriroq, ammo tug'ilish darajasi pastroq. Qishloqlarda esa tug'ilish darajasi yuqori bo'lsa-da, o'lim koeffitsiyenti nisbatan yuqoriroq bo'lib, bu sanitariya va sog'liqni saqlash xizmatlari bilan bog'liq.

Grafik tahlillar shuni ko'rsatdiki, shahar aholisi soni ortgani sari ifloslantiruvchi moddalar hajmi ham ortmoqda. Bu holat ekologik yuklamaning demografik bosim bilan chambarchas bog'liqligini tasdiqlaydi. Ekologik barqarorlik indeksi esa aholi zichligi, ifloslanish va infratuzilma yuklamasi kamaygan hududlarda yuqori bo'lmoqda.

Shu asosda quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

1. Ekologik xavf darajasi yuqori hududlarda ixtisoslashgan monitoring va nazorat tizimlarini tashkil qilish zarur. Bu hududlar uchun doimiy kuzatuv asosida ma'lumotlar yangilanib borilishi kerak.

2. Aholining muvozanatli joylashuvini ta'minlash uchun qishloq infratuzilmasini rivojlantirish, xizmatlar sifati va ish o'rinlarini kengaytirish talab etiladi. Bu shahar aglomeratsiyalariga ortiqcha yuklamani kamaytiradi.

3. Ekologik barqaror hududlarda yashil infratuzilmani rivojlantirishga e'tibor qaratish kerak. Bu hududlarda toza energiya, chiqindilarni kamaytirish va havo sifatini saqlab qolish bo'yicha dasturlar ishlab chiqilishi lozim.

4. Demografik yuklama yuqori bo'lgan viloyatlarda sog'liqni saqlash va sanitariya tizimlari imkoniyatlarini kuchaytirish, ayniqsa qishloq joylarda sog'lom turmush tarzini qo'llab-quvvatlash zarur.

5. Barqaror rivojlanishni ta'minlash uchun ekologik indikatorlar tizimini davlat rejalashtiruv va hududiy siyosatga integratsiya qilish kerak. Bu orqali tavakkal zonalar xaritalari asosida aniq qarorlar qabul qilish osonlashadi.

Ushbu takliflar ilmiy tahlillar natijalariga asoslangan bo'lib, ekologik xavflarni kamaytirish va hududiy muvozanatni mustahkamlashga qaratilgan amaliy choralarni ko'rsatadi. Tahlil asosida shakllangan indekslar va bog'liqliklar mahalliy va milliy darajadagi qaror qabul qiluvchi organlar uchun ishonchli ma'lumot bazasini taqdim etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ja'farov, O. (2025). Axloqiy inqiroz va global madaniyat. O'zbekiston axborot va madaniyat jurnali.

2. Soliyev, B. (2021). Aholi geografiyasi va demografiya asoslari. Namangan: NamDU.

3. Numanova, Z. (2024). Shahar aglomeratsiyalari va ularning rivojlanish xususiyatlari. Geografik tadqiqotlar.

4. Ibragimov, I. I., & Najmiddinova, G. O. (2024). Urbanizatsiyaning ta'siri shahar rivojlanishiga. Toshkent arxitektura qurilish universiteti ilmiy axboroti.

5. Dai, R., Xiao, C., Liang, X., Jia, L., Jia, Y., & Yao, J. (2025). Evaluation of ecological geological environment carrying capacity. Scientific Reports. <https://www.nature.com/articles/s41598-025-85761-1>

6. Chen, W., Zhang, X., & Liu, X. (2024). Ecosystem services and security pattern of Tianshan Mountains. GeoChina Journal.

7. Trinder, J., & Liu, Q. (2020). Assessing environmental impacts of urban growth using remote sensing. Geo-spatial Information Science, 23(2), 105–119.

8. Chun, L. (2020). Geo-ecological coordination and sustainability in Chongqing. Sustainable Cities and Society, 63, 102492.

9. Hamilton, H. (2015). Ten dimensions of environmental modeling. Environmental Modelling & Software, 66, 94–103.

10. Xu, K., Zhang, X., & Wang, Y. (2011). Urban construction suitability in Hangzhou. Computers, Environment and Urban Systems, 35(4), 307–315.

11. Wahba, M., & El-Hussiny, M. (2025). GIS-AHP-based construction site suitability assessment. Journal of Infrastructure Systems.

12. Shinwari, M. I., Ahmad, I., & Waseem, M. (2025). Groundwater contamination risk in Islamabad using GIS-DRASTIC. *Environmental Science and Pollution Research*.
13. Daneshvar, M. R., Bagheri, S., & Ayoubi, S. (2019). Urban sprawl and regional climate change in Mashhad. *Ecological Processes*, 8(1), 1–12.
14. Degefu, M., & Asefa, Y. (2024). Landfill site selection using AHP in Arerti. *Environmental Systems Research*.
15. Mohammed, Y., Ahmed, R., & Qadir, A. (2025). Groundwater recharge zones in NE Iraq. *Scientific Reports*.
16. Seto, K. C., Güneralp, B., & Hutyra, L. R. (2014). Global urban expansion and its environmental impacts. In *Urbanization, Biodiversity and Ecosystem Services* (pp. 23–38). Springer.
17. Batty, M. (2012). *Smart cities and big data: Concepts, technologies and applications*. Cambridge: MIT Press.
18. Beatley, T. (2011). *Biophilic cities: Integrating nature into urban design and planning*. Washington, DC: Island Press.
19. Wang, D., Liu, Y., Zhang, Y., & Li, Y. (2019). Ecological security pattern in Beijing-Tianjin-Hebei. *PeerJ*, 7, e7306.
20. Rees, W. E., & Wackernagel, M. (1996). Urban ecological footprints and sustainability. *Environmental Impact Assessment Review*, 16(4–6), 223–248.
21. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi. Stat.uz rasmiy portali. <https://stat.uz>

QURILISH MATERIALLARI SANOATIDA SIFAT MENEJMENTI TAMOYILLARI ASOSIDA ISHLAB CHIQRISHNI TASHKIL ETISH

Haqberdiev Ulug‘bek Nasrullo o‘g‘li

“O‘zsanoatqurilishmateriallari” uyushmasi

Innovatsion texnologiyalarni joriy qilish,
yangi turdagi qurilish materiallari ishlab chiqarishni
va sertifikatlashni tashkil etish bo‘limi boshlig‘i

ORCID: 0009 0002 0026 7218

E mail: ulugbek_haqberdiyev@mail.ru

Annotatsiya

Ushbu maqolada qurilish materiallari sanoatida sifat menejmenti tamoyillarini joriy etishning nazariy asoslari va amaliy jihatlari tahlil qilingan. Qurilish materiallari sanoatidagi iqtisodiy tendensiyalar, sanoatdagi sifat muammolari va xalqaro standartlarga moslashish zarurati orqali asoslangan. Sohadagi real tendensiyalar yoritilgan, sifatni boshqarishda mavjud muammolar va ularni bartaraf etish bo‘yicha takliflar ishlab chiqilgan. Qurilish materiallari sanoatida sifat menejmentini joriy etishning strategik ahamiyati va uni amaliyotga tatbiq qilishning ustuvor yo‘nalishlari ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: sifat menejmenti, qurilish materiallari, ISO 9001, ishlab chiqarish samaradorligi, sifat standartlari, strategik boshqaruv, sertifikatlash, raqobatbardoshlik, mahalliy sanoat, mahsulot sifati, iqtisodiy tahlil, menejment tizimi.

Аннотация

В данной статье анализируются теоретические основы и практические аспекты внедрения принципов менеджмента качества в отрасли строительных материалов. Он основан на экономических тенденциях в отрасли строительных материалов, проблемах качества в отрасли и необходимости адаптации к международным стандартам. Освещаются реальные тенденции в отрасли, разрабатываются существующие проблемы менеджмента качества и предложения по их преодолению. Показана стратегическая значимость внедрения менеджмента качества в отрасли строительных материалов и приоритетные направления его внедрения в практику.

Ключевые слова: управление качеством, строительные материалы, ISO 9001, эффективность производства, стандарты качества, стратегическое управление, сертификация, конкурентоспособность, отечественная промышленность, качество продукции, экономический анализ, система управления.

Abstract

This article analyzes the theoretical foundations and practical aspects of the introduction of the principles of Quality Management in the building materials

industry. It is based through economic trends in the building materials industry, quality problems in the industry and the need to adapt to international standards. REAL Trends in the industry are illuminated, existing problems in quality management and proposals for their elimination have been developed. The strategic importance of the introduction of Quality Management in the building materials industry and the priorities for its implementation in practice are outlined.

Keywords: quality management, building materials, ISO 9001, production efficiency, quality standards, Strategic Management, Certification, competitiveness, domestic industry, product quality, economic analysis, management system.

KIRISH

Har qanday davlatning iqtisodiy rivojlanish darajasi sanoat tarmoqlarining samaradorligi va mahsulotlarining raqobatbardoshligi bilan bevosita bog'liq. Shu nuqtai nazardan qurilish materiallari sanoati milliy iqtisodiyotning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. U mamlakat infratuzilmasini yangilash, sanoat va fuqarolik inshootlarini qurish, aholini uy-joy bilan ta'minlash, shuningdek, tashqi bozorda milliy mahsulotlar bilan ishtirok etish singari ustuvor vazifalarni amalga oshirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

O'zbekistonda qurilish sohasi keng ko'lamda rivojlanmoqda. Yangi shaharlar va tumanlar tashkil etilayotgani, aholi uchun yangi turarjoylar barpo etilayotgani, yo'l-transport va sanoat infratuzilmalari yangilanyotgani bu sohada qurilish materiallariga bo'lgan ehtiyojni keskin oshirdi. Ammo bu ehtiyojni faqat miqdor jihatidan emas, balki sifat jihatidan ham qondirish talab etiladi. Chunki qurilish materiallarining sifati barcha inshootlarning mustahkamligi, xavfsizligi va uzoq muddatlilik uchun asosiy omildir.

Bugungi global iqtisodiyotda sifat tushunchasi yangi mazmun kasb etmoqda. Mijoz talablarining oshib borishi, xalqaro standartlar va texnik reglamentlarning murakkablashuvi, innovatsion texnologiyalarning joriy etilishi ishlab chiqarishda sifatni boshqarishni faqatgina texnik jarayon sifatida emas, balki strategik boshqaruv yo'nalishi sifatida ko'rishni talab qilmoqda. Shu munosabat bilan, sifat menejmenti tamoyillarini ishlab chiqarish jarayonlariga tatbiq etish qurilish materiallari sanoatining barqaror rivojlanishi va xalqaro bozorda raqobatbardoshligini ta'minlashning zarur shartiga aylangan.

O'zbekistonda qurilish sohasidagi ulkan islohotlar natijasida sohaning umumiy hajmi keskin o'sdi. Yangi shaharlar va aholi punktlarini rivojlantirish, yirik infratuzilmaviy loyihalarni amalga oshirish, zamonaviy turarjoylar va biznes markazlari qurilishi sohada qurilish materiallariga bo'lgan talabni nafaqat ko'paytirdi, balki uning sifatiga bo'lgan talabni ham oshirdi. Bu esa mahalliy ishlab chiqaruvchilardan sifatni boshqarishning xalqaro mezonlariga javob beradigan tizimni joriy etishni talab qilmoqda.

Respublikamizda raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqarish va eksport qilish bo'yicha barqaror o'sish suratlari ta'minlash, shuningdek, korxonalarni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilashga qaratilgan qurilish materiallari sanoatidagi tarkibiy o'zgartirishlarni yanada chuqurlashtirish yuzasidan tizimli ishlar amalga oshirilmoqda. armoqni jadal rivojlantirish va diversifikatsiya qilish uchun

qulay shart-sharoitlar yaratish, mahalliy mineral xom ashyo resurslarini qayta ishlashga investitsiyalarni jalb qilish va qurilish materiallarini eksport qilish hajmlarini oshirish maqsadida:[1] 2019 - 2025 yillarda mahalliy xom ashyo geologiya-qidiruv ishlarini olib borish, qazib olish va qayta ishlash asosida qurilish industriyasining xom ashyo bazasini kengaytirish prognoz ko'rsatkichlari hamda 2019 - 2025 yillarda diversifikatsiya qilish va mahsulot turlarini kengaytirish hisobiga qurilish materiallari ishlab chiqarishning maqsadli ko'rsatkichlar muvofiq, quyidagilarni nazarda tutgan holda: geologiya-qidiruv ishlarini olib borish, qazib olish va qayta ishlash asosida qurilish industriyasining xom ashyo bazasi hajmlarini ohaktosh bo'yicha - 13,1 mln tonnaga, gips toshi bo'yicha - 1,8 mln tonnaga, loysimon komponentlar, g'isht xom ashyosi, kvars qumi bo'yicha - 1 mln tonnaga, ko'chgan tog' jinslari (bazalt) bo'yicha - 0,1 mln tonnaga, tosh-shag'al materiallar bo'yicha -5,6 mln metr kubga; ishlab chiqarish hajmlarini oboylar bo'yicha -47 barobardan ortiq hajmga, yig'ilgan parket panellari va plitalari bo'yicha - 19 barobarga, yog'och qirindili plitalar hamda yog'och va boshqa yog'ochbop materiallardan tayyorlangan plitalar bo'yicha -15 barobarga, gazbeton bloklari bo'yicha -7 barobarga, lak-bo'yoq materiallari hamda energiya va issiqlikni tejovchi float-texnologiya asosida ishlab chiqarilgan arxitektura-qurilish oynasi bo'yicha -4 barobarga, bazaltdan tayyorlanadigan kompozit armatura bo'yicha -3 barobarga va sement bo'yicha -2 barobarga oshirish.

Qurilish materiallari nafaqat ichki bozorda, balki tashqi bozorda ham eksport mahsuloti sifatida muhim ahamiyatga ega bo'lib bormoqda. Ammo xalqaro bozorda ishtirok etish uchun mahsulot nafaqat sertifikatlangan bo'lishi, balki ishlab chiqarish jarayonlari ISO 9001:2015 kabi sifat boshqaruvi standartlariga mos ravishda tashkil etilgan bo'lishi shart. Bu esa sifat menejmentini nafaqat texnologik jihat, balki boshqaruv strategiyasi sifatida ko'rishni taqozo etadi.

Qurilish materiallari ishlab chiqarish ko'p hollarda xomashyo va energiya resurslarining katta sarfini talab qiladi. Agar sifat menejmenti tizimli tarzda joriy etilsa, ishlab chiqarish jarayonlarida samaradorlik ortadi, chiqindilar miqdori kamayadi, qayta ishlash imkoniyatlari kengayadi. Bu nafaqat iqtisodiy jihatdan, balki ekologik va ijtimoiy barqarorlik nuqtai nazaridan ham muhimdir.

Amaliyotdagi muammolardan biri – ko'pgina mahalliy ishlab chiqaruvchilar sifatni faqat sinov natijalari yoki sertifikat bilan bog'laydilar. Ammo sifat menejmenti buning o'zi bilan cheklanmaydi. U butun ishlab chiqarish tizimini qamrab oluvchi, har bir bo'g'inda sifat talablariga amal qilishni ta'minlovchi kompleks yondashuvni talab qiladi. Shu sababli, malaka oshirish, ichki auditlar o'tkazish, xodimlarni sifat madaniyatiga o'rgatish, avtomatlashtirilgan nazorat tizimlarini joriy etish kabi choralar dolzarb ahamiyatga ega.

Bundan tashqari, sifat menejmentini samarali joriy qilish korxona faoliyatining barcha jabhalariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi: ishlab chiqarishda nosozliklar kamayadi; mijozlar shikoyatlari qisqaradi; bozordagi ishonch va obro' ortishi ta'minlanadi; mahsulot tannarxi optimallashtiriladi; yangi texnologiyalarni joriy etish osonlashadi.

Qurilish materiallari sanoatida sifat menejmentini joriy etish masalasi nafaqat iqtisodiy zarurat, balki davlat va jamiyat taraqqiyoti uchun strategik ahamiyatga ega muammodir.

ADABIYOTLAR SHARHI

Qurilish materiallari sanoatida sifat menejmentini joriy etishga oid masalalar jahon va mahalliy iqtisodiy adabiyotlarda keng yoritilgan bo'lib, bu borada bir qator nazariy va amaliy yondashuvlar shakllangan. Iqtisodchi olimlarning tadqiqotlari shundan dalolat beryaptiki, sifat menejmenti nafaqat ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, balki korxonaning strategik rivojlanishini ta'minlashda muhim o'rin tutadi.

Xorijiy mamlakatlar olimlaridan Edvard Deming o'zining ilmiy tadqiqotlarida, sifatni boshqarishda statistik usullardan foydalanish, rahbariyatning mas'uliyati va tizimli tahlil zarurligini birinchi o'ringa qo'yadi. Uning fikriga ko'ra, sifat – bu tasodifiy natija emas, balki to'g'ri tashkil etilgan va muntazam takomillashtiriladigan jarayonlar samarasidir. Edvard Deming «sifat - bu mijoz talabini birinchi martada to'g'ri bajarish» degan qarashni ilgari surgan.[2] Ammo tanqid nuqtai nazaridan, uning modellari asosan katta industrial tizimlar uchun mo'ljallangan bo'lib, kichik va o'rta korxonalar sharoitiga to'g'ridan-to'g'ri mos kelmasligi mumkin.

Jozef Juran tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda, sifatni strategik boshqaruvning ajralmas qismi sifatida ko'radi. Uning «sifat rejalashtirish», «sifat nazorati» va «sifatni takomillashtirish» konsepsiyalari qurilish materiallari ishlab chiqaruvchi korxonalar uchun ham dolzarb ahamiyatga ega.[3] Jozef Juran mahsulot sifatini yaxshilash uchun rahbariyat va xodimlar o'rtasidagi mas'uliyatni aniq taqsimlashni muhim deb hisoblaydi. Biroq uning nazariyalari asosan inson faktoriga suyangan bo'lib, bu ayrim holatlarda avtomatlashtirilgan tizimlarni qo'llash imkoniyatlarini cheklashi mumkin.

Filip Krosbining tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlarda, «sifat - bu bepul» degan tamoyili qurilish materiallari sanoati uchun juda mos keladi. [4] Uning fikricha, sifatsiz ishlab chiqarish juda qimmatga tushadi va bu korxona faoliyatini izdan chiqarishi mumkin. U «nol nuqson» konsepsiyasini ilgari surgan. Ammo ushbu yondashuv tanqidiy jihatdan qaralganda, barcha korxonalarda doimiy ravishda “nol nuqson”ga erishish oson emas, chunki bu yuqori darajadagi resurs va texnologiya talab qiladi.

Mahalliy olimlardan M.M. Qurbonov va Sh.X. Ergashevlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda, sifat menejmenti tizimlarini mahalliy sanoat korxonalari sharoitida joriy etishning amaliy mexanizmlarini ishlab chiqqan.[5] Ular o'z ishlarida sifat menejmentini korxonaning barcha bo'limlari faoliyatiga integratsiya qilish, xodimlarni sifat madaniyatiga o'rgatish va ichki auditni samarali tashkil etish muhimligini ta'kidlashgan. Ammo ularning ishlarida sifat menejmentini raqamlashtirish, avtomatlashtirilgan nazorat va zamonaviy texnologiyalar bilan uyg'unlashtirish borasida yetarlicha amaliy tavsiyalar mavjud emas.

Shu bilan birga, H.T. Nazarov o'z tadqiqotlarida sifatni boshqarishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini tahlil qilib, uning korxona daromadlariga, bozordagi o'rniga va eksport salohiyatiga ta'sirini ko'rsatib bergan.[6] Uning tahliliy modellari korxona ichki jarayonlarini baholashda qo'l kelishi mumkin. Tanqidiy nuqtai nazardan esa,

Nazarovning ishlarida tarmoqqa ixtisoslashgan, ya'ni qurilish materiallari sanoatiga moslashtirilgan konkret keyslar kamroq qamrab olingan.

Armand Feygenbaum sifat menejmentining yana bir yetakchi nazariyachisi hisoblanadi. U «Total Quality Control» (To'liq sifat nazorati) konsepsiyasini ilgari surgan bo'lib, bu yondashuvga ko'ra, sifat faqatgina mahsulotni ishlab chiqarish jarayonida emas, balki loyihalash, ta'minot, marketing, sotuv va xizmat ko'rsatish kabi barcha bosqichlarda ta'minlanishi kerak. Feygenbaumning fikricha, sifat butun tashkilot mas'uliyati bo'lib, uning samarasi faqat texnik mutaxassislarga bog'liq emas, balki har bir xodimga tegishlidir.[7] Uning nazariyasi qurilish materiallari ishlab chiqaruvchi korxonalar uchun ayniqsa dolzarb, chunki bu sohada mahsulot sifatini faqat laboratoriya sinovlari bilan emas, balki umumiy jarayonlar hamohangligi orqali ta'minlash mumkin.

Kaoru Isikava tomonidan Yaponiya sifat boshqaruvi maktabining asoschilaridan biri sifatida tanilgan. U sifatni keng jamoatchilik ishtirokida boshqarish zarurligini ilgari surgan.[8] Isikavaning «sifat doiralari» (quality circles) konsepsiyasi xodimlarni jarayonlarga jalb qilish va jamoaviy yechim topishga yo'naltirilgan bo'lib, bu qurilish materiallari sanoatida kadrlar bilan ishlash, ilg'or g'oyalarni joriy etish va ichki muhitni yaxshilashda foydalidir.

Genri Misberg tomonidan, sifatni tashkilotning strategik boshqaruv qismi sifatida ko'radi. Uning fikricha, sifatni ta'minlash uchun korxonadagi boshqaruv tuzilmasi, ish jarayonlari va korporativ madaniyat uyg'un holda ishlashi kerak.[9] Misberg sifat menejmentini faqat texnik vosita emas, balki korporativ falsafa sifatida ko'radi. Bu yondashuv qurilish materiallari sanoatida sifatni faqat natija emas, balki doimiy jarayon sifatida ko'rishga asos yaratadi.

Taguchi Gen'iti esa sifatni ta'minlashda ishlab chiqarishdagi o'zgaruvchanliklarni kamaytirishga alohida e'tibor qaratadi. Uning «Taguchi usuli» statistik eksperimentlar orqali texnologiyani optimallashtirishga yo'naltirilgan.[10] Uning fikricha, mahsulot sifatini faqat tayyor holatda emas, balki loyihalash va ishlab chiqarish bosqichlaridayoq ta'minlash lozim. Bu yondashuv qurilish materiallari ishlab chiqarishda yangi mahsulot turlarini ishlab chiqish va sinovdan o'tkazishda juda foydali.

Mahalliy olimlardan N.N. Abdurashidovning ilmiy ishlarida sifat menejmentini innovatsion rivojlanish bilan uyg'unlashtirish masalalari o'rganilgan.[11] U mahalliy korxonalarda sifatni boshqarish tizimini joriy qilishda mutaxassislar salohiyati, texnologik bazaning holati va boshqaruv usullari o'rtasidagi muvofiqlikni ta'minlash muhimligini ta'kidlaydi.

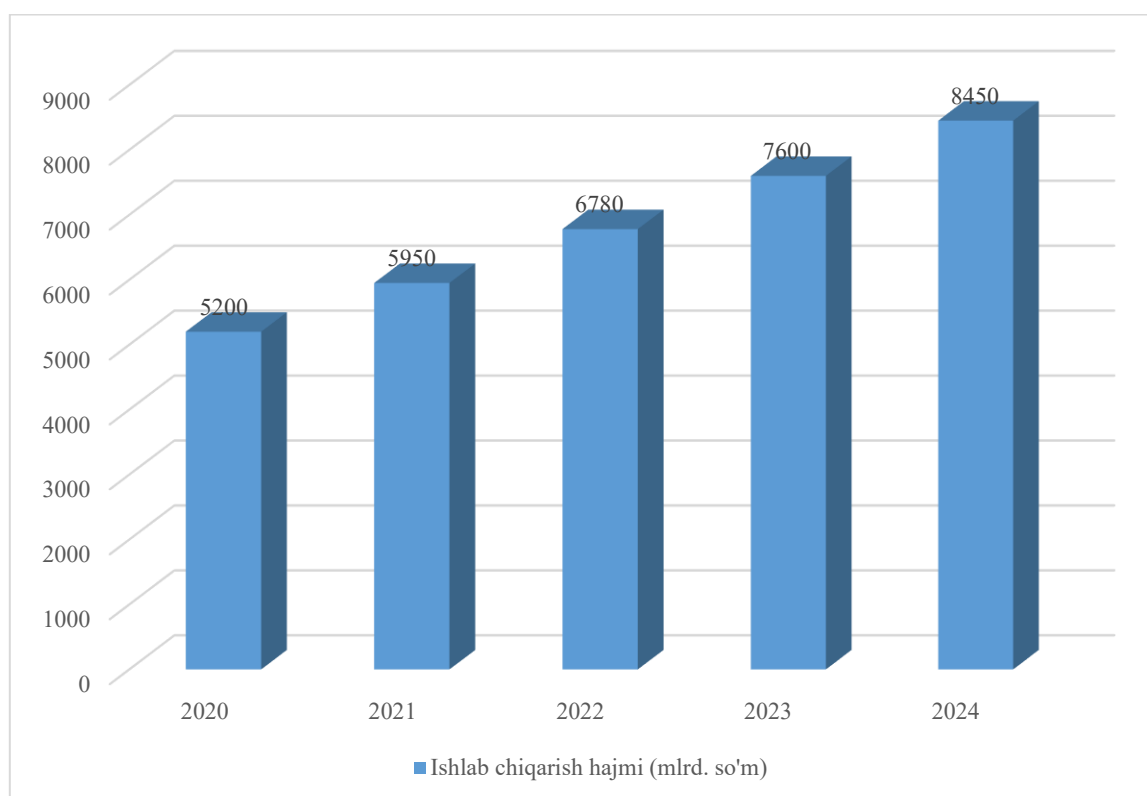
Umuman, mavjud adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, sifat menejmenti nazariyalari mukammal bo'lsa-da, ularni qurilish materiallari sanoatiga moslashtirish va mahalliy sharoitda amalda qo'llash uchun qo'shimcha tadqiqotlar talab etiladi. Ishlab chiqarish texnologiyalari, bozor talablari va mehnat resurslari bilan bog'liq mahalliy omillar ushbu modellarning qayta tahririni taqozo etadi.

METODOLOGIYA

Qurilish materiallari sanoatida sifat menejmenti tamoyillari asosida ishlab chiqarishni tashkil etish bo'yicha qiyosiy solishtirish, statistik ma'lumotlarni o'rganish va iqtisodiy jihatdan taqqoslash va tahlil qilish, mantiqiy fikrlash, ilmiy abstraksiyalash, analiz va sintez, induksiya va deduksiya usullaridan keng foydalanilgan.

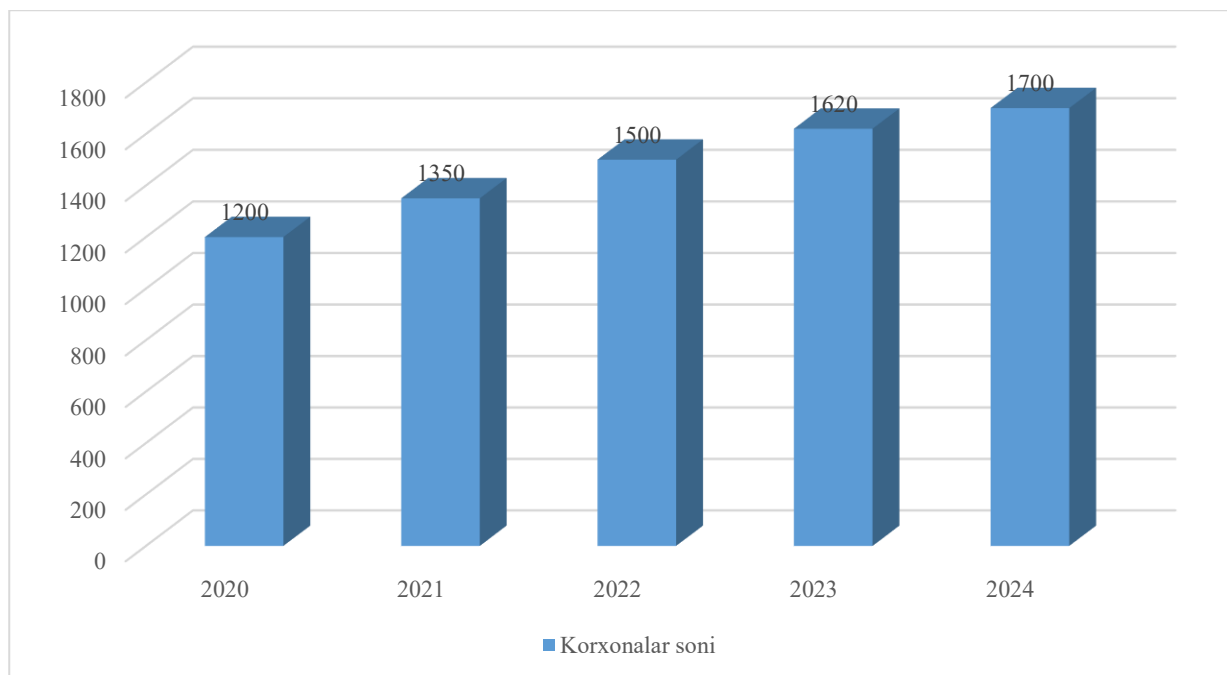
TAHLIL VA NATIJALAR

Sifat – bugungi kunda har qanday mahsulot yoki xizmat uchun asosiy raqobatbardoshlik mezoniga aylangan. Xususan, qurilish materiallari kabi muhim strategik mahsulotlarda sifat masalasi nafaqat bozordagi muvaffaqiyat, balki qurilayotgan inshootlarning xavfsizligi, barqarorligi va uzoq muddatligi bilan bog'liq. Shu sababli, qurilish materiallari sanoatida sifatni boshqarish va ishlab chiqarish jarayonlarini zamonaviy menejment asosida tashkil etish bugungi kunning eng dolzarb masalalaridan biridir.

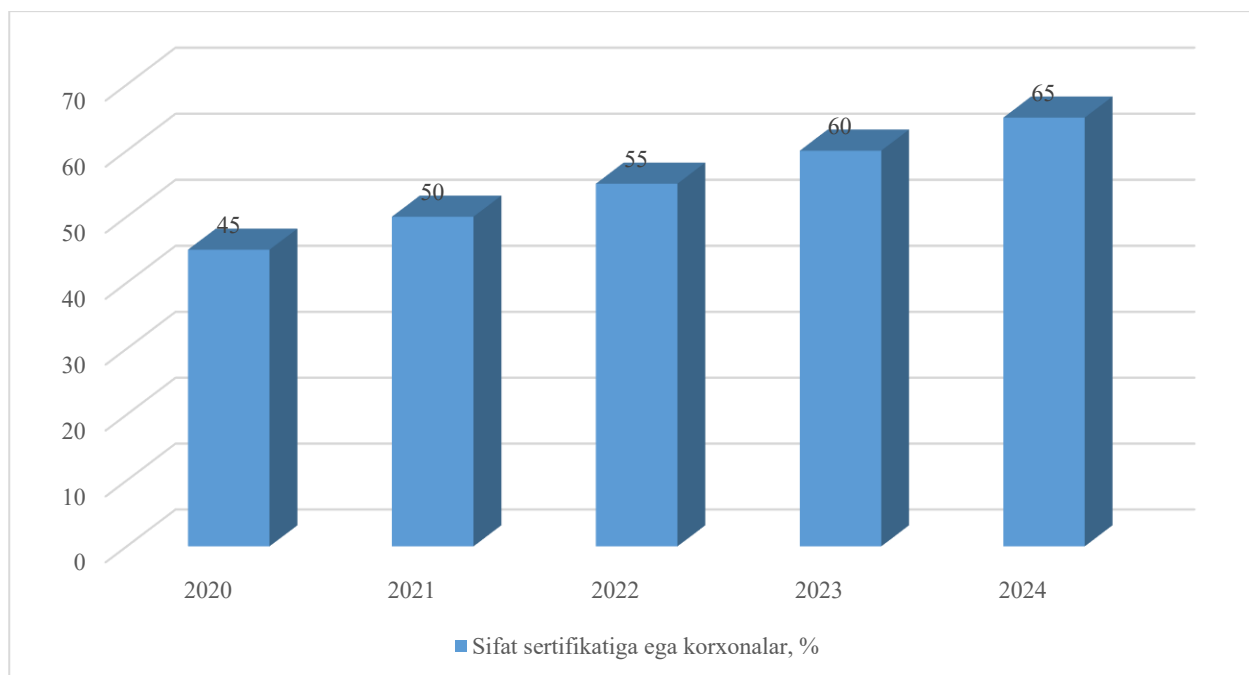
1-rasm. O'zbekistonda 2020–2024 yillarda qurilish materiallari ishlab chiqarish hajmi (mlrd so'mda)[13]

1-rasmda keltirilgan ma'lumotlar ko'ra, 2020–2024 yillar davomida qurilish materiallari ishlab chiqarish hajmi barqaror o'sishni namoyon etdi. Ammo o'sish sur'ati yildan-yilga pasayib borganini kuzatildi, bu esa soha rivojlanishidagi muayyan to'siqlar va resurs yetishmasligi kabi omillarning ta'sirini ko'rsatadi.

2-rasm. Qurilish materiallari ishlab chiqaruvchi korxonalar soni[13]

2-rasmda keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra, korxonalar sonining o'sishi sohaga bo'lgan talabning ortishi va yangi bozor ishtirokchilarining kirib kelishi bilan izohlanadi. Ammo o'sish sur'atining pasayishi raqobat muhitidagi murakkabliklar va sifat talablariga moslashishdagi qiyinchiliklarni ko'rsatadi.

3-rasm. Sifat sertifikatiga ega korxonalar ulushi (%) [14]

3-rasmda keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra, sifat sertifikatiga ega korxonalar ulushining ortishi ijobiy tendensiyaning ko'rsatadi. Ammo 2024 yilda ham 35% korxonaning sertifikatga ega emasligi soha uchun jiddiy muammo bo'lib qolmoqda.

Bu sifat menejmenti tizimlarini joriy etishdagi to‘siqlar va resurs yetishmasligi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

O‘zbekistonda 2020-2024 yillar davomida qurilish materiallari sanoatida barqaror o‘sinh kuzatildi. Ammo sifat menejmenti tizimlarini joriy etish va sertifikatlashtirishdagi muammolar soha rivojlanishiga salbiy ta‘sir ko‘rsatishi mumkin. Shu bois, korxonalarda sifat boshqaruvi tizimlarini joriy etishni rag‘batlantirish, mutaxassislarni tayyorlash va resurslar bilan ta‘minlash kabi chora-tadbirlarni amalga oshirish zarur.

Sifat menejmenti – bu mahsulot yoki xizmat sifatini ta‘minlashga qaratilgan faoliyatlarning bir butun tizimi bo‘lib, u faqat nazorat qilish emas, balki rejalashtirish, tashkil etish, rag‘batlantirish va uzluksiz takomillashtirish kabi elementlarni o‘z ichiga oladi. ISO 9001:2015 xalqaro standartida qayd etilgan asosiy tamoyillar – mijozlar qoniqishini ta‘minlash, rahbarlik mas‘uliyati, xodimlarni jalb qilish, jarayonli yondashuv, tizimli boshqaruv, doimiy takomillashuv va dalillarga asoslangan qaror qabul qilish – qurilish materiallari sanoati uchun ham juda dolzarbdir.

Afsuski, mahalliy ishlab chiqaruvchilar orasida sifatni faqatgina sertifikatga ega bo‘lish yoki jismoniy nazorat vositasi deb qarash holatlari uchrab turadi. Bu esa mahsulot ishonchliligi va umumiy raqobatbardoshlikka salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Shu sababli, sifatni boshqarish tamoyillarini chuqur tushunish va ularni ishlab chiqarish jarayonlariga to‘g‘ri joriy etish muhim hisoblanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Qurilish materiallari sanoatida sifat menejmentini joriy etish masalasi bugungi kunda nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy, ekologik va strategik ahamiyatga ega jarayon sifatida shakllanmoqda. 2020-2024 yillarda qurilish materiallari ishlab chiqarish hajmi, korxonalar soni va sifatiga ega mahsulotlar ulushi ortishi kuzatilgan. Biroq sifat sertifikatiga ega korxonalarning ulushi 65% atrofida ekanligi, sifatni boshqarish xalqaro standartlari barcha korxonalarda tatbiq etilmaganini ko‘rsatadi. Bu esa mahsulot sifatining bir xil emasligi, bozordagi raqobatbardoshlikning cheklanganligi, eksport imkoniyatlarining to‘liq ishga tushirilmagani kabi muammolarga sabab bo‘lmoqda.

Sifat menejmentini to‘g‘ri tashkil qilish nafaqat mahsulotning texnik talablarga javob berishini, balki ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirish, mahsulotlarni bozorda tez va uzoq muddatda saqlash, mijozlar ishonchini orttirish, ekologik barqarorlikni ta‘minlash singari omillar bilan ham bevosita bog‘liqdir. Shuning uchun ham, ushbu sohadagi har bir korxona sifatni faqat nazorat ob‘ekti emas, balki strategik boshqaruv elementi sifatida ko‘ra bilishi zarur.

Sohadagi real muammolarga yechim sifatida quyidagi yo‘nalishlar bo‘yicha amaliy chora-tadbirlarni amalga oshirish taklif etiladi:

1. Sifatni strategik maqsad sifatida belgilash: Har bir korxonada sifat siyosatini shakllantirish, uni rahbariyat va barcha xodimlar uchun asosiy ustuvor yo‘nalish sifatida belgilash zarur.

2. Sifat menejmenti tizimini institutsional shaklda joriy etish: ISO 9001, ISO 14001 va boshqa standartlar asosida korxonada sifat bo‘limi faoliyatini yo‘lga qo‘yish.

3. Xodimlar malakasini doimiy oshirish: Sifatni ta'minlovchi xodimlar bilan birga barcha bo'limlar xodimlarini sifat madaniyati, standartlar va nazorat usullariga o'rgatish.

4. Texnik va texnologik yangilanish: Ilg'or texnologiyalar, avtomatlashtirilgan nazorat tizimlari va raqamlashtirilgan tahlil vositalaridan foydalanish orqali inson omili ta'sirini kamaytirish.

5. Davlat va xususiy sektor hamkorligini kuchaytirish: Sifatni rag'batlantirishga qaratilgan grantlar, soliq imtiyozlari va sertifikatlashni yengillashtiruvchi mexanizmlar orqali korxonalarni qo'llab-quvvatlash.

6. Sifatni eksport strategiyasiga bog'lash: Mahsulotlarni xalqaro bozor talablariga muvofiqlashtirish va xorijiy talablarga javob beradigan mahsulot turlarini ishlab chiqish.

Qurilish materiallari sanoati nafaqat ichki bozorni sifatli mahsulotlar bilan ta'minlaydi, balki xalqaro maydonda ham O'zbekiston brendining raqobatbardoshligini ta'minlaydi. Bu esa mamlakat iqtisodiyotini to'liq diversifikatsiya qilish, yangi ish o'rinlari yaratish va sanoatda innovatsiyani rivojlantirishga turtki beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 23-may PQ-4335-son "Qurilish materiallari sanoatini jadal rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori. <https://www.lex.uz/ru/docs/4351738>

2. Деминг Э. У. «Выход из кризиса: новая парадигма управления» - Москва: Альпина Бизнес Букс, 2011.

3. Журан Ж. М. «Планирование качества» - Москва: Стандарты и качество, 2004.

4. Кросби Ф. «Качество бесплатно» - Москва: Экономика, 2006.

5. Курбонов М.М., Эргашев Ш.Х. «Корхонада сифат менежментини жорий этишнинг амалий масалалари» // Иқтисодий тараққиёт журнали, №2, 2021.

6. Назаров Х.Т. «Сифатни бошқариш тизимлари: назарий ва амалий асослари» - Тошкент: Иқтисодиёт, 2020.

7. Feigenbaum A. V. Total Quality Control - McGraw-Hill, New York, 1991.

8. Ishikawa K. What is Total Quality Control? The Japanese Way - Prentice Hall, 1985.

9. Taguchi G. Introduction to Quality Engineering - Asian Productivity Organization, Tokyo, 1986.

10. Mintzberg H. The Rise and Fall of Strategic Planning - Free Press, 1994.

11. Абдурашидов Н.Н. "Сифат менежменти ва инновацион ривожланишнинг ўзаро боғлиқлиги" // Иқтисодий таҳлил журнали, №3, 2022.

12. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlari.

13. O'zbekiston Respublikasi Qurilish va uy-joy kommunal xo'jaligi vazirligi ma'lumotlari

14. O‘zbekiston Respublikasi Standartlashtirish, metrologiya va
sertifikatlashtirish agentligi ma’lumotlari

HUDUDLARNING IJTIMOYIY-IQTISODIY TABAQALASHUV DARAJASINI STRATEGIK TARTIBGA SOLISH MEXANIZMINI TAKOMILLASHTIRISH

Ibragimov Baxrom Baxodirovich

Urganch davlat universiteti mustakil tadkikotchisi

Annotatsiya

Ushbu tadqiqotda O'zbekistonda hududlararo ijtimoiy-iqtisodiy tafovutlarning holati, shakllanish sabablari va ularni kamaytirish strategiyalari tahlil qilindi. Gini koeffitsienti, kvintil taqsimoti hamda statistik va fazoviy tahlil usullari orqali tengsizlikning dinamikasi aniqlanib, raqamli infratuzilmaning roliga alohida e'tibor qaratildi. Xalqaro tajriba asosida hududiy rivojlanishni barqarorlashtirish bo'yicha takliflar ishlab chiqildi. Tadqiqot natijalari hududlar o'rtasidagi iqtisodiy muvozanatni ta'minlashga xizmat qiluvchi ilmiy asoslangan yondashuvlarni taklif etadi.

Kalit so'zlar: hududlararo tafovut, Gini koeffitsienti, raqamli tengsizlik, infratuzilma, fazoviy tahlil, ijtimoiy adolat, strategik rivojlanish

Аннотация

В данной работе проанализированы социально-экономические различия между регионами Узбекистана, их причины и возможные механизмы снижения неравенства. На основе показателей коэффициента Джини, квинтильного распределения и пространственного анализа исследована динамика дифференциации. Особое внимание уделено роли цифровой инфраструктуры. С учетом международного опыта предложены практические рекомендации по обеспечению сбалансированного регионального развития. Полученные результаты способствуют формированию научно обоснованных подходов к выравниванию социально-экономических условий между регионами.

Ключевые слова: региональные различия, коэффициент Джини, цифровое неравенство, инфраструктура, пространственный анализ, социальная справедливость, устойчивое развитие

Abstract

This study analyzes the socio-economic disparities between regions in Uzbekistan, focusing on their causes and potential mechanisms for mitigation. Using Gini coefficient, quintile distribution, and spatial analysis, the dynamics of regional inequality are evaluated. Special attention is given to the impact of digital infrastructure. Based on international experience, practical recommendations for balanced regional development are proposed. The findings contribute to the development of evidence-based approaches aimed at reducing interregional inequality and fostering inclusive economic growth.

Keywords: regional disparity, Gini coefficient, digital inequality, infrastructure, spatial analysis, social justice, sustainable development

KIRISH

Mamlakat iqtisodiyoti taraqqiyotining bardavomligi, birinchi navbatda, uning barcha hududlarida barqarorlik va muvozanatli o'sishning ta'minlanishiga bog'liq. Hududlararo ijtimoiy-iqtisodiy tafovutlarning kamaytirilishi har qanday rivojlanish strategiyasining ajralmas tarkibiy qismi sanaladi. Bu borada adolatli imkoniyatlar, infratuzilma xizmatlarining teng taqsimlanishi, bandlik va raqamli texnologiyalarga kirish imkoniyati muhim o'rin tutadi. Ayniqsa, O'zbekiston kabi jadal islohotlar bosqichiga kirgan mamlakatlar uchun ushbu masala strategik ahamiyat kasb etadi.

Yurtimizda ijtimoiy-iqtisodiy sohalarni rivojlantirishga, hududlarni modernizatsiya qilish va ularning salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarishga qaratilgan muhim davlat dasturlari amalga oshirilmoqda. Har bir viloyat, tuman va shahar o'z iqtisodiy yo'nalishini shakllantirish orqali umumiy milliy taraqqiyotga hissasini qo'shmoqda. Bu esa, tabiiy ravishda, har bir hududda mavjud resurs va imkoniyatlarni to'g'ri boshqarish, mavjud farqlarni izchil yumshatish va iqtisodiy faollikni muvozanatli taqsimlashni taqozo etadi.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundan iboratki, u nafaqat hududlar o'rtasida mavjud tafovutlarning tub sabablari va ularning oqibatlarini tahlil qiladi, balki ularni bartaraf etish uchun amaliy va samarali strategik mexanizmlarni aniqlashga xizmat qiladi. Jahon amaliyotida isbotlangan yondashuvlar asosida, mahalliy sharoitga mos keladigan ilg'or modellarni ishlab chiqish orqali iqtisodiy tenglik, ijtimoiy inklyuzivlik va hududiy uyg'unlikni ta'minlash mumkin.

Bugungi raqamli iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar davrida har bir hududning iqtisodiy imkoniyatlari faqat geografik joylashuvi bilan emas, balki u yerda yaratilgan sharoitlar, infratuzilma darajasi va inson kapitaliga qo'yilgan e'tibor bilan belgilanadi. Shu nuqtai nazardan olib qaraganda, hududlararo tafovutlarni kamaytirishga qaratilgan ilmiy asoslangan yondashuvlar milliy siyosatning barqaror va uzoq muddatli muvaffaqiyatiga xizmat qiladi.

Ushbu mavzu nafaqat hozirgi islohotlar kontekstida, balki mamlakatning uzoq muddatli barqaror rivojlanish strategiyasi nuqtai nazaridan ham g'oyat muhim hisoblanadi. Bu boradagi chuqur tahlil va asosli xulosalar siyosat yurituvchilarga samarali qarorlar qabul qilishda, hududlararo muvozanatga erishishda muhim poydevor vazifasini o'taydi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Hududlararo ijtimoiy-iqtisodiy tafovutlar muammosi ko'plab ilmiy ishlarda chuqur o'rganilgan bo'lib, bu boradagi tadqiqotlar tengsizlikning sabablarini aniqlash,

uni yumshatish strategiyalarini ishlab chiqish va davlat siyosatini tahlil qilishga qaratilgan.

Hududiy rivojlanishni muvozanatli yuritish zarurati haqida Mirsaidov [1] ta'kidlaganidek, jahon amaliyotida klasterlash, zamonaviy infratuzilma va "aqlli shahar" yondashuvlari orqali farqlarni kamaytirish samarali bo'lmoqda. Bu fikr Bobonazarova [2] tomonidan O'zbekistondagi kambag'allikni qisqartirish mexanizmlari orqali tasdiqlanadi. Ibrohimovich [3] esa ijtimoiy infratuzilmaning iqtisodiy o'sishga ta'sirini asoslab bergan. Bu manbalar ijtimoiy xizmatlarning teng taqsimlanishi hududiy farqlarga barham berishda asosiy omillardan ekanini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, Tal'atova [4] va Qazaqov [5] raqamli tengsizlik masalasiga e'tibor qaratib, internet va AKT xizmatlarining hududlar bo'yicha notekis rivojlanayotganini aniqlaydi. Bu holat iqtisodiy va ijtimoiy tengsizlikni kuchaytiradi. Ayniqsa, AKT texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatining cheklanganligi bandlik, sog'liqni saqlash va ta'limda tengsizlikni yuzaga keltiradi.

Rasmiy strategik hujjatlar, jumladan Shirinov [6] tomonidan tahlil qilingan rivojlanish konsepsiyalari, davlat darajasida hududlararo tafovutlarni kamaytirishga qaratilgan chora-tadbirlarning mavjudligini ko'rsatadi. Bu yondashuvlar xalqaro tajriba bilan qiyoslanganida, Yang [7] tomonidan Xitoyda oliy ta'lim moliyalashtiruvining hududlar bo'yicha adolatli taqsimoti bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar bilan bog'liqdir.

Ekologik va ilmiy-texnik yondashuvlar ham tengsizlikni baholashda muhim. Fu va Van [8] tomonidan ishlab chiqilgan indekslar (Gini, Moran) orqali Xitoyda ilmiy-moliya va ekologik barqarorlik o'rtasidagi uyg'unlik tahlil qilingan. Bu yondashuvlar O'zbekiston uchun innovatsion rivojlanish strategiyalarini hududlar bo'yicha muvofiqlashtirishga asos bo'la oladi. Shuningdek, Atkin va hammualliflari [9] xalqaro savdoning "rivojlanish zinapoyasi" modeli orqali iqtisodiy tengsizlikning evolyutsion ko'rinishini tushuntirib bergan.

Aholining daromad bo'yicha qatlamlanishini tushuntirishda Abbasian va hammualliflarining [10] Eron misolida olib borgan fazoviy modellashtirish ishlari foydali uslubiy asos bo'lib xizmat qiladi. Bu yondashuv yordamida O'zbekistonda ham hududiy ijtimoiy tafovutlarni statistik jihatdan aniq ifodalash mumkin.

Xalqaro barqarorlik maqsadlari kontekstida Ridzuan va boshqalar [11] Malayziyada SDG 1 doirasida olib borilgan tadqiqotlar asosida kambag'allikni kamaytirishdagi ilmiy strategiyalarni yoritgan. Germaniyadagi tajribani tahlil qilgan maqola esa (Slechten va boshqalar [12]) ijtimoiy tengsizlikni yengillashtirishda siyosiy va madaniy yondashuvlarning o'rniga e'tibor qaratgan.

METODOLOGIYA

Tadqiqotda hududlararo ijtimoiy-iqtisodiy tafovutlarning shakllanishi va ularni kamaytirish yo'llari tizimli yondashuv asosida baholandi. Statistik tahlilda Gini

koeffitsienti, kvintil bo'yicha daromad taqsimoti va iqtisodiy tengsizlik indikatorlari asosiy mezon sifatida tanlandi. Dinamik o'zgarishlar 2010–2024 yillar oralig'idagi rasmiy ma'lumotlar asosida o'rganildi. Grafik va jadval vositalaridan foydalangan holda daromad va infratuzilma tafovutlari mintaqaviy kesimda tahlil qilindi. Shuningdek, mahalliy va xalqaro tajriba, xususan Xitoy, Eron va Malayziya misollari asosida qiyosiy baholash o'tkazilib, raqamli infratuzilmaning tengsizlikka ta'siri chuqur tahlil qilindi. Natijalar asosida ilmiy xulosalar ishlab chiqildi.

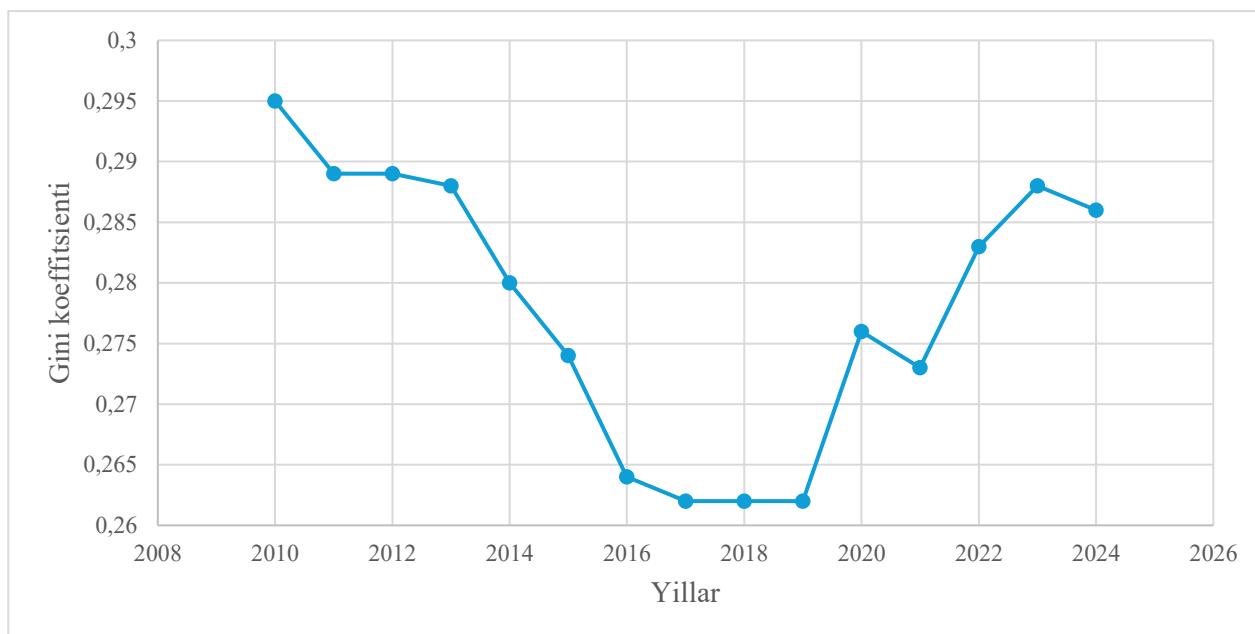
TAHLIL VA NATIJALAR

Hududlararo ijtimoiy-iqtisodiy tafovutlarni baholash va ularni kamaytirish strategiyalarini ishlab chiqish har bir mamlakat uchun barqaror rivojlanish siyosatining markaziy yo'nalishidir. O'zbekiston misolida olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, hududlar o'rtasidagi farqlar o'zining murakkab tabiatiga ega bo'lib, bu tafovutlar faqat iqtisodiy ko'rsatkichlardagi nomutanosiblik bilan emas, balki ijtimoiy, infratuzilmaviy va texnologik omillar bilan uzviy bog'liqdir. Ushbu bo'limda tahlil qilingan statistik ma'lumotlar, empirik kuzatuvlar va ilg'or nazariy yondashuvlar asosida O'zbekistondagi hududlararo tafovutlarning holati va dinamikasi aniq ko'rsatib berildi.

Hududlar o'rtasida shakllanayotgan iqtisodiy tafovutlarning chuqurlashuviga bir nechta tizimli omillar sabab bo'layotganini aniqlash mumkin. Ularning eng muhimlari — ishlab chiqarish infratuzilmasining nomutanosib rivojlanishi, markazlashgan investitsion oqimlar, infratuzilmaviy xizmatlarning sifati va mavjudligidagi tafovutlar hamda raqamli xizmatlardan foydalanishdagi imkoniyatlarning bir xilligi emasligidir [1], [3].

Yang Yu tomonidan Xitoy oliy ta'lim moliyaviy tizimi misolida tahlil qilingan konvergensiya ko'rsatkichlari (DEA va Gini indeksleri) yordamida aniqlangan farqlar O'zbekistonda ham kuzatilmoqda [7]. Mazkur holatlar asosan ta'lim, sog'liqni saqlash va yo'l-transport infratuzilmasi singari ijtimoiy xizmatlarning hududiy chegaralarda notekis taqsimlangani bilan izohlanadi. O'zbekiston hududlaridagi iqtisodiy va ijtimoiy faollik markaziy shaharlarda yuqori, chekka va qishloq hududlarida esa past darajada qolmoqda.

Gini koeffitsientining yillik o'zgarish dinamikasi ham bu xulosani mustahkamlaydi. Quyidagi grafikdan ko'rinib turibdiki, 2010–2016 yillar oralig'ida ko'rsatkich nisbatan pasayib, 0.295 dan 0.262 ga tushgan, bu ijobiy ijtimoiy-iqtisodiy konvergensiya dalolat beradi. Biroq 2019-yildan boshlab Gini koeffitsienti yana o'sish yo'nalishiga burilgan va 2024-yilda 0.287 darajasiga yetgan.

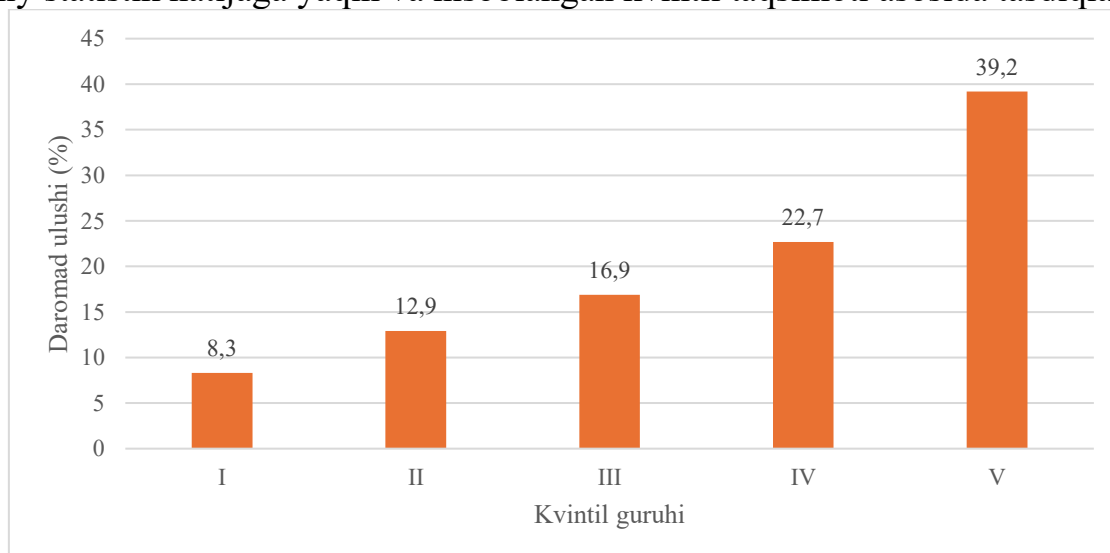

1-rasm. O‘zbekistonda Gini koeffitsientining 2010–2024 yillardagi o‘zgarishi¹

Bu holat respublika miqyosida mavjud ijtimoiy-iqtisodiy strategiyalar natijadorligining hududiy kontekstda farq qilayotganini ko‘rsatadi.

Empirik hisob-kitoblar shuni tasdiqlaydiki, daromadlar notekis taqsimlangan bo‘lib, aholining eng yuqori 20 foizli (V kvintil) qatlami umumiy daromadning 40 foiziga yaqinini egallagan, eng past 20 foizlik (I kvintil) qatlam esa 7.3 foiz daromad bilan cheklanmoqda. Bunday nomutanosiblik aholining ijtimoiy faollik darajasiga, ichki migratsiyaga va salbiy demografik oqibatlarga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

2024-yil uchun mustaqil hisoblangan Gini koeffitsienti 0.2864 ni tashkil etdi, bu rasmiy statistik natijaga yaqin va hisoblangan kvintil taqsimoti asosida tasdiqlanadi.

2-rasm. 2024-yil uchun kvintil guruhlari bo‘yicha aholi daromad taqsimoti²

¹ Muallif ishlanmasi

² Muallif ishlanmasi

Taqdim etilgan grafikda daromadning asosiy qismini yuqori kvintil egallagani ko‘rinadi. Bu ijtimoiy-iqtisodiy siyosatda tabaqalashtirilgan yondashuvlarning dolzarbligini ko‘rsatadi.

Texnologik imkoniyatlarning hududlar o‘rtasida nomutanosib taqsimlanganligi iqtisodiy tafovutlarning yangi o‘lchamlarini shakllantirmoqda. Ayni raqamli bo‘linish – ya’ni internetga kirish, AKT xizmatlari mavjudligi va raqamli savodxonlikdagi tafovutlar – ta’lim olish, sog‘liqni saqlash xizmatlaridan foydalanish va bandlik imkoniyatlarida jiddiy farqlarni yuzaga keltirmoqda [4].

Mazkur tafovutlar, ayniqsa, yoshlar va ayollar orasida iqtisodiy inklyuziyani cheklashi, natijada hududlararo ijtimoiy beqarorlik kuchayishiga sabab bo‘lishi mumkin.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabr.PF-158-son ““O‘zbekiston — 2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmonida ¹strategiyasida hududiy muvozanatni ta’minlashga qaratilgan qator tashabbuslar ilgari surilgan. Jumladan, ijtimoiy xizmatlarni kengaytirish, past rivojlangan hududlarga investitsiyalarni yo‘naltirish, infratuzilmani modernizatsiya qilish kabi maqsadli dasturlar mavjud [6]. Ushbu strategik qarorlarning samarasi ko‘proq ularning hududiy ehtiyojlarga moslashtirilganligi, mahalliy boshqaruv tizimlarining faolligi va aholining ishtirok darajasi bilan belgilanadi [7].

Xitoy tajribasi asosida fan-texnika moliyasi bilan ekologik siyosatni uyg‘unlashtirish orqali hududlararo tengsizlikni yumshatish mumkinligi empirik asosda isbotlangan [8]. Bu holat O‘zbekiston sharoitida ham innovatsion strategiyalarni hududiy loyihalarga yo‘naltirish orqali iqtisodiy muvozanatga erishish imkoniyatlarini anglatadi.

Zanjon viloyati misolida qo‘llanilgan fazoviy modellashtirish usullari O‘zbekistonda hududiy differensialliklarni aniqlash va ularni kartografik ifoda orqali vizuallashtirish imkonini beradi. Bu uslub yordamida turli hududlarda qashshoqlik darajasi, xizmatlardan foydalanish imkoniyati va ijtimoiy himoya holatini tizimli ko‘rinishda aniqlash mumkin bo‘ladi [10].

Yuqoridagi tahlillar va grafiklar asosida aniqlanishicha, O‘zbekistonda hududlararo ijtimoiy-iqtisodiy tafovutlar hali ham dolzarb muammo bo‘lib qolmoqda. Ularni kamaytirish uchun statistik kuzatuvlarga asoslangan ilmiy yondashuvlar, texnologik rivojlanishni hududiy tenglashtiruvchi dasturlar, va ekologik barqarorlikni ham qamrab oluvchi innovatsion strategiyalar uyg‘unlashtirilgan holda qo‘llanilishi zarur. Bu esa uzoq muddatda iqtisodiy konvergensiya zamin yaratadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ushbu tadqiqot natijalari O‘zbekistonda hududlararo ijtimoiy-iqtisodiy tafovutlar mavjudligini aniq dalillar asosida tasdiqladi. Tahlil qilingan Gini koeffitsienti, kvintil taqsimoti va infratuzilma ko‘rsatkichlari hududlar o‘rtasida barqaror iqtisodiy va ijtimoiy tenglikka erishishda muammolar borligini ko‘rsatdi. Ayni paytda, mamlakatda

¹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabr.PF-158-son ““O‘zbekiston — 2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmonida <https://lex.uz/docs/-6600413>

olib borilayotgan strategik islohotlar va davlat siyosati ushbu tafovutlarni kamaytirishga qaratilganligini tasdiqlaydi.

Raqamli infratuzilmaning notekis rivojlanishi, xizmatlarga bo'lgan teng kirish imkoniyatining cheklanganligi, hamda ijtimoiy infratuzilmaning yetarli darajada taqsimlanmaganligi iqtisodiy farqlarning asosiy omillari sifatida e'tirof etildi. Shu bilan birga, xalqaro tajribalarni o'rganish va tahlil qilish mahalliy siyosatni boyitish uchun muhim asos bo'lib xizmat qildi. Ayniqsa, Xitoy va Malayziya tajribalari texnologik va innovatsion yondashuvlar orqali hududiy tenglikka erishishning samaradorligini ko'rsatdi.

Shu asosda quyidagi asosiy takliflar ishlab chiqildi:

1. Hududlar bo'yicha strategik rejalashtirishni kuchaytirish – resurslar, infratuzilma va xizmatlar taqsimotida mahalliy xususiyatlarni hisobga olgan holda differensial yondashuv zarur.

2. Raqamli tengsizlikni bartaraf etish – barcha hududlarda internet, AKT infratuzilmasi va raqamli xizmatlarga teng kirish imkoniyatini ta'minlovchi dasturlarni kengaytirish lozim.

3. Fazoviy tahlil asosidagi qarorlar qabul qilish – statistik va geoinformatsion tahlillarga tayangan holda hududiy siyosatni asoslash dolzarbdur.

4. Ijtimoiy xizmatlar va bandlik imkoniyatlarini kengaytirish – ayniqsa chekka hududlarda ta'lim, sog'liqni saqlash, transport kabi xizmatlarni modernizatsiya qilish zarur.

5. Xalqaro tajriba asosida innovatsion mexanizmlarni joriy etish – ekologik va ilmiy-moliya strategiyalarini hududiy rivojlanish bilan uyg'unlashtirish kerak.

O'zbekiston sharoitida hududlararo tafovutlarni bosqichma-bosqich kamaytirish mumkin. Buning uchun ilmiy asoslangan tahlil, manzilli yondashuv va islohotlarni hududiy kontekstda uyg'unlashtirish muhimdir. Bu yo'nalishdagi harakatlar, nafaqat iqtisodiy muvozanat, balki ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashda ham asosiy omil bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Mirsaidov, Sh. R. (2024). Hududlarni mutanosib rivojlanishini ta'minlashdagi global yondashuv va strategiyalar. CyberLeninka.

<https://cyberleninka.ru/article/n/hududlarni-mutanosib-rivojlanishini-ta-minlashdagi-global-yondashuv-va-strategiyalar>

2. Bobonazarova, J. X. (2023). Barqaror iqtisodiy o'sish asosida kambag'allikni qisqartirish mexanizmlarini boshqarish. <https://cyberleninka.ru/article/n/barqaror-iqtisodiy-o-sish-asosida-kambag-allikni-qisqartirish-mexanizmlarini-boshqarish>

3. Ibrohimovich, M. B. (2025). Barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlashda ijtimoiy infratuzilma tizimi. Phoenix Publication. <https://phoenixpublication.net/index.php/TTVAL/article/view/3291>

4. Tal'atova, D. B. (2023). Raqamli tengsizlikni barqarorlashtirishning iqtisodiy o'sishdagi o'rni. Digital Economy and IT, 22. <https://dgeconomy.tsue.uz/index.php/dgeco/article/view/181>

5. Qazaqov, T. (2024). Aholi farovonligini oshirishda kreditlash tizimining roli. Yashil Iqtisodiyot Taraqqiyot. <https://yashil-iqtisodiyot-taraqqiyot.uz>
6. Shirinov, A. Q. (2024). “O‘zbekiston – 2030” strategiyasini amalga oshirish islohotlar tendensiyasi sifatida. Nordic University Conference Proceedings. <https://research.nordicuniversity.org/index.php/nordic/article/view/720>
7. Yang, Y. (2024). The Management of State Financial Resources in China’s Higher Education: Enhancing Regional Equity, Efficiency, and Adequacy of Financial Provision (PhD dissertation). Sumy State University. https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/97578/1/Yang_Yu_PhD_thesis_sig_ned.pdf
8. Fu, Y., & Wang, Z. (2025). Spatio-temporal pattern and convergence of the coupling coordination degrees between sci-tech finance and ecological civilization construction. [Science & Technology Progress and Policy], 42(5), 44–56. <https://doi.org/10.6049/kjbydc.2024030724>
9. Atkin, D., Costinot, A., & Fukui, M. (2021). Globalization and the ladder of development: Pushed to the top or held at the bottom? NBER Working Paper No. 29500. National Bureau of Economic Research. <https://doi.org/10.3386/w29500>
10. Abbasian, S., Sadeghi, H., & Mirabedini, S. J. (2024). Spatial modeling and analysis of poverty in Zanjan Province. Journal of Territorial and Community Planning, 16(2), 285–301. https://jtcp.ut.ac.ir/article_100301_d5a2a8deacf0791049d674caeea273af.pdf
11. Ridzuan, M. I., et al. (2024). Exploring Malaysia’s research trends in advancing UN SDG 1. Multidisciplinary Reviews, 7(2), e2025050. <https://doi.org/10.31893/multirev.2025050>
12. Slechten, A., & Mathys, N. A. (2019). Negotiating environmental agreements under asymmetric information: A preview of early negotiations. Environmental and Resource Economics, 73(1), 1–27. <https://doi.org/10.1007/s10113-018-1382-5>
13. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi (2024). “Aholi daromadlarining taqsimlanishi bo‘yicha statistik axborot”. <https://stat.uz>

SUG'URTA XIZMATLARI BOZORIDA RAQOBAT MUHITINING SHAKLLANISHI VA UNI KUCHAYTIRISH STRATEGIYALARI

Umirov Abdusalom To'rayevich

TDIU PhD., dotsenti

ORCID: 0009-0007-5191-694X

Annotatsiya

Mazkur maqolada sug'urta kompaniyalari faoliyatida raqobatbardoshlikning ahamiyati, uning sug'urta xizmatlari sifati va tariflariga ko'rsatayotgan ta'siri tahlil qilingan. Shuningdek, sug'urta kompaniyalari tomonidan ishlab chiqiladigan strategiyalarga raqobatbardoshlikning ta'siri o'rganilib, ushbu raqobatbardoshlik darajasini aniqlash ko'rsatkichlari ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: sug'urta kompaniyasi, sug'urta xizmatlari bozori, raqobatbardoshlik, strategiya, sug'urta biznesi.

Аннотация

В данной статье проанализировано значение конкурентоспособности в деятельности страховых компаний, а также её влияние на качество страховых услуг и тарифы. Кроме того, рассмотрено влияние конкурентоспособности на разрабатываемые страховыми компаниями стратегии и предложены показатели для определения уровня конкурентоспособности.

Ключевые слова: страховая компания, рынок страховых услуг, конкурентоспособность, стратегия, страховой бизнес.

Abstract

This article analyzes the importance of competitiveness in the activities of insurance companies and its impact on the quality of insurance services and pricing. In addition, the influence of competitiveness on the strategies developed by insurance companies is examined, and indicators for assessing the level of competitiveness are proposed.

Keywords: insurance company, insurance services market, competitiveness, strategy, insurance business.

KIRISH

Raqamli iqtisodiyot sharoitida sug'urta kompaniyalari moliyaviy xizmatlarning boshqa sohalaridan bozorga yangi ishtirokchilarni jalb etish maqsadida moliyaviy strategiyalarini takomillashtirish vazifasi yuzaga keladi. Raqobat muhitida sug'urta kompaniyalari moliyaviy barqarorligini ta'minlash uchun zamon talablariga mos va innovatsion rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu borada sug'urta kompaniyalari innovatsion texnologiyalarni joriy etish, xususan, raqamli platformalarda sug'urta mahsulotlarini taklif qilish orqali mijozlar bazasini kengaytirish, mijozlarga yo'naltirilgan yondashuv asosida xizmatlar sifatini oshirish, shu jumladan, foydalanuvchilarga qulay interfeyslar va tezkor sug'urta xizmatlarini taqdim etish hamda risklarni boshqarish va kapital yetarliligini ta'minlash bo'yicha zamonaviy yondashuvlarni qo'llash kabi yo'nalishlariga alohida e'tibor qaratishlari lozim:

Bunday strategiyalar kompaniyalarga nafaqat mavjud pozitsiyalarini saqlab qolish, balki raqobatchilarga nisbatan ustunlikka ega bo'lish imkonini ham beradi. Jumladan, raqamli texnologiyalar asosida xizmat ko'rsatish tizimining optimallashtirilishi, mijozlar ehtiyojiga yo'naltirilgan yondashuvlar, moliyaviy risklarni boshqarish vositalarining takomillashuvi strategik ustuvor yo'nalishlar sifatida ko'zga tashlanadi. Shuningdek, bozor talabining o'zgaruvchanligi hamda tartibga soluvchi me'yoriy-huquqiy hujjatlardagi yangilanishlar sug'urta kompaniyalari faoliyat samaradorligini oshirish, operatsion xarajatlarni optimallashtirish va ko'rsatilayotgan xizmatlar sifatini yaxshilash orqali raqobatbardoshlik darajasini mustahkamlashga undaydi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Sug'urta xizmatlari bozorida raqobat muhitining shakllanishi va uni kuchaytirish strategiyalarini amalga oshirish masalalari qator mahalliy va xorijiy iqtisodchi olimlar tomonidan o'rganilgan bo'lib, ushbu tadqiqotlarda asosan xizmatlar sifati, narx siyosati, mijozlarga yo'naltirilgan yondashuv hamda innovatsion mahsulotlar orqali raqobatbardoshlikni oshirish usullari ko'rib chiqilgan.

A. Архипов sug'urta kompaniyalarining strategik rivojlanishi va moliyaviy boshqaruvi masalalariga oid bir qator asarlar muallifi bo'lib, ushbu sohada chuqur tahlillar olib borgan. Uning fikricha, sug'urta kompaniyalari raqobatbardoshligini ta'minlash uchun moliyaviy barqarorlikni ta'minlash, innovatsion yondashuvlar va raqamli texnologiyalarni joriy etish, marketing strategiyalarini takomillashtirish hamda xodimlar malakasini oshirish kabi yo'nalishlarga e'tibor qaratishlari zarur [1]. Fikrimizcha, ushbu olim tomonidan ishlab chiqilgan sug'urta kompaniyalarining raqobatbardoshligini oshirish va barqaror rivojlanishini ta'minlash uchun muhim yo'nalishlar hisoblanadi. Uning asarlari sug'urta sohasi bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borayotganlar va amaliyotchi mutaxassislar uchun foydali manba bo'lib xizmat qiladi.

H. Балабанов tadqiqotlarida mulkiy risklarni sug'urtalash samarali risklarni boshqarish tizimining ajralmas qismi bo'lib, bu kompaniyalarning moliyaviy barqarorligini ta'minlashda muhim rol o'ynashi haqida so'z yuritiladi [2].

H.Никулина tadqiqotlarida raqamli transformatsiya sharoitida sug'urta kompaniyalari marketing strategiyalarini shakllantirish va amalga oshirish muhimligi ta'kidlanadi [3]. Ushbu yondashuv kompaniyalarning raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

H.Никулина, Л.Суходоева, Н.Эриашвили tadqiqotlarida sug'urta kompaniyalarining strategik boshqaruvi, marketing yondashuvlari hamda raqamli transformatsiya sharoitida strategiyani amalga oshirish masalalari atroflicha tahlil qilingan [4]. Shuningdek, ushbu olimlar sug'urta kompaniyalarining raqobatbardoshligini oshirish maqsadida strategik rejalashtirish va marketing strategiyalarini rivojlantirish yo'llarini ham asoslab berganlar.

Р.Юлдашев va И.Логвинова fikriga ko'ra, raqamli transformatsiya sharoitida sug'urta kompaniyalarining strategik boshqaruvi va marketing yondashuvlari alohida ahamiyat kasb etadi [5]. Ular raqamli texnologiyalarni joriy etish orqali kompaniyalar raqobatbardoshligini oshirishning samarali yo'llarini asoslab berganlar.

METODOLOGIYA

Mazkur maqolada analiz, sintez, tanlanma kuzatuv, qiyoslash, statistik tahlil, induksiya, deduksiya kabi tadqiqot usullaridan keng foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Zamonaviy sharoitda raqobat sugʻurta kompaniyalari strategiyasini shakllantirish va uni amalga oshirishning asosiy yoʻnalishlarini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi. Sugʻurta kompaniyalari oʻrtasidagi raqobat bozorda yetakchi oʻrinlarni egallashga qaratilgan. Bozor yetakchiligi uchun kurash raqobatning yangi shakli sifatida namoyon boʻlmoqda. Bunday sharoitda mahalliy sugʻurta kompaniyalari bozor ulushini saqlab qolish (yoki oshirish) va sugʻurta mukofotlari hajmini koʻpaytirish maqsadida oʻz raqobatbardoshligini oshirishning yangi yoʻllarini izlashga majbur boʻlmoqda. Sugʻurta kompaniyasining raqobatbardoshligi strategiyaning shakllanishi va amalga oshirilishiga bevosita taʼsir koʻrsatadi. Quyidagi 1-rasmda sugʻurta kompaniyasi strategiyasiga raqobatbardoshlikning taʼsiri keltirilgan.

1. Strategik maqsadlarni belgilash:	Raqobatbardoshlik darajasi kompaniyaning bozordagi oʻz oʻrnini baholashga imkon beradi. Agar kompaniya raqobatbardosh boʻlsa, u strategik maqsadlarini kengaytirish, yangi bozorlarga chiqish, mahsulot turlarini diversifikatsiyalashga yoʻnaltiradi. Aks holda, asosiy maqsad mavjud pozitsiyalarni saqlab qolishga qaratiladi.
2. Raqobat afzalliklarini shakllantirish:	Strategik rejalashtirishda kompaniya oʻzining raqobatchilariga nisbatan ustunliklarini aniqlashi va ularni mustahkamlashi lozim. Bu xizmatlar sifati, ularni koʻrsatish tezligi, innovatsion mahsulotlar yoki mijozlarga qulay shartlar yaratish orqali amalga oshiriladi.
3. Investitsion va innovatsion qarorlarni qabul qilish:	Raqobatbardosh kompaniyalar koʻproq raqamli texnologiyalar, CRM tizimlari va sunʼiy intellektga sarmoya kiritadi, bu esa strategiyani zamonaviylashtirish va bozordagi mavqeni mustahkamlashga xizmat qiladi.
4. Marketing va pozitsiyalash:	Raqobatbardoshlik strategik marketing rejalari orqali ifodalanadi. Kompaniya mijozlar bilan qanday aloqa qiladi va bozorda qanday imijga ega bularning barchasi strategik qarorlar bilan chambarchas bogʻliq.

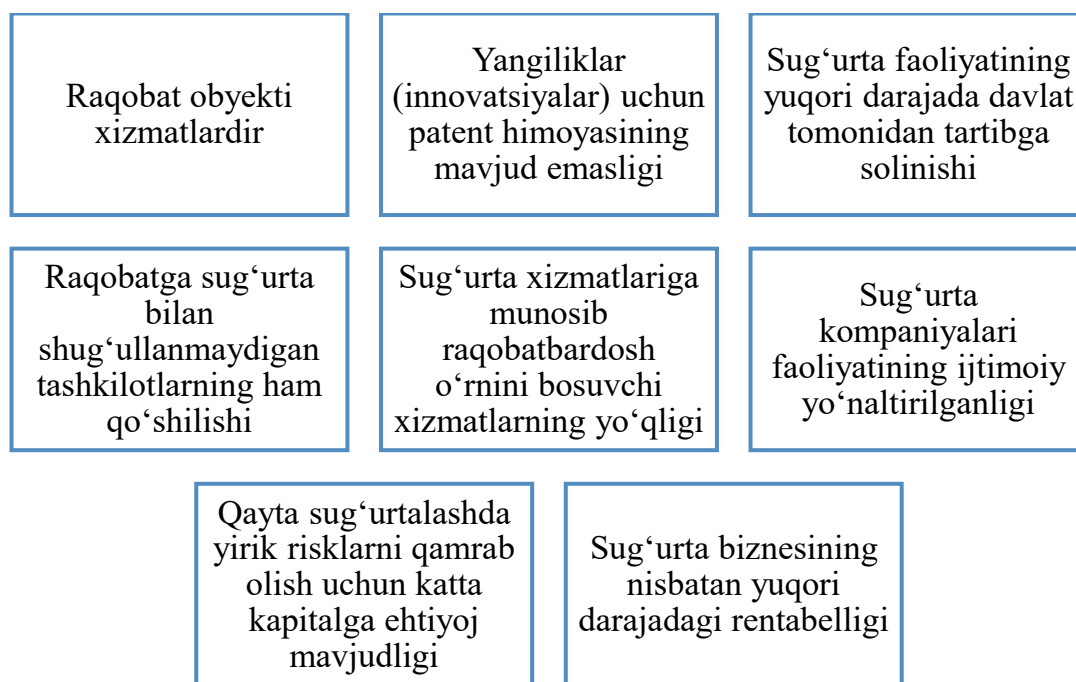
1-rasm. Sugʻurta kompaniyasi strategiyasiga raqobatbardoshlikning taʼsiri¹

Sugʻurta kompaniyasining raqobatbardoshligi — bu nafaqat bozor muhitiga moslashish vositasi, balki strategik ustuvor yoʻnalishlarni tanlashda hal qiluvchi omildir. U kompaniya rivojlanishining yoʻnalishi, usullari va resurslar taqsimotiga bevosita taʼsir koʻrsatadi.

¹ Muallif ishlanmasi

Sugʻurta sohasidagi raqobat boshqa tarmoqlardagidan bir qator jihatlari bilan farq qiladi. Sugʻurta mahsuloti mijozga koʻrsatmalar asosida kelajakdagi ehtimoliy zararlarni qoplash majburiyati boʻlib, u fizik koʻrinishga ega boʻlmaydi. Bu esa mijoz uchun mahsulotni solishtirish va baholashni qiyinlashtiradi. Mijozlar sugʻurta kompaniyasini tanlashda asosan ishonchga tayanadi. Kompaniyaning obroʻsi, moliyaviy barqarorligi va sugʻurta badallarini vaqtida mijozlarga toʻlab berishi raqobatda muhim oʻrin egallaydi.

Sugʻurta bozori davlat tomonidan qatʼiy nazorat qilinib, litsenziyalar, minimal ustav kapitali, moliyaviy hisobotlar shaffofligi kabilar raqobat muhitini cheklab, uning xususiyatini belgilaydi. Sugʻurta tariflari koʻpincha davlat tomonidan tartibga solinadi yoki bozor standartlari asosida shakllanadi, bu esa kompaniyalarning raqobatbardoshligini boshqa vositalar (xizmat sifati, xizmat koʻrsatish darajasi, qoʻshimcha xizmatlar) orqali ifodalashiga olib keladi. Shuningdek, sugʻurta kompaniyalari oʻrtasidagi farq koʻpincha raqamli xizmatlar, mobil ilovalar, mijozlarga xizmat koʻrsatish tezligi, shartnomalarni tuzishdagi qulaylik kabi elementlarda yuzaga chiqadi. Sugʻurta biznesidagi raqobatning oʻziga xos xususiyatlari 2-rasmda keltirilgan.

2-rasm. Sugʻurta biznesidagi raqobatning oʻziga xos xususiyatlari¹

Sugʻurta kompaniyalarining raqobat darajasini tahlil qilish orqali sugʻurta bozorining rivojlanish holatini baholash imkoniyati yuzaga keladi. Bozorda yetakchilikka intilayotgan kompaniyalar odatda dinamik strategik pozitsiyani egallab, bir vaqtning oʻzida bir nechta strategiyani qoʻllashga harakat qiladilar. Kompaniyalarning rivojlanish strategiyalari esa ularning qaysi yoʻnalishda

¹ Muallif ishlanmasi

harakatlanishi, bozor talablari bilan qay darajada moslashganligi, ichki resurslarning yetarliligi va faoliyatni diversifikatsiyalash zaruriyatini aniqlashga xizmat qiladi.

R.Vesnin fikriga ko'ra, kompaniyani tashqi o'sishni amalga oshirishga majbur qiluvchi omillar erkin kapitalning mavjudligi va diversifikatsiyalash tamoyilidir. U uchta asosiy o'sish strategiyasini ajratib ko'rsatadi:

Konvergent (konsentratsiyalashgan) strategiya – bozorga chuqur kirib borish, bozor chegaralarini kengaytirish va mahsulotni takomillashtirish;

Integratsion strategiya – vertikal, gorizontal yoki konglomerat integratsiyasi;

Diversifikatsiyalashgan strategiya – konsentrik, gorizontal yoki konglomerat diversifikatsiya [6].

F. Kotler esa biznesni rivojlantirish bo'yicha quyidagi strategiyalarni ajratadi:

Konvergent o'sish strategiyasi (bozordagi pozitsiyani kuchaytirish, bozorni rivojlantirish va mahsulotni rivojlantirish);

Integratsiyalashgan o'sish strategiyasi ("orqaga qarab" va "oldinga qarab" vertikal integratsiya);

Diversifikatsiyalangan o'sish strategiyasi (markazlashtirilgan, gorizontal va konglomerat diversifikatsiya);

Qisqartirish strategiyasi (likvidatsiya, "hosilni yig'ish", xarajatlarni qisqartirish) [7].

O.S. Vixanskiy diversifikatsiya, konsentrlashtirilgan va integratsiyalashgan o'sish strategiyalari bilan bir qatorda qisqarish strategiyalarini ham o'z ichiga olgan o'sish strategiyalari guruhini ajratib ko'rsatadi [8].

F. Kotler va O.S. Vixanskiyning o'sish strategiyalari klassifikatsiyasi eng to'liq hisoblanadi. Sug'urta bozorining raqobat muhitini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, yetakchi pozitsiyalarni saqlab qolish uchun sug'urta kompaniyalari samarali marketing strategiyalarini ishlab chiqishlari zarur. Shu munosabat bilan yirik sug'urta kompaniyalarining tashqi o'sish bo'yicha asosiy strategiyalarini aniqlash maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Bizning fikrimizcha, sug'urta kompaniyalarining raqobatbardoshligini aniqlashda 1-jadvalda keltirilgan ko'rsatkichlardan foydalanish lozim.

1-jadval

Sug'urta kompaniyalari raqobatbardoshligini aniqlash ko'rsatkichlari

№	Ko'rsatkich nomi	O'lchov birligi / Tavsif	Izoh
1	Moliyaviy ko'rsatkichlar		
1.1	To'langan sug'urta mukofotlari hajmi	mln. so'm	Kompaniyaning qanday hajmda mukofot (premiya) yig'ayotganini ko'rsatadi. Bu — uning daromad manbai. Katta hajm — bozordagi faol ishtirokni bildiradi.
1.2	To'lovlar darajasi (claims ratio)	foiz (To'lov / Mukofot)	To'langan sug'urta summasining yig'ilgan mukofotlarga nisbati. 40–60% optimal, bu darajada kompaniya barqaror ishlayapti. 80% dan yuqori bo'lsa – zarar ehtimoli yuqori.

1.3	Moliyaviy barqarorlik (solvency ratio)	foiz (Kapital / Majburiyatlar)	Kompaniyaning o'z majburiyatlarini bajarish imkoniyati. Kapital majburiyatlardan 100% ko'p bo'lsa – moliyaviy jihatdan sog'lom.
1.4	Aktivlar rentabelligi (ROA)	foiz	Kompaniya aktivlari orqali qancha daromad olayotganini ko'rsatadi.
1.5	Kapital rentabelligi (ROE)	foiz	Aksiyadorlar kapitali foydali ishlatilayaptimi, yo'qmi – shuni ko'rsatadi. 15% dan yuqori bo'lsa – bu yaxshi ko'rsatkich.
2	Bozor ko'rsatkichlari		
2.1	Bozordagi ulushi	foiz	Umumiy sug'urta bozorida kompaniya necha foizni egallaganligini ko'rsatadi.
2.2	Mijozlar soni	dona yoki foizda o'sish	Kompaniyaning qancha mijozga ega ekanligini yoki mijozlar sonining yillik o'zgarishini bildiradi.
2.3	Brend tan olinishi	so'rovnoma natijalari / foiz	So'rovnoma asosida aniqlanadi. Kompaniyaning jamoatchilik orasida qanchalik taniqli va ishonchli ekanini ko'rsatadi.
3	Innovatsion va xizmat sifati ko'rsatkichlari		
3.1	Sug'urta mahsulotlari soni	dona	Kompaniya qanchalik ko'p turdagi mahsulot taklif qilsa, mijozlar ehtiyojini shuncha keng qamrab oladi.
3.2	Raqamli xizmatlar mavjudligi	Bor / Yo'q / foizdagi ulushi	Onlayn xizmatlar, mobil ilovalar va boshqa raqamli yechimlarning mavjudligi – xizmatlar sifati va qulayligini oshiradi.
3.3	Mijozlarga xizmat ko'rsatish sifati	So'rovnoma / baho (1–5)	So'rovnoma orqali 1–5 ballik tizimda baholanadi. 4 va undan yuqori baho — yaxshi xizmat.
4	Boshqaruv va kadrlar ko'rsatkichlari		
4.1	Korporativ boshqaruv darajasi	Ekspert bahosi / Sertifikat mavjudligi	Kompaniyada korporativ boshqaruv standartlari, masalan ISO yoki boshqa sertifikatlar mavjudmi – shu aniqlanadi.
4.2	Malakali xodimlar ulushi	foiz	Yuqori malakali kadrlar kompaniyaning xizmat sifatini oshiradi. 70% va undan ko'p bo'lsa – bu ijobiy.

Sug'urta kompaniyalari raqobatbardoshligini aniqlash ko'rsatkichlari — bu kompaniyaning bozorda samarali faoliyat yuritish, mijozlarni jalb qilish, moliyaviy barqarorlikni saqlab qolish va innovatsion yechimlarni joriy etish qobiliyatini baholovchi mezonlar majmuasidir. Bu ko'rsatkichlar yordamida kompaniyaning qisqa va uzoq muddatli muvaffaqiyati, raqobatchilar fonidagi ustunliklari yoki zaifliklari, shuningdek, bozorning dinamik muhitida moslashuvchanligi aniqlanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Sug'urta xizmatlari bozorida raqobat muhitining shakllanishi, avvalo, qonunchilikning liberallasuvi, xususi kompaniyalar faoliyatining rag'batlantirilishi va iste'molchilarning sug'urtaga bo'lgan ishonchini oshirish orqali yuzaga keladi.

Raqobatning mavjudligi sugʻurta xizmatlari sifatini oshirish, narxlarni optimallashtirish va mijozlarga innovatsion yechimlar taklif qilishga xizmat qiladi.

Bozordagi raqobatni kuchaytirish strategiyalari sifatida davlat tomonidan tartibga solishning soddalashtirilishi, xorijiy investitsiyalar uchun ochiqlik, axborot texnologiyalarining joriy etilishi va kadrlar salohiyatining oshirilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, kompaniyalar oʻrtasida sogʻlom raqobatni taʼminlash uchun adolatli soliq tizimi va shaffof statistik maʼlumotlardan foydalanish muhimdir.

Ushbu choralar sugʻurta bozorining raqobatbardoshligini oshirish, yangi xizmat turlarining paydo boʻlishi va foydalanuvchilarning huquqiy himoyasini kuchaytirish orqali nafaqat iqtisodiy barqarorlikka, balki moliyaviy tizimning umumiy rivojlanishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Архипов А.П. Страхование имущественных рисков: учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры. — М.: КноРус, 2023. — 273 с.
2. Балабанов Н.Н. Финансы: учебник. — М.: Финансы и статистика, 2001. — 479 с.
3. Никулина Н.Н., Березина С.В., Шашкина М.Э. (2018). “Новая парадигма цифрового маркетинга в страховании”. Страховое дело, №6 (303), 57–62.
4. Никулина, Н.Н., Суходоева, Л.Ф., Эриашвили, Н.Д. (2009). Страховой маркетинг: учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности “Финансы и кредит”. Москва: Юнити-Дана.
5. Yuldashev, R.T. & Logvinova, I.L. (2021). “The role of digitalization in the development of insurance markets”. Страховое дело, №2(335), 43–53.
6. Веснин, В.Р. Стратегическое управление: учебное пособие / В.Р. Веснин. — М.: Проспект, 2015 — 186 с.
7. Котлер, Ф. Маркетинг менеджмент. Анализ, планирование, внедрение, контроль [Текст] / Ф. Котлер. — 2-е рус. изд.; 9-е международное изд. — СПб. : Питер Ком, 2004. — 896 с.
8. Виханский, О.С. Стратегическое управление: учебник. / О.С. Виханский. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Гардарика, 1998. — 296с.

O‘ZBEKISTONDA IPOTEKA KREDITINI MOLİYALASHTIRISHNI TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI

Abdullayev Muhammadsodiq Isroil o‘g‘li

“Mikrokreditbank” ATB

Strategiya va raqamli bank xizmatlarini rivojlantirish departamenti

Raqamli bank xizmatlarini rivojlantirish boshqarmasi

Mavrid Retail mahsulotlarini rivojlantirish guruhi menejeri

Annotatsiya

Mazkur maqolada O‘zbekiston ipoteka bozoriga ta’sir qiluvchi omillar tahlil qilingan. Shuningdek, ipoteka bozorida “Eskrou” tizimining iqtisodiy mohiyati va zarurati yoritilgan. Maqolada xorij mamlakatlari tajribasi o‘rganilib, O‘zbekiston ipoteka bozoriga tatbiq etish bo‘yicha ilmiy takliflar va nazariy xulosalar shakllantirilgan. Shuningdek, maqolada O‘zbekistonda ipoteka kreditini moliyalashtirishni takomillashtirish masalalari yuzasidan amaliy tahlil hamda nazariy yechimlar taklif etilgan.

Kalit so‘zlar: ipoteka krediti, moliyalashtirish, ipoteka bozori, tijorat banklari, resurs, “eskrou” tizimi, qarz, moliyaviy manbalar.

Аннотация

В статье анализируются факторы, влияющие на рынок ипотечного кредитования в Узбекистане. Также освещены экономическая сущность и необходимость системы «Эскроу» на рынке ипотечного кредитования. В статье изучен опыт зарубежных стран и сформулированы научные предложения и теоретические выводы по их применению на ипотечном рынке Узбекистана. В статье также предлагаются практический анализ и теоретические решения по улучшению ипотечного финансирования в Узбекистане.

Ключевые слова: ипотечный кредит, финансирование, рынок ипотечного кредитования, коммерческие банки, ресурс, система «эскроу», долг, финансовые ресурсы

Abstract

This article analyzes the factors affecting the mortgage market of Uzbekistan. It also highlights the economic essence and necessity of the “Escrow” system in the mortgage market. The article studies the experience of foreign countries and formulates scientific proposals and theoretical conclusions for its implementation in the mortgage market of Uzbekistan. The article also offers practical analysis and theoretical solutions to the issues of improving mortgage financing in Uzbekistan.

Keywords: mortgage loan, financing, mortgage market, commercial banks, resource, “escrow” system, debt, financial resources

KIRISH

Ipoteka bozori iqtisodiy o‘shining asosiy yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Rivojlanayotgan davlatlarda iqtisodiy o‘shni davomli ta’minlash maqsadida hukumat iqtisodiyot sektorlarini tartibga solib, nazorat qiladi. So‘nggi ikki yilda ipoteka

bozorida turar joy narxlari shiddat bilan o'sdi. Narxlarning betartib o'sishi bozorda turg'unlik yoki bozor tendensiyasining ortga qaytishiga olib kelishi ehtimolini oshiradi.

Boshqa tomondan, bozordagi nobarqarorlik quyidagi omillar bilan bog'liq: quruvchilar tomonidan uy-joyi belgilangan muddatda qurib bitkazmaslik, talabga javob bermaydigan darajada sifatning yo'qligi, aholi va quruvchi tashkilotlar o'rtasidagi nizolarning ortishi. Shuningdek, ba'zi noinsof quruvchi tashkilotlar sababli aholining moliyaviy zarar ko'rishi va uy-joysiz qolishi kabi holatlar ham bozordagi ishonchning pasayishiga olib kelmoqda.

ADABIYOTLAR SHARHI

J.Krainer va E.Laderman [1] tadqiqotlarida eskrou hisoblarining uy-joy sotib olishdagi tranzaksiya xavfsizligini ta'minlashda qanday ishlashi batafsil ko'rsatilgan. Ular ushbu tizim moliyaviy vositachilik jarayonlarini avtomatlashtirish va xaridor bilan sotuvchini birlashtiruvchi muhim mexanizm ekanini ta'kidlagan. Shuningdek, eskrou tizimi qo'llanilgan mamlakatlar tajribasini o'rganib, uning uy-joy bozorida shaffoflikni oshirish va investorlar uchun ishonch muhitini yaratishga xizmat qilishini ko'rsatgan.

Y.Fetisova, A.Ribalkina [2] moliyaviy vositalar, xususan, eskrou tizimining ipoteka bozorini rivojlantirishda qanday strategik ahamiyatga ega ekanini ko'rsatib, ushbu mexanizmni kreditlash jarayonlariga integratsiyalash usullarini tavsiya qilgan.

G.Xamraqulova [3] O'zbekistonda ipoteka kreditlash tizimini takomillashtirishda eskrou hisoblarni kiritishning iqtisodiy samaradorligini o'rganib, bunday mexanizmni joriy etish orqali fuqarolarning ipoteka kreditlaridan foydalanish imkoniyatlari kengayishini isbotlagan.

I.Karimov va G.Orifqulova o'z tadqiqotlarida [4] O'zbekiston ipoteka bozorining rivojlanishida eskrou tizimini joriy etish orqali xavfsizlik darajasini oshirish va kreditlash jarayonlarini soddalashtirish mumkinligini ta'kidlagan. Ularning fikricha, ushbu tizim barcha tomonlarning manfaatlarini himoya qiladi va moliyaviy risklarni kamaytiradi.

Ushbu tadqiqotlar asosida eskrou tizimini joriy qilish O'zbekiston ipoteka bozorida moliyaviy barqarorlikni ta'minlash va uy-joy qurilishi sohasida yangi investitsiyalarni jalb qilish uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

METODOLOGIYA

Maqola ishidagi muammoni o'rganish uchun tizimli tahlil, ilmiy mushohada, analiz va sintez, induksiya va deduksiya, usullaridan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

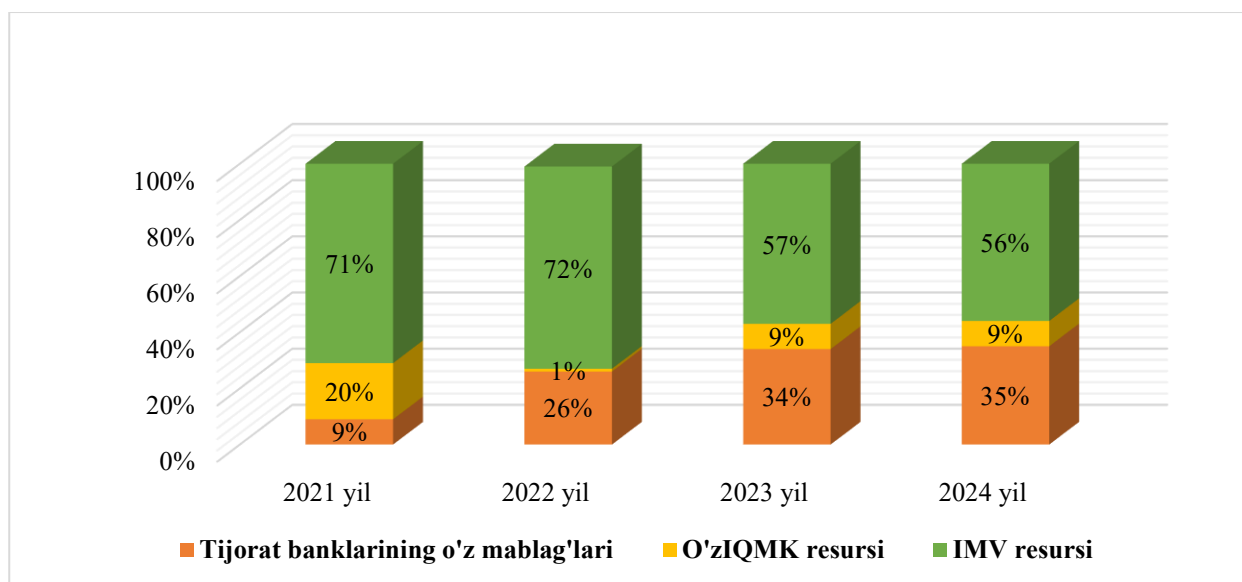
2024-yil davomida aholiga tijorat banklari tomonidan 17,1 trln.so'm miqdorida ipoteka kreditlari ajratildi. Shundan 10,4 trln.so'm miqdori birlamchi uy-joy bozoriga yo'naltirilgan. Birlamchi uy-joy bozorining hajmi o'sishiga asosiy sabab esa, tijorat banklari tomonidan ulush kiritish asosida moliyalashtirilgan ipoteka kreditlari va subsidiya xabarnomasiga ega fuqarolarga ajratilgan ipoteka kreditlari sabab bo'lmoqda.

1-jadval

Ipoteka kreditlarining asosiy ko'rsatkichlari [5], mlrd.so'mda

Ko'rsatkichlar	2022-yil	2023-yil	2024-yil
Ajratilgan ipoteka kreditlari	14 371,2	16 851,0	17 098,0
- birlamchi bozorda	10 784,3	9 773,7	10 449,4
- ikkilamchi bozorda	3 586,9	7 077,3	6 648,1
Markazlashgan mablag'lar hisobidan ajratilgan ipoteka kreditlari	10 418,1	9 557,0	9 543,0
Bank o'z mablag'lari hisobidan ajratilgan ipoteka kreditlari	3 786,1	5 717,3	5 978,9
O'zIQMK shartlari doirasida ajratilgan ipoteka kreditlari	167	1 576,3	1 575,3
Ipoteka kreditlari qoldig'i	01.01.2023 y. 46 411	01.01.2024 y. 58 178	01.01.2025 y. 67 736

Ajratilgan ipoteka kreditlarining miqdori yildan yilga o'sib borayotgan bo'lsada, markazlashgan mablag'lar hisobi (davlat byudjeti) dan moliyalashtirish ulushi kamayib bormoqda. 2023-yilga nisbatan solishtirilganda o'sish kuzatilgan, ammo 2022-yilga solishtirganda kamayganligini ko'rishimiz mumkin. Aslida markazlashgan mablag'lar hisobidan moliyalashtiriladigan kredit limitlari 2022-2023 yillarga nisbatan 12% ga oshgan. Bunga bir necha omillar sabab bo'lishi mumkin. Jumladan Davlat byudjeti tarkibida xarajatlar ulushini oshishi, byudjet defitsiti ortishi hamda aholining kreditga to'yinib borayotganligi, aholida borgan sari jamg'arish qobiliyati pasayayotganligi sabab bo'lishi mumkin.

1-rasm. 2021-2024 yillarda ajratilgan ipoteka kreditlarining resurs manbalari bo'yicha tarkibiy ulushi, foizda [5]

Yuqoridagi rasm ma'lumotlarida ham markazlashgan mablag'lar ulushi kamayib borayotganligini ko'rishimiz mumkin.

2025-yil 21-fevral kuni O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Uy-joy va ipoteka bozorini yanada rivojlantirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-26-sonli Farmoni qabul qilindi. Farmonda xorijda vaqtincha mehnat faoliyatini amalga oshirayotgan shaxslar uchun ipoteka kreditini ajratish mexanizmi ishlab chiqish masalasi ko‘tarilgan.

Amaliyotda 2020-yildan beri tijorat banklar (asosan “Ipoteka-bank” ATIB) da xorijda mehnat faoliyatini olib borayotgan fuqarolarga subsidiya hisobiga ipoteka krediti ajratilgan. Ammo rasmiylashtirish jarayonida bir qancha muammolar yuzaga kelgan. Ya’ni tijorat banki ham fuqaro ham rasmiylashtirish jarayonida huquqiy tomondan hujjatlar jamlashda 15-20 kungacha vaqt sarflar edi. Endilikda nafaqat subsidiya balki tijorat foizda ipoteka krediti rasmiylashtirish mexanizmini ishlab chiqishga zarurat yuzaga kelmoqda. Bundan tashqari migrantlarga subsidiya hisobiga ajratilgan ipoteka krediti yuzasidan barcha tijorat banklarida yetarli tajriba va metodologiya mavjud emas. Bu ham o‘z navbatida rasmiylashtirish jarayonida boshqa to‘siqlarni yuzaga keltiradi.

“Ipoteka-bank” ATIB da orttirilgan tajribadan kelib chiqib, xorijda mehnat faoliyatini olib borayotgan fuqarolarga ipoteka krediti ajratishda quyidagi takliflarni bildiramiz:

- “Yangi tartib” doirasida ishtirok etuvchi tijorat banklarini “labor.migration” platformasiga integratsiya qilish lozim;

- O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki, ipoteka dasturida ishtirok etuvchi tijorat banklari, O‘zbekiston Respublikasi qurilish vazirligi, Kadastr agentligi va migratsiya agentligi ishtirokida “migrantlar uchun” platforma ishlab chiqish zarur. Bunda aholi, qurilish tashkiloti va tijorat banklari uchun qulaylik yaratiladi. Fuqaro ushbu platformaga kirib, o‘zini identifikatsiya qiladi, migratsiya agentligi orqali xorijda mehnat faoliyatini olib borayotganligi tekshiriladi, xorijdan pul o‘tkazmalari miqdorini aniqlaydi, tijorat bankining skoring modelida to‘lov qobiliyatini, maksimal kredit miqdorini aniqlash imkoniyati yaratiladi, hozirda ulush kiritish asosida yoki tayyor kadastr hujjati mavjud bo‘lgan turar-joydan xonadon tanlaydi hamda ushbu platforma orqali fuqaro O‘zbekiston Respublikasi hududida bo‘lmasdan turib, onlayn ipoteka krediti rasmiylashtirish (fuqaro arizani shaxsiy elektron kaliti orqali tasdiqlaydi, ariza QR kod bilan shakllanib, 10 bank ish kunida ijro qilish uchun huquqiy kuchga ega bo‘ladi) imkoniyati yaratiladi;

- Agar platforma orqali uy-joy tanlash imkoniyati 1-2 yilda joriy qilingan taqdirda, O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki, ipoteka dasturida ishtirok etuvchi tijorat banklari ishtirokida ipoteka krediti rasmiylashtirish jarayonini me’yoriy-huquqiy metodologiyasini ishlab chiqish lozim. Bunda fuqaro O‘zbekiston Respublikasi hududida bo‘lmaganligi sababli, ariza, kredit shartnoma, notarial oldi-sotdi, garov shartnomasini ishonchnomaga asosan qarz oluvchining yaqin qarindoshlari (ota-onasi, aka-ukasi, opa-singlisi, farzandlari) tomonidan imzolanishi taklif etiladi;

- Qarz oluvchi rasmiy daromadga ega emasligi sababli avto undiruv imkoniyati mavjud emas. Shu sababli to'lov qobiliyatiga ega ixtiyoriy birgalikda qarz oluvchi olinishi lozim;

- Notarial tartibda garovga olishda onlayn tarzda turmush o'rtog'i roziligi olish imkoniyati mavjud, ammo tijorat banklarida kredit olish uchun ariza, kredit shartnomasini imzolash, qarz oluvchi va quruvchi bilan dastlabki oldi-sotdi shartnomasi tuzish, notarial tartibda oldi-sotdi qilish uchun ishonchnoma olishga to'g'ri kelmoqda. Shu sababli, ishonchnoma hamma tijorat banklari uchun bir xil namunada, huquqiy jihatdan mukammal holda ishlab chiqilishi lozim. Kelgusida ipoteka krediti muammoga aylangan taqdirda, undiruvni mulkka qaratganda, banklar zarar ko'rmasligi lozim. Notarial ishonchnomada kredit hisobiga sotilayotgan turar joy rekvizitlari aniq, to'liq (xonadon umumiy narxi, umumiy va yashash maydoni, joylashgan qavati, yashash xonalar soni, kadastr raqami, xonadon manzili, kredit shartlari, foizi, muddati) ko'rsatilishi shart;

Agar platforma to'liq ishga tushirilsa, ushbu platformaga tijorat banklarining kredit yig'ma jildi uchun kerak bo'lgan barcha hujjatlar (ariza, kredit shartnoma, garov bahosini kelishish bo'yicha dalolatnoma, quruvchi bilan dastlabki oldi-sotdi shartnoma)ni elektron imzo orqali tasdiqlash imkoniyatini yaratish lozim. Shunda fuqaro platforma orqali ariza beradi, turar-joyini tanlaydi, scoring va stop-faktor modeli orqali ijobiy xulosa olinib, notariusga oldi-sotdi qilishga barcha hujjatlar onlayn jamlanadi.

2025-yilgi ipoteka dasturida "eskrou" tizimini bosqichma-bosqich joriy etish masalasi ham ko'tarilgan. Fikrimizcha, bu tizimni joriy etilishi juda ko'p afzalliklar bilan birgalikda ma'lum muammolarni yana oshishiga sabab bo'ladi.

2-jadval

Amaldagi yangi tartib¹

1 ta mijoz misolida			
Aholiga ajratiladigan ipoteka krediti sharti		IMV tomonidan aholiga qoplanadigan subsidiya miqdori	
Kredit miqdori (mln.so'm)	420	Boshlang'ich badal subsidiya miqdori (mln.so'm)	30
Kredit foizi	18%	Qoplanadigan yillik subsidiya foizi to'lovi (mln.so'm)	16,7
Kredit muddati (yil)	20	1 yillik xarajat miqdori (mln.so'm)	46,7
Oylik kredit to'lovi, annuitet usul (mln.so'm)	6,5	1 oylik qoplanadigan subsidiya foiz to'lovi (mln.so'm)	1,4
2 yildan so'ng aholi kredit qoldig'i (mln.so'm)	414,7	Jami 5 yil subsidiya foizi va boshlang'ich badal to'lovi (mln.so'm)	112,5
2 yil davomida tijorat bankidan IMV ga qaytadigan resurs mablag'i, mln.so'm (kredit asosiy qarzi va foizi hisobga olingan)			121,9

¹ Muallif ishlanmasi

Yuqoridagi takliflarni amaliyotga joriy etilishi natijasida migrantlarni ipoteka krediti bozoriga jalb qilinishi “eskrou” moliyalashtirish tizimiga o‘tilishi yana resurs xarajatini oshishiga, kreditlash ulushi ortishiga sabab bo‘lishi kutilmoqda. Bugungi kunda bozor tendensiyasini saqlab qolish, moliyalashtirish jarayonini takomillashtirish, tijorat banklari kredit portfelida ipoteka kreditlari riskini diversifikatsiya qilish O‘zbekiston ipoteka bozori dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Hozirda amaldagi tartib bo‘yicha (subsidiya hisobiga moliyalashtiriladigan ipoteka krediti) 1 ta fuqaroga 420 mln.so‘m ipoteka krediti uchun davlat byudjetidan 5 yil davomida 112,0 mln.so‘m xarajat qilish rejalashtirilgan. Ajratilgan resurs 20 yilda davlatga hisoblangan foizlari bilan birgalikda qaytmoqda. Resurs mablag‘i aylanmasini optimallashtirish maqsadida quyidagi taklif berilmoqda.

2-jadval ma‘lumotidan ko‘rinib turibdiki, 2 yil davomida mijoz 5,1 mln.so‘m kredit to‘laganda (qoplanadigan subsidiya foizi hisobga olinmaganda) kredit asosiy qarzidan 5-6 mln. so‘m kamaytira oladi xolos. Davlat byudjetidan 5 yil davomida 420 mln.so‘m kredit uchun jami 112,5 mln.so‘m xarajat qilinadi. 2 yilda byudjetga 121,9 mln.so‘m mablag‘ qaytadi (foiz va asosiy qarz hisobidan)

3-jadval
Yangi taklif¹

1 ta mijoz misolida			
Aholiga ajratiladigan ipoteka krediti sharti		Taklif etilayotgan imtiyoz sharti	
Kredit miqdori (mln.so‘m)	420	2 yillik hisoblangan, undirilmagan foiz	128,2
Kredit foizi	18%	2 yildan so‘ng aholi kredit qoldig‘i (mln.so‘m)	263,9
Kredit muddati (yil)	20	2 yil davomida tijorat bankidan IMV ga qaytadigan resurs mablag‘i, mln.so‘m (1 ta mijoz misolida faqat asosiy qarz hisobga olingan)	156,1
Oylik kredit to‘lovi, annuitet usulda 2 yil davomida faqat asosiy qarzga yo‘naltiriladi (mln.so‘m)	6,5	Kreditning qolgan davrida qo‘shimcha qaytadigan foiz to‘lov miqdori (mln.so‘m)	0,6
3-yildan boshlab mijoz kredit to‘lovi, mln.so‘m (qayta grafik hisob kitob qilinadi)	4,2	3-yildan boshlab mijoz jami to‘lovi	4,8

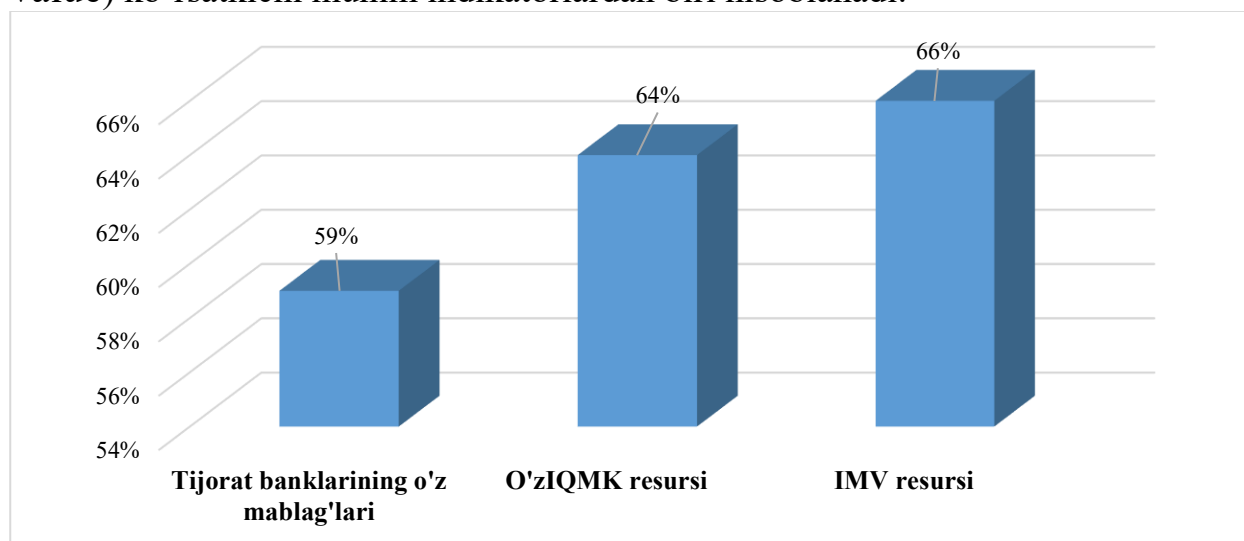
Agar kredit to‘lov grafigini gibril usulda joriy qilinsa, ya‘ni dastlabki 2 yil davomida kreditga to‘langan mablag‘ kredit asosiy qarziga yo‘naltirilsa, 2 yilda byudjetga 156,1 mln.so‘m mablag‘ qaytadi. Bu o‘z navbatida resursni qayta moliyalashtirish imkoniyati paydo bo‘ladi. 2 yildan so‘ng kredit qoldig‘i 263,9 mln.so‘mni tashkil qiladi. Kredit qoldig‘ini qolgan davr (216 oy)ga qayta annuitet grafikda hisoblansa, mijoz uchun 4,2 mln.so‘m dan oylik to‘lov shakllanadi. 2 yillik yig‘ilgan foizni kreditning qolgan davriga mutanosib ravishda bo‘lsak, oyiga 600,0

¹ Muallif ishlanmasi

ming so‘m to‘lov chiqadi. Davlat byudjetidan 113 mln.so‘mlik xarajat to‘xtatiladi ya’ni 3-yildan boshlab mijozning ipoteka krediti bo‘yicha jami to‘lovi 4,8 mln.so‘mni tashkil qiladi. Hisob kitoblar asosiy stavka 14% holatida hisoblandi.

Ushbu taklifga asosan davlat byudjetidan ajratilayotgan resurs mablag‘i aylanmasi tezlashadi, subsidiya xarajati to‘xtatilgani sababli byudjet xarajati qisman kamayadi yoki resurs uchun qo‘shimcha mablag‘ shakllanadi. Bozorni bardavom o‘sishi ta‘minlanadi.

Xalqaro amaliyotida ham Markaziy bankning “Tijorat banklari kapitalining monandligiga qo‘yiladigan talablar to‘g‘risidagi nizom”da ham mavjud xatarlarning oldini olish uchun kredit summasining garov summasiga nisbati (LTV – loan to value) ko‘rsatkichi muhim indikatorlardan biri hisoblanadi.

2-rasm. Ipoteka krediti portfelining resurs manbalari bo‘yicha LTV ko‘rsatkichi, foizda [5]

Rasm ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, davlat byudjeti (Iqtisodiyot va moliya vazirligi resursi)dan moliyalashtiriladigan kreditlarda kredit miqdorini garov miqdoriga nisbati (KGN yoki LTV) O‘zbekiston ipoteka bozorida o‘rtacha 63% ni, resurslar kesimida esa 59-66 % ni tashkil etmoqda. Amaldagi tartib bo‘yicha 420 mln.so‘m kredit olgan mijoz uchun dastlabki 2 yilda LTV ko‘rsatkichi 83,7-84,8% ni tashkil qiladi. Yangi taklifda esa bu ko‘rsatkich 84,8% dan 53,3% ga tushadi. Yuqoridagilardan kelib chiqib xulosa qilish mumkinki, yangi taklifda ipoteka krediti risklilik darajasi deyarli 1/3 qismga kamayadi.

Tijorat banklari 2 yil davomida 33,6 mln.so‘m foizli daromadni hisoblab, undirolmasligi mumkin. Ammo kredit qoldig‘i kamayishi hisobiga muammoli ipoteka krediti paydo bo‘lish riski kamayadi, Markaziy bankning “Tijorat banklari kapitalining monandligiga qo‘yiladigan talablar to‘g‘risidagi nizom”ga asosan 100-150% dan 50% ga tushadi. Amaldagi tartib doirasida mijoz 1-2 yil davomida kredit to‘lamasa, uying bahosi garov miqdoridan oshib ketish xavfi mavjud. Masalan 420 mln.so‘m kreditda mijoz 2 yil davomida to‘lamasa, uying garov bahosiga 155 mln.so‘m mablag‘

qo‘shilib, bank 575 mln.so‘m narx belgilab, aukcionga chiqazadi. O‘z-o‘zidan yangi taklifda ushbu risk ham kamayadi.

Aholi uchun esa ushbu taklifda quyidagi engillik mavjud. Mijoz dastlabki 2 yil davomida to‘lovda qiynalishi mumkin ammo keyingi davrlarda mijozning kredit to‘lovlari kamayishi hisobiga 1,7 mln.so‘m atrofida ortiqcha daromad tejalishiga sabab bo‘ladi.

Markaziy bankning “Qarz oluvchi jismoniy shaxslarning qarz yukini tartibga solish to‘g‘risidagi nizomga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida”gi qaroriga asosan 2025-yil 1-yanvardan boshlab, qarz yuki ko‘rsatkichi 50% belgilangan. Qarz yuki ko‘rsatkichini 70% dan 50% ga tushishi aholga kredit rasmiylashtirish jarayonini sekinlashiga sabab bo‘lmoqda. Yildan yilga Davlat byudjetidan ipoteka bozorini moliyalashtiriladigan resurs xarajatlarini ortishi, byudjet defitsitini oshishi sababli, davlatning ipoteka bozorida chetlashish riski ortib bormoqda. Agar davlat bozordan chetlashsa, nafaqat ipoteka bozori balki iqtisodiyotda ham katta inqiroz yuzaga keladi. Inqiroz natijasida uy-joy narxi pasayishi hisobiga aholi kredit hisobiga sotib olgan turar-joydan ommaviy tarzda voz kechadi. Bu esa tijorat banklari likvidlilik ko‘rsatkichiga juda qattiq salbiy ta’sir etmasdan qolmaydi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Umuman olganda ipoteka bozorini bardavom o‘lishini ta’minlash uchun resurs aylanish davrini tezlashtirish hamda ipoteka kreditlari portfelini risk darajasini diversifikatsiya qilish, aholini qarz yuklamasini kamaytirish eng muhim omillar hisoblanadi. Ushbu sharoitda xorij tajribasiga suyangandan ko‘ra, iqtisodiy ijtimoiy sharoitimizdan kelib chiqqan holda o‘zimizni modelni ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq qilish muhim omil deb sanaymiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Krainer J., Laderman E. Mortgage loan securitization and relative loan performance //Journal of Financial Services Research. – 2014. – T. 45. – №. 1. – C. 39-66.
2. Фетисова Е. С., Рыбалкина А. И., Носова Т. П. Проблемы и перспективы развития ипотечного кредитования в России //РОЛЬ ИННОВАЦИЙ В ТРАНСФОРМАЦИИ СОВРЕМЕННОЙ. – 2017. – С. 155.
3. Karimov I., Orifqulova G. IPOTEKA KREDITINI TASHKIL ETISHNING ILG‘OR HORIJY TAJRIBALARI //SAMBHRAM XABARNOMASI. – 2024. – T. 1. – №. 1. – C. 432-435.
4. Xamraqulova G. Ipoteka krediti riskining ayrim nazariy jihatlari //YASHIL IQTISODIYOT VA TARAQQIYOT. – 2024. – T. 1. – №. 2.
5. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining ma’lumotlari asosida tayyorlandi.

QISHLOQ XO‘JALIGI BUXGALTERIYASIDA BIOLOGIK AKTIVLARLARNI TAN OLISH MEZONLARI VA UNING KLASSIFIKATSIYASI

Tursunkulova Gulchiroy Burxonovna

ISFT instituti Buxgalteriya hisobi kafedrası
professori v.b., (PhD),

E-mail: tursunkulovagulchiroy@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada qishloq xo‘jaligida biologik aktivlarni tan olish mezonlari va uning klassifikatsiyasi masalalari yoritilgan. Biologik aktivlarni tan olish va uni tasniflash bo‘yicha iqtisodchi olimlar va mutaxassislarning yondashuvlari va fikr-mulohazalari o‘rganilgan hamda xulosa va takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: qishloq xo‘jaligi, biologik aktiv, tan olish mezonlari, klassifikatsiya, moliyaviy hisobot xalqaro standarti.

Аннотация

В статье рассматриваются критерии признания биологических активов и их классификация. Изучены подходы и мнения экономистов и экспертов по вопросам признания и классификации биологических активов, разработаны выводы и предложения.

Ключевые слова: сельское хозяйство, биологический актив, критерии признания, классификация, международный стандарт финансовой отчетности.

Abstract

The article examines the recognition criteria of biological assets and their classification. The approaches and opinions of economists and experts on issues of recognition and classification of biological assets are studied, conclusions and proposals are developed.

Keywords: agriculture, biological asset, recognition criteria, classification, international financial reporting standard.

KIRISH

Bozor iqtisodiyotining samarali ishlashi, investitsiyalarni jalb qilish, iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirish va sheriklar o‘rtasida haqqoniy munosabatlarni ta‘minlash uchun moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga rioya qilish muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Bugungi kunda qishloq xo‘jaligida ko‘plab o‘z yechimini ko‘tayotgan masalalar mavjud. Jumladan, biologik aktivlar hamda qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini hisobga olish bo‘yicha ko‘plab masalalar yetarli darajada ishlab chiqilmagan, biologik aktivlar hisobi bo‘limi munozarali bo‘lib qolmoqda. Shu bois, biologik aktiv tushunchasini belgilash va uning iqtisodiy mohiyatini ochib berish hamda qishloq xo‘jaligi xo‘jaliklari aktivlari tasnifidagi o‘rnini aniqlash muhimdir.

ADABIYOTLAR SHARHI

Bibliografik hamda xujjatlarni rasmiylashtirish standarti(BHXS)ning 41-son “Qishloq xo‘jaligi”ra muvofiq qishloq xo‘jaligi faoliyatining o‘ziga xos jihatlarni aks

ettiradi va biologik aktivlar hamda qishloq xo'jaligi mahsulotlarining hisobi, moliyaviy hisobotda aks ettirilishi va ma'lumotlarni oshkor etish tartibini belgilaydi[1].

Biologik aktivlar iqtisodiyoti biologik aktivlarni boshqarishning samarali tizimini yaratish, ularni baholashni asoslash, hisobga olish, iqtisodiy-statistik va ekonometrik tahlil, qishloq xo'jalik ob'ektlarini biotransformatsiyasidan olinadigan daromad, xarajatlar va moliya natijalarini shakllantirish muammolarini yechish bilan shug'ullanadi. Masalan, Zaxarova Ye.V. biologik aktivlarning iqtisodiy tasnifini turli belgilar (iqtisodiy mundarija, foydalanish muddati, maqsad, turlar va h.k.) bo'yicha beradi [2]. Muallif tomonidan iste'mol qilinadigan va ishlab chiqariladigan aktivlar, aylanma va aylanma bo'lmagan aktivlar, yetilgan va yetilmagan aktivlar kabi guruhlar ajratib ko'rsatilgan.

Trushkina I.R. esa biologik aktivlarni tanish mezonlari va baholash mexanizmlari, shuningdek, ularni hisobga olishda tanishni aks etish usullarini ko'rsatib bergan [3]. Mutaxassis olim biologik aktivlarni tan olishda Iqtisodiy nazorat, kelajakdagi iqtisodiy foyda, aniq identifikatsiya qilinishi mezonlarni asosiy deb hisoblaydi. Uning metodologiyasini aniq mezonlar, klassifikatsiyaning tizimliliigi va dinamik baholashga asoslangan. Uning yondashuvi nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy hisob-kitoblarda ham qo'llash mumkin bo'lgan tavsiyalarni o'z ichiga oladi. Albatta, uni konkret holatlar va zamonaviy tendentsiyalar nuqtai nazaridan takomillashtirish zarur. Har qanday metodologiya dinamik bo'lishi lozim – tabiat resurslari va bozor sharoitlari o'zgargan sari, hisobga olish mexanizmlari ham yangilanishi kerak.

Biologik aktivlarni tan olish mezonlari bo'yicha bir qancha mutaxassislar o'z g'oyalarini ilgari so'rganlar va isbotlashga harakat qilishgan.

Iqtisodchi Herman Aguinis iqtisodiy foydani aniqlash va nazoratni baholash borasida konseptual yondashuvlar taklif qilgan. Uning tadqiqotlarida resurslar ustidan nazoratning huquqiy va amaliy jihatlari keng yoritilgan [4] deb ta'kidlaydi.

Tadqiqotchi Richard Mattessich hisob va hisobot nazariyasiga asos soluvchilardan biri hisoblanadi. Uning yondashuvi – aktiv sifatida tan olish uchun iqtisodiy manfaat, nazorat va baholash mumkinligi kabi mezonlarning aniqligi muhimligini ta'kidlaydi [5].

Deloitte, PwC, EY, KPMG kabi xalqaro audit kompaniyalari mutaxassislari ushbu kompaniyalar tarkibidagi ekspert va mutaxassislar 41-son "Qishloq xo'jaligi" nomli BHXS bo'yicha keng tahlillar va metodik tavsiyalar bergan. Ular biologik aktivlar hisobini yaxshilash uchun haqiqiy bozor ma'lumotlariga tayanish va to'g'ri klassifikatsiyani muhim deb hisoblashgan[6].

METODOLOGIYA

Biologik aktivlarni tan olish mezonlari va uning klassifikatsiyasi moliyaviy hisobot xalqaro standartlari asosida masalalarini o'rganish, dalillar to'plash, mantiqiy fikrlash, qiyoslash, shakllantirish va muammoni qo'yish kabi nazariy-tadqiqot hamda ilmiy adabiyotlar, kuzatish va davr oralig'ida tadqiq qilish kabi empirik tadqiqot metodlaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Aktivlar tushunchasining ahamiyati ma'lum darajada o'zgargan. Aktivlar avval asosan moddiy aktivlar deb tushunilgan, ya'ni ishlab chiqarish jarayonini ta'minlovchi vositalar sifatida qaralgan. Hozirgi kunda esa aktivlar muhim o'rin tutib, u axborotga asoslangan holda yuritilmoqda. Masalan, iste'molchilarning oldidagi brendi turibdi. Bu shuni anglatadiki, zamonaviy tushunchada korxonalarining "nou-xau" sini tashkil etadi, ularni nomoddiy aktivlar sifatida tan olinadi.

Bizga ma'lumki, boshqa aktivlardan farqli o'laroq, biologik aktivlar odatda, quyidagicha tushuniladi: u o'simlik yoki hayvon bo'lib, biologik o'zgarishlar jarayonida qishloq xo'jaligi mahsulotlari yoki qo'shimcha biologik aktivlar berishi, shuningdek, boshqa usullar orqali iqtisodiy foyda keltirishi mumkin bo'lgan ob'ekt hisoblanadi. Biologik aktivlarga o'simliklar ham kiradi, jumladan, ko'p yillik ekinlar ular xo'jalikga qo'shimcha biologik aktivlar berib turadi va bir operatsion sikldan ortiq muddatda foydalaniladi. amaliyotida bunday o'simliklar aylanmadan tashqari aktivlar sifatida tasniflanadi. Agar o'simliklar xo'jalikga 12 oydan ko'p bo'lmagan muddat ichida iqtisodiy foyda keltirishga qodir bo'lsa, ular joriy aktivlar (aylanma biologik aktivlar) sifatida hisobga olinadi.

O'simliklardan farqli o'laroq, hayvonlar yerga bog'lanmagan. Qoramolchilikda uzoq muddatli biologik aktivlar 12 oydan ortiq davr mobaynida qo'shimcha qishloq xo'jaligi mahsulotlari berib turadi. Buxgalteriya hisobi yuritishda hayvonlarning yosh nasllari aylanma aktivlar sifatida tasniflanadi.

Biologik aktivlarni uzoq muddatli va qisqa muddatli turlarga ajratish asosli hisoblanadi. Chunki, standart tomonidan taklif etilgan klassifikatsiya belgilari - pishgan va pishmagan, meva beruvchi va meva bermaydigan biologik aktivlar asosiy klassifikatsiya belgisi sifatida qo'llanilishi mumkin emas. Meva beruvchi va iste'mol qilinadigan biologik aktivlar faqatgina asosiy aktivlarga tegishli bo'lib, ularni joriy biologik aktivlar bilan bog'lash imkoni yo'q. Yetilgan va yetilmagan aktivlar esa ham uzoq muddatli, ham qisqa muddatli aktivlar bo'lishi mumkin.

Shu sababli, biologik aktivlarning muomala muddati bo'yicha aniq klassifikatsiya belgisi talab etiladi, bu belgi bir vaqtning o'zida buxgalteriya hisobiga zid kelmasligi va biologik aktivlarni aylanmaydigan aktivlar va aylanma aktivlar bo'yicha aniq ajratish imkonini berishi kerak.

Biologik aktivlarni muomala muddati bo'yicha ajratish uzoq muddatli va joriy aktivlarga ushbu talablarga javob beradi, standart talablariga zid kelmaydi va buxgalteriya hisobida aniq va ishonchli yuritishga yordam beradi.

Shuningdek, uzoq muddatli biologik aktivlarni quyidagi ikki guruhga ajratiladi: xo'jalikda foydalaniladigan uzoq muddatli biologik aktivlar; asosiy biologik aktivlarni shakllantirish uchun mo'ljallangan uzoq muddatli biologik aktivlar. Bu guruhga qishloq xo'jaligidagi yosh bog'lar, uzumzorlar, chorvachilikdagi asosiy podani to'ldirish uchun yetishtirilayotgan yosh hayvonlar kiradi. "Yosh hayvonlar" uzoq muddatli biologik aktivlar hali ishlatish uchun tayyor emas, lekin ular uzoq muddatli foydalanish uchun mo'ljallangan.

Biologik aktivlarni o'rganishning nazariy-metodologik jihatlari ko'pgina iqtisodiy tadqiqotlarning muhim mavzusiga aylangan. Biologik aktivlarning iqtisodiy munazarasini ko'pgina qishloq xo'jalik korxonalarining asosiy faoliyati – qishloq xo'jalik mahsulotlarni ishlab chiqarish va qayta ishlash bilan bog'liq bo'lgan nisbatan yangi iqtisodiy kategoriya sifatida qaraydilar. Bu kategoriyaning buxgalteriya hisobi tizimiga joriy etish, korxonalarda samarali hisob siyosati va schyotlar tizimini shakllantirish nuqtai nazaridan samaralidir. Bu esa moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tish munosabati bilan juda muhim bo'lib, ularga ko'ra biologik aktivlarni hisobga olishning barcha jihatlari to'liq aks etishi kerak.

41-son "Qishloq xo'jaligi" nomli BHXSGa muvofiq, "biologik aktiv - bu tirik hayvon yoki o'simlik" hisoblanadi. Bunday ta'rif biologik aktivni alohida iqtisodiy kategoriya sifatida to'liq ochib bermaydi. Ushbu kamchilikni bartaraf etish maqsadida biz biologik aktiv ta'rifiga aniqlik kiritdik. Bu ta'rif biologik aktivning iqtisodiy mohiyatini alohida hisob kategoriyasi sifatida to'liqroq ochib beradi. Biz uning tarkibiga muhim xususiyatlarni qo'shish taklifini berdik, ya'ni o'tgan biologik jarayonlar (o'zgarishlar, transformatsiyalar) natijasida vujudga kelgan bo'lishi; keyingi biotransformatsiyaga (xo'jalik tomonidan boshqariladigan va o'lchanadigan) yaroqli bo'lishi.

Biologik aktivlar bu o'tgan xo'jalik hayoti voqealari (o'zgarishlar, transformatsiyalar) natijasida yaratilgan o'simliklar va hayvonlar bo'lib, ular keyingi (xo'jalik tomonidan boshqariladigan va o'lchanadigan) biotransformatsiya orqali iqtisodiy foyda olish uchun yaroqlidir.

Taqdim etilgan ta'rifning afzalligi shundaki, unda biologik aktiv sifatida tasniflanadigan aktivga qo'yiladigan talablar aniq belgilangan deb hisoblaymiz. Demak, biologik aktivlar alohida aktivlar toifasi bo'lib, ular qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi bilan bog'liq va o'ziga xos xususiyatlarga ega (ishlab chiqarish mavsumiyligi, iqlim sharoitiga bog'liqlik va boshqalar) hamda boshqa turdagi aktivlardan alohida ko'rsatilishini talab qiladi.

Bugungi kunda biologik aktivlar sifatida tan olish bo'yicha bir qator muammolar mavjud bo'lib, ular amaliyotda qiyinchiliklarga olib kelmoqda. Ulardan qiymatni ishonchli baholanishi, nazorat tushunchasini aniq belgilanib olishdagi qiyinchiliklar, hisob yuritishda malakali kadrlar yetishmasligi, xalqaro standartlarni to'liq joriy etishda qiyinchiliklar, hamda huquqiy bazaning yetarlicha emasligi kabi omillar bilan bog'liqdir. Bu kabi muammolarning yechimi qishloq xo'jaligi rivojlanishida, biologik aktivlarni to'g'ri hisobini yuritishning dolzarb masalalari hisoblanadi.

Biologik aktivlarni tan olish mezonlari bo'yicha fikrlar, asosan, aktivning iqtisodiy foyda keltirishi, nazorat qilinishi va ishonchli baholash mumkinligi asosida shakllangan. Dunyo olimlari ushbu mezonlarning amaliy tatbiqida yuzaga keladigan muammolarni turlicha ta'riflashgan.

Demak, yuqoridagi ta'riflardan kelib chiqib, aktivni biologik aktiv sifatida tan olish mezonlari belgilanishi lozim. Bu mezonlar moliyaviy hisobot xalqaro standartlari, ayniqsa 41-son "Qishloq xo'jaligi" nomli BHXSGa asosida belgilanadi.

41-son “Qishloq xo‘jaligi” nomli BHXS biologik aktivlarni tan olish uchun quyidagi uchta asosiy mezonga javob berishi kerak:

- Xo‘jalik aktivlarini transformatsiyalar natijasida nazorat qilinishi kerak.
- Xo‘jalikning ushbu aktiv bilan bog‘liq kelajakdagi iqtisodiy foyda olish ehtimoli yuqori bo‘lishi.
- Aktivning haqqoniy qiymati ishonchli o‘lchanishini nazorat qilinishi.
- Klassifikatsiya mezonlari: faoliyati va muddatiga qarab.

Standart talab qiladigan mezonga muvofiq, xo‘jalik kelajakda yuqori ehtimollikda iqtisodiy foyda olishi lozim. Ayrim biologik aktivlardan foyda faqat bir necha yil o‘tgach olinishi mumkin. Bu davr mobaynida xo‘jalik ushbu biologik aktivdan foydalanishi, uni xo‘jalik faoliyatiga jalb etishi yoki ijaraga berishi lozim.

Aktivning haqqoniy qiymati ishonchli o‘lchanishini nazorat qilish imkoniyati xo‘jalik aktiv ustida qonunniy nazoratga ega bo‘lishi kerak (mulk huquqi, ijara, shartnomaviy huquqlar).

Biologik aktivlarni klassifikatsiya belgilari bo‘yicha guruhlash iqtisodiy muammolarni hal etishda yordam beradi. Qishloq xo‘jaligi xo‘jaliklari biologik aktivlarining asosiy klassifikatsiyasi 41-son “Qishloq xo‘jaligi” nomli BHXSda bayon etilgan. Unga ko‘ra klassifikatsiya belgilari mavjud. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari va qo‘shimcha biologik aktivlarni ko‘p marta olish imkoniyati bo‘yicha; yetilish darajasi bo‘yicha hisoblangan.

Moliyaviy hisobot xalqaro standartida berilgan klassifikatsiya, bizning fikrimizcha, biologik aktivlarning fiziologik xususiyatlari to‘g‘risida buxgalteriya hisobi uchun zarur ma’lumotlarni berish imkonini beradi. Biroq, bu ma’lumotlar to‘liq va puxta buxgalteriya hisobini tuzish uchun, ayniqsa o‘tish davrida, yetarli bo‘lmaydi.

Ishlab chiqarish amaliyotida buxgalteriya hisobini yuritishda boshqa turdagi klassifikatsiyalar qo‘llaniladi. Unda aktivlarni aylanma va aylanmadan tashqari aktivlarga ajratish tamoyili asos qilib olinadi. Qabul qilingan aktivlar klassifikatsiyasiga ko‘ra, chorvachilikda biologik aktivlar sifatida o‘sturuv va boquvdagi hayvonlar hisoblansa, aylanma aktivlar sifatida hamda asosiy podadagi hayvonlar aylanmadan tashqari aktivlar deb guruhlanadi. Hozirgi kunda 41-son “Qishloq xo‘jaligi” nomli BHXS nuqtai nazaridan bunday biologik aktivlar klassifikatsiyasi uchun mos kelmaydi. Biroq, standart talablariga ko‘ra, xo‘jaliklar har bir biologik aktivlar guruhi bo‘yicha alohida satrda balansda ma’lumotlarni aks ettirishi lozim. Ishlab chiqarish amaliyotida esa, ma’lumotlarni faqat “Aylanmadan tashqari aktivlar” va “Aylanma aktivlar” bo‘limlarida oshkor qilish mumkin.

41-son “Qishloq xo‘jaligi” nomli BHXS va hisob amaliyoti o‘rtasidagi aniqlangan nomoslashuvlarni bartaraf etish maqsadida, qishloq xo‘jaligi xo‘jaliklari aktivlari klassifikatsiyasida biologik aktivlarning o‘rnini aniqlaymiz.

Buxgalteriya hisobiga aks ettirishning metodologik asosi bo‘lgan biologik aktivlar klassifikatsiyasi to‘ldiradi. Xo‘jalik amaliyotida mavjud bo‘lgan va moliyaviy hisobot xalqaro standartlari tomonidan tavsiya etilgan aktivlar klassifikatsiyasi hisobni to‘liq takomillashtirish, biologik aktivlarning turli xillarini hisobga olish imkonini

to'liq darajada bermaydi. Bundan tashqari, xo'jalik amaliyotida "joriy biologik aktivlar" atamasi qo'llanilmaydi.

Ko'rsatilgan muammoli vaziyatni bartaraf etish, shuningdek, biologik aktivlarni buxgalteriya (moliyaviy) hisobotida tan olish va ko'rsatishning metodologik asosini ta'minlash maqsadida quyidagi biologik aktivlarning klassifikatsiyasini taklif qilamiz. Biologik aktivlarning hisobini yanada aniq va ishonchli yuritish maqsadida qishloq xo'jaligi biologik aktivlarini klassifikatsiya qilish tizimiga qo'shimcha o'zgartishlar kiritish lozim. Quyidagi rasmga asosan qo'shimcha guruhlar bo'yicha izohlar orqali keltirib o'tamiz (1-rasm).

Biologik aktivlar klassifikatsiyasi			41-son “Qishloq xo‘jaligi” nomli BHXS
Qishloq xo‘jaligi maxsulotlari va biologik aktivlarni ko‘p marotaba olish imkoniyati	iste‘mol qilinadigan; iste‘mol qilinmaydigan		
Pishish davriga ko‘ra	Pishgan; pishmagan		
Qishloq xo‘jaligi faoliyati turlari va yo‘nalishlar bo‘yicha	Biologik aktivlar usimlikchilik	bog‘dorlik, gulchilik, sabzavotchilik hamda boshqa qishloq xo‘jaligi tarmoqlariga oid biologik aktivlar	
	Biologik aktivlar chorvachilik	qoramolchilik, tuyachilik, qo‘ychilik, va boshqa yo‘nalishlarga oid aktivlar	
Biologik aktivlarning turlari	Turlari bo‘yicha: ko‘p yillik o‘simliklar, ishchi va mahsuldor hayvonlar		
Xo‘jalikka tegishligi bo‘yicha	Xo‘jalikka tegishli bo‘lgan mulk: jumladan, ijaraga berilgan; ijaraga olingan; tekinga olingan mulk		
Biologik aktivlarning aylanish davriga ko‘ra	uzoq muddatli biologik aktivlar: ishchi va mahsuldor hayvonlar; ko‘p yillik o‘simliklar		Xo‘jalik faoliyatidagi biologik aktivlar
	Ekologik, doimiy va genetik jihatdan o‘zgargan biologik aktivlar va qishloq xo‘jalik mahsulotlari		
Ishlatish maqsadiga ko‘ra	Xo‘jalikda foydalaniladigan Realizatsiya qilish uchun mo‘ljallangan		

1-rasm. Biologik aktivlarning klassifikatsiyasi¹

Birinchidan, biologik aktivlarni qishloq xo'jaligi faoliyati turiga qarab ajratish lozim ya'ni, o'simlikchilik (bog'dorchilik, sabzavotchilik va boshqa) biologik aktivlari hamda chorvachilik (chorvachilik, parrandachilik va boshqa) biologik aktivlar. Albatta bu belgi bo'yicha ajratish orqali biologik aktivlarni har bir faoliyat turi kesimida

¹ Muallif ishlanmasi

hisobga olish zarur, aks holda ma'lumotlarni hisobotda aks ettirishda chalkashlik yuzaga kelishi mumkin va natijada ma'lumotlar to'liqligini qamram olmaydi. Bu moliyaviy xalqaro hisobot standartlariga muvofiq hisobot tayyorlash va taqdim etish prinsiplaridan biri - ishonchlilik prinsipi buzilishiga olib keladi.

Ikkinchidan, biologik aktivlarni har bir turi bo'yicha alohida hisobga olish talab etadi. Biologik aktivlarni turlari va guruhlari bo'yicha hisobga olinishi har bir mahsulotni nazorat qilish hamda xarajatlarni alohida hisobga olish, tannarxni minimallashtirish imkonini beradi. Bu orqali axborotlar ishonchli bo'ladi, tegishli chora-tadbirlarni ishlab chiqishda muhim rol o'ynaydi. Masalan: *turlar bo'yicha* ko'p yillik ekinlar, buzoqlar va hokazo; *guruhlar bo'yicha* ishchi va mahsuldor hayvonlar.

Uchinchidan, "xo'jalikka tegishliligi" belgilari bo'yicha biologik aktivlar klassifikatsiyasiga kiritildi. Biologik aktiv korxona mulki bo'lish-bo'lmasligiga qarab, hisob yuritish turli xil bo'ladi. Biologik aktivlarni mulk huquqi asosida korxonaga tegishli yoki tegishli emasligi yoki ijaraga olingan holatlarda aniq ajratish, ularni balansda yoki balansdan tashqari hisobvaraqlarda hisobga olish imkonini beradi.

Ushbu klassifikatsiya doirasida *o'zining biologik aktivlari*- xo'jalik mulki bo'lgan hayvonlar va o'simliklar; *ijaraga olingan biologik aktivlar* - ma'lum muddatga ijara shartlari asosida foydalanilayotgan aktivlar hisoblanadi. Qishloq xo'jaligi faoliyatida, ayniqsa chorvachilikda biologik aktivlar mulk huquqini tasdiqlash tavsiya etiladi. Masalan, chorva mollarini sotib olish, tug'ilish yoki ajratish paytida ularni tamg'alash yoki boshqa turda belgillash orqali tasdiqlash mumkin.

To'rtinchidan, biologik aktivlar klassifikatsiyasida yana bir muhim ahamiyatga ega bo'lgan belgisi bu- "*ekologik yo'nalishga ko'ra*" ajratish hisoblanadi. Hozirgi kunda an'anaviy ishlab chiqarish turlari bilan bir qatorda yangi turdagi mahsulotlar va biologik aktivlar ekologik toza va genetik modifikatsiya qilingan mahsulotlar ishlab chiqarilmoqda. Yangi turdagi mahsulotlarni hisobga olish, ular uchun haqqoniy narxlarni belgilash, ularni hisob va buxgalteriya hisobotida aks ettirish hamda hisob uchun yangi atamalar tizimini shakllantirishni talab qiladi.

Beshinchidan, "Ishlatish maqsadiga ko'ra" biologik aktivlar klassifikatsiyasi Bu vosita ishlatish maqsadiga ko'ra moddiy qiymatliklarga ishlatiladi. Ular quyidagilarni tashkil etadi. *Chegaralarni belgilaydi* – nimanidir to'g'ri ishlatish yoki noto'g'ri foydalanishni ajratishda qo'llanadi. Masalan: Dori vositalari faqat ishlatish maqsadiga ko'ra qo'llanilishi kerak. *Huquqiy va texnik hujjatlarda keng qo'llaniladi* – texnik pasportlar, qonunlar, me'yoriy hujjatlarda bu ibora juda ko'p uchraydi. U ko'pincha foydalanish shartlarini belgilovchi bandlarda uchraydi. *Tasniflashda yordam beradi* – Mahsulotlar yoki xizmatlar ishlatish maqsadiga ko'ra guruhlariga bo'linishi mumkin. Masalan: materiallari ishlatish maqsadiga ko'ra tashqi va ichki ishlarga bo'linadi.

Bunday ajratib ko'rsatilgan biologik aktivlar klassifikatsiyasi belgilari mavjud biologik aktivlarni hisobga olishning samarali tashkil etish imkonini beradi. Xususan, alohida biologik aktivlarni haqqoniy qiymat asosida baholanadi, ularning miqdori va qiymatini aniqlash imkoniyatini yaratadi. Shuningdek, qishloq xo'jaligi faoliyati turi va biologik aktiv turiga qarab guruhlash uning faol bozordagi haqqoniy qiymatini aniqlashni osonlashtiradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Shunday qilib, biologik aktivlar bu alohida aktivlar toifasi bo'lib, ular normativ-huquqiy hujjatlarida mustaqil ravishda belgilanmagan va hisobga olish metodikalari, operatsiyalarni hujjatlashtirish, biologik aktivlar va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini buxgalteriya hisobining hisob raqamlarida va buxgalteriya (moliyaviy) hisobotida aks ettirish tartibini ishlab chiqishni talab etadi. Shuni ta'kidlash lozimki, biologik aktivlar klassifikatsiyasi iqtisodiy mazmunini mustaqil hisobga olishda muhim talablarni belgilaydi va bu quyidagilarni o'z ichiga oladi: biologik aktivini xo'jalik faoliyatida ishlatiladi; biologik aktivini boshqa korxonalarga berishi yoki ijaraga olishi mumkin; biologik aktivlar shartnomaviy yoki boshqa huquqiy asoslardan kelib chiqishi mumkin (mulkiy, xo'jalik faoliyati, ijara va hokazo); biologik aktiv boshqa aktivlardan va qishloq xo'jaligi mahsulotlaridan ajratilgan bo'lishi kerak.

Biologik aktivlarni tan olish mezonlarini aniqlash hamda biologik aktivlar klassifikatsiyasini ajratib ko'rsatish muhim, uning ko'rsatkichlari orqali buxgalteriya hisobini samarali olib borishda, axborotlarning to'liqligida, to'g'ri bo'lishida va eng muhimi kelajakda to'g'ri qaror qabul qilish imkoni beradi. Chunki, haqqoniy qiymat bo'yicha baholashda muayyan biologik aktivlarning soni va qiymatini aniqlash, shuningdek, ularni qishloq xo'jaligi faoliyati turi va biologik aktiv turi bo'yicha guruhlash orqali xarajatlarni nazorat qilish, tannarxni pasaytirish imkonini beradi hamda aktiv bozorida haqqoniy qiymatni aniqlashni osonlashtiradi. Biologik aktivlar klassifikatsiyasi ularning buxgalteriya hisobida va moliyaviy hisobotining to'liqligini hamda sifatligini ta'minlab beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. 41-son "Qishloq xo'jaligi" nomli Buxgalteriya hisobining xalqaro standarti (AV tomonidan 09.12.2022 y. 3400-son bilan ro'yxatga olingan Moliya vazirining 10.11.2022 y. 61-son buyrug'iga 26-ilova)
2. Захарова Е. В. Управление биологическими активами в сельскохозяйственных организациях: автореферат дисс. ... кандидата экономических наук. Ижевск, 2009.
3. Трушкина И. Р. Биологический актив: признание и оценка // Известия Международной академии аграрного образования. 2015. № 24. С. 172–175.
4. Herman Aguinis. Performance Management (2009). Applied Psychology in Human Resource Management (2010)
5. Richard Mattessich. Critique of Accounting: Examination of the Foundations and Normative Structure of an Applied Discipline (1995)
6. Xalqaro audit kompaniyalari (Deloitte, PwC, EY, KPMG): Deloitte: Bearer plants: Amendments to IAS 41 — To bear or not to bear. 2014. PwC: "Manual of Accounting – IFRS". 2022. EY: "International GAAP®". 2024. KPMG: "Insights into IFRS". 2024.

QORAQALPOG'ISTON RESPUBLIKASIDA QURILISH MATERIALLARI SANOATI RIVOJLANISHINING ISTIQBOLLARI

Fayzullayev Jonibek Mambetsaliy o'g'li

Alfraganus University dotsenti, PhD

Ollayorov Behruzбек Sardor o'g'li

Alfraganus University Iqtisodiyot yo'nalishi talabasi

Annotatsiya

Qoraqalpog'iston Respublikasida qurilish materiallari korxonalarida boshqaruvni samaradorligini qurilish materiallari ishlab chiqarish hajmini oshishi asosida qarab chiqildi. Mavjud ma'lumotlardan ma'lum bo'lishicha mintaqada qurilish materiallari ishlab chiqarishning real qiymati bo'yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: qurilish materiallari hajmi, boshqaruv usullari, boshqaruv mexanizmi, boshqaruv muammolari, boshqaruv turlari, innovatsion boshqaruv, umumiy sifat boshqaruvi, boshqaruv jarayonlari.

Аннотация

В Республике Каракалпакстан эффективность управления на предприятиях по производству строительных материалов рассмотрена через призму увеличения объёмов производства строительных материалов. На основе имеющихся данных разработаны предложения и рекомендации по реальной стоимости производства строительных материалов в регионе.

Ключевые слова: объём строительных материалов, методы управления, механизм управления, проблемы управления, виды управления, инновационное управление, всеобщее управление качеством, управленческие процессы.

Abstract

In the Republic of Karakalpakstan, the effectiveness of management in construction material enterprises is examined in relation to the increase in production volumes. Based on available data, proposals and recommendations have been developed regarding the real value of construction material production in the region.

Keywords: volume of construction materials, management methods, management mechanism, management problems, types of management, innovation management, total quality management, management processes.

KIRISH

Qurilish sohasini rivojini ta'minlash mamlakat ijtimoiy iqtisodiy taraqqiyotini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi, ya'ni birinchidan aholini birlamchi ehtiyojlaridan bo'lgan uy-joy bilan ta'minlashga xizmat qiladi, ularni bugungi zamon talablari asosida qurilgan uylarda istiqomat qilish imkoniyatini yaratib bersa, ikkinchidan iqtisodiyotda ishlab chiqarish uchun zaruriy sharoitlarni, bino va inshootlarni shakllantirishga xizmat qiladi. Tabiiyki, qurilish sohasini rivojlanishi bevosita qurilish materiallarini ishlab chiqarish, ularni sifatini xalqaro standartlarga moslashtirish bilan bog'liq hisoblanadi. Mamlakatda sifatli qurilish materiallarini ishlab chiqarish, sohada faoliyat ko'rsatayotgan korxonalarda samaradorlikni oshirish tannarxni kamaytirish va sifatni oshirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Boshqaruv jarayoni qadimgi davrlardanoq kishilik faoliyatining muhim ishlab chiqaruvchi qismi bo'lib sanalib kelingan. Boshqaruv jarayoni dastavval ishlab chiqarish usuli ta'siri ostida shakllandi, XVIII asrdan boshlab bozor munosabatlarining rivojlana borishi bilan shakllandi. Menejment muammolariga doir ko'plab ilmiy asarlar muallifi bo'lgan taniqli amerikalik tadqiqotchi-olim M.Meskon tarixda boshqaruv bo'lisha jami uchta dastak mavjud bo'lib keldi deb hisoblaydi.[1]

Birinchi bosqich XX asr boshlarida F.Teulor (AQSH) ning "Ilmiy boshqaruv tamoyillari" kitobi dunyo yuzini ko'rishi bilan boshlangan.[2] Bu asarda F.Teulor birinchi bor boshqaruv tizimini tashkil etishdagi ilmiy yondashuvlar va tamoyillarni bayon qilib bergan edi.

Ikkinchi bosqich mumtoz (ma'muriy) boshqaruv maktabining paydo bo'lishi bilan bog'liq bo'lib, uning asoslari A.Fauol [3], L.Urvik [4], D.Muni[5] kabilar tomonidan ishlab chiqilgan edi. Bu davrda menejment funksiyalari va tamoyillarini nazariy o'rganish zarurati anglab etildi.

Shuning uchun AQSH dagi, jumladan, Germaniya, Finlyandiya, Fransiyadagi qurilish va qurilish materiallarini ishlab chiqarish sohasi bir smena davomida ish yuritish tartibi bilan mashhurdir. [6]

Shu bilan birga, Yevropa qurilish bozorini baholashda turli xil qarashlar mavjuddir. Misol uchun, Ekspert Market Research kompaniyasining ma'lumotlariga ko'ra Yevropa qurilish bozori hajmi 2022 yilda 2,62 trln dollarga yetdi deb baholangan bo'lsa, Research&Markets kompaniyasi keltirgan ma'lumotlarga mos holda bu hajm 3,02 trln dollar deb hisoblanadi.

METODOLOGIYA

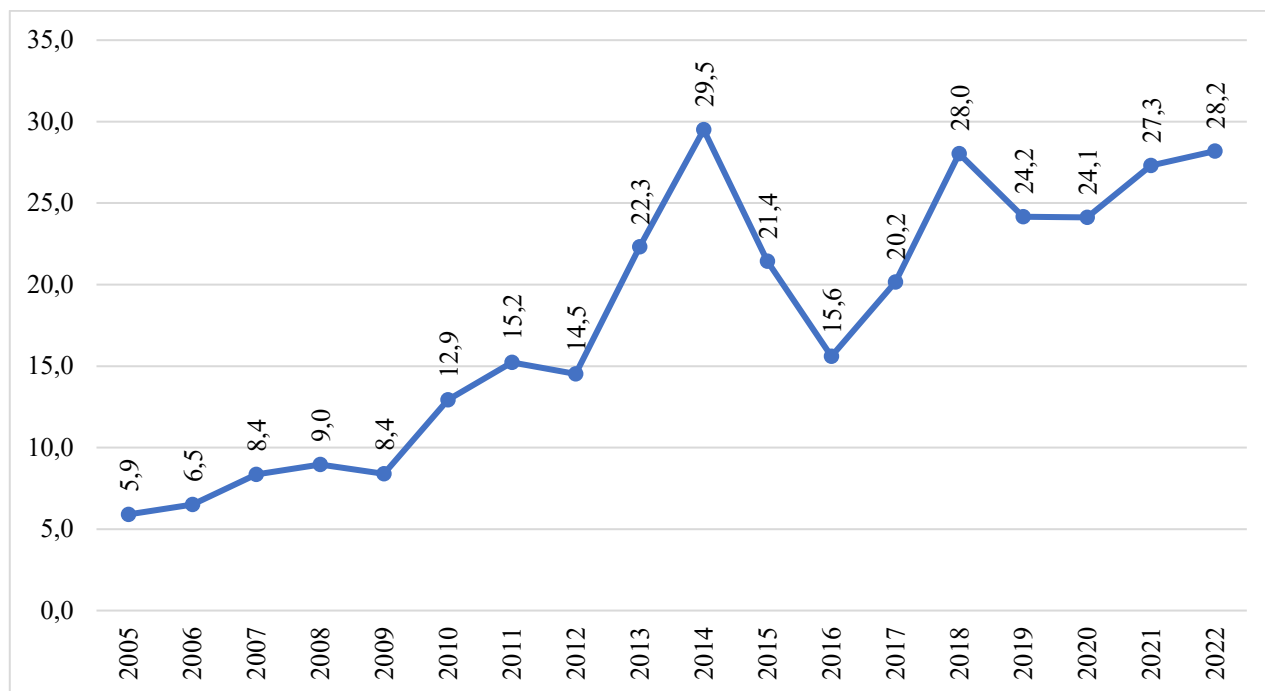
Qurilish materiallari sanoati rivojlanishining istiqbollari o'ziga xos jihatlarini qiyosiy solishtirish, statistik ma'lumotlarni o'rganish va iqtisodiy jihatdan taqqoslash va tahlil qilish, mantiqiy fikrlash, ilmiy abstraksiyalash, analiz va sintez, induksiya va deduksiya usullaridan keng foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Keltirib o'tilgan natijalarni qurilish korxonalarida boshqaruvni samarali tashkil qilinishi hisobiga ta'minlanadi. Ya'ni, boshqaruvni samarali tashkil qilish mahsulot ishlab chiqarish hajmini hamda sifatini oshirishda namoyon bo'ladi. Shuni hisobga olgan holda Qoraqalpog'iston Respublikasida qurilish materiallari korxonalarida boshqaruvni samaradorligini qurilish materiallari ishlab chiqarish hajmini oshishi asosida qarab chiqildi. Mavjud ma'lumotlardan ma'lum bo'lishicha mintaqada qurilish materiallari ishlab chiqarishning real qiymati, ya'ni 2005 yil narxlarida ifodalangan qiymati umumiy hisobda o'sish tendensiyasiga ega bo'lsada biroz beqaror ekanligini kuzatish mumkin (1-rasm).

Olingan natijalarga ko'ra 2005-2014 yillarda 2009 va 2012 yillardagi pasayishni hisobga olmaganda mintaqada qurilish materiallari ishlab chiqarish real hajmining barqaror o'sish sur'ati ta'minlangan. Tabiiyki 2008 yilda sodir bo'lgan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi mamlakatimizda ham muhim ko'rsatkichlarning

pasayishiga sabab bo'ldi. Shu sababda 2009 yilda sodir bo'lgan pasayishni korxonalardagi boshqaruv samaradorligini pasayishi sifatida emas balki tabiiy hol sifatida qarash lozim. Asosiy e'tiborni 2013 va 2014 yillarga qaratish lozim, chunki ikki yil ichida qurilish materiallari ishlab chiqarish hajmi ikki barobardan oshiq miqdorga ko'paygan. Biroq, ushbu ijobiy natijani saqlab qolish imkoniyati ta'minlanmagan, natijada keyingi ikki yildagi pasayish mahsulot ishlab chiqarish hajmini deyarli 2012 yildagi holatga yaqinlashtirgan.

1-rasm. Qoraqalpog'iston Respublikasida ishlab chiqarilgan qurilish materiallarining real qiymati dinamikasi (mlrd.so'm)¹

Shuningdek, 2017 va 2018 yillarda "Karakalpak sement" MChJda yangi imkoniyatlarni bosqichma-bosqich ishga tushirilishi mazkur yillarda yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlashga xizmat qilgan. Biroq, 2019 yilda oldingi yilga nisbatan pasayish kuzatilgan bo'lsa, 2020 yilda deyarli o'zgarish kuzatilmagan, faqat 2021 yilda o'sish kuzatilgan. Umumiy hisobda 2022 yilga kelib 2018 yildagi ko'rsatkichdan biroz yuqori qiymatga ega bo'lish imkoniyati ta'minlangan bo'lsada, 2014 yildagi darajaga erishila olmagan.

Mavjud imkoniyatlardan kelib chiqib maqbul miqdoriy usullar va modellarni tanlagan holda keyingi yillar uchun mintaqada qurilish sanoati mahsulotlarini yetishtirishning real qiymatini prognoz ko'rsatkichlari hisoblanildi. Bu kelgusi davrda korxonalarda boshqaruvni samarali tashkil qilinishi yoki qilinmasligi bo'yicha xulosalar chiqarish imkoniyatini beradi.

Qurilish materiallari ishlab chiqarishning keyingi yillar uchun prognoz qiymatlarini hisoblash uchun turli modellar qarab chiqildi. Grafik usulini tahlili

¹ Muallif ishlanmasi

natijalaridan malum bo'lishicha, mintaqada qurilish materiallari ishlab chiqarish hajmida tasodifiy o'zgarishlar kuzatilsada, umumiy hisobda o'sish tendensiyasiga ega. Buni hisobga olgan holda dastlab trend modeli bo'yicha olingan natijalarga e'tibor qaratib o'tildi.

$$CM = 4,92 + 1,36 * t$$

Bu yerda, CM – Qoraqalpog'iston Respublikasida ishlab chiqarilgan qurilish materiallari hajmini real qiymati mlrd. so'm (2005 yil narxlarida).

1-jadval

Qoraqalpog'iston Respublikasida ishlab chiqarilgan qurilish materiallari hajmini real qiymatini prognoz ko'rsatkichliri hisoblash uchun ishlab chiqilgan trend modeli natijalari¹

Model 14: OLS, using observations 2005-2022 (T = 18)

Dependent variable: CM

	<i>Coefficient</i>	<i>Std. Error</i>	<i>t-ratio</i>	<i>p-value</i>	
const	4.92495	1.86865	2.636	0.0180	**
time	1.36244	0.172634	7.892	<0.0001	***
Mean dependent var	17.86809		S.D. dependent var	8.154297	
Sum squared resid	231.0298		S.E. of regression	3.799916	
R-squared	0.795616		Adjusted R-squared	0.782842	
F(1, 16)	62.28419		P-value(F)	6.61e-07	
Log-likelihood	-48.51047		Akaike criterion	101.0209	
Schwarz criterion	102.8017		Hannan-Quinn	101.2665	
rho	0.301465		Durbin-Watson	1.393694	

Ishlab chiqilgan trend modeli natijalari ishlab chiqarilgan qurilish materiallari real qiymatini vaqt bilan bog'liq ekanligini asoslamoqda. Ya'ni, ushbu ta'sirni ifodalovchi koeffitsient Styudent mezoni bo'yicha adekvat bo'lib, ehtimollik ko'rsatkichi 0,0001 dan kichik qiymatga ega bo'lmoqda. Tasodifiy o'zgarishlarning ancha yuqori ekanligi determinatsiya koeffitsientini 0,80 ni tashkil qilishga sabab bo'lmoqda, biroq mazkur ko'rsatkich ishlab chiqilgan modeldan prognoz qiymatlarini hisoblash uchun yetarli ekanligini ta'kidlash mumkin. Bundan tashqari Fisher mezoni natijalari ham ishlab chiqilgan modelning aniqlangan barcha koeffitsientlari belgilangan talablar darajasidaligini asoslamoqda (1-jadval). Bu kabi modellarda asosiy muammolardan biri sifatida avtokorrelyatsiya qaraladi. Buni hisobga olgan holda Durbin – Uatson statistikasi natijalariga e'tibor qaratib o'tildi. Olingan natijalarga ko'ra Durbin-Uatson statistikasi qiymati 1,39 ni tashkil qilimoqda.

1-jadval ma'lumotlariga ko'ra ushbu statistikaning quyi chegarasi 1,16 va yuqori chegarasi 1,39 ni tashkil qilmoqda. Aniqlangan qiymatning yuqori chegara bilan

¹ Muallif ishlanmasi

deyarli bir xil qiymatga egaligini hisobga oladigan bo'lsak, avtokorrelyatsiya muammosini yo'q deb qabul qilish mumkin.

Natijalar bo'yicha amalga oshirilgan tadqiqotlar ishlab chiqilgan model asosida ko'rsatkichning keyingi davr uchun prognoz qiymatlarini hisoblash maqsadga muvofiqligini asoslamoqda. Mazkur model asosida hisoblanilgan prognoz natijalari quyidagi ko'rinishga ega bo'ldi (2-jadval). Ishlab chiqilgan prognoz natijalariga ko'ra, trend modeli bo'yicha har yili ishlab chiqarilgan materiallari real qiymati 1,36 milliard so'mga oshadi. Natijada, mashtab samarasi bo'yicha qiymatning oshib borishi hisobiga o'sish sur'atini pasayishi kuzatiladi. Tasodifiy o'zgarishlar hisobiga 2023-yilda o'sish sur'atini 9,3 foizga teng bo'lishi ta'minlansa, keyingi yillarda sur'atning barqarorlashishi kuzatiladi. Faqat, yillik o'sish hajmi o'zgarmagan holda jami miqdorining oshishi hisobiga o'sish sur'atini pasayish tendensiyasiga ega bo'lishi kuzatiladi

2-jadval

Qoraqalpog'iston Respublikasida ishlab chiqarilgan qurilish materiallari hajmini real qiymatini trend modeli asosida hisoblanilgan prognoz ko'rsatkichliri¹

For 95% confidence intervals, $t(16, 0.025) = 2.120$

Yillar	Prognoz	o'sish sur'ati	Standart xatolik	95 foizlik interval
2023	30,81	109,30	4,23	(21,8344, 39,7880)
2024	32,17	104,42	4,30	(23,0489, 41,2984)
2025	33,54	104,23	4,38	(24,2513, 42,8209)
2026	34,90	104,06	4,46	(25,4422, 44,3549)
2027	36,26	103,90	4,55	(26,6223, 45,8997)

Ya'ni, 4,4 foizdan 3,9 foizga qadar pasayadi. Umumiy hisobda keyingi besh yilda ishlab chiqarilgan qurilish materiallari hajmini real qiymati 1,29 barobarga oshishi ta'minlangani holda 2027 yilda 36,26 milliard dollarga yetadi.

Ko'rsatkichda tasodifiy o'zgarishlarning nisbatan yuqori ekanligi trend modelga alternativ sifatida tasodifiy o'zgarishlarni hisobga olish imkoniyatini beruvchi hamda vaqtli qatorlarni prognozlashda keng qo'llaniladigan ARIMA modelining shaklini tanlagan holda prognoz qiymatlari hisoblanildi. Ya'ni, yuqorida foydaliniilgan trend modeliga tasodifiy o'zgarishlarni hisobga olgan holda qarab chiqildi va quyidagi modelga ega bo'lindi.

$$SM_t = 4,92 + 0,76 * \varepsilon_{t-1} + 1,36 * t$$

Mintaqada qurilish materiallarini ishlab chiqarish nafaqat korxonada boshqaruvni samarali tashkil qilish balki mahsulotga bo'lgan talabdagi o'zgarishlar bilan ham bog'liq hisoblanadi. Bundan tashqari qurilish materiallari ishlab chiqarish mintaqada sanoatning taraqqiyotiga ham bog'liq yoki bog'liq emasligini aniqlash masalalariga alohida e'tibor qaratib o'tildi. Natijada omillar tahlil asosida mintaqada qurilish

¹ Muallif ishlanmasi

materiallari ishlab chiqarishning prognoz qiymatlarini ishlab chiqish imkoniyatiga ega bo‘linadi. Keltirib o‘tilgan omillar ta’sirini baholash uchun quyidagi modellar ishlab chiqildi (3-jadval).

3-jadval

Qoraqalpog‘iston Respublikasida qurilish materiallari ishlab chiqarish hajmiga sanoat va qurilish ishlari ta’sirini baholash natijalari¹

№	Model	T statistika	Determinatsiya koeffitsienti	Durbin-Uatson statistikasi
1	$CM = IP^{-0,30} * CW^{0,84}$	$b_1=-4,04$ $b_2=10,27$	0,99	1,94
2	$CM = 0,51 * CW^{0,63}$	$b_0=-2,43$ $b_1=12,57$	0,91	1,46
	$CM = 0,16 * IP^{0,76}$	$b_0=-2,03$ $b_2=5,15$	0,62	0,69

Bu yerda, IP - Qoraqalpog‘iston Respublikasida ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotlari hajmini real qiymati mlrd. so‘m (2005 yil narxlarida). CW - Qoraqalpog‘iston Respublikasida bajarilgan qurilish ishlari hajmini real qiymati mlrd. so‘m (2005 yil narxlarida).

Ishlab chiqilgan birinchi model natijalariga ko‘ra aniqlangan barcha koeffitsientlar Student mezonini bo‘yicha adekvat, biroq sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini salbiy ta’sirga ega bo‘lishi nazariy va amaliy jihatdan mos emasligi aniqlanildi. Amalga oshirilgan korrelyatsion tahlili natijalariga ko‘ra sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish va amalga oshirilgan qurilish ishlari orasida yuqori korrelyatsion bog‘liqlik (0,92) mavjudligi aniqlanildi. Shu sababdan keltirib o‘tilgan ikkala omilni bitta modelga kiritish multikolleniarlik muammosini keltirib chiqaradi. Natijada, ta’sirlarni aniqlab baholash imkoniyati yo‘qoladi.

4-jadval

Qoraqalpog‘iston Respublikasida bajarilgan qurilish ishlari hajmini taklif qilinayotgan modellar bo‘yicha hisobanilgan prognoz ko‘rsatkichlari²

Yillar	Lag model			ARIMA (0 1 1) model		
	prognoz	o‘shish sur’ati	standart xatolik	prognoz	o‘shish sur’ati	standart xatolik
2023	690,572	106,10	30,3291	689,424	105,92	29,4697
2024	731,094	105,87	38,2686	723,518	104,95	53,0894
2025	772,261	105,63	42,2724	757,612	104,71	69,0544
2026	813,924	105,39	44,4735	791,706	104,50	81,9667
2027	855,968	105,17	45,7268	825,8	104,31	93,1051

Keltirib o‘tilganlarni hisobga olgan holda har bir omilning ta’siri alohida alohida qarab chiqildi. Taqdim qilingan mezonlar aniqlangan koeffitsientlar adekvatligini hamda modelning ishonchlilik darajasi yuqori ekanligini asoslamogda. Faqat ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotlari hajmini baholash bo‘yicha olingan natijalarda Durbin-Watson statistikasi avtokorrelyatsi muammosi mavjudligini ko‘rsatmoqda. Ushbu muammoni bartaraf etish bo‘yicha amalga oshirilgan tahlillar ishlab chiqarilgan sanoat

¹ Muallif ishlanmasi

² Muallif ishlanmasi

mahsulotlarini qurilish materiallari ishlab chiqarish hajmiga ta'sirini baholash imkoniyati bermadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Taklif qilinayotgan modellar bo'yicha hisoblanilgan prognoz natijalariga ko'ra keyingi yillarda bajarilgan qurilish ishlarini barqaror o'sish sur'atlari ta'minlanadi. Birinchi variant bo'yicha bajarilgan qurilish ishlari hajmi 1,31 barobarga oshishi kutilsa, ikkinchi variant bo'yicha 1,27 barobarni tashkil qiladi. Bundan tashqari birinchi variant bo'yicha olingan natijalar nisbatan barqaror, ya'ni o'sish sur'ati 6,1 foizdan 5,1 foizga qadar kamaygan bo'lsa, ikkinchi variantda bu qiymat 5,9 foizdan 4,3 foizga qadar kamaygan. Shuningdek, lag modeli bo'yicha standart xatolik 30,3 dan 45,7 gacha oshgan bo'lsa, ARIMA (0 1 1) modelida 29,5 dan 93,1 gacha oshganligi aniqlanildi. Bundan ko'rinadiki, lag modelining ishonchlilik darajasi va uning asosida ishlab chiqilgan prognoz natijalarining barqarorlik darajasi nisbatan yuqori va mazkur modeldan foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Taklif qilinayotgan lag modeli bo'yicha keyingi besh yilda mintaqada bajarilgan qurilish ishlari hajmini o'rtacha o'sish sur'ati 5,6 foizni tashkil qilishi aniqlanildi.

Qurilish materiallari ishlab chiqarishda beqarorlikning asosiy sabablari korxonalarni dastlabki bosqichda samarali faoliyat olib borishi, ammo keyingi yillarda pasayishlarning vujudga kelishi bo'lmoqda. Fikrimizcha qurilish materiallari ishlab chiqaruvchi korxonalarda boshqaruvchan samarali tashkil qilish va tasodifiy o'zgarishlarni bartaraf etish keyingi yillarda soha taraqqiyotini ta'minlashning muhim vositalaridan biri sifatida qaralishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Майкл Мескон, Майкл Альберт, Франклин Хедоури. “Основы менеджмента”, перевод с английского общая редакция и вступительная статья доктора экономических наук Л.И.Евченко, Академия народного хозяйства при правительстве Российской Федерации, Москва, Издательство «ДЕЛО», 1997.

2. Тейлор Ф.У. Принципы научного менеджмента / Ф.У. Тейлор. Пер. с англ. - М.: Контроллинг, 1991. - 104 с.

3. Анри Файоль. Общее и промышленное управление. Перевод на русский язык: Б. В. Бабина-Кореня. - М., 1923. // Эл. публикация: Центр гуманитарных технологий. - 28.08.2012.URL: <https://gtmarket.ru/library/basis/5783>.

4. Урвик Л. Элементы администрации // Кравченко А. И. История менеджмента. Москва: Академический проект, 2002. С. 231–265.

5. Mooney J. D., Reiley, A. C. Onward Industry. New York: Harper & Brothers, 1931. P. 27.

6. А.И. Вахмистров. Роль корпоративных объединений в системе управления региональным строительным комплексом / А.И. Вахмистров, Н.А. Асаул. – СПб.: Стройиздат, СПб., 2003. – 296 с.

AKSIYADORLIK JAMIYATLARIDA RAQAMLI KORPORATIV BOSHQARUV MODELLARINI TAKOMILLASHTIRISH: XALQARO STANDARTLAR VA MILLIY AMALIYOT TAHLILI

Ismailov Allayor Rashidovich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

“Innovatsion menejment” kafedrası

PhD dotsent

ORCID: 0009-0000-6148-342X

Tel: 93-558-71-81

Annotatsiya

Ushbu maqolada aksiyadorlik jamiyatlarida raqamli korporativ boshqaruv modellarini takomillashtirish masalalari xalqaro standartlar va milliy amaliyotlar asosida tahlil qilingan. Tadqiqotda OECD tamoyillari, ISO standartlari hamda raqamli texnologiyalar — blokcheyn, sun’iy intellekt va elektron ovoz berish —ning korporativ boshqaruv jarayonlariga ta’siri o’rganilgan. Shuningdek, aksiyadorlar bilan samarali muloqotni kuchaytirish, korporativ shaffoflikni oshirish hamda raqamli xavfsizlikni ta’minlashga qaratilgan takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so’zlar: aksiyadorlik jamiyati, raqamli korporativ boshqaruv, korporativ shaffoflik, innovatsion boshqaruv, elektron ovoz berish, blokcheyn, sun’iy intellekt, xalqaro standartlar, axborot xavfsizligi, OECD tamoyillari, ISO standartlari, korporativ hisobot, raqamli infratuzilma.

Аннотация

В данной статье проанализированы вопросы совершенствования цифровых моделей корпоративного управления в акционерных обществах на основе международных стандартов и национальной практики. В исследовании рассмотрено влияние принципов ОЭСР, стандартов ISO и цифровых технологий (блокчейн, искусственный интеллект, электронное голосование) на корпоративное управление. Разработаны предложения по усилению взаимодействия с акционерами, обеспечению корпоративной прозрачности и цифровой безопасности.

Ключевые слова: акционерное общество, цифровое корпоративное управление, корпоративная прозрачность, инновационное управление, электронное голосование, блокчейн, искусственный интеллект, международные стандарты, информационная безопасность, принципы ОЭСР, стандарты ISO, корпоративная отчетность, цифровая инфраструктура.

Abstract

This article analyzes the issues of improving digital corporate governance models in joint-stock companies based on international standards and national practices. The study examines the impact of OECD principles, ISO standards, and digital technologies (blockchain, artificial intelligence, electronic voting) on corporate governance. Proposals have been developed to strengthen shareholder engagement, ensure corporate transparency, and enhance digital security.

Keywords: joint-stock company, digital corporate governance, corporate transparency, innovative management, electronic voting, blockchain, artificial intelligence, international standards, information security, OECD principles, ISO standards, corporate reporting, digital infrastructure.

KIRISH

Global raqamli iqtisodiyotning jadal rivojlanishi korporativ boshqaruv tizimlarini tubdan yangilash zaruratini kun tartibiga chiqardi. Xususan, aksiyadorlik jamiyatlarida raqobatbardoshlikni ta'minlash, investitsiyaviy jozibadorlikni oshirish va aksiyadorlar manfaatlarini himoya qilishda raqamli texnologiyalarni joriy etish muhim omilga aylanmoqda. Raqamli korporativ boshqaruv nafaqat qarorlar qabul qilish jarayonini tezlashtiradi, balki hisobot beruvchanlik, shaffoflik va aksiyadorlar bilan interaktiv hamkorlikni yuqori darajaga ko'taradi.

O'zbekistonda davlat mulkini xususiylashtirish, mulkiy munosabatlarni tartibga solish hamda xususiy mulk daxlsizligini kafolatlash borasida ko'plab islohotlar amalga oshirilmoqda. Shu jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi farmonida mulkiy huquqlarning daxlsizligini ishonchli himoya qilish hamda davlat organlarining mulkiy munosabatlarga noqonuniy aralashuvini cheklash ustuvor maqsad sifatida belgilab berilgan[1].

Xalqaro amaliyotda raqamli korporativ boshqaruv modellarini rivojlantirishda OECD korporativ boshqaruv tamoyillari, ISO standartlari, shuningdek Xalqaro moliyaviy korporatsiya (IFC) va Jahon banki kabi tashkilotlarning tavsiyalari muhim nazariy-metodologik asos sifatida xizmat qiladi. Ushbu standartlar korporativ boshqaruv tizimini raqamlashtirish orqali shaffoflikni ta'minlash, elektron ovoz berish tizimlarini joriy etish hamda blokcheyn va sun'iy intellekt kabi texnologiyalarni korporativ jarayonlarga integratsiya qilishda asosiy mezon hisoblanadi.

O'zbekistonda so'nggi yillarda amalga oshirilayotgan islohotlar korporativ boshqaruvni xalqaro standartlarga moslashtirishga, aksiyadorlar huquqlarini kengaytirishga va axborot texnologiyalarini joriy etishga yo'naltirilgan. Biroq amaliyotda raqamli korporativ boshqaruv modellarini to'liq tatbiq etishda huquqiy bazaning yetarlicha takomillashmaganligi, axborot xavfsizligi masalalari, kadrlar salohiyati va infratuzilmaning rivojlanmaganligi kabi muammolar mavjud.

Shu bois, ushbu tadqiqotda raqamli korporativ boshqaruv modellarini takomillashtirishning nazariy asoslari, xalqaro standartlar va milliy amaliyot tahlili asosida samarali yo'llar ishlab chiqishga alohida e'tibor qaratilgan. Maqola doirasida blokcheyn texnologiyasi, elektron ovoz berish, sun'iy intellekt va Big Data yechimlarining aksiyadorlik jamiyatlari korporativ boshqaruviga ta'siri o'rganiladi hamda amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

H.A. Khudoykulov va A.V. Sherovning fikriga ko'ra, raqamli innovatsiyalardan foydalangan korxonalar "raqamli mavzuda orqada qolgan"lardan sezilarli darajada muvaffaqiyatliroq bo'lmoqda. Ularning tadqiqotida "yangi" iqtisodiyotning korxonalarni boshqarish samaradorligini oshirishdagi roli yuqori ekanligi, shuningdek

raqamlashtirish vositalari yordamida jarayonlarni mantiqiy anglash va raqamli ifoda etish orqali transformatsiya qilish maqsadga muvofiqligi aniqlangan[1].

A.Yu. Dzardanov va boshqalar aksiyadorlik mulkini boshqarishni optimallashtirish, korporativ boshqaruv mexanizmlarini takomillashtirish, shu jumladan davlat ulushiga ega kompaniyalarda avtomatlashtirilgan tizimlardan foydalanish masalalarini o'rganishgan. Ularning tadqiqotida davlat ulushiga ega aksiyadorlik mulkini boshqarishda optimallashtirish va avtomatlashtirish zarurati asoslangan[2].

S.B. Makhmudov va M.G. Umarkhodjaevning fikriga ko'ra, korporativ boshqaruv qaror qabul qilish jarayonlarining shaffofligi, samaradorligi hamda biznes va milliy iqtisodiy maqsadlar bilan uyg'unligini ta'minlaydi. Davlatga tegishli yoki qisman davlat ulushiga ega aksiyadorlik jamiyatlarida zamonaviy boshqaruv amaliyoti jamoat aksiyadorlari, xususiy investorlar va davlat manfaatlarini muvofiqlashtirish, shuningdek hisobotdorlik va professionallikni rag'batlantirishga xizmat qiladi[3].

D. Suyunovanning tadqiqotlarida korporativ boshqaruvda raqamli texnologiyalarni joriy etish jarayonlari tahlil qilinadi. U atrof-muhit, ijtimoiy va korporativ boshqaruv (ESG) tamoyillariga rioya etish orqali kompaniyalar shaffofligi va investorlar uchun jozibadorligini oshirish, shuningdek raqamlashtirishning ikki asosiy yo'nalishi — axborot jarayonlarini va boshqaruv jarayonlarini raqamlashtirish masalalariga alohida e'tibor qaratadi[4].

P.A. Yörükning tadqiqotiga ko'ra, raqamli transformatsiya jarayoni ma'lumot xavfsizligi, kiber xatarlar va mehnat bozorini qayta shakllantirish kabi muammolarni keltirib chiqaradi. Shu bois kompaniyalar raqamli transformatsiya jarayonini jadallashtirish va etik me'yorlarga rioya qilish zarurligini ta'kidlaydi[5].

A. Chyurkova va D. Sergeyning fikriga ko'ra, aksiyadorlik jamiyatining samaradorligi – logistika, moliyaviy, mehnat va axborot resurslari bo'yicha daromad hamda xarajatlar nisbati bilan belgilanadi. Korporatsiya samaradorligini oshirish faqat kompleks yondashuv orqali amalga oshirilishi mumkin, bunda yuqori rahbariyat tashabbuskor, ijodiy tahlil qila oladigan va nazariy hamda amaliy ko'nikmalarni uyg'unlashtiradigan bo'lishi lozim[6].

L.M. Stepanova va N.M. Melnikovanning tadqiqotlarida esa iqtisodiy, boshqaruv, ijtimoiy va psixologik omillarning aksiyadorlik jamiyati samaradorligiga qo'shma ta'siri aniqlash maqsadida kesib o'tuvchi tahlil olib borilgan. Ular boshqaruvning ijtimoiy tizimi va ijtimoiy qabul qilish o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatganlar[7].

L.M. Sama va boshqalarning fikriga ko'ra, raqamli texnologiyalar raqobat tabiatini o'zgartirib, jamiyatga ta'sir etuvchi tashqi omillarni yuzaga keltirmoqda. Raqamlashtirish tashkilotlarga qisqa muddatda iqtisodiy qiymat yaratish imkonini beradi, bu esa korporativ boshqaruv samaradorligini oshirish orqali kapitaldan yuqori daromad olish va raqobatning rivojlanishiga olib keladi[8].

METODOLOGIYA

Aksiyadorlik jamiyatlarida raqamli korporativ boshqaruv modellarini takomillashtirish masalasida tadqiqotlar xalqaro standartlar va milliy amaliyotlarni tahlil qilish, qiyosiy solishtirish, statistik ma'lumotlarni o'rganish va iqtisodiy jihatdan taqqoslash orqali amalga oshirilgan. Shu bilan birga, mantiqiy fikrlash, ilmiy abstraksiyalash, ma'lumotni guruhlash, analiz va sintez, induksiya va deduksiya kabi metodlardan keng foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Xalqaro standartlar va milliy amaliyot taqqoslama tahlili raqamli korporativ boshqaruv tizimini baholashda muhim mezon hisoblanadi. Taqqoslama tahlil quyidagi asosiy yo'nalishlarda namoyon bo'ladi:

1. Tashkilot boshqaruvi (ISO 37000). Xalqaro standartlarda tashkilot boshqaruvi kengashning samarali ishlashini, hisobotdorlik va mas'uliyat prinsiplarini ta'minlashga qaratilgan. Milliy amaliyotda bu jarayonlar qisman joriy etilgan bo'lib, elektron kun tartibi va bord-portallar yetarlicha keng amaliyotda qo'llash maqsadga muvofiqdir. Masofaviy qaror qabul qilish mexanizmlari to'liq avtomatlashtirilishi talab etiladi.

2. Axborot xavfsizligi (ISO 27001). Xalqaro me'yorlarda axborot xavfsizligi integral yondashuv orqali ta'minlanadi (DLP, SIEM, IAM kabi vositalar). Milliy amaliyotda esa ISMS tizimini to'liq joriy qilishda kamchiliklar mavjud; xususan, aksiyadorlik jamiyatlari darajasida xavfsizlik standartlari yanada takomillashtirilgan holda amalga oshirilishi muhim ahamiyat kasb etadi.

3. AT boshqaruvi (ISO 38500). Xalqaro standartlarda AT resurslarini strategik boshqarish, investitsiyalarni asoslash va risklarni hisobga olish talab qilinadi. Milliy amaliyotda AT boshqaruv qo'mitalari faoliyati yetarli darajada tizimlashtirilishi zarur, IT loyihalar samaradorligini baholash mexanizmi ishlab chiqilishi lozim.

4. Risk menejmenti (ISO 31000). Xalqaro amaliyotda raqamli risk reestrlari, KRILar va dinamik monitoring keng qo'llanadi. Milliy amaliyotda risklar ko'proq statik hujjatlar ko'rinishida yuritiladi; avtomatlashtirilgan tahlil va prognozlash yetarli darajada amalga oshirilishi zarur.

5. Biznes nizolarga bardoshlilik (ISO 22301). Xalqaro standartlar DR/BC (Disaster Recovery/Business Continuity) ssenariylarini to'liq qo'llaydi. Milliy amaliyotda zaxira markazlari mavjud bo'lsa-da, ularning funksional imkoniyatlari kengaytirilishi zarur.

6. Raqamli hisobot va XBRL ramkasi. Xalqaro bozorda XBRL orqali mashina o'qishli hisobotlar keng tarqalgan bo'lsa, milliy amaliyotda hali ham formatlashgan hisobotlar va avto-validatsiya imkoniyatlarini kengaytirish kerak.

Umuman olganda, xalqaro standartlar raqamli korporativ boshqaruvning tizimli, kompleks va integratsiyalashgan modelini taqdim etsa, milliy amaliyotda sektorlararo notenglik, texnik infratuzilma yetishmasligi va normativ hujjatlarning parchalanganligi asosiy to'siqlar sifatida namoyon bo'lmoqda. Shu bilan birga, maqsad ko'rsatkichlari 4,0–4,5 darajani ko'zda tutadi, bu esa xalqaro talablarga yaqinlashish imkonini ko'rsatadi.

Aksiyadorlik jamiyatlarida raqamli korporativ boshqaruv modellarini takomillashtirish masalasi bo'yicha amalga oshirilgan tahlillar quyidagi yo'nalishlarda ko'rib chiqildi:

1. Xalqaro standartlar va milliy amaliyot taqqoslama tahlili. OECD korporativ boshqaruv tamoyillari, ISO 37000 (korporativ boshqaruv tizimlari), ISO/IEC 38500 (axborot texnologiyalarini boshqarish) kabi standartlar hamda Jahon banki va IFC tavsiyalari asosida O'zbekiston amaliyoti tahlil qilindi. Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, O'zbekistonda mazkur standartlar bosqichma-bosqich joriy etilmoqda,

ammo elektron ovoz berish tizimlarini qonunchilik asosida mustahkamlash, raqamli hisobot standartlarini joriy etish va korporativ axborotni oshkoralashtirish sohasida ma'lum bo'shliqlar mavjud.

2. Raqamli texnologiyalarning korporativ boshqaruvga ta'siri. Amaliy tahlil jarayonida aksiyadorlik jamiyatlarida qo'llanilayotgan raqamli yechimlar quyidagicha guruhlandi:

- Elektron ovoz berish tizimlari: ayrim yirik aksiyadorlik jamiyatlarida joriy qilingan bo'lib, aksiyadorlar ishtirokini 35–40% ga oshirishga xizmat qilgan.
- Blokcheyn texnologiyalari: korporativ ma'lumotlar aylanmasi va ovoz berish jarayonlarining shaffofligini ta'minlashda sinov bosqichida.
- Sun'iy intellekt va Big Data: moliyaviy hisobotlar tahlili va prognozlashtirish jarayonlarida qo'llanilmoqda, ammo ommaviy darajada tatbiq etilishi uchun kadrlar salohiyatini oshirish talab etiladi.

3. Korporativ shaffoflik va axborot xavfsizligi darajasi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, O'zbekistonda korporativ axborotni oshkora qilish darajasi xalqaro o'rtacha ko'rsatkichga nisbatan 15–20% past. Axborot xavfsizligi bo'yicha ham ISO/IEC 27001 standartlariga to'liq moslashtirilmaganlik qayd etildi.

4. Aksiyadorlar bilan muloqot va korporativ samaradorlik. Raqamli platformalar orqali aksiyadorlar bilan muloqot olib borgan jamiyatlarda korporativ qarorlar qabul qilish tezligi o'rtacha 25% ga, aksiyadorlar qoniqish darajasi esa 30% ga yuqori bo'lgani aniqlandi (1-jadval).

1-jadval.

IHTT korporativ boshqaruv tamoyillari va raqamlashtirishdagi amaliy yechimlar o'rtasidagi muvofiqlik¹

Tamoyil yo'nalishi	Raqamli yechim(lar)	Kutilayotgan ta'sir	Moslashuv darajasi*
Aksiyadorlar huquqlari va teng munosabat	Elektron ovoz berish (e-voting), elektron reestr	Ovoz berish ishtirokini +15–30%, shaffofligi	4/5
Oshkoralik va shaffoflik	XBRL hisoboti, onlayn-shaffoflik portallari	Ma'lumotga tezkor kirish, hisobot xatolarini –20–40%	4/5
Kuzatuv kengashi samaradorligi	Interaktiv portal, masofaviy sessiyalar, audit tekshiruvlar	Qaror tezligi +20–35%, protokollash to'liqligi	3/5
Manfaatdor tomonlar bilan muloqot	Ommabop platformalar, ommaviy axborot APIs	Steykxolder ishonchi va shaffoflik oshadi	3/5

Ushbu jadval aksiyadorlik jamiyatlarida raqamli korporativ boshqaruv modellarini takomillashtirishda IHTT korporativ boshqaruv tamoyillari va raqamlashtirishdagi amaliy yechimlar o'rtasidagi muvofiqlikni tahlil qiladi. Unda to'rtta asosiy yo'nalish qamrab olingan bo'lib, har biri raqamli yechimlar orqali qanday natijalarga erishish mumkinligi va moslashuv darajasi bilan baholangan.

¹ Muallif ishlanmasi

1. Aksiyadorlar huquqlari va teng munosabat. Elektron ovoz berish (e-voting) va elektron reestrlar orqali aksiyadorlar ovoz berish jarayonida faol ishtirok etishi +15–30% ga oshishi, shuningdek jarayonlarning shaffofligi ta'minlanishi ko'zda tutilgan. Moslashuv darajasi yuqori – 4/5, bu yechimlarning amaliyotda joriy etilishi ancha samarali va realistlik ekanini ko'rsatadi.

2. Oshkorlik va shaffoflik. XBRL hisoboti va onlayn-shaffoflik portallari orqali axborotga tezkor kirish imkoniyati yaratiladi; hisobotlarda xatolar 20–40% gacha kamayishi mumkin. Bu korporativ hisobot beruvchanlikning sifatini oshiradi va investitsiyaviy ishonchni mustahkamlaydi. Moslashuv darajasi ham 4/5, ya'ni yuqori.

3. Kuzatuv kengashi samaradorligi. Interaktiv portallar, masofaviy sessiyalar va audit-treklar orqali qaror qabul qilish jarayoni tezlashadi (+20–35%) va protokollash sifatini oshiradi. Ammo bu sohada texnik infratuzilma va kadrlar tayyorgarligi yetarlicha rivojlanmaganligi bois, moslashuv darajasi 3/5 etib baholangan.

4. Manfaatdor tomonlar bilan muloqot. Ommabop dashbordlar va ochiq ma'lumotlar APIs orqali steykxolderlar bilan interaktiv aloqa yo'lga qo'yiladi, ishonch va fidbek darajasi oshadi. Lekin uning samaradorligi hali to'liq namoyon bo'lmagan va qonunchilik jihatdan ham yechimlar yetarlicha mustahkamlanmaganligi sababli, moslashuv darajasi 3/5 ni tashkil etgan.

Jadvaldagi ma'lumotlar shuni ko'rsatdiki, aksiyadorlar huquqlarini himoya qilish va korporativ axborot oshkorligini ta'minlash sohalarida raqamli texnologiyalar bilan ancha samarali integratsiya qilinmoqda. Biroq kuzatuv kengashi faoliyati va manfaatdor tomonlar bilan muloqot yo'nalishlarida infratuzilma, huquqiy baza va kadrlar salohiyati yetarlicha rivojlanmagan; bu esa raqamli korporativ boshqaruvning kompleks samaradorligiga to'sqinlik qilmoqda (2-jadval).

2-jadval.

ISO/boshqa me'yoriy asoslarning raqamli korporativ boshqaruv komponentlariga moslashishi¹

Standart	Qamrov	Raqamli korporativ boshqaruv komponenti	Amaliy vosita/loyiha namunasi
ISO 37000 (Governance of organizations)	Tashkilot boshqaruvi	Kengash ish jarayoni, mas'uliyat va hisobotdorlik	Bord-portal, qaror-loglar
ISO 27001 (ISMS)	Axborot xavfsizligi	Kiberxavfsizlik, ma'lumotni muhofazalash	DLP, SIEM, IAM
ISO 38500 (IT governance)	AT boshqaruvi	AT investitsiyalari, risk va muvofiqlik	IT boshqaruv qo'mitasi
ISO 31000 (Risk management)	Risk menejmenti	Raqamli risk reestri va monitoring	Enterprise Risk Register
ISO 22301 (BCM)	Biznes nizolarga bardoshlilik	DR/BC ssenariylari	Zaxira markazi, BIA
XBRL ramkasi	Moliyaviy hisobotlar	Mashina o'qilish hisoboti	Avto-validatsiya modullari

¹ Muallif ishlanmasi

Ushbu jadvalda xalqaro me'yoriy standartlar va ramkalarining raqamli korporativ boshqaruv sohasidagi asosiy komponentlar bilan qanday tarzda uyg'unlashishi ko'rsatilgan.

- ISO 37000 tashkilot boshqaruvi tamoyillarini qamrab oladi hamda kengash ish jarayonlari, mas'uliyat va hisobotdorlikni ta'minlashda qo'llaniladi. Bu yo'nalishda bord-portallar va qaror-loglar kabi vositalar keng joriy etiladi.

- ISO 27001 axborot xavfsizligi bo'yicha standart sifatida kiberxavfsizlikni ta'minlash, ma'lumotni muhofazalash va tizimli xavf monitoringini tashkil etadi. Buning uchun DLP, SIEM, IAM kabi yechimlar ishlatiladi.

- ISO 38500 axborot texnologiyalari boshqaruviga qaratilgan bo'lib, AT investitsiyalari, risklar va muvofiqlikni nazorat qilishni ta'minlaydi. IT boshqaruv qo'mitasi bu sohada amaliy vosita hisoblanadi.

- ISO 31000 risklarni boshqarish bo'yicha umumiy metodologiyani belgilab, raqamli risk reestri va monitoringni yo'lga qo'yish imkonini beradi. Enterprise Risk Register bunga amaliy misol hisoblanadi.

- ISO 22301 biznesning uzluksizligini ta'minlash (BCM) bo'yicha standart sifatida favqulodda vaziyatlarda barqarorlikni saqlashga yordam beradi. Bu yo'nalishda zaxira markazlari va BIA (Business Impact Analysis) asosiy instrumentlardir.

- XBRL ramkasi moliyaviy hisobotlarni raqamlashtirishda qo'llanilib, mashina o'qishiga mos hisobot tayyorlash va avto-validatsiya modullari orqali tezkor tekshiruvni amalga oshirish imkonini yaratadi.

Shu tariqa, ushbu standartlar raqamli korporativ boshqaruvda xavfsizlik, hisobotdorlik, samaradorlik va shaffoflikni ta'minlash uchun o'zaro uyg'unlashtirilgan holda joriy etiladi.

Izoh: DLP – ma'lumot yo'qotilishini oldini olish; SIEM – xavfsizlik ma'lumotlari va hodisalarini boshqarish; IAM – shaxs va kirishni boshqarish; XBRL – axborot almashinuvini avtomatlashtirish (3-jadval).

3-jadval.

Raqamli korporativ boshqaruvning yetuklik darajasi indeksi (1–5 shkalada baholash shabloni)

Yo'nalish	Hozirgi holat*	Maqsad	Tafsir
Elektron ovoz berish (e-voting)	2.5	4.5	Pilot yig'ilishlar, KEI/ERI integratsiyasini to'liqlashtirish zarur
Raqamli oshkorlik/XBRL	3.0	4.5	Formatlashgan hisobot, avto-validatsiyani kengaytirish
Kiberxavfsizlik (ISO 27001)	2.5	4.0	ISMS doirasini AJ darajasida joriy qilish
Kengash ishini raqamlashtirish	3.0	4.5	Bord-portal, elektron kun tartibi, ye-imzo
Risk menejmenti (ISO 31000)	2.0	4.0	Risk reestri va KRilar joriy etish
Blokcheyn qo'llanishi	1.5	3.5	Reestrda transaksiya-log va yegara-huquq izchilligi

Yo'nalish	Hozirgi holat*	Maqsad	Tafsir
Sun'iy intellekt/Big Data	2.0	4.0	Insaytlar, anomaliya deteksiyasi, NLP-tarjimon
Steykxolder portallari	2.5	4.0	Ishonch indeksi, interaktiv fidbek
Axborot arxitekturası	2.0	4.0	Ma'lumot salohiyati, metadata, DQ KPI

Ushbu jadval O'zbekistonda aksiyadorlik jamiyatlarida raqamli korporativ boshqaruv (RQB)ning hozirgi holati va maqsadli ko'rsatkichlarini 1–5 shkalada baholaydi. Tahlil natijalari quyidagicha:

- Eng yuqori rivojlangan yo'nalishlar – raqamli oshkorlik (3.0), kengash ishini raqamlashtirish (3.0). Bu sohalarida shakllangan tizim mavjud, ammo to'liq avtomatizatsiya va standartlar integratsiyasi yetarli emas.

- O'rtacha darajadagi sohalar – elektron ovoz berish, kiberxavfsizlik va steykxolder portallari (2.5). Bu yo'nalishlarda pilot loyihalar mavjud, lekin to'liq qo'llanishga chiqmagan.

- Yetarlicha rivojlanmagan yo'nalishlar – risk-menejment, sun'iy intellekt/Big Data va axborot arxitekturası (2.0), blokcheyn esa eng past ko'rsatkichga (1.5) ega. Bu sohalarida konseptual darajadagi tashabbuslar mavjud, ammo amaliy mexanizmlar hali yo'lga qo'yilmagan.

Umuman olganda, raqamli korporativ boshqaruvning hozirgi yetuklik darajasi o'rtadan past hisoblanadi va maqsadli ko'rsatkichlar (4.0–4.5)ga yetish uchun keng qamrovli islohotlar, axborot texnologiyalari infratuzilmasini rivojlantirish hamda kiberxavfsizlik va blokcheyn kabi ilg'or texnologiyalarni joriy etish zarur (4-jadval).

4-jadval.

Elektron ovoz berish tizimlarini joriy etgan aksiyadorlik jamiyatlarining samaradorlik ko'rsatkichlari

Ko'rsatkichlar	Elektron ovoz berish joriy etilgan AJ	Elektron ovoz berish joriy etilmagan AJ	Farq (%)
Aksiyadorlar ishtirok darajasi (%)	68	45	+23
Qaror qabul qilish tezligi (kun)	5	8	-37.5
Aksiyadorlar qoniqish darajasi (%)	74	51	+23
Investitsiya jalb qilish hajmi (mlrd so'm)	420	290	+44.8

Manba: 2022–2024-yillar kesimida 50 yirik aksiyadorlik jamiyati tahlili asosida

Ushbu jadval elektron ovoz berish tizimi joriy etilgan aksiyadorlik jamiyatlarida samaradorlik ko'rsatkichlari ancha yuqori ekanini ko'rsatadi. Aksiyadorlar ishtirok darajasi 23% ga oshgan, qaror qabul qilish vaqti 37,5% ga qisqargan, aksiyadorlar qoniqishi 23% ga ko'tarilgan va investitsiya jalb qilish hajmi 44,8% ga ko'proq bo'lgan. Bu tizim korporativ boshqaruv samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda.

Tahlil natijalariga ko'ra, aksiyadorlik jamiyatlarida raqamli korporativ boshqaruvni rivojlantirish uchun asosiy e'tibor quyidagi yo'nalishlarga qaratilishi zarur:

1. Elektron ovoz berish va kengash ishini raqamlashtirish – amaldagi pilot loyihalarni to'liq qamrovli tizimlarga aylantirish, KEI/ERI integratsiyasini kengaytirish orqali qaror qabul qilish jarayonlarini tezlashtirish va aksiyadorlar ishtirokini oshirish.

2. Raqamli oshkorlik va korporativ axborot hisobotlarini takomillashtirish – ishonchliligini oshirish, formatlashgan hisobotlar va birlashtirilgan axborot platformalari orqali korporativ axborotning shaffofligini xalqaro talablarga moslashtirish.

3. Kiberxavfsizlik va axborot arxitekturasini rivojlantirish – ISO 27001 standarti asosida axborot xavfsizligini mustahkamlash, metadata va DQ KPI tizimlarini joriy etish orqali ma'lumotlar salohiyatini oshirish.

4. Innovatsion texnologiyalarni integratsiya qilish – blokcheyn texnologiyalari orqali huquqlar izchilligini ta'minlash, sun'iy intellekt va Big Data asosida noto'g'ri ma'lumotlarni aniqlashni yo'lga qo'yish.

5. Steykholderlar bilan raqamli hamkorlikni kuchaytirish – interaktiv portallar va ishonch indeksleri orqali aksiyadorlar, investorlar va boshqa manfaatdor tomonlar bilan muloqot sifatini oshirish.

Umuman olganda, rivojlantirish strategiyasida raqamli korporativ boshqaruvning yetuklik darajasini 2024-yildagi 2.0–3.0 atrofidagi ko'rsatkichlardan maqsadli 4.0–4.5 ko'rsatkichlariga yetkazish maqsad qilib belgilanishi zarur.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ushbu tadqiqotda aksiyadorlik jamiyatlarida raqamli korporativ boshqaruv modellarini takomillashtirish masalalari chuqur tahlil qilindi. Olib borilgan tahlillardan ko'rinishicha, 2020–2024-yillar davomida korporativ axborot oshkoraligi darajasi 48 foizdan 60 foizgacha o'sishiga qaramay, mazkur ko'rsatkich xalqaro amaliyotdagi o'rtacha daraja (70 foiz)dan 10 foiz pastligicha qolmoqda. Bu esa axborot siyosatini yanada rivojlantirish va shaffoflik standartlarini xalqaro talablarga moslashtirish zarurligini ko'rsatadi.

Shuningdek, tadqiqotda elektron ovoz berish tizimlarini joriy etishning ijobiy ta'siri namoyon bo'ldi: bunday jamiyatlarda aksiyadorlar ishtirok darajasi oshdi, qaror qabul qilish jarayoni tezlashdi va investitsiya jalb qilish hajmida o'sish kuzatildi. Bu holat raqamli texnologiyalar korporativ boshqaruv jarayonlariga samarali integratsiya qilinishi orqali aksiyadorlar manfaatdorligini oshirishga xizmat qilishini tasdiqlaydi.

Bundan tashqari, raqamli korporativ boshqaruvning asosiy yo'nalishlari bo'yicha yetuklik indeksi o'rtacha 2.0–3.0 darajada ekanligi, maqsadli ko'rsatkich esa 4.0–4.5 darajani tashkil etishi, bu sohada tizimli islohotlar olib borish zarurligini ko'rsatib turibdi.

Mazkur holatdan kelib chiqib, raqamli korporativ boshqaruvni takomillashtirish uchun quyidagi ustuvor vazifalarni amalga oshirish maqsadga muvofiq hisoblanadi:

- Korporativ axborot tizimlarini global standartlar asosida modernizatsiya qilish;

- Elektron ovoz berish, elektron yig'ilishlar va onlayn kuzatuv mexanizmlarini yanada keng joriy etish;
- Korporativ oshkoralik va hisobdorlikni oshirish uchun milliy qonunchilikni xalqaro me'yorlarga muvofiqlashtirish;
- Raqamli kompetensiyalar va korporativ boshqaruv kadrlarini tayyorlash tizimini takomillashtirish;
- Yetuklik indeksi ko'rsatkichlarini 4.0–4.5 darajaga yetkazish uchun innovatsion menejment va raqamli transformatsiya dasturlarini amaliyotga tatbiq etish.

Shu bilan birga, raqamli korporativ boshqaruvning rivojlanishi aksiyadorlik jamiyatlari uchun strategik ustunlikni ta'minlab, investitsiyaviy jozibadorlikni oshiradi, aksiyadorlar manfaatlarini himoya qiladi va milliy iqtisodiyotning barqaror o'sishiga xizmat qiladi.

Aksiyadorlik jamiyatlarida raqamli korporativ boshqaruv modellarini takomillashtirish bo'yicha takliflar:

1. Elektron ovoz berish tizimlarini to'liq joriy etish va KEI/ERI integratsiyasini ta'minlash orqali aksiyadorlar ishtirokini oshirish.
2. Raqamli oshkoralik va XBRL standartlarini kengaytirish, avto-validatsiya va avtomatlashgan hisobot tizimlarini yo'lga qo'yish.
3. Kiberxavfsizlik bo'yicha ISO 27001 standartlarini to'liq joriy qilish va korporativ xavfsizlik infratuzilmasini kuchaytirish.
4. Risk-menejmentni raqamlashtirish, KRILar va risk reestrlarini korporativ boshqaruvda qo'llash.
5. Blokcheyn va sun'iy intellekt texnologiyalarini amaliyotga tatbiq etish, xususan anomaliya deteksiyasi va huquqlar shaffofligini ta'minlash uchun.
6. Steykholder portallari va interaktiv muloqot kanallarini rivojlantirish, ishonch indeksini oshirishga xizmat qiladigan mexanizmlarni yaratish.

Bu takliflarni amalga oshirish orqali aksiyadorlik jamiyatlarida raqamli korporativ boshqaruvning yetuklik darajasi xalqaro standartlarga mos holda 4.0–4.5 ko'rsatkichlarga yetkazilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli "2022 – 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni <https://lex.uz/uz/docs/-5841063>
2. Khudoykulov, H. A., & Sherov, A. B. (2021). Digital economy development in corporate governance of joint stock company. *Ekonomika i biznes: teoriya i praktika*, (3-2), 217-219.
3. Dzardanov, A. Y., Polischuk, O. A., & Zhuravleva, D. N. (2020, October). Joint-stock property governance in state-owned companies in conditions of uncertainty. In *Innovative Economic Symposium* (pp. 93-98). Cham: Springer International Publishing.
4. Makhmudov, S. B., & Umarkhodjaeva, M. G. (2024). Importance of Modern Corporate Management in Large Joint-Stock Companies with State Participation. *American Journal of Public Diplomacy and International Studies*, 2(9), 29-37.

5. Suyunova, D. D. "Factors affecting the digitalization of corporate management in joint joint stock companies and scientific approaches to risk assessment." *Ekonomika i sotsium* 11-1 (126) (2024): 534-539.
6. Yörük P. A. The Effects of Artificial Intelligence and Financial Technology Innovations on Corporate Structure in Joint Stock Companies // *Canadian Journal of Educational and Social Studies*. – 2025. – T. 5. – №. 4. – S. 132-153.
7. Chykurkova, A., & Sergey, D. (2023). Theoretical and methodological basis for evaluating the efficiency of functioning of joint-stock companies in the system of their management.
8. Stepanova, L. M., and N. M. Melnikova. "Modern problems of Management efficiency in a Joint Stock Company." *International Scientific Conference "Far East Con"*(ISCFEC 2020). Atlantis Press, 2020.
9. Sama L. M., Stefanidis A., Casselman R. M. Rethinking corporate governance in the digital economy: The role of stewardship // *Business Horizons*. – 2022. – T. 65. – №. 5. – S. 535-546.

Marketing

ilmiy, amaliy va ommabop jurnali

Muharrir: Xakimov Ziyodulla Axmadovich
Ingliz tili muharriri: Tursunov Boburjon Ortiqmirzayevich
Rus tili muharriri: Kaxramonov Xurshidjon Shuxrat o'g'li
Musahhih: Karimova Shirin Zoxid qizi
Sahifalovchi va dizaynerlar: Sadikov Shoxrux Shuxratovich
Abidjonov Nodirbek Odijon o'g'li

2025-yil, aprel, 4-son

© Materiallar ko'chirib bosilganda "Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnali manba sifatida ko'rsatilishi shart. Jurnalda bosilgan material va reklamalardagi dalillarning aniqligiga mualliflar mas'ul. Tahririyat fikri har vaqt ham mualliflar fikriga mos kelavermasligi mumkin. Tahririyatga yuborilgan materiallar qaytarilmaydi.

Mazkur jurnalda maqolalar chop etish uchun quyidagi havolalarga murojaat qilish mumkin. Ilmiy maqola, ommabop maqola, reklama, hikoya va boshqa ilmiy-ijodiy materiallar yuborishingiz mumkin.

Materiallar va reklamalar pullik asosda chop etiladi.

Elektron pochta: info@marketingjournal.uz
Bot: [@marketinjournalbot](https://t.me/@marketinjournalbot)
Tel.: +998977838464, +998939266610

Jurnalning rasmiy sayti: <https://marketingjournal.uz>

Marketing jurnali O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi **Oliy attestatsiya komissiyasi rayosatining 2024-yil 04-oktabrdagi 332/5 sonli qarori** bilan milliy ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan

"Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnali 2024-yil 15-martdan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan **C-5669517** reyestr raqami tartibi bo'yicha ro'yxatdan o'tkazilgan. **Litsenziya raqami: №240874**

"Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnalining xalqaro darajasi: 9710. FOCT 7.56-2002 "Seriya nashrlarning xalqaro standart raqamlanishi" davlatlaro standartlari talablari. **Berilgan ISSN tartib raqami: 3060-4621**